

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**Η δεξίωση της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής τον 19ο αιώνα:
Από την παραλογοτεχνία στον Εθνικό Λογοτεχνικό Κανόνα**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης

Αθήνα 2014

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΜΕΡΟΣ Α.	
Η δεξίωση της κρητικής λογοτεχνίας στα προεπαναστατικά χρόνια.....	27
1. Από τα Βενετικά Τυπογραφία στο καλάθι της παραλογοτεχνίας. Εισαγωγικοί προβληματισμοί.....	29
2. Η χρήση και πρόσληψη της κρητικής λογοτεχνίας από τους γλωσσικούς ρεφορμιστές και λογίους: 1800-1820.....	38
2.1 Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Κοινή Ελληνική.....	39
2.2 Τα μεθοδολογικά εργαλεία του Κοραΐ.....	41
2.3 Ο <i>Ερωτόκριτος</i> ως γλωσσική πηγή στο γραμματικό και λεξικογραφικό έργο του Κοραΐ.....	43
2.4 Η παράδοση ανάδειξη του <i>Ερωτόκριτου</i>	50
2.5 Η εξέλιξη της κοραϊκής μεθοδολογίας: Επιδράσεις και αντιδράσεις.....	55
2.5.1. Η κρητική λογοτεχνία στα <i>Γραμματικά</i> του Κ. Οικονόμου.....	59
2.6 Παιχνίδια Εξουσίας: Ο Παναγιώτης Κοδρικάς και ο αφελληνισμός της Κρητικής Λογοτεχνίας.....	64
2.7 Ο γλωσσικός και ποιητικός Κανόνας των πρώτων δημοτικιστών.....	73
2.7.1. Το μανιφέστο του Αθ. Ψαλίδα.....	77
3. Η παράδοση της Κρητικής Λογοτεχνίας στα Επτάνησα.....	83
3.1 Λυρική και σατιρική ποίηση.....	91
3.1.1. Ένας επτανήσιος <i>Νέος Ερωτόκριτος</i>	94
3.1.2. Ανανεώνοντας την παράδοση: Νικόλαος Κουτούζης.....	96
3.2 Αποκρυσταλλωμένη παράδοση: Ιωάννης Δονάς-Πασχάλης.....	104
4. Η χρήση της Κρητικής Λογοτεχνίας από τη Φαναριώτικη Λυρική Παράδοση.....	106

4.1 Όλα αβίαστα σε στίχους.....	108
4.2 Ο <i>Νέος Ερωτόκριτος</i>	111
4.3 Μια λανθάνουσα διασκευή της <i>Θυσίας του Αβραάμ</i>	118
5. Ο περιγραφικός λόγος των «άλλων»: Οι κλασικιστές Ευρωπαίοι και η απόρριψη της Κρητικής Λογοτεχνίας.....	121

ΜΕΡΟΣ Β.

Διεργασίες για τη συστηματοποίηση και την κανονικοποίηση της Κρητικής Λογοτεχνίας από τα ποικίλα ελληνικά και φιλελληνικά δίκτυα κριτικού λόγου (1818-1866).....

132

1. Ο Κοραϊκός Κύκλος: Η χρήση της Κρητικής Λογοτεχνίας ως έκφανση της Νεοτερικότητας.....	136
1.1 Ο κοραϊκός κύκλος και οι φιλέλληνες ελληνοιστές.....	140
1.2 Ο απόηχος στους φιλέλληνες λόγιους και η δημιουργία νέων προοπτικών.....	154
1.2.1. Στην αντίπερα όχθη: Τα μαθήματα του Νερουλού.....	161
2. Ταξινομώντας και χαρτογραφώντας ένα εθνικό corpus Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Οι επίγονοι του Κοραή και το εθνικό έργο της Βιβλιογραφίας.....	163
2.1 Η βιβλιογραφία του Α. Π. Βρετού.....	174
2.2 Η ανέκδοτη βιβλιογραφία του Στ. Κουμανούδη.....	177
3. Με αφορμή τα προτάγματα για μια Νέα Ελληνική Ποίηση.....	180
3.1 Η επικύρωση της Κρητικής Ποίησης στο σολωμικό δίκτυο.....	180
3.2 Κριτικές συγκλίσεις σολωμικού/επτανησιακού και κοραϊκού δικτύου για την κρητική λογοτεχνία.....	189
3.3 Αποσπασματικές προσπάθειες του Λασκαράτου.....	193
3.4 Το «μονότονον των κρητικών επών».....	195
3.5 Οι κληρονόμοι του φαναριώτικου πολιτισμικού παραδείγματος και ο Κανόνας τους για τη Νέα Ελληνική Ποίηση.....	198

3.6 Ο εξειδικευμένος λόγος των Ευρωπαίων: από ελληνοιστές σε νεοελληνοιστές.....	216
4. Θεωρητικοποιώντας τις τάσεις: η κρητική λογοτεχνία στην κρίσιμη εικοσαετία 1850-1870.....	228
4.1 Τα Σούτσια.....	229
4.2 «Αφελληνίζοντας» την Κρητική λογοτεχνία: Το φαναριώτικο παράδειγμα και το ζαμπελιακό σχήμα.....	241
4.3 Ο <i>Ερωτόκριτος</i> του Τερτσέτη και η κρητική επανάσταση του '66.....	254

ΜΕΡΟΣ Γ.

Η Κρητική λογοτεχνία ως Εθνικό Corpus του Νεοελληνικού Λογοτεχνικού Κανόνα: 1870-1915.....

1. Η άγουρη επιστήμη: Προσπάθειες συστηματοποίησης και έκδοσης έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας. 1865-1889.....	269
1.1 Οι πρώτες προσπάθειες των Σάθα και Legrand: Παράλληλοι εκδοτικοί βίοι.....	275
1.1.1 Το δίκτυο του Legrand και οι εκδόσεις των κρητικών ποιημάτων: Βοσκοπούλα.....	283
1.1.2 Απόκοπος.....	284
1.1.3 Ερωφίλη.....	288
1.1.4 Θυσία του Αβραάμ.....	293
1.1.5 Για τον Ερωτόκριτο.....	294
1.2 Η εκδοτική απόπειρα του Αντώνη Γιάνναρη και η μελέτη του για τον Ερωτόκριτο.....	308
2. Οι διεργασίες για την αποκατάσταση της Κρητικής Λογοτεχνίας στη λογοτεχνική ιστορική αφήγηση.....	318
2.1 Η περίπτωση του Δ. Βικέλα.....	319
2.2 Η εθνική ιστορία του Κ. Παπαρρηγόπουλου και η ελληνικότητα των κρητικών έργων.....	326
2.3 Οι <i>Ιστορίες</i> του Νικολαί και του Ραγκαβή.....	330
2.3.1 Ο Sanders για την Κρητική Λογοτεχνία.....	334
2.3.2 Για τη δεξίωση της <i>Histoire</i> του Ραγκαβή: Η αντίδραση του Legrand.....	336
2.3.3 Η φιλολογική επιστολή του Ιούλιου Τυπάλδου.....	339

2.4	Στις ανθολογίες: Ο <i>Παρνασσός</i> του Ματαράγκα και η <i>Πανελληνιος Ανθολογία</i> του Κοκκινάκη.	343
2.5	Στον ξενόγλωσσο λόγο περί ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας.	346
3.	Η Κρητική Λογοτεχνία διαθλασμένη μέσα από το γλωσσικό ζήτημα και τους υποστηρικτές της δημοτικής.	358
3.1	Η επικύρωση της Κρητικής Λογοτεχνίας από τους μετα-κοραϊκούς.	360
3.2	Για μια εξευγενισμένη δημοτική.	374
3.3	Η Κρητική Λογοτεχνία ως γλωσσικό και λογοτεχνικό παράδειγμα στους ριζοσπάστες δημοτικιστές.	382
4.	Η Κρητική λογοτεχνία ως εθνικό corpus στον Κανόνα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.	397
4.1	Ο εθνικός χαρακτήρας του <i>Ερωτόκριτου</i> ως παραμορφωτικός καθρέφτης: Η διάλεξη του Γεώργιου Σωτηριάδη και οι νέες παραμορφώσεις.	409
4.2	Παραμορφώσεων συνέχεια: Η λαογραφική πρόσληψη του Ν.Γ. Πολίτη.	414
4.3	Παραμονές της κριτικής έκδοσης του <i>Ερωτόκριτου</i> : Μικροφιλολογικά σε Ελλάδα και Ευρώπη.	420
4.4	Στις εκβολές της κριτικής του 19 ^{ου} αιώνα: Ο χαρακτήρας της καταστατικής έκδοσης του <i>Ερωτόκριτου</i> από τον Ξανθουδίδη.	427
4.4.1	Ανακαλύπτοντας την «κρητικότητα» του <i>Ερωτόκριτου</i>	431
4.4.2	Η Ξανθουδίδεια μεσότητα και ο <i>Ερωτόκριτος</i> ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση.	441
	Επίλογος.	445
	Παραρτήματα.	449
	Βιβλιογραφία.	524

Βραχυγραφίες

- Ερωτόκριτος* Αλεξίου *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, επιμ.: Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα (42000).
- Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκήτη *Ερωφίλη. Τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, επιμ.: Στυλιανός Αλεξίου, Μάρθα Αποσκήτη, Αθήνα 42007.
- Βοσκοπούλα-Απόκοπος* Αλεξίου *Μπεργαδής Απόκοπος. Η Βοσκοπούλα*, επιμ.: Στ. Αλεξίου, Αθήνα 21998.
- Bakker-Van Gemert *Θυσία* *Η Θυσία του Αβραάμ. Κριτική Έκδοση*, επιμ.: Wim F. Bakker, Arnold F. van Gemert, Ηράκλειο 1996.
- Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος* *Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, Βιτσέντζου Κορνάρου Ερωτόκριτος. Έκδοσις Κριτική*, Ηράκλειο 1915.
- Τερτσέτης *Άπαντα* *Γεώργιος Τερτσέτης, Άπαντα*, τ. Α'-Γ', επιμ.: Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1954.
- Παλαμάς *Άπαντα* *Κωστής Παλαμάς, Άπαντα*, εκδ. Μπριη-Γκοβόστη, Αθήνα [1962-1968]
- Άπαντα Ροΐδη* *Εμμανουήλ Ροΐδης Άπαντα*, τ. Α-Ε', επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1978.
- Δημαράς *Διαφωτισμός* *Κ. Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 92007.
- Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου* *Φίλιππος Ηλιού, Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, επιμ. Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο 2005.
- Αποστολίδου Παλαμάς *Βενετία Αποστολίδου, Ο Κωστής Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1992.
- Παπακώστας Legrand *Γιάννης Παπακώστας, Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία*, Αθήνα 2011.
- Kittler *Discourse Networks* *Friedrich A. Kittler, Discourse Networks 1800/1900*, μτφρ. Michael Metteer, Chris Cullens, California, 42009.

Εισαγωγή

«Δὲν εἶναι σκοπός μας ἐδῶ νὰ ἐλέγξουμε τὶς διαφορὲς ἀνακρίβειες ποὺ γραφτήκανε σὲ βάρος τοῦ Ἑρωτόκριτου, γιατί, ἂν θέλαμε νὰ κάνουμε κάτι τέτοιο, θάπρεπε νὰ γράψουμε τόμον ὀλόκληρο, κι αὐτὸν ὄχι μ' ἐπιστημονικὴ φρασεολογία, μὰ μ' εὐθυμογραφικὴ, τόσες εἶναι καὶ τόσο κωμικές, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς οἱ δῆθεν ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις ποὺ κάμανε γιὰ τὸν Ἑρωτόκριτο οἱ διάφοροι κριτικοὶ του».¹ Ἡ παραπάνω διαπίστωση τοῦ Σπαταλά ἴσως και νὰ φαντάζει υπερβολικὴ σὲ πρώτη ἀνάγνωση. Ὡστόσο, γιὰ νὰ ξεκινήσουμε κι εμεῖς με μίᾳ διαπίστωση, οἱ τύχες τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τὸν 19^ο αἰῶνα στάθηκαν περισσότερο «ἀτυχες» κατὰ τὴ διάρκειά του: παραναγνώσεις, ιστορικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατοποθετήσεις, ἰδεοληψίες καὶ μεροληπτικὴ διάθεση συνθέτουν μεγάλο μέρος τῆς παρούσας ἔρευνας. Φυσικά, ὁ σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς δὲν ἀναλώνεται στὴν εξαγωγή εὐκόλων ἀφορισμῶν, οὔτε εἶναι γραμμένη σὲ «εὐθυμογραφικὴ φρασεολογία» κατὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Σπαταλά. Ἐπιπλέον, τὸ διακύβευμά της δὲν εἶναι μονοσήμαντο, παρά στοχεύει στὴν ἐπεξεργασία πολλαπλῶν κριτηρίων προκειμένου νὰ συστηματοποιήσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει μίᾳ πτυχὴ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν κρητικῶν σπουδῶν ποὺ ὡς τώρα παρέμενε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀναξιοποίητη.

Εἶναι φανερό πως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 καὶ μετὰ ἡ ἔρευνα τῆς παλαιότερης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀναπτύσσεται με γοργοὺς ρυθμούς. Οἱ πολλὲς καὶ ἀξιόπιστες κριτικὲς καὶ φιλολογικὲς ἐκδόσεις κειμένων τῆς δημῶδους καὶ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, θεσμοὶ ὅπως τὸ *Neograeca Medii Aevi*, σὲ συνδυασμὸ με τὴν θεωρητικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐκδοτικῆς κειμένων ἀποτελοῦν μερικὰ τεκμήρια τῆς ἀνάπτυξης αὐτῆς. Εἴναι προστεθεῖ ἐδῶ καὶ ὁ συντεταγμένος λόγος ποὺ ἔχει ἀρθρωθεῖ γι' αὐτὰ τὰ κείμενα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα, νομιμοποιούμεστε πλέον νὰ εὐαγγελιζόμαστε καὶ νὰ προωθοῦμε τὴν παραγωγή πῶς σύνθετων, συγκριτολογικῶν, ἀκόμα καὶ διεπιστημονικῶν ἐργασιῶν με βάση τὰ δημῶδη καὶ τὰ κρητικὰ κείμενα. Ἐπομένως, εἶναι πλέον ἐφικτὴ ἡ πραγματοποιοίηση μίᾳς πρώτης συζήτησης σχετικὰ με τὴ δεξίωση ἐνός γραμματολογικοῦ συνόλου τῆς πρώιμης αὐτῆς ἐποχῆς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ὅπως εἶναι τὰ κρητικὰ κείμενα τῆς Ἀκμῆς, ἀπὸ μεταγενέστερα δίκτυα λόγων (discourse networks).² Τέτοιες σύνθετες προσεγγίσεις φωτίζουν, σὲ πρώτο ἐπίπεδο, τὴν ιστορικὴ

¹ Γεράσιμος Σπαταλάς, «Βιτσέντσου Κορνάρου. Ὁ Ἑρωτόκριτος», *Περιοδικὸν Μεγάλῃς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας*, τχ. 84 (26/06/1927), σ. 5.

² Γιὰ τὴν ἐννοία αὐτὴ βλ. συγκεντρωτικὰ Diane Macdonell, *Theories of Discourse: An Introduction*, Oxford 1986. Γιὰ τὰ δίκτυα λόγων καὶ πῶς αὐτὰ σχετίζονται με τὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς λογοτεχνικῆς

και γραμματολογική ταυτότητα των κειμένων αυτών σε επίπεδο πρόσληψης και τις μεταβολές αυτών μέσα σε μια διαχρονία που έχει οριστεί από πριν, επιβεβαιώνοντας, απορρίπτοντας και αναθεωρώντας δεδομένα σχήματα της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και του νεοελληνικού λογοτεχνικού κανόνα.

Η παρούσα εργασία διαχειρίζεται δύο σύνολα κειμένων, ενός συστηματοποιημένου και ενός υπό διαμόρφωση. Το πρώτο συγκροτείται από τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας με τη μεγαλύτερη διάδοση και την πυκνότερη εκδοτική παρουσία στον 19^ο αιώνα: *Ερωτόκριτος*, *Βοσκοπούλα*, *Θυσία του Αβραάμ* και λιγότερο η *Ερωφίλη* και ο *Απόκοπος*. Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους πραγματεύομαι τους τυπογραφικούς και βιβλιοπωλικούς καταλόγους του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι, σε συνδυασμό με μαρτυρίες αναφορικά με τη διάδοση των κρητικών έργων, μάς επιτρέπουν να εξάγουμε τα πρώτα συμπεράσματα σχετικά με το ποια από τα κρητικά ποιήματα γνώρισαν τη μεγαλύτερη διάδοση στις περιόδους που εξετάζουμε.¹ Εφόσον το ζητούμενο είναι η δεξίωση των κρητικών έργων, ο ασφαλής προσδιορισμός των περισσότερο διαδεδομένων έργων καθοδηγεί ορθότερα τη ματιά μας και θέτει τους απαραίτητους περιορισμούς στο corpus που θα διαχειριστούμε.

Το δεύτερο corpus, που φιλοδοξεί εν πρώτοις να συστηματοποιήσει και κατόπιν να ερμηνεύσει η παρούσα εργασία, συγκροτείται από τον κριτικό λόγο (critical discourse) που άρθρωσε η ελληνική και η ευρωπαϊκή λογισύνη τον 19^ο αιώνα για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Στην έννοια του «κριτικού λόγου», όπως χρησιμοποιείται εδώ, εμπίπτουν ποικίλες προσεγγίσεις διαφορετικής δυναμικής: από τον απλοϊκό περιγραφικό λόγο έως τη συντεταγμένη ανάλυση πολλαπλών κριτηρίων. Κατά τον Gary Day ο όρος «κριτική» αφορά την «αξιολόγηση, την «εξήγηση» των εξεταζόμενων κειμένων, όσο και την «αυτοέκφραση» και τον τρόπο της οργάνωσης των συναισθημάτων του ίδιου του κριτικού λόγου. Επιπλέον, η «κριτική» αποβλέπει στη σύλληψη της λογοτεχνίας ως «έμπνευση», «μίμηση», «φαντασία», ως μια μορφή «ιδεολογίας» και ως μέσω επιβεβαίωσης μιας «ταυτότητας».² Αυτό το πλεγματικό περιβάλλον του κριτικού λόγου καλούμαστε να διαχειριστούμε στην παρούσα έρευνα: ενός κριτικού λόγου που αποβλέπει στη συστηματοποίηση, αποκωδικοποίηση και ερμηνεία της κρητικής λογοτεχνίας και που πρέπει ο ίδιος να αξιολογηθεί ως ένα λογοτεχνικό και φιλολογικό σύνολο λόγων μες στη διαχρονία του.

ιστορίας, βλ. την καταστατική μελέτη του Friedrich A. Kittler, *Discourse Networks 1800/1900*, μτφρ. Michael Metteer, Chris Cullens, California, 42009.

¹ Βλ. και Παραρτήματα I και II.

² Gary Day, *Literary Criticism. A new History*, Edinburgh University Press 2008, σ. 2: «I use the term [criticism] to cover the following: evaluation, explanation, self expression and a way of organising the emotions. By evaluation, I mean how works are judged; by explanation, I mean how they are determined to be genuine, how they are interpreted, glossed and put into context; by self-expression, I mean criticism as a form of autobiography; and by organising the emotions I mean how critics from Aristotle to Freud have thought of literature as a way of channelling feeling and affect. These various descriptions, which are by no means exhaustive, fall under the headings of either rhetorical or grammatical criticism. But criticism is also an account of conceptions of literature such as literature as inspiration, as imitation, as imagination, as impressionism, as a form of ideology and as a means of affirming identity».

Στη δική μας συνάφεια, διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες για τα κρητικά έργα σε δευτερογενή βιβλιογραφία για να ξεκινήσει κανείς, πληροφορίες που άλλοτε έχουν τη μορφή μικρών άρθρων και εργασιών σε περιοδικά, σύντομων αυτοτελών μελετών, και άλλοτε παρατίθενται στις κριτικές εκδόσεις των κειμένων αυτών κάτω από τους τίτλους «Τύχες» ή «Διάδοση» στο προβλεπόμενο σημείο της «Εισαγωγής». Ο Άλκης Αγγέλου ήδη από το 1953, με αφορμή τις σημαντικές παρατηρήσεις του Χριστόφορου Φιλητά πάνω στον *Ερωτόκριτο*, επισημαίνει την ανάγκη της συγκέντρωσης και αξιολόγησης των κριτικών αυτών κειμένων τονίζοντας: τη σπασμωδική ενασχόληση των νεοελληνιστών με το ζήτημα της δεξίωσης των κρητικών έργων στον κριτικό λόγο των λογίων του 19^{ου} αιώνα.¹ Εντούτοις, χάρη, κυρίως, στους Γ. Βαλέτα, Εμμ. Κριαρά, Α. Αγγέλου, Κ. Θ. Δημαρά και Λ. Πολίτη ο νέος ερευνητής βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα πλούσιο, αλλά μη συστηματοποιημένο και ευκαιριακά συγκεντρωμένο υλικό. Όπως και να έχει, πρόκειται για μια εν μέρει στρωμένη αρχή, ως προς τις εμφανείς πηγές. Ωστόσο, η δευτερογενής αυτή βιβλιογραφία και ο αποσπασματικός της χαρακτήρας δεν αρκούν για την ενδελεχή διερεύνηση του αντικειμένου αυτού, χρειάζεται λοιπόν να στραφούμε και σε πρωτογενείς πηγές όπως χειρόγραφα αρχεία και ανέκδοτο ή αθησαύριστο υλικό από μελέτες, εφημερίδες και περιοδικά της εποχής.

Η ταξινόμηση, η αφηγηματοποίηση και η ερμηνευτική ανάλυση του κριτικού αυτού corpus αποτελεί το διακύβευμα της παρούσας εργασίας, γι' αυτό και η ανάλυση της μεθοδολογικής μας προσέγγισης κρίνεται αναγκαία. Η πρώτη παρατήρηση έχει να κάνει, εύλογα, με τον χαρακτήρα του κριτικού, ερμηνευτικού και ιστορικού λόγου που αρθρώθηκε από την ελληνική και ευρωπαϊκή λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα για τα κρητικά έργα: δεν είναι ενιαίος, δεν μπορεί να παρουσιαστεί ως μια οργανική σύνθεση αναπτυσσόμενη στον άξονα της διαχρονίας, στα πρότυπα των μεγάλων σχηματοποιήσεων της Ιστορίας. Για παράδειγμα, ο κριτικός λόγος για τον *Ερωτόκριτο* πλουτίζεται, αυξάνεται και μεταλλάσσεται κατά την ανάπτυξη του 19^{ου} αιώνα, ενώ ταυτόχρονα αγκυλώνεται σε ερμηνευτικά υπερχήματα που ξεπερνούν το ίδιο το ποίημα: γλωσσικό ζήτημα, εθνική ποίηση, λογοτεχνικός κανόνας. Ο ερευνητής πολλές φορές θα βρεθεί μπροστά σε κριτικό λόγο παρεμπιπτόντως αρθρωμένο και ο ποιοτικός διαχωρισμός που προϋποτίθεται σε επίπεδο ερμηνείας και αξιολόγησης γεννά νέα προβλήματα. Επιπλέον, η αποκλειστική ανάλυση σε διπολικά ή μανιχαϊστικά στερεότυπα συγκρούσεων δεν αρκεί από μόνη της για να τονιστεί ο πολυφωνικός και πολυστρωματικός χαρακτήρας του κριτικού λόγου στη διαχρονία του 19^{ου} αιώνα. Άτυχη κρίνεται, επίσης, και η απλουστευτική ένταξή του στα μεγάλα διανοητικά και καλλιτεχνικά ρεύματα του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού. Από την άλλη, χρήσιμη είναι η ανάλυση ορισμένων χαρακτηριστικών των ρευμάτων αυτών που μπορεί να φέρει ο λόγος περί λογοτεχνίας σε κάποιο ορισμένο χρονικό διάστημα.

Όπως υποψιάζεται ο αναγνώστης, ο κύριος προβληματισμός αφορά στη διαγραφή ενός μοντέλου αντιμετώπισης του κριτικού λόγου του 19^{ου} αιώνα για τα έργα της

¹ Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τ. 6 (1953), σ. 145-152. Τώρα πια βλ. *Των Φώτων*, Αθήνα ²2000, σ. 329-336.

κριτικής λογοτεχνίας, το οποίο θα λαμβάνει υπόψη ιστορικές, ιδεολογικές, γραμματολογικές, φιλολογικές παραμέτρους και θα τις αξιολογεί. Έτσι θα αναδειχθούν οι γενεσιουργές αιτίες και ταυτόχρονα οι ερμηνευτικές δυνατότητες των κριτικών λόγων. Πώς και γιατί κάποιες κριτικές προσεγγίσεις στον *Ερωτόκριτο* ή τη *Βοσκοπούλα* κατέληξαν στερεοτυπικές στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και διαμόρφωσαν συλλογικότερες κριτικές νοοτροπίες; Και γιατί κάποιες άλλες προσεγγίσεις δεν βρήκαν επιγόνους και παρέμειναν στη σφαίρα του αποσπασματικού;¹ Αναγκαιότητα και κοινοτοπία η αναζήτηση συνεχειών και ρήξεων. Να σημειωθεί, όμως, ότι δεν επαρκεί απλώς ο εντοπισμός των ασυνχειών και των ρήξεων που είχε ευαγγελιστεί ευφυώς ο Michel Foucault στα 1966, ακολουθώντας τα βήματα του Gaston Bachelard, και προώθησε τη θεωρία της ιστορίας των ιδεών ένα βήμα παραπέρα² θεωρητικές ανησυχίες που γονιμοποίησαν τη σκέψη και Ελλήνων νεοελληνιστών όπως του Παναγιώτη Μουλλά. Η ιδιαιτερότητα κάθε επιστημονικής μελέτης συνεπάγεται την προσεκτική διαχείριση και επαναπραγμάτευση των θεωρητικών της προγόνων.

Στη δική μας περίπτωση προκύπτουν, αρχικά, δύο προβλήματα: το υλικό που καλούμαστε να διαχειριστούμε καλύπτει ένα εξαιρετικά μεγάλο χρονικό διάστημα (πάνω από 100 χρόνια), επομένως οποιαδήποτε σχηματοποίηση πρέπει να πραγματοποιείται με επιφυλακτικότητα και με κριτήρια μικροϊστορικής ταξινόμησης. Επιπλέον, το υλικό απλώνεται σε ένα ευρύ γεωγραφικό χώρο (ελλαδικός χώρος, ελληνισμός της διασποράς και η «Εσπερία» καθ' αυτή) μέρος του οποίου, μάλιστα, μεταλλάσσεται υλικά και ποιοτικά με τρόπο ραγδαίο μετά την επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του ελλαδικού κράτους. Η οπτική των «ρήξεων» και των «τομών» είναι χρήσιμη μόνο σε ό,τι αφορά μεγάλα ιστορικά γεγονότα ή καταστατικά κείμενα, τα οποία προώθησαν καταλυτικά την ανάπτυξη προγενέστερων ρηξικέλευθων φιλολογικών και ιστορικών τάσεων ή γέννησαν νέες. Τέτοια ιστορικά γεγονότα-τομές, για τη δική μας συνάφεια, μπορούν να λογιστούν η επανάσταση του '21, η ίδρυση του ελλαδικού κράτους, η κρητική επανάσταση του 1866, η δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας και τέλος η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ενώ ως καταστατικά κείμενα, καταλυτικά για

¹ Για το φαινόμενο των λογοτεχνικών επιγόνων στο πεδίο της Ιστορίας της Λογοτεχνίας βλ. Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης. Τρία Μελετήματα*, μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα 1995, σ. 61, σημ. 82.

² Michel Foucault, «On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle», *Essential works of Foucault*, επιμ.: Paul Rabinow, τ. Β': *Aesthetics, Methods and Epistemology*, επιμ.: James D. Faubion, NY 1998, σ. 298-299: «Now, in about the same period, in those disciplines which are called the history of ideas, of the sciences, of philosophy, of thought and also literature (their specificity can be left aside for the moment), in those disciplines which, in spite of their titles, on the whole escape the work of the historian and his methods, attention was displaced from the vast units forming an *epoch* or *century* toward phenomena of rupture. Beneath the great continuities of thought, beneath the massive and homogeneous manifestations of the mind, and beneath the stubborn development of a science struggling from its beginnings to exist and complete itself, attempts have been made to detect the occurrence of interruptions». Για το ζήτημα αυτό, βλ. επίσης Μισέλ Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ.: Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα 1986, ιδιαίτερα σ. 213-220. Τα έργα του Gachelard που αμφισβήτησαν τα «μεγάλα» ιστορικά και επιστημονικά σχήματα είναι τα *Le nouvel esprit scientifique* (1934) και *La philosophie du non: essai d'une philosophie du nouvel esprit scientifique* (1940).

τη διαμόρφωση των κριτικών και φιλολογικών προσεγγίσεων στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας θεωρούμε έργα και αλληλογραφία του Αδ. Κοραή, τα έργα του W. M. Leake, του Cl. Fauriel και του C. Iken, τα *Σούτσεια*, τη ραγδαία ανάπτυξη του γαλλικού φιλολογικού λόγου για τα δημώδη έργα στο Παρίσι του 1870 και τους δημοτικιστές της γενιάς του Κ. Παλαμά. Η σημασία των έργων αυτών δεν έγκειται αποκλειστικά στην επιστημονική τους αξία ή την προδρομικότητά τους, αλλά και στο γεγονός ότι γνώρισαν μεγάλη διάχυση, οι ετεροαναφορές (δηλωμένες ή όχι) σε αυτά υπηρξε διαρκής και διαμόρφωσαν «κριτικές» συνειδήσεις.

Επομένως, το μοντέλο της δικής μας αναλυτικής και ιστορικής προσέγγισης μπορεί να αναλυθεί ως ένα μοντέλο όπου παράλληλες στρωματικές (ιζηματικές) αναπτύξεις διαφόρων προσεγγίσεων-τάσεων άλλοτε επικοινωνούν στο κοντινό μέλλον μετά την πρώτη φανέρωσή τους και αναπτύσσονται και εξελίσσονται ή παραμένουν χωρίς συνέχεια, όταν οι εμπνευστές τους δεν βρίσκουν επιγόνους, και εξαφανίζονται. Ο ελληνικός κριτικός λόγος του 19^{ου} αιώνα αποτελεί, στην ουσία, ένα πλέγμα από ποικίλα δίκτυα λόγων που σχηματίζονται γύρω από την εκάστοτε ερμηνευτική και ιστορική προσέγγιση ενός ατόμου ή μιας μικρής ομάδας λογίων σε νεοελληνικά λογοτεχνικά κείμενα και φέρει εντός όπως και εκτός της –μέσω της διάχυσης και της πρόσληψής της– τα ιδεολογικά και πολιτικά του συμφοραζόμενα.

Καταστατικές για αυτόν τον τρόπο σκέψης και προσέγγισης αποδεικνύονται οι εργασίες των Michel Foucault, H. R. Jauss, Friedrich Kittler και Pierre Bourdieu, οι οποίες διαχειρίστηκαν με ευσυνειδησία και θεωρητική λεπτότητα κρίσιμα ζητήματα της ιστορικής αφήγησης των επιστημών, των μεθοδολογιών, των μακροϊστορικών ή μικροϊστορικών σχημάτων που καθόρισαν τη μελέτη της λογοτεχνίας και της γλώσσας. Ως καταστατικό κείμενο για τη θεωρητική άνδρωση της παρούσας εργασίας αποτελεί, όπως έχει ήδη φανεί από τα παραπάνω, η «απάντηση» του Foucault στην Επιστημολογική Εταιρεία του Παρισιού, δύο χρόνια αφότου είχε εκδόθηκε το σπουδαίο του έργο *Οι λέξεις και τα πράγματα* (1966). Για τον Bourdieu η «απάντηση» αυτή αποτελεί «την καθαρότερη έκφραση των θεωρητικών συνιστωσών της συγκεκριμένης στιγμής του έργου του Foucault»¹, παρόλο που ο ίδιος διαφωνεί σε σημεία με τη θεωρητική προσέγγιση του τελευταίου. Η αντιπαράθεση αυτή αφορά την ιστορικότητα της μεθόδου εξέτασης των «δικτύων λόγου», δηλαδή συγκεκριμένων ομάδων λόγου που η ομαδοποίησή τους εξαρτάται από παράγοντες όπως το ίδιο το πρόσωπο του πομπού του λόγου, η θεματική, η ρητορική και το ύφος του λόγου, σε συνάρτηση πάντα με τον χρόνο και την εποχή που διαμορφώνεται ο λόγος αυτός. Κατά τον Foucault, η ανάλυση-κατάτμηση αυτή μάς οδηγεί σε μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη ενός «συστήματος σκέψης». Η παρούσα εργασία προσπαθεί να επεξεργαστεί ιστορικά και κριτικά και να αναλύσει τις διαδικασίες παραγωγής και διάχυσης διαφόρων «συστημάτων σκέψης» που ακολουθήθηκαν ή διαμορφώθηκαν από την ελληνική και την ευρωπαϊκή λογισύνη όταν προσέγγιζαν την κρητική λογοτεχνία.

¹ Pierre Bourdieu, «Για μια επιστήμη των έργων», *Πρακτικοί Λόγοι για τη Θεωρία της Δράσης*, μτφρ.: Ράνια Τουτουντζή, Αθήνα 2000, σ. 58, σημ. 1.

Ο Foucault σημειώνει ότι «ένα σύστημα σκέψης μπορεί να ανασυσταθεί μόνο μέσω ενός οριστικού συνόλου λόγων». Επομένως, η ανάλυση του λόγου θα έπρεπε, αρχικά, να περιορίζεται στην ανάδειξη της μοναδικότητας του: «πρέπει να δείξει», όπως γράφει ο ίδιος «γιατί ο λόγος που εξετάζεται δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από αυτόν που είναι, τι τον καθιστά μοναδικό και διάφορο από άλλους λόγους, και πώς τοποθετείται ανάμεσα σε άλλους λόγους και σε σχέση με αυτούς, με τρόπο που κανείς άλλος δεν θα μπορούσε να διαμορφώσει».¹ Αυτή η μοναδικότητα της «ασφαλούς και μονοσήμαντης ερμηνείας», είναι το πρώτο βήμα που θα οδηγήσει σε πολυφωνικότερες προσεγγίσεις, καθώς ο Foucault αναζητά πάντα και αυτό που υπονοείται, εκείνο που αποκαλύπτεται «από τα μурμουρητά ενός άλλου λόγου που ίσα-ίσα ακούγονται». Το «πολεμικό» αυτό άρθρο καταλήγει με την προσπάθεια του Foucault να αποδεσμεύσει τη μελέτη της «γνώσης», των συστημάτων σκέψης, από τελολογικές και ιστορικοιστικές συνδέσεις με γενικά ιστορικά υπερσχήματα.² Είναι η ποιητική και η πολεμική γραφίδα του Foucault που άλλοτε εξυψώνει, μα και πολλές φορές συσκοτίζει τη θεωρητική του διαύγεια.

Και αυτό είναι το σημείο που ο Bourdieu αντιδρά, καθώς θεωρεί πως ο Foucault ευαγγελίζεται με τρόπο υπερβολικό την αυτονομία του πεδίου του *επιστητού* από το ευρύτερο πεδίο της πολιτισμικής παραγωγής και των ιστορικών και κοινωνικών συμφραζομένων του. Σημειώνει: «Ο Michel Foucault μεταφέρει στον ουρανό, εάν μπορώ να πω κάτι τέτοιο, τις ιδέες, τις αντιθέσεις και τους ανταγωνισμούς που συνδέονται με τις σχέσεις μεταξύ των παραγωγών και των χρηστών των παραγωμένων έργων».³ Ο Bourdieu αντιτάσσει στη φουκοϊκή φαινομενική «αντι-ιστορικότητα» της μεθοδολογίας του για τη μελέτη της Γνώσης, ένα «διάστημα δυνατοτήτων» που ορίζεται ως «ο παράγοντας που κάνει τους συντελεστές μιας εποχής να είναι συγχρόνως προσδιορισίμοι αλλά και σχετικά αυτόνομοι προς τους άμεσους καθορισμούς του οικονομικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος».⁴ Ο συγγραφέας της *Distinction*,⁵ πραγματοποιεί μια μετριοπαθέστερη διατύπωση για τη μεθοδολογική προσέγγιση στο ζήτημα της μελέτης συστημάτων σκέψης και του *επιστητού*, κρατώντας ίσες αποστάσεις από την αυτονομία και την εξάρτηση του εκάστοτε πολιτισμικού φαινομένου υπό μελέτη από τα ιστορικά και οικονομικά υπερσχήματα.

Ωστόσο θα ήταν άδικο να καταλογίσουμε στον Foucault μια αντι-ιστορική διάθεση, καθώς στην «απάντησή» του τονίζει πως η αυτονόμηση του εκάστοτε λόγου (*discourse*)

¹ Michel Foucault, «On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle», ό.π., σ. 307: «It must show why the discourse could not be other than it was, what makes it exclusive of other discourses, and how it takes up a position among other discourses and in relation to them which no other could occupy». Απόδοση δική μου.

² Michel Foucault, «On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle», ό.π., σ. 332-333: «In opposition to all these themes, it might be said that knowledge, as the field of historicity in which sciences appear, is free of any constituent activity, disengaged from any reference to an origin or to a historic-transcendental teleology, detached from any reliance upon a foundational subjectivity».

³ Pierre Bourdieu, «Για μια επιστήμη των έργων», ό.π., σ. 58.

⁴ Ό.π., 55.

⁵ Βλ. Pierre Bourdieu, *Distinction. A social critique of the judgment of taste*, μτφρ. Richard Nice, Harvard University Press ⁸1996.

ή δικτύου λόγου που εξετάζεται εξυπηρετεί, ουσιαστικά, την αντίταξή του με άλλα συστήματα λόγου ή ιστορικά, κοινωνικά και οικονομικά υπερσυστήματα και εν τέλει την κατανόησή του στη συγχρονία και ταυτόχρονα στη διαχρονία του. Ο Foucault σημειώνει: «όμως η περίπτωση του αρθρωμένου συμβάντος έχει απομονωθεί με σεβασμό στη γλώσσα και τη σκέψη, όχι για να αντιμετωπιστεί καθ' αυτό σαν να ήταν ανεξάρτητο, απομονωμένο και κυρίαρχο. Αντίθετα, ο σκοπός είναι να αντιληφθούμε με ποιον τρόπο οι δηλώσεις αυτές, ως συμβάντα και με την τόσο ιδιαίτερη προσδιοριστικότητα τους, μπορούν να κατανοηθούν σε σχέση με συμβάντα τα οποία δεν ανήκουν εκ φύσεως στο πεδίο του Λόγου, αλλά μπορούν να είναι τεχνικής, πρακτικής, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής ή διαφορετικής φύσεως».¹ Κάπως έτσι ορίζει ο Foucault τις αρχές της *Αρχαιολογίας* (ή *Αρχειολογίας*, κατά το λογοπαίγνιό του) της Γνώσης.

Την επιμονή αυτή στον συνδυασμό διαχρονικής και συγχρονικής ανάλυσης στο πεδίο της Ιστορίας της Λογοτεχνίας συνέστησε και ο H. R. Jauss στην καταστατική του μελέτη «η Ιστορία της Λογοτεχνίας ως πρόκληση» την ίδια εποχή (1967). Υποστηρίζει ότι μόνο με οδηγό την «ιστορία της επίδρασης» των λογοτεχνικών έργων μπορεί να μελετηθεί η ιστορική διάσταση της λογοτεχνίας στη διαχρονία και τη συγχρονία της² αυτή την «ιστορία της επίδρασης» πραγματεύεται και αξιοποιεί η μελέτη της κριτικής δεξίωσης των λογοτεχνικών έργων στην παρούσα έρευνα. Πόσω μάλλον όταν η ενασχόληση της ελληνικής και ευρωπαϊκής λογοισύνης με την δημώδη και την κρητική λογοτεχνία λογίζεται ως κάτι νεότερο και τολμηρό, όχι μόνο τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, όταν ο κλασικισμός είναι ακόμα κυρίαρχος, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, όταν το γλωσσικό ζήτημα και η συζήτηση για την ταυτότητα της νεοελληνικής ποίησης έφεραν στην επιφάνεια τις ιδεολογικές αγκυλώσεις και τα γραμματολογικά αδιέξοδα της νεοελληνικής λογοισύνης απέναντι στην κρητική λογοτεχνία. Το ερωτήματα που θέτει ο Jauss για τη μελέτη της δεξίωσης του «νεου» είναι καθοριστικά: «ποιες ιστορικές στιγμές είναι τελικά εκείνες που επιτρέπουν να φανεί το καινοφανές ενός λογοτεχνικού φαινομένου ως καινοφανές· σε ποιο βαθμό είναι προσλήψιμο το νέο κατά την ιστορική στιγμή της εμφάνισής του· ποια απόσταση, διαδρομή ή παράκαμψη οφείλει να διανύσει η κατανόηση για να αφομοιωθεί το νέο περιεχόμενο· υπήρξε η στιγμή της πλήρους επικαιροποίησής του τόσο αποτελεσματική ώστε να μετασχηματίσει τον τρόπο που βλέπουμε το παλαιό και έτσι να ανατρέψει την κανονικοποίηση του λογοτεχνικού παρελθόντος;».³ Ελπίζουμε ότι δίνουμε απαντήσεις ή έστω περιγράμματα απαντήσεων μέσω της εξέτασης των διαδικασιών που γέννησαν το αφήγημα της σταδιακής

¹ Michel Foucault, «On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle», ό.π., σ. 308: «But the instance of the enunciative event has been isolated with respect to language and thought not in order to deal with it in itself as if it were independent, solitary, and sovereign. On the contrary, the aim is to grasp how these statements, as events in their so peculiar specificity, can be articulated to events that are not discursive in nature, but may be of technical, practical, economic, social, political, or other variety». Απόδοση δική μου.

² Βλ. Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης*, ό.π., σ. 78-82.

³ Ό.π., σ. 77.

κανονικοποίησης της κρητικής λογοτεχνίας στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Ο Foucault, ο Bourdieu και ο λογοτεχνικο-κεντρικός Jauss κατ' ουσίαν διαχειρίζονται τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος και τα αντιπαρατιθέμενα σχόλιά τους φωτίζουν τη μεθοδολογία της επιστημονικής ανάλυσης δικτύων λόγων, η οποία μπορεί να εφαρμοστεί σε πολλαπλά πεδία των ανθρωπιστικών επιστημών από την Ιστορία έως την Λογοτεχνική Κριτική· πεδία διαμορφωμένα αποκλειστικά από αρχεία (archives) και σώματα κειμένων. Με αυτή τη θεωρητική αρματωσιά προχώρησε και ο Γερμανός Friedrich Kittler (1943-2011) στην μελέτη του *Discourse Networks 1800/1900* κατασκευάζοντας μια ιδιάζουσα αφήγηση-ιστορία για τους μηχανισμούς παραγωγής, διάχυσης και ερμηνείας της γερμανικής λογοτεχνίας: γλωσσικά δίκτυα, η «μητέρα γλώσσα» και τα επίσημα γερμανικά (Hochdeutsch), ιστορίες της ανάγνωσης και της παραγωγής ποίησης, ποιητές και γραφειοκράτες, δεξίωση και κριτική· δυναμικά πεδία και για τη θεωρία της πρόσληψης στο πλαίσιο της Ιστορίας της Λογοτεχνίας, όπως την πραγματεύτηκε ο Jauss.¹

Στην παρούσα εργασία τα πράγματα είναι λιγότερα φιλόδοξα για δύο λόγους: α) Ασχολούμαστε με ένα μικρό και πεπερασμένο corpus κειμένων και β) δεν φτάνουμε παρά τις παρυφές του Μοντερνισμού –η εργασία σταματά στα 1915– οπότε και τα σημαντικότερα δίκτυα λόγων του 19^{ου} αιώνα, που αφορούν στη συνάφειά μας (λόγος περί γλώσσας, λόγος περί της φύσης της νεοελληνικής ποίησης, ιστορικά σχήματα) επαναπροσδιορίζονται κάτω από νεοφανή και νεοτερικά ερμηνευτικά και ιστορικά πλέγματα. Σε μας αυτά περνούν μέσα από το κίνημα του Δημοτικισμού. Τα ερμηνευτικά εργαλεία για την ιστορική ταξινόμηση και αποκατάσταση του corpus που εξετάζουμε όπως και εκείνα που αποβλέπουν στην κριτική πραγμάτευσή τους και κανονικοποίησή τους στο υπερδίκτυο της νεοελληνικής λογοισύνης, δεν εξελίσσονται ιδιαίτερα, όπως θα δούμε, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Ο κριτικός λόγος που αρθρώθηκε για τα κρητικά έργα με τη μεγαλύτερη διάδοση στον 19^ο αιώνα ανήκει στο ευρύτερο δίκτυο του κριτικού λόγου περί νεοελληνικής λογοτεχνίας τον 19^ο αιώνα, ενώ την ίδια στιγμή σχηματίζει ένα υποδίκτυο λόγου που αφορά αποκλειστικά την κρητική λογοτεχνία και φέρει κοινά χαρακτηριστικά και δομές, σχηματίζει, δηλαδή, μία παράδοση. Προκειμένου να συστηματοποιήσουμε και ταυτόχρονα να ερμηνεύσουμε² το υποδίκτυο αυτό, θα πρέπει να μελετήσουμε τις ίδιες τις δομές του, κυρίως τις διαδικασίες –κειμενικές και ιστορικές– που το παρήγαγαν.

¹ Βλ. Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης*, ό.π., ιδιαίτερα σ.91.

² Αυτόν τον ταυτοχρονισμό, που στοχεύει σε μια όσο γίνεται πληρέστερη προσέγγιση, τον χρωστάμε στον Foucault: «The human sciences that have appeared since the end of the nineteenth century are caught, as it were, in a double obligation, a double and simultaneous postulation: that of hermeneutics, interpretation, or exegesis – one must understand a hidden meaning. And the other: one must formalize, discover the system, the structural invariant, the network of simultaneities.», Συνέντευξη για το *The Order of Things* στον Raymond Bellours (1966) στο Michel Foucault, *Essential works of Foucault*, επιμ.: Paul Rabinow, τ. Β', ό.π., σ. 263. Η παρατήρηση του Foucault έχει στόχο να κατακρίνει τη χρήση της μονομερούς μίας μεθόδου έναντι της άλλης και υποστηρίζει την ταυτόχρονη χρήση και των δύο, προκειμένου να επιτευχθεί μια συνολικότερη θεώρηση του εκάστοτε ζητήματος που μπορεί να εξετάζεται.

Ο διαχωρισμός των διαδικασιών σε «κειμενικές» και «ιστορικές» είναι κατ' ουσίαν πλασματικός, καθώς στο κύριο σώμα της αφήγησης ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν πραγματοποιείται: εξυπηρετεί μόνο την ανάλυση και την εξήγηση της μεθοδολογίας: ως «κειμενικό δίκτυο» θεωρώ τον λόγο που συστήνουν τα κριτικά κείμενα καθ' αυτά (αυτοτελή έργα ή μελέτες, άρθρα, αλληλογραφία), τα οποία επηρέασαν και ποδηγέτησαν τον λόγο που άρθρωσε η ελληνική και η ευρωπαϊκή λογιόσυνη για την κρητική λογοτεχνία και την παλαιότερη νεοελληνική ποίηση εν γένει. Άλλωστε κανένα έργο, κριτικό ή λογοτεχνικό, δεν μπορεί να μελετηθεί από μόνο του, καθώς υπάρχει, όπως σημειώνει ο Foucault: «πάντα σε μια σχέση υποστήριξης και εξάρτησης, πρόσωπο με πρόσωπο, με άλλα βιβλία: είναι ένα σημείο σε κάποιο δίκτυο – περιέχει ένα σύστημα ενδείξεων που είτε φανερώνουν ξεκάθαρα είτε υπονοούν μια σχέση με άλλα βιβλία, άλλα κείμενα, άλλες προτάσεις».¹

Οι «ιστορικές διαδικασίες», από την άλλη, είναι οι μακροϊστορικοί και μικροϊστορικοί παράγοντες (εξωτερικοί), που επενεργούν ταυτόχρονα με τους «κειμενικούς» στη χάλκευση του ερμηνευτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα του λόγου της λογιόσυνης για την κρητική λογοτεχνία. Διευκρινιστικά να σημειωθεί ότι στις «ιστορικές διαδικασίες» εμπίπτουν εξίσου η επικαιρότητα, η δεσπόζουσα τάση της Ιστορικής Αφήγησης την εκάστοτε χρονική στιγμή ή περίοδο και η ιστορική σκευή του κάθε προσώπου που εξετάζεται.

Με αυτό το σκεπτικό, ο πρώτος διαχωρισμός που προκύπτει αβίαστα είναι χρονολογικός-μακροϊστορικός. Λαμβάνοντας υπόψη τις μεγάλες «ρήξεις» που αφορούν άμεσα την προσέγγισή μας, η χρονολογική διάρθρωση διαμορφώνεται ως εξής: 1) Προεπαναστατικά Χρόνια έως την Ελληνική Επανάσταση (1790-1821), 2) σύσταση Ελλαδικού Κράτους έως Κρητική Επανάσταση (1823-1866) και 3) από την Κρητική Επανάσταση και το Κρητικό Ζήτημα έως την ένωση του νησιού με την Ελλάδα (1867-1913). Οδηγούμενοι περισσότερο προς τον ειδικό χαρακτήρα της προσέγγισής μας –σαν αναστροφή πυραμίδα– όταν εξετάζεται η εκάστοτε περίπτωση λογίου που μιλήσει για τα κρητικά έργα, τα κριτήρια προσέγγισής μας, που διέπονται από τα όρια της μοναδικότητας της σκέψης του αλλά και της ιστορικότητάς της, διαμορφώνονται ως εξής: 1) Μελέτη της προσωπικής ιδιοσυγκρασίας σε επίπεδο πνευματικό και ιδεολογικό, βάσει των γραπτών τεκμηρίων του 2) Ο κοινωνικός και πνευματικός κύκλος στον οποίον ανήκει και το δίκτυο λόγου που διαχειρίζεται και ταυτόχρονα διαμορφώνει 3) Η σχέση του κύκλου αυτού, άρα και του ατόμου που ανήκει σε αυτόν, με τον κοινωνικό και ιστορικό μικρόκοσμο της περιόδου και του τόπου όπου δρουν. Η παράλληλη αναζήτηση ιδιαίτερων και ταυτόχρονα καθολικότερων κανονικοτήτων, αυτού που ο Bourdieu ονομάζει «ιδιαίτερο κοινωνικό κόσμο που είναι το επιστημονικό πεδίο»,² κρίνεται απαραίτητη.

¹ Michel Foucault, «On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle», ό.π., σ. 304: «No book exists by itself, it is always in a relation of support and dependence vis-à-vis other books; it is a point in a network – it contains a system of indications that point, explicitly or implicitly, to other books, other texts, or other sentences». Απόδοση δική μου.

² Pierre Bourdieu, «Για μια επιστήμη των έργων», ό.π., σ. 59.

Έχοντας κάνει αυτή την πρώτη «εξωτερική» διάρθρωση, μπορούμε να προχωρήσουμε στα ειδικότερα προβλήματα αναφορικά με τα δίκτυα λόγου μέσω των οποίων πραγματοποιείται η δεξίωση της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής από την ελληνική και ευρωπαϊκή λογοισύνη του 19^{ου} αιώνα. Στο πρώτο μέρος της διατριβής διαγράφονται τα δύο βασικά δίκτυα λόγων που φανερώνονται στα προεπαναστατικά χρόνια και τα οποία αναπτύσσονται, εξελίσσονται και αποκρυσταλλώνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1860. Η βαρύνουσα σημασία του μέρους αυτού έγκειται στο ότι αυτά τα «υπερδίκτυα» λόγων που παρουσιάζονται εδώ, θα μας απασχολήσουν καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας μας: α) Το δίκτυο λόγου για τη φύση και τον χαρακτήρα της νεοελληνικής γλώσσας και β) η πολιτισμική παράδοση –ποιητικός και κριτικός λόγος– των Φαναριωτών και των Επτανήσιων.

Το πρώτο υπερδίκτυο διαμορφώνεται από τον φιλοσοφικό, τεχνικό και δοκιμαϊκό λόγο της ελληνικής λογοισύνης για τη φύση της νεοελληνικής γλώσσας και αναλύεται α) στον Κοραή και τους κοραϊκούς, β) τον κυριότερο θεωρητικό της φαναριώτικης πολιτισμικής ταυτότητας, τον Παναγιώτη Κοδρικά, και γ) τους δημοτικιστές του λεγόμενου «Ηπειρώτικου Διαφωτισμού» (Αθανάσιος Ψαλίδας και λιγότερο ο Ιωάννης Βηλαράς). Τα τρία αυτά δίκτυα λόγου συστήνουν τις βασικές τράπεζες κειμένων για το γλωσσικό ζήτημα στα προεπαναστατικά χρόνια. Με αφορμή τον φιλοσοφικό, επιστημονικό και πολεμικό λόγο για τη γλώσσα, η κρητική λογοτεχνία εντάσσεται στον κριτικό και θεωρητικό λόγο της ελληνικής λογοισύνης του Διαφωτισμού. Η αντιπαράθεση Κοραή-Κοδρικά για τη νεοελληνική γλώσσα, η ανέκδοτη *Γραικική Γραμματική* του πρώτου και η αλληλογραφία του με φίλους και ομοϊδεάτες λογίους, μάς επιτρέπει να μελετήσουμε τις διαδικασίες πολιτογράφησης του *Ερωτόκριτου*, και της κρητικής και δημώδους λογοτεχνίας εν γένει, στο ερευνητικό πεδίο της λογοισύνης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τα κυριότερα επιχειρήματα της διαμάχης αφορούν την ελληνικότητα της κρητικής διαλέκτου και κατ' επέκταση την ελληνικότητα των ίδιων των κρητικών ποιημάτων. Τα κρητικά έργα είναι «ελληνικά» ή «ξένα»;

Η περίπτωση του Παναγιώτη Κοδρικά, όπως και αυτή του Αθανάσιου Ψαλίδα και λιγότερο του Ιωάννη Βηλαρά, εμπίπτουν ταυτόχρονα στα υπερδίκτυα Α' και Β'. Ο πρώτος προσπαθεί να παρουσιάσει ένα γλωσσικό σύστημα της Νέας Ελληνικής που να βασίζεται παράλληλα στην αρχαία ελληνική αλλά και στη φαναριώτικη γλωσσική και λογοτεχνική τράπεζα. Την ίδια χρονιά μάλιστα (1818) κυκλοφορεί και η διασκευή του Διονύσιου Φωτεινού στον *Ερωτόκριτο*. Ο *Νέος Ερωτόκριτος* αποτελεί μια προσπάθεια οικειοποίησης του δημοφιλούς ποιήματος από τη φαναριώτικη ποιητική παράδοση, μέσω της γλωσσικής του μετάπλασης αλλά και της δομικής και αισθητικής του ανακατασκευής: «αποκρητικοποίηση», «εκφαναριωτισμός» και «ηθικοποίηση» του *Ερωτόκριτου* είναι τα εργαλεία του Φωτεινού που συμπλέουν με τη θεωρητικοποίηση του Κοδρικά, ο οποίος αποκλείει τα κρητικά έργα από τον προτεινόμενο νεοελληνικό γλωσσικό και λογοτεχνικό κανόνα. Η προσπάθεια των εκφραστών της φαναριώτικης λυρικής παράδοσης να αναμορφώσουν και να ανασκευάσουν την κρητική ποιητική της Αναγέννησης (έχουν σωθεί και κάποιοι στίχοι από φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*), ασχέτως αισθητικού αποτελέσματος, έχει σημασία, καθώς εκφράζει και

μια άλλη τάση που αποκλίνει από τον δεσπόζοντα λόγο περί γλώσσας και εξετάζει και διαχειρίζεται τον ποιητικό και λογοτεχνικό χαρακτήρα των κρητικών έργων. Η τάση αυτή επιβιώνει και στο νεότευκτο ελλαδικό κράτος με μια άλλη φαναριώτικη διασκευή αποσπασμάτων από τον *Ερωτόκριτο* (ίσως των Σούτσων) στην πρώτη ανθολογία ποιημάτων που τυπώθηκε στην Ελλάδα (βλ. σχ. 4.).

Αντίθετα, την ίδια δεκαετία, οι «φανατικοί» δημοτικιστές Ψαλίδας και Βηλαράς προτείνουν το δικό τους γλωσσικό σύστημα μέσω μιας καταστατικής επιστολής του Ψαλίδα στον ιδεολογικό του «αντίπαλο» Νεόφυτο Δούκα και ενός από κοινού καμωμένο βιβλίου που όμως δεν κυκλοφόρησε ποτέ. Μέσω του λόγου τους για τη φύση, την ορθογραφία και τον χαρακτήρα της νέας ελληνικής γλώσσας, τα κρητικά έργα προτείνονται ως η εντελέστερη ποιητική αποτύπωση της γλώσσας αυτής. Η ρητορική τους όσο και τα κριτήρια ανάδειξης της κρητικής λογοτεχνίας θα επιβιώσουν μέσα από τον σολωμικό κύκλο και την επτανησιακή λογιосύνη και θα θρέψουν τον θεωρητικό και δοκιμακό λόγο των όψιμων δημοτικιστών του παλαμικού και ψυχαρικού κύκλου (βλ. σχ. 2). Οι Ηπειρώτες διαφωτιστές, επομένως, εμπίπτουν και στα δύο υπερδίκτυα Α' και Β', καθώς ο λόγος τους περί γλώσσας προσπαθεί να χρησιμοποιήσει επιβεβαιωτικά τη λογοτεχνική της αποτύπωση. Καταλαβαίνει κανείς εδώ τον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που μας εμποδίζει να κάνουμε άκριτη, γενικευμένη και συνεχή χρήση του όρου.

Στο πρώτο μέρος πραγματοποιείται, επιπλέον, και μια μικρή αναδρομή, αλλά και επαναπραγμάτευση της επιρροής που άσκησε η κρητική λογοτεχνία στο επτανησιακό θέατρο και την επτανησιακή λυρική παράδοση, παρόλο που δεν έχει εντοπιστεί κάποιο κριτικό κείμενο που να αφορά την κρητική λογοτεχνία στα προεπαναστατικά χρόνια, με εξαίρεση την πρόδρομη αναφορά του Ιωάννη Δονά Πασχάλη. Η αναδρομή κρίνεται αναγκαία για τα μετέπειτα φανερώματα του κριτικού λόγου από επτανήσιους λογίους στην πορεία του 19^{ου} αιώνα.

Απαραίτητη είναι, τέλος, και η ανάλυση των ευκαιριακών κρίσεων Ευρωπαίων λογίων και περιηγητών των προεπαναστατικών χρόνων. Η συγκεντρωτική και αναλυτική εξέταση των αναφορών αυτών είναι ωφέλιμη διότι όχι μόνο επιβεβαιώνει και εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για τη μεγάλη διάδοση των κρητικών ποιημάτων, αλλά και αποκαλύπτει τον μέσο όρο, την «τυπική περσόνα» του φιλομαθή Ευρωπαίου λογίου, ο οποίος έχει λάβει κλασική παιδεία και προσεγγίζει επιφανειακά και βασισμένος σε κοινούς τόπους τα κρητικά έργα έργα που μέχρι τότε λογίζονταν σχεδόν αποκλειστικά ως ευτελή δημοφιλή αναγνώσματα για το λαό, κυρίως λόγω της «τραχιάς» τους γλώσσας. Επιπλέον, μια τέτοιου είδους εξέταση μάς αποκαλύπτει τις βάσεις που έθεσαν έργα όπως του λοχαγού William Martin Leake για την προσέγγιση και ανάδειξη της κρητικής λογοτεχνίας από φιλέλληνες ρομαντικούς λογογράφους και Γάλλους ή Γερμανούς ελληνιστές (βλ. σχ. 3.). Ο μετέπειτα συστηματοποιημένος λόγος των Ευρωπαίων ελληνιστών ή νεοελληνιστών θα παίζει μεγάλο ρόλο όχι μόνο στην ιστορική και γραμματολογική αποκατάσταση των κρητικών έργων που εξετάζουμε, αλλά και θα κατευθύνει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ανάλογα με την περίπτωση, τον αντίστοιχο λόγο της ελληνικής λογιосύνης.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας γίνεται φανερό πως οι Έλληνες λόγιοι που είχαν τη στενότερη επαφή με το δίκτυο λόγων των Ευρωπαίων ελληνιστών-φιλόλογων ήταν οι νεαροί επίγονοι της κοραϊκής διδασκαλίας. Φοιτητές στη Γαλλία ή τη Γερμανία ανέπτυξαν ισχυρούς πνευματικούς δεσμούς με τον Κοραή που κατοικούσε στο Παρίσι, και με τον κύκλο του Claude Fauriel και του εξίσου σημαντικού για τη συνάφειά μας Γερμανού ελληνιστή Carl Iken. Περιπτώσεις όπως οι Κωνσταντίνος Ασώπιος, Χριστόφορος Φιλητάς, Γεώργιος Ψύλλας, Στέφανος Κανέλος και Αθανάσιος Βογορίδης επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά το πέρας των σπουδών τους για να προσφέρουν τις πνευματικές τους υπηρεσίες στην επαναστατημένη πατρίδα τους. Άλλοι χάθηκαν πρόωρα και άλλοι θα αποτελέσαν την πνευματική και πανεπιστημιακή αφρόκρεμα της ελληνικής λογιόσύνης του 19^{ου} αιώνα.

Οι κοραϊκοί αυτοί επίγονοι μετακινούνται στο νεότευκτο ελλαδικό κράτος όχι μόνο τα μεθοδολογικά εργαλεία και τα νεότερα προτάγματα του πνευματικού τους δάσκαλου για την ανάδειξη της νεοελληνικής γλώσσας και γραμματείας, αλλά και τα πνευματικά προτάγματα της Δύσης: προτάγματα που προωθούν τη συστηματοποίηση της αχαρτογράφητης νεοελληνικής γραμματείας. Μέσα από τον φιλολογικό και κριτικό λόγο των επιγόνων αυτών και των Ευρωπαίων φιλελλήνων της εποχής διαγράφεται και ένα τρίτο υπερδίκτυο, μέσω του οποίου θα πραγματοποιηθούν οι πρώτες στοχευμένες προσεγγίσεις στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας: το δίκτυο της ταξινομικής-βιβλιογραφικής τάσης που συστήνει τα πρώτα σχέδια ιστορικών αφηγήσεων για τη νεοελληνική γραμματεία. Είναι η ώρα των σχεδιασμάτων μεγάλων αφηγήσεων για την νεοελληνική ποίηση και την ιστορία της. Και το ερώτημα που γεννιέται μέσα από αυτή την τάση είναι εξαιρετικά κρίσιμο, ενώ τίθεται καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στο χώρο της λογιόσύνης: ποια είναι, λοιπόν, τα κριτήρια που νομιμοποιούν την ένταξη ή όχι των κρητικών έργων στις μεγάλες αυτές αφηγήσεις; Και κατ' επέκταση, είναι τα κείμενα αυτά ελληνικά, «δικά μας» και ικανά να ενταχθούν σε ένα εθνικό ποιητικό corpus; Το υλικό που πρέπει να διατρέξουμε ώστε να δοθούν επαρκείς απαντήσεις ποικίλλει: αυτοτελείς μελέτες, δημοσιευμένες ή όχι, πρόλογοι, σχόλια και γενικά τα περικειμενικά στοιχεία σε ποιητικές συλλογές ή δοκίμια για τη γλώσσα, ανθολογίες, αλληλογραφία λογίων και φιλολογικές έριδες σε περιοδικά και εφημερίδες.

Παράλληλα με το τρίτο δίκτυο λόγων, στα μετεπαναστατικά χρόνια μεταφέρονται και συμπυκνώνονται στον ελλαδικό χώρο, και συγκεκριμένα στην εν δυνάμει μητρόπολη Αθήνα, τα δίκτυα λόγων των προεπαναστατικών χρόνων, που εξετάζονται στο πρώτο μέρος. Ανασυντάσσονται, εμπλουτίζονται και εξελίσσονται, με αποτέλεσμα οι διενέξεις για τη γλώσσα να μεταφέρονται και να ιδεολογικοποιούνται περαιτέρω στον λόγο περί ποίησης, ενώ η αντίθεση μεταξύ φαναριώτικης και επτανησιακής λυρικής παράδοσης βρίσκει γόνιμο έδαφος στο πεδίο των γλωσσικών και ποιητικών πειραματισμών και νεοτερισμών. Ο Σολωμός και ο κύκλος του διαχειρίζονται δημιουργικά τα κρητικά έργα, με τους κυριότερους επιγόνους του να αρθρώνουν λόγο που εντάσσεται σε πλαίσιο παρόμοιο με αυτόν των κοραϊκών επιγόνων, καθώς τα δύο δίκτυα λογιόσύνης αγωνίζονται για την γραμματολογική και εθνική ανάδειξη της

κρητικής λογοτεχνίας και την κανονικοποίησή της στο δίκτυο της νεοελληνικής ποίησης: το διακύβευμα αφορά πάντα τη νεοελληνική γλώσσα και ποίηση. Σε αντίθεση προς αυτή την τάση, η φαναριώτικη λογιοςύνη, με κύριους θεωρητικούς εκπροσώπους της τον Αλ. Ρίζο Ραγκαβή και τους Σούτσους, στέκεται με καχυποψία απέναντι στα κρητικά έργα, γονιμοποιώντας τις προγενέστερες απόψεις του Κοδρικά και του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού, και προσπαθεί να προβάλλει και να θεσπίσει ένα διαφορετικό, «φαναριωτοκεντρικό» ποιητικό και γραμματολογικό κανόνα.

Παρατηρείται λοιπόν ότι ο λόγος για την κρητική λογοτεχνία στα χρόνια 1840-1860 διαμορφώνεται μέσα από δίκτυα λόγων που δεν αφορούν αποκλειστικά αυτήν. Η Ελλάδα ψάχνει τον εθνικό της ποιητή για να τον στέψει με ένα κλαδί ελιάς και παράλληλα αποζητά επιχειρήματα για να κανονικοποιήσει ή όχι και να εθνικοποιήσει ή να απεθνικοποιήσει την κρητική και τη δημώδη λογοτεχνία και τα δημοτικά τραγούδια: ό,τι δηλαδή συγκροτούσε την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία. Οι μελέτες του Α. Ρ. Ραγκαβή και του Σπ. Ζαμπέλιου γραμμένες στα γαλλικά (1853-1857), η αντίδραση του Πολυλά, και ιδιαίτερα η διαμάχη των *Σούτσειων* (1853) στέκουν ως αδιάψευστοι μάρτυρες των παραπάνω φαινομένων. Σε αντίθεση με μία Ελλάδα όπου μαίνονται οι φιλολογικοί διαξισμοί, ενώ η επιστημονική αποκατάσταση της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας μένει στα παρασκήνια και θυσιάζεται στο βωμό της υψηλόφωνης ανάδειξης της εθνικότητας ενός πολιτισμικού «εμείς», στο Παρίσι έχουν παρουσιαστεί μελέτες για τον *Ερωτόκριτο* ήδη από το 1825, όπως αυτή του Abel Francois Villemain. Στα μέσα της δεκαετίας του 1840, μάλιστα, συντάσσονται στη Γερμανία δύο σημαντικές μελέτες για τον *Ερωτόκριτο*, οι οποίες προσπαθούν να τοποθετήσουν το διάσημο ποίημα στο σωστό γραμματολογικό του πεδίο και να αναδείξουν την ιστορικότητά του. Από τον Fauriel και μετά, οι γαλλικές νεοελληνικές σπουδές εξελίσσονται σταθερά και τα κρητικά κείμενα εξετάζονται με μεγαλύτερη συχνότητα και προσοχή. Στη Γερμανία, μάλιστα, το φαινόμενο είναι εντονότερο, και οι νεότερες μελέτες ακολουθούν το παράδειγμα του άλλου καταστατικού για τη φιλελληνική λογιοςύνη έργου, της *Λευκοθέας* του Iken. Από αυτό το δίκτυο λόγου θα προκύψουν και δύο εξαιρετικά σημαντικές εργασίες για τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη* τη δεκαετία του 1870, η πρώτη καμωμένη από τον Γάλλο ελληνιστή Charles Gidel και η δεύτερη από τον Γερμανό φιλόλογο Conrad Bursian.

Αντίθετα, στην Ελλάδα η αυταξία της μελέτης της κρητικής λογοτεχνίας από την ελληνική λογιοςύνη και η έξοδος της από το πεδίο της αποσπασματικότητας να έχει αφορμή ένα ιστορικό συμβάν που τονώνει το πατριωτικό αίσθημα, ξυπνώντας μνήμες του '21, και όχι την ομαλή εξέλιξη ενός επιστημονικού λόγου, όπως για παράδειγμα στο Παρίσι. Η κρητική επανάσταση του 1866 φέρνει τον Γεώργιο Τερτσέτη στο βήμα να εκφωνεί έναν δημόσιο λόγο με αποκλειστικό θέμα τον *Ερωτόκριτο*. Το ποίημα προσλαμβάνεται με όρους εθνικιστικούς και αναλύεται με τα συμφραζόμενα της επικαιρότητας και του ηρωικού παρόντος. Ο λόγος του Τερτσέτη αποκρυσταλώνει τη ρητορική της ρομαντικής ιστοριογραφίας, έτσι όπως λαξεύτηκε από τα έργα των Vico, Michelet και Herder, τα οποία τροφοδότησαν παράλληλα τη φιλελληνική ευρωπαϊκή λογιοςύνη και μέρος της ελληνικής λογιοςύνης. Τα δημοφιλή έργα της κρητικής

λογοτεχνίας, με κορωνίδα τον *Ερωτόκριτο*, αποτελούσαν γλωσσικά και ποιητικά μνημεία προς συντήρηση και αποκατάσταση, καθώς διέσωζαν την εν δυνάμει εθνική γλώσσα και ποιητικότητα του ελληνικού λαού. Έστεκαν πλέον ως αδιαφιλονίκητα τεκμήρια εθνικού και πολιτισμικού προσδιορισμού και οι υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας (μετα-κοραϊκοί και Επτανήσιοι) προωθούσαν την κανονικοποίησή τους στο λόγον περί νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας.

Από το 1870 και μετά παρατηρείται μια εξαιρετική πύκνωση του λόγου αναφορικά με τον ορισμό του χαρακτήρα αλλά και την ιστορική και ερμηνευτική αποκατάσταση των ποιημάτων της κρητικής λογοτεχνίας. Ο λόγος για τα κρητικά έργα, που προωθήθηκε μέσω των τριών υπερδικύων λόγου, συμπυκνώνεται και συστηματοποιείται (βλ. Σχ. 6). Πλέον η κρητική λογοτεχνία, και πιο συγκεκριμένα τα ευκαιριακά σχολιασμένα έως τότε ποιήματα του *Ερωτόκριτου*, της *Ερωφίλης*, της *Βοσκοπούλας* και της *Θυσίας του Αβραάμ*, αποτελούν ένα corpus με ορισμένα χαρακτηριστικά που αξίζει να μελετηθούν αυτοτελώς. Η αρχή πραγματοποιείται μέσα από το δίκτυο των Γάλλων ελληνιστών, και συγκεκριμένα από τον νεοελληνιστή Émile Legrand. Ο Legrand, ωστόσο, είχε δημιουργήσει και ένα ευρύ δίκτυο συνεργασίας με Έλληνες λογίους που είτε σπούδαζαν στο εξωτερικό και είχαν άμεση πρόσβαση σε βιβλιοθήκες και αρχεία απαραίτητα για την περάτωση των ερευνητικών εργασιών του, είτε διέμεναν στον ελλαδικό χώρο. Σε αυτό το πλέγμα εντάσσεται και ο ιστοριοδίφης και μεσαιωνοδίφης Κωνσταντίνος Σάθας, οι εργασίες του οποίου για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, κυρίως ως προς την ιστορική και ερμηνευτική παραποθέτησή τους. Με τις εργασίες των Legrand, Σάθα και λίγο αργότερα του κρητικού Αντώνιου Γιάνναρη κανονικοποιείται τις δεκαετίες 1870-1880 ένα ερευνητικό δίκτυο με κύριο σκοπό την εκδοτική, ιστορική και γραμματολογική αποκατάσταση των κρητικών έργων. Να σημειωθεί πως η αλλαγή αυτή παραδείγματος και η στροφή σε τέτοιες πιο εξειδικευμένες αλλά και πιο σύνθετες εργασίες έχει τροφοδοτηθεί και θεσμικά από την έκκληση του Ροδοκανάκειου Φιλολογικού Διαγωνισμού στα 1865 για εκπόνηση μιας «Ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας και παιδείας».

Η θεσμική αυτή έκκληση κανονικοποιεί πλέον και την εκπόνηση τέτοιων έργων-συνθέσεων που αποβλέπουν στην αποκατάσταση και τη συστηματοποίηση της νεοελληνικής γραμματείας σε μια ιστορική αφήγηση. Τις δύο αυτές δεκαετίες τα κρητικά έργα εντάσσονται, σε σταθερή βάση, και στον ιστορικό/ταξινομικό λόγο της ελληνικής και ευρωπαϊκής λογοσύνης. Το σημαντικότερο μέρος της συζήτησης αφορά την ελληνικότητα των έργων αυτών, όπως φαίνεται από την προσέγγιση του Παπαρρηγόπουλου ή του Ραγκαβή και την αντίδραση του Legrand στην απορριπτική διάθεση του τελευταίου. Μέσα από αυτό το δίκτυο είναι που ξεκινάει και η μεγάλη συζήτηση αναφορικά με τις πηγές των έργων αυτών. Συνομιλούν τα κρητικά έργα με την ιταλική, και κατ' επέκταση ευρωπαϊκή λογοτεχνία ή είναι αυτοφυή δείγματα ελληνικού πολιτισμού όπως τα δημοτικά τραγούδια; Σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο προσπαθεί να τα εντάξει και ο πολὺς Δημήτριος Βικέλας σε ομιλία του στο Λονδίνο στις αρχές της δεκαετίας του 1870.

Παράλληλα με την άνθιση του ιστορικού/ταξινομικού λόγου, τη δεκαετία του 1880 αρχίζει να συστηματοποιείται ο λόγος των υποστηρικτών της δημοτικής γλώσσας που προσπαθεί να την κατοχυρώσει ως γλώσσα εθνική και ταυτόχρονα ως κυρίαρχο γλωσσικό όργανο της νεοελληνικής ποίησης και πεζογραφίας. Οι τελευταίοι επίγονοι της κοραϊκής σκέψης, όπως ο Εμμ. Ροΐδης και ο Δημ. Βερναρδάκης, τάσσονται με το πλευρό των δημοτικιστών, αρχηγέτες των οποίων λογίζονται ο διάδοχος του Legrand στο Παρίσι Γιάννης Ψυχάρης και ο Κωστής Παλαμάς στην Αθήνα. Συνεπείς ως προς το γλωσσικό τους πρόταγμα και πρόγραμμα, προσπαθούν να αναδείξουν την κρητική λογοτεχνία σε πρόδρομο της δικής τους λογοτεχνικής και γλωσσικής παραγωγής. Οι διαδικασίες ανάδειξης της κρητικής λογοτεχνίας σε κεντρικό λογοτεχνικό corpus στην ιστορία αλλά και στο παρόν της νεοελληνικής λογοτεχνίας αντλούν πολλά στοιχεία από τους πρώτους δημοτικιστές των προεπαναστατικών χρόνων και το επτανησιακό λογοτεχνικό και κριτικό παράδειγμα (βλ. σχ. 2).

Ο κριτικός, ιστορικός και ερμηνευτικός λόγος που έχει παραχθεί τον 19^ο αιώνα για την κρητική λογοτεχνία και έχει διαμορφωθεί μέσα από τα τρία υπερδίκτυα που αναλύσαμε, έχει πλέον κανονικοποιηθεί ως ένα αυτόνομο υποδίκτυο λόγου με τα δικά του χαρακτηριστικά. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα όταν ο λόγος για το αντιπροσωπευτικό ποίημα του *Ερωτόκριτου* έχει αποκτήσει αυταξία. Ο όρος «ερωτοκριτολόγος» έχει άλλωστε καταχωρηθεί στη *Συναγωγή* του Κουμανούδη (1899), όρο που χρωστάμε στον Στέφανο Στεφάνου.¹ Οι κρίσεις για τον *Ερωτόκριτο* παρουσιάζονται πρώτη φορά επαρκώς συγκεντρωμένες στη θεμελιώδη «Εισαγωγή» του Ξανθουδίδη στην έκδοση του ποιήματος (1915)² μια έκδοση που είχε ευαγγελιστεί ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 ο Γιάνναρης, και πριν από αυτόν ο Σάθας και ο Legrand. Στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής αναλύεται η κωδικοποίηση και η ερμηνεία του υποδικτύου του κριτικού λόγου για τον *Ερωτόκριτο* και την κρητική λογοτεχνία εν γένει. Η συγκεντρωτική «Εισαγωγή» του Ξανθουδίδη –πολύτιμη και καταλυτική στάθηκε η βοήθεια του Κωνσταντίνου Θεοτόκη– αποτελεί τη θάλασσα στην οποία εκβάλλουν όλοι οι ποταμοί και οι παραπόταμοι των δικτύων λογοισύνης (βλ. σχ. 5) και δικτύων λόγου (βλ. σχ. 6) του 19^{ου} αιώνα.

Στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, μέσω και της πρώτης αυτής ιστορικής και ερμηνευτικής αποκατάστασης του *Ερωτόκριτου* από τον Ξανθουδίδη και τον Θεοτόκη, έχουν τεθεί γερές βάσεις για την περαιτέρω εξειδικευμένη γραμματολογική διερεύνηση της κρητικής λογοτεχνίας. Πλέον τα κρητικά έργα θεωρούνται πολύτιμα τεκμήρια της ταυτόχρονης συνομιλίας των λογοτεχνικών προϊόντων της βενετοκρητικής κουλτούρας με την Ευρώπη της Αναγέννησης και τον εντόπιο γραπτό και προφορικό πολιτισμό. Η ταυτοχρονία αυτή αποτέλεσε κεντρικό πεδίο αντιπαραθέσεων για την ελληνική και ευρωπαϊκή λογοισύνη τον 19^ο αιώνα.

¹ Βλ. Στ. Κακλαμάνης, «Πρόλογος», *Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμ.: Στέφανος Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2006, σ. 11.

² Ωστόσο, είχε προηγηθεί μελέτη του Sved Oftedal, «*Ερωτόκριτος και οι κριταί του*», *Μηνιαίο Παράρτημα των Αθηνών*, αρ. 6 (Ιούνιος 1909), 1938-1947, όπου παρουσιάζονται κρίσεις Ευρωπαίων για τον *Ερωτόκριτο*. Σε αυτήν βασίζεται ο Ξανθουδίδης, προσθέτοντας πολλές κρίσεις Ελλήνων λογίων.

Πλέον, έχει επέλθει η σύνθεση. Ωστόσο, η συζήτηση αυτή δεν κλείνει οριστικά παρά με τον οργανωμένο λόγο που άρθρωσαν για την κρητική λογοσύνη οι κυριότεροι αντιπρόσωποι της κριτικής της λεγόμενης Γενιάς του '30 (Γ. Σεφέρης, Λ. Πολίτης και Κ. Θ. Δημαράς) στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Όμως, η συζήτηση αυτή ξεπερνά τους χρονολογικούς, μεθοδολογικούς και ποιοτικούς περιορισμούς της εργασίας μας, καθώς εμπίπτει στο πολιτισμικό παράδειγμα του Ευρωπαϊκού Μοντερνισμού, ενός φαινομένου που ξεπερνά κατά πολύ την κριτική σκέψη του 19^{ου} αιώνα και θα αποπροσανατόλιζε αρκετά τη θεματική, τη δομή και συνολικά συνάφεια της εργασίας μας.

Θα ήθελα να κλείσω με μια παρατήρηση αναφορικά με τον σκοπό και τη σημασία της εργασίας, έτσι όπως προκύπτει μέσα από την ανάλυση της μεθοδολογικής και θεωρητικής της σκευής. Η σύσταση των δικτύων λόγου και λογοσύνης και η εξέτασή τους ως προς τη δική μας συνάφεια, δηλαδή την ερμηνεία της δεξίωσης της κρητικής λογοτεχνίας τον 19^ο αιώνα, εξυπηρετούν και τη μελέτη ενός ευρύτερου λόγου για την ιστορία της παλαιότερης νεοελληνικής ποίησης. Ο Γ. Βαλέτας είχε παρατηρήσει εύστοχα στα 1936 ότι η ιστορία της κριτικής δεξίωσης του *Ερωτόκριτου* «καθρεφτίζει αλάθεφτα και την εξέλιξη και την προκοπή και την ιστορία των νεοελληνικών αντιλήψεων – γλωσσικών κι αισθητικών».¹ Αυτή η διαπίστωση, από μόνη της, θα μπορούσε να προλογίζει την παρούσα εργασία. Θα προσθέταμε ότι αναπαράγοντας και σχολιάζοντας το «καθρέφτισμα» αυτό, με τα μεθοδολογικά κριτήρια που επιλέξαμε, ευελπιστούμε στην ανάδειξη των μηχανισμών που παρήγαγαν την ιστορία αυτή των «γλωσσικών και αισθητικών νεοελληνικών αντιλήψεων». Παρόμοια παρατήρηση με αυτή του Βαλέτα και, ταυτόχρονα, κάλεσμα πραγματοποιήσε και ο Άλκης Αγγέλου πολύ αργότερα: «Αν είχαμε σήμερα στη διάθεσή μας μια στοιχειώδη έστω εργασία με τίτλο *Ερωτοκρίτου Τύχαι*, θα βρισκόμασταν στην ευχάριστη θέση να απαντήσουμε σε καίρια ερωτήματα της νεοελληνικής έρευνας, γλωσσικά, αισθητικά, ιστορικά κλπ.».²

Ευελπιστώ ότι η εργασία αυτή απαντά επαρκώς και στο κάλεσμα του Αγγέλου. Η παράλληλη μελέτη και ανάλυση των μηχανισμών που παρήγαγαν τον κριτικό λόγο του 19^{ου} αιώνα για την κρητική λογοτεχνία, με τη μερίδα του λέοντος να κατέχουν οι *Ερωτοκρίτου Τύχαι*, αποδεικνύεται κρίσιμη. Ιχνηλατούνται και εξηγούνται οι γραμματολογικοί, ιδεολογικοί και ιστορικοί μετασχηματισμοί της θέσης της κρητικής λογοτεχνίας στη διαχρονία της νεοελληνικής πολιτισμικής ιστορίας του 19^{ου} αιώνα. Τα δημοφιλή έργα της κρητικής λογοτεχνίας, τα δημοτικά τραγούδια και μερικά παλαιότερα νεοελληνικά ποιήματα προτάσσονταν συνήθως ως τα ενδεικτικότερα παραδείγματα ή αντιπαραδείγματα όταν ο λόγος αφορούσε τη διερεύνηση και συστηματοποίηση της νεοελληνικής γλώσσας και ποίησης. Επομένως, ο λόγος για την κρητική λογοτεχνία προέκυπτε και ταυτιζόταν με τον λόγο για τον χαρακτήρα και την ανάλυση της νεοελληνικής ποίησης. Είναι θεμιτό λοιπόν να προτείνουμε την εργασία

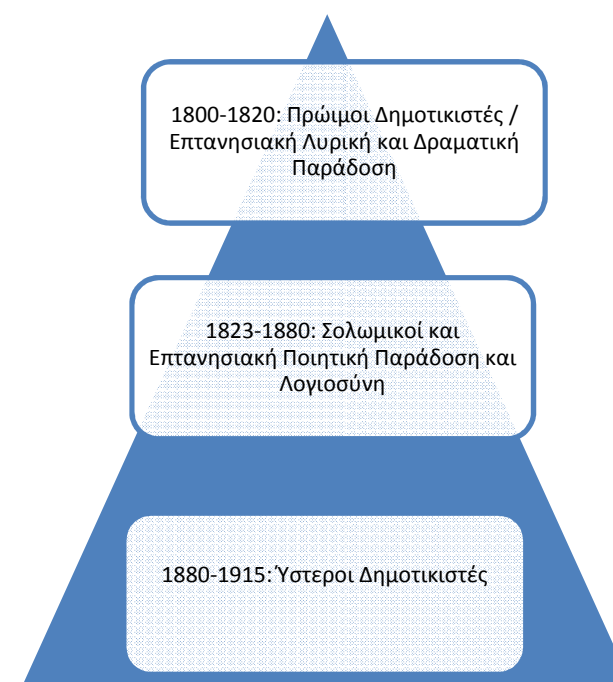
¹ Γιώργος Βαλέτας, «Φιλολογικά στον *Ερωτόκριτο*», *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 5 (Ιούλιος 1936), σ. 156.

² Άλκης Αγγέλου, «Εισαγωγή. Μια διαφωτιστική διαμάχη», *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά, Μελέτη τη Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου*, επιμ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1998, σ. 62.

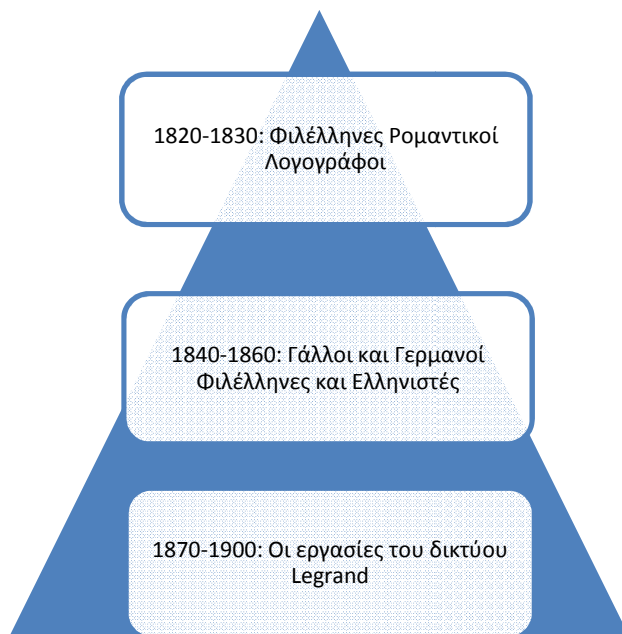
αυτή και ως μία καινούρια ματιά, μεθοδολογικά όσο και ερμηνευτικά, στη γενικότερη αφήγηση της ιστορίας της παλαιότερης όσο και νεότερης νεοελληνικής ποίησης.

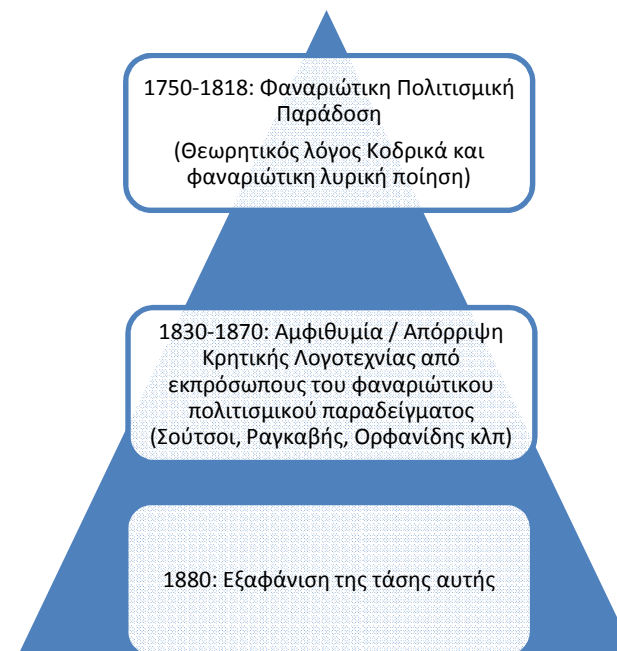
Σχ. 1. Κοραϊκό Δίκτυο

Σχ. 2. Δημοτικιστές/Επτανησιακή Ποίηση και Λογιοσύνη

Σχ. 3. Ευρωπαίοι Φιλέλληνες και Ελληνιστές

Σχ. 4. Φαναριώτικη Λογοσύνη και Πολιτισμική Παράδοση

Σχ. 5: Κύκλοι/Δίκτυα Λογιосύνης και Ανάδειξη Κρητικής Λογοτεχνίας

Σχ. 6: Δίκτυα Λόγου (Discourse Networks) και Κρητικής Λογοτεχνία

ΜΕΡΟΣ Α:

Η δεξίωση της κρητικής λογοτεχνίας στα προεπαναστατικά χρόνια

Ο προσδιορισμός «προεπαναστατικά χρόνια», που εδώ λειτουργεί αποκλειστικά στο πλαίσιο της χρονικής διάταξης της έρευνας, μοιάζει αρκετά ασαφής, όσον αφορά τη λογοτεχνία. Στο πεδίο της Ιστοριογραφίας ο όρος αφορά συνήθως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οπότε και καθίστανται πιο σαφείς οι ιδεολογικές και κοινωνικές ζυμώσεις και οι προϋποθέσεις εν τέλει που οδήγησαν στην Ελληνική Επανάσταση. Μια καλή αντιπρόταση θα ήταν ο όρος «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», η περίοδος δηλαδή από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μέχρι την Επανάσταση του 1821, οπότε και μετακενώνονται από την Ευρώπη –τη Γαλλία κυρίως– νεότερικά πνευματικά, πολιτισμικά και κοινωνικά φαινόμενα στον υπόδουλο και τον απόδημο ελληνισμό.¹ Όταν όμως η συζήτηση είναι γύρω στη λογοτεχνία, η χρήση τέτοιων όρων, που σχηματοποιούν τα πράγματα κάτω από τη φιλόξενη σκέπη των ρευμάτων σκέψης, εγκυμονεί πολλούς κινδύνους. Όπως έχει παρατηρήσει εύστοχα ο Στ. Αλεξίου: «όχι τόσο οι εποχές όσο οι ατομικότητες και οι επιλογές των ποιητών καθόρισαν τις λογοτεχνικές βαθμίδες».² Όταν μάλιστα η εργασία μας φιλοδοξεί να εξετάσει τα πλέγματα που σχηματίζουν η διάχυση, η χρήση και η πρόσληψη μιας λογοτεχνικής παράδοσης στα μεταγενέστερα χρόνια, καθώς και τα δίκτυα λόγων και λογιόσύνης μέσω των οποίων προκύπτουν τα παραπάνω φαινόμενα, η γενικευμένη χρήση όρων-φιλοσοφικών ρευμάτων όπως «Διαφωτισμός» ή «Ρομαντισμός», οδηγεί σε απλουστευμένα συμπεράσματα. Άλλωστε η έννοια του «ιδεολογικού» ή «φιλοσοφικού ρεύματος» προϋποθέτει μια δυνατή και ορισμένη πνευματική ταυτότητα, η οποία περιορίζει τη μελέτη ενός λογοτεχνικού έργου, αν εξαρχής το συσχετίσουμε με αυτήν χάριν ταξινομικής ευκολίας. Όταν ο L. Gossman αντιδρά στα ρομαντικά μοντέλα ιστοριογραφίας, που ευνοούν τις σχηματοποιήσεις, σημειώνει πως «μια καλή περίπτωση θα ήταν η χρήση ενός μεταφορικού μοντέλου που θα επιτρέψει να ιδωθούν οι

¹ Στο ιστορικό σχήμα του Κ. Θ. Δημαρά προτείνεται η χρονολογία του 1774 και συγκεκριμένα η συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή ως αφετηριακό σημείο του πολυστρωματικού φαινομένου που ονομάζεται Νεοελληνικός Διαφωτισμός, χωρίς να παραμελούνται προγενέστερα φαινόμενα. Βλ. Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 14.

² Στυλιανός Αλεξίου, «Ο *Ερωτόκριτος* και η ποιητική του (Απολογισμός ερευνών και προοπτικές)», *Ζητήματα ποιητικής* ό.π., σ. 28.

ολοκληρωτικές σχηματοποιήσεις ως πλουραλισμός αλληλεπιδρώντων μερών, παρά ως ένα ισχυρά ενοποιημένο σύνολο, τα μέρη του οποίου είναι δομημένα ιεραρχικά».¹

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο Άνθιμος Γαζής, για παράδειγμα, αποτελούν και οι δύο εξέχουσες μορφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ενώ ταυτίζονται στις γλωσσικές τους και εκπαιδευτικές τους θέσεις. Παρόλα αυτά, προσεγγίζουν την κρητική λογοτεχνία από αντίπαλα στρατόπεδα ο καθένας. Ο Κοραΐς και ο Αθανάσιος Ψαλίδας εκκινούν από τον ίδιο πόθο για γλωσσικό ρεφορμισμό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, ωστόσο καταλήγουν σε δύο αντίθετα συστήματα, μέσα από τα οποία διαχειρίζονται τα κρητικά έργα. Τα παραδείγματα είναι πολλά, όμως δεν χρειάζεται να παρατεθούν εδώ, καθώς αναλύονται στη συνέχεια.

Ένα λογοτεχνικό έργο, αλλά και η παράδοση στην οποία ανήκει, εμπεριέχει «όλα τα μέσα της προειδοποίησης» και «καθοδηγεί» τον αναγνώστη προς μια ορισμένη συναισθηματική, και κατ' επέκταση ιδεολογική, στάση.² Αυτά τα εγγενή χαρακτηριστικά του έργου πρέπει να συνδυαστούν με τον ορίζοντα προσδοκιών του κάθε αναγνώστη – στη συνάφειά μας δυναμικού αναγνώστη καθότι λογίου– ή μελετητή, ο οποίος διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από την ιστορική, πολιτισμική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Η δημιουργική σύμμιξη των εγγενών χαρακτηριστικών του κειμένου και του ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη, πρέπει να συνδυαστεί με τα περικειμενικά στοιχεία του ίδιου του έργου (μορφή εντύπου, εμπορική διάχυση). Επιπλέον πρέπει να ληφθεί υπόψη η ιδεολογική και πνευματική σκευή του λογίου αναγνώστη που κάθε φορά εξετάζεται. Η παραπάνω συνεξέταση διαμορφώνει ένα ικανοποιητικό πλαίσιο προσέγγισης, για αρχή, της δεξίωσης του λογοτεχνικού έργου σε μια εποχή-περίοδο.

Προκειμένου για τη δεξίωση της κρητικής λογοτεχνίας από την κριτική και δευτερευόντως την ποίηση του 19^{ου} αιώνα, θα ήταν αδόκιμο να εκκινήσει κανείς από τα 1800, χωρίς να ληφθεί υπόψη η διάχυση και η χρήση των έργων αυτών από την ελληνική λογοσύνη και λογοτεχνία του 18^{ου} αιώνα. Δηλαδή των περιπτώσεων εκείνων, οι οποίες διαμόρφωσαν τις πνευματικές προϋποθέσεις για το λόγο που αρθρώθηκε για τα κείμενα αυτά από την ελληνική λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα. Γι' αυτό προτίμησα τον όρο «προεπαναστατικά χρόνια» αντί του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», καθώς ο λόγος που αρθρώνεται (ποιητικός ή κριτικός) για τα κρητικά έργα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά, δεν εμπίπτει κατ' ανάγκη στο ρεύμα του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

Το πρώτο αυτό κεφάλαιο κινείται σε δύο άξονες: την πρόσληψη και χρήση της κρητικής λογοτεχνίας από τη νεοελληνική ποίηση του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και στον κριτικό λόγο της λογοσύνης περί ποίησης στα προεπαναστατικά χρόνια. Ο διαχωρισμός, όπως θα δούμε, σε πολλές περιπτώσεις είναι καταχρηστικός, καθώς η ποίηση και ο λόγος περί ποίησης πολλές φορές συμπίπτουν. Πιο συγκεκριμένα, θα μελετηθούν η

¹ Lionel Gossman, «Literary Scholarship and Popular History», *Eighteenth-Century Studies*, τ. 7 (Χειμώνας 1973-1974), σ. 134: «Indeed, a good case can be made for a metaphoric model allowing for the totality to be conceived as a plurality of corresponding parts, rather than a strongly unified whole in which the parts are hierarchically subordinated and subsumed». Απόδοση δική μου.

² Βλ. Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης*, ό.π., σ. 57.

επτανησιακή και η φαναριώτικη λυρική παράδοση, που, καθεμία με το δικό της τρόπο, γονιμοποίησαν την παράδοση της κρητικής λογοτεχνίας και παράλληλα η θέση των κρητικών κειμένων στα δίκτυα λόγων της ελληνικής και ευρωπαϊκής λογοισύνης των προεπαναστατικών χρόνων. Μέσα από την πρώτη περίπτωση σχηματίζονται οι γλωσσικές και αισθητικές τάσεις που τροφοδότησαν την πρωτότυπη ποιητική παραγωγή τον 19^ο αιώνα, με βασικούς άξονες τον Σολωμό και τους επιγόνους του και την ποιητική παραγωγή των Φαναριωτών και της Αθήνας. Στη δεύτερη περίπτωση εξετάζεται ο ρόλος των κρητικών έργων μες στις γλωσσολογικές και γραμματικές εργασίες και τον θεωρητικό λόγο περί γλώσσας και ποίησης που άρθρωσε η ελληνική και ευρωπαϊκή λογοισύνη. Εξετάζοντας τη θέση των κρητικών κειμένων μέσα στο συγκεκριμένο δίκτυο λόγου διαγράφονται και οι σταδιακές προσπάθειες ένταξης ή εξοβελισμού των κειμένων αυτών στον υπό διαμόρφωση Κανόνα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και οι ιδεολογικές συνιστώσες, τα εθνικά συμφραζόμενα των προσπαθειών αυτών. Τοιουτοτρόπως, εξετάζονται οι κειμενικές και ιστορικές διεργασίες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την πρώιμη φιλολογική διερεύνηση των κειμένων της κρητικής λογοτεχνίας, όπως θα πραγματωθεί από τους άμεσους επιγόνους του Κοραή και τους υποστηρικτές του φαναριώτικου γραμματολογικού παραδείγματος.

Εξετάζοντας την πρόσληψη της κρητικής λογοτεχνίας στα δύο αυτά πεδία, που εκκινούν από διαφορετικές ιστορικές και πνευματικές αφετηρίες, ρίχνεται φως σε ένα κρίσιμο ζήτημα της νεοελληνικής πνευματικής ζωής: τις σχέσεις της λογοισύνης με την κρητική λογοτεχνία στα προεπαναστατικά χρόνια, σε επίπεδο κριτικής και λογοτεχνικής παραγωγής και σε ποια σημεία διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν οι σχέσεις αυτές. Σε δεύτερο επίπεδο, η διερεύνηση αυτή μάς επιτρέπει να εξετάσουμε μέχρι ποιο σημείο οι σχέσεις αυτές όρισαν τις μετέπειτα τάσεις αντιμετώπισης της κρητικής λογοτεχνίας από την ελληνική λογοισύνη, καθ' όλη την πορεία του 19^{ου} αιώνα.

1. Από τα Βενετικά Τυπογραφία στο καλάθι της παραλογοτεχνίας. Εισαγωγικοί προβληματισμοί

Προκειμένου να μελετηθεί επαρκώς η δεξίωση των έργων της Κρητικής Αναγέννησης τον 19^ο αιώνα θα πρέπει, αρχικά, να ξεκαθαριστεί ποια λογοτεχνικά έργα αποτελούν τον βασικό κορμό της μελέτης αυτής καθώς και τα κριτήρια που οδήγησαν στην επιλογή τους. Εφόσον το κυριότερο μέσο για τη διάδοση της λογοτεχνίας, και πιο συγκεκριμένα της ποίησης, στον 19^ο αιώνα, πέραν του πεδίου της προφορικής παράδοσης ή και της δραματικής αναπαράστασης, είναι το έντυπο, το ερώτημα που τίθεται είναι: ποια από τα έργα της Κρητικής Αναγέννησης διαγράφουν μια έντυπη παράδοση ικανή ώστε να θεωρηθεί με ασφάλεια πως έφταναν σε χέρια αναγνωστών (λογίων ή μη) τον 19^ο αιώνα. Και κατά πόσο ισχυρή είναι η έντυπη αυτή παράδοση, ώστε να αρθρωθεί κριτικός λόγος γύρω της και να εμφανιστούν λογοτεχνικές απηχήσεις βασισμένες σε αυτήν. Τα πέντε

έργα από το corpus της Κρητικής Αναγέννησης¹ που πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις είναι ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή (1509)², *Βοσκοπούλα η εύμορφη* ανωνύμου (1627), *Ερωφίλη* του Γεώργιου Χορτάση (1637), *Η Θυσία του Αβραάμ* ανωνύμου (1696) και *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου (1713). Η εκδοτική παρουσία ενός έργου συνεπάγεται και την προσβασιμότητά του από κάποιον αναγνώστη. Κοινώς, η παρουσία του εντύπου σημαίνει πως αυτό διαβαζόταν ή έστω ότι μπορούσε να διαβαστεί.

Παρεκβατικά εδώ, πρέπει να εξηγηθεί γιατί δεν συμπεριλήφθηκαν στην εργασία ο *Απολλώνιος* και η *Φυλλάδα του Γαϊδάρου*. Το μεγαλύτερο κομμάτι της παρούσας έρευνας εξετάζει τις διαδικασίες ερμηνείας, ανάλυσης και κανονικοποίησης των έργων που αποτελούσαν, τον 19^ο αιώνα, τον βασικό κορμό της λεγόμενης «κρητικής ποίησης». Εντούτοις, τί εννοούσαν οι εγγράμματοι Έλληνες και Ευρωπαίοι τα χρόνια εκείνα όταν αναφερόντουσαν στην «κρητική ποίηση»; Η απάντηση είναι: *Ερωτόκριτος*, *Βοσκοπούλα*, *Ερωφίλη*, *Θυσία του Αβραάμ* και περιστασιακά ο *Απόκοπος*, λόγω κυρίως του δαντικού του χαρακτήρα. Απεναντίας, οι αναφορές στη *Φυλλάδα του Γαϊδάρου* είναι εντελώς περιστασιακές και δεν εντάσσονται στις συζητήσεις για την κρητική ποίηση. Αφορούν κυρίως συζητήσεις για τη σάτιρα ή γενικά τον ευτελή χαρακτήρα των «λαϊκών αναγνωσμάτων» (μαζί και ο *Μπερτόλδος*).³ Αναφορά στον *Απολλώνιο* δεν έχω συναντήσει, εκτός από μία.⁴ Επιπλέον, για τα έργα αυτά ο διάλογος που πραγματοποιείται ακόμα και μετά το 1870, στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών εκδοτών δημωδών και κρητικών κειμένων, είναι ισχνός. Αντίθετα, η συζήτηση για τα πέντε έργα που εξετάζονται στην εργασία και τη θέση τους στην νεοελληνική γραμματολογία είναι διαρκής. Επομένως, η *Φυλλάδα* και ο *Απολλώνιος* δεν θα μπορούσαν να έχουν οργανική θέση στην παρούσα έρευνα.

Τα πέντε έργα, που εξετάζονται εδώ, έχουν λόγια καταγωγή: ο *Ερωτόκριτος* και η *Θυσία του Αβραάμ* είναι γνήσια τέκνα της κουλτούρας μιας ελίτ Βενετοκρητικών λογίων στον Χάνδακα, όπως και ο *Απόκοπος*. Η *Ερωφίλη* είναι καμωμένη από έναν εύπορο και μορφωμένο ευγενή του Ρεθύμνου. Η *Βοσκοπούλα*, τέλος, αναδύεται μέσα από τη μανιέρα της Ιταλικής Αρκαδίας της Αναγέννησης. Η εκδοτική τύχη των έργων αυτών, από την άλλη, τα τοποθετεί στο πεδίο της «λαϊκής λογοτεχνίας», δηλαδή των δημοφιλών Αναγνωσμάτων Νέου Ελληνισμού (ΑΝΕ).⁵ Χάσματα που δημιουργούνται

¹ Για τη νομιμοποίηση του όρου «Κρητική Αναγέννηση» βλ. την εργασία του David Holton, «Το φαινόμενο της Κρητικής Αναγέννησης», *Παλίμψηστον*, τχ. 21-22 (2006-2007), σ. 31-50.

² Οι χρονολογίες αντιστοιχούν στην editio princeps κάθε έργου. Βλ. «Παράρτημα Ι».

³ Πρβλ. *Αλεξάνδρου Ζωηρού, Δράματα δύο και λυρική ποίησης*, Ερμούπολη 1861, πρώτη σελ. «Προλόγου», όπου ειρωνική αναφορά στη *Φυλλάδα* στο πλαίσιο της ευτέλειας και της μη χρησιμότητας των «λαϊκών αναγνωσμάτων».

⁴ Σε επιστολή του ο Αδ. Κοραΐς προς τον Αλ. Βασιλείου τού ζητά ένα αντίτυπο του *Απολλώνιου* και συγκεκριμένα την έκδοση του 1642 του Pinelli. Βλ. *Αδαμάντιος Κοραΐς, Αλληλογραφία*, τ. Β', αρ. 345, σ. 300. Εντούτοις, το συγκεκριμένο έργο δεν χρησιμοποιήθηκε στις λεξικογραφικές εργασίες του Κοραΐ που αφορούσαν τα κρητικά έργα.

⁵ Για τον όρο «ΑΝΕ» βλ. και Άλκης Αγγέλου, «Το λαϊκό ανάγνωσμα. Ποιο λαϊκό ανάγνωσμα;», *Giulio Cesare Dalla Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα 1988, σ. 9-13.

από δίπολα όπως: ιδεατό αναγνωστικό κοινό του συγγραφέα –πραγματικό αναγνωστικό κοινό, πολυδιάστατος χαρακτήρας του έργου– μονοδιάστατη πρόσληψη λόγω κειμενικών, περικειμενικών κριτηρίων, αλλά και ιδεολογικών ή κοινωνικών παραγόντων, γεφυρώνονται από τον ορισμό του McKenzie για την επιστήμη της βιβλιογραφίας: «Βιβλιογραφία είναι η επιστήμη που μελετά τα κείμενα ως εγγεγραμμένες μορφές, καθώς και τις διαδικασίες διάδοσής τους, συμπεριλαμβανομένων των σταδίων της παραγωγής και της πρόσληψής τους».¹ Η έντυπη λογοτεχνία συνίσταται από ένα πλέγμα διαμεσολαβητικών παραγόντων: την οπτική αποτύπωση του κειμένου στο χαρτί, την παραγωγή του ίδιου του βιβλίου στη συνέχεια, την ταξινόμησή του σε δημόσιες ή ιδιωτικές βιβλιοθήκες και τέλος τη μετάδοσή του.² Καθώς οι διαμεσολαβητικοί παράγοντες εξελίσσονται και αλλάζουν, επηρεάζεται άμεσα και η παραγωγή, η διάδοση άρα και η πρόσληψη, τέλος, του κειμένου. Ο ίδιος ο χαρακτήρας του λογοτεχνικού έργου μεταβάλλεται. Όπως παρατηρεί ο McKenzie, η λέξη *text* (κείμενο) προέρχεται από το λατινικό απαρέμφοτο *textere* (πλέκειν), πράγμα που καταδεικνύει τον «πλεγματικό» χαρακτήρα (*woven state*) του κειμένου.³

Φυσικά, μια τέτοια θεώρηση, που τοποθετεί τα λογοτεχνικά κείμενα τόσο κοντά στα μέσα παραγωγής τους και διάδοσής τους αφορά κυρίως στα περικειμενικά χαρακτηριστικά τους, που αυτά με τη σειρά τους επηρεάζουν ως έναν βαθμό την πρόσληψη. Το να επεκταθεί κανείς σε επίπεδα ερμηνείας και κριτικής του κειμένου, με βάση τα μέσα παραγωγής και διάχυσης του εντύπου θα ήταν καταχρηστικό. Το σύστημα (institution) της λογοτεχνίας άλλωστε είναι ένα σχετικώς ανεξάρτητο τμήμα της δημόσιας σφαίρας και η ιστορία του δεν ακολουθεί απαραίτητα παράλληλους δρόμους με την οικονομική εξέλιξη της κοινωνίας.⁴

Ότι τα κρητικά έργα της Αναγέννησης κατέληξαν να είναι η ραχοκοκαλιά των δημοφιλών αναγνωσμάτων του Νέου Ελληνισμού, που εκδίδονταν από τον 16^ο αιώνα στη Βενετία, μέσα από διαδικασίες που αφορούν τους μεσάζοντες, σε πρώτο επίπεδο, τους αναγνώστες ύστερα και όχι τους δημιουργούς, αποτελεί ιδανικό παράδειγμα του πολυσύνθετου χαρακτήρα της ιστορίας της ελληνικής δημόσιας λογοτεχνίας.

Ήδη από τα τέλη του 16^ο αιώνα, εκδότες και βιβλιοπώλες στη Γαλλία, την Ιταλία και την Αγγλία δημιουργούσαν και διαμόρφωναν την ύπαρξη μιας λαϊκής αγοράς για τα έντυπά τους.⁵ Η προσπάθεια αυτή φανερώνεται μέσα από τη δημιουργία «σειρών», όπως η *Bibliothèque Bleue* ή τα αγγλικά *charbooks*· σειρές οι οποίες απευθύνονταν σε

¹ D. F. McKenzie, *Bibliography and Sociology of Texts*, Cambridge University Press, ²2004, σ. 12, όπου: «Bibliography is the discipline that studies texts as recorded forms, and the processes of their transmission, including their production and reception».

² «Πρόλογος» του David E. Wellbery στο Kittler *Discourse Networks*. xiii.

³ D. F. McKenzie, *Bibliography and Sociology of Texts*, ό.π., σ. 13.

⁴ Έτσι συνοψίζει τη θεωρία του Habermas ο Peter Uwe Hohendahl, *Building a national literature. The case of Germany 1830-1870*, μτφρ. Renate Baron Franciscono, Cornell University Press 1989, σ. 26.

⁵ Roger Chartier, «Λαϊκά Αναγνώσματα και λαϊκοί αναγνώστες από την Αναγέννηση έως τον 18^ο αιώνα», *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*, επιμ.: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, μτφρ. Ευγενία Τσελέντη, Αθήνα 2006, σ. 334-335.

ένα μαζικότερο, ανώνυμο κοινό. Η *Bibliothèque Bleue*, για παράδειγμα, περιελάμβανε το θρησκευτικό και λειτουργικό βιβλίο, χρηστικά και εκπαιδευτικά βιβλία και βέβαια τη δημοφιλή λογοτεχνία, όπως ιπποτικά μυθιστορήματα ή ανθολογίες τραγουδιών.¹ Η σημείωση του Δημαρά θέτει τις κατευθυντήριες: «Επήγα πριν από πολλά χρόνια δύο φορές στη βιβλιοθήκη της Troyes για να δω τη *Bibliothèque Bleue* από την άποψη της μορφολογίας, γιατί είχα την εντύπωση ότι μέσα από το ιταλικό στοιχείο που επηρεαζόταν οπωσδήποτε από τη *Bibliothèque Bleue* ή που είχε ανταλλαγές με αυτήν μπορούσαν ενδεχομένως de bois ή gravures ή τέτοια πράγματα να είχαν περάσει στο ελληνικό. Η εμπειρία μου ήταν υπέρ του να μπορούμε να συσχετίσουμε την *Bibliothèque Bleue* με το λαϊκό ελληνικό φυλλάδιο από την άποψη της μορφολογίας. Όταν ξεκινήσει κανείς από τη μορφολογία μπορεί να φτάσει και πιο βαθιά».²

Την ίδια εποχή στη Βενετία, οι Ιταλοί τυπογράφοι έψαχναν διέξοδο από την οικονομική κρίση που είχε πλήξει τη βενετσιάνικη τυπογραφία και κατέφυγαν στην παραγωγή του θρησκευτικού βιβλίου. Μια λύση ήταν η διοχέτευση φθηνών βιβλίων θρησκευτικού και λειτουργικού περιεχομένου στην αγορά:³ χρηστικά βιβλία με σίγουρο αγοραστικό κοινό. Οι Ιταλοί τυπογράφοι του ελληνικού βιβλίου στη Βενετία και λίγο αργότερα οι Έλληνες διάδοχοί τους, ανάμεσα στα θρησκευτικά και «εκπαιδευτικά» βιβλία, ξεκίνησαν στα τέλη του 16^{ου} αιώνα να εκδίδουν ελληνικά δημοφιλή έντυπα κατά τα πρότυπα Ευρωπαίων συναδέλφων τους. Όπως όμως έχει αποδείξει ο Στέφανος Κακλαμάνης, η τακτική συγκρότησης εκδοτικής «σειράς» ενώ ίσχυε για τα θρησκευτικά βιβλία και τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια, δεν εφαρμόστηκε για τα λογοτεχνικά βιβλία, καθώς δεν πληρούνταν τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά που θα προσέδιδαν στα βιβλία αυτά την ομοιόμορφη εξωτερική μορφή και τον ενιαίο τρόπο εκδοτικής παρουσίασης των κειμένων.⁴ Μονάχα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα οπότε και η συχνότητα των ανατυπώσεων και των νέων εκδόσεων των κρητικών έργων εντείνεται, όπως φαίνεται και από το «Παράρτημα Ι» –με εξαίρεση ίσως τον *Απόκοπο*⁵ κανονικοποιείται η

¹ Βλ. το χρηστικό ARTFL Project, καρπός συνεργασίας του Πανεπιστημίου του Σικάγο και της Γαλλικής Κυβέρνησης, όπου κανείς έχει πρόσβαση στην ψηφιοποιημένη *Bibliothèque Bleue*, <http://www.lib.uchicago.edu/efts/ARTFL/projects/BibBl/>.

² «Το Βιβλίο Τεκμήριο και Μάρτυρας της Εποχής του. Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας», *Το Βιβλίο στις Προβιομηχανικές Κοινωνίες. Πρακτικά Α Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 1982, σ. 375.

³ Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια, Evro Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986, 95-96.

⁴ Στέφανος Κακλαμάνης, «Η ιδέα της σειράς στην έκδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών εντύπων του 16ου αιώνα», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*, επιμ.: D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov, Ηράκλειο 2005, ιδιαίτερα σ. 298.

⁵ Παρόλο που δεν έχουν εντοπιστεί νέες εκδόσεις του *Απόκοπου* στον 18^ο αιώνα, αντίτυπα του έργου είναι διαθέσιμα από τους τυπογράφους, σύμφωνα με τους καταλόγους τους. Στους καταλόγους του Βόρτολη (1730, 1737, 1740, 1746, 1752, 1755, 1760, 1766) και του Γλυκή (1805, 1812, 1814, 1818 και 1821) αντίτυπα του *Απόκοπου* διατίθενται από τους τυπογράφους. Επομένως, ο *Απόκοπος* ανατυπωνόταν συχνά. Βλ. Φίλιππος

πρακτική των εκδοτών απέναντι στα έργα αυτά.¹ Αλλά και πάλι όχι αυστηρά υπό τη μορφή εκδοτικής «σειράς». Η αύξηση της συχνότητας ανατυπώσεων και εκδόσεων των κρητικών έργων οφείλεται και στη μαζική αποδήμηση κρητικών μετά την κατάκτηση του Χάνδακα από τους Οθωμανούς στα 1669. Οι πρώτες εκδόσεις κρητικών έργων είχαν ως στόχο κυρίως τους κατοίκους της υπερπόντιας κτήσης της Βενετίας, την Κρήτη,² όπως μαρτυρά άλλωστε και ο πρόλογος, για παράδειγμα, του Αλοΐσιου-Αμβρόσιου Γραδενίγου, επιμελητή της έκδοσης του 1676 της Ερωφίλης: «Όλοι κοινώς οι φιλομαθείς θέλουσι την αγοράζει μετά χαράς, αλλ' εξαιρέτως οι Κρητικοί, και πάντες ομοθυμαδόν θέλουσι χαίρουνται εις την ευρυθμίαν των στίχων».³ Η διάχυση αυτή του πρώτου αναγνωστικού συνόλου έσπρωξε τους εκδότες να αναζητήσουν διαφορετικά σύνολα με ασθενέστερη και ευρύτερη, λόγω διασποράς, γεωγραφική ταυτότητα σε σχέση με το παρελθόν.

Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, οι εκδόσεις της *Βοσκοπούλας*, της *Θυσίας του Αβραάμ* και του *Ερωτόκριτου* πυκνώνουν κατά πολύ, καθώς η πλειοψηφία του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού συγκεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία με κέντρο την Αθήνα, από το 1833 και μετά.

Τίτλοι	1509-1750	1751-1800	1801-1833	1834-1900
Απόκοπος	10	-	-	2
Ερωφίλη	5	1	2	2
Βοσκοπούλα	4	7	6	11
Θυσία του Αβραάμ	3	12	7	24
Ερωτόκριτος	3	9	8	28

Οι βιβλιοπωλικοί κατάλογοι⁴, που θα μας συντροφεύουν καθ' όλη την πορεία της εργασίας, συμπληρώνουν, με τη σειρά τους, την εικόνα της εκδοτικής διάχυσης της κρητικής λογοτεχνίας: συγκεκριμενοποιούνται και εξειδικεύονται. Για παράδειγμα, ο *Ερωτόκριτος* από το 1860 και μετά διαφημίζεται ως «ποίημα ιστορικών» ή «ποίημα ηρωϊκόν», παρόλο που στο εξώφυλλο όλων των εκδόσεων του έργου, υπάρχει ο

Ηλιού, «Σημειώσεις για τα *Τραβήγματα* των Βιβλίων», *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, επιμ. Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο 2005, σ. 344-345, σημ. 5 και εδώ «Παράρτημα II».

¹ Ο Βόρτολης μοιάζει να είναι ο πρώτος τυπογράφος ελληνικών βιβλίων στη Βενετία που ονοματίζει, εν είδει διαφημιστικής «σειράς», το corpus των ελληνικών δημοφιλών αναγνωσμάτων που εκδίδει: Στον κατάλογο του 1755 τα κρητικά έργα που εξετάζουμε βρίσκονται κάτω από την ταμπέλα «Μικρά και χαροποιά βιβλία». Βλ. «Παράρτημα II».

² Για τις περιπτώσεις του αγοραστικού κοινού την εποχή εκείνη βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα 16ου αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά*, περίοδος τρίτη, 26 (1986), σ. 152-176.

³ *Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκήτη, σ. 86, στ. 10-13.

⁴ Βλ. «Παράρτημα II». Για τους βιβλιοπωλικούς καταλόγους του 19^{ου} αιώνα, βλ. Μαρία Μαθιουδάκη, *Οι Τιμοκατάλογοι των Ελληνικών Βιβλιοπωλείων: Μαρτυρίες για την Ιστορία των Ελληνικών Αναγνωσμάτων στο Δεύτερο Μισό του 19^{ου} Αιώνα*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2001.

χαρακτηρισμός «ποίημα ερωτικόν».¹ Οι βιβλιοπώλες στους διαφημιστικούς καταλόγους τους τονίζουν την ηρωική ή και την «ιστορική» διάσταση του *Ερωτόκριτου*. Τη δεκαετία του 1860 ο Ρωτόκριτος έχει πια μεταμορφωθεί σε έναν πολυτραγουδισμένο «λαϊκό ήρωα». Η εκδοτική παράδοση του έργου και η διάχυσή του στην προφορική παράδοση των χαμηλότερων λαϊκών στρωμάτων, έχει συμβάλει σε αυτό. Επιπλέον, το 1866 ξεσπά η Κρητική Επανάσταση, που έχει έναν μεγάλο αντίκτυπο στον ελληνικό και τον ξένο τύπο, ενώ ξυπνά και μνήμες του '21. Είναι αναπόφευκτο, επομένως, να τονίζεται ο ηρωικός και ιστορικός («εθνικός» είναι η άμεση συνδήλωση) χαρακτήρας αυτού του «εθνικού βιβλίου των Ελλήνων».² Στην περίπτωση της *Θυσίας του Αβραάμ*, η διαφημιστική προσφώνηση αλλάζει, εξαιτίας της δειλής εμφάνισης του οργανωμένου θεάτρου, αποτέλεσμα της σταδιακής αστικοποίησης της Αθήνας: από

Ίστορία Ψυχοφειλεστάτη | Εύγαλμένη από τήν Ἁγίαν Γραφήν, | Συνθεμένη παλαιά
διὰ στίχων ἀπλῶν, | καὶ τώρα πάλιν εἰς χάριν τῶν Εὐσεβῶν, | καὶ φιλαρέτων μὲ
πολλήν ἐπιμέλειαν διορθωμένη, | καὶ μετατυπωμένη

μετατρέπεται μετά το 1832 σε

Δράμα Ἱερόν, συλλεχθὲν ἐκ τῆς Παλαιᾶς ἀγίας Γραφῆς, καὶ συντεθὲν διὰ στίχων
ἀπλῶν. Μετατυπωθὲν δὲ καὶ ἤδη μὲ τὴν ἀναγκαίαν ἐπιμέλειαν.

Από την ίδρυση του ελλαδικού κράτους και μετά, οι βιβλιοπώλες και οι τυπογράφοι διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά του corpus στα βιβλία τους και με βάση σταθερότερες πια οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες και πρακτικές.

Η διάχυση των φτηνών αυτών βιβλίων, μέσω πλανόδιων πραματευτών σε παζάρια, πανηγύρια και γιορτές ήταν μια διαδεδομένη πρακτική διακίνησης εντύπων ήδη από τον 16^ο αιώνα, ενώ μετά την ίδρυση του ελλαδικού κράτους η πρακτική αυτή ρίζωσε στο υπό διαμόρφωση αστικό κέντρο της Αθήνας και τον Πειραιά. Ο Γ. Βελουδής περιγράφει πως μπορούσε κάποιος να προμηθευτεί τα βιβλία αυτά στο μπακάλικο της γειτονιάς του «μαζί με τις ελιές, τις σαρδέλες ή τη φέτα».³ Γλαφυρά παραδείγματα έχουν σωθεί σε λογοτεχνικά έργα ή δοκίμια:

1839: «Ἀπεφάσισα νὰ γίνω βιβλιοπώλης, καὶ μὲ 200 γρόσια [...] ἠγόρασα τινὰς δεκάδας βιβλίων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ διασκεδαστικῶν, τὰ ὅποια ἐπίσης πωλῶνται εὐκολώτερα. Ἄλλ' εἰς διάστημα ἕξ μηνῶν μόνις ἐπώλησα 2 σώματα τῆς Χαλιμᾶς, 1 τοῦ Ἑρωτοκρίτου [...] 10 Φυλλάδια τοῦ Γαδάρου [...]. Τὰ ἄλλα τὰ βιβλία μου, διὰ νὰ μὴν τὰ ἀποφάγουν οἱ ποντικοί, ἔσπευσα νὰ τὰ δώσω εἰς τὸν ὄψοπώλην, ἀντὶ τῶν ὄσων ἐχρεώσθουν εἰς αὐτὸν.»⁴

¹ Βλ. «Παράρτημα II».

² Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 262. Κείμενο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αιών*, αρ. 2173, 20/10/1866, λίγο μετά το ξέσπασμα της Κρητικής Επανάστασης.

³ Γιώργος Βελουδής, *Το Ελληνικό Τυπογραφείο των Γλυκῆδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα 1987, σ. 145.

⁴ Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. Ἄλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000, σ. 39-40.

- 1840: «Αυτά που ονομάζουν *παζάρια* εδώ [Αθήνα] είναι, στην ουσία, γωνιώδεις δρόμοι με ξύλινα περίπτερα [...] εκεί θα βρει κανείς χασάπικα, μανάβικα [...] εκεί πουλούν βιβλία, παλιά και σύγχρονα. Μέχρι και ο αγωγιάτης μας αγόρασε ένα για τον ίδιο, και τι ήταν; Τίποτα λιγότερο από μία Ομήρου Ιλιάδα, τυπωμένη στην Αθήνα το 1839»¹
- 1864: «Ό πραγματευτής τών βιβλίων ονομάζεται γέρων· πωλεί επίσης κομβολόγια, εικόνας, άλφαβητάρια, ήμερολόγια καί τίνα άλλα κοσμικώτερα αντικείμενα, οίον βελόνας, κλωστήν κτλ. [...]. Ό γέρων κοιμάται συχνάκεις εις τὸ ὑπαιθρον [...]. Εἰς τὸν σάκκον τοῦ γέροντος εὐρίσκει τὶς τρία λίαν ἀρεστὰ τῷ λαῷ βιβλία, τὸν Ἐρωτόκριτον, ποίημα τοῦ 15 αἰῶνος, γραφὲν ὑπὸ ἑλληνοσ βενετικῆς καταγωγῆς ἐκ Κρήτης, καὶ περιγράφον μεσαιωνικὰς σκηνὰς, ἵππικοὺς ἀγῶνας, καὶ μάχας τὴν ἱστορίαν τοῦ Μπερτόλδου [...] καὶ τὴν Φυλλάδαν τοῦ γαιδάρου»²

Εκκινώντας από τα περικειμενικά στοιχεία των κρητικών αυτών εντύπων, δηλαδή την έντυπή τους παρουσίαση και την εμπορική τους διάχυση, καταλήγει κανείς πως τα έντυπα έργα της Κρητικής Αναγέννησης ανήκαν κυρίως, στα μετεπαναστατικά χρόνια, στο πεδίο της παραλογοτεχνίας. Γνωστή είναι η γλαφυρή περιγραφή του Γιώργου Σεφέρη για την έντυπη μορφή του *Ερωτόκριτου*:

«Μια φυλλάδα ελεεινά τυπωμένη σε χαρτί εφημερίδας, όπου, χωρίς να λογαριάσει κανείς τα τυπογραφικά λάθη, ο εκδότης παίρνει την άδεια να αλλάζει κάθε λέξη όπως του αρέσει· μ' ένα εξώφυλλο χρώμα κουφέτου, είτε τριανταφυλλί είτε φιστικί – μ' αυτή την όψη κυκλοφορούσε, από τις τελευταίες δεκαετηρίδες του περασμένου αιώνα, ο *Ερωτόκριτος*, *ποίημα ερωτικών* (το ον με ωμέγα στο αντίτυπό μου) [...]. Κυκλοφορούσε ανάμεσα στις ταπεινές τάξεις, στα νησιά, στις επαρχίες του ελλαδικού κράτους, στις μεγάλες μητροπόλεις του Έθνους. Τις περισσότερες φορές το πουλούσαν γυρολόγοι».³

Ο *Ερωτόκριτος*, όπως και η *Χαλιμά*, δηλαδή τα πιο εκτενή έργα, κυκλοφορούσαν και σε μορφή δεκαεξασέλιδων φυλλαδίων στον 19^ο αιώνα.⁴ Η δίψα των «ταπεινών τάξεων», όπως γράφει ο Σεφέρης, για τα φτηνά αυτά αναγνώσματα αποτυπώνεται χαριτωμένα και στον λαοφιλή *Βασιλικό* του Αντωνίου Μάτεσι (γραμμένος στα 1830). Ο λόγος ανήκει στην υπηρέτρια Λανάρω: «Έ, ό άφέντης μου ό μικρός, όταν βάνεται νά φυλλολογάη τὰ χαρτιά του καὶ νὰ μουρμουρίζη, δὲν τελειώνει ποτέ. Άμμη κάπου-κάπου τσακώνεται καὶ

¹ Hans Christian Andersen, «Athens», *The Complete Illustrated Works of Hans Christian Andersen*, ³2002, σ. 850. Απόδοση δική μου: «What they call *bazaars* here are really angular streets of wooden booths [...]. Here are butchers' booths, yonder fruit shops [...]; yonder they sell books, new and old; even our driver bought one for himself, and what was it? Nothing less than Homer's Iliad, printed in Athens 1839».

² Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, «Οι νεώτεροι Έλληνες (I)», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1864*, σ. 58-59. Βλ. και Μαρία Μαθιουδάκη, *Οι Τιμοκατάλογοι των Ελληνικών Βιβλιοπωλείων*, ό.π., σ. 19, σημ. 19. Ο Αλέξης Πολίτης με ενημέρωσε ότι τα άρθρα αυτά του Βρετού πρωτοδημοσιεύτηκαν στα γαλλικά με ψευδώνυμο: *Les Grecs modernes par M. Duvray Extrait de la Semaine universelle [...]*, Βρυξέλλες 1862.

³ Γιώργος Σεφέρης, «Ερωτόκριτος», *Δοκιμές*, τ. Α', επιμ.: Γιώργος Σαββίδης Αθήνα ⁸2003, σ. 268.

⁴ Μαρία Μαθιουδάκη, *Οι Τιμοκατάλογοι των Ελληνικών Βιβλιοπωλείων*, ό.π., σ. 229.

μέ τὰ χαρτιά του καὶ φωνάζει, μὰ δὲν ἀκούω τί λέει, μόλον πού στέκω μὲ τόσο ἀφτί, διὰ νὰ ἀκούσω μὴ διαβάξῃ τὸν Ἄρετόκριτο».¹

Επομένως, ἡ ἐντυπη παράδοση των κρητικῶν ἔργων καὶ το ἀναγνωστικὸ κοινὸ στο ποίο ἀπευθύνονταν, τοποθετεῖ τα ἔργα αὐτὰ μακριὰ ἀπὸ το δίκτυο τῆς λογιόσυνῆς του Διαφωτισμοῦ. Ὅπως παρατηρεῖ ο Alfred Vincent: «Ἀπὸ τῆς δευτέρῃς δεκαετίας του 18^{ου} αἰῶνα μέχρι τις ἀρχές του 20^{ου}, γιὰ τους περισσότερους ἀναγνώστες ἡ μοναδικὴ πηγή του κειμένου του *Ερωτόκριτου* ἦταν οἱ λαϊκὲς ἐντυπες ἐκδόσεις».² Οἱ λόγιοι, στις ἀρχές του 19^{ου} αἰῶνα, δὲν θα πήγαιναν στο παζάρι γιὰ νὰ προμηθευτοῦν τα βιβλία τους, καθὼς αὐτὰ πουλοῦσαν ἐκεῖ δὲν ἐνέπιπταν στις ἀναγνωστικὲς ἀνάγκες, ἐνὼ θα τους ἀποκτούσαν τους βαρεῖς τόμους μὲ τὴ μέθοδο τῆς συνδρομῆς³ ἢ θα τους παρήγγειλλαν μὲσω τῆς ιδιωτικῆς τους ἀλληλογραφίας. Ο Κοραῆς γράφει στα 1803:

«Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ λαοῦ, πού ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία τὸ πιὸ ἀμόρφωτο, δὲν ἦταν παρ' ὄλ' αὐτὰ οὔτε τὸ πιὸ προληπτικὸ, οὔτε τὸ πιὸ διεφθαρμένο. Πιθανότατα αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα τὸ χρωστοῦσε στὴν ἀμορφωσιά του, πού τὸ κάτω-κάτω τὸν προφύλαγε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση βλαβερῶν βιβλίων. Ὅ,τί ἔστειλε σὲ βιβλία ἢ Βενετία, ἢ μοναδικὴ χώρα τῆς Εὐρώπης, ὅπου τύπωναν βιβλία γιὰ τοὺς νέους Ἕλληνες, ἂν βγάλει κανεὶς αὐτὰ πού ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ λατρεία καὶ μερικὰ ἄλλα ἔργα στοιχειώδη γιὰ χρῆση τῶν σχολείων, ὅπου διδασκόταν ἢ ἀρχαία ἑλληνικὴ, τὰ ἄλλα περιορίζονταν σὲ κάτι κακόζηλα κατασκευάσματα, καμωμένα μᾶλλον γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὴν ἀμάθεια τοῦ γένους, παρὰ γιὰ νὰ τὸ φωτίσουν».⁴

Οἱ ἐλιτίστικες ἀπόψεις του Κοραῆ ἀπηχοῦν αὐτὲς του Βολταίρου, ο ποῖος μὲ το σύνθηρες φλεγματικὸ καὶ ἀφοριστικὸ του ὕφους σημείωνε: «Μὲ τα βιβλία συμβαίνει ὅ,τι συμβαίνει μὲ τους ἀνθρώπους: ἓνας πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς παίζει σπουδαῖο ρόλο, οἱ υπόλοιποι ἀναμειγνύονται μὲ τὸν ὄχλο».⁵

Ἡ ἐκδοτικὴ τύχη των ἔργων τῆς Κρητικῆς Αναγέννησης εἶναι καὶ αὐτὴ ἓνας ἀπὸ τους λόγους γιὰ τὸν ποῖον Ἕλληνες καὶ Ευρωπαϊοὶ λόγιοι των προεπαναστατικῶν χρόνων κράτησαν ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι σὲ αὐτὰ. Ὅχι ὅμως σημαντικότερος ἀπὸ τὴ γλώσσα, τὸ μέτρο καὶ τὴ θεματικὴ των κειμένων αὐτῶν, ποιοτικὰ χαρακτηριστικὰ που λειτουργοῦσαν ἀνασταλτικὰ γιὰ τὴ λογιόσυνῃ τῆς ἐποχῆς, ὅπως θα δούμε παρακάτω.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν κρητικὴ διάλεκτο που ἀποτελοῦσε ἀγκάθι γιὰ τὴ λογιόσυνῃ τῆς ἐποχῆς, τα κρητικὰ ἔργα κατακεραυνώνονται καὶ ἀπὸ τὸ συντηρητικὸ δίκτυο ἀντιδιαφωτιστῶν κληρικῶν (γνωστῶν καὶ ὡς Κολλυβάδες) στα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αἰῶνα. Δύο βιβλία, τὸ *Πηδάλιον* (1800) καὶ ἡ *Χρηστοθήθεια των Χριστιανῶν* (1803),

¹ Αντώνιος Μάτεσις, *Ο Βασιλικός*, εἰσαγωγή: Ἄγγελος Τερζάκης, Αθήνα ³2007, σ. 37.

² Alfred Vincent, «Ο *Ερωτόκριτος* στα τυπογραφία τῆς Βενετίας: Ἡ ποιητικὴ τῆς ἐκδόσεως του 1713», *Ζητήματα ποιητικῆς*, ὅ.π., σ. 472.

³ Βλ. Ηλιού, *Ἱστορίες του Ἑλληνικοῦ Βιβλίου*, σ. 111-207.

⁴ Αδαμάντιος Κοραῆς, «Mémoire sur l' état actuel de la civilization dans la Grèce, 6 Janvier 1803», *Ἄπαντα τα Πρωτότυπα Ἔργα*, ἐπιμ. Γιώργος Βαλέτας, τ. Α1, Αθήνα [1964], σ. 140.

⁵ *Voltaire's Philosophical Dictionary*, Carlton House N.Y. 2006, σ. 57: «It is with books as with men; the very small number play a great part, the rest is mingled in the crowd».

αποτελούν τη συσπειρωμένη απάντηση των Κολλυβάδων¹ απέναντι στις νεοτερικές φιλοσοφικές τάσεις του Διαφωτισμού. Στα δύο έργα σκιαγραφείται με τρόπο δογματικό ο έντιμος χριστιανικός βίος και με το δάκτυλο σηκωμένο, υπό την απειλή ενός θεού-τιμωρού, και σύμφωνα με τις αυθεντίες των Πατέρων της Εκκλησίας –συνεχείς οι παραπομπές στον Χρυσόστομο, τον Βασίλειο και τον Γρηγόριο– οι συγγραφείς επιθυμούν να οδηγήσουν το ποίμνιό τους μακριά από τις κακοτοπιές των νεοτερικών ιδεών της εκκοσμικευμένης φιλοσοφικής σκέψης του Διαφωτισμού, καθώς και στην καλπάζουσα διάδοση της κοσμικής έντυπης λογοτεχνίας. Στο *Πηδάλιον* καταλογογραφούνται τα λογοτεχνικά έργα που κάθε χριστιανός πρέπει να αποφύγει:

«Ἔτι καθώς πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν τὰ Αἰρετικά βιβλία, ἔτζι πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν καὶ τὰ Ἑρωτικά βιβλία, καθώς εἶναι ἡ ρῆμα τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τῆς Ἑρωφίλης, τῆς Βοσκοπούλας καὶ ἄλλων. Ὅμοίως καὶ τὰ γελωτοποιά, καὶ ἄσεμνα. Καθώς εἶναι ἡ Χαλιμά, ὁ Μπερτόλδος, τοῦ Σπανοῦ ἢ φυλλάδα, καὶ τὰ ὅμοια. Διὰ τό, κατὰ τὸν Ἀποστολικὸν τοῦτον Κανόνα, λύμην καὶ βλάβην προξενούσιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Χριστιανῶν. Καὶ ὅσοι γράφουν, ἢ τυπώνουν, ἢ διαβάζουν, ἢ ἀκούουν αὐτά, βαρέως ἀμαρτάνουσι, καὶ ἄς διορθωθοῦν».²

Ο συγγραφέας εξισώνει τα «αιρετικά» βιβλία με τα «ερωτικά», παίζοντας και με την πανομοιότυπη ακουστική των λέξεων. Ὅμως οι νουθεσίες του είναι καθ' όλα σοβαρές, καθώς φωτογραφίζει ένα μεγάλο μέρος του corpus των δημοφιλών έργων της Βενετικής τυπογραφίας, με προεξέχοντα τα κρητικά έργα, ως απαγορευμένο και αμαρτωλό για τον σωστό χριστιανό. Ο Νικόδημος Αγιορείτης με την *Χρηστοθήθειά* του τρία χρόνια μετά –ίσως αυτός να ήταν που συνέταξε και το παραπάνω χωρίο στο *Πηδάλιον*– φανερώνει και την αιτία της επιθέσεώς του στα δημοφιλή αναγνώσματα: στόχος τους είναι το «γέλιο», η ελαφριά διάθεση και εν γένει τα «πάθη» που προκαλούν τα αναγνώσματα αυτά.

«Ἐκεῖνα ὁποῦ εἴπομεν διὰ ἐκείνους, ὁποῦ αἰσχρολογοῦν, λέγομεν καὶ γιὰ ἐκείνους ὁποῦ κάθωνται εἰς τὸ μέσον πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ διηγοῦνται μὲ ἡδονὴν τὰς μυθολογίας τῶν Ἑλλήνων. [...] τὰς ἀραβικοὺς μύθους τῆς Χαλιμάς· τὰς Ἑλληνικὰς καὶ γραῶδεις μυθολογίας τοῦ ἀθέου Λουκιανοῦ· [...] τὰ ἐρωτικά παραμῦθια τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τῆς Ἑρωφίλης, τῆς Βοσκοπούλας, καὶ ἄλλα ὅμοια. Ὅτι δηλαδὴ καὶ αὐτοί, μὲ τὰς μυθολογίας αὐτάς καὶ ψευδολογίας, φανερώνουν τὸν ἑαυτὸν τους πῶς δὲν ἔχουν ὀρθὰ καὶ ἀρμόδια εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τὰ τρία ταῦτα, τὸν λογισμόν, τὸν λόγον, καὶ τὰ ἔργα, τὰ ὅποια, ὡς εἶπεν ἀνωτέρω ὁ θεῖος Νύσσης Γρηγόριος, φανερώνουσι τὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν».³

¹ Η *Χρηστοθήθεια* είναι έργο του Νικόδημου Αγιορείτη, καθώς το υπογράφει, όμως το κατά τρία χρόνια προγενέστερο *Πηδάλιον* είναι κατά πάσα πιθανότητα συλλογικό έργο, για την συγγραφή του οποίου ίσως εργάστηκαν, εκτός από τον Νικόδημο Αγιορείτη, ο Αθανάσιος Πάριος, ο Μακάριος Νοταράς και ο Δωρόθεος Βουλησμάς. Βλ. Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, σ. 26, σημ. 1.

² Το παράθεμα από Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, σ. 25-26.

³ *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθειαν Χριστιανῶν* [...] παρά του εν μοναχοίς ελαχίστου Νικοδήμου του Αγιορείτου [...] Ενετίσιν 1803, σ. 96.

Τα παραπάνω εντάσσονται στο κεφάλαιο με τίτλο: «Διαλαμβάνων, Α΄. ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν πρέπει νὰ αἰσχρολογοῦν. Β΄. ὅτι δὲν πρέπει νὰ μυθολογοῦν. καὶ Γ΄. ὅτι δὲν πρέπει νὰ λέγουν ἢ νὰ κάνουν χορατάδες καὶ νὰ γελοῦν». Ο Νικόδημος ως μοναχός και ασκητής προτάσσει το φιλοσοφικό σύστημα που εκπροσωπεί, κατά το οποίο η χριστιανική οδός δεν επιτρέπει το γέλιο και έναν ανάλαφρο τρόπο ζωής, βασισμένο στην παντοδυναμία του ἔρωτα και ἄλλων εγκόσμιων ποιότητων.¹

Ωστόσο, το διακύβευμα της θεώρησης του Νικόδημου, και των Κολλυβάδων εν γένει, αφορά την καθαυτή ιερότητα των Γραφών. Για τον σωστό χριστιανό οι ιερές γραφές δεν είναι ένα κείμενο ανοιχτό σε ερμηνεία, παρά εκφράζουν μια απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη αλήθεια. Επομένως, η ίδια η λειτουργία της ανάγνωσης, η οποία ενεργοποιεί αυτόματα τις λειτουργίες της ερμηνείας και της κριτικής, είναι επικίνδυνη για το ποιμνιο και επίφοβη για τον ποιμένα. Πόσω μάλλον όταν τα κείμενα αυτά ανήκουν στην κοσμική γραμματεία της Αναγέννησης και πραγματεύονται ζητήματα του «έρωτα». Ο Νικόδημος αναγνωρίζει στο corpus των βενετικών εκδόσεων, και ιδιαίτερα σε αυτά της κρητικής λογοτεχνίας, σύμφωνα με δικό του τονισμό, έναν εχθρό της Χριστιανοσύνης, που θα σπείρει τον σπόρο της ανυπακοής και θα ξελογιώσει το ποιμνιο. Ὅποιος ἔρχεται σε επαφή με τα κείμενα αυτά, αμαρτάνει.

Ο έντυπος χαρακτήρας, η θεματική και η γλώσσα των έργων της Κρητικής Αναγέννησης ενέτασαν τα κρητικά έργα στο πεδίο της παραλογοτεχνίας. Τα έργα αυτά μπήκαν στο στόχαστρο των συντηρητικών δυνάμεων την αυγή του 19^{ου} αιώνα, αλλά και χλευάστηκαν από τις νεότερες φιλοσοφικές δυνάμεις, κυρίως λόγω της αδυναμίας ένταξής τους σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τον φωτισμό του Γένους, ζήτημα που αναλύεται αμέσως παρακάτω. Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, μονομερή ή μανιχαϊστικά όταν υπεισέρχεται κανείς στα δίκτυα λόγων της ελληνικής και ευρωπαϊκής λογοισύνης των προεπαναστατικών ετών· χρόνια ιδεολογικών και πνευματικών ζυμώσεων, όταν διανοητικές τάσεις πασχίζουν να καθορίσουν τα όριά τους και τους ορίζοντές τους σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι.

2. Η χρήση και πρόσληψη της κρητικής λογοτεχνίας από τους γλωσσικούς ρεφορμιστές και λογίους: 1800-1820

Το corpus των έργων της Κρητικής Αναγέννησης, όπως έχει αποκρυσταλλωθεί σήμερα, δεν είχε διαμορφωθεί, ούτε καν συλληφθεί, στον νεόκοπο κριτικό λόγο της λογοισύνης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι αναφορές στη δημόδη ελληνική λογοτεχνία των προηγούμενων αιώνων από τη λογοισύνη του Διαφωτισμού emπίπτουν στη γενικότερη

¹ Βλ. και Στέφανος Δ. Ἡμελλος, «Παραφιλολογικά-Παραϊμνογραφία στο ἔργο *Χρηστοθήθεια* Νικόδημου του Αγιορείτου», *Επιστημονική Επετηρίδα Κυκλαδικών Μελετών: Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Αγ. Νικόδημος ο Αγιορείτης ο Νάξιος, 250 χρόνια από την γέννησίν του, Νάξος 14-17 Ιουλίου 2000*, τ.19 (2004-2005), σ. 182-193.

«ανακαινιστική πνοή»¹ που έφεραν οι προτάσεις για εκκοσμίκευση και ανανέωση της γλωσσικής παιδείας. Ως πυλώνες του κεφαλαίου αυτού στέκουν ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο κοντινός του κύκλος και οι, σχηματικά αποκαλούμενοι, εκπρόσωποι του Ηπειρώτικου Διαφωτισμού, Αθανάσιος Ψαλίδας και Ιωάννης Βηλαράς. Η αφετηρία τους κοινή, όπως και ο πόθος τους, η ανάδειξη δηλαδή της εντελέστερης μορφής της Κοινής ή Γραικικής Γλώσσας. Ο Κ. Θ. Δημαράς από νωρίς το διαπιστώνει: «Δύο τάσεις, ξεκινημένες ουσιαστικά από την ίδια πνευματική και ψυχική διάθεση, καταλήγουν σε δύο γλωσσικές θεωρίες εκ διαμέτρου αντίθετες».²

2.1. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Κοινή Ελληνική

Ο τύπος του ρεφορμιστή λογίου είναι από τους συνηθέστερους τύπους του Γαλλικού Διαφωτισμού. Από τον Βολταίρο μέχρι τον Ρουσσώ, ο ρεφορμιστής λόγιος επιθυμεί να επηρεάσει τους θεσμούς προς την κατεύθυνση της εκπαιδευτικής αναδιοργάνωσης, έτσι ώστε να βρεθούν τα κατάλληλα μέσα να μορφωθούν οι πολλοί, να «φωτιστεί το γένος». Η πρόθεση όμως συνέκρουε σε μια αντίφαση, καθώς οι philosophes έβλεπαν, πολλές φορές, στον «όχλο» την προσωποποίηση πολλών κακών, που λειτουργούσαν αναχωματικά στα μεταρρυθμιστικά σχέδια. Μέσα σε αυτή την αντίφαση, οι λογίοι ασκούσαν πίεση στους θεσμούς ώστε να αναπροσαρμοστεί η νομοθεσία και η εκπαίδευση προς όφελος των μεσαίων στρωμάτων.

Έχοντας στο νου του κανείς τη διαδικασία αυτή, μπορεί να αντιληφθεί ότι η τάση αυτή για διάχυση της γνώσης από τους «εκλεκτούς πάνω» στους «πολλούς κάτω»³ προϋπέθετε μια ομογενοποιημένη γλώσσα: μια γλώσσα που πρέπει πρώτα να οριστεί και έπειτα να διδαχθεί. Ο πλουραλισμός των διαλέκτων και η έλλειψη μιας κανονικοποιημένης Νέας Ελληνικής λειτουργούσαν αναχωματικά στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια της ελληνικής λογιόσύνης.⁴ Ο ορισμός της φύσης, του χαρακτήρα και των κανόνων της κοινής αυτής γλώσσας, όπως και η οριοθέτηση της λειτουργίας της υπήρξαν τα κυρίαρχα μελήματα για την ελληνική διάνοηση στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, καθώς είχε καλλιεργηθεί η ανάγκη για την εγκαθίδρυση ενός γλωσσικού οργάνου ικανού να στηρίξει ένα ορισμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. «Έπρεπε να υπάρχει μια πάγια *ορθή* μορφή για κάθε γλώσσα»⁵, συμπεραίνει η J. Aitchison αναφερόμενη στην ευρωπαϊκή διάνοηση των τελών του 18^{ου} αιώνα. Αυτή η μεταρρύθμιση εκ των άνω είχε ως αποτέλεσμα η γλώσσα να ιδωθεί αποκλειστικά ως εργαλείο: ένα τεχνικό μέσο στην

¹ Βλ. Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 320.

² Ό.π., σ. 316.

³ Για το ζήτημα αυτό στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. Αλέξης Πολίτης, «Γλώσσα, Διαφωτισμός και Εθνική Συνείδηση. Αντίπαλες Ιδεολογίες στις Αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης, τ. Α΄, Αθήνα 2007, σ. 463.

⁴ Για μια συνολική εικόνα αναφορικά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στις αρχές του 19^{ου} αιώνα βλ. Άλκη Αγγέλου, «Μια διερευνητική περιπλάνηση στους δύσβατους χώρους της νεοελληνικής γλωσσικής παιδείας», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 285-359.

⁵ Jean Aitchison, *Γιατί αλλάζει η γλώσσα. Πρόοδος ή Παρακμή;*, μτφρ. Νίκος Βέργης, Αθήνα 2006, σ. 22.

υπηρεσία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο γλωσσικός ζήλος που παρατηρείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα δεν είχε προηγούμενο.¹

Η Γλώσσα τοποθετείται κάτω από τη θετικιστική ματιά των μεταρρυθμιστών διανοούμενων του Διαφωτισμού και τη νομοτελειακή αιτιοκρατία της ερμηνείας τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό Λόγου (Discourse) στην τάξη αποκλειστικά του σημαίνοντος² ή πιο ξεκάθαρα «ο λόγος εμφανίζεται μόνο σα μια κάποια επένδυση ανάμεσα στη σκέψη και τη μιλιά» κι έτσι μετατρέπεται σε «σκέψη μασκαρεμένη [...] ορατή μέσα από τις λέξεις ή αντίστροφα να' ναι οι ίδιες οι δομές της γλώσσας που χρησιμοποιούνται και που δημιουργούν ένα νόημα».³ Η γλώσσα ισούται μονάχα με αυτό που εκφράζει και με αυτό που σημαίνει. Ο Kittler παρατηρεί πως «στα 1800 η *αγάπη για τη λέξη* ή η *φιλολογία* δεν αφορούσαν ούτε στη λέξη καθαυτή, ούτε στα στοιχεία γνωστά σε εμάς πλέον ως φωνήματα ή γράμματα. Αντίθετα, ήταν αποκλειστικά αφιερωμένη στο Πνεύμα ή στη σημασία της γλώσσας».⁴ Συνεπώς, στη γλώσσα αποδόθηκε χαρακτήρας κανονιστικός, κατ' επέκταση ηθικός, και λειτουργία προγραμματική.

«Αί έπιστήμαι χωρίς τήν φιλολογίαν καταντώσιν είς τών βαναύσων τεχνών τήν ταπεινότητα»⁵ γράφει ο Έλληνας philosophe Α. Κοραής. Ο φιλοσοφικός λόγος που αρθρώθηκε για τη γλώσσα καταστάθηκε το ιδανικό όπλο για την επιβολή μιας εκπαιδευτικής αναμόρφωσης με απώτερο σκοπό τον μετασχηματισμό του συσχετισμού παιδείας-κοινωνίας. Κάτι τέτοιο κατέστησε τη μελέτη της γλώσσας, αλλά και την ίδια την έννοιά της, μια πολύ σοβαρή υπόθεση. Όταν ο Κοραής, για παράδειγμα, επιτίθεται στους αντιγραφείς του Μεσαίωνα τούς προσάπτει την κατηγορία πως «μανθάνουσι τὰς γλώσσας διὰ τὰς γλώσσας καὶ ὄχι διὰ τὰ πράγματα».⁶ Για τους διαφωτιστές λογίους και τον Κοραή η μελέτη της γλώσσας και η μελέτη των εννοιών, που εκφράζονται μέσω της γλώσσας, είναι ταυτόσημη.⁷ Ξανά ο Κοραής: «Ἡ ἀσυνταξία τῆς γλώσσης συνοδεύει πάντα τήν ἀσυνταξίαν τῶν ἐννοιῶν».⁸

Ο φιλοσοφικός λόγος που αρθρώθηκε γύρω από τη φύση και τη λειτουργία της νέας ελληνικής γλώσσας από τον Αδαμάντιο Κοραή αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της μεθοδολογίας που ακολούθησε ο Χιώτης διανοούμενος στο μεταρρυθμιστικό του

¹ Ό.π., σ. 22.

² Μισέλ Φουκώ, *Η Τάξη του Λόγου*, μτφρ. Μηνάς Χριστίδης, Μ. Μαϊδάτσης, Αθήνα χ.χ, σ. 36.

³ Ό.π., σ. 34.

⁴ Kittler *Discourse Networks*, σ. 42: «In 1800 *the love of the word or philology* applied neither to the word nor to those asignificative elements known as phonemes or letters. Instead it was devoted entirely to the Spirit or signified of language». Απόδοση δική μου. Τονισμός στο πρωτότυπο.

⁵ *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Α', επιμ: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 2008, σ. 515.

⁶ *Α. Κοραή Άπαντα*, τ. Α', εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1969, σ. 145.

⁷ Για την ταύτιση αυτή και την κατ' επέκταση εφαρμογή στο προγραμματικό φιλολογικό και φιλοσοφικό έργο του Κοραή, βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές Νεωτερικότητας στην Κοινωνία του Γένους. Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Αδαμάντιος Κοραής*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 177-178.

⁸ *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 126.

έργο όσον αφορά τη χρήση των δημωδών κειμένων. Σημειώνει σχετικά: «Είς όλους τους γραικούς ποιητάς τής δεκάτης όγδόης, δεκάτης έβδόμης, και δεκάτης έκτης έκαντοταετηρίδος, εύρίσκονται άνωμαλίαι, και σώζονται μέχρι τής σήμερον είς τήν γλώσσαν ήμων, έως να έλθη μέρος έξ αυτών να καταργήση, και μέρος να κυρώση ή μέλλουσα τής γλώσσης τελείωσις».¹ Η Κοινή ή Γραικική γλώσσα ήταν μία γλώσσα διεφθαρμένη, νοθευμένη από ξενικές προσθήκες και από την επίμονη χρήση διαλέκτων. Η γνωστή «μέση οδός», που διαφοροποιεί τον Κοραή από αρχαϊστές, όπως ο Νεόφυτος Δούκας,² διαφαίνεται στο παραπάνω απόσπασμα, καθώς η διορθωτική εργασία που θα πραγματοποιηθεί να μεν θα εξοβελίσει φθαρμένους τύπους, αλλά θα διατηρήσει μερικούς αυτούσιους. Η διορθωτική αυτή εργασία πατά με το ένα πόδι στην αχαρτογράφητη Κοινή και με το άλλο στην συστηματοποιημένη και δαφνοστολισμένη Αρχαία Ελληνική.

Για τον Κοραή, και ολόκληρη σχεδόν την ελληνική λογιούση της εποχής, τα Αρχαία Ελληνικά αποτελούσαν τον παγιωμένο κανόνα της ελληνικής γλώσσας, βάσει του οποίου θα πραγματοποιούνταν οποιαδήποτε σύγκριση μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα με τα Νέα Ελληνικά. Για τον Κοραή η Κοινή αποτελούσε *terra incognita*, σύμφωνα με τα αυστηρά μεθοδολογικά και φιλολογικά κριτήρια που ο ίδιος είχε θέσει. Όπως παρατηρεί και ο P. Mackridge: «τα Αρχαία Ελληνικά ήταν γνωστά αποκλειστικά μέσα από ένα σεβαστό σώμα γραπτών κειμένων και είχαν κωδικοποιηθεί σε πολλές σχολικές γραμματικές, ενώ για τα Νέα Ελληνικά, μολονότι όλοι τα μιλούσαν, δεν υπήρχε ένα αντίστοιχο γραπτό σώμα έργων, ενώ ελάχιστα είχαν μελετηθεί. Επομένως τα Αρχαία Ελληνικά, παρόλο που ήταν χωρισμένα σε διαλέκτους, αποτελούσαν ένα ενιαίο σύστημα, ενώ τα Νέα Ελληνικά προσλαμβάνονταν ως μη συστηματοποιημένα».³ Ο Κοραής είναι ο πρώτος Έλληνας διανοούμενος, ο οποίος θα χρησιμοποιήσει, από πολύ νωρίς όπως θα δούμε παρακάτω, ένα μέρος του άγνωστου και αποσπασματικού, την εποχή εκείνη, *corpus* των δημωδών και των κρητικών κειμένων, προκειμένου να συλλέξει γλωσσικές πληροφορίες για την «μέλλουσα της γλώσσης τελείωσις».

2.2. Τα μεθοδολογικά εργαλεία του Κοραή

Τα μεθοδολογικά εργαλεία για τη διορθωτική εργασία της Κοινής τα δίνει η ίδια εποχή στον Κοραή: Γραμματική και Λεξικογραφία. Αν στρέψουμε το βλέμμα μας στην υπόλοιπη Ευρώπη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, παρατηρούνται παρόμοια φαινόμενα: στον πρόλογο του φημισμένου λεξικού της αγγλικής γλώσσας (1755)⁴, ο ποιητής, κριτικός και

¹ Α. Κοραή *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. 248.

² Για τη διαμάχη μεταξύ αρχαϊστών και του Κοραή βλ. ενδεικτικά Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κοραής και Κοδρικάς. Η Μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων 1815-1821*, Αθήνα 1966, σ. 9-24 και Peter Mackridge, *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, Oxford University Press 2009, σ. 126-132.

³ Peter Mackridge, *Language and National Identity in Greece*, ό.π., σ. 72. Απόδοση δική μου στο: «Ancient Greek was known only through a prestigious body of written texts and was codified in numerous school grammars, while Modern Greek was spoken by all, yet little written and even less studied. Thus, despite the fact that it was split into dialects, Ancient Greek was perceived as a system, while spoken Modern Greek was perceived to be bewilderingly unsystematic».

⁴ *A Dictionary of the English Language* [...], London 1755.

και διανοούμενος Samuel Johnson (1709-1784)¹ γράφει: «οι γλώσσες, όπως και οι κυβερνήσεις, έχουν μια φυσική τάση προς τον εκφυλισμό»², κάτι που συνεπάγεται την επαναφορά της σύγχρονης φθαρμένης γλώσσας στην παλιά της καθαρότερη και εντελέστερη μορφή. Ο Robert Lowth (1710-1787), επίσκοπος του Λονδίνου, επισημαίνει την ανάγκη δημιουργίας γραμματικών βιβλίων: «η αγγλική γλώσσα έχει καλλιεργηθεί πολύ τα τελευταία διακόσια χρόνια [...] αλλά [...] δεν έχει κάνει καμία πρόοδο στο θέμα της γραμματικής ακρίβειας».³ Στη Γερμανία το φαινόμενο είναι πολύ εντονότερο, καθώς μέσα από το έργο του J. G. Herder (1744-1803),⁴ αλλά και των εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστών ξεκίνησε ένας αγώνας εγκαθίδρυσης των Hochdeutsch, δηλαδή των «σωστών» γερμανικών. Αυτό θα πραγματοποιούνταν με τον «καθαρισμό» της γερμανικής γλώσσας από νεότερους τύπους που την έχουν διαφθείρει. Φυσικά ένα τέτοιο φαινόμενο είχε ως αποτέλεσμα τον εξοβελισμό των διαλέκτων.⁵

Πρόκειται για μια εποχή μαζικής «γραμματοποίησης» των γλωσσών στην Ευρώπη.⁶ Για τον Κοραή, η ίδια η Γραμματική θα διαμόρφωνε τους κανόνες της Κοινής και θα τη λύτρωνε από κάθε ανόμημα. Ο διανοούμενος-γραμματικός θα διαμόρφωνε τη γλώσσα, καθαρίζοντάς την από τα κατάλοιπα της βαρβαρότητας, σαν τον δύτε που θα καθάριζε την πολυκαιρισμένη καρίνα του σκάφους από τα φύκια και τους οργανισμούς, ώστε να το καταστήσει ξανά αξιόπλοο: «Όταν ή γλώσσα, περι τής όποιας γίνεται ή Γραμματική, ζή, οί πεπαιδευμένοι του ἔθνους δὲν ἔχουν σχεδὸν οὐδεμίαν χρείαν τοιαύτης συλλογῆς, ἐπειδὴ αὐτοὶ ἐνομοθέτησαν τοὺς κανόνας τῆς γλώσσης καὶ οἱ ἀπαίδευτοι ἔχουν πολλὰ ὀλίγη χρείαν, ἐπειδὴ ἀκούουσι καὶ ἀναγιγνώσκουσι τοὺς ζῶντας τούτους νομοθέτας. [...] Εἶναι λοιπὸν ἡ Γραμματικὴ ἔμφραγμα τρόπον τινὰ καὶ γῆς ἀνάστημα ἐναντίον τοῦ κατακλυσμοῦ τῆς βαρβαρότητος».⁷ Ο Κοραῆς αναφέρεται στη «φιλοσοφική γραμματική» γραμματική» (grammatica philosophica)⁸, όπου ο φιλοσοφικός στοχασμός για τη φύση της γλώσσας και για την εννοιολογική αυταξία της λέξης αποβλέπει στην παιδευτική αναμόρφωση της κοινωνίας και επικυρώνει τη διαδεδομένη τεχνολογία της απλής

¹ Για τον Άγγλο λόγιο διαφωτιστή η βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη. Ενδεικτικά αναφέρω τα σημαντικότερα βιβλία για τη ζωή και το έργο του: Walter Jackson Bate, *Samuel Johnson*, New York 1977, του ίδιου, *The Achievement of Samuel Johnson*, Oxford 1955, James Boswell, *The life of Samuel Johnson*, επιμ. Christopher Hibbert, New York 1986 και Donald Greene, *Samuel Johnson: Updated edition*, Boston 1989. Ο Johnson ήταν γνωστός στα ελληνικά γράμματα: η νουβέλα του, *The history of Rasselas, prince of Abissinia* (1759) μεταφράστηκε στα ελληνικά από το Πλάτωνα Πετρίδη στα 1817 (*Μυθιστορία. Ο Ρασσέλας. Πρίγκιψ της Αββυσσινίας* [...] Κέρκυρα 1817). Βλ. την ενδιαφέρουσα κριτική στη μετάφραση του Πετρίδη στο *Ερμής ο Λόγιος*, 9 (1819), σ. 92-93 και 10 (1820) σ. 114-117.

² Jean Aitchison, *Γιατί αλλάζει η γλώσσα*, ό.π., σ. 21.

³ Ό.π., σ. 21.

⁴ Για την πρόσληψη του Herder στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά, Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 283-299.

⁵ Βλ. Kittler *Discourse Networks*, σ. 35-38.

⁶ Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές Νεοτερικότητας στην Κοινωνία του Γένους*, ό.π., σ. 208, σημ. 683.

⁷ *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 67.

⁸ Για τον όρο της φιλοσοφικής γραμματικής (grammatical philosophica) και τη σύνδεσή του με τον νεοελληνικό διαφωτισμό βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές Νεοτερικότητας στην Κοινωνία του Γένους*, ό.π., σ. 209-211.

γραμματικής. Ο φιλοσοφικός λόγος, δηλαδή η κριτική και χειραφετητική στάση¹ που υιοθετήθηκε απέναντι στα ζητήματα της γλώσσας και της εκπαίδευσης, προώθησε την εκκοσμίκευση των ζητημάτων αυτών και υπερτόνισε τον άρρηκτο δεσμό τους με την εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής.

Εκτός από τη σύνταξη Γραμματικής, ο Κοραΐς επικροτεί και τη συλλογή λέξεων –τη λεξικογραφία– από τα δημώδη κείμενα, ώστε να καταρτιστεί ένα λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Εφόσον η λέξη έχει επωμιστεί αποκλειστικά το βαρύ φορτίο της έννοιας που φέρει και ο αντίκτυπός της στον κόσμο των ιδεών αλλά και στην κοινωνική πραγματικότητα είναι άμεσος και καθοριστικός, η λεξικογραφική εργασία κρίνεται επιτακτική. Άλλωστε από πολύ νωρίς, ο πρώτος Έλληνας γλωσσικός κι εκπαιδευτικός ρεφορμιστής του Διαφωτισμού, ο Δημήτριος Καταρτζής (1730-1807)², είχε επισημάνει την ανάγκη σύνταξης λεξικού της Κοινής Ελληνικής και προτρέψει τους φερέλπιδες λογίους: «Νὰ κάμετε λεξικά ρωμαίικα».³ Στα 1812 ο Κοραΐς είναι σίγουρος πια για την ορθότητα και την αξία της μεθοδολογίας του, γράφει: «Μεγάλην λοιπόν ωφέλεια θέλει προξενήσιν εις τὴν γλῶσσαν, καὶ εις τὸ γένος, ὅστις περιέληθ τὴν Ἑλλάδα ὄλην διὰ μόνην τὴν ἔρευναν καὶ συνάθροισιν τῶν λέξεων. Εἰς αὐτὸν πρέπει ὄχι τὸ Λεξιθήρας, ἀλλὰ τὸ Γνωσιθήρας ὄνομα, ἐπειδὴ ἀρχίζη, ὅθεν πρέπει ν' ἀρχίζη ὁ ἀπαίδευτος».⁴ Ο Κοραΐς μοιάζει να παραφράζει έναν από τους πνευματικούς του δάσκαλους, τον Diderot, ο οποίος σημειώνει: «Η γλώσσα ενός λαού δίνει το λεξιλόγιό του, και το λεξιλόγιό του είναι ένα αρκετά πιστό βιβλίο όλων των γνώσεων αυτού του λαού».⁵

2.3. Ο Ερωτόκριτος ως γλωσσική πηγή στο γραμματικό και λεξικογραφικό έργο του Κοραΐ

Ο Κοραΐς αρκετά νωρίς, στα 1796 περίπου⁶, είχε ξεκινήσει να σχεδιάζει μια Γραμματική της Κοινής γλώσσας και παράλληλα συνέλεγε λεξικογραφικό υλικό. Μέρος αυτού του υλικού θα περάσει σε μερικούς τόμους των *Ατάκτων*⁷, ενώ η *Γραμματική της Γραικικής*, όπως ο ίδιος την ονόμαζε, δεν θα εκδοθεί ποτέ.⁸ Η λεξιθηρία αυτή πραγματοποιείται για έναν λόγο: τη σύγκριση της Νέας Ελληνικής με την Αρχαία Ελληνική και τη διόρθωση

¹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 18.

² Βλ. Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970.

³ Ό.π., σ. 66.

⁴ *Αδαμάντιου Κοραΐ Προλεγόμενα*, ό.π., σ. σ. 503. Υπογράμμιση δική μου.

⁵ Παράθεμα από Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία και Κριτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σ. 16.

⁶ Βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραΐ για μια *Γραμματική της Γραικικής*», *Διήμερο Κοραΐ 23 και 30 Απριλίου 1983* (...), ΚΝΕ / ΙΝΕ 1984, σ. 70-82.

⁷ Πρόκειται για τους τόμους Α', Β' και Δ'.

⁸ Η *Γραμματική της Γραικικής* σώζεται στο χφ. αρ. 447 της βιβλιοθήκης της Χίου. Για την περιγραφή του χειρογράφου βλ. Στέφανος Καββαθάς, *Η εν Χίω Βιβλιοθήκη του Κοραΐ*, Αθήνα 1933, 143. Σχετικά με το χφ. 447, όπου σώζει ολόκληρο το εγχείρημα του Κοραΐ, το χφ. 289 και την προβληματική έκδοση του τελευταίου στα 1888 πια από τον Ν. Μ. Δαμαλά, *Αδαμάντιου Κοραΐ των μετά θάνατον ευρεθέντων*, τ. ΣΤ' (...), Εν Αθήναις (...) 1888 βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραΐ για μια *Γραμματική της Γραικικής*», ό.π., σ. 72 και σ. 77.

της πρώτης, βάσει του επικυρωμένου συστήματος της δεύτερης. Ο Ντ. Γεωργούδης σημειώνει για τα *Άτακτα*: «Στις εκάστοτε εισαγωγές των Τριών αλφαβήτων γίνεται ευκρινής ο σκοπός του έργου. Μελέτη της κοινής νέας ελληνικής για καλύτερη κατανόηση της αρχαίας, και κατ' αντανάκλαση διόρθωση της νέας με βάση την καλή γνώση της αρχαίας. Η διόρθωση της κοινής δεν συνεπάγεται τον εξαρχαϊσμό της, γνώση δε της αρχαίας δεν οδηγεί (ή δεν πρέπει να οδηγεί) στην αναβίωσή της».¹ Αυτό υπήρξε και το επιστέγασμα της γλωσσικής θεωρίας του Κοραή: «Στα πρώτα χρόνια του Παρισιού, από το 1788 ως το τέλος του 18^{ου} αιώνα, έχοντας συστηματοποιήσει πια τους φιλολογικούς του στόχους και ενασχολήσεις, θα αναγάγει την προσέγγιση της νέας προς την αρχαία [...] την παράθεση των δύο μορφών της γλώσσας σε μεθοδολογικό εργαλείο για την ερμηνευτική κατανόηση των αρχαίων κειμένων όσο και παράλληλα σε ορθολογισμένη δυνατότητα διόρθωσης και πλουτισμού της κοινής».²

Στο χειρόγραφο με αριθμό 447 στη βιβλιοθήκη της Χίου σώζεται το σχέδιασμα μιας γραμματικής της γραικικής γλώσσας του Κοραή.³ Το σχέδιασμα της γραμματικής αυτής εντάσσεται στο πλαίσιο της τυπικής Γενικής Γραμματικής της εποχής, καθώς τα μέρη της διαρθρώνονται στο φωνητικό, τυπολογικό, ετυμολογικό και στη σύνταξη.⁴

Εξετάζοντας την πορεία της εργασίας του Κοραή, όπως αυτή ξετυλίγεται μέσα από το χφ. 447, φανερώνεται ο τρόπος με τον οποίον ο Κοραής χρησιμοποιούσε τα γραμμένα στην Κοινή έργα ως πρώτη ύλη για τη σύνταξη του γραμματικού του έργου. Σε ένα φύλλο, ίσως μεταγενέστερο,⁵ ο Κοραής συγκεντρώνει τις πηγές του: «Έλεγχος των βιβλίων, των οποίων τας μαρτυρίας φέρω εις την παρούσαν συλλογήν των σημειώσεων. **ΘΠ.** *Θέατρον Πολιτικόν* μεταγλωτισθέν παρά Νικολάου Μαυροκορδάτου, εν Λιψία 1776. **Λ.** *Ασφαλής οδηγία της κατά Χριστόν Ηθικής ζωής*, πόνημα Ιωάννου Λιτίνου κ.τ.λ. εν Παταυίω. ΑΨΟΛ. **Β.** *Διηγήματα δύο προς τοις είκοσι του Βοκκακίου* κ.τ.λ. Ενετίησι αφΐζ.⁶ **Ε.** *Ερωτόκριτος*, ενετίησι 1797, παρά Νικολάω Γλυκεί. **Μ.** *Διδαχαί Μηνιάτη του κεφαληνίεως* 1793 Ενετίησι, παρά Πάνω Θεοδοσίω». Σε αυτές τις πηγές ο Κοραής επιστρέφει καθ' όλη τη διάρκεια της επεξεργασίας των γραμματικών του σημειώσεων και από αυτές αντλεί τα απαραίτητα παραδείγματα.

¹ Ντίνος Γεωργούδης, «Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση περιγραφική της *γλωσσογραφία* του», *Διήμερο Κοραή*, ό.π., σ. 62.

² Εμμ. Φραγκίσκος, «*Μέση Οδός* και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. Σχόλιο σε μια αυτοκριτική του Κοραή για τη γλωσσική του θεωρία», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 238-239.

³ Από εδώ ευχαριστώ θερμά τον Εμμανουήλ Φραγκίσκο, ο οποίος μου παραχώρησε το χειρόγραφο φωτογραφημένο και διευκόλυνε εξαιρετικά το έργο μου.

⁴ Ό Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχέδιασμα του Κοραή για μια *Γραμματική της Γραικικής*», ό.π., σ. 74.

⁵ Το χφ. 447 σώζει μια ατελή εργασία εν προόδω, στην οποία ο Κοραής επέστρεφε συχνά, ως φαίνεται, ενώ ορισμένα φύλλα είναι ανάκατα χωρίς να υπάρχει δυνατότητα οργανικής ένταξης μέσα σε ένα συγκεκριμένο σύνολο, καθώς τέτοιο δεν υπάρχει. Μικρότερα φύλλα, φύλλα σχεδόν κενά, τα οποία λειτουργούν συμπληρωματικά και ο Κοραής τα επισύναπτε σταδιακά, είναι ενταγμένα στον φάκελο.

⁶ Πρόκειται για 22 διηγήματα μεταφρασμένα από τον Σπυρίδωνα Βλαντή.

Όσον αφορά τον *Ερωτόκριτο*, ο Κοραΐς έχει αποκτήσει την έκδοση του 1797, την πιο πρόσφατη σε αυτόν έκδοση. Το αντίτυπο του Κοραΐ, που εντοπίζεται στη Βιβλιοθήκη της Χίου, φέρει σημάδια επεξεργασίας όπως υπογραμμίσεις με μολύβι ή μελάνι.¹

Όπως διαπιστώνουμε στο χφ. 447, ο *Ερωτόκριτος* είναι από τις κυριότερες πηγές για τη γραμματική εργασία του Κοραΐ. Πολλές αναφορές υπάρχουν και στο έργο του Λιτίνου και ακολουθεί, με αισθητά λιγότερες αναφορές, το *Θέατρον Πολιτικόν* του Ιωάννη Αβράμιου.² Τα υπόλοιπα έργα χρησιμοποιούνται σε μικρότερο βαθμό.

Ο τρόπος που εργάζεται ο Κοραΐς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φανερώνει τη σχέση του με τα δημόδη κείμενα και συγκεκριμένα με τον *Ερωτόκριτο* και τη γλώσσα του. Όπως φαίνεται και από το «Παράρτημα III», στο οποίο έχουν συγκεντρωθεί όλες του αναφορές του Κοραΐ στον ποίημα του Κορνάρου, ο Κοραΐς εντάσσει παραδείγματα από τον *Ερωτόκριτο* στις αντίστοιχες τυπικές γραμματικές κατηγορίες. Αναπτύσσει έναν σχολαστικιστικό διάλογο με το έργο του Κορνάρου, μονάχα σε επίπεδο γραμματικό, όπως φαίνεται στα παραδείγματα από τον *Ερωτόκριτο* που είναι διανθισμένα με δικά του σχόλια. Προτείνει συνεχώς διορθώσεις, επεξηγεί και συχνά ο εκάστοτε γραμματικός τύπος από τον *Ερωτόκριτο* αντιπαραβάλλεται με τον ορθό, τον «καθαρισμένο» τύπο που προτείνει ο Κοραΐς. Πρόκειται για μια παράλληλη άσκηση μαθητείας και ελέγχου του Κοραΐ στους γραμματικούς και λεξιλογικούς τύπους του Κορνάρου. Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα της εργασίας του είναι τα εξής: κάτω από τον τίτλο «Ιδιωτισμοί» απαντάται το παράδειγμα μετά σχολίου: «*μικροί μεγάλοι* αντί του πάντες από μικρού έως μεγάλου ή μάλλον» ή κάτω από την κατηγορία «Ρήματα παρατατικός» ακολουθούν πολλά παραδείγματα μαζί με εξήγηση: «*ευρίσκουνταν*. Αντί του ευρίσκετο (ειδέ σ. 19. Έχει *ευρίσκετο*), *εκοιμούντον*. Εκοιμάτο» κλπ.

Αυτό που απασχολεί ιδιαίτερα τον Κοραΐ, είναι η πολυτυπία της γλώσσας του *Ερωτόκριτου*, την οποία και επισημαίνει συχνά.³ Την πολυτυπία αυτή επιθυμεί να εξαλείψει προς όφελος ενός ομοιογενούς χαρακτήρα της νέας ελληνικής γλώσσας. Η διορθωτική του εργασία είναι εξαιρετικά πολύτιμη, καθώς αποκαλύπτει έναν ιδανικό γλωσσικά, «δικό του» *Ερωτόκριτο*.

Τα παραδείγματα είναι πολλά και συγκεντρωμένα στο «Παράρτημα III». Δεν μπορεί να μην σταθώ σε μια εξαιρετικά διαφωτιστική παρατήρηση του Κοραΐ, η οποία φανερώνει τον τρόπο με τον οποίον εργάζεται ο Χιώτης λόγιος: κάτω από τον τίτλο «Ρημάτων χρόνοι. Παρατατικός ή Αόριστος δυνητικός» ο Κοραΐς ανθολογεί τα εξής: «'Αν ήθελα γνωρίση πώς στα πάθη κατακρούω | από τήν πρώτην ήφρασα τ' άφτια νά

¹ Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραΐ για μια *Γραμματική της Γραϊκικής*», ό.π., σ. 75, σημ. 13.

² Και όχι του Αλ. Μαυροκορδάτου, όπως αναγράφεται στο εξώφυλλο. Βλ. Ariadna Camariano-Cioran, «Traducerea greacă 'Teatrului politic' atribuită greșit lui N. Mavrocordat și versinunile românești», *Revista istorică română* 11-12 (1941-1942 [1943]), σ. 216-260 και Δημήτριος Βασ. Οικονομίδης, «Ιωάννης Αβράμιος ο Κρης.», *Ανάτυπο από το περ. Αθηνά, τ. ΝΔ*, Αθήνα 1950, σ. 59-93.

³ Για την έννοια της «πολυτυπίας» στη δημοτική γλώσσα και στην Κρητική Λογοτεχνία βλ. Χρυσούλα Καραντζή, *Η αξιοποίηση της γλωσσικής πολυτυπίας στη δημιουργία του ύφους. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου*, Αθήνα 2000, ιδιαίτερα σ. 61-65.

μὴν τοῦ ἀκούω»¹. Ακολουθεῖ σχόλιο του Κοραΐ και εν τέλει διόρθωση του στίχου: «Ἄντι τοῦ ἤθελα γνωρίση λέγε ἂν εἶχα γνωρίσει ἢ ἂν ἐγνώριζα, καὶ ἀντι τοῦ ἤφρασα λέγε ἤθελα φράζει. Μετασημάτησον [...]: ἂν εἶχα τί γνωρίσει πῶς στὰ πάθη κατακρούω | ἤθελα φράζειν ἀπ' ἀρχῆς τ' αὐτιὰ νὰ μὴν ἀκούω». Ο Κοραΐς ἐδῶ ἐμμένει στην ὀρθὴ χρῆση των χρόνων και κάνει χρῆση του ἀγαπημένου του ἐναρθροῦ ἀπαρεμφάτου. Ο Κοραΐς ὄχι μόνο προτείνει τις πρέπουσες ἀλλαγές, ἀλλὰ προχωρεῖ σε ἐπανασύνθεση του δίστιχου. Ἀντιπαραβαλλόμενα κατὰ τέτοιο τρόπο τα δύο, ἀνίστα ποιητικά, δίστιχα ρίχνουν φῶς στην ἐπεμβατικὴ και διορθωτικὴ ἐργασία του Κοραΐ στην κρητικὴ διάλεκτο. Βρισκόμαστε μέσα στο ἐργαστήρι μίας διδακτικῆς γραμματικῆς ἐν τη γενέσει της, με την ὁποία ο Κοραΐς θα παρουσίαζε ἐμπρακτα και δημόσια, ἐάν ἐκδιδόταν, το διορθωτικὸ του ἐργο στην Κοινή.

Δεν εἶμαι σε θέση να γνωρίζω ἀν ο Κοραΐς, σε περίπτωση που ἐξέδιδε τη γραμματικὴ ἀυτή, θα συμπεριλάμβανε και τα σχόλιά του δίπλα στα παραδείγματα. Ἀν το ἔκανε πάντως, θα ἦταν ο πρῶτος λόγιος που θα χρησιμοποιούσε δημόσια και σε τέτοια συχνότητα τον *Ερωτόκριτο*, ἓνα «ευτελές» ἀνάγνωσμα, ὡς βασικὴ του πηγὴ για το γραμματικὸ του ἐργο. Παρόλα ἀυτά, ο Κοραΐς εἶναι ο πρῶτος Ἑλληνας² λόγιος που πολιτογραφεῖ δημῶδη κείμενα και ἐργα της Κρητικῆς Λογοτεχνίας, ὅπως ο *Ερωτόκριτος*, στην «Πολιτεία των Λογίων». Τα ἐντάσσει στο ἐρευνητικὸ του τόξο και παράλληλα στο δίκτυο λόγου, που συνίστατο ἀπὸ τις φιλοσοφικές, ιστορικές και φιλολογικὲς ἐργασίες των λογίων του Διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἀποσκοπούσαν στην πολιτισμικὴ ἀναγέννηση των Νέων Ἑλλήνων.

*

Δημῶδη και κρητικὰ κείμενα εἶναι οἱ βασικές πηγές του Κοραΐ και για τη λεξικογραφικὴ του ἐργασία, ἡ ὁποία ξεκίνησε ἐπίσης νωρίς, μες στη δεκαετία του 1790, ἀλλὰ ἐκδόθηκε πολὺ ἀργότερα σε τρεῖς τόμους των *Ἀτάκτων* (Α', Β' και Δ'). Πρῶτοτυπο για την λεξικογραφικὴ ἐργασία του Κοραΐ στάθηκαν τα λεξικά του DuCange³ και του Alessio da Somavera⁴. Ο DuCange εἶναι ο πρῶτος, μαζί με τον Martinus Crusius,⁵ που χρησιμοποιεῖ δημῶδη ἑλληνικά κείμενα, κυρίως ἀπὸ χειρόγραφα, ὡς πηγές λεξικογραφικῆς ὑλικῆς. Ο Κοραΐς τον μιμεῖται, τον συμπληρώνει και τον διορθώνει, ὅπως προκύπτει μέσα ἀπὸ τα *Ἀτακτα*.⁶

¹ Βλ. *Ερωτόκριτος* Ἀλεξίου, Α', στ. 947-948, σ. 47: *Ἀν ἤθελα γνωρίση πως στα πάθη κατακρούω, / ἀπὸ την πρῶτην ἤφρασσα τ' αφτιά νὰ μὴν του ἀκούω.*

² Ο DuCange υπῆρξε ο πρῶτος λεξικογράφος της Κοινῆς με πηγές δημῶδη και κρητικὰ ἐργα.

³ *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis duos in tomos digestum* (...), Lugduni 1688

⁴ *Θησαυρός της Ρωμαϊκῆς και της Φραγκικῆς γλώσσας, ἡγουν Λεξικὸν Ρωμαϊκὸν και Φραγκικὸν* (...), ἐργον (...) ἀπὸ τον Πατέρα Ἀλέξιον τον Σουμαβεραῖον (...), Παρίτζι (...) ἀψθ' [1709].

⁵ *Turcograeciae Libri Octo* [...] Basiliae [1584]. Βλ. <http://www.toufexis.gr/library/items/show/1> Ὡστόσο, ο Κρούσιος χρησιμοποιούσε μόνο ἐντυπες πηγές, ἐνῶ δὲν ἔκανε λεξικογραφικὴ ἐργασία ὅπως ο DuCange. Η ἐργασία του Κρούσιου εἶναι περισσότερο ἓνα ιστορικὸ σχεδίασμα για τη νεοελληνικὴ λογοτεχνία με ἀνθολόγηση κειμένων.

⁶ «Οἱ διορθώσεις εἶναι ὁμως συχνές, ἰδιαιτέρως ὅταν το λήμμα ἀναφέρεται σε ἀντίστοιχο λήμμα ἢ παράθεμα ἀπὸ τον Δουκάγγιο και τον Σομαβέρα. Οἱ διορθώσεις ἰδιαίτερα στον πρῶτο εἶναι συχνές, ἀθροίζονται δε σε

Οι πηγές, από τις οποίες ο Κοραΐς αντλεί υλικό για το λεξικό του, πέραν της αρχαίας γραμματείας, είναι οι εξής:

- A. Τα λεξικά του DuCange και του Alessio da Somavera.
B. Τα «δημώδη» έργα από «ποιητάς βαρβάρους»¹ που ο Κοραΐς χρησιμοποιεί ως πηγές είναι τα εξής, όπως ο ίδιος τα σημειώνει:
1. *Το Θανατικόν της Ρόδου* του Εμμανουήλ Γεωργιλλά.
 2. *Θρήνος της Κωνσταντινουπόλεως* του ίδιου.
 3. *Ιστορική εξήγησις περί Βελισαρίου ανωνύμου.*
 4. *Βέλανθρος και Χρυσάντζα* ανωνύμου.
 5. *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι, έτι και αφηγήσεις, κυρού Στεφάνου του Σαχλήκη και Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι κυρού Στεφάνου του Σαχλήκη.*
 6. *Αλέξιος Κομνηνός.*
 7. *Ταμυράγγος*
 8. *Διήγησις ωραιοτάτη Απολλωνίου του εν Τύρω.*
 9. *Ο Ερωτόκριτος* του Κορνάρου.
 10. *Βατραχομομαχία του Δημητρίου Ζήνου.*

Αυτά είναι τα δέκα έργα που άντεξε να διαβάσει ο Κοραΐς² και βάσει αυτών εξηγεί και ερμηνεύει πολλά λήμματα. Η κρητική λογοτεχνία κατέχει και εδώ μια σημαντική θέση: τρία ποιήματα της πρώιμης κρητικής λογοτεχνίας (δύο του Σαχλήκη και ο *Απολλώνιος*) και ένα της Ακμής (*Ερωτόκριτος*). Η επιλογή του Σαχλήκη φαντάζει αυτονόητη, καθώς ο DuCange τον χρησιμοποιεί πολύ συχνά (χφ. Parisinus gr. 2909). Η επιλογή του *Ερωτόκριτου* (όπως και του *Απολλωνίου*) είναι μια πρωτοβουλία του Κοραΐ, στο πλαίσιο του εμπλουτισμού των πηγών του DuCange. Ο Κοραΐς προχωρεί ένα βήμα παραπέρα –πράγμα λογικό, καθώς τον χωρίζουν σχεδόν εκατόν πενήντα χρόνια από τον DuCange– και επιλέγει το μεγαλύτερο σε έκταση, γλωσσικό πλούτο, αλλά και διάδοση έργο του νεώτερου ελληνισμού. Οι παραπομπές στα ποιήματα του Σαχλήκη είναι πολύ περισσότερες, ίσως λόγω της χρήσης αυτών και από τον DuCange, όμως οι αναφορές στον *Ερωτόκριτο* δεν είναι αμελητέες:

δεκάδες δεκάδων», Ντίνος Γεωργούδης, «Τα λεξικογραφικά του Κοραΐ. Ανάλυση περιγραφική της *γλωσσογραφία* του», ό.π., σ. 65.

¹ *Άτακτα*, τ. Β', σ. β'.

² «Ο Δουκάγγιος έπινε κατὰ πᾶσαν ὥραν ἄψινθίου καὶ χολῆς ποτήριον, ἀναγιγνώσκων τόσον πλήθος στιχηρῶν καὶ πεζῶν συγγραμμάτων βαρβάρων, ἐκ τῶν ὁποίων μόλις δέκα ὑπέφερα νὰ ἀναγνώσω» γράφει ο ίδιος. *Άτακτα*, τ. Β', σ. 157'.

Τόμος- Σελίδα	Λήμμα	Παράθεμα
Α΄ 81	Διπλασιασμός επιρρ. «συχνά»	<i>Πως σπλαχνικά συχνά συχνά ανατρανίζει η κόρη</i>
Α΄ 99	Συγκοπή Άφες → Άφς	<i>Άφς τονε τον Ρωτόκριτον, και πιάσε την βουλήν μου</i>
Α΄ 151	εκ + αιτιατική	<i>Κ' εβάλθηκε όσον ημπορεί 'κ την χώραν να μακρύνη</i>
Α΄ 179	Δαμίν = ολίγον, μικρόν	<i>Δεν είμαι τόσον αφορμαιά, μάχω δαμάκι γνώσι και Με μία φωνή έτζι δαμινή, που δεν καλογορικάται</i>
Α΄ 222/3	Διώμαν (> Ιδίωμα) = βαρύτητα, σοβαρότητα και το παράγωγο Διωματάρης. Σημείωση: Ζάλα αντί για Σάλα = σαλεύματα, κινήματα.	<i>Πεζοί με ζάλα μετρητά, και διώμαν επορπατούσαν και Στης κεφαλής την ζωγραφίαν τούνου του διωματάρη</i>
Β΄ 40	Αμμή (> Αν μη)	<i>Εις τα καλά μου μ' εύρηκε, να ζήσης θυγατέρα· αμμή κακή για λόγου του ήτον ετούτη η ημέρα.</i>
Δ ₁ 130	Εξώφαρσα (> Φάρσος + Εξόψις)	<i>Το κοφτερόν του το σπαθί αμπώθει όσον εμπόρει· Κ' εβοήθησεν η μοίρα του, και ξώφαρσα του πάγει·</i>

Να προστεθεί ότι η αναφορά στο «αμμή», όπου χρησιμοποιείται το ίδιο παράθεμα από τον *Ερωτόκριτο* εντοπίζεται και στους *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς*, με μία αναλυτικότερη προσέγγιση.¹ Ο Κοραής επέστρεφε διαρκώς στην προγενέστερη λεξικογραφική του εργασία. Τέλος, ξανά στους *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς*, γίνεται αναφορά στο ποίημα του Κορνάρου, με αφορμή τους τύπους «αναθιβάλλω» και «αναθιβάνω», βάρβαροι τύποι του ρήματος «αθιβολεύω».² Η ανέκδοτη Γραμματική του Κοραή υπήρξε το πρώτο σύνθετο, μεγάλο έργο του, αν και ανέκδοτο, στο οποίο θα επέστρεφε συχνά όταν θα ήθελε να ελεγξει λεξικογραφικά σχόλια σε μεταγενέστερα έργα όπως οι *Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί* ή τα *Άτακτα*.

Νομίζω πως τα παραδείγματα επαρκούν, ώστε να θεωρήσει κανείς ότι ο *Ερωτόκριτος* έπαιξε σημαντικό ρόλο και στη «γλωσσογραφία» του Κοραή –όχι τόσο σημαντικό όσο στη *Γραμματική* του– έτσι όπως ο ίδιος ονομάζει το λεξικογραφικό του έργο που συγκεντρώνεται στα *Άτακτα*. Με το ημιτελές αυτό λεξικό, γίνεται σαφές πως ο Κοραής αντιπαρέθετε τους «βάρβαρους» τύπους της Κοινής με τους «σωστούς» της Αρχαίας Ελληνικής, με απώτερο σκοπό να διδάξει τους κοινούς αναγνώστες τη σωστή ελληνική γλώσσα, αλλά και την απρόσκοπτη συνέχεια ανάμεσα στα αρχαία και τα νέα ελληνικά. Η κάποτε καθαρή γλώσσα έχει εκφυλιστεί, όπως απεδείκνυαν στον Κοραή τα πολλά παραδείγματα από τα «λαϊκά» ποιήματα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα.

¹ *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα* τ. Α΄, ό.π., σ. 134-135.

² Ό.π., 334.

Τα λήμματα και οι προσεγγίσεις του Κοραή σε αυτά έχουν σκοπό «να διδάξουν [...] να παιδεύσουν, να φέρουν ζωντανεύοντάς τες τις προγονικές αξίες κοντά στον κοινό αναγνώστη, να τον βελτιώσουν, να τον φωτίσουν. Τα παραθέματα στα *Άτακτα*, συγκροτούν μιαν λανθάνουσα ανθολογία παραδοσιακής ηθικής. [...] Από την γλώσσα, στην λογική και στην φιλοσοφία, είναι η αρχή που διέπει πολλές παρεκβάσεις, αλλά και την σύνταξη των *Ατάκτων*. Έτσι το λεξικό γίνεται μέσο πια παιδαγωγίας».¹ Ο ηθικοδοδακτικός χαρακτήρας των *Ατάκτων* φωτίζεται και από την προσέγγιση που πραγματοποιεί ο Κοραής στα πιπεράτα ποιήματα του Σαχλίκη: «Ἦθελα φέρειν μαρτυρίας καὶ ἀπ' ὅσα λέγει περὶ τῶν πορνῶν τῆς Κρήτης, ἂν μὲ τὸ ἐσυγχώρει ὁ χαρακτήρ τοῦ λόγου τοῦ ποιητοῦ. Ἄλλ' ἔκαμεν αἰσχροτέρα τὰ αἰσχρά, μὲ τὴν ἄμετρον βωμολοχίαν, ἢ ὅποια δείχνει, ὅτι καὶ ἡ νεότης τοῦ ποιητοῦ μας ἐδεδεάσθη ἀπὸ τὰς σειρήνας, καὶ ἡ ἀπάρνησις τῶν φίλων καὶ ἡ φυλάκισις αὐτοῦ ἦσαν καρποὶ διαγωγῆς ἀτάκτου».² Ενώ λίγο παρακάτω γράφει σχετικά με τις *Συμβουλές στον Φραντζισκί*: «Τὰ χρηστὰ ταῦτα παραγγέλματα μαρτυροῦν ἀκόμη, ὅτι τὰ παθήματα ἔγιναν εἰς τὸν Σαχλήκην μαθήματα, καὶ μετανοημένος ὅτι ἐναυάγησεν εἰς τοῦ βίου τὸ ταξειδίον, σπούδαζε νὰ προφυλάξῃ τὸν Φραντζεσκὴν ἀπὸ παρόμοιο ναυάγιο».⁴ Η λογοτεχνία, για τον Κοραή, έχει σχεδόν αποκλειστικά διδακτική αξία και νουθετικό σκοπό ή τουλάχιστον θα έπρεπε να έχει.

Με τη *Γραικική Γραμματική* και με τα *Άτακτα* βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σχεδιάσμα γραμματικής κι ένα σχεδιάσμα λεξικού. Το δεύτερο εκδόθηκε, το πρώτο όχι, ενώ και τα δύο εντάσσονται στον κορμό αυτό των διδακτικών έργων του Κοραή προς όφελος του γένους. Και στα δύο έργα η χρήση της Κρητικής Λογοτεχνίας, και ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου*, είναι τακτική. Τελικά, όμως, ο Κοραής έμεινε στην ιστορία ως ο σοφός δημιουργός της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*. Ο κλασικός φιλόλογος εξοβέλισε τον εν δυνάμει «νεοελληνιστή» σχολαστικό. Μέσα από τα δύο αυτά έργα που εξετάστηκαν, με το βλέμμα στραμμένο στην Κρητική Λογοτεχνία, εμπλουτίζεται η εικόνα του Κοραή ως του αναμορφωτή της Νέας Ελληνικής, ο οποίος πρώτος χρησιμοποίησε δημόδη και κρητικά κείμενα ως πηγές της Κοινής Ελληνικής Γλώσσας. Για να έχουμε, ωστόσο, μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του Κοραή ως σχολαστικού μελετητή, ερασιτέχνη λεξικογράφου και γραμματικού της κρητικής λογοτεχνίας, θα πρέπει να βγούμε από το εργαστήρι του. Να πάμε εκεί όπου η ιδιωτική του αλληλογραφία και το υπόλοιπο έργο του φωτίζει την ιδιαίτερη σχέση που είχε αναπτύξει ο ίδιος με τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας και τον *Ερωτόκριτο*.

¹ Ντίνος Γεωργούδης, «Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση περιγραφική της *γλωσσογραφία* του», ό.π., σ. 66.

² *Άτακτα*, τ. Β', σ. θ'.

³ Το ποίημα σώζεται στα χφ. Parisinus gr. 2909 141r - 154v, Neapolitanus gr. III.A.a.9, 17v.-25v, Montepessulanus 405, 141r-154v. Εκδόσεις:[Émile Legrand] *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι Στεφάνου του Σαχλήκη* [...] εν Παρισίοις 1871, Gulielmus Wagner, «Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι κυρού Στεφάνου του Σαχλήκη», *Carmina graeca Medii Aevi*, Lipsiae 1874, 62-78, Mario Vitti, «Il poema parenetico di Sachlikis nella tradizione inedita del cod. Napoletano», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σ. 143-200.

⁴ *Άτακτα*, τ. Β', σ. ια'.

2.4 Η παράδοση ανάδειξη του *Ερωτόκριτου*

Παρόλη τη συχνή χρήση του *Ερωτόκριτου* στο γραμματικό και το λεξικογραφικό του έργο, ο Κοραΐς ομολογεί στον Αλέξανδρο Βασιλείου τον χειμώνα του 1805: «ὅτι δὲν εἶναι νόστιμος διατριβὴ ν' ἀναγιγνώσκη τὶς τὸν Ἐρωτόκριτον, καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐξαμβλώματα τῆς ταλαιπώρου Ἑλλάδος· ἀλλ' ὅστις ἀγαπᾷ τὴν εὐειδεστάτην δέσποιναν, δὲν πρέπει ν' ἀμελῆ νὰ κολακεύῃ καὶ τὴν δυσειδῆ θεράπαιναν, ἐὰν ἢ πρὸς τὴν δέσποιναν εἴσοδος εὐκολύνεται ὅπωςδήποτε δι' αὐτῆς».¹ Βρίσκει ενοχλητική και ακατέργαστη (δηλαδή αρκετά ιδιωματική και προσωπική) τη γλώσσα του κρητικού ποιήματος, αλλά θεωρεί απαραίτητη τη μελέτη της για το μεταρρυθμιστικό του έργο πάνω στη γλώσσα· την πραγμάτωση της καθαρής Κοινῆς Ἑλληνικῆς, την κατάκτηση της «δέσποινας».

Δεν είναι μόνο η γλώσσα του κρητικού ποιήματος που απωθεί τον Κοραΐ. Ο ομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος στίχος, ο οποίος μεγαλώνει ακόμα περισσότερο την απόσταση που χωρίζει την κρητική ποίηση από την ποίηση της αρχαιότητας, απωθεί εξίσου τον Κοραΐ. Στα 1803 γράφει στον Βασιλείου:

«Ἐπιπέθεσ ποιητὴν ὅστις γράφει εἰς τὸν βάρβαρον τρόπον τῶν ὁμοιοκαταλήκτων στίχων· αὐτὸς ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ μεταχειρισθῆ καὶ τοὺς τέσσαρας τελευταίους τρόπους τοῦ τρίτου προσώπου [...] ἀλλὰ τί σὲ λαλῶ γενικῶς καὶ δὲν σὲ λέγω νὰ ἀναγνώσῃς τὸν Ἐρωτόκριτον, ἢ τὸν ποιητὴν τῆς Βοσπορομαχίας».²

Αλλά και στην αλληλογραφία του με τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη στα 1816 η ρίμα καταδικάζεται από τον Κοραΐ, με αφορμή την ἑμμετρὴ μετάφραση του *Ταρτούφου* από τον πρώτο.³ Αργότερα, στα 1818, απαντά στον νεαρό τότε ποιητὴ Ἰωάννη Ζαμπέλιο, κρίνοντας την πρώτη του τραγωδία «Τιμολέοντας»: «Ἐπαινῶ σου πολὺ τὴν καταφρόνησιν τοῦ ὁμοιοτελεύτου. Φοβοῦμαι ὅτι μέλλει νὰ μᾶς μείνη ἢ βάρβαρος ρίμα».⁴ Στα τέλη της δευτέρας δεκαετίας του 19^{ου} αἰῶνα η επίθεση στη ρίμα μπορεί να ιδωθεί και ως μία υπό διαμόρφωση τάση, καθώς ολοένα και περισσότεροι λόγιοι (Ἰωάννης Ζαμπέλιος, Πλάτων Πετρίδης) στοχοποιούν τη ρίμα σε αναζήτηση μιας εξαρτημένης από την αρχαιότητα μετρικῆς λύσης προς ὄφελος μιας εθνικῆς και ἑλληνικότερας ποιητικῆς ταυτότητας.⁵

¹ Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Β', αρ. 327, σ. 234-235.

² Ὁ.π., σ. 414-415.

³ Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Ο Κοραΐς και ο αυτοσχέδιος κριτικός στοχασμός του», *Η Δέκατη Μούσα. Μελέτες για την Κριτική*, Αθήνα 2001, σ. 30-31.

⁴ Παλαμάς *Ἄπαντα*, τ. ΙΓ', 35.

⁵ Για το ζήτημα αυτό βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, *Πολύτροπος Ἀρμονία. Μετρική και Ποιητική στον Κάλβο*, Ηράκλειο 1995, σ. 200 κ.ε. Ο Γ. Ξούριας συνοψίζει σχετικά: «Η ομοιοκαταληξία είναι απλώς το πιο ορατό τμήμα μιας ποιητικῆς εκφορᾶς ἀβάσταχτης μονοτονίας και ανεπίτρεπτης ὑπὸ τις παρούσες ιστορικῆς συνθηκῆς ελαφρότητας», βλ. Γιάννης Ξούριας, «Η προσωδιακὴ ἀναγέννηση του ἔθνους: ἡ πρόταση του Πλάτωνα Πετρίδη (1817) για μια νέα ποιητικὴ ταυτότητα», *Ταυτότητες στον Ἑλληνικό Κόσμο (ἀπὸ το 1204 ἕως σήμερα. Πρακτικά Δ' Ἑυρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Β', σ. 412.

Η επικριτική στάση του Κοραή απέναντι σε έργα όπως ο *Ερωτόκριτος* δεν μπορεί να δικαιολογηθεί αποκλειστικά από την προσωπική του θέση για τη γλώσσα και το μέτρο του κρητικού ποιήματος. Εντάσσεται στο πνεύμα της εποχής του και συγκεκριμένα στο λόγο που αρθρώθηκε για τα κρητικά έργα από τη λογιосύνη του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που θα εξετάσουμε στο τέλος του πρώτου μέρους. Ας σημειωθεί επίσης ενδεικτικά η άποψη του περιηγητή λογίου Bartholdy, η οποία αντικατοπτρίζει με τρόπο ιδανικό και από νωρίς την τάση αυτή, που αντλεί τη δυναμική της από τον κλασικισμό:

«Τα πάντα, μέσα στην ελληνική ποίηση, αποπνέουν την κούραση και την εξάντληση. Ατέρμονες επαναλήψεις και μια άμετρη μακρηγορία, που διακόπτονται πότε-πότε από ελάχιστες επιτηδευμένες και πομπώδεις εκφράσεις, έχουν αντικαταστήσει την ευγενική απλότητα των αρχαίων. Το αυτί έχει χάσει την αίσθηση του εξάμετρου. Δεν υπάρχει πια θέμα ούτε μέτρου, ούτε βάρους: τα πάντα βασίζονται στον τονισμό, στη ρίμα, και σ' έναν κάποιον πλεονασμό στους ήχους, για την επίτευξη του οποίου χρησιμοποιούν τις αποστρόφους και τις πιο έντονες εκθλίψεις».¹

Ο Κοραής, λοιπόν, γνήσιο τέκνο της κλασικιστικής παιδείας του Διαφωτισμού, δεν μπορεί παρά να επικρίνει τη γλώσσα και τη στιχουργική ταυτότητα της Κρητικής Λογοτεχνίας. Επομένως, ο *Ερωτόκριτος* και η δημώδης λογοτεχνία εν γένει δεν μπορούν να ενταχθούν στον κανόνα που συνιστά το πρόγραμμα της εκπαιδευτικής του μεταρρύθμισης.² Το corpus των εκπαιδευτικών βιβλίων περιοριζόταν σε εκκλησιαστικά κείμενα (οκτώηχοι, ψαλτήρια), αλφαβητάρια, γραμματικές και τα «καλά γράμματα» της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Τα κρητικά έργα δεν πληρούσαν τις γλωσσικές και τις θεματικές προϋποθέσεις. Για τον πάνω απ' όλα ηθικολόγο Κοραή ένα ερωτικό έργο ή μια μυθιστορία πρέπει να πληρεί δύο βασικές προϋποθέσεις: να έχει «Νου και Κρίση»³, όπως ο ίδιος γράφει, αλλιώς δεν είναι άξιο λόγου. Αυτός είναι ο λόγος που ο Κοραής επιλέγει να εκδώσει τα *Αιθιοπικά* και όχι κάποιο άλλο μυθιστόρημα των ελληνιστικών χρόνων: ο Τάτιος και ο Λόγγος είναι αισχρολόγοι και αηδείς σοφιστές.⁴ Φυσικά, ο *Ερωτόκριτος* δεν έχει καν την τύχη να ανήκει στο αρχαιοελληνικό μυθιστόρημα, οπότε η θέση του είναι δυσμενέστερη. Ο *Ερωτόκριτος* ανήκει στα «κακόζηλα κατασκευάσματα» που τυπώνονταν στην Βενετία, «τα οποία περισσότερο μεγάλωναν την αμάθεια του έθνους, παρά το φώτιζαν», όπως έχει σημειώσει στο *Memoire* του το 1803.⁵

Εντούτοις ο Κοραής δεν παρουσιάστηκε ποτέ σαν κριτικός της λογοτεχνίας. Η σχέση που ανέπτυξε με την νεοελληνική ποίηση περιοριζόταν στη χρήση της τελευταίας ως

¹ J. L. S Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα 1993, σ. 201.

² Βλ. και P. Mackridge *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, ό.π., σ. 67.

³ *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα*, τ. Α', ό.π., σ. 10.

⁴ Ό.π., σ. 9-10.

⁵ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, (...), (6 Janvier 1803) par Coray, 9 και Αδαμάντιος Κοραής, «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, 6 Janvier 1803», *Άπαντα τα Πρωτότυπα Έργα*, ό.π., σ. 140.

γλωσσικής πηγής, γραμματικού υλικού και ως παράδειγμα ηθικής. Παρατηρεί ο Παλαμάς: «Αμέσως βλέπουμε πως την κριτική του Κοραή δεν την ποδηγετεί πρώτ' απ' όλα η αισθητική αρχή μόνη –τολμώ να ειπω– νόμιμη και ικανή και αρκετή να ξεκαθαρίσει την αξίαν ενός έργου ποιητικού. Την καθοδηγεί η ηθική αρχή».¹ Ο όρος «λογοτεχνική κριτική» δεν ανταποκρίνεται στο κριτικό και φιλολογικό σύστημα του Κοραή. Ο Mackridge χαρακτηρίζει τον Κοραή ως έναν: «αυστηρά σχολαστικό, με μικρό ενδιαφέρον στα αισθητικά ζητήματα της λογοτεχνίας που δεν εκτιμούσε καθόλου το φανταστικό, τον ήχο και τις σημαίνουσες ποιότητες της ποιητικής γλώσσας».² Μια κρίση, ωστόσο, κάπως καταχρηστική, καθώς η λογοτεχνικότητα και η αισθητική αποτίμηση των λογοτεχνικών έργων δεν ενδιέφεραν τον Χιώτη λόγιο, διότι δεν ενέπιπταν στο μεταρρυθμιστικό του έργο. Μοναδική του μέριμνα υπήρξε η κανονικοποίηση και ηθικοποίηση της Γλώσσας προς όφελος του Γένους, μέσω της Γραμματικής, της λεξικογραφικής του εργασίας, των φιλοσοφικών στοχασμών και της έκδοσης αρχαίων ελληνικών κειμένων. Η νεότερη λογοτεχνία ήταν γι' αυτόν απλώς ένα μέσο, ένα εργαλείο που θα χρησιμοποιήσει για να φέρει εις πέρας την αποστολή του.

Πάντως η αξία που δίνει ο Κοραής στο ποίημα του Κονάρου ως πηγής είναι τέτοια, ώστε να του αποδώσει τον τίτλο «Όμηρος της χυδαϊκής φιλολογίας», ήδη από το 1804. Σημειώνει με αφορμή τη λέξη «περπατώ» και τον βάρβαρο τύπο «προπατώ»: «Μάρτυς ο ΑΛΛΟΣ ΟΜΗΡΟΣ *Ερωτόκριτος*»³ και ακολουθούν δύο στίχοι από το ποίημα. Παρακάτω με αφορμή τη λέξη «ζαβός»: «Το Γραικογαλλικοιταλικόν λέγει *Ζαβός, fou, pazzo*. Την αυτήν σημασίαν φαίνεται να έδιδεν εις αυτό και ο *Ερωτόκριτος, του ζάβωνε την γνώσιν*, ήγουν τον έκαμνε λωλόν»⁴ και «τὰ κοινὰ λεξικά τὸ δίδουν ὡς συνώνυμόν του Τρελός, καὶ εἰς ταύτην τὴν σημασίαν τὸ μεταχειρίζεται συνεχῶς ὁ Ἐρωτόκριτος, ὁ Ὅμηρός της χυδαϊκῆς φιλολογίας».⁵ Τέλος, από μια επιστολή του Κοραή προς τον Δωρόθεο Πρώιο, με αφορμή τη λέξη «νομίζω», γίνεται ξεκάθαρο ότι η χρήση του *Ερωτόκριτου* ως γλωσσικής πηγής λογίζεται και από τον ίδιο τον Κοραή ως πράξη τολμηρή, νεοτερική: «Ἐὰν ἦναι χρεῖα καὶ συγγραφῆως, ἢ ποιητοῦ, δύναμαι νὰ φέρω τὸν Ἐρωτόκριτον· (καὶ ἄς μὴ γελᾶσῃ τίς, ὅτι οὗτος εἶναι ὁ μέχρι τοῦδε Ὅμηρός της χυδαϊκῆς φιλολογίας)».⁶ Ο Κοραής παρακαλεί τον αποδέκτη να μην γελάσει, πράγμα που σημαίνει πως την εποχή εκείνη ο Κοραής θεωρούσε, όχι αδικαιολόγητα, τολμηρή τη χρήση του *Ερωτόκριτου* ως πηγής νέων ελληνικών από την αυστηρή φιλολογία και λογιосύνη της εποχής.

Η πρωτοτυπία και η τολμηρότητα του παραλληλισμού, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ειπώθηκε από τον Κοραή, ο οποίος στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα

¹ Παλαμάς *Ἄπαντα*, τ. ΙΓ', σ. 33.

² P. Mackridge, *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, ό.π., σ. 103. Απόδοση δική μου στο: «He was decidedly a pedant, with little interest in the aesthetic aspects of literature and no appreciation of the imagery, sound, and connotative qualities of poetic language.»

³ *Αδαμάντιος Κοραής, Ἀλληλογραφία*, τ. Β', αρ. 315, σ. 200.

⁴ Ο.π., αρ. 338, σ. 274.

⁵ Ο.π., αρ. 334, σ. 265.

⁶ *Κοραής, Ἄπαντα τα Πρωτότυπα Ἔργα, Ἐπιστολές (1774-1814)*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. Β1, ό.π., σ. 531.

ήταν πια η σημαντικότερη αυθεντία των νέων ελληνικών γραμμάτων,¹ θα τον καταστήσει τυπική έκφραση. Η αναφορά στον *Ερωτόκριτο* θα συνεπάγεται συνειρμικά και αναφορά στον Όμηρο στα μεταγενέστερα χρόνια από υποστηρικτές τόσο της δημοτικής γλώσσας όσο και της καθαρεύουσας, όπως θα δούμε παρακάτω. Ας σημειωθεί μόνο πως ο William Martin Leake, με το έργο του οποίου θα ασχοληθούμε εκτενώς στο τέλος του μέρους τούτου, συγκρίνει τον Κορνάρο με τον Όμηρο, με αφορμή τις πολεμικές σκηνές του *Ερωτόκριτου*. Η σύγκριση του Leake φαίνεται να πατάει πάνω στην κοραϊκή αντιστοιχία, η οποία στα 1814, οπότε και εκδόθηκε το *Researches in Greece*, θα ήταν ήδη γνωστή. Άλλωστε, ο Κοραής και ο κύκλος του επαινούνται επανειλημμένα στο έργο του Leake, όπως και το σύγγραμμα του Leake στον *Λόγιο Ερμή* αντίστοιχα.² Από τον Κοραή και μετά, καλλιεργείται μια ρητορική τυπολογία που εξισώνει τον Κορνάρο με τον Όμηρο, η οποία στα μετεπαναστατικά χρόνια θα λάβει και εθνικές συνδηλώσεις³.

Για τον Κοραή, ο Κανόνας της ελληνικής λογοτεχνίας συνίσταται αποκλειστικά από έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, όπως προκύπτει από τα *Προλεγόμενα* και τους *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς*. Η αρχαία ελληνική γραμματεία είναι το μοναδικό μέτρο σύγκρισης και επομένως το κόσκινο, μέσα από το οποίο διυλίζονται όλες οι αναφορές στη νεότερη ποίηση και λογοτεχνία. Όπως αναφέραμε, η μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ήταν συστηματοποιημένη, οπότε η ορολογία της και οι αναφορές σε αυτήν ήταν δόκιμες και εύχρηστες. Ο συσχετισμός Κορνάρου-Όμηρος οφείλεται σε τρεις λόγους, κατά τη γνώμη μου:

1. Ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση έργο της κρητικής λογοτεχνίας, κάτι που θύμιζε τα μακρά έπη του Ομήρου.
2. Την εποχή του Κοραή δεν χρησιμοποιούνταν ο όρος «έμμετρη μυθιστορία», οπότε το ποίημα του Κορνάρου δεν μπορούσε παρά να ιδωθεί υπό το πρίσμα του «έπους»⁴: οι άφθονες πολεμικές συγκρούσεις και η πορεία του πολυπαθή πρωταγωνιστή –στοιχεία πλοκής και στοιχεία θεματικά– διευκόλυναν τη σύγκριση με τα ομηρικά έπη (σκηνές μάχης, εξορία, επιστροφή, μεταμφίεση, αναγνώριση).
3. Ο κυριότερος λόγος, ωστόσο, που ωθεί τον Κοραή να συσχετίσει τον *Ερωτόκριτο* με τα έπη του Ομήρου είναι ότι το κρητικό ποίημα αποτελεί τη βασικότερη πηγή λεξικογραφικού υλικού για την γραικική γλώσσα, όπως τα έπη του Ομήρου

¹ Βλ. για παράδειγμα τη σύντομη και εξαιρετικά τιμητική αναφορά στο πρόσωπο του Κοραή στο «On the literature and language of Modern Greece», *The General Repository*, τ. 3, Cambridge 1813, σ. 87-88: «Of Coray, from whose talents the best expectations are formed, and who indeed appears to have done most, at least of the living Hellenists, towards improving his native dialect, a short notice may be acceptable».

² Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Προσεγγίσεις στον William Martin Leake», *Τράπεζα Πνευματική. 1963-1993*, Αθήνα 1994, σ. 28, σημ. 12.

³ Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Εθνικοί ποιητές», *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα 2012, ιδιαίτερα σ. 230-233.

⁴ Βλ. και Μαριλίζα Μητσού, *Στέφανου Α. Κουμανούδη. Στράτης Καλοπίχειρος*, τ. Β', Αθήνα 2005, σ. 261, σημ. 11.

χρησιμοποιήθηκαν και ως πολυτιμότερες πηγές για την αρχαία ελληνική γλώσσα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κοραΐς επιτίθεται με σκληρά λόγια σε όσους λογίους δεν αναγνωρίζουν τη χρήση αυτή στα δημώδη και τα κρητικά κείμενα. Έργα όπως ο *Ερωτόκριτος*, σώζουν άφθονους τύπους της Κοινής, πάνω στην οποία θα στηριχτεί η ιδανική Νέα Ελληνική Γλώσσα που ονειρεύεται ο Κοραΐς. Γράφει ο Κοραΐς στον Βασιλείου:

«Σ' εὐχαριστῶ μάλιστα διὰ τὰ γραμμένα εἰς τὴν πεζὴν γλῶσσαν· αὐτὰ μὲ ὠφελούσιν, ἐπειδὴ, ἂν καὶ γραμμένα μὲ μεγαλωτάτην ἀνωμαλίαν καὶ ἀγραμμάτευτον ἀσκεψίαν, ποτὲ μὲν μὲ διδάσκουσι καμμίαν νέαν λέξιν ἢ φράσιν, τὴν ὁποῖαν ἢ δὲν ἤξευρον ἢ ποτὲ δὲν ἐσυλλογίσθην, ποτὲ δὲ μου γίνονται νύξιν καὶ διέγερσις εἰς τὸ νὰ ἀνακαλύψω τὰ πρὸ πολλοῦ ἀγνοούμενα εἰς ἐμὲ [...] Τοῦτο μόνον ἐπληροφορήθην καὶ τὸ ἔχω ὡς ἀξίωμα ἀπὸ τὴν πολυχρόνιον σκέψιν, ὅτι ἡ τελείωσις τῆς πεζῆς ταύτης καὶ καταφρονουμένης ἀπὸ τοὺς ἀνοήτους γλῶσσης εἶναι ἀναγκαιοτέρα εἰς τὴν ἀκριβῆ κατάληψιν τῆς Ἑλληνικῆς [...] Ὅσον μωροὶ ἤθελαν εἶσθαι οἱ ἐξουθενηταὶ τῆς κοινῆς γλῶσσης δὲν ἐμποροῦν νὰ τῆς ἀφαιρέσωσι τοῦτο, ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ τουλάχιστον μία διάλεκτος τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ διάλεκτος ἀναμφιβόλως ἢ πλουσιωτέρα, ἐπειδὴ ἔχει τόσα συγγράμματα, εἰς καιρὸν ὅταν ἀπὸ τὴν Ἰωνικὴν δὲν ἔμειναν πλὴν ὀλίγα τινὰ καὶ ἀπὸ τὴν Δωρικὴν καὶ Αἰολικὴν ἔτι ὀλιγώτερα. Ἐὰν αὐτοὶ δὲν εὐρίσκουσι βοηθήματα εἰς τὰ βάρβαρα συγγράμματα τῶν Γραικῶν, δι' αὐτὸ τοῦτο δὲν τὰ εὐρίσκουσιν, ὅτι ἡ πρόληψις τῶν ἢ τοὺς ἐμπόδισεν ὀλότελα νὰ τὰ ἀναγνώσωσι ἢ τοὺς ἔκαμε νὰ τ' ἀναγνώσωσι χωρὶς σκέψιν».¹

Κατὰ τον Κοραΐ, εἶναι προληπτικοὶ ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ ἐκτιμήσουν τὸ «αρχαιολογικὸ» ἐνδιαφέρον τῶν κειμένων αὐτῶν, που ἡ γλῶσσα τοὺς ἀποδεικνύει τὴν ἀρρηκτὴ σύνδεσὶ τους με τὴν ἀρίστη ἀρχαία ἐλληνικὴ. Ἡ ἀντιστοιχία Κορνάρου-Ὀμήρου ἐξυπηρετεῖ, σε δεῦτερο ἐπίπεδο λοιπόν, τὴν ἰδεολογικὴ σκευὴ τοῦ Κοραΐ: τὴν ἀδιαμφισβήτητὴ ἐλληνικότητα τῆς ρωμαϊκῆς γλῶσσας, ἡ ὁποία μέχρι τότε αποτελοῦσε ἓνα ἀναρχο συνονθύλευμα ἰταλισμῶν καὶ βαρβαρισμῶν.

Ἦδη στα 1805 ὁ Κοραΐς ἔχει καθορίσει τὸ πλαίσιο τῆς φιλολογικῆς ἐρευνας γιὰ τὰ δημῶδη καὶ ἔργα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Αναγέννησης. Εἶναι ὁ πρῶτος που μετατοπίζει τὸν *Ερωτόκριτο* ἀπὸ τὸ δίκτυο τῆς δημοφιλῶς λογοτεχνίας στὸ δίκτυο λόγου τῶν λογίων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸν τοποθετεῖ κάτω ἀπὸ τὸν μικροσκοπικὸ φακὸ τῆς σχολαστικῆς φιλολογικῆς τοῦ μεθοδολογίας ἀναδεικνύοντάς τον σε μίαν πρώτης τάξεως πηγὴ λεξικογραφικοῦ υλικοῦ. Ἀλλὰ ἡ προσέγγισή του στα δημῶδη κείμενα καὶ ἡ ἐξίσωσι τοῦ Κορνάρου με τὸν Ὀμηρο συνάντησε διάφορες ἀντιδράσεις. Ἡ μελέτη τῶν ἀντιδράσεων αὐτῶν ρίχνει φῶς στὶς πνευματικὲς καὶ ἰδεολογικὲς διεργασίες που καλλιέργησαν τὴ σχολαστικὴ καὶ γλωσσοκεντρικὴ πρόσληψη τῶν ἔργων τῆς Κρητικῆς Αναγέννησης ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ

¹ *Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Ἀλληλογραφία*, τ. Β', ἀρ. 327, σ. 234-235.

λογιοσύνη των προεπαναστατικών χρόνων. Επιπλέον, επιβεβαιώνουν το νεότερικό χαρακτήρα του κοραϊκού εγχειρήματος και των θιασωτών του.

2.5 Η εξέλιξη της κοραϊκής μεθοδολογίας: Επιδράσεις και αντιδράσεις

Ο Κοραΐς, όπως είδαμε, δεν ολοκλήρωσε ποτέ τη σύνταξη του λεξικού της Κοινής, ούτε της γραμματικής του. Η γραμματική του έμεινε ατελής κι ανέκδοτη, ενώ η ατελής λεξικογραφική του δουλειά συμπεριλήφθηκε στα *Άτακτα*, που εκδόθηκαν πολύ αργότερα. Ο Ντ. Γεωργούδης θεωρεί πως ο Κοραΐς δεν προέβη στην ολοκλήρωση και εν τέλει έκδοση του λεξικού για τρεις λόγους: «το εμπόδιο της ακαθόριστης λεξικολογικής θεωρίας, το εμπόδιο της απροσδιόριστης μορφής της νεοελληνικής και το εμπόδιο των τότε ιστορικών περιστάσεων».¹ Ποιες ήταν όμως οι αδιευκρίνιστες «ιστορικές περιστάσεις», οι οποίες θα εμπόδιζαν ενδεχομένως τον Κοραΐ να εκδώσει ένα λεξικό της Κοινής και μια γραμματική της Κοινής, έργα που θα νομιμοποιούσαν κείμενα της δημώδους και κρητικής λογοτεχνίας ως πρωτογενών πηγών ικανών να μορφοποιήσουν τη νεοελληνική γλώσσα; Η περίπτωση του Γεώργιου Κρομμύδη ζωγραφίζει το περίγραμμα μιας απάντησης στο παραπάνω ερώτημα.²

Ο έμπορος και λόγιος Γεώργιος Κρομμύδης³ εκδίδει στα 1808 το έργο *Διατριβή επί της καταστάσεως της ενεστώτης κοινής ημών γλώσσης*⁴. Πρόκειται για ένα μικρό λεξικό της Κοινής.⁵ Ο Κρομμύδης ακολουθεί το παράδειγμα του Κοραΐ, συλλέγοντας «βάρβαρες» λέξεις της γραικικής. Οι βασικότερες πηγές, εκτός από αυτές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Όμηρος, Θεόκριτος, Λουκιανός), είναι τα *Προλεγόμενα* και οι *Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί* του Κοραΐ και οι ελληνικές παροιμίες. Στον «Πρόλογό» του ο Κρομμύδης καθορίζει τον στόχο του: να συλλέξει τις «διεστραμμένες» και «βαρβαροπαρεσχηματισμένες» λέξεις.⁶ Εκτός της *Διατριβής* του στα 1808, ακολούθησαν

¹ Ντίνος Γεωργούδης, «Τα λεξικογραφικά του Κοραΐ. Ανάλυση περιγραφική της *γλωσσογραφία* του», ό.π., σ. 69.

² Για το ζήτημα αυτό βλ. Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Ο Κοραϊκός κύκλος και τα δημοφιλή αναγνώσματα: Η *Διατριβή* του Γεώργιου Κρομμύδη και η υποδοχή της», *Επιστημονικό συμπόσιο αφιερωμένο στη μνήμη του Βαγγέλη Αθανασόπουλου*. Αθήνα. Υπό έκδοση τα Πρακτικά.

³ Ο Γεώργιος Κρομμύδης γεννήθηκε στα 1743 στα Γιάννενα και υπήρξε μαθητής του Κοσμά Μπαλάνου στη γνωστή Μπαλαναία Σχολή. Αργότερα έφυγε για τη Ρωσία, όπου και επιδόθηκε στο εμπόριο. Εκεί εκδίδει και το έργο του. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Παναγιώτου Αραβαντινού, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα 1960, σ. 96 και Στέφανος Μπέτης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. III. Γεώργιος Κρομμύδης και η γλωσσολογική διατριβή του», *Ηπειρωτική Εστία* 11, τχ. 198-199, (1968), σ. 383-391. Στον χώρο των γραμμάτων τον ξανασυναντάμε και σε μια αγγελία στα 1819, όπου αναγγέλλεται η μετάφρασή του στο έργο του γερμανού G.G. Bredow, *Umständlichere Erzählung der merkwürdigsten Begebenheiten aus der allgemeinen Weltgeschichte (...)*, 1810. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Θ', 1819, σ. 688.

⁴ Γ. Κ. [Γεώργιος Κρομμύδης], *Διατριβή επί της καταστάσεως της ενεστώτης κοινής ημών γλώσσης (...)* Εν Μόσχα εν τω της Κοινότητος τυπογραφείω. 1808.

⁵ Το λεξικό καταλαμβάνει τις σελίδες 5-232, ενώ στις σελίδες 275-300 δημοσιεύει επιστολές του δασκάλου του Κοσμά Μπαλάνου.

⁶ Γεώργιος Κρομμύδης, *Διατριβή*, ό.π., σ. 3-4.

άλλες τρεις ακολουθίες στα 1811, 1813 και 1828.¹ Η δεύτερη ακολουθία (1813), μάλιστα, αποτελεί την πρώτη, από όσο γνωρίζω, εκδομένη αυτοτελή συλλογή παροιμιών, αρκετά χρόνια πριν η συλλογή παροιμιών ενταχθεί στα φιλολογικά ενδιαφέροντα της λογοισύνης, όπως συμβαίνει στα μετεπαναστατικά χρόνια. Ο Κρομμύδης εφαρμόζει τη μεθοδολογία του Κοραή, αναφορικά με το λεξικογραφικό του έργο: συλλέγει λέξεις και παροιμίες της Κοινής, με σκοπό την ανάδειξη και την εξομάλυνσή τους, με γνώμονα τα αρχαία ελληνικά.

Ο Κοραής, σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου του Ιανουάριου του 1811 επαινεί την προσπάθεια του Κρομμύδη: «Ἡ διατριβὴ τοῦ Κρομμύδη εἶναι καλή, ἂν καὶ βρῦν ἀπὸ σφάλματα πάμπολλα. [...] Ὅπως ἂν εἶναι εὐχῆς ἄξιον ἦτο νὰ εἶχαμεν δέκα καὶ περισσοτέρας τοιαύτας διατριβᾶς, ὅποια ἢ τοῦ Κρομμύδου καὶ ἂν ἴσως εἶναι ἀκόμη εἰς τὸν κόσμον, γράψε του νὰ ἐξακολουθῆ, καὶ νὰ συλλέγει μάλιστα παροιμίας».² Ὅμως, εκτός από τη θετική αντιμετώπιση του Κοραή, η εργασία του Κρομμύδη δεν έτυχε αντίστοιχης υποδοχής από τον υπόλοιπο κοραϊκό κύκλο. Ο Άνθμος Γαζής (1758-1828), ο οποίος στα 1809 δεν είχε εκδώσει ακόμα τον πρώτο τόμο του δικού του λεξικού,³ εξαπολύει δριμύτατη επίθεση, μέσω του *Λογίου Ερμής*, στο εγχείρημα του Κρομμύδη:

«Τοῦτο ἐπήλθε μοὶ εἰπεῖν ὅτε κατὰ πρῶτον εἶδον τὴν Διατριβὴν ταύτην, ἣτις οὐδὲν ἄλλο ἐστίν, εἰμὴ ἓν ἐλεεινὸν Γλωσσάριον. Οὐκ ἦσαν, ἄραγε, ἀρκετὰ πρὸς καταισχύνην τῆς Ἑλλάδος τὰ πρὸ πολλοῦ ἐκδοθέντα Γλωσσάρια, ἢ λεξικά ἐπιγραφόμενα, οἷον τὸ τοῦ Ἀλεξίου Σουμαβεραίου, τοῦ Γαγγίου, τοῦ Μεουρσίου, καὶ τὸ τοῦ Βεῖγελου; Οὐκ εἶναι ἰκανὴ ἢ *Τουρκογραφικία* τοῦ Κρουσίου; ἀπορίας ἄξιον εἶναι τὴ ἀληθεία, ὅποῖον τὸ ἐκ τούτου τοῦ Γλωσσαρίου ὄφελος. Καὶ οὐδὲν ἄλλο δύναμαι εἰπεῖν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἵνα μὴ καὶ τὸν συγγραφέα λυπήσω, παρ' ὅτι ἐγὼ ἐκ τῶν λέξεων τούτων τῶν Γλωσσαρίων, καίτι γεννημένος καὶ ἀναθρεμμένος εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν καταλαμβάνω μῆτε ἀπὸ τῶν ἑκατόν, μίαν· ἀλλ' οὔτε εἰς τίνα τῶν νεωτέρων Συγγραφέων ἀπαντῶνται, παρ' ἐκτὸς ἐὰν θέλωμεν νὰ κανονίσωμεν τὴν γλῶσσαν μας εἰς ἐκείνην τὴν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐν Κρήτῃ διεφθαρμένην τοῦ *Ἐρωτοκρίτου*, καὶ τοῦ Μάρκου Δεφαράνα τοῦ στιχουργοῦ τῆς *Ἱστορίας τῆς Σωσάνης*, καὶ οὐχὶ ἐπάνω εἰς τὰ Ὀμηρικὰ Ἔπη, εἰς τὸν Ἡρόδοτον καὶ τοὺς λοιπούς, μετὰ τῶν ὁποίων τὴν διάλεκτον ἢ ἡμετέρα ὡς ἀδελφὴ ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα».⁴

Ο Γαζής κατακρίνει τα παλαιότερα λεξικά –τις κυριότερες πηγές του λεξικογραφικού έργου του Κοραή, τον DuCange και τον Somavera– αλλά και την *Turcograecia* του

¹ *Ακολουθία της Διατριβής Γ.Κ. επί της καταστάσεως της ενεστώσεως Κοινής ημών Γλώσσης*. Ἴνα διανεμηθῆ καὶ αὐτὴ δωρεάν τοῖς φιλογενέσιν. Ἐν Βιέννῃ (...) 1811, *Β' Ακολουθία της Διατριβής Γ.Κ. επί της καταστάσεως της ενεστώσεως Κοινής ημών Γλώσσης*. Ἴνα διανεμηθῆ καὶ αὐτὴ δωρεάν τοῖς φιλογενέσιν. Ἐν Βιέννῃ (...) 1813 καὶ ἡ τρίτη βρίσκειται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Αυτοκρατορικῆς Ακαδημίας Επιστημῶν στὴν Πετρούπολη, αποτελούμενη ἀπὸ 499 σελίδες.

² Κοραῆς, *Ἄπαντα τὰ Πρωτότυπα Ἔργα, Επιστολές (1774-1814)*, τ. Β, ὁ.π., σ. 736.

³ *Ἄνθιμος Γαζή, Λεξικόν Ἑλληνικόν*, [...] τ. Α', Ἐν Βενετία 1809. Ακολούθησε ὁ δεύτερος τόμος τὸ 1812 καὶ ὁ τρίτος τὸ 1816. Βλ. καὶ Αικατερίνη Κουμαριανοῦ, «Ἄνθιμος Γαζή *Λεξικόν Ἑλληνικόν*. Ἱστορία μιᾶς λεξικογραφικῆς προσπάθειας», *Ὁ Ερανοστής* 2 (1964), 163-186.

⁴ *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, τ. Α', 1811, (Ἀθήνα 1988), σ. 25.

Κρούσιου, ενώ χλευάζει τον *Ερωτόκριτο* και την *Ιστορία της Σωσάννης* του Μάρκου Δεφαράνα.¹ Για τον Γαζή η γλώσσα της Κρητικής Λογοτεχνίας είναι διεφθαρμένη από την Ιταλική γλώσσα και καθίσταται ο πρώτος που αμφισβητεί την ελληνικότητα της γλώσσας του *Ερωτόκριτου* δημόσια. Ο Γαζής επιτίθεται στη λεξικογραφική προσέγγιση του Κρομμύδη και έμμεσα αποκαλύπτει τη δική του. Η δημώδης και η κρητική λογοτεχνία δεν έχουν καμία θέση σε ένα λεξικογραφικό έργο, όπως άλλωστε φαίνεται και στα 1809, με την έκδοση του πρώτου τόμου του λεξικού του. Μοναδική αξιόπιστη γλωσσική πηγή είναι η αρχαία ελληνική γραμματεία. Μονάχα στον τρίτο τόμο (1816) θα επισυνάψει στο τέλος ένα σύντομο «Πίνακα διαφόρων τινων κοινών τε και βαρβαρικών λέξεων» 36 σελίδων, χωρίς να υποδηλώνει τις πηγές του. Η ερασιτεχνική ενασχόληση ενός εμπόρου με τη λεξικογραφία και μάλιστα με τη λεξικογραφία των «βάρβαρων» λέξεων εξοργίζει τον Γαζή, ο οποίος την ίδια στιγμή δουλεύει το μεγαλεπήβολο λεξικογραφικό του έργο.

Ο Γαζής συνεχίζει την επίθεσή του με αφορμή και την *Ακολουθία* (1811) του Κρομμύδη: «άλλ' ἐγὼ καὶ τότε εἶπον τὰ δέοντα, καὶ τώρα ἐπιβεβαιῶ τὰ αὐτά, καὶ λέγω, ὅτι οὐδεμία ὠφέλεια εἰς τὸ γένος γίνεται ἀπὸ τὴν σύναξιν τῶν τοπικῶν καὶ βαρβαρικῶν λέξεων καὶ φράσεων».² Ο Γαζής φωτογραφίζει και κατακρίνει τη «λεξιθηρική» μέθοδο του Κοραή και πιο συγκεκριμένα τη χρήση έργων όπως ο *Ερωτόκριτος* για την αποκατάσταση της νέας ελληνικής Γλώσσας.

Πριν ακόμα τη δεύτερη κριτική επίθεση του Γαζή στο σύγγραμμα του Κρομμύδη, ο Αλ. Βασιλείου απαντά με εκτενέστατη επιστολή προς τον *Λόγιο Ερμή* (και τον Γαζή συγκεκριμένα), όπου πλέκει το εγκώμιο της κοραϊκής μεθοδολογίας, αναφορικά με τη χρήση δημωδών πηγών, και υπερασπίζεται το σύγγραμμα του Κρομμύδη.³ Ο Βασιλείου δεν αφήνει ασχολίαστη την επίθεση του Γαζή στον *Ερωτόκριτο*:

«Ὁ καταδικαστὴς τῆς Διατριβῆς καταδικάζει ἀνιλεῶς, καὶ ἄλλα πρὸ πολλοῦ ἐκδεδομένα Γλωσσάρια καὶ Στιχουργίας, τὰ ὁποῖα ἄλλοι ὁμογενεῖς φιλόλογοι ἀναφέρουσιν ὡς χρήσιμα, καὶ τιμῶσιν αὐτά, ἂν ὄχι ὡς ἀνεπίληπτα καὶ ὡς τύπους καὶ ὑπογραμμοὺς τοῦ καλοῦ καὶ τελείου, τουλάχιστον, ὡς συντηρήσαντα πολλὰ παρενεσπαρμένα κειμήλια, εἰς χεῖρας κριτικωτέρου νοὸς χρησιμεύοντα τὰ μέγιστα πρὸς καθαρισμὸν καὶ ἀνόρθωσιν τῆς γλώσσης. Πόσας λέξεις ἑλληνικὰς δὲν μᾶς διδάσκει ὁ καταφρονούμενος *Ἐρωτόκριτος*, ἀντὶ τῶν ὁποίων μεταχειριζόμεθα ξένας; Διὰ τοῦτο μὲ φαίνεται ἄξια νὰ ἀντιταχθῆ μετὰ τὴν προηγούμενην γνώμη ἄλλου ἀπαθεστέρου ἀναγνώστου τῆς Διατριβῆς, γράφοντος ταῦτα περὶ αὐτῆς».⁴

¹ Για τον Μάρκο Δεφαράνα βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, «Μάρκος Δεφαράνας (1503-1575);, Ζακύνθος στιχουργός του ΙΣΤ΄ αιώνα», *Θησαυρίσματα* 21, 1991, σ. 210-315. Για την *Ιστορία της Σωσάννης* βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα: Απόκοπος-Απολλώνιος-Ιστορία της Σωσάννης*, Αθήνα 1982, σ. 151 κ.ε.

² *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Α΄, 1811, ό.π., σ. 393.

³ Ό.π., σ. 129-147.

⁴ Ό.π., σ. 146.

Ο Βασιλείου συνεχίζει με μια θετική αποτίμηση της εργασίας του Κρομμύδη. Απαράλλακτη είναι και η άποψη του Κοραή: «ἄς καταγίνωνται οἱ λόγιοι νέοι του γένους κὰν νὰ συναθροίξει ἕκαστος τὰς λέξεις, τὰς φράσεις καὶ τὰς παροιμίας τῆς πατρίδος του, κατὰ τὸ ἔπαινετὸν Γεωργίου τοῦ Κρομμύδη παράδειγμα».¹ Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα από τα πρώτα φανερώματα του λαογραφισμού.

Η αδιαμφισβήτητη ελληνικότητα της γλώσσας του *Ερωτόκριτου*, κατά τον Βασιλείου, φωτίζει ἔμμεσα και την τοποθέτηση του Κοραή απέναντι στον *Ερωτόκριτο*. Ὅπως διαπιστώθηκε παραπάνω, η γλώσσα των δημωδῶν ἔργων, και του *Ερωτόκριτου* στην προκειμένη περίπτωση, είναι αμιγῶς ελληνική, καθώς είναι η πλουσιότερη σε ελληνικούς τύπους που διατίθεται, κατά τον Κοραή. Η διαμάχη Βασιλείου-Γαζή ξεπερνάει κατά πολύ τα στενά ὅρια της αφορμῆς της -η *Διατριβή* του Κρομμύδη- και ανάγεται σε διαμάχη, στην οποία συγκρούονται γλωσσικές ιδεολογίες και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Ο Κοραῆς μοιάζει να απέχει από το διαξιφισμό, καθώς εκφράζει την ἄποψή του μόνο στην ιδιωτική αλληλογραφία του με τον Βασιλείου.² Ὅμως είναι σχεδόν βέβαιο πως πίσω από την επέμβαση του Βασιλείου στον *Λόγιο Ερμή* κρύβεται ο ἴδιος ο Κοραῆς, καθώς ἦταν ο σύμβουλος των γραπτῶν του Βασιλείου.³ Ἄλλωστε το σύστημα του Κοραή τίγεται. Για τον Κοραή, ο Γαζής θα ανήκε σε αυτούς που «ἐὰν [...] δὲν εὐρίσκουσι βοηθήματα εἰς τὰ βάρβαρα συγγράμματα τῶν Γραικῶν, δι' αὐτὸ τοῦτο δὲν τὰ εὐρίσκουσιν, ὅτι ἢ πρόληψις τῶν ἢ τοὺς ἐμπόδισεν ὀλότελα νὰ τὰ ἀναγνώσωσι ἢ τοὺς ἔκαμε νὰ τ' ἀναγνώσωσι χωρὶς σκέψιν»⁴.

Η παραπάνω διαμάχη ρίχνει φως και στο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή. Οι αντιδράσεις απέναντι στο ἔργο του Κρομμύδη ἦταν ενδεικτικές, θεωρώ, του κλίματος που επικρατούσε για τη μελέτη της γλώσσας η ενασχόληση της λογιόσύνης με τη δημῶδη και την κρητική λογοτεχνία ἦταν πράξη κατακριτέα για τον Γαζή, ο οποίος, να επισημάνουμε, ανήκε στον κοραϊκό κύκλο και υποστήριζε το γλωσσικό μεταρρυθμιστικό ἔργο του Κοραή. Πιθανῶς, αὐτὸς εἶναι ο πρωταρχικός λόγος για τον οποίον ο Κοραῆς δεν εκδίδει εκείνη την εποχή τη λεξικογραφική του δουλειά και τη γραμματική της γραικικής, που ετοίμαζε από πολύ νωρίς: ἴσως να θεώρησε πως η ἔκδοση ενός τέτοιου ἔργου τόσο νωρίς να προξενούσε μεγαλύτερη ζημιά στο Γένος, απ' ὅτι ὄφελος, λόγω των ἔντονων αντιδράσεων που θα εγείρονταν. Να προστεθεῖ εδῶ και το κατά πολύ μεταγενέστερο σχόλιο του Δημήτριου Μαυροφρύδη (1828-1866), ενός από τους σημαντικούς επιγόνους του Κοραή, σχετικά με τις συνέπειες μιας ενδεχόμενης ἔκδοσης γραμματικής των νέων ελληνικῶν από τον Κοραή στις αρχές του 19^{ου} αἰῶνα. Σημειώνει ο Μαυροφρύδης: «ο ἀριστὸς μας γραμματικὸς και αὐτὸς ο Κοραῆς αν συνέγραφε γραμματικὴ της νέας γλώσσης [...] ολίγοι μεν τίνες θα την εὐρίσκαν ἴσως ἀρχαϊκωτέραν

¹ *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα στους Αρχαίους Ἑλληνες Συγγραφείς*, τ. Α', ὄ.π., σ. 440, σημ. 1.

² Για περισσότερες κρίσεις του Κοραή πάνω στο ἔργο του Κρομμύδη, αλλά και για τη διαμάχη με το Γαζή βλ. Στ. Μπέτης «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικῶν Διαφωτισμοῦ. III. Γεώργιος Κρομμύδης και η γλωσσολογική διατριβή του», ὄ.π., σ. 388-389.

³ Βλ. και Εμμ. Φραγκίσκος «*Μέση Οδός* και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς», ὄ.π., σ. 237 και σημ. 2, ὅπου συμβαίνει ακριβῶς το ἴδιο στη διαμάχη Δούκα-Βασιλείου.

⁴ *Αδαμάντιος Κοραῆς, Αλληλογραφία*, τ. Β', αρ. 327, σ. 235.

του δέοντος, οι δε πλείστοι χυδαιωτέραν και πολύ απέχουσιν του αττικισμού».¹ Ο Μαυροφρύδης κρίνει σωστά την εποχή του Κοραή και επισημαίνει την αναμενόμενη αντίδραση των «πλείστων» απέναντι στο γραμματικό παράδειγμα του Κοραή, σύμφωνα με το οποίο έργα της κρητικής λογοτεχνίας χρησιμοποιούνται ως πηγές της Νέας Ελληνικής Γλώσσας.

Με το σχόλιο του Βασιλείου, αναφορικά με την ελληνικότητα της γλώσσας του *Ερωτόκριτου*, διαγράφονται και οι ιδεολογικές συνιστώσες της μεθοδολογίας του Κοραή: η χρήση των δημοδών έργων, και ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου*, ως πηγών αφορά στην ανάδειξη της ελληνικότητας της γλώσσας των κειμένων αυτών και κατ' επέκταση στην ελληνικότητα της Γραικικής, η οποία αποτελεί αδιάσπαστη συνέχεια της αρχαίας ελληνικής. Με τον Κοραή ο *Ερωτόκριτος* γίνεται η αιχμή του δόρατος στη γκιοστρά των λογίων του Διαφωτισμού, η οποία πραγματοποιείται στην αρένα της Γλώσσας.

2.5.1. Η κρητική λογοτεχνία στα *Γραμματικά* του Κ. Οικονόμου

Εκτός από τις αντιδράσεις που προκάλεσε η χρήση του *Ερωτόκριτου* από τον Κοραή, ταυτόχρονα νομιμοποίησε την ένταξη του ποιήματος του Κορνάρου στο δίκτυο λόγου της ελληνικής λογισύνης του Διαφωτισμού, με αποτέλεσμα να πυκνώνουν οι αναφορές στον *Ερωτόκριτο* τα τρία τελευταία χρόνια της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (1780-1857)² στο φημισμένο *Γραμματικών* του (1817)³ αναφέρεται στον *Ερωτόκριτο*, με γνώμονα πάντα τα λεγόμενα του Κοραή.

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ανέλαβε να διδάξει τα φιλολογικά μαθήματα στο Γυμνάσιο της Σμύρνης από το 1809 έως το 1819, με τη μεσολάβηση του Κωνσταντίνου Κούμα (1777-1836)⁴, διευθυντή του Γυμνασίου και παλιού του δάσκαλου στην Τσαρίτσανη της Ελασσόνας. Ο Οικονόμος γαλουχήθηκε με τις νεοτεριστικές εκπαιδευτικές μεθόδους του δασκάλου του⁵, τις οποίες και μεταλαμπάδευσε στο Γυμνάσιο της Σμύρνης. Για τις ανάγκες του διδακτικού του έργου στο Γυμνάσιο, ο Οικονόμος εξέδωσε στα 1817 τα *Γραμματικά*, ένα πολυσύνθετο έργο ποιητικής που ανοίγεται όχι μόνο σε γραμματικά και γλωσσικά ζητήματα, αλλά και για τη νεότερη ελληνική ποίηση, η οποία αντιμετωπίζεται, μέσω σύντομων σχολίων-παραλληλισμών,

¹ Για το παράθεμα βλ. Μ. Δήτσα, *Νεολογία και Κριτική στον 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 46.

² Για τη ζωή και το φιλολογικό του έργο βλ. Γιάννης Ξούριας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Το φιλολογικό έργο*, Αθήνα 2007, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

³ *Γραμματικών, ή Εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ* [...], Εν Βιέννη της Αυστρίας [...] 1817, από όπου και όλα τα παραθέματα.

⁴ Για τη ζωή και το έργο του Κούμα βλ. Γιάννης Καρράς, *Θεόφιλος Καΐρης – Κων/νος Μ. Κούμας. Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι του Γένους*, Αθήνα, 1977 και Μιχάλης Αθ. Αναστασιάδης «Ένας καινοτόμος φυσικός του ελληνικού Διαφωτισμού. Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 17 (1980), σ. 9-56. Ο δωδέκατος τόμος από το σημαντικό του έργο *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων* [...], Εν Βιέννη της Αυστρίας 1832 παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για την πνευματική ζωή τις πρώτες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.

⁵ Βλ. Γ. Ξούριας *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων*, ό.π., σ. 19.

για πρώτη φορά με τη μορφή του τυπικού ειδολογικού διαχωρισμού της αρχαίας ελληνικής ποίησης (Εποποιία, Λυρική Ποίηση, Δραματοποιία, Μυθοποιία, Διδακτική).¹

Τα *Γραμματικά* εντάσσονται στο εκδοτικό πρόγραμμα που είχαν εξαγγείλει οι συντελεστές του Φιλολογικού Γυμνασίου, ήδη από το 1812, και συμβαδίζουν με την εκπαιδευτική πολιτική του Γυμνασίου.² Εκτός από τον Κούμα, που βρισκόταν πίσω από την οργάνωση του εκδοτικού αυτού εγχειρήματος, ο ρόλος του Κοραή και του Αλέξανδρου Βασιλείου στη σύσταση και οργάνωση του Γυμνασίου στάθηκε καθοριστικός.³ Οι ανανεωτικές εκπαιδευτικές προτάσεις του Κοραή εφαρμόστηκαν στα συγγράμματα του Οικονόμου και στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Γυμνασίου της Σμύρνης. Ο Οικονόμος εκφράζεται επαινετικά για τον Κοραή στον πρόλογο των *Γραμματικών*: «Όλοι, σοφοί καὶ ἄσοφοι, συγγραφομεν βιβλία. Εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους ὅλοι συντρέχουν μὲ τὰ πονήματα τῶν. Ἄλλ' ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν εἶναι καλοὶ συγγραφεῖς. Τούτων πρῶτιστον καὶ κορυφαῖον ἔχομεν τὸν Κοραῖν, τοῦ ὁποῖου ἡ Λυσιακὴ σαφήνεια καὶ χάρις, συνημμένην συχνάκις μὲ Δημοσθένειον τόνον καὶ ἰσχύν, κινεῖ τῶν ἀναγνωστῶν τὰ καρδίας».⁴ Ο Κοραής, επίσης, τροφοδοτούσε το Γυμνάσιο με ευρωπαϊκά φιλολογικά εγχειρίδια, ενώ εκείνος ήταν που έστειλε στον Οικονόμο το γραμματικό έργο του Charles Batteaux⁵ στα 1811, το οποίο αποτέλεσε το πρότυπο έργο για τη σύνταξη και τη δομή των *Γραμματικών*.⁶

Ο Οικονόμος, ενώ δίδασκε στο Γυμνάσιο της Σμύρνης, ανήκε στον στενό κύκλο του Κοραή και είχε ασπαστεί τις εκπαιδευτικές και γλωσσικές του θεωρίες, κάτι που αντανακλάται στα *Γραμματικά* του, όπου αναπαράγονται η φρασεολογία και επιχειρηματολογία του Κοραή.⁷ Να προστεθεί εδώ πως η διδασκαλία στο Γυμνάσιο περιελάμβανε, ορισμένες φορές, σύνθεση ποιητικού κειμένου σε ομιλούμενη γλώσσα, ώστε έπειτα να καθαρεύεται και να διορθώνεται.⁸ Πιστή εφαρμογή δηλαδή της γλωσσικής θεωρίας και μεθοδολογίας του Κοραή. Η σύνθετη πνευματική και προσωπική σχέση του Οικονόμου με τον Κοραή θεωρώ πως έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πρόσληψη της νέας ελληνικής ποίησης από τον πρώτο. Στον πρόλογο των *Γραμματικών* ο Οικονόμος εντάσσει έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας σε ένα χαλαρό σχήμα κανονικοποίησης της νεοελληνικής ποίησης:

«Ἀπὸ τὸν Ὀρφέα ἕως εἰς τὸν Φιλὴν, ἢ ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἕως εἰς τὸν Λάσκαριν, ἔμπορεῖ νὰ ἀριθμῆσῃ ἡ Ἑλλὰς χιλίους διακοσίους Ποιητὰς, μικροὺς καὶ μεγάλους, πλὴν τῶν ἄλλων τῆς Συγγραφέων, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὀνομαστούς. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν παντελῆ πτώσιν τῆς, ἡ πατρὶς τοῦ Ἐπιμενίδου, πρὸ δύο σχεδὸν

¹ Για το *Γραμματικών* βλ. την εξονυχιστική ανάλυση του Γ. Ξούρια, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εὗ Οικονόμων*, ὁ.π., σ. 95-342.

² Ὁ.π., σ. 60-66.

³ Ὁ.π., σ. 66-67. Η *Ρητορικὴ* του Οικονόμου (Βιέννη 1813) εκδόθηκε με επιμέλεια του Βασιλείου.

⁴ Κ. Οικονόμος, *Γραμματικών*, ὁ.π., σ. ν'.

⁵ Charles Batteaux, *Principes de la Littérature, nouvelle édition*, I-IV, Lyon 1802.

⁶ Βλ. Γ. Ξούριας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εὗ Οικονόμων*, ὁ.π., σ. 73-75.

⁷ Ὁ.π., σ. 86.

⁸ Βλ. ὁ.π., σ. 58-59.

αίωνων, ἐμπόρεσε νὰ γεννήσει τοὺς ἀοιδοὺς τῶν Ἑρωφιλῶν καὶ Ἑρωτοκρίτων. Καὶ σήμερον, εἰς τὴν ἤδη σὺν Θεῷ ἀρχίσασαν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἡ Ἥπειρος καυχᾶται εἰς τοὺς Βελλαράς καὶ Χριστοπούλους τῆς, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία εἰς τοὺς Περδικάρους καὶ Σακελλαρίου τῆς, ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς τοὺς Ἰακωβάκας καὶ Καλφόγλους, καὶ Δραγομανάκας, καὶ τοὺς ἀγχινουστάτους Ρίζους τῆς. Καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἡγεμονικῶν οἰκῶν καὶ Πρίγκηπες καὶ δέσποινες φιλόμουσοι δὲν ἀπαξιόνοισι νὰ στεφανόνωνται μὲ τῆς Ποιήσεως τὴν δάφνην. Ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ νομισθῶ ἐκτόπως φιλογενῆς καὶ φιλόπατρις δὲν ἐκθέτω τὰ ὀνόματα τῶν σημερινῶν τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως ἐραστῶν, τῶν ὁποίων τὰ εὐρυθμα ποιήματα, κατὰ καιροὺς ἐκδιδομένα, κηρύττουσι τὴν φιλοκαλίαν. Διΰσχυρίζομαι δὲ μόνον πρὸς τοὺς ἀλλοφύλλους ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος, ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ δημῶδη καὶ κοινὰ Τραγῶδια τοῦ ἔθνους μας καὶ ἐλεγεία, καὶ πολεμιστήρια, καὶ ἐρωτικά, μαρτυροῦσι καὶ τὴν σήμερον τὴν εὐφυΐαν τῶν ἀπογόνων τοῦ Καλλιμάχου, καὶ Ἀλκαίου καὶ Ἀνακρέοντος».¹

Ο Οικονόμος ἐδῶ, καθίσταται ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος ποῦ προσπαθεῖ νὰ συστηματοποιήσῃ, ἐστὼ καὶ ἐπὶ τροχάδην, τὴν νεοελληνικὴ ποίηση, με αφετηρία τὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Ἐνα ἀδιόρατο, ἀλλὰ ὑπαρκτό, νήμα συνδέει τὴν κρητικὴ λογοτεχνία με τὴν ποίηση τοῦ Βηλαρά καὶ τοῦ Χριστόπουλου καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια με τὴν λυρικὴ ποίηση τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ἀρχαίων χρόνων. Ὅπως καὶ στο λεξικογραφικὸ ἔργο τοῦ Κοραή, ἐτσι καὶ στον Οικονόμο, προωθείται ἡ ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς ποίησης καὶ γλώσσας. Παράλληλα, τὸ φαναριώτικο ποιητικὸ παράδειγμα τοῦ Πρωτοψάλτη, τοῦ Κάλφογλου, τοῦ Γ. Ν. Σούτσου καὶ τοῦ Νερουλοῦ συμπληρῶνει τὸ μωσαϊκὸ τῆς νεοελληνικῆς ποίησης. Παρ' ὅλες τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα στα παραπάνω παραδείγματα (γλωσσικὲς, ἰδεολογικὲς, αισθητικὲς), τὰ ὁποία ἡ μεταγενέστερη ἐλληνικὴ κριτικὴ χώρισε σε ἀντίπαλα στρατόπεδα, ὁ Οικονόμος προβαίνει σὲ μιὰ προσπάθεια σύνθεσης, με κριτήριον αισθητικὸ καὶ εἰδολογικὸ: διαφορετικὲς ἐκφράσεις τοῦ δημῶδους στοιχείου, με πολλὰ κοινὰ μορφικὰ σημεῖα, ὅπως τὸ μέτρο γιὰ παράδειγμα, κάτω ἀπὸ τὴν κοινὴ σκέπη τῆς λυρικῆς ποίησης. Ἢδη με τὶς ἀνέκδοτες ἐργασίαι τοῦ Κοραή, τὶς ἐργασίαι τοῦ Κρομμύδη καὶ τὴν παρουσία λόγου γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι στον *Λόγιο Ἑρμῆ*, ἔχει ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖται μιὰ τάση ποῦ ἐνισχύει τὴν ἐνασχόληση με τὰ δημῶδη ἔργα καὶ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης.³

Ἐπιπλέον, ἡ παραπάνω διατύπωση τοῦ Οικονόμου λαμβάνει ἐθνικὲς προεκτάσεις, καθὼς ἔχει τὸ βλέμμα τῆς στραμμένο στους Ἑυρωπαϊοὺς επικριτὲς τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ συγκεκριμένα τον J.S. Bartholdy καὶ τὸ «ἀνθελληνικὸ του»

¹ Κ. Οικονόμος, *Γραμματικῶν*, ὁ.π., σ. κη'-κθ'.

² Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 62-63 καὶ σ. 294.

³ Ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Πολίτης γιὰ τὸν Οικονόμο: «δεν τοῦ ἔλειπε καὶ μιὰ ποιητικὴ εὐαισθησία [...] Ξέρουμε μάλιστα πὼς στο σχολεῖο τῆς Σμύρνης ἀσκούσε τοὺς μαθητὲς τοῦ στον δεκαπεντασύλλαβο [...] ἀξίζει νὰ μνημονευτεῖ ἡ διορατικότητά του πρῶτος διαβλέπει καὶ *ἐθνικὰ* ὀφέλη στο δημοτικὸ τραγούδι». Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, Ἀθήνα 1984, σ. 143.

έργο¹. Βρισκόμαστε στα 1817 πια, όπου το εκπαιδευτικό πρόταγμα των διαφωτιστών του κοραϊκού κύκλου έχει πάρει σάρκα και οστά. Η συζήτηση για τη νεοελληνική ποίηση συνεπάγεται την εθνική ωφέλεια, λίγα χρόνια πριν ξεσπάσει η Επανάσταση. Η σύνδεση της δημοτικής και κρητικής λυρικής ποίησης με την αρχαία λυρική ποίηση, που πραγματοποιεί εδώ ο Οικονόμος, εκφράζει την τάση για επικύρωση της πρώτης μέσω της δεύτερης, με σκοπό πλέον την εθνική σημασιολόγηση ενός corpus της δημοτικής νεοελληνικής ποίησης και με βασικό επιχείρημα την ιδέα της συνέχειας.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Οικονόμος μιλά για τον *Ερωτόκριτο*, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα από τον Κοραή. Σε υποσημείωση των *Γραμματικών* στο δεύτερο κεφάλαιο περί Εποποιίας γράφει ο Οικονόμος:

«Εἰς τὴν λαλουμένην ἡμῶν γλῶσσαν ἔχομεν Ἐποποιίαν τὸν Ἐρωτόκριτον ποίημα ἐρωτικόν του 12 αἰῶνος ὑπὸ Βιτζέντζου Κορνάρου τοῦ Κρητὸς εἰς πέντε βιβλία. Τὸ Ποίημα τοῦτο ἀποδεικνύει λαμπρῶς, ὅτι ποτὲ δὲν ἐβαρβαρώθη παντελῶς ἡ Ἑλληνικὴ εὐφυΐα. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ βαθύ τῆς ἀπαιδευσίας της σκότος ἐξήστραπτε τῆς εὐγενοῦς της φαντασίας ἢ λάμπις. Ὁ Ἐρωτόκριτος εἶναι κατασκευασμένος κατὰ τοὺς πλειοτέρους τῆς Ἐποποιίας κανόνας. Ἡ πράξις του, καὶ χωρὶς τὸ θαυμαστόν, περαίνεται εὐτυχῶς. Αἱ εἰκόνες του καὶ τὰ παραδείγματα γέμουσιν ἀπὸ πάθος, καὶ ποιητικὸν ἐνθουσιασμόν, καὶ Αἰσχύλειον ἰσχύν, καὶ ζέσιν Ὀμηρικὴν. Κρίμα νὰ ἦναι τόσο ἀκάθαρος καὶ ἀκαλλιέργητος ἡ γλῶσσα του».²

Η σύντομη κριτική του Οικονόμου είναι διαποτισμένη από την κοραϊκή σκέψη, σε πρώτο επίπεδο, όμως τα ποιοτικά κριτήρια μέσω των οποίων αρθρώνεται ο λόγος για τον *Ερωτόκριτο* διαφέρουν από τα αντίστοιχα του Κοραή. Ο Οικονόμος εκτιμά την ποιητική αξία του *Ερωτόκριτου*, σε αντίθεση με τον Κοραή. Η σύγκλιση των απόψεων των δύο λογίων περιορίζεται στην κριτική της ακατέργαστης γλώσσας του κρητικού ποιήματος και στην πρόσληψή του σύμφωνα με τους κανόνες του ομηρικού έπους. Ο Οικονόμος, με οδηγό την γερή φιλολογική του κατάρτιση και τον Αριστοτέλη, επιχειρεί να ερμηνεύσει την ποιητική σκευή του *Ερωτόκριτου* σύμφωνα με τους κανόνες του έπους. Γράφει στην αρχή του πρώτου μέρους της ποιητικής του ονόματι «Εποποιία»: «Εἰδικώτερα δὲ ποίημα Ἐπικὸν μόνο τὸ θαυμαστάς τίνας πράξεις διηγούμενον ἐμμέτρως, ὅποια εἶναι τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Οὐῖργιλίου καὶ ταῦτα τοιούτων».³ Παρόλο που το στοιχείο του «θαυμαστού»⁴ απουσιάζει από τον *Ερωτόκριτο*, το ποίημα του Κορνάρου πληρεί τις προϋποθέσεις λόγω της ποιητικής του δύναμης και φαντασίας.

Η αξία που αποδίδει στη «φαντασία» ο Οικονόμος σε ολόκληρο το έργο του είναι μεγάλη και προωθείται ως ένα αισθητικό κριτήριο που οφείλει να πληρεί κάθε αξιόλογο ποιητικό έργο. Η χρήση της έννοιας της «φαντασίας» από τον Οικονόμο προδίδει την

¹ Βλ. και Γ. Ξουρίας, *Κωνσταντῖνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων*, ὁ.π., σ. 333.

² Κ. Οικονόμος, *Γραμματικῶν*, ὁ.π., σ. 273, σημ. α.

³ Ὁ.π., σ. 159.

⁴ Η έννοια του «θαυμαστού» αντλείται από το κεφ. 24 της *Ποιητικής* του Αριστοτέλη και στην περίπτωση της εποποιίας έχει να κάνει με τον θαυμασμό που θα νιώσουν οι άνθρωποι μπρος στο απίθανο και το εξαιρετικά υψηλό, που τους ξεπερνά. Βλ. S. Halliwell, *The Poetics of Aristotle*, Λονδίνο 1987, σ. 174.

επαφή του με ποιητικά έργα του Αγγλικού και Γερμανικού Ρομαντισμού. Οι ρομαντικοί ποιητές στα τέλη του 18^{ου} αιώνα υπερτόνιζαν τον εξέχοντα ρόλο που διαδραματίζει η φαντασία στον ποιητικό λόγο και σύμφωνα με τις επιταγές της αχαλίνωτης ρομαντικής ατομικότητας, η οποία σφράγισε την πνευματική ταυτότητα των ρομαντικών ποιητών της εποχής, ο καθένας τους προσπάθησε να την ορίσει διαφορετικά.¹ Για τον Οικονόμο, ωστόσο, η «φαντασία» λογίζεται ως η κοινή και απαραίτητη προϋπόθεση για την παραγωγή ποίησης, ένας αισθητικός ιδεότυπος προγραμματικού και ρυθμιστικού χαρακτήρα. Ο Οικονόμος ήταν γνώστης της ρομαντικής ποίησης, καθώς, κάνει λόγο για τις *Νύχτες* του Edward Young (1681-1765)² και άλλα ρομαντικά έργα στα *Γραμματικά* του.³ Αυτό δεν σημαίνει πως σχετίζεται με τον Ρομαντισμό, όπως υποστήριξε ο Δημαράς.⁴ Ο Οικονόμος είχε έρθει σε επαφή με την ξένη ποίηση του καιρού του είτε άμεσα, είτε μέσω δευτερογενούς βιβλιογραφίας⁵, και με το αναπτυγμένο ποιητικό του αισθητήριο και τη γερή θεωρητική του σκευή μπορούσε να συνδέσει τον νεοφανή όρο της «φαντασίας» με το αριστοτελικό «θαυμαστόν», με αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση του πρώτου όρου μες στα *Γραμματικά* του.

Παράλληλα ο Οικονόμος συνεχίζει να διυλίζει τον *Ερωτόκριτο* μέσα από την αρχαία γραμματεία. Ο «ποιητικός ενθουσιασμός» του *Ερωτόκριτου* συγκρίνεται με την «Αισχύλειον ισχύ» και την «Ομηρικήν ζέσιν». Η σύγκριση με τον Όμηρο είναι αναμενόμενη και συνηθισμένη λόγω του Κοραή, όμως ο Οικονόμος, που εκτιμά την ποιητικότητα του *Ερωτόκριτου*, αποδίδει στις ποιητικές εικόνες του *Ερωτόκριτου* έναν αισχύλειο χαρακτήρα. Ξανά ο κανόνας των κλασικών είναι δεσμευτικός για την κριτική του Οικονόμου. Παρόλο που δεν προβαίνει σε περαιτέρω ανάλυση, ο Οικονόμος ίσως εντοπίζει αναλογίες ανάμεσα στην παραστατική παρουσίαση των πολεμιστών στην γκιόστρα του κρητικού ποιήματος και στην εξίσου γλαφυρή παρουσίαση των επτά πολεμιστών στο *Επτά επί Θήβας*. Ο Βάρναλης, εκατόν εξήντα χρόνια περίπου αργότερα, εντοπίζει την ίδια αναλογία, συγκεκριμένα ανάμεσα στην περιγραφή του άγριου Καραμανίτη και του εξίσου άγριου Καπανέα, και καταλήγει, μετά από παράθεση παραδειγμάτων, πως: «[...] ο τρόπος της περιγραφής δεν αλλάζει. Είναι τυπικά σχεδόν ο ίδιος»⁶ Ο Οικονόμος σκύβει με μεγαλύτερη προσοχή πάνω από τον *Ερωτόκριτο* και παρ' όλες τις ενστάσεις του για τη γλώσσα του κρητικού ποιήματος, τού αποδίδει ποιητική αξία.

¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. Lilian Furst, *Η Προοπτική του Ρομαντισμού*, μτφρ. Κλειώ Σύρμα, Αθήνα 2001, σ. 167-287.

² Για τον Young και τις ελληνικές μεταφράσεις βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Οι *Νύχτες* του Γιουγκ στην Ελλάδα του 1817», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα *2004 (Πρώτη έκδ. 1982), σ. 43-59 και Κώστας Λάμπας, «Οι *Νυχτες* του Γιουγκ: Μια μεταφραστική απόπειρα του Κωνστ. Τζιγαρά (1819-1820)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 6 (2000), σ. 279-304

³ Κ. Οικονόμος, *Γραμματικών*, ό.π., σ. 480, σημ. α. Βλ. και Ξούριας (2007), 303-305.

⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σ. 15. Ο Γ. Ξούριας αντιτείνει πως: «[...] τέτοιου είδους απόλυτες ταξινομήσεις κινδυνεύουν κάποτε να είναι παραπλανητικές και να υπερτιμούν τα πραγματικά δεδομένα». Βλ. Γ. Ξούριας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων*, ό.π., σ. 310.

⁵ Βλ. Γ. Ξούριας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων*, ό.π., σ. 310.

⁶ Κώστας Βάρναλης, «Αισχύλος – Ερωτόκριτος», *Αισθητικά – Κριτικά*, τ. Β', Αθήνα 1978, σ. 139.

Ο Οικονόμος τοποθετεί την ποίηση της Κρητικής Αναγέννησης στην αφετηρία της νεοελληνικής λυρικής ποίησης. Ως οπαδός των κοραϊκών θέσεων και εκπρόσωπος νεοτερικών τάσεων στην εκπαίδευση δεν εξοβελίζει την κρητική λογοτεχνία από τη μελέτη του και την εντάσσει οργανικά, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, στο σχήμα του περί νεοελληνικής ποίησης στα *Γραμματικά* του. Ας μην ξεχνάμε πως τα *Γραμματικά* γράφτηκαν ως εγχειρίδιο διδασκαλίας στο Γυμνάσιο της Σμύρνης, οπότε ο Οικονόμος μπορεί να χαρακτηριστεί προοδευτικός, καθώς αναφέρεται στην κρητική λογοτεχνία σε αυτό το πλαίσιο. Η επιμονή του Κοραή στη χρήση κρητικών κειμένων για τον καθαρισμό της Γραικικής γλώσσας και για την ανάδειξη της συνέχειας ανάμεσα στα αρχαία και τα νέα ελληνικά, βρήκε αντίκρισμα στα *Γραμματικά* του Οικονόμου. Όμως η στοχοθεσία του Οικονόμου διέφερε από αυτήν του Κοραή, καθώς ο πρώτος στα *Γραμματικά* του κατασκεύασε ένα εγχειρίδιο ποιητικής και όχι ένα λεξικό ή μια γραμματική. Επίσης, το αναπτυγμένο ποιητικό του αισθητήριο του επέτρεψε να αρθρώσει έναν πιο ουσιαστικό και ποιητικοκεντρικό λόγο γύρω από τον *Ερωτόκριτο*. Ο Οικονόμος είναι ο πρώτος που πραγματοποιεί μια αισθητική προσέγγιση, εμβρυακού χαρακτήρα βέβαια, στον *Ερωτόκριτο* και με γνώμονα πάντα την αρχαία ελληνική γραμματεία και την κοραϊκή αναλογία του Κορνάρου με τον Όμηρο.

2.6. Παιχνίδια Εξουσίας: Ο Παναγιώτης Κοδρικάς κι ο αφελληνισμός της Κρητικής Λογοτεχνίας

Παράλληλα με τη χρήση και τη σταδιακή ανάδειξη της κρητικής λογοτεχνίας από τον στενό κοραϊκό κύκλο, στο πλαίσιο της εργαλειακής αντιμετώπισής της, καλλιεργείται και η τάση που αντιστρατεύεται την κοραϊκή μεθοδολογία και υποστηρίζει τον εξοβελισμό της δημόδους λογοτεχνίας, και συγκεκριμένα των κρητικών έργων, από το δίκτυο λόγου της λογιόσύνης του Διαφωτισμού. Κυριότερος εκπρόσωπος της τάσης αυτής είναι ο Παναγιώτης Κοδρικάς, η διαμάχη του οποίου με τον Κοραή¹ για τη φύση και τη λειτουργία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας επιβεβαιώνει πως «ο πόλεμος των *γλωσσών* δεν είναι ο πόλεμος των υποκειμένων: δεν αντιπαρά τίθενται ατομικότητες αλλά *γλωσσολογικά* συστήματα, *κοινωνιόλεκτοι* όχι *ιδιόλεκτοι*».²

Ο Κοδρικάς φτάνει στο Παρίσι το 1797, ως απεσταλμένος της Υψηλής Πύλης, όπου και αναπτύσσει φιλικές σχέσεις με τη γαλλική λογιόσύνη.³ Στα 1803 γνωρίζει τον Κοραή αλλά οι σχέσεις τους είναι ευθύς εξαρχής τεταμένες, καθώς ο Κοραής διέβλεπε στον Κοδρικά έναν υπήκοο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο οποίος όχι μόνο εκινείτο στο ίδιο πεδίο με τον εκείνον, δηλαδή πραγματεύεται ζητήματα της ελληνικής γλώσσας και τη διόρθωση αυτής, αλλά και προωθούσε τη γλωσσική και πνευματική ιδεολογία της

¹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «[Προτομή του Κοδρικά]» *Φροντίσματα. Πρώτο Μέρος. Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό*, Αθήνα 1962, ιδιαίτερα σ. 78-87, Α.Β. Δασκαλάκης, *Κοραής και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων, 1815-1821*, Αθήνα 1966. Βλ. και την επιστολογραφία ανάμεσα σε Κοραή, Ρώτα, Κοκκινάκη και Πατρινό τον Μάρτιο του 1819 στο Κοραή, *Άπαντα τα Πρωτότυπα Έργα, Επιστολές (1774-1814)*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. Β2, Αθήνα 1965, σ. 182-192.

² Roland Barthes, *Απόλαυση-Γραφή-Ανάγνωση*, μτφρ. Αρχοντή Κόρκα, Αθήνα 2005, σ. 25.

³ Βλ. Α. Β. Δασκαλάκης, *Κοραής και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων*, ό.π., σ. 28-37.

τάξη του, των Φαναριωτών.¹ Ο Αγγέλου σωστά εξισώνει τον αντιφαναριωτισμό του Κοραή με τον αντιτουρκισμό του.² Ο γαλουχημένος από τα αντιτυραννικά ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης Κοραής, δεν μπορεί να αποδεχθεί την πολιτική ταυτότητα των Φαναριωτών και τον ρόλο που διαδραματίζουν στη διατήρηση του οθωμανικού status quo.

Ο Κοδρικάς παρόλο που γεννήθηκε στην Αθήνα, αναρριχήθηκε γρήγορα στο πολιτικό σύστημα της φαναριώτικης ελίτ, καθώς «διψούσε για αξιώματα»³ και έμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του ο «καλός Φαναριώτης»⁴, όπως παρατηρεί ο Δημαράς. Ο χαρακτηρισμός αυτός, νομίζω, αφορά στον συντηρητισμό του Κοδρικά, όχι μόνο σε πολιτικό, αλλά και σε γλωσσικό επίπεδο.

Από νωρίς στο έργο του ο Κοδρικάς αναπτύσσει τη θεωρία του σχετικά με την αναμόρφωση της Κοινής Ελληνικής. Πιστεύει και αυτός στην ύπαρξη μιας Μητέρας-Γλώσσας, των Αρχαίων Ελληνικών, από τα οποία προέρχεται η σύγχρονη φθαρμένη και εκβαρβαρισμένη Κοινή. Σκοπός του είναι να διορθώσει τους εκφυλισμένους αυτούς τύπους με γνώμονα τα αρχαία ελληνικά: «ὄλως ἐξηπορημένοι καὶ ἔκθαμβοι θέλομεν ὁμολογήσῃ ὅτι, ἡ πρωτογενὴς σύνθεσις μίας Διαλέκτου εἶναι μία ἐφεύρεσις ὑπερτέρα κάθε ὑλικῆς δυνάμεως, μία θεία ἔμπνευσις εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἔργον τῆς παντοδυναμίας τοῦ Δημιουργοῦ»⁵ και παρακάτω:

«Ὅθεν ἀνάγκη εἶναι, ὅταν ἓνας περιεργὸς ἐξεταστὴς θέλῃ νὰ ἐξακριβώσῃ τὸν φυσικὸν χαρακτήρα μίας Ἐθνικῆς Διαλέκτου, νὰ μὴν ἐξουθενήσῃ μὲ ὑπεροπτικὴν αὐτάρκειαν τὰς πανδήμως συνηθισμένας ἐκφράσεις τοῦ λαοῦ, ὑποθέτωντας αὐτὰς ὡς διεφθαρμένας, καὶ βαρβαρικὰς, ἀλλὰ νὰ παραστήσῃ μὲ προσοχὴν καὶ ἔρευναν φιλολογικὴν, τὴν ὀργανικὴν τῶν κατασκευῶν διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀρχαῖκόν τύπον τῆς Διαλέκτου, καθ' ὃν ἀναλόγως ἐσχηματίσθησαν».⁶

Φαινομενικά, οι απόψεις του Κοδρικά συγκλίνουν με αυτές του Κοραή. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει, καθώς μόνο η πρόθεση είναι κοινή. Κατά τα άλλα, ο Κοδρικάς αναπτύσσει μια τελείως διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση, ως προς τα κρητικά και τα δημώδη κείμενα, η οποία οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στις ιδεολογικές διαφορές του με τον Κοραή. Ο Κωνσταντίνος Κούμας, οξυδερκής παρατηρητής και πιο κοντά στα γεγονότα, γράφει σχετικά με τη διαμάχη Κοραή-Κοδρικά:

¹ Βλ. για τη πρώτη «μυθιστορηματική» συνάντηση Κοραή-Κοδρικά, Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 356-357.

² Άλκης Αγγέλου, «Εισαγωγή», *Παναγιώτης Κοδρικάς. Εφημερίδες*, Αθήνα 1991, σ. 55. Βλ. και Α. Β. Δασκαλάκης, *Κοραής και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων*, ό.π., σ. 44.

³ Κ. Θ. Δημαράς «[Προτομή του Κοδρικά]», σ. 68.

⁴ Ό.π., σ. 73.

⁵ «Προλεγόμενα» στο *Μελέτη της Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου παρά Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά* [...] Εν Παρισίω [...] ΑΩΙΗ [1818], α-β'. Βλ. και τη φωτοαναστατική έκδοση του Άλκη Αγγέλου στο *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά, Μελέτη τη Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου*, επιμ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1998. Οι παραπομπές που πραγματοποιούνται στην πρώτη έκδοση του 1818 αντιστοιχούν ακριβώς στην έκδοση Αγγέλου.

⁶ Ό.π., σ. ε'.

«Εἰς τοὺς Φαναριώτας, τῶν ὁποίων ἦτο δημιούργημα ἡ μιζοβάρβαρος γλῶσσα, καὶ οἱ ὅποιοι ἤθελαν νὰ δίδωσιν εἰς τοὺς ἄλλους παράδειγμα γλώσσης τὴν Ἑλληνοτουρκογαλλικὴν γλῶσσαν τῶν, ἐφάνη παράξενον, ὅτι κάποιος Κοραΐης ἐξωμερίτης, διατρίβων εἰς Παρισίους, καὶ ὄχι μεταξὺ τοῦ περιβλέπτου γένους ἐτόλμησε νὰ συστήσει διόρθωσιν γλώσσης, ἐνῶ ἡ γλῶσσα ἦτο ἤδη διωρθωμένη ἀπὸ αὐτοῦς».¹

Ο Κοραΐης εἶναι γιὰ τον Κοδρικὰ ἕνας «ἐξωμερίτης» που δεν ἔχει κανέναν δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνει στὴ γλωσσικὴ καὶ εκπαιδευτικὴ ἀναμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, ἐνῶ ο Κοδρικὰς εἶναι γιὰ τον Κοραΐ ὁ ἐκφραστής μιᾶς ἀπεχθοῦς καὶ ἀντιδημοκρατικῆς φατρίας, ἡ ὁποία ἐπιθυμεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ τὴν ταυτότητα ὡς τὸ δεσπότην παράδειγμα τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας.

Τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ Κοδρικὰ εἶναι ἡ *Μελέτης τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου* (1818), ὅπου καὶ ἀναπτύσσει τὴ γλωσσικὴ του θεωρία γιὰ τὴ διόρθωση καὶ ἀποκατάσταση τῆς Κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου καὶ παράλληλα ἀσκεῖ δριμύτατη κριτικὴ στὸ γλωσσικὸ σύστημα τοῦ Κοραΐ. Ο Κοδρικὰς δούλεψε τὸ ἔργο αὐτὸ γιὰ δέκα χρόνια² καὶ μπορεῖ νὰ πει κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ τὸ θεωρητικὸ καὶ κανονικοποιητικὸ ἐπιστέγασμα τῆς μακρᾶς φαναριώτικης γλωσσικῆς καὶ λογοτεχνικῆς παράδοσης.

Ὡστόσο, καὶ σὲ προγενέστερα ἔργα τοῦ διασαφηνίζει τὴ θέση τοῦ ἀπέναντι στὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Ἀναγέννησης καὶ ἀντιπαρτίθεται στὴ μεθοδολογικὴ προσέγγιση τοῦ Κοραΐ, μέσω τῆς ὁποίας προτείνεται, ἡ χρῆση τῶν ἔργων αὐτῶν ὡς βασικῆς πηγῆς τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Γιὰ τον Κοδρικὰ τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποτελοῦν ξένα δημιουργήματα καὶ δεν ἔχουν καμμία χρηστικὴ ἀξία, καθότι μὴ ἐλληνικά, ὡς πρὸς τὴν ἀναμόρφωση τῆς Κοινῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ο ἀγῶνας τοῦ Κοδρικὰ γιὰ «ἀφελληνισμό» τῶν κρητικῶν ἔργων ξεκινᾷ ἀπὸ νωρὶς στὸ *Observations sur l'opinion quelques Hellénistes* τοῦ 1804, μὲ βασικὸ ἐπιχείρημα τὴ μὴ ἐλληνικότητα τῆς κρητικῆς διαλέκτου: ὁ Κοδρικὰς ἐδῶ κάνει λόγο γιὰ τὴ «μιζοβάρβαρη» βενετοκρητικὴ διάλεκτο, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀπλῶς μίμηση τῆς ἰταλικῆς γλωσσικῆς μανιέρας.³

Στὰ 1817, ἕνα χρόνο πρὶν τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Μελέτης* καὶ ἐνῶ ἡ διαμάχη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Κοραΐ βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμά της, ἐκδίδει ἕνα ἀπολογητικὸ καὶ ταυτόχρονα πολεμικὸ κείμενο ἐναντίον τῆς κοραϊκῆς γλωσσικῆς θεωρίας καὶ μεθόδου. Ἡ κοραϊκὴ γλωσσικὴ μεθοδολογία, που θὰ ὀδηγοῦσε σὲ καθαρισμό καὶ ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς Κοινῆς ἐλληνικῆς μὲ βασικὸ γνώμονα τὴ μελέτη τῶν «χυδαίων» ἔργων, κατακεραυνώνεται ἀπὸ τον μαινόμενο Φαναριώτη:

«Πράγμα ὁποῦ μας μανθάνουν οἱ Κοραϊσταί, καὶ τὸ ὅποῖον ὁ Κοδρικὰς, ἀπὸ παράλογον συστολὴν μᾶς ἄφησε νὰ τὸ ἀγνοοῦμεν, εἶναι ὅτι, ὅλαι ἐκεῖναι αἱ

¹ Κωνσταντῖνος Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 581.

² Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Δημήτρης Ἀγγελάτος, «Εἰσαγωγή» στὸ «Ἀρχεῖο Π. Κοδρικὰς», *Τετράδια Ἐργασίας* 11, Ἀθήνα 1987, σ. 14.

³ *Observations sur l'opinion quelques Hellénistes touchant Le Grec Moderne*, par P. Codrica Athénien, Paris (...) [1804], σ. 42 καὶ σ. 53.

βαρβαρικῶς ἐξελληνισμέναι χυδαιολογίαι. Ὅλαι αἱ μαγειρικαὶ λέξεις, καὶ καπηλικαὶ ἐκφράσεις. Ὅλη ἡ δυσώδης βρωμολογία καὶ βωμολοχικὴ κακολογία. Καὶ ἐνὶ λόγῳ, ὅλαι ἐκεῖναι αἱ ἐκτρωματικαὶ νεολογίαι. Αἱ τερατώδεις ἐτυμολογίαι, καὶ διεστραμμέναι διορθώσεις τῆς Γραικικῆς Γλώσσης, τᾶς ὁποίας συμβουλεύει ὁ Κοδρικᾶς νὰ ἀποφεύγη ὁ δημόσιος γραφεύς, διὰ τὸ εὐπρεπὲς τῆς ἐξευγενισμένης Κοινῆς Ἑλληνικῆς φράσεως. Ὅλα, ἐν γένει, αὐτὰ τὰ γελοῖα ξενολογήματα εἶναι, κατὰ τὴν ἀναντίρρητον ὁμολογίαν τῶν Δημοσίων Ὑβριστῶν, ἰδιωτισμοὶ μελίρρυτοὶ τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου».¹

Ο Κοδρικᾶς θεωρεῖ πως ἡ γλῶσσα των δημῶδων κειμένων εἶναι μολυσμένη ἀπὸ ξένα στοιχεῖα, ἐνῶ ὁ χαρακτηρισμὸς που ἐπιλέγει («νεολογίαι») εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ συντηρητικῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀπόστασης που τον χωρίζει ἀπὸ τον Κοραῖ καὶ τῆ νεοτερικῆ γλωσσικῆ θεωρία του.² Παράλληλα, τοξεύει τὸν Κοραῖ σὴν ἀχίλλειο πτέρνα του: ἡ μεθοδολογία του Χιώτη λογίου βασίζεται σὲ «ξενολογήματα». Παρακάτω ὁ Κοδρικᾶς γίνεται πιο σαφῆς καὶ διαχωρίζει, με τρόπο ἐμφατικὸ, τὴ θέση του ἀπὸ τὸν Κοραῖ, ὅσον ἀφορᾶ σὴν μελέτη των δημῶδων κειμένων: «Μὴ πάσχετε μὲ καρκινικᾶς προόδους νὰ ὀπισθοδρομήσετε τὴν Εὐγενικὴν καλλιπέειαν τῶν Εὐγενῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν μιζοβάρβαρον φράσιν τῶν ξενολόγων βαρβάρων. Μὴ προβάλλετε τᾶς σεσηπωμένας γλωσσιματικᾶς χυδαιολογίας τοῦ ἸΕ΄ αἰῶνος, ὡς νέας ἐφευρέσεις πρὸς διόρθωσιν τῆς ἀρχαιοτάτης διαλέκτου μας».³ Οἱ «Εὐγενεῖς Ἕλληνες», οἱ Φαναριῶτες δηλαδή, ἔχουν χρέος νὰ ἐξοστρακίσουν τὴν παλαιότερη δημῶδη κρητικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς λογιόσυνης.

Με τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Μελέτης* στα 1818 ὁ Κοδρικᾶς παραδίδει, σὲ ὠριμὴ ἡλικία καὶ με ἀπόψεις κατασταλαγμένες πια, τὴ γλωσσικὴ θεωρία του, σχετικὰ με τὴν ἀναμόρφωση τῆς Κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου. Τὸ σύγγραμμα εἶναι καμωμένο πάνω σὲ δύο ἀξονες: προτάσσεται ἡ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ συντηρητικῆς Φαναριώτη, με ἐμφανῆς κριτήριο τὴν κοινωνικὴ τάξη που ἀνήκει καὶ πρεσβεύει, ἐνῶ παράλληλα τὸ ἔργο συνιστᾶ μιὰ σκληρὴ κριτικὴ σὴν κοραϊκὴ μέθοδο. Εἶναι ξεκάθαρο πως βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ιδεολογικὴ μάχη, που ἀφορᾶ οὐσιαστικὰ τὴν ἐρμηνεία μιὰς πραγματικότητας, σὴν προκειμένη τῆς γλῶσσας, ἐνὸς πολιτισμικοῦ φαινομένου, οἱ κοινωνικὲς προεκτάσεις τοῦ ὁποίου εἶναι ποικίλες καὶ μεταποιητικῆς. Ο Karl Mannheim κάνει λόγο γιὰ τέτοιου εἶδους συγκρούσεις καὶ μιλά γιὰ πολιτισμικὸ ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα σὲ δημόσιες ἐρμηνείες τῆς πραγματικότητας. Διαφορετικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου ἀντιστοιχοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲς ἰδιαίτερες θέσεις που καταλαμβάνουν οἱ ποικίλες ομάδες σὸν ἀγῶνα τους γιὰ ἰσχύ.⁴ Ὅσον ἀφορᾶ τὸν Κοδρικᾶ, με τὴ *Μελέτη* του εἰσέρχεται σὸ δίκτυο τοῦ Λόγου τῆς Γλῶσσας ὡς κοινωνιολέκτου, ὅπου ἔχει κυριαρχήσει με τῆς ἐργασίες του ὁ Κοραῖς. Ἐπομένως, εἶναι ἀναμενόμενο νὰ ἀναφέρεται διαρκῶς σὲ κοραϊκὰ

¹ *Πρὸς τοῦ Οικείου*, Ἐν Παρισίῳ (...) ΑΩΙΖ [1817], σ. 11.

² Βλ. καὶ Ἀλκῆς Ἀγγέλου, «Εἰσαγωγή», *Παναγιώτης Κοδρικᾶς. Ἐφημερίδες*, σ. 55: «τὸ χάσμα που τους χωρίζει ἦταν πολὺ βαθύ».

³ Ὁ.π., σ. 37.

⁴ Βλ. Karl Mannheim, «Competition as a Cultural Phenomenon», *Essays on the Sociology of Knowledge*, ἐπιμ.: Paul Kecskemeti, Oxford University Press 1952, σ. 198-199.

παραδείγματα και να κάνει χρήση της κοραϊκής επιχειρηματολογίας, προκειμένου να την αναιρέσει.

Σε αυτόν τον λόγο οφείλεται και η επίμονη αναφορά του Κοδρικά στον *Ερωτόκριτο*, όπως έχει επισημάνει και ο Αγγέλου.¹ Έντονος λόγος αρθρώνεται για το ποίημα του Κορνάρου για να απαντήσει στην κοραϊκή χρήση του *Ερωτόκριτου*. Στην αρχή της *Μελέτης* ο Κοδρικάς προχωρεί σε έναν ταξικό και ιδεολογικό διαχωρισμό της νεοελληνικής λυρικής ποίησης:

«Ἡ δόξα τοῦ Συγγραφέως, ὡς πρὸς τὸ οἰκιακὸν ὕφος τῶν Εὐγενῶν της Κωνσταντινουπόλεως θεωρουμένη, εἶναι ἀνεπίληπτος, καὶ ἡ ὀρθότης τοῦ Γραμματικοῦ του συντάγματος ἀναντίρρητος, καθ' ὅτι ἀμφότεραι εἶναι σύμφωνα μὲ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐθνικῆς μας Διαλέκτου [...] Τὸ ὕφος αὐτὸ ὡς οἰκιακόν, καὶ γοργόν, κανονισμένον τεχνικῶς, καὶ ἐξευγενισμένον σπουδαιολογικῶς, ἀρμόζει προσφύεστατα εἰς τὴν Δραματικὴν, καὶ Ἀσματικὴν στιχουργίαν [...] καθ' ὅτι ἦν ἡ κοινοτέρα στιχουργία ἀναβιβαζομένη εἰς τὸ ὑψηλότερόν τῆς ποιήσεως νὰ παραγάγῃ εἰς τὴν ἀπογονίαν τῶν Ἑλλήνων, ἂν ὄχι νέους Ὀμήρους (καὶ διατὶ ὄχι! Τὶς οἶδες;) τουλάχιστον εὐφειστερέους, καὶ ἀρμονικωτέρους ποιητὰς ἀπὸ τοὺς Κορνάρους, καὶ Μάνθους, μὲ τῶν ὁποίων τὰ τερατώδη στιχουργήματα παραδειγματίζουν κακορέκτως τὴν Γλῶσσαν μας οἱ ξενολόγοι διορθωταί».²

Εδώ, ο διαχωρισμός ανάμεσα στη σωστή και την εκφυλισμένη χρήση της Κοινῆς ελληνικῆς πραγματοποιεῖται στα πεδία της νεοελληνικῆς λυρικῆς και ἐπικῆς ποίησης. Ο Κοδρικάς προωθεί τὴ φαναριώτικη ποιητικὴ παράδοση εἰς βάρος των ἔργων της Κρητικῆς Αναγέννησης και των δημοδῶν ἔργων του 17^{ου} και 18^{ου} αἰώνα. Με τον Κοδρικά ξεκινᾷ ὁ πόλεμος του Κανόνα, καθὼς προτάσσεται μια μανιχαϊστικὴ θεωρία περὶ της ορθῆς ἐκφρασης της νεοελληνικῆς λυρικῆς ποίησης. Ο *Ερωτόκριτος* πλέον λογίζεται στη *Μελέτη* ὡς ὁ βασικὸς εκπρόσωπος της λυρικῆς ποιητικῆς παράδοσης, που πρέπει να εξοβελιστεῖ, καθότι «μη ελληνικὴ», προς ὄφελος της κανονικοποιημένης και εθνικῆς συμπαγούς φαναριώτικης ποιητικῆς παράδοσης.³ Παράλληλα, θίγεται ὁ «ξενολόγο» Κοραῖς και ἡ ἐπιλογή του να ἐμπιστευτεῖ ποιήματα ὡπως ὁ *Ερωτόκριτος* για τὴ διόρθωση της Κοινῆς.

Ο Κοδρικάς κατακρίνει τον *Ερωτόκριτο* για τὴν πληθώρα ξένων λέξεων: «Ἡ Γλῶσσα τοῦ Λαοῦ αὐθημερὸν δὲν ἀναπλάττεται. [...] Μ' ὄλον τοῦτο βλέπομεν ὀφθαλμοφανῶς τὴν διὰ Κοινῆς Ὀμολογίας γενομένην ἐπανόρθωσιν τῆς Δημοτικῆς ὁμιλίας, καὶ μάλιστα ἂν τὴν παραβάλλωμεν μὲ τὴν Γλῶσσαν ὁποῦ μας παραστήνει ὁ Ἐρωτόκριτος, καὶ οἱ τῆς

¹ Βλ. Ἄλκης Αγγέλου, «Εἰσαγωγή. Μια διαφωτιστικὴ διαμάχη», στο *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά, Μελέτη*, ὁ.π., σ. 69-70.

² Π. Κοδρικάς, «Προλεγόμενα», *Μελέτη*, ὁ.π., σ. μγ'-μέ'.

³ Να ἐπισημανθεῖ πως ὁ Κοδρικάς ἐπαινεῖ τον Καταρτζὴ και τον Αθανάσιο Χριστόπουλο, παρόλο που οἱ γλωσσικὲς τους ἀπόψεις διαφέρουν ριζικὰ με αὐτὲς του Κοδρικά. Ἡ πολιτισμικὴ ταυτότητα των δύο αὐτῶν λογίων ὁμως εἶναι φαναριώτικη (Κωνσταντινουπολίτης ὁ Καταρτζὴς, διάσημος λυρικός ποιητὴς ὁ Χριστόπουλος που ἀξιοποιεῖ και ἀνανεώνει τὴ φαναριώτικη λυρικὴ παράδοση), και ἐφόσον ἀνήκουν στο πολιτισμικὸ και πολιτικὸ παράδειγμα που ἐπιθυμεῖ να προωθήσει ὁ Κοδρικάς, τους ἐγκωμιάζει, παρόλα τα ιδεολογικὰ και γλωσσικὰ χάσματα.

Τουρκογραϊκίας Συγγραφείς»¹ Το μιζοβάρβαρο ύφος, η επιρροή από την ιταλική γλώσσα και κουλτούρα οδηγούν τον Κοδρικά στη ανάπτυξη μιας θεωρίας σχετικά με τη μη ελληνικότητα του *Ερωτόκριτου*. Όσο προχωρεί την εργασία του και ξετυλίγει την επιχειρηματολογία του, η μομφή ως προς την έλλειψη ελληνικότητας της γλώσσας του *Ερωτόκριτου* αποκτά σταδιακά πολιτικές συνιστώσες, ενώ παράλληλα εντείνεται η κριτική του προς τον Κοραή. Τα δύο παραθέματα που ακολουθούν καταδεικνύουν την πορεία αυτή:

«πολλοὶ ξένοι ξένας ἐνταυτῷ καὶ βαρβαρικᾶς λέξεις εἰς τὴν βαρβαρικὴν γλῶσσαν τῶν χυδαίων προσάψαντες, καὶ τὰ χυδαϊκὰ ὀνόματα ἐξελληνίσαντες, ἀνέπλασαν τὴν σύμμικτον καὶ νοθευμένην ἐκείνην Διάλεκτον, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς κοινῶς μιζοβάρβαρον ὀνομάζομεν, καὶ εἰς αὐτὴν πολλοὶ κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συνέγραψαν, καὶ ἐστιχοῦργησαν πολλὰ χυδαϊκὰ ποιήματα, ἐν οἷς τὸ ἐπισημότερον διὰ τὴν ξενολογικὴν ἀμορφίαν εἶναι τὸ τοῦ Κορνάρου, ὡς εἴπομεν, ἐπιγραφόμενον Ἐρωτόκριτος».²

και:

«Εἶναι οὐχ ἦττον παράλογον, καθ' ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος εἶναι ὡς πρὸς ἡμᾶς ποίημα ξενικόν, καὶ ὄχι οἰκιακόν, καθὼς εἶναι τοῖς πάσιν ὁμολογούμενον, καὶ μάλιστα ἐν ᾧ πραγματικῶς εἶναι δῆλον ὅτι τὸ ξενικόν αὐτὸ ποίημα εἶναι συνθεμένον ἀπὸ διάφορα χυδαϊκὰ ἰδιώματα ἐνωμένα μὲ λέξεις καὶ φράσεις μεταποιημένας Ἑλληνικᾶς, κατὰ τὴν μιζοβάρβαρον φράσιν τῶν εἰς τὸ διάστημα τοῦ καιροῦ ἐκείνου κατοίκων τῆς Κρήτης Βενετῶν. Ὅθεν ἀμφίβολον εἶναι τί ἔχει σκοπὸν νὰ παραστήσῃ ὁ Φιλόσοφος μὲ αὐτὸ τό, ὡς πρὸς ἡμᾶς μὲν ξενικόν, ὡς πρὸς αὐτὸν δὲ οἰκιακόν, παράδειγμα. Ὁ σκοπὸς του εἶναι τάχα νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν εἶναι σύμμικτον ἀπὸ διάφορα χωρικὰ ἰδιώματα, καὶ ἀκολούθως δὲν εἶναι μακαρονικόν; ἀλλὰ τοῦτο ἀντίκειται εἰς τὰ πράγματα. Ἡ ὅτι εἶναι σύμμικτον καὶ διὰ τοῦτο μακαρονικόν; ἀλλὰ τότε τὸ παράδειγμα ἀντιβαίνει εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ λόγου του. Αὐτὴν τὴν ἀμφιβολίαν ἄς τὴν ἀφήσωμεν νὰ τὴν λύσῃ ὁ ἴδιος».³

Η επίθεση προς τη μεθοδολογία του «Φιλοσόφου» Κοραή είναι πλέον απροκάλυπτη. Ο *Ερωτόκριτος* είναι «πρὸς ἡμᾶς ποίημα ξενικόν, καὶ ὄχι οἰκιακόν,» τονίζει ο Κοδρικάς και πολιτογραφεί το ποίημα του Κορνάρου ως «ξένο», ως μη ελληνικό. Βασικό του επιχείρημα η νοθευμένη από ιταλισμούς γλώσσα του. Για τον Κοραή (και δια στόματος Βασιλείου), όπως εξετάσαμε, η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* είναι αμιγῶς ελληνική. Ο Κοραής στα *Προλεγόμενα* έχει ξεκαθαρίσει την θέση του απέναντι στην ελληνικότητα της γλώσσας του *Ερωτόκριτου*. «Μακαρονισμὸς ἤθελεν εἶσθε νὰ συμμίξῃ καὶ νὰ συγκεράσῃ τὶς ὅλας τὰς διαλέκτους ζώσης τινὸς γλώσσης [...] νὰ φέρω παράδειγμα

¹ Π. Κοδρικάς, «Προλεγόμενα», *Μελέτη*, ὁ.π., σ. 1η΄.

² Π. Κοδρικάς, *Μελέτη*, ὁ.π., σ. 296.

³ Ὁ.π., σ. 314-315.

οἰκιακόν, ὑπόθες ὅτι εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον εὐρίσκονται ὄλαι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος αἱ διάλεκτοι, καὶ θέλεις καταλάβειν τὴν ἀτοπίαν τοῦ πράγματος».¹ Για τον Κοραή ο *Ερωτόκριτος* είναι ἐξ ορισμοῦ ποίημα «οἰκιακόν».

Ἡ ἀντιπαράθεση, με μόνιμο σημεῖο ἀναφοράς τον *Ερωτόκριτο*, ἔχει ἀναχθεῖ σε σύγκρουση ἰδεολογιῶν με εθνικά συμφραζόμενα. Στὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ διαφαίνεται ἡ προσπάθεια τοῦ Κοραή νὰ συνδέσει τὴν ἐννοια τῆς γλώσσας με αὐτὴ τοῦ ἔθνους. Γράφει ὁ Κοραῆς: «Ὁ λόγιος τοῦ βαρβαρωθέντος ἔθνους δὲν ὁμοιάζει τὸν λόγιόν τοῦ σοφοῦ ἔθνους».² Το «σοφὸ ἔθνος» εἶναι τὸ ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε τυραννικὴ διακυβέρνηση ἔθνος. Καὶ μόνο μὴ φωτισμένη καὶ λόγια δεσποτεία θὰ τὸ ἔσωζε ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς ἀμάθειας, ἡ γλώσσα τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ καθοριστεῖ ἐκ νέου, καθὼς θὰ αποτελούσε τὸ δυνατότερο ὄπλο τῆς στον πόλεμο ἐναντίον τῆς ἀμάθειας καὶ τῆς γλωσσικῆς ἀσυναρτησίας. Τὸ ζητούμενο ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς ἐλληνικῆς γλωσσικῆς αὐταξίας καὶ γιὰ τὸν Κοραῆ κάτι τέτοιο συνεπαγόταν τὸν εθνικὸ καθορισμὸ, μέσω τῆς εθνικῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Γένους.³ Στὰ «Προλεγόμενα» τῶν *Ατάκτων* πᾶ ο Κοραῆς διατυπώνει τὴν πιο ξεκάθαρη σύνδεση μεταξὺ γλώσσας καὶ ἔθνους. Νὰ λάβουμε ὑπόψη, ὡστόσο, ὅτι ὁ πρόλογος αὐτὸς εἶναι καμωμένος μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους, ἐπομένως οἱ εθνικὲς συνδηλώσεις δὲν ἔχουν τὴν ἴδια βαρύτητα ἢ σημασιοδότηση με ἀντίστοιχες τοῦ Κοραῆ στα προεπαναστατικὰ χρόνια. Ἡ παιδαγωγία τοῦ ἀπλοῦ ἀναγνώστη συνεπάγεται, γιὰ τὸν Κοραῆ, καὶ τὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ ἔθνους:

«Ἀπὸ τὴν διαφορὰν ταύτην [λόγιοι – λαός] γεννῶνται εἰς κάθεον ἔθνος δυὸ γλώσσαι, ἡ γλώσσα τοῦ πλέον πολιτισμένου κόμματος τοῦ ἔθνους, καὶ ἡ γλώσσα τῶν χυδαίων. Ἄλλὰ καὶ ὁ καλλωπισμὸς, ἢ νὰ πῶ οὕτως, κτενισμὸς καὶ στολισμὸς τῆς γλώσσης ἔχει ὄρια, τὰ ὅποια ὅστις ἀγωνίζεται νὰ ὑπερπηδήσῃ, γίνεται τύραννός τῆς γλώσσης, καὶ τύραννος γελοῖος, διὰ τὸ ἀδύνατόν τῆς κατορθώσεως. Ἄλλο τί δημοτικώτερον παρὰ τὴν γλώσσαν δὲν εἶναι· οὔτε μοναρχίαν οὔτ' ὀλιγαρχίαν ὑπομένει. Ἡ γλώσσα εἶν' αὐτὸ τὸ ἔθνος».⁴

Στὸ φιλοσοφικὸ γλωσσικὸ σύστημα τοῦ Κοραῆ ἡ ποίηση καὶ ὁ λόγος περὶ αὐτῆς περιορίζεται στὴν πολυσημία τῆς ἐννοιας τῆς Γλώσσας, σε μὴ Φιλοσοφία τῆς Γλώσσας, ἡ ὁποία τροφοδοτεῖ τὸν λόγο περὶ εθνικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ. Ἐτσι λοιπὸν γιὰ τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς συνεχιστὲς τοῦ, ἡ κρητικὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ δημώδης ποίηση στὸ σύνολό τῆς καθίστανται πολὺτιμη λεία στὸ κυνήγι τῆς λέξης, τῆς ἐννοιας, πρὸς ὄφελος τοῦ Γένους καὶ κατόπιν τοῦ ἔθνους.

Ὁ Κοδρικὰς, ἐπιπλέον, στὴ *Μελέτη* τοῦ ἐξισώνει τὴν ἐλληνικότητα τῆς Γλώσσας, ἀλλὰ καὶ τὴ διορθωτικὸν χαρακτῆρα ἐπεξεργασίας τῆς Κοινῆς με τὴ φιλοπατρία:

¹ *Ἀδαμάντιου Κοραῆ Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 151.

² Ὁ.π., σ. 70.

³ Για τὴ σχέση αὐτῆς Γλώσσας-Ελευθερίας, βλ. Vincenzo Rotolo, «Ἡ Γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῆ. Ἰδεολογικὲς ρίζες καὶ ψυχολογικὰ κίνητρα», *Διήμερο Κοραῆ*, ὁ.π., σ. 45-58.

⁴ *Ἀτάκτα*, τ. Β', σ. κ'.

«Ἡ Διάλεκτος ἑνὸς ἔθνους, ὡς ἐκ φύσεως πέφυκεν, ἢ ὡς ἐκ πρώτης συνετέθη Συνθήκης, ἔχει οὐ μόνον ἓνα τί οὐσιωδῶς προσφυές καὶ κατάλληλον, ὡς πρὸς τὸ ἦθος καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἔθνους, καθ' ὅτι γνώρισμα τῶν αἰσθημάτων τῆς ψυχῆς, καὶ τῶν διανοημάτων τοῦ νοῦς εἶναι ὁ λόγος, ἀλλὰ καὶ κατὰ συμβεβηκῶς ὑπόκειται εἰς τὰς περιστάσεις καὶ συμφορὰς, εἰς τὰς ὁποίας ἤθελεν ὑποπέσει τὸ ἔθνος».¹

καὶ λίγο πιο κάτω: «Ἡ Σπουδὴ, καὶ ἡ Μάθησις δὲν ἐλογίζετο πλέον μίᾳ ἀπλῶς ἠθικῇ διαφορᾷ μεταξὺ Σπουδαίων καὶ Χυδαίων, ἀλλ' ἀπεκατέστη ἐνταυτῷ καὶ μέσον συστατικόν τῆς πολιτικῆς ὑπεροχῆς τῶν Εὐπατρίδων».² Ἡ διόρθωση τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς γιὰ τὸν Κοδρικὰ εἶναι ἔργο πατριωτικόν.

Ποιο εἶναι ὁμῶς τὸ σημασιολογικὸ φορτίο ποὺ φέρει ἡ ἐννοία τοῦ «ἔθνους» στὸ ἔργο τοῦ Κοραΐ καὶ τοῦ Κοδρικὰ; Κατ' ἀρχὰς εἶναι ἀτοπο νὰ συγχέουμε τὴν ἐννοία τοῦ «ἔθνους», ὅπως ἀποτυπώνεται ἐδῶ ἀπὸ τοὺς δύο λογίους, μὲ τὴν ἐννοία ποὺ ἔφερε ἡ ἴδια λέξη ἀμέσως μετὰ τὴ σύσταση τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους ἢ ἀκόμα ἀργότερα στὰ ρομαντικά χρόνια. Γιὰ τὸν Κοραΐ «ἔθνος» σημαίνει τὸ κράμα τοῦ ιδεώδους τῆς ἀπελευθερωμένης ἀπὸ τὸν τυραννικὸ ζυγὸ Ἑλλάδας μὲ τὴν ἐννοία τοῦ «nation», ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀμέσως μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἀφοροῦσε μονάχα τοὺς Γάλλους. Ὅπως ἐπισημαίνει εὐστοχα ὁ Delanty: «Γιὰ τοὺς ἐπαναστατημένους Γάλλους ἔθνος σήμαινε ἓνας ἀριθμὸς ἀτόμων ποὺ ταύτισε καὶ συσχέτισε τὰ πιστεύω τοὺς μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς κυβέρνησός τοὺς. Κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς διαφορετικότητος, ὅπως αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ κινήματα τῆς ἐντοπιότητος καὶ τοῦ ἱστορικισμοῦ καὶ ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν ἐθνικισμὸ».³ Κοινῶς, οἱ Delanty – Ὁ Mahoney τραβοῦν μίᾳ παχιά γραμμὴ ποὺ χωρίζει τὴν ἐννοία τοῦ «ἔθνους» στὰ χρόνια τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὰ μετέπειτα ρομαντικά χρόνια. Ὁ Κοραΐς, ποὺ γαλουχήθηκε μὲ τὰ ιδεώδη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν μπορούσε παρὰ μονάχα νὰ ονειρευτεῖ αὐτὴν τὴν κυβέρνηση τῶν φωτισμένων λογίων γιὰ τὴν περίπτωσι τοῦ ὑπόδουλου ἐλληνισμοῦ. Τὸ ἀντιτυραννικὸ ιδεῶδες, ἐτσι ὅπως δύναται νὰ ἐκφραστεῖ μέσα ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ περὶ ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας, ἔθρεψε τὴν ἰδέα τοῦ «ἔθνους» γιὰ τὸν Κοραΐ.

Ἀντιθέτως, οἱ «εὐπατρίδες» στὸ «ἔθνος» τοῦ Κοδρικὰ δὲν εἶναι ἄλλοι παρὰ οἱ ἀνήκοντες στὴν τάξη τοῦ οἱ Φαναριώτες ευγενεῖς. Ἡ ἐλληνικότητα, ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτισμικῆς ταυτότητος, εἶναι ἐκφρασμένη καὶ κωδικοποιημένη μέσα στὴ γλῶσσα καὶ τὸ λογοτεχνικὸ corpus τῶν Φαναριωτῶν. Ὁ Κοδρικὰς ἐμμένει στὴ λυρική ποίηση, καθὼς ἡ φαναριώτικη παράδοσι ἔχει νὰ παρουσιάσει πλούσιον υλικὸν (μισμαγιές, μεταφράσεις, μερικὰ πρωτότυπα ποιητικὰ ἔργα). Ἐπομένως, ἡ ἐνθρόνισι τῆς φαναριώτικης λογοτεχνικῆς παράδοσις συνεπάγεται τὴν

¹ Ὁ.π., σ. ιζ'.

² Ὁ.π., σ. ιζ'.

³ Gerald Delanty, Patrick O' Mahoney, *Nationalism and Social Theory*, Sage Publications 2002, σ. 93-94. Ἀπόδοσι δική μου στὸ «To the French revolutionaries, a nation meant a number of individuals who have signified their will as to the manner of their government. In the vastly different theory of *diversity* propounded by the philosophical movements of organicism and historicism associated with nationalism».

αποπομπή των κρητικών έργων και των υπόλοιπων δημοφιλών εντύπων του 17^{ου} αιώνα, που τυπώνονταν, σε μεγάλη συχνότητα, στην Βενετία.

Η επίθεση του Κοδρικά στον *Ερωτόκριτο* και ο γλωσσικός «αφελληνισμός» του, έτσι όπως αποτυπώνεται στη *Μελέτη*, έχουν τριπλό στόχο και έχουν ως αφετηρία τους γραμματολογικά, προσωπικά και πολιτικά κίνητρα:¹ την απομάκρυνση των βενετοκρητικών ποιημάτων της Αναγέννησης από το πεδίο Λόγου και Έρευνας της νεοελληνικής λογοσύνης, την ανηλεή επίθεση στο γλωσσικό σύστημα του Κοραή και την μεθοδολογική του προσέγγιση στα δημόδια αυτά κείμενα και τέλος την εδραίωση του φαναριώτικου πολιτισμικού παραδείγματος στο πεδίο της Γλώσσας και της Ποίησης.

Ο Κοδρικάς επιθυμεί να δώσει τη χαριστική βολή στον «Μακαρονιστή Διδάσκαλο»² Κοραή, ο οποίος τόλμησε να συγκρίνει τα έπη του *Ομήρου* με τον *Ερωτόκριτο*:

«Τὸ περιεργότερον δὲ ὅλης αὐτῆς τῆς ξενολογικῆς ἐρμηνείας εἶναι, ὅτι ὁ διδάσκαλος, ἄσχετος εἰς τὴν μακαρονικὴν του διδασκαλία, καθάπτεται ἀδεῶς καὶ αὐτῶν τῶν ὁσίων, καὶ γιγαντιαίῳ τῷ βήματι μεταβαίνει ἀπὸ τὰ μακαρονικὰ στιχουργήματα τοῦ Μερλίνου εἰς τὰ ἀμίμητα ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, ὥστε ἔμελλε κατὰ δυστυχίαν, εἰς τοὺς ἐσχάτους τούτους χρόνους, νὰ ἰδῆ ἢ δυστυχῆς Ἑλλὰς τὸ ἀθάνατον ὄνομα τοῦ πατρὸς τῆς Ποιήσεως συντροφευμένον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μερλίνου καὶ τοῦ Κορνάρου. Ὡ τῆς θρασυβουλίας!»³

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η σύγκριση του ομηρικού έργου με τον *Ερωτόκριτο* από τον Κοραή, έστω και στο σχολαστικό φιλολογικό πλαίσιο ως πλούσιων πηγών λεξικογραφικού υλικού, ήταν τολμηρός και νεοτεριστικός. Για τον Κοδρικά, ο παραλληλισμός αυτός είναι σχεδόν βλάσφημος.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί ένα από τα βασικά πεδία σύγκρουσης και διαφωνίας ανάμεσα στον Κοραή και τον Κοδρικά, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει ο Δημήτρης Αγγελάτος σε αντίστοιχο άρθρο του.⁴ Ο Αγγελάτος θεωρεί πως Κοραή και Κοδρικάς, παρόλο το μεγάλο ιδεολογικό και μεθοδολογικό χάσμα που χώριζε τις γλωσσικές τους θεωρίες, συνέκλιναν στα λεγόμενά τους περί *Ερωτόκριτου*. «η διαφορά που χώριζε τον Κοδρικά από τον Κοραή δεν ήταν τόσο μικρή, ώστε να αρκέσει ο *Ερωτόκριτος* για να τη γεφυρώσει».⁵ Πρόκειται για μια θέση που ποδηγετείται περισσότερο από μια λανθασμένη κριτική κοινοτοπία που υποστηρίζει άδικα την ολική

¹ Ο Αγγέλου σημειώνει ότι η επίθεση του Κοδρικά στον *Ερωτόκριτο* έχει διπλό κίνητρο: «ανησυχεί» και «αγανακτεί». Ανησυχεί διότι η χρήση του *Ερωτόκριτου* ως γλωσσικού τεκμηρίου προωθεί την αξία της απλής γλώσσας στη λογοτεχνία αλλά και την κοινωνία και αγανακτεί, διότι ο Κοραής χρησιμοποιεί το κρητικό ποίημα ως πηγή της νεοελληνικής γλώσσας. Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Εισαγωγή. Μια διαφωτιστική διαμάχη», ό.π., σ. 62 και σ. 70.

² Π. Κοδρικάς, *Μελέτη*, ό.π., σ. 322.

³ Ό.π., σ. 320-321.

⁴ Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «Ο *Ερωτόκριτος* και η *Βοσπορομαχία* ανάμεσα στον Κοραή και τον Κοδρικάς», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 8 (φθινόπωρο 2000), σ. 3-5.

⁵ Ό.π., σ. 4.

απόρριψη των δημωδών και κρητικών κειμένων από τον Κοραή, παρά από τα ίδια τα κείμενα των Κοραή και Κοδρικά.

Οι δύο μεταρρυθμιστές εκκινούν από τον ίδιο πόθο, δηλαδή τη διόρθωση της Κοινής ελληνικής, προς όφελος του Γένους. Όμως όχι μόνο οι μεθοδολογικές τους προσεγγίσεις διαφέρουν, αλλά και οι ιδεολογικές τους αφετηρίες τούς οδηγούν μοιραία στην κατά μέτωπο σύγκρουση. Εξετάζοντας τη δεξίωση και χρήση του *Ερωτόκριτου* από τους δύο λογίους, σκιαγραφούνται και οι δύο δεσπόμενες τάσεις, που κυριαρχούν στο πεδίο της σχέσης που ανέπτυξε η λογιόσύνη του Διαφωτισμού με τα κείμενα της Κρητικής Αναγέννησης: από τη μία ο παντελής εξοβελισμός των κειμένων αυτών από τον λογοτεχνικό κανόνα, καθότι ξένα, μη ελληνικά, από την άλλη, η ανάδειξή τους σε σημαντικότερες πηγές της νέας ελληνικής γλώσσας, μέσω του τονισμού της ελληνικότητάς τους.

2.7. Ο γλωσσικός και ποιητικός Κανόνας των πρώτων δημοτικιστών

Από την ίδια αφετηρία με τον Κοραή και τον Κοδρικά, δηλαδή την προσπάθεια δημιουργίας μιας γλωσσικής θεωρίας ικανής να εξαλείψει την πολυφωνία και να επιβληθεί ως δεσπόμενα, ζυμώνεται μία διαφορετική τάση στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, από υποστηρικτές της ομιλούμενης απλοελληνικής. «Δύο τάσεις, ξεκινημένες ουσιαστικά από την ίδια πνευματική και ψυχική διάθεση, καταλήγουν σε δύο γλωσσικές θεωρίες εκ διαμέτρου αντίθετες»,¹ για να θυμηθούμε ξανά τον Δημαρά. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και ο Ιωάννης Βηλαράς, ένας φιλόσοφος-διδάσκαλος και ένας ποιητής, αποτελούν τους κύριους εκφραστές, την εποχή εκείνη, του ριζοσπαστικού δημοτικισμού², οι οποίοι μάχονταν, ο καθείς με τα όπλα του, για την επιβολή της ομιλούμενης ελληνικής ως το ιδανικό γλωσσικό σύστημα για την εκπαίδευση και τη λογοτεχνία. Ο Αλ. Πολίτης περιγράφει την ομάδα αυτή ως: «μια μικρή ομάδα φίλων σκορπισμένων στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο –έξι-εφτά άνθρωποι, πάνω-κάτω- που φανατικά υποστήριζαν μία από τις βασικές αρχές του καθαρού Διαφωτισμού, *α΄ Πως η γλώσσα χρησιμεύει για να γρικόει ο ένας του άλλου τις ιδέες. β΄ Πως η γλώσσα, όσο είναι κοινότερη, ήγουν, όσο την καταλαβαίνουν περισσότεροι, τόσο είναι ωφελιμότερη. γ΄ Πως η γλώσσα οπού γράφεται και διαβάζεται καθώς προφέρεται, είναι κοινότερη και ευκολότερη*».³

Κοντά τους μπορεί να τοποθετηθεί και ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, ο οποίος μάλλον δεν είχε συναντήσει ποτέ τον Βηλαρά και τον Ψαλίδα,⁴ αλλά συνδεόταν μαζί τους

¹ Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 316.

² Αποκαλώ τον Ψαλίδα και τον Βηλαρά «ριζοσπάστες δημοτικιστές» διότι υποστήριζαν τη χρήση αποκλειστικά της απλής δημοτικής γλώσσας ως γλώσσας λογοτεχνικής και φιλολογικής, κάτι που προτείνουν πολύ αργότερα οι δημοτικιστές του 1880. Επιπλέον, πρόωθησαν σύστημα απλοποιημένης ορθογραφίας χωρίς τόνους.

³ Αλέξης Πολίτης, «1814. Η συνύπαρξη Βηλαρά και Χριστόπουλου στην Κέρκυρα», *Πρακτικά Θ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου. Παξοί 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014, 379. Το παράθεμα είναι από επιστολή του Βηλαρά προς τον Γενοβέλη, Ιωάννης Οικονόμος Λαρισσαίος, *Επιστολαί Διαφόρων (1759-1824)*, επιμ.: Γιάννης Α. Αντωνιάδης, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 210.

⁴ Βλ. Αλέξης Πολίτης, «1814. Η συνύπαρξη Βηλαρά και Χριστόπουλου στην Κέρκυρα», ό.π., σ. 379.

πνευματικά και υποστήριζε τη γλωσσική τους τοποθέτηση.¹ Άλλωστε ο Χριστόπουλος, από αρκετά νωρίς, είχε αναπτύξει τις απόψεις του στην *Γραμματική της Αιολοδοωρικής* (1805)²: η ρωμαϊκή γλώσσα ή αλλιώς «αιολοδοωρική» αποτελεί επιβίωση και αποτέλεσμα της μίξης της αιολικής και δωρικής διαλέκτου, η οποία δεν εμφανίζει καμία συγγένεια με την αττική διάλεκτο.

Πάντα ο λόγος γύρω στη γλώσσα: ο Ψαλίδας και ο Βηλαράς πιάνουν το νήμα από εκεί που το άφησε ο Καταρτζής, στο ανέκδοτο έργο του. Σχετικά με τη γλωσσική αγωγή των νέων έγραφε ο τελευταίος: «Ναί, τὸ βιβλίον νὰ μὴ λείπει, πλὴν πολλὰ λίγη νὰ ν' ἢ ἀνάγνωσι καὶ μελέτη του [...]. Ἄλλὰ ἐκεῖνο προηγουμένως ἀναγκαῖον, εἶναι τὸ λακιδι τὸ συχνόν, μὲ τὸ νὰ γένεται τοῦτο ἀνεπαισθήτως προπαρασκευῆ κ' εἰσαγωγῆ σὲ κάθε τί πού μέλλεις νὰ τὸ διδάξεις».³ Το ίδιο εννοούσε κι ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ομοϊδεάτης του Καταρτζή, όταν έγραφε πως η φυσική γλώσσα είναι η γλώσσα που «τὴν βυζάζαμεν ἀπὸ ταῖς μητέρες μας».⁴ Η μεθοδολογική προσέγγιση του Καταρτζή για τη συστηματοποίηση της ομιλούμενης υπήρξε η αναμενόμενη: η σύνταξη μιας Γραμματικής, η οποία, σε αντίθεση με το γραμματικό σχέδιασμα του Κοραή, δεν θα κατασκεύαζε τους κανόνες της γλώσσας, αλλά μονάχα θα τους συστηματοποιούσε, εφόσον αυτοί ενυπάρχουν ήδη στην προφορική έκφραση του γλωσσικού μη συστηματοποιημένου αυτού συστήματος. Αν ονομάσουμε το γραμματικό σύστημα του Κοραή «παραγωγικό», τότε αυτό του Καταρτζή θα το ονομάζαμε «επαγωγικό». Σημειώνει ο Καταρτζής:

«Κ' ἐπειδὴ εἶναι ὁμολογούμενον ἀπὸ τοὺς σοφοὺς τῆς Εὐρώπης ὅτ' οἱ παλαιοὶ πρῶτα ὕψθησαν στὰ ἑλληνικὰ μας καλὰ ποιητικὰ κ' ὕστερα ἔκαμαν κανόνες τῆς ποιητικῆς, καὶ πρῶτα ἐσύνταξαν καλοὺς ρητορικοὺς λόγους κ' ἔπειτα ἔκαμαν τὴ ρητορικὴ τέχνη, ἔτζη κ' ἐμεῖς στὰ ρωμαίικα δὲν ἔχουμε νὰ δώσουμε τοὺς κανόνες πὸν θέλουμε στὴ γλώσσα, καὶ νὰ διορίσουμε πῶς πρέπει νὰ συντυχαίνετ' αὐτή, ἀλλὰ ἔχουμε μόνον νὰ θεωρήσουμε τὴ φύσιν τῆς, ν' ἀναπτύξουμε τοὺς κανόνες π' αὐτὴ ἔχ' οἴκοθεν, καὶ νὰ τοὺς ἀκολουθήσουμε».⁵

Ο Καταρτζής δεν μπορεί να ξεφύγει από την κυριαρχία της Γραμματικής. Αντίθετα, ο Ψαλίδας και ο Βηλαράς, ενώ υιοθετούν τις απόψεις του Καταρτζή περί της ομιλούμενης γλώσσας και της παιδαγωγικής της αξίας, επιλέγουν έναν διαφορετικό δρόμο. Σε αχρονολόγητη επιστολή του Ψαλίδα προς τον Γ. Κ. Σακελλάριο γράφει ο γιαννιώτης

¹ Στα 1811 είχε αποστείλει μια επιστολή στον Ψαλίδα εκθέτοντάς του τον διαχωρισμό που είχε πραγματοποιήσει στη ρωμαϊκή γλώσσα σε «στερεώτικη» και «νησιώτικη», διαχωρισμός όμως που δεν προδίδει τον ενιαίο χαρακτήρα της ρωμαϊκής γλώσσας. Παράλληλα εκφράζει τον θαυμασμό του για τον Βηλαρά και επικροτεί τις γλωσσικές απόψεις του Ψαλίδα. Βλ. Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1969, σ. 587-588. Την επιστολή έχει εκδώσει λίγο πιο πριν και χωρίς τα λάθη του Βαλέτα ο Κων. Αθ. Διαμάντης, «Έξι γράμματα του Α. Χριστοπούλου», *Σήμερα* 2, (1.1.1961), σ. 20.

² Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Γραμματική της Αιολοδοωρικής, ήτοι της ομιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*, Εν Βιέννη 1805.

³ Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 28.

⁴ Δανιήλ Φιλιππίδης, «Προλεγόμενα στην επιτομή των *Φιλιππικών* του Πομπηίου Τρόγου» στο *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή μέση οδό*, επιμ. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα 1981, σ. 74.

⁵ Δ. Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 15.

δάσκαλος: «Επειδή ένας φυσικός Ρωμιός δεν έχει χρεία να μάθη τη γλώσσα του στη Μακεδονία, ούτε πρωτότυπα θέλει, ούτε βιβλία ούτε λεξικό [...] Γιατ' ο σοφός πρωτότυπα έχει όλο το γένος το ζωντανό, και θαμαστό, όπου έχει γλώσσα φυσική».¹ 'Η αλλού, στη γνωστή εκτενέστατη επιστολή προς τον Νεόφυτο Δούκα στα 1815, στην οποία θα επιστρέψουμε αναλυτικά παρακάτω:

«επιδης η γλοσα μας ηνε ζοντανη κε τη γραματηκη δεν τη χεραζετε αλος, παρα ο ξενος [...] Ποτε ομος χραζετε να γενη λεξικο; Αντα να γενουν βηβληα πολα σε κάθε τεχνη, κε επιστημη, κε με διαφορε λεξεις, κε φρασεσ της γλοσας, τοτε χραζετε λεξηκο, οπου να τα προσδιορηζη όλα αφτα, για να μην αμφηβαλη κανης, αν τα διαβαζη καενα παρομοιο βηβληο. [...]. Κατά το παρον ληπον ουτε γραμματηκη χραζετε, ουτε λεξηκο [...]. Αλα μας χραζοντε, καθος ηπα, βηβληα τον τεχνον, κε επστημον, κε της πήστης μας, για να πλουτηση το γενις από ηδεες αναγκεες, της οπηες οφκολα τες μαθενη, αν ηνε γραμενες στη γλοσα του».²

Και ο Βηλαράς τάσσεται με τις απόψεις του Ψαλίδα, όπως φαίνεται από επιστολή του πρώτου στον δεύτερο το 1812:

«Γραμματική! αυτή ή λέξη μ' ἔριξε σ' ἀπελπισία [...] Οἱ Ἕλληνες, ἀφέντη, ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους ἐθαύμασαν καὶ θαυμάζουν ὅλα τὰ ἔθνη, καὶ οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἴσως τὴν ἐξάριετη ἐνδεχόμενα γλώσσα, τὴ γλώσσα ὅπου ἐμεταχειρίστηκαν οἱ ἴδιοι Θεοὶ στὸν Ὀλυμπο [...] δὲν εἶχαν στοχαστὴ νὰ κάμουν ποτὲ Γραμματικὴ [...] Μὰ ποῦ τέλος πάντων οἱ Συγγραφεῖς; Ποῦ τὰ συγγράμματά μας, ὅπου θέλα μας δώσουν τὰ παραδείγματα, ἀναγκαῖα πρὸς ἐπικύρωση τῶν κανόνων, ὅπου θέλα σημειώσωμε στὴ γραμματικὴ μας; [...] Ἔως τώρα οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταφραστάδες ἐμακαρόνιζαν καὶ δὲν παύουν νὰ μακαρονίζουν [...] Ἄφησε τὸν καθένα νὰ γράψῃ, φθάνει νὰ γράφῃ καθὼς μιλάει».³

Οι γραμματικές και τα λεξικά περιττεύουν και εκείνο που επείγει είναι η διαμόρφωση ενός corpus λογοτεχνικών κειμένων, γραμμένα στην κοινή ομιλούμενη, βάσει των οποίων θα θεσπιστούν οι κανόνες της γλώσσας αυτής. Σύμφωνα με τη γραμματολογική, κειμενοκεντρική αυτή θεώρηση, τα λογοτεχνικά κείμενα επωμίζονται τον ρόλο των ρυθμιστών των γλωσσικών πραγμάτων, αυτή τη φορά όμως εκτός του γραμματικού πεδίου.

Στην περίπτωση του Ψαλίδα, του Βηλαρά αλλά και του Χριστόπουλου, περισσότερο η ιδιωτική τους αλληλογραφία παρά το τυπωμένο τους έργο φωτίζει τη στενή ιδεολογική

¹ Κωνσταντίνος Αθαν. Διαμάντης, *Άπαντα τ. 14, Το Αρχεῖον του Διδασκάλου του Γένους Αθανάσιου Π. Ψαλίδα (1767-1829)*, Αθήνα 1992, σ. 172.

² Ιωάννης Οικονόμος Λαρισσαίος, *Επιστολαί Διαφόρων (1759-1824)*, ό.π., σ. 254-255. Η επιστολή είχε αποδοθεί λανθασμένα στον Βηλαρά από τον Γ. Βλαχογιάννη και είχε συμπεριληφθεί μεταγραμμένη με αμέλεια στα *Άπαντα Ιωάννου Βηλαρά*, επιμ. Γ. Αχ. Βαρβαρέτος, Αθήνα 1936, σ. 290-315. Για το ζήτημα αυτό βλ. τη μελέτη του Λ. Βρανούση, *Κείμενα και Χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα. Δύο Κορυφαίοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κ' ένα βιβλίο τους που έμεινε ανέκδοτο*, Αθήνα 1973.

³ *Άπαντα Ιωάννου Βηλαρά*, ό.π., σ. 258-259.

τους συγγένεια, ως προς τις γλωσσικές τους θέσεις. Αποκαλύπτει μια σφιχτοδεμένη ομάδα, η οποία προσπάθησε να προτάξει ένα συγγραφικό και εκδοτικό πρόγραμμα, με απώτερο σκοπό την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής γλώσσας ως κυρίαρχου γλωσσικού οργάνου και ενός φωνητικού ορθογραφικού συστήματος.

Η κρητική λογοτεχνία –πιο συγκεκριμένα οι βενετικές εκδόσεις του *Ερωτόκριτου*, της *Βοσκοπούλας*, της *Θυσίας του Αβραάμ* και της *Ερωφίλης*– σύμφωνα με την κειμενοκεντρική γλωσσική θεωρία των Ψαλίδα και Βηλαρά, αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς, όπως θα δούμε παρακάτω. Και ο Χριστόπουλος όμως, στη δύση της ζωής του, γράφει έναν πρόλογο στην ανομοιοκατάληκτη μετάφραση στην Ραψωδία Α΄ της Ιλιάδας

«Οί δὲ ὁμοιοκατάληκτοι εἶναι, νομίζω, τῶν Σαρακηνῶν Ἀράβων. Αὐτοὶ ἐδίδαξαν καὶ τοὺς Πέρσας τὴν ὁμοιοκαταληξίαν. Τοὺς Σαρακηνοὺς βέβαια ἐμιμήθησαν καὶ οἱ Ἴσπανοί, ἐπὶ τῆς Σαρακηνοκρατίας τους. Τοὺς Ἴσπανοὺς ἔπειτα οἱ Φράγκοι τοὺς ἀκολούθησαν· καὶ τοὺς Φράγκους οἱ Ἴταλοὶ καὶ πολὺ κατόπ' οἱ Ἕλληνές μας τοὺς Ἰταλοῦς. Πρῶτος μιμητὴς τοὺς φαίνεται ὁ Κρητικὸς Βερνάρδος [sic] Κορνάρου, ὁ ποιητὴς τῶν Ἑρώτων τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τῆς Ἀρετούσας».¹

Ο Χριστόπουλος εντοπίζει την αρχή του ομοιοκατάληκτου στίχου στον *Ερωτόκριτο*, ανταποκρινόμενος περισσότερο, ίσως, σε μια διαδεδομένη και βιαστική άποψη του καιρού του, ο τυποποιημένος χαρακτήρας της οποίας ξεπερνά την προσωπική πεποίθηση του ποιητή. Όπως και να έχει, ο Χριστόπουλος, η ποιητική ταυτότητα του οποίου είναι φαναριώτικη και αντιμετωπίζει θετικά τη ρίμα, τοποθετεί τον Κορνάρο στις απαρχές της ελληνικής ομοιοκαταληξίας. Παρόλα αυτά, τον θεωρεί απλώς μιμητή της ιταλικής μανιέρας, σύμφωνα τουλάχιστον με τα τεκμήρια που έχουν σωθεί, καθώς πουθενά αλλού στο έργο του δεν εντοπίζεται μνεία στην κρητική λογοτεχνία. Τα διάσημα *Λυρικά* του δεν απηχούν έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Θεωρώ ότι η τοποθέτησή τους δίπλα στον Κορνάρο και την κρητική λογοτεχνία εν γένει, μια άποψη που κυριάρχησε στους μετέπειτα δημοτικιστές και καταστάθηκε τυπολογική προς εξυπηρέτηση ενός υπό διαμόρφωση Κανόνα, οφείλεται σε μια γενικευμένη και αστήριχτη συγγένεια ανάμεσα στην ευλύγιστη και απλή, μα καθ' όλα διαφορετική, γλώσσα και στιχουργία των δύο ποιητών. Η ιδεολογική ταύτιση του Χριστόπουλου με τον Ψαλίδα, όσον αφορά τη ομιλούμενη γλώσσα και τη φωνητική ορθογραφία,² είναι η βασικότερη αιτία που μας κάνει να πιστεύουμε πως οι απόψεις του Χριστόπουλου για την κρητική λογοτεχνία δεν πρέπει να διέφεραν πολύ από αυτές του Γιαννιώτη δάσκαλου.

¹ *Ελληνικά Αρχαιολογήματα του άρχοντος Μεγάλου Λογοθέτου κυρίου Αθανασίου Χριστόπουλου* [...] Εν Αθήναις 1853, σ. 109.

² Βλ. ξανά την επιστολή του στον Ψαλίδα (10 Νοεμβρίου 1811), όπου ο Χριστόπουλος υποστηρίζει πως τα *Λυρικά* τα είχε γράψει με ορθογραφία φωνητική («πολίτικα» γράφει ο ίδιος) και ότι ο εκδότης-διορθωτής εκσυγχρόνισε την ορθογραφία και τα εξέδωσε αλλαγμένα. Βλ. Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Άπαντα*, ό.π., σ. 587-588.

2.7.1. Το μανιφέστο του Ψαλίδα

Η επιστολογραφία του Αθανάσιου Ψαλίδα είναι εκείνη που τον καθιστά κεντρικό πρόσωπο στην αναζήτησή μας και επιπλέον τον αναδεικνύει σε ηγετική μορφή της μικρής ομάδας των δημοτικιστών. Άλλωστε ο Ψαλίδας μνημονεύεται συχνά για την αδιάλλακτη στάση του απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, το πάθος με το οποίο υποστήριζε τις θέσεις του αλλά και τον ηγετικό του χαρακτήρα, χάριν του οποίου έχαιρε σεβασμού ακόμα και από τους αντιπάλους του, αλλά δημιουργούσε με ευκολία και νέους εχθρούς.¹ Ο Ψαλίδας στα 1815 υπογράφει μια απαντητική επιστολή στον Νεόφυτο Δούκα. Η επιστολή του Ψαλίδα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για την ιστορία του κινήματος του δημοτικισμού που στα μετεπαναστατικά καλλιεργήθηκε για να γιγαντωθεί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, καθώς για πρώτη φορά πραγματοποιούνται συσχετισμοί και αναλογίες, οι οποίες θα μετατραπούν αργότερα σε προμαχώνες των υποστηρικτών της δημοτικής γλώσσας.

Παράλληλα, σε αυτή την επιστολή η κρητική λογοτεχνία παίρνει το «βάπτισμα του πυρός» στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και τοποθετείται στην αφετηρία και ταυτόχρονα στο κέντρο της Νεοελληνικής Λυρικής Ποίησης, λόγω της υψηλής αισθητικής της αξίας, ειδικά μέσα από το πρίσμα του γλωσσικού ζητήματος. Να σημειωθεί πως την ίδια χρονιά είχε εκδοθεί η επιστολή του Δούκα προς τον Πατριάρχη Κύριλλο, στην οποία ο αρχαιστής δέσποτας δεν χάνει ευκαιρία να εκθέσει τις γλωσσικές του απόψεις, παρόλο που η επιστολή αφορά κυρίως εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο *Ερωτόκριτος* λογίζεται από τον Δούκα ως ένα ποίημα που στέκει πολύ μακριά από τη σημερινή γλώσσα και κακώς χρησιμοποιείται ως πηγή ή συγκρίνεται με σύγχρονα έργα από ορισμένους λογίους² μια θέση που απηχεί τις απόψεις του Γαζή, παρόλο που ο τελευταίος δεν υποστήριζε τον εξαρχαϊσμό της γλώσσας, όπως ο Δούκας, ωστόσο οι γλωσσικές του απόψεις ήταν αρκετά συντηρητικές.

Στην εκτενή επιστολή του Ψαλίδα, ο Γιαννιώτης φιλόσοφος παραθέτει μια ολοκληρωμένη γλωσσική θεωρία-υπεράσπιση της ρωμαϊκής γλώσσας και παράλληλα συντάσσει το corpus των κειμένων που πλαισιώνουν και επιβεβαιώνουν το γλωσσικό του σύστημα. Ο Ψαλίδας ασπάζεται πλήρως τη γλωσσική θεωρία του Χριστόπουλου, έτσι

¹ Βλ. τα γλαφυρά σχόλια των Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 151-152, Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Λονδίνο 1820, σ. 441-443 και J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople*, τ. Α', Λονδίνο ²1825, σ. 548. Βλ. και το μελέτημα του Γ. Θ. Ζώρα, *Πληροφορία Άγγλου περιηγητού περί Βηλαρά, Χριστόπουλου, Ψαλίδα και Αλή Πασά το 1824*, Αθήναι 1974, σ. 1-16, όπου ο Ζώρας σχολιάζει τα λεγόμενα του Sheridan Wilson, ο οποίος γνώρισε τον Ψαλίδα στα 1824. Το έργο του S. Sheridan Wilson είναι το: *A narrative the Greek mission [...]*, Λονδίνο 1839. Χρήσιμη για τις γλωσσικές απόψεις του Ψαλίδα είναι και η νεκρολογία του Gaetano Grassetti, ιταλού καθηγητή και θαυμαστή του Σολωμού, που έγραψε στα ιταλικά το 1829. Βλ. Σ. Βλαντής, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 9, Εν Αθήναις 1926, σ. 94-96, όπου και μεταφρασμένα αποσπάσματα στα ελληνικά από τη νεκρολογία του Grassetti.

² Βλ. *Επιστολή προς τον παναγιώτατον Πατριάρχη Κύριον Κύριλλον περί εκκλησιαστικής ευταξίας υπό Νεόφυτου Δούκα*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1815, σ. 69-70.

όπως αυτή έχει αποτυπωθεί στην *Γραμματική της Αιολοδωρικής* (1805), και κάνει χρήση της ορολογίας του:

«Τουτη, λεγο, η νεκρομιαλη λογιotaτη μας δεν εσπουδαξαν τη γλωσα του γενου τους την τορεσηνη [...] κε αλα παρομια της Εολοδορηκοηνηκοατηκης διαλεκτος καταμαραθηκαν, κε απομοροθηκαν στο τεταρτο του Γαζη [...]. Παρατηρησε, δεσποτα μου, κε φηλε μου! στη η τορεσηνη γλωσα του γενου μας εχη διαλεκτες δηο, τη στεριοτηκη κε τη νησιοτηκη».¹ (σ. 243)

Ο Ψαλίδας αναπαράγει τις απόψεις του Χριστόπουλου και υιοθετεί απολύτως την ορολογία του, όπως του είχε γνωστοποιηθεί μέσω επιστολής του ίδιου του Χριστόπουλου κάποια χρόνια πριν. Ο λογοτεχνικός Κανόνας που προτείνει ο Ψαλίδας και υποστυλώνει τη γλωσσική του θεωρία ξεκινά από τον Κορνάρο και καταλήγει στον Χριστόπουλο. Ο Ψαλίδας είναι ο πρώτος που διαμορφώνει ένα corpus έργων γραμμένων σε απλή γλώσσα. Το νήμα είναι υφασμένο από ύλη γλωσσική. Και οι δύο ποιητές, ο Κορνάρος και ο Χριστόπουλος, γράφουν σε γλώσσα ρωμαίικη, δηλαδή αιολοδωρική.

«Την ηδια οστόσο² κε τορα σηνηθηζουν η λογιotaτη μας στα σκολια σ' ολη την Ελαδα, κε στα μηκρα κε στα μεγαλα. Αφτη όμως το γενοσ δεν την εχη, επηδης κε στο γενοσ απομηνε, κε ηνε η Εολοδορηκη, στην οπηα εγραψε το θαμαστο του πηημα τον Εροτοκρητο ο Κρητηκος στηχουργος Κουρνάρος, κε ο Αθανάσης ο Χρηστοπούλος τα ληρηκα του». (σ. 246-247)

Ο θαυμασμός του για την κρητική λογοτεχνία είναι αδιαμφισβήτητος και οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο ότι τα κρητικά έργα εξυπηρετούν τη γλωσσική του θεωρία. Παρακάτω ο Ψαλίδας εμμένει περισσότερο στο corpus που προτάσσει:

«Επηδης βηβληα ρομεικα δεν εχομε πολα, χορια από τεσσερα, τον Εροτοκρητο, οπού ηνε αλος Όμηρος, για να μην ηπο καλητερος, τον Χρηστοπούλος, οπουνε νεος Ανακρέοντας, την Εροφήλη, κε την Βοσκοπούλα, κι' αν ηνε κι' αλο καενα, δεν το ηδα, τα τρηα απ' αφτα στην νησιοτηκη διαλεκτο, κε ο Χρηστοπούλος στη στη στεριοτηκη, τα οπηα αν ξανατηποθουν με την ορθογραφη της γλωσας μας, οληγα εξοδα χρηαζοντε». (σ. 251)

Η διαδοχή είναι ξεκάθαρη και ο Χριστόπουλος στέφεται ο συνεχιστής της παράδοσης της κρητικής λογοτεχνίας, με κριτήριο την απλή γλώσσα και τη χάρη του στίχου του. Άλλωστε, την ορολογία του προτάσσει ο Ψαλίδας. Αξίζει να σταθεί κανείς σε δύο καίρια σημεία του αποσπάσματος. Πρώτον, ο Ψαλίδας αναφέρεται στον *Ερωτόκριτο*

¹ Όλες οι παραπομπές από την επιστολή του Ψαλίδα πραγματοποιούνται από την έκδοση Αντωνιάδη-Παπαϊωάννου (1964), με εκσυγχρονισμένη ορθογραφία, όπως σημειώθηκε παραπάνω. Το χειρόγραφο του Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου βρίσκεται ψηφιοποιημένο στο ψηφιακό αρχείο του ΚΕΜΝΕ <http://psifiakaarxeia.academyofathens.gr/rec.asp?id=79451>.

² Αναφέρεται στην τεχνητή καθαρεύουσα ή *ψευδοαττική* όπως την ονομάζει ο ίδιος λίγες αράδες παραπάνω.

χρησιμοποιώντας την κοραϊκή μεταφορά («άλλος Όμηρος») και συμπλέει με το κοραϊκό σχήμα.¹ Προχωρεί παραπέρα, προσθέτοντας το τολμηρό «για να μην ειπώ καλύτερος», θέλοντας να δυναμιτίσει τον συνομιλητή του, αλλά και ολόκληρη τη λογιούση της εποχής του. Ο υπαινιγμός αυτός εγγράφεται πιθανότατα στο πάθος του Ψαλίδα να υποστηρίξει το σύστημά του και τη γλωσσική ιδεολογία που πρεσβεύει, ενώ παράλληλα επιθυμεί να έρθει σε ρήξη με το πρόσφατο παρελθόν, στο οποίο η λογιούση καταδίκασε αυτά τα έργα χωρίς δεύτερη σκέψη, αλλά και με το παρόν, οπότε, κατά τη δεσπίζουσα άποψη, τα έργα αυτά απαξιώνονταν.

Το δεύτερο σημείο αφορά στην πρόταση του Ψαλίδα για ένα εκδοτικό πρόγραμμα κατά το οποίο τα κρητικά έργα θα εκδίδονταν μεταγραμμένα στη φωνητική ορθογραφία. «Ολίγα έξοδα χρειάζονται» για ένα τέτοιο εγχείρημα κατά τον Ψαλίδα και από όσο γνωρίζω είναι ο πρώτος που προτείνει ένα εκδοτικό εγχείρημα σχετικό με τα κρητικά κείμενα έστω κι αν αυτό αφορά περισσότερο στην προώθηση ενός γλωσσικού συστήματος κι όχι των ίδιων των κειμένων. Η επόμενη φορά που προτάθηκε κάτι παρόμοιο, εξαντλώντας όλη την αυστηρότητα για έναν τέτοιο συσχετισμό, ήταν μετά από 70 χρόνια, όταν στις 4 Αυγούστου του 1886 ανατέθηκε στον φιλόλογο Αντώνιο Γιάνναρη η κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*.² Φυσικά πρόκειται για κάτι τελείως διαφορετικό, καθώς το ζητούμενο στην δεύτερη περίπτωση είναι μια κριτική έκδοση, όταν οι εποχές είχαν αλλάξει, η κρητική λογοτεχνία είχε πια αποκατασταθεί στον Κανόνα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και η επιστήμη της φιλολογίας πάσχιζε να αποκαταστήσει τα «γλωσσικά μνημεία». Παρόλα αυτά το αίτημα του Ψαλίδα διατηρεί την τολμηρότητα του και τη διορατικότητά του, έστω κι αν η ζυγαριά κλίνει προς τη μεριά της γλώσσας και όχι της λογοτεχνίας.

Όταν επιθυμεί να βρει συμπαράστατες στο γλωσσικό του αγώνα επιστρατεύει, εν είδει αυθεντίας, αποσπάσματα από τον πρόλογο του Αμβρόσιου Γραδενίγου στην έκδοση της *Ερωφίλης* του 1627.

«Ντροπη τους οπού λεγοντε κε λογιωτατη, κε Εληνες κε δεν ονομαζοντε Τσουνκση, Εσκημόη, κε Λάπωνες, τα βρομεροτερα, κε βαρβαροτερα γενη της γης. Αμ πως αλιος δεσποτα μου! να τους ονομασο; Τους πιανη να λεν τη θαμαστη μας γλοσα χηδεα, βαρβαρη, κε ποταπη, κε ν' ανε κε φιλοσοφη; Κε δεν αντρεποντε ουδε από τον τηπογραφο της Βενετιάς, οπού δεν ονομαζη την Κρητηκη γλοσα χηδεα, μονε φρησηκη, οπού θελη να ηπη, οπια γλοσα ουδε μηληθηκε πουθενα, ουδε μηλιετε, ηνε αφησκη, ηγουν πλαστή, κε ψεφτηκη, κε αφτη βεβια ηνε κε χηδεα, κε βαρβαρη. Ακουσε, παρακαλο, πως φανερονη αφτη την αληθια στο δραμα της Εροφηλης:»

¹ Για μια ενδεικτική γνώμη του Ψαλίδα για τον Κοραή (καθόλου αρνητική) βλ. το γράμμα του προς στον Ιωάννη Ζαμπέλιο, Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Νέα Εστία*, τ. 7, αρ. 167, (Μάρτιος 1879), σ. 149-150. Ο Ψαλίδας έβλεπε τον Κοραή ως έναν σημαντικό διδάσκαλο, ο οποίος όμως ακολουθούσε λάθος δρόμο στα γλωσσικά θέματα. Ενδιαφέρον έχουν και οι μομφές του Χριστόπουλου για τον κοραϊκό κύκλο του *Λόγιο Ερμή*, όπως την αποτύπωσε στην επιστολή του 1811 στον Ψαλίδα: «Εκείνα που 'τερατολογούν' στον Λόγιο Ερμή είναι γραίας μαντεύματα και γέρου παραμύθια». Βλ. *Αθανάσιου Χριστόπουλου Άπαντα*, ό.π., σ. 587.

² Οι επιστολές του Αντώνιου Γιάνναρη στον θείο του Χατζη-Μιχάλη Γιάνναρη απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο Χανίων. Για τη συγκεκριμένη επιστολή βλ. Συλλογή 31, φάκ. Ι, υφάκ. Α', αρ. 87.

Τραγωδία ονομαζομένη Ερωφίλη του ευγενεστάτου κυρίου Γεωργίου Χορτάτση του Κρητικού, νεωστί μεν τυπωθείσα, διορθωθείσα δε εις την φυσικήν της γλώσσαν την Κρητικήν. Κε στο προημιο το ηδιο ξαναλει. Η παρούσα Τραγωδία όσον είναι μελίρρυτος εις την φυσικήν της γλώσσαν την Κρητικήν...Παρασοστα ονομαζη τη γλοσα, οπού μηλιετε, φησηκη, επηδης η ανθρωπη τη μαθενουν πεδιουθε, κε ετση τους γενετε εξη, κε η εξη λεγετε δεφτερη φηση, κε από ταφτη την αφορμη η μητρικη, κε φησηκη γλοσα δεν αλησμονιετε ποτέ». (σ. 245-246)

Για τον Ψαλίδα, η φιλολογική συνέπεια του επιμελητή της έκδοσης του 1676, προσλαμβάνεται ως ένα πρώιμο μανιφέστο υπέρ της επικράτησης της φυσικής γλώσσας. Με σκαμπρόζικο ύφος και με τους τόνους ανεβασμένους ο Ψαλίδας ψέγει τη λογισύνη του καιρού του που δεν αναγνωρίζει την απλή γλώσσα και χρησιμοποιεί την ίδια ρητορική με αυτήν ώστε να επιτεθεί στη λόγια, κατασκευασμένη γλώσσα. Την αποκαλεί «χυδαία» και «βάρβαρη». Ο Ψαλίδας στην επιστολή του παραθέτει το προοίμιο της έκδοσης της *Ερωφίλης* ως ένα απολογητικό κείμενο υπέρ της «φυσικής γλώσσας», η οποία περνάει από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης.

Στην επιστολή του ο Ψαλίδας επιστρατεύει επίσης την αυθεντία του Κορνάρου, και δίπλα του τοποθετεί τον Χριστόπουλο, ώστε να εκθέσει την πεποίθησή του πως οι γραμματικές και τα λεξικά είναι ανώφελα όταν αυτά δεν στηρίζονται σε μια γερή κειμενική παράδοση έργων γραμμένων στην απλή γλώσσα. Τα κρητικά έργα, κατά τον Ψαλίδα, πρέπει να κατασταθούν τα κυριότερα όργανα για την προώθηση και την επιβολή της ρωμαϊκής γλώσσας ως το δεσπόζων γλωσσικό σύστημα του Νέου Ελληνισμού:

«τη γραματηκη δεν τη χρηαζετε αλος παρα ο ξενος, κι' ουδε ο Όμηρος χρηαστηκε γραματηκη, ουδ' ο Ερωτόκρητος, κε Χρηστόπουλος. [...]. Για ταφτο κι ο Κουρνάρος ο Κρητηκος, κε ο Χρηστόπουλος εγραψαν αχαμνα, με το να μην καρτερησαν να ηενη η γραματηκη προτα, για να μαθουν να σχηματηζουν τες λεξες της γλοσας τους». (σ. 254)

Την ίδια ακριβώς συλλογιστική, με παρόμοια διατύπωση, ακολουθεί ο Ψαλίδας όταν γράφει στον Κοζανίτη γιατρό, ποιητή και λόγιο Γεώργιο Σακελλάριο, εκθέτοντάς του τη φιλοσοφία του περί γλώσσας:

«Έπειδής ένας φυσικός Ρωμιός δέν έχει χρεία νά μάθει τή γλώσσα του στη Μακεδονία, ούτε πρωτότυπα θέλει, ούτε βιβλία, ούτε λεξικό, καθώς δέν τὰ θέλησε ούτε ό Κουρνάρος ό Κρητικός, άντα στιχούργησε στον Έρωτόκριτό του, ούτε ό Όμηρος έγύρεψε καένα από ταυτα, όπου χαλεύεις ή Έξοχότη σου. Γιατ' ό σοφός πρωτότυπα έχει όλο τò γένος τò ζωντανό, και θαμαστό, όπου έχει γλώσσα φυσική».¹

¹ Κωνσταντίνος Αθαν. Διαμάντης, *Άπαντα τ. 14, Το Αρχεόν του Διδασκάλου του Γένους Αθανάσιου Π. Ψαλίδα*, ό.π., σ. 172. Η επιστολή είναι αχρονολόγητη.

Τα κρητικά κείμενα αποτελούν και εδώ το ιδανικότερο corpus πάνω στο οποίο στηρίζεται η ρωμαϊκή γλώσσα όχι μονάχα διότι στέκουν στην απέναντι όχθη της γραμματικοκρατούμενης λογισμένης, αλλά διότι σώζουν απόφους τους τύπους της ιδανικής, κατά τον Ψαλίδα, γλώσσας.

«τα παθη κε αποκοπες, κε αλαγες τον γραματων της τορεσνης γλωσσας της φησηκης, κε θαμαστης, οπου δεν ινε διαφορετηκα απο τα παλια [...]: *Ήτونه τσ' αρετής πηγής, και τσ' αρχοντιάς η φλέγα* (Ερωτόκριτος) [...] *Οημέ κακόν οπόπαθα... / μα τη χαρά απού περνες την όρ' απού γρηκούσα / τ' αφτιά σου, πως τα χήλη μου κόρη μου σε λαλούσα*» [Ερωφίλη, στ. 383-384] κε κομενα σαν του Ομήρου: *Κ' η ψη μου ν' αν' χεραμενη πασηχαρη στον Αδη, / να παγ' η ψη να τονε βρη... / βλαφτη πολα τα γερα κε τη νιοτη.* (Ερωτόκριτος). ηγουν γεράματα, ψηγη, καθος κε, θες αντης θελης. (σ. 245)

Ο Ψαλίδας εδώ εργάζεται όπως ο Κοραΐς στη *Γραικική Γραμματική* του, αλλά με διαφορετική στοχοθεσία και εκκινεί από αντίθετη ιδεολογική αφετηρία. Παρόλα αυτά, η μεθοδολογία παραμένει η ίδια: παράθεση στίχων, εν είδει παραδειγμάτων, ώστε να σχολιαστούν στιχουργικά πάθη και γραμματικά φαινόμενα. Στο παραπάνω απόσπασμα ο Όμηρος συνυπάρχει με τον «άλλο Όμηρο» –πανταχού παρών ο χαρακτηρισμός του Κοραΐ– ώστε μέσω της αντιστοιχίας φαινομένων όπως η αποκοπή ή η συνίζηση να προωθηθεί η ιδέα της συνέχειας της ρωμαϊκής γλώσσας από την αρχαία ελληνική απόδοση κύρους στην απλή γλώσσα μέσω της σύνδεσής της με τα «καλά ελληνικά». Η συλλογιστική αυτή του Ψαλίδα δεν μπορεί να νοηθεί χωριστά από τον αποδέκτη της επιστολής, τον αρχαϊστή Νεόφυτο Δούκα, του οποίου τη γλωσσική τοποθέτηση ο Ψαλίδας κατακεραυνώνει. Εάν ο Κοδικάς έβρισκε αυτή τη σύγκριση (Ομήρου και Κορνάρου) βλάσφημη, όπως είδαμε παραπάνω, τότε ο Δούκας θα μιλούσε για ιεροσυλία.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λόγος του Ψαλίδα, όταν ξεφεύγει από την αυστηρά γλωσσοκεντρική προσέγγιση και εισέρχεται στο πεδίο της στιχουργικής κριτικής, έστω και σε ένα επίπεδο πρωτόλειο:

«κι' αν ινε [το τελικό -ν] κε πουθενσ στη νησιοτηκη, ινε το φησηκα, ηγουν εκη οπου πρεπη, και οπου τ' αφτηού η μουσηκη το δεχετε, καθος φενετε στον Ερωτόκριτο, κε κηταξε: *Κε το πεδημ' ανεκανής μου τόθελε σκοτόση, / ετιον κερο ανταμηψη δεν ηθελα του δοση. / ουδε γηρεψην ηθελα να γδηκιθ' ετιαν ορα, // παρακαλέση τ' οθελες οχη να σε βαρενη.* Στο *γηρεψην* το θέλει η γλώσσα η φυσική το ν: αφορμής οπου ακολουθα φωνήεντο, κε στο *παρακαλέση* δεν το θελη, επηδης ακολουθη σημφονο, καθος κε στα ακολουθα φενετε: *στο μεσα κοψην ηθελε το σηδερόν αμονη.../ εσημοσε στο τελος μου μαθης το θες κηρα μου / στα ξενα πως με θαψαση, κε κην' τα κοκκαλα μου*» (σ. 248-249)

Με αφορμή τη χρήση του τελικού -ν σχολιάζεται η μουσικότητα του στίχου του *Ερωτόκριτου*. Παρατίθεται ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ευφωνίας. Η στοχοθεσία

του Ψαλίδα αφορά ουσιαστικά ξανά στη φυσική γλώσσα και την ικανότητά της να εξυπηρετεί καλύτερα τη στιχουργία με την ευλυγισία και τη χάρη της, σε αντίθεση με την καθαρεύουσα ή την αρχαϊζουσα. Εδώ πρέπει να σχολιαστεί πως ο Ψαλίδας παραθέτοντας παραδείγματα από τον *Ερωτόκριτο* ή την *Ερωφίλη* τα προσαρμόζει ταυτόχρονα στη φωνητική ορθογραφία που υποστηρίζει. Τα κρητικά έργα εγγράφονται στο ορθογραφικό σύστημα της *Ρομέηκης Γλώσσας*¹, πράξη που συμπλέει με την εκδοτική πρόταση για τα κρητικά έργα που ο Ψαλίδας είχε εκθέσει παραπάνω.

Με αυτή την επιστολή, όπως σημειώνει εύστοχα ο Βρανούσης, ο Ψαλίδας «είχε γράψει μια ολόκληρη επιστολιμαία διατριβή, φιλολογική πραγματεία με αξιώσεις, που εξέθετε όχι μονάχα το γλωσσικό του πιστεύω, αλλά και τις ιδέες του γενικότερα πάνω σε πολλά θέματα του Νέου Ελληνισμού».² Η σημασία της επιστολής αυτής έγκειται στο ότι ξεφεύγει από τον χώρο του ιδιωτικού, ξεπερνά τον φυσικό της αποδέκτη και διαβαζόταν μήνες μετά τη σύνταξή της, καθώς κυκλοφορούσε, σε χειρόγραφη μορφή, ανάμεσα στον μικρό κύκλο των δημοτικιστών σε Λαμία, Λάρισα και Κόρινθο.³

Όμως αυτό που αναγάγει την επιστολή αυτή σε κεντρικό κείμενο του καιρού της είναι η προγραμματική χρήση της από τον Ψαλίδα και τον Βηλαρά. Οι δύο φίλοι ετοίμαζαν την από κοινού έκδοση ενός βιβλίου στα 1820-1821.⁴ Ο καθένας τους είχε προτείνει έναν τίτλο: *Γραφή ενός από την Ελλάδα προς έναν φιλο του στην Ολλανδα δια τη ρομεική γλώσσα* προτείνει ο Ψαλίδας και ο Βηλαράς τον πιο εύγλωττο *Γραφή Ρομειού προς Ρομειον για τη γλώσσα τους*.⁵ Το βιβλίο ήταν έτοιμο για τύπωμα στο ανεκτικό και ιδεολογικά αποφορτισμένο, όσον αφορά τις γλωσσικές διαμάχες του Νέου Ελληνισμού, Άμστερνταμ, όπως μαρτυρά και το εξώφυλλο που σώθηκε και στο κάτω μέρος της σελίδας αναγράφεται «1821 Άμστερδαμ».⁶ Το από κοινού βιβλίο τους θα περιείχε ποιήματα και πεζά του Βηλαρά, ενώ η επιστολή του Ψαλίδα προς τον Δούκα προτάσσεται ως «Πρόλογος». Το βιβλίο ποτέ δεν εκδόθηκε διότι η φωτιά της Επανάστασης πάγωσε κάθε εκδοτικό σχέδιο.

Επομένως, δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί πως η επιστολή του Ψαλίδα ανάγεται σε ένα μανιφέστο των υποστηρικτών της απλής γλώσσας. Ένας πρόλογος προγραμματικού χαρακτήρα, που θα πλασιώνει και θα χρωμάτιζε ιδεολογικά ποιήματα και πεζά κείμενα του Βηλαρά, τα οποία θα λειτουργούσαν ως πρακτική εφαρμογή των απόψεων του Ψαλίδα, έτσι όπως αυτές εκφράζονται στην επιστολή του. Το βιβλίο αυτό θα εξυπηρετούσε τη «διευρυμένη λειτουργικότητα»⁷ του γλωσσικού συστήματος που προτείνουν Ψαλίδας και Βηλαράς, απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία και τη διάδοση του συστήματος αυτού. Στο ανέκδοτο βιβλίο του Ψαλίδα και του Βηλαρά

¹ [Ιωάννη Βηλαρά], *Η Ρομέηκη Γλώσσα*, Στην Τηπογραφή των Κορφον, 1814.

² Λ. Βρανούσης, *Κείμενα και Χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα*, ό.π., σ. 59.

³ Ό.π., σ. 59.

⁴ Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. 60-70.

⁵ Ό.π., σ. 61.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 61.

⁷ Για τον όρο αυτόν βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Οι γραμματικές αντιλήψεις των Α. Χριστόπουλου-Γ. Βηλαρά και το λογοτεχνικό τους έργο. Πρώτη απόπειρα συγκριτικής εξέτασης», *Σύγκριση/Comparaison*, 13 (2002), σ. 258-259.

αποκρυσταλλώνεται μια ιδεολογία που στέκεται στην αντίπερα όχθη των κοραϊκών απόψεων, μα συμμαχεί ταυτόχρονα με αυτήν στο πλαίσιο της μεθοδολογίας και της χρήσης των κρητικών κειμένων ως πρωταρχικών πηγών γλωσσικού και ποιητικού υλικού. Υφαίνεται έτσι ένα δίκτυο λόγου, το οποίο κωδικοποιεί μια ολόκληρη τάση της γλωσσικής φιλοσοφίας και της λογοτεχνικής κριτικής της εποχής. Η κρητική λογοτεχνία, μέσα στο δίκτυο αυτό, προσλαμβάνεται ως η απαρχή της νεοελληνικής ποίησης, η οποία βρίσκει άξιους συνεχιστές στα πρόσωπα του Βηλαρά και του Χριστόπουλου. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό η κρητική λογοτεχνία κατέχει την κεντρική θέση και τα κρητικά κείμενα συστήνουν τον Λογοτεχνικό Κανόνα, που προκρίνεται από τους συγκεκριμένους γλωσσικούς ρεφορμιστές. Σε αντίθεση προς την προσέγγιση του Κοραή, εδώ τα κρητικά έργα δεν περιορίζονται απλώς σε πηγές γλωσσικού υλικού. Εκτιμάται και εξάρεται με συστηματικό τρόπο, η ποιητικότητά τους και η λογοτεχνική τους αξία.

3. Η παράδοση της Κρητικής Λογοτεχνίας στα Επτάνησα

Η ανάδειξη των κρητικών κειμένων από τους Ηπειρώτες Ψαλίδα και Βηλαρά, δεν νομίζω πως δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από τη γεωγραφική τους ταυτότητα. Η γειτνίαση του εμπορικού και πνευματικού κέντρου των Ιωαννίνων με τα νησιά της Επτανήσου πρέπει να συμπεριληφθεί στην εξίσωση που προκύπτει από τη σχέση του Ηπειρώτικου Διαφωτισμού με τα έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας. Ο Βηλαράς αξιοποιεί δημιουργικά την επτανησιακή λυρική παράδοση, η οποία είχε γαλουχηθεί από την Κρητική Λογοτεχνία, στα στιχουργήματά του¹ και επιβεβαιώνει την ύπαρξη άμεσου διαλόγου μεταξύ Επτανήσων και Ηπείρου. Το ρίζωμα της Κρητικής Λογοτεχνίας στην επτανησιακή λογοτεχνική και θεατρική παράδοση είναι πολύ βαθύ, όσο και αρκετά μελετημένο, χωρίς να λείπουν ωστόσο αρκετές παρερμηνείες.

Μετά το 1669 και την πτώση του Χάνδακα από τους Οθωμανούς, πολλοί Κρήτες πρόσφυγες κατέφυγαν στα Επτάνησα, τα οποία βρίσκονταν ακόμα υπό ενετική κυριαρχία. Μαζί τους έφεραν και πολλά χειρόγραφα και φυσικά τη λογοτεχνική και πολιτισμική τους παράδοση. Σημειώνει η Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου: «[...] μετά την κατάληψη του Χάνδακος υπό των Τούρκων (1669), πολλοί Κρήτες είχαν καταφύγει ως πρόσφυγες εις την Επτάνησον, ένθα και διέδωσαν τα έργα του κρητικού θεάτρου».² Άλλωστε ο πρόλογος του επιμελητή της πρώτης έκδοσης του *Ερωτόκριτου* λειτουργεί και ως μια σημαντική, κυρίως για την πρωιμότητά της, μαρτυρία της επιβίωσης της κρητικής λογοτεχνικής παράδοσης στα Επτάνησα:

¹ Βλ. για παράδειγμα το αδιευκρίνιστο ακόμα φιλολογικό πρόβλημα, που επισήμανε ο Λίνος Πολίτης στα 1958-1959, και αφορά μια παραλλαγή του βηλαρικού τραγουδιού *Πουλάκι ξένο* από τον σύγχρονο του Βηλαρά Ζακυνθινό Θωμά Δανελάκη (ή το ανάποδο μήπως;). Βλ. Λίνος Πολίτης, *Οι Βιβλιοκρισίες 1926-1973*, Αθήνα 2002, σ. 67.

² Γλυκερία Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα 1958, σ. 21.

«Ἐκρίνα καλὸν μὲ τῆ συμβουλὴν λογίων ἀνθρώπων νὰ πρωτοτυπώσω εἰς ταύταις ταῖς ἡμέραις τὸν Ἑρωτόκριτον, Ποίημα παλαιόν, ὅπου τόσον ἐπαινεῖται καὶ τιμᾶται εἰς τοὺς νήσους τοῦ Ἄδριακοῦ, καὶ εἰς Πελοπόννησον, καὶ μάλιστα εἰς τὴν περίφημην χώραν τῆς Ζακύνθου, ὅπου ἀκόμη εὐρίσκονται, ὡσὰν καὶ ἄλλοῦ, οἱ ἀπόγονοι τῶν ταλαιπώρων Κρητικῶν, καθὼς ἐκεῖ ἠῦραν εὐσπλαγχνικὸν καταφύγιον μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πατρίδος τῶς, καὶ ἀπὸ τούτους ἐδημοσιεύθη τὸ ποίημα, ὄντας συνθεμένον εἰς τὴν Κρητικὴν τῶς φυσικὴν Γλῶσσαν, καὶ ἐκοινολογήθη εἰς ὅλην τὴν Νῆσον, καὶ εἰς ἄλλους τόπους»¹

Αν παραβλέψουμε το διαφημιστικό χαρακτήρα της παραπάνω σημείωσης, ο οποίος την καθιστά μη ἐγκυρη πηγή ιστορικών πληροφοριῶν, ἡ ἐκδοση τοῦ *Ἑρωτόκριτου* στα 1713 πραγματοποιεῖται γιὰ νὰ καλύψει τὴν ἀνάγκη ἐνός σχετικὰ ἐξοικειωμένου με τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἀναγνωστικοῦ κοινού. Το ὅτι ἡ ἐκδοση αὐτὴ βρίσκεται πιο κοντὰ στο λόγιο βιβλίο (ἀφιέρωση σε σημαίνων πρόσωπο, χαμηλὸ tirage, υψηλὴ τιμὴ) παρά σε ἕνα «λαϊκὸ» ἐντυπο καὶ ἀπευθύνεται σε ἕνα ἐξειδικευμένο κοινὸ, εἶναι γνωστὸ.² Παρόλα αὐτὰ δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνός ἀναγνωστικοῦ κοινού στα Επτάνησα, ἐξοικειωμένου με τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἀπὸ πολὺ νωρίς.

Απὸ τα μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ μετὰ πάντως, ἡ κρητικὴ λογοτεχνία διαχύθηκε στα Επτάνησα μέσα ἀπὸ ἕνα δίκτυο διάφορο τοῦ ἐντύπου, που ἐκκινούσε ὡστόσο ἀπὸ αὐτό. Ὁ *Ἑρωτόκριτος*, ἡ *Ἐρωφίλη* καὶ ἡ *Βοσκοπούλα* εἶχαν περάσει στὴν προφορικὴ παράδοση τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Κέρκυρας, σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες που ἔχουν ἐρανιστεῖ καὶ μελετηθεῖ.³ Ἡ *Βοσκοπούλα* καὶ ἡ *Ἐρωφίλη* φαίνεται νὰ ἐντάχθηκαν στὸν καθαυτὸ προφορικὸ πολιτισμὸ,⁴ σε ἀντίθεση με τὸν *Ἑρωτόκριτο*.⁵ Αποσπάσματα ἀπὸ τὸν *Ἑρωτόκριτο* διατηρούσαν νὰ μὲν τὴν αὐτονομία τους καὶ τὴν ἐπιτελεστικὴ τους λειτουργία μέσα στὸν κόσμον τῆς προφορικῆς παράδοσης, ὡς τα τραγούδια ἢ τα παραμῦθια, ἀλλὰ ποτέ δὲν ἀποκόπηκαν ἀπὸ τὴν ἐντυπὴν παράδοσή τους.

Ἐκτός ἀπὸ τα ἀπλὰ τραγούδια ἢ τις παραλλαγές χωρίων ἢ καὶ ολόκληρων ἔργων, οἱ λαϊκὲς αὐτὲς παραλλαγές ἀπέβλεπαν σε μιὰ δραματικὴ ἀναπαράσταση ἢ ἔστω μιὰ δημόσια φωναχτὴ ἀνάγνωση. Ἡ θεατρικὴ δραστηριότητα στα Επτάνησα ἦταν ιδιαίτερα ἀναπτυγμένη ἤδη ἀπὸ τα μέσα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, καθὼς υπαίθριες παραστάσεις, ἐθιμοτυπικὲς γιορτές, ὅπως ὁ εορτασμὸς τῶν Αποκριῶν, ἀλλὰ καὶ παραστάσεις πρὸς τιμὴν ἐξεχόντων προσώπων τῆς Γαλινοτάτης κυριαρχούσαν στὴν καθημερινότητα τῶν

¹ *Ἑρωτόκριτος* Ἀλεξίου, «Ὁ Τυπογράφος. Εἰς ἐκείνους, ὅπου θέλουσιν ἀναγνώσει το παρὸν Βιβλίον».

² Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «*Ἑρωτόκριτος* καὶ προφορικὴ παράδοση», *Ζητήματα ποιητικῆς στὸν Ἑρωτόκριτο*, ὁ.π., σ. 404 καὶ σημ. 14.

³ Γιὰ τὴν ἐκτενὴ βιβλιογραφία τοῦ ζητήματος βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Τὸ βιβλίο μέσο παραγωγῆς τῆς προφορικῆς γνώσης», *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Ἀθήνα 1982, σ. 276-277, σημ. 2. Βλ. ἐπίσης τὸ ἀρθρο τοῦ Νίκου Γ. Σβορώνου, «Ὁ ἀπόηχος τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας στὴν προφορικὴ παράδοση τῆς Λευκάδας», *Μελετήματα γιὰ τὴ Λευκάδα καὶ τοὺς Λευκαδίτες*, ἐπιμ. Σπύρος Ι. Ἀσδραχᾶς, Κώστας Τσικνάκης, Ἀθήνα 2011, σ. 117-124.

⁴ Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἐνδιαφέρουσα διασκευὴ στὴν *Ἐρωφίλη*, *Πανάρατος* στο Γ. Θ. Ζώρας, Π. Κρετσή-Λεοντοσίνη, *Πανάρατος. Μονόπρακτος λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης*, Ἀθήνα 1957.

⁵ Βλ. Ἀλ. Πολίτης, *Ζητήματα Ποιητικῆς*, σ. 400-408.

κατοίκων.¹ Ο Δε Βιάζης το συμπυκνώνει ωραία: «τῆς Ἐπτανήσου οἱ κυρίαρχοι λοιπὸν ἦσαν φιλόμουσοι καὶ φιλότεχνοι. Ἦρέσκοντο εἰς τὰς παραστάσεις, συνεπῶς παρεκίνουν καὶ τὰς νησιώτας εἰς παραστάσεις».² Ἡ Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου θεωρεῖ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ παράδοση τῆς Κρητικῆς Αναγέννησης ανανέωσε τὸ επτανησιακὸ θέατρο, τουλάχιστον σε ἐπίπεδο δραματικῆς *corpus*, τὸ ὁποῖο, ὠστόσο, ἤδη εἶχε αναπτυχθεῖ ξέχωρα ἀπὸ τὴ θεατρικὴ ἀνθήση στὴν Κρήτη τῆς Αναγέννησης³: «[...] οἱ Ζακύνθιοι ἐστράφησαν πρὸς τὸ ἤδη ὑπάρχον πλουσιώτατον καὶ ἐν χειρογράφοις κυκλοφοροῦμενον υλικὸν τῶν ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας», ὥστε νὰ καλύψουν τὴν ἀνάγκη τοὺς νὰ συνοδέψουν τὸ θέαμα με τὸ λόγο.⁴ Σῶζεται ἡ πληροφορία, ἀδιασταύρωτη ὠστόσο, πὼς στὰ 1728 εἶχε παρασταθεῖ ἡ *Ερωφίλη* ἐν ἀρχοντικῷ σπίτι τῆς Ζακύνθου «πρὸ τοῦ γεύματος».⁵

Τέλος, πρέπει νὰ γίνῃ μνεία στὴν κρητικοεπτανησιακὴ τραγωδία *Ζήνων*, ἡ ὁποία γράφτηκε ἀπὸ κρητικὸ πρόσφυγα στὰ Ἐπτάνησα τὸν ὕστερο 17^ο αἰῶνα⁶ καὶ ἀποτελεῖ μὴ πρῶμιμη, ἀρα καὶ πολῦτιμη, μαρτυρία τῆς ζύμωσης τοῦ κρητικῆς καὶ τοῦ επτανησιακοῦ πολιτισμοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ὀθωμανῶν στὴν Κρήτη τὸ 1645. Ἡ τραγωδία ἀποτελεῖ γνήσιο τέκνο τῆς δραματοουργίας τῆς ἐποχῆς τοῦ μπαρόκ καὶ γλωσσικὰ καὶ αισθητικὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ «τὴ βαριά σκιά τοῦ Κρητικῆς Θεάτρου».⁷ Οἱ κρητικοὶ τύποι υπερτεροῦν ποσοτικὰ ἐναντὶ τῶν επτανησιακῶν, ἐνῶ οἱ λόγιοι τύποι εἶναι ἐμφανεῖς, ὅπως ἀκριβῶς στὰ ἔργα τοῦ Χορτάτση ἢ τοῦ Μαρκαντωνίου Φώσκολου.⁸ Ἡ τραγωδία γράφτηκε ἀνάμεσα στὰ 1648, χρονία πὺ τυπώθηκε τὸ λατινικὸ πρότυπὸ τοῦ *Zeno*, καὶ τὸ 1683, ὁπότεν καὶ παραστάθηκε ἐνώπιον τῶν βενετικῶν ἀρχῶν στὴ Ζάκυνθο.⁹ Ὁ *Ζήνων* λειτουργεῖ ἐπίσης ὡς μὴ ἐνδεικτικὴ μαρτυρία τῆς πρῶμιμης ζύμωσης τῆς κρητικῆς θεατρικῆς παράδοσης με τὸ επτανησιακὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ.

Ἐκτὸς ὁμῶς ἀπὸ αὐτοτελεῖς παραστάσεις κρητικῶν ἢ κρητικοεπτανησιακῶν ἔργων¹⁰, ἀποσπάσματα κρητικῶν ἔργων ἢ καὶ παραλλαγές τοὺς παρασταίνονταν ὑπαίθρια κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Ἀποκριῶν στὰ Ἐπτάνησα. Οἱ ἴδιοι οἱ χωρικοὶ ὑποδύονταν τοὺς χαρακτήρες καὶ «ἡ παράστασις διεξήγετο μετὰ γοργότητος καὶ ἐτοιμότητος, ἢν ἤθελον ζηλεύσει ἡθοποιοὶ δόκιμοι», ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀννίνος με τὴ συνηθισμένη υπερβολὴ τῆς

¹ Βλ. ἐνδεικτικὰ, Γιώργος Π. Πεφάνης, *Ἡ Ἄμμος τοῦ Κειμένου*, Ἀθήνα 2008, σ. 22-26.

² Σπ. Δε Βιάζης, «Τὸ Θέατρον καὶ οἱ μελοδραματικοὶ ποιηταὶ ἐν Ἐπτανήσῳ», *Ποικίλη Στοά*, ἀρ. 14 (1899), σ. 484.

³ Βλ. Γ. Π. Πεφάνης *Ἡ Ἄμμος τοῦ Κειμένου*, ὁ.π., σ. 28.

⁴ Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρο ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ 17^{οῦ} μέχρι τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνος*, ὁ.π., σ. 21.

⁵ Βλ. Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρο ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ 17^{οῦ} μέχρι τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνος*, ὁ.π., σ. 21 καὶ Σπ. Δε Βιάζης, «Τὸ Θέατρον καὶ οἱ μελοδραματικοὶ ποιηταὶ ἐν Ἐπτανήσῳ», ὁ.π., σ. 484.

⁶ *Ζήνων. Κρητικοεπτανησιακὴ τραγωδία (17^{οῦ} αἰῶνα)*, ἐπιμ.: Στυλιανὸς Ἀλεξίου, Μάρθα Ἀποσκήτη, Ἀθήνα 1991, 78 καὶ με μεγαλύτερη βεβαιότητα Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις γιὰ τὸν Ζήνωννα», *Ἑλληνικά* 62 (2012), ἰδιαίτερα 49.

⁷ Στ. Κακλαμάνης, «Σημειώσεις γιὰ τὸν Ζήνωννα», ὁ.π., σ. 69.

⁸ Βλ. *Ζήνων*, Ἀλεξίου-Ἀποσκήτη, σ. 83-87.

⁹ Στ. Κακλαμάνης, «Σημειώσεις γιὰ τὸν Ζήνωννα», ὁ.π., σ. 50.

¹⁰ Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση γιὰ παράσταση τοῦ *Φορτουνάτου* στὴν Κεφαλονιά, βλ. Σπύρος Α. Εὐαγγελάτος: *Ἱστορία τοῦ θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ, 1600-1900*, Ἀθήνα 1970, σ. 37-39.

εποχής, αναφερόμενος σε μια παράσταση του *Ερωτόκριτου* στην Κεφαλονιά.¹ Ανάλογες παραστάσεις εθιμοτυπικού χαρακτήρα του *Ερωτόκριτου* και της *Ερωφίλης* είχαν επιβιώσει και στην Ήπειρο,² πράγμα που επιβεβαιώνει την απρόσκοπτη πολιτισμική εισροή στοιχείων από την επτανησιακή κουλτούρα στην Ήπειρο.

Οι υπαίθριες αυτές δραματικές παραστάσεις είναι γνωστές ως «Ομιλίες» και τα Επτάνησα έχουν να επιδείξουν μια σημαντική παραγωγή τέτοιων έργων,³ τα οποία χρωστούν πολλά στα κρητικά κείμενα. Η Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου έχει αναδείξει πειστικά τους άρρηκτους δεσμούς μερικών ομιλιών με τα δημοφιλέστερα έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας. Ο *Κρίνος* αφορά στους έρωτες του Κρίνου και της Ανθίας, οι οποίοι απηχούν έντονα σημεία του *Ερωτόκριτου*. Η στενή συγγένεια μεταξύ των δύο έργων καταφαίνεται και από ορισμένα ονόματα ηρώων: Ηράκλης αποκαλείται ένας προξενητής στον *Κρίνο*, ενώ Φροσύνη ονομάζεται και η τροφός της πρωταγωνίστριας Ανθίας.⁴ Το τετράστιχο από τον *Κρίνο*:

Ο κύρης μου κι α βουληθή κι αλλού μου φτειάσει γάμο
εγώ αμέσως θα σφαώ και θα σπαράξω χάμω.
Θα βρω μαχαίρι κοφτερό, να κόψω τον λαιμό μου,
α δε σε πάρω Κρίνε μου, εσένα σύντροφό μου.

απηχεί το κορναρικό τετράστιχο:

Κι ο κύρης μου όντε βουληθεί και θε να με παντρέψη,
και δω πως γάμο κτάσεται και το γαμπρό γυρέψει,
καλλιά θανάτους εκατό την ώρα θέλω πάρει,
άλλος παρά ο Ρώκριτος γυναίκα να με πάρει.⁵

Οι διαφορές είναι αναμενόμενες. Το τετράστιχο της ομιλίας διατηρεί τη νοηματική δομή του κορναρικού τετράστιχου, αλλά παρουσιάζεται απλοποιημένο και έχει εξοβελιστεί ο διασκελισμός, καθώς δεν ταιριάζει στον λαϊκό χαρακτήρα του έργου, σύμφωνα με τον οποίον τον νόημα ολοκληρώνεται συνήθως σε ένα δίστιχο. Επιπλέον, η εσωτερική δύναμη του στίχου «καλλιά θανάτους εκατό την ώρα θέλω πάρει» έχει αντικατασταθεί από τη λαϊκότερη και αμεσότερη, καθότι περιγραφικότερη, εικόνα: «θα βρω μαχαίρι κοφτερό, να κόψω τον λαιμό μου».

¹ Χαραλάμπης Αννίνος, «Παράστασις του *Ερωτόκριτου*. Έθιμον των Απόκρεων», *Εστία*, τ. 29, αρ. 8 (1890), σ. 119. Για παραστάσεις επεισοδίων από τον *Ερωτόκριτο* βλ. Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 22, «Τα καρναβάλια άλλοτε και νυν», εφημ. *Ελπίς* [Ζάκ.], έτος ΚΔ', αρ. 1160 (15 Φεβρουαρίου 1898), σ. 1. και στην ίδια εφημερίδα, έτος ΛΔ', 1699 (24 Φεβρ. 1908), Μαρίνος Σιγούρος, «Αι Απόκρεω εν Επτανήσω», *Παναθήναια*, έτος Ε', (28 Φεβρ. 1905), σ. 293.

² Βλ. Κώστας Κρυστάλλης, «Αι Απόκρεω εν Ιωανίννοις», *Εστία Εικονογραφημένη*, τ. Α' (1892), σ. 98 και Γ. Θ. Ζώρας, Π. Κρετσή-Λεοντσίνη, *Πανάρατος. Μονόπρακτος λαϊκή διασκευή της Ερωφίλης*, ό.π., σ. 12.

³ Βλ. Μαρία Μινώτου, «Ομιλίες», *Ιόνιος Ανθολογία*, έτος Η', αρ. 87-88 (1934), σ. 139-172.

⁴ Βλ. Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 29.

⁵ Ό.π., σ. 30. Χρησιμοποιώ την έκδοση Αλεξίου, Γ' στ. 1443-1447, 246 και όχι του Ξανθουδίδου (1915), που χρησιμοποιούσε η Μπουμπουλίδου.

Την εκλαΐκευση της δομής και της ποιητικότητας των κρητικών έργων και παράλληλα τον εξοβελισμό κρητικών γλωσσικών τύπων και την αντικατάστασή του με επτανησιακούς, παρατηρούμε και στη δεύτερη ομιλία *Μύρτιλος και Δάφνη*. Η ομιλία αυτή αναπαράγει σχεδόν αυτούσια δίστιχα από τον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη* αλλά και τη *Θυσία του Αβραάμ*: το δίστιχο «Κύρη μου, σώσε, μην αργής, τρέξετε στρατηγοί μου, | που' ρθανε τούτοι σήμερα να πάρουν την τιμή μου» απηχεί ξεκάθαρα το δίστιχο από την *Ερωφίλη*: «Βουηθήσετέ μου, δούλοι μου, τρέξετε, στρατηγοί μου, | κι άπονα με πηλώνουσι και παίρνου τη ζωή μου».¹ Αντίστοιχη αναλογία εντοπίζεται και στο δίστιχο «Κι από τα σήμερα ημερού και απ' την ώρα ετούτη, | δικές σου θα' ναι οι αφεντιές και τα μεγάλα πλούτη», το οποίο αντιγράφει σχεδόν κατά λέξη το κορναρικό δίστιχο «Κι από τη σήμερα κι ομπρός κι από την ώρα τούτη | δικές σου να' ναι οι αφεντιές, οι χώρες και τα πλούτη».² Η ομιλία *Μύρτιλος και Δάφνη* εξαρτάται άμεσα από την κρητική λογοτεχνία, όχι τόσο στο θέμα του προτύπου, όσο στην ενσυνείδητη χρήση διστίχων και εικόνων από τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*, οι οποίες είχαν εντυπωθεί στους επτανήσιους δημιουργούς, καθώς υπήρξαν πολύ διαδομένες. Η Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου επιχειρεί να αναδείξει και μια ενδεχόμενη σχέση της συγκεκριμένης ομιλίας με την *Πανώρια* του Χορτάστη, χωρίς επιτυχία όμως, καθώς οι οποιεσδήποτε ομοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα εξαντλούνται στον κοινό τους τρόπο (mode), δηλαδή το ποιμενικό ειδύλλιο, και τους καθορισμένους τύπους που διέπουν τον τρόπο αυτό. Πιο συγκεκριμένα, η βουκολική λογοτεχνία, ως τρόπος συνθεμένος από πολλά είδη (genres)³, εμφανίζει πληθώρα τυπολογικών στοιχείων, τα οποία αναπαράγονται και ανανεώνονται με το πέρασμα του χρόνου (ειδυλλιακό σκηνικό, μοτίβα του έρωτα μεταξύ των βοσκών, το τραγούδι και η μουσική, η ρητορική και φιλοσοφία του συμβόλου της «Αρκαδίας»). Η συμβατική φύση της βουκολικής λογοτεχνίας επιτρέπει την εύκολη κι αβίαστη χρήση τύπων από παλαιότερα λογοτεχνικά έργα, καθιστώντας τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ πρωτότυπης δημιουργίας και μίμησης αρκετά λεπτή.⁴

Οι Ομιλίες επομένως αποτελούν δραματικές αναπαραστάσεις προσφιλών θεμάτων αντλημένων από την προφορική ποιητική παράδοση των Επτανήσων, η οποία είχε διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό από τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Η χρήση γλωσσικών και θεματικών στοιχείων, ακόμα και αυτούσιων στίχων ή επεισοδίων από τα κρητικά έργα, πραγματοποιήθηκε με τρόπο αβίαστο, καθώς ενσωματώθηκαν με ευκολία στην επτανησιακή λυρική και θεατρική παράδοση του παρελθόντος, ανανεώνοντάς την. Σε παρόμοιο πλαίσιο έχουν μελετηθεί και οι επιρροές της κρητικής λογοτεχνίας στο πρωτότυπο επτανησιακό θέατρο, το οποίο στον 18^ο αιώνα

¹ Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 31. Για το απόσπασμα της *Ερωφίλης* χρησιμοποιώ την έκδοση Αλεξίου-Αποσκίτη, στ. 643-644, σ. 215.

² Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 31-32 και *Ερωτόκριτος* Αλεξίου Έ στ. 189-190, 349.

³ Για το ζήτημα αυτό βλ. τη μελέτη του Paul J. Alpers, *What is Pastoral ?*, The University of Chicago Press 1996, ιδιαίτερα σ. 44-78.

⁴ Βλ. Charles Segal, *Poetry and Myth in Ancient Pastoral. Essays on Theocritus and Virgil*, Princeton University Press 1981, σ. 3-5.

εκπροσωπείται καλύτερα από τον Σαβόγια Ρούσμελη (ή Σουμερλή) και τον Πέτρο Κατσαίτη.

Ο πρώτος γεννημένος κοντά στις αρχές του 18^{ου} αιώνα κατάγεται από κρητική οικογένεια¹ και το γνωστό του έργο χρωστά πολλά στο κρητικό θέατρο. Από την *Φιορέντσα*, θεατρικό έργο που λανθάνει, έχει σωθεί μονάχα η υπόθεση από τον Παναγιώτη Χιώτη, η οποία έχει ως πρότυπο τον *Ερωτόκριτο*. Άλλωστε, ο ήρωας του έργου ονομάζεται Ερώκλειτος.² Για το σύντομο *Ιντερμέδιο της Κυρά Λιας* η Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου αναφέρεται σε χαλαρή σύνδεση με την *Πανώρια*, αν και οι κοινοί τύποι που καθορίζονται από τον τρόπο του ποιμενικού ειδυλλίου, όπως αναφέραμε παραπάνω, δεν είναι επαρκείς ώστε να νομιμοποιούν μια διακειμενική σχέση μεταξύ των δύο έργων. Άλλωστε το έργο διαφοροποιείται και μετρικά από τον κλασικό ιαμβικό ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο του κρητικού θεάτρου (*Πανώρια*, *Κατσούρμπος*, *Φορτουνάτος*, *Στάθης*) και χρησιμοποιεί το ιταλικό σύστημα: 3 τροχαϊκοί οκτασύλλαβοι (α-γ-δ) και 2 επτασύλλαβοι (β-ε) σε πεντάστιχες στροφές με την ομοιοκαταληξία να διαμορφώνεται α-β-γ-γ-β.³

Από την άλλη, το πιο διαδεδομένο έργο του Ρούσμελη, η *Κωμωδία των Ψευτογιατρών*⁴ εκκινεί από το κλασικό είδος της σάτιρας τύπων, αντλώντας από την παράδοση της *commedia dell' arte*, και ενσωματώνει πολλές συμβάσεις της κρητικής κωμωδίας.⁵ Πολλά δίστιχα από κρητικά έργα όπως η *Πανώρια*, ο *Στάθης*, ο *Φορτουνάτος* και ο *Ερωτόκριτος* εντοπίζονται σχεδόν απaráλλαχτα μέσα στο έργο⁶, ενώ μεγάλος είναι και ο αριθμός των κρητικών λέξεων.⁷

Αντίστοιχη περίπτωση με τον Ρούσμελη αποτελεί και ο Πέτρος Κατσαίτης. Γεννημένος στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, βρίσκεται στα 1713 αιχμάλωτος στα Χανιά και, σύμφωνα τον Κριαρά, εκεί ήρθε σε άμεση επαφή με τα κρητικά έργα, την ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου.⁸ Ο Κατσαίτης συνέθεσε δύο θεατρικά έργα, την *Ιφιγένεια* και τον *Θυέστη*, και ένα ιστορικό ποίημα, τον *Κλαυθμό Πελοποννήσου*. Ο Ευαγγελάτος υποστηρίζει πως πρέπει να του αποδοθεί και η *Νέα Ιστορία Αθέσθη Κυθρέου*⁹, η οποία είναι απόδοση κάποιας ξένης χαμένης ερωτικής μυθιστορίας.¹⁰ Η επιρροή των έργων

¹ Βλ. Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Σαβόγιας Ρούσμελης*, Αθήνα 1971, σ. 8. Βιογραφικά σημειώματα για τη ζωή και το έργο του Ρούσμελη έχει εκπονήσει και ο Παναγιώτης Χιώτης, «Σαβόγιας Σουμερλής», *Αι Μούσαι*, τ. Α', φύλλ. 1, (1 Σεπτ. 1892) και τ. ΚΑ', φύλλ. 470 (1 Νοεμβ. 1912).

² Βλ. Γλ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Σαβόγιας Ρούσμελης*, ό.π., σ. 8.

³ Βλ. ό.π., σ. 16 και σ. 35.

⁴ Το έργο είχε αποδοθεί λανθασμένα στον Ιωάννη Καντούνη. Το λάθος αποκατέστησε η Γλ. Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από τον ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 65-66.

⁵ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, Αθήνα 1991, σ. 230-232, 425 και σ. 461.

⁶ Βλ. Γλ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Σαβόγιας Ρούσμελης*, ό.π., σ. 28-30.

⁷ Ό.π., σ. 33.

⁸ *Κατσαίτης. Ιφιγένεια-Θυέστης-Κλαυθμός Πελοποννήσου*, κριτική έκδοση: Εμμ. Κριαράς, Αθήνα 1950, σ. 1'.

⁹ Βλ. *Νέα Ιστορία Αθέσθη Κυθρέου. Επανεκδοση της πρώτης βενετικής έκδοσης του 1749*, επιμ.: Αλέξης Πολίτης, Αθήνα 1983.

¹⁰ Βλ. *Πέτρος Κατσαίτης. Ιφιγένεια [Εν Ληξουρίω]*, επιμ.: Σπύρος Ευαγγελάτος, Αθήνα 1995, σ. 32-36.

του κρητικού θεάτρου πάνω στις ιδιάζουσες τραγωδίες¹ του Κατσαΐτη είναι τόσο μεγάλη, που οδήγησαν τον Ν. Γ. Πολίτη, μετά από μια βιαστική ματιά στο χφ. όπου σώζονται τα έργα του Κατσαΐτη (χφ. 28 Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), να σημειώσει δίπλα στα έργα: «κρητικά».²

Ο Ευαγγελάτος και ο Πούχνερ έχουν επισημάνει επαρκώς και με πολλά παραδείγματα την άμεση εξάρτηση σημείων της *Ιφιγένεια* από την *Ερωφίλη* και τον *Κατσούρμπο*³ και την εξόφθαλμη εξάρτηση του «Προλόγου» του *Θυέστη* από τον «Πρόλογο» της *Ερωφίλης*.⁴ Εκτός από τις λεκτικές και στιχουργικές αντιστοιχίες που επισημαίνει εύστοχα ο Πούχνερ, οι δύο πρόλογοι, με τις αλληγορικές μορφές του Χάρου και της Δικαιοσύνης να έχουν τον λόγο, συγκλίνουν και στην ανάπτυξη της ρητορικής τους αναφορικά με την παντοδυναμία του θανάτου· το προσφιλές μοτίβο του *memento mori*. Από τους βασιλείς και τους δούλους, οι οποίοι κρίνονται επί ίσοις όροις στον Άδη και τις ιστορικές αναγωγές παλαιότερων ένδοξων πολιτισμών που παρήκμασαν, όπως αυτός της Ρώμης, οι δύο αλληγορικές μορφές καταλήγουν στην ιστορία που θα διαδραματιστεί σε κάθε μία από τις τραγωδίες.

Ο Κριαράς ήδη είχε επισημάνει πως η γλώσσα του Κατσαΐτη είναι διαποτισμένη από την κρητική διάλεκτο, εκτός των κεφαλλονίτικων ιδιωματικών στοιχείων.⁵ Εκτός από τους γλωσσικούς τύπους της κρητικής διαλέκτου, σε πολλά δίστιχα του Κατσαΐτη εντοπίζεται η ανάμνηση της ρίμας από τα κρητικά έργα: «Μα την αλήθεια, αδελφό δεν πρέπει να σε κράζω, | μόνον εχθρό τυχαίνει μου σκληρόν να σ' ονομάζω» (Ιφ. Β', στ. 447-448) και στην *Ερωφίλη*: «Ω κύρη μου, μα κύρη πλιο γιάντα να σ' ονομάζω | κι όχι θεριόν αλύπητο κι άπονο να σε κράζω» (Ε', στ. 435-436).⁶ Όσον αφορά τα δίστιχα και τις ρίμες η η μνήμη του Κατσαΐτη λειτουργεί συνειρμικά⁷ και αξιοποιεί αβίαστα τη θεατρική παράδοση του καιρού του. Γλωσσικοί τύποι και αυτούσιες ρίμες από το κρητικό θέατρο και περισσότερο την *Ερωφίλη* σκιαγραφούν τη γλωσσική και στιχουργική εξάρτηση αντίστοιχα του θεατρικού έργου του Κατσαΐτη από την κρητική λογοτεχνία.

Για να γράψει ο Κατσαΐτης τις δύο τραγωδίες του, ανέτρεξε με τρόπο αβίαστο στη θεατρική παράδοση του τόπου του, η οποία στα 1720 και 1721 (οι χρονιές που γράφτηκαν η *Ιφιγένεια* και ο *Θυέστης* αντίστοιχα) ήταν άμεσα εξαρτημένη από το κρητικό θέατρο. Καθότι τα έργα του ανήκουν στο είδος της τραγωδίας, ο Κατσαΐτης επεξεργάζεται πιο βαθιά την *Ερωφίλη*. Ο Πούχνερ επισημαίνει πως η στενή εξάρτηση του «Προλόγου» του

¹ Ο Πούχνερ δεν ικανοποιείται με το είδος της *tragicommedia* του Μπαρόκ, για να εξηγήσει την *Ιφιγένεια* και τον *Θυέστη*, οι οποίες είναι τραγωδίες με αίσια έκβαση. Για τις τραγωδίες του Κατσαΐτη αποφαίνεται: «τα έργα του Κ. είναι τραγωδίες με αλλαγμένο, κάπως βίαια, τέλος, όπου προστέθηκαν, στη μια περίπτωση, κωμικές σκηνές, μισοενσωματωμένα ιντερμέδια ή επιλογικά *μιλήματα*», Β. Πούχνερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, ό.π., σ. 298.

² Κατσαΐτης, *Ιφιγένεια-Θυέστης-Κλαυθμός Πελοποννήσου*, κριτική έκδοση: Εμμ. Κριαράς, ό.π., σ. λστ'-λζ'.

³ Βλ. Σπ. Ευαγγελάτος *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία*, ό.π., σ. 78 και Β. Πούχνερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, ό.π., σ. 272-282.

⁴ Βλ. Β. Πούχνερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, ό.π., σ. 276.

⁵ Κατσαΐτης, *Ιφιγένεια-Θυέστης-Κλαυθμός Πελοποννήσου*, κριτική έκδοση: Εμμ. Κριαράς, ό.π., σ. κστ'.

⁶ Βλ. Β. Πούχνερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, ό.π., σ. 274.

⁷ Ό.π., σ. 278.

Θυέστη από τον αντίστοιχο της *Ερωφίλης*, ίσως σχετίζεται με την παράδοση των «Ομιλιών» της *Ερωφίλης* στα Επτάνησα, όπου δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στον πρόλογο του Χάρου.¹

Εκτός όμως από τις διακειμενικές σχέσεις ανάμεσα στις τραγωδίες του Κατσαΐτη και την *Ερωφίλη*, ο Πούχνερ έχει αναλύσει πειστικά, από θεατρολογική σκοπιά, τις δραματουργικές συμβατικότητες του Κρητικού Θεάτρου που αναπαράγονται αλλά και ανανεώνονται μες στο θέατρο του Κατσαΐτη.² Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα πια το Επτανησιακό Θέατρο έχει ανανεωθεί δραματουργικά και μπορεί να προχωρήσει και πέρα από τη μανιέρα του Κρητικού Θεάτρου. Ο *Χάσης* του Δημήτριου Γουζέλη, γραμμένος γύρω στα 1790, το φανερώνει. Ο *Χάσης* είναι η απόληξη της κρητοεπτανησιακής κωμικής παράδοσης και παράλληλα αποτελεί τον προάγγελο του κωμειδυλλίου του 19^{ου} αιώνα.³

Η κρητική λογοτεχνία ανανέωσε και επαναπροσδιόρισε τη θεατρική παραγωγή των Επτανήσων, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Τα έργα της Κρητικής Αναγέννησης έφτασαν στα Επτάνησα μέσω των κρητικών προσφύγων, ενώ μέσω της χειρόγραφης διάδοσης αλλά κυρίως των λαϊκών δρωμένων γονιμοποίησαν, σε δραματικό επίπεδο και σε επίπεδο γλώσσας και στιχουργίας, την επτανησιακή θεατρική κουλτούρα. Εκτός του δικτύου των λαϊκών δρωμένων, που ποιοτικά ανήκει στο πεδίο της προφορικής παράδοσης, λόγιοι συγγραφείς όπως ο Ρούσμελης και ο Κατσαΐτης αξιοποίησαν δημιουργικά την παράδοση του κρητικού θεάτρου, η οποία ήδη είχε καταστεί ως δεσπόζουσα στα Επτάνησα την εποχή εκείνη, στο δικό τους πρωτότυπο θεατρικό έργο. Μέσα από το έργο του Ρούσμελη, μα κυρίως του Κατσαΐτη, επιβεβαιώνεται πως οι Επτανήσιοι αυτοί συγγραφείς εκκινούσαν από την απλή λεκτική, στιχουργική και δραματική μίμηση των κρητικών προτύπων τους, αλλά έφτασαν στο σημείο να ανανεώσουν τις δραματουργικές συμβάσεις του κρητικού θεάτρου, οι οποίες διέπονται από τα κλασικιστικά σχήματα. Αξιοποιώντας τα μέσα της εποχής τους, δηλαδή το είδος της τραγικωμωδίας του Μπαρόκ, την *Commedia dell'Arte* και τις «Ομιλίες», εξέλιξαν τις σκηνικές και δραματικές συμβατικότητες του κρητικού θεάτρου.⁴ Η αισθητική αισθητική αποτίμηση των ενεργειών αυτών δεν εμπίπτει στη στοχοθεσία της εργασίας μας, οπότε μας αρκεί η διαπίστωση πως το κρητικό θέατρο υπήρξε η δεσπόζουσα θεατρική παράδοση τον 18^ο αιώνα στα Επτάνησα και γονιμοποίησε την ήδη υπάρχουσα και γερά εδραιωμένη θεατρική κουλτούρα των Επτανήσων.⁵

3.1 Λυρική και σατιρική ποίηση

¹ Ό.π., σ. 281.

² Ό.π., σ. 282-303.

³ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, *Δραματουργικές Αναζητήσεις. Πέντε Μελετήματα*, Αθήνα 1995, σ. 169-171 και σ. 284.

⁴ Βλ., ό.π., σ. 291.

⁵ Η έκδοση της *Ευγένας* του ζακυνθινού Θεοδώρου Μοντσελέζε στα 1646 αρκεί, όπως υποστηρίζει ο Πεφάνης, για να θεωρήσουμε πως η ελληνική δραματουργία είχε αναπτυχθεί αυτοτελώς στο Ιόνιο πριν από την πτώση της Κρήτης. Βλ. Γ. Π. Πεφάνης, *Η Άμμος του Κειμένου*, ό.π., σ. 28-30. Για την *Ευγένα* βλ. τις εκδόσεις του Mario Vitti, *Teodoro Montselese, Ευγένια*, Napoli 1965 και του Giuseppe Spadaro, *Τραγωδία ονομαζομένη Ευγένια του κυρ Θεοδώρου Μοντσελέζε, 1646*, Αθήνα 1995.

Εκτός από το επτανησιακό θέατρο και τη δραματουργία, η κρητική λογοτεχνία, ιδιαίτερα ο *Ερωτόκριτος* και η *Βοσκοπούλα*, επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη λυρική ποίηση των Επτανήσων από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά. Ως ενδεικτικό και αφητηριακό σημείο επαφής των δύο παραδόσεων πρέπει να λογιστεί το χφ. 5644 της Harleian Collection στο Βρετανικό Μουσείο, που σώζει το κείμενο του *Ερωτόκριτου* και είναι καμωμένο από επτανήσιο γραφέα. Το χφ. αντιγράφηκε το 1710¹ από προγενέστερο χειρόγραφο που παρέδιδε λατινογράμματο κείμενο.² Οι δυναμικές παρεμβάσεις του γραφέα είναι τόσες πολλές, ώστε δικαιούται να μιλά κανείς για διασκευασμένα σημεία. Δεν νομίζω πως είναι υπερβολικός ο χαρακτηρισμός του χφ. ως «επτανησιακήν διασκευήν» από τον Ξανθουδίδη.³

Η ορθογραφία του κειμένου είναι η λεγόμενη φωνητική ορθογραφία, η οποία 100 χρόνια μετά θα προτασσόταν από τον Ψαλίδα και τον Βηλαρά, με κάποιες τροποποιήσεις απλουστευτικού και ενοποιητικού χαρακτήρα, ως η ιδανική για τη Νέα Ελληνική Γλώσσα και τη λογοτεχνική της αποτύπωση. Η σημαντικότερη επέμβαση του γραφέα αφορά την αντικατάσταση κρητικών τύπων από επτανησιακούς. Ο Αλεξίου προσεγγίζει σωστά τις αντικαταστάσεις αυτές και κάνει λόγο για απλουστεύσεις «προς αποφυγή έντονα ιδιωμάτων κρητικών στοιχείων».⁴ Αυτή η τακτική οδηγεί στην παράλειψη ολόκληρων διστίχων.⁵ Οι συνειδητές αυτές αλλαγές ίσως να οφείλονται σε μη κατανόηση ορισμένων τύπων αλλά εκφράζουν και την επιθυμία του γραφέα να παραδώσει ένα κείμενο πιο εύκολα αναγνώσιμο από τους συντοπίτες του.

Η «ασέβεια» με την οποία ο γραφέας προσεγγίζει το κείμενο κορυφώνεται όταν βάζει τον Ερωτόκριτο να τραγουδά τη νύχτα κάτω από το μπαλκόνι της Αρετούσας. Η νυχτερινή καντάδα εκτείνεται σε 40 στίχους και κατά τον Αλεξίου αποτελεί μια «κακότεχνη προσθήκη».⁶ Η αρνητική στάση του Αλεξίου, καθ' όλη την περιγραφή του χειρογράφου είναι δικαιολογημένη, καθώς εκκινεί από τη μικρή φιλολογική αξία του χειρογράφου για την αποκατάσταση του κρητικού ποιήματος. Εντούτοις, η μονομερής αυτή προσέγγιση ως προς την αισθητική επιτυχία της «διασκευής», λειτουργεί εις βάρος και της ιστορικότητας της ελεύθερης μεταγραφής του επτανήσιου γραφέα, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό και πρώιμο τεκμήριο για τη λογοτεχνική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* από τον επτανησιακή λυρική παράδοση.

Το τραγούδι είναι, φυσικά, άτεχνο και η ρίμα του αδύναμη και μονότονη, ενώ το μεγαλύτερο του πρόβλημα είναι οι επαναλήψεις λέξεων και οι χασμωδίες:

Ανάθεμά σε, έρωτα τυφλέ πίβουλε ψεύτη,
όπου σ' εσέ η νιότη μου κι η ζήση μου εμπερδεύτη

¹ Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κβ', όπου στο πρώτο φύλλο του χφ. αναγράφεται: «ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΡΟΤΟΚΡΙΤΟΥ: 1710» και Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. XVI. Το χφ. πωλήθηκε στον λόρδο Harley από τον νεαρό Κερκυραίο Νικόλαο Ροδόσταμο. Βλ. ό.π., σ. κ'-κα'.

² *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κγ'.

³ Ό.π., σ. κε'.

⁴ *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κε'.

⁵ Ό.π., σ. κε'.

⁶ Ό.π., σ. κδ'.

Έρωτα αδικοκριτή φύτρου καταραμένου,
πομάγεψες και σκλάβωσες το νου μου του καημένου,
που μ' έπιασες με πιβουλιά στα βρόχια τα δικά σου,
ανάθεμά σε πίβουλε μ' αυτή την ασπλαχνιά σου
Για πίβουλο και άπονο πάντα θα σε λογιάζω
και γι' αδικοκριτή πολλά και ψεύτη θα σε κράζω¹

Παρόλο που το ποιητικό ταλέντο του γραφέα είναι επιεικώς αμφισβητήσιμο, το τραγούδι αυτό στέκει σαν ένας πρόδρομος της ελαφριάς λυρικής ποίησης αξιότερων συνεχιστών όπως ο Στέφανος Ξανθόπουλος ή και ο πρώιμος αρκαδικός Σολωμός, καθώς όχι μονάχα εγγράφεται μέσα στο ποιητικό σύμπαν του *Ερωτόκριτου*, αλλά αντλεί και όποια δυναμική από αυτόν. Το τραγούδι αυτό καταδεικνύει ότι η ελαφριά ερωτική ποίηση, γραμμένη σε γλώσσα απλή, που τόσο διαδόθηκε στα Επτάνησα από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά, όχι μόνο εντοπίζεται στα 1710, αλλά εκπορεύεται μέσα από την κρητική ποίηση με τρόπο αβίαστο. Ας επικεντρωθούμε όμως στο ίδιο το τραγούδι.

Η Τίνα Λεντάρη υποστηρίζει ότι το τραγούδι αποτελεί ερωτική εξομολόγηση του πρωταγωνιστή στην Αρετούσα.² Είναι όμως έτσι τα πράγματα; Η Λεντάρη εντάσσει το επτανησιακό τραγούδι στο ίδιο πλαίσιο με τον εξομολογητικό λόγο που αρθρώνεται μεταξύ δύο ερωτευμένων στις ερωτικές μυθιστορίες του Μεσαίωνα. Παρόλα αυτά, στο επτανησιακό τραγούδι δεν γίνεται πουθενά φανερό πως ο Ερωτόκριτος απευθύνεται στην Αρετούσα, σε αντίθεση με τα παραδείγματα από τις μυθιστορίες, που παραθέτει η Λεντάρη³, όπου οι προσωπικές και οι κτητικές αντωνυμίες δεύτερου προσώπου φανερώνουν πως ο ένας εραστής απευθύνεται στον άλλον. Αντίθετα, στο επτανησιακό τραγούδι δεν εντοπίζεται πουθενά στους 40 στίχους κάτι αντίστοιχο. Ο «τραγουδιστής» καταριέται γενικά και αόριστα τα δεινά του έρωτα, κι αν είναι να τοποθετήσουμε ένα πρόσωπο ως αποδέκτη, αυτό θα ήταν ο θεός Έρωτας ή καλύτερα η ιδέα του έρωτα.

Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για ένα τυπικό παράπονο για τα δεινά του έρωτα, όπως τόσα άλλα μεταγενέστερα στιχουργήματα στην επτανησιακή ελαφριά ποίηση ή στη φαναριώτικη λυρική παράδοση. Η Λεντάρη υποστηρίζει πως «ο Ερωτόκριτος αρχίζει να τραγουδά [...] και για να γνωστοποιήσει τα αισθήματά του στην Αρετή».⁴ Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν συμβαίνει, καθώς ο «τραγουδιστής» απευθύνεται στον ίδιο θεό-έρωτα και γνωστοποιεί σε αυτόν την αγάπη του για την «κόρη» του τελευταίου. Η «πλουμισμένη κόρη» που αγαπά παρουσιάζεται εδώ ως κόρη του ίδιου του θεού.⁵ Επιπλέον, αν

¹ Βλ. ό.π., «Παράρτημα», σ. 527 και Τίνα Λεντάρη, «Ο *Ερωτόκριτος* και η ελληνική δημόδης μυθιστορία του Μεσαίωνα. Ο λόγος της επιθυμίας και η απουσία του», *Ζητήματα ποιητικής*, ό.π., σ. 69.

² Βλ. Τ. Λεντάρη, «Ο *Ερωτόκριτος* και η ελληνική δημόδης μυθιστορία του Μεσαίωνα. Ο λόγος της επιθυμίας και η απουσία του», ό.π., σ. 51-74.

³ Ό.π., σ. 56-59: Καλλίμαχος: «το σώμα μεν σου προφανώς το γένος σου στριγγίζει», Βέλανθος: «εσέ, κόρη[...]», «Εσένα τας εχάρισε! [...]» και άλλα. Η υπογράμμιση δική μου.

⁴ Ό.π., σ. 61.

⁵ «Παράρτημα», Τ. Λεντάρη, «*Έρωτα, σέ παρακαλώ, σέ με γλήγορα σώσε, / με τὰ φτερά σου τὰ χρυσά, ἢ θάνατό μου δώσε / γιατί δὲν ἠμπορῶ πουλιῶ τὰ πάθη νὰ βασταίνω / κι αὐτὸ τὸ τόσο μου κακό, ὀπόχω γνωρισμένο. / Ζωή μου κακορρίζικη, πολλὰ βασανισμένη, / γιὰ δὲ λαβαίνεις θάνατο, τί στέκεις κι ἀνιμένεις;*

τοποθετήσει κανείς το τραγούδι έξω από το ερωτοκρίτειο πλαίσιο, δηλαδή τα λόγια του ποιητή-αφηγητή πριν και μετά το τραγούδι,¹ τότε βρίσκεται μπροστά σε ένα τυπικό ηθικολογικό στιχούργημα, που απηχεί απλώς στοιχεία της κρητικής λογοτεχνίας, κυρίως γλωσσικά, και θα βρισκόταν προ εκπλήξεως αν συνειδητοποιούσε πως πρόκειται για επώνυμη νυχτερινή καντάδα προς συγκεκριμένο αποδέκτη.

Μια τέτοια θεώρηση συνάδει και με το γενικότερο ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα του επτανησιακού χειρογράφου, όπως τον έχει αναδείξει ο Αλεξίου και ο Κακλαμάνης, καθώς ο επτανήσιος γραφέας προσπαθεί να ελαττώσει το ερωτικό στοιχείο, ενώ σε άλλα σημεία προσπαθεί να μετριάσει απρεπείς ή μακάβριες εκφράσεις.² Ο Αλεξίου κάνει λόγο για σεμνοτυφία του γραφέα όταν φέρνει το παράδειγμα του στίχου «για σέναν εγεννήθηκε στον κόσμο το κορμί μου» (Γ 1400), ο οποίος μεταγράφεται ως «για σένα εγεννήθηκα, για σένα είμαι κ' ήμου».³ Μια τέτοια αλλαγή δεν μπορεί να αφορά μονάχα την ιδεολογική σκευή του γραφέα, αλλά αποτελεί και ένα τεκμήριο πρόσληψης και ανάγνωσης του *Ερωτόκριτου* στο δίκτυο επτανησιακού λυρικού και ερωτικού λόγου της εποχής.

Μέσω της παρεμβατικής εργασίας του επτανήσιου γραφέα φανερώνεται και η ηθικοδιδασκτική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* την εποχή εκείνη. Σε συνδυασμό με το τραγούδι, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο *Ερωτόκριτος* διαβαζόταν και ως μια ερωτική ιστορία, η οποία είχε ως σκοπό να νουθετήσει τον αναγνώστη για τα ερωτικά ζητήματα και να αναδείξει την αξία της ερωτικής πίστης. Παράλληλα με το ηθικό δίδαγμα της σεμνής και «μπιστικής αγάπης», το επτανησιακό χειρόγραφο στέκει και ως ένα πρώιμο τεκμήριο της συνάντησης της επτανησιακής λυρικής παράδοσης με την κρητική λογοτεχνία. Οι πολλοί επτανησιακοί τύποι και η ηθικοδιδασκτική καντάδα αποτελούν σημαντικά τεκμήρια της παραπάνω συνάντησης. Θεωρώ πως η αποφόρτιση του προσωποκεντρικού ερωτικού στοιχείου από τον επτανησιακό γραφέα ίσως και να αποτελεί μια πρώτη εμφάνιση του εξιδανικευμένου, ιδεαλιστικού έρωτα, όπως αυτός εκφράστηκε, αποκρυσταλλωμένος πια, στον Σολωμό και κυρίως στους άμεσους επιγόνους του, όπως ο Ιούλιος Τυπάλδος και ο Γεράσιμος Μαρκοράς, οι οποίοι αντιμετώπιζαν περισσότερο δουλικά, από τον μέντορά τους, την παράδοση αυτή.

3.1.1. Ένας επτανήσιος Νέος Ερωτόκριτος

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Ιωάννη Λαζαρόπουλο, για το έργο και τη ζωή του οποίου όμως γνωρίζουμε ελάχιστα. Ο Π. Χιώτης σημειώνει: «Ζακύνθιος σύγχρονος του Κουτούζη μετέφρασε την Ζηνοβίαν του Μεταστασίου εις στίχους [...] Έγραψεν ερωτικά

/ *Νά βρείς δροσιά μέ τόν καιρό στην κόρη τή δική σου, / κ' έτοϋτο δέν μπορ'νά γενεί, σου λέγω, εύχαριστήσου.*

¹ Βλ. ό.π., «Παράρτημα», στ. 1-2 και 37-40.

² Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κστ' και Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τη χειρόγραφη παράδοση του *Ερωτοκρίτου*», *Θ' Πανιώνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2014, ιδιαίτερα σ. 111.

³ *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κστ'.

εις στίχους δεκαπεντασύλλαβους, τον Νέον Ερωτόκριτον επικόν ποίημα και άλλα».¹ Ο Νάσος Βαγενάς σε άρθρο του έχει ανασκευάσει πειστικά τις ανακρίβειες του Χιώτη, αναφορικά με το πότε έζησε και έδρασε ο ποιητής αλλά και με την έκδοση της μετάφρασής του στη *Ζηνοβία*.² Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Βαγενά, ο Λαζαρόπουλος είναι από τους παλαιότερους γνωστούς σε εμάς λυρικούς ποιητές των Επτανήσων, η μετάφραση του οποίου στη *Ζηνοβία* εκδόθηκε ανάμεσα στα 1753 και 1755 στο τυπογραφείο του Βόρτολη³, ενώ επιμελήθηκε την έκδοση του *Λόγου* του Διονυσίου Κόνταρη για τον Άγιο Σπυρίδωνα, που εκδόθηκε το 1747 από το ίδιο τυπογραφείο.⁴

Δυστυχώς ο *Νέος Ερωτόκριτος* του Λαζαρόπουλου δεν εκδόθηκε ποτέ και εκτός από τη μαρτυρία του Χιώτη, δεν έχει εντοπιστεί άλλη πληροφορία για αυτή τη μετάφραση-διασκευή αυτή. Μοναδικές μαρτυρίες από το ποιητικό έργο του Λαζαρόπουλου παραδίδει η Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, που έχει ερανίσει τρία αποσπάσματα από τη μετάφραση του Λαζαρόπουλου στη *Ζηνοβία* από χειρόγραφο του Λ.Χ. Ζώη.⁵ Ας παραθέσουμε ενδεικτικά ένα απόσπασμα:⁶

Όχι και δὲν λανθάνομαι, δὲν πρέπει ν' ἀμφιβάλλω,
ὁ Ραδαμέστος εἶν' αὐτὸς καὶ οὐδὲ ποσῶς δὲν σφάλω.
Ἄχ! τ' ἄστρα πῶς συντρέχουσι 'ς αὐτὰς τὰς παρακλήσεις,
ὅπως νὰ κάνω εἰς αὐτὸν τώρα τὰς ἐκδικήσεις,
ζητώντας αὐτὸν πῆγαινα κ' ἡ τύχη σ' ἄγρια μέρη,
κ' εἰς τοῦτον τὸν ἀγνώριστον τόπον τὸν εἶχε φέρει,
καὶ μοῦ τὸν ἐφάνέρωσε σ' ὦραν ποῦ ξεγνοιασμένος
καὶ μὲ τὸν ὕπνον βρίσκεται βαθιὰ βεβυθισμένος.
Καὶ τοιαύτην χάριν τὸ λοιπὸν δὲν πρέπει ν' ἀστοχήσω
σήμερον ἀπ' τὸ στήθος τοῦ τὸ αἷμαν του θὰ χύσω,
κι ἂν τὸ προστάζῃ ὁ ἴδιος ὁ πατήρ τοῦ ν' ἀποθάνῃ
διότι τὸν θρόνον ζήλευσε καὶ σύνευνος ἐφάνῃ
κ' ἐκ τοῦ πατρὸς εὐσπλαγχνικοῦ ἐχθρὸς ἐμετατράπη
καὶ τὸν ἐμίσησε πολλὰ, ἐγὼ διὰ τὴν ἀγάπη
'ς ἓνα καιρὸ δουλεύω δυό, ρήγα καὶ τὸν ἐχθρὸ μου.⁷

Με μοναδικό κριτήριο τα αποσπάσματα από τη μετάφραση στη *Ζηνοβία* (δύο δραματικά σε ομοιοκατάληκτο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο) και ένα λυρικό (τέσσερα τετράστιχα

¹ *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου υπό Π. Χιώτη*, τ. 7, Νέα Έκδοση Συμπληρωμένη, Αθήνα 1981, σ. 74.

² Νάσος Βαγενάς, «Ένας ακόμη *Νέος Ερωτόκριτος*», *Αριάδνη* 5 (1989), 339-343.

³ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία*, Α', Αθήνα 1973, σ. 205.

⁴ Ο.π., σ. 206.

⁵ Βλ. Γλ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 48-49. Δικαιολογημένα ο Βαγενάς αναρωτιέται αν η ερευνήτρια παραδίδει αυτούσια τα αποσπάσματα ή μέρη από τα αποσπάσματα αυτά, καθώς κάτι τέτοιο δεν διεκρινίζεται από την Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου.

⁶ Παραθέτω το απόσπασμα που δεν μνημονεύει ο Βαγενάς, καθώς παραθέτει τα υπόλοιπα δύο αποσπάσματα [Ν. Βαγενάς, «Ένας ακόμη *Νέος Ερωτόκριτος*», ό.π., σ. 343] ώστε να υπάρχει μια συνολικότερη εικόνα από τα τρία αποσπάσματα της Μπουμπουλίδου.

⁷ Γλ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, ό.π., σ. 48.

αποτελούμενα το καθένα από τρεις τροχαϊκούς οκτασύλλαβος και έναν καταληκτικό τροχαϊκό επτασύλλαβο στίχο με ομοιοκαταληξία α-β-β-γ), μπορεί να υποστηριχθεί πως η ποίηση του Λαζαρόπουλου είναι και τυπική της εποχής του, όπως για παράδειγμα του Νικόλαου Λογοθέτη, του Νικόλαου Κούρτσολα, που επισημαίνει ο Βαγενάς,¹ αλλά και του Στέφανου Ξανθόπουλου. Σύμφωνα και με το παραπάνω σεξπικικό απόσπασμα δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανή απήχηση της κρητικής ποίησης στην περίπτωση των στίχων 5-6, όπου εντοπίζεται μια μακρινή ανάμνηση του κορναρικού δίστιχου: «Και θε να πα να ξοριστώ εις άλλη γη και μέρη | κι ουδέ για λόγου μου κανείς μαντάτο μη σου φέρει».²

Όπως και να έχει, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για τη φύση του *Νέου Ερωτόκριτου* του Λαζαρόπουλου. Όπως παρατηρεί ο Βαγενάς, το έργο θα μπορούσε να είναι μια παράφραση, όπως ο *Νέος Ερωτόκριτος* του Διονυσίου Φωτεινού (1818) ή ένα εξ ολοκλήρου καινούριο έργο, όπως ο *Νέος Ερωτόκριτος* του Πρεβελάκη.³ Και οι δύο περιπτώσεις είναι καθ' όλα νόμιμες, καθώς η κρητική λογοτεχνία ήταν ιδιαίτερα αγαπητή και διαδεδομένη στα Επτάνησα.

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, διάφοροι επτανήσιοι ποιητές, οι ονομαζόμενοι λανθασμένα και αναχρονιστικά «προσολωμικοί», καλλιεργούσαν τη στιχουργική τους ικανότητα, μέσω ευχάριστων λυρικών ή σατιρικών στίχων, οι οποίοι απηχούσαν μια μακρινή ανάμνηση της κρητικής στιχουργίας, μα τίποτα παραπάνω.⁴ Για παράδειγμα, περιπτώσεις όπως αυτές του Στέφανου Ξανθόπουλου (μέσα 18^{ου} αιώνα)⁵ φανερώνουν μια τριβή με τον κρητικό δεκαπεντασύλλαβο και την κρητική διάλεκτο, στοιχεία τα οποία αξιολογούνται με τρόπο επιφανειακό, χωρίς να αρθρώνεται ουσιαστικός διάλογος με την κρητική ποίηση, σε σύντομα στιχουργήματα:

καί ή καρδιά μου τάθλιου πώς δέν μένει καημένη,
ἀφ' τήν πληγή τζή ἀγάπης σου, πού πάντα τήν βυζαίνει·
τό σώμα μου τοῦ δυστυχῆ πώς σάν κερὶ δέν λειώνει,
πού τό ἐκαταμαράνανε τῶν βασάνω μου οἱ πόνοι·
τά μάτια μου τοῦ θλιβεροῦ τήν βλέψι πώς δέν χάνου
ἀφ' τὰ πικρά τους δάκρυα, πού ἀκαταπαύτως βγάνου.⁶

Ερωτικά τραγουδάκια με μονότονη συνήθως ρίμα και έναν ελαφρύ λυρισμό που διατηρούν τη μακρινή ανάμνηση του σφριγηλού κρητικού δεκαπεντασύλλαβου, όπως ακριβώς τα στιχουργήματα του Βηλαρά. Η ουσιώδης διαφορά, που δεν εντοπίζεται στην κρητική λογοτεχνία της Αναγέννησης, είναι η εξαϋλωμένη εικόνα της γυναικείας μορφής, μια ιδέα υψηλή, η οποία καλλιεργείται συστηματικά από τους επτανήσιους

¹ Ν. Βαγενάς, «Ένας ακόμη *Νέος Ερωτόκριτος*», ό.π., σ. 343.

² *Ερωτόκριτος* Αλεξίου Γ', στ. 838-839, σ. 224.

³ Ν. Βαγενάς, «Ένας ακόμη *Νέος Ερωτόκριτος*», ό.π., σ. 342.

⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000, σ. 300-301.

⁵ Βλ. *Προσολωμικοί. Στέφανος Ξανθόπουλος, Ανδρέας Σιγούρος*, τ. Α', επιμ.: Φαίδων Μπουμπουλίδης, Αθήνα 1966.

⁶ Ό.π., σ. 32.

ποιητές του 18^{ου} αιώνα και καταλήγει να θρέψει ολόκληρη σχεδόν την ποιητική παραγωγή στα Επτάνησα του 19^{ου} αιώνα στα χρόνια του Ρομαντισμού.

3.1.2. Ανανεώνοντας την παράδοση: Νικόλαος Κουτούζης

Εκτός όμως από τα παραπάνω φαινόμενα των μακρινών απηχίσεων και των επιφανειακών σχέσεων, η περίπτωση του Νικόλαου Κουτούζη (1741-1813) μάς φέρνει αντιμέτωπους με μια ενδιαφέρουσα και πρωτόγνωρη αντιμετώπιση των κρητικών έργων από τη λυρική παράδοση των Επτανήσων. Ο Κουτούζης αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες του Νεώτερου Ελληνισμού: εξαιρετικός ζωγράφος, λυρικός και σατιρικός ποιητής, παρεμπιπτόντως ιερέας δυναμίτισε την πνευματική ζωή των Επτανήσων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με την ανάρμοστη συμπεριφορά του, την αθυροστομία του, την εκκεντρικότητά του αλλά και το αδιαμφισβήτητο ταλέντο του.¹ Το ποιητικό έργο του Κουτούζη αποτελείται από ερωτικά ποιήματα και σάτιρες, που σκάρωνε ως πάρεργα, ιδιαίτερα από το 1772 και μετά², από τα οποία πολλά έχουν σωθεί αντιγραμμένα σε χειρόγραφα, ενώ μερικά παραμένουν ακόμα και σήμερα ανέκδοτα.³

Ο Λ. Πολίτης αναφέρεται στον Κουτούζη ως «την ισχυρότερη φυσιογνωμία μέσα στους προσολωμικούς»⁴ και όχι άδικα, καθώς στο ποιητικό του έργο υψώνεται μια προσωπική φωνή, ικανή να ξεπεράσει τυπολογικά αναχώματα. Αυτή ακριβώς η προσωπική φωνή είναι που ξεχωρίζει τον Κουτούζη από τους προγενέστερους συντοπίτες του και επιπλέον τον καθιστά τον μοναδικό ποιητή πριν τον Σολωμό, που

¹ Στο πεδίο της έρευνας ο Κουτούζης είναι από τα αδικημένα πρόσωπα της εποχής του, όχι επειδή είναι παραγνωρισμένος (αντιθέτως πολλά έχουν γραφτεί), αλλά κυρίως λόγω της σεμνοτυφίας της νεοελληνικής φιλολογίας που λογόκρινε (αφήνοντας πολλά σημεία ανέκδοτα) το έργο του, αλλά και των λαθμενών προσεγγίσεων στα βιογραφικά του στοιχεία. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της «μυθιστορηματικής βιογραφίας» (!) του Ντίνου Κονόμου, *Νικόλαος Κουτούζης. Μυθιστορηματική Βιογραφία*, Αθήνα 1974. Για την κουτούζικη βιβλιογραφία βλ. Φαίδωνας Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, τ. Β', Αθήνα 1966, σ. 8-10.

² Στο βιβλίο του Άγγελου Προκοπίου, *Νεοελληνική Τέχνη. Βιβλίο Πρώτο: Εφτανησιώτικος Νατουραλισμός*. Αθήνα 1936, δημοσιεύονται μερικά ποιήματα του Κουτούζη από ένα χειρόγραφο του ίδιου του ποιητή, το οποίο ανήκε στο φίλο του Διονύσιο Δομενεγίνη. Το χειρόγραφο αυτό περιελάμβανε 100 ποιήματα του Κουτούζη σε 247 σελίδες και ο Προκοπίου αναφέρει πως τα ποιήματα αυτά είναι όλα χρονολογημένα και αναφέρονται στην περίοδο 1772-1800 (σ. 105-106). Δυστυχώς, το χειρόγραφο χάθηκε στη φωτιά του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για ένα από τα δύο τετράδια που είχε γράψει ο ίδιος ο Κουτούζης, συγκεντρώνοντας τις σάτιρές του στο τέλος της ζωής του. Βλ. Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, ό.π., σ. 68-69, Φ. Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, ό.π., σ. 17 και Ντ. Κονόμος, *Νικόλαος Κουτούζης. Μυθιστορηματική Βιογραφία*, ό.π., σ. 160 και σ. 304.

³ Ο Κονόμος σημειώνει στον «Πρόλόγο» του: «Δυστυχώς είναι αδύνατο από τα πράγματα να παρουσιάσω στίχους από τις βωμολόχες σάτιρες του Κουτούζη! [...] Οι κανόνες όμως της κοινωνικής ηθικής, που δεν πρέπει να λογαριάζονται στην περιοχή της πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας, υψώνουν αδιαπέραστο απαγορευτικό τείχος», Ντ. Κονόμος, *Νικόλαος Κουτούζης. Μυθιστορηματική Βιογραφία*, ό.π., σ. 6. Το ίδιο είχε επισημάνει ο Λ. Πολίτης από το 1956: «Βέβαια, για την έκδοση των ποιημάτων του Κουτούζη υπάρχει ένα μέγιστο εμπόδιο η αφάνταστη ελευθεροστομία του. Αλλά επιτέλους κάποτε πρέπει ν' αντιμετωπίσουμε με θάρρος το ζήτημα αυτό», Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, ό.π., σ. 69.

⁴ Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, ό.π., σ. 68.

ξεκινά ένα γόνιμο διάλογο με τα πιο αγαπητά κρητικά έργα του καιρού του, τη *Βοσκοπούλα* και τον *Ερωτόκριτο*.

Το πρώτο ποίημα που αποδεικνύει την άμεση εξάρτηση του Κουτούζη από τα κρητικά έργα και παράλληλα τη διάθεσή του να διαχειριστεί δημιουργικά τις επιρροές του και να μην υποταχθεί δουλικά στο πρότυπό του είναι το άτιτλο *Ειδύλλιο*.¹ Το ποίημα αποτελεί έναν όμορφο ύμνο στον έρωτα και τη νεότητα. Ο Π. Χιώτης υποστηρίζει πως «ωραία εκφράζεται [ο Κουτούζης], ότε αναπολών τας τερπνάς ημέρας της νεότητος επορευότο εις τους κήπους του Δομενεγίνου παρά τω Δαβία. Εν τω πύργω, ενδεδυμένος λαϊκά, συνευθύμει μετά φίλων επί πολλάς ημέρας και ενεθυμείτο γλυκείας απολαύσεις νεότητος ανθηράς. Επί τούτω εποίησε το Ειδύλλιον».² Η στιχουργική μεστότητα, η υψηλή καλλιτεχνική αξία του ποιήματος και η θαρραλέα αναμέτρηση με το κρητικό πρότυπο, τοποθετούν τη συγγραφή του έργου σε ώριμη περίοδο της ζωής του Κουτούζη, γύρω στα 1800.

Ξεκινώντας ο Κουτούζης να σκαρώσει ένα ερωτικό ποίημα-ύμνο στη νεότητα στρέφεται στην αρκαδική αφέλεια της όμορφης *Βοσκοπούλας*. Τη θέση των δύο βοσκών παίρνουν δύο νέοι χωρίς κάποια ιδιότητα και οι πρώτοι στίχοι του ποιήματος αναπαράγουν ακριβώς τη δομή και τις εικόνες των πρώτων στροφών της *Βοσκοπούλας*. Ο Γ. Θ. Ζώρας έχει εντοπίσει τις αναλογίες³, αλλά τα πορίσματά του είναι φτωχά, καθώς επιβεβαιώνει μονάχα τη διακειμενική σχέση των δύο ποιημάτων και τη μεγάλη διάδοση που γνώρισε η *Βοσκοπούλα* στα Επτάνησα,⁴ πράγματα αυτονόητα. Οι σχέσεις είναι βαθύτερες, αν αλλάξει κανείς τη στοχοθεσία. Παρατίθενται οι πρώτοι στίχοι του *Ειδυλλίου*.

Μία ταχυνήν ἐπήγα γιά νά περιχαρῶ
μέσα σέ κάποια δάση και εἰς τόπο δροσερό
Κ' ἐκεῖ στά δάση μέσα, ξανοίγω ἀπό μακριά
μία κόρη πλουμισμένη μ' ἀγγελική θωριά
κ' ἐμάζωνε τὰ ρόδα και ἀνθούς μέ τή δροσιά:
τὰ στήθη της στολίζει και τρυφερά βυζιά:
Και παρέκει, κοντά της, τόν Ἔρωτα θωρῶ
σαγίττα κ' ἐτοιμάζει, μέ ξίφος κοπτερό
και ἀπόκρυφά τη ρίχνει, μοῦ σφάζει τήν καρδιά,
τή φλέβα τή μεγάλη, γι' αὐτήν τήν κορασιά.
Λιποθυμίζω, πέφτω, λογίζομαι νεκρός
γιατί μ' ἐδόθη πόνος πολλὰ φαρμακερός.

¹ Βλ. την κριτική αποκατάσταση του ποιήματος από τον Φ. Μπουμπουλίδη, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, ό.π., σ. 28-31. Το ποίημα δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην ανθολογία του Γ. Πανταζί, *Συλλογή ερωτικών, ηρωικών και συμμίκτων ποιημάτων*, Εν Ζακύνθω 1850, σ. 119-121.

² Το απόσπασμα το παραθέτω από Γ. Θ. Ζώρας, «Το κρητικόν ειδύλλιον της Βοσκοπούλας και ο ζακύνθιος ποιητής Νικόλαος Κουτούζης», *Επτανησιακά Μελετήματα*, τ. Β', Αθήναι 1959, σ. 356.

³ Γ. Θ. Ζώρας, «Το κρητικόν ειδύλλιον της Βοσκοπούλας και ο ζακύνθιος ποιητής Νικόλαος Κουτούζης», ό.π., σ. 357-359.

⁴ Ό.π., σ. 359.

Καὶ ἡ κόρη βλεποντὰς μὲ τρέχει πιλιὸ σιμὰ
καί, ὡς εἶδα, νὰ μοῦ δώσῃ βοήθεια πεθυμᾶ·
καὶ πιάνει μου τὸ χέρι, κοιτάζει τὸ σφυγμὸ
καὶ παρευθὺς λαβαίνω στὴ φλόγα δροσισμό.
Λέγει μου: «Σήκω ἄπάνω, ἔχε παρηγοριὰ
καὶ θελ' εἶμαι δική σου, χωρὶς ἀμφιβολιά.»
Καὶ δίνει μου στὰ χεῖλη κάποιον γλυκὸ φιλή
μὲ σπλάχνος καὶ ἀγάπη κ' ἐπεθυμιὰ πολλή.¹

Και της *Βοσκοπούλας*:

Ἵ μεγάλην εξοριά, σ' ἓνα λαγκάδι,
μια ταχινήν ἐπήγα στο κουράδι,
σε δέντρη, σε λιβάδια, σε ποτάμια,
σε δροσερά και τρυφερά καλάμια

Μέσα στα δέντρη κείνα τ' ανθισμένα,
που βόσκαν τα λαφάκια τα καημένα,
στη γη τη δροσερή, στα χορταράκια,
που γλυκοκιλαδούσαν τα πουλάκια,

πανώρια λυγερή, πανώρια κόρη
ωσάν καλή καρδιά κι ωραία στα θώρη,
έβλεπε κάποια πρόβατα δικά τση
κ' έλαμπε σαν τον ήλιο η ομορφιά τση.

Ξανθά 'σαν τα μαλλιά τση κεφαλής τση,
καμάρι και στολίδι το κορμί τση
κ' η φορεσιά, που φόρειεν, ήτον άσπρη
κ' έλαμπε σαν τον ουρανό με τ' άστρη.

Στρέφομαι και θωρώ τη μες στα μάτια
κ' ερράγην η καρδιά μου τρία κομμάτια,
γιατί Έρωτες είχαν κ' εδοξεύγα
και να με σαΐττέψουν εγυρεύγα.

Κι ως μ' είδασιν οι Έρωτες κοντά τως,
με προθυμιάν απλώσα στ' άρματά τως
και πιάνουσι σαΐττες και βερτόνια,
για να μου δώσουν κρίση την αιώνια.

Και στην καρδιά η σαΐττα τως με σώνει·
είπα και το κορμί μου δε γλυτώνει·
το φως μου και τα μάτια εθαμπωθήκα

¹ Βλ. τον Φ. Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, ό.π., σ. 28-29.

και σε καημόν αρίφνητον εμπήκα

Κι ομπρός στη βρύση πέφτω λιγωμένος
κ' η κόρη εθάρρειε κ' είμαι αποθαμένος.
Λέγει: «Των αμματιώ μου τα παιγνίδια
εθανατώσαν το βοσκόν αιφνίδια.»

Έρχεται προς εμένα και γνωρίζει
πως είμαι λιγωμένος κι αρχινίζει
να παίρνη ωσάν καλή καρδιά κι αέρα
η πλουμιστή μου κι άσπρη περιστέρα,

Και παίρνει κρύο νερόν από τη βρύση
κ' έρχεται προς εμένα να το χύση·
ραίνει και λαντουρά το πρόσωπό μου
λογιάζοντας πώς να' ναι γιατρικό μου.¹

Ο Κουτούζης επιλέγει τον ιαμβικό δεκατρισύλλαβο. Πρόκειται για μια καινοφανή για την εποχή επιλογή, καθώς το μέτρο αυτό απαντάται μονάχα σε ορισμένα δημοτικά τραγούδια μέχρι τότε, από όσο γνωρίζω, ενώ η λόγια ανομοιοκατάληκτη έκφραση του μέτρου αυτού καθιερώθηκε από τον Ιάκωβο Πολυλά στη μετάφρασή του στον *Άμλετ* πολύ αργότερα.² Ο ποιητής διαφοροποιείται μετρικά από τον κρητικό ομότεχνό του, ο οποίος δουλεύει τον ιταλικής καταγωγής ενδεκασύλλαβο, κάνοντάς τον πιο σφιχτοδεμένο και χωρίς τις άδειες του ιταλικού ή του σολωμικού ενδεκασύλλαβου.³ Ο Κουτούζης απομακρύνεται και από τη γλώσσα του προτύπου του, καθώς προτιμά μια απλή δημοτική του καιρού του, διανθισμένη με αρκετούς επτανησιακούς και κρητικούς τύπους, σε αντίθεση με την έντονα ιδιωματική γλώσσα της *Βοσκοπούλας*. Η διαύγεια και η απλότητα της έκφρασής του, χωρίς να προσκολλάται σε ιδιώματα, είναι χαρακτηριστική, ενώ προσδίδει στο ποίημα έναν ταχύ ρυθμικό καλπασμό που προωθεί γρήγορα την πλοκή και συνάδει με την ανάλαφρη ερωτική διάθεση του ποιήματος.

Η δομή του *Ειδυλλίου* μέχρι και το στ. 20 είναι πανομοιότυπη με την αρχή της *Βοσκοπούλας*: Το περιβάλλον της βουκολικής ευτοπίας → Συναπάντημα με την κοπέλα → Προετοιμασία ερώτων που σαΐτεύουν το θύμα τους → Λιποθυμία → Φροντίδα ερωτευμένου από την κοπέλα ώστε να τον συνεφέρει. Σε αντίθεση προς τη *Βοσκοπούλα*, όπου οι περιγραφές της ευτοπίας και της βοσκοπούλας αναλύονται σε 8 στίχους (2 τετράστιχα, στ. 1-8 και 9-16) η κάθε μία, ο Κουτούζης αρκείται στις εκφράσεις «κάποια δάση» και «πλουμισμένη μ' αγγελική θωριά» για τις αντίστοιχες περιγραφές. Μια λεπτή ειρωνεία δεν μπορεί να αποκλειστεί σε αυτές τις διατυπώσεις. Όπως και να έχει, ο Κουτούζης δεν στοχεύει στην περιγραφή. Οι όμορφες περιγραφές στη *Βοσκοπούλα*

¹ *Βοσκοπούλα-Απόκοπος* Αλεξίου, σ. 65-66.

² Πρβλ. Διονύσης Καψάλης, «Τα μέτρα και τα σταθμά. Λυρική πατριδογνωσία», *Ο Πολίτης*, τχ. 121 (1993), σ. 44-52 και ιδιαίτερα σ. 45-47.

³ Βλ. *Βοσκοπούλα-Απόκοπος* Αλεξίου, σ. 52.

προσλαμβάνονται ως τύποι στο *Ειδύλλιο* και αρκούντως γνωστοί από παλιά ώστε να επιτελέσουν μίαν απλή λειτουργία: να ζωγραφιστεί ένα λιτό ειδυλλιακό περίβλημα, τυπικό κι ιδανικό για τους έρωτες δύο νέων. Τον Κουτούζη, στους πρώτους αυτούς στίχους (1-6), τον ενδιαφέρει περισσότερο η εξύμνηση του έρωτα στη νιότη, παρά του περιβάλλοντος. Μέσω της προσωπικής φωνής καταφέρνει να υπερπηδήσει την τυπολογία της αρκαδικής ευτοπίας και να γίνει πιο ερωτικός, όπως φανερώνεται από το δίστιχο «κι εμάζωνε τα ρόδα και ανθούς με τη δροσιά· | τα στήθη της στολίζει και τρυφερά βυζιά». Την ίδια προσέγγιση διατηρεί και στα μοτίβα του τοξοβόλου Έρωτα και της λιποθυμίας. Χωρίς καμία μακρηγορία περιγράφει σε 6 στίχους (7-12) μεστά τον θεό Έρωτα –και όχι τους πολλούς Έρωτες του Μπαρόκ¹ στη *Βοσκοπούλα*– να στοχεύσει στην καρδιά και ευθύς τον νέο να λιποθυμά. Στο κρητικό ποίημα το συμβάν αναλύεται σε τρία όμορφα τετράστιχα (17-28).

Από εδώ και πέρα ο Κουτούζης απαγκιστρώνεται ολοσχερώς από το πρότυπό του, σε επίπεδο δομής και θεματικής, και τείνει σε μια δική του εκδοχή της θλιβερής ιστορίας της *Βοσκοπούλας*. Η νέα συνεφέρει τον ερωτοχτυπημένο νεαρό με ένα φιλί και οι δυο τους αμέσως ομολογούν τον αμοιβαίο τους έρωτα. Στο κρητικό ειδύλλιο αντίθετα, η βοσκοπούλα συνεφέρει το βοσκό με λίγο νερό και ακολουθεί η συνεύρεσή τους στο σπήλαιο, ο χωρισμός τους και η τραγική τους κατάληξη. Η διαφοροποίηση του Κουτούζη δικαιολογείται από τη συνέχεια του ποιήματος, η οποία χάνει τον αφηγηματικό και δραματικό της χαρακτήρα και μετατρέπεται σε ένα καθαρά ερωτικό, λυρικό ποίημα, με ελάχιστες εμβόλιμες ανταλλαγές στιχομυθιών μεταξύ των ερωτευμένων. Οι στίχοι 25-44 αποτελούν ένα έξοχο δείγμα παιχνιδιάρικου ερωτικού λόγου του νέου προς την νέα και ακολουθεί η άμεση συγκατάβασή της.

Στους στίχους 53-72 ο Κουτούζης υφαίνει με μαεστρία μια όμορφη «εαρολογία» κατά το γνωστό μοτίβο του ερωτευμένου που ψάλλει τη ζωογόνο δύναμη της φύσης και την παραλληλίζει με τη δική του ερωτική ορμή. Ο Κουτούζης ακροβατεί επιτυχημένα ανάμεσα στους τύπους του είδους και την προσωπική του φωνή στο σημείο αυτό. Οι στίχοι αυτοί επιπλέον, αποτελούν και την απάντηση του ποιητή στο πρότυπό του. Εκεί που η ιστορία της *Βοσκοπούλας* κλείνει με τρόπο τραγικό, ο Κουτούζης οδηγεί την ερωτική του ιστορία σε ένα ευτυχές τέλος, απαντώντας ταυτόχρονα στον κρητικό ποιητή της *Βοσκοπούλας*. Οι στίχοι του *Ειδυλλίου*.

Βλέπε καὶ τὰ πουλάκια, ἔς τὰ δάση π' ἀπετοῦν
ταίρι κι αὐτὰ ζητούσι νὰ γλυκοανταμωθοῦν.
Καὶ οἱ ἔμορφοι οἱ κύκνοι ἀπὸ τὲς ἔρημιές
σμίγουσι καὶ ταιριάζουν ἔς τὲς ἀκροποταμιές
[...]
Κ' ἐκεῖ κοντὰ νὰ τύχουν βρύσες μὲ κρῦα νερὰ

¹ Η εικόνα αυτή θα μπορούσε να αποτελεί μια «έκφραση», δηλαδή μια λογοτεχνική αποτύπωση της ζωγραφικής παράδοσης της εποχής, κατά την οποία πολύ συχνά οι φτερωτοί γιοι της Αφροδίτης απεικονίζονταν πολλοί μαζί να προκαλούν το ερωτικό ντελίριο. Βλ. π.χ. τον *Κήπο του Έρωτα* του Rubens (1633) ή την αναγεννησιακή *Λατρεία της Αφροδίτης* του Tiziano (1518-1519).

κι άγριοκαλαμιώνες, χορτάρια δροσερά,
κέδροι και κυπαρίσσια, δένδρα με τούς καρπούς
και παρέκει κοπάδια μαζί με τούς βοσκούς,
ποτάμια, πού νά τρέχουν κάποια γαργαριστά
νερά και νά ποτίζουν άγρι' άνθη πλουμιστά.
Άπεκεί ν' άγναντεύη 'ς τά δάση μακρινά,
τούς κάμπους άνθισμένους και τά 'ψηλά βουνά,
νά βλέπη και πουλάκια νά γλυκοκελαηδοῦν
και ν' άναπετουρίζουν και νά συχνοπηδοῦν,
μάλιστα νά συρίζη Ζέφυρος άγινός
τήν ώρα πού άνατέλλει τὸ άστρο Αύγερινός.¹

αποτελούν τη χαρμόσυνη απάντηση στους καταληκτικούς στίχους της *Βοσκοπούλας*:

Να μην εβγή βοσκός από το σπήλιο,
τα νέφη να σκεπάσουν τον ήλιο
και να ψυχούν τα χόρτα στο λιβάδι
κι από τη μάντρα να μη βγη κουράδι.

Ουδέ πουλί στο δάσο μην πετάξη
και την αυγήν ο πετεινός να κράξη
και τ' αηδονάκι πλιο μην κελαδήση
κι ο αετός ας τυφλωθή, μην κυνηγήση.

Τη νύκτα μην προβάλλη το φεγγάρι
εις το γιαλό να μη βρεθή πλιο ψάρι
κι ας αποφρύξου βρύσες και ποτάμια
κι ας ξεραθούν τα τρυφερά καλάμια.²

Και οι δύο ποιητές αντλούν από το ίδιο μοτίβο, δηλαδή την παύση ή την έναρξη της ζωογόνου δύναμης της φύσης ανάλογα με την ερωτική διάθεση του υποκειμένου.

Ο Κουτούζης επιλέγει ως πρότυπο του δικού του ερωτικού ύμνου τη *Βοσκοπούλα* καθότι μοναδική σε ειδυλλιακές εικόνες και σε δομή, αλλάζοντας την έκβαση του κρητικού ποιήματος. Επιπλέον διαχειρίζεται κατά βούληση τα μοτίβα, τους στίχους, τα λεκτικά και φραστικά δάνεια από το πρότυπό του χωρίς να το μιμείται δουλικά και με αυτόν τον τρόπο αρθρώνει έναν ιδιότυπο διάλογο μαζί του. Το *Ειδύλλιο* του θα μπορούσε να λειτουργεί και ως μια ιδιαίτερη παράφραση της *Βοσκοπούλας* με αίσιο τέλος και παράλληλα μια διακριτική παρωδία της, όπως φαίνεται από την ειρωνική απόδοση της βουκολικής ευτοπίας με το ξερό «κάποια δάση» και την κωμικά άμεση ερωτική ανταπόκριση της νέας στην έτσι κι αλλιώς υπερβολική αντίδραση του

¹ Βλ. Φ. Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, ό.π., σ. 30-31, στ. 37-40 και 57-68.

² *Βοσκοπούλα-Απόκοπος* Αλεξίου, σ. 80, στ. 465-476.

λιποθυμισμένου νεαρού.¹ Επομένως το *Ειδύλλιο* λειτουργεί σε δύο επίπεδα προς το πρότυπό του: πρώτον το επαναπραγματεύεται δομικά, μετρικά, φραστικά και υφολογικά (συνιζήσεις, αποκοπές κλπ), ώστε ο ποιητής να πλέξει ένα εγκώμιο στον έρωτα της νιότης (και στη νιότη του έρωτα) με τη δική του φωνή και παράλληλα ειρωνεύεται την μανιέρα του είδους και της εποχής (Μπαρόλ), στο οποίο ανήκει η *Βοσκοπούλα*, την αφέλεια και υπερβολή της.

Η απροκατάληπτη στάση του Κουτούζη απέναντι στην κρητική λογοτεχνία επιβεβαιώνεται και από ένα άλλο, καθαρά σατιρικό αυτή τη φορά, ποίημα με τον τίτλο *Η Γκιόστρα των Καρμανιόλων*. Όπως προδιατίθεται από τον τίτλο, στο ποίημα πραγματοποιείται μια παρωδιακή χρήση της κορναρικής γκιόστρας. Ο Λ. Πολίτης πρώτος είχε επισημάνει στην βιβλιοκρισία του για τους *Επτανήσιους προσολωμικούς των Ζώρα-Μπουμπουλίδη* (1953): «*Η γκιόστρα των καρμανιόλων* είναι μια θαυμάσια παρωδία από το κονταροχτύπημα του *Ερωτόκριτου*, πράγμα που διέφυγε τους εκδότες. Όπως τα αρχοντόπουλα και τα ρηγόπουλα στο κρητικό ποίημα, συνάζονται κι εδώ οι καινούριοι άρχοντες της δημοκρατίας, οι *καρμανιόλοι*, κι έχουν κι αυτοί, σαν τους ήρωες του *Ερωτόκριτου*, ζωγραφισμένα σημάδια στις περικεφαλαίες τους».² Ο Πολίτης συνεχίζει με εκδοτικές συμβουλές προς τους επιμελητές, τις οποίες ο Μπουμπουλίδης στην έκδοση του 1966 τις υιοθετεί όλες.³ Παρόλα αυτά, η σάτιρα του Κουτούζη εκδίδεται κολοβή από τον Μπουμπουλίδη, καθώς έχουν αποσιωπηθεί, λόγω αθυροστομίας, πολλοί στίχοι, οπότε και δεν έχουμε ακόμα την οριστική μορφή της σάτιρας.

Έστω και με αυτή τη λογοκριμένη έκδοση, μπορεί κανείς να κρίνει τον τρόπο εργασίας του Κουτούζη σε σχέση με το πρότυπό του. Ο ζακυνθινός ποιητής επιστρατεύει τους δημοκρατικούς, τους επιθυμεί να βάλει, με τον τρόπο που παρουσιάζονται οι άρχοντες στο κορναρικό κονταροχτύπημα: περιγράφει τα δήθεν εμβλήματα που φέρουν πάνω τους:

Τῆς Παουλίνας τὸ παιδὶ ἦρθε κι αὐτὸ ἀγριεμένο,
ὡς βόιδι λακινιάρικο ὃχ τάλλα χωρισμένο.
Ἵς τὴ ζωγραφιὰ τῆς κεφαλῆς εἶχε τζ' ἀνδραγαθίες,
ὅπου ἔς τὸ γέττο ἔκαμε εἰς τὲς πτωχὲς Ὀβρίες.
Ἐπρόβαλλε ὡς Αὐγερινὸς Διονύσιος τοῦ Λιβάνη,
ποῦ, ὅταν ἐφαλλίρησε, ἐπῆγε ν' ἀπεθάνη,
[...]
Εἶχε κι αὐτὸς ἔς τὴν κεφαλὴ τὸ κόρνο ταδελοφού του·
τοῦ τὸ κᾶμε ἢ κουνιάδα του, χάρισμα τοῦ σπιτιοῦ του.
[...]
Καὶ τρι' ἀδέλφια ἦλθασι καὶ βέβαια εἶν' ἐκεῖνα,
ὅπου σὲ μῆνες τριάντα τρεῖς γέννησε ἢ κονσολίνα.
Εἶχαν καὶ εἰς τὴν κεφαλὴ ἄρμα ζωγραφισμένη

¹ «Νεοϋτζικε, μου λέγει, κι εγώ σε συμπονῶ. | Γιατί κ' ἐμέ η καρδιά μου ἠθελε πληγωθῆ | τὴν ὥρ' αὐτὴ που σ' εἶδα κ' εἶχε καταλυθεῖ». Φ. Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, ὁ.π., σ. 30, στ. 46-48.

² Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, σ. 71.

³ Βλ. Φ. Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, ὁ.π., σ. 22 και σ. 48-49.

ἐκείνου, ποὺ ἐγνώρισαν πατέρα οἱ πλανεμένοι.
Κ' ἡ ἄρμα εἶχ' ἑλληνικὰ ψηφία, ποὺ ἐξηγοῦσι
πῶς τὴν πατρίδα στανικῶς μέλλει ν' ἀπαρνηθοῦσι.
[...]
Ὡς τὸν πετρίτη ἐπρόβαλε Μπαρζὸς ὁ παινεμένος,
ὁ Τάσης ὁ ἐξακουστός καὶ νυχτογυρισμένος.
Κ' ἐβάστα 'ς τὸ κεφάλι τοῦ σκουφάκι κεντημένο,
ὄλο μ' ἀστέρια τουρανοῦ κι ὀλόγυρα γραμμένο
τὸ πῶς μὲ τὰ τζαρούχια τοῦ π' ἐφόρει ἕνα ζευγάρι
καὶ μὲ τὸ κλεφτοφάναρο ἔγινε παλληκάρι.¹

Σε πρώτο επίπεδο οἱ στίχοι που ἀφοροῦν τα ζωγραφισμένα σημάδια καὶ τις περικεφαλαίες εἶναι πανομοιότυποι με ορισμένους ἀπὸ τον *Ερωτόκριτο*, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο: «Ἦτονε χρυσοκόκκινη ἡ φορεσὰ ὅπου εφόρει | χάρισμα του την ἡκάμε μια πλουμισμένη κόρη» (B 189-190), «Ἡ σγουραφία της κεφαλῆς δείχνει την ὄρεξή του» (B 251), «Εἶχε κι αὐτὸς στην κεφαλὴ νησί σγουραφισμένο» (B 269). Τέτοιες φραστικές ομοιότητες πρέπει νὰ θεωροῦνται αὐτονόητες σε μια παρωδία, ἀλλὰ ὁ Κουτούζης με τὴ δική του φωνὴ καὶ ἀντλώντας ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του στιχουργικὴ φαρέτρα, κατασκευάζει μια σύντομη καὶ ευφυὴ σάτιρα, με τὴ χρήση ἀπλῶς του κορναρικοῦ μοτίβου. Κατὰ τα ἄλλα αἰσθάνεται ἐλεύθερος νὰ παίξει με τὸ πασίγνωστο πρότυπό του καὶ σε μερικὰ σημεῖα μάλιστα τα καταφέρνει πολὺ καλά, κυρίως ὅταν ἀντιπαρατεθεῖ τὸ πρότυπο με τὴ σάτιρα. Για παράδειγμα: «Εἶχε κι αὐτὸς 'ς τὴν κεφαλὴ τὸ κόρνο ταδελοφού του | τοῦ τὸ κάμε ἡ κουνιάδα του, χάρισμα τοῦ σπιτιοῦ του» vs «Ἦτονε χρυσοκόκκινη ἡ φορεσὰ ὅπου εφόρει | χάρισμα του την ἡκάμε μια πλουμισμένη κόρη» (B 189-190). Στὸ ἐπιτυχημένο ἀποτέλεσμα συνάδει καὶ ἡ περισσότερο ἰδιωματικὴ γλῶσσα του ποιητῆ, σε σχέση με τὸ *Ειδύλλιο*, ἡ ὁποία ἀκροβατεῖ ἐπιτυχημένα ἀνάμεσα σε κρητικούς καὶ ἐπτανησιακοὺς τύπους καὶ ἀντανακλᾷ τὸ λαϊκὸ κοινωνικὸ πλαίσιο των ἀντιπάλων.

Ὁ Κουτούζης γνωρίζει πῶς ἡ ἐπιτυχία της σάτιρας ἐγκεῖται στὸν ἐπίκαιρο χαρακτήρα της, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ περιεχομένο (δημοκρατικοί), ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφή, δηλαδὴ τὸ πρότυπο που θα χρησιμοποιήσει καὶ θα ἀναποδογυρίσει, ὥστε νὰ προκληθεῖ τὸ γέλιο.² Στὴν προκείμενη περίπτωση, ἡ χρήση του πασίγνωστου κορναρικοῦ κονταροχτυπήματος ἦτα εὐστοχὴ ἐπιλογή, καθὼς ὁποιοσδήποτε ἀναγνώστης ἢ ἀκροατὴς του καιροῦ ἐκείνου κατανοοῦσε τὸ διακείμενο. Ὁ Κουτούζης δὲν παρωδεῖ φυσικὰ τὸν *Ερωτόκριτο*, παρά ἐκμεταλλεύεται τὴ μεγάλη ἀπήχησή του, ὥστε νὰ στήσει τὴν πολεμικὴ του ἀπέναντι στους πολιτικούς του ἀντίπαλους μέσω της σκαμπρόζικης γραφῆς του καὶ πατώντας στὸ γνωστὸ κορναρικό μοτίβο.

3.2 Αποκρυσταλλωμένη παράδοση: Ἰωάννης Δονάς-Πασχάλης

¹ Βλ. ὅ.π., σ. 48-49.

² Για τους μηχανισμούς αὐτοῦς της παρωδίας καὶ της σάτιρας βλ. ἐνδεικτικὰ Arthur Pollard, *Σάτιρα*, μτφρ. Θεοχάρης Παπαμάργαρης, Ἀθήνα 1972.

Το ποιητικό έργο του Κουτούζη καταδεικνύει πως στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Κρητική Λογοτεχνία είχε γονιμοποιήσει σε τέτοιο βαθμό τον ποιητικό και θεατρικό λόγο στα Επτάνησα, που πλέον η πρόσληψη δεν αφορούσε επιφανειακές αναπαραγωγές λεκτικών τύπων ή αναμνήσεις ρίμας, αλλά και επεξεργασίες των προτύπων κειμένων. Ο κριτικός λόγος για τα έργα της Κρητικής Αναγέννησης έλειπε παντελώς, σε αντίθεση με τους νεοέλληνες διαφωτιστές, οι οποίοι στις αρχές του 19^{ου} είχαν ήδη αρθρώσει λόγο για την κρητική λογοτεχνία.

Μοναδική εξαίρεση, από όσο γνωρίζω, αποτελεί το έργο του κερκυραίου γιατρού Ιωάννη Δονά Πασχάλη (1761-1839), *Lettera di un Marchese Francesco Albergati Capacelli* [...] Lipsia [Βενετία] 1793. Το έργο είναι ανώνυμο και ψευδότοπο, παρόλα αυτά πρόκειται για έργο του Δονά και ο Francesco Capacelli, ο αφηγητής, αποτελεί περσόνα του συγγραφέα του.¹ Το έργο εκδόθηκε στα 1793 και στα 1802 μεταφράστηκε στα ελληνικά ίσως από τον ίδιο τον Δονά, χωρίς ωστόσο να έχει δοθεί οριστική απάντηση για την πατρότητα της μετάφρασης.² Το έργο είχε σημαντική απήχηση, όπως φαίνεται από ένα κείμενο που εκδόθηκε στα 1814, ως απάντηση στο έργο του Δονά.³

Η σημασία του έργου του Δονά είναι μεγάλη, καθώς αποτελεί την πρώτη υπεράσπιση της ποιητικής αξίας έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας, μέσω της υπεράσπισης της απλής ελληνικής γλώσσας, από Έλληνα λόγιο στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Δονάς σημειώνει:

«Ἐντὶς λοιπὸν νὰ διέφθειραν, οἱ Ἕλληνες ἔκτισαν μίαν νέαν γλῶσσαν ἣτις ἔχει τᾶς γλαφυρότητας τῆς μητρὸς τῆς πλέον ἡτινοσοῦν: καὶ ἣτις μίαν ἡμέραν, ἴσως, σοβαρὰ θέλει σεμνότηται νὰ ἀντισοῦται εἰς κομψότητα τῇ μητρὶ αὐτῆς ἐκείνη αὐτῇ».⁴

Για να καταλήξει σε αυτό το ρηξικέλευθο, για την εποχή, συμπέρασμα –να μην ξεχνάμε πως τούτα γράφονται στα 1793– ο Δονάς έχει επιστρατεύσει την ποιητική υπεροχή της *Βοσκοπούλας* και του *Ερωτόκριτου*, ως ιδανικά παραδείγματα για τις υψηλές λογοτεχνικές κορυφές που έχει κατακτήσει η απλή γλώσσα:

«Οἱ ἔλλογιμοι Ἕλληνοι, ἤθελε εὐθὺς ἀποκρίνονται: Μαθὲ πρῶτον τὴν γλῶσσαν μας, καὶ θέλεις ἀναγνώσκη εὐθὺς συγγράμματα εἰς τὰ ὁποῖα λάμπει ἡ θεσπέσιος εὐφυΐα Νηϋτώνιου καὶ τοῦ Βάκωνος οἵτινες Λατινιστὶ ἔγραψαν. Ὁμοίως οἱ Ἕλληνες θέλει ἀποκρίνονται: Μαθὲ, ὦ Ἄββᾶ, τὴν νέαν γλῶσσαν τῆς Ἑλλάδος, ἣτις παραχωρεῖ

¹ Βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839): Δύο άγνωστες νεκρολογίες του», *Ο Εραμιστής*, 1 (1963), σ. 117 και σημ. 1.

² Ὁ.π., σ. 120. *Επιστολή Απολογητική ενός Μαρκίωνος Φραγκίσκου Αλβεργάτου Καπακέλλου κατά της επιστολής του κυρ ἄββᾶ Κομπαγώνου* [...], Ενετίησι 1802.

³ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839), ό.π., σ. 117, σημ. 1. *Απολογία ιστορικοκριτική, συντεθείσα μεν ελληνικά υπό τινός φιλογενούς Έλληνο* [...] Εν Τριεστίω 1814. Πρόκειται για μετάφραση από τον Αναστάσιο Αμπελακιώτη στο ανέκδοτο έργο του λευκαδίτη Λουΐζη Σωτήρη, το οποίο ήταν γραμμένο στα ιταλικά.

⁴ Δονάς, *Επιστολή Απολογητική*, ό.π., σ. 139.

ὀλίγον καὶ δυνάμει καὶ χαριεντισμοῦ τῆ παλαιᾶ τῶν πατέρων μας: καὶ θέλεις ἀναγινώσκη πονήματα ὅπου θέλουσι φανῆ θυμασία. Σὺ θέλεις ἀναγινώσκη ἔν Ἡρωϊκὸν ποίημα, λεγόμενον Ἐρωτόκριτος, ὅπου δὲ παραχωρεῖ τῇ Ἱερουσαλήμ ἐλευθερωθεῖση, μήτε τῷ ἔμμανεῖ Ὀρλάνδῳ, μήτε τοῖς ἀποκόμμασι τοῖς πλέον ὠραίοις τοῦ Βιργιλίου: Σὺ θέλεις ἀναγινώσκη, ἀναμέσον τῶν Βουκολικῶν ποιημάτων τούτων τῶν Ἑλλήνων ποίημα ἐπιγραφόμενον ἢ Βοσκοπούλα, τοσαύτης θαυμασίου ἀπαλότητος, καὶ τοιαύτης γέυσεως φυσικωτάτης, ὅπου ἀφίνει κατόπιν τοῦ δὲν λέγω τὰ ἐντεχνότατα Βουκολικά τοῦ μεγάλου Βιργιλίου, ἀλλὰ ὑποφέρει τὴν ἀντιπαραβολὴν πρὸς τὰ ὑψηλὰ ποιήματα τοῦ αὐτοῦ Θεοκρίτου».¹

Ὁ *Ἐρωτόκριτος* στέκει δίπλα στα ἔργα του Tasso και του Ariosto, ἐνῶ ἡ *Βοσκοπούλα* συγκρίνεται με τὰ εἰδύλλια του Θεόκριτου. Ὁ Δονάς ἐκτιμᾷ τις ποιητικὲς ἀρετὲς τῶν ποιημάτων αὐτῶν καὶ μάλιστα ἡ σύντομη κρίση του γιὰ τὴν *Βοσκοπούλα* εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐστοχη.

Ὁ Δονάς ἐξάρει τὴν ποιητικὴ ἐνάργεια τῆς ἀπλῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἐνῶ τὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀποτελοῦν τὴν ἰδανικότερη ἐκφραση τῆς γλώσσας αὐτῆς. 22 χρόνια πρὶν τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ψαλίδου στὸν Δούκα, ὅπου τὰ κρητικὰ ἔργα κατέχουν τὴ σημαντικότερη θέση στὸν ὑπὸ διαμόρφωση Κανόνα τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ὁ Δονάς προτάσσει τὸ ἴδιο σχῆμα στὸ πανομοιότυπο ἀκριβῶς γλωσσικὸ πλαίσιο. Μου φαίνεται πολὺ δύσκολο ὁ Ψαλίδας νὰ μὴν εἶχε γνωρίσει τὸ ἔργο τοῦ Δονά ἢ καὶ τὸν ἴδιο. Ἄλλωστε, ὁ Δονάς διέμενε στὰ Γιάννενα γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὅπου ἐξασκούσε τὴν τέχνην του. Ἐπίσης, ἐπισκεπτόταν συχνὰ τὴν Ἠπειρὸν ὡς καλεσμένος τῶν πασάδων.² Παρόλο που δὲν ἔχω ἐντοπίσει τεκμήρια γιὰ κάποια μετὰ τὸν γνωριμία ἢ ἔστω κάποια ἀναφορὰ τοῦ Ψαλίδου στὸ ἔργο τοῦ Δονά –θα γνωρίζαν ἀραγε τότε ἀν ἡ *Ἐπιστολὴ Ἀπολογητικὴ* ἦταν ἔργο τοῦ Δονά;– εἶναι ξεκάθαρο πὼς ὁ Ψαλίδας ἀσπάζεται τὴν ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τοῦ Δονά ἀπέναντι στὴν ἀπλὴ γλώσσα καὶ προβάλλει τὰ ἴδια λογοτεχνικὰ παραδείγματα πρὸς υπεράσπισήν της.

Συμπερασματικὰ, ἡ παρουσία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στὰ Ἐπτάνησα καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, γονιμοποιεῖ τὴ λυρική καὶ σατιρική ποίηση ὅπως καὶ τὴ θεατρικὴ κουλτὸρα τῶν Ἐπτανήσων. Τὰ στάδια τῆς λογοτεχνικῆς πρόσληψης τῶν κρητικῶν κειμένων ἀπὸ τὴν ἐπτανησιακὴν ποίηση καὶ τὸ θέατρο μποροῦν νὰ περιγραφοῦν ὡς ἐξῆς: ἀρχικὰ, τὰ κρητικὰ ἔργα παρέχουν τοὺς ἰδανικοὺς γλωσσικοὺς καὶ στιχουργικοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι ἀντιγράφονται ἀπὸ τὴν πρῶτη λυρική ποίηση καὶ τὸ θέατρο τῶν Ἐπτανήσων. Φραστικοὶ καὶ λεκτικοὶ τύποι ἀναπαράγονται σχεδὸν αὐτοῦσιοι καὶ ἐναρμονίζονται με τὰ ἐπτανησιακὰ ἰδιώματα, ἐνῶ οἱ ἀναμνήσεις τῆς ρίμας ἀφομοιώνονται στὴ στιχουργικὴ παράδοση τῶν Ἐπτανήσων. Στὴ συνέχεια, με τὴν διάδοση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ μέσω τῆς προφορικῆς παράδοσης στὰ νησιά, καὶ ἰδιαιτέρως τὴ Ζάκυνθο, ἐμφανίζονται ποιητὲς ὅπως ὁ Λαζαρόπουλος, γιὰ τὸν ὁποῖον μόνον ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε, καὶ κυρίως ὁ Κουτούζης πὺ διαχειρίζονται τὰ κρητικὰ τοὺς πρότυπα με τρόπο δημιουργικὸ. Ἰδιαιτέρως ὁ Κουτούζης καθυποτάσσει τὰ πρότυπα

¹ Ὁ.π., σ. 123.

² Βλ. Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἰωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839), ὁ.π., σ. 127.

του στην προσωπική του φωνή και στρώνει το δρόμο, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, για τη χρήση των κρητικών έργων από τον Διονύσιο Σολωμό,¹ ο οποίος όχι μόνο εξαυλώνει και διαλύει τα πρότυπά του μες στο προσωπικό του ποιητικό ύφος, αλλά τα κωδικοποιεί, χωνεύοντάς τα, σε μια υψηλή λυρική ποίηση χωρίς προηγούμενο.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η κρητική λογοτεχνία έχει καταστεί η κύρια ελληνική πηγή για την ποιητική παραγωγή των Επτανήσων. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και από τον κριτικό λόγο του Δονά, όπου η Κρητική Λογοτεχνία έχει κωδικοποιηθεί ως η σημαντικότερη ποιητική αποτύπωση της απλοελληνικής. Από τα Επτάνησα οι κυρίαρχοι εκπρόσωποι του Ηπειρώτικου Διαφωτισμού αντρώνονται ιδεολογικά και εισαγάγουν την κρητική λογοτεχνία στον Κανόνα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

4. Η χρήση της Κρητικής Λογοτεχνίας από τη Φαναριώτικη Λυρική Παράδοση

Η επίμονη χρήση του *Ερωτόκριτου* από τον Κοδρικά καταδεικνύει, έμμεσα, τη μεγάλη διάδοση του ποιήματος στο αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Ο διδακτικός χαρακτήρας του *Ερωτόκριτου*, που αφορά στην «μπιστική αγάπη», φαίνεται να βρήκε αντίκρισμα στη φαναριώτικη ποιητική παράδοση αλλά και στο αναγνωστικό κοινό που διψούσε για ελαφριά ερωτική λογοτεχνία (έμμετρη και πεζή) από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.² Η φαναριώτικη λυρική στιχουργία και ποίηση, που άνθισε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μέχρι την Επανάσταση, κυρίως στο πεδίο της χειρόγραφης διάδοσης, στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα είχε πλέον κανονικοποιηθεί και στο έντυπο.³ Εκδομένες χειρόγραφες μισμαγιές, διασκευές σε ξένα και ελληνικά έργα και μερικά πρωτότυπα ποιήματα είχαν διαμορφώσει το corpus της φαναριώτικης λυρικής ποίησης⁴ και παράλληλα είχαν

¹ Τη μνήμη του Κουτούζη, όπως είναι γνωστό, τιμά ο Σολωμός στο σατιρικό του ποίημα *Το Όνειρο*. Βλ. ενδεικτικά Κονόμος (1974), 193-194. Βλ. επίσης *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τ. Α', επιμ.: Λίνος Πολίτης, Αθήνα 102012, σ. 291-298.

² Για το αναγνωστικό αυτό κοινό βλ. ενδεικτικά Αγγέλου (1988), 94, και Π. Σ. Πίστας, «Το Νεανικό Έργο Ενός Εθνομάρτυρα. Το *Σχολείον* του Ρήγα και τα Προβλήματα του», ως Εισαγωγή στο *Ρήγας, Σχολείον ντελικάτων Εραστών*, Αθήνα 1994, σ. ξδ'-ξθ'.

³ Για το ζήτημα αυτό βλ. Στέση Αθήνη, «Η φαναριώτικη λυρική ποίηση και το τυπωμένο βιβλίο», *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, επιμ.: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χαρίτων Καρανάσιος, Matthias Kappler, Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, Αθήνα 2013, σ. 325-356.

⁴ Ενδεικτικά αναφέρω τις εκδομένες το 1818 μισμαγιές του Ζήση Δαούτη και τη *Μελοπομένη*, τη μετάφραση του Ρήγα στη *Βοσκοπούλα των Άλπεων* του Marmontel, τη μετάφραση του Αντώνιου Κορωνιού στη *Γαλάτεια* του Florian, οι οποίες περιέχουν πολλά φαναριώτικα τραγούδια. Όπως πολλά τραγούδια περιέχουν τα *Έρωτος Αποτελέσματα* του Ιωάννη Καρατζά (1792) και το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* του Ρήγα (1790). Από τα πρωτότυπα ποιήματα αναφέρω ενδεικτικά το *Κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην* του Κωνσταντίνου Μάνου (1801). Για τα παραπάνω βλ. ενδεικτικά Άντεια Φραντζή, *Μισμαγιά. Ανθολόγιο Φαναριώτικης Ποίησης κατά την έκδοση του Ζήση Δαούτη (1818)*, Αθήνα 1993, Αναστασία Τσακιρίδου, *Μελοπομένη. Έκδοση χειρόγραφης μισμαγιάς*, ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2007, Στέση

θρέψει ένα αναγνωστικό κοινό με συγκεκριμένο ορίζοντα προσδοκιών: ελαφριά ερωτική ποίηση καμωμένη για τραγούδι και αποστήθιση με σκοπό την αισθηματική αγωγή των «ντελικάτων εραστών». Η φαναριώτικη λυρική ποίηση στόχευε στην αισθηματική καθοδήγηση του αναγνώστη: όφειλε να του διδάξει τον σωστό τρόπο να ερωτεύεται, αποφεύγοντας τις κακοτοπιές των υπερβολών, στις οποίες είναι επιρρεπείς οι υποψήφιοι εραστές.¹ Οι περιπέτειες του Ερωτόκριτου, οι οποίες εκκινούν από τον έρωτά του για την Αρετούσα, μπορούσαν να ιδωθούν και ως μία ερωτική δοκιμασία, η ευτυχής κατάληξη της οποίας ερμηνευόταν ως ύμνος στην επικράτηση του ηθικού έρωτα.

Πριν προχωρήσουμε, ωστόσο, στην πραγμάτευση της χρήσης του *Ερωτόκριτου* από τους «Φαναριώτες», πρέπει να αναφερθούμε σε μερικά εξωτερικά τεκμήρια, τα οποία, αν και λιγοστά, επιβεβαιώνουν τη διάδοση του *Ερωτόκριτου* στα κέντρα της φαναριώτικης λογοσύνης. Ο Comte de Marcellus (1795-1865)², υπάλληλος της γαλλικής πρεσβείας στην Πόλη, αναφέρει πως όταν βρέθηκε στην Πόλη στα 1816-1817 μάθαινε νέα ελληνικά μαζί με δύο Κωνσταντινουπολίτισσες, τη Ζωΐτσα και την Φρόσω: «διαβάζαμε μέρη από τα μαθήματα του Οικονόμου, στίχους από τη μυθιστόρημα του *Ερωτόκριτου*, και εντελώς καινούρια ποιήματα του Ι. Ρίζου. Μαζί με τη Φρόσω απήγγελα διάφορα αποσπάσματα από τον Πλάτωνα, χορικά του Σοφοκλή και ένα ειδύλλιο του Θεόκριτου».³ Ο Marcellus με τη μαρτυρία αυτή παραδίδει, εν συντομία, την εικόνα μιας βιβλιοθήκης της φαναριώτικης ελίτ: το εγχειρίδιο ποιητικής του Οικονόμου, σύγχρονη φαναριώτικη ποίηση, η κλασική αρχαιότητα, ο πολυδιαβασμένος Θεόκριτος και το δημοφιλές ανάγνωσμα του *Ερωτόκριτου*. Δεν νομίζω πως ο *Ερωτόκριτος* θα αποτελούσε ένα τυπικό ανάγνωσμα προς εκμάθηση νέων ελληνικών, άλλωστε οι ανακρίβειες του Marcellus πρέπει να θεωρούνται δεδομένες⁴, αλλά η

Αθήνη, «Οι πρώτες ελληνικές μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά*, τ. 45 (1995), 317-323, της ίδιας *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Αθήνα 2010, ιδιαίτερα 25-27, Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 1: *Σχολείων των ντελικάτων εραστών*, επιμ.: Παναγιώτης Πίστας, Αθήνα 2001, Ι. Κ., *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορία ηθικοερωτικά (1792)*, επιμ.: Mario Vitti, Αθήνα 2009 και Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, *Κωνσταντίνου Μάνου, τα Κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην. Φιλολογική έκδοση*, ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2010.

¹ Για την τυπολογία της φαναριώτικης ερωτικής-βουκολικής ποίησης βλ. ενδεικτικά Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Ιδεότυποι ήτοι η απουσία χαρακτήρων: τρεις περιπτώσεις ποιμενικών ειδυλλίων στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ταντότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως σήμερα. Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Β', σ. 463-478.

² Για τη βιβλιογραφία σχετικά με τη ζωή και το έργο του Marcellus βλ. Αλέξης Πολίτης, «Η δημόσια ανάγνωση των *Περσών* σε φαναριώτικο αρχοντικό τον Οκτώβρη του 1820 και η αφήγησή της από τον Marcellus στα 1859», *Παράδοση και εκσυγχρονισμός στο Νεοελληνικό Θέατρο. Από τις απαρχές ως τη Μεταπολεμική Εποχή. Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2010, σ. 384, σημ. 3.

³ *Épisodes littéraires en Orient*, τ. Α', Paris 1851, σ. 164. Απόδοση δική μου στο: «nous lisions des passages du Cours de littérature d'Oikonomos, les vers du roman d'Érotocrite, ou les poésies toutes récentes du J. Rizo. Avec Phroso, je récitais quelques morceaux de Platon, un chœur de Sophocle ou une Idylle de Théocrite».

⁴ Βλ. Αλ. Πολίτης, «Η δημόσια ανάγνωση των *Περσών* σε φαναριώτικο αρχοντικό», ό.π., σ. 384.

μνημόνευσή του ανάμεσα στα υπόλοιπα έργα αποτελεί ένα ακόμα τεκμήριο της διάδοσης του και στο φαναριώτικο αναγνωστικό κοινό.

Όπως και πρωιμότερο τεκμήριο για τη μεγάλη διάδοση του *Ερωτόκριτου* στον Βόσπορο μας παραδίδει ο Άγγλος περιηγητής Edward D. Clarke, όταν ταξίδεψε στον Βόσπορο στα 1801-1802. Φιλοξενήθηκε στο σπίτι ενός ευκατάστατου ευπατρίδη με το όνομα Κυριακής. Ο Clarke δηλώνει εντυπωσιασμένος από τη μεγάλη διάδοση του κρητικού ποιήματος, καθώς πληροφορείται –ίσως να το διαπίστωσε ο ίδιος στο σπίτι του οικοδεσπότη του– πως είναι αγαπημένη ασχολία των Ελλήνων να διαβάζουν φωναχτά το ποίημα σε συναθροίσεις τα απογεύματα ή απλώς να συζητάνε γι' αυτό.¹

4.1. Όλα αβίαστα σε στίχους

Έργα όπως ο *Ερωτόκριτος* και η *Θυσία του Αβραάμ* ήταν ευρέως διαδεδομένα ήδη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όπως μαρτυρεί η ίδια η έντυπή τους παράδοση και διάχυση: οι εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ* πυκνώνουν από το 1755 και μετά, ενώ ο *Ερωτόκριτος* εκδίδεται σε μεγαλύτερη συχνότητα από το 1768 και μετά.² Θεωρώ πως η εκδοτική αυτή πύκνωση οφείλεται και στη διάχυση των έργων αυτών στο αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, κοιτίδες της φαναριώτικης λυρικής ποιητικής παράδοσης. Την άποψη αυτή ενισχύουν οι αναφορές του Kaisáριου Δαπόντε (1714-1784)³ στη μεγάλη διάδοση των κρητικών έργων αλλά και η αβίαστη χρήση των τελευταίων στο ποιητικό του έργο. Ο πολυγραφότατος Kaisáριος Δαπόντες είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση λογίου, στιχοπλόκου και στιχοπλόκου. Το έργο του αποτελεί τυπική έκφραση της φαναριώτικης ποιητικής παράδοσης (λυρική, θρησκευτική, αφηγηματική), ενώ ήταν και εξαιρετικά διαδεδομένο –μέσω και της χειρόγραφης παράδοσης– στη φαναριώτικη λογιούση και επηρέασε πολλούς επίδοξους ποιητές-στιχουργούς. Ταυτόχρονα, το έργο του Δαπόντε στέκει μακριά από τις γλωσσικές, φιλοσοφικές και ιδεολογικές πιέσεις, οι οποίες κινητοποίησαν και συνάμα καταδυνάστευσαν τη φαναριώτικη ποιητική παραγωγή στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, περιορίζοντάς την σε ηθικοδιδασκτική στιχουργία και σε γλωσσική πρόταση.⁴ Η πρωιμότητα του έργου του και η ξεχωριστή ιδιοσυγκρασία του Δαπόντε –έπλεκε στίχους για κάθε περίπτωση, πολλές φορές με τρόπο σχεδόν συνειρμικό, ασταμάτητο και

¹ Βλ. Edward D. Clarke, *Travels in Russia, Tartary and Turkey*, NY ²1813, σ. 275: «It is worth while to inquire into the origin of the very popular poem of Erotocritus, since, although in rhyme, and certainly of no ancient date, the traditions and the stories on which it is founded are common all over Greece, and constitute the favourite topic of their evening tales».

² Βλ. «Παράρτημα Ι».

³ Για τη ζωή και το έργο του Kaisáριου Δαπόντε βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον Kaisáριο Δαπόντε από το χειρόγραφο της Βυτίνας αριθμ. 1», *Ο Εραμιστής*, 18 (1986), σ. 35-56, Γ.Π. Σαββίδης, «Βιο-εργογραφικό χρονολόγιο Κωνσταντίνου Kaisáριου Δαπόντε» στο Κωνσταντίνου Δαπόντε, *Κήπος Χαρίτων*, Αθήνα 1995, Ε. Σουλογιάννης, «Kaisáριος Δαπόντες (1714-178). Η ζωή, η μόρφωση και οι γνωριμίες του», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σ. 447-457.

⁴ Βλ. ενδεικτικά Γιάννης Ξούριας, «Μόνε κάτι κονζάκια ή ένα πλήθος σκωριασμένων λέξεων; Λόγος και αντίλογος για τα φαναριώτικα τραγούδια στο τέλος του 18^{ου} αιώνα», *Φαναριώτικα και αστικά στιχορρήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ό.π., σ. 305-324.

απαλλαγμένο από αναζητήσεις της λογιουσύνης¹– τον απομακρύνουν από τις προθέσεις και τους στόχους άλλων εκφραστών της φαναριώτικης λυρικής παράδοσης, όπως τον Ρήγα, τον Κορωνιό, τον Μάνο, τον Γ. Ν. Σούτσο και άλλων.

Στο ποιητικό του έργο ο Δαπόντες κάνει νύξεις για τη μεγάλη διάδοση των κρητικών έργων. Στο δεύτερο τόμο του *Καθρέπτη Γυναικών* σημειώνει σχετικά με βιβλία που αναφέρονται σε γυναίκες, είτε διαβάζονταν από αυτές:

Καὶ ἐπαινοῦνται δυνατά, καὶ τὰ συγγράμματά τους,
Πολλοὶ τὰ ἔχουν, τὰ βαστοῦν εἰς τὰ προσκέφαλά τους
Μάλιστα τὸν Ρωτόκριτον, ὅστις καὶ ἐτυπώθη,
Ὡς τώρα τέσσαρες φορές ὡς τόσον ἀξιώθη.²

Σε άλλο του έργο, στο ίδιο πλαίσιο και με αφορμή τον Διγενή Ακρίτα, αναφέρει:

Πανθαύμαστος ἀληθινὰ τούτη ἡ ἱστορία,
διὰ ριμάδα μοναχὴ εἶναι τὴ ἀληθεία,
καὶ ἦθελεν ἀγοραστεῖ πλιο παρὰ Ἐρωφίλη,
Σωσσάνα κι ἄλλη σὰν αὐτές, ναί, ἀδελφοὶ καὶ φίλοι.³

Και στα δύο αποσπάσματα ο Δαπόντες εμμένει στην ευρεία διάδοση των κρητικών έργων. Εκτός όμως από τις απλές αυτές παρατηρήσεις σχετικά με τη διάδοση των κρητικών έργων, ο Δαπόντες εντάσσει τη *Θυσία του Αβραάμ* οργανικά στο ποιητικό του έργο, γνωστοποιώντας παράλληλα τον αναγνωστικό του ορίζοντα.

Τα δημοφιλή έργα του *Ερωτόκριτου*, της *Ερωφίλης* αλλά και της *Θυσίας του Αβραάμ* είναι γνωστά και αγαπημένα έργα του κοσμοκαλόγερου. Ο Σαββίδης έχει ήδη επισημάνει τις χαλαρές σχέσεις μεταξύ της *Θυσίας του Ιεφθάε*⁴ και της κρητικής *Θυσίας*.⁵ Το έργο του Δαπόντε γράφτηκε στα 1748⁶ και αποτελεί έμμετρη αφήγηση της θυσίας της κόρης του Ιεφθάε, ηγέτη και απελευθερωτή των Ισραηλιτών, για να κερδηθεί ο πόλεμος κατά των Αμμωνιτών που καταδυνάστευαν τον λαό του Ισραήλ. Η

¹ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η ιστοριογραφία ως όχημα συνειρμικής συναφήγησης και εγκιβωτιστικής παρέμβασης: Το λογοτεχνικό παράδειγμα της ασύμμετρα διασκεδαστικής *Βίβλου Βασιλειών* του Καισαρίου Δαπόντε», *Realia Byzantina*, επιμ. Σοφία Κοτζαμπάση, Γιάννης Μαυρομάτης, Βερολίνο 2009, σ. 47-56.

² *Καθρέπτης Γυναικών. Βιβλίον Δεύτερον* [...] Εν Λιψία της Σαξονίας [...] 1766, σ. 8.

³ Το τετράστιχο αυτό εντοπίζεται στο έργο του Δαπόντε *Βίβλος Βασιλειών*. Το παραθέτω από Γ. Κεχαγιόγλου, «Η ιστοριογραφία ως όχημα συνειρμικής συναφήγησης και εγκιβωτιστικής παρέμβασης», ό.π., σ. 55, σημ. 6. Το τετράστιχο εντοπίζεται και στο χειρόγραφο έργο του Δαπόντε *Φανός Γυναικών*, το οποίο απόκειται στο χειρόγραφο υπ' αριθμόν 253 στη Βιβλιοθήκη της Μονής Ξηροποτάμου, βλ. και Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Ο Δαπόντες, η Αντίληψις του περί Ιστορίας και ο Πρόλογος εις το «Φανάρι Γυναικών»*, Αθήνα 1970, 3.

⁴ *Καθρέπτης Γυναικών*, ό.π., 1-98. Βλ. και την έκδοση του Σαββίδη, *Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, Η Θυσία του Ιεφθάε και η Ιστορία της Σωσσάνης. Δύο συνεχόμενες συνθέσεις από τον Καθρέπτη Γυναικών (Λιψία 1766)*, επιμ.: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα 1993.

⁵ *Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, Η Θυσία του Ιεφθάε και η Ιστορία της Σωσσάνης*, ό.π., σ. 188-194.

⁶ Ό.π., σ. 188.

θεματολογική αντιστοιχία των δύο βιβλικών μύθων σε συνδυασμό με τον «λαϊκό» στίχο του Δαπόντε υφαίνουν ένα λεπτό νήμα που συνδέει την κρητική *Θυσία* με το ποίημα του Δαπόντε. Ο Σαββίδης, με τη βοήθεια της Ελένης Τσαντσάνογλου,¹ εντοπίζει κάποιες πιθανές επιβιώσεις της κρητικής *Θυσίας* στη *Θυσία του Ιαφθάε*: το δίστιχο «Πέτε, πώς έκρατούσατε ένα κηρι άναμμένον, | και τὸ ὄβησεν ὁ ἄνεμος, εἶναι τό, πλήν, σβησμένον» (Δ 43-44) απηχεί, σωστά, τους στίχους της κρητικής *Θυσίας*: «μα ἴαν κερίν αφτούμενο εκράτουν κ' ἴσβησέ μου» (402)² και «κι ωσάν όντα κρατείς κερί κι άνεμος σου το σβήσει» (902). Ο περιγραφικός λυρισμός του Δαπόντε απηχεί κάτι από το γνήσιο λυρισμό του κρητικού ποιήματος. Οι υπόλοιπες αντιβολές στίχων, πέντε στο σύνολο,³ δεν είναι τόσο πειστικές ώστε να μπορούμε να μιλάμε για άμεση διακειμενική σχέση.⁴ Από την άλλη, ο θρήνος της μητέρας στο ποίημα του Δαπόντε (έκδ. 1766, 49-50) για τον επικείμενο χαμό της κόρης της, ο οποίος αποτυπώνεται με γνήσιο λυρισμό αν και με κάπως χοντροκομμένες εικόνες,⁵ απηχεί κάτι από τον σπαραξικάρδιο λυρισμό της κρητικής *Θυσίας* τη στιγμή που η Σάρρα θρηνεί για τον αντίστοιχο μελλοντικό χαμό του Ισαάκ (στ. 375-390 και 407-426).

Όστόσο, το ποίημα του Δαπόντε δεν είναι καμωμένο «σε δημιουργική αντίθεση» προς τη *Θυσία του Αβραάμ*.⁶ Ο Δαπόντες μες στην κεφάτη και ρέουσα γραφή του εγγράφει, ίσως και ασυνείδητα μερικές φορές, τις επιρροές του. Η γνώση των κρητικών έργων θεωρείται δεδομένη, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του ίδιου. Η λυρική ποίηση του Δαπόντε δεν πρέπει να εξετάζεται κάτω από το πρίσμα που κρίνεται η κατοπινή φαναριώτικη λυρική ποίηση. Ο Δαπόντες δεν έγραφε ποίηση για να διαμορφώσει μια συγκεκριμένη γλώσσα, όπως οι περισσότεροι Φαναριώτες στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} και δεν αναλώνεται αποκλειστικά στον ηθικοδιδασκτικό σκοπό της. Πολλές φορές ακολουθεί το ένστικτό του και τις λογοτεχνικές του παρορμήσεις.⁷ Ο Κεχαγιόγλου παρατηρεί εύστοχα πως ο Δαπόντες φτάνει «στη βαθιά δομή του αφηγηματικά αυτοσχέδιου και αφελούς, ακόρεστου και ασύνορου λαϊκού/παραδοσιακού λόγου».⁸ Οι οποιεσδήποτε επιρροές της κρητικής *Θυσίας*, που εντοπίζονται στο ποίημα του Δαπόντε, αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, αβίαστες και αναμενόμενες εγγραφές του ποιητή, που επιτάσσονται από την κοινή θεματική των δύο βιβλικών ιστοριών, από τα διαβάσματα του Δαπόντε και τον κοινοκτηματικό χαρακτήρα των λαϊκών αναγνωσμάτων της

¹ Ό.π., σ. 191.

² Από την κριτική έκδοση Wim Bakker, Arnold Van Gemert, *Η Θυσία του Αβραάμ*, Ηράκλειο (2009).

³ Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, *Η Θυσία του Ιεφθάε και η Ιστορία της Σωσάνης*, ό.π., σ. 191-192.

⁴ Βλ. και Baker-Van Gemert, *Θυσία*, σ. 131.

⁵ *Σὺ ἄρρωστοῦσες κόρη μου, κ' ἐγὼ ψυχομαχοῦσα, | Σὺ ἔκοπτες τὸ χέρι σου κ' ἐγὼ λιγοθυμοῦσα. | Καὶ τώρα πὼς νὰ σέ ἰδῶ ἀποκεφαλισμένην; | Κόρη καὶ πὼς νὰ σέ ἰδῶ αἱματοκυλισμένην; | Σὲ φύλαγ' ἀπ' τὸν ἄνεμον, μὴπως κρυγιολογήσεις, | Καὶ ἀπ' τὸν ἥλιον κόρη μου, διὰ νὰ μὴ μαυρίσεις.*

⁶ Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, *Η Θυσία του Ιεφθάε και η Ιστορία της Σωσάνης*, ό.π., σ. 190.

⁷ Γ. Κεχαγιόγλου, «Η ιστοριογραφία ως όχημα συνειρμικής συναφήγησης και εγκιβωτιστικής παρέμβασης», ό.π., σ. 48.

⁸ Ό.π., σ. 48.

εποχής, ο οποίος νομιμοποιείται και αναπλάθεται ελεύθερα στη χειμαρρώδη, και κάποτε ενστικτώδη, ποίηση του Καισάριου Δαπόντε.

Εκτός από τη δημιουργική χρήση των κρητικών έργων από τον Δαπόντε, σώζεται και μία άλλη πληροφορία, η οποία επιβεβαιώνει τη διάδοση της κρητικής λογοτεχνίας και συγκεκριμένα του *Ερωτόκριτου* στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες την εποχή εκείνη. Πρόκειται για μια μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από κάποιον Χριστόδωρο Ιωάννου από την Τραπεζούντα. Η μετάφραση αυτή δεν σώζεται παρά μόνο σε ρουμάνικη διασκευή που αποδίδεται με επιφύλαξη στον Vasile Varnau.¹

4.2 Ο Νέος Ερωτόκριτος

Το αποκορύφωμα της σχέσης που ανέπτυξε η φαναριώτικη λογιούσνη με τα κρητικά έργα αποτυπώνεται στην πολυσυζητημένη διασκευή του *Ερωτόκριτου* από τον πατρινό Διονύσιο Φωτεινό², η οποία εκδόθηκε το 1818 στη Βιέννη με τίτλο *Νέος Ερωτόκριτος*. Στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο* (25 Οκτωβρίου 1817) αναγγέλεται η έκδοση του *Νέου Ερωτόκριτου* μαζί με την *Ιστορία της πάλαι Δακίας* του Φωτεινού. Η αγγελία είναι συνταγμένη πιθανώς από τον εκδότη του ποιήματος Γεώργιο Ρουσιάδη³ και σε συνδυασμό με άλλα περικειμενικά τεκμήρια, που αφορούν τον *Νέο Ερωτόκριτο*, φωτίζει τις αισθητικές και ιδεολογικές συνιστώσες της διασκευής και φανερώνει τους μηχανισμούς της πρόσληψης του *Ερωτόκριτου* από τη φαναριώτικη διάνοηση της εποχής. Σχετικά με την επικείμενη έκδοση του *Νέου Ερωτόκριτου* σημειώνεται στην αγγελία:

«Ἐμπεριέχει δὲ Μυθιστορίας ἠθικωτάτην καὶ ὠραίαν, διὰ στίχων πολυποκίλων πολιτικῶν· διότι ὅλα τὰ πρόσωπα ἄπερ εἰσὶν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα, καὶ εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται, ὁμιλοῦσιν ἕκαστον, μὲ διαφορετικὸν εἶδος στίχων· ἔμπεριέχει ἡμέρας μὲ τραγῳδία, νύκτας μὲ τραγῳδία ὠραῖα κατὰ τὶς περιστάσεις, καὶ διάφορα ἐπιγράμματα· παραινεῖ τοὺς γονεῖς διὰ παραδειγμάτων, νὰ μὴν παρακτείνωνται ἔμπροσθεν τῶν τρυφερῶν καὶ ἀπαθῶν νέων μὲ ὁμιλίας ἐρωτικᾶς, οὔτε νὰ ἀμελοῦν εἰς τὸ νὰ ἐμποδίζουσιν τὴν ἐλευθέραν καὶ συνεχῆ θεωρίαν τῶν ὠραίων προσώπων. (Κάλλος γὰρ φθείρει ψυχῆς ἀρετήν.) Δίδει ἐπομένως συμβουλᾶς δι' ἑνὸς φίλου, καὶ μίας τροφῆς, τᾶς ὁποίας ἀρμόζει νὰ τᾶς ἔχουν πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ νέοι καὶ νέαι αἰεῖποτε ὡς καθρέπτειν, διὰ νὰ προβλέπουν τὰ ὀλέθρια συμβεβηκότα τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ ἀνόμοιου ἔρωτος. Νουθετεῖ τοὺς γονεῖς νὰ μὴν φέρωνται μὲ ἀπανθρωπίαν καὶ σκληρότητα εἰς τὰ τέκνα των, οὔτε νὰ εἶναι τόσο συγκαταβατικοὶ

¹ Βλ. Εμμ. Κριαράς, «Πηγές και επιδράσεις του Ερωτόκριτου», *Νέα Εστία* τχ. 488, Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1947, σ. 1299 και Δημήτριος Β. Οικονομίδης, *Τα Ελληνικά Δημόδια Βιβλία και η Επίδρασις αὐτῶν ἐπὶ τὸν Πνευματικὸν Βίον τοῦ Ρουμάνικου Λαοῦ*, Ανάτυπο ἀπὸ τὴν Επετηρίδα τοῦ Λαογραφικοῦ Αρχείου, τ. Στ', Αθήνα 1950-1951, σ. 50-51.

² Για τὴ ζωή και τὸ ἔργο τοῦ Φωτεινοῦ βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005), σ. 9-18. Βλ. και τὴ συγκεντρωτικὴ βιβλιογραφία, Γ. Π. Σαββίδης, «Αναλυτικὰ περιεχόμενα *Νέου Ερωτόκριτου* Διονυσίου Φωτεινοῦ τοῦ εκ παλαιῶν Πατρῶν», *Τόμος τιμητικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σ. 418-419, σημ. 1.

³ Για τὴ ζωή και τὸ ἔργο τοῦ βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ο Κοζανίτης λόγιος ἔμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη* 21 (1992), σ. 345-383.

εἰς τὰς θελήσεις καὶ ἐπιθυμίας αὐτῶν· καὶ ἐν γένει διὰ πολλῶν παραδειγμάτων διδάσκει ὅτι πρέπει νὰ ἔχη φρόνησιν ἢ ἀνδρεία, γενναιότητα ἢ ψυχὴ, ὑπομονὴ αἰ θλίψεις, καρτερίαν τὰ πάθη, φιλοτιμίαν αἰ ἀνδραγαθία, σταθερότητα ἢ φιλία, σωφροσύνην ὁ ἔρω, σεβασμιότητα καὶ εἰλικρίνειαν τὰ πρεσβεῖα, καὶ συστολὴν καὶ εὐπέθειαν ἢ νεότης, ἵνα ἀπολαύσῃ καὶ τὴν ἡδονὴν πολλαπλάσιον, διὰ τῶν κοινῶν ἐπαίνων καὶ ἐγκωμίων».¹

Αξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἔλλειψη αναφοράς στο κρητικὸ ποίημα. Ὁ εκδότης θεώρησε, ἴσως, αὐτονόητο τὸν συσχετισμὸ με τὸ κρητικὸ ποίημα, λόγω τῆς μεγάλης διάδοσης τοῦ τελευταίου. Παρόλα αὐτά, ἡ ἔλλειψη καὶ τῆς παραμικρῆς νύξης στὸν *Ερωτόκριτο* τοῦ Κορνάρου μαρτυρεῖ τὸν αὐτόνομο χαρακτήρα τῆς διασκευῆς τοῦ Φωτεινοῦ, κάτι ποῦ μπορεῖ νὰ επιβεβαιωθεῖ καὶ ἀπὸ ἐνδοκειμενικὰ τεκμήρια. Ὁ εκδότης υπερτονίζει δύο στοιχεῖα τῆς διασκευῆς: τὰ πολλά λυρικά τραγουδάκια, κατὰ τὴν μαaniέρα τῶν μισμαγιῶν, με τὰ οποία εἶναι διανθισμένο τὸ ποίημα, καὶ τὸν ἠθικοδιδασκισμὸ τοῦ *Νέου Ερωτόκριτου*. Σημαίνοντα πρόσωπα, κατὰ τὴν ἀγγελία, δὲν εἶναι οἱ δύο πρωταγωνιστές, ἀλλὰ ὁ Πολύδωρος καὶ ἡ Φροσύνη· οἱ φωνές τῆς λογικῆς δηλαδή, καὶ τὰ πρόσωπα ποῦ ἔχουν ἐπωμιστεῖ τὸ βάρος νὰ νουθετοῦν καὶ νὰ προειδοποιοῦν τοὺς «αρρωστημένους ἀπὸ πόθο» *Ερωτόκριτο* καὶ *Αρετούσα* ἀντίστοιχα. Μέσω τῆς ἀγγελίας γίνεται φανερό πως ὁ *Νέος Ερωτόκριτος* ξεχωρίζει ὄχι τόσο λόγω τῆς σχέσης τοῦ με τὸ κρητικὸ ποίημα, ἀλλὰ διότι φέρει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φαναριώτικης λυρικῆς παράδοσης: τὰ ευχάριστα καὶ γουστοζικά φαναριώτικα τραγούδια καὶ τὸν ἠθικοδιδασκισμὸν ποῦ οφείλει νὰ ἔχει κάθε ἐρωτικὸ ποίημα, με σκοπὸ νὰ νουθετήσῃ αἰσθηματικὰ τοὺς ἀναγνώστες.

Ὁ πρόλογος τοῦ Φωτεινοῦ ἀποτελεῖ μιὰ φυσικὴ συνέχεια τῆς παραπάνω ἀγγελίας, προσθέτοντας ὡστόσο καὶ μιὰ ἀκόμα σημαντικὴ παράμετρο ποῦ δικαιολογεῖ καὶ ἐπικυρώνει τὴ διασκευὴν:

«Ἡ παροῦσα ἐποποιία μετὸ νὰ εὐρίσκειται εἰς φράσιν παλαιάν τῆς Γραικικῆς Κρητικῆς διαλέκτου, μεῖ ἰδιωτισμοὺς πολλὰ ἀηδεῖς καὶ λέξεις βαρβαρικὰς σχεδὸν δυσνοήτους, ἔκριναν εὐλογον νὰ παραφράσω ταύτην, ἐν καιρῷ τῆς ἀργίας μου πρὸς περιδιάβασίν μου, κατὰ τὴν νῦν καθομιλουμένην ἀνθηρὰν καὶ γλυκυτάτην φράσιν τῶν τοῦ ἡμετέρου γένους πεπαιδευμένων Γραικῶν. Πρὸς περισσοτέραν χάριν δὲ τοῦ συγγράμματος, καὶ περιδιάβασιν τερπνοτέραν ἀναγιγνωσκόντων, δὲν ἐφύλαξα τὸ αὐτὸ εἶδος τῶν στίχων ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ὡς ἔθος τῆς ἐποποιίας, ἀλλὰ παραβλέψας τοῦτο, τῇ παρακινήσει τῶν ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Βλαχίας ἐλλογίμων καὶ εὐγενῶν φίλων μου, ἔκαμα ποικίλον τὸ σύγγραμμα συνθέσας αὐτὸ ἀπὸ διάφορα μέτρα στίχων πρὸς τέρψιν τῶν νέων ἀναγιγνωσκόντων».²

¹ Ἀπὸ τὸν *Φιλολογικὸ Τηλέγραφο*, 25 Οκτωβρίου 1817, *Δια τοῦ Γένους τὸν φωτισμὸν. Ἀγγελίες προεπαναστατικῶν ἐντύπων (1734-1821) ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Φίλιππου Ηλίου*, ἐπιμ.: Πόπη Πολέμη, Ἄννα Ματθαίου, Εἰρήνη Ριζάκη, Ἀθήνα 2008, σ. 317.

² Χρησιμοποιοῦ τὴν ἀνατύπωση τοῦ 1845 ποῦ εἶναι προσβάσιμη στὸ διαδίκτυο. Βλ. *Νέος Ερωτόκριτος παρὰ Διονυσίου Φωτεινοῦ*, τ. Α', Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1845, σ. γ'.

Η παράμετρος αυτή είναι η θέση του Φωτεινού απέναντι στην κρητική διάλεκτο. Ένας από τους λόγους που ο Φωτεινός προβαίνει στη διασκευή του κρητικού ποιήματος είναι το δυσνόητο της κρητικής διαλέκτου. Το εγχείρημά του, σε πρώτο επίπεδο, καθιστά τον ήδη δημοφιλή *Ερωτόκριτο* ακόμα πιο προσίτο στο καλλιιεργημένο κοινό των αστικών κέντρων του καιρού του.¹ Το αναγνωστικό αυτό κοινό (των «ντελικάτων εραστών») είχε γαλουχηθεί από τη φαναριώτικη αστική λυρική ποίηση και η προσαρμογή του κρητικού ποιήματος στη γλωσσική και πολυποίκιλη μετρική μανιέρα της φαναριώτικης ποίησης του καιρού δεν θα μπορούσε παρά να ήταν επιτυχής. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και από τις επανεκδόσεις του *Νέου Ερωτόκριτου* στα 1845, 1863, 1864 και 1879 σε Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και αργότερα στην Αθήνα.² Ενδιαφέρον είναι και το σχόλιο στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο* τον Μάρτιο του 1818, γραμμένο πιθανότατα από τον εκδότη του περιοδικού Δημήτριο Αλεξανδρίδη³:

«Ο Έρωτόκριτος υπάρχει ποίημα έρωτικόν του ΙΖ' αιώνος υπό Βιτζέντζου Κορνάρου τοῦ Κρητὸς εἰς πέντε βιβλία, συνταγμένον κατὰ τοὺς πλειοτέρους τῆς Ἐποποιίας κανόνας καὶ γέμον εἰκόνων καὶ παραδειγμάτων με ποιητικὴν εὐφυΐαν· ὅμως, ἐπειδὴ ἡ γλῶσσα τοῦ εἶναι ἀκάθαρτος καὶ ἀκαλλιέργητος, ὁ εὐγενέστατος κύριος Διονύσιος Φωτεινός, τοῦ ὁποίου ἡ τρίτομος ἱστορία τῆς Βλαχομογδανίας ἐκδίδεται ἤδη, ἔκρινεν εὐλογον, καὶ πάνυ ὀρθῶς, νὰ μεταδώσῃ τὸ ἄνω θαυμάσιον ποίημα εἰς τοὺς Ὀμογενεῖς τοῦ κατὰ τὴν νῦν τῶν Ἑλλήνων ἀνθηρὰν καὶ ἀρμονικὴν φράσιν, μὴ φυλάττων ἀπ' ἀρχῆς ἕως τέλους τὸ αὐτὸ εἶδος τῶν στίχων, καὶ προσεπαυξήσας με διάφορα ἔντονα καὶ ἀνθηρὰ στιχοιργήματα καὶ με τραγῳδία κατὰ τὰ διάφορα συμβεβηκότα τῶν περιστάσεων».⁴

Καλή ποίηση σε κακή γλώσσα ή έστω ορισμένες ποιητικές αρετές εκφρασμένες σε ακάθαρη και βάρβαρη γλώσσα. Αυτή είναι και η επικρατέστερη άποψη για το ποίημα του Κορνάρου από τους λογίους του Διαφωτισμού, με εξαίρεση τις ακραίες θέσεις του Κοδρικά και των Κολλυβάδων. Ο Φωτεινός συμπλέει με την παραπάνω δεσπόζουσα και μέμφεται τους λογίους εκείνους, οι ακραία αρνητικές θέσεις των οποίων απέναντι στο κρητικό ποίημα οφείλονται, κατά τον Φωτεινό, στη δεισιδαιμονία τους:

«Αὐτὴ δὲ ἡ μυθιστορία ἂν καὶ ἐκ πρώτης συγγραφῆς τῆς ὠνομάσθη Ἐρωτόκριτος [...] οὐκ εἶν' ὅμως ἄσεμνος καὶ ἐπιβλαβῆς εἰς τὰς τῶν νέων ψυχὰς [...], ἀλλὰ

¹ Βλ. Λεάνδρος Βρανούσης, «Ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του *Ερωτόκριτου* στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Ηώς* 76-85 (1964), σ. 450-451.

² Βλ. τον ηλεκτρονικό κατάλογο του Βιβλιογραφικού Εργαστηρίου Φίλιππου Ηλιού http://www.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp. Για τη διάδοση του *Νέου Ερωτόκριτου* στη ρουμανική λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα βλ. Κριαράς (1947), 1299 και Δ. Β. Οικονομίδης, *Τα Ελληνικά Δημώδη Βιβλία και η Επίδρασις αυτών επί τον Πνευματικόν Βίον του Ρουμάνικου Λαού*, ό.π., σ. 51.

³ Για την ενδιαφέρουσα περίπτωση του Θεσσαλού Δημητρίου Αλεξανδρίδη, βλ. Ν. Βλάχος, *Ο Θεσσαλός Λόγιος Δημήτριος Αλεξανδρίδης (Τυρναβίτης) εκδότης του Ελληνικού Τηλεγράφου (1812-1836)*, Αθήνα 1976.

⁴ *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, τχ. 10, 3 Μαρτίου 1818, 40. Το περιοδικό είναι ψηφιοποιημένο και αναρτημένο στο διαδίκτυο <http://anno.onb.ac.at/zeitungen.htm> από όπου και αντλώ την πληροφορία.

μᾶλλον σεμνή καὶ ἠθικωτάτη. [...] Ὡς ἠθικωτάτη λοιπὸν ἡ παροῦσα μυθιστορία, ἐλπίζω νὰ φανῆ εὐάρεστος, ἀλλ' ὄχι νὰ κατηγορηθῆ παρὰ τῶν ὀρθοφρονούντων Κριτικῶν διὰ τὴν ἔκδοσίν της, ἀφ' οὐ ἐμφιλοχωρήσουν ἤδη ἀκριβῶς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ πραγματευομένου· ἐπειδὴ ὄχι μόνον δὲν ἐπιφέρει παντελῶς βλάβην (ὡς τινὲς τῶν ἡμετέρων δεισιδαιμόνων νομίζουσιν, ὅτι τάχα παριστάνει εἰς τοὺς νέους τὴν δύναμιν τοῦ Ἔρωτος) ἀλλὰ μᾶλλον διδάσκει μὲ τὸ παράδειγμα τοὺς νέους καὶ νέας, νὰ μὴ ἐνδίδωσιν εὐκόλως καὶ ἀπερισκέπτως εἰς τὰ ἐρωτικά θέληγτρα καὶ κινήματα».¹

Ἀς θυμηθούμε και την αντίστοιχη θέση του Κοραή απέναντι στους πολέμιους της δημόδους λογοτεχνίας. Το κυρίαρχο επιχείρημα που προτάσσει ο Φωτεινός προς υπεράσπιση του *Ερωτόκριτου*, και κατ' επέκταση της διασκευής του, είναι η ηθική ωφέλεια του ποιήματος, το οποίο προωθεί την αισθηματική διαπαιδαγώγηση του αναγνώστη (κάτι που υπογραμμίζεται και στην αγγελία του Ρουσιάδη). Ο Φωτεινός, δηλαδή, αποδίδει στο κρητικό ποίημα την πρωταρχική αρετή που οφείλει να διέπει ένα οποιοδήποτε ερωτικό ποίημα, κατά τη φαναριώτικη λυρική παράδοση.

Εκτός από τον υπερτονισμό της ηθικής ωφέλειας, άλλα χαρακτηριστικά της διασκευής επιβεβαιώνουν πως η εργασία του Φωτεινού αποτελεί μια πράξη οικειοποίησης ενός δημοφιλούς αναγνώσματος του Νέου Ελληνισμού, το οποίο λογιζόταν ως «ξένο» από την τάξη των Φαναριωτών, και ταυτόχρονα ένταξής του στον Κανόνα της φαναριώτικης ποιητικής παράδοσης· παράδοση, η οποία στα 1818 είχε οριστικοποιήσει την ταυτότητά της και είχε διαμορφώσει τη γλωσσική και αισθητική αυταξία της. Ο Φωτεινός παραδίδει ένα ποίημα 13.233 στίχων έναντι των 9.966 στίχων του κρητικού ποιήματος.² Οι περισσότεροι πρόσθετοι στίχοι αφορούν τα λυρικά φαναριώτικα τραγουδάκια που ενέταξε ο Φωτεινός στο ποίημα.³ Πιο συγκεκριμένα, στον *Νέο Ερωτόκριτο* το σύνολο των τραγουδιών και των «ποικιλόμορφων στιχουργημάτων», όπως τα ονομάζει η Δεληγιαννάκη⁴, φτάνει στον εντυπωσιακό αριθμό των 84 συνθέσεων.⁵ Η απουσία ανταλλαγής ερωτικών λόγων ανάμεσα στους δύο εραστές στο κρητικό ποίημα⁶ αποκαθίσταται στη διασκευή του Φωτεινού· ο ένας απευθύνει στον άλλον ερωτικά τραγούδια. Ο Φωτεινός περιδιαβαίνει με άνεση στη φαναριώτικη στιχουργική παράδοση κι εκτός από τα τραγούδια προσθέτει τυπικά στιχουργικά παιχνίδια με τη μορφή ερωταποκρίσεων, καθώς και ελεεινολογίες ή θρηνωδίες, αντλημένες κατευθείαν από τη φαναριώτικη στιχουργική παρακαταθήκη.

Ο Σαββίδης θεωρεί πως η μετρική ποικιλία της διασκευής του Φωτεινού εκφράζει τη φαναριώτικη απάντηση στο «μόνοτονον των κρητικών επών», κατά τη διατύπωση του

¹ Δ. Φωτεινός, *Ο Νέος Ερωτόκριτος*, ό.π., σ. γ'-στ'.

² Βλ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», *Κονδυλοφόρος* 6 (2007), σ. 13.

³ Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Αναλυτικά περιεχόμενα *Νέου Ερωτόκριτου* Διονυσίου Φωτεινού», ό.π., όπου και αναλυτικά τα περιεχόμενα του *Νέου Ερωτόκριτου*.

⁴ Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», ό.π., σ. 17.

⁵ Ό.π., σ. 23.

⁶ Βλ. Τίνα Λεντάρη, «Ο *Ερωτόκριτος* και η ελληνική δημόδης μυθιστορία του Μεσαίωνα», ό.π., σ. 65.

Κάλβου μερικά χρόνια αργότερα.¹ Θεωρώ πως αυτός ο αναχρονισμός είναι λανθασμένος, καθώς εκκινεί από παρατοποθετημένη αφετηρία. Θεωρώ πως ο Φωτεινός δεν διατηρεί το μέτρο του κρητικού στίχου ως έχει, διότι πολύ απλά δεν εμπίπτει στην ποιητική παράδοση που εξυπηρετεί. Η μετρική αυτή ποικιλία και τα πολλά εμβόλιμα τραγούδια² είναι ο μοναδικός τρόπος που ο Φωτεινός γνώριζε να εκφραστεί ποιητικά και ιδιαίτερα μέσα στο πεδίο της ερωτικής-λυρικής ποίησης. Οι πολύπλοκες στιχουργικές στροφές και το μετρικό παιχνίδι αποτελούν φορμουλαϊκά στοιχεία της φαναριώτικης ποίησης (ιδιαίτερα της ποίησης με ερωτική θεματική) και βασικά στοιχεία της ταυτότητάς της. Άλλωστε στα 1818 ο Φωτεινός είχε στη διάθεσή του ένα μεγάλο corpus φαναριώτικων ποιητικών έργων και μία ισχυρή ποιητική παράδοση, την οποία καλείται να επεξεργαστεί και να χρησιμοποιήσει. Όπως ο ίδιος μας ενημερώνει στον «Πρόλόγο» του, πολλά από τα εμβόλιμα τραγούδια του *Νέου Ερωτόκριτου* συμπεριλήφθηκαν μετά από προτροπή άλλων λογίων του κύκλου του. Ο διασκευαστής, μάλιστα, δηλώνει τα τραγούδια που δεν ανήκουν σε αυτόν με την υποσημείωση «ξένον» σε κάθε περίπτωση.

Επομένως, ο Φωτεινός δεν προσπαθεί να αντιμετωπίσει το «μόνοτονον» του κρητικού στίχου –άλλωστε πουθενά δεν δηλώνει ο ίδιος ρητά τη διαφωνία του ως προς τη μετρική ταυτότητα του κρητικού ποιήματος– αλλά εγγράφει ένα «ξένο» ποίημα στην παράδοση της φαναριώτικης λυρικής ποίησης, προσδίδοντάς του το τυπικότερο χαρακτηριστικό της παράδοσης αυτής: τη μετρική ποικιλία των λυρικών αυτών τραγουδιών, τα οποία εντάσσονται οργανικά μες στον αφηγηματικό (επίσης έμμετρο φυσικά) λόγο, αλλά ταυτόχρονα διατηρούν την αυτονομία τους ως φαναριώτικα αστικά ερωτικά τραγούδια. Η αυτονομία των τραγουδιών ενισχύεται και από την τυπογραφική τους απεικόνιση³, καθώς παρουσιάζονται με διαφορετική διάταξη από τους τροχαϊκούς ή ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους: μια πρακτική συνηθισμένη στα ποιητικά έργα των Φαναριωτών. Ο *Νέος Ερωτόκριτος*, επομένως, έχει και την ιδιότητα της ανθολογίας φαναριώτικων τραγουδιών⁴, όπως άλλωστε και πολλά φαναριώτικα έργα σαν το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* του Ρήγα, τα *Έρωτος Αποτελέσματα* ή τα *κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην* του Κ. Μάνου. Η ιδιότητα του *Νέου Ερωτόκριτου* ως ανθολογίας είναι ακόμα πιο εμφανής, σε σχέση με τα προαναφερθέντα έργα, καθώς είναι καμωμένος την ύστερη περίοδο της φαναριώτικης λυρικής παραγωγής και αποτελεί το επιστέγασμα μιας ολόκληρης ποιητικής παράδοσης. Δεν νομίζω ότι είναι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι η διασκευή του Φωτεινού συμπυκνώνει και

¹ Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Αναλυτικά περιεχόμενα *Νέου Ερωτόκριτου* Διονυσίου Φωτεινού», ό.π., σ. 417. Για τη διατύπωση του Κάλβου βλ. *Ανδρέα Κάλβου Ωδαί*, κριτική έκδοση: Filippo Maria Pontani, Αθήνα 1988, σ. 173.

² Η μετρική ποικιλία της διασκευής αναλύεται στον αριθμό των 52 μετρικών συνδυασμών, αριθμός σχεδόν τετραπλάσιος από αντίστοιχα φαναριώτικα έργα. Βλ. Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», ό.π., σ. 31.

³ Βλ. ό.π., σ. 23-24.

⁴ Βλ. και την επιφυλακτική διατύπωση της Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», ό.π., σ. 24.

κωδικοποιεί ολόκληρη τη φαναριώτικη λυρική ποίηση, έτσι όπως διαμορφώθηκε ανάμεσα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια.

Η διασκευή του *Νέου Ερωτόκριτου* παρουσιάζει ενδιαφέρον και ως προς τη χρήση της ελληνικής αρχαιότητας σε αντιδιαστολή με το κρητικό πρωτότυπο. Ο Σαββίδης σωστά χαρακτηρίζει τη διασκευή του Φωτεινού ως «νεοκλασική»¹, κάτι που συνάδει και με την ποιητική παράδοση των Φαναριωτών, η οποία ανέκαθεν αναδείκνυε την αρχαιολατρεία της μέσω της αδιάκοπης παράθεσης τύπων κι ονομάτων από την αρχαιότητα και τη μυθολογία. Μια ματιά στα πρόσωπα και την ονοματοδοσία του Φωτεινού αρκεί, ώστε να διαπιστώσει κανείς το νεοκλασικό χαρακτήρα της διασκευής του. Οι ηθελημένοι παρατοπισμοί των αρχαιοελληνικών ονομάτων από τον Κορνάρο αποκαθίστανται: «Ηράκλης» → «Ηράκλειος» ή «Ηρακλής», «Αρτέμις» → «Άρτεμις», ενώ η «Φροσύνη» μετατρέπεται φυσικά σε «Ευφροσύνη». Εκτός από την αποκατάσταση των αρχαίων τύπων ο *Νέος Ερωτόκριτος* βρίθει αναφορών σε τυπικά αρχαιοελληνικά ονόματα και του συμβολικού χαρακτήρα με τον οποίον είναι επιφορτισμένα. Μερικά παραδείγματα: Αχιλλεύς, Βάκχος, Καλλιόπη, Ζεϋς κλπ.² Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι χαλκογραφίες που κοσμούν τις εκδόσεις, οι οποίες απεικονίζουν τους πρωταγωνιστές και το βασιλικό ζεύγος με ένδυση ανάλογη της κλασικής Αθήνας και υπογράφονται από Έλληνες και Αυστριακούς χαρακτές.³

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εναρκτήριοι στίχοι του διασκευαστή-αφηγητή, οι οποίοι πλέκουν το εγκώμιο της κλασικής Αθήνας. Εκεί που ο Κορνάρος επιλέγει τη χαλαρή σύνδεση του ποιήματός του με την κλασική εποχή, ο Φωτεινός εμμένει και υπογραμμίζει τη σύνδεση της ιπποτικής μυθιστορίας με την ελληνική αρχαιότητα:

Εἰς τὴν τῆς Ἑλλάδος πρώτην, θρυλλουμένην ἔποχην,
καὶ τοῦ τῶν Ἑλλήνων γένους, ἔνδοξον ὑπεροχὴν.
Ἕνας καθαρὸς ἐφάνη, ἔρωτας ἐπὶ τῆς γῆς,
κι' ἔγεινεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξάλειπτος σφαγίς.
[...]
Στᾶς ὀνομαστᾶς Ἀθήνας, περιφήμους τᾶς ποτέ,
ὅπου ἤκμαζον ἀνδρείας, καὶ σοφίας ἀρεταί.⁴

Ο ηθελημένα αχρονικός χαρακτήρας του *Ερωτόκριτου*, καρπός της αναγεννησιακής ποιητικής φλέβας του Κορνάρου που πάντρευε την ιταλική μανιέρα με τη γνήσια κι αποδεσμευτική δύναμη της προσωπικής φαντασίας, ακυρώνεται και υποκύπτει στις νεοκλασικιστικές επιταγές της φαναριώτικης ποιητικής. Η επιμονή στην κλασική Αθήνα συνάδει και με το «Gran Finale», όπως εύστοχα το αποκάλεσε ο Σαββίδης⁵, του *Νέου*

¹ Γ. Π. Σαββίδης, «Αναλυτικά περιεχόμενα *Νέου Ερωτόκριτου* Διονυσίου Φωτεινού», ό.π., σ. 417.

² Βλ. Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», ό.π., σ. 19.

³ Βλ. ό.π., σ. 19-20 και ιδιαίτερα σημ. 15.

⁴ Δ. Φωτεινός, *Νέος Ερωτόκριτος*, ό.π., σ. 1.

⁵ Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Αναλυτικά περιεχόμενα *Νέου Ερωτόκριτου* Διονυσίου Φωτεινού», ό.π., σ. 418 και σ. 443.

Ερωτόκριτου (369-384, στην έκδοση του 1818), όπου όλα τα πρόσωπα και οι «χοροί», που εφηύρε ο Φωτεινός (χορός της Συγκλήτου, των Αρχόντων και των Αρχοντισσών), τραγουδούν και υμνούν την ευτυχή κατάληξη του έρωτα των δύο πρωταγωνιστών.

Ο Φωτεινός διασκεύασε με τον μόνο τρόπο που γνώριζε, αντλώντας όλα τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του από την παράδοση της ελαφριάς φαναριώτικης ποίησης, το πιο δημοφιλές ανάγνωσμα του καιρού του: το πυκνό κορναρικό δίστιχο αποδίδεται πολλές φορές με δύο δίστιχα,¹ ενώ ο διασκελισμός κατά κανόνα δεν προτιμάται και το νόημα ολοκληρώνεται σε ένα δίστιχο. Ο άκαμπτος δεκαπεντασύλλαβος του Φωτεινού (είτε ιαμβικός, είτε τροχαϊκός) τέμνεται σταθερά στην όγδοη συλλαβή. Η ελληνική αρχαιότητα είναι παντού παρούσα, ενώ τα λυρικά τραγούδια με τον μετρικό τους πλουραλισμό κατέχουν πολύ σημαντική θέση μέσα στο έργο. Η διασκευή αυτή απέβλεπε, κατά κύριο λόγο, στην εκ νέου παρουσίαση του ήδη δημοφιλούς ποιήματος στο αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, με τον τρόπο που αυτό αγαπούσε και κατανοούσε. Δηλαδή, σαν μια έμμετρη ερωτική μυθιστορία με συνετά ηθικά διδάγματα και πολλά απολαυστικά τραγούδια, που αποστηθίζονταν και απαγγέλλονταν στις ευχάριστες και καλλιεργημένες παρέες των «ντελικάτων εραστών» και των «κοκονίτσων». Ο Σεφέρης το είχε διαπιστώσει από νωρίς: «Αν γυμνώσουμε λοιπόν το περιεχόμενο του *Ερωτόκριτου* από τη μορφή του, τι απομένει; Το *σχολείον των αφοσιωμένων εραστών*, με την όψη που μας έδειξαν τα *Έρωτος Αποτελέσματα*».²

Η διασκευή του Φωτεινού δεν έχει τίποτα το μεμπτό, όπως κατηγορήθηκε από πολλούς λογίους και κριτικούς των δύο περασμένων αιώνων, αλλά και δεν μπορεί, νομίζω, να ιδωθεί ως μια πράξη νεοτερική, όπως υποστήριξαν ο Σαββίδης και η Δεληγιαννάκη.³ Η διασκευή του Φωτεινού δεν υπερβαίνει τις μεταφραστικές κανονικότητες των Φαναριωτών, οι οποίες ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχαν οριστεί. Η μετρική ποικιλία, οι προσθήκες τραγουδιών και οι κλασικιστικές αναφορές αποτελούν τους κοινούς τόπους της φαναριώτικης λυρικής παραγωγής. Οι μεταφράσεις του Ρήγα, του Κορωνιού, του Γ. Ν. Σούτσου (στον *Πιστικό Βοσκό*) έχουν παρόμοιο χαρακτήρα με αυτήν του Φωτεινού. Η κριτική της διασκευής του Φωτεινού από Σαββίδη-Δεληγιαννάκη εκκινεί από ένα δικαιολογημένο αίσθημα υπεράσπισης του αδίκως παραγνωρισμένου, από την παλαιότερη νεοελληνική κριτική, έργου. Αυτό το αίσθημα υπεράσπισης, που αποβλέπει στην κριτική αποκατάσταση και ανάδειξη του *Νέου Ερωτόκριτου*, οδήγησε τον Σαββίδη σε διατύπωση υπερβολικών, κατά τη γνώμη μου, απόψεων περί φαναριώτικης γλωσσικής ανακαίνισης του «μονότονου» των κρητικών επών και περί «νεοτερικής» διασκευής.

Θεωρώ ότι ο *Νέος Ερωτόκριτος* αποτελεί την ηχηρή απάντηση της φαναριώτικης ελαφριάς ποίησης, η παράδοση της οποίας είχε αποκρυσταλλωθεί στα 1818 πια, σε μια

¹ Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», ό.π., σ. 15.

² Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές Α'*, σ. 310.

³ Για τον χαρακτηρισμό αυτόν βλ. Γ. Π. Σαββίδη, «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια Ι. Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Μαντατοφόρος* 32 (1990), σ. 69 και Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», ό.π., σ. 11.

άλλη, χαμένη πια, λυρική παράδοση, αυτή του Βενετοκρητικού πολιτισμού. Ο *Νέος Ερωτόκριτος* μπορεί να ιδωθεί ως μία προσπάθεια από τη δυνατή παράδοση της ελαφριάς φαναριώτικης ποίησης να οικειοποιηθεί το δημοφιλέστερο έργο της παράδοσης των λαϊκών εντύπων της Βενετίας και παράλληλα να το εντάξει στον Κανόνα της νεοελληνικής λυρικής ποίησης με τα μέτρα και τα σταθμά της φαναριώτικης λογοτεχνικής και κριτικής παράδοσης.

4.3 Μια λανθάνουσα διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*

Εκτός από τη διασκευή του Φωτεινού στον *Ερωτόκριτο* σώζεται, από έμμεση πηγή, ένα πολύ μικρό μέρος μιας φαναριώτικης διασκευής στη *Θυσία του Αβραάμ* την ίδια εποχή. Στα 1819 εκδίδεται η *Καλλιόπη Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου* του Χαρίσιου Μεγδάνη¹, ένα έργο σημαντικό μα και λησμονημένο, καθώς η δυναμική του χάθηκε με το ξέσπασμα της Επανάστασης. Στο έργο του Μεγδάνη αποτυπώνεται μια ικανοποιητική εικόνα του πανοράματος της φαναριώτικης ποιητικής παραγωγής, μέσα από τα ποικίλα παραδείγματα που επιστρατεύονται στην κάθε περίπτωση στιχουργίας που επιδιώκει να εξετάσει η Ποιητική. Ένα παράδειγμα αφορά σε λίγους στίχους από ανέκδοτη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*, τους οποίους εντόπισε και σχολίασε σύντομα ο Σαββίδης.² Οι στίχοι παρατίθενται ως παράδειγμα στην κατηγορία: «Περί της των Ετεροειδών, και Ομοιοκαταλήκτων Στίχων Συμμίξεως». Σημειώνει ο Μεγδάνης:

«Παράδειγμα έκ τῆς ἀνεκδότου Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ πρῶτοι μὲν δύο Στίχοι ὄντες τοῦ Δεκατρισυλλάβου Εἴδους, συμμίγνυνται μὲ τοὺς μετ' αὐτοὺς δύο τοῦ Δεκαπεντασυλλάβου ὄντας Εἴδους, τὸν δὲ τρόπον τῆς Ὁμοιοκαταληξίας τὸν αὐτὸν μεταχειρίζονται ἀμφοτέροι οὕτως

ΙΣΑΑΚ: Πάτερ μου, Μήτηρ μου, Γονεῖς ἡγαπημένοι
Βλέπω σας σήμερον νὰ εἴσθε λυπημένοι ,
Πλὴν τὴν αἰτίαν δὲν νοῶ, τάχα νὰ εἶναι ποία;
Ποῦ τόσον σας περίλαβεν ἡ τόσην Ἄθυμία.
Βλέπω τὰ Σχήματα, τὴν Σιωπὴν, τὸ ἦθος,
Βλέπω τὴν Θλίψην σας, καὶ τὸ Δακρύων πλῆθος,
Καὶ ἐξ αὐτῶν τὴν Συμφορὰν, νοῶ νάναι μεγάλη,
Ποῦ δὲν σὰς ἐσυνέβηκε, ποτὲ τοσαύτη ἄλλη.
Ὅμως δὲν δύναμαι ποσῶς νὰ συμπεράνω,
Πόθεν προῆλθεν σας; δὲν τὸ καταλαμβάνω.
Τὰ Κτήματα, τὰ Πλούτη μας εἰς αὔξησιν πηγαίνουν,
Τὰ Κτήνη μας, τὰ Ζῶα μας, αὐξάνουν καὶ πληθαίνουν.»³

¹ *Καλλιόπη Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου* [...] Χαρισίου Μεγδάνου του εκ Κοζάνης [...] Εν Βιέννη της Αουστρίας [...] 1819. Για το έργο όπως και τον συγγραφέα του βλ. Άντεια Φραντζή, «Καλλιόπη Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου του Χαρίσιου Μεγδάνη», *Παλίμψηστον* 6-7 (1988), σ. 185-199.

² Γ. Π. Σαββίδης, «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια Ι. Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*», ό.π., σ. 68-69.

³ Χ. Μεγδάνης, *Καλλιόπη Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου*, ό.π., σ. 74.

Ο Μεγδάνης σώζει 12 στίχους από ανέκδοτη, και πλέον χαμένη –πιθανότατα λόγω του της Επανάστασης, οπότε και πολλά εκδοτικά σχέδια ματαιώθηκαν– διασκευής της *Θυσίας του Αβραάμ*. Παρόλα αυτά οι 12 αυτοί στίχοι είναι ενδεικτικοί του χαρακτήρα της διασκευής και επιτρέπουν ορισμένα σχόλια. Σε πρώτο πλάνο βρίσκεται η μετρική διαφοροποίηση από το κρητικό ποίημα, καθώς ο διασκευαστής, στο συγκεκριμένο χωρίο τουλάχιστον¹, επιλέγει την εναλλαγή ιαμβικού ομοιοκατάληκτου δεκατρισύλλαβου με ιαμβικό ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο σε αντίθεση προς τον ιαμβικό ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο της κρητικής *Θυσίας*. Η μετρική αυτή εναλλαγή δεν πρέπει να εκπλήσσει, καθώς οι Φαναριώτες στιχουργοί ανέκαθεν πειραματιζόντουσαν με παρόμοιες εναλλαγές, χάριν άσκησης, παιχνιδιού και ποικιλίας.

Όσον αφορά το περιεχόμενο, οι 12 αυτοί στίχοι περιγράφουν την ανησυχία του Ισαάκ που μόλις έχει ξυπνήσει και διαπιστώνει τη βαρύθυμη συμπεριφορά των γονιών, οι οποίοι προσπαθούν να διαχειριστούν την επικείμενη θυσία του μονάκριβου γιου τους. Στην κρητική *Θυσία* το περιστατικό περιγράφεται μέσα από σπαραξικάρδιες στιχομυθίες ανάμεσα στον Ισαάκ, τον Αβραάμ και την Σάρρα (στ. 510-544).² Ο κρητικός ποιητής εργάζεται με λεπτές ψυχογραφικές πινελιές που κλιμακώνουν την ένταση και προκαλούν γνήσια συγκίνηση, καθώς παίζει με το τραγικό δίπτυχο γνώσης-άγνοιας. Οι 12 στίχοι της φαναριώτικης *Θυσίας*, από την άλλη, συμπυκνώνουν την απορία του Ισαάκ απέναντι στην ασυνήθιστη συμπεριφορά των γονιών του, που έχουν επιφορτιστεί με το βάρος της μελλοντικής ιερής θυσίας, σε έναν άνευρο μονόλογο. Εδώ, ο Ισαάκ προσπαθεί να αιτιολογήσει την ασυνήθιστη συμπεριφορά των γονιών του επιστρατεύοντας λογικά επιχειρήματα, που καταλήγουν να θυμίζουν ρητορικό λόγο. Ο Φαναριώτης διασκευαστής, με τη συμπύκνωση αυτή, αφαιρεί οποιοδήποτε στοιχείο συγκίνησης, καθώς ακυρώνεται η κλιμάκωση, ενώ ο έντονα περιγραφικός χαρακτήρας του χωρίου λειτουργεί σε βάρος της ποιητικότητας. Στη διασκευή γίνεται αισθητή και η προσπάθεια για μια πιο ρεαλιστικοφανή περιγραφή (αναφορά σε κτήματα και ζώα), η οποία ίσως και να οφείλεται στην προσκόλληση του διασκευαστή στο βιβλικό πρότυπο. Ότι εξαυλώνει ο κρητικός ποιητής, χρησιμοποιώντας τα πιο απλά μέσα, ο διασκευαστής το επαναφέρει στη σφαίρα του λογίου, μη υπαινικτικού, άρα και αντιποιητικού λόγου.

Το παραπάνω απόσπασμα της διασκευής στέκεται δίπλα στον *Νέο Ερωτόκριτο* του Φωτεινού και μαζί με τη προδρομική χρήση των κρητικών έργων από τον Δαπόντε αποτελούν τεκμήρια του διαλόγου που επιδίωξε να ανοίξει μια ποιητική παράδοση με μίαν άλλη, με κοινό τόπο τη λυρική έκφραση. Τα αναγνώσματα του *Ερωτόκριτου* και της *Θυσίας του Αβραάμ* δεν ήταν άγνωστα στο αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, το οποίο τρέφονταν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα με τη λυρική ποίηση της φαναριώτικης παράδοσης. Κάθε μία από τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν διατηρεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και δεν

¹ Ο Σαββίδης υποθέτει πως ολόκληρη η διασκευή θα μπορούσε να είναι καμωμένη σε εναλλάξ ιαμβικό δεκατρισύλλαβο και δεκαπεντασύλλαβο. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια Ι. Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*», ό.π., σ. 68.

² Βλ. Bakker-Van Gemert *Θυσία*, σ. 179-181.

μπορεί να ενταχθεί σε ένα γενικευμένο σχήμα, αναφορικά με τη χρήση των κρητικών έργων από τη φαναριώτικη λογιосύνη των αρχών του 19^{ου} αιώνα.

Αυτό που αποδεικνύεται όμως είναι ότι η κρητική λογοτεχνία, έτσι όπως κωδικοποιήθηκε και παρουσιάστηκε από τις βενετικές εκδόσεις, βρήκε και στη φαναριώτικη λογιосύνη έναν ακόμα λόγο ύπαρξης. Η καλή ποίηση, γραμμένη σε κακή, δηλαδή δυσνόητη, γλώσσα του βενετοκρητικού πολιτισμού προκάλεσε το ενδιαφέρον του φαναριώτικου ελαφρού λυρισμού, μέσω του οποίου διυλίστηκε και τροποποιήθηκε. Η φαναριώτικη ποιητική παράδοση, κυρίαρχη στον καιρό της, αποτελεί ένα ακόμα συγκροτημένο δίκτυο λόγου, μαζί με την επτανησιακή ποίηση και θέατρο, που επεξεργάστηκε δημιουργικά τα πιο δημοφιλή κρητικά ποιήματα. Μέχρι τότε τα έντυπα κρητικά έργα αποτελούσαν απλώς ένα χαλαρό corpus κειμένων στα χέρια των γλωσσικών μεταρρυθμιστών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μέσω του οποίου επιθυμούσαν να εγκαθιδρύνουν τις γλωσσικές ή γραμματολογικές τους προτάσεις-συστήματα. Εκεί που τα κρητικά έργα χρησιμοποιούνταν ως επιχείρημα ή αντεπιχείρημα από τους γλωσσικούς ρεφορμιστές, μια επιπλέον παράδοση που έθεσε σε λειτουργία την ποιητική τους διάσταση, έστω και μεταποιώντας την εκ βάθρων, υπήρξε η φαναριώτικη λυρική ποίηση. Ο Φωτεινός και ο ανώνυμος διασκευαστής της *Θυσίας του Αβραάμ* –ο Δαπόντες δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στην εξίσωση, καθώς προηγήθηκε των έντονων γλωσσικών διαξιφισμών ή τουλάχιστον δεν ασχολήθηκε– αποτελούν τους μοναδικούς στα προεπαναστατικά χρόνια, όσο γνωρίζουμε, μάρτυρες-εκφραστές της τάσης που επεξεργάστηκε και αντιμετώπισε δημιουργικά την ποιητικότητα των κρητικών έργων και όχι την ιδιότητά τους ως γλωσσικών τεκμηρίων ή ως φορέων «χρήσιμων» γραμματικών φαινομένων.

5. Ο περιγραφικός λόγος των «άλλων»: Οι κλασικιστές Ευρωπαίοι και η απόρριψη της Κρητικής Λογοτεχνίας

Σε αντίθεση με την αμφιθυμία και τις αντιθέσεις του κριτικού και του λογοτεχνικού λόγου της ελληνικής λογιосύνης για τα κρητικά έργα, οι Ευρωπαίοι λόγιοι και περιηγητές των προεπαναστατικών χρόνων προσεγγίζουν τα έργα αυτά με έναν κατά γενική ομολογία απαξιωτικό τρόπο. Ό,τι παιδεία έχουν λάβει αναφορικά με την ελληνική γλώσσα, ιστορία και λογοτεχνία επικεντρώνεται στην αρχαιότητα: αρχαία ελληνικά, αρχαία ιστορία και αρχαία γραμματεία. Η κλασική παιδεία, σε συνδυασμό με την περιγραφική και βιαστική προσέγγιση στα δημόδη έργα, όπως και στα περισσότερα φανερώματα του νεοελληνικού πολιτισμού, λειτουργούν αναχωματικά για την άρθρωση εκτενούς κριτικού λόγου για την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία.¹

¹ Για την έννοια του «Φιλέλληνα» και την κατασκευή της εικόνας της Ελλάδας την εποχή εκείνη βλ. ενδεικτικά, Loukia Droulia, «The revival of the Greek Ideal and Philhellenism. A perambulation», *Filhellenizm w Polsce Rekonosans*, επιμ.: M. Kalinowska, Βαρσοβία 2007, σ. 25-38 και «Περιηγητές, Εικόνες Ελλάδας», ένθετο *Επτά Μέρες, Η Καθημερινή* (Απρίλιος 2000).

Ο Πρώσος περιηγητής J. L. S. Bartholdy (1779-1825) προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στην ελληνική λογιόσύνη της εποχής¹ με το έργο του *Bruchstücke zur näheren Kenntniss des heutigen Griechenlands* (1805 και στα γαλλικά το 1807 ως *Voyage en Grèce fait dans les années 1803-1804*) λόγω της ανθελληνικής, όσο και οξυδερκούς, στάσης του. Είναι ο πρώτος, από όσο γνωρίζω, που αρθρώνει εκτενή λόγο για ένα κρητικό κείμενο, την *Ερωφίλη*. Ο Bartholdy δεν αμφιβάλλει πως «όλοι οι φίλοι των τεχνών, μα προπαντός οι Κρήτες, θα σπεύσουν να το αποκτήσουν»² (αναφέρεται στην έκδοση του 1772. Η επόμενη είναι στα 1804). Η κριτική του στην *Ερωφίλη* είναι δυσμενέστατη γιατί δεν μπορεί να κατανοήσει την κρητική διάλεκτο και δεύτερον ενοχλείται από τον μονότονο ρυθμό: «Απ' την πλευρά μου, ομολογώ πως απ' όλες τις διαλέκτους της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας, αυτή εδώ μου φάνηκε ακριβώς η πιο παραφθαρμένη και η πιο κακόφωνη και κατάφερα με πολύ προσπάθεια να κατανοήσω πλήρως αυτήν την τραγωδία». Ακολουθεί μια σύντομη περίληψη του έργου και ο Bartholdy επιστρέφει στην κριτική του: «Τίποτε αθλιότερο από το λεκτικό αυτής της τραγωδίας: τίποτε ευτελέστερο απ' τους μακρείς, άσκοπους και κουραστικούς διαλόγους – αληθινά γνωμολόγια [...] Όποιος, με δυο λόγια, κάνει τον κόπο να διαβάσει αυτό το έργο, πιο πολύ θα το θεωρήσει ως σάτιρα ή παρωδία κάποιας τραγωδίας, παρά ως τραγωδία, μολονότι ο ποιητής μια τραγωδία είχε τη σοβαρή πρόθεση να συνθέσει».³ Για τον περιηγητή, η επαναπραγμάτευση ενός κλασικού είδους από μια πιο σύγχρονη ποιητική παράδοση είναι απαγορευτική. Κάτι που ενοχλεί τον Bartholdy, επίσης, είναι και «η μονοτονία του μέτρου»⁴, αναπόφευκτο για έναν κλασικιστή διαφωτιστή που ερμηνεύει τον ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο ως μια βαθιά τομή που χωρίζει τη νεότερη από την αρχαία λυρική ποίηση και μετρική.

Ο Bartholdy δεν εκφράζει παρά τη δεσπόζουσα τάση της εποχής του, κατά την οποία οι λόγιοι του Διαφωτισμού, γνήσια τέκνα της κλασικιστικής παιδείας, δεν είναι σπλισμένοι αισθητικά και ιστορικά ώστε να αντιμετωπίσουν έργα της Κρητικής Αναγέννησης και το μόνο που εντοπίζουν είναι η μεγάλη απόσταση που τα χωρίζει από τα «καλά γράμματα» της κλασικής αρχαιότητας σε επίπεδο γλώσσας και μετρικής.

Παρόμοια είναι και τα λόγια του διπλωμάτη-πρόξενου, περιηγητή, ιστορικού και λογίου François Rouqueville (1770-1838)⁵ στην πρώτη υποτιθέμενη περιήγησή του στην Πελοπόννησο.⁶ Βρίσκει τον *Ερωτόκριτο* ένα κουραστικό και ανώφελο έργο, όπως όλα τα

¹ Για τη βιβλιογραφία του ζητήματος βλ. πρόχειρα *Ιάκωβος Γ. Πιτζιπιός, Η Ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της Αρετής. Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*, επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα 1995, σ. 58, σημ. 81. Οι αντιδράσεις που προκάλεσε το σύγγραμμα του Bartholdy ήταν τόσο έντονες, που ακόμα και στα 1849 η σάτιρα του Πιτσιπιού, που μεταμορφώνει τον Bartholdy σε πίθηκο στο μυθιστόρημά του *Ο Πίθηκος Ξουθ*, ήταν αποτελεσματική.

² J. L. S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα*, ό.π., σ. 204.

³ Ό.π., σ. 204-205.

⁴ Ό.π., σ. 205.

⁵ Για τον Rouqueville και την εικόνα της Ελλάδας βλ. τη σειρά αρθρών του Άλκη Αγγέλου, «Ο Rouqueville και η Ελλάδα του», *Εποχές*, τχ. 36-48 (1966).

⁶ Το πρώτο αυτό σύγγραμμα του F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage en Morée [...]*, Paris MDCCCV [1805] είναι ένα «κατασκευάσμα του γραφείου και σύνθεση ερασιματών από παλαιότερα και σύγχρονα περιηγητικά

λαϊκά, χρηστικά και θρησκευτικά βιβλία που τυπώνονταν σε Βενετία και Βιέννη. Η άποψή του είναι ταυτόσημη με αυτή του Κοραή όταν επισημαίνει πως τα βιβλία αυτά προάγουν την αμάθεια του λαού.¹

Την ίδια αντιπάθεια για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας εκφράζει και ο Byron, λίγα χρόνια μετά, σε δύο επιστολές του στον φίλο και συνοδοιπόρο του J. Hobhouse, που αφορούν τη *Βοσκοπούλα*. Το ποίημα τού γνωστοποιήθηκε από έναν άλλο Άγγλο φιλοπερίεργο ως προς τη νεοελληνική λογοτεχνία περιηγητή και φίλο του Byron, τον John Galt. Ο Galt βρισκόταν από τις 10 Μαΐου 1810 στη Μύκονο, εκεί ήρθε σε επαφή με τα ελληνικά δημοφιλή αναγνώσματα μέσω ενός λογίου του νησιού που δεν κατονομάζει. Ο Galt δημοσίευε τότε σύντομες σημειώσεις από τα ταξίδια του στην Ελλάδα στο περιοδικό *The Monthly Review or Literary Journal*, από όπου διαβάζουμε (20 Μαΐου 1810):

«Το ελληνικό λογοτεχνικό πνεύμα σίγουρα δεν είναι τόσο εκφυλισμένο, όπως διδαχθήκαμε να νομίζουμε. Έχω δει εδώ μια μετάφραση της *Ιστορίας της Ελλάδας* του Goldsmith, ένα *Σύστημα Φιλοσοφίας* μεταφρασμένο από τα γαλλικά, και διάφορα έντυπα ποιήματα εκ των οποίων ένα κρητικό βουκολικό είναι τόσο αγαπητό που, όπως και με τον *Ευγενικό Βοσκό* στη Σκωτία, βρίσκεται στα χέρια του απλού λαού».²

Αντίτυπο της αγαπητής στο ελληνικό κοινό *Βοσκοπούλας* στέλνει ο Galt στον Byron, ωστόσο ο τελευταίος δεν την αγάπησε ιδιαίτερα. Σημειώνει σε επιστολή του στον Hobhouse:

«Μόλις έλαβα μια επιστολή από τον Galt μαζί με ένα κρητικό ποίημα, που φαίνεται ότι πρέπει να το στείλω σ' εσένα. Θα το έκανα ευχαρίστως, αλλά είναι πολύ μεγάλο για να στο αντιγράψω σε γράμμα, και πολύ μικρό για να στο στείλω με δέμα. Πέρα

χρονικά», καθώς βρέθηκε στην Τριπολιτσά για λίγους μήνες ως αιχμάλωτος των Τούρκων. Αντίθετα, το έργο του *Voyage dans la Grèce* [...]. Paris 1820 είναι αποτέλεσμα της περιήγησής του στον ελλαδικό χώρο για δέκα χρόνια (1806-1816) σε διπλωματική αποστολή. Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1800-1810)*, τ. Γ 1, Αθήνα 1999, σ. 31-60 και του ίδιου *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1810-1821)*, τ. Γ 2, Αθήνα 1999, σ. 324-409.

¹ Βλ. Pouqueville, *Voyage en Morée*, ό.π., 344: «Avant cette ère, tout les livres sortis des presses de Vienne, étaient plutôt faits pour propager l'ignorance que pour ouvrir la carrière à un peuple victim des fautes de ses pères. C'étaient pour l'ordinaire de plates rapsodies, telles qu'*Erotocritos*, de mauvaises grammaires, quelques catéchismes, de longs sermons, tels que ceux de Miniati, qui, s'exprimant avec trop d'élégance, prêchoit dans le désert, et plusieurs livres ascétiques qui ne nous permettent pas de regretter tout le fatras de letters encycliques, de commentaires, et d'homélies qui reposeront toujours dans la poussière des bibliothèques du Fanal».

² «Galt's Letters from the Levant», *The Monthly Review or Literary Journal*, Sep.-Oct. 1814, σ. 178. Το σκοτσέζικο ειδύλλιο, για το οποίο κάνει λόγο ο Galt, είναι το εξής: Allan Ramsay, *The Gentle Shepherd*, Perth 1725. Δική μου απόδοση στο: «The Greek literary genius is certainly not so much degenerated as we are taught to believe. I have seen here a translation of Goldsmith's *History of Greece*, a System of Philosophy, translated from the French, and several poetical publications of which a Candiot pastoral is so much admired, that like the *Gentle Shepherd* in Scotland, it is in the hands of common people»

απ' αυτά, φαίνεται να είναι μια βλακεία και μισή, και σε ό,τι με αφορά θα στο παραδώσω αυτοπροσώπως. Τιτλοφορείται *Fair shepherdess* ή καλύτερα *Herdswoman* · εάν δεν σου αρέσει η μετάφραση, πάρε τον πρωτότυπο τίτλο: *η Βοσκοπούλα*».¹

Σε άλλη επιστολή ο Byron σημειώνει για τη *Βοσκοπούλα*: «Μου έστειλε [ο Galt] ένα ποίημα της Κάνδιας για σένα, αλλά επειδή είναι τα χειρότερα ρωμαίικα και η μεγαλύτερη ανοησία που είδα ποτέ μου, δεν άξιζε τα κόμιστρα».² Στα παραπάνω αποσπάσματα διαφαίνονται η προκατάληψη με την οποία οι ξένοι περιηγητές προσεγγίζουν τη νεοελληνική λογοτεχνία και λογιосύνη. Αυτό που έχουν διδαχθεί είναι ότι ο υπόδουλος ελληνισμός δεν έχει κάποια σημαντική πνευματική ζωή, ότι ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός δεν έχει αγγίξει την οθωμανική αυτή κτίση. Ωστόσο, οι Galt, Hobhouse και Byron, κατά τη διαμονή τους στον ελλαδικό χώρο, προσπαθούσαν να συλλέξουν στοιχεία για τη νεοελληνική λογοτεχνία προκειμένου να αναπλάσουν την πολιτισμική ταυτότητα του νέου ελληνισμού, σε σύγκριση πάντα με την αρχαία Ελλάδα. Να μην ξεχνάμε πως το παράρτημα του best-seller του Byron *Childe Harold's Pilgrimage* αποτελεί μια από τις πρώτες προσπάθειες καταλογογράφησης και ταξινόμησης της νεοελληνικής γραμματείας.³ Τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας σχολιάζονται παρεμπιπτόντως και με περιφρόνηση.

Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, ανδρωμένος από την κλασικιστική παιδεία, δεν μπορούσε να ξεπεράσει «το γλωσσικό σκόπελο» της κρητικής διαλέκτου.⁴ Να μην ξεχνάμε πως ακόμα και ο ρομαντικός φιλέλληνας Byron ανατράφηκε με τα κλασικιστικά ιδεώδη της πάλαι ποτέ σπουδαίας αρχαίας Ελλάδας, αυτής της «όμορφης Ελλάδας» που τώρα έχει εκπέσει σε ένα «θλιβερό απολίθωμα».⁵

Οι Άγγλοι λόγιοι και περιηγητές δεν γνώριζαν παρά μερικά σχολεία, ορισμένους Έλληνες λογίους και τα διαβάσματά τους για την αρχαία Ελλάδα.⁶ Οι γνώσεις τους ήταν

¹ Το απόσπασμα της επιστολής δημοσιεύει ο John Morphopoulos, «Byron's translations and use of Modern Greek writings», *Modern Languages Notes*, ΝΔ', 1939, σ. 324-325. Βλ. και Leslie A. Marchant, *Byron's Letters and Journals*, II, 1973, σ. 22. Απόδοση δική μου στο: «I have just received an epistle from Galt with a Candiot poem, which it seems I am to forward to you. This I would willingly do, but it is too large for a letter, and too small for a parcel, and besides appears to be damn nonsense, from all which considerations I will deliver it in person. It is entitled the "Fair shepherdess" or rather "Herdswoman"; if you don't like the translation, take the original title: *η Βοσκοπούλα*»

² Βλ. Leslie A. Marchant, *Byron's Letters and Journals*), ό.π., σ. 22 και *Λόρδου Μπάυρον Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 και 1823-1824*, επιμ. Leslie A. Marchand, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1996, σ. 105. Για τις επιστολές αυτές και την πρόσληψη της σχέσης του Byron με την κρητική λογοτεχνία από τη νεώτερη κριτική βλ. Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Ιστορίες Πρόσληψης έργων της Κρητικής Αναγέννησης. Ο Byron και η *Βοσκοπούλα*: Η διαιώνιση μιας παρεξήγησης», *Ο Εραμιστής*, τ. 28 (2011), σ. 287-305.

³ Βλ. Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage. A Romaunt*, London 1812, σ. 267-300.

⁴ Βλ. και Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CXLII-CXLIII, όπου και χαρτογραφεί επιγραμματικά τις πρώτες κρίσεις για τον *Ερωτόκριτο*.

⁵ Βλ. το γνωστό δίστιχο του Byron *Fair Greece! Sad relic of departed worth! / Immortal, though no more; though fallen great!* από το Canto II, Stanza 72 του *Childe Harold's Pilgrimage*, ό.π., σ. 101.

⁶ Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival: British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, London and New York, 1990, σ. 119.

ελλιπείς και επιφανειακές όσον αφορά την εντελώς ασυστηματοποιήτη τον καιρό εκείνο νεοελληνική λογοτεχνία. Εκτός από την έλλειψη γνώσεων, υπάρχουν και άλλοι λόγοι που δικαιολογούν την απαξιωτική στάση που κράτησε ο Byron κι ο κύκλος του απέναντι στα έργα της Κρητικής Αναγέννησης, είτε αυτή εκφράζεται με την απουσία λόγου, είτε με την αρνητική κριτική. Ο κύκλος του Byron, αυτοί οι λόγοι και φιλοπερίεργοι ταξιδιώτες, έφτασαν στην Ελλάδα έχοντας έναν βασικό στόχο: να κατανοήσουν τον τουρκοκρατούμενο, καταπιεσμένο ελληνισμό και στη συνέχεια να αρθρώσουν λόγο για αυτόν και την πολιτισμική του παραγωγή, αντιπαραβάλλοντάς τον με την υπόλοιπη φωτισμένη Ευρώπη. Με τα ταξίδια τους, τις παρατηρήσεις τους και τις συναναστροφές τους οι Άγγλοι λόγοι επιθυμούσαν να οριοθετήσουν την Ελλάδα και τον νεοελληνικό πολιτισμό, πάντα σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την υπόλοιπη Ευρώπη. Η Ελλάδα ή ακριβέστερα η Ιδέα της Ελλάδας χρησίμευε στο να εξεταστεί ο χαρακτήρας των ευρωπαϊκών συνόρων, η πολιτισμική καταγωγή της Ευρώπης, που ανάγεται στην Αρχαία Ελλάδα, και τέλος να οριστεί η ευρωπαϊκή ιστορική ταυτότητα, ο καθορισμός της οποίας προϋποθέτει τη σύγκριση με τον μη-Ευρωπαίο «άλλο».¹ Η νεότερη Ελλάδα αποτελούσε τελικά μέρος του ευρωπαϊκού πολιτισμικού παραδείγματος ή όχι; Επομένως, ο κύκλος του Byron δεν ενδιαφερόταν για τον βενετοκρητικό πολιτισμό της Αναγέννησης, γνήσια τέκνα του οποίου είναι έργα όπως η *Βοσκοπούλα*, παρά μονάχα για τον πολιτισμό του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού.²

Όστόσο, η αγγλική λογιοσύνη, υποκινημένη από πολιτικά κίνητρα και από την αποικιοκρατική παράδοση του έθνους τους,³ παρουσίασε τις πρώτες εργασίες που στόχο είχαν να χαρτογραφήσουν την *terra incognita* της νεοελληνικής γλώσσας και γραμματείας από την πτώση της Πόλης μέχρι την εποχή που γράφτηκαν. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ανυπόγραφη πρώιμη εργασία στο αμερικάνικο περιοδικό αγγλικών συμφερόντων *The General Repository* στα 1813,⁴ όπου πραγματοποιείται μια αντίστοιχη προσπάθεια με αυτή του Byron στο παράρτημα του *Childe Harold's Pilgrimage* για ταξινομική παρουσίαση της νεοελληνικής γραμματείας. Το περιοδικό λειτουργεί σαν μια εγκυκλοπαίδεια, σαν μια «αποθήκη γνώσεων», όπου σημαντική θέση κατέχει η χαρτογράφηση της νεοελληνικής γραμματείας, στο πλαίσιο του ορισμού της άγνωστη πολιτισμικής ταυτότητας του νέου ελληνισμού σε αντίθεση με την πασίγνωστη γραμματεία της Αρχαίας Ελλάδας.

Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ενταχθεί και η εργασία του λοχαγού William Martin Leake *Researches in Greece* (Λονδίνο 1814), η οποία ωστόσο προσεγγίζει με μεγαλύτερη προσοχή, σχολαστικότητα και αναλυτική διάθεση τη νεοελληνική γραμματεία. Γι' αυτό

¹ Βλ. τη μελέτη του Paul Stock, *The Shelley-Byron circle and the Idea of Europe*, New York 2010, ιδιαίτερα σ. 26-37.

² Βλ. Αλ. Κατσιγιάννης, «Ο Byron και η *Βοσκοπούλα*: Η διαιώνιση μιας παρεξήγησης», ό.π., σ. 303.

³ Πρβλ. τη μυστική αποστολή του λοχαγού Leake, οι απόψεις του οποίου θα σχολιαστούν αμέσως παρακάτω, στην Ελλάδα στο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, ό.π., σ. 317-505.

⁴ «On the Literature and Language of Modern Greece», *The General Repository and Review*, τ. 3, Cambridge Massachusetts 1813, σ. 80-95. Μνεία γίνεται και στον *Ερωτόκριτο*, σ. 92. Ανάμεσα στα ελληνικά βιβλία που συγκεντρώνονται, σημειώνεται: «*An Amatory Poem, called Erotocritos, composed by the most noble Bitzetes. This poem is divided into five parts, and seems to be a rhyming drama*».

το λόγο, το έργο του θα αποτελέσει ένα βιβλίο-αναφορά για την ευρωπαϊκή και ελληνική λογοισύνη των επόμενων χρόνων, καθώς ερανίζει πολλά αποσπάσματα από τα κείμενα που αναλύει, καθιστώντας έτσι το έργο του έναν πρώτο οδηγό για την παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία.

Ο Leake επισκέφτηκε την Ελλάδα από το 1804 έως το 1810 ως αποσταλμένος της Αγγλικής Κυβέρνησης με την ιδιότητα του τοπογράφου¹ οξυδερκής, σχολαστικός και με εφόδιο την υψηλή του μόρφωση σώζει στο έργο του πολλά και ενδεικτικά στοιχεία για τη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή και πρόσληψη στα προεπαναστατικά χρόνια. Ο Leake αφιερώνει 27 σελίδες (101-128) στην Κρητική Λογοτεχνία και συγκεκριμένα στον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη* και τη *Βοσκοπούλα*, από τα οποία ανθολογεί αρκετούς στίχους και παραδίδει σύντομες περιλήψεις. Μετά από κάθε παράθεμα συντάσσει ένα σύντομο λεξιλόγιο, με επεξήγηση στα αγγλικά. Στόχος του είναι να γνωστοποιήσει τα άγνωστα την εποχή εκείνη κρητικά έργα στους συμπατριώτες του και την «παράξενη» διάλεκτο στην οποία είναι γραμμένα. Ο κριτικός του λόγος περιορίζεται στον *Ερωτόκριτο*, καθώς για την *Ερωφίλη* και τη *Βοσκοπούλα* αρκείται να παραθέσει μόνο αποσπάσματα παράλληλα με την περίληψη, χωρίς να ακολουθεί ή να παρεμβάλλεται κάποιος σχολιασμός.² Ο *Ερωτόκριτος* λογίζεται ως το αντιπροσωπευτικό ποίημα της περιόδου.

Οι απόψεις του για τον *Ερωτόκριτο* και την κρητική λογοτεχνία εν γένει, δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτές των υπόλοιπων Ευρωπαίων περιηγητών και λογίων της εποχής. Παρόλα αυτά, η προσεκτική ανάγνωση του ποιήματος –από τους ελάχιστους Ευρωπαίους που όντως διάβασαν το ποίημα και δεν αρκέστηκαν σε αναπαραγωγή τυποποιημένων απόψεων– σπρώχνει τον Leake να μιλήσει εκτενέστερα για το ποίημα, διατηρώντας τη γνωστή αμφιθυμία:

«Το ποίημα αυτό είναι το πιο αγαπητό, και το πιο περίτεχνο, που έχω ακούσει σε αυτή τη γλώσσα. Περιέχει πάνω από δέκα χιλιάδες στίχους, ίσους με τις πέντε χιλιάδες στροφές του *Chevy-Chase*. Βρίθει επαναλήψεων και ακατανόητων στίχων προσθεμένων για χάρη της ρίμας· είναι γεμάτο εικόνες και εκφράσεις, εναλλάξ παραφουσκωμένους και ευτελείς· η ιστορία εκτυλίσσεται με την πιο κουραστική φλυαρία, και, συνολικά, είναι μια τόσο κουραστική παραγωγή, που ελάχιστοι θα έχουν την υπομονή να διαβάσουν έστω κι ένα μέρος. Ο συγγραφέας του *Ερωτόκριτου* φαίνεται να έχει διαβάσει Όμηρο, και σκέφτηκε, ίσως, ότι έχει παραγάγει μια πετυχημένη μίμηση του υψηλού προτύπου του επαναλαμβάνοντας, σε διαφορετικά χωρία, παρομοιώσεις και περιγραφές μαχών, σχεδόν με τα ίδια λόγια. Όσο άξιες περιφρόνησης και να μας φαίνονται τώρα οι επιδόσεις του ποιητή, ήταν επαρκείς για την εποχή που γράφτηκε· και ο συγγραφέας πρέπει να

¹ Βλ. και το σύντομο μα περιεκτικό περίγραμμα που φτιάχνει ο Γ. Π. Σαββίδης, σχετικά με τους άγγλους περιηγητές και τους πολιτικο-οικονομικούς παράγοντες που τους ώθησαν να επισκεφτούν τον ελλαδικό χώρο στα προεπαναστατικά χρόνια, «Προσεγγίσεις στον William Martin Leake», *Τράπεζα Πνευματική*, ό.π., σ. 24-27. Για τους Άγγλους περιηγητές στην Ελλάδα βλ. και Η. Angelomatis- *The Eve of the Greek Revival*, ό.π.

² Βλ. William Martin Leake, *Researches in Greece*, London 1814, σ. 117-128.

έδειξε κάποια ευφυΐα στην εκτέλεση της ιστορίας του, στη διευθέτηση των γεγονότων, που περιγράφει με μεγάλη ευχέρεια στη στιχουργία και με κάποια σχετική χάρη, την οποία διατηρεί ως το τέλος. Επίσης, το ποίημα έχει ενδιαφέρον ως δείγμα της ρωμαϊκής διαλέκτου μιας μακρινής περιόδου και ως προς το γεγονός ότι μας παρέχει τα κριτήρια να κρίνουμε τις ικανότητες της ελληνικής ποίησης τον 16^ο αιώνα, οπότεν και γράφτηκε, αλλά και του γούστου του 18^{ου} αιώνα, όταν δηλαδή επανεκδόθηκε. Ακόμα είναι εξαιρετικά διαδεδομένο στην Κρήτη και άλλα νησιά, αλλά έχει εκπέσει στις πιο φωτισμένες περιοχές της Ελλάδας».¹

Η αρνητική, και ορισμένες φορές αμφίθυμη, στάση του Leake απέναντι στο ποίημα είναι ενδεικτική της δεσπόζουσας άποψης βασικών εκπροσώπων της νεοελληνικής και ευρωπαϊκής λογιόσύνης των προεπαναστατικών χρόνων. Η προσέγγιση του Άγγλου πρέσβη θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό και μεταγενέστερες κρίσεις για το ποίημα, όπως θα δούμε παρακάτω, καθώς αναπαράγει και ταυτόχρονα διαμορφώνει κοινές, για την εποχή, ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Αν προσέξουμε τα αποσπάσματα που ερανίζει από το ποίημα,² τη μερίδα του λέοντος κατέχει το πολεμικό-ηρωικό στοιχείο σε βάρος του ερωτικού. Με αυτό το κριτήριο, ο Leake κάνει λόγο για πολλές και εξόφθαλμες ομοιότητες με τα ομηρικά έπη, κανονικοποιώντας τον ήδη διαδεδομένο και κοινώς αποδεκτό κοραϊκό συσχετισμό του Κορνάρου με τον Όμηρο. Δεύτερον, ο Leake αποκρυσταλλώνει δύο αντιθέσεις που αφορούν στην αξιολόγηση της ποιητικής αξίας του *Ερωτόκριτου* και οι οποίες θα χρησιμοποιούνται σε μεγάλη συχνότητα από τον κριτικό λόγο τα επόμενα χρόνια: η εξαιρετική εικονοπλαστική ικανότητα του ποιητή σε αντίθεση με τις κουραστικές επαναλήψεις και τον μακροπερίοδο λόγο και η άψογη στιχουργική σε αντίθεση με τη «βάρβαρη» και δύστροπη γλώσσα. Κατά τον Leake, ο *Ερωτόκριτος* είναι ενδεικτικό ποίημα της περιόδου του με κάποιες αρετές, αλλά κυρίως με πολλά προβλήματα, γι' αυτό και δεν χαιρεί εκτίμησης από τις «φωτισμένες» περιοχές

¹ Ό.π., σ. 116. Απόδοση δική μου στο: «This poem is the most esteemed, and most elaborate, that I have heard of in the language. It contains upwards of ten thousand lines, equal to five thousand stanzas of Chevy-Chase. It abounds in repetition, and in unmeaning verses added for the sake of rhyme; is full of images and expressions, alternately inflated and mean; carries on the story with the most tedious prolixity, and is, upon the whole, a production so extremely tiresome, that few persons will have the patience to get through a single book. The author of *Erotocritus* seems to have read Homer, and thought, perhaps, that he had effected a successful imitation of his great model, by repeating, in different passages, similes and descriptions of battles, nearly in the same words. Contemptible, however, as this performance will now appear to us, it was much for such age; and the author must be allowed to have shown some ingenuity in the conduct of his story, and the arrangement of its incidents, with a great facility of versification, and a certain degree of vigor, which he maintains to the end. It is curious also as a specimen of the Romaic dialect at a distant period and as furnishing a criterion to judge of the abilities of the Greek poetry, in the 16th century, when it was composed, and of their taste in the 18th, when it was reprinted. It still enjoys the highest repute in Crete, and the islands, but has fallen into discredit in more enlightened parts of Greece».

² W. M. Leake, *Researches*, ό.π., σ. 102: Β 2125-2150, σ. 104-105: Γ 1723-1728, σ. 105: Δ 363-367, σ. 106: Δ 467-473, Δ 478-479, Δ 481-484, σ. 107: Δ 1047-1051, σ. 108: Δ 1164-1174, σ. 109: Δ 1621-1628, σ. 109-111: Δ 1833-1898, σ. 114: Ε 964-970, Ε 1077-1080, σ. 115: Ε 1437-1440, Ε 1511-1516.

του ελληνισμού. Ο κλασικιστικός και αυστηρός χαρακτήρας του Διαφωτισμού δεν μπορεί να εγκολπώσει τα δημώδη και «λαϊκά» στοιχεία του *Ερωτόκριτου*, τα οποία εντοπίζονται κυρίως στη γλώσσα, στη στιχουργία και στις φορμουλαϊκές επαναλήψεις.

Η κριτική του Leake αποκρυσταλλώνει τον λόγο των «κουριόζων» φιλελλήνων για τα κρητικά έργα και ταυτόχρονα τον τυποποιεί, λόγω της μεγάλης διάδοσης που γνωρίζει και θα γνωρίσει το *Researches in Greece*. Το έργο του Leake θα αποτελεί το βιβλίο, στο οποίο θα σπεύδουν Ευρωπαίοι λόγιοι και περιηγητές για ό,τι αφορά στην κρητική λογοτεχνία για πολλά χρόνια.¹ Στην πολυσέλιδη βιβλιοκρισία του *Researches in Greece* από το περιοδικό *The Quarterly Review*, για παράδειγμα, ο συντάκτης ασπάζεται την επικριτική στάση του Leake απέναντι στα κρητικά έργα και σημειώνει, αναφορικά με τα αποσπάσματα της *Ερωφίλης* μέσα στο έργο του Leake: «One thing is certain, that it [*Erophile*] occupies a much larger quantity of paper in Mr. Leake's book than it deserves».² Η απόσταση που χωρίζει την τραγωδία του Χορτάτση από τις αρχαιοελληνικές είναι πολύ μεγάλη.

Αναπαράγοντας τις απόψεις του Leake και φανερά πιο ενοχλημένος από την απόσταση που χωρίζει τα κρητικά έργα από την κλασική γραμματεία, είναι ο Γερμανογάλλος ιστορικός Georg Bernhard Depping (1784-1853). Στο έργο του *La Grèce* (1823) αναφέρεται επιγραμματικά και με δυσμενή λόγια στον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη* και τη *Βοσκοπούλα*.³ Ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* προσπάθησε να μιμηθεί τους αρχαίους χωρίς επιτυχία, όπως και ο ποιητής της *Ερωφίλης*. Η *Βοσκοπούλα*, από την άλλη, είναι εξαιρετικά δημοφιλής στο ελληνικό κοινό διότι είναι μια σπαραξικάρδια ιστορία που συγκινεί εύκολα τον αναγνώστη:

«Αφήνοντας στην άκρη τα αποσπάσματα που έχουμε βρει από τα έργα γραμμένα τον τελευταίο χρόνο της κάτω αυτοκρατορίας και περιοριζόμενοι παρά μόνο στα σύγχρονα έργα, βρίσκουμε πρώτα-πρώτα ένα έργο επικό με τίτλο *Ερωτόκριτος*. Είναι η πρώτη μεγάλη σύνθεση που εμφανίστηκε σε ρωμαϊκή γλώσσα, όπως ομιλείται τώρα. Ο συγγραφέας ήταν Κρητικός, καταγόμενος από μία βενετική οικογένεια ονομαζόμενος Β. Κορνάρος. Αντιλαμβανόμαστε εύκολα ότι ήθελε να βαδίσει στα χνάρια των αρχαίων, αλλά χωρίς να είναι αυθεντικός, ούτε και καλός μιμητής, έγραψε ένα ποίημα χωρίς κομψότητα που εντούτοις είναι αρκετά εντυπωσιακό για το χρόνο και τις συνθήκες στις οποίες εμφανίστηκε. Απολαμβάνει επίσης κάποια φήμη στην Κρήτη και στα νησιά, όπου δεν γνωρίζουν τα καλά [λογοτεχνικά] μοντέλα. Η τραγωδία της *Ερωφίλης*, του Γεωργίου Χορτάτση, βγήκε

¹ Βλ. ενδεικτικά τη σύντομη αναφορά του γνωστού Άγγλου περιηγητή και οικονομολόγου στον *Ερωτόκριτο* και γενικά τη λογοτεχνική γλώσσα της Κρήτης, η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στον Leake, Robert Pashley, *Travels in Crete*, τ. 1, Cambridge-London 1837, σ. 11, σημ. 20. Βλ. και Captain T. A. B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, London 1865, σ. 357-358, όπου σύντομη αναφορά στον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη* και τη *Βοσκοπούλα*.

² «Art. XII: *Researches in Greece*, by William Martin Leake, London 1814, 4to. pp. xix, 472», *The Quarterly Review*, April & July 1814, τ. 11, Λονδίνο 1814, σ. 468.

³ Βλ. G. B. Depping, *La Grèce ou Description Topographique de da Livadie, de da Morée et de l'archipel*, Paris 1823, σ. 16-17.

επίσης από την Κρήτη και αποδεικνύει την επιθυμία που είχαν σ' αυτό το νησί να μιμηθούν τους αρχαίους Έλληνες, από τους οποίους ήταν ήδη τόσο μακριά. *Βοσκοπούλα*, ποίημα κρητικό των 119 στροφών· ένα είδος πάθους¹ που είναι γνωστό στους Έλληνες εξ αιτίας του θέματος που ενδιαφέρει το συναίσθημα: είναι τα παράπονα ενός βοσκού από τον Αποκόρωνα, δηλαδή από την ακτή ενός μέρους της Κρήτης, για την εξαφάνιση της κυράς του».²

Ο *Ερωτόκριτος* λογίζεται ως κακή απομίμηση αρχαίου ελληνικού έργου και καθόλου πρωτότυπος. Ενώ η *Ερωφίλη* καταδεικνύει, για τον συντάκτη, τη ζήλια των κρητικών για την αρχαία ελληνική γραμματεία. Η κρητική λογοτεχνία, ακόμα και στα 1823 – παραμονές της καταστατικής έκδοσης δημοτικών τραγουδιών του Fauriel που αλλάζει το παράδειγμα– σχολιάζεται πάντα σε αντιστοιχία με την αρχαιοελληνική γραμματεία. Τα σχόλια του Derping ανήκουν στα προεπαναστατικά χρόνια, καθώς συμπυκνώνουν τη σχέση της λογισσύνης του Διαφωτισμού με την «νεοανακαλυφθείσα» κρητική λογοτεχνία. Όπως και τα περισσότερα συγγράμματα των Ευρωπαίων στα χρόνια 1800-1820, έτσι και το σύγγραμμα του Derping εντάσσεται στην τάση για ορισμό και επαναπροσδιορισμό του χαρακτήρα του νέου ελληνισμού και των πολιτισμικών παραγών του· ένας ελληνισμός που οριοθετείται μέσα από τα αντιφατικά στοιχεία του ανατολικού εξωτισμού, του χαρακτηρισμού ως γεννήτορα του δυτικού πολιτισμού, του αποκομμένου από το ένδοξο παρελθόν παρόντος και της καυτής πολιτικής επικαιρότητας.

*

Μέρος της λογισσύνης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με πρωτεργάτη τον Κοραή, άρθρωσε λόγο για την κρητική λογοτεχνία ορμώμενη από το μεταρρυθμιστικό έργο που επωμίστηκε, για με τη διαμόρφωση ενός κοινού γλωσσικού οργάνου. Η νέα αυτή ομογενοποιημένη ελληνική γλώσσα ήταν απαραίτητη για τον φωτισμό του Γένους, με σκοπό μια διευρυμένη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η σχολαστική ματιά του Κοραή, του Κοδρικά και του Ψαλίδα στα κρητικά έργα, παρ' όλες τις ριζικές ιδεολογικές διαφορές μεταξύ τους, εστίασε μονάχα στη γλώσσα και το μέτρο τους. Η Κρητική Λογοτεχνία

¹ Με αυτόν τον όρο, ο συντάκτης εννοεί την συναισθηματική ποίηση που προκαλεί συγκίνηση, «πάθος». Για τον όρο βλ. τον χρήσιμο για λογοτεχνικούς και καλλιτεχνικούς όρους ιστότοπο του *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*, <http://www.cnrtl.fr/>

² G. B. Depping, *La Grèce*, ό.π., σ. 16-17. Δική μου απόδοση στο: «Laisant de côte les fragmens que l'on a trouvés des ouvrages écrits dans les derniers temps du bas Empire, et ne nous bornant q'aux ouvrages modernes, nous trouvons d'abord un poème épique intitulé *Erotocrite*, c'est la première grande composition qui ait paru en langue romaïque, telle qu'elle se parle maintenant; l'auteur était Crétois, issu d'une famille vénitienne, et nommé Vincent Cornaro. On s'aperçoit facilement qu'il a voulu marcher sur la trace des anciens; mais, m'étant ni original ni bon imitateur, il a fait un poème sans gout, qui néanmoins est assez étonnant pour le temps et les circonstances où il a paru. Il jouit encore de quelque réputation en Crète et dans les îles où l'on ne connaît pas les bons modèles. La tragédie d'*Erophyle*, par Georges Chortatzi, est sortie aussi de la Crète, et prouve l'envie qu'on avait dans cette île d'imiter les anciens Grecs dont on était déjà si loin. *Voscoupoula*, poème crétois de 119 stances dans le genre pathétique est resté en vogue chez les Grecs, à cause du sujet qui interesse le sentiment; ce sont les plaintes d'un berger d'Apokorona, c'est à dire de la côte d'une partie de Crète; sur la perte de sa maitresse».

προσεγγίσθηκε σαν ένα σύνολο γλωσσικών τύπων, ικανού να ρίξει φως στην πολυπόθητη καταγωγή και φύση της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Η αποκατάσταση ή ο εξοβελισμός της κρητικής λογοτεχνίας από το δίκτυο της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας υπήρξε έργο εθνικά ωφέλιμο.

Κανένας ουσιαστικός κριτικός λόγος δεν αρθρώθηκε για τη λογοτεχνικότητα ή την ποιητική ταυτότητα των έργων αυτών. Άλλος ήταν ο πόθος που έκαιγε τις καρδιές των λογίων λίγα χρόνια πριν την Επανάσταση. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τις παραμονές της Επανάστασης, η κρητική λογοτεχνία είχε μετατραπεί από δημοφιλή λογοτεχνία των μαζών σε αρχαιολογικού ενδιαφέροντος εύρημα, που θα έκρινε τις τύχες της αποκατάστασης της ελληνικής γλώσσας.

Παρόλα αυτά, με τον Αδαμάντιο Κοραή, η κρητική λογοτεχνία νομιμοποιείται μες στο δίκτυο λόγου των γλωσσικών μεατρρυθμιστών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η χρήση των κρητικών έργων ως πηγών της Νέας Ελληνικής Γλώσσας θα φέρει την επιφάνεια και τον άμεσο αντίλογο, που κωδικοποιείται στο έργο του Παναγιώτη Κοδρικά. Από τις δύο αυτές τάσεις, που εκκινούν από το ίδιο σημείο και πορεύονται προς αντίθετες κατευθύνσεις, θα προκύψουν τα πρώτα φανερώματα του ελληνικού κριτικού λόγου στα μεταεπαναστατικά χρόνια, μέσα από τον οποίον θα συζητηθεί η ελληνικότητα ή μη της γλώσσας των κρητικών έργων και κατ' επέκταση η ένταξή τους ή όχι στον Κανόνα της Νέας Ελληνικής Ποίησης. Οι άμεσοι επίγονοι του Κοραή, αλλά και του φαναριώτικου κριτικού λόγου, έτσι όπως αυτός κωδικοποιήθηκε για πρώτη φορά στο έργο του Κοδρικά, θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη των κρητικών έργων στα μεταεπαναστατικά χρόνια.

Εκτός αυτού, τίθεται υπό αμφισβήτηση η σχηματική και γενικευμένη άποψη που έχει κυριαρχήσει στην επιστήμη της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, αναφορικά με τον Κοραή και την προσέγγισή του στην Κρητική Λογοτεχνία: ¹ εφόσον ο Κοραής βάλλει με τις χειρότερες προσβολές τα κρητικά αριστουργήματα, τα απορρίπτει ολοκληρωτικά. Ωστόσο, ο Κοραής μπορεί να μην βρίσκει σωστά τα ελληνικά του Κορνάρου και να επεμβαίνει διορθωτικά ή να μην αρέσκειται στον ομοιοκατάληκτο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, αλλά ο *Ερωτόκριτος* είναι η κυρίαρχη πηγή για το ρεφορμιστικό του έργο στην ελληνική γλώσσα, από τον οποίο ερανίζει τα απαραίτητα. Άλλωστε, κανένα νεοελληνικό ποίημα δεν ήταν του γούστου του· μόνο τα έργα της ελληνικής αρχαιότητας χαίρουν της εκτίμησής του, καθώς η νεοελληνική ποίηση δεν αποτελεί πεδίο κριτικής για τον Κοραή, αλλά χώρος αρχαιολογικού ενδιαφέροντος με προοπτική ανασύλωσης.

Η κριτική του Ψαλίδα στα κρητικά έργα, από την άλλη, ναι μεν αφορά το πρόταγμα των υποστηρικτών της απλής γλώσσας, αλλά εκείνος είναι που εισάγει για πρώτη φορά (και ο Οικονόμος το ίδιο κάνει από το κοραϊκό στρατόπεδο λίγο αργότερα) τα κρητικά

¹ Εξαίρεση αποτελεί η χειρουργική ακρίβεια με την οποία ο Μουλλάς προσεγγίζει τη σχέση του Κοραή με την Κρητική Λογοτεχνία: «Τίποτε σαφέστερο: αυτό που αποδοκιμάζεται εδώ είναι η γλώσσα του *Ερωτόκριτου*. Μοναδικό μειονέκτημα; Όχι ασφαλώς. Γιατί, εκτός από τη γλώσσα, δύο ακόμα στοιχεία προκαλούν, φαντάζομαι, την κοραϊκή δυσαρέσκεια: η ρίμα και ο δεκαπεντασύλλαβος», Π. Μουλλάς, *Η Δέκατη Μούσα*, ό.π., σ. 29.

έργα στον υπό διαμόρφωση κανόνα της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Και η αποκατάσταση κειμένων σε έναν οποιοδήποτε υπαρκτό ή έστω υπό διαμόρφωση Κανόνα, σηματοδοτεί και νομιμοποιεί την αρχή της κριτικής τους, που θα καρποφορήσει αργότερα στον 19^ο αιώνα. Άλλωστε, η γλωσσική θεωρία του Ψαλίδα και η *Ρομέηκη Γλώσσα* του Βηλαρά θα αποτελέσουν συντρόφους του Σολωμού, μαζί με τα κρητικά έργα φυσικά, στη δική του αγωνιώδη προσέγγιση στην ιδανική γλώσσα και ποιητική της νέας ελληνικής ποίησης. Το πολυχρησιμοποιημένο και καθοριστικό σχήμα Κορνάρου-Χριστόπουλος-Σολωμός των μετέπειτα δημοτικιστών οφείλεται στην κριτική του Ψαλίδα.

Ο «Ηπειρώτικος Διαφωτισμός», ωστόσο, δεν άρθρωσε λόγο υπέρ της απλής γλώσσας και της κρητική λογοτεχνίας χωρίς να έχει πίσω του μια ολόκληρη ποιητική και γλωσσική παράδοση: αυτή των Επτανήσων. Αξιοποίησε την ποιητική και γλωσσική παράδοση των γειτονικών Επτανήσων, η οποία διαμορφώθηκε και ανανεώθηκε από την κρητική λογοτεχνία, ήδη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Από την απλή μίμηση γλωσσικών και ποιητικών τύπων στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, Επτανήσιοι ποιητές στα τέλη του ίδιου αιώνα αξιοποίησαν στο έπακρο την παράδοση της κρητικής λογοτεχνίας και άρθρωσαν έναν πρωτότυπο, όσο και εξαρτημένο από τα πρότυπά τους, ποιητικό λόγο. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως χωρίς τον Νικόλαο Κουτούζη δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως η χρήση της κρητικής λογοτεχνίας από τον Σολωμό. Και από εκεί και πέρα, έχει ανοιχτεί ο δρόμος για την ένταξη της κρητικής λογοτεχνίας στον κριτικό και ποιητικό λόγο των μεταεπαναστατικών χρόνων στην Ελλάδα των αντιθέσεων, των διαρκών ζυμώσεων και συγκρούσεων.

Αντίθετα, η αποτύπωση της κρητικής λογοτεχνίας στη φαναριώτικη λυρική ποίηση των προεπαναστατικών χρόνων, τερματίζεται με τη διασκευή του Φωτεινού, καθώς η σύσταση του ελλαδικού κράτους και οι μετακινήσεις πληθυσμών οδηγούν στο τέλος του πολιτισμού των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, άρα και της λογοτεχνίας που παράχθηκε εκεί. Οι καινούριες ιστορικές συγκυρίες ανανεώνουν τη φαναριώτικη ποιητική παράδοση, η οποία πλέον επαναπροσδιορίζεται από τους συνεχιστές της, στην Αθήνα πια, και διαμορφώνει τους δικούς της ορίζοντες πρόσληψης των κρητικών έργων, οι οποίοι, παρόλα αυτά, διατηρούν τους δεσμούς τους με τη φαναριώτικη χρήση των κρητικών έργων στα προεπαναστατικά χρόνια.

Παράλληλα, η Ελληνική Επανάσταση θα μεταβάλλει εξ ολοκλήρου και τη στάση των φιλελλήνων απέναντι στη λογοτεχνική παραγωγή του Νέου Ελληνισμού. Το μέχρι τώρα ανάχωμα που χώριζε τη νεοελληνική λογοτεχνία από την αρχαία θα μεταμορφωθεί σε ποταμό που θα ενώνει τους δύο κόσμους. Σε συνδυασμό πάντα με τις πολιτικές και οικονομικές βλέψεις των δυτικών στο νεότερο μάρφωμα του ελληνικού κράτους-έθνους, η παλαιότερη νεοελληνική δημόσια και δημοτική λογοτεχνική παραγωγή θα καταστεί παρθένο έδαφος προς χαρτογράφηση και ανάδειξη. Η κρητική λογοτεχνία παρατοποθετείται στο ίδιο πλαίσιο με τα δημοτικά τραγούδια, κυρίως λόγω της διάδοσής της και του «λαϊκού» γλωσσικού της τρόπου, και μελετάται υπό το πρίσμα του τεκμηρίου της «λαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας». Η πορεία για την κανονικοποίησή της, σε Ελλάδα και Ευρώπη, διαγράφεται μακρά και κακοτράχηλη, καθώς το corpus των

γνωστών κρητικών κειμένων άγεται και φέρεται ανάμεσα σε γλωσσικά και λογοτεχνικά ιδεολογήματα, εθνικούς πόθους και φαντασιακά.

ΜΕΡΟΣ Β:

Διεργασίες για τη συστηματοποίηση και την κανονικοποίηση της Κρητικής Λογοτεχνίας από τα ποικίλα ελληνικά και φιλελληνικά δίκτυα κριτικού λόγου (1818-1866)

Στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, η προσέγγιση του Κοραή στη δημόδη και την κρητική λογοτεχνία, δηλαδή η χρήση τους ως πηγών γλωσσικού και γραμματικού υλικού προς τελείωση της Κοινής γλώσσας δεν είχε ακόμα συστηματοποιηθεί. Η *Γραικική Γραμματική* ήταν, και θα παρέμενε, ανέκδοτη, ενώ αποσπάσματα από τη γλωσσολογική του εργασία θα παρουσιαστούν στα *Άτακτα* δέκα χρόνια μετά. Παρόλα αυτά, η αλληλογραφία του με τους Έλληνες λόγιους της εποχής και οι πρόλογοί του στις εκδόσεις της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, μέσα στους όπου μιλούσε για τη χρησιμότητα της δημόδους γραμματείας στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γένους, στάθηκαν ικανά τεκμήρια για να νομιμοποιήσουν σταδιακά την ιστορικο-γραμματολογική μελέτη της δημόδους και της κρητικής γραμματείας στο δίκτυο της ελληνικής λογιόσυνης του Διαφωτισμού.

Η τάση αυτή, όπως είδαμε, αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία και πολεμήθηκε, ορισμένες φορές σφοδρά. Όμως η ακτινοβολία του μεταρρυθμιστικού έργου του Κοραή δεν μπορούσε παρά να ενταθεί, καθώς τη δεκαετία του 1810 αποτυπώθηκε σταδιακά στη δημόσια σφαίρα. Από τη μία ο *Λόγιος Ερμής* αποτελούσε το πιο φιλόξενο βήμα για τον κοντινό και ευρύτερο κοραϊκό κύκλο και ιδιαίτερα για τους νεαρότερους υποστηρικτές των κοραϊκών θέσεων, σπουδαστές τότε και μερικοί από αυτούς μετέπειτα δραστήριοι λόγιοι και καθηγητές που θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στα πνευματικά πράγματα του νεότευκτου ελλαδικού κράτους. Από την άλλη το Γυμνάσιο της Σμύρνης, με πρωτοστάτη τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, μετακένωσε την κοραϊκή ιδεολογία αναφορικά με την εκπαίδευση, τη γλώσσα και τη φιλολογία (νεότερη ή αρχαία) στους νεαρούς σπουδαστές. Τύπος και Ίδρυμα, εκφάνσεις της δημόσιας σφαίρας, δεν μπορούν παρά να επιταχύνουν τη συστηματοποίηση νεοτερικών, άρα όχι τόσο συστηματοποιημένων λόγω καινοφάνειας, μεθόδων. Επιπλέον, η μεταλαμπάδευση των ιδεών αυτών στη σπουδάζουσα νεολαία, λειτουργεί επενδυτικά και πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες διατήρησης και ενίσχυσης ενός συστήματος.

Το κοραϊκό σύστημα προσέγγισης της δημόδους γραμματείας αναλύεται ως εξής:

α) Χρήση δημωδών λογοτεχνικών έργων ως πηγών γλωσσικού και γραμματικού υλικού.

β) Ανάδειξη λαϊκότερων μορφών αποτύπωσης του δημώδους, κατά βάση στην προφορική παράδοση, όπως οι παροιμίες και τα δημοτικά ή αστικά τραγούδια σε πηγές γλωσσικού και γραμματολογικού υλικού.

γ) Σύνταξη πιο σύνθετων εργασιών, με τη μορφή βιβλιογραφιών και βιο-εργογραφικών σημειωμάτων, που σκοπό έχουν τη συστηματοποίηση της δημώδους και δημοτικής γραμματείας.

Πρωταρχικός σκοπός της προσέγγισης αυτής είναι η κατάρτιση γλωσσογραφικού υλικού ικανού να αναδείξει την καταγωγή της απλοελληνικής γλώσσας από την αρχαία, κατασκευάζοντας το μύθο μιας απρόσκοπτης γλωσσικής συνέχειας, προσδίδοντας το απαραίτητο κύρος στην Κοινή Ελληνική, ώστε μέσω διορθωτικών και επεμβατικών διαδικασιών να καταστεί η τελευταία το γλωσσικό όργανο του Γένους. Σε δεύτερο επίπεδο, ο λόγος που αρθρώνεται για πιο σύνθετες εργασίες καταδεικνύει πως οι διανοητικές και ιστορικές συνθήκες προωθούν μια αποτιμητικού χαρακτήρα προσέγγιση στη νεότερη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, η οποία ταυτόχρονα εκφράζει και μια ανάγκη συστηματοποίησης που δεν στερείται εθνικού οφέλους.

Να αναφερθούμε, αρχικά, στην περίπτωση του Γεώργιου Ιωαννίδη, ο οποίος χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο «Φοιβαπόλλων εκ Σμύρνης» και ο οποίος στα 1817 αναγγέλλει την έκδοση μιας *Γραμματικής περί μέτρων* που θα συμπεριλάμβανε και μια *Ποιητική της Κοινής Διαλέκτου*.¹ Το έργο τελικά δεν κυκλοφόρησε,² αλλά η πρόθεση του συντάκτη και η ίδια η αγγελία στέκουν ως ενδιαφέροντα ερεθίσματα για την εξάπλωση της κοραϊκής μεθοδολογίας. Ο έμπορος Γεώργιος Ιωαννίδης, που δραστηριοποιούνταν κυρίως στην Τεργέστη, όταν διέμενε για λίγο στη Βιέννη³ δημοσιεύει την αγγελία του στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, όπου ανάμεσα σε πολλά σημειώνει:

«εἰς δὲ τὴν νεωτέραν Ποιητικὴν τῆς γλώσσης μας πόδες τοιοῦτοι δὲν εἶναι [ἀρχαία μέτρα], καθὸ ἀσυντελεῖες εἰς τὴν στιχουργίαν, ἀλλὰ τὰ μέτρα τῶν στίχων εἶναι αἰ συλλαβαί [...]. Ἀνάγονται δὲ εἰς Διμέτρους, Τριμέτρους, Τετραμέτρους, καὶ καθεξῆς μέχρι τῶν δεκαπενταμέτρων· ὁ σχηματισμὸς τῶν [...] προξενεῖ μεγάλην ἡδονὴν εἰς τοὺς περιέργους στιχουργούς, καὶ τὸ ὁμοιοκατάληκτον καταθέλγει ὅλας τὰς ψυχὰς, καὶ αὐτὰς τῶν Εὐρωπαίων [...] Αὐτὴν τὴν θαυμαστὴν τάξιν, καὶ συμπλοκὴν τῶν στίχων παρατηρῶν μὲ μέγαν μου θαυμασμόν, φίλοι πατριῶται! ἐν χρήσει εἰς ὅλα τὰ συστήματα τῶν σπουδαίων, καὶ εἰς ὅλας τὰς τάξεις τῶν ἰδιωτῶν τῆς Ἑλλάδος, Κυκλάδων, καὶ Σποράδων νήσων τῆς Μεσογείου, ἐστοχάσθη, ὅτι δὲν πρέπει νὰ παραμελεῖται ἀπὸ τὰ σχολεῖα τοῦ γένους, ἀλλὰ νὰ παραδίδεται ὡς ἐν ἀναγκαῖον μάθημα μετὰ τὴν μετρικὴν εἰς τοὺς νέους· καθότι τὸ γένος ἔχει χρεῖαν ἀπὸ Ποιητῆς τῆς γλώσσης μας, κὶ ὄχι ἀπὸ τοῦ παλαιού».⁴

¹ Πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου, «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ο εκ Σμύρνης», *Ο Εραμιστής* 6 (1968), σ. 43-53.

² Βλ. Εμμ. Φραγκίσκος, «Ανεκπλήρωτα εκδοτικά σχέδια, 1811-1821. Οι μαρτυρίες του προεπαναστατικού Τύπου», *Ο Εραμιστής* 25 (2005), σ. 179 και σ. 190.

³ Βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου, «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ο εκ Σμύρνης», ό.π., σ. 44-45.

⁴ *Δια του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821)*, ό.π., αρ. 201, σ. 284.

Ο Ιωαννίδης συνεχίζει πλέκοντας ένα εγκώμιο στον Αδαμάντιο Κοραή και τη γλωσσική του θεωρία. Να σημειωθεί πως ο Ιωαννίδης υπήρξε μαθητής του Κωνσταντίνου Οικονόμου και το 1814 μάλιστα ανέλαβε χρέη υποδιδασκάλου στο Γυμνάσιο της Σμύρνης.¹ Φαντάζομαι πως το ανέκδοτο πόνημά του θα λειτουργούσε ως συνέχεια των *Γραμματικών* του Οικονόμου, καθώς θα επικεντρωνόταν στη μετρική και την ποιητική της νεότερης ελληνικής ποίησης. Δεν θα ήταν παράλογο να εικάσει κανείς πως πολλά από τα παραδείγματά του ίσως να προέρχονταν και από δημώδη ή κρητικά κείμενα, κάτι που όμως παραμένει στη σφαίρα του υποθετικού. Όπως και να έχει, η βούληση για έκδοση μιας *Ποιητικής* βασισμένη στη σύγχρονη ελληνική ποίηση αποδεικνύει πως οι προοδευτικές δυνάμεις του ευρύτερου κοραϊκού κύκλου, στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, είχαν φτάσει πια στο σημείο να πραγματεύονται πιο σύνθετα και μεγαλόπνοα έργα που να αφορούν τη συνολικότερη φύση της νεοελληνικής γλώσσας και ποίησης.

Ενδεικτικό παράδειγμα της ανάγκης για πιο σύνθετα έργα, επικεντρωμένα στην Νέα Ελληνική Γλώσσα και Ποίηση αποτελεί το εκτενές κείμενο των Αθανάσιου Βογορίδη² και Στέφανου Κανέλου³ που δημοσιεύεται στον *Λόγιο Ερμή* τον Φεβρουάριο του 1819. Αποτελεί τεκμήριο αυτογνωσίας του ίδιου του περιοδικού, μέσω της αποτίμησης της ύλης και της χρησιμότητάς της,⁴ ενώ ταυτόχρονα η έκφραση νεοτερικών αιτημάτων πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας *querelle des anciens et des modernes*.⁵ Με πρόταγμα έναν κοσμοπολίτικο εθνισμό, τονίζεται από τους συντάκτες η ανάγκη για ουσιαστικό διάλογο με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή διανόηση:

«Άληθινά, τὰ ἔθνη ἀπαράλλακτα, ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἔχουν φυσικὰ κλίσιν καὶ ἀνάγκη νὰ τὴν ἔχουν, εἰς τὸ νὰ ζητοῦν νὰ συστένουν ὑπόληψιν εἰς τὸν πλησίον, εἰς τοὺς γείτονάς των καὶ εἰς τοὺς ξένους· πλὴν αὐτὴ τότε μόνον εἶναι μόνιμος, ἀξιέπαινος καὶ ὠφέλιμος, ὅταν ἔχη βάσιν σταθερὰν ἐσωτερικὴν, ὅταν δηλαδὴ θεμελιώνεται εἰς τὴν διακεκριμένην συνείδησιν τοῦ εἶναι των καὶ εἰς τὴν ἐν συνειδήσει ἔνθερμον προσπάθεισιν τῆς ἀναπτύξεως καὶ καλλιτερεύσεως των· ὅταν ὅμως ἡ βᾶσις τῆς εἶναι σαθρά, δηλαδὴ μία κενὴ περιαιτολογία, ἔπαινοι ἀνεμῶδεις, ἐπιστηριζόμενοι ὄχι εἰς ἀνδραγαθείας, ἀλλ' ἀπλῶς εἰς πατραγαθίας, καὶ αὐτὰς, ὄχι προγόνων πρὸ ἐνὸς ἢ δυὸ αἰώνων, ἀλλὰ πρὸ χιλιάδων χρόνων ἀκμασάντων, τότε καὶ ἡ κλίσις καὶ ἡ ὑπόληψις ὄχι μόνον εἶναι γελοία, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ πολλὰ

¹ Βλ. . Ρ. Δ. Αργυροπούλου, «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ο εκ Σμύρνης», ό.π., σ. 44.

² Για τη ζωή και το έργο του Βογορίδη βλ. Αθανάσιος Καραθανάσης, «Αθανάσιος Βογορίδης», *Παρουσία*, τ. 7 (1991), σ. 125-167. Βλ. επίσης, Dorothea Kadach, «Ein Aufklärer des Balkan», *SOF* 34 (1975), σ. 125-165.

³ Για τη ζωή και το έργο του Κανέλου, βλ. Νικόλαος Κ. Βλάχος, «Στέφανος Κανέλος (1792-1823)», *Παρνασσός* 1Ζ' (1975), σ. 257-276.

⁴ Βλ. και Αθ. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Βογορίδης», ό.π., σ. 149, όπου ο ερευνητής σημειώνει πως το κείμενο αυτό «οριοθετεί τον σκοπό του περιοδικού [*Λόγιου Ερμή*]».

⁵ Βλ. ενδεικτικά την ωραία μελέτη της Joan DeJean, *Ancients against Moderns: Culture Wars and the Making of a Fin de Siecle*, Chicago 1997, όπως και το ανάλογο λήμμα στο *The new Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton University Press (1993), σ. 1011-1012, όπου και βιβλιογραφία.

φθοροποιὰ καὶ ὡς ἀποτελέσματα βαθυτάτης ἀσυνειδησίας, καὶ ὡς ἐμπόδια πρὸς ἔγερσιν τῆς συνειδήσεως».¹

Παράλληλα, αναθεματίζεται η προγονοπληξία των Ελλήνων της εποχής και προτείνεται η μετατόπιση του κριτικού λόγου και των πνευματικών διεργασιών στον σύγχρονο ελληνισμό και στα σύγχρονα πνευματικά ρεύματα της Ευρώπης. Πιο συγκεκριμένα, οι συντάκτες θεωρούν πως η ύλη του περιοδικού είναι στραμμένη προς τη σύγχρονη ελληνική και ευρωπαϊκή διανόηση με βασικό τους επιχείρημα τις διάφορες «βιβλιοκρίσεις» σύγχρονων έργων που εντοπίζουν στο περιοδικό.² Οι συντάκτες επικροτούν την άρθρωση κριτικού λόγου, του οποίου την ωφέλεια εξάρουν και προτρέπουν την ελληνική λογιόσύνη να εγκαταλείψει τις προσωπικές έριδες ή την ενασχόλησή τους με «λεξίδια και μορίδια» και να επικεντρωθεί σε ουσιαστικότερα και πιο σύνθετα ζητήματα.³

Οι Στ. Κανέλος και Αθ. Βογορίδης μέσω της αποτιμητικής τους εργασίας για τα φανερώματα νεοτερικής σκέψης και μεθοδολογίας στον *Λόγιο Ερμή*, συντάσσουν ένα κείμενο με χαρακτήρα μανιφέστου και προτρέπουν τη νεοελληνική διανόηση να ακολουθεί κατά πόδας τις σύγχρονες πνευματικές τάσεις της Ευρώπης, να αρθρώνει τον δικό της κριτικό λόγο και να συνομιλήσει με τα νεότερα βιβλία. Παράλληλα, κατακρίνονται οι οπισθοδρομικές δυνάμεις:

«Ἄλλοι ὅμως βαθύτεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἐκ συστήματος κατατρέχουν ὅλα τὰ νέα χωρὶς διάκρισιν· ἡ ἀρχὴ αὐτῶν εἶναι, ὅτι ὅλα τὰ παλαιὰ εἶναι καλά, ὠφέλιμα, σωτηριώδη κτλ· τὸ πόσον αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἀληθεύει, ἢ ψεύδεται, τοῦτο δὲν ἀνήκει νὰ τὸ ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς κατὰ τὸ παρὸν [...] ὅμως δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἰδῶμεν τὴν σφαλερότητά της».⁴

Στη νεοτερική αυτή διαδικασία συμμετέχουν οι κύκλοι επιρροής του Αδαμάντιου Κοραή, αποτελούμενοι από νεαρούς σπουδαστές, οι οποίοι από τα μέσα της δεκαετίας του 1810 διέτριβαν σε πνευματικά κέντρα της Ευρώπης όπως το Παρίσι, το Göttingen και η Τεργέστη.⁵ Ουσιαστικά, στα 1819 έχουν σχηματιστεί δύο ομάδες σπουδαστών, η μία εγγύτερα στον Αδαμάντιο Κοραή στο Παρίσι και η άλλη κινούμενη μεταξύ Ιταλίας, Γερμανίας και Αγγλίας. Η πρώτη ομάδα έχει κύριους εκφραστές τους Νικόλαο Πίκκολο,⁶ Πίκκολο,⁶ Στέφανο Κανέλο και Αθανάσιο Βογορίδη, ενώ κοντά τους, στο Παρίσι

¹ *Ερμής ο Λόγιος*, 3 Φεβρουαρίου 1819, σ. 86.

² Βλ. ό.π., σ. 76.

³ Βλ. ό.π., σ. 76.

⁴ Ό.π., σ. 90.

⁵ Για μια σύντομη αλλά περιεκτική σκιαγράφηση των Ελλήνων σπουδαστών της Ευρώπης τα χρόνια εκείνα και τη σχέση τους με την Επανάσταση βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, Θεσσαλονίκη 1978.

⁶ Για τον Πίκκολο και τη σχέση του με τη νεότερη ελληνική ποίηση βλ. Αλέξης Πολίτης, «Ν. Σ. Πίκκολος και Faurel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», *Ο Ερανοστής* 16 (1980), σ. 1-27. Βλ. επίσης Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ο Νικόλαος Πίκκολος και το έργο του», *Αθηνά* LXVIII (1965), σ. 81-114 και Στέση Αθήνη,

ιδιαίτερα, στέκεται ο μεγαλύτερός τους Ανδρέας Μουστοξύδης. Ο μακρινότερος κύκλος του Κοραή αποτελείται από τους συντοπίτες και καρδιακούς φίλους Χριστόφορο Φιλητά και Κωνσταντίνο Ασώπιο.¹ Οι παραπάνω σπουδαστές εκφράζουν την πιο κοσμοπολίτικη ομάδα της ελληνικής διανοήσης της εποχής εκείνης (1818-1820) και ταξιδεύοντας συνεχώς συνάπτουν δεσμούς με την ευρωπαϊκή λογοσύνη, η οποία έχει ήδη γνωστοποιήσει τα φιλελληνικά της αισθήματα. Επομένως, ο ρόλος του νεοτερικού κοραϊκού δικτύου στην ανάδειξη της δημόδους γραμματείας και της κρητικής λογοτεχνίας και της θέσης της στον πνευματικό ορίζοντα της εποχής δεν μπορεί να μελετηθεί ξέχωρα από την ευρωπαϊκή λογοσύνη.

Οι νεαροί λόγιοι εκπαιδεύονται στο εξωτερικό για να επιστρέψουν στην επαναστατημένη πατρίδα τους και να ωφελήσουν το γένος μέσω της διδασκαλίας τους, αλλά και της ερευνητικής τους εργασίας. Παράλληλα, οι δύο αυτές ομάδες, μέσω της αλληλογραφίας τους, δημιουργούν ένα δίκτυο που αν εξεταστεί με το βλέμμα στραμμένο στη σχέση που αναπτύσσουν με τη δημόδη και την κρητική γραμματεία, αποκαλύπτει τη θέση που κατείχε η τελευταία στο νεοτερικό αυτό δίκτυο λόγου και περιγράφει καλύτερα τους μηχανισμούς πρόσληψης της κρητικής λογοτεχνίας, που αποτελεί και το διακύβευμα της εργασίας αυτής.

1. Ο Κοραϊκός Κύκλος: Η χρήση της Κρητικής Λογοτεχνίας ως έκφανση της Νεοτερικότητας

Με τον όρο «νεοτερικότητα»,² που περιβάλλαμε τους νεαρούς σπουδαστές γύρω από τον Κοραή, εννοείται η διαχείριση όχι και τόσο παραδεκτών, κανονικοποιημένων δηλαδή από προγενέστερες φιλολογικές τάσεις του Νέου Ελληνισμού, και κοινών λογοτεχνικών

«L'épreuve de littéraire», *Relations Gréco-Bulgares à l'ère de la formation des Identités Nationales*, επιμ.: Π. Κιτρομηλίδης, Άννα Ταμπάκη, Αθήνα 2010, σ. 265-284.

¹ Για τη ζωή, το έργο τους και τη μεταξύ τους σχέση βλ. ενδεικτικά Στέφανος Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι Διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991 και Κ. Αθ. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία*, Απρίλιος 1959, τχ. 84, σ. 290-294, Μάιος 1959, τχ. 85, σ. 383-386, Ιούλιος-Αύγουστος 1960, τχ. 99-100, σ. 539-552, Οκτώβριος 1960, τχ. 102, σ. 816-819, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1960, τχ. σ. 103-104, σ. 897-900, Ιανουάριος 1961, τχ. 105, 1-6, Φεβρουάριος 1961, τχ. 106, σ. 125-128, Μάρτιος 1961, τχ. 107, σ. 221-222, Απρίλιος 1961, τχ. 108, σ. 314-315, Μάιος 1961, τχ. 109, σ. 393-396, Ιούνιος 1961, τχ. 110, σ. 507-510, Ιούλιος-Αύγουστος 1961, τχ. 112-112, σ. 592-594, Σεπτέμβριος 1961, τχ. 113, σ. 786-788, Οκτώβριος 1961, τχ. 114, σ. 888-891, Νοέμβριος 1961, τχ. 115, σ. 975-977, Δεκέμβριος 1961, τχ. 116, σ. 1075-1079.

² Η συζήτηση για την έννοια της «νεοτερικότητας», τη χρήση της και την εφαρμογή της στο πεδίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας, φιλολογίας και κριτικής παρουσιάζεται και αναλύεται από τον Μίλτο Πεχλιβάνο, «Οι εποχές της αισθητικής νεοτερικότητας στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19^{ου} και 20ού αιώνα. Πρακτικά της 18^{ης} επιστημονικής συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 65-78. Ο Πεχλιβάνος συμπυκνώνει, σε μια προσπάθειά του να ορίσει το μοντέρνο «ως έκφραση της εποχικής αυτοσυνειδησίας της ευρωπαϊκής νεοτερικότητας σε σχέση με το παρελθόν της, την αξίωση μιας ή διαδοχικών νεοτερικών ρήξεων, με πρώτη και αποφασιστική την αποδέσμευση από τα κανονιστικά πρότυπα της αυθεντίας της αρχαιότητας [...]», ό.π., σ. 71.

corporum για την άρθρωση φιλολογικού και γραμματολογικού λόγου από το μεγαλύτερο μέρος της λογιόσύνης της εποχής. Ως παραδεκτά, κανονικοποιημένα δηλαδή, συστήματα λογίζονται η αρχαία γραμματεία, μεταφράσεις σύγχρονων έργων και η αρχαιολογία.¹ Στον αντίποδα βρίσκεται η ασυστηματοποίητη Γραικική Γλώσσα, έργα της δημώδους γραμματείας, η κρητική λογοτεχνία και τέλος τα δημοτικά τραγούδια· πεδία καθ' όλα διαφορετικά, που παρόλα αυτά προσλαμβάνονται, όπως θα εξεταστεί παρακάτω, ως ένα ενιαίο σύστημα έκφρασης της δημώδους και της δημοτικής γλώσσας. Η συχνή από κοινού αναφορά δημοτικών τραγουδιών και έργων της κρητικής λογοτεχνίας οφείλεται στη μεγάλη διάδοση κρητικών έργων και στην είσοδό τους στο πεδίο της προφορικής παράδοσης. Ο *Ερωτόκριτος*, για παράδειγμα, από την αρχή του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το 1819 έχει εκδοθεί 7 φορές.² Εκτός αυτού, τα παραπάνω πεδία εκφράζουν συνολικά ένα νεοφανές και κυρίως αδιερεύνητο γραμματολογικό corpus που χρήζει γλωσσολογικής και φιλολογικής προσοχής. Τον πρώτο λόγο έχουν οι άμεσοι επίγονοι της κοραϊκής σκέψης και οι φιλέλληνες ελληνοιστές που έδρασαν την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.

Στα 1819 ο Κωνσταντίνος Ασώπιος είχε μεταβεί από την Τεργέστη, όπου δίδασκε, στο Göttingen με υποτροφία του Λόρδου Guilford, για ανώτερες σπουδές. Ο Guilford ήδη από τον προηγούμενο χρόνο είχε συλλάβει την ιδέα της Ιόνιου Ακαδημίας και από τους 14 μελλοντικούς καθηγητές της Ακαδημίας οι 7 σπούδαζαν στο εξωτερικό, ώστε να προετοιμαστούν για την διδακτική τους αποστολή, με χρήματα του ίδιου.³ Να σημειωθεί εδώ, πως οι εκπαιδευτικές απόψεις του Άγγλου φιλέλληνα ανήκαν στο προοδευτικό στρατόπεδο, καθώς επιθυμούσε να εφαρμόσει την αλληλοδιδασκτική μέθοδο – αυτός ήταν και ένας βασικός λόγος που χρηματοδοτούσε τις σπουδές των μελλοντικών καθηγητών στο εξωτερικό, ώστε να διδαχθούν και να τελειοποιήσουν τη μέθοδο αυτή – ενώ τα μαθήματα θα παραδίδονταν στα «απλοελληνικά».⁴

Ο Ασώπιος τον Αύγουστο του 1819 στέλνει μια επιστολή στον καλό του φίλο και συνοδοιπόρο Χριστόφορο Φιλητά, η οποία δημοσιεύεται τον επόμενο μήνα στον *Λόγιο Ερμή*.⁵ Η επιστολή αφορά κάποιες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και λεξικολογικές παρατηρήσεις του Ασώπιου στην *Οδύσσεια*, οι οποίες έχουν αφετηρία τα μαθήματά του στην Τεργέστη. Με αφορμή τη λέξη «πόνος» και τις ερμηνείες της στα νέα ελληνικά σημειώνει:

«Τοιαῦτα τινὰ συλλογιζόμενος, φίλτατε, ὅταν ἤμην ἀναγκασμένος νὰ ἐξηγήσω τὸ μέρος τοῦτο εἰς τὰ ὑπὸ τὴν σὴν ὄδηγιάν τῶρα τρέχοντα τὸ ἔνδοξον στάδιον χρηστὰ Ἑλληνίδια τῆς Τεργέστης, ἐτόλμησα τὴν ὁποῖαν ἐτόλμησα κακὴν ἐξήγησιν καὶ ἰδοῦ

¹ Για τον διαχωρισμό αυτόν βλ. Αλ. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, ό.π., σ. 156, όπου ο λόγος για τον Ανδρέα Μουστοξύδη.

² Βλ. «Παράρτημα Ι».

³ Βλ. Βασιλική Μπόμπου Σταμάτη, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)», *Ο Ερανιστής*, 20 (1995), σ. 100-101 και σημ. 10.

⁴ Ό.π., σ. 109. Για τις γλωσσικές επιλογές των καθηγητών της Ιονίου Ακαδημίας βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Κοραϊστές και Δημοτικιστές», *Επτά Ημέρες. Αφιέρωμα στον Κοραή. Η Καθημερινή*, 29/11/1998, σ. 22-25.

⁵ *Ερμής ο Λόγιος*, 17 Σεπτεμβρίου 1819, σ. 696-708.

πώς. Πόνος, εἰς τὴν σημερινὴν ἡμῶν γλῶσσαν, ἐκτὸς τῆς σημασίας τοῦ ἄλλου [...]
σημαίνει προσέτιν καί, πόθον [...] Παραδείγματα ἔχομεν ἄπειρα καὶ εἰς τὰς κοινὰς
φράσεις καὶ εἰς τὰ δημῶδη τραγῳδία, τῶν ὁποίων τὴν ἔκδοσιν, προσαρμοζομένην
εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἔκρινες καὶ ἔκρινα πάντα ἐπωφελεστάτην· ἀλλὰ περὶ
αὐτῶν ἄς πράττωσιν εἴτι πράττωσιν ἄλλοι, ἐπειδὴ τῆς ὥρας τὰ ἐδικά μου, μὲ τ'
ὀλίγον δὲ καὶ τὰ δικά σου, ὡτία πρέπει νὰ ἀκούωσιν ἄλλης λογῆς ρυθμοὺς καὶ
ἄσματα».¹

Ενώ ως υποσημείωση στα παραπάνω προτάσσεται η εξής παρατήρηση:

«Ἄλλως δὲ εἰς τὸν ἐδικόν μας Ἑρωτόκριτον, καὶ εἰς τοὺς παλαιοὺς ἐνίοτε,
ἐκλαμβάνεται ὁ πόθος ἀντὶ ἔρωτος· τὸ δὲ γλυκὺ τοῦτο τέκνο τῆς Συμπαθείας
ποσάκις δὲν φέρει πόνον ἀκαταμάχητον».²

Στα 1819 οἱ φίλοι Ασώπιος καὶ Φιλητάς επικροτοῦν μιὰ ἐκδοσὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν,
ἀλλὰ με γλῶσσα διορθωμένη, κατὰ τὴν κοραϊκὴ μεθοδολογία. Το «μετασχημάτισον» τῆς
Γραικικῆς Γραμματικῆς στα παραδείγματα ἀπὸ τὸν *Ἑρωτόκριτο* ἀποτελεῖ τὸ σημείο-
κλειδί γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς μεθοδολογικῆς προσέγγισιν τῶν κοραϊκῶν στὴ δημοτικὴ
γλῶσσα.

Σε μιὰ δευτέρη ἀνάγνωσις τὸ γράμμα αὐτὸ φανερώνει πὼς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς
διδασκαλίας τοῦ στὴν Τεργέστη ὁ Ασώπιος ἔκανε χρῆσιν παραδειγμάτων ἀπὸ τὰ
δημοτικὰ τραγούδια καὶ τὸν *Ἑρωτόκριτο*. Καὶ ἀλλοῦ, ἕνα χρόνον νωρίτερα, ἔχει δηλώσει
πὼς χρησιμοποιοῦ τὰ δημοτικὰ τραγούδια γιὰ τὴ λεξικογραφικὴ τῆς ἐργασίας στὰ
μαθήματά του στὴν Τεργέστη.³ Ἡ ἀναφορὰ στὸ ποίημα τοῦ Κορνάρου ἔχει ἐνδιαφέρον
ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴ χρῆσιν τοῦ ὡς πηγῆς ἐρμηνευτικῶν καὶ λεξικογραφικῶν
παρατηρήσεων, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν κτητικὴ ἀντωνυμία «ἐδικός μας». Ὁ Ασώπιος
ἀναφέρεται στὸ ποίημα ὡς πόνημα ἐλληνικὸ καὶ σύγχρονον ὥστε νὰ τονιστεῖ ἡ κοραϊκὴ
θέσις περὶ ἐλληνικότητος τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, προσλαμβάνεται ὡς μὴ
ἐλληνικὸ ἀπὸ τὸν Κοδρικὰ καὶ τοὺς επικριτὲς τῆς κοραϊκῆς μεθοδολογίας. Ἡ
νεοτερικότητις τοῦ ἐγχειρήματος ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ ρητορικὴ, ἀρα καὶ
φαινομενικὴ, συστολή τοῦ Ασώπιου πού ἐκφράζεται με τὸ ῥῆμα «ετόλμησα» καὶ τὸν
χαρακτηρισμὸ τῆς ἐξήγησιν ὡς «κακῆς». Πάντως, εἶναι εὐλικρινῆς, ὅταν ἀναφέρεται σε
ἄλλους ἰδανικότερους μελετητὲς τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, καθὼς ἡ διδακτικὴ τοῦ
ἀποστολῆ ἀπαιτεῖ τριβὴ με ἄλλα κείμενα, πιο χρηστικά γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Γένους.
Ὅπως καὶ νὰ ἔχει, ὁ Ἡπειρώτης δάσκαλος ἀνατρέχει σε παραδείγματα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ
γλῶσσα γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν πολυσημίαν ὀρισμένων λέξεων τῆς ομηρικῆς ποιητικῆς. Ἡ
μέθοδος αὐτὴ προάγει τὸ ἰδεολόγημα τῆς συνέχειας τῆς Ἑλληνικῆς Γλῶσσας, σύμφωνα
με τὸ ὁποῖο ἡ Γραικικὴ ἀποτελεῖ ἀμεσο ἀπόγονο τῆς Ἀρχαίας.

¹ Ὁ.π., σ. 704.

² Ὁ.π., σ. 707.

³ Βλ. *Μαθήματα τῆς Γραικικῆς Γλῶσσης*, Βενετία 1818, σ. ἰ. Βλ. καὶ Αλέξης Πολίτης, «Κοραΐς καὶ Fauriel», *Ὁ Ἐρανιστής* 11 (1974), σ. 281.

Από το φθινόπωρο του 1818 ο Χριστόφορος Φιλητάς έχει πάρει τη θέση του Ασώπιου στη Σχολή της Τεργέστης, ως κοινοτικός δάσκαλος¹, καθώς ο τελευταίος έχει φύγει για το Göttingen. Μέσα από δύο ομιλίες του προς τους μαθητές της Τεργέστης το 1819, οι οποίες προορίζονταν να δημοσιευτούν στον *Λόγιο Ερμή*, κάτι που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, αποκαλύπτεται η ιδεολογική του σκευή για τη Γραικική Γλώσσα και τη θέση της στο διδασκαλικό πρόγραμμα. Οι απόψεις του είναι κατά βάση κοραϊκές και αποκαλύπτουν, όπως έχει παρατηρήσει η Κατσιαρδή-Hering,² που δημοσίευσε τις δύο αυτές ομιλίες, πως η διδασκαλία της Γραικικής αντιμετωπιζόταν όπως η διδασκαλία μιας ξένης γλώσσας.³ Ο Φιλητάς σημειώνει την ανάγκη για διδασκαλία της Γραικικής, καθαρευμένη, κατά το σύστημα του Κοραή:

«Οί Γεννήτορες καί οί στενοί αύτοί συγγενείς κατά δυστυχίαν ἢ δὲν ὁμιλοῦν παντάπασι Γραικικά, ἢ πολλὰ ὀλίγον, καί τοῦτο ξενικόν καί σφαλερόν καί πάρεργον. Ἐντὶ νὰ πολιτεύωνται εἰς τὸν οἶκον μὲ τὴν ἔθνικὴν γλῶσσαν, μεταχειρίζονται τὴν ξένην καί εἰς τὰς οἰκιακὰς καί εἰς τὰς φιλικὰς συνδιαλέξεις, ἄντι νὰ μιλοῦν οἱ νεώτεροι τὴν γλῶσσαν τῶν γερόντων γλῶσσαν οὐδὲ βάρβαρον, οὐδὲ χυδαίαν, ὡς ἐκ προλήψεως ἢ ἀμαθίας στοχάζονται, συγκαταβαίνουσιν οἱ ἔροντες αὐτοί, νὰ βαρβαροῦνταλίζωσι μὲ τὰ παιδάρια καί τὰς γυναίκας».⁴

Για τον Φιλητά, η Γραικική Γλώσσα είναι η εθνική γλώσσα και «Κεφαλαιώδης σκοπὸς τοῦ σχολείου [...] ἡ συντήρησις καὶ ἡ Καλλιέργεια τῆς κοινῆς Γλῶσσης».⁵ Να σημειωθεί εδώ πως στην Τεργέστη επίσης, ανάμεσα στα συγγράμματα που χρησιμοποιούσε για τις διδασκαλικές του ανάγκες, ήταν και τα *Γραμματικά* του Κωνσταντίνου Οικονόμου, παρόλο που διαφωνούσε με ορισμένες προσεγγίσεις του τελευταίου.⁶ Όπως και να έχει, για την έκδοση των *Γραμματικῶν* και τη διδασκαλία τους στο Γυμνάσιο της Σμύρνης ο Κοραής και ο Βασιλείου έπαιξαν μεγάλο ρόλο, όπως είδαμε παραπάνω.

Με τον Φιλητά και τον Ασώπιο η νεότερη κοραϊκή προσέγγιση στα δημώδη κείμενα μετακινώνεται στη σχολή της Τεργέστης, η οποία, μαζί με τη Σχολή της Σμύρνης, αποτελούν τις δύο πιο προοδευτικές σχολές του Ελληνισμού την εποχή εκείνη και τα προπύργια της κοραϊκής εκπαιδευτικής μεθοδολογίας.

Η ανακαινιστική αυτή πνοή,⁷ όπως ήταν αναμενόμενο, γνώρισε και την ανάλογη αντίδραση στο πρόσωπο του Πατριαρχείου. Η εκκλησία, με την Επανάσταση προ των πυλών, σκληραίνει τη στάση της και τον Μάρτιο του 1819 εκδίδεται μια εγκύκλιος για

¹ Βλ. Κ. Αθ. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία*, Έτος Η', Απρίλιος 1959, 292-293 και την επιστολή του Ιάκωβου Ρώτα προς τον Φιλητά στις 31 Ιουλίου 1818, όπου τον αναμένει με πολύ φιλικά αισθήματα. Βλ. *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 6 (1901), σ. 151.

² Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 9-42.

³ Ό.π., σ. 17.

⁴ Ό.π., σ. 40.

⁵ Ό.π., σ. 35.

⁶ Βλ. Εμμ. Φραγκίσκος, «Ο Ψευδώνυμος επικριτής της *Ποιητικής* του Κων. Οικονόμου στον *Λόγιο Ερμή* και τα κίνητρά του», *Ο Ερασιστής*, 21 (1997), σ. 292.

⁷ Βλ. Δημαράς *Διαφωτισμός*, σ. 320.

τα θέματα της παιδείας, υπογεγραμμένη από τον Γρηγόριο Ε΄, η οποία στοχοποιεί τις νεοτερικές εκπαιδευτικές μεθόδους, ενώ αποτελεί το θεωρητικό οπλοστάσιο για τις μετέπειτα επιθέσεις στους νεοτερικούς εκπαιδευτικούς κύκλους στα 1820-1821.¹ Ένας από τους στόχους της εγκυκλίου είναι και οι νέες γλωσσικές θεωρίες.² Ενώ η Σχολή της Σμύρνης κλείνει βίαια το καλοκαίρι του 1819, λόγω της στάσης της τοπικής Εκκλησίας,³ τρεις πατριάρχες δηλώνουν δημόσια την ιδεολογική τους συμπόρευση και την ευαρέσκειά τους για τη *Μελέτη* του Κοδρικά⁴, μέσω της οποίας, όπως είδαμε, πλήττεται το σύστημα του Κοραή. Όπως είναι αναμενόμενο, τη χρονιά αυτή τα αντικληρικά κείμενα πολλαπλασιάζονται⁵, ενώ ο Νικόλαος Πίκκολος, εκφράζοντας τον στενότερο κοραϊκό κύκλο, παρουσιάζει ένα από τα πιο αξιόλογα αντικληρικά κείμενα, ένα ποίημα απευθυνόμενο στον φίλο του Γ. Γλαράκη,⁶ ο οποίος εκείνη την εποχή σπούδαζε μαζί με τον Ασώπιο στο Göttingen.⁷

Μέσα σε αυτό το κλίμα αντιδράσεων οι νεαροί σπουδαστές που ανήκαν στη σφαίρα επιρροής των κοραϊκών διδαχών, συνέχιζαν να διατρίβουν στο εξωτερικό, εφαρμόζοντας τις νεοτερικές εκπαιδευτικές μεθόδους, προετοιμαζόμενοι για την επιστροφή τους στην Ελλάδα.

1.1. Ο κοραϊκός κύκλος και οι φιλέλληνες ελληνιστές

Ο λόγος που αρθρώθηκε για την κρητική λογοτεχνία από τον παρισινό κοραϊκό κύκλο σχετικά με την κρητική λογοτεχνία σχετίζεται άμεσα με τη σχέση των νεαρών αυτών σπουδαστών με τη διανόηση της Ευρώπης. Η ομάδα αυτή, δηλαδή οι Κωνσταντίνος Νικολόπουλος,⁸ Στέφανος Κανέλος (που βρισκόταν με το ένα πόδι στη Χαϊδελβέργη και με το άλλο στο Παρίσι στα 1822⁹), Νικόλαος Πίκκολος και ο Αθανάσιος Βογορίδης καλλιέργησαν το πατριωτικό τους αίσθημα, το οποίο έμεινε αχώριστο από το έργο τους. Μπορεί για τον Κοραή η Επανάσταση να είχε ξεσπάσει νωρίς και η στάση του απέναντι

¹ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν σου*, Αθήνα 1988, σ. 46-47.

² Βλ., ό.π., σ. 47.

³ Βλ. ό.π., σ. 71 και του ίδιου, *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μτφρ.: Ιωάννα Πετροπούλου, Αθήνα 2018.

⁴ Φ. Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν σου*, ό.π., σ. 67 και σημ. 97.

⁵ Ό.π., σ. 10.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 11-20. Βλ. και το γράμμα του Πίκκολου στον Κανέλο, όπου εκφράζονται οι αντικληρικές και φιλελεύθερες θέσεις του. Βλ. και Α. Βακαλόπουλος *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, ό.π., σ. 32-33.

⁷ Βλ. και Ελένη Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικές επιδράσεις στη νεοελληνική παιδεία», *Ο Εραμιστής*, 15 (1979), σ. 170, όπου και γράμμα του καθηγητή του Ασώπιου Bouterwerk στα 1822 που ζητά να μάθει πληροφορίες για τους παλιούς και αγαπημένους του μαθητές Γεώργιο Ψύλλα και Γεώργιο Γλαράκη.

⁸ Για τον Νικολόπουλο βλ. Στ. Καρατζάς, *Κοραϊκές και Νικολόπουλος*, Αθήνα 1949 και για τις μελέτες του στον Γαλλικό Τύπο βλ. Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Η συνεργασία του Κωνστ. Νικολόπουλου στο Γαλλικό Τύπο από το 1821 ως το 1824», *Ο Εραμιστής* 11(1964), σ. 193-206 πλέον στο *Φιλελληνικά. Μελέτες για το φιλελληνισμό κατά την ελληνική επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1992, 15-27.

⁹ Μέχρι το 1822 βρισκόταν στην Χαϊδελβέργη, βλ. Αλ. Πολίτης «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», ό.π., σ. 5.

στον ξεσηκωμό να είναι επιφυλακτική και αμφίθυμη,¹ οι σπουδαστές, ωστόσο, σε Γαλλία Γαλλία και Γερμανία που βρίσκονταν περισσότερο κοντά του εκφράστηκαν ορμητικά και δεν συγκρατούσαν τα φιλεπαναστατικά τους αισθήματα. Σε αντίθεση με τους Φιλητά και Ασώπιο, οι οποίοι έμειναν μακριά από τα πολιτικά τεκταινόμενα του καιρού τους, μετά και από συμβουλές του μέντορα και εργοδότη τους Guilford, καθώς η ενδεχόμενη συμμετοχή τους στην Επανάσταση θα λειτουργούσε ανασταλτικά για την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας,² οι Κανέλος, Βογορίδης και Πίκκολος, πιο συνεπείς στην ορμητικότητα της νεότητάς τους, παρασύρθηκαν από τον πατριωτικό ενθουσιασμό και συνδέθηκαν άμεσα με την Ελληνική Επανάσταση.³ Γι' αυτό και μερικοί από αυτούς χάθηκαν νωρίς. Ο Κανέλος, ασκώντας το επάγγελμα του γιατρού, πεθαίνει στην Κρήτη από πανούκλα το 1823, ενώ ο Βογορίδης πεθαίνει γύρω στα 1826.⁴ Ο Κοραΐς, μάλιστα, θρηνεί για τον πρώιμο χαμό του Κανέλου και του Βογορίδη, ο θάνατος των οποίων «ἐστὶ μεγάλη ζημία καὶ ὄντων κοινὴ δυστυχία κατὰ τοὺς παρόντας καιρούς, ὅτε ἡ Ἑλλάς, ἐλευθερουμένη ἐκ τῶν βαρβάρων, ἔχει μεγίστην χρείαν φώτων».⁵ Η σύνδεση των νεαρών αυτών, επομένως, με τους Ευρωπαίους φιλέλληνες, οι οποίοι ταράσσονταν εξίσου από την ηρωική επικαιρότητα, ήταν αναπόφευκτη.

Μια από τις πρώτες εκφάνσεις του φιλελληνικού αισθήματος αποτελεί η έκρηξη του ενδιαφέροντος για τη νεότερη ελληνική ποίηση και το δημώδες στοιχείο. Το ενδιαφέρον για τη δημώδη γραμματεία μένει αχώριστο και εδώ από την ανάγκη για μελέτη της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, ως προέκταση του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων για τη νεοελληνική πολιτισμική ταυτότητα των επαναστατημένων Ελλήνων. Τα δύο πρώτα και καταστατικά έργα της φιλελληνικής λογογραφίας είναι τα *Chantes populaires de la*

¹ Χαρακτηριστικό είναι, για παράδειγμα, ένα γράμμα του πρώτου πρέσβη της Αυστρίας στην Αθήνα Anton Prokesch von Osten (1795-1876) το 1825, όπου σημειώνεται: «Γιατί δεν έρχονται ο Καποδίστριας, ο Μουστοξύδης, ο μητροπολίτης Ιγνάτιος, ο Κοραΐς, όλοι αυτοί που προφασίζονται πως συμμετέχουν τόσο στην υπόθεσή μας; Δεν έρχονται επειδή λένε πως η Επανάσταση έγινε πριν την ώρα της, πολύ νωρίς». Βλ. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Γράμματα προς τη Βιέννη 1824-1843. Από την αλληλογραφία του πρώτου Αυστριακού πρεσβευτή στην Αθήνα Άντον Πρόκες φον Όστεν*, Αθήνα 2007, σ. 280.

² Βλ. την επιστολή του Guilford στον Ασώπιο, όπου τον συγχαίρει που δεν αναμείχθηκε στην Επανάσταση, Β. Μπόμπου Σταμάτη, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)», ό.π., σ. 107-108, σημ. 27. Όταν, μάλιστα, ο Φιλητάς στην Τεργέστη εντοπίζει ανάμεσα στα χαρτιά του Ασώπιου κάτι θούριους, τους καιει και γράφει στον Ασώπιο, με ύφος δηκτικό, να είναι πολύ προσεκτικότερος. Βλ. Αθ. Κ. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», τχ. 109, σ. 395 και Αλ. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, ό.π., σ. 152, σημ. 45.

³ Πρβλ. την εκτενή αρθρογραφία του Νικολόπουλου στον Γαλλικό Τύπο σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση. Μια επιστολή μάλιστα μπορεί να ανήκει και στον Πίκκολο, Ιω. Δ. Δημάκης, «Η συνεργασία του Κωνστ. Νικολόπουλου στο Γαλλικό Τύπο από το 1821 ως το 1824», ό.π., σ. 15-27 και για τον Πίκκολο 23-25. Βλ. επίσης τα πρωτότυπα πατριωτικά τραγούδια που στέλνουν ο Πίκκολος και ο Κανέλος στον Fauriel λίγο πριν ξεκινήσουν από τη Μασσαλία για την επαναστατημένη Ελλάδα το καλοκαίρι του 1822, Αλ. Πολίτης «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», ό.π., σ. 6-12.

⁴ Για τον θάνατο του Κανέλου βλ. Ν. Βλάχος, «Στέφανος Κανέλος (1792-1823)», ό.π., σ. 272 και για την πιθανή χρονολογία θανάτου του Βογορίδη, βλ. «Αθανάσιος Βογορίδης», *Πανδώρα*, τ. 20, αρ. 447 (1870), σ. 415.

⁵ Παράθεμα από Βακαλόπουλος (1975), 49.

Grèce Moderne (1824-1825) του Claude Fauriel,¹ και η *Leukothea* (1825) του Carl Iken.² Το έργο του Fauriel αποτελεί την πρώτη αυτοτελή εκδομένη συλλογή ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, που αναγάγει τα τελευταία σε κυρίαρχα συστατικά της λογοτεχνικής και πολιτισμικής ταυτότητας του Νέου Ελληνισμού, τοποθετώντας τα σε ειδική θέση μες στο αδιαμόρφωτο ακόμα δίκτυο λόγου της Ιστορίας της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Η *Leukothea*, από την άλλη, αποτελεί «μια συλλογή επιστολών ενός γηγενούς Έλληνα [του Στέφανου Κανέλου] σχετικά με την πολιτεία, τη λογοτεχνία και την ποίηση στη Νεότερη Ελλάδα»³, ενώ ο τίτλος παραπέμπει στην ομηρική Λευκοθέα της *Οδύσσειας*, το ιερό πέπλο της οποίας αποτελεί τη σωτηρία του ήρωα και κατ' επέκταση, για τον Γερμανό λόγιο, της Ελλάδας.⁴

Και τα δύο έργα είναι γνήσιοι καρποί μιας ρομαντικής αντίληψης για την Ιστορία: μια Ιστορία που λογίζεται μόνο ως μεγάλη γραμμική αφήγηση και προβάλλει ταυτόχρονα στο μέλλον και το παρελθόν.⁵ Μια τέτοια αντίληψη οδηγεί στην «εγκαίνιαση μακρόπνοων σχεδίων για την έκδοση των πηγών της εθνικής ιστορίας».⁶ Και ως τέτοιες λογίζονται τα δημοτικά τραγούδια, η δημώδης και η κρητική λογοτεχνία και γενικότερα τα παλιότερα γλωσσικά και λογοτεχνικά μνημεία, τα οποία καλούνται Έλληνες και ξένοι λόγιοι να περιώσουν και να αναδείξουν, αναστυλώνοντάς τα στο φιλόξενο και ονειρικό Μουσείο της Ρομαντικής Ιστοριογραφίας. Η ρομαντική αντίληψη για την Ιστορία, η Ρομαντική Ιστοριογραφία αλλιώς, αδιαίρετο τμήμα της οποίας είναι και η λογογραφία, καλλιέργησε και προώθησε την έννοια του *Λαού* (peuple) ως μεταφυσικής οντότητας και ως κινητήριας δύναμης της Ιστορίας αλλά και της ιστορικότητας ενός έθνους. Ο Ρομαντικός Ιστορικός, ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, δεν διαφέρει από τον ρομαντικό ποιητή, ενώ το ιστορικό του έργο λογίζεται ως μία σημαντική αποστολή απέναντι στην ανθρωπότητα, σκοπός της οποίας είναι η ανασύνθεση του διασπασμένου παρελθόντος και η επανεφεύρεση του παρόντος.⁷ Κομμάτια που με τη βοήθεια και της φαντασίας, ενός «μαγικού φορμαλισμού»,⁸ μπορούν να παρουσιαστούν ως Ολότητα. Ο Shelley δεν υπερασπιζόταν μονάχα την ποίηση όταν έγραφε πως «η λογική αποτιμά τις

¹ Claude Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Α' Η έκδοση του 1824*, επιμ. Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο 2000.

² Carl Jakob Iken, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, 2 τόμοι, Λιψία 1825.

³ Hans Eideneier, «Αναζητώντας την Ελληνική Δημοτική Ποίηση», *Συλλογικός Τόμος. Ένας Νέος Κόσμος Γεννιέται. Η εικόνα του Ελληνικού Πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 228.

⁴ Για την ερμηνεία του ονόματος *Λευκοθέα* βλ. ό.π., σ. 223-228.

⁵ Βλ. Saree Makdisi, *Romantic Imperialism. Universal Empire and the Culture of Modernity*, Cambridge University Press 2003, σ. 3-4.

⁶ Γκέοργκ Ίγκερς, *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ.: Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα 2006, σ. 43.

⁷ Βλ. Lionel Gossman, «History as Decipherment: Romantic Historiography and the Discovery of the Other», *New Literary History*, τ. 8. αρ. 1 (1986), σ. 24 και σ. 26.

⁸ Για τον όρο «magic formalism» βλ. Erich Auerbach, «Vico and Aesthetic Historicism», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 8 (Δεκ. 1949), σ. 110-118.

διαφορές, ενώ η φαντασία τις ομοιότητες των πραγμάτων»¹ υπερασπιζόταν και την Ιστορία του καιρού του. Κομμάτια του παρελθόντος, ικανά να επαναπροσδιορίσουν το παρόν, ή κατά τον Herzfeldt, ένα παρόν που είναι συνάμα και παρελθόν,² και να φωτίσουν τον ιδιαίτερο και μοναδικό χαρακτήρα κάθε έθνους, λογίζονταν και τα δημοτικά τραγούδια, οι παροιμίες, οι ίδιες οι λέξεις –ένας λεξικογραφικός χάρτης– κάθε εθνικής σύγχρονης γλώσσας.

Τα κυριότερα σημεία επαφής μεταξύ των έργων του Fauriel και του Iken είναι ότι συνελήφθησαν ως ιδέες αμέσως μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης³ και ότι για στη δημιουργία τους μεγάλο ρόλο έπαιξε ο κοραϊκός κύκλος. Ο Fauriel έμαθε ελληνικά δίπλα στον Νικόλαο Πίκκολο, ο οποίος τον βοήθησε πολύ και στη συλλογή των τραγουδιών.⁴ Τραγούδια είχαν συλλέξει και ο Ανδρέας Μουστοξύδης,⁵ ο κοντινότερος φίλος του Fauriel ήδη από το 1809, αλλά και ο Αδαμάντιος Κοραΐς.⁶ Όσον αφορά το έργο έργου του Iken, αυτό δεν είναι άλλο παρά δέκα μεταφρασμένες επιστολές του προς τον ίδιο, οι οποίες έχουν σταλεί από τον Κανέλο και προσπαθούν να οργανώσουν μια αφήγηση για τη νεοελληνική ποίηση, λογοτεχνία και παιδεία.⁷

Παρόλο που η *Leukothea* εκδόθηκε ένα χρόνο μετά από τη συλλογή του Fauriel, τα γράμματα του Κανέλου είναι καμωμένα το 1822, άρα πρωιμότερα της έκδοσης του Fauriel, οπότε με αυτά θα ξεκινήσουμε.⁸ Τα γράμματα-πραγματείες δεν είναι αποκλειστικά έργο του Κανέλου, παρά ομαδική εργασία του ίδιου, του Βογορίδη και του Πίκκολου, όπως σημειώνεται στο τέλος του πρώτου γράμματος:

¹ Σέλλεϋ, *Υπεράσπιση της ποίησης*, μτφρ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, Αθήνα ²1999, σ. 22.

² Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2002, σ. 33.

³ Ο Fauriel συλλαμβάνει την ιδέα για την έκδοση των τραγουδιών στα 1821 με 1822, ενώ η αγγελία για την έκδοση δημοσιεύεται στα 1823. Βλ. Αλ. Πολίτης, «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», ό.π., σ. 3 και του ίδιου «Κοραΐς και Fauriel», ό.π., σ. 270. Η πρώτη επιστολή του Κανέλου προς τον Iken χρονολογείται στις 4 Φεβρουαρίου του 1822 και είναι συνταγμένη στην Χαϊδελβέργη. Βλ. Iken *Leukothea*, σ. 3.

⁴ Βλ. Αλ. Πολίτης, «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», ό.π., σ. 1-5 και του ίδιου *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, ό.π., σ. 201 κ.ε.

⁵ Βλ. και Αλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle. Αναλυτικός κατάλογος*, Αθήνα 1980, σ. κ'.

⁶ Βλ. Αλ. Πολίτης, «Κοραΐς και Fauriel», ό.π., σ. 278, του ίδιου *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 409-410, όπου γράμμα του Μουστοξύδη στον Fauriel.

⁷ Το μοναδικό γράμμα του Κανέλου που έχει σωθεί στα ελληνικά είναι το πρώτο που έστειλε στον Iken (4 Φεβρουαρίου 1822) και έχει εκδοθεί στο περ. *Neues Archiv für Philologie und Pädagogie*, τ. 1, τχ. 3, 1826, 53 κ.ε., από όπου το αντιγράφει και ο Theodor Kind, *Neugriechische Chrestomathie*, Λιψία 1835, 41-53. Η ίδια επιστολή έχει δημοσιευτεί και στο Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Επανορθώσεις σφαλαμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα*, Τεργέστη 1872, σ. 46-53.

⁸ Για μια πρώτη παρουσίαση της διάρθρωσης και της αξίας του έργου βλ. ενδεικτικά, Λίλια Διαμαντοπούλου-Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Λευκοθέα Αναδυόμενη. Για μια φιλολογική έκδοση της *Λευκοθέας* του Carl Iken (1825)». *Δήμος Νικολάου Σκούφα-Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Διεθνές Συνέδριο στα πλαίσια των εκδηλώσεων «ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΑ 2013». Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*. Άρτα. Υπό έκδοση τα Πρακτικά

«περὶ τούτων ὅλων καὶ τῶν ἀναλόγων, καθὼς καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ζητημάτων σου, κατόπιν θέλω προσπαθῆσαι νὰ σὲ γράψω, ὅσα ὁ Βογορίδης, ὁ Πίκκολος, κ' ἐγὼ ἠμπορέσωμεν νὰ στοχασθῶμεν, νὰ ἐνθυμηθῶμεν καὶ νὰ συνάξωμεν».¹

Ἡ ομάδα αὐτή, εἶναι πλήρως συγχρονισμένη με τις πνευματικές ἀναζητήσεις των ευρωπαϊῶν φιλελλήνων και με ἀφορμὴ αὐτές, προσπαθεῖ νὰ συντάξει μια πρώτη πραγματεία, μια μεγάλη ἀφήγηση, ἀναφορικά με την ἱστορία της νεότερης ἐλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐπιστολὴ λειτουργεῖ και ὡς ἓνα μανιφέστο της ἰδεολογικῆς της τοποθέτησης ἀπέναντι ὀχι μόνο στα πνευματικά, ἀλλὰ και στα πολιτικά πράγματα του τόπου τους. Πρόκειται για ἓνα κείμενο ἀντικληρικό, καυστικό και φιλελεύθερο που δεν ἀναλώνεται σε μετριοπαθεῖς διατυπώσεις, ἐνὼ ἐκφράζει παράλληλα τον πατριωτικὸ σφυγμὸ των συντακτῶν.² Το γεγονός, φυσικά, ὅτι ἀπευθύνεται σε ἓναν ξένο και μάλιστα φιλικὰ διακείμενο προς τα ἐλληνικά πράγματα, φαντάζομαι πως παίζει ρόλο στην ἰδεολογικὴ ἐλευθεροστομία και τον ἀπροκατάληπτο λόγο της ἐπιστολῆς. Νὰ σημειωθεῖ, τέλος, πως τα γράμματα του Κανέλου, δεν ἦταν ἀπρόσιτα και στο γαλλικὸ κοινὸ, καθὼς μεταφρασμένα ἀποσπάσματα στα γαλλικά δημοσιεύτηκαν ἓναν χρόνο μετὰ την ἐκδοση της *Leukothea*.³

Μέσα σε αὐτὸ το νεότερικό και πολεμικὸ πλαίσιο, στη δευτέρη ἐπιστολὴ ὁ Κανέλος ἀρθρώνει ἐκτενὴ λόγο για τον *Ερωτόκριτο*, πράγμα που τον καθιστὰ τον συντάκτη της πρώτης κριτικῆς πραγματείας, ἀν και σύντομης, για το κρητικὸ ποίημα. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δεν ἔχει διασωθεῖ στα ἐλληνικά, ἐπομένως μοναδικὴ πηγή εἶναι ἡ γερμανικὴ της μετάφραση στη *Leukothea*.⁴ Το γράμμα ἔχει ἡμερομηνία 22 Μαρτίου 1822 και εἶναι καμωμένο στο Παρίσι, λίγο πριν ὁ Κανέλος μαζί με τον Πίκκολο ξεκινήσουν για τη Μασσαλία κι ἀπὸ ἐκεῖ για την ἐπαναστατημένη Ελλάδα.⁵

Ὁ πατριωτικὸς παλμὸς εἶναι ἀποτυπωμένος στην πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* ἀπὸ τον Κανέλο, μα ἀς πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Ἡ ἐκδοση που χρησιμοποιεῖ ὁ συντάκτης εἶναι αὐτὴ του 1797 (σ. 167). Ἀπὸ το 1797 μέχρι το 1822 ἔχουν μεσολάβησει 7 ἐκδόσεις του ἔργου (1802, 1803, 1804, 1805, 1813, 1817 και 1819)⁶, ὁπότε φαντάζει κάπως περίεργο ὁ Κανέλος νὰ χρησιμοποιεῖ μια τόσο παλιὰ ἐκδοση του ἔργου. Ἴσως δανεῖζεται το ἀντίτυπο του Κοραῖ (του 1797), καθὼς ὁ Κανέλος βρίσκεται στο Παρίσι, ὅπου και δεν θα μπορούσε νὰ βρεθεῖ εὐκόλα ἓνα ἀντίτυπο του *Ερωτόκριτου*, και ὁι ἐπισκέψεις στο σπίτι του σεβάσμιου δάσκαλου θα ἦταν συχνές. Ἀκολουθεῖ μια πολὺ σύντομη περίληψη σε δέκα ἀράδες (σ. 164) και ὁ Κανέλος καταλήγει πως το κυρίαρχο θέμα του ποιήματος εἶναι ἡ ἀγάπη (Liebe) των δύο ἡρώων και ἀπὸ αὐτὴν ἐκτυλίσσεται ὁλόκληρη ἡ πλοκὴ (σ. 165). Το σχόλιο που ἀκολουθεῖ για την ποιητικὴ τέχνη του Κορνάρου ἔχει ἐνδιαφέρον:

¹ Ἀνδρ. Δημητρακόπουλος, *Επανορθώσεις σφαλμάτων*, ὁ.π., σ. 53.

² Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, ὁ.π., ἰδιαιτέρα σ. 58-60.

³ Βλ. *Bibliothèque Universelle*, τ. 32 [1826], σ. 38-52 και σ. 149-169.

⁴ Ἰken *Leukothea*, σ. 164-169. Ἀπὸ ἐδῶ και ὁι παραπομπές με ἀπλὴ ἀναφορά στη σελίδα στο ἐξῆς.

⁵ Για την ἀνοίξη και το καλοκαίρι του '22 βλ. Ἀλ. Πολίτης, «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ἓνα αὐτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», ὁ.π., σ. 5.

⁶ Βλ. «Παράρτημα Ι».

«Ο ποιητής είχε μια μεγάλη ενάργεια και ευχέρεια της γλώσσας, στο μέτρο που λογίζεται [η γλώσσα] ως όργανο της έκφρασης των συναισθημάτων και των σκέψεων. Κανένας Έλληνας δεν μπορεί να διαβάσει αυτό το ποίημα με αδιαφορία, και ως εκ τούτου η ανάγνωσή του υπήρξε τόσο συνηθισμένη, ώστε ο λαός σε πολλά από τα τραγούδια του αναφέρει τον Ερωτόκριτο και την Αρετούσα ως παράδειγμα και πρότυπο». (σ. 165)¹

Και ακολουθούν τα δημοτικά δίστιχα: «Του Ρωτόκριτου τα πάθη, | τα 'παθα για μιαν αγάπη» και «Ξένος για 'σένα κ' έρημος, 'ς τον κόσμο εγυρνούσα, | Καθώς και ο Ρωτόκριτος δια την Αρετούσα».²

Τα λόγια του Κανέλου για την ποιητική τέχνη του Κορνάρου είναι κολακευτικά και στην εκφραστική ευχέρεια του Κορνάρου αποδίδει ο Κανέλος τη διάχυση τού ποιήματος στην προφορική παράδοση. Ο συλλογισμός αυτός είναι αρκετά πρωτότυπος, ίσως και μοναδικός, για την ελληνική λογιόσυνη της εποχής, καθώς η μεγάλη διάδοση του ποιήματος συνδέεται με την υψηλή λογοτεχνικότητά του και τη μουσικότητα του στίχου του. Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητή και η εξαιρετικά λεπτή γραμμή που χωρίζει (ίσως και να ενώνει) τον λόγο που αρθρώνεται για τα δημοτικά τραγούδια και αυτόν που αρθρώνεται για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας.

Στη συνέχεια επισημαίνεται ότι ο *Ερωτόκριτος* δεν μπορεί να γίνει κατανοητός λόγω της κρητικής ιδιολέκτου και ότι η γλώσσα, παρόλη την ελληνικότητα της, έχει πολλούς ιταλισμούς (σ. 165). Ο Mackridge βιαστικά εξισώνει την άποψη αυτή του Κανέλου με αυτήν του Κοδρικά,³ κατά την οποία, όπως είδαμε, απορρίπτεται η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* και το ίδιο το ποίημα ως μη ελληνικό. Οι όχι λίγοι ιταλισμοί, στους οποίους αναφέρεται ο Κανέλος –«nicht wenige italienische Ausdrücke» γράφει– πηγάζουν από την λανθασμένη κοινοτυπία, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί από μεγάλο μέρος της λογιόσυνης της εποχής, ότι η νεοελληνική γλώσσα είναι μια «φθαρμένη», από νεότερους γλωσσικούς τύπους, απόγονος της αρχαίας· άποψη στη βάση της κοραϊκή που ωστόσο δεν πρέπει να ταυτιστεί με τις ακραίες θέσεις του Κοδρικά για τη γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας.

Ακολουθούν δύο σελίδες με ενδεικτικούς στίχους του ποιήματος, μεταφρασμένους έμμετρα στα γερμανικά από τον Iken, ενώ ο ίδιος τιτλοφορεί το ποίημα ως Ιπποτική Ιστορία, «Rittergedicht» (σ. 166). Ο Κανέλος παραθέτει τους στίχους αυτούς διότι πλέον το βιβλίο είναι δυσεύρετο, όπως ο ίδιος σημειώνει. Η έντυπη παράδοση του ποιήματος επιβεβαιώνει τα λεγόμενα του Κανέλου, καθώς η τελευταία προεπαναστατική έκδοση

¹ Der Dichter hatte eine große Kraft und Leichtigkeit der Sprache, in so fern sie als das Organ des Ausdrucks der Gefühle und Gedanken anzusehn ist. Kein Grieche kann dies Gedicht mit Gleichgültigkeit lesen; und daher war auch das Lesen desselben so allgemein, daß das Volk in vielen seiner Lieder Erotokritos und Aretusa als Beispiel und Vorbild anführte. Απόδοση δική μου.

² Βλ. τη γερμανική μετάφραση, Iken *Leukothea*, σ. 165 και τα δίστιχα στα ελληνικά, όπως τα έστειλε ο Κανέλος στις σημειώσεις του Iken στο ίδιο σ. 171, σημ. 6.

³ P. Mackridge, *Language and National Identity in Greece*, ό.π., σ. 137, σημ. 35.

του *Ερωτόκριτου* είναι στα 1819 και μεσολαβούν 13 χρόνια για την επόμενη, το 1832.¹ Η παρατήρηση του Κανέλου είναι πολύ χρήσιμη για τη διακίνηση του εντύπου του *Ερωτόκριτου* στα χρόνια της Επανάστασης και αφορά εσωτερικά ζητήματα του τυπογραφείου του Γλυκή. Καταρχάς, στα 1819-1820 ο εκδοτικός οίκος του Γλυκή αρχίζει να αντιμετωπίζει σοβαρά οικονομικά προβλήματα, παρόλη τη μέχρι τότε ευρωστία του, και παράλληλα ρίχνει βάρος σε βιβλία ωφέλιμα για το Γένος, διδακτικά και εκπαιδευτικά, με επιμελητή τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1760-1830).² Επίσης, η *Θυσία του Αβραάμ*, που τυπώνεται από τον Γλυκή, ακολουθεί την ίδια μοίρα με τον *Ερωτόκριτο* (με 15 χρόνια διαφορά ανάμεσα σε δύο εκδόσεις, 1817 και 1832), σε αντίθεση με τη *Βοσκοπούλα* και την *Ερωφίλη*, έργα που εκδίδονται μέσα στο 1820 από το τυπογραφείο του Θεοδοσίου.³

Μια καταληκτική παράγραφος ακολουθεί τα αποσπάσματα. Αρχικά σημειώνεται ότι και άλλα ποιήματα είναι γραμμένα στην ίδια διάλεκτο, ενώ η τελευταία πρόταση είναι ενδεικτική της σύνδεσης που πραγματοποιεί ο Κανέλος μεταξύ της κρητικής λογοτεχνίας και της επικαιρότητας της Επανάστασης. Γράφει, ενώ αναμένει με αγωνία την αναχώρησή του για την πολύπαθη πατρίδα του:

«Σε αυτή την ίδια διάλεκτο βρίσκει κανείς επίσης ποιήματα άλλων Κρητικών. Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους [*Κρητικός Πόλεμος*], η κατάληψη της Πελοποννήσου από τους ίδιους [*Συμφορά και αιχμαλωσία Μωρέως*],⁴ διάφορα τραγούδια κλπ, όλα αυτά τα ποιήματα είχαν διαδοθεί ευρέως στους Έλληνες, και από αυτά μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η Κρητική περιουσία της φύσης του νησιού προίκισε τους κατοίκους του με μια λαμπρή φαντασία και ταλέντο, τα οποία καλλιεργούνται κάτω από μια ανθρώπινη διακυβέρνηση και δεν μπορούν να παραχθούν παρά από κάποιον σημαντικό ποιητή». (σ. 169)⁵

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το κλείσιμο της μικρής μελέτης για τον *Ερωτόκριτο*. Τα καταληκτικά λόγια του Κανέλου για την κρητική ποίηση της Αναγέννησης είναι παραδόξως κολακευτικά, ενώ η υπεροχή της κρητικής ποίησης οφείλεται σε δύο παράγοντες: την ίδια τη φυσιολογία του νησιού και την «ανθρώπινη διακυβέρνηση» των Βενετών. Ο Κανέλος εδώ πολιτικοποιεί την κριτική του και επιθυμεί μέσω της επιστολής του να υπερτονίσει στον Iken τη σύνδεση της κρητικής ποίησης με τον ίδιο τον τόπο όπου εκείνη παράχθηκε και συγκεκριμένα με τη διακυβέρνηση των Βενετών, η

¹ Βλ. «Παράρτημα Ι».

² Για τα ζητήματα αυτά βλ. Γ. Βελουδής *Το Ελληνικό Τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία*, ό.π., σ. 38-39 και σ. 61-62.

³ Βλ. «Παράρτημα Ι».

⁴ Ο Κανέλος θεωρεί ότι ο Μάνθος Ιωάννης είναι κρητικός.

⁵ «In diesem nämlichen Dialekt findet man auch Gedichte von anderen Kretensern. Die Eroberung von Kreta durch die Türken, die Einnahme des Peloponnes durch dieselben, verschiedene Lieder u.s.w., alle diese Gedichte waren unter der Griechen allgemein verbreitet, und aus ihnen kann man schließen, daß die Kretenser vermöge der Natur ihren Insel mit einer glänzenden Phantasie und mit Talenten geboren werden, die geeignet sind, unter einer menschlichen Regierung nicht unbedeutende Dichter hervorzubringen». Απόδοση δική μου. Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

οποία σε σύγκριση με την τούρκικη κυριαρχία είναι πιο ανθρώπινη. Για τον Κανέλο, η παραγωγή υψηλής ποιότητας και συγκεκριμένα οι αρετές του «Ταλέντου» και της «Φαντασίας» –έννοιες ρομαντικές– απαραίτητες για την παραγωγή καλής ποιότητας, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την έννοια της ελευθερίας ή έστω με μια πιο μετριοπαθή και φιλελεύθερη πολιτική κατάσταση. Για τους κοραϊκούς του παρισινού κύκλου στα 1821-22, ο κριτικός τους λόγος περί ποιότητας, λογοτεχνίας και παιδείας είναι άμεσα εξαρτώμενος από την έννοια της πολιτικής ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Με τον Κανέλο πραγματοποιείται η πρώτη νύξη για σύνδεση της κρητικής ποιότητας με τις ιστορικές συνθήκες παραγωγής της, καθώς με την Επανάσταση όλα βάζονται εθνικά και ο λόγος περί λογοτεχνίας δεν αρθρώνεται ποτέ αχώριστα από έννοιες όπως Ιστορία ή Έθνος.

Αυτός ο συγχρωτισμός, ιδιαίτερα στο δίκτυο λόγου του κοραϊκού κύκλου, οδηγεί κάποιες φορές και σε μια αμφίθυμη στάση απέναντι στη νεοανακαλυφθείσα κρητική λογοτεχνία. Όπως είδαμε και στις περιπτώσεις του Φιλητά και του Ανώπιου, η σπουδάζουσα αυτή νεολαία του εξωτερικού είχε ως προτεραιότητα την επιστροφή στην πατρίδα, ώστε να μεταλαμπαδεύσει τα φώτα της στον «ελληνικό λαό», κυρίως μέσω της διδασκαλίας. Επιπλέον, ο παρισινός κοραϊκός κύκλος ανυπομονούσε να επιστρέψει στην Ελλάδα, ώστε να λάβει ενεργά μέρος και στον ένοπλο αγώνα, έστω και από διοικητική θέση. Αυτή η στάση οδήγησε μερικούς να θεωρήσουν την ενασχόληση με την κρητική λογοτεχνία, και εν γένει με τη δημόδη λογοτεχνία, ως πράξη ανεπίκαιρη με τις νεότευκτες επιταγές της ελληνικής λογοτεχνίας.

Στη *Leukothea* ο Iken μεταφράζει και ένα γράμμα του Αθανάσιου Βογορίδη, σταλμένο από το Παρίσι τον Οκτώβριο του 1822 (σ. 285-288), μέσω του οποίου γνωστοποιείται ότι ο Γερμανός φιλέλληνας είχε ζητήσει από τον Βογορίδη να μεταφράσει ολόκληρο¹ τον *Ερωτόκριτο* στα γαλλικά, προφανώς για να τον εντάξει στην *Leukothea*. Η απάντηση του Βογορίδη είναι αρνητική και αρχικά επισημαίνεται η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος με τα λόγια της Πυθίας «'Αρκαδίην μ' αίτεις. Μέγα μ' αίτεις. Οὔτοι δώσω» (σ. 287), όπως τα σώζει ο Ηρόδοτος στην *Ιστορία* του. Επισημαίνεται πως κανείς δεν έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει ένα τόσο δύσκολο εγχείρημα, ιδιαίτερα τώρα, που «ανησυχούμε για την μοίρα της άτυχης πατρίδας μας»:

«Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι εντελώς αδύνατο υπό τις παρούσες συνθήκες. Δεδομένου ότι κάθε στιγμή θα έπρεπε να τρέμουμε για την μοίρα της άτυχης πατρίδας μας, δεν θα μπορούσαμε ούτε ένα επαρκώς ήσυχο πνεύμα να έχουμε, ούτε θα μπορούσε η ψυχή μας να είναι αρκετά προσαρμοσμένη, ώστε να μεταφράσει ένα

¹ Βλ. Αθ. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Βογορίδης», ό.π., σ. 162, όπου ο Καραθανάσης αναφέρεται σε μετάφραση αποσπασμάτων του *Ερωτόκριτου*, ενώ στη *Leukothea* δεν γίνεται λόγος για κάτι τέτοιο. Σύμφωνα και με την απάντηση του Βογορίδη, υποθέτουμε πως ο Iken ζήτησε μετάφραση ολόκληρου του ποιήματος.

μακροσκελές ποίημα σε μια ξένη γλώσσα [...]. Πρέπει να απελευθερωθεί η Ελλάδα, ώστε να μπορέσουν να πάρουν [οι Ευρωπαίοι] από εμάς όσα επιθυμούν». (σ. 287)¹

Μοναδική και απαραίτητη προϋπόθεση για ενασχόληση με μακρόπνοα φιλολογικά σχέδια, όπως η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* σε μια ξένη γλώσσα στην προκειμένη, είναι η ελευθερία της Ελλάδας και το καταλάγιασμα της Επανάστασης, ώστε να μπορεί κάποιος να εργαστεί με ηρεμία ψυχής και διαύγεια πνεύματος. Για τον Βογορίδη η ενασχόληση με φιλολογικά ζητήματα και ιδιαίτερα με εργασίες ανάδειξης της δημόδους λογοτεχνίας, κάτι που αποτελεί διακαή πόθο των φιλελλήνων λογίων, μπαίνει σε δεύτερη μοίρα.

Αυτή η συλλογιστική επιβιώνει τουλάχιστον μέχρι το 1830 στον ευρύτερο κοραϊκό κύκλο. Ο ζακυνθινός Ιωάννης Μάης, μια ιδιαίτερη προσωπικότητα τυχοδιώκτη-πατριώτη ή όπως διασκεδαστικά τον χαρακτηρίζει ο Καρατζάς «δια το Γένος και την Ελευθερία σαλό»,² γράφει από τη Μασσαλία τον Νοέμβριο του 1828 στον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, με αφορμή τη μετάφραση του Ζαλίκουγλου στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Ρουσσώ που προλογίζει ο Νικολόπουλος³: «Αὐτὸ τὸ ὠραῖο σύγγραμμα τοῦ ἀθανάτου Ρουσσῶ κανένας δὲν ἐξετυφλώθη νὰ τὸ μεταγλωττίσῃ στὴν γλῶσσα μας, νὰ ὠφεληθῶμεν, ἀλλὰ Χαλιμὰ καὶ τὸν Ἐρωτόκριτον δίδουν εἰς τὸν τύπον, οἱ ἀνόητοι».⁴

Οι περιπτώσεις του Βογορίδη και του Μάη ή η συστολή του Ασώπιου όταν κάνει χρήση του *Ερωτόκριτου* ως γλωσσικής και γραμματικής πηγής στη διδασκαλία του αποδεικνύει ότι ο λόγος που αρθρώθηκε από τον ευρύτερο κοραϊκό κύκλο τις παραμονές και μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης για την κρητική λογοτεχνία, παραμένει στο πλαίσιο μιας δευτερεύουσας ενασχόλησης. Ότι προέχει αφορά την ωφέλεια του Γένους και του υπό σχηματισμού ελληνικού έθνους-κράτους, δηλαδή την μεταλαμπάδευση ιδεών, επιστημονικής γνώσης και μεθοδολογίας από τους φωτισμένους διδασκάλους, σπουδαγμένους στην Ευρώπη, στους ταλαίπωρους Γραικούς.

Η συστηματική ενασχόληση με την κρητική λογοτεχνία και κατ' επέκταση με το δημώδες ελληνικό στοιχείο εμπίπτει πλέον στο δίκτυο λόγου των φιλελλήνων ευρωπαϊών λογίων και μέσω αυτών προκύπτει ένα υπό διαμόρφωση corpus της δημώδους λογοτεχνίας, ικανό να προσληφθεί ως συστατικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Συνεχίζοντας με την *Leukothea*, το πράγμα είναι ξεκάθαρο.

¹ «Eine solche Unternehmung ist unter den gegenwärtigen Umständen durchaus unmöglich. Da wir jeden Augenblick für das Schicksal unseres unglücklichen Vaterlandes zittern müssen, so können wir weder einen hinlänglich ruhigen Geist haben, noch kann unsere Seele genug dazu ausgelegt seyn, um ein weitschweifiges Gedicht (un pöeme de longuehaleine) in eine fremde Sprache zu übersetzen [...]. Ist Griechenland erst einmal befreit, so können Sie alles von uns erhalten, was Sie wünschen». Απόδοση δική μου.

² Σταμ. Κ. Καρατζάς, «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Φίλτρα. Τιμητικός Τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 247.

³ *Περί της Κοινωνικής Συνθήκης* [...]. Παρίσι 1828, βλ. Ηλεκτρονικό κατάλογο Ηλιού-Πολέμη, αρ. 1828.72.

⁴ Σταμ. Κ. Καρατζάς, «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σ. 252.

Μετά το τέλος της επιστολής του Κανέλου, ακολουθεί ένα εκτενές παράρτημα του Iken σχετικά με τον *Ερωτόκριτο* (σ. 173-207), τον οποίον και παρασημοφορεί ως εθνικό ποίημα (*Nationalgedicht*) (σ. 173). Ο *Ερωτόκριτος* παρουσιάζεται λοιπόν ως εθνικό ποίημα πρώτα από τους ξένους και πολύ αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, από τους Έλληνες. Η μεγάλη έκταση του παραρτήματος οφείλεται στα πολλά παραθέματα που έχει συλλέξει ο Iken και αφορούν τον *Ερωτόκριτο*: μικρά σημειώματα περιηγητών όπως του Clarke, του Rouqeville, τα λιγοστά που αναφέρει ο Κοραΐς στα *Προλεγόμενά* του, ενώ τον σχολιασμό του ποιήματος τον αφήνει ο Iken στο κύρος του Leake και μεταφράζει τον εκτενή σχολιασμό του Άγγλου πρέσβη για το ποίημα του Κορνάρου. Μπορεί ο Iken να επιλέγει την εραnistική μέθοδο και να μην αρθρώνει προσωπικό κριτικό λόγο για το ποίημα –η καινοφάνεια του εγχειρήματος άλλωστε επιβεβαιώνεται από τη διαρκή χρήση προγενέστερων βιβλιογραφικών δεκανικιών– εντούτοις το γράμμα του Κανέλου και τα σχόλια του Iken σε αυτό δεν παύουν να συστήνουν την πρώτη μελέτη για τον *Ερωτόκριτο*.

Ο Iken δεν σταμάτησε να αναζητά πληροφορίες για τα κρητικά έργα και μετά το πέρας της *Leukothea*. Όποτε του δινόταν η ευκαιρία να συνομιλήσει με κάποιον Έλληνα, δεν παρέλειπε να τον ρωτήσει σχετικά με τα κρητικά έργα. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται από ορισμένες ενδιαφέρουσες σημειώσεις στον δεύτερο τόμο του έργου του *Eunomia*.¹ Με αφορμή την απάντηση κάποιου εικοσιεξάχρονου καπετάνιου ονόματι Κοσμά Αγγέλη, ο Iken σημειώνει: «Το ποίημα Βοσκοπούλα δεν φαίνεται να το γνώριζε. Από τον Ερωτόκριτο ήξερε το όνομα, κι αν αυτό το τελευταίο ποίημα δεν είναι πια τόσο γνωστό στους Έλληνες, όπως πρώτα, τότε θέλουμε να πιστέψουμε πως αυτό οφείλεται στο ότι ίσως τα πατριωτικά τραγούδια του Ρήγα παραγκώνισαν τον Ερωτόκριτο».² Η εξήγηση που προσπαθεί να δώσει ο Iken ευθυγραμμίζεται με την ισχυρή τάση που προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε παραπάνω: το ηρωικό παρόν διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τις συμπεριφορές της σύγχρονης λογιόσύνης ως προς την παλαιότερη ή τη σύγχρονη νεοελληνική ποίηση και λογοτεχνία, αλλά και τον ορίζοντα προσδοκιών των απλών αναγνωστών ή και ακροατών.

Η επόμενη μαρτυρία είναι εξίσου ενδιαφέρουσα και είναι ενδεικτική της στάσης ενός σημαντικού μέρους, τελικά, της νεοελληνικής λογιόσύνης της εποχής απέναντι στα κρητικά ποιήματα: στην ουσία, μόνο ο *Ερωτόκριτος* ήταν άξιος λόγου και οι εργασίες του Iken το έχουν αποδείξει. Η απάντηση κάποιου Πέτρου Αναστάσιου Χοϊδά, εμπόρου, στην ερώτηση του Iken σχετικά με έργα της κρητικής λογοτεχνίας, και συγκεκριμένα τη *Βοσκοπούλα* και τον *Ερωτόκριτο*, είναι η εξής: «Όταν τον ρώτησα για τη *Βοσκοπούλα* μου είπε μόνο: Α! Είναι για τα παιδιά! και δεν συνέχισε την κουβέντα. Όταν του είπα για τον *Ερωτόκριτο* μίλησε με ενδιαφέρον, επέμενε ευχαρίστως στην κουβέντα και είπε

¹ *Eunomia. Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Übersetzungen*, επιμ.-έκδ.: Carl Iken, τ. 2, Grimma 1827.

² Ό.π., σ. 83: «Das Gedicht Voskopula schien er nicht zu kennen. Den Erotokritos kannte er dem Namen nach; wenn dieses letztere Gedicht jetzt nicht mehr so bekannt unter den Griechen ist, wie vormals, so möchten wir fast glauben, daß die Ursache davon die sei, weil vielleicht die patriotischen Lieder von Rhigas den Erotokritos verdrängt haben». Απόδοση δική μου.

πολλές φορές: είναι γεμάτο συναισθήματα το ποίημα αυτό, γεμάτο συναισθήματα!»¹ Ο έμπορος φάνηκε πιο ευαίσθητος από τον καπετάνιο σε αυτούς τους «πατριωτικούς» καιρούς. Ο *Ερωτόκριτος* είχε αρκετούς θαυμαστές λογίους και μη², σε αντίθεση με άλλα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, τα μεταβατικά αυτά χρόνια, ενώ οι εργασίες του Iken θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση του ποιήματος στους χώρους της λογοσύνης και της έρευνας.

*

Η ανάδειξη του *Ερωτόκριτου* από τον Iken δεν αποτελεί μοναδικό φαινόμενο, αλλά εντάσσεται στο ευρύτερο ευρωπαϊκό δίκτυο των φιλελλήνων ελληνιστών, ερασιτεχνών και όχι, οι οποίοι στα χρόνια της Επανάστασης διαβλέπουν στην κρητική λογοτεχνία ένα βασικό χαρακτηριστικό –ή έστω δυνητικό χαρακτηριστικό– της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Όπως έχουμε διαπιστώσει μέχρι τώρα, ο λόγος για την κρητική λογοτεχνία μέσα στην περιηγητική λογοτεχνία των Ευρωπαίων στα προεπαναστατικά χρόνια ήταν σύντομος, περιγραφικός και στις ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως αυτή του Leake, όπου η αναφορά είναι εκτενής, περιοριζόταν σε μια απαξιωτική, κυρίως, προσέγγιση των έργων κυρίως λόγω της «φθαρμένης» γλώσσας τους. Σε αντίθεση με την εποχή του Byron και του Leake, οπότε και οι ξένοι περιηγητές περιοριζόταν στην παρατήρηση της «απαγορευμένης Ανατολής» ως μιας άθικτης, «αρκαδικής» ετερότητας από θέση ισχύος και με την αίσθηση μιας προσωπικής/ατομικής Δυτικής ανακάλυψης,³ μετά την Επανάσταση, οι φιλέλληνες επιθυμούν να εξερευνήσουν την ετερότητα αυτή και να ορίσουν την αυταξιακή πολιτισμική της ταυτότητα. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό και στην έκδοση του πρώτου τόμου των δημοτικών τραγουδιών του Fauriel.

Στο δεύτερο μέρος του προλόγου του ο Cl. Fauriel εκκινεί από τα δημοτικά τραγούδια, τη γλώσσα και τη λειτουργία τους για να κατασκευάσει ένα ενδιαφέρον, για την εποχή, περίγραμμα της ιστορίας της νεοελληνικής δημόδους λογοτεχνίας, ώστε να εντάξει τα δημοτικά τραγούδια μέσα στη διαχρονία του ιστορικού σχήματος που προτείνει.⁴ Όσον αφορά τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, ο λόγος του επικεντρώνεται στον *Ερωτόκριτο*, όπως είναι αναμενόμενο, και παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον:

«Πρέπει τώρα να ξαναγυρίσω σ' εκείνα τα ερωτικά ιπποτικά μυθιστορήματα, τα γραμμένα στη δημοτική, που μπορούμε να τα θεωρήσουμε γεννήματα της ελληνικής φαντασίας, και έτσι να μην αποσιωπήσουμε το πιο πρωτότυπο απ' όλα, το πιο ξακουστό, και το μόνο που δεν έχασε την παλιά του δημοτικότητα. Φανερό πως για τον *Ερωτόκριτο* είναι ο λόγος. Αυτό το μυθιστόρημα γράφτηκε τον ιστ'

¹ Ό.π., σ. 99: «Von dem Gedicht Voskopula, wornach ich mich bei ihm erkundigte, sagte er bloß: Ah! c'est pour les enfans! und ging nicht weiter darauf ein. Von dem Gedicht Erotokritos, worauf ich ihn brachte, sprach er jedoch mit Aufmerksamkeit, verweilte dabei mit einiger Vorliebe und sagte mehrmals: „il y-a beaucoup de sentimens dans ce poeme là, beaucoup de sentimens!» Απόδοση δική μου.

² Ο Iken σημειώνει ότι και ο Αλέξανδρος Νέγρης, ο πρώτος διδάκτωρ Νέων Ελληνικών στο Harvard το 1828, γνώριζε πολύ καλά το κρητικό ποίημα. Βλ. ό.π., σ. 159.

³ Βλ. S. Makdisi, *Romantic Imperialism*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 133-138.

⁴ Βλ. C. Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια*. Α', ό.π., σ. 19-25.

αιώνα από έναν Έλληνα, Κρητικό, που το όνομά του (Βικέντιος Κορνάρος) φανερώνει βενετσιάνικη καταγωγή [ακολουθεί περίληψη του έργου] Αυτός είναι ο καμβάς του μυθιστορήματος, όπου τα ιπποτικά έθιμα –όπως τα φαντάζονταν σε μια εποχή όπου δεν επιβίωνε παρά μια όχι και τόσο πιστή παράδοση– ζωντανεύουν όμορφα με φυσικά και αληθινά χαρακτηριστικά, παρμένα από τη σύγχρονη Ελλάδα [...] Το ύφος είναι συνήθως κουραστικά περισσόλογο, συχνά πολύ πλαδαρό· μα το τονώνουν εδώ και εκεί και το πλουμίζουν απομιμήσεις αρχαίων ελλήνων, λατίνων και ιταλών κλασικών. Το ιδιόμορφο αυτό έργο έχει ωστόσο τις ομορφιές του, εντυπωσιακές μάλιστα ομορφιές, τόσο στις λεπτομέρειες της δράσης, όσο και στην απεικόνιση των χαρακτήρων και των παθών. Ο έρωτας κυρίως παρουσιάζεται με ένα, πώς να το πω, πρωτόφαντο κράμα ορμής και αφέλειας, έξαψης και αγνότητας, όπου νιώθει κανείς την ξεχωριστή επιφώιση του ελληνικού κλίματος πολύ περισσότερο παρά της ιπποτικής ευγένειας. Μα πέρα από τις ομορφιές του, το μυθιστόρημα του *Ερωτόκριτου* ξεχωρίζει στην ιστορία της νεοελληνικής ποίησης σαν σημάδι και αποτέλεσμα μια μεταλλαγής που είχε συντελεστεί στα χρόνια του στην ποίηση εκείνη. Η βενετσιάνικη κυριαρχία στον Μοριά, στην Κρήτη και σ' άλλα νησιά η τακτική επικοινωνία γενικά της Ιταλίας με το Αιγαίο, είχαν ευκολύνει τους Έλληνες να γνωρίσουν την ιταλική λογοτεχνία ως και του ιστ' αιώνα, και τους είχε γεννήσει τον πειρασμό να την μιμηθούν. Από εκεί τους ήρθε η αγάπη και η χρήση της ρίμας από εκεί ένα σωρό όροι και εκφράσεις παρμένες από τα ιταλικά, συχνά χωρίς κανέναν λόγο, που παραμόρφωσαν μάλλον παρά που πλούτισαν την αιγαιοπελαγίτικη διάλεκτο, και μάλιστα την κρητική, τη ροδίτικη και την επτανησιακή».¹

Ενώ για τα υπόλοιπα δημοφιλή κρητικά ποιήματα, περιορίζεται σε λιγοστές κουβέντες:

«Στην ίδια επίδραση, νομίζω, πρέπει να αποδώσουμε και τις δοκιμές των νεοελλήνων ποιητών σε ποιητικά είδη με τα οποία δεν είχαν καταπιαστεί ως τότε. Η *Βοσκοπούλα*, ένα ειδύλλιο αρκετά πρωτόγονο, η *Θυσία του Αβραάμ*, δράμα βγαλμένο από τη Βίβλο γεμάτο δείγματα της πιο ανεπιτήδευτης περιπάθειας, καθώς και μια τραγωδία φανταστική, με ολότελα μυθιστορηματική φαντασία, ονομαζόμενη *Εριφίλη*, σχεδόν τόσο φημισμένα όσο και ο *Ερωτόκριτος* [...]».²

Η κριτική του Fauriel στον *Ερωτόκριτο* είναι περιεκτική, ωστόσο δεν ξεφεύγει από τα κυρίαρχα σχήματα και τις ερμηνευτικές κοινοτοπίες του καιρού του. Για τον Γάλλο φιλέλληνα η πολιτογράφηση του Κορνάρου ως Έλληνα πραγματοποιείται αβίαστα και παρουσιάζεται ως δεδομένη, σε αντίθεση με τους διαξιφισμούς της ελληνικής λογιουσύνης για το ίδιο ζήτημα, όπως έχει εξεταστεί. Το «ελληνικό κλίμα» είναι αυτό που επικρατεί και η ελληνικότητα του έργου ξεπερνά τα δυτικά του πρότυπα· μια θέση που δεν αναλύεται ιδιαίτερα στον πρόλογο και φαίνεται να στηρίζεται περισσότερο στην ιδιωματική γλώσσα του ποιήματος που δημιουργεί στον αναγνώστη την ψευδαίσθηση

¹ Ό.π., 23.

² Ό.π., σ. 24.

της τοπικότητας. Ούτε ο Fauriel μπορεί να αντιληφθεί στην ολότητά του τον υπερχρονικό και υπερτοπικό χαρακτήρα του ποιήματος.

Επιπλέον, ο Fauriel μοιάζει να αδυνατεί να ξεπεράσει την κλασική του παιδεία και τη δεσπόζουσα κριτική σκέψη της εποχής, καθώς αναπαράγει πολυειπωμένες απόψεις σχετικά με το κουραστικό ύφος και την μακρηγορία του ποιήματος, όπως αναπαράγονται σχεδόν πανομοιότυπα στο έργο του Leake για παράδειγμα. Η υπεροχή του κρητικού ποιήματος εντοπίζεται, κατά τον Fauriel, στις σχέσεις του με διαχρονικά μοτίβα και εκφραστικούς τύπους από την κλασική και λατινική αρχαιότητα. Τα φορμουλαϊκά στοιχεία και ο γνωμολογικός χαρακτήρας πολλών στίχων προσλαμβάνονται από τον αντρωμένο με την κλασική παιδεία Fauriel ως άμεσος διάλογος με τα έργα των κλασικών. Παράλληλα όμως, φανερώνονται και ψήγματα νεοτετικού κριτικού λόγου ικανά να διαβλέψουν τον πολυεπίπεδο ερωτοκρίτειο λόγο για τον έρωτα, μέσω του οποίου όντως λάμπει η προσωπική διάνοια του Κορνάρου.

Στο ίδιο συντηρητικό πλαίσιο κινείται και ο λόγος του περί του κρητικού ιδιώματος. Παρόλο που περιγράφει με αξιοζήλευτη πυκνότητα για την εποχή τη σχέση της κρητικής λογοτεχνίας με την ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, αναπαράγει τον κοινό τόπο περί φθαρμένης διαλέκτου από ιταλικούς τύπους. Δύο είναι οι λόγοι νομίζω που ο Fauriel δεν μπορεί να ξεπεράσει τον σκόπελο της κοινοτοπίας αυτής: η κλασική του παιδεία αρχικά, και δεύτερον το γεγονός ότι η γνησιότερη και καθαρότερη αποτύπωση της ελληνικής γλώσσας βρίσκεται, κατά τον ίδιο, στα δημοτικά τραγούδια μια συλλογή των οποίων πρώτη φορά εκείνος εκδίδει και επιθυμεί να αναδείξει.

Με τη συλλογή του Fauriel ο *Ερωτόκριτος* εισάγεται στο δίκτυο των δημοτικών τραγουδιών και με σύμμαχο την εξαιρετική δημοτικότητά του και την διάχυσή του στην προφορική παράδοση, δύσκολα θα δραπετεύσει από το αταίριαστο αυτό πάντρεμα που οφείλεται αποκλειστικά στην πρόσληψή του από την ξένη και ελληνική λογιόσύνη του 19^{ου} αιώνα. Στον Β' τόμο της συλλογής του (1825) ο Fauriel ανθολογεί ένα απόσπασμα¹ από τον *Ερωτόκριτο* και το προλογίζει ως εξής:

«Μιας και είναι παρμένο από βιβλίο τυπωμένο και πασίγνωστο, τουλάχιστον στην Ελλάδα, το κομμάτι αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί αταίριαστο στη συλλογή. Είχα όμως αρκετούς λόγους για να το περιλάβω. Πρώτα-πρώτα είναι ένα από τα πολλά αποσπάσματα που απομονώνουν ευχαρίστως, από το κύριο σώμα του μυθιστορήματος, για να τα τραγουδήσουν ξεχωριστά: μπορεί λοιπόν πραγματικά να μπει κοντά στα λαϊκά τραγούδια του Αρχιεπελάγου. Κατά τούτο, συνδέεται άμεσα με τη συλλογή και άλλωστε αποτελεί ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε, καθώς και οι Έλληνες, τραγούδι της ξενιτιάς, του μισεμού κλπ. Σκέφτηκα, ακόμα, πως για να μπορέσει ο αναγνώστης να εκτιμήσει καλύτερα τα τραγούδια αυτού του είδους, που είναι πραγματικά και από κάθε άποψη λαϊκά, θα ήταν καλό να έχει μπροστά του, σαν όρο συγκρίσεως, και ένα παρόμοιο τραγούδι, αλλά με κάπως διαφορετικό χαρακτήρα και ύφος. Δεν υπάρχει, δίχως άλλο, στο τραγούδι που δίνω μ' αυτήν την

¹ Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου Γ', στ. 833-844, σ. 224.

πρόθεση, ούτε αρκετή τέχνη ούτε πολλές φιλοδοξίες. Ωστόσο είναι το έργο ενός ανθρώπου που δεν του έλειπε η μόρφωση, ούτε η παιδεία: ενός ανθρώπου που είχε διαβάσει Όμηρο, Βιργίλιο και Αριόστο, και προσπάθησε πότε-πότε να τους μιμηθεί. Η σύγκριση με τους ολότελα αμόρφωτους και αγράμματους ραψωδούς και τον ποιητή που ανέφερα, δεν κολακεύει τον τελευταίο· και επίσης θα μπορούσαμε να υποψιαστούμε πως δανείστηκε από τα γνήσια λαϊκά τραγούδια της εποχής του τα καλύτερα σημεία του κομματιού που θα διαβάσουμε».¹

Ο Fauriel εμμένει στη σχέση του *Ερωτόκριτου* με τα δημοτικά τραγούδια, κυρίως λόγω γλωσσικών και υφολογικών ομοιοτήτων και της μεγάλης διάδοσης του ποιήματος και εντοπίζει απλώς μικρές υφολογικές διαφορές ανάμεσα στο απόσπασμα που παραθέτει και στα δημοτικά τραγούδια. Η συσχέτιση του Fauriel αποκρύπτει, ουσιαστικά, τα διαφοροποιητικά στοιχεία μεταξύ της κρητικής ποίησης και των δημοτικών τραγουδιών και συσκοτίζει τα διαχωριστικά τους όρια. Η συσχέτιση αυτή έχει ως αφετηρία την ολιστική-συνθετική θεώρηση των ρομαντικών ελληνιστών για τον λαϊκό ή δημοτικό ελληνικό πολιτισμό έτσι όπως αποτυπώνεται στη δημοτική γλώσσα και τη δημώδη ποίηση. Μια μεταφυσική ιδέα για τη δημοτική γλώσσα και η ιδέα του ποιητή-λαού απαλείφουν κάθε εγγενή διαφορά ανάμεσα στις ποικίλες ποιητικές αποτυπώσεις του δημώδους στοιχείου. Όπως φαίνεται, η προσωπική διάνοια και φωνή του ποιητή Κορνάρου τελικά ζημιώνεται όχι επειδή συγκρίνεται με τον αμόρφωτο λαϊκό ραψωδό, που δεν συνομιλεί με τον Όμηρο ή τον Αριόστο, αλλά επειδή η ποιητική φωνή του πρώτου εξετάζεται με κριτήρια ξένα και άσχετα προς αυτή, όπως η διάχυση του έργου στην προφορική παράδοση και η υψηλή δημοτικότητα του. Όπως έχει επισημάνει ο Δημαράς, με αφορμή τη *Βοσκοπούλα*: «Δημοτικό τραγούδι, ριμάδα; Τα όρια που για μας φαίνονται καθαρά, κάποτε ήταν πιο μπλεγμένα. Οι παλιότεροι συλλογείς δημοτικών τραγουδιών και οι παλιότεροι ερευνητές των θεμάτων αυτών, ανακατεύουν τα δύο είδη χωρίς να τα διακρίνουν [...]. Για όσους πλησίασαν τις δημώδεις λογοτεχνίες γύρω στα χρόνια των οσσιανικών ποιημάτων, ο ποιητής-λαός, ο πρωτόγονος, δηλαδή πηγαίος, δηλαδή αγνός, ειλικρινής, αυθόρμητος ποιητής, δεν έπλαθε μύθους: την καθημερινή ζωή του έπλαθε με ποίηση».²

Το κατά πόσο οι Έλληνες φίλοι και συνεργάτες του Fauriel, που τον βοήθησαν στη συναγωγή δημοτικών τραγουδιών, έπαιξαν ρόλο στην ένταξη της Κρητικής Λογοτεχνίας στο θεωρητικό του σχήμα και μέσα στο έργο του, δεν γνωρίζω, καθώς στη μεταξύ τους αλληλογραφία δεν έχει αναφερθεί κάτι. Πάντως δεν είναι απίθανο, όπως και στη περίπτωση του Κανέλου και του Iken, ο Fauriel να ήρθε σε επαφή με την κρητική ποίηση και να διαμόρφωσε μια πρώτη γνώμη για αυτή μέσα από τη σχέση του με τον Μουστοξύδη ή τον δάσκαλο των ελληνικών του Νικόλαο Πίκκολο.

Ο λόγος που αρθρώνουν οι Έλληνες σπουδαστές στο εξωτερικό, που ανήκουν στο κοραϊκό δίκτυο, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τους φιλέλληνες λογίους, οι οποίοι, μόλις ξεσπά η Επανάσταση, αρχίζουν να μελετούν τη δημώδη νεοελληνική λογοτεχνία,

¹ C. Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια*. Α', ό.π., σ. 284.

² Κ. Θ. Δημαράς, *Φροντίσματα*. Πρώτο Μέρος, ό.π., σ. 26.

ως εθνική ιστορική πηγή, σε μια προσπάθεια χαρτογράφησης της νεοελληνικής γλώσσας και κατ' επέκταση της νεοελληνικής λογοτεχνικής ταυτότητας. Τα γράμματα του Κανέλου να μεν αποτελούν μια από τις πρώτες προσπάθειες από Έλληνα να συντάξει μια εκτενέστερη αφήγηση για την πρόσφατη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και παιδείας, αλλά εισήχθησαν στη δημόσια σφαίρα μεταφρασμένα στα γερμανικά και απευθύνονταν αποκλειστικά σε ένα ευρωπαϊκό κοινό. Το ίδιο συνέβη και με το έργο του Fauriel και των ελλήνων συνεργατών του. Τίποτα από αυτά δεν εντάχθηκε στο δίκτυο λόγου της ελληνικής λογοσύνης τη δεκαετία του 1820, ούτε μετακινήθηκε άμεσα στην επαναστατημένη Ελλάδα. Η σπουδάζουσα αυτή νεολαία είχε πάρει το δρόμο για την πατρίδα, ώστε να διδάξει ή να συμμετάσχει στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Η ενασχόληση με την κρητική λογοτεχνία και πιο γενικά με τη χαρτογράφηση της δημόσιας λογοτεχνίας και γλώσσας ατονεί στους Έλληνες λογίους, καθώς η προσοχή τους και οι εργασίες τους απορροφούνται από την ηρωική επικαιρότητα.

Οι νεότερες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ενασχολήσεις των παρά τον Κοραή λογίων, που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1810 και κορυφώθηκαν στα τέλη της ίδια δεκαετίας, όπως εξετάστηκαν παραπάνω, παύουν με το ξέσπασμα της Επανάστασης, ο συγχρονισμός με την ευρωπαϊκή τάση της ρομαντικής λογογραφίας σπάει και το ενδιαφέρον μετατοπίζεται αλλού. Όταν το πατριωτικό αίσθημα φουντώνει, οι νεαροί Έλληνες ποιητές γυρνούν προς τις αρχαίες πηγές, αναζητώντας μια νεοφανή προσωδία, μια «πολύτροπη αρμονία», ικανή να εκφράσει την ηρωική εποχή. Οι πιο τολμηροί αναζητούν στην απλή γλώσσα, στη γλώσσα του λαού τη δική τους φωνή για τις πατριωτικές του κορώνες. Οι πιο μετριοπαθείς λόγιοι, από την άλλη, επιστρέφουν, επιθυμώντας να δώσουν τα φώτα τους στην πολύπαθη πατρίδα τους μέσω της διδασκαλίας και οι πιο φουριόζοι αναζητούν έναν τρόπο να ριχτούν στον ένοπλο αγώνα.

1.2. Ο απόηχος στους φιλέλληνες λογίους και η δημιουργία νέων προοπτικών

Τα καταστατικά έργα των Fauriel και Iken προκάλεσαν, ωστόσο, το έντονο ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής λογοσύνης για την νεοελληνική γλώσσα και τη δημόσια ελληνική λογοτεχνία, το οποίο εκφράζεται άμεσα από παρόμοιες εργασίες που εκπονούνται σε Γαλλία και Γερμανία μες στη δεκαετία του 1820. Αντίθετα προς αυτή την κινητικότητα, το ενδιαφέρον της ελληνικής λογοσύνης για τα ίδια ζητήματα ατονεί κάτω από το βάρος της άστατης επικαιρότητας και τους οδηγεί στην ενασχόληση με πιο «απτά προβλήματα»,¹ όπως η οργάνωση και η ίδρυση σχολείων ή η ίδρυση και η λειτουργία τυπογραφείων. Όμως, ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά και ας εξετάσουμε τα δύο αυτά φαινόμενα ξεχωριστά, μα παράλληλα και σε αντιστοιχία.

Ένα χρόνο μετά την έκδοση των τραγουδιών του Fauriel, ο Abel François Villemain (1790-1870), εξέχουσα προσωπικότητα των γραμμάτων και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, δημοσιεύει στα 1825 ένα ιστορικό μυθιστόρημα, εμποτισμένο από

¹ Βλ. Αλ. Πολίτης, «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», ό.π., σ. 20.

φιλελληνικά αισθήματα, με το όνομα *Lascaris*.¹ Το μυθιστόρημα άρχισε να μεταφράζεται στην Ελλάδα μετά το 1847.² Συνημμένη στο μυθιστόρημα είναι μια ιστορική μελέτη για τους σύγχρονους Έλληνες,³ όπως φαίνεται και στον τίτλο, οι οποία είναι κατά περίπου τρεις φορές εκτενέστερη από ότι το ίδιο το ιστορικό μυθιστόρημα. Η κίνηση αυτή συνάδει με την εικόνα ενός σοβαρού ακαδημαϊκού, ο οποίος δεν αρκείται απλώς στο «αβαρές» είδος της ιστορικής μυθιστορίας· οφείλει να του αποδώσει κύρος συνοδεύοντάς το με μία, αντίστοιχου περιεχομένου με το μυθιστόρημα, ιστορική μελέτη. Η πράξη αυτή γίνεται ακόμα κατανοητότερη υπό την οπτική του Gossman: «Η τεχνική της ρεαλιστικής περιγραφής, την οποία η ρομαντική ιστοριογραφία δανείζεται από το σύγχρονο μυθιστόρημα, λειτουργεί υπέρ της εξάλειψης κάθε αναχώματος ανάμεσα στον αναγνώστη και το αντικείμενο της ανάγνωσής του».⁴

Στη μελέτη αρθρώνεται λόγος για την κρητική λογοτεχνία και μάλιστα το ενδιαφέρον έγκειται στο θεωρητικό σχήμα που προτείνει ο Villemain αναφορικά με τη θέση των ποιημάτων της Κρητικής Ακμής, τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη* δηλαδή. Εδώ δεν τονίζεται τόσο ο υποτιθέμενος λαϊκός χαρακτήρας των έργων, όσο ο λόγιος χαρακτήρας τους. Ο Villemain διαχωρίζει την κρητική ελλόγιμη ποίηση από τη δημοτική. Σημειώνει, με αφορμή τον *Ερωτόκριτο*, ότι το ποίημα του Κορνάρου δεν ανήκει στην «απλοϊκή και λαϊκή ποίηση, ούτε είναι γεννημένη από τον ουρανό και το κλίμα, φυλαγμένη από την παράδοση που δεν φέρει ούτε ημερομηνία, ούτε στόμα συγγραφέα. Αλλά υπάρχουν, επίσης, σ' αυτό το νησί άνθρωποι οι οποίοι καλλιέργησαν αυτή την ελλόγιμη ποίηση, συχνά λιγότερο χαρούμενη με τις εμπνεύσεις της, αλλά της οποίας η ύπαρξη προέρχεται από την τέχνη και τη μάθηση».⁵ Ο *Ερωτόκριτος* και η *Ερωφίλη* ανήκουν στην «ελλόγιμη ποίηση» της Κρήτης που η δημιουργία της προϋποθέτει ένα υψηλό μορφωτικό επίπεδο και τριβή με την υψηλή λογοτεχνία της Αναγέννησης. Ο *Ερωτόκριτος* χαρακτηρίζεται ως ένα πολυσχιδές ποίημα με στίχους και στιχομυθίες, που φέρει πινελιές της ιταλικής κομψότητας και της ανατολίτικης εξεζητήσης.⁶ Η τοποθέτηση του κορναρικού ποιήματος ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, αντικατοπτρίζει τη συνολικότερη οπτική των φιλελλήνων απέναντι στην Ελλάδα και κατ' επέκταση στην πολιτισμική της παραγωγή.

¹ *Lascaris, ou les grecs de quinzième siècle suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane* par M. Villemain, Paris 1825.

² Ο *Λάσκαρις* μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Χρήστο Παρμενίδη στα 1847, ενώ το *Ιστορικό Δοκίμιο* από τον Σ.Γ. Βελίνη στα 1856. Βλ. Γκίνη-Μέξα, αρ. 4604 και αρ. 6956 στον ηλεκτρονικό κατάλογο του Βιβλιογραφικού Εργαστηρίου Φίλιππου Ηλιού στο Μουσείο Μπενάκη. Βλ. και *Ο Λάσκαρις ή οι Έλληνες κατά τον ΙΕ' αιώνα*[...] υπό Κομνηνού Γ. Λουλουδάκη, Αθήναι 1902.

³ M. Villemain *Lascaris*, ό.π., σ. 147-402.

⁴ L. Gossman, «History as Decipherment: Romantic Historiography and the Discovery of the Other», ό.π., σ. 27.

⁵ M. Villemain *Lascaris*, ό.π., σ. 226. Δική μου απόδοση στο: «non cette poésie naïve et populaire, née du ciel et du climat, conservée par la tradition, et qui ne porte ni date ni nom d'auteur [...] mais il y avait aussi dans cette île des hommes qui cultivaient cette poésie littéraire, souvent moins heureuse dans ses inspirations, mai dont l'existence suppose de l'art et l'étude».

⁶ Ό.π., σ. 226.

Για την *Ερωφίλη* ο λόγος είναι εκτενέστερος, καθώς τα του *Ερωτόκριτου* έχουν ήδη συζητηθεί από τον Fauriel, και ο Villemain την παρουσιάζει ως μια κλασικίζουσα τραγωδία (tout romanesque), η οποία, ταυτόχρονα, αποτελεί ένα παράξενο συνονθύλευμα (bizarre mélange) από ιταλικά και ελληνικά στοιχεία.¹ Ο Villemain παραξενεύεται που δεν μπορεί να εντοπίσει κάποια εθνικά, γηγενή χαρακτηριστικά στην τραγωδία του Χορτάτη· ξανά η ελληνικότητα των κρητικών έργων βγαίνει στο προσκήνιο. Και ξαστοχεί όταν διαβλέπει κάτι σχετικό μόνο στα *Ιντερμέδια* της τραγωδίας: «Είναι η μόνη εθνική γραμμή αυτού του έργου του καθ' όλα τεχνιτού, όπου ανάμεσα σε κάποιες μεγαλοφυείς και λαμπρές ομορφιές μπορούμε να διακρίνουμε τη μεγάλη επιρροή των ιταλικών ιδεών πάνω στη φαντασία του συγγραφέα».² Ο Villemain φαίνεται να μην γνώριζε ότι τα *Ιντερμέδια* ήταν διασκευή της *Gerusalemme Liberata* του Tasso. Όπως και να έχει, από τα παραπάνω φαίνεται πως ο Γάλλος φιλέλληνας αναζητά κι αυτός τον ελληνικό εθνικό χαρακτήρα μέσα στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, τα οποία κρίνει πάντα με θαυμασμό.

Αυτό φαίνεται πιο καθαρά στην ανάλυσή του στην *Βοσκοπούλα*, η οποία αποτελεί και την εκτενέστερή του αναφορά σε κρητικό έργο μέσα στη μελέτη, καθώς το ποίημα αυτό συνενώνει τους δύο πόλους του θεωρητικού σχήματος του Villemain: αποτελεί καρπό της συνένωσης της «λαϊκής» με την «ελλόγιμη» ποίηση. Η αφέλεια της ιστορίας και η φαινομενικά ρεαλιστική εικονοπλασία προσλαμβάνονται ως ηθογραφικά στοιχεία, παρόλο που η γερή κριτική σκευή του Villemain δεν μπορεί να αποκλείσει κάποια ενδεχόμενη επιρροή από την ιταλική αρκαδική ποίηση. Σημειώνει ότι η *Βοσκοπούλα* είναι:

«έργο ενός μορφωμένου Έλληνα, που κρατάει όμως ένα χρωματισμό τραχύ και απλοϊκό, ο οποίος πιστοποιεί την αλήθεια των χρωμάτων. Τίποτα πιο απλό από το θέμα και πιο συγκινητικό από ορισμένες λεπτομέρειες: είναι η αναγέννηση της παλαιάς φύσης, ενδεχομένως μιμούμενης. Δεν μπορούμε ν' αμφιβάλλουμε ότι αυτό το κείμενο, που μπορεί να μην είναι απαλλαγμένο από ορισμένες αναμνήσεις Ιταλών βουκολικών ποιητών, περιγράφει, ωστόσο, συνήθειες των σφακιανών βοσκών, κοντά στους οποίους κατοικούσε ο ποιητής και ότι είναι ένα έργο τέχνης περίεργο, μιας ποίησης ενστικτώδους και μαζί καλλιεργημένης».³

¹ Ό.π., σ. 227.

² Ό.π., σ. 228. Απόδοση δική μου στο: «C'est le seul trait national de cet ouvrage tout artificiel, où, parmi quelques beautés ingénieuses et brillantes, on peut surtout remarquer la grande influence des idées italiennes sur l'imagination de l'auteur».

³ Ό.π., σ. 228-229, σ. 230-231. Δική μου απόδοση στο: « Cet ouvrage [Βοσκοπούλα] d'un Grec civilisé conserve cependant une teinte rude et naïve qui témoigne de la vérité des peintures. Rien de plus simple que le sujet, et de plus touchant que certains détails: c'est la nature antique retrouvée plutôt imitée [...] On ne peut douter que cette pièce, qui peut-être n'est pas exempte de quelques souvenirs de pastorales italiennes, ne retrace les mœurs des bergères sfacchiotes près desquels le poète habitat, et ne soit le monument curieux d'une poésie à la fois instinctive et cultivée».

Ο Villemain μοιάζει αμήχανος απέναντι στη επίπλαστα «λαϊκή» και ουσιαστικά λόγια φύση της *Βοσκοπούλας* και προσπαθεί να συνενώσει τα δύο αυτά χαρακτηριστικά στο θεωρητικό του σχήμα. Από τη μία η τυπική και αχρονική βουκολική ευτοπία, έτσι όπως καλλιεργήθηκε και αποκρυσταλλώθηκε από το είδος της βουκολικής ποίησης ανά τους αιώνες, και από την άλλη οι προσωπικές πινελιές του ανώνυμου ποιητή, που χρησιμοποιεί τις γνώσεις του για την κρητική υπαίθρο,¹ θα προκαλούν την αμφιθυμία της κριτικής για μακρύ διάστημα. Η *Βοσκοπούλα* μέχρι και τον 20^ο αιώνα θα προσλαμβάνεται ως ένα «λαϊκό» ποίημα, ηθογραφικού χαρακτήρα. Επίσης, ο Villemain θεωρεί τον Δριμυτηνό συγγραφέα της *Βοσκοπούλας*, κάτι που θα πιστεύεται μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος ήταν από τον Αποκόρωνα, επομένως ο ερωτευμένος βοσκός του ποιήματος εξισώνεται με έναν Σφακιανό βοσκό.

Όπως και να έχει, ο Villemain είναι ο πρώτος Ευρωπαίος που μέσα στον φιλελληνικό άνεμο που μαίνεται στην Ευρώπη, όχι μόνο θα αρθρώσει εκτενή λόγο για την κρητική λογοτεχνία, αλλά επιδιώκει να είναι όσο αντικειμενικότερος γίνεται στην προσέγγισή του. Η περισσότερο επιστημολογική του σκευή και το ότι δεν έχει επηρεαστεί σε τόσο μεγάλο βαθμό από την νεόκοπη Ρομαντική Ιστοριογραφία, τού επιτρέπουν να αντιμετωπίσει τα κρητικά έργα ως λόγια δημιουργήματα κι όχι αποκλειστικά ως εκφάνσεις της «φωνής του ελληνικού λαού». Εντούτοις, δεν ξεφεύγει από τη «μόδα» του καιρού του, καθώς η προσέγγισή του εκκινεί από την περιέργειά του να ανακαλύψει τον εθνικό χαρακτήρα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κατ' επέκταση των Νέων Ελλήνων, όπως όλοι οι φιλέλληνες του καιρού του· οι προσεγγίσεις του στα *Ιντερμέδια* της *Ερωφίλης* και την *Βοσκοπούλα* το επιβεβαιώνουν.

Εκτός όμως από το ενδιαφέρον των Γάλλων για τα νεοελληνικά γράμματα και πράγματα, που σφυρηλατείται σταδιακά, και στη Γερμανία, επίσης, καλλιεργείται παρόμοιο κλίμα. Η συλλογή του Fauriel μεταφράζεται σχεδόν αμέσως στα Γερμανικά από τον Wilhelm Müller² ή αλλιώς «Griechenmüller»³ και κυκλοφορεί το 1825, με τον «Πρόλογο» του μεταφραστή να σκιαγραφεί το ρομαντικό κλίμα της εποχής και να φανερώνει τον άμεσο συσχετισμό της δημοτικής λογοτεχνίας με την επικαιρότητα της Επανάστασης: «Τα δημώδη τραγούδια είναι η φωνή των λαών. Είθε λοιπόν, να ηχήσει και η γεμάτη δύναμη φωνή των Ελλήνων [...] Αντίθετα εκείνος του οποίου οι αισθήσεις έχουν θολώσει και αμβλυνθεί από το τούρκικο όποιο [...] δεν θα είναι σε θέση να αντέξει μια τόσο βροντερή φωνή».⁴

Με τους τόνους ανεβασμένους στη Γερμανία για ελληνικό ζήτημα, η *Leukothea* του Iken διαδίδεται αμέσως και αποτελεί το «χρυσωρυχείο για ό,τι θα μπορούσε να κινήσει τις καρδιές και το ενδιαφέρον των φιλελλήνων στην Γερμανία».⁵ Εκτός όμως από το

¹ Βλ. Rosemary Bancroft-Marcus, «Ποιμενικό Δράμα και Ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο ²1999, σ. 121, όπου μιλά για «ωραίες περιγραφές της κρητικής υπαίθρου».

² *Neogriechische Volkslieder* [...] übersetzt [...] von Wilhelm Müller, τ. 1, Λιψία 1825.

³ H. Eideneier, «Αναζητώντας την Ελληνική Δημοτική Ποίηση», ό.π., σ. 367, σημ. 11.

⁴ Μτφρ. του H. Eideneier, ό.π., σ. 367, σημ. 11.

⁵ Ό.π., σ. 228.

ζήτημα της σκιαγράφησης της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας και της θέσης της ανάμεσα στο μυθοποιημένο παρελθόν της Αρχαιότητας και τη σύγχρονη Ευρώπη, έχει καλλιεργηθεί και ένα πρακτικό ενδιαφέρον των Γερμανών για τα Νέα Ελληνικά. Όταν οι Γερμανοί φιλέλληνες θα ταξιδέψουν στην Ελλάδα είτε για να περιηγηθούν, είτε για να βιώσουν από κοντά τον αγώνα των Ελλήνων, θα πρέπει να μπορούν να συνεννοηθούν, καθώς οι νεοέλληνες σίγουρα δεν μιλούσαν τη γλώσσα του Ομήρου. Έτσι, την ίδια εποχή, με οδηγό τη *Leukothea* και τη συλλογή του Fauriel, συντάσσονται έργα διδακτικά που χρησιμοποιούν δημώδη και κρητικά κείμενα ως ενδεικτικά παραδείγματα ζώσας γλώσσας, ενώ παράλληλα γνωστοποιούν και στο γερμανικό αναγνωστικό κοινό ένα ενδεικτικό corpus νεοελληνικής ποίησης.

Για παράδειγμα στα 1826 κυκλοφορεί μια «νεοελληνική γραμματική» καμωμένη από κάποιον Karl Heinrich Wilhelm Münnich, ο οποίος δίδασκε σε στρατιωτική σχολή.¹ Η διάρθρωση και το περιεχόμενο του έργου δείχνει πως δεν πρόκειται για απλή γραμματική. Είναι ένα χρήσιμο και πλούσιο εγχειρίδιο για κάποιον που επιθυμεί να έρθει σε επαφή με τη νεοελληνική γλώσσα, παιδεία και λογοτεχνία. Περιέχονται χρήσιμες, καθημερινές φράσεις στα Νέα Ελληνικά, για να μπορεί κάποιος, που δεν γνωρίζει τη γλώσσα καλά, να συνεννοηθεί για απλά πράγματα, ένας καλά ενημερωμένος κατάλογος λογίων, όπως και αποσπάσματα από έργα των Κάλφουλου, Περδικάρη, Χριστόπουλου, Ι. Ρ. Ραγκαβή, του Κοραή και άλλων. Ανθολογούνται επίσης πολλά τραγούδια από τη συλλογή του Fauriel. Ο συντάκτης του έργου όταν κάνει λόγο για τον *Ερωτόκριτο*, με αφορμή την αναφορά του στη διασκευή του Φωτεινού στον κατάλογο των λογίων του, και χαρακτηρίζει το κρητικό ποίημα ως δημοτικό τραγούδι ή ιπποτικό δρώμενο (*Volkslied oder Rittelspiel*).² Και εδώ το κρητικό ποίημα δεν μπορεί να ιδωθεί παρά μόνο μέσα από τη διάχυσή του στη σφαίρα της προφορικότητας και την άμεση σύνδεσή του με το υπό διαμόρφωση ελληνικό *Volksgeist*.

Πανομοίωτη είναι και η στοχοθεσία του έργου *Lehrbuch der Neugriechen Sprache* του W.v. Lüdemann, το οποίο εκδίδεται επίσης στη Λειψία το 1826. Ο συντάκτης ενημερώνει τον αναγνώστη στον «Πρόλογο», χρονολογημένος τον Νοέμβριο του 1825, πως επειδή η ζήτηση για εκμάθηση νέων ελληνικών είναι μεγάλη, εκδίδει το έργο αυτό που επικεντρώνεται αποκλειστικά στη νεοελληνική γλώσσα και γραμματική. Το έργο απευθύνεται σε αυτούς που δεν γνωρίζουν αρχαία ελληνικά, παρόλο που η αρχική πρόθεση του συντάκτη ήταν μια συγκριτική γραμματική αρχαίων και νέων ελληνικών.³ Μετά το τέλος της γραμματικής ακολουθεί μια εκτενής μελέτη, η οποία πατά και με τα δύο πόδια στο έργο του Fauriel και τιτλοφορείται «Zur Geschichte der neugriechischen Literatur und insbesondere der Volkspoesie».⁴ Στην ποίηση αυτή περιλαμβάνεται και ο *Ερωτόκριτος* και μάλιστα ο συντάκτης αντιγράφει το χωρίο που έχει παραθέσει ο Fauriel στη συλλογή του.⁵

¹ *Gedrängte, reine und angewandte neogriechische Sprachlehre* [...], Δρέσδη και Λειψία 1826.

² Ό.π., σ. 76.

³ Βλ. W.v. Lüdemann, «Vorwort», *Lehrbuch der Neugriechen Sprache*, [...] Λειψία 1826, σ. ix-xi.

⁴ Ό.π., σ. 149-200.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 191.

Επομένως, τη δεκαετία του 1820 η φιλελληνική λογιосύνη έχει συνδέσει την επικαιρότητα της Επανάστασης με την ενασχόλησή της με τη δημώδη και κρητική λογοτεχνία, ενώ στη Γαλλία και τη Γερμανία η ενασχόληση αυτή έχει μετατραπεί σε τάση. Η κρητική λογοτεχνία και ιδιαίτερα το ποίημα του Κορνάρου, μετά από την ανάδειξή του στα έργα του Fauriel και του Iken, εξετάζονται σχεδόν αποκλειστικά από τους ρομαντικούς νεοελληνιστές –ο Villemain που δεν εμπίπτει σε αυτήν την κατηγορία, επομένως έχει μια διαφορετική ματιά– μέσα στη σφαίρα του «Volksgeist».

Μάλιστα, στη Γαλλία το ενδιαφέρον για την ελληνική δημώδη λογοτεχνία εδραιώνεται και επισημοποιείται με την εισαγωγή των κειμένων αυτών στις υπό διαμόρφωση νεοελληνικές σπουδές στο Παρίσι. Η Μ. Δήτσα σημειώνει πως οι νεοελληνικές σπουδές στο Παρίσι τη δεκαετία του 1830 προσανατολίζονταν, σχεδόν αποκλειστικά, προς τα λαϊκά δημιουργήματα –τη δημοτική παραγωγή– σε συνδυασμό με τη μελέτη της γλώσσας και των διαλέκτων.¹ Οι δύο αυτές θεματικές εξετάζονταν πάντα η μία σε συνάρτηση με την άλλη, καθώς τα έργα αυτά λογίζονταν κυρίως ως γλωσσικά μνημεία και εθνικές πηγές που σώζουν τα κύρια συστατικά της νεοελληνικής, και όχι της ελληνικής, δηλαδή της αρχαίας ελληνικής, εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Όταν ο Fauriel δίδασκε στο Ινστιτούτο της Σορβόνης στα 1830-1831, ο *Ερωτόκριτος* αποτελούσε ένα από τα κυριότερα ενδιαφέροντά του. Πιο συγκεκριμένα, στα κατάλοιπα του ανέκδοτου έργου του, που απόκεινται στο Institut de France και στη Βιβλιοθήκη V. Cousin στη Σορβόνη, ογδόντα φύλλα αφορούν την παλιότερη νεοελληνική λογοτεχνία. Το 50% περίπου αφιερώνεται στον *Ερωτόκριτο*.² Ανάμεσα σε αυτά τα φύλλα εντοπίζονται εργασίες του Fauriel πάνω στον *Ερωτόκριτο*, οι οποίες αποτελούσαν σχέδια μαθημάτων στο Ινστιτούτο.³ Η διδασκαλία του *Ερωτόκριτου* από τον Fauriel στο Ινστιτούτο είχε διπλό στόχο: αρχικά την παρουσίαση του ποιήματος και την ένταξή του σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, το οποίο πολύ αργότερα ομογενοποιήθηκε στο γνωστό μας σήμερα corpus των έργων της Κρητικής Αναγέννησης και επιπλέον τη σύγκρισή του με τη γλώσσα και το ύφος των δημοτικών τραγουδιών.⁴

¹ Βλ. Μαριάννα Δήτσα, «Οι νεοελληνικές σπουδές στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα», *Ο Πολίτης*, τχ. 9, Φεβρουάριος 1977, σ. 56.

² Αλ. Πολίτης, «Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle. Αναλυτικός κατάλογος», ό.π., σ. κ'. Παραθέτω τις αναφορές στον *Ερωτόκριτο*, όπως έχουν ταξινομηθεί από τον Αλέξη Πολίτη: Institut de France, Φάκ. 2335: F 1078: *Ερωτόκριτος* αποσπάσματα [απόκομμα], F 1085^b: Στίχοι από τον *Ερωτόκριτο*, F 1142-43: Ερμηνείες λέξεων για τον *Ερωτόκριτο*, F 1159-64: Ερμηνείες λέξεων για τον *Ερωτόκριτο*. Από Institut de France, αρ. 2336: F 127^a: Ερμηνείες λέξεων από τον *Ερωτόκριτο*. Όλες αρχίζουν από το γράμμα «Α», F 137: Αποσπάσματα από τον *Ερωτόκριτο*. Φάκ. 2365 φ.: F 345 Περιεχόμενα. Romans Grecs amoureux (*Erotocritos*), F 346-55: Περιλήψεις του *Ερωτόκριτου* στα Γαλλικά, F 356: Πρόχειρο μαθήματος για τον *Ερωτόκριτο*.

³ Ό.π., σ. κ'.

⁴ Βλ. Miodrag Ibrovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecques et serbes*, Paris, 1966, 573-590, όπου ο Fauriel εξάρει την ποιητική αξία του Κορνάρου και την ικανότητά του να διαχειρίζεται τις πηγές του: τον Όμηρο, την ποίηση του Tasso και του Ariosto και τα δημοτικά τραγούδια.

Εκτός από τον Fauriel, η ενασχόληση μιας άλλης σημαντικής προσωπικότητας των γαλλικών γραμμάτων, του νομικού Félix D. Dehèque (1794-1870)¹ με το κορναρικό ποίημα, την ίδια δεκαετία, αποδεικνύει πως ο *Ερωτόκριτος* λογιζόταν ως ένα από τα πλέον καταστατικά ποιήματα του Νέου Ελληνισμού για τους Γάλλους ερευνητές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας· ενδεικτικό ποίημα για τη σύγκριση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γλώσσας με τις αντίστοιχες αρχαίες, και κυρίως διότι αποτελούσε αφετηριακό σημείο για τη χαρτογράφηση της δημόδους ελληνικής γραμματείας. Είναι γνωστό ότι γύρω στα 1831 οι φίλοι και παλιοί συμφοιτητές Brunet de Presle και Dehèque συνεργάστηκαν για την μετάφραση και την έκδοση των *Λυρικών* του Χριστόπουλου.²

Αυτό που δεν είναι γνωστό είναι ότι ο Dehèque στα 1837 είχε ολοκληρώσει μια μετάφραση του *Ερωτόκριτου* μαζί με πλούσιο υπομνηματισμό και σχόλια. Η εντυπωσιακή αυτή εργασία, κατά τα λεγόμενα του Albert Dumont, έμεινε ανέκδοτη.³ Άξιο σχολιασμού είναι και το λήμμα του Dehèque για τον Βιτσέντζο Κορνάρο στον έβδομο τόμο της *Encyclopédie des gens du monde* στα 1836.⁴ Ο Κορνάρος παρομοιάζεται, κατά τον τυπικά εδραιωμένο πλέον χαρακτηρισμό του Κοραή, με τον Όμηρο και ο *Ερωτόκριτος* με την *Οδύσσεια*, με βασικό επιχείρημα τις σκηνές μάχης και τον ηρωικό χαρακτήρα του ποιήματος.⁵ Για τον Dehèque δεν υπάρχει ιδανικότερο κείμενο στην νεοελληνική λογοτεχνία ώστε να αντιπαρατεθεί και συγκριθεί με την αρχαία ελληνική γραμματεία και γλώσσα.⁶ Το ποίημα του Κορνάρου, με όλες τις αρετές και τις χάρες του βέβαια, αποκτά μεγαλύτερη αίγλη και αξία καθώς καθίσταται το ιδανικότερο νεοελληνικό ποίημα γραμμένο σε απλή γλώσσα για σύγκριση με την αρχαία ελληνική ποίηση. Σε δεύτερο επίπεδο, το ποίημα του Κορνάρου προσλαμβάνεται ως ένα εξάισιο

¹ Για τη ζωή και το έργο του Dehèque βλ. Albert Dumont, «Notice sur la vie et les travaux de M. F. D. Dehèque», *La Revue Politique et Littéraire*, έτος Α', αρ. 8 (1871), σ. 186-192 και Ν. Ι. Σαρίπολος, «Φηλήξ Ποθητός Δεαίχος (Félix Désiré Dehèque)», *Πανδώρα*, τ. 22, αρ. 508 (1871), σ. 83-87. Ο Σαρίπολος υπήρξε μαθητής του Dehèque.

² *Poesies lyriques. De l' Anacreon moderne, Athanase Christopoulos, publiees et corrigees par G. Theocharopoulos, de Patras. Avec la traduction française en regard*, Strasbourg, χ.χ. Σύμφωνα με τα περισσότερα τεκμήρια, το έργο εκδόθηκε το 1831. Βλ. *Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης 1801-1850*, επιμ.: Αλέξης Πολίτης, http://poetry.ims.forth.gr/poetry_collections.php και Ηλεκτρονικός Κατάλογος Ηλιού-Πολέμη (Ηλιού, αρ. 1831.113). Βλ. και Α. Dumont, «Notice sur la vie et les travaux de M. F. D. Dehèque», ό.π., σ. 188, όπου αναφέρει ως ημερομηνία έκδοσης το 1831, όπως και Ch. Astruc, M.-L. Concasty, *Le Supplément Grec III*, Παρίσι 1960, σ. 595.

³ Βλ. Α. Dumont, «Notice sur la vie et les travaux de M. F. D. Dehèque», ό.π., σ. 188: «Il [Dehèque] écrivait très-bien le grec moderne; il le savait à fond. [...]: ainsi, en 1837, il avait achevé une revision de l' *Erotocritos*, de Cornaro, poëme qu'il avait analysé et annoté, mais qu'il n'a pas publié».

⁴ *Encyclopédie des gens du monde*, τ. 7, μέρος Α', Paris 1836, σ. 6-7.

⁵ Βλ. και Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLII-CLIII.

⁶ *Encyclopédie des gens du monde*, ό.π., σ. 6: «Dans aucun documente littéraire de la Grèce moderne ne nous offre un text plus intéressant, plus instructif pour l'étude comparative de la langue ancienne».

λογοτεχνικό μνημείο, ενδεικτικό του χαρακτήρα της νεοελληνικής λογοτεχνικής γλώσσας και κερδίζει τις εντυπώσεις σε σχέση με τη διασκευή του Φωτεινού.¹

Τέλος, έχει σημασία να σημειωθεί πως στα 1837, όταν πραγματοποιείται η μετάφραση του *Ερωτόκριτου* από τον Dehèque, ο τελευταίος διδάσκεται ελληνικά από τον Νικόλαο Ι. Σαρίπολο.² Ο Σαρίπολος ξεκινά τον Αύγουστο του 1836, στα δεκαεννιά του χρόνια, και καταφθάνει τον Ιανουάριο του 1837 στο Παρίσι για σπουδές. Ενώ μνημονεύει με αρκετές λεπτομέρειες τον αγαπητό του καθηγητή Dehèque, ο οποίος τον βοηθάει στα πρώτα του βήματα στο Παρίσι, δεν κάνει καμιά αναφορά στη μετάφραση του τελευταίου στον *Ερωτόκριτο*, παρόλο που η ποίηση έπαιξε, τελικά, σημαντικό ρόλο στη ζωή του επιφανούς αυτού νομικού.³ Ίσως τα μαθήματα νέων ελληνικών, που ο ίδιος ο Dehèque επεδίωξε να παρακολουθήσει εκείνη την εποχή, να μην είναι άσχετα προς τη μετάφρασή του.

1.2.1. Στην αντίπερα όχθη: Τα μαθήματα του Νερουλού

Στον αντίποδα του εκπαιδευτικού και ερευνητικού δικτύου των Γάλλων φιλελλήνων που ανέδειξε την κρητική λογοτεχνία σε σημαίνον συστατικό της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας, στέκεται το γνωστό έργο του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού *Cours de Littérature Grecque Moderne*, που εκδίδεται στην Γενεύη το 1827. Να σημειωθεί πως η εργασία του Νερουλού συμπεριλαμβάνεται στο παρόν υποκεφάλαιο, καθώς είναι γραμμένη στα γαλλικά, εκδίδεται στη Γενεύη και απευθύνεται, κατά βάση, σε ευρωπαϊκό κοινό.

Πρόκειται για έκδοση των μαθημάτων που πραγματοποίησε ο Νερουλός το 1826 μπροστά σε ένα κοινό φιλελλήνων στην Γενεύη σε γαλλική γλώσσα και μπορεί να ιδωθεί ως ένα γραμματολογικό σκαρίφημα,⁴ ως μια πρώιμη προσπάθεια για κατασκευή ενός ιστορικού σχήματος περισσότερο περί νεοελληνικής γραμματολογίας παρά λογοτεχνίας. Το σχήμα αναλύεται σε τρεις περιόδους: 1700-1750, 1750-1800 και η αποκαλούμενη απλώς «νεότερη περίοδος».⁵ Και αναμενόμενο είναι το βάρος που ρίχνεται από τον φαναριώτη λόγιο, θείο των Παναγιώτη και Αλέξανδρου Σούτσων, στο «δικό του» πολιτισμικό παράδειγμα, αυτό της φαναριώτικης γραμματολογικής παράδοσης. Και στις τρεις περιόδους οι αναφορές του εξαντλούνται σχεδόν αποκλειστικά στην φαναριώτικη λογιόσύνη. Παρόλα αυτά ο λόγος του για τους ποιητές

¹ Ό.π., σ. 7: «[...] les Grecs et tous les philologues préférèrent toujours l'ancien Erotocrite [σε σχέση με τον Νέο *Ερωτόκριτο* του Φωτεινού] parce que indépendamment du mérite poétique qui les charme, ils y voient un des plus précieux monuments de la Grèce pour l'histoire de sa langue impérissable».

² Βλ. *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα Νικολάου Ι. Σαρίπολου* [...], Αθήνα 1889, σ. 19-20.

³ Βλ. ενδεικτικά τη βιαστική εργασία *Προσωπικόν Αρχείου Νικολάου Ι. Σαρίπολου*, επιμ.: Μ. Δ. Στασινόπουλος, Αθήνα 1963, σ. 33 και σ. 264-268, όπου και ορισμένα ποιητικά γυμνάσματα του Σαρίπολου και κάποιες επιστολές που αποδεικνύουν τη σχέση του με την ποίηση.

⁴ Γιώργος Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων*, Αθήνα 2004, σ. 138.

⁵ Βλ. J. R. Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne*, Γενεύη 1827, 25-26.

της δημοτικής γλώσσας, όπως ο Σολωμός, δεν είναι καθ' όλα απορριπτικός,¹ όπως θα περίμενε κανείς από έναν φαναριώτη λόγιο, ενώ στο σχήμα του περιλαμβάνει τα έργα της Κρητικής Αναγέννησης.

Ο Γ. Βελουδής θεωρεί πως στον εθνικό γραμματολογικό κανόνα που συνθέτει ο Νερουλός συμπεριλαμβάνονται τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, με μοναδικό κριτήριο το γεγονός ότι ο τελευταίος κάνει λόγο γι' αυτά.² Όμως, αν προσέξει κανείς τα λεγόμενα του Νερουλού, θα διαπιστώσει πως τα κρητικά έργα, και συγκεκριμένα ο *Ερωτόκριτος*, η *Βοσκοπούλα*, η *Θυσία του Αβραάμ*, η *Ερωφίλη* και η *Ιλιάδα* του Λουκάνη, απορρίπτονται ως μη εθνικά. Ναι μεν τοποθετούνται στην αφετηρία της έμμετρης ομοιοκατάληκτης ποίησης, η οποία κατά τον Νερουλό έχει τις ρίζες της στην αραβική ποίηση και όχι στην ελληνική,³ αλλά η τοποθέτηση αυτή πραγματοποιείται με μοναδικό κριτήριο την χρονολογική σειρά. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Νερουλού:

«Το ποιητικό έργο *Ερωτόκριτος*, το ειδύλλιο με τίτλο *Η Βοσκοπούλα*, το ποίημα της *Θυσίας του Αβραάμ*, η τραγωδία της *Ερωφίλης*, μια μετάφραση του Ομήρου και άλλα ομοιοκατάληκτα ποιήματα γραμμένα την ίδια εποχή είναι χαρακτηριστικά για τη χυδαιότητα της γραφής τους, για τη δουλική μίμηση της ιταλικής λογοτεχνίας και για την ενοχλητική τους μακρολογία. Σ' αυτά τα πρώτα δείγματα μιας καινούριας ποίησης απουσιάζει εντελώς η φυσιογνωμία, η εθνικότητα και το τοπικό χρώμα και δεν βρίσκεται κανένα ίχνος κανόνα».⁴

Η κρίση του Νερουλού δεν διαφέρει ιδιαίτερα από αυτήν του Κοδρικά, αν και ο Νερουλός δεν εμμένει μόνο στον μη ελληνικό χαρακτήρα της γλώσσας. Η έλλειψη της «εθνικότητας», δηλαδή της ελληνικότητας, και του «τοπικού χρώματος» προκύπτει, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, από το γεγονός ότι τα ποιήματα αυτά αποτελούν στείρα μίμηση της ιταλικής λογοτεχνίας και επίσης ότι ακουμπούν περισσότερο στην «ξένη» Ανατολή, καθώς είναι καμωμένα σε ρίμα, παρά στην αρχαία ελληνική ποίηση. Η μονότονη ρίμα, η ιταλική επιρροή και η μεγάλη απόσταση από την αρχαία ελληνική ποίηση αποτελούν τα τεκμήρια για τον αποκλεισμό της κρητικής λογοτεχνίας από τον Κανόνα της εθνικής ελληνικής ποίησης που προτείνει ο φαναριώτης λόγιος.

Με το έργο τού Νερουλού διαγράφεται και η στάση της φαναριώτικης λογοσύνης απέναντι στην κρητική λογοτεχνία, ο απορριπτικός χαρακτήρας της οποίας, στο πλαίσιο

¹ Βλ. J. R. Néroulos, *Cours*, ό.π., σ. 151-156, όπου και παρατίθενται αποσπάσματα της γαλλικής μετάφρασης του σολωμικού *Ύμνου* από τον Stanislas Julien. Βλ. και Γ. Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων*, ό.π., σ. 136-137.

² Βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων*, ό.π., σ. 138-139.

³ Βλ. J. R. Néroulos, *Cours*, ό.π., σ. 141.

⁴ Ό.π., σ. 141-142. Απόδοση δική μου στο: « La roman poétique d'*Érotocritos*, l'idylle intitulée *la Bergère*, le poème du *Sacrifice d'Abraham*, la tragédie d'*Ériphile*, une traduction d'*Homère*, et quelques autres poèmes rimée de la même époque, pèchent par la trivialité de leur style, par une servile imitation de la littérature italienne, et par leur fastidieuse prolixité. Ces premiers essais d'une poésie nouvelle manquent totalement de physionomie, de nationalité, et couleur locale on n'y trouve aucune notion des règles. Quelques étincelles de verve poétique font tout le mérite de ces compositions informes, tombées dans un jousté oubli».

ενός υπό διαμόρφωση κανόνα εθνικής γραμματολογίας, θα σκληρυνθεί μέσα στις δεκαετίες του 1840-50, όπως θα δούμε παρακάτω. Το επιχείρημα της μη ελληνικότητας των κρητικών έργων καταλήγει να είναι καταστατικό στο δίκτυο λόγου της φαναριώτικης κριτικής από τον Κοδρικά κι έπειτα.

Να επισημανθεί, επιπλέον, ότι το έργο του Νερουλού, γραμμένο στα γαλλικά, απευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά στη φιλελληνική λογιосύνη. Όπως παρατηρεί η Βενετία Αποστολίδου: «Η ιστορία του είναι ακριβώς η ιστορία αυτή της αναγέννησης του ελληνισμού, που οφείλει να καταλήξει σε εθνική αναγέννηση. [...] Ο Νερουλός είχε επωμισθεί με μεγάλο ζήλο το καθήκον να διαφωτίσει την Ευρώπη για τα ελληνικά δίκαια. Με τη σημερινή ορολογία θα λέγαμε πως είχε αναλάβει να κατασκευάσει την κατάλληλη εικόνα της ελληνικής επανάστασης και του έθνους που τη διεξήγαγε».¹ Στο «παιχνίδι» αυτό της κατασκευασμένης εθνικής εικόνας μέσω ιστορικών σχεδιασμάτων για τη νεοελληνική γραμματολογία, οι Φαναριώτες πήραν πρώτοι τη σκυτάλη. Όμως δεν ήταν οι μοναδικοί.

2. Ταξινομώντας και χαρτογραφώντας ένα εθνικό corpus Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Οι επίγονοι του Κοραή και το εθνικό έργο της Βιβλιογραφίας

Οι δεκαετίες '20 και '30 υπήρξαν για την ελληνική λογιосύνη μια μεταιχμιακή περίοδος όσον αφορά την απρόσκοπτη μελέτη της παλαιότερης ή νεότερης νεοελληνικής λογοτεχνίας και την ανάδειξή της. Η εκρηκτική επικαιρότητα και η αίσθηση χρέους των Ελλήνων λογίων του εξωτερικού να προσφέρουν τα φώτα τους στο εν δυνάμει ελληνικό κράτος, τούς απομάκρυνε από την τάση που έθρεψαν οι φιλέλληνες, όπως είδαμε παραπάνω, σχετικά με τη συστηματοποίηση της παλαιότερης λογοτεχνίας μέσω μαθημάτων ή αυτοτελών εργασιών.

Η νεότερη έρευνα τοποθετεί την έναρξη του συστηματοποιημένου λόγου για μια συνολικότερη θεώρηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας από την ελληνική λογιосύνη του 19^{ου} αιώνα και την εδραίωση της ιστορικής επιστήμης στην πνευματική ζωή του νεότευκτου ελλαδικού κράτους στα μέσα του 1830. Μέσω του ιστορικού σχήματος που διαμορφώνουν κυρίως οι Κ. Θ. Δημαράς και Γ. Βελουδής υπονοείται πως η συστηματοποίηση και θεσμική κατοχύρωση των επιστημών της ιστορίας και της αρχαιολογίας στα 1837, με την ίδρυση του *Οθώνειου Πανεπιστήμιου* και της *Αρχαιολογικής Εταιρείας*,² λειτουργούν καταλυτικά στην καλλιέργεια ενός πιο σύνθετου και συγκεντρωτικού λόγου για τη νεοελληνική λογοτεχνία. Οι επιστήμες της ανασυγκρότησης της Μνήμης -ιστορικής, πολιτισμικής και πνευματικής- και ταυτόχρονα κατασκευής των αφηγήσεων γι' αυτήν, αποτελούν ακρογωνιαίο λίθο στη δυναμική διαδικασία διαμόρφωσης της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης. Η

¹ Αποστολίδου Παλαμάς, σ. 43.

² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Αθήνα ²2006, σ. 42-43 και Γιώργος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του Ελληνικού Ιστορισμού*, Αθήνα ²1999, σ. 22-24.

Επανάσταση, η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και το πολυσύνθετο φαινόμενο του Φιλελληνισμού τροφοδότησαν την αγωνία της ελληνικής λογιούσνης, στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, να μετατρέψει τη στατική ιστορική και πολιτισμική Ανάμνηση ενός ένδοξου παρελθόντος σε ζώσα Μνήμη, η οποία μεταποιεί και επαναπροσδιορίζει το παρόν.

Το σχήμα των Δημαρά και Βελουδή είναι κατά βάση σωστό, όμως πρέπει να επισημανθεί ότι η ανάγκη για παραγωγή πιο σύνθετων αφηγήσεων σχετικά με την ιστορία και το χαρακτήρα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, βρίσκει τα πρώτα της φανερώματα στην προγραμματική στάση του κοραϊκού κύκλου τα προεπαναστατικά χρόνια, έτσι όπως φάνηκε από τις ποικίλες εργασίες, ιδιαίτερα στον *Λόγιο Ερμής* μια ανάγκη εκφρασμένη με συστηματικότητα και συνέπεια, δεδομένων των συνθηκών. Στις δεκαετίες του 1810 και 1820 ο κοραϊκός κύκλος είναι ο κύριος εκφραστής της ανάγκης αυτής, και συγκεκριμένα της προσπάθειας συστηματοποίησης της κρητικής λογοτεχνίας, όπως δείχνει η περίπτωση του Χριστόφορου Φιλητά.

Ενώ η διαμάχη για τη φύση και τον χαρακτήρα της Νεοελληνικής Γλώσσας στα προεπαναστατικά χρόνια κορυφώνεται με τη σύγκρουση Κοραή-Κοδρικά και η στάση του Πατριαρχείου σκληραίνει απέναντι στις νεότερες γλωσσικές και ποιητικές θεωρίες, ο Χριστόφορος Φιλητάς ξεκινά για την Οξφόρδη με χρήματα του Guilford. Ο τελευταίος χρηματοδοτεί τον Φιλητά ώστε να διατρέψει ένα χρόνο στην Οξφόρδη και το Charter School προκειμένου, όπως είπαμε, να έρθει σε επαφή με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, την οποία ο Guilford θεωρούσε κατάλληλη για τη δική του Ακαδημία.

Όταν ο Φιλητάς φτάνει στην Οξφόρδη τον Οκτώβριο του 1819, στα 30 του χρόνια, έχει ήδη κατασταλάξει ως προς τις γλωσσικές του θέσεις, όπως είδαμε και από τις εκθέσεις του στην Τεργέστη, αλλά και την ιδεολογική του σκευή, η οποία συντέθηκε από τις κοραϊκές διδασχές. Έχει ενδιαφέρον ένα σχόλιο του Αθανάσιου Βογορίδη σε γράμμα του στον Φιλητά, όταν ο τελευταίος βρισκόταν στην Οξφόρδη και ζητά να μάθει για τη διαμάχη Κοραή-Κοδρικά: «Ἡ δὲ Καλλιόπη, πάντοτε Κακιόπη».¹ Άλλωστε, η γνώμη του Φιλητά για τον Κοδρικά, δεν ήταν η καλύτερη: «Ὁ Κοδρικῶς εἶναι καλὸς Γεραύτης ὡς λέγομεν ἡμεῖς οἱ Ἑπειῶται, πλὴν ἔχει ὄλας τῆς κακίας τῆς παιδεύσεως τῶν σχολείων μας αἴτινες δύσκολον εἶναι νὰ ἐξαλειφθῶσιν ὅταν μίαν φορᾶν βάλωσι βαθείας ρίζας. Ὁ Κ. ἐξενιτεύθη πολλὰ ἀργὰ καὶ μάλιστα ἔτυχε νὰ χρηματίσῃ καὶ Μεγιστάν, τὸ χειρότερον! Οἱ τοιοῦτοι, ἂν τοὺς ἀκούσης, ἠξεύρουν ὅλην τὴν σοφίαν τοῦ Κόσμου», γράφει στον Ασώπιο στις 23/02/1820 από την Οξφόρδη.² Όπως βλέπουμε, ο Φιλητάς, όπως ακριβώς και ο Κοραής, ενοχλείται περισσότερο από την πολιτική ταυτότητα του Κοδρικά και κατ'επέκταση την πολιτισμική παράδοση που εκπροσωπεί και φέρει.

Με αυτό το θεωρητικό οπλοστάσιο και σύμμαχο τη «Μοναξιά», όπως γράφει στον φίλο του Ασώπιο, στρέφεται προς τους θησαυρούς της Βοδληιανής Βιβλιοθήκης και συγκεκριμένα στην εξαιρετικά σημαντική συλλογή ελληνικών βιβλίων γραμμένα στη

¹ Γράμμα του Βογορίδη στον Φιλητά την 1^η Ιανουαρίου 1820, Κ. Αθ. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», τχ. 85, σ. 385.

² Κ. Αθ. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», τχ. 114, 890.

δημώδη, θρησκευτικών εντύπων και λαϊκών αναγνωσμάτων. Κρατάει εκτενείς βιβλιογραφικές σημειώσεις στα τετράδια-σημειωματάριά του. Τα δεκαπέντε χειρόγραφα τετράδια του Φιλητά απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και καλύπτουν μια μεγάλη περίοδο σαράντα περίπου ετών, από το 1820, οπότε και βρισκόταν στην Οξφόρδη, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1860, όταν κλείνει τα μάτια του.¹

Στα πρωιμότερα τετράδια έχουν σωθεί πολλές και ενδιαφέρουσες βιβλιογραφικές σημειώσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μία ευσυνείδητη σχολαστικότητα, καθώς ο Φιλητάς δεν περιορίζεται απλώς σε μια καταγραφή του τίτλου, αλλά προτιμούσε τη φωτογραφική αποτύπωση της σελίδας τίτλου μαζί με μια ενδεικτική ανθολόγηση του εκάστοτε έργου και ορισμένα σχόλια για τη γλώσσα, τη στιχουργία ή τον συγγραφέα. Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένα παραδείγματα²: Μαρίνος Τζάνες Μπιουναλής, *Διήγησις δια στίχων του δεινού πολέμου* (1681), *Άνθος Χαρίτων* (1546), Μάρκος Δεφαράνας, *Λόγοι Διδακτικοί Πατρός προς τον υιόν* (1543), τα οποία βρίσκονται στη Βοδληιανή Βιβλιοθήκη. Έχει ενδιαφέρον πως ο Φιλητάς εμμένει και σε εξωτερικά χαρακτηριστικά του εντύπου, τα οποία θεωρεί ουσιαστικής σημασίας, πράγμα που καθιστά την εργασία του πρόδρομη για την ιστορία της νεοελληνικής βιβλιογραφικής επιστήμης.³ Πολύτιμος οδηγός για την εργασία αυτή στάθηκε ο πρώτος, γνωστός σε εμάς, έντυπος αυτοτελής βιβλιοπωλικός κατάλογος των Σάρου/Βόρτολη του 1712, τον οποίον ο Φιλητάς χρησιμοποιεί επανειλημμένως. Τον γνωρίζει μέσα από το έργο του Jo. Albertus Fabricius, *Bibliographia antiquarian* (1716), όπου παρατίθεται ολόκληρος. Από εκεί αντιγράφει στα τετράδιά του τους τίτλους που τον ενδιαφέρουν.⁴ Η ύπαρξη και η σημασία αυτού του καταλόγου επισημάνθηκε για πρώτη φορά στα 1986 από τον Μανούσακα.⁵ Είναι αξιοσημείωτη η ικανότητα του Φιλητά να εντοπίζει και να επισημαίνει στέκεται στο ουσιώδες και να κάνει άριστη χρήση των πηγών, αλλά και της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, παλαιότερης ή σύγχρονης.

¹ Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», ό.π., σ. 329-336. Βλ. και την περιγραφή των τετραδίων και των περιεχομένων τους, με πολλά λάθη δυστυχώς, του Στ. Μπέτη, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι Διδάσκαλοι του Γένους*, ό.π., σ. 117-128. Για το βιβλιογραφικό έργο του Φιλητά και τα τετράδια αυτά, βλ. «Παράρτημα IV» και Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραή και Δημώδης Γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητάς. Πρόδρομος και Λησμονημένος», στα υπό έκδοση Πρακτικά του *Neograeca Medii Aevi VII. Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12^{ος}-17^{ος} αι.)*. Όπως έχει επισημάνει ο Άλκης Αγγέλου («Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», ό.π., σ. 331), η χρονολόγηση των τετραδίων μπορεί να πραγματοποιηθεί με την εξέταση της σύγχρονης βιβλιογραφίας που χρησιμοποιεί ο Φιλητάς για να συντάξει τις μελέτες στα τετράδιά του κι έτσι υπολογίζεται εύκολα ένα terminus ante quem. Παράλληλα, η ταύτιση αντιτύπων που περιγράφονται στα τετράδια με τις βιβλιοθήκες του εξωτερικού στις οποίες βρίσκονται, αποτελούν έναν εξίσου ασφαλή τρόπο, λόγω της σπανιότητας των εκδόσεων, να καθορισθεί ένα terminus ante quem, καθώς μας είναι γνωστό πότε βρισκόταν ο Φιλητάς στην εκάστοτε χώρα.

² Αναλυτικά βλ. «Παράρτημα IV».

³ Πρβλ. τις σημειώσεις του για το *Άνθος Χαρίτων* (1546), εδώ «Παράρτημα IV»

⁴ Αρ. 250, 192 και Αρ. 346, 5ν.

⁵ Μ. Ι. Μανούσακας, «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712)», *Τα Ιστορικά*, 5 (Ιούν. 1986), σ. 211-224.

Συνολικά βιβλιογραφούνται 35 τίτλοι και η αναλυτική αυτή καταγραφή αποτελεί την πρώτη ενσυνείδητη προσπάθεια Έλληνα λογίου να συντάξει μια βιβλιογραφία της δημόδους ελληνικής γραμματείας. Να επισημανθεί, πως ο Φιλητάς δεν περιορίστηκε στη βιβλιοθήκη της Οξφόρδης, αλλά και στο δρόμο της επιστροφής του το 1821, ταξιδεύοντας προς την Κέρκυρα, σε ενδιαμέσες στάσεις, όπως η Βενετία, συνέχιζε να βιβλιογραφεί, στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας. Η σημασία της βιβλιογραφίας αυτής δεν έγκειται αποκλειστικά στην αποθησαύριση σπάνιων εκδόσεων που εδώ βιβλιογραφούνται για πρώτη φορά, εξήντα χρόνια πριν την εμφάνιση του Legrand ή στην αποκάλυψη εκδόσεων που λάνθαναν,¹ αλλά στο γεγονός ότι ήδη από τα 1819 έχει δημιουργηθεί η ανάγκη μες στον κοραϊκό κύκλο για μια πρώτη χαρτογράφηση της δημόδους και κρητικής γραμματείας. Όπως αποκαλύπτουν τα τετράδια-σημειωματάρια, η μεθοδολογική προσέγγιση του Φιλητά στη δημόδη γραμματεία δεν περιοριζόταν στις βιβλιογραφικές καταγραφές, αλλά συμπληρώνονταν από βραχεία ή εκτενέστερα βιογραφικά-εργογραφικά σημειώματα ελλήνων λογίων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα που συνέγραφαν στην απλή γλώσσα, όπως ο Κύριλλος Λούκαρης, ο Μάξιμος Μαργούνιος, ο Ζαχαρίας Σκορδύλης και άλλοι.² Επίσης δεν τον άφηναν αδιάφορο οι παροιμίες και τα δημοτικά ή αστικά τραγούδια, τα οποία και κατέγραφε, ιδιαίτερα από τότε που επέστρεψε σε Κέρκυρα και Ζάκυνθο, για να διδάξει.³

Η κρητική λογοτεχνία κατέχει ένα σημαντικό μέρος στις ερευνητικές ενασχολήσεις του Φιλητά, έτσι όπως φαίνεται από τα χειρόγραφα τετράδιά του. Πριν εξεταστεί, όμως, αναλυτικά η θέση της κρητικής λογοτεχνίας στο έργο του, να σημειωθεί πως ο Φιλητάς μπορεί να ήταν πνευματικό παιδί του Κοραή, αλλά τα πρώτα του γράμματα τα έμαθε κοντά στον Αθανάσιο Ψαλίδα, όπως ακριβώς και ο Κωνσταντίνος Ασώπιος. Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς πως η επιρροή των γλωσσικών θέσεων και των πεποιθήσεων περί νεοελληνικής ποίησης του πληθωρικού Ψαλίδα, όπως εξετάστηκαν παραπάνω, θα ήταν ισχυρή στους νεαρούς Ηπειρώτες. Κάτι από το πάθος του για την απλή γλώσσα και των λογοτεχνικών της αποτυπώσεων πρέπει να διοχετεύτηκε στους μαθητές του. Στα νεανικά χαρτιά του Ασώπιου, λόγου χάρη, στα 1815, όταν είχε φτάσει μόλις στην Τεργέστη⁴, εντοπίζεται ένα ατελές γλωσσάριο από λέξεις της Ηπειρώτικης Διαλέκτου,⁵ κάτι που δεν μπορεί να ιδωθεί ξεχωρα από τη συλλογή παροιμιών και λέξεων της Ηπείρου του Φιλητά.⁶

¹ Απόκοπος 1595. Βλ. εδώ αμέσως παρακάτω σ. 171.

² Βλ. «Παράρτημα IV».

³ Ό.π.

⁴ Έφτασε στα 1814. Βλ. Στ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι Διδάσκαλοι του Γένους*, ό.π., σ. 163.

⁵ «Τεργέστη 1815 | Συλλογή Λέξεων της Ηπείρου και ιδιαιτέρως της Επαρχίας Ιωαννίνων», Αρχείο Ασώπιου στην ΕΒΕ, Κουτί VII [No. 8 σε μεταγενέστερη ταξινόμηση] Σύμμικτα Ασωπίου 1825-2022. Φακ. VII Σύμμικτα: Γ) Φιλολογικά κ.α., Αρ. 1959: Διατάσεις: 24 x 19,5, 45 φύλλα, διάφορα άγραφα. Σταχωμένα μαζί και με αλφαβητική διάταξη: Α-Χ.

⁶ Βλ. «Παράρτημα IV».

Φαντάζομαι πως οι θέσεις του Ψαλίδα για την κρητική λογοτεχνία θα πρέπει να επηρέασαν τον νεαρό Φιλητά. Στο τετράδιο 250 (t.a.q.: 1819-1820)¹ ο Φιλητάς αντιγράφει ορισμένους στίχους από τον *Ερωτόκριτο*, χωρίς κάποιο περαιτέρω σχόλιο:

ώσάν άνθος κ' λούλουδον, πώχει όμορφιάν και κάλλη
κ' εἶνι' ς τόν κάμπον δροσερόν με μυρωδιάν μεγάλην
κ' ἔρθη ταλέτρι αλύπητον βαθιά τὸ ξεριζώση
ψυγή εἰσμίον και μαραθῆ κ' ἡ όμορφιά τοῦ λειώση
χλωμόν ἄν εἶνι κόκκινον και ἄσπρον ἄν ἦν μαυρίζη
και πλάβον ἄν ἦν λειόνεται εἰσμίον και κιτρινίζει
χάν' όμορφιάν και μυρωδιάν, κάλλος και δροσερότην
Γερά εἰσμίον και ψύχεται και πλέον δὲν ἔχει νειότην
ἔτς ἦτον και' ς τὸν Ἄριστον, ὅταν ἡ ψυή του' ἐβγήκε
με δίχως αἶμα ἄσπρον, χλωμόν, ψυμμένον τὸν ἀφήκε.²

Οι στίχοι είναι από την έκδοση του 1819, όπως σημειώνει στο τέλος του παραθέματος, δηλαδή από την πιο σύγχρονη του. Η μεταγραφή του, όμως δεν είναι πιστή, καθώς επεμβαίνει στο έτσι κι αλλιώς γεμάτο λάθη κείμενο, με ορθογραφικές αλλαγές και «διορθώσεις» σε συνιζήσεις και εκθλίψεις. Η πιο δυναμική του επέμβαση αφορά στον ιδιωματικό τύπο *ζιμιό* (αμέσως), που αλλάζει στο πιο αρχαιοπρεπές *εισμίον*.³ Εδώ, ο Φιλητάς λειτουργεί όπως ο Κοραΐς στα παραδείγματα του *Ερωτόκριτου* που χρησιμοποιεί και καθαρεύει στην *Γραμματική* του. Πέραν της επιλογής του αποσπάσματος, που λογικά καταδεικνύει και μια ιδιαίτερη προτίμηση του Φιλητά στη συγκεκριμένη κορναρική παρομοίωση –με μεγάλη διακειμενική παράδοση π.χ στον Όμηρο ή τον Βιργίλιο– η μεταγραφή του αποσπάσματος μοιάζει να έχει ως σκοπό και τη διορθωτική εργασία. Ωστόσο, μπορεί η επιλογή του αποσπάσματος να έχει σχέση με τη διακειμενικότητα που κέντρισε το ενδιαφέρον του Φιλητά.

Επιπλέον, το ενδιαφέρον του δεν περιορίζεται αποκλειστικά στη βιβλιογράφηση ή ανθολόγηση δημωδών έργων και έργων της κρητικής λογοτεχνίας. Η επιστημονική του ευσυνειδησία τον οδηγεί σε μια βαθύτερη εξέταση της γλωσσικής ταυτότητας των έργων. Στο πρώιμο τετράδιο αρ. 287 (t.a.q.:1819-1820), που περιέχονται πολλά βιβλιογραφικά σημειώματα, ο Φιλητάς έχει αντιγράψει ολόκληρη τη *Βοσκοπούλα*. Στον

¹ Για τη χρονολόγηση των τετραδίων βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», ό.π. και Αλ. Κατσιγιάννης, «Επίγονοι του Κοραΐ και Δημώδης Γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητάς, Πρόδρομος και Λησμονημένος», ό.π. Βλ. επίσης εδώ «Παράρτημα IV».

² Αντιγράφω ακριβώς από το τετράδιο. Πρόκειται για τους στίχους Δ', στ. 1889-1898, βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. 333-334. Παραθέτω και τους αντίστοιχους στίχους από την έκδοση του 1819 (σ. 286) διατηρώντας όλα τα λάθη, ώστε να διακρίνονται εύκολα οι αλλαγές του Φιλητά: *Ωσάν άνθος και λούλουδον, πώχει ωμορφιά, και κάλλη, / Κείναι στον κάμπον δροσερόν με μυρωδιά μεγάλη, / Κ' έλθη τ' αλέτρι, αλύπητα, βαθιά το ξεριζώση, / ψυγή ζιμιό, και μαραθῆ, κη ωμορφιά του λυώση, / Χλωμαίνει αν είναι κόκκινον, κι άσπρον αν είν μαυρίζει, / και μπλάβο αν είναι, λυώνεται, ζιμιό και κυτρινίζει, / Χάνει ωμορφιά και μυρωδιά, κάλλη και δροσερότη / Γερά ζιμιό και ψύχεται, και πλειο δεν έχει νειότη. / Έτς' ήτον και στον Άριστον, όταν η ψύτου εβγήκε, / Με δίχως αίμ' άσπρον, χλομόν, ψυμμένον τον αφήκε.*

³ *εισιμίαν >εισμίον >εισμιόν >'σμιόν >ζιμιόν*. Βλ. τη διαδικτυακή *Επιτομή Λεξικού Κριαρά*.

τίτλο σημειώνεται: «Νικόλαος Δριμυτικός Ἀποκορωνίτης Κρής ὁ ποιητής τοῦ βουκολικοῦ ποιήματος ἐπιγραφομένου, ἢ Βοσκοπούλα. ἔζη τὸ 1627».¹ Ὁ Μανούσακας, σωστά, ἐπισημαίνει πὼς τὸ κείμενο ποὺ ἀντιγράφεται εἶναι ἀπὸ μεταγενέστερη τοῦ 1627 ἐκδοση,² ἐνῶ ἡ παρανόηση ὅτι ὁ Δρυμητινὸς εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ εἰδυλλίου, ἡ ὁποία οφείλεται σὲ παρανόηση τοῦ πλαστοῦ ἐπιλόγου τοῦ ἐπιμελητῆ, ἀποτελεῖ κοινὸ τὸπο καὶ γιὰ μεταγενέστερους ἐρευνητές.³ Ὑποθέτω πὼς ὁ Φιλητάς ἀντέγραψε τὴν ἐκδοση ποὺ ἐντόπισε στὴ Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη, αὐτὴ τοῦ 1842.⁴

Ὅμως αὐτὸ ποὺ ἔχει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, δὲν εἶναι ἡ ἀντιγραφή τοῦ ποιήματος ἀπὸ μόνη τῆς, ἀλλὰ ἡ προσπάθεια μιᾶς πιο ολοκληρωμένης, ἀπὸ φιλολογικὴ σκοπία, προσέγγισης στοῦ ποιήματος. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, ὁ Φιλητάς ἀποπειράται νὰ ἐντοπίσει τὸ λογοτεχνικὸ πρότυπο τῆς *Βοσκοπούλας*. Σημειώνει: «Παράβαλε με τὴν ἀρχὴν ἐνὸς ποιήματος (Ballata) ἐνὸς Ἰταλοῦ τοῦ ἸΓ' αἰῶνος (1260) τοῦ Γουϊδωνὸς Καβαλκάντι. Guido Cavalcanti. Ἰδ. Giambattista Corviani, *I secoli della letteratura italiana*, Brescia, 1818, vol. I, pag. 145» καὶ ἀκολουθοῦν οἱ πρῶτοι ἐπτὰ στίχοι τῆς μπαλάντας.⁵ Συμβουλευόμενος πάντα τὴ σύγχρονη δευτερογενὴ βιβλιογραφία, ἀντιπαραβάλλει τὰ δύο ποιήματα. Τὰ δύο ποιήματα δὲν σχετίζονται μεταξὺ τους, ὅπως ἀπέδειξε καὶ ὁ Μανούσακας,⁶ ἀλλὰ ὅπως καὶ νὰ ἔχει ὁ Φιλητάς καθίσταται ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει τὸ λογοτεχνικὸ πρότυπο ἐνὸς ἔργου τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας. Δὲν ἀρκεῖται στὴ σχολαστικὴ γλωσσικὴ προσέγγιση τῶν προκατόχων τοῦ ἢ ἀπλῶς στὴν ἀπόρριψη τῶν κειμένων αὐτῶν ὡς λαϊκῶν παραλογοτεχνημάτων, ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει τὸν διάλογο τῶν ἔργων τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας με τὴν ἰταλικὴ λογοτεχνία καὶ νὰ τὰ τοποθετήσῃ στο φυσικὸ τους περιβάλλον, δηλαδὴ τὴν Ἀναγέννηση.

Ἡ προσέγγισή του στὴ *Βοσκοπούλα* ολοκληρῶνεται με τὴ συγκέντρωση γλωσσικῶν τύπων ἀπὸ τὸ ποίημα σὲ τέσσερις σελίδες.⁷ Ὁ γλωσσογραφικὸς αὐτὸς κατάλογος συντάσσεται με κριτήριον τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἰδιωματικῶν τύπων: καταλήξει ρημάτων, ἀνωμαλίες κλίσεων, γλωσσικὴ πολυτυπία ἀλλὰ καὶ ἀπλές λέξεις ποὺ δηλώνουν τὸν δημῶδη χαρακτήρα τοῦ λεξιλογίου. Μερικὰ παραδείγματα εἶναι: «τὸ δάσος, τοῦ δάσου», «δένδρη», «πανῶρια», «απλώσαν», «αιφνίδια», «ζαχαρένια», «γοργὸ ἀντὶ ταχέως», «λούλουδα». Με αὐτὸν τὸν κατάλογο ὁ Φιλητάς προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴ γλωσσικὴ ταυτότητα τοῦ ποιήματος.

Ἐνα ἄλλο κείμενο ποὺ τραβάει τὴν προσοχή του εἶναι ὁ *Ἀπόκοπος*. Στὸ τετράδιο ἀρ. 347, ποὺ καλύπτει τὰ χρόνια 1820-1824, ἀντιγράφονται οἱ πρῶτοι 28 στίχοι τοῦ

¹ Ἀρ. 287, σ. 27. Βλ. καὶ «Παράρτημα IV».

² Μ. Μανούσακας, «Τὸ δῆθεν πρότυπο τῆς Βοσκοπούλας», *Νέα Ἑστία* 59 (1956), σ. 264.

³ Πρβλ. Émile Legrand, «Προοίμιον τῆς πρώτης ἐκδόσεως», *La belle bergère*, Paris 1900, σ. 8, ὅπου καὶ ἀνατυπῶνεται τὸ «Προοίμιον» τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1869 ἢ γιὰ τὴν ἴδια ἀποψη τοῦ Σάθα σὲ ἐπιστολὴ τοῦ στον Legrand πλέον στο Παπακώστας Legrand, σ. 223. Γιὰ τὸ ζήτημα βλ. καὶ *Βοσκοπούλα-Ἀπόκοπος* Ἀλεξίου, σ. 55-56.

⁴ Κωδικός: MAV.PAMPH.PA2102.A1.V9.1842

⁵ Ἀρ. 287, 26.

⁶ Βλ. Μ. Μανούσακας, «Τὸ δῆθεν πρότυπο τῆς Βοσκοπούλας», ὁ.π., σ. 264-265.

⁷ Ἀρ. 287, 94-97.

ποιήματος από την έκδοση του 1595.¹ Πρόκειται για μια μέχρι τώρα όχι μόνο λανθάνουσα, αλλά και υποτιθέμενη έκδοση, καθώς η μόνη μνεία που είχε πραγματοποιηθεί σε έναν κατάλογο του Graesse, ο οποίος είχε αποδώσει την ημερομηνία αφ'ἑ (1595) ως αφσέ (1565), λόγω ἔλλειψης του χαρακτήρα κόππα από το τυπογραφείο.² Εκτός αυτού, ακολουθώντας τα βήματα του Φιλητά πίσω στη Βοδληιανή Βιβλιοθήκη, εντόπισα το μοναδικό, γνωστό ως τώρα, αντίτυπο της έκδοσης αυτής³:

[Περιμετρικά διακοσμητικές ξυλογραφίες] | ΑΠΟΚΟΠΟΣ | [τυπογραφικό σήμα Ανδρέα Κουνάδη] | Έτυπώθη ἐν βενετίας, παρά Φραγγίσκω | τῷ Γ'ουλιανῶν. αφ'ἑ.

Διαστάσεις: 17 x 9,5 εκ., φύλλα 12 χωρίς αρίθμηση. Τα φύλλα 1r-v, 10r και 12r-v. Στην κάτω δεξιά πλευρά της σελίδας απαντούν παραπεμπτικές λέξεις ή συλλαβές: 2v: *Λοιπὸν*, 3r: *Κλυτὰ*, 3v: *Να*, 4r: *Α'κόντα*, 4v: *Καί*, 5r: *Κ'ἑκείνος*, 5v: *Γιατι*, 6r: *Εἶς*, 6v: *Κέδοξεν*, 7r: *καί*, 7v: *Μέ*, 8r: *Στην*, 8v: *Καί*, 9r: *Ε'σᾶς*. Οι δεκαπεντασύλλαβοι χωρίζονται σε δίστιχα (οκτασύλλαβος-επτασύλλαβος) και σε κάθε σελίδα απαντώνται δύο στήλες.⁴

Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει τις υποθέσεις του Στ. Κακλαμάνη, Φ. Ηλιού και της Ειρ. Παπαδάκη, πως η έκδοση αυτή πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Μανόλη Γλυζούνη.⁵

Ο Φιλητάς, μετά την ανθολόγηση των στίχων, σημειώνει: «καὶ τέλος ὅτι ἀνέβη εἰς τὸ δένδρον, τὸ δένδρον τοῦ ἐφάνη ὅτι ἔστεκε ἔπειτα εἰς κρημνόν, καὶ ἔπεσε, καὶ ὅτι ἐκατήντισε εἰς σκοτεινὸν τόπον, ὅπου ἦτον ὁ Ἄδης, ὅπου οἱ νεκροὶ τὸν ἐξέταζαν τί γίνεται εἰς τὸν κόσμον, καὶ αὐτὸς τοὺς εἶπε ὅτι αἱ γυναῖκες σας δὲν τοὺς μέλλει διὰ σας [...] εἶναι δὲ περίεργον τὸ ποιημάτιον τοῦτο ὅτι φυλάσσει τὰ ἀπαρέμματα».⁶ Η ύπαρξη ἑναρθρου ἀπαρεμφάτου σε νεοελληνικὸ ποίημα κινεῖ τὴν περιέργεια τοῦ Φιλητά, καθώς υποδηλώνει τὴ σχέση και εξάρτηση τοῦ ποιήματος ἀπὸ λογιότερες και ἀρχαιότερες μορφές ποιητικοῦ λόγου. Ἄλλωστε, ἡ ἐπαναφορά τοῦ ἀπαρεμφάτου στὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τοὺς πόθους τῶν κοραϊκῶν. Ὁ Ἀσώπιος, γιὰ παράδειγμα, στὸ πρῶτο μέρος τοῦ *Συντακτικοῦ* τοῦ σημειώνει πως εἶναι δυστυχῆς ὅτι ἡ νέα ἐλληνικὴ

¹ Αρ. 347, σ. 69-70.

² Βλ. J. G. Th. Graesse, *Trésor de livres rares et précieuses* [...], τ. Α', Δρέσδη 1859, σ. 161. Για τὸ ζήτημα βλ. Φ. Ηλιού, *Ιστορίες τοῦ Ἑλληνικοῦ Βιβλίου*, σ. 345.

³ Αντίτυπο στὴν Bodleian: 4° A 37 Art.

⁴ Βλ. «Παράρτημα IV» γιὰ τὴ φωτογραφία.

⁵ Βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, «Ἡ ἰδέα τῆς *σειράς* στὴν ἔκδοση τῶν νεοελληνικῶν λογοτεχνικῶν ἐντύπων τοῦ 16ου αἰῶνα», ὅ.π., σ. 337 και Ειρήνη Παπαδάκη, *Ὁ Μανόλης Γλυζούνης και ἡ κυκλοφορία τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων στὴ Μεσόγειο (1540-1596)*, Ἀνέκδοτη Διδακτορικὴ Διατριβή, Ρέθυμνο 2005, σ. 166-167. Καθὼς δὲν γνωρίζαμε αὐτὴ τὴν ἔκδοση, ἡ Παπαδάκη υποθέτει πως ἡ ἔκδοση τοῦ *Ἀπόκοπου* θα ἔπρεπε νὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ 1592, σύμφωνα με ἕνα λογαριασμὸ οφειλῶν τοῦ Γλυζούνη στὸν τυπογράφου τοῦ Giuliani. Ἀπὸ ἐδῶ νὰ ευχαριστήσω τὸν Στέφανο Κακλαμάνη, που μου ἔθεσε ὑπόψη τὴ διατριβὴ τῆς Παπαδάκη.

⁶ Αρ. 347, σ. 70.

γλώσσα δεν έχει σώσει τη χρήση απαρεμφάτου και η έλλειψη αυτή πρέπει να διορθωθεί.¹ Ο *Απόκοπος* επομένως, θα αποτελούσε ένα ιδανικό επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Φιλητάς επιστρέφει στον *Απόκοπο* σε ένα τετράδιο χρονολογημένο μετά το 1845, όπου αντιγράφει τους πρώτους 89 στίχους, αλλά χωρίς να κατονομάζει από ποια έκδοση και δίχως περαιτέρω σχολιασμό.² Όπως και να έχει, το ποίημα του Μπεργαδή είχε κινήσει την περιέργεια του Φιλητά, κυρίως λόγω της δημόδους γλώσσας του, η οποία ακουμπά και σε λογιότερες μορφές ποιητικού λόγου, λόγω της πρωιμότητάς του.³

Θεωρώ πως η συστηματική βιβλιογραφική καταγραφή δημωδών έργων και η σοβαρή ενασχόληση του Φιλητά με τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας στα χρόνια 1819-1824, εκτός από την κοραϊκή επιρροή, θα πρέπει να οφείλεται σε ένα ποσοστό και στον Guilford. Ο Άγγλος φιλέλληνας και φιλομαθής, εκτός από την επιμονή του για τη χρήση της απλοελληνικής στις παραδόσεις της Ιονίου Ακαδημίας, όπως ήδη σχολιάστηκε, κατείχε και μια εξαιρετικά πλούσια συλλογή βιβλίων γραμμένων στην απλοελληνική.⁴ Καυχόταν στον Marcellus, όταν ο τελευταίος είχε επισκεφτεί το σπίτι του στο Λονδίνο: «Παρατηρήσατε, [...] έδω όμως έχω μόνον έλληνικά. Έκεί εύρισκονται όχι όσα έγραψαν έλληνιστί κατά τον τρισχιλιετή βίον τής γλώσσης, άλλ' όσα περιεσώθησαν από του Όμηρου μέχρι των πατριωτικών ύμνων των Σουλιωτών και των Κλεφτών. Ένταύθα τὸ ἀρχαῖον καὶ τὸ νεώτερον έλληνικὸ ἰδίωμα συμβιούσιν».⁵ Μετά την Επανάσταση και την ίδρυση της Ακαδημίας τον Μάιο του 1824, με καθυστέρηση δύο ετών λόγω του ξεσπάσματος της Επανάστασης,⁶ είχε μεταφερθεί ένα μεγάλο κομμάτι της βιβλιοθήκης του Guilford στο κτίριο της Ακαδημίας. Εκεί εξέφρασε τον θαυμασμό του ο Κάλβος για τη συλλογή των νεοελληνικών βιβλίων⁷ και εκεί συνέχισε να βιβλιογραφεί ο Φιλητάς, όπως φαίνεται για παράδειγμα στην έκδοση του 1526 της *Λιάδας* του Λουκάνη, την οποία περιγράφει εξαιρετικά αναλυτικά στο τετράδιο αρ. 347 (156-165). Επομένως, η αγάπη του Guilford για το νεοελληνικό βιβλίο και η μεγάλη του συλλογή έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συνέχιση της ενασχόλησης του Φιλητά με τα δημώδη κείμενα.

Μέσα από τα χειρόγραφα τετράδια του Φιλητά, τα οποία όπως αναφέρθηκε καλύπτουν ένα διάστημα σαράντα ετών, φαίνεται πως τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας απασχολούσαν τον Ηπειρώτη δάσκαλο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και όχι μόνο τον ένα χρόνο που διέτριβε στην Οξφόρδη συντασσοντας μεθοδικά τη βιβλιογραφία του. Ακόμα και στα 1860, λίγο πριν κλείσει τα μάτια του, όταν πλέον είχε καταξιωθεί ως διδάσκαλος μέσω των παραδόσεών του στην Ιόνιο Ακαδημία και στη

¹ Βλ. *Εισαγωγή εις την ελληνικήν σύνταξιν, υπό του Ιππότου Κ. Ασώπιου* [...], Κέρκυρα αωμά [1841], σ. 486. Ας θυμηθούμε και τη συνεχή χρήση έναρθρου απαρεμφάτου από τον Κοραή.

² Αρ. 302, 3r-5r.

³ Για το ζήτημα αυτό βλ. *Βοσκοπούλα-Απόκοπος* Αλεξίου, σ. 11-12.

⁴ Βλ. Β. Μπόμπου Σταμάτη, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα», ό.π., σ. 112, σημ. 38.

⁵ Ό.π., σ. 112, σημ. 38.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 107-108.

⁷ Ό.π., 121.

Ζάκυνθο ως λυκειάρχης,¹ σημείωσε μια μεγάλη επιτυχία· εντόπισε στο μυθιστόρημα *Paris et Vienne* το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*. Οι σημειώσεις έχουν ενδιαφέρον:

Τὸ προβιγκιλικὸν τοῦτο μυθιστόρημα εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Κρῆς Βικέντιος Κορνάρου εἰς τὸ ποίημα αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον Ἐρωτόκριτος [ακολουθεῖ ἡ υπόθεσις]. Καὶ ἡ μὲν οἰκονομία τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἀπαράλλακτος εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον ὡς καὶ εἰς τὸ Προβιγκιλικόν, διότι εἶναι αὐτὸς ὁ μῦθος. Ὅμως ὁ Ἕλληνας ποιητὴς ἔδωκεν εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ ἔκθεσιν πλάτος, παρενέθηκεν ἐπεισόδια, διαλόγους, καὶ εἰς τὰς μονομαχίας ποιητικὴν περιγραφὴν θαυμασίαν, καὶ διὰ παντός τοῦ ποιήματος γραικικὸν χαρακτήρα, ὥστε καταντᾶ νὰ εἶναι χωριστὸν ἰδιαίτερον ποίημα, ἂν καὶ ἐπαρμένον ἀπὸ τὰς φραγκικᾶς ἱστορίας.²

Φυσικά, βρισκόμαστε στα 1860, όταν πια και η κρητική λογοτεχνία κρίνεται υπό διαφορετικούς όρους, από ότι κρινόταν στα 1820 από τον ίδιο, όταν δηλαδή η εμμονή στο γράμμα και τη λέξη, με σκοπό τη μελέτη της φύσης της Νεοελληνικής Γλώσσας, έχει υποχωρήσει, όπως θα δούμε στο τρίτο μέρος της εργασίας αυτής. Παρόλα αυτά, η μακροχρόνια ερευνητική τριβή του Φιλητά με την Κρητική λογοτεχνία, έστω και στη σφαίρα του πάρεργου και του ανέκδοτου, τον καθιστά ικανό κριτή του κορναρικού ποιήματος. Ο τονισμός του «γραικικού χαρακτήρα», δηλαδή της «ελληνικότητας» του ποιήματος δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από την κοραϊκή θέση περί της ελληνικότητας της γλώσσας της Κρητικής Λογοτεχνίας έτσι όπως καλλιεργήθηκε και από τους κοντινούς του επιγόνους.

Στο ίδιο τετράδιο ο Φιλητάς προσπαθεί, ανεπιτυχώς αυτή τη φορά, να εντοπίσει το πρότυπο της *Θυσίας του Αβραάμ*. Σημειώνει:

Θυσία Ἀβραάμ διὰ στίχων | κάπου ἐνθυμήθη νὰ ἀνέγνωσα (Joseph Forsyth, remarks on antiquities, arts and Letters, during an excursion in Italy in the years 1802 and 1809 2. edit. London 1806, pag. 54) ὅτι τοῦτον ποίημα ἐφάνη πρῶτον εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸ 1449 ὡς ἀρχὴ τῆς δραματικῆς [...] ποιήσεως. Ἴσως λοιπὸν τὸ ἡμέτερον εἶναι ἢ μετάφρασις ἢ μίμησις ἐκείνου istoria d'abraam.³

Όπως στην περίπτωση του προτύπου της *Βοσκοπούλας*, έτσι και εδώ ο Φιλητάς, έχοντας καλή γνώση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, προσπαθεί να συνδέσει το κρητικό έργο με την ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, ανεξάρτητα της επιτυχίας του αποτελέσματος. Η γερή φιλολογική σκευή και το σωστό αισθητήριό του συνοψίζεται από τον Αγγέλου: «[...] έχουμε μπροστά μας έναν λόγιο της επιβίωσης, αν έτσι μπορούμε να χαρακτηρίζουμε τους νέους που ανδρώνονται αμέσως πριν ή επάνω στον Αγώνα, και τον οποίο μπορούμε άνετα να τοποθετήσουμε μέσα στην ομάδα που κληρονόμησε και καλλιέργησε την πλούσια διδασκαλία του Κοραή και εκφράζει της αρετές της γενιάς

¹ Βλ. Στ. Μπέτης, *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι Διδάσκαλοι του Γένους*, ό.π., σ. 63-79.

² Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», ό.π., σ. 332-333.

³ Αρ. 313, 100ν. Πρόκειται για την *Rappresentazione di Abramo e Isaaco* (1440) του Feo Belcari, που παραστάθηκε στη Φλωρεντία. Βλ. *McGraw-Hill Encyclopedia of World drama*, ²1984, σ. 76.

του: άρτια φιλολογική συγκρότηση, επιστημονική συνείδηση, ερευνητικές ικανότητες, συνείδηση των φιλολογικών αιτημάτων της εποχής του και ευρύτητα στη σύλληψη των θεμάτων».¹

Οι εργασίες των τετραδίων, ειδικά των πρώιμων, που αφορούν την κρητική λογοτεχνία εκφράζουν την τάση για ένταξη της κρητικής λογοτεχνίας στο ερευνητικό δίκτυο της ελληνικής λογοσύνης από τους άμεσους επιγόνους των κοραϊκών διδασκαλιών, τις παραμονές της Επανάστασης. Όπως φαίνεται, ο Φιλητάς ευελπιστούσε να αξιοποιήσει την ύλη των τετραδίων για την εκπόνηση πιο σύνθετων έργων. Εξετάζοντας το εξώφυλλο του τετραδίου αρ. 304², όπου περιέχονται μια αντιγραφή της αυτοβιογραφίας του Κοραή και πολλά ποιήματα του Γεωργίου Σακελλάριου, εντοπίζονται πιθανοί τίτλοι-θεματικές για έργα μεγαλόπνοα: «*Περί άρχης και προόδου τής ένεστώσης καταστάσεως τής Γραικικής Γλώσσης. Περί άρχης τής προόδου τής Γραικικής ποιήσεως. Περί καταστάσεως τών έλληνικών γραμμάτων κατά τήν υπό τών Τουρκών άλωσιν τής Κωνσταντινουπόλεως και έξακολουθήσης αύτων πρόδος κατά τούς έξης χρόνους μέχρι του 1821. Ιστορία τής βιβλιοθήκης τής έλληνικής γραικικής φιλολογίας από τής άλώσεως μέχρι του 1821 ή Ιστορία Γραμματολογική από τής Άλώσεως μέχρι του 1821 του Έλληνικού Έθνους. Σκιαγραφία Νεοελληνικής γραμματολογίας*».³ Εφόσον η ύλη του τετραδίου καλύπτει τη δεκαετία 1830-1840, μπορούμε με ασφάλεια να θεωρήσουμε πως ο Φιλητάς στα χρόνια αυτά ευελπιστούσε να συνθέσει τη διάσπαρτη, αποσπασματική μα και πλούσια ύλη των τετραδίων σε μεγαλύτερα αφηγηματικά έργα. Κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, πιθανότατα λόγω του διδακτικού του φόρτου. Όπως και να έχει, η πρόθεσή του είναι ενδεικτική για το κλίμα στο οποίο ανήκουν και ταυτόχρονα διαμορφώνουν οι επιγόνου του Κοραή σχετικά με τη συστηματοποίηση και τη μελέτη της δημόδους και της κρητικής λογοτεχνίας: στα 1830-40 είχε φτάσει η ώρα για επαναπραγμάτευση της θέσης της Κρητικής Λογοτεχνίας στη σύγχρονη Ιστορία της Λογοτεχνίας και της Παιδείας.

Το ανέκδοτο και αποσπασματικό έργο του Φιλητά αποτελεί το πιο ενδεικτικό παράδειγμα που διαθέτουμε αναφορικά με την προσπάθεια της παρά τον Κοραή ελληνικής λογοσύνης να συστηματοποιήσει τον λόγο της για την Κρητική λογοτεχνία, στο ευρύτερο πλαίσιο της μελέτης και χαρτογράφησης της δημόδους και της κρητικής λογοτεχνίας τις παραμονές της Επανάστασης. Ο Φιλητάς μάλιστα είναι ο πρώτος μελετητής που προσπαθεί, από πολύ νωρίς, όπως είδαμε με την περίπτωση της *Βοσκοπούλας*, να εξετάσει τη φιλολογική παράδοση των κρητικών έργων, μέχρι που η εμπειρία του, στο τέλος της ζωής του, τον ανταμείβει με την εξαιρετικής σημασίας για την εποχή ανακάλυψη της πηγής του *Ερωτόκριτου*. Η σχολαστική και νηφάλια ματιά του στα κρητικά έργα έρχεται σε αντίθεση με τους περισσότερους Έλληνες και ξένους λόγιους, οι οποίοι την εποχή εκείνη τα εξέταζαν επιφανειακά, επικεντρωμένοι κυρίως στον γλωσσικό τους χαρακτήρα, αδιάφορο αν ο λόγος ήταν επικριτικός ή εγκωμιαστικός

¹ Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», ό.π., σ. 335.

² Διαστάσεις: 20,5 x 15. 201 φύλλα. Αριθμημένα τα 200 [= 400 σελ.]. t.a.q.: 1843

³ Βλ. και Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», ό.π., σ. 333-334.

για τα ίδια τα έργα ήταν πάντως λόγος παγιδευμένος σε ιδεολογικές αγκυλώσεις. Δεν είναι παράξενο λοιπόν που ο Φιλητάς σε δύο επιστολές του στον Ασώπιο, τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1820, κατακρίνει το σύγγραμμα του Leake, *Researches in Greece* (1814): «Τὸ δὲ τοῦ Leake δὲν εἶναι παρὰ ἔλεεινή Γραμματικὴ καὶ ἔλεινότερον ἀκόμην γλωσσάριον»,¹ ενώ για τις απόψεις του Leake περί των κρητικών έργων ο Φιλητάς αναφέρεται σε αυτές ως: «τεμάχια τινὰ καὶ ἀναλύσεις δῆθεν τοῦ Ἑρωτόκριτου καὶ τῆς Ἑρωφίλης».²

Παρόλη την καινοτομική του διάθεση για σύνταξη βιβλιογραφίας δημοδίων έργων και ανάδειξη της παράδοσης των δημοφιλέστερων κρητικών έργων, η επιλογή του Φιλητά να μην συνεχίσει και να αφήσει το έργο του ανέκδοτο, καταδεικνύει πως στα χρόνια της Επανάστασης και αμέσως μετά, η ελληνική λογιοσύνη είχε καθορίσει τις προτεραιότητες της ανάμεσα σε αυτές δεν εντασσόταν η «αρχαιολογική»-«αρχαιολογική», έστω, ανάδειξη της κρητικής λογοτεχνίας: βιβλιογραφία, αυτοτελείς μελέτες, έκδοση των έργων. Να θυμηθούμε και την περίπτωση του βιβλίου των Ψαλίδα-Βηλαρά με τον καταστατικό Πρόλογο του πρώτου, ως προς την ανάδειξη της κρητικής λογοτεχνίας και του εκδοτικού προγράμματος που πρότεινε βιβλίο καμωμένο στα 1820-1821, η έκδοση του οποίου ματαιώθηκε λόγω του ξεσπάσματος της Επανάστασης. Αυτό που προέχει για τους σπουδαστές του κοραϊκού κύκλου στο εξωτερικό είναι να επιστρέψουν στην υπό διαμόρφωση πατρίδα τους και να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους ως διδάσκαλοι.

Παρόλο που οι βιβλιογραφικές και φιλολογικές σημειώσεις του Φιλητά έμειναν στο πλαίσιο του πάρεργου και ανέκδοτες, η αξία τους και η ιστορική τους θέση δεν μπορεί να αγνοηθεί, όταν ο λόγος αφορά την κριτική και φιλολογική πρόσληψη των δημοδίων έργων. Επιπλέον, ο στενός του κύκλος, αλλά και μεταγενέστεροι ερευνητές αντλούν από το έργο αυτό. Κατ' αρχάς να επισημανθεί πως πολλές από τις σημειώσεις του, χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνταξη των ωραίων μελετών του για τον Ιωαννίκιο Καρτάνο και τον Μανόλη Γλυζούνη.³ Ο Ανδρέας Μουστοξύδης γράφει στον Φιλητά τον Μάρτιο του 1833: «Σὰς παρακαλῶ καὶ σὰς προτρέπω νὰ μὴν ἀφήσετε ἀτελὲς τὸ ἔργον σας, ἐπειδὴ θέλειν συμβάλει εἰς τὸ νὰ σκεπάσει πολλὰς γυμνότητας, τὰς ὁποίας πάσχει ἀκόμα ἡ ἔθνικὴν μας φιλολογία ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν».⁴ Ο ίδιος μάλιστα αντλεί από τις σημειώσεις του Φιλητά, όταν στον *Ελληνομνήμωνά* του συντάσσει μια βιο-εργογραφία του Νικόλαου Σοφιανού.⁵ Ο Κωνσταντίνος Ασώπιος στα 1836, όταν ο ίδιος δίδασκει

¹ Κ. Αθ. Διαμάντης (1961), «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», τχ. 116 (1961), σ. 1076.

² Ο.π., σ. 1077.

³ *Φιλολογικῶν Παρέργων Πρώτον. Περί Ιωαννίκιου Καρτάνου, Δαμασκηνοῦ του Στουδίτου και Παχωμίου Ρουζάνου Επιστολιμαία Διάλεξις*, Εν Κερκύρα 1847. [Αναδημοσίευση 1856: σε τρεις συνέχειες στο περ. *Θελξινόη*, τ. 2, αρ. 21, σ. 392-400, τ.2, αρ. 22, σ. 448-455, τ. 2, αρ. 23, σ. 488-497]. «Εμμανουήλ Γλυζώνιος», *Πανδώρα*, τ. Θ', αρ. 204, 15/09/1858, σ. 441-447, «Χειρόγραφα», *Πανδώρα*, τ. Η', αρ. 192, 01/01/1859, σ. 549-559, «Χειρόγραφα», *Πανδώρα*, τ. Θ', αρ. 211, 15/03/1859, σ. 441-447.

⁴ *ΔΙΕΕ* 6 (1901), 155.

⁵ Βλ. *Ελληνομνήμων*, αρ. 4, Απρίλιος 1843, σ. 238: «Ὁ ἐπιμελῶς θηρεῦων πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔθνικὴν ἡμῶν γραμματολογίαν καθηγητῆς Χριστόφορος Φιλητάς ἴδεν ἐν τῇ Βοδλειανῇ τῆς Ὁξονίας βιβλιοθήκῃ ἀντίτυπο τοῦ πονήματος τούτου ἐν ἀδήλω τόπῳ καὶ χρόνῳ ἐκπιεσθὲν». [Περί κατασκευῆς και

επίσης στην Ιόνιο Ακαδημία, αναγγέλλει πως θα εκδώσει την *Ιλιάδα* του Λουκάνη με προλεγόμενα, κάτι που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε.¹ Η έκδοση της *Ιλιάδας* του 1526 είχε βιβλιογραφηθεί αναλυτικά από τον Φιλητά στα τετράδιά του από το 1824, όταν είχε επιστρέψει στην Κέρκυρα, καθώς αντίτυπο είχε ο Guilford, όπως είδαμε.²

2.1 Η βιβλιογραφία του Α. Π. Βρετού

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, η κοραϊκή φιλολογική μεθοδολογία της αποθησαύρισης, της εκδοτικής αποκατάστασης και της ανάδειξης δημοδών κειμένων και κατ' επέκταση της γλώσσας τους βρήκε τερπνό καταφύγιο στην Ιόνιο Ακαδημία του Guilford. Στα 1845 ο Φιλητάς σημειώνει τους ενδεχόμενους τίτλους των μεγάλων αφηγήσεων του για μια Ιστορία της Νεοελληνικής Παιδείας και Λογοτεχνίας, η οποία θα καταρτιζόταν από τις βιβλιογραφικές και βιογραφικές του εργασίες. Την ίδια χρονιά ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, βιβλιοθηκάριος της Ιονίου Ακαδημίας δημοσιεύει σε συνέχειες στο περιοδικό *Παναρμόνιον* τα πρώτα σχεδιάσματα της δικής του βιβλιογραφίας.³ Στο περιοδικό δημοσιεύονται 247 λήμματα,⁴ ενώ την ίδια χρονιά ο *Κατάλογος* τυπώνεται αυτοτελώς και επαυξημένος φτάνοντας τα 618 λήμματα.⁵ Όπως ενημερώνει ο ίδιος ο συντάκτης, η μοναδική του πηγή για τη σύνταξη της βιβλιογραφίας είναι η προσωπική βιβλιοθήκη του Guilford, η οποία είχε μεταφερθεί στην Ιόνιο Ακαδημία⁶ και αποτελούσε σημείο αναφοράς για όσους καθηγητές της Ιονίου επιθυμούσαν να εντυφύσουν στη νεοελληνική δημόδη γραμματεία, όπως ο Φιλητάς και ο Ασώπιος.

Η απλή αυτή χρονολογική καταγραφή εντύπων, που ξεκινά από τα *Ερωτήματα* του Χρυσολωρά (1522) και τελειώνει στον *Δήμο* του Τρικούπη (1821) χαιρετίστηκε ως έργο εθνικό: «Ἡ συλλογή αὕτη καθίσταται πολλῶ ἀναγκαία εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν καὶ ὡς τοιαύτην τὴν συνιστῶμεν, ἀποδίδοντες πρὸς τὸν φιλόπονον καὶ πατριώτην Κ. Βρετὸν φόρον δικαίων ἐπαίνων καὶ κοινῆς εὐγνωμοσύνης». ⁷ Ο επτανήσιος λόγιος Ἄνθιμος Μαζαράκης, από τους πρώτους ιστοριογράφους, σημειώνει πως ο *Κατάλογος*

χρήσεως κρικωτού αστρολάβου]. Αντίτυπο στην Bodleian: 8° S 241(6) Th. Βλ. Παπαδόπουλος, αρ. 5308, σ. 400 [Ρώμη 1544].

¹ Βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα της Ζακύνθου*, τ. Β', Εν Κερκύρα 1858, σ. 550-551. Βλ. και εφ. *Αθηνά*, αρ. 283, 19/10/1835, σ. 1035, για την αγγελία της έκδοσης.

² Αρ. 347, σ. 156-165.

³ Ο *Κατάλογος* του Βρετού αρχίζει να δημοσιεύεται στις 10 Φεβρουαρίου 1845 στο τχ. 10 του *Παναρμονίου*, βλ. Σ. Μακρυμίχαλος, «Το Παναρμόνιον και οι Συντάκτες του», *Ο Ερασιστής* 6 (1968), σ. 67. Για την εκδοτική ιστορία του *Καταλόγου* και κάποιες πρώτες κρίσεις βλ. Σ. Μακρυμίχαλος, «Η πρώτη Νεοελληνική Βιβλιογραφία του Α. Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Ερασιστής* 5 (1967), σ. 203-207.

⁴ Βλ. Β. Μπόμπου Σταμάτη, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα, ό.π., σ. 118, σημ. 52.

⁵ Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821 τυπωθέντων βιβλίων*, Αθήναι 1845.

⁶ Βλ. Α. Π. Βρετός, *Κατάλογος*, σ. β'.

⁷ Εφ. *Αιών*, αρ. 624, 23 Μαΐου 1845, στο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος* [...], Μέρος Α', εν Αθήναις 1854, σ. ιε'.

αποτελεί «ἔν πραγματικὸν εὐεργέτημα πρὸς τὴν πατρίδα» και θεωρεῖ πως ο συντάκτης του εἶναι «ἄξιος τῆς ἔθνικῆς εὐγνωμοσύνης».¹

Στην εθνικά αὐτὴ ωφέλιμη καταγραφή γνωστοποιεῖται ἔμμεσα και η παρουσία της Κρητικῆς Λογοτεχνίας στα ράφια της βιβλιοθήκης του Guilford: *Ερωφίλη* (ἔκδ. 1772), *Ερωτόκριτος* (ἔκδ. 1789) και *Θυσία του Αβραάμ* (ἔκδ. 1795). Ο *Κατάλογος* και οι απλές αὐτές καταγραφές αποτελοῦν τη βάση για το ἔργο ζωῆς του Παπαδόπουλου *Νεοελληνική Φιλολογία*, που εκδόθηκε σε δύο τόμους στα 1854 και 1857.² Ο Παπαδόπουλος-Βρετός, τη δεκαετία του 1850 πια, ἔχει πλήρη συνείδηση της γραμματολογικῆς και εθνικῆς σημασίας του ἔργου του, ενώ το θεωρεῖ, κατά κάποιον τρόπο, συνέχεια παρόμοιων εργασιῶν του παρελθόντος, ξεκινώντας από την *Turcograecia* του Κρούσιου και μέσω του Ελλάδιου³ να φτάσει στην ανέκδοτη, ἀλλά γνωστή στην ελληνική λογοσύνη της εποχῆς, *Νέα Ελλάδα* του Γεωργίου Ζαβίρα.⁴ Ο Παπαδόπουλος-Βρετός εἶχε συναίσθηση της διαχρονίας του πονήματός του. Μαθαίνουμε μάλιστα πως μέσα στο ἴδιο περιβάλλον, δηλαδή αὐτό της Ἰονίου Ακαδημίας, όπου εἶχε μετακενωθεῖ η κοραϊκὴ μεθοδολογία, ο Κωνσταντῖνος Ασώπιος εἶχε ἀναλάβει την ἔκδοση του ἔργου του Ζαβίρα, κάτι που τελικά δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει.⁵ Σαν η ἀνάγκη για μια γραμμική ιστορική καταγραφή της νεοελληνικῆς λογοσύνης και γραμματείας να εἶχε γίνει επιτακτική. Ἄλλωστε ο Παπαδόπουλος Βρετός εἶχε ζητήσει θεσμική υποστήριξη από το αρμόδιο ὑπουργεῖο, ὅμως το αἴτημά του δεν εἰσακούστηκε, καθώς δεν βρέθηκαν τα ἀπαραίτητα χρήματα.⁶

Σε αὐτό το ἔργο οι ἀναφορές στην κρητικὴ λογοτεχνία εἶναι εκτενέστερες και δεν περιορίζονται σε απλές βιβλιογραφικές ἀναφορές. Το λήμμα για τον *Ερωτόκριτο* ἀφορὰ την ἔκδοση του 1737 και ο Παπαδόπουλος-Βρετός υπομνηματίζει:

«Τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι γεγραμμένο εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον τῶν Κρητῶν, και θεωρεῖται ὡς ὁ Ὅμηρός τῆς χυδαϊκῆς φιλολογίας, κατά τὴν παρατήρησιν τοῦ Α. Κοραῖ ἔν τῷ συγγράμματί του Ἐπιστολῶν Ἀπάνθισμα [...] Ἐπομένως ὁ Ἐρωτόκριτος μετετυπώθη πολλάκις ἔν τῇ αὐτῇ πόλει, και παρὰ τῷ αὐτῷ τυπογράφῳ Βόρτολι. Ἄγνω τὴν χρονολογίαν τῆς Α΄ ἔκδόσεως [...] Μετετυπώθη ὡσαῦτος παρὰ τῷ τυπογράφῳ Νικολάῳ Γλυκεῖ τὸ 1789, 1803, 1813 και 1819 ἔτος».⁷

Η κοραϊκὴ μεταφορά ἔχει καταστεί κοινός τόπος, τουλάχιστον στο δίκτυο των λογίων της *Ἰονίου Ακαδημίας*, οι οποίοι, κατά ἓνα μεγάλο ἀριθμό, εἶναι χαλκευμένοι με τις κοραϊκές διδαχές. Εδῶ, ο συντάκτης δηλώνει την ἀγνοιά του για την editio princeps και

¹ Ὁ.π., σ. κ΄.

² *Νεοελληνική Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος...* Συντεθεῖς ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδόπουλου Βρετού, Μέρος Α΄, Ἐν Αθήναις 1854 και *Νεοελληνική Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος...* Συντεθεῖς ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδόπουλου Βρετού, Μέρος Β΄, Ἐν Αθήναις 1857.

³ *Status praesens Ecclesiae Graecae*, 1714.

⁴ *Νέα Ελλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Αθήνα 1872.

⁵ Βλ. Α. Π. Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία* Α΄, σ. ιβ΄-ιγ΄, σημ. α.΄

⁶ Ὁ.π., σ. κστ΄-κζ΄.

⁷ Α. Π. Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία* Β΄, σ. 47.

σημειώνει τις εκδόσεις που του είναι γνωστές, οι οποίες καλύπτουν μια εξαιρετικά περιορισμένη περίοδο της μακράς και πυκνής εκδοτικής παρουσίας του κρητικού ποιήματος. Ο Παπαδόπουλος-Βρετός φαντάζομαι πως είχε στη διάθεσή του μόνο τη βιβλιοθήκη του Guilford και τις πληροφορίες των βιβλιοδιφών Φιλητά και Ασώπιου, καθηγητών της *Ιονίου Σχολής* τη δεκαετία του 1830. Ας θυμηθούμε πως το αντίτυπο του *Ερωτόκριτου* που χρησιμοποίησε ο Φιλητάς ήταν του 1819.

Αξιοσημείωτη είναι η παντελής απουσία των μεταεπαναστατικών εκδόσεων του ποιήματος και οι σύγχρονες του συντάκτη (1832, 1835, 1840, 1847, 1851, 1856). Κάτι τέτοιο υποδηλώνει πως ο *Ερωτόκριτος* λογιζόταν περισσότερο ως ένα «λογοτεχνικό μνημείο» που ανήκει κυρίως στο παρελθόν, ενώ οι συνεχείς σύγχρονες σχεδόν του συντάκτη επανεκδόσεις και η λαϊκή απήχηση του ποιήματος δεν αφορούσαν τον βιβλιογράφο, το έργο του οποίου έχει σχεδόν αποκλειστικά απογραφικό χαρακτήρα.

Σύντομη και θετική αναφορά γίνεται στο πρόσωπο του Κορνάρου: «Κρης, ἐκ τῶν εὐπατρίδων τῆς πόλεως Σιτίας, καταγομένων ἐκ Βενετίας. Τὸ εἰς Κρητικὴν διάλεκτον ποίημά του Ὁ Ἐρωτόκριτος τὸν ἀνέδειξεν ἄριστον ποιητὴν τῆς ΙΗ΄ ἑκατονταετηρίδος».¹ Ακόμα λιγότερα και περιγραφικότερα είναι τα σχόλια για τον Χορτάτση και την *Ερωφίλη*. Ο Παπαδόπουλος-Βρετός βιβλιογραφεί την έκδοση του 1676 και αυτή του 1776.² Από την έκδοση του 1676 ανατυπώνει τον κλασικό πρόλογο του επιμελητή σχετικά με την αξία της διατήρησης της διαλέκτου και τις καταστροφικές συνέπειες «διορθωτικών» επεμβάσεων διάφορων επιμελητών.³ Για άλλη μία φορά τονίζεται η σημασία του προλόγου του Γραδενίγου –να θυμηθούμε τον Ψαλίδα– και εκδίδοντάς τον ο Παπαδόπουλος-Βρετός επικυρώνει την κριτική αξία του προλόγου, ο οποίος συσχετίζεται με την ανάγκη για διερεύνηση της γλωσσικής ταυτότητας των κρητικών κειμένων, αλλά και με το πάντα επίκαιρο ζήτημα της νεοελληνικής διγλωσσίας. Η σημείωσή του, τέλος, για τον Χορτάτση δείχνει μόνο άγνοια για το πρόσωπο του ποιητή και περιορίζεται σε δυο τυπικές κουβέντες: «Εἰς τῶν λογίων ἀνδρῶν ἀκμασάντων περὶ τὰ τέλη τῆς ΙΖ΄ ἑκατονταετηρίδος».⁴

Τέλος, περιγράφεται και η έκδοση του 1667 του *Απόκοπου*. Ο συντάκτης σημειώνει: «Ἡ ὑπόθεσις τοῦ ποιηματίου τούτου, συγκειμένου ἐξ ἑνδεκα σελίδων, εἶναι ἡ περιγραφὴ ἑνὸς ὄνειρου, εἰς στίχους, κατὰ τὴν τῶν Κρητῶν διάλεκτον. Μπεργαῆς, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐφεξῆς τετράστιχον, ὀνομάζεται ὁ ποιητὴς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ποιηματίου».⁵ Ο Βρετός σημειώνει και την έκδοση του 1721. Πρόκειται για την πρώτη εμπεριστατωμένη, για τα δεδομένα της εποχής, βιβλιογραφική αναφορά στον *Απόκοπο*, μετά φυσικά από την ανέκδοτη βιβλιογράφηση του Φιλητά. Δεν είναι απίθανο ο Βρετός να χρησιμοποίησε και τις σημειώσεις του συναδέλφου του στην Ιόνιο Ακαδημία Φιλητά.

Ο περιπτώσεις των Φιλητά, Ασώπιου και Παπαδόπουλου δείχνουν πως οι γαλουχημένοι με τη φιλολογική σκευή του Κοραή που απορροφήθηκαν στην *Ιόνιο*

¹ Ὁ.π., σ. 284-285.

² Ὁ.π., σ. 35-36 και σ. 65.

³ Ὁ.π., σ. 35-36.

⁴ Ὁ.π., σ. 348.

⁵ Ὁ.π., σ. 34, αρ. 59.

Ακαδημία τις δεκαετίες 1830-1840, πραγματοποίησαν τις πρώτες προσπάθειες για οργάνωση και συστηματοποίηση ενός αδιερεύνητου μέχρι τότε υλικού της κρητικής και της δημόδους λογοτεχνίας με τη μέθοδο της βιβλιογραφίας. Η διαμονή του Φιλητά στην Αγγλία και οι σχέσεις του ίδιου αλλά και του Παπαδόπουλου-Βρετού με τον Guilford έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επιλογή του μεθοδολογικού και γραμματολογικού εργαλείου της βιβλιογραφίας για την παραπάνω συστηματοποίηση. Στην Αγγλία, ήδη από το 1814, είχαν εκδοθεί μελέτες για την επιστήμη της βιβλιογραφίας, καθώς η τελευταία αποτελούσε τεκμήριο αυτογνωσίας για την πνευματική ιστορία και εν τέλει πολιτισμική δυναμική ενός έθνους.¹ Όπως σημειώνεται στην εισαγωγή ενός τέτοιου έργου: «Η Ιστορία των Βιβλίων είναι η ιστορία της ανθρώπινης γνώσης».² Εκτός λοιπόν από το φιλελληνικό δίκτυο, οι απαρχές των προσπαθειών για συστηματοποίηση της κρητικής και δημόδους γραμματείας μπορούν να εντοπιστούν στους πρώτους αυτούς επιγόνους του Κοραή.

2.2. Η ανέκδοτη βιβλιογραφία του Στ. Κουμανούδη

Στον «σκληρό πυρήνα των κοραϊστών»³ ανήκει και ο φιλόλογος, αρχαιολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899).⁴ Ο πολυπράγμων αυτός λόγιος ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1840, νέος ακόμα, είχε ασπαστεί το κάλεσμα του Κοραή και των άμεσων επιγόνων του για σύνταξη μιας «εθνικής βιβλιογραφίας», η οποία θα λειτουργούσε ως ένας καταστατικός χάρτης πολιτισμικής αυτογνωσίας του ελληνικού έθνους. Από το 1840 και μετά, ο Κουμανούδης κρατά επιμελώς σημειώσεις για τη σύνταξη μιας νεοελληνικής βιβλιογραφίας.⁵ Το έργο αυτό δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, ωστόσο έχουν διασωθεί πολλά ίχνη του που μας επιτρέπουν να ανασυστήσουμε με ασφάλεια τον χαρακτήρα του και τον σκοπό του.

Κατ' αρχάς στο *Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (Α.Ι.Ε.Ε.) σώζονται τρία δεμένα χειρόγραφα τετράδια του Κουμανούδη, στα οποία απλώνεται η βιβλιογραφική εργασία του με εγγραφές εντύπων από το 1821 έως το 1878.⁶ Επιπλέον στην ΕΒΕ στο «αρχείο Κουμανούδη» υπάρχει ένα χειρόγραφο τετράδιο, στο οποίο εντοπίζονται αρκετές βιβλιογραφικές εγγραφές.⁷ Πολύτιμο είναι ένα

¹ Για την ανάδυση της επιστήμης της βιβλιογραφίας στην Αγγλία τον 19^ο αιώνα βλ. Jon Klancher, «Wild Bibliography: The rise and fall of book history in nineteenth-century Britain», *Bookish Histories. Books, History and Commercial Modernity, 1700-1900*, επιμ.: Ina Ferris, Paul Keen, Palgrave MacMillan U.K. 2009, σ. 19-40.

² Ό.π., σ. 19: «The History of Books is the history of human knowledge».

³ Μ. Δήτσα, *Νεολογία και Κριτική*, ό.π., σ. 41.

⁴ Για τη ζωή και το έργο του βλ. κυρίως Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα 1999 και Κ. Θ. Δημαράς, «Προλεγόμενα» στη *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1998.

⁵ Βλ. Σ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, ό.π., σ. 53.

⁶ Ιστορικό Αρχείο Παλαιάς Βουλής, Αρχείο Κουμανούδη, αρ. 368α: Τετράδιο Α': Δεμένο τετράδιο διαστάσεων 18,5cm. x 14,5 cm. Σελίδες: 474 δεμένες και μερικές άδεταις που περιέχονται στο τέλος (474α-474δ). Εξώφυλλο [σπάραγμα]: 1821-1849. Αρ. 698β: Τετράδιο Β': Δεμένο τετράδιο διαστάσεων 18,5cm. x 14,5 cm. Σελίδες: 400 δεμένες. Ξεκινά από το 1850 και αρ. 368γ: Τετράδιο Γ': Δεμένο τετράδιο διαστάσεων 18,5cm. x 14,5 cm. Σελίδες: 424 δεμένες. Ξεκινά από το 1860.

⁷ Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, Αρχείο Στέφανου Κουμανούδη, Φάκελος 55, αρ. 1169.

συνημμένο στο πρώτο τετράδιο του Α.Ι.Ε.Ε. μικρότερο φύλλο, όπου σώζει σχεδιάσμα της αγγελίας για την επικείμενη έκδοση της «Βιβλιογραφίας» που θα δημοσίευε ο Κουμανούδης προκειμένου να προσελκύσει συνδρομητές. Το ανέκδοτο κείμενο είναι ενδεικτικό:

ΑΓΓΕΛΙΑ
περί εκδόσεως ἑλληνικοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου
ἀπὸ τοῦ ἔτους 1821 μέχρι τοῦ 1854

Πρὸ δώδεκα ἐτῶν αἰσθανθεὶς τὴν ἀνάγκην καταλόγου βιβλιογραφικοῦ τῆς ὅλης τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων γραμματολογίας ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, συνήγον ὅθεν καὶ ὅπως ἡδυνάμην ὕλην τοιαύτην καὶ ἀντέγραφον λοιπὸν ἢ ἐπιτόμως ἢ καὶ ὀλοκλήρως τὰς ἐπιγραφὰς ὄσων ἔβλεπον βιβλίων ἐν ταῖς δημοσίαις καὶ ἰδιωτικαῖς συλλογαῖς. Πολλὰ δὲ καὶ ἐξ ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν συγγραμμάτων ἐσημείουν, ἐξακριβῶν πάντοτε πρὸς τῷ ὀνόματι τοῦ συγγράμματος καὶ τοῦ συγγραφέως ἔτι καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔτος τῆς τυπώσεως. Συμπεριέλαβον δὲ εἰς τὴν συλλογὴν μου καὶ τὰ εἰς ξένας γλώσσας ὑπὸ τῶν ἡμετέρων δημοσιευθέντα, ἔτι δὲ καὶ ἐφημερίδας καὶ παντὸς εἴδους φυλλάδια καὶ μονόφυλλα, ἕως καὶ πίνακας καὶ λιθογραφίας κλπ. Ἡ δημοσίευσίς τοιοῦτου ὀλοσχεροῦς καταλόγου, μετὰ τίνος μεθόδου συντεταγμένου, χρονολογικῶς ἅμα καὶ εἰδογραφικῶς ἤθελε χρησιμεύσει μεγάλως, ὡς ἐπειθόμην, καὶ εἰς πρακτικὰς μὲν χρεῖας τῆς στιγμῆς καὶ εἰς τοὺς μέλλοντας δὲ νὰ ἱστοριογραφήσωσι τὴν καθ' ἡμᾶς ἀνάστασιν τῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκ μικρῶν ἀφορμῶν ἀρξάμενα, ἔλαβον μεγάλην ἐπίδοσιν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ ἔτι μείζονα ἀπὸ τῆς ἐνδόξου ἡμῶν ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἐπανόδου τῆς ἡσυχίας καὶ εὐνομίας. Τὸ ἔργον μου ἐπροχώρει κατ' εὐχὴν, καὶ σήμερον ἡδυνάμην νὰ προαγγείλω τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ ὀλοκλήρου, ἂν δὲν μ' ἐπρολάβανε πάνυ ἀξιεπαίνως πρὸ τινῶν ἐτῶν ὁ Κὸς Α. Π. Βρετός, ὅστις ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1845 κατάλογον βιβλίων ἑλληνικῶν μέχρι τοῦ 1821, καί, ὡς ἀκούω, μέλλει νὰ κάμη ὅσον οὕτω καὶ δευτέραν αὐτοῦ ἔκδοσιν. Οὕτω λοιπὸν ἐγὼ προαγγέλλω ἔκδοσιν ὅσον ἔνεστι πλήρους καταλόγου τῶν βιβλίων τῶν τυπωθέντων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι καὶ σήμερον, πρὸς δὲ καὶ τῶν εἰς ξένας γλώσσας ὑπὸ Ἑλλήνων ἐκδοθέντων, τῶν μὴ συμπεριληφθέντων ἐν τῷ τοῦ Κοῦ Βρετοῦ καταλόγῳ. Παρατηρητέον δὲ ὅτι τὸ διάστημα τοῦτο τῶν 34 ἐτῶν εἶναι πλουσιώτατον βιβλιογραφικῶς καὶ οὐδεμίαν ἐπιδέχεται σύγκρισιν μετὰ τῶν προτέρων χρόνων. Οἱ θεολόγοι, φιλόσοφοι, φιλόλογοι, νομικοί, πολιτικοί, ἱστορικοί, ἰατροί, στρατιωτικοὶ καὶ πάντες οἱ ἐπιστήμονες θέλουσιν εὐρεῖ ἐν τῷ καταλόγῳ μου τὰ πλεῖστα τοῦ κλάδου τῶν βιβλίων, ἂν ὄχι πάντα. Ὅταν δὲ οὕτω γνωρισθῇ ἡ πολλὴ καὶ ποικίλη τῶν ἐκδοθέντων ὕλη, δικαιότερον καὶ οἱ ξένοι θέλουσιν ἐκτιμήσει τὸν νέον ἡμῶν ἐν τῶν πολιτισμῶ βίον, καὶ αὕτη μάλιστα ἢ σκέψις μ' ἔκαμε ν' ἀποφασίσω τὴν ὅσον τάχος ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ δεῖ χρημάτων διότι τὸ βιβλίον, ὅπερ προκηρύττω, δὲν εἶναι ἐκ τῶν εἰς τὰ σχολεῖα ἀπαραιτήτων, ὥστε ν' ἀποφασίσῃ τυπογράφος οἴκοθεν τὴν τύπωσίν του, ἀφορῶν εἰς τὰ ἀπὸ τῆς ταχείας πωλήσεως κέρδος. Παρακαλοῦνται λοιπὸν οἱ φιλόμουσοι νὰ συνδράμωσι τὴν ἐπιχειρήσιν μου, ὑπογραφόμενοι ὑπὸ τὴν παροῦσαν, βεβαιώνοντες, ὅτι εἰς ἔθνικὸν ἔργον συντελοῦσιν. Ἄμα δὲ συναχθῇ ἱκανὸς

συνδρομητών αριθμός, δίδεται τὸ βιβλίον εἰς τὰ πιεστήρια. Ὁ ὄγκος του ἔσεται περίπου 20 τυπογραφικῶν φύλλων εἰς ὄγδοον, ἢ δὲ τιμὴ ὠρίσθη εἰς δραχμᾶς 5.

Στέφανος Α. Κουμανούδης

Ἀθήναις, τῆ 12 Φεβρουαρίου 1854.

Ο Κουμανούδης ξεκίνησε να εκπονεῖ τη βιβλιογραφική του εργασία συνειδητὰ στα 1842 με σκοπὸ να πραγματοποιήσει μια εκτενὴ καταγραφή των νεοελληνικῶν εντύπων που εἶχουν εκδοθεῖ ἀπὸ τον 15^ο αἰῶνα ως την εποχὴ του. Η εργασία του Βρετοῦ ἤρθε φαινομενικὰ να καλύψει το κενὸ αὐτὸ, επομένως ο Κουμανούδης μετέβαλλε τον ορίζοντα της εργασίας του και περιορίστηκε στην καταγραφή των εντύπων που εκδόθηκαν ἀπὸ το 1821 και μετὰ ἀπὸ ἐκεῖ δηλαδή που σταματοῦσε η εργασία του Βρετοῦ. Η ἀνέκδοτη αὐτὴ ἀγγελία καταδεικνύει και τον τρόπο εργασίας της ελληνικῆς λογιόσῦνης προς την κατεύθυνση της βιβλιογραφικῆς ταξινόμησης και καταγραφῆς: η πληρότητα και η ἐπιστημονικότητα δεν εἶναι τα ζητούμενα. Κάθε καινούριο ἔργο που ἐμπίπτει στο δίκτυο της βιβλιογραφίας πρέπει να λειτουργεῖ ως συνέχεια του προηγούμενου. Ο βιβλιογραφικὸς αὐτὸς «ἀγὼνας δρόμου» ἐπικεντρώνεται στην ἀνάδειξη της πολιτισμικῆς ἀναγέννησης και πληρότητας των νεοελλήνων στο πλαίσιο μιας ἐσωτερικῆς αὐτογνωστικῆς διαδικασίας και ταυτόχρονα ἐξυπηρετεῖ την κατασκευή μιας εικόνας προς ἐξαγωγή. Οἱ Ευρωπαῖοι πρέπει να πεισθῶν για την πολιτισμικὴ αὐταξία του νεοελληνικῶ πολιτισμοῦ.

Ο Κουμανούδης, στο νεότερικό αὐτὸ πλαίσιο, προσπαθεῖ να παραγάγει μια βιβλιακὴ ἱστορία του παρόντος ἀξιοποιώντας και τα ἐπικαιρικὰ μέσα δημόσιου λόγου ὅπως εἶναι τα περιοδικὰ ἢ οἱ ἐφημερίδες. Ἀπὸ το παραπάνω κείμενο, ὅσο και ἀπὸ την ὕλη των χειρόγραφων τετραδίων, παρατηρεῖ κανεὶς πως βρισκόμαστε μπροστὰ σε μία βιβλιογραφία «γραφείου». Ο Κουμανούδης λειτουργεῖ ως ἐραμιστὴς βιβλιογραφικῶν πληροφοριῶν ἀπὸ προηγούμενα ἔργα που ἀσχολοῦνται με τη διαγραφή μιας ἱστορίας της νεοελληνικῆς γραμματείας και παιδείας. Βρίσκεται στον ἀντίποδα της προσέγγισης του Φιλητὰ, ο οποίος ὄργωσε ευρωπαϊκὲς βιβλιοθήκες προκειμένου να πραγματοποιήσει αὐτοψία στα ἔντυπα. Ἐπόμενο εἶναι η τακτικὴ αὐτὴ να οδηγήσει σε πενιχρὰ ἀποτελέσματα για τη δική μας συνάφεια, ὡστόσο η εργασία του ἀποτελεῖ, συνολικὰ, μια καλὴ προσπάθεια συλλογῆς τίτλων εντύπων της σύγχρονης Ελλάδας.

Οἱ λιγοστὲς ἐκδόσεις των κρητικῶν ποιημάτων που μας ἀφοροῦν ἀνήκουν στην κατηγορία «Ποιητικά»¹ και εἶναι οἱ ἐξῆς:

- A.I.E.E.: Τετράδιο Α', σ. 152: *Ερωτόκριτος* (1835) και σ. 254: *Ερωτόκριτος* (1840), «(μικρὸ 8^ο, σ. 384.)» [αὐτοψία].
Τετράδιο Β', σ. 27: *Η εὐμορφὴ Βοσκοπούλα* (1850), «(16^ο, σ. 22.)» [αὐτοψία], σ. 29: *Η Θυσία του Αβραάμ* (1850), «(8^ο, σ. 14.)» [αὐτοψία]
- ΕΒΕ: 5r: *Ερωτόκριτος* (1813). Πηγή *Leucothea*. Σημείωση Κουμανούδη:

¹ Οἱ υπόλοιπες κατηγορίες εἶναι: «Θεολογικά», «Μυθιστορήματα», «Σχολειανά», «Νομικά», «Ἐπιστημονικά» και «Διάφορα». Ο ἐιδολογικὸς αὐτὸς διαχωρισμὸς ἐντοπίζεται στα τρία τετράδια του A.I.E.E. και ὄχι της ΕΒΕ.

«Ο Α.Π.Β. δὲν τὸ σημειοῖ».

13r: *Ερωτόκριτος* (1797). Πηγή *Leukothea*. Σημείωση Κουμανούδη:

«Ο Α.Π.Β. δὲν ἔχει ἐν οὗτῳ τῷ ἔτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τούτου».

25r: «1772: Γεω. Χορτάτζη Κρητὸς *Ερωφίλη* εἰς τὴν φυσικὴν τῆς γλ.».

Ἡ προσφορά εἶναι πολλή μικρή, ωστόσο ἡ ἀγγελία καὶ ὁ τρόπος ἐργασίας τοῦ Κουμανούδη ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἀπὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἡ ταξινομικὴ ἐργασία τῆς βιβλιογραφίας εἶναι ἓνα ἔργο ποῦ στοχεύει στὴν ἀνάδειξη καὶ ταυτόχρονα τῆς μνημειοποίησης τῶν παλαιότερων ἐντύπων πρὸς ἐξυπηρέτηση ἱστορικο-ἐθνικῶν σκοπῶν. Τὸ δίκτυο λόγου τῆς βιβλιογραφίας εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους δρόμους ποῦ ἐξυπηρετοῦν τὴν φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ διερεύνηση τῶν κρητικῶν ἔργων, ἔστω καὶ μὲσω ἐνὸς παρακινδυνευμένου πλαισίου.

3. Με ἀφορμὴ τὰ προτάγματα γιὰ μιὰ Νέα Ἑλληνικὴ Ποίηση

Ἡ ἠρωικὴ ἐπικαιρότητα σπρώχνει τὴν φιλελληνικὴ λογιόσυνη στὴν πρόσληψη τῶν κρητικῶν ἔργων ὡς πηγῶν πολιτισμικῆς καὶ ἐθνικῆς αὐτογνωσίας, στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης διερεύνησης τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν λογοτεχνικῶν τῆς ἀποτυπώσεων· γλωσσικά καὶ ποιητικὰ μνημεία ποῦ ἀναστυλωμένα θὰ καθρεφτίζουν τὴν πνευματικὴ ταυτότητα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ. Ἡ θεώρηση αὐτὴ δὲν υιοθετεῖται ἀμεσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ λογιόσυνη τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως παρατηρήθηκε παραπάνω, ἡ ὁποία ἀναλώνεται προσωρινὰ σὲ πιο πρακτικὰ ζητήματα, ὅπως ἡ ὁργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἡ υλικοτεχνικὴ διαμόρφωση μέσων, ἰκανῶν νὰ διοχετεύσουν στὸν πνευματικὰ σκλαβωμένο ἐλληνισμό τὰ φῶτα τῆς γνώσης καὶ τῆς μάθησης· σχολεῖα καὶ τυπογραφεία. Παράλληλα, ὁ λόγος περὶ ποίησης καὶ λογοτεχνίας μοιάζει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μηδέν. Πιο συγκεκριμένα, ἀρχίζει νὰ ἀρθρώνεται ἔντονος λόγος σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τὴ γλῶσσα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Ποίησης, ἡ ὁποία τῆς δεκαετίας τοῦ 1820 τρέφεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ἠρωικὸ παρόν τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ σημαντικότερα ἔργα μὲ ἀφορμὴ τὰ ὁποία ξεκινᾷ ἓνας φαινομενικὸς διάλογος –καλύτερα διάφοροι μονόλογοι– γιὰ τὸν χαρακτήρα, τὴ γλωσσικὴ καὶ μετρικὴ ταυτότητα τῆς Νεοελληνικῆς Ποίησης εἶναι ὁ Ἕμνος τοῦ Δ. Σολωμοῦ (1825) καὶ ἡ *Λύρα* τοῦ Α. Κάλβου (1824). Ὅπως εἶναι φυσικὸ, μὲ ἀφορμὴ τὰ παραπάνω, ξεκινοῦν οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς Κανόνα ἐθνικῆς ποίησης, ὁ ὁποῖος θὰ εἶναι ἰκανὸς νὰ γεφυρώσει τὸ παρελθόν μὲ τὸ παρόν καὶ νὰ προωθηθεῖ μιὰ ἰδέα συνοχῆς καὶ συνέχειας ἀνάμεσα στὴν παλαιότερη καὶ τὴν σύγχρονη ἐλληνικὴ ποίηση, μὲ βασικότερα κριτήρια τὴ γλῶσσα καὶ τὴν μετρικὴ. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ νεότευκτο δίκτυο, ἐπανακαθορίζονται οἱ προσληπτικὲς τάσεις γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία.

3.1. Ἡ ἐπικύρωση τῆς Κρητικῆς Ποίησης στὸ σολωμικὸ δίκτυο

Στὰ 1823 ὁ Σολωμὸς, ὁπότεν καὶ γράφει τὸν Ἕμνον, ἔχει ἤδη ἐπιλέξει τὸ γλωσσικὸ τοῦ ὄργανο, τὴν ἀπλὴ δημοτικὴ, καὶ ἔχει ξεκινήσει τὴν ἀγωνιώδη προσπάθειά του νὰ το

τιθασεύσει, να το εξελίξει και μέσω αυτού να ξεδιπλώσει το προσωπικό ποιητικό του όραμα: παρόλο που τελικά συνέβη το αντίστροφο και η γλώσσα καθυποτάχθηκε πλήρως στο ποιητικό του όραμα, έχοντας ως αποτέλεσμα τη μοναδική ποιητική φωνή του Σολωμού. Σημαντικός οδηγός στην αναζήτηση αυτή στέκεται, όπως είναι γνωστό, η κρητική λογοτεχνία, την οποία ο Σολωμός αξιοποιεί δημιουργικά, όπως έχει δείξει η προωθημένη, για την εποχή που γράφτηκε, εργασία του Εμμ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού*.¹ Εδώ δεν είναι δυνατόν να εξεταστεί η πρόσληψη της κρητικής λογοτεχνίας στο έργο του Σολωμού, γιατί δεν εμπίπτει στην μελέτη του κριτικού λόγου που αρθρώθηκε από την ελληνική λογισύνη του 19^{ου} αιώνα για τα κρητικά έργα και γιατί θα έπρεπε να εκπονηθεί μια ξεχωριστή μελέτη για να ερμηνεύσει κανείς την «κατακόρυφη ανύψωση»² της κρητικής λογοτεχνίας στην σολωμική ποίηση.

Παρόλα αυτά, η χρήση της κρητικής λογοτεχνίας από τον Σολωμό προκύπτει από τον ανείπωτο, τις περισσότερες φορές, κριτικό του λόγο για τα έργα αυτά. Ο δημιουργικός νους του Σολωμού συνάντησε την κρητική λογοτεχνία μέσω τριών διαφορετικών καναλιών. Το πρώτο αφορά την καταγωγή και τους τόπους διαμονής του, καθώς η κρητική λογοτεχνία ήταν εξαιρετικά αγαπητή και διαδεδομένη στην Κέρκυρα και ιδιαίτερα στη Ζάκυνθο. Στη συνέχεια, η ίδια η επτανησιακή λυρική παράδοση, από την οποία πλάστηκε το έργο του Σολωμού, είχε διαμορφωθεί υπό την επίδραση των κρητικών ποιημάτων. Για παράδειγμα στο σατιρικό του *Όνειρο* ο Σολωμός επικαλείται τον ίσκιο του αγαπημένου του Κουτούζη, τη δημιουργική σχέση του οποίου με την κρητική λογοτεχνία αναδείξαμε παραπάνω. Τέλος, η συλλογή του Fauriel με τα καταστατικά για την εποχή «Προλεγόμενα», αποτέλεσαν τον οδηγό του Σολωμού για τις νεοελληνικές του μελέτες.³ Ο ίδιος στις σημειώσεις του για το *Εις τον θάνατο του Λορδ Μπάιρον* χαρακτηρίζει τον Fauriel «αξιότατο».⁴

Εκτός της ποίησής του, ρητές αναφορές σε κρητικά έργα συναντάμε μόνο στον *Διάλογο*, γραμμένο στα 1824, και σε σημειώσεις του για τον *Λάμπρο* καμωμένες ανάμεσα στα 1824-1826. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Χριστόπουλου περισσότερο για κύρος, παρά για να εκδηλώσει την εκτίμηση στον ποιητή,⁵ ο «Ποιητής» του *Διαλόγου*, το alter-ego του Σολωμού, υποστηρίζει την απλή γλώσσα, αντιτείνοντας στον «Σοφολογιότατο» πως:

«Και αυτές οι λέξεις είναι οι ίδιες, με τες οποίες βρίσκω γραμμένη τη *Βοσκοπούλα*,
ποίηση οπού δεν είναι γυναίκα να μη γνωρίζη, και έχει στη ράχη του χρόνους

¹ Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού. Διατριβή επί Διδακτορία*, Αθήνα 1968, σ. 25-112.

² Βλ. το πολυσχολιασμένο γράμμα του Σολωμού προς τον Τερτσέτη, σταλμένο στα 1833, Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα. τ. 3. Αλληλογραφία*, επιμ.: Λίνος Πολίτης Αθήνα 1991, σ. 252 και μτφρ. σ. 254.

³ Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού*, ό.π., σ. 49.

⁴ Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα. Τ. 1. Ποιήματα*, ό.π., σ. 134.

⁵ Βλ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Για τις ελληνικές πηγές του σολωμικού *Διαλόγου*», *Η Λέξη*, τχ. 142 (Νοέμ-Δεκ. 1997), σ. 868-881. Το κείμενο έχει αναρτηθεί στο διαδίκτυο από όπου και οι παραπομπές: http://users.sch.gr/afroath/downloads/SOLOMOY_Dialogos.pdf, σ. 1-8.

διακόσιους. Είδαμε τα κλέφτικα τυπωμένα και γνωρίζουμε και άλλα απ' αυτά και παρατηρήσαμε πως δεν έχουν μία λέξη που να μη σώζεται στη Ζάκυνθο».¹

Ο Fauriel και η κρητική λογοτεχνία στέκονται δίπλα-δίπλα σε αυτό το καταστατικό για τις γλωσσικές ιδέες του Σολωμού κείμενο· εκεί που από νωρίς ξεδιπλώνει την εμπιστοσύνη του στη δημοτική γλώσσα, η οποία κατά την όμορφη παρατήρηση του Σωκρ. Καψάσκη είναι πιθανώς ένας τρόπος «να διακηρύξει στον εαυτό του την αγάπη του στη λαϊκή μητέρα του».² Άλλωστε, οι γυναίκες είναι αυτές, κατά τον Σολωμό, που σώζουν τη γλώσσα και την απλότητα της *Βοσκοπούλας* στον νου και την ομιλία τους.

Η δεύτερη ονομαστική αναφορά σε έργο της κρητικής λογοτεχνίας εντοπίζεται στο χφ. αρ. 12 της Ζακύνθου φ. 22^α, τη *Θυσία του Αβραάμ*. Εκεί ο ποιητής στρέφεται στο κρητικό έργο για να εξετάσει αν επιθυμεί να αντλήσει, με την εκλεκτική και χειρουργική του ματιά, κάποιες λέξεις που του έκαναν εντύπωση για μερικούς στίχους του *Λάμπρου*.³ Πρόκειται για τις λέξεις «κλιτός» και «απόκτυπο», οι οποίες τράβηξαν την προσοχή του Σολωμού· η πρώτη για τη σπανιότητά της και η δεύτερη για την ποιητικότητά της.⁴ Μονάχα η τελευταία εντοπίζεται σε ένα δίστιχο του *Κρητικού* αργότερα, ενώ και το δίστιχο: *Η μιλιά σου βραχνή, θαμπό το βλέμμα / κι' έχεις θωριά σαν να μην είχες αίμα* από τον *Λάμπρο* είναι επηρεασμένο από αντίστοιχους της *Θυσίας*,⁵ *Θυσίας*,⁵ αλλά μόνο σε λεκτικό, περιγραφικό επίπεδο. Και στις δύο περιπτώσεις ο Σολωμός σημειώνει δίπλα «Αβραάμ φύλο 6» και «Αβραάμ φύλο 22».

Γλωσσικές και επιφανειακές παραμένουν και οι επιρροές από τον *Ερωτόκριτο* στον *Λάμπρο* και, περισσότερο, στον *Κρητικό*, ενώ μερικά από τα αποδεικτικά παραδείγματα της συγγένειας δεν είναι πειστικά καθώς μπορούν να αναχθούν και στην επτανησιακή γλώσσα και στιχουργία.⁶ Από την άλλη ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις αναφορικά αναφορικά με την επιρροή του *Ερωτόκριτου* στο δεύτερο σχεδιάσμα των *Ελευθέρων Πολιορκημένων*, όπου σύμφωνα με τον Χατζηγιακουμή εκεί διαφαίνεται μια συγγένεια στους εκφραστικούς τρόπους και μια δυναμικότερη διαχείριση των κορναρικών τρόπων από τον Σολωμό.⁷ Επιπλέον, ο Χατζηγιακουμής και ο Λ. Πολίτης εντοπίζουν στον σολωμικό *Κρητικό* τις σημαντικότερες επιδράσεις της κορναρικής στιχουργίας στην «εσωτερική τεχνική του στίχου [του *Κρητικού*] και τη μελωδικότητά του».⁸

¹ Διονυσίου Σολωμού, *Απαντα. Τ. 2. Πεζά και Ιταλικά*, επιμ.: Λίνος Πολίτης Αθήνα ⁵2005, σ. 22.

² Σωκράτης Καψάσκη, *Μοναχικοί, μαυροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας. Διονύσιος Σολωμός – Ανδρέας Κάλβος*, Αθήνα 1998, σ. 141.

³ Βλ. Διονυσίου Σολωμού *Αυτόγραφα Έργα*, επιμ.: Λίνος Πολίτης, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 47.

⁴ Βλ. Λίνος Πολίτης, «Σολωμικά Παραλειπόμενα», *Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και Άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα ³1995, σ. 203.

⁵ Βλ. Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού*, ό.π., σ. 105.

⁶ Βλ. τη βιβλιοκρισία του Λίνου Πολίτη στην εργασία του Χατζηγιακουμή στα *Ελληνικά*, τ. 24, τχ.1 (1971), ιδιαίτερα σ. 196. Πλέον βλ. Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, ό.π., σ. 389.

⁷ Βλ. Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού*, ό.π., σ. 77-92 και Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, ό.π., σ. 390.

⁸ Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού*, ό.π., σ. 65 και Λ. Πολίτης, *Βιβλιοκρισίες*, ό.π., σ. 389.

Το ότι οι ρητές αναφορές σε έργα της κρητικής λογοτεχνίας από τον Σολωμό είναι λιγοστές δεν ξενίζει, καθώς ο Ζακυνθινός ποιητής δεν αναλώνεται στους κοινούς τόπους των υποστηρικτών της δημοτικής, να χρησιμοποιεί τα ποιητικά κείμενα δηλαδή αποκλειστικά ως γλωσσικές πηγές χωρίς να τα επεξεργάζεται και με αισθητικά κριτήρια. Όπως εύστοχα συνοψίζει ο Σεφέρης: «Στα χρόνια του Σολωμού, η δημοτική γλώσσα είναι πολύ περισσότερο λαογραφικό παρά λογοτεχνικό φαινόμενο. Ο Σολωμός θα προσπαθήσει να την ξαναφέρει στη λογοτεχνία».¹ Σίγουρα ιδεολογικά και γλωσσικά βρίσκεται κοντά στον Ψαλίδα² και τον Βηλαρά, αλλά ο αλλεργικός σε οποιοδήποτε διδακτισμό Σολωμός ποτέ δεν επιτρέπει κάποιο ιδεολόγημα περί γλώσσας και της λειτουργίας της να θολώσει το ποιητικό του όραμα.³ Ο ποιητικός και ο κριτικός του λόγος αφορούν την ποίηση και όχι τη γλώσσα και στην περίπτωση του η ποίηση δεν θρέφει την παραμόρφωση και μεταλλαγή της Ιστορίας σε μεγάλη αφήγηση για να αποδώσει δικαιοσύνη και να αποκαταστήσει τα εθνικά δίκαια. Την ποιητικο-κεντρική αυτή αντίληψη για τη γλώσσα ο Σολωμός τη χρωστά, σε μεγάλο βαθμό, στο *De Vulgari Eloquentia* του Δάντη έργο το οποίο πραγματεύεται την αξία και τη φύση της Κοινής αποκλειστικά στο ποιητικό πεδίο.⁴ Σε αυτό το έργο χρωστά ο Σολωμός και την «εμμονή» «εμμονή» του⁵ για την απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ μορφής και περιεχομένου, δηλαδή μεταξύ του θέματος και της γλωσσικής του αποτύπωσης, ζήτημα που αποτελεί αποκλειστική επιλογή του Ποιητή βάσει του αισθητικού του προτάγματος.⁶

Αυτή η στάση, η «αναβατική μέθοδος» της σολωμικής ποιητικής διαδικασίας, δικαιολογεί, νομίζω, την έλλειψη εμφανών και ρητών παραδειγμάτων από κρητικά ή άλλα δημώδη έργα στον *Διάλογο* ή στα ποιητικά του έργα. Ο Σολωμός ναι μεν γνώριζε καλά τα δημοφιλέστερα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, εντούτοις δεν κάλυπταν απόλυτα τις αισθητικές του ανάγκες, ώστε να προβεί σε μία απλή μίμηση ή ρητή αναφορά των τρόπων τους. Τα αυστηρά και εντελώς προσωπικά αισθητικά του κριτήρια

¹ Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες*, τ. Α', ό.π., σ. 504, σημ. 300.1.

² Η Αθανασοπούλου θεωρεί απίθανο ο απόηχος των ιδεών του Ψαλίδα περί γλώσσας και ποίησης, έτσι όπως ήταν εκφρασμένες στις επιστολή του προς τον Δούκα, να μην άγγιξε τον Σολωμό. Α. Αθανασοπούλου, «Για τις ελληνικές πηγές του σολωμικού *Διαλόγου*», ό.π., σ. 4. Η θεωρία αυτή είναι ελκυστική, δεδομένου και ενός χαλαρού κοινού ιδεολογικού υπόβαθρου περί γλώσσας, αν και ο Σολωμός πουθενά δεν μνημονεύει τον Ψαλίδα. Να σημειωθεί, βέβαια, πως ο Ψαλίδας θαύμαζε τη σολωμική ποίηση. Βλ. την νεκρολογία του Grassetti, *In morte di Atan. Psalidas*, Corfu 1829, σ. 8.

³ Βλ. και τις χρήσιμες παρατηρήσεις προς αυτήν την κατεύθυνση της Αγορής Γκρέκου, *Η Καθαρή Ποίηση στην Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη. 1833-1933*, Αθήνα 2000, σ. 57-85.

⁴ Βλ. *Dante: De Vulgari Eloquentia. Η ευγλωττία της Κοινής Γλώσσας*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Κέρκυρα 2000.

⁵ Μιλώ φυσικά για τους «Στοχασμούς του ποιητή» με αφορμή του *Ελεύθερος Πολιορκημένους*, Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα. Τ. 1.*, ό.π., σ. 207-210.

⁶ Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. 90-91, όπου τονίζεται η αξία των γλωσσικών και θεματικών «επιλογών» του Ποιητή. Για τη θέση του Δάντη στη νεοελληνική λογοτεχνία συνολικά βλ. Fillippo Maria Pontani, *Fortuna Neogreca di Dante*, Roma 1966. Βλ. και Μαρία Σγουρίδου, *Η επίδραση του Δάντη στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 106-222 για τη διακειμενική σχέση Δάντη-Σολωμού.

πήγαζαν από την «ατομική» του «διάνοια»,¹ τη δαντική του σκευή και το πρόταγμα περί «κατακόρυφης ανύψωσης».

Αντίθετα, ίσως και ειρωνικά, προς την παραπάνω σολωμική κοσμοθεωρία, τα πρώτα φανερώματα του ελληνικού κριτικού λόγου περί γλώσσας, δευτερευόντως περί ποίησης και ουσιαστικά περί κανονικοποίησης της κρητικής λογοτεχνίας προς εξυπηρέτηση γλωσσικών ιδεολογιών και νεότευκτων ιστορικών αναγκών τη δεκαετία του 1820, πραγματοποιούνται με αφορμή τον σολωμικό *Ύμνο* και εκφράζονται μέσα από τον κοντινό του κύκλο. Αρχικά, ο Αντώνιος Μάτεσις, Ζακυνθινός ποιητής και λόγιος, πιο γνωστός για τον *Βασιλικό* του, ανήκει στον στενό κύκλο του Σολωμού και θαυμάζει τις γλωσσικές επιλογές και την ποιητική χάρη του μαυροντυμένου Κόντε.² Στα 1824³ συντάσσει μια «Πραγματεία περί γλώσσης», η οποία θα μείνει ανέκδοτη μέχρι την αποσπασματική της έκδοση στα *Άπαντά* του, φροντισμένα από τον Δε Βιάζη στα 1881, έξι χρόνια μετά τον θάνατό του.⁴

Η εργασία του Μάτεσι εκκινεί από την επιθυμία του να υπερασπιστεί τη δημοτική γλώσσα απέναντι στους θιασώτες της καθαρεύουσας και τους αρχαϊστές, με μόνιμο σημείο αναφοράς τον ήδη διάσημο και σεβαστό, τουλάχιστον σε έναν σημαντικό κύκλο λογίων και λογοτεχνών των Επτανήσων στα 1823-1824, Σολωμό. Ο Μάτεσις έχει πάρει θάρρος από τον *Διάλογο* του Σολωμού που ήδη γνωρίζει και, όπως γράφει: «δὲν θέλει ἀργήσει νὰ ἰδῆ τὸ φῶς».⁵ Αρχικά, έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί πως ο Μάτεσις βλέπει βλέπει στη δημοτική γλώσσα την «εθνική ομιλία» και την «εθνική γλώσσα»⁶, ενώ η κατηγορία που επιλέγει να προσάψει στους κοραϊκούς, ώστε να τους μειώσει, είναι να τους συνδέσει με τη νεοτερικότητα, αποκαλώντας τους «καινουριογλωσσίτες».⁷ Σημειώνει: «Κάθε καινούριο ἔχει τράβηξι εἰς τὸν κόσμον⁸, μάλιστα ἀπὸ τοὺς νέους».⁹ Όπως φαίνεται και από την υποσημείωση του ίδιου, η ρητορική του τοποθετεί τους κοραϊκούς στη σφαίρα της μόδας, του συρμού, προσπαθώντας έτσι να τους αφαιρέσει οποιαδήποτε βαρύτητα. Το σχόλιο αυτό πατάει στην θυμική κοινοτοπία κάθε κοινωνίας ή, στην περίπτωση μας, μιας εν δυνάμει κοινωνίας που βρίσκεται σε μεταιχμιακό ιδεολογικό και πολιτικό στάδιο και αντιμετωπίζει με δυσπιστία οποιοδήποτε φανέρωμα νεοτερισμού. Ο παροιμιακός λόγος, γνήσια έκφραση της θυμικής αυτής κοινοτοπίας,

¹ Βλ. Α. Αθανασοπούλου, «Για τις ελληνικές πηγές του σολωμικού *Διαλόγου*», ό.π., σ. 8.

² Πρβλ. τα δύο ιταλικά σονέτα που έγραψε ο Μάτεσις για τον Σολωμό στα 1818, όταν ο τελευταίος επέστρεψε στη Ζάκυνθο μετά από τις σπουδές του στην Ιταλία, Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι*, Αθήνα 1943, σ. 141-143.

³ Για την χρονολόγηση του κειμένου βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι*, ό.π., σ. 138.

⁴ *Άπαντα Αντωνίου Μάτεσι μετά ιστορικών προλεγομένων*, [...], Εν Ζακύνθω 1881. Βλ. πλέον ολόκληρο κείμενο στα *Άπαντα* του Μάτεσι στο *Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικών. Αντ. Μάτεσις, Στ. Γρανίτσας*, Αθήνα [1968], σ. 110-120, από όπου και οι παραπομπές.

⁵ *Άπαντα Μάτεσις*, σ. 113.

⁶ Ό.π., σ. 112 και σ. 114.

⁷ Ό.π., σ. 110.

⁸ «Μάρτυρας: τὸ γιατρικὸ τοῦ ἱατροῦ Λεροῦ Leroi, τὸ ὅποιο χάρι εἰς τὴν τρέλλα τῶν ἀνθρώπων τὸν καταπλούτισε».

⁹ *Άπαντα Μάτεσις*, σ. 109.

επιβεβαιώνει τη στάση αυτή: «κάθε πέρυσι και καλύτερα». Με αυτό το τέχνασμα, ο Μάτεσις προσπαθεί να τονίσει και να κατασκευάσει την εθνική και ιστορική διαχρονία της απλής δημοτικής γλώσσας και των λογοτεχνικών της αποτυπώσεων, ώστε να προσδώσει σε αυτές το απαραίτητο κύρος.

Το corpus που προτείνεται ως ιδανικό παράδειγμα είναι το αναμενόμενο για έναν δημοτικιστή, και μάλιστα επτανήσιο, καθώς κυρίαρχη θέση έχει η κρητική λογοτεχνία με αποσπάσματα από τον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη* και την *Βοσκοπούλα*, με τα δύο πρώτα να κατέχουν τη μερίδα του λέοντος. Ας θυμηθούμε ότι η τραγωδία του Χορτάτση όχι μόνο είχε γονιμοποιήσει το επτανησιακό θέατρο, αλλά είχε παρασταθεί από νωρίς στη Ζάκυνθο. Ωστόσο, ο Μάτεσις προτείνει και άλλα δημοφιλή αναγνώσματα ως άξια λόγου, όπως ο *Απολλώνιος*, από τον οποίον ανθολογείται ένα δίστιχο, δύο στίχοι από την *Ιστορία της Εβραιοπούλας της Μαρκάδας*, αποσπάσματα από το ποιητικό έργο του Μπουνιαλή και ένας στίχος από την *Ιστορία του Σταυράκογλου* έργα τα οποία γνώρισαν μεγάλη διάδοση και εκδίδονταν τακτικά και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹ Ο κανόνας των παραδειγμάτων συμπληρώνεται από μερικά δημοτικά τραγούδια και από στίχους του Χριστόπουλου· ο τυπικός συνεχιστής της λογοτεχνικής αυτής παράδοσης κατά τους υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας. Το σχήμα της κανονικοποίησης της νεοελληνικής ποίησης, με βασικό κριτήριο τη γλώσσα, δεν διαφέρει από αυτό του Ψαλίδα, όπως φαίνεται από τους συνεχιστές της παράδοσης αυτής που προτείνει, με χιούμορ, ο Μάτεσις:

«Ἄν εὐρεθοῦν ἄνθρωποι, πὸν νὰ μὴ τοὺς ἀρέσουν τοῦτοι οἱ στίχοι ἢ ὅπου νὰ λέγουν ὅτι δὲν εἶναι γραμμένοι εἰς τὴν ἐθνικὴν μας γλῶσσαν καὶ πὼς αὐτὴ δὲν εἶναι ἐκείνη τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Βηλαρᾶ, τοῦ Τρικούπη, τοῦ Χριστόπουλου [...] ἂν εὐρεθῆ, λέγω, κανεῖς, πὸν νὰ ἔχη αὐτὴ τὴ γνώμην, ἄς τὴν δικαιολογήσῃ, καὶ, ἂν ἐπιτύχη, τοῦ δίνω τὴν χαροποιὰν εἶδησι ὅτι εἶναι ἀρκετὸς νὰ ἀποδείξῃ ἀκόμη πὼς εἶναι βάρβαρη καὶ χυδαϊκὴ καὶ κανενὸς δὲν ἀρέσει ἢ γλῶσσα τοῦ Ρασὶν καὶ τοῦ Μολιέρου, πὼς οἱ Ἴταλοὶ μιλοῦν ἀρβανίτικα καὶ πὼς ὁ Ὅμηρος ἔγραψε εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν σεγουνάδων».²

Παρατηρούμε πως οι συνεχιστές της ποιητικής και γλωσσικής παράδοσης που ξεκινά με την κρητική λογοτεχνία, κατά τα παραπάνω, είναι οι ίδιοι που πρότεινε και ο Ψαλίδας λίγα χρόνια πιο πριν με την προσθήκη των σύγχρονων φίλων του Μάτεσι, Τρικούπη και Σολωμού. Η δημοτική γλώσσα πλέον είναι η εθνική γλώσσα, κατά τον Μάτεσι, και τα κρητικά έργα επιστρατεύονται για να αποδώσουν κύρος, ιστορική συνέχεια και εθνική συνέπεια στους σύγχρονους ποιητές της δημοτικής.

Ο Μάτεσις, όμως, σε αντίθεση με τον Ψαλίδα, είναι βαθιά επηρεασμένος από τη σολωμική αισθητική και προσέγγιση στη δημώδη γραμματεία και την κρητική λογοτεχνία, θεωρώντας τον Σολωμό όχι απλώς έναν συνεχιστή της δημοτικής αυτής

¹ Βλ. Ηλεκτρονικό Κατάλογο Ηλίου-Πολέμη, ό.π.

² *Απαντα Μάτεσι*, σ. 114.

παράδοσης, αλλά την κορύφωσή της. Πριν την παράθεση παραδειγμάτων ο Μάτεσις σημειώνει:

«ἀναφέρω ἔδῳ μερικούς στίχους ἀπὸ διάφορα ποιήματα καὶ τραγούδια [...] εἰς τὰ ὁποῖα ἡ γλῶσσα (κατὰ τὰ διάφορα εἴδη τῆς ποίησης) πλησιάζει ἐκείνη τὴ λαμπρότητα, ἡ ὁποῖα στολίζει κάθε σύγγραμμα τοῦ κ. Σολωμοῦ, καὶ τὰ ὁποῖα ἀποδείχνουν καθαρῶτα πὼς δὲν φταίει ἡ γλῶσσα, ἂν εἰς τοῦτα τὰ ποιήματα καὶ τραγούδια μόνον αὐτοὺς τοὺς στίχους ἢ λίγους περισσότερους ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ διαλέξῃ, ἀλλὰ τὸ λίγο πνεῦμα καὶ ἡ ἀνεπιτηδειότης τῶν ποιητῶν ποὺ τὰ ἐσύνθεσε».¹

Στα 1825 πια, και μέσα από τον σολωμικό κύκλο, έχει ξεπηδήσει η ανάγκη για μια περισσότερο προσωποκεντρική ποίηση. Η αναγεννώμενη Ελλάδα ψάχνει τον εθνικό της ποιητή² και πλέον η ιδιότητα του ποιητή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα και τείνει προς την αυταξία της, προσπαθώντας να διαχωριστεί από τους προσφιλείς μέχρι τότε, αλλά γενικόλογους πλέον όρους «λόγιος», «διδάσκαλος» ή «homme de lettres». Η προσωποποίηση αυτή επικυρώνεται στο πλαίσιο του ρομαντικού ατομικισμού (romantic individualism), μιας έννοιας γνωστής και μελετημένης από τους θεωρητικούς του Ρομαντισμού και αφορά την ανάληψη του ατόμου πάνω από τη φύση, την κοινωνία και οποιοδήποτε σύνολο ή υποσύνολο, και την ανάδειξή του σε κινητήριο μοχλό της ιστορίας.³ Σχολιάζοντας, για παράδειγμα, τον «συγκρατημένο ρομαντικό» Kant, ο Isaiah Berlin σημειώνει ότι «ο άνθρωπος γίνεται αντιληπτός ως αντικείμενο εν μέρει φυσικό [...] όταν όμως ο άνθρωπος κατακτά τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία, όταν δείχνεται περισσότερο άνθρωπος από ποτέ [...] τότε ο άνθρωπος κυριεύει τη φύση, τη διαμορφώνει, τη θραύει, της επιβάλλει την προσωπικότητά του».⁴ Μέσα από αυτή την κοσμοαντίληψη γεννιέται και η persona του ρομαντικού ποιητή, μοναχικού δημιουργού και αποκλειστικού δαμαστή και διαμορφωτή της γλώσσας του ή της ποίησής του. Ο Μάτεσις καθιστά, έμμεσα, το προσωπικό ταλέντο («το πνεύμα»), ως βασικότερη προϋπόθεση για τη σύνθεση καλής ποίησης.

Ο Μάτεσις μπορεί, όσον αφορά την κανονικοποίηση της νεοελληνικής ποίησης, να εξάρει την προδρομικότητα της κρητικής λογοτεχνίας, εντούτοις εντοπίζει σε αυτήν μόνον την ιδανική γλώσσα· η ιδέα και το ποιητικό πνεύμα διαφεύγουν, σύμφωνα και με την σολωμική «κατακόρυφη ανύψωση». Ο Κορνάρος δεν είναι παρά ένα ξεθωριασμένο όνομα την εποχή εκείνη. Ο Ποιητής-Λαός, από την άλλη, τα προϊόντα του οποίου τοποθετούνται δίπλα-δίπλα με τα κρητικά έργα και μερικές φορές ταυτίζονται σύμφωνα με τη δεσπόζουσα προσληπτική τάση της εποχής, δεν είναι επαρκής για δημιουργία υψηλής εθνικής ποίησης.

¹ Ό.π., σ. 113. Η υπογράμμιση δική μου.

² Για το φαινόμενο αυτό βλ. Αλ. Πολίτης, «Εθνικοί ποιητές», ό.π., σ. 227-244.

³ Για το ζήτημα αυτό βλέπε ενδεικτικά L. Furst, *Η Προοπτική του Ρομαντισμού*, ό.π., σ. 83-166.

⁴ Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του Ρομαντισμού*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα ²2002, σ. 131.

Η πρώτη εργασία του Μάτεσι, ωστόσο, είναι ενδεικτική του λόγου που αρθρώνεται περί της κανονικοποίησης και της εθνικοποίησης της κρητικής λογοτεχνίας στα χρόνια αυτά, ενώ δεν είναι ο μόνος μέσα από τον σολωμικό κύκλο που υποστηρίζει το σχήμα αυτό. Ο Γεώργιος Ψύλλας (1794-1878 ή 1879), συμφοιτητής του Ασώπιου και του Γ. Γλαράκη στο Göttingen,¹ επιστρέφει στην Ελλάδα στα 1822 και αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα λογίου που ρίχνεται με πάθος στα κοινά. Οι εργασίες του κινούνται γύρω από την οργάνωση της ελληνικής παιδείας, με ό,τι μέσα παρέχονται από την εποχή και αφορούν την έκφρασή της στη δημόσια σφαίρα προς όφελος του Γένους. Ενδιαφέρεται, δηλαδή, για την οργάνωση των ελληνικών τυπογραφείων, την έκδοση μιας εφημερίδας, ενώ αποτελεί ιδρυτικό μέλος της *Φιλόμουσης Εταιρείας* της Αθήνας.² Με τη χρηματική και την υλική βοήθεια του φιλέλληνα στρατηγού Stanhope,³ ο Ψύλλας εκδίδει την πρώτη εφημερίδα στην επαναστατημένη Ελλάδα, την *Εφημερίδα των Αθηνών*, μέσω της οποίας επιθυμεί να αφυπνίσει τις συνειδήσεις των επαναστατημένων Ελλήνων.⁴ Από εκεί, και με αφορμή την έκδοση του σολωμικού *Ύμνου*, ο Ψύλλας σημειώνει:

«Ένα από τὰ πολλά, ὅπου ὑστερεῖται ἕως τώρα τὸ γένος μας, εἶναι καὶ ἡ ἔθνικὴ ποίησις [...] Μόλις δυὸ χιλιάδες καὶ τόσους χρόνους ὕστερα ἀπὸ τὸν χρυσὸν αἰῶνα τῆς ἤκουσεν ἡ Ἑλλάς νὰ τραγουδῇ ὁ Κορνάρος τὰ ἐρωτικό-ἠρωικὰ πάθη τοῦ Ἐρωτόκριτου⁵ μὲ τῆς κρητικῆς διαλέκτου τὲς χάρες! Καὶ ὀλίγους χρόνους πρὶν γένῃ ἡ Κωνσταντινούπολις τὸ θέατρον τῆς τουρκικῆς αἵματοχυσίας καὶ τῶν τόσων ἀνηκούστων κακῶν, ἔψαλε χαριέστατα ὁ Χριστόπουλος τὰ τρυφερὰ τῶν ἐρώτων αἰσθήματα καὶ τὰ γλυκὰ σισυρίσματα τῆς πλόσκας καὶ τῆς βαρέλας. Αὐτὰ μόνον εἶναι, ὅσα γνωρίζομεν ἀληθινὰ ἔθνικὰ ποιήματα, καὶ ὅσα ἀνέκδοτα περιφέρονται ἀπὸ στόμα εἰς στόμα τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἄλλων βουνήσιων τῆς Ἑλλάδος κατοίκων τραγούδια. Τὰ ποιήματα τοῦ ἀθανάτου Ρήγα, μὲ ὄλον ὅπου εἶναι γραμμένα μὲ πατριωτικὸν σκοπὸν, δὲν ἴμποροῦν εἰς τὲς καρδιὰς τῶν λαῶν τῆς Ἑλλάδας ἐκείνην τὴν φλόγα, ἀπὸ τὴν ὅποια ἦτον ἀναμμένος ὁ ποιητὴς τῶν [...] Εἰς τὸν σημερινὸν ὅμως βρασμὸν τῶν περιστάσεων, εἰς τὲς ἡμέρας τοῦτες, μέσα εἰς τὲς ὁποῖες τὰ τιμιώτερα καὶ ὑψηλότερα πάθη τοῦ ἀνθρώπου ἀναψαν ὡς τὸν ὕστερον

¹ Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Οἱ Ἕλληνες σπουδαστές στα 1821*, ὁ.π., ιδιαίτερα σ. 31-35.

² Βλ. τὰ γράμματά του στον στρατηγὸ Stanhope που στέλνει ἀπὸ τὴν Αθήνα στα 1824 καὶ αφοροῦν σε ζητήματα παιδείας καὶ οργάνωσης τῶν τυπογραφείων στο *Greece in 1823 and 1824 being a series of letters and other documents on the Greek Revolution [...]* by the honorable Colonel Leicester Stanhope, Λονδίνο ²1825, σ. 435-439, σ. 452-456, σ. 456-459.

³ Για τὸν Stanhope καὶ τὴ φιλελληνικὴ του δράση βλ. *Dictionary of National Biography*, επιμ.: Sidney Lee, τ. 54, Λονδίνο 1898, σ. 20-21. Βλ. καὶ L. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, ὁ.π., σ. 437-438, ὅπου γράφει ὁ Ψύλλας στον Stanhope ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ὅπου καὶ πρωτοεκδόθηκε ἡ *Εφημερίδα*: «I have to inform you, sir, that the scarcity of printers in Greece is very great; and that when the first sheet of the journal was ready, the whole family of the printer fell sick [...] and this is the reason I have not written before, being always in hopes of sending you the two or three first numbers of, what I may call, *your journal*». Ἡ υπογράμμιση στο πρωτότυπο κείμενο.

⁴ Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ἐντυπες Εφημερίδες», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 584.

⁵ «Τοῦτον τὸ ὠραιότατο ποίημα μὲ τὰ τόσα φυσικὰ καὶ ἀπλὰ κάλλη τοῦ τὸ ἐψιμύθωσαν μὲ τὰ ψευδοστολίσματα τῆς φανταστικῆς καὶ ἀσύστατης γλώσσας τώρα ὕστερα, διὰ νὰ τὸ κάνουν ἀρεστὸν εἰς τὴν διεφθαρμένην ὄρεξιν». Σημειώνει ὁ Ψύλλας, μιλώντας για τὸν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Φωτεινοῦ.

βαθμὸν [...] κατὰ λόγον φυσικὸν ἔπρεπε νὰ γεννηθοῦν καὶ ποιηταὶ καὶ ποιήματα ἄξια τῆς μεγάλης τώρα ἐποχῆς [...] πιστεύομεν δυνατὰ, ὅτι τὰ δεσμὰ τῆς ψυχρῆς σοφολογιωτάτικης ἀνατροφῆς [...] ἐμπόδισαν τὴν γονιμότητα τῆς φαντασίας πολλῶν».¹

Αυτὰ γράφει ο Ψύλλας στις 30 Οκτωβρίου του 1825 και ακολουθεῖ μια σύντομη, εγκωμιαστικὸν χαρακτήρα, αποτίμηση του σολωμικοῦ Ἰγμνου. Ἄλλωστε, ἡ σχέση του Ψύλλα με τον Σολωμὸ ἦταν πολὺ δυνατὴ.² Ο Ψύλλας εκκινώντας ως υπερασπιστὴς τῆς δημοτικῆς γλώσσας, τὴν ὁποία προτάσσει ως ἀπαραίτητο ποιοτικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς νέας ἐλληνικῆς ποίησης, εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας που ἐθνικοποιεῖ τὸν *Ερωτόκριτο*. Μάλιστα, τοποθετεῖ τὸ «ἠρωικὸ» στοιχεῖο του ποιήματος δίπλα στο κυρίαρχο μέχρι τώρα ἐρωτικὸ. Ακολουθώντας τὸ σχῆμα του Ψαλίδας, τοποθετεῖ στὴν ἀφετηρία τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ποίησης τὸν *Ερωτόκριτο*, τὸν ὁποῖον συνδέει, ὅπως ἀκριβῶς και ὁ Ψαλίδας, με τὸν Χριστόπουλο,³ μόνον που στα 1825 ἔχει ἐμφανιστεῖ ὁ Σολωμὸς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ σχῆμα του Ψύλλα –και του Μάτεσι– ἀνήκει στὴν ἴδια παράδοση.

Στὸ σχῆμα του Ψύλλα ὁ Ρήγας ἀπορρίπτεται λόγω τῆς γλώσσας του και τῆς ποιητικῆς-πνευματικῆς παράδοσης ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται, δηλαδὴ τὴ φαναριώτικη. Ο Ψύλλας ἐδῶ προτείνει τὴν δική του ἐκδοχὴ γιὰ ἓναν Κανόνα τῆς Νεοελληνικῆς Ποίησης, με ἀρχηγέτη τὸν Κορνάρο⁴, ἀκολουθώντας πιστὰ τὸ σχῆμα του Ψαλίδας, ἀφού και οἱ δύο λόγοι ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν υποστήριξή τους γιὰ τὴ δημοτικὴ γλώσσα. Τὸ σχῆμα του συμπληρῶνεται ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται φυσιολογικά στὸν Κανόνα που προτείνει. Τὸ κείμενό του ἀποτελεῖ μιὰ πρόταση κανονικοποίησης τῆς νέας ἐθνικῆς ποίησης τῶν Ἑλλήνων και ταυτόχρονα μιὰ σκληρὴ ἐπίθεση στους υποστηρικτὲς τῆς λόγιας και ἀρχαιοπρεποῦς ποίησης.

Ἡ πνευματικὴ σκευὴ του Ψύλλα δικαιολογεῖ τὶς ἀπόψεις του περὶ ἐλληνικῆς ποίησης: Κερκυραῖος στὴν καταγωγή, καλὸς φίλος και θαυμαστὴς του Σολωμοῦ, ἀντρώθηκε στο Göttingen ἀνήκοντας στὸν στενὸ κύκλο τῶν ἐπιγόνων του Κοραῆ⁵ και ἔχοντας καλοὺς φίλους τὸν Ἀσώπιο και τὸν Γλαράκη. Ἐπομένως, ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τὴν κρητικὴ ποίηση και τὸν *Ερωτόκριτο*, ὅπως και ἡ ἀνάδειξη του κορναρικοῦ ποιήματος σε ἀφετηρία τῆς νέας ἐλληνικῆς ποίησης φαντάζει ἀναμενόμενη. Ἡ περίπτωση του Ψύλλα, μάλιστα, ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο τεκμήριο τῆς σύγκλισης του ἐπτανησιακοῦ δικτύου λόγιουσῆς με τὸ ἀντίστοιχο τῶν κοραϊκῶν ἐπιγόνων ὡς πρὸς τὴν ἀνάδειξη τῆς

¹ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ὁ Τύπος στὸν Ἀγῶνα*, τ. 1, Αθήνα 1971, σ. 232-233.

² Ὁ Τερτσέτης στὴν *Ἀπλὴ Γλῶσσα* σημειῶνει: «Ὅταν ὁ Σολωμὸς ἀνάφερνε τὸ ὄνομα του Ψύλλα ἐκολλοῦσαν τὰ χεῖλη εἰς τὸ στόμα του». Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Α', σ. 306.

³ Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ πὼς μοναδικὸ βιβλίον που τυπώθηκε στὴν Αθήνα στα 1825-1826 ἦταν τὰ *Λυρικὰ* του Χριστόπουλου (ἐκδ. 1825. Μοναδικὸ ἀντίτυπο σώζεται στὴ Γεννάδειο). Τὸ βιβλίον μάλιστα τυπώθηκε στο τυπογραφεῖο που ἐκδιδόταν ἡ *Εφημερίδα* του Ψύλλα, τὸ ὁποῖο εἶχε δωρίσει ὁ Stanhope. Αὐτὸ καταδεικνύει πὼς ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ τῶν *Λυρικῶν* τυπώθηκε με πρωτοβουλία του ἴδιου του Ψύλλα. Βλ. Ἐλένη Τσαντσάνογλου, «Ἐνα χειρόγραφο τῶν *Λυρικῶν* του Ἀθανάσιου Χριστόπουλου στο Βρετανικὸ Μουσεῖο», *Ἑλληνικά*, τ. 22, τχ. 1 (1969), σ. 210.

⁴ Βλ. και Γ. Βελουδῆς, *Ὁ Σολωμὸς τῶν Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 79, σ. 136, σ. 138-139.

⁵ Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς στα 1821*, ὅ.π., σ. 31-35 και σ. 40.

δημοτικής γλωσσικής παράδοσης αλλά και της κρητικής λογοτεχνίας, ζήτημα που εξετάζεται ενδελεχέστερα αμέσως παρακάτω.

3.2. Κριτικές συγκλίσεις σολωμικού / επτανησιακού και κοραϊκού δικτύου για την κρητική λογοτεχνία.

Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να τονιστεί και η σημασία ορισμένων σημειώσεων του Ασώπιου, που χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830, οπότε και δίδασκε στην Ιόνιο Ακαδημία. Μέσα από τις ανέκδοτες αυτές σημειώσεις φαίνεται ότι η κανονικοποίηση του Ψύλλα δεν αφορά αποκλειστικά στα δίκτυα λόγου των σολωμικών επτανήσιων ή των πρώιμων δημοτικιστών, παρά μπορεί να θεωρηθεί και ως μια τάση που πρέσβευαν επίσης οι λιγοστοί επαναπατρισμένοι επίγονοι της κοραϊκής διδασκαλίας. Ο Ασώπιος είχε ετοιμάσει, προφανώς για τις ανάγκες των μαθημάτων του στην Ακαδημία, μια σύντομη μελέτη 6 φύλλων με τίτλο «Περί Μετρικής», η οποία φέρει ημερομηνία 7 Απριλίου 1832.¹ Η στοχοθεσία του αφορά τον δεκαπεντασύλλαβο και τα περισσότερα παραδείγματα που εκθέτει αντλούνται από ποιήματα του Βηλαρά και του Χριστόπουλου.² Η μελέτη κλείνει με την παράθεση των ενδεικτικότερων εκπροσώπων της νεοελληνικής ποίησης:

«Ήτον εὐχῆς ἔργον νὰ συναχθοῦν ὅλα τὰ δημῶδη τραγούδια τῆς Ἑλλάδος. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐξεδόθησαν εἰς τὴν ὑπὸ Φωριέλου [...] συλλογὴν. | Ποιήματα διάφορα ἔχομεν ἀρχαιότερα μὲν: Ἐρωτόκριτος, Γάμοι Θησέως, Ἐρωφίλη εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον | Οἱ Κρήτες εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι ποιηταὶ μας. | Νεώτερα ἔχομεν: Χριστόπουλου, Βηλαρά, Σακελλαρίου, Πρετεντέρη, Σολωμοῦ καὶ ἄλλα».³

Τα παραπάνω λειτουργούν ως ένα ενδεικτικό σχήμα για μια πρώτη κανονικοποίηση της νεοελληνικής ποίησης από τον Ασώπιο, στο πλαίσιο μάλιστα της διδασκαλίας στην Ιόνιο Σχολή. Ξανά η κρητική ποίηση τοποθετείται στην αφετηρία και συνδέεται άμεσα με ποιητές όπως ο Βηλαράς, ο Χριστόπουλος και ο Σολωμός, αλλά και με τα δημοτικά τραγούδια. Το σχήμα του Ασώπιου είναι πανομοιότυπο με αυτό του Ψύλλα, μόνο που η φιλολογική του ιδιότητα και η φιλέρευνη διάθεσή του τον σπρώχνει να συμπεριλάβει και άλλους σύγχρονους ποιητές.

Να προστεθεί εδώ πως στον ίδιο φάκελο εμπεριέχονται και μερικά σταχωμένα μεταξύ τους φύλλα, τα οποία δεν φέρουν ημερομηνία, και αφορούν μια έκδοση των ποιημάτων του Βηλαρά που φαίνεται να ετοιμάζε ο Ασώπιος. Το κείμενο τιτλοφορείται «Πρόγραμμα Τυπογραφικόν»⁴ και, όπως φαίνεται, αποτελεί πρώτη πρόχειρη⁵ γραφή μιας αγγελίας-εισαγωγής για την επικείμενη έκδοση. Στο τέλος, μάλιστα, παρατίθεται

¹ Αρχείο Ασώπιου στην ΕΒΕ, Κουτί VII [No. 8 σε μεταγενέστερη ταξινόμηση] Σύμμικτα Ασωπίου 1825-2022, Φακ. VII Σύμμικτα: Γ) Φιλολογικά κ.α., Αρ. 1961: 30 x 20, Φύλλα 6.

² Ό.π., 2ν-3ν.

³ Ό.π., 6ν.

⁴ Πρόκειται για τρία φύλλα, γραμμένα στο μισό περιθώριο, χωρίς κάποια αρίθμηση ή άλλη ταξινομική ένδειξη.

⁵ Το χφ. είναι εξαιρετικά δυσανάγνωστο.

χώρος για τους συνδρομητές και τους τόπους διαμονής τους. Μόνο για το Ναύπλιο αναγράφεται ένα όνομα: αυτό του «ευγενεστάτου κυρίου Σπυρίδωνος Τρικούπη». Ο Τρικούπης εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο αμέσως μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, οπότε το κείμενο του Ασώπιου είναι συνταγμένο μετά τον Οκτώβριο του 1831 και η θέση του στο ίδιο φάκελο με το κείμενο «Περί Μετρικής», αποδεικνύει πως στα 1831-1832 ο Ασώπιος σχεδίαζε την έκδοση ποιημάτων του Βηλαρά, ενώ βρισκόταν στην Κέρκυρα. Τα λόγια του για τον Βηλαρά είναι πολύ κολακευτικά: «Ἀπὸ τὰ πολλὰ χαριτωμένα πονημάτια τὰ ὁποῖα ἐξήλθαν ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ μακαρίτου Ἰωάννου Βελλαρᾶ Ἰωαννίτου, γνωστοῦ διὰ τὴν εὐφυΐαν, καὶ τὴν ποιητικὴ φλέβα του, ἤμπόρεσαν εὐτυχῶς νὰ διασωθοῦν ὀλίγα τινὰ εἰς τύπον, λείψανα ναυαγίου μεγάλου».¹

Επομένως, το ιστορικό σχήμα που προτάσσει ο Ασώπιος, δεν διαφέρει ιδιαίτερα από αυτό του Ψύλλα, του Μάτεσι ή του Ψαλίδα λίγο παλιότερα. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν επίσης ότι η δημοτική λογοτεχνία και τα κρητικά έργα δεν έλειπαν παντελώς από τη διδακτική του δράση στην Ιόνιο Ακαδημία στις αρχές της δεκαετίας του 1830. Παρόλο που αυτά περιορίζονταν σε απλές αναφορές, τουλάχιστον όσο γνωρίζουμε, η ιστορική τους τοποθέτηση φανερώνει μια προσπάθεια για κανονικοποίηση της νεοελληνικής ποίησης με αφετηρία τα κρητικά έργα, τα οποία τροφοδοτούν γλωσσικά και ποιητικά τους μεταγενέστερους Έλληνες ποιητές που εκφράζονταν σε απλή δημοτική.

Αυτά τα ενδεικτικά φαινόμενα εφορμούν από την προσπάθεια της λογιόσύνης για να ανάδειξει και να υπερασπιστεί τη δημοτική γλώσσα και τις λογοτεχνικές αποτυπώσεις της. Τόσο οι επτανήσιοι λόγιοι όσο και ο Ασώπιος, από την πλευρά των κοραϊκών επιγόνων, αναπαράγουν το σχήμα του Ψαλίδα, αδιάφορο εάν γνώριζαν ή όχι την επιστολή του τελευταίου στον Δούκα, στην οποία παραθέτει την πρότασή του για τον Κανόνα της Νεοελληνικής Ποίησης. Επομένως, οι υποστηρικτές ενός ποιητικού κανόνα αποτελούμενο από έργα σε δημοτική γλώσσα, ορίζουν ως αφετηρία τους τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας και άμεσους επιγόνους τους τις ποιήσεις των Χριστόπουλου, Βηλαρά και Σολωμού.

Σε αντίθεση όμως προς τα προεπαναστατικά χρόνια και το απεθνικοποιημένο σχήμα του Ψαλίδα, οι περιπτώσεις των Μάτεσι, Ψύλλα και Ασώπιου εφορμούν από την ανάγκη που είχε λαξευτεί σταδιακά στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα για κατασκευή ενός εθνικού ιστορικού λογοτεχνικού σχήματος και μιας εθνικής λογοτεχνικής γλώσσας. Η οπτική αυτή εξηγεί, εν μέρει, και τον λόγο της απουσίας μιας ουσιαστικότερα κριτικής προσέγγισης στην ποίηση του παρελθόντος: το βάρος έχει πέσει στο ζήτημα της ιστορικής συνέχειας, καθώς η αξία των παλαιότερων έργων θεωρείται απλώς δεδομένη, επομένως αβαρής και αδιάφορη.² Πρόκειται για διαδικασία που στηρίζεται στην «έμφαση» και την «επιλογή» έργων από το πεδίο της γενικότερης γραμματολογίας που θα προβληθούν ως κληρονομιά για τη σύγχρονη ποίηση.³

¹ Βλ. ό.π.

² Για την διαπίστωση αυτή στο πλαίσιο κανονικοποίησης ευρωπαϊκών λογοτεχνικών την ίδια εποχή βλ. P. U. Hohendahl, *Building a national literature*, ό.π., σ. 140-141 και σ. 147.

³ Βλ. ό.π., σ. 140.

Η σύγκλιση των δύο δικτύων (επτανησιακού και κοραϊκού) επιβεβαιώνεται και από ένα άλλο σύγγραμμα, επικεντρωμένο στην ανάδειξη και απενοχοποίηση της δημοτικής γλώσσας, καμωμένο αρκετά αργότερα, τη δεκαετία του 1850. Ο ζακυνθινός Παναγιώτης Χιώτης (1814-1896), μαθητής του Χριστόφορου Φιλητά, μεταφράζει από τα ιταλικά και εκδίδει στα 1851 το έργο του κερκυραίου, αρχικά κοραϊκού, Ανδρέα Μουστοξύδη (1785-1860) *Παρατηρήσεις τινές επί της παρούσης Ελληνικής Γλώσσης*, γραμμένο το 1825.¹ Η έντονη δράση του Μουστοξύδη για τη χαρτογράφηση της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας είχε ήδη φανεί στον *Ελληνομνήμονα* τη δεκαετία του 1840 και στη σχέση του με το έργο του Φιλητά, όπως εξετάσαμε παραπάνω. Βαθιά επηρεασμένος από την κοραϊκή ερασιμική μεθοδολογία στα «μνημεία» της νεοελληνικής γλώσσας και γραμματείας –«οὕτω τὴν σήμερον ὁ Κοραῖς ποδηγετεῖ ἡμᾶς» γράφει στα 1825–² γράφει μια απολογία για τη δημοτική γλώσσα προσπαθώντας να αναδείξει την πλουσιότητά της και να καταρρίψει τον μύθο της παραφθοράς της νεοελληνικής γλώσσας από ξένα στοιχεία. Είναι ξεκάθαρα κοραϊκή η διαπίστωσή του ότι «νέαι πλοῦτοι θέλουσι ἀθροίζονται ἐκ τῶν δημοτικῶν διαλόγων καὶ ἐκφράσεων τοῦ λαοῦ»,³ μια διατύπωση που φέρνει στο νου τις εργασίες του Γεώργιου Κρομμύδη.

Η μετάφραση του Χιώτη, πέραν από τον προφανή σκοπό της προγραμματικής «επιλογής» του έργου, που εκφράζει τον πόθο του να προωθήσει τη χρήση της δημοτικής γλώσσας, είναι σημαντική κυρίως λόγω του εκτενούς υπομνηματισμού της. Οι υποσελίδιες σημειώσεις ανήκουν στον Χιώτη, ο οποίος με αυτόν τον τρόπο συνομιλεί με τον Μουστοξύδη και ενισχύει τα επιχειρήματα του δεύτερου με πολλά λογοτεχνικά παραδείγματα. Όταν ο επτανήσιος και ιταλοτραφής Μουστοξύδης αρθρώνει θετικό λόγο για του «λατινισμούς» ή «ιταλισμούς» της νεοελληνικής γλώσσας, ο Χιώτης συμπληρώνει: «Πρόσθετες καὶ τὸ ρήγας ἐκ τοῦ λατινικοῦ rex καὶ ρήγησσα ἀντὶ βασιλῆς, εὐρισκόμενα καὶ παρὰ Κορνάρῳ τῷ εὐφυσεστάτῳ ποιητῇ τοῦ Ἐρωτόκριτου: Ὁ Ρήγας μὲ τὴν Ρήγησσα βουλήθη του νὰ κάνη καὶ τὸ λαγοῦτο, μουγγιά, μουγγρίζω, τὰ ὁποῖα ἰταλικά ἐγραιοκίθησαν».⁴ Ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί για άλλη μία φορά ιδανικό παράδειγμα της πλουσιότητας της δημοτικής γλώσσας και αναφέρεται εγκωμιαστικά από τον Χιώτη. Παρακάτω ο Μουστοξύδης σημειώνει χωρίς να γίνεται πολύ συγκεκριμένος:

«Πρὸς ἐκείνους λοιπὸν τοὺς ἀλλογενεῖς, οἵτινες, ἐρωτῶσι ποῦ πρέπει νὰ ἐύρωσι τὰ καθαρὰ ὑποδείγματα τῆς σημερινῆς γλώσσης τῶν Ἑλλήνων, θέλομεν ἀποκρίνεσθαι ἐν τοῖς συγγραφεύσιν αὐτῶν. Ἀποκρινόμενοι δὲ οὕτω, πρέπει νὰ ἐξαιρέσωμεν τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἀλαξεύτους ἢ ἄλλως σκολιοὺς συγγραφεῖς, χρωμένους τὸ ἀγροῖκον καὶ ἐγχώριον αὐτῶν ψέλισμα ἀποκλειστικῶς».⁵

¹ Ανδρέας Μουστοξύδης, *Παρατηρήσεις τινές επί της παρούσης Ελληνικής Γλώσσης συγγραφείσαι Ιταλιστί τω 1825*, μτφρ. Π. Χιώτης, χ.χ. [1851].

² Ὁ.π., σ. 72.

³ Ὁ.π., σ. 72.

⁴ Ὁ.π., σ. 46, σημ. λα΄.

⁵ Ὁ.π., σ. 68.

Και ο Χιώτης υπομνηματίζει: «Δὲν ἐννοῦνται ταῦτα περὶ τῶν ποιητῶν Κορνάρου, Χορτάτσου, καὶ ἄλλων Κρητικῶν, οὔτε περὶ Βηλαρὰ».¹ Δεν γνωρίζουμε, βεβαίως, αν αυτή ήταν η άποψη και του Μουστοξύδη. Ο Χιώτης εδώ προτείνει έμμεσα και τον ποιητικό κανόνα που ευαγγελίζεται, τον τυπικό κανόνα των πρώιμων δημοτικιστών, των σολωμικών και των κοραϊκών επιγόνων. Σε υποσημείωση που ακολουθεί συντάσσει έναν μακρύ κατάλογο ποιητών και λογίων που έχουν συγγράψει σε απλή ή κοινή (κατά τον Κοραή) γλώσσα.² Ο κατάλογος ξεκινά με τον Κορνάρο, ενώ αναφέρεται επίσης η *Βοσκοπούλα* (που λανθασμένα αποδίδεται στον Χορτάτση) και η *Ερωφίλη*. Στον κατάλογο περιέχονται ακόμα και εκπρόσωποι της φαναριώτικης λογοτεχνικής παράδοσης (Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και Γεώργιος Σούτσος), ενώ το βάρος πέφτει, όπως είναι αναμενόμενο, στους επτανήσιους ποιητές (Κουτούζης, Δανιλάκης, Ρουσμελής, Κάλβος, Τερτσέτης).

Η όψιμη αυτή συνάντηση του Χιώτη με τον Μουστοξύδη καταδεικνύει πόσο καρπερό ήταν το μπόλιασμα της κοραϊκής μεθοδολογίας στην επτανησιακή λογιούση. Ο Χιώτης, όπως και ο αεικίνητος κοσμοπολίτης Μουστοξύδης³ παλαιότερα, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της μίξης αυτής, που αποδεικνύουν τις πολλές ιδεολογικές και γραμματολογικές, ως προς την ανάδειξη και την καλλιέργεια της απλής γλώσσας και των λογοτεχνικών της αποτυπώσεων, μεταξύ των κοραϊκών επιγόνων και επτανησιακής λογιούσης στα χρόνια 1820-1850. Μέσω της συνέργειας των δύο αυτών δικτύων λογιούσης προωθείται σταθερά η κανονικοποίηση και η ανάδειξη της κρητικής λογοτεχνίας.

Οι γλωσσικές απόψεις του Χιώτη και του λογοτεχνικού corpus που τις υποστηρίζουν αποκρυσταλλώνονται στο έργο του *Περί δημοτικής εν Ελλάδι γλώσσας* (1859), το οποίο απευθύνει και αφιερώνει στον Α. Ρ. Ραγκαβή.⁴ Το motto του βιβλίου ερανίζεται από τα «Προλεγόμενα» του Κοραή και στο έργο αυτό ο Π. Χιώτης χαρτογραφεί με τρόπο εμπειριστατωμένο την ιστορία της απλής δημοτικής γλώσσας, χρησιμοποιώντας τεχνικά και γραμματικά επιχειρήματα. Η κρητική λογοτεχνία και ο Σολωμός επαινούνται διαρκώς, ενώ προκειμένου να υποστηρίξει την άποψή του αναφορικά με τη γλωσσική και καλλιτεχνική αξία των κρητικών έργων, παραθέτει το γνωστό απόσπασμα από την επιστολή του Δονά-Πασχάλη.⁵ Το έργο του Χιώτη είναι μια ακόμα απολογία της δημοτικής γλώσσας, που φανερώνει ξανά τη σύγκλιση κοραϊκής μεθοδολογίας με την επτανησιακή γραμματολογική παράδοση. Παράλληλα, προοικονομεί τις σημαντικές γλωσσικές μελέτες των «κοραϊκών επτανήσιων» φίλων Ιωάννη Σταματέλου και Νικολάου Κονεμένου, οι οποίες θα εξεταστούν στο τελευταίο μέρος της εργασίας, όταν στα 1870 το γλωσσικό ζήτημα ξαναφουντώνει.

¹ Ό.π., σ. 68, σημ. με΄.

² Ό.π., σ. 76-78, σημ. μστ΄.

³ Βλ. Αγάθη Νικοκάβουρα, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η παιδεία*, Κέρκυρα 1965, ιδιαίτερα σ. 25-57.

⁴ Βλ. *Περί δημοτικής εν Ελλάδι γλώσσας. Διατριβή υπό Π. Χιώτου*, Εν Ζακύνθω 1859 [φωτοαναστατική έκδ. Καραβία, Αθήνα 1976], σ. γ΄-ζ΄.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 120-123.

3.3. Αποσπασματικές προσπάθειες του Λασκαράτου

Στο ταξινομικό λόγο περί ποίησης μπορεί να ενταχθεί και η δραστηριότητα των ρομαντικών ελληνιστών, οι οποίοι, κυρίως στην Ευρώπη, όπως είδαμε, αλλά και στον ελληνικό χώρο, από τη σύσταση του ελλαδικού κράτους και μετά, στρέφουν το βλέμμα τους στην παλαιότερη νεοελληνική ποίηση. Η συλλογή δημοτικών τραγουδιών, παροιμιών και η ενασχόληση με τα παλαιότερα κείμενα είχαν περάσει πια στα 1830-1840 στη συνείδηση της νεοελληνικής λογοισύνης ως προσπάθειες χαρτογράφησης της λογοτεχνικής ιστορίας του Νέου Ελληνισμού και κατ' επέκταση ως πράξεις πολιτισμικής και ιστορικής αυτογνωσίας. Η αρχαιολογική αυτή προσέγγιση στα «μνημεία» της νεοελληνικής γλώσσας και ποίησης, όπως περιγράφηκε παραπάνω με τις περιπτώσεις του Κρομμύδη και άλλων κοραϊκών, συνταιριάζεται με αυτό που η Κυριακίδου-Νέστορος ονομάζει «πρωτοεπιστημονική φάση της ελληνικής λαογραφίας» και θέτει το ενδιαφέρον ρητορικό ερώτημα: «πρέπει λοιπόν να παραδεχτούμε ότι στην ελληνική λαογραφία δεν υπάρχει λογοτεχνική, παρά μονάχα αρχαιολογική αντιμετώπιση της λαϊκής λογοτεχνίας;».¹ Στη δεκαετία του 1840 η Κρήτη έχει αρχίσει να απασχολεί τους πρώτους ερασιτέχνες λαογράφους, πέραν από τους λογίους που αναζητούν την ταυτότητα και τον χαρακτήρα της λογοτεχνίας της. Τα *Κρητικά* του Χουρμούζιου (1842) είναι μια πρώτη ένδειξη της τάσης αυτής. Η ιδιαιτερότητα του τόπου καθρεφτίζεται στο ήθος των κατοίκων και κατ' επέκταση στην πολιτισμική τους ταυτότητα. Τόπος, ήθος, πολιτισμός εξετάζονται αδιαχώριστα και η *ψυχή του λαού* (Volksgeist) διαποτίζει τον τόπο, όπως και το αντίστροφο.²

Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ενταχθεί και το ταξίδι του κεφαλλονίτη Ανδρέα Λασκαράτου στην Κρήτη το 1845. Ο ίδιος γράφει στην *Αυτοβιογραφία* του:

«Unico mio scopo era di trovarvi delle persone istruite per leggere ed esaminare insieme con loro le poesie cretensi; di instruite me in quel dialetto, di raccogliervi quante altre poesie potevo, scritte nella lingua volgare; studiarle tutte, e di fare poscia un'edizione di una bella collezione [...] Poche poesie volgari ho potuto raccogliere in quel mio viaggio. In Creta poi, a Canea non ho trovato uomo istruito alcuno, il quale mi potesse aiutare alla lettura e allo studio delle poesie cretensi, che avevo portato con me da Cefalonia».³

Ο Λασκαράτος όταν μιλά για τη μελέτη της «κρητικής ποίησης» (poesie cretensi) αναφέρεται τόσο στα ποιήματα της Κρητικής Αναγέννησης όσο και στα τραγούδια του

¹ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα 2006, σ. 67.

² Βλ. ό.π., σ. 58 τις παρατηρήσεις της Κυριακίδου-Νέστορος στα *Κρητικά* του Χουρμούζιου.

³ Vincenzo Mascaro, «Le Memorie di Andrea Lascaratos», ανάτυπο από «La Procellaria» 3 (1969), 138-139. Βλ. επίσης, *Ανδρέα Λασκαράτου Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη Βιογραφία*, επιμ.: Αλέκος Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1966, σ. 22-23. Βλ. και την εργασία του Γ. Γ. Αλισανδράτου, «Ερανίσματα για τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή», *Ελληνικά* 20 (1967), σ. 440, όπου αναδημοσιεύεται το παραπάνω απόσπασμα. Για την επίσκεψη του Λασκαράτου στην Κρήτη, βλ. και Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ο Λασκαράτος στην Κρήτη», *Κρητικές Σελίδες* 1 (1935-1936), σ. 182-185.

τόπου. Η πρόθεσή του μοιάζει να εκκινεί από το ενδιαφέρον του για την κρητική ποίηση εν γένει και αυτό μας φέρνει πιο κοντά στο corpus, τη δεξίωση του οποίου εξετάζουμε. Η πράξη του ταξιδιού και η αιτιολογία αυτού καταδεικνύει την άμεση εξάρτηση του τόπου με την ποιητική του παραγωγή.

Παρόλα αυτά, ο Λασκαράτος δεν μας έχει αφήσει καμία ρητή μνεία, είτε στα δοκίμια του είτε στα ποιήματά του, για τα κρητικά έργα. Ούτε στα πολύ μεταγενέστερα έργα του, όπου υπερασπίζεται τη χρήση της απλής γλώσσας,¹ αναφέρεται στην κρητική ποίηση. Άλλωστε, όπως φαίνεται και στο παραπάνω απόσπασμα, στα 1845 δεν κατάφερε να βρει κάποιον λόγιο γνώστη των ποιημάτων αυτών, στα Χανιά τουλάχιστον, ώστε να τον βοηθήσει στην αναζήτησή του. Σε γλωσσικό επίπεδο ανήκει στους ριζοσπάστες δημοτικιστές και ο Παλαμάς σημειώνει γι' αυτόν, κάπως αυθαίρετα και διαισθητικά, χωρίς ωστόσο να πέφτει έξω: «Πιστεύει [ο Λασκαράτος] πως η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* είναι κατάλληλη και για την ποίηση και για τη πεζογραφία.[...] Βλέπει το ζήτημα [το γλωσσικό] από τα 1845 όπως εμείς το βλέπουμε, ύστερ' απ' όλα τα ξετυλίγματα που δέχτηκε».²

Θεωρώ πως η ανάμειξη του Λασκαράτου σε ζητήματα της επικαιρότητας και η ένθερμη ενασχόλησή του με το πολιτικό γίνεσθαι, δεν του άφησαν χρόνο να αρθρώσει κριτικό λόγο για την κρητική λογοτεχνία. Άλλωστε, την ποιησή του, κατεξοχήν σατιρική, την ποδηγετούν τα κακώς κείμενα της επικαιρότητας. Ο Δημαράς εύστοχα τον χαρακτηρίζει «δημοσιολόγο».³ Αυτή η στάση, πιθανότατα, τον απέτρεψε στα 1845 να αρθρώσει περαιτέρω λόγο για την κρητική ποίηση. Σημαντικό τεκμήριο προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί ένα γράμμα που στέλνει ο Λασκαράτος τον Νοέμβριο του 1845 από την Κρήτη σε κάποιον Νικόλαο Θεοδώρου. Στα ιταλικά τού εξηγεί για διάφορες ανομίες των δικαστών στην Κρήτη. Ο Θεοδώρου τυπώνει το εκτενές γράμμα (29 σελίδες) την ίδια χρονιά, χωρίς λοιπά στοιχεία έκδοσης, και το προλογίζει ως εξής: «Δημοσιεύω τήν παρούσαν έπιστολήν σταλείσαν μοι παρά του Κ. Λασκαράτου δια να ίδωσιν οί ήμέτεροι Έλλαδίται ότι αύθαιρεσίαι τών ύπαλλήλων παντοῦ γίνονται, και ὄχι άποκλειστικῶς μόνον εις τήν Έλλάδα».⁴ Ακόμα και στην Κρήτη λοιπόν, την οποία επισκέφτηκε ο σχετικά νεαρός Λασκαράτος με σκοπό, σύμφωνα με τα λεγόμενά του τουλάχιστον, να μελετήσει την κρητική ποίηση, απορροφάται από τα κακώς κείμενα της πολιτικής και θεσμικής κατάστασης του νησιού. Ίσως αυτός να είναι ο λόγος που δεν μας άφησε τεκμήρια της σχέσης του με την κρητική λογοτεχνία την εποχή εκείνη, η οποία μοιάζει να περιορίστηκε στην τέρψη της προσωπικής ανάγνωσης και μελέτης.

¹ Ανδρέας Λασκαράτος, «Η Γλώσσα», *Ποικίλη Στοά*, έτος Ε', 1885, 69 και «Τέχνη του δημηγορείν και του συγγράφειν (1878), βλ. πλέον, *Ανδρέα Λασκαράτου, Τέχνη του δημηγορείν και του συγγράφειν. Η Κολιατσάδα*, επιμ.: Ε. Λαμπίρη, Αθήνα 1954, σ. 9-112.

² Κωστής Παλαμάς, «Λασκαράτος και Βαλαωρίτης» *Άπαντα*, τ. Η', σ. 191-192. [Πρόκειται για ομιλία στη *Φοιτητική Συντροφιά* στις 12 Δεκεμβρίου 1910].

³ Κ. Θ. Δημαράς, *Από τις πηγές προς την μορφή του Λασκαράτου*, Αθήνα 1961, σ. 8, όπου και σημειώνεται: «Έχει κανείς έντονη την εντύπωση ότι ο Λασκαράτος ζει μέσα στην επικαιρότητα».

⁴ *Επιστολή Α. Λασκαράτου προς τον Νικόλαον Θεοδώρου γραφείσα εν Candia 1845*, Εν Αθήναις, χ.ο., 1845. Το μοναδικό αντίτυπο του βιβλίου αυτού απόκειται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη: MGL 714.15 και δεν έχει βιβλιογραφηθεί.

Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελεί η δημοσίευση των 62 πρώτων στίχων του *Απόκοπου* στο περιοδικό *Η Διαολαποθήκη* από τον ίδιο, είκοσι περίπου χρόνια μετά την επίσκεψή του στην Κρήτη. Στο συγκεκριμένο τεύχος είχε αναλάβει αποκλειστικά εκείνος τη σύνταξη, καθώς ο βασικός συντάκτης της εφημερίδας Φερδινάνδος Φ. Όδδης (1836-1915;), απουσίαζε.¹ Έχοντας το απόλυτο ελεύθερο, δημοσιεύει το απόσπασμα από τον *Απόκοπο*, χωρίς όμως κάποια άλλη μνεία και δίχως να αναφέρει την έκδοση που χρησιμοποιεί. Οι μοναδικές σημειώσεις είναι ένα μικρό και βιαστικό γλωσσάρι ιδιωματικών λέξεων και τύπων: «φαρίν», «προυνό», «τάχα», «το ανέβην» και «φρούδιν».² Η δημοσίευση αυτή, καθώς δεν συνοδεύεται από περαιτέρω σχόλια του συντάκτη, μάλλον δηλώνει την προσωπική προτίμηση στο συγκεκριμένο χωρίο και κατ' επέκταση ποίημα, το οποίο έτσι κι αλλιώς δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστό και διαδεδομένο στο ευρύ κοινό. Επομένως, κατά πάσα πιθανότητα, η κίνηση του Λασκαράτου έχει χαρακτήρα ενημερωτικό και αφορά ένα κείμενο που εκτιμούσε. Να σημειωθεί, τέλος, ότι η επιλογή του συνάδει απόλυτα με τα γλωσσικά του πιστεύω και η κίνηση της έκδοσης των στίχων από τον *Απόκοπο* δεν μπορεί να νοηθεί έξω από το ιδεολογικό αυτό γλωσσικό πλαίσιο.

3.4. Το «μονότονον των κρητικών επών»

Βασικό χαρακτηριστικό των ρομαντικών χρόνων είναι η πολυφωνία, οι συγκρουσιακές και ετερόκλητες τάσεις που αναδύονται από τους κοινούς εθνικούς πόθους. Διότι ο Ρομαντισμός δεν πρέπει να λογίζεται ως ένα ενιαίο διανοητικό ρεύμα αλλά σαν ένα πλέγμα αντιδράσεων σε συγκεκριμένες εμπειρίες της Δυτικής κοινωνίας και ταυτόχρονα το πλέγμα που δημιουργεί τις εμπειρίες αυτές.³ Ξεκινημένοι, λοιπόν, από τον ίδιο εθνικό και γραμματολογικό πόθο με τους σολωμικούς και τους κοραϊκούς, αλλά δίνοντας έμφαση κι επιλέγοντας διαφορετική ποιητική παράδοση προς ανάδειξη την ίδια εποχή, ένα μέρος της ελληνικής λογοσύνης, πολιτισμικά και ιδεολογικά όχι ενιαία, στρέφεται στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής προσωδίας και τον επαναπροσδιορισμό της αρχαίας μετρικής ποικιλομορφίας στο δίκτυο λόγου της σύγχρονης ελληνικής ποίησης. Η επικαιρότητα είναι εξαιρετικά βαρύνουσα, ηρωική και ιστορικά μπορεί να συγκριθεί μόνο με το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν.

Η στροφή στην αρχαία προσωδία είχε ήδη συζητηθεί θεωρητικά στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα με τον «πρόλογο» του Πλάτωνα Πετρίδη (1790-1852)⁴ στη μετάφρασή του ενός αποσπάσματος από το περιγραφικό ποίημα του James Thomson

¹ *Η Διαολαποθήκη*, τ. Β', αρ. 26 (5 Ιανουαρίου 1861), σ. 157-158. Δίπλα από τα στοιχεία τίτλου σημειώνει ο Λασκαράτος: «Ειδοποιούνται οι κύριοι συνδρομηταί ότι, μισεμένος ο ταχτικός συντάκτης της *Αποθήκης του Διαβόλου*, επιφορτίσθη την εξακολούθησίν της ο υποφαινόμενος, έως εις την επιστροφήν του ταχτικού εκείνου». Για τον εξελληνισμένο Ιταλό Όδδη (Ferdinando F. Oddi) και την εφημερίδα βλ. ενδεικτικά Γ. Γ. Αλυσανδράτος, *Ανέκδοτα Γράμματα του Ν. Κονεμένου στον Ανδρέα Λασκαράτο (1860,1861,1863)*, Αθήνα 1996, 16-17.

² Βλ. και Γ. Γ. Αλυσανδράτος, «Ερανίσματα για τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή», ό.π., σ. 438-440.

³ Βλ. S. Makdisi, *Romantic Imperialism*, ό.π., σ. 7.

⁴ Βιβλιογραφία για τα βιογραφικά του στοιχεία βλ. Γ. Ξούριας, «Η προσωδιακή αναγέννηση του έθνους: η πρόταση του Πλάτωνα Πετρίδη (1817) για μια νέα ποιητική ταυτότητα», ό.π., σ. 407-408 και σημ. 3.

The Seasons (1726-1730).¹ Ο Πετρίδης στα 1817 εξέφραζε τον πόθο για μια ποίηση υψηλή, ρυθμικά πολυποίκιλη, ικανή να συγκριθεί με την αρχαιοελληνική ποιητική κληρονομιά και εξ ορισμού να εκπορεύεται από αυτήν. Αυτή η ρυθμική ποικιλία, κατά τον Πετρίδη, η οποία κατακτάται μονάχα με την επαναφορά και την επαναπραγμάτευση αρχαιοελληνικών μέτρων, είναι η οδός για την επανασύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν: ένας «μονόδρομος για πολλούς Έλληνες λογίους της εποχής».²

Ο Πετρίδης προτείνει τον ανομοιοκατάληκτο ενδεκασύλλαβο, αφού έχει αρθρώσει λόγο για τα τονικά μέτρα που αντλεί από την αρχαιότητα και ανήκει, όπως είναι αναμενόμενο, στην πλειάδα των λογίων που απορρίπτουν την ομοιοκαταληξία –ο καθένας για δικούς του λόγους³– καθώς η ρίμα είναι άμεσα συνυφασμένη με το ελαφρύ ύφος, τη «λαϊκή» ποίηση (κρητική ή φαναριώτικη παράδοση), ενώ η ύπαρξή της τονίζει την απόσταση μεταξύ της νεότερης και της αρχαίας ελληνικής ποίησης. Όπως παρατηρεί ο Ξούριος: «[...] ο αντίπαλος που θέτουν στο στόχαστρο όλες αυτές οι προτάσεις, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, φαίνεται πως είναι κοινός. Η ομοιοκαταληξία είναι απλώς το πιο ορατό τμήμα μιας ποιητικής εκφοράς αβάσταχτης μονοτονίας και ανεπίτρεπτης υπό τις παρούσες ιστορικές συνθήκες ελαφρότητας [...]».⁴ Όπως στις περιπτώσεις του Σολωμού και του κύκλου του, οι προσπάθειες θεωρητικοποίησης της δημώδους και κρητικής γραμματείας από τους κοραϊκούς επιγόνους τις δεκαετίες του 1820 και '30 διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από μια τάση προς ανάδειξη των κειμένων αυτών. Η στροφή προς την αρχαία προσωδία αποτελεί την ισχυρή αντίπαλη τάση. Η τάση αυτή απορρίπτει τη χρήση των δημωδών κειμένων και των κρητικών έργων ως αντιπαραγωγικά κειμενικά πεδία ποιητικών, μετρικών και γραμματολογικών αναστοχασμών.

Η πιο γνωστή και σχολιασμένη αποτύπωση της τάσης αυτής τη δεκαετία του '20 που αφορά την κρητική λογοτεχνία, είναι ο αφορισμός του Κάλβου στην «Επισημείωση» του, στην πρώτη έκδοση της *Λύρας* του 1824.⁵ Στις σημειώσεις αυτές ο ποιητής αναλύει το μετρικό του σύστημα και αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίον προσπαθεί να αγγίξει το πολυπόθητο ύφος, που θα φανεί αντάξιο των ηρωικών κατορθωμάτων των επαναστατημένων Ελλήνων. Ο πόθος του είναι να αγγίξει το υψηλό αίσθημα του στίχου της τραγωδίας και της αρχαίας λυρικής ποίησης, με βασικό του οδηγό τον ιταλικό κλασικισμό:

«Ἡ ἄρμονία τῆς περιόδου εἶναι ἀναγκαία ὄχι μόνον ὡς ἀποτελεσματικὸν μέρος τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ ἀκόμι ὡς μέσον, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐλευθεροῖ ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα

¹ *Εἰδοποίησιν. Ἡ τωρινὴ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα* [Κέρκυρα 1817]. Βλ. Ηλεκτρονικός Κατάλογος Ηλιού-Πολέμη (αρ. 1817.41).

² Γ. Ξούριος, «Ἡ προσωδιακὴ αναγέννηση τοῦ ἔθνους: ἡ πρόταση τοῦ Πλάτωνα Πετρίδη (1817) γιὰ μιὰ νέα ποιητικὴ ταυτότητα», ὅ.π., σ. 409,

³ Ἐχει σχολιαστεῖ παραπάνω ἡ στάση τοῦ Κοραΐ και τοῦ Ἰωάννη Ζαμπέλιου, γιὰ παράδειγμα.

⁴ Βλ. Γ. Ξούριος, «Ἡ προσωδιακὴ αναγέννηση τοῦ ἔθνους: ἡ πρόταση τοῦ Πλάτωνα Πετρίδη (1817) γιὰ μιὰ νέα ποιητικὴ ταυτότητα», ὅ.π., σ. 412.

⁵ Γιὰ μιὰ σύντομη, ἀλλὰ πυκνὴ, ἱστορία τῆς δεξίωσης τῆς «Επισημείωσης» ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κριτικὴ βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, *Πολύτροπος Ἀρμονία. Μετρικὴ καὶ Ποιητικὴ τοῦ Κάλβου*, Ἡράκλειο 1995, 4-24.

τῶν ὁμοιοκαταλήξεων καὶ συνίσταται ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν στίχων, ἐκ τῆς αὐτῶν ποικιλίας, καὶ ἐκ τῆς τομῆς τοῦ μέτρου. [...] Ἀπὸ τὴν συναρμογὴν τῶν διαφόρων ἑπτασυλλάβων, ὀξυτόνων, παροξυτόνων, ἢ προπαροξυτόνων γίνονται χ ὀ ς', εἶδη ἠροϊκῶν στίχων, τὰ ὅποια μεταχειρισθέντα μὲ' κρίσιν συμπλάττουσι τὴν γνωστὴν εἰς τοὺς παλαιοὺς μόνον πολύτροπον ἄρμονίαν. Ἀποφεύγοντας οὕτω τὸ μονότονον τῶν κρητικῶν ἔπων, μιμούμεθα τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς, καὶ χαρακτηρίζομεν τὰ ὅσα ἢ ὀ νοῦς ἢ αἰ τοῦ ἀνθρώπου αἰσθήσεις ἀπαντῶσιν εἰς τὴν φυσικὴν καὶ εἰς τὴν φανταστὴν οἰκουμένην».¹

Το ποιητικὸ ὄραμα τοῦ Κάλβου ξεπροβάλλει μέσα ἀπὸ τις μαρμάρινες αἴθουσες τοῦ ἰταλικοῦ νεοκλασικισμοῦ καὶ μέσω αὐτῆς τῆς ποιητικῆς παράδοσης, σε συνδυασμὸ με τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μετρικὴ παράδοση, ξεδιπλώνεται στὴ *Λύρα*. Ὅμως στὴν περίπτωσι τοῦ Κάλβου δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ μονοσήμαντὴ ἐπιστροφή στὸ decorum τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μετρικῆς ἢ τοῦ ἰταλικοῦ κλασικισμοῦ τοῦ Φώσκολου. Τὸ πρόταγμα τοῦ εἶναι νεοτερικὸ, καθὼς προτείνει μιὰ νέα ποιητικὴ οδὸ, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ διαμορφώσῃ καὶ ὕστερα νὰ περπατήσῃ, καὶ ὄχι νὰ διαβῆ δρόμους στρωμένους, ἀπλῶς μιμούμενος τὰ πρότυπά του. Ἐξερευνώντας τὶς ἰδεολογικὲς παραμέτρους τοῦ σκεπτικοῦ αὐτοῦ, μέσα ἀπὸ τὴν ποίησι τοῦ Κάλβου διαφαίνεται ὅτι ἡ ἀναβίωσι τῆς ἀνάμνησις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος –ἔστω διαθλασμένης μέσα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν ποίησι, κλασικὴ καὶ νεότερη² πάει χέρι-χέρι με τὴ βούλησι νὰ ἀγωνίζεται κανεὶς γιὰ τὴν νέα Ἑλλάδα³, τὴ γλῶσσα καὶ τὴ λογοτεχνία τῆς. Ἀκόμα καὶ στὴ γραμματικὴ τοῦ ἐργασίᾳ, ἡ ὁποία περιλαμβάνεται ἀνυπόγραφη στὸ ἔργο τοῦ Frederick Nolan, *Harmonical Grammar of the principal Ancient and Modern Greek Languages* (1822),⁴ ὁ Κάλβος ἐπικεντρώνεται στὸν ἐντοπισμὸ δεσμῶν μεταξύ νέων ἐλληνικῶν λέξεων καὶ τύπων καὶ με ἀντίστοιχους ἀπὸ τὰ ἀρχαία ἐλληνικά. Ὡστόσο, ἀποδίδει τὴν πρέπουσα αὐταξία τῆς νέας ἐλληνικῆς γλῶσσας καὶ σημειώνει: «The Neo-Greek, retains the great body of its terms from the Antient Greek, but retains them subject to the following dialectic peculiarities»,⁵ καὶ ἀκολουθοῦν ὀρισμένα παραδείγματα.

Ὁ Κάλβος προωθεῖ τὴν καλλιέργεια τῆς προσωπικῆς ποιητικῆς φωνῆς, μέσω τῆς ἐπαναπραγμάτευσῃ τῆς πλούσιᾳ ἀρχαίας μετρικῆς καὶ γλῶσσας καὶ κυρίως τῆς ἰταλικῆς ποίησις, ἀντιτιθέμενος ὡστόσο σε μιὰ σημαντικὴ, ὅπως εἶδαμε, τάσι τῶν φιλελλήνων, κυρίως, καὶ λιγότερο τῶν Ἑλλήνων: ἀντιτίθεται στὴν ἀνάδειξι τῆς δημῶδους γραμματείας καὶ τῶν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων σε παραδείγματα ποιητικοῦ λόγου πρὸς μίμησι καὶ ἐπαναπραγμάτευσῃ.

Ὁ ἰαμβικὸς δεκαπεντασύλλαβος τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ ἡ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία λειτουργοῦν ἀνασταλτικά ὡς πρὸς τὴν μετρικὴ ποικιλία στὴν ὁποία

¹ *Η Λύρα*. Ὠδαί Α. Κάλβου Ἰωαννίδου τοῦ Ζακυνθίου [...] Ἐν Γενέβῃ [...] ΑΩΚΔ, σ. 151 καὶ σ. 152-153.

² Βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, *Ξαναδιαβάζοντας τὸν Κάλβο. Ὁ Ἀνδρέας Κάλβος, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ἀρχαιότητα*, Ἡράκλειο 2013, ἰδιαίτερα σ. 20-25.

³ Βλ. David Ricks, *The Shade of Homer*, Cambridge University Press ²2004, σ. 24.

⁴ Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ἀνδρέας Κάλβος. [Ἐνα λανθάνον γραμματικὸ κείμενο]», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής* 4 (1993), σ. 185-192.

⁵ Ὁ.π., σ. 187.

αποβλέπει ο Κάλβος και επιθυμεί να «ελευθερωθεί» από την κυριαρχία τους, καθώς πολύς λόγος αρθρώνεται γύρω από τη δημόδη και κρητική γραμματεία την εποχή του. Ο ποιητής γνώριζε κάποια έργα της κρητικής λογοτεχνίας¹ και είναι γνωστό ότι έχει εκδηλώσει θαυμασμό για τη συλλογή έργων γραμμένων στην απλοελληνική του Guilford, με τον οποίο είχε στενές επαγγελματικές και φιλικές σχέσεις.² Ωστόσο, άλλο πράγμα είναι η προσπάθεια συγκέντρωσης γραμματολογικού υλικού για ιστορικούς και εθνικούς σκοπούς και άλλο πράγμα η παραγωγή πρωτότυπης ηρωικής, άρα και εν μέρει επικαιρικής και χρηστικής ως προς τον σκοπό της, ποίησης. Βεβαίως, δεν γνωρίζουμε το βάθος της γνώσης του Κάλβου για τα έργα αυτά,³ καθώς η απορριπτική του διάθεση δεν αφορά τα έργα καθ' αυτά, αλλά κυρίως τη μετρική και υφολογική τους ταυτότητα. Από την άλλη, ο εξοβελισμός τους από το ποιητικό του σύστημα δηλώνει πως τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας δεν έχουν θέση στο δίκτυο λόγου της νέας ελληνικής πατριωτικής ποίησης που διαμορφώνεται εκείνη την εποχή, σύμφωνα με τον Κάλβο. Επομένως, η περιβόητη «μοναχικότητα» του Κάλβου δεν έγκειται αποκλειστικά στην αδυναμία παραγωγής ποιητικών επιγόνων ή στην ελάχιστη διάδοση του έργου του μέχρι την «ανακάλυψή» του από τον Παλαμά, όσο στην αδυναμία του –ή και προτέρημά του– να ενταχθεί γλωσσικά, αισθητικά και ποιητικά, σε ένα συγκεκριμένο δίκτυο λόγου ή λογιουσύνης της εποχής, όπως τα έχουμε ορίσει. Επιπλέον, να μην ξεχνάμε ότι ο Κάλβος έδρασε εκτός αυτών των χώρων και βιολογικά και γεωγραφικά.

3.5. Οι κληρονόμοι του φαναριώτικου πολιτισμικού παραδείγματος και ο Κανόνας τους για τη Νέας Ελληνική Ποίηση

Η τάση για επιστροφή στην αρχαία μετρική, η οποία αποτελεί, παραδόξως, μια προβολή στο μέλλον και ταυτόχρονα ένα πισωγύρισμα, οδηγεί σχεδόν αυτόματα στην απόρριψη της κρητικής λογοτεχνίας από τις λογοτεχνικές και κριτικές διεργασίες κατασκευής της νεοελληνικής ποιητικής ταυτότητας. Η περίπτωση του Κάλβου είναι ενδεικτική, αλλά λόγω της ιδιαίτερης θέσης της στο υπόλοιπο δίκτυο λόγου της νεοελληνικής ποίησης, παραμένει περιθωριακή. Ο Κάλβος δεν δημιούργησε επιγόνους μιας και ο νεοτερικός ιταλίζων κλασικισμός του δεν εφορούσε από μεσσιανικά γλωσσικά ή εθνικά προτάγματα. Η θεωρητική σκέψη του διαχύθηκε στην ποίησή του, όπως στην περίπτωση του Σολωμού, και δεν προέκυψε από αυτή πράγμα αταίριαστο για την ποίηση της εποχής και την ποιητική παράδοση της ελληνικής λογιουσύνης. Δεν προσπάθησε να κανονικοποιήσει ή να προβάλλει μια ποιητική παράδοση έναντι κάποιας άλλης και ο σύντομος θεωρητικός του λόγος στην «Επισημείωση» στόχευε σε ζητήματα κυρίως αισθητικά, ξεκινώντας από τα τεχνικότερα ζητήματα της μετρικής. Στόχος του ήταν η χαρτογράφηση και η οριοθέτηση της ποιητικής και γλωσσικής φαντασίας και όχι ενός ποιητικού ή γλωσσικού φαντασιακού.

¹ Βλ. Ε. Γαραντούδης, *Πολύτροπος Αρμονία*, ό.π., σ. 18.

² Βλ. Σ. Καψάκης, *Μοναχικοί, μαυροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 27-30 και Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα», ό.π., σ. 120-121.

³ Βλ. Ε. Γαραντούδης, *Πολύτροπος Αρμονία*, ό.π., σ. 18.

Επομένως, ο Κάλβος δεν μπορεί να συγκριθεί με τους υπόλοιπους υποστηρικτές της επαναπραγμάτευσης της αρχαίας προσωδίας όπως ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Ηλίας Τανταλίδης, οι οποίοι τη δεκαετία του 1830 άρθρωσαν λόγο για τη φύση και την ταυτότητα της νέας ελληνικής ποίησης. Οι προαναφερόμενοι εξέφραζαν καθαρά τα προτάγματα της κοινής πολιτισμικής –και πολιτικής– τους ταυτότητας, αυτής των Φαναριωτών. Ήδη από τα 1827, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, έχει προτείνει το δικό του ιστορικό σχήμα για τη νεοελληνική λογοτεχνία, υπερτονίζοντας, όπως είδαμε, τη θέση της φαναριωτικής λογιόσυνης και λογοτεχνίας. Την ίδια οδό ακολουθεί ο ανιψιός του Αλ. Σούτσος, όταν με αφορμή την έλευση του Όθωνα, συντάσσει τις δύο γνωστές έμμετρες επιστολές¹ προς τον νεαρό βαυαρό και τονίζει πως:

Εἰς τὸν ὠραῖον Βόσπορον, εἰς τῆς Τρυφῆς τὰ στήθη,
ἢ Ποίησις τῆς νέας μας Ἑλλάδας ἐγενήθη.

Ωστόσο, η διαπίστωση/διακήρυξη αυτή δεν αιτιολογείται περαιτέρω. Πρόκειται για συνθηματικό λόγο-μανιφέστο. Παρακάτω ξεκαθαρίζεται ότι ο Κανόνας συνίσταται από τον Χριστόπουλο, τον Νερουλό, τον Ρήγα, ακόμα και τον Περδικάρη, ενώ ο Σολωμός και ο Κάλβος απορρίπτονται με το γνωστό τετράστιχο

Ὁ Κάλβος καὶ ὁ Σολωμὸς ὠδοποιοὶ μεγάλοι
κ' οἱ δὺὸ παρημέλησαν τῆς γλώσσης μας τὰ κάλλη·
ἰδέαι ὅμως πλούσιαι, πτωχὰ ἐνδεδυμένα,
δὲν εἶναι δι' αἰώνιον ζωὴν προωρισμένα.

Οι αιτίες για να απορριφθεί ένα ποιητικό έργο ή ένας ποιητής από τον Κανόνα της Νεοελληνικής ποίησης που προτείνουν οι κληρονόμοι της φαναριώτικης πολιτισμικής παράδοσης, αρχίζουν και αχνοφαίνονται: οι ποιητές που συγγράφουν στη δημοτική ή την απλή γλώσσα, και κυρίως εκείνοι που δεν ανήκουν στη φαναριώτικη ποιητική παράδοση, έτσι όπως την έχουν σχηματοποιήσει ο Νερουλός, πιο πριν ο Κοδρικάς και τώρα οι Σούτσοι, εξοβελίζονται από το προτεινόμενο κανονικοποιητικό σχήμα.²

Όμως πιο ενδεικτικό κείμενο ως προς τη δική μας προσέγγιση, μιας και οι επιστολές του Σούτσου αναλώνονται περισσότερο στον «αυλικό» σκοπό τους, δηλαδή τη γνωστοποίηση της σουτσικής κανονικοποίησης της Νεοελληνικής Ποίησης στον Όθωνα, αποτελεί ο εισαγωγικός διάλογος του Ραγκαβή στην έκδοση των ποιημάτων του το 1837. Ο πνευματώδης αυτός διάλογος μεταξύ του Ραγκαβή («Εγώ») και ενός ανώνυμου λογίου («Εκείνος»)-ένας υποτιθέμενος μέσος όρος) αποτελεί τη θεωρητική

¹ Βλ. Αλέξανδρος Σούτσος, *Άπαντα*, επιμ.: Νικ. Κουντρομιχάλης, Αθήνα 1963, σ. 74-78 και σ. 103-108. Οι επιστολές γράφτηκαν το '33 και δημοσιεύτηκαν την ίδια χρονιά στους δύο τόμους του *Πανοράματος της Ελλάδος*. Βλ. Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του*, Αθήνα 1979, σ. 61-62 και Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα. Η Αυλική Ποίηση στην εποχή του Όθωνα. 1832/33-1862», *Ελληνικά* 51 (2001), σ. 337.

² Για την επιμονή του Αλέξανδρου αλλά και του Παναγιώτη Σούτσου στην ανάδειξη της φαναριώτικης πολιτισμικής ταυτότητας βλ. Γ. Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα», σ. 344-345.

παρακαταθήκη του ποιητή σχετικά με τα ζητήματα της γλώσσας και της ποίησης στα 1837. Ο τόνος είναι διδακτικός και με το δάκτυλο σηκωμένο ο ποιητής Ραγκαβής ενδύεται το ρόλο του μεσσία που θα σώσει τον ανώριμο λαό από τις πλάνες σχετικά με τον χαρακτήρα και τη φύση της νεοελληνικής ποίησης. Μέσα από τον ελιτισμό του Ραγκαβή, ο «λαός προς φώτιση» είναι όχι μόνο «νεογέννητος», αλλά κατοικεί και σε ένα εξίσου νεότευκτο κράτος (1830).¹

Μόνο η ποίηση είναι ικανή να διδάξει τον λαό καθώς «ή νηπιακή του διάνοια δυσανασχετεί πρὸς τὰς σχολαστικὰς ἀναπτύξεις, καὶ τὰς ἀπορρίπτει ὡς τροφὰς ἕτερογενεῖς, ἐν ᾧ μετὰ χαρᾶς δέχεται τὰς πικροτέρας ἀληθείας ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ ποιητοῦ».² Εφόσον λοιπὸν η ποίηση μετατρέπεται στον σωτήρα και καθοδηγητή του νεογέννητου ἔθνους, η οποιαδήποτε προσπάθεια για μορφοποίηση ενός Ποιητικού-Λογοτεχνικού Κανόνα αποτελεί ἕνα ζήτημα μείζονος εθνικής σημασίας. Ο Κανόνας του Ραγκαβή συνίσταται μόνον ἀπὸ ποιητές της φαναριώτικης πολιτισμικῆς παράδοσης: Ρήγας, Χριστόπουλος, Ρίζος Νερουλός και οι αδερφοί Σούτσοι.³ Εφόσον λοιπὸν η σύγχρονη ποίηση και φιλολογία οφείλουν να ἔχουν κανονιστικό, ηθικοπλαστικό χαρακτήρα, δεν πρέπει να τους χωρίζει καμία ἀπόσταση ἀπὸ την αρχαία γραμματεία: «Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ ἡ φιλολογία ἡμῶν ἀνάγκη ἢ ἀντίπους τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, καὶ ἡ ποίησις ἐξόχως ἡθοκοικὴ καὶ διαγραφικὴ *χαρακτήρων καὶ ἀτομικῶν παθῶν καὶ αἰσθημάτων*».⁴

Αυτή την ἀπόσταση προσπαθεῖ να γεφυρώσει ο Ραγκαβής μέσω της συνημμένης στην ἔκδοση μελέτη του «Περὶ της Αρχαίας Ελληνικῆς Προσωδίας και αντιπαραθέσεις αὐτῆς πρὸς την Νέαν»⁵, η οποία εἶχε δημοσιευτεῖ πρώτη φορά στα 1836 στο περιοδικό *Ἠώς*.⁶ Σε ἀντίθεση πρὸς τον Σούτσο, ο Ραγκαβής στη μελέτη αὐτή πασχίζει να αναδείξει την ἀπρόσκοπτη συνέχεια του νέου ελληνικού πολιτισμοῦ ἀπὸ τον αρχαῖο, προσγράφοντας το δημῶδες στοιχεῖο στο σημασιολογικά φορτισμένο πεδίο της «κλασικῆς ἀρχαιότητος», χρησιμοποιώντας την ἔννοια του «λαοῦ» ὡς συνεχιστὴ μιας κοινῆς πολιτισμικῆς παράδοσης, η οποία ξεκινά στην ἀρχαιότητα και καταλήγει ποταμηδὸν στο ἀναγεννημένο ἐλλαδικό κράτος. Ο λαός, ὡστόσο, δεν ἔχει τη συναίσθηση της κληρονομίας που φέρει, της δύναμης ὅσο και του χρέους του φορτίου τούτου. Ο Ποιητής εἶναι ἐκεῖνος που θα ἀφυπνίσει την αυτογνωσιακὴ του ικανότητα, γνωστοποιώντας του το χάρισμα αὐτό. Η μελέτη του Ραγκαβή προωθεί την ἰδέα της εθνικῆς ομοιογένειας και συνέχειας ἀνάμεσα στην αρχαία και την νέα ποίηση, με το βλέμμα στραμμένο ἀποκλειστικά σχεδὸν στην μετρικὴ.

¹ *Διάφορα ποιήματα του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή*, [...], Αθήναι [...] 1837, σ. ε': «Ἀστὴρ, ὅστις ἴσως, ὡς οἱ περισσότεροι των ἀστέρων, θέλει λάμπει ἐπὶ κοιμωμένων», σ. ζ'-η': «[...] διότι η κοινωνίαν μας εἶναι ἀρτιγέννητος, διότι ἔχομεν ἀνάγκας πολλῶν και ἀφεύκτων. Η κοινωνίαν μας εἶναι, ἀν θέλης, νήπιον, δια τούτου ἔχει υπέρ πάσαν ἄλλην ἀνάγκην, ἀσμάτων να την εἰρηνεύωσι».

² Ὁ.π., σ. η'.

³ Ὁ.π., σ. η'.

⁴ Ὁ.π., σ. ιθ'. Η υπογράμμιση του κειμένου.

⁵ Ὁ.π., σ. 401-438.

⁶ Α. Ρ. Ραγκαβής, «Περὶ της ἀρχαίας Ελληνικῆς προσωδίας, και παράθεσις αὐτῆς πρὸς την νέαν», *Ἠώς* 1, 4 (30.4.1836), σ. 1-32.

Το σχέδιο της εθνικοποίησης της μετρικής ξεκινά από τη σύνδεση της μελέτης με την επικαιρότητα, την απελευθέρωση των Ελλήνων και τη δημιουργία του ελλαδικού κράτους. Κατασκευάζεται το ιδεολόγημα σύμφωνα με το οποίο ο εκχυδαΐσμός της γλώσσας και η απώλεια της μετρικής ποικιλίας της αρχαιότητας και της αρχαίας τραγωδίας οφείλονται στον τουρκικό ζυγό:

«Τοῦ δουλικοῦ ζυγοῦ, τοῦ σμικρύνοντος καὶ ταπεινοῦντος τὰ ἔθνη, τοῦ ἔξαχρειοῦντος τὸ φρόνημα, μένουν πάντοτε ἀπαραγνώριστα ἴχνη εἰς τὴν γλῶσσαν, ὡς τῆς ψυχῆς τὸ ἐναργέστερον ἀπεικόνισμα [...] Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ αἱ πολλὰ μακρὰ συλλαβαί, αἱ καθιστῶσαι τὴν προφορὰν τολμηρὰν καὶ ἀνδρώδη, ἔπρεπε νὰ ὀλιγοστεύσωσι».¹

Ακολουθεῖ ἓνα αναλυτικὸ μέρος για τὴ σύνδεση τοῦ ἱαμβικοῦ μέτρου τῆς νεότερης ποίησης, με παραδείγματα καὶ ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια, με τὸν ἱάμβο στα ἔργα ἀρχαίων τραγικῶν καὶ τοῦ Ἀριστοφάνη.² Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ὁ «αυστηρὸς χαλινός» τῆς ομοιοκαταληξίας καταδικάζεται ὡς περιοριστικὸς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ποικιλία ποῦ προσφέρει τὸ ἀνομοιοκατάληκτο καὶ ἡ ἀρχαία μετρική³, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Κάλβου, χωρὶς ὠστόσο, στὴν περίπτωση τοῦ ζακυνθινοῦ, νὰ εἶναι τόσο περιγραφικὰ ἐκφρασμένα καὶ τονισμένα τὰ ἐθνικὰ συμφραζόμενα τοῦ θεωρητικοῦ τοῦ λόγου.

Ὅστόσο, ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς συνέχειας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὰ 1830-40 ποῦ ἐξυπηρετεῖ ὁ Ραγκαβῆς, δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐξοβελίσῃ ολοκληρωτικὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὴν ἐξίσωση. Προσλαμβάνοντας τὸν δεκαπεντασύλλαβο ὡς «ἱαμβικὸ τετράμετρο βραχυκατάληκτο», τοῦ προσδίδει τὸ ἀπαραίτητο κύρος συνδέοντάς τὸν γραμμικὰ καὶ ὀριζόντια με τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μετρική:

«Ὁ τετράμετρος ἱαμβικὸς βραχυκατάληκτος εἶναι σήμερον ὁ ἄρχων τῆς στιχοῦργίας μας. Τὰ πλεῖστα τῶν ἐθνικῶν μας ἀσμάτων, ὅσα ποιήματα εἰς τὴν νεωτέραν ἐκτάσεως τινὸς ὁ Ἑρωτόκριτος, ἡ Ἑροφίλη, καὶ ἀρχαιότατα ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς ὁ Πτωχοπρόδρομος [...] εἶναι γεγραμμένα εἰς τοῦτο τὸ μέτρον. Εἰς τοὺς τραγικοὺς τοῦτο δὲν ἀπαντᾶται, ἀλλὰ τὸ εὐρίσκομεν εἰς τοὺς κωμικοὺς, ἀπόδειξις ὅτι ἦτον εἰς τὸν λαὸν φιλτερόν. Διὰ τοῦτο παρέμεινε μέχρις ἡμῶν εἰς τὴν κοινὴν χρῆσιν, διότι τὸ ἔθνος διὰ τοῦ λαοῦ καὶ ἐν τῷ λαῷ ἐπέζησεν εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ καὶ ὑπάρχει».⁴

Για νὰ καταλήξῃ στὸ γενικὸ τοῦ συμπέρασμα:

«Διὰ τῶν προεκτεθέντων νομίζομεν ὅτι ἐδώσαμεν εἰς τοὺς ἀναγνώστας τὴν κλεῖδα τῆς παλαιᾶς ἀρμονίας, καὶ ὅτι ἀπεδείξαμεν τὴν σημερινὴν στιχοῦργίαν μας

¹ Ὁ.π., σ. 416-417.

² Ὁ.π., σ. 420-425.

³ Βλ. Ὁ.π., σ. 424.

⁴ Ὁ.π., σ. 424.

γνησίαν θυγατέραν εκείνης. Ἄν ὁ χρόνος μᾶς ἀφήρесе τινὰ τῶν ἐπισημοτέρων ἀρχαίων μέτρων [...] καὶ νὰ ἢ μετὰ τῶν ρωμανικῶν ἔθνῶν ἐπιμιξία μᾶς ἐπέβαλεν τὸν ζυγὸν τῆς ὁμοιοκαταληξίας, δι' ὀλίγης προσοχῆς εἰς τὰ ἐνταῦθα τεθείσας βάσεις, καὶ πρὸ πάντων διὰ σπουδῆς τῶν ἀρχαίων μέτρων εἰς τὰ ἀρχαία συγγράμματα, δυνάμεθα καὶ τοῦτον ν' ἀποτινάξωμεν, καὶ ἐκεῖνα ν' ἀναζωογονήσομεν».¹

Κατὰ τὴ θεωρητικόποίησή του ὁ Ραγκαβῆς ἀναγνωρίζει τὰ κρητικὰ ἔργα ὡς ἐθνικά, μόνο ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς λαϊκῆς τους διάχυσης καὶ το αὐτόματο κύρος που τους προσδίδει ἡ παλαιότητά τους. Προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὸν δεκαπεντασύλλαβο τῶν κρητικῶν ἔργων με τὰ ιαμβικὰ τετράμετρα τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἀποδείξει τὴ μετρικὴ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐντάξει τὴ λαϊκὴ ἀπήχηση τῶν κρητικῶν ποιημάτων σε μιὰ ἰδεατὴ συνέχεια, μέσω τῆς σύνδεσής της με τὸ λαοφιλὲς εἶδος τῆς ἀρχαίας κωμωδίας. Ἡ ἀρχαία κωμωδία εἶναι λαοφιλῆς, μετρικὰ τὰ κρητικὰ ἔργα συγγενεύουν με τὴν ἀρχαία κωμωδία, ἀρα ἡ διάδοση τῶν κρητικῶν ἔργων εἶναι αὐτονόητη καὶ ἡ μεγάλη διάδοση ἰσοῦται αὐτόματα με τὴ νομιμοποίησή τους στὸν ὑπὸ κατασκευὴ Κανόνα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης.

Παρ' ὅλες τὶς θεωρητικὲς ἀκροβασίες τοῦ Ραγκαβῆ, ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κρίνεται ἐν τέλει «ἐθνικὰ ἀκατάλληλη», λόγῳ τῆς ὁμοιοκαταληξίας, τῆς ἐπάρατης ρίμας. Τοῦ «ζυγού» αὐτοῦ που εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὑποτέλειας τῆς Κρήτης στὴ Βενετία, τοῦ «ρωμανικοῦ» αὐτοῦ ἔθνους. Ἡ ὁμοιοκαταληξία λογίζεται καὶ ἐδῶ ὡς στοιχεῖο μὴ ἐλληνικό, δηλαδὴ μὴ σχετιζόμενο με τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ποίηση. Μέσω τῆς θεωρίας τοῦ Ραγκαβῆ, τὰ κρητικὰ ποιήματα ἔχουν κάποια ἱστορικὴ σημασία, ὡστόσο ἀπεθνικοποιούνται καὶ ἀφελληνίζονται. Ἡ ἀμφίθυμη αὐτὴ στάση καταδεικνύει ὅτι ὁ κριτικὸς λόγος περὶ ἀρχαίας προσωδίας, ἡ ρομαντικὴ καὶ νεοτερικὴ πρόσληψη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μετρικῆς τὶς δεκαετίες 1830-1840, ἀποτελοῦσε θεμελιώδες κεφάλαιο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς φύσης τῆς νέας ἐλληνικῆς ποίησης. Ἀρκεῖ ἡ ξενικὴ προέλευση ὁμοιοκαταληξία γιὰ τὸν ἐξοβελισμό τῶν κρητικῶν ποιημάτων ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ μοντέλο τοῦ Ραγκαβῆ. Φυσικὰ ὁ Ραγκαβῆς συμπορεύεται με τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοδρικά καὶ τοῦ Νερούλου.

Ἀκόμα καὶ στὸ δραματικὸ τοῦ ἔργο ὁ Ραγκαβῆς δὲν χάνει τὴν ευκαιρία νὰ παραθέσει τὴν πρότασή του γιὰ τὴν κανονικοποίηση τῆς νεοελληνικῆς ποίησης καὶ νὰ ἀντιτάξει τὴν ὑψηλὴ ἀξία τοῦ φαναριώτικου ποιητικοῦ κανόνα ἐναντὶ τῆς εὐτελοῦς κρητικῆς ποίησης. Μέσω μερικῶν στίχων τοῦ χοροῦ ἀπὸ τὸ ἔργο *Τοῦ Κουτρούλη ὁ Γάμος* (1845 με τὸ ψευδώνυμο Χριστοφάνης Νεολογίδης), ἐξαγγέλλονται τὰ εξῆς:

«Ὅτ' αἰ Μοῦσαι ἐσιώπων, καὶ ἡ νῦξ δουλικὴ εἰς τὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος ἠπλοῦτο,
εἰς πᾶν κροῦσμα χορδῆς πᾶν κελάηδημ' ἀπλοῦν, αἰ ψυχὰι ἀγαλλόμεν' ἐσκίρτων,
καὶ πᾶν κρώζων πτηνὸν ἔχαιρέτων εὐθὺς ὡς χρυσὴν ἀηδόνα τοῦ Πίνδου,
ἀσπαζόμεν' ἐπίσης θερμῶς Μελιρᾶν, Ἐρωτόκριτον ἢ Ἐρωφίλην.
Ἄλλ' ἀφ' ὅτου αὐγὴ ἐλεύθερα γελᾷ, τᾶς μακρᾶς ἀκρωρείας χρυσοῦσα,

¹ Ὁ.π., σ. 438.

εἰς τὸ φῶς τῆς τραπέντες πρὸς κέρδ' ὕλικά, τὴν σεμνὴν ἡμελήσατε Μούσαν.
Τῶν ἀκτίνων τῆς πρόδρομοι ἢ ὄπαδοί, ἐμμελεῖς λαρυγγίζοντες τόνους,
μάτην ψάλλουσ' οἱ γνήσι' υἱοὶ τῶν Μουσῶν, οἱ Χριστόπουλ', οἱ Ρίζοι κ' οἱ Σουτζοὶ
καὶ κατόπιν τῶν σμήνος φαιδρὸν ποιητῶν, ἀναγγέλλον παρνάσσιον ἕαρ»¹

Ἡ παραπάνω θέση λειτουργεῖ συμπληρωματικά ως προς τὴ «μετρικὴ δικαιολογία» ποὺ προέβαλλε ὁ Ραγκαβῆς στὴ μελέτη τοῦ γιὰ τὴν προσωδία σχετικὰ με τὴ διάδοση τῶν κρητικῶν ποιημάτων. Τα κρητικὰ ποιήματα ἀγαπήθηκαν διότι στα σκοτεινὰ χρόνια τῆς δουλείας οἰποδιῆποτε ποιητικὸ φανέρωμα, ὅσο μέτριο κι ἀν ἦταν, θὰ ἐβρίσκει ἀνταπόκριση στο ἀπαίδευτο καὶ ὑπόδουλο κοινό. Ἡ ἐξίσωση τοῦ Μελιρά (ἥρωα στὸν *Ερμῆλο* τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη) με τα κρητικὰ ἔργα φαντάζει οἰωσδιῆποτε παράδοξη στὴν πρώτη ἀνάγνωση. Ὁ Ἀγγέλου στοχάζεται πάνω στὴν ἴδια ἀναφορὰ τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἀναρωτιέται γιὰ τὴ διάδοση τοῦ *Ερμῆλου*, καθὼς τοποθετεῖται δίπλα στα δημοφιλή κρητικὰ ἔργα.² Στα δικά μου μάτια, ἡ τοποθέτηση τοῦ *Ερμῆλου* δίπλα στα κρητικὰ ἔργα δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα καὶ τὴν ἐξίσωση τῶν ἔργων αὐτῶν σε ἐπίπεδο διάδοσης. Ὁ «λόγιος» *Ερμῆλος* σίγουρα εἶχε μεγάλη διάδοση στὸν κύκλο τῶν ἐγγράμματων Φαναριωτῶν, ἀλλὰ καὶ λογίων, μίας ἐλίτ ποὺ θὰ ἀναγνώριζε τὶς συγκεκριμένους ἀναφορὲς σε γνωστὰ πρόσωπα, ἐτσι ὅπως εἶναι διάσπαρτες στὸ ἔργο τοῦ Περδικάρη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ *Ερωτόκριτος* ἐμπίπτει πλήρως στὴν κατηγορία τοῦ δημοφιλοῦς ἀναγνώσματος, ἐνὼ ἡ *Ερωφίλη*, παρόλο ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν κατηγορία αὐτὴ (αισθητὰ λιγότερες ἐκδόσεις σε σχέση με τὸν *Ερωτόκριτο*, τὴ *Βοσκοπούλα* καὶ τὴ *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*), ἔχει περάσει στὴν προφορικὴ παράδοση καὶ γνωρίζει σημαντικὴ διάδοση, κυρίως μέσω τοῦ πεδίου τῆς θεατρικῆς ἀναπαράστασης. Παρόλο ποὺ ὁ *Ερμῆλος* ἔχει πολλοὺς συνδρομητὲς (1.115 ἀντίτυπα μετρά ὁ Ἡλιού),³ δὲν ἐμπίπτει οὔτε στὸν χώρο τοῦ λαϊκοῦ ἀναγνώσματος, οὔτε ἀνήκει στὸν χώρο τῆς δραματικῆς ποίησης. Ὁ Ραγκαβῆς, ἐπομένως, ἀναφέρεται σε τρεῖς διαφορετικὲς περιπτώσεις, ἡ κάθε μία διαδομένη γιὰ διαφορετικοὺς λόγους. Νομίζω ὅτι ὁ οἰξυδερκῆς καὶ γνωστῆς Ραγκαβῆς προσπαθεῖ, με τὶς ἐλάχιστες αὐτὲς ἀναφορὲς, νὰ σκιαγραφήσει ἕνα ἐν δυνάμει πανόραμα τῆς διαδομένης, μέσω διαφορετικῶν δικτύων, λογοτεχνίας στα προεπαναστατικὰ χρόνια. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἡ ἐξίσωση τῶν κρητικῶν ἔργων με τὸν *Ερμῆλο* καταδεικνύει ὅτι ὁ Ραγκαβῆς ἐνέτασε τα κρητικὰ ἔργα στὸ πεδίο τῆς εὐτελέστερης, «λαϊκότερης» καὶ ἐλαφρότερης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν ἀντίποδα, στέκονται οἱ γνήσιοι γιοὶ τῶν Μουσῶν, οἱ τυπικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς φαναριώτικης ποιητικῆς παράδοσης. Το παράπονο τοῦ Ραγκαβῆ εἶναι ἐμφανές, καθὼς ὁ ποιητικὸς κανόνας ποὺ προτείνει δὲν βρίσκει τὴν ἀναμενόμενη ἀπήχηση σε σχέση με τα κρητικὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα. Ἡ νέα ἐλληνικὴ ποίηση πρέπει νὰ

¹ *Τοῦ Κουτρούλη ὁ Γάμος. Κωμωδία ὑπὸ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ* [...] Ἐκδοσις Τρίτη Ἀναθεωρηθεῖσα. Ἐν Ἀθήναις [...] 1861, σ. 96-97. Χρησιμοποῖω τὴν παρούσα ἐκδοση διότι εἶναι εὐκόλα προσβάσιμη στὸ διαδίκτυο. Πραγματοποιώντας μια ἀντιβολὴ τῆς ἐκδοσης αὐτῆς καὶ τῆς πρώτης τοῦ 1845, δὲν διαπίστωσα καμία ἀλλαγὴ στὸ συγκεκριμένο χωρίο.

² Βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, «Τὸ λαϊκὸ ἐντυπο. Μερικὰ νέα ἐρωτήματα», *Τῶν Φώτων Β'*, ὁ.π., σ. 19-29.

³ Βλ. ο.π., σ. 25 καὶ ἐιδικότερα Φ. Ἡλιού, *Ἱστορίες τοῦ Ἐλληνικοῦ Βιβλίου*, σ. 160, ἀρ. 1817. 2.

πατήσει πάνω στους ώμους των αρχηγτών της Φαναριώτικης ποιητικής παράδοσης για να αναγεννηθεί και να καρπίσει. Το λογοτεχνικό παράδειγμα της κρητικής λογοτεχνίας κρίνεται ξανά ακατάλληλο και φτωχό στο να διαδραματίσει σημαντικότατο ρόλο στη λογοτεχνική και πνευματική αναγέννηση της απελευθερωμένης Ελλάδας. Και ο Ραγκαβής επιστρατεύει πολλά επιχειρήματα για να υποστηρίξει τη θέση του. Θίγει μετρικά ή γλωσσικά ζητήματα που στοχεύουν να πληγεί η ελληνικότητα της κρητικής λογοτεχνίας, εισερχόμενος στο ναρκοπέδιο, για την εποχή, του εθνικού θυμικού, της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας των Ελλήνων. Σε δεύτερο επίπεδο οι κατηγορίες του στρέφονται στο ελλιπές πνευματικό επίπεδο και πολιτισμικό κριτήριο του μέχρι πρόσφατα υποδουλωμένου κοινού, που τοποθέτησε τα «κρώζοντα» αυτά «πηνά» κάτω από το προσκεφάλι τους.

Σε ταυτόσημο ιδεολογικό πλαίσιο με τον Ραγκαβή κινείται ο Ηλίας Τανταλίδης (1818-1876)¹, ο οποίος υπήρξε θαυμαστής και πνευματικό παιδί του πρώτου.² Με αφορμή τη μελέτη περί προσωδίας του Ραγκαβή, ο νεαρός Τανταλίδης επισυνάπτει στην έκδοση των ποιημάτων του στα 1839³ μια σύντομη επιστολή στον «αρχηγέτη» Ραγκαβή, ως εισαγωγή στη μετάφρασή του στην πρώτη ραψωδία της *Ιλιάδας*. Να σημειωθεί ότι η έκδοση του Τανταλίδη δεν αναλώνεται απλώς στα χαριτωμένα ερωτικά και λυρικά ποιηματάκια του (8-178)⁴, τα οποία έτσι κι αλλιώς προβάλλει ως «παίγνια», αλλά συμπεριλαμβάνονται η παραπάνω μετάφραση (181-200) και ένα εκτενές στιχούργημα-εγκώμιο στην Κωνσταντινούπολη (201-230). Η έκδοση μπορεί να ιδωθεί και ως μια πανοραμική έκφραση της φαναριώτικης ποιητικής παράδοσης, με πολλά στοιχεία αυτοαναφορικότητας, όπως το ποίημα-εγκώμιο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και μια συνολική πρόταση περί νέας ελληνικής ποίησης και γραμματολογίας εν γένει από τη φαναριώτικη σκοπιά, μέσω ενός, κατά βάση, πρωτότυπου *corpus* ποιημάτων.

Η εισαγωγική επιστολή στη μετάφραση της πρώτης ραψωδίας της *Ιλιάδας* του Τανταλίδη στον Ραγκαβή τιτλοφορείται «Δοκίμιον μεταφράσεως. Τῶν Ὀμήρου ραψωδιῶν ἐν ἑξαμέτροις νεωτέροις, ὡς οἰόντε κατὰ λέξιν. (Ἀφιέρωμα τῷ Κ. Α. Ρ. Ραγκαβῇ ὡς Ποιητῇ καὶ ὡς πατρὶ τῶν νέων τούτων μέτρων)».⁵ Η φαναριώτικη πρόταση, με αρχηγέτη τον Ραγκαβή, περί επαναπραγμάτευσης των αρχαίων ποιημάτων και της μετρικής τους, η οποία ταυτόχρονα αποτελεί και πρόταση για τον χαρακτήρα της νέας ελληνικής ποίησης, έχει ως πυρήνα της το ανομοιοκατάληκτο. Στις πρώτες αράδες της επιστολής επισημαίνεται:

¹ Βλ. τη μελέτη του Ελευθ. Κασιάνη, *Ηλίας Τανταλίδης. Ποιητής και διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1971, όπου και βιβλιογραφία.

² Πρβλ. δύο ποιήματα του Τανταλίδη που εξυμνούν τον Ραγκαβή. Το πρώτο *Εἰς τὸν Κ. Α. Ρ. Ραγκαβὴν* είναι συνταγμένο στις 13 Απριλίου 1839 και το δεύτερο *Ἀλεξάνδρω Ρίζω Ραγκαβῇ Ἡλίας Τανταλίδης ευδαιμονεῖν* στις 4 Νοεμβρίου 1840. Τα ποιήματα έχουν δημοσιευτεί στο «Παράρτημα» της μελέτης του Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς 1809-1892. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Αθήνα 1995, σ. 264-266.

³ *Παίγνια ἢ Ποιήματα Διάφορα* [...] Σμύρνη 1839.

⁴ Στα οποία συμπεριλαμβάνονται ἑμμετρὲς ἐπιστολές, αἰνίγματα, ἐπιγράμματα καὶ ἄλλα.

⁵ Η. Τανταλίδης, *Παίγνια ἢ Ποιήματα Διάφορα*, ὁ.π., σ. 179.

«Ἐὰν Μετάφρασις ἀπλῶς Ποιητοῦ Ἑλληνοσ ἐῖς τὸ καθ' ἡμᾶς κοινολεκτικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἰδίωμα δὲν λογισθῆ, ὡς ἡ τῶν Ἱερῶν Γραφῶν, ἀσύγνωστος ἀσέβεια καὶ ἀνταρσία κατὰ τῶν καθεστώτων, καὶ ἂν αὐτὴ κατῆλως πρέπει νὰ ἦναι ἕμμετρος, ὁ τοῦ Ὀμήρου Μεταφραστῆς θέλει ἄρα μᾶς παραστήσῃ τὸν γέροντ' Ἄοιδόν τοῦ Παρνασσοῦ ἰσοσυλλαβίζοντα καὶ ὁμοιοκαταληκτοῦντα κατὰ μίμησιν Βιτζέντζου τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἑρωτοκρίτου, ἢ τοῦ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας Κ. Δήμ. Γουζέλη;»¹

Ακολουθώντας την επιχειρηματολογία του Ραγκαβή, ο Τανταλίδης εναντιώνεται στην ομοιοκατάληκτη απόδοση αρχαίων κειμένων, πόσο μάλλον σε κείμενα του Πατέρα-Ομήρου, γενάρχη της ελληνικής ποίησης. Και όταν ο νεοελληνικός κριτικός λόγος στα χρόνια '30-'40 επιτίθεται στην ομοιοκαταληξία, ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί την τυπική αναφορά. Να θυμηθούμε εδώ και τη σύνδεση Ομήρου-Κορνάρου, η οποία από τη δεκαετία του 1810 και τον Κοραή έχει ήδη κατασταθεί κοινός τόπος, όπως είδαμε, και η αναφορά στον Όμηρο σε αντιδιαστολή ή συμπληρωματικά προς τη νεοελληνική ποίηση, συνεπάγεται, συνειρμικά σχεδόν, την αναφορά στον Κορνάρο. Στην προκειμένη περίπτωση, η μετρική του *Ερωτόκριτου* είναι το παράδειγμα προς αποφυγή, όταν ο λόγος αφορά την απόδοση αρχαίων ελληνικών κειμένων στην νέα ελληνική γλώσσα.

Στο αθηνοκεντρικό και φαναριωτοκρατούμενο περιοδικό *Ο Ευρωπαϊκός Ερασιστής*, ιδρυτικά μέλη και τακτικοί αρθρογράφοι του οποίου ήταν ο Α. Ρ. Ραγκαβής και ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, δημοσιεύεται ανώνυμα (πιθανότατα από τον ίδιο τον Ραγκαβή) μια κριτική στα *Παίγνια* του Τανταλίδη, όπου τονίζονται τα εξής:

«Ἴδου ὁ Ὀμηρος ἀποδίδεται εἰς ἡμᾶς μὲ τὴν ἀρχαίαν του ἀρμονίαν· ἡ ποίησίς μας ἀποδύεται τὸ ξενικὸν κόσμημα τῆς ὁμοιοκαταληξίας, καὶ οἱ σοβαροὶ δάκτυλοι συναρμολογοῦνται καὶ αὐθις διὰ νὰ ψάλλουν τὰ μεγάλα ἔργα».²

Ἡ ὅπως διατυπώνεται περισσότερο σχηματοποιημένα στις πρώτες γραμμές της βιβλιοκρισίας:

«Τὸ τωρινὸν Βυζάντιον εἶναι ἡ πατρίς τῶν ἀηδόνων καὶ ποιητῶν. Αἱ μοῦσαι, ἀφότου ἔφυγον τὰς Ἀθήνας, μετ' ἀδοκίμους τίνας ἀποπέρας εἰς τὴν παλαίουςαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Κρήτην, κατέφυγον εἰς τοὺς λόγους τοῦ ὠραίου Βοσπόρου».³

Σε δύο γραμμές σκιαγραφείται ξανά η πρόταση των Φαναριωτῶν ποιητῶν για έναν Κανόνα της Νέας Ελληνικής Ποίησης, από τον οποίον τα κρητικά έργα αποκλείονται. Επομένως, η απόρριψη της μετρικής ταυτότητας της κρητικής λογοτεχνίας ως ξένης, ὅσον αφορά τις μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων τουλάχιστον, ὄχι μόνο αποκλείει τα κρητικά έργα από τον Κανόνα της Νέας Ελληνικής Ποίησης, ἀλλὰ τα

¹ Ὁ.π., σ. 179.

² *Ευρωπαϊκός Ερασιστής*, τ. Β', φύλλο Β' (1840), σ. 200.

³ Ὁ.π., σ. 198.

αφελληνίζει· οι απόψεις του πρώτου θεωρητικού της φαναριώτικης λογοτεχνικής και γλωσσικής παράδοσης Παναγιώτη Κοδρικά επανέρχονται στο προσκήνιο.

Όπως και στις προσπάθειες κανονικοποίησης της νεοελληνικής ποίησης από τους Ψύλλα και Μάτεσι, έτσι και στη συζήτηση περί αναβίωσης και επαναπραγμάτευσης της αρχαίας μετρικής, το διακύβευμα περί του χαρακτήρα της νέας εθνικής ποίησης συνεπάγεται και την αναζήτηση του νέου εθνικού ποιητή. Στις περιπτώσεις της φαναριώτικης λογιόσύνης, αθηνοκεντρικής πια, ο χαρακτηρισμός «νέος Όμηρος» υποδηλώνει την ανάγκη αυτή. Όπως παρατηρεί ο Αλέξης Πολίτης: «ο Ποιητής-Μεσσίας δεν θα έλυνε μονάχα το πρόβλημα της ποίησης· αυτομάτως θα έβρισκε την ποθητή γιατρεία και για την άλλη, την πολλή μεγαλύτερη πληγή – το γλωσσικό».¹ Το κλείσιμο της επιστολής του Τανταλίδη στον Ραγκαβή είναι ενδεικτικό της παραπάνω θεώρησης:

«Ὅθεν ὅταν προσεχῶς εἰς τὸ κλεινὸν ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ἀναφανῆ καὶ ὁ τὰ πρόσφατ' αὐτῆς μεγαλεία ἐξυμνήσων νέος Ὅμηρος, ἐποποιίας ὄλας ἐκ τοιούτων στίχων ραψωδῶν, θέλεις ἀποφέρει ἴσην μ' ἐκείνων τὴν εὐκλειαν, (ἂν ἀληθῶς δὲν θέλης εἶσθε σὺ Ἐκείνος)»²

Η Ελλάδα περιμένει τον νέο της Όμηρο – ο νεαρός Τανταλίδης προτείνει τον Ραγκαβή– ο οποίος θα εξασφαλίσει με την ποίησή του την αναβίωση της αρχαίας μετρικής και θα σώσει την νέα ποίηση από ξενικά υπολείμματα, όπως είναι η ρίμα και το μέτρο της κρητικής λογοτεχνίας.

Εξίσου απαξιωτικός απέναντι στην έμμετρη δημώδη και κρητική ποίηση παρουσιάζεται και ο Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίτσης (1819-1890)³, από το στρατόπεδο της πεζογραφίας. Στον πρόλογό του στη μετάφραση των *Απόκρυφων των Παρισίων* (Σμύρνη 1845) έχει επισυνάψει μια επιστολή κάποιου φίλου, στην οποία διαβάζουμε:

«Ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ, πολλαχὸν διασκορπισμένη, καὶ ὑπὸ διάφορα καὶ ἐνάντια διάγουσα πολιτεύματα, ἔχει ἀνάγκη ἐνώσεως, ταυτότητος αἰσθημάτων καὶ φρονημάτων. [...] Τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φυλᾶς ἐνέπνευσε, καὶ μέχρι τινὸς συνήνωσε καὶ ἀποκατέστησε περικλεῆς ἔθνος ἡ Ἰλιάς τοῦ Ὀμήρου· αὐτὴ ἐγέννησε ποιητᾶς, αὐτὴ στρατηγούς, αὐτὴ ρήτορας, αὐτὴ ἀγαματοποιούς, αὐτὴ ζωγράφους· ἐν ἐνὶ λόγῳ αὐτὴ διανοητικῶς ἔπλασε καὶ ἐμόρφωσε τὸ ἔθνος. Τὴν σήμερον, τί ἔχομεν εἰς τόπους ἐκείνης; οὐδὲν λόγου ἄξιον· ἕως πρὸ μικροῦ ὁ Ἐρωτόκριτος, τὰ Παραμύθια τῆς Χαλιμᾶς, καὶ τίνα θρησκευτικὰ βιβλία ἀποτελοῦν τὴ βιβλιοθήκη τοῦ λαοῦ. Καὶ ποῖας ἰδέας ἐνεπνέοντο; Εὐτελεῖς τίνας μόνον».⁴

¹ Αλ. Πολίτης, «Εθνικοί Ποιητές», ό.π., σ. 234.

² Η. Τανταλίδης, *Παίγνια ἢ Ποιήματα Διάφορα*, ό.π., σ. 180.

³ Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία στο Γ. Α. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του*, ό.π., σ. 165, σημ. 1.

⁴ *Παρισίων Απόκρυφα. Μυθιστορία Ευγενείου Σύη* [...] τ. Α', Σμύρνη 1845, σ. στ'. Βλ. και Αλ. Πολίτης, «Εθνικοί Ποιητές», ό.π., σ. 234-235.

Μέσα από το παράθεμα ο Σκυλίτσος δεν επιθυμεί να τονίσει απλώς ότι η απόσταση που χωρίζει τον *Ερωτόκριτο* από τα καλά ποιήματα των αρχαίων είναι αγεφύρωτη. Με τη μετάφραση αυτή φιλοδοξεί να φέρει το είδος του μυθιστορήματος στις «λαϊκές» βιβλιοθήκες, αντικαθιστώντας έτσι το βενετικό corpus των «λαϊκών» εκδόσεων, όπου η κρητική λογοτεχνία κυριαρχεί, με μεταφράσεις ευρωπαϊκών μυθιστορημάτων. Εκτός από την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής ποίησης και λογοτεχνίας, η «βιβλιοθήκη του λαού» πρέπει να ανανεωθεί και αυτό θα πραγματοποιηθεί από τους φέροντες τη φαναριώτικη πολιτισμική παράδοση. Το τρίγωνο Αθήνα-Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη αποτελεί το γεωγραφικό στίγμα των εκπροσώπων του φαναριώτικου πολιτισμού, οι οποίοι πασχίζουν τη δεκαετία του 1840 να εγκαθιδρύσουν τον δικό τους Κανόνα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας· έναν Κανόνα που συμμορφώνεται σύμφωνα με τις μετρικές, γλωσσικές και θεματικές επιταγές των Φαναριωτών, σύμφωνα με τον οποίο η κρητική λογοτεχνία απορρίπτεται ως ξένη, λόγω της μετρικής και γλωσσικής της ταυτότητας, της σχέσης της με την ιταλική λογοτεχνία αλλά και της απόστασης που τη χωρίζει από την αρχαία ελληνική γραμματεία.

*

Ο φαναριώτικος κριτικός λόγος τις δεκαετίες του 1830 και 1840, με αρχηγέτη τον Ραγκαβή, δεν εξοβελίζει, ωστόσο, τελειώς την κρητική λογοτεχνία από τον κανόνα που επιθυμεί να διαμορφώσει, καθώς κάτι τέτοιο δεν θα εξυπηρετούσε την ιδέα της συνέχειας της νεοελληνικής ποίησης, όπως αναφέραμε και παραπάνω. Μια ιστορική αξία μπορεί να εντοπιστεί στα κρητικά ποιήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ιωάννης Λειβαδιεύς στη βιβλιοκρισία του για την *Κιθάρα* του Παναγιώτη Σούτσου (1835) σημειώνει:

«Η ποίησις, ἔργον μέγα της μιμητικῆς καὶ δημιουργικῆς του ἀνθρωπίνου νοῦς δυνάμεως, δὲν εἶναι τοῦ τυχόντος ἀνθρώπου, τόπου ἢ χρόνου» (σ. 56), «δὲν εἶναι ἦχος λέξεων, φράσεων ἢ στίχων. Εἶναι ζωγραφία, εἶναι πλάτος τῆς φύσεως κατὰ τοὺς φυσικοὺς κανόνας προάγουσα ὡς φυσικὸν τὸ τεχνητὸν εἶδος» (σ. 59). «Αἱ ποιήσεις του Ερωτοκρίτου, τοῦ Δαπόντου, τοῦ Χριστοπούλου, τοῦ Ρίζου, τοῦ Περδικάρη, τοῦ Βελαρᾶ, τοῦ Ρήγα, τοῦ Σολομοῦ καὶ τελευταῖον, τῶν ἀδελφῶν Σούτσων» προμηνύουν ὅτι ἡ Ελλάδα «ἐμβαίνει ἐκ νέου εἰς τῆς φιλολογικῆς δόξης τὸ στάδιον (σ. 57)»¹

Ο *Ερωτόκριτος* λογίζεται ως η αφετηρία της νεοελληνικής ποίησης, εξυπηρετώντας μια μεγάλη αφήγηση περί της νεοελληνικής ποίησης και της συνέχειάς της εν γένει, η οποία ξεκινώντας από τον *Ερωτόκριτο* καταλήγει απρόσκοπτα στους «ελεύθερους της

¹ 1836.22.- [Ιωάννης] Λ[ειβαδιεύς], «*Η Κιθάρα* Παναγιώτου Σούτσου ή Συλλογή των νέων Λυρικών ποιήσεων. Εν Αθήναις 1835», π. *Ηώς* 1, 3 (30.3.1836) σ. 56-61. Οι πληροφορίες αυτές μου παραχωρήθηκαν από την Μαριλίτσα Μητσού, την οποία ευχαριστώ θερμά, και εντάσσονται στο υπό έκδοση από το Μ.Ι.Ε.Τ. έργο *Αρχείο νεοελληνικής λογοτεχνικής κριτικής (ΑΝΑΚ)*, επιμ.: Μάρθα Καρπόζηλου, Άννα Κατσιγιάννη, Μαριλίτσα Μητσού, Μαρία Ρώτα. Να σημειωθεί ότι το περ. *Ηώς* βρίσκεται σε κούτες της ΕΒΕ, επομένως είναι μη προσβάσιμο.

Ελευθερίας αιιδούς»¹ αδελφούς Σούτσους. Να σημειωθεί, όμως, και η παρουσία του Δαπόντε, βασικού προδρόμου της φαναριώτικης ποιητικής παράδοσης, το όνομα του οποίου πρώτη φορά αναφέρεται σε αυτό το πλαίσιο.

Το πρόβλημα για τους Φαναριώτες έγκειται κυρίως στη γλώσσα του *Ερωτόκριτου*. Η αμφιθυμική αυτή διάθεση για τη φύση και τη γλώσσα του κρητικού ποιήματος διαφαίνεται και στη βιβλιοκρισία του Θεόδωρου Ορφανίδη για τον *Περιπλανώμενο* του Αλέξανδρου Σούτσου. Με αφορμή τη βιβλιοκρισία, ο Ορφανίδης αρθρώνει ένα συνολικότερο λόγο περί ποιήσης με τα αναμενόμενα στερεοτυπικά δίπολα για την υπεροχή της χρυσής εποχής της κλασικής αρχαιότητας έναντι των χρόνων της τουρκοκρατίας, οπότε «τῆς Τυραννίας ἢ νῦξ τὰ πάντα ἐκάλυπτε».² Απόρροια της δουλείας υπήρξε και η παραγωγή ευτελέστερης ποίησης, η οποία αποκρυσταλλώνεται στον *Ερωτόκριτο*. Το κορναρικό ποίημα τοποθετείται ξανά στη θέση αντιπαραδείγματος απέναντι από τον Φαναριώτικο Κανόνα των Νερουλού, Σούτσων και Ραγκαβή:

«Ἦτον ὅμως ἀδύνατον νὰ ἀναφανῆ εἰς τὰ σπάργανά της ἔτι, ἢ νεωτέρα ποίησις τοσοῦτον ὑψηλή, ὅσον καὶ ἡ ἀρχαία διότι ἡ καταθλίβουσα τὰ σώματα τυραννία οὐχ' ἦττον ἐξασθενεῖ καὶ τὴν φαντασίαν, σβεννύουσα τὸ ἀγνὸν ταύτης πῦρ. Ὅθεν καὶ ἔως χθὲς ἢ νεωτέρα Ἑλληνικὴ ποίησις περιωρίζετο εἰς τὸ ὑψηλὸν μὲν, ἀλλὰ ἀκατανόητον διὰ τὸ κακόζηλόν της φράσεώς του ποίημα τοῦ Ἑρωτοκρίτου, καὶ τίνα ἄλλα ἐκτρώματα βαναύσου φαντασίας, ἀνάξια νὰ φέρωσι τὸ εὐγενὲς ὄνομα τῆς ποιήσεως: ἀλλ' εἰς ἡμέρας αἰθριωτέρας ἀναφανέντες, ὁ Χριστόπουλος, ὁ Ρίζος, οἱ Ραγκαβεῖς, καὶ οἱ Σούτσοι, ἐμόρφωσαν ταύτην ἐπὶ τὸ ἐντελέστερον, καὶ νέος κόσμος ὑψηλῶν ἰδεῶν διεδέχθη τὸν σωρὸν ἄρρυθμων καὶ ἀγοραίων στιχουργημάτων».³

Ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς στον κριτικό λόγο της φαναριώτικης αθηνοκεντρικής διανόησης. Οι υποτιμητικές αναφορές επικεντρώνονται κυρίως στην ιδιωματική γλώσσα, ωστόσο στο συγκεκριμένο σημείωμα του Ορφανίδη διαφαίνεται και μία επιπλέον διάσταση του «προβλήματος» *Ερωτόκριτος*. Πρόκειται για πόνημα καμωμένο επί Τουρκοκρατίας, άρα, σύμφωνα με τον Ορφανίδη, ανήκει στα προϊόντα του διεφθαρμένου από τη δουλεία ελληνισμού, επομένως ακατάλληλου για σοβαρή σπουδή και εντέλει άχρηστο για την αναγέννηση της νεοελληνικής ποίησης του ελεύθερου κράτους. Υποβόσκει το επίμονο ζήτημα της αμφισβητούμενης ελληνικότητας του κορναρικού έργου, το οποίο βρίσκει, από ό,τι φαίνεται, διάφορες κριτικές μεταμορφώσεις με τον καιρό.

Παρόλο τον σκεπτικισμό ή και αρνητισμό των κρίσεων για τον *Ερωτόκριτο* από τους επιγόνους της φαναριώτικης διανόησης, το κρητικό ποίημα είναι διαρκώς παρόν στο

¹ Βλ. την επιστολή του νεαρού Νικολάου Ι. Σαρίπολου στον θείο του τον Νοέμβριο του 1839, όπου καυχιέται πως οι Σούτσοι εκτιμούσαν την ποίησή του. Μ. Δ. Στασινόπουλος, *Προσωπικόν Αρχεῖον Νικολάου Ι. Σαρίπολου*, ό.π., σ. 33.

² [Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης], «Φιλολογικά. Ο *Περιπλανώμενος* του Κυρίου Α. Σούτσου», *Ο Τοξότης* 1, 3 & 4 (Μάι. και Ιούν. 1840), σ. 93.

³ Ό.π., σ. 94.

λόγο που αρθρώνεται περί του χαρακτήρα ή της ιστορίας της νεοελληνικής ποίησης. Είτε ως η αντίπερα όχθη του φαναριώτικου κανόνα που προτείνεται, είτε ως ιστορική αφετηρία, η αναφορά στο κρητικό ποίημα φαντάζει αναγκαία. Θεωρώ ότι η επιμονή της φαναριώτικης διανόησης σχετίζεται με τη μεγάλη διάδοση του ποιήματος. Το δημοφιλές ανάγνωσμα του *Ερωτόκριτου* είναι από τα πιο διαδεδομένα ποιήματα, επομένως λειτουργεί σχεδόν συμβολικά-αντιπροσωπευτικά στο συγκεκριμένο δίκτυο κριτικού λόγου, καθώς συμπυκνώνει μέσα του ολόκληρο το corpus των λαϊκών αναγνωσμάτων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα που τυπώνονταν στη Βενετία. Από την άλλη, μέσω του λόγου περί ποίησης η φαναριώτικη λογιόσύνη της εποχής επιθυμεί να διαμορφώσει ένα νέο corpus ποιητικών αναγνωσμάτων που φέρει την πολιτισμική σφραγίδα των δημιουργών της, το οποίο θα αντικαταστήσει τις φυλλάδες στη βιβλιοθήκη και τη συνείδηση του απελευθερωμένου πλέον «λαού». Η «καθαρή» και «υψηλή» γλώσσα, που φαινομενικά συγγενεύει με τη Μητέρα αρχαία ελληνική, η υψιπετής ρητορεία και ο νουθετικός χαρακτήρας της φαναριώτικης αθηνοκεντρικής, κατά βάση, ποίησης αποτελεί τη νεοτερική πρόταση των Σούτσων, Ραγκαβή, Ορφανίδη, Τανταλίδη και άλλων για το νεοελληνικό ποιητικό Κανόνα. Ο προτεινόμενος αυτός Κανόνας αποτελεί μια προσπάθεια επιβολής από πάνω προς τα κάτω από τους φωτισμένους λίγους στους πλανεμένους από τα σκοτάδια πολλούς. Ας θυμηθούμε τον προλογικό διάλογο του Ραγκαβή στα *Ποιήματά* του το '37 για τους «κοιμώμενους» πολλούς¹, ενώ ο σοφός ποιητής δεν ρωτά «η δημόδης τρυτάνη² που ρέπει», όπως ο ίδιος σημειώνει στον *Κουτρούλη το Γάμο*³, εννοώντας ότι παρ' όλες τις προτιμήσεις του κοινού, ο ποιητής-νομοθέτης θα ακολουθήσει ακάθεκτος το μεταρρυθμιστικό του έργο του.

Έτσι ερμηνεύεται η επίθεση, σχεδόν αποκλειστικά, στη γλώσσα και την ελληνικότητα του *Ερωτόκριτου* και όχι στην ποιητική του αξία καθαυτή. Είναι άραγε παρατραβηγμένο να μιλήσει κανείς για «διπλωματική στάση»; Είναι σαν η ποιητική αξία του *Ερωτόκριτου* να έχει επιβεβαιωθεί και να προστατεύεται τελικά από την εξαιρετικά μεγάλη διάδοσή του, κάτι που στα μάτια των Φαναριωτών της εποχής καταδεικνύει το χαμηλό ποιητικό αισθητήριο και την πολιτισμική κατάπτωση των σύγχρονων Ελλήνων. Το νέο αυτό corpus που προτείνεται (Χριστόπουλος, Ρίζος, Ραγκαβής, Σούτσοι κ.α.) επιθυμεί να αντικαταστήσει το παλιό, που συμπυκνώνεται συμβολικά στον *Ερωτόκριτο*, το σταθερό «best-seller» της βενετικής τυπογραφίας. Η αντικατάσταση αυτή δύναται να γίνει με τον τρόπο που οι χριστιανικοί ναοί κατασκευάζονταν στη θέση των αρχαίων και μάλιστα από τα υλικά των τελευταίων.

*

Ως φυσικό επακόλουθο της στάσης αυτής μπορεί να λογιστεί άλλη μία διασκευή, αποσπασμάτων αυτή τη φορά, του *Ερωτόκριτου* –έχει προηγηθεί του Φωτεινού– στην πρώτη λόγια ανθολογία, που κυκλοφορεί στο νεότευκτο ελληνικό κράτος, με τίτλο

¹ Βλ. Α. Ρ. Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, ό.π., σ. γ', αλλά και σ. ζ'-η', όπου αναφέρεται στη «νηπιακή διάνοια» του λαού.

² Πρόκειται για τη «γλώσσα» του ζυγιού και εδώ εννοείται ως «ζυγαριά».

³ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Του Κουτρούλη ο Γάμος*, ό.π., σ. 97.

Ελληνικός Νέος Παρνασσός και εκδίδεται στα 1841.¹ Η ανθολογία γνώρισε άλλες δύο εκδόσεις, προσαρμοσμένες στις επιθυμίες του εκάστοτε επιμελητή: πρώτα εκδόθηκε η επαυξημένη έκδοση στα 1868 με επιμέλεια του Ιωάννη Μ. Ραπτάρχη² και στα 1880 με επιμέλεια του Παναγιώτη Ματαράγκα.³

Συντάκτης του πρώτου *Παρνασσού* ήταν κάποιος «φιλόκαλος» νέος ονόματι Κωνσταντίνος Χαντσερής, γόνος της περιώνυμης φαναριώτικης οικογένειας, για τον οποίο όμως γνωρίζουμε ελάχιστα.⁴ Αυτό που είναι ξεκάθαρο είναι πως ο νεαρός επιμελητής είχε σχέση με τον Παναγιώτη Σούτσο, όπως φαίνεται και από τον «Πρόλόγο» του, όπου γνωστοποιείται πως στην ανθολογία δημοσιεύονται ποιήματα των Σούτσων και από «ατύπωτα»⁵ χειρόγραφα τους.

Η ανθολογία είναι συνταγμένη με κεντρικό άξονα τη σύγχρονη ποίηση των Φαναριωτών ή έστω την ποίηση εκείνων που αξιοποιούν τη φαναριώτικη λυρική παράδοση. Από τα 197 ποιήματα της ανθολογίας τα 102 είναι των Σούτσων (51 του Παναγιώτη και ισάριθμα του Αλέξανδρου).⁶ Να προστεθούν: 16 ποιήματα του Χριστόπουλου, 10 του Νερουλού, 16 του Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή και 7 του Ορφανίδη, από 4 ο Καρασούτσας και ο Ιάκωβος Ρ. Νερουλός, 3 του Σκυλίτση, 2 του Τανταλίδη και του Ρήγα και από ένα ο Περδικάρης και ο Σακελλάριος⁷: σύνολο 168 ποιήματα φαναριώτικης προέλευσης. Όταν ο νεαρός Χαντσερής αποφασίζει να εκδώσει μια ανθολογία, ως αντίδραση σε ανθελληνικά σχόλια κάποιων Γάλλων και Γερμανών και για να δείξει «στούς Εύρωπαιούς ότι τὸ χθὲς ἀναστηθὲν Ἑλληνικὸν Ἔθνος καὶ φιλολογίαν ἔχει, καὶ εἰς ὀλίγα ἔτη ἐμόρφωσε ποιητικὴν γλῶσσαν»,⁸ θα επιλέξει να προβάλλει κυρίως το φαναριώτικο πολιτισμικό παράδειγμα, τις γλωσσικές και ποιητικές του αποτυπώσεις.

Όμως, όπως είδαμε παραπάνω, η φαναριώτικη λογιосύνη δεν μπορούσε να εξοβελίσει την κρητική ποιητική παράδοση, καθότι η τελευταία ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη και δημοφιλής, κυρίως λόγω του *Ερωτόκριτου*. Ο κριτικός λόγος του Χαντσερή για το κρητικό ποίημα ακολουθεί την πεπατημένη οδό των υπόλοιπων Φαναριωτών της εποχής: καλή ποίηση που χάνεται μες στη μακρηγορία και αδικείται

¹ *Ελληνικός Νέος Παρνασσός* [...] υπό Κωνσταντίνου Αλ. Χαντσερή, Αθήνα 1841. Βλ. Ηλεκτρονικός Κατάλογος Ηλιού-Πολέμη, ενώ τα περιεχόμενα του βιβλίου έχουν αναρτηθεί στο *Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης*, <http://poetry.ims.forth.gr/>. Για τη διασκευή αποσπασμάτων από τον *Ερωτόκριτο* στην ανθολογία βλ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, «Ο *Ερωτόκριτος* εις χείρας δοκίμου ποιητού», *Μολυβδο-Κονδυλο-Πελεκητής*, Β' Περίοδος 4 (1993), σ. 89-105.

² *Παρνασσός ή απάνθισμα των εκλεκτοτέρων τεμαχίων της νέας ελληνικής ποιήσεως, εσταχυολογήθη υπό Ρ*** [...] Αθήνα 1868. Βλ. Ηλεκτρονικός Κατάλογος Ηλιού-Πολέμη, αρ. 1868.470.

³ *Παρνασσός ήτοι απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ποιημάτων της νεωτέρας Ελλάδος, υπό Π. Ματαράγκα* [...] Αθήνα 1880. Βλ. Ηλεκτρονικός Κατάλογος Ηλιού-Πολέμη, αρ. 1880.671.

⁴ Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Ο *Ελληνικός Νέος Παρνασσός* του Χαντσερή, ο τυπογράφος Τεφαρίκης και μια αθησαύριστη παρουσίασή της στη Γερμανία», *Κονδυλοφόρος*, τ. 11 (2012b), σ. 141-145.

⁵ Κ. Χαντσερής (επιμ.), *Παρνασσός*, ό.π., σ. ε'.

⁶ Βλ. Ν. Δεληγιαννάκη, «Ο *Ερωτόκριτος* εις χείρας δοκίμου ποιητού», ό.π., σ. 90, σημ. 7.

⁷ Ό.π., σ. 90, σημ. 7.

⁸ Βλ. Κ. Χαντσερής (επιμ.), *Παρνασσός*, ό.π., σ. β'. Βλ. και Ν. Δεληγιαννάκη, «Ο *Ερωτόκριτος* εις χείρας δοκίμου ποιητού», ό.π., σ. 91, σημ. 12.

κυρίως λόγω της ακατέργαστης γλώσσας. Οπότε, η λύση της διασκευής, κατά το δοκιμασμένο παράδειγμα του Φωτεινού, φαντάζει ιδανική:

«Πρώτος κατά την χρονολογίαν ποιητής αναφέρεται εις τὸν Παρνασσὸν μου ὁ ἀπὸ τῆς Σητείας τῆς Κρήτης Βικέντιος Κορνάρος ἢ Βιτζέντζος Κορνάρος [...] Εἰς αὐτὸν τὸν Βικέντιον ποιητὴ τοῦ Ἑρωτοκρίτου ὁ Κοραῖς χρεωστῆ τὰ ἤθελε κάμειν, καὶ θέλω ὑπάγειν του, λαβῶν ταῦτα ἐκ τοῦ ἀκολουθούθου στίχου: Σ' δυὸ μέσα κόψειν ἤθελε τὸ σίδερον ἀμῶνι. Ἄλλ' ἢ δόξα τοῦ Βικεντίου Κορνάρου δὲν ἤθελε λάμπει πολὺ, ἂν ὁ Ἑρωτόκριτός του παρῆχε μόνον εἰς φιλολόγον Κοραῖν τὸ δυσηχὲς ἐκεῖνον ἀπαρέμφατον, τὸ ὁποῖον ἠρέθισε τόσον τὴν χολὴν τοῦ Κυρίου Ἰακώβου Ρίζου. Εἰς τὴν ἐποποιίαν τοῦ Βικεντίου ἀπαντῶνται τεμάχια ὑψηλῆς ποιήσεως ἄξια τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Αἰσχύλου, τὰ ὁποῖα ὅμως πνίγονται εἰς τὸν καταρράκτην τῆς πολυλογίας του. Ἐκτὸς τούτου ἡ γλῶσσα τοῦ ἀμόρφωτος ἔτι καὶ παλαιά, κατέστη σήμερον ἀκατανόητος. Θελήσαντες ἡμεῖς νὰ δημοσιεύσωμεν δείγματα τινὰ τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ ἐποποιοῦ τῆς Κρήτης, παρεδώκαμεν αὐτὸν εἰς χεῖρας δοκίμου ποιητοῦ αὐτὸς δὲ λαβῶν ἐκ τῶν ὠραιωτέρων του τεμαχίων τοὺς ἐντελεστεροὺς στίχους, προσέθεσε πολλάκις ἡμιστίχια ἴδια του, πολλάκις δὲ καὶ στίχον ὀλόκληρον προσήρμοσε, καὶ εἰργάσθη, καθὼς εἰς ναὸν μέγαν καὶ κατερρεύσαντα ἐμβαίνων διαβάτης συνάζει τοὺς πεπτωκότας κίονας, προσαρμόζει τὰ συντρίμματά του, καὶ μικρὸν τινὰ βωμὸν ἐγείρει ἀρχιτεκτονικῆς μεγαλοπρεποῦς ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ μεγάλου ναοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰργάσθημεν εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον, καὶ δίδομεν τὰ ἔξ ὠραῖα τεμάχια τοῦ Κορνάρου, τοῦ μιμητοῦ τούτου τοῦ Τάσσου, καὶ Ἀριόστου».¹

Στον πρόλογό του ο Παναγιώτης Ματαράγκας, ο επιμελητής της τρίτης έκδοσης, υποστηρίζει ότι ο παραπάνω πρόλογος ίσως και να έχει γραφτεί από τον Παναγιώτη Σούτσο, καθώς: «διαφαίνεται ἡ τότε ἀκμάζουσα τοῦ ἀειμνήστου Παναγ. Σούτσου ποιητικὴ γραφικὴ».² Ὅμως τελικὰ μικρὴ σημασία ἔχει εἰάν ὁ πρόλογος ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ ἀπὸ τὸν Σούτσο ἢ κάποιον πνευματικὸ τοῦ τέκνο, καθὼς, ὅπως και να ἔχει, ὁ πρόλογος αὐτός, σε συνδυασμὸ με τὰ ἔξι διασκευασμένα ἀποσπάσματα, αποτελοῦν πολὺτιμα τεκμήρια γιὰ τὴ δεξίωση καὶ τὴν πρόσληψη τοῦ *Ἑρωτόκριτου* ἀπὸ τὸ δίκτυο τῶν ἐκφραστῶν τῆς φαναριώτικης ποιητικῆς παράδοσης στὴν Αθήνα τῆς δεκαετίας τοῦ 1840· τὴ δεκαετία που ὁ λόγος περὶ τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς φύσης τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Ποίησης ἔχει ἀρχίσει νὰ θεωρητικοποιεῖται ἀπὸ τὰ διάφορα δίκτυα διανοῆσης (φαναριώτικα, κοραϊκὰ, σολωμικά).

Παρόλο που ὁ *Ἑρωτόκριτος* ἐπιλέγεται ὡς ἡ ἀφετηρία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Ποίησης, ἡ ἀκατάλληλη γλῶσσα τοῦ ποιήματος δίνει τὴν ευκαιρία στὸν συντάκτη τοῦ προλόγου νὰ ρίξει τὰ βέλη του στὴν κοραϊκὴ παράταξη. Με τὴν πρώτη ευκαιρία ἐκφράζεται ἡ ἀποστροφὴ τοῦ Φαναριώτη (Χαντσερῆς ἢ Σούτσος) γιὰ τὸ κοραϊκὸ ἔναρθρο ἀπαρέμφατο, που, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, οἱ ἐπίγονοι τῆς κοραϊκῆς διδασκαλίας

¹ Ὁ.π., σ. δ'-ε'.

² Π. Ματαράγκας (ἐπιμ.), *Παρνασσός*, ὁ.π., σ. ιβ', βλ. καὶ Ν. Δεληγιαννάκη, «Ὁ *Ἑρωτόκριτος* εἰς χεῖρας δοκίμου ποιητοῦ», ὁ.π., σ. 92.

Φιλητάς και Ασώπιος υποστήριζαν τη χρήση του σθεναρά, επικαλούμενοι τον *Ερωτόκριτο*. Ο λόγος για τον *Ερωτόκριτο* λοιπόν και εδώ αφορά, σχεδόν αποκλειστικά, την παραδοσιακή γλωσσική διαμάχη ανάμεσα στους κοραϊκούς και τους Φαναριώτες. Άλλωστε, ο Νερουλός ονοματίζεται, δεύτερος μετά τον Κοδρικά: οι δύο λόγιοι που προσπάθησαν να θεωρητικοποιήσουν τις θέσεις των Φαναριωτών σχετικά με τη γλώσσα και την ποίηση.

Οι κρίσεις του συντάκτη για την ποιητική αξία του *Ερωτόκριτου* αναπαράγουν τις τυπικές αναγωγές της ελληνικής λογιосύνης για το ποίημα του Κορνάρου, οι οποίες παγιώθηκαν από το κοραϊκό δίκτυο: Όμηρος και Αισχύλος. Άλλωστε, οι αναγωγές δεν θα μπορούσαν να είχαν άλλο σημείο αναφοράς πέρα από τα κλασικά έργα. Έχει ενδιαφέρον να γίνει μνεία και στην υποσημείωση του διασκευαστή ή του ανθολόγου στο τέταρτο διασκευασμένο τεμάχιο (μονομαχία Χαρίδημου με Καραμανίτη): «Τεμάχιον ἄξιον νὰ συγκριθῆ μὲ τὰς περιγραφᾶς τοῦ Ὀμήρου, καίτι γεγραμμένον εἰς γλώσσαν ἔτι ἀμόρφωτον».¹ Ο διασκευαστής ή ο ανθολόγος εντυπωσιάζεται από τις κορναρικές παρομοιώσεις και μεταφορές της μάχης.

Η σύγκριση του *Ερωτόκριτου* με τα έπη του Ομήρου και την αισχύλεια δύναμη της εικονοπλασίας από το φαναριώτικο δίκτυο καταδεικνύει τον τυπολογικό πλέον χαρακτήρα που έχουν αποκτήσει οι αναγωγές αυτές, από τον Κοραή και μετά. Δεν είμαι βέβαιος αν οι συγκρίσεις αυτές δηλώνουν «έναν ανυπόκριτο θαυμασμό»² του δικτύου αυτού προς το ποίημα του Κορνάρου, καθώς δεν μπορώ να αποκλείσω μια «διπλωματική στάση», όπως προσπάθησα να σκιαγραφήσω παραπάνω. Όπως και να έχει το πράγμα, ο μόνος τρόπος να αντιμετωπιστεί το μελανό σημείο της γλώσσας του *Ερωτόκριτου* είναι η χωρίς περιορισμούς διασκευή των τεμαχίων που επιλέχθηκαν να ανθολογηθούν από κάποιον «δόκιμο ποιητή».

Επομένως, τα σχόλια για τον *Ερωτόκριτο* αναλώνονται στον προγραμματικό χαρακτήρα της έκδοσης της ανθολογίας, που χρησιμοποιεί την ποίηση ως όχημα για γλωσσικές προτάσεις και το σύνολο των ποιημάτων ως ένα corpus εθνικής ποιητικής αφήγησης, με πυρήνα τη σουτσική ποίηση και τη φαναριώτικη λυρική παράδοση. Σε αυτό το πλαίσιο ο συντηρητής-διασκευαστής θα ανασύρει τα πολυκαιρισμένα κομμάτια του μνημείου που ονομάζεται *Ερωτόκριτος*, ώστε να το καθαρίσει και να το ανακαινίσει από τα θεμέλια. Η πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* ως ποιητικού μνημείου που χρήζει ανακαινίσης είναι ήδη παγιωμένη από τους κοραϊκούς, αλλά και τον Fauriel, οι οποίοι ωστόσο είχαν τελείως διαφορετική στοχοθεσία από τους Φαναριώτες νομοθέτες της ποίησης. Δεν νομίζω, επίσης, ότι η διασκευή σύντομων αποσπασμάτων και όχι κάποιου οργανικότερου ερωτοκρίτειου συνόλου και η παρομοίωση αυτών με «κίονες» και «συντρίμμια» σχετίζονται με την έννοια του ρομαντικού αποσπάσματος, όπως υποστηρίζει η Δεληγιαννάκη.³ Απλώς αναπαράγεται ο κοινός αυτός τόπος, κατά τον οποίον τα κρητικά ποιήματα λόγω της παλαιότητάς τους και της πολυκαιρισμένης,

¹ Κ. Χαντσερής (επιμ.), *Παρνασσός*, ό.π., σ. 82.

² Ν. Δεληγιαννάκη, «Ο *Ερωτόκριτος* εις χείρας δοκίμου ποιητού», ό.π., σ. 95.

³ Βλ. ό.π., σ. 95.

ακατάλληλης γλώσσας τους, λογίζονται ως μνημεία που χρήζουν φροντίδας από τους σύγχρονους προκειμένου να αναδειχθεί η κρυμμένη χάρη τους.

Τα πέντε από τα έξι αποσπάσματα που διασκευάζονται αντλούνται από το δεύτερο μέρος του ποιήματος, τη γκιόστρα, ενώ το έκτο αφορά τη μονομαχία του Ερωτόκριτου με τον Άριστο. Το βάρος πέφτει αποκλειστικά στο «πολεμικό-ηρωικό» στοιχείο του ποιήματος, υποσκελίζοντας αυτόματα το ερωτικό. Η επιλογή του ανθολόγου και του διασκευαστή είναι, φυσικά, ενσυνείδητη, παρόλο που ο υπότιτλος του ποιήματος ήταν ανέκαθεν «ποίημα ερωτικόν». Η Δεληγιαννάκη θεωρεί ότι ο ανθολόγος, επιλέγοντας να τονίσει το ηρωικό στοιχείο, επιθυμεί «να αποπλίσσει τους ηθικολόγους επικριτές του *Ερωτόκριτου*»¹ μια εικασία ορθή, εάν φέρουμε στο νου μας και την προγενέστερη «ηθικοποίηση» του *Ερωτόκριτου* από τον Φωτεινό.

Όστόσο, μια τέτοια ερμηνεία προϋποθέτει μια διάθεση υπεράσπισης του ποιήματος από τον ανθολόγο, κάτι που στον πρόλογο δεν διαφαίνεται ξεκάθαρα –η γνωστή αμφιθυμία– πέραν των τυπικών-ρητορικών αναλογιών με τον Όμηρο ή τον Αισχύλο. Επιπλέον, η πλήρης απόρριψη της γλωσσικής και υφολογικής ταυτότητας του ποιήματος, μέσω της διασκευής, καταδεικνύει ότι ανθολόγος και διασκευαστής επιθυμούν να εντάξουν τον *Ερωτόκριτο* στην ποιητική παράδοση που πρεσβεύουν και από την οποία εκκινούν. Ο τονισμός του ηρωικού στοιχείου ποδηγετείται περισσότερο, νομίζω, από την ερμηνευτική εγγραφή του πολεμικού στοιχείου του *Ερωτόκριτου* στην «ηρωική» και ταραγμένη ατμόσφαιρα των πρώιμων μετεπαναστατικών χρόνων στο νεότευκτο ελλαδικό κράτος, η οποία στα 1840 αποτελεί πεδίο λογοτεχνικής ανασηματοδότησης και επαναπραγμάτευσης από τους επίδοξους «εθνικούς ποιητές» κυρίως της Αθήνας. Η αποκλειστικά «επική» πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* έχει να κάνει με την ανίχνευση του επικού στοιχείου σε μια διαχρονία που συνδέει τον Όμηρο με την επίσης επική –λόγω του '21– νέα Ελλάδα.

Να μην ξεχνάμε επίσης και τον λόγο της φιλελληνικής λογιосύνης, ο οποίος, όπως είδαμε παραπάνω, τονίζει επίσης τον εθνικό-πατριωτικό χαρακτήρα του ποιήματος. Άλλωστε ο Χαντσερής αποφασίζει να συντάξει την ανθολογία με το βλέμμα στραμμένο σχεδόν αποκλειστικά στην ευρωπαϊκή λογιосύνη, όπως ξεκαθαρίζει στην αρχή του προλόγου. Επομένως, σε αυτό το πλαίσιο, η υπογράμμιση του πατριωτικού και ηρωικού χαρακτήρα της νέας ελληνικής ποίησης δεν αποτελεί έκπληξη, αλλά μια φυσική αντίδραση.

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίον ο διασκευαστής προσεγγίζει τον *Ερωτόκριτο*, γίνεται φανερό ότι πρώτο του μέλημα είναι η απαλοιφή των κρητικών ιδιωματικών τύπων. Καθαρεύει τη γλώσσα, ώστε να είναι κατανοητότερη από το αναγνωστικό κοινό, ενώ εργάζεται με τη μέθοδο της συρραφής και της σύμπτυξης.² Όπως έχει επισημανθεί και στον πρόλογο, η πολυλογία του κρητικού ποιήματος είναι από τα μελανότερά του σημεία, κατά τον Χαντσερή. Ενδεικτικά παραδείγματα της εργασίας του διασκευαστή μπορούν να θεωρηθούν τα παρακάτω:

¹ Ό.π., σ. 97.

² Αναλυτικά βλ. ό.π., σ. 97-100.

*Όλοι εσταθήκα να θωρούν έτοιμο κορμί αξωμένο, / νέο, καβαλάρην, όμορφον, αίτό
σγουραφισμένο (Αλεξίου, στ. 520-521, 117) → Ο κόσμος εσταμάτησε και βλέπει
καβαλάρην / Ζωγραφισμένον αετόν, χαριτωμένον Άρην (Δεληγιαννάκη, 102). Με
φορεσιά ολοπράσινη μ' αιτούς χρουσούς στη μέση / ήρθε και τ' αρχοντόπουλο που
Ηράκλη τότε λέσι· / όριζε χώρες και χωριά εις τσ' Έγριπος τα μέρη / κ' εις αντρεία
και φρόνεψη δεν είχαν άλλο ταίρι· / τη σγουραφιά στην κεφαλή με τέχνη την εκάμα
/ και τη λαχτάρα της καρδιάς ήλεγε με το γράμμα. / Ήτο μια βρύση κ' ήτρεχε νερό
άσπρο κρουσταλλένιο / κ' ένα δεντρόν ανάδια τση ψυμένο, μαραμένο, / δίχως
ανθούς, δίχως βλαστούς, δίχως καρπούς και μήλα / κ' ήδειχνε πώς ξεραίνονται οι
κλώνοι και τα φύλλα· (Αλεξίου, στ. 201-210, 104) → Με φορεσιά πρασινωπή
χρουσούς αετούς γεμάτην, / επρόβαλεν εις άλογου μαυρόψαρου την πλάτην / ο
τρίτος· ωραιότερος δεν ήτον εις την φύσιν· / Η ζωγραφιά του έδειχνε μια
κρουσταλλένια βρύσιν, / και δένδρο ένα φαίνονταν χωρίς ανθούς και μήλα· / Του
δένδρου εξηραίνονταν οι κλώνοι και τα φύλλα. (Δεληγιαννάκη, 103).*

Εκτός από την προσπάθεια του διασκευαστή να εξομαλύνει τη γλώσσα, να εξαλείψει το ιδιωματικό στοιχείο και να συμπτύξει νόημα και αφήγηση, σε πολλές περιπτώσεις φέρνει το ερωτικό στοιχείο σε πρώτο πλάνο, μένοντας στην επιφάνεια, αναλωμένος στο προφανές. Αντικαθιστά την αφαιρετική και εξαύλωτική ποιητική του Κορνάρου με την παιγνιώδη και ελαφριά αμεσότητα της φαναριώτικης ερωτικής στιχουργίας. Παρόλο που τα χωρία που διάλεξε ο διασκευαστής είναι τα πολεμικά, ο λιγοστός ερωτικός λόγος που εμπεριέχεται σε αυτά, έρχεται στο προσκήνιο. Η φαναριώτικη ελαφριά ποίηση άλλωστε, έχει μια μεγάλη παράδοση παιγνιώδη ερωτικού λόγου πίσω της, η οποία μπορεί να έρθει και να επιβληθεί του βαθύτερου και υπαινικτικότερου ερωτοκρίτειου ερωτικού λόγου:

*και τ' όνομά του ως τό 'γραψε, στην αγαπά ξανοίγει / κ' εκείνη εγροίκα την καρδιά
το πώς πετά, να φυγή. / Ήτρεμε αυτή στη μια μερά κ' εκείνος εις την άλλη, / μα
εχώνασι το κάρβουνο κ' οι δυο τως στην αθάλη· (Αλεξίου, στ. 535-538, 117) → Την
Αρετούσαν του ζητά και θέλει να κυτάξη. / Κ' εκείνης η καρδιά χτυπά και θέλει να
πετάξη. (Δεληγιαννάκη, 102). κι ωσάν πουλάκι όντε βραχή και χαμοκουκουβίση / κι
ο ήλιος έβγη να το βρη, να το ζεστοκοπήση, / κάτση ζιμιό εις ψηλό δεντρό και
γλυκοκιλαδήση, / απλώση τα φτερούγια του, το στήθος πιπιρίση, / ζερβά, δεξά γη κι
ουρανό χαираμένο ξανοίξη, / σημάδι της παρηγοριάς και της χαράς του δείξη, / έτσι
κι αυτείνη εχάρηκε, με γνώση, να λογιάση τότες τον ήλιο ανάδια τση, όπου της
δίδει βράση. (Αλεξίου, στ. 539-546, 117-118) → Οπόταν το πουλί βραχή και
χαμοκουκουβίση / Κι ο ήλιος εύγη και το βρη να το ζεστοπήση, / τότε σε δένδρο
υψηλό καθούμενον, αρχίζει / ν' ανοίγη τα πτερούγια του τραγούδια να τονίζη, /
ζερβά, δεξιά, γην ουρανό, χαρούμενον κυτάζει· / Κι αυτή χαρούμενη, μ' αυτόν
γλυκαίς ματιαίς αλλάζει.*

Η ανθολογία του Χαντσερή μπορεί να εκληφθεί και ως η πρόταση των Φαναριωτών της Αθήνας, με πυρήνα τους Σούτσους, για έναν Κανόνα της Νέας Ελληνικής Ποίησης.

Παράλληλα, η ανθολογία αποκρυσταλλώνει και τη στάση του δικτύου αυτού για την ταυτότητα της ποιητικής γλώσσας. Η διασκευή του *Ερωτόκριτου* εκκινεί από το ιδεολόγημα του ακατάληπτου της κρητικής διαλέκτου και μόνο μέσω μιας γλωσσικής ανακαίνισης του ποιήματος στα μέτρα των Σούτσων και των ακόλουθών τους, ο *Ερωτόκριτος* είναι άξιος να συμπεριληφθεί στο γραμματολογικό σχήμα περί νεοελληνικής ποίησης. Δεν είναι υπερβολικό να ειπωθεί πως στην παραπάνω συλλογιστική υπονοείται και η μη ελληνικότητα του ποιήματος, κυρίως λόγω της γλωσσικής του ταυτότητας: μια άποψη ιδιαίτερα διαδεδομένη από νωρίς στο δίκτυο της φαναριώτικης λογοσύνης.

Αναφορικά με τη διάδοση ή την πρόσληψη της ανθολογίας Χαντσερή στα χρόνια της κυκλοφορίας της, δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα κάποια τεκμήρια.¹ Όμως λίγα λόγια του Στέφανου Κουμανούδη από το ημερολόγιό του,² ενδεικτικά, εκφράζουν τη γενικότερη στάση που θα κρατούσαν οι τυπικοί κοραϊστές απέναντι στη στοχοθεσία και το ιδεολογικό φορτίο της ανθολογίας του Χαντσερή.

Νιώθοντας πιο ελεύθερος ο νεαρός Κουμανούδης μέσα στην ασφάλεια του ιδιωτικού λόγου ενός ημερολογίου, ασκεί σφοδρή κριτική στην ανθολογία: «Ἡ ὕλη αὐτὴ ἔχει πολλὰ ἀνάξια, εἶναι δὲ ἀφημένα πολλὰ ἀξιώτερα»³ σημειώνει. Ο Κουμανούδης κατακρίνει τις επιλογές του Χαντσερή και στρέφει τα βέλη του κυρίως στους ποιητές που ανήκουν στη Φαναριώτικη παράδοση. Αποσπάσματα από έργα του Νερουλού και του Ζαμπέλιου θα μπορούσαν να λείπουν, άνοστους βρίσκει τους Σούτσους και παντού εντοπίζει «μεγαλορρημοσύνη» και «ρητορικά σχήματα». Από την άλλη παραπονιέται που δεν ερανίστηκαν περισσότερα αποσπάσματα από τον *Ὕμνο* του Σολωμού και τα ποιήματα του Χριστόπουλου ή περισσότερα δημοτικά τραγούδια, «γεννήματα τοῦ λαοῦ», όπως γράφει.⁴ Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η στάση του απέναντι στα διασκευασμένα τεμάχια του *Ερωτόκριτου* δεν θα μπορούσε να είναι θετική: «Κάκιστα ἔκαμεν διότι δὲν κατεχώρησε τί γνήσιον καὶ ἄθικτον ἀπὸ τὸν Κορνάρων. Μήπως αὐτὰ τὰ ἐπεξεργασμένα πάλιν εἶνε καταληπτὰ εἰς ὅλους; Ἔπειτα δὲν ἤξεύρω τί ἐννοῦν οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ὑπὸ τὸ καταληπτός. Ἄν κῆται λέξις ὡς γάζι (γαζί;) εἶνε ἀκατάληπτος».⁵

Όπως είδαμε και παραπάνω, η σχολαστική μεθοδολογική προσέγγιση του κοραϊκού Κουμανούδη απέναντι στην παλαιότερη νεοελληνική γραμματεία και τη γλώσσα της δεν θα του επέτρεπε να συγχωρέσει διασκευασμένα ερωτοκρίτεια τεμάχια. Η ματιά του Κουμανούδη είναι ιστορική. Βλέπει την ανθολογία ως μια προτεινόμενη γραμμική ιστορική αφήγηση της νεότερης ελληνικής ποίησης και κατ' επέκταση της νεοελληνικής ποιητικής γλώσσας, γι' αυτό και αντιδρά τόσο αρνητικά. Στο ίδιο πλαίσιο, θεωρεί ότι οποιαδήποτε τεμάχια ερανίζονται, θα έπρεπε να παρατίθενται αυτούσια δίχως να

¹ Αλ. Πολίτης, «Ο *Ελληνικός Νέος Παρνασσός* του Χαντσερή, ο τυπογράφος Τεφαρίκης και μια αθησαύριστη παρουσίασή της στη Γερμανία», ό.π., σ. 145.

² Βλ. Μαριλίζα Μητσού, «Από το αρχείο του Στέφανου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής*, 5 (1995-96), σ. 249-255.

³ Ό.π., σ. 250.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 250-254.

⁵ Ό.π., σ. 254.

χάνουν την ιστορικότητά τους. Παράλληλα και έμμεσα, μέσα από την αρνητική του κριτική, διαφαίνονται και οι προσωπικές του προτιμήσεις αναφορικά με τον νεοελληνικό ποιητικό Κανόνα: Κορνάρος, Χριστόπουλος, δημοτικά τραγούδια και Σολωμός έναντι των εκπροσώπων της Φαναριώτικης ποιητικής παράδοσης. Η περίπτωση του Κουμανούδη, όπως και αυτή του Ασώπιου, που θα εξετάσουμε παρακάτω, καταδεικνύει ότι το στρατόπεδο των κοραϊκών στα 1840-1850 έχει διαμορφώσει την άποψή του για τον νεοελληνικό ποιητικό Κανόνα. Η Κρητική λογοτεχνία έχει σημαίνουσα θέση και συνδέεται, κυρίως λόγω γλωσσικών κριτηρίων, με τον Χριστόπουλο και τον Σολωμό και τέλος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με αυτόν που προτείνεται από τους εκπροσώπους της Φαναριώτικης λογοισύνης.

3.6. Ο εξειδικευμένος λόγος των Ευρωπαίων: από ελληνοιστές σε νεοελληνοιστές

Σε αντίθεση με το «πολεμικό» κλίμα στην Ελλάδα, όπου ο λόγος για την κρητική λογοτεχνία αφορούσε περισσότερο τη σύσταση του νεοελληνικού ποιητικού Κανόνα ή τη φύση και το χαρακτήρα της ποιητικής γλώσσας, στην Ευρώπη των δεκαετιών 1840-1850 οι αναφορές στην κρητική λογοτεχνία ήταν ιδεολογικά αποφορτισμένες και περισσότερο επικεντρωμένες στην ποίηση και την «ποιητική». Οι πρώιμες εκτενείς αναφορές του W. Leake, του Cl. Fauriel και του C. Iken στον *Ερωτόκριτο* αποτελούσαν τα κύρια σημεία αναφοράς για όποιον ευρωπαϊό μελετητή επιθυμούσε να ταξιδέψει το ανεξερεύνητο πέλαγος της κρητικής λογοτεχνίας.

Στις καταστατικές αυτές μελέτες έρχεται να προστεθεί η εργασία του φιλόλογου και ιστορικού Christian August Brandis (1790-1867) για τον *Ερωτόκριτο*, μελέτη που περιέχεται στον τρίτο τόμο του έργου του *Mittheilungen über Griechenland* (Λειψία 1842). Πρόκειται, από όσο γνωρίζω, για την τρίτη αυτοτελή μελέτη για το κρητικό ποίημα, έστω κι αν έχει τη μορφή κεφαλαίου ενός μεγαλύτερου έργου, μετά την παρεμφερή εργασία του Villemain ή αυτή των Κανέλου και Iken. Το έργο εντάσσεται στη σωρεία των φιλελληνικών συγγραμμάτων της ευρωπαϊκής λογοισύνης, καμωμένα με κεντρικό γνώμονα τη διερεύνηση του «χαρακτήρα» των Νεοελλήνων και της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Μετά την ίδρυση του ελλαδικού κράτους και την τοποθέτησή του στο κέντρο της ευρωπαϊκής επικαιρότητας, οι φιλοπερίεργοι Ευρωπαίοι προσπαθούσαν να σκιαγραφήσουν τον άγνωστο χαρακτήρα του νεοέλληνα σε συνάρτηση με τη βαριά κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας, τη Δύση και το «μεγάλο ασθενή» της Ανατολής, από τη μέγγενη του οποίου είχε ξέφυγε πρόσφατα. Όπως εύστοχα έχει σημειώσει ο Herzfeld: «η Ελλάδα είναι ίσως μοναδική ως προς τον βαθμό στον οποίο η χώρα στο σύνολό της έχει υποχρεωθεί να παίζει ταυτόχρονα τους δύο αντιτιθέμενους ρόλους της Πρωτο-Ευρώπης [Ur-Europa] και του ταπεινωμένου ανατολίτη υποτελούς».¹

Στο κεφάλαιο «Blickte auf die neugriechische Literatur» η μελέτη για τον *Ερωτόκριτο* αποτελεί ένα ξεχωριστό υποκεφάλαιο. Προηγείται το κεφάλαιο επονομαζόμενο «Frühere Poesie» και ακολουθούν τα «Die Poesie des letzte Jahrzehnds»

¹ Michael Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, μτφρ. Ράνια Αστρινάκη, Αθήνα 1998, σ. 29.

και «Wissenschaftliche Literatur». Το ότι η αναφορά και η ανάλυση του *Ερωτόκριτου* αποτελεί από μόνη της ένα κεφάλαιο καταδεικνύει την κεντρικότητα του, ενώ παράλληλα δηλώνει και την έλλειψη σοβαρής ενασχόλησης με την υπόλοιπη ελληνική ποιητική παραγωγή της εποχής. Η προσέγγιση του Brandis είναι ενδιαφέρουσα, αν και δεν μπορεί να ξεφύγει από ένα εισαγωγικό, γνωστοποιητικό επίπεδο.

Το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης απορροφά η λεπτομερέστατη σύνοψη με πολλά παραθέματα από το έργο, κυρίως στις υποσελίδες σημειώσεις (50-78). Ο Brandis είχε στη διάθεσή του τις εκδόσεις του 1805 (Γλυκής) και του 1840 (Φοίνικας) και τα παραθέματά του, όπως μας ενημερώνει, προέρχονται από την παλαιότερη έκδοση του 1805.¹ Οι αναφορές στον Leake είναι διαρκείς στην περίληψη του έργου, καθώς πρώτος ο Άγγλος πρέσβης παρουσίασε αποσπάσματα από το ποίημα στο ευρύ κοινό. Βέβαια, ο Brandis δεν κάνει καμία παραπομπή στα κριτικά σχόλια του Leake εκτός από τα κοινά τους αποσπάσματα, που έχουν ερανιστεί από τα ποίημα. Αξιοσημείωτη είναι η πλήρης απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στη *Λευκοθέα* του Iken, την οποία πάντως γνώριζε χωρίς καμία αμφιβολία. Ίσως να μην θεώρησε τα γράμματα του Κανέλου αξιόπιστη πηγή πληροφοριών για το ποίημα. Ο Brandis μοιάζει σαν να επιθυμεί να προσεγγίσει κριτικά το ποίημα αποστασιοποιημένος από κάθε προηγούμενη άποψη που έχει διατυπωθεί. Μια τέτοια στάση καταδεικνύει πως ο Γερμανός λόγιος ένιωθε πως περιδιάβαινε μια αχαρτογράφητη περιοχή και η αλήθεια είναι πως είναι από τους πρώτους Ευρωπαίους, μαζί με τον Villemain, που επικεντρώνεται περισσότερο στα εσωτερικά γνωρίσματα του ποιήματος, σε στοιχεία ποιητικής του *Ερωτόκριτου*.

Για τον Brandis το ποίημα είναι ένα «λυρικό ρομάντσο» (lyrische Romanze) και ο λόγος του εστιάζεται στον ερωτικό χαρακτήρα του ποιήματος κι όχι στον ηρωικό,² σε αντίθεση με την πλειονότητα της ελληνικής λογιόσύνης της εποχής. Ξεκινώντας από την τυπική, αν και ουσιαστικά αδιερεύνητη ακόμα, παρατήρηση για τη σχέση του *Ερωτόκριτου* με το ποιητικό έργο του Αριόστο –«des Ariostischen romantischen Epos»³ γράφει– αποδίδει τη ζωντανία των κεντρικών χαρακτήρων στο στοιχείο του έρωτα. Παράλληλα όμως για τον Brandis, η επίμονη διαγραφή του αισθήματος υποσκελίζει την ανάπτυξη της πλοκής, ιδιαίτερα στις στιχομυθίες και κάτι τέτοιο τις καθιστά κουραστικές, λόγω των λεπτομερών περιγραφών.⁴

Κι όταν ο λόγος έρθει στις κουραστικές περιγραφές και τον μακρηγορία, αναφέρεται στον *Νέο Ερωτόκριτο*, τον οποίον δεν εκτιμάει και πολύ. Κατά τον Brandis το πόνημα

¹ Βλ. Christian August Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, τ. 3, Leipzig 1842, σ. 82 στην υποσημείωση.

² Ό.π., σ. 82-83.

³ Ό.π., σ. 78.

⁴ Ό.π., σ. 79-80: «Αυτή η ποίηση εμπυχωμένων ιδεών βρίσκεται στη σφαίρα των συναισθημάτων, όχι σε εκείνη απ'την οποία απορρέουν οι δράσεις από εκεί προκύπτουν η υπερβολικά λυρική στάση του ποιήματος, οι πολλοί εισαγόμενοι θρήνοι και ερωτικές ιστορίες, οι μέχρι κοπώσεως περιστρεφόμενες επεξηγήσεις των αισθήσεων και των συναισθημάτων». Απόδοση δική μου στο: «Die die Dichtung beseelenden Ideen sind auf dem Gebiete der Gefühle, nicht auf dem der Handlungen erwachsen; daher die überwiegend lyrische Haltung des Gedichts, die vielen eingelegten Klag und Liebesgespräche, die bis zur Ermüdung ausgespinnene Auseinanderlegung der Empfindungen und Gesinnungen.»

του Φωτεινού είναι εξαιρετικά κουραστικό λόγω των αισθηματικών λεπτομερειών και των τραγουδιών, ενώ οι εικόνες που ζωγραφίζονται και οι παραβολές είναι απλοϊκές. Εφόσον το βασικό επιχείρημα του Φωτεινού για τη διασκευή του περιοριζόταν στο ακατανόητο της κρητικής διαλέκτου, για τον Brandis θα αρκούσε μια απλή μεταφορά των κρητικών τύπων στα ελληνικά¹ ποια «ελληνικά» δεν διευκρινίζει.

Οι πιο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Brandis έχουν να κάνουν με τη δυσαρμονική, κατά τα λεγόμενά του, συνύπαρξη του χριστιανικού ιδεώδους, με το οποίο είναι υποτίθεται διαποτισμένο το ποίημα, και των παγανιστικών στοιχείων. Η κλασικιστική του παιδεία τον κάνει να αναρωτιέται πώς ο ποιητής με την ιταλική παιδεία δεν μπορεί να εξοβελίσει το χριστιανικό στοιχείο.² Ο Γερμανός αδυνατεί να συλλάβει την αχρονική σύνθεση του Κορνάρου που καταδεικνύει την αισθητική πληρότητα και εκλεκτισμό του Κορνάρου, ενώ η αναφορά του στο ανύπαρκτο στο έργο «χριστιανικό στοιχείο» δεν αναλύεται περαιτέρω. Πιθανότατα ο Brandis βλέπει ότι οι ειδολογικές κι εξωτερικές ομοιότητες του *Ερωτόκριτου* με τα μεσαιωνικά ρομάντζα και την ερωτική ποίηση των τροβαδούρων συναντιούνται και βαθύτερα, στις θρησκευτικές καταβολές (χριστιανικές ή μυστικιστικές) των ειδών αυτών.³ Αυτό που ποδηγετεί τη συλλογιστική του Brandis προς την ποίηση των τροβαδούρων είναι η έμφαση που δίνει, λόγω ενός πηγαίου θαυμασμού προς το κρητικό ποίημα, στα εξαιρετικά ζωντανά στοιχεία του πάθους και των συναισθημάτων.⁴

Τέλος, σύντομος λόγος αρθρώνεται για τη γλώσσα και τη στιχουργία του ποιήματος. Ο Brandis μιλά για τραχύτητα στον στίχο και τον συνδυασμό των λέξεων («wird durch harten in der Wortfügung, durch nichtsfagende Eigenschafts und Umstandsworter»)⁵, φέρνοντάς μας στο νου την κοραϊκή ρητορική. Στο ίδιο κλίμα είναι και η καταληκτική πρόταση της κριτικής του. Ο Γερμανός κλείνει τη μελέτη του με ένα παράπονο-προτροπή προς τους μελετητές της νεοελληνικής φιλολογίας: «Είναι να λυπάται κανείς, για το ότι οι γλωσσικές ιδιαιτερότητες αυτού και κάποιων άλλων ποιημάτων, στην κρητική διάλεκτο έχουν τόσο λίγο συζητηθεί ούτε στα λεξικά της νέας ελληνικής γλώσσας λαμβάνονται υπόψη, ούτε, στο βαθμό που γνωρίζω, εξηγούνται στα ειδικά γλωσσάρια».⁶ Η συστηματική μελέτη της γλώσσας και της ποίησης της Κρητικής

¹ Ό.π., σ. 80.

² Ό.π., σ. 81: «και [είναι] δύσκολο να κατανοήσουμε πως ο ποιητής, που χωρίς αμφιβολία γνωρίζει την ιταλική ποίηση, θέλησε να μπει στον πειρασμό μίας τόσο σπάνιας άρνησης του Χριστιανισμού, χωρίς να προσπαθήσει ούτε μία φορά να αναβιώσει ποιητικά τον παγανιστικό κόσμο των θεών, ή να παρουσιάσει την πίστη σε αυτόν ως ισχύ της αρχαίας ελληνικής πνευματικής φρεσκάδας». Απόδοση δική μου στο: «und [es ist] schwer begreiflich, wie der Dichter, ohne Zweifel mit italienischer Poesie bekannt, zu so seltsamer Verläugnung des Christlichen sich mochte verleiten lassen, ohne nur ein Mal zu versuchen, die heidnische Götterwelt poetisch zu beleben, oder den Glauben daran als Hebel der altgriechischen Geistesfrische darzustellen».

³ Για το θρησκευτικό στοιχείο της μεσαιωνικής ερωτικής ποίησης της Δύσης, βλ. Ντενί ντε Ρουζμόν, *Ο Έρωτας και η Δύση*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα ²2002, σ. 67-214.

⁴ Ό.π., σ. 83.

⁵ Ό.π., σ. 83.

⁶ Ό.π., σ. 84. Απόδοση δική μου στο: «Sehr zu bedauern, daß die sprachlichen Eigenthümlichkeiten dieser und einiger anderer Dichtungen im kretischen Dialekt, noch so wenig erörtert worden; weder in den

Αναγέννησης αποτελεί πλέον μια σοβαρή υπόθεση εργασίας για τους Ευρωπαίους νεοελληνιστές.

Η εργασία του Brandis αποτελεί μια αξιόλογη προσπάθεια κριτικής προσέγγισης του *Ερωτόκριτου*. Οι παρατηρήσεις μπορεί να είναι σύντομες, αλλά είναι συνήθως καίριες και σκιαγραφούν με ορθότητα το ποιητικό σύμπαν του *Ερωτόκριτου*. Πρόκειται για τη νηφάλια, φιλολογο-κεντρική προσέγγιση ενός κλασικιστή, ο οποίος μπορεί να αναγνωρίσει την ποιητική ενάργεια του Κορνάρου και να την τοποθετήσει στο σωστό γραμματολογικό πλαίσιο, με μόνη παραφωνία την αδυναμία σύλληψης του υπερχρονικού χαρακτήρα του ποιήματος. Το σχεδόν επίπλαστο κλασικιστικό decorum αυτής της «κάποιας» κλασικής Αθήνας αποπροσανατολίζει την έτσι κι αλλιώς γαλουχημένη από την κλασικιστική κουλτούρα ματιά του «κριτικού». Παρόλα αυτά, ο Brandis καταφέρνει να θίξει τον τρισπόστατο χαρακτήρα του *Ερωτόκριτου*, ενός μεσαιωνικού ρομάντσου που διαδραματίζεται στην κλασική Αθήνα και είναι γραμμένο σε ιδιωματική γλώσσα, και με αυτόν τον τρόπο δεν αντιμετωπίζει τον *Ερωτόκριτο* ως μια απλή μίμηση της ιταλικής γραμματείας, όπως πολλοί προγενέστεροί του.

Τέλος, είναι ο πρώτος «κριτικός» που παρουσιάζει αναλυτικά τις ωραίες περιγραφές των εμβλημάτων από τη γκιόστρα,¹ καθώς του θυμίζουν τυπικά μοτίβα από την κλασική γραμματεία (περιγραφή ασπίδας στην *Ιλιάδα*). Ο Brandis, όπως και οι περισσότεροι Γερμανοί ελληνοιστές στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, έχει ασχοληθεί με την κλασική ελληνική γραμματεία,² χωρίς να γνωρίζει τη μεσαιωνική ή αναγεννησιακή ιταλική και γαλλική λογοτεχνία. Επομένως, θα προσπαθήσει να εντοπίσει τα πρότυπα των ερωτοκρίτειων εμβλημάτων της γκιόστρας στην κλασική γραμματεία και όχι στις ευρωπαϊκές μυθιστορίες της Αναγέννησης και του Μεσαίωνα.

Ωστόσο, η πιο ενδιαφέρουσα μελέτη για τον *Ερωτόκριτο*, καμωμένη από Γερμανό λόγιο, είναι αυτή του φιλόλογου Adolf Ellissen (1815-1872)³, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Revue des Auslandes* στα 1842.⁴ Η εργασία αποτελείται από ένα περιεκτικό κριτικό σημείωμα για το ποίημα⁵ και ακολουθείται από τη γερμανική μετάφραση του

Wörterbüchern der neugriechischen Sprache finden sie sich berücksichtigt, noch, so viel ich weiß, in besondern Glossaren erklärt».

¹ Για τα εμβλήματα του *Ερωτόκριτου* βλ. Gareth Morgan, «Τα εμβλήματα του *Ερωτοκρίτου*» σε μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη ως «Παράρτημα» στο Νικόλαο Μ. Παναγιωτάκη, *Κρητική Αναγέννηση*, Αθήνα 2002, σ. 251-296.

² Πρβλ. τη διπλωματική του εργασία Christian August Brandis, *Commentationes eleaticae: Xenophanis Parmenidis et Melissi doctrina e propriis philosophorum reliquiis veterumque auctorum testimoniis*, Hammerich 1813.

³ Για τη ζωή του βλ. ενδεικτικά Annemarie Borsche: «Georg Anton Adolf Ellissen (1815-1872)», *Neuere Deutsche Biographie*, τχ. 4 (1959), σ. 458-459 αλλά και Hans Ellissen, «Adolf Ellissen», *Allgemeine Deutsche Biografie*, τ. 6, Λιψία 1877, σ. 54-57.

⁴ A. Ellissen, «Charidimos. Fragment aus dem kretensischen Gedichte Rhotókritos von Vizenos Kornáros», *Revue des Auslandes*, Monatsschrift, Redigirt von Dr. L Meyer und Otto Wigand, τ. Β', (1842), σ. 358-383. Από εδώ να ευχαριστήσω τη συνάδελφο Λίλια Διαμαντοπούλου που είχε την καλοσύνη να μου αποστείλει φωτογραφίες του δυσεύρετου αυτού περιοδικού και που με βοήθησε στην πλήρη κατανόηση της δυσανάγνωστης γοτθικής γραφής.

⁵ Βλ. A. Ellissen, «Charidimos», ό.π., σ. 358-371.

επεισοδίου του Χαρίδημου (στ. Β΄ 581-768).¹ Η μελέτη αυτή περιλήφθηκε, με κάποιες αλλαγές στις εισαγωγικές παραγράφους, σε μια συλλογή μελετών του Ellissen που κυκλοφόρησε τέσσερα χρόνια μετά.²

Σε μια μικρή εισαγωγική σημείωση ο Ellissen ενημερώνει τον αναγνώστη ότι η μελέτη αυτή γράφτηκε τον Ιούλιο του 1841 και προοριζόταν ως πρόλογος στη μετάφραση ολόκληρου του ποιήματος, την οποία ετοίμαζε.³ Όπως και ο Dehèque στα 1836, έτσι και ο Ellissen, μερικά χρόνια μετά, φιλοδοξούσε να παρουσιάσει στο ευρωπαϊκό κοινό ολόκληρο τον *Ερωτόκριτο* μεταφρασμένο· ούτε αυτός τα κατάφερε τελικά. Ωστόσο, προθέσεις τους αυτές καταδεικνύουν ότι το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής λογοσύνης για το ποίημα στα 1840 ήταν αρκετά μεγάλο. Ο *Ερωτόκριτος* είχε πολιτογραφηθεί στη συνείδηση των Ευρωπαίων ελληνοιστών ως ένα σημαντικό ποίημα προς φιλολογική και ιστορική διερεύνηση, σε αναλογία με το γενικότερο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την πολιτισμική ταυτότητα της Ελλάδας και τη θέση της στη Δύση.

Ο Ellissen βρέθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1838⁴ και βρισκόταν στην Αθήνα όταν άκουσε για το διάσημο ποίημα του Κορνάρου. Σχόλια επαινετικά προέρχονταν από τον Θεσσαλό γιατρό και αρχιμανδρίτη Διονύσιο Πύρρο (1774/7-1853).⁵ Η μαρτυρία του Ellissen αποδεικνύεται πολύτιμη. Ο «ανήσυχος και ακάθιστος»⁶ Πύρρος αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση λογίου, ιατρού και ιερέα, γνήσιο τέκνο του Διαφωτισμού, που πέρασε τη ζωή του διδάσκοντας, γράφοντας και θεραπεύοντας ανάμεσα σε Ιταλία, Επτάνησα, Κωνσταντινούπολη και Αθήνα.⁷ Ο κοσμοπολίτης αυτός λόγιος, παρόλο που ήταν άνθρωπος του θεού και της εκκλησίας, μίλησε θερμά, με την πρώτη ευκαιρία, για τον *Ερωτόκριτο* σε έναν Γερμανό λόγιο, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα για ερευνητικούς σκοπούς που αφορούσαν τη νεοελληνική γραμματεία. Ο καιρός των Κολλυβάδων έχει περάσει και η αρνητική στάση των ανθρώπων της εκκλησίας απέναντι στο κρητικό ποίημα και τη δημόδη νεοελληνική γραμματεία εν γένει έχει αμβλυνθεί στα 1840.

Συνεχίζοντας, ο Ellissen, εξομολογείται ότι παρόλα τα θετικά σχόλια που άκουσε για το ποίημα, δεν προμηθεύτηκε τελικά αντίτυπο, καθώς ήταν επηρεασμένος από τις

¹ Βλ. ό.π., σ. 372-383.

² Adolf Ellissen, *Versuch einer polyglotte der europäische poesie*, τ. Α΄, Λιψία 1846, σ. 274-290. Όμως οι αλλαγές αυτές μάς στερούν μια περισσότερο προσωπική αφήγηση του Γερμανού για το πως γνώρισε το ποίημα, επομένως εδώ χρησιμοποιούμε την πρώτη έκδοση στο περιοδικό. Κατά τα άλλα, οι δύο δημοσιεύσεις της μελέτης είναι ταυτόσημες.

³ Βλ. Α. Ellissen, «Charidimos», ό.π., σ. 358.

⁴ Ο Ellissen επισκέφτηκε δύο φορές την Ελλάδα στα 1838 και στα 1860. Βλ. *Hellas-Jahrbuch*, (1937), 75.

⁵ Βλ. Α. Ellissen, «Charidimos», ό.π., σ. 358.

⁶ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Διονύσιος Πύρρος» [13/02/1953], *Σύμμικτα Α΄*, επιμ.: Αλέξης Πολίτης, Αθήνα 2000, 155.

⁷ Για τον Πύρρο και το ογκώδες έργο του βλ. ενδεικτικά Ιω. Βοϊλάς, «Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός και το έργο του», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 11 (1976), σ. 29-266. Για τη ζωή του και τη δράση του απολαυστική είναι η αυτοβιογραφία του *Περιήγησις Ιστορική και Βιογραφία Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού*, Εν Αθήναις 1848. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως ένας από τους μαθητές του Πύρρου ήταν ο Γ. Ψύλλας, κάτι που ίσως συνδέεται με την εκτίμηση μαθητή και δασκαλου προς τον *Ερωτόκριτο*. Βλ. Δ. Πύρρος, *Περιήγησις Ιστορική και Βιογραφία*, ό.π., σ. 71.

αρνητικές κρίσεις του Leake· κάτι που τελικά μετάνιωσε, μιας και όταν αποφάσισε να εκπονήσει τη μετάφραση του *Ερωτόκριτου* δυσκολεύτηκε να βρει αντίτυπο στη Γερμανία. Η απόφαση για την εκπόνηση εργασίας για το κρητικό ποίημα πάρηκε, αφού διάβασε, τυχαία όπως γράφει («zufällige»), τη μελέτη του Iken. Το πρόβλημα του αντιτύπου λύθηκε όταν προμηθεύτηκε την έκδοση του 1805 που βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Göttingen. Το αντίτυπο το είχε δωρίσει στο πανεπιστήμιο ο ιστορικός και ευεργέτης Θεόδωρος Μανούσης (1793-1858) το 1825, όταν φοιτούσε εκεί.¹

Ο Ellissen επιχειρεί μια εξωτερική περιγραφή της έκδοσης, κάτι που κανένας λόγιος δεν είχε κάνει έως τώρα. Εντάσσει την έκδοση στο πεδίο των «Volksbuch»² και την παρομοιάζει με αντίστοιχες γερμανικές λαϊκές εκδόσεις του *Siegfried* και του «μπερτολδικού» *Tyll* [και Till] *Eulenspiegel*, οι οποίες πωλούνταν σε πανηγύρια.³

Παρόλο που το κρητικό ιδίωμα τον δυσκόλεψε και δεν μπόρεσε να βρει μεγάλη βοήθεια στα λεξικά του Weigel ή του Γαζή, θεωρεί ότι το έργο έχει μεγάλη ιστορική αξία, καθώς ρίχνει φως σε μια σκοτεινή περίοδο της νεοελληνικής λογοτεχνίας (16^{ος}-17^{ος} αι.).⁴ Ο Ellissen προσπαθεί να κινητοποιήσει τη λογισύνη του καιρού του να ασχοληθεί με αυτή την περίοδο της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η εργασία και η μετάφραση του αποσπάσματος γνωστοποιείται για να αποφασίσει αν αξίζει να μεταφραστεί ολόκληρο το έργο, ανάλογα με την ανταπόκριση του κοινού.⁵

Η μελέτη του Ellissen παρουσιάζει ενδιαφέρον διότι προσπαθεί να ξεφύγει από τις κριτικές κοινοτυπίες της εποχής, κοιτάζοντας προσεκτικότερα το έργο. Συνειδητοποιεί τον αχρονικό χαρακτήρα του ποιήματος και δεν εμμένει σε ιστορικές αντιστοιχίες με την αρχαία Ελλάδα, όπως προσπάθησαν να κάνουν π.χ. ο Ραγκαβής ή ο Brandis. Όπως οι διηγήσεις για τους *Nibelungen* ή το *Graal* ανήκουν σε ένα πεδίο ανάμεσα στη μυθολογία και το φανταστικό, έτσι και ο *Ερωτόκριτος* τοποθετείται από τον Ellissen «in einer der Geschichte nicht angehörenden Zeit».⁶ Ο *Ερωτόκριτος* ανήκει σε μια φανταστική εποχή, εποχή, όπου δεν εξουσιάζει το δωδεκάθεο, αλλά όπως και στον *Βασιλιά Λιρ*, σημειώνει ο Ellissen, κυριαρχούν ο ουρανός και τα αστέρια.⁷ Με τον Ellissen, αναδεικνύεται, έστω και χωρίς να αναλύεται, το σύνθετο και μαγικό κορναρικό σύμπαν του *Ερωτόκριτου*, που η νεοελληνική κριτική είχε αγνοήσει μια παρατήρηση καθόλα εντυπωσιακή για την εποχή που πραγματοποιείται.

Εντούτοις, στην εργασία διαφαίνεται η κριτική ανεπάρκεια του «ερασιτέχνη» νεοελληνιστή, η οποία επισκιάζεται από την ταυτότητα του «μεσαιωνολόγου». Ναι μεν για πρώτη φορά κάποιος λόγιος που ασχολείται με τον *Ερωτόκριτο* δεν δέχεται τον λιγότερο κριτικό και περισσότερο ρητορικό συσχετισμό του Κορνάρου με τον Όμηρο,

¹ Βλ. Α. Ellisen, «Charidimos», ό.π., σ. 359.

² Ό.π., σ. 359.

³ Βλ. ό.π., σ. 359.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 360.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 360.

⁶ Ό.π., σ. 360.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 361.

αλλά απορρίπτει εξίσου την ύπαρξη ιταλικού προτύπου. Αντί αυτού, προτείνει ότι η ιστορία του *Ερωτόκριτου* βασίζεται σε κάποιον παλαιότερο μύθο:

«Οι λίγοι συγγραφείς, οι οποίοι εν μέρει αναγνωρίζουν και εν μέρει απορρίπτουν τον *Ερωτόκριτο*, όπως ο Leake, ο Depping, ο Iken (Kanelos) και ο Fauriel [...], συμφωνούν όλοι, ωστόσο, για έναν περίεργο λόγο στο ότι ο Κορνάρος σίγουρα γνώριζε και μιμήθηκε τον Όμηρο και τον Ιταλό ποιητή. Δεν μπορώ να συμφωνήσω με αυτή την άποψη και πιστεύω πολύ περισσότερο ότι κάθε υλικό (ουσία) του το δανείστηκε ο ποιητής από *θρύλους* του ελληνικού λαού, επιζώντες ακόμα και σήμερα και στην Αθήνα. Στην ποιητική του όμως εφαρμογή ακολούθησε ως μοναδική δασκάλα τη φύση, και ως πρότυπο για τη *μορφή* μπορούσε να χρησιμοποιήσει μόνο τα ελληνικά λαϊκά τραγούδια της εποχής του, ιδιαίτερα του Αρχιπελάγους».¹

Για τον Ellissen η κεντρική πλοκή της ιστορίας του *Ερωτόκριτου* προέρχεται από το χώρο του μύθου, ο οποίος έχει επιβιώσει ως ανάμνηση στο λαό και ως λογοτεχνική αποτύπωση στα δημοτικά τραγούδια. Η έννοια της «φύσης» είναι ο απαραίτητος μεταφυσικός καταλύτης για την επιβίωση αυτή.

Ο Γερμανός λόγιος έδωσε μεγάλη σημασία στις «ετεροτοπικές»² αποτυπώσεις του *Ερωτόκριτου* στην πόλη της Αθήνας, ως προς τη φιλολογική διερεύνηση του ποιήματος: ένα μέρος κοινό και χωρίς συμβολισμό κάποτε που καταστάθηκε ως ετεροτοπία τη στιγμή που σχετίστηκε με το λογοτεχνικό έργο. Στη συνέχεια ο Ellissen καταγράφει τη μαρτυρία δύο Αθηναίων, οι οποίοι τον ενημερώνουν πως οι στήλες του Ολύμπιου Δία ήταν απομεινάρια του παλατιού του Ηράκλη: «Δύο Αθηναίοι, σοβαρολογώντας, έδειξαν στον εκδότη τους δεκαέξι κίνες του Ναού του Ολυμπίου Διός, ως τα ερείπια του παλατιού του αρχαίου βασιλιά Ηράκλη, οι οποίοι, σύμφωνα με τους ίδους, συνδέονταν μέσω υπόγειων στοών με το άγιο κάστρο [την Ακρόπολη]».³ Ο Ellissen προσδίδει

¹ Ό.π., σ. 361. Απόδοση δική μου στο: «Die wenigen Schriftsteller, die den Rhotókritos theils verwerfend, theils anerkennend erwähnen, Leake, Depping, Iken (Kanelos) und Fauriel [...], sind sonderbarer Weise darin sämmtlich einverstanden, daß Kornáros jedenfalls den Homer und die italienischer Dichter gekannt und nachgeahmt habe. Ich kann dieser Meinung nicht beitreten und glaube vielmehr, daß jener seinen Stoff einer noch jetzt im griechischen Volke, auch in Athen, fortlebenden Sage entlehnte, bei der poetischen Ausführung aber als einziger Lehrerin der Natur folgte, und als Vorbild für die Form nur die griechischen Volkslieder seiner Zeit, namentlich des Archipelagos, benutzen konnte». Ο τονισμός στο πρωτότυπο κείμενο.

² Για την έννοια της «ετεροτοπίας» βλ. M. Foucault, «Of other spaces», *Diacritics* 16, 1, (1986), σ. 22-27. Ο Foucault ορίζει την «ετεροτοπία» ως «enacted Utopias» (πραγματοποιημένες-υλικές Ουτοπίες). Η μελέτη έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά, βλ. Michel Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα 2012, αλλά χρησιμοποιώ την πρώτη αγγλική μετάφραση που, κατά τη γνώμη μου, αποδίδει επαρκέστερα το πρωτότυπο.

³ A. Ellisen, «Charidimos», ό.π., σ. 361, σημ. 3: «Zwei Athener zeigten dem herausgeber die sechzehn Säulen des Olympieion ganz ernsthaft als Ruinen von Palaste des althen Königs Iraklis, der nach ihnen von Alters durch unterirdische Gänge mit der *heilige Burg* (με το άγιον Κάστρον) in Verbindung gestanden». Απόδοση δική μου.

ιστορικό βάρος σε αυτή τη μαρτυρία, η οποία είναι αποτέλεσμα της μεγάλης διάδοσης του ποιήματος που υποτίθεται εκτυλίσσεται στην αρχαία Αθήνα.

Επιπλέον, το λαϊκό φαντασιακό έχει την τάση να φυσικοποιεί τις αγαπημένες του λογοτεχνικές αναφορές, να τις φέρνει μπροστά του στον χώρο και στον χρόνο του παρόντος και της καθημερινότητας, αφού τις έχει εντάξει στον προφορικό λόγο.¹ Η πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* από τον Ellissen στο ίδιο πλαίσιο με τα δημοτικά τραγούδια –λογοτεχνία με χρηστική και λειτουργική αξία και εφαρμογή στον καθημερινό βίο–² τον οδηγεί στην παρερμηνεία ότι ο μύθος του κρητικού ποιήματος προέρχεται από κάποιον παλιό μύθο που έχει επιβιώσει στην προφορική παράδοση και τη λογοτεχνική της αποτύπωση. Έτσι, ο Ellissen γίνεται ο πρώτος –δεύτερη πρωτιά, αυτή τη φορά εις βάρος του– λόγιος που, με αφορμή τον μύθο του ποιήματος, συνδέει τον *Ερωτόκριτο* με την πόλη των Αθηνών μια ρητορική που στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} θα υποστηριχτεί με θέρμη από τους Κωνσταντίνο Σάθα και Ν. Γ. Πολίτη και θα αποκτήσει πολιτικές συνδηλώσεις, όπως θα δούμε στο τελευταίο μέρος της εργασίας, συσκοτίζοντας περαιτέρω την ερωτοκρίτεια κριτική.

Θα πρέπει, ωστόσο, να συνυπολογίσουμε και έναν άλλον παράγοντα που αφορά στα ευρύτερα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Ellissen και ίσως εξηγεί περαιτέρω την αθηνοκεντρική-μυθολογική πρόσληψη του *Ερωτόκριτου*. Ο Ellissen επισκέφτηκε την Αθήνα πρώτη φορά στα 1837-1838 με σκοπό να συλλέξει λογοτεχνικό υλικό που να αφορά κυρίως την ίδια την πόλη. Καρπός των ερευνών αυτών είναι το έργο *Zur Geschichte Athens nach dem Verluste seiner Selbständigkeit* (Göttingen 1848), το οποίο αποτελεί μια σύντομη ιστορία-παρουσίαση των Αθηνών με βασικές πηγές βυζαντινά κείμενα. Επιπλέον, την ίδια εποχή ο Ellissen συνέθεσε πολλά σονέτα-εγκώμια για την πόλη της Αθήνας.³ Η φιλελληνική του διάθεση του εκτονώθηκε στην προσπάθειά του να χαρτογραφήσει έναν πολιτισμικό χάρτη της *όχι-ακόμα-μητρόπολης* των Αθηνών, μέσω του επιστημονικού και του ποιητικού του λόγου. Αυτή η σχέση του Ellissen με την εν δυνάμει μητρόπολη των Αθηνών πρέπει να έπαιξε καταλυτικό ρόλο στο ενδιαφέρον αλλά και την κριτική του προσέγγιση στον *Ερωτόκριτο*.

Καθώς ο Ellissen έχει τοποθετήσει τον *Ερωτόκριτο* δίπλα στα δημοτικά τραγούδια, στη συνέχεια της εισαγωγής προβάλλει ως βασικά μοτίβα του ποιήματος τον *Έρωτα* και τον *Χάρο*. Ως παραδείγματα παραθέτει αποσπάσματα από ποιήματα του Χριστόπουλου μεταφρασμένα από τον ίδιον, αλλά και ορισμένα δημοτικά τραγούδια.⁴ Η παρερμηνεία και η λογοτεχνική και ειδολογική παρατοποθέτηση του *Ερωτόκριτου* προκύπτει λογικά μέσα από το λανθασμένο σχήμα του Γερμανού.

¹ Όπως έχει επισημανθεί από τον Θεόδωρο Παραδέλλη στην «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση» του Walter J. Ong, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, μτφρ. Κώστας Χατζηκυριάκου, Ηράκλειο 1997, σ. x: «τα μέλη του προφορικού πολιτισμού διαβάζουν τη φύση, το πεπρωμένο, τα ίχνη των θηραμάτων και εγγράφουν στο σώμα, στα αντικείμενα, στις τελετουργίες τις ιστορικές και πολιτισμικές τους εμπειρίες».

² Για το ζήτημα αυτό βλ. Αλέξης Πολίτης, «Από τη λειτουργική στην αισθητική χρήση του δημοτικού τραγουδιού», *Το Δημοτικό Τραγούδι*, Ηράκλειο 2010, ιδιαίτερα σ. 20.

³ A. Ellissen, *Spaziergang durch das alte Athen. Sonette und Bilder aus dem 19. Jahrhundert*, επιμ.: Alexander Sideras, Paraskevi Sidera-Lytra, Athen 2010.

⁴ Βλ. A. Ellisen, «Charidimos», ό.π., σ. 362-363.

Στη συνέχεια ασχολείται με την ιστορία του Χαρίδημου, και εντοπίζει, σωστά, ομοιότητες με το μύθο του Κέφαλου και της Προκρίδας, ενώ παραθέτει και σύντομη περίληψη της ιστορίας.¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεταφραστική του προσέγγιση. Θεωρεί ότι ο Κορνάρος δεν ανήκει στους μεγάλους συγγραφείς, όπως ο Όμηρος, ο Calderón [de la Barca] ή ο Shakespeare, επομένως δεν είναι απαραίτητο να μείνει κανείς πιστός στο κείμενο.² Παρόλα αυτά, ο Ellissen παραμένει πιστός στο μέτρο του ποιήματος και το μεταφράζει σε ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο, ένα μέτρο ξένο στη γερμανική γλώσσα. Με αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι διατηρείται ο μοναδικός («Original» γράφει) χαρακτήρας της νεοελληνική λαϊκής ποίησης («Volksproesie») και αναδεικνύεται αναλλοίωτος και ο χαρακτήρας του πρωτότυπου.³ Η μετρική αυτή προσκόλληση στο πρωτότυπο καταδεικνύει την ευσυνείδητη στάση του Ellissen απέναντι στη μορφή και τη μουσικότητα του πρωτότυπου, παρόλο που παρατοποθετεί το ποίημα στη σφαίρα της «λαϊκής ποίησης».

Η εισαγωγή κλείνει με ένα πολιτικό σχόλιο, ενδεικτικό της φιλελληνικής στάσης του Ellissen: ο ευρωπαϊκός λόγος για τη νεοελληνική λογοτεχνία παράγεται αδιαχώριστα από τις πολιτικές εξελίξεις στο νεότευκτο ελλαδικό κράτος. Να σημειωθεί πως το σχόλιο είναι μέσα σε παρενθέσεις, κάτι που, κατά τη γνώμη μου, καταδεικνύει ότι δεν εντάσσεται οργανικά στον κριτικό λόγο του συντάκτη, ωστόσο το περιεχόμενο αποκτά, έμμεσα, βαρύνουσα σημασία:

«Ας ελπίσουμε ότι οι αναγνώστες μου δεν μοιράζονται την οργή των υψηλών αξιωματούχων της ευρωπαϊκής διπλωματίας εις βάρος της φτωχής Κρήτης, οι κάτοικοι της οποίας τώρα, λόγω του απέλπιδου αγώνα ενάντια στον νόμιμο Σουλτάνο, έχουν κηρυχθεί αντάρτες. Γνωρίζει κανείς, επίσης, ότι η διπλωματία είναι διαλλακτική: ονόμασε αυτή την εποχή στο συνέδριο της Βερόνας, τον τωρινό πιστό υπήκοο, την αυτού μεγαλειότητα, τον Βασιλιά Όθωνα, ως ιδιαίτερα επικίνδυνο Καρμπονάρο και αντάρτη».⁴

Η «παντέρμη» Κρήτη αξίζει την υποστήριξη των Γερμανών αναγνωστών –εν δυνάμει φιλελλήνων– και ο Ellissen, με τόνο ειρωνικό, υπενθυμίζει στους Ευρωπαίους διπλωμάτες ότι η δουλειά τους είναι ειρηνιστική και όχι πολεμική, επομένως δεν πρέπει να αποκαλούν τους Έλληνες «επαναστάτες» είναι νόμιμοι υπήκοοι του βασιλιά τους. Η γνωστοποίηση του *Ερωτόκριτου* στο γερμανικό αναγνωστικό αφορά, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις Ευρωπαίων λογίων που ασχολούνται με νεοελληνικά κείμενα, στη διερεύνηση της πολιτισμικής και κατ' επέκταση εθνικής ταυτότητας του

¹ Βλ. ό.π., σ. 363-365.

² Βλ. ό.π., σ. 366.

³ Ό.π. σ. 367.

⁴ Ό.π., σ. 369: «(Hoffentlichtheilen meine Leser nicht die Entrüstung der hohen, europäischen Diplomatie gegen das arme Kreta, dessen Bewohner jetzt wegen ihres Verzweiflungskampfes gegen den legitimen Sultan für Rebellen erklärt werden. Man weiß ja auch, die Diplomatie ist versöhnlich; bezeichnete doch seiner Zeit der Congreß von Verona die jetzigen getreuen Unterthanen Sr. Majestät, des Königs Otto, gleichfalls als höchst gefährliche Carbonari und Rebellen)». Απόδοση δική μου.

νέου ελληνικού κράτους. Να σημειωθεί ότι η πολιτική αυτή απόληξη λείπει από την επανέκδοση του άρθρου στο *Versuch* του 1846.

Τα δύο σκέλη της εργασίας του Ellissen, το κριτικό και το μεταφραστικό, την καθιστούν τη σοβαρότερη, με όλες τις αδυναμίες της, προσπάθεια Ευρωπαίου λογίου – μαζί με αυτή του Villemain– να κατανοήσει τον αδιερεύνητο ακόμα χαρακτήρα του κρητικού ποιήματος. Ωστόσο, η σύντομη βιβλιοκρισία της εργασίας του Ellissen στο γνωστό περιοδικό *Blätter für literarische Unterhaltung* καταδεικνύει ότι η υποδοχή της προσπάθειας του Ellissen ήταν μάλλον χλιαρή.¹ Σημειώνεται ότι το εγχείρημα του Ellissen κρίνεται θετικά, αν και ο ανώνυμος συντάκτης της βιβλιοκρισίας δεν είναι σίγουρος για το κατά πόσο το ποίημα ταιριάζει με τα γούστα του γερμανικού αναγνωστικού κοινού. Τέλος, επισημαίνεται ότι χρήσιμη θα ήταν μια μετάφραση ολόκληρου του *Ερωτόκριτου*, αν και το βάρος θα έπρεπε να δοθεί στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία («neuere Dichtkunst der Griechen»)². Ίσως αυτός να είναι και ένας λόγος που ο Ellissen δεν προχώρησε σε μετάφραση ολόκληρου του ποιήματος. Αυτό που φαίνεται να επείγει, τουλάχιστον για τους δυτικοευρωπαίους, είναι μια χαρτογράφηση της σύγχρονης και επίκαιρης νεοελληνικής λογοτεχνίας, που θα προωθήσει τη συστηματοποίηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στη συγχρονία της, προκειμένου να οριστικοποιηθεί ο χαρακτήρας της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Όπως προαναφέραμε, η μελέτη για τον *Ερωτόκριτο* συμπεριλήφθηκε και σε μεταγενέστερο έργο του Ellissen στα 1846, ελαφρώς παραλλαγμένη σε σημεία. Η εργασία ανήκει στο κεφάλαιο «Neugrichische poesie seit den 12ten Jahrhundert», το οποίο ξεκινά από τα *Πτωχοπροδρομικά* και φτάνει μέχρι τους Σούτσους και το *Πανόραμα*.³ Πρόκειται για ένα από τα πρώτα σχεδιάσματα για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, στην οποία μεταφράζονται στα γερμανικά και όλα τα αποσπάσματα από τα ελληνικά ποιήματα που παρατίθενται. Δυστυχώς, η εξαιρετικής σημασίας μελέτη του Ellissen έχει αγνοηθεί από τους νεότερους μελετητές.

Όσον αφορά τη δική μας συνάφεια, εκτός από την αναφορά στον *Ερωτόκριτο*, ο Ellissen προβαίνει σε σύντομη και επιγραμματική παρουσίαση της *Ερωφίλης* και της *Βοσκοπούλας*, μεταφράζοντας και λίγους στίχους από το κάθε ποίημα.⁴ Ωστόσο, η θέση της κρητικής λογοτεχνίας μέσα στη γενικότερη ιστορική του αφήγηση για τη νεοελληνική λογοτεχνία κατέχει ένα σημαντικό τμήμα. Η παρουσίαση της κρητικής λογοτεχνίας από τον Ellissen κλείνει με μια σύντομη ιστορική αποτίμηση της κυριαρχίας των Βενετών στην Κρήτη. Ο Γερμανός χρησιμοποιεί τον όρο «βενετοκρητική» λογοτεχνία («kretisch-venezianischen») και επισημαίνει πως παρόλη τη βενετική κατοχή, η λογοτεχνία στο νησί δεν απώλεσε τον τοπικό της χαρακτήρα. Η ανεκτικότητα της βενετικής κυριαρχίας τοποθετείται απέναντι στον αυταρχισμό των

¹ «Der Erotokritos, episches Gedicht der Neugriechen», *Blätter für literarische Unterhaltung*, τ. 2 (1846), σ. 1263-1264.

² Βλ. ό.π., σ. 1264.

³ Βλ. A. Ellissen, *Versuch einer polyglotte der europäische poesie*, ό.π., σ. 243-434.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 290-297.

Οθωμανών¹ το ιστορικο-πολιτικό σχόλιο έχει πάντα τον τελευταίο λόγο. Επομένως, παρατηρεί κανείς ότι ο Ellissen είναι ο πρώτος Γερμανός φιλόλογος που φιλοδοξεί να καταπιαστεί ουσιαστικά με τη συστηματοποίηση και ανάλυση της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής, παρά τη μικρή απήχηση των μελετών στο ευρωπαϊκό κοινό.

Επίσης στη Γερμανία, το 1856 εκδίδεται η γνωστή *Γραμματική* του καθηγητή Mullach,² η οποία μοιάζει να απαντά στο αίτημα του Brandis για έργα που θα προωθούσαν τη συστηματοποίηση της νεοελληνικής γλώσσας και ποίησης. Πρόκειται για μια συνηθισμένη γραμματική, η οποία αφορά αποκλειστικά την κοινή ελληνική, επομένως οι βασικές της πηγές είναι έργα της δημόδους γραμματείας. Θυμίζει πολύ το ανέκδοτο εγχείρημα του Κοραή, στο οποίο αναφερθήκαμε εκτενώς, καθώς η μεθοδολογία είναι ταυτόσημη, ενώ πολλά έργα που χρησιμοποιούνται ως πηγές είναι κοινά. Να σημειωθεί πως οι παραπομπές στη λεξικογραφική δουλειά του Κοραή στα *Άτακτα* είναι πολύ συχνές. Αναφορά σε έργα της κρητικής λογοτεχνίας δεν υπάρχει, εκτός από μια σύντομη αναφορά στον *Ερωτόκριτο*.

Ο Mullach αντιπαραβάλλει μερικούς στίχους³ της έκδοσης του 1797 με τους αντίστοιχους της έκδοσης του 1847, ενώ ακολουθεί η μετάφραση του Ellissen στους στίχους αυτούς, πράγμα που καταδεικνύει ότι η μετάφραση του Ellissen κατάφερε να γνωστοποιήσει το ποίημα σε μερικούς, τουλάχιστον, κύκλους της γερμανικής λογοισύνης. Το μόνο ενδιαφέρον στην αντιπαραβολή αυτή είναι η δηκτική διάθεση του Mullach απέναντι στην τάση του επιμελητή της έκδοσης του 1847 (Πολυχρόνιος Φιλιππίδης) να καθαρεύει ορισμένους ιδιωματικούς τύπους στο απόσπασμα.⁴ Ο συντάκτης εμμένει στην καθαρότητα των τύπων, δηλαδή στην ιστορικότητα του ίδιου του κειμένου.

Παρόμοια γραμματική, αλλά πολύ πιο σύντομη καθότι χρηστική, έχει εκδώσει ο καθηγητής ελληνικών στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου James Donaldson.⁵ Το σύγγραμμα εμπεριέχει και μια μικρή εισαγωγή στην νεοελληνική λογοτεχνία με δηλωμένες όλες τις πηγές. Οι εργασίες του Leake και του Brandis είναι οι βασικότερες πηγές για το σχεδιάσμα αυτό. Η πέμπτη παράγραφος είναι αφιερωμένη στην κρητική λογοτεχνία και δεν παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον, καθώς αναπαράγονται γνωστές απόψεις παρμένες κυρίως από τον Leake. Ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα μεγάλο, κουραστικό επικό ποίημα με στιγμές σπουδαίας ποίησης, ενώ έργα όπως η *Βοσκοπούλα*, η *Ερωφίλη* αλλά και για πρώτη φορά ο *Ροδολίνος* είναι απλώς μιμήσεις από την ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης.⁶ Πρόκειται για ένα μικρό εγχειρίδιο καμωμένο για τους σπουδαστές κλασικών στο Εδιμβούργο εν είδει μιας πρώτης γνωριμίας με τα νέα ελληνικά.

¹ Βλ. ό.π., σ. 297.

² F.W.A. Mullach, *Grammatik der griechische Vulgarsprache*, Berlin 1856.

³ Πρόκειται για τους πρώτους στίχους από την περιγραφή του Χαρίδημου, Β' 581-594.

⁴ F.W.A. Mullach, *Grammatik*, ό.π., σ. 83.

⁵ James Donaldson, *Modern Greek Grammar: For the use of classical students*, Edinburgh MDCCCLIII [1853].

⁶ Ό.π., σ. 3-4.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και μια ερωτοκρίτεια αναφορά, θεατρικού ενδιαφέροντος αυτή τη φορά, η οποία καταδεικνύει ότι το κορναρικό ποίημα διαδιδόταν στην Ευρώπη μέσα από τα συγγράμματα των φιλελλήνων λογίων. Σε μια μελέτη εκδομένη από την Shakespeare Society του Λονδίνου στα 1850 σημειώνεται, σε αντιπαραβολή με τη γνωστή σκηνή του μπαλκονιού από το *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*:

«Υπάρχει ακόμα ένα παρόμοιο τεμάχιο στον Ερωτόκριτο, ένα νεοελληνικό ηρωικό ποίημα του Βιτσέντζου Καρνάρα, γραμμένο ανάμεσα στα 1630 και 1650. Η Αρετούσα, η κόρη του βασιλιά της Αθήνας Ηράκλη, αγαπά τον Ερωτόκριτο, γιο του υπουργού Πεζόστρατου. Οι εραστές μιλούν μέσω ενός σιδερένιου στον τοίχο, το οποίο χωρίζει το παλάτι από το σπίτι του υπουργού παράθυρου (Σύγκρινε με τη *Λευκοθέα* του Iken, σ. 187)».¹

Η αναφορά δεν έχει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πραγματοποιείται στο πλαίσιο έρευνας πηγών για τα σεξπικικά μοτίβα από κάποιον που δεν διάβασε ποτέ το ποίημα, αλλά, όπως και να έχει, το σεξπικικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται ο *Ερωτόκριτος* δεν είναι ανάξιο λόγου. Και τα δύο έργα είναι ενδεικτικά τέκνα της καθαρής φαντασίας και της υψηλής ποιητικής υφής που ευδοκίμησε στην όψιμη Αναγέννηση. Δεν είναι τυχαία, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, η ενδιαφέρουσα αναφορά του Δημητρίου Βικέλα στον *Ερωτόκριτο* με αφορμή τα σχόλια της δικής του μετάφρασης στο *Ρωμαίο και Ιουλιέτα*.²

Οι μελέτες των Leake, Iken και Brandis αποδεικνύονται καταστατικές για την είσοδο των έργων της κρητικής λραμματείας στο δίκτυο λόγου της ευρωπαϊκής λογιουσύνης τις δεκαετίες 1840-1850. Σταδιακά ο *Ερωτόκριτος*, και λιγότερο τα υπόλοιπα κρητικά έργα, γίνονται αντικείμενο συστηματικότερης μελέτης από την ευρωπαϊκή λογιουσύνη, κυρίως στη Γερμανία, στο πλαίσιο της αναζωπύρωσης του ενδιαφέροντος για μια συστηματοποίηση της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματείας. Οι απόψεις τους φανερά πιο νηφάλιες, δηλαδή αποϊδεολογικοποιημένες, από τις αντίστοιχες των Ελλήνων της εποχής υποδεικνύουν, ακόμα χαμηλόφωνα, έναν δρόμο για μια πιο ουσιαστική, ποιητικοκεντρική και φιλολογική αποτίμηση των κρητικών έργων. Οι Έλληνες ακόμα στα 1850-1860 δεν παραδειγματίζονται, με ελάχιστες εξαιρέσεις, καθώς οι πόθοι τους αναλώνονται σε προγραμματικού χαρακτήρα προσεγγίσεις, που απαιτούν όποια αναφορά στα κρητικά έργα να πραγματοποιείται κάτω από τη σκιά κάποιου ιδεολογικού λαβάρου.

¹ *The remarks of M. Karl Simrock on the plots of Shakespear's plays*, επιμ.: J. O. Halliwell, London 1850, σ. 11. Απόδοση δική μου στο: «There is also a passage of the same kind in *Erotokritos*, a modern Greek heroic poem of Vincenzo Carnara [sic], between 1630 and 1650. Arethusia, the daughter of king Heracles, of Athens, loves Erotikritos, the son of the minister Pezostratos. The lovers speak through a window of iron lattice-work in the wall which divides the royal palace from that of the minister. (Compare Iken's *Leukothea*, i, 187)».

² Βλ. *Σαικσπέρου Τραγωδία. Εκ του αγγλικού μεταφρασθείσαι υπό Δημητρίου Βικέλα. Μέρος Α΄, Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, Εν Αθήναις 1876, σ. 164-165.

4. Θεωρητικοποιώντας τις τάσεις: η κρητική λογοτεχνία στην κρίσιμη εικοσαετία 1850-1870

Όπως είπαμε, οι επίγονοι της κοραϊκής διδασκαλίας αποδείχθηκαν πιο τολμηροί από τον δάσκαλό τους όσον αφορά την προσέγγισή τους στην απλή γλώσσα, τη δημώδη και την κρητική λογοτεχνία. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνει και η στάση του Περικλή Αργυρόπουλου (1801-1860), καθηγητή δημοσίου δικαίου και μετέπειτα πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε ομιλία του στις 20 Μαΐου 1850 για την επέτειο του Πανεπιστημίου. Ο λόγος είναι αφιερωμένος στον Αδαμάντιο Κοραή και το έργο του, καθώς ο Αργυρόπουλος γνώρισε από κοντά τον Κοραή και εκφώνησε μια νεκρολογία του στο Παρίσι.

Ενώ ο λόγος αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος του ένα εγκώμιο για το κοραϊκό έργο, ο Αργυρόπουλος δεν διστάζει να διαφωνήσει με τα υποτιμητικά λόγια του Κοραή για την αξία του *Ερωτόκριτου*. Με αφορμή πάντα το γλωσσικό, ο Αργυρόπουλος σημειώνει:

«Ἡ γλῶσσα μας καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παρακμῇ της περιέχει στοιχεῖα τόσο ζωτικὰ καὶ δραστήρια, ὥστε ἐν διαλέκτων τοπικῶν ἀνεβλάστησαν καλλιτεχνήματα. Ἐκ Κρητικῆς π.χ. τὸ ἱπποτικόν του Ἐρωτοκρίτου ποίημα, ἐκ τῆς Ἴονικῆς Τυρταϊκῆ καὶ ἐρωτικὰ τοῦ Σολωμοῦ ἄσματα· καὶ εἰς τὰ πνέοντα ἐλευθερίαν ὄρη τῆς Ρούμελης ἦνθησαν τὰ ἀρρενωπὰ ἐκεῖνα κλέφτικα τραγούδια, θαυμαζόμενα ἐν ὄσῳ ὑπάρχουσιν ἀνθρώπιναι καρδίαι γενναῖαι καὶ ἐλεύθεραι».¹

Ενώ σε υποσημείωση αναφορικά με τον γνωστό χαρακτηρισμό του *Ερωτόκριτου* από τον Κοραή ως «εξάμβλωμα της τλαιπώρου Ελλάδος», ο Αργυρόπουλος αντιτείνει: «Θεωροῦμε τὴν γνῶμην ὄχι πολὺ δικαίαν».²

Τα κρητικά έργα ανήκουν, κυρίως λόγω της γλωσσικής τους ταυτότητας, στο ίδιο πεδίο με τη σολωμική ποίηση και τα δημοτικά τραγούδια. Παρόλο που ο Αργυρόπουλος ανήκει στη γνωστή φαναριώτικη οικογένεια, εξάρει την ποιητική αξία του *Ερωτόκριτου*, της σολωμικής ποίησης και των δημοτικών τραγουδιών. Ίσως το γεγονός ότι δεν προέρχεται από τον χώρο της φιλολογίας ή της ποίησης, σε συνδυασμό με την επαφή του με τον Κοραή και τους μαθητές του στο Παρίσι, να έπαιξε κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της ευνοϊκής του στάσης απέναντι στο κρητικό ποίημα. Όπως και να έχει, είναι η πρώτη φορά που σε δημόσια ομιλία, και μάλιστα άμεσα συνυφασμένη με το θεσμό του πανεπιστημίου, τονίζεται η ποιητική αξία έργων γραμμένων σε απλή γλώσσα και ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου*. Η σταδιακή θεσμοποίηση του φιλολογικού και κριτικού λόγου της νεοελληνικής λογοσύνης και διανόησης, μέσω του Πανεπιστημίου και του

¹ Λόγος εκφωνηθείς την 20 Μαΐου 1850 κατά την επετείον εορτήν του Πανεπιστημίου κατά του Κ. Π. Αργυρόπουλου [...], Εν Αθήναις 1850, σ. 28-29.

² Ο.π., σ. 28-29, υποσημείωση (α).

όλο και αναπτυσσόμενου περιοδικού τύπου και των εφημερίδων, καθιστά τη δημόσια σφαίρα ιδανικό πεδίο φιλολογικών διαξιφισμών. Στη δημόσια σφαίρα πρέπει να λογιστούν, πέραν των γραπτών τεκμηρίων φυσικά, και οι δημόσιες ομιλίες.

4.1. Τα Σούτσεια

Η δεκαετία του 1850 αποδεικνύεται εξαιρετικά κρίσιμη για τη θέση των κρητικών έργων στον υπό συζήτηση Κανόνα της νεοελληνικής ποίησης και της ταυτότητάς της. Συμπυκνωμένα παρουσιάζει ο Μουλλάς, την κρίσιμη για τα νεοελληνικά γράμματα εν γένει, δεκαετία του 1850: «Από το 1850 κιόλας οι ρυθμοί επιταχύνονται σημαντικά μέσα σ' ένα κλίμα διαρκών και ποικίλων εντάσεων. Τα πνευματικά γεγονότα συσσωρεύονται αλληπάλληλα: εκδόσεις δημοτικών τραγουδιών, κυκλοφορία της *Πανδώρας*, ποιητικοί διαγωνισμοί, εμφάνιση του όρου *ελληνοχριστιανός*, προώθηση της θεωρίας για την τρισδιάστατη ενότητα του ελληνισμού, γλωσσικές έριδες, ρομαντική και αρχαϊστική ορμή».¹

Μέσα σε αυτές τις ζυμώσεις και την αδιάλειπτη κινητικότητα, η σύγκρουση των κοραϊκών επιγόνων με τους εκπρόσωπους του φαναριώτικου πολιτισμικού παραδείγματος κορυφώνεται και αποκρυσταλλώνεται στη γνωστή και πολυσχολιασμένη διαμάχη του Κωνσταντίνου Ασώπιου και του Παναγιώτη Σούτσου. Πρόκειται για αποκρυστάλλωση διότι η μελέτη-μήλο της έριδας του Παναγιώτη Σούτσου *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου* (1853) παρουσιάζει πιο συστηματοποιημένες τις απόψεις του ίδιου περί ποίησης, ποιητικής και ποιητικής γλώσσας, οι οποίες είχαν εκτεθεί συμπυκνωμένες ήδη από το 1851 στην έκδοση των *Απάντων* του.² Παράλληλα, στα *Σούτσεια* ο Ασώπιος³ συμπυκνώνει την κριτική εμπειρία τόσων ετών, από τότε που υπήρξε σπουδαστής στην Ευρώπη, κάτω από τον αστερισμό του Κοραή, και καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία, μέχρι τη δεκαετία του 1850, οπότε και διατελούσε καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Όμως, ας δούμε τα πράγματα ένα-ένα.

Όπως παρατηρεί ο Παναγιώτης Μουλλάς: «Από το 1851 κιόλας, οι στόχοι του φαναριώτη ποιητή είναι σαφείς».⁴ Στον «Πρόλογο» των *Απάντων* του ο θεωρητικός λόγος του Σούτσου έχει διάθεση προγραμματική και κανονιστική και πλαισιώνεται από ένα εθνικό διακύβευμα: «ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως ταύτης παύει καὶ ἡ κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους κατηγορία, ὅτι ἀπέβαλε δῆθεν τὴν ἀρχαία αὐτοῦ γλῶσσαν, κατηγορία ἐπαναλαμβανομένη καὶ παρὰ τῶν Γερμανῶν καὶ παρὰ τῶν Γάλλων καὶ παρὰ τῶν Ἑγγλων, καλούντων τὴν γλῶσσαν ἡμῶν, διάλεκτον Ρωμαϊκὴν καὶ μιξοβάρβαρον».⁵ Ο Σούτσος σε αυτόν τον πρόλογο αισθάνεται πως παραδίδει ένα μανιφέστο υπεράσπισης

¹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Λογοτεχνία 1830-1880», *Ρήξεις και Συνέχειες*, Αθήνα 1993, σ. 77.

² Π. Σούτσου, *Τα Ἄπαντα*, τ. Α', Εν Αθήναις 1851.

³ *Τα Σούτσεια ἤτοι Ὁ Κύριος Παναγιώτης Σούτσος* εν γραμματικούς, εν φιλολόγοις, εν σχολάρχαις, εν μετρικοίς και εν ποιηταῖς εξεταζόμενος, Εν Αθήναις 1853. Σχετικά με την απόδοση του έργου αποκλειστικά στον Κωνσταντίνο Ασώπιο βλ. Καλλιόπη Πολέμη, «Τα Σούτσεια. Βιβλιογραφική συμβολή», *Ο Εραριστής* 18 (1986), σ. 137-142. Βλ. και *Κωνσταντίνου Ασώπιου. Τα Σούτσεια*, επιμ.: Λάμπρος Βαρελάς, Αθήνα 2013.

⁴ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η διαμάχη Π. Σούτσου - Κ. Ασώπιου και η ιστορική συγκυρία», *Ρήξεις και Συνέχειες*, ό.π., σ. 265

⁵ Π. Σούτσος, *Τα Ἄπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. στ'.

της ελληνικότητας της νεοελληνικής απέναντι στους ξένους επικριτές, καθώς υποδεικνύει με πάθος τη σύνδεση της νέας ελληνικής με τα αρχαία.

Συνεπώς, η επίθεση στον κοραϊκό κύκλο θεωρείται αυτονόητη, καθώς ο Κοραΐς και οι επίγονοί του ήταν αυτοί που προσπάθησαν να διαμορφώσουν τη νεοελληνική γλώσσα χρησιμοποιώντας «βάββαρες» και «μη ελληνικές πηγές» και να τη βαφτίσουν Γραικική:¹ «ὡς ὠνόμασε τοὺς Ἑλληνας Γραικοὺς, ὠνόμασε καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν Γραϊκικὴν· ἤθελε δὲ δύο ἔθνη Ἑλληνας καὶ Γραικοὺς, καὶ δύο γλῶσσας τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Γραϊκικὴν».² Η πολιτική χροιά των λεγομένων του είναι αδιαμφισβήτητη και ο Σούτσος γνωρίζει πως όχι μόνο επιτίθεται «στη νοοτροπία μιας ομάδας»³, αλλά ότι πλήττει το πανεπιστημιακό κατεστημένο, καθώς κοραϊκοί όπως οι Κωνσταντίνος Ασώπιος, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Φίλιππος Ιωάννου ή Θεόδωρος Μανούσης⁴ κατείχαν πανεπιστημιακές έδρες.

Οι αντιδράσεις είναι άμεσες και η πιο ενδιαφέρουσα, για τη συνάφειά μας, είναι εκείνη του Ιωάννη Ε. Γιαννόπουλου (1823-1879), πατέρα του Αγησίλαου Γιαννόπουλου. Ο Λάμπρος Βαρελάς έφερε στο φως μια λησμονημένη κριτική, δοκιμιακού χαρακτήρα,⁵ του Γιαννόπουλου στα *Άπαντα* του Σούτσου, η οποία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Σφαίρα* με το τίτλο «Φιλολογία».⁶ Ο Γιαννόπουλος επιτίθεται στη φιλαυτία, τις υπερβολές και τον κανονιστικό χαρακτήρα του προλόγου και των ποιημάτων των *Απάντων* του Σούτσου και προτείνει έναν διαφορετικό λογοτεχνικό κανόνα από αυτόν του Σούτσου και των υποστηρικτών του. Μέσα από την κριτική του, ο Γιαννόπουλος αντιπροτείνει τον ποιητικό κανόνα του «αιμνήστου» Κορνάρου, του Ρήγα και του «κεραυνώδους» Σολωμού.⁷

Μεγάλο μέρος της κριτικής του επικεντρώνεται στα δάνεια του Σούτσου από τον Κορνάρο και ο συντάκτης προβαίνει σε αντιβολή αρκετών χωρίων της σουτσιακής ποίησης με χωρία από τον *Ερωτόκριτο* ώστε να εξάρει την ποιητική αρετή του Κορνάρου και να μειώσει τον Σούτσο, με κυρίαρχο όπλο την ειρωνεία.

«Ἄλλὰ διατὶ ὁ Π. Σ. νὰ μὴ παραθέσῃ τοὺς ἐπομένους στίχους τοῦ Βλαχάβου (σελ. 70):

Ἐφύσησε τὴν σάλπιγγα, ἀπὸ τοῦ ἀοράτου Ταρτάρου
τὴν ἐφύσησε τὸ στόμα τοῦ θανάτου·

¹ Για την επίθεση του Σούτσου στους κοραϊκούς βλ. και Μουλλάς «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασωπιου...», ό.π., σ. 266.

² Π. Σούτσος, *Τα Άπαντα*, τ. Α΄, ό.π., σ. ια΄.

³ Κ. Πολέμη, «Τα Σούτσια. Βιβλιογραφική συμβολή», ό.π., σ. 139.

⁴ Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασωπιου...», ό.π., σ. 266.

⁵ Η κριτική είναι συνταγμένη ως επιστολή που απευθύνεται σε κάποιον Δημητράκη από τη Ζάκυνθο.

⁶ «Φιλολογία», *Σφαίρα*, αρ. 26 (25/8/1851), αρ. 28 (14/09/1851) και αρ. 34 (05/11/1851). Βλ. Λ. Βαρελάς (επιμ.), *Κωνσταντίνου Ασωπίου. Τα Σούτσια*, ό.π., σ. 23-25.

⁷ Βλ. *Σφαίρα*, αρ. 26 (25/8/1851).

Στίχους πολὺ ὠραίους, διότι πολὺ ὠμοιάζουσι μὲ τοὺς ἐπομένους τοῦ ἀειμνήστου Κορνάρου τοῦ Κρητός.

Ἡ σάλπιγγα ἐδευτέρωσε τῆς μάχης τὸ σημάδι,
Κ' ἐφαίνετό σου ὁ θάνατος τὴν ἐφυσὰ στὸν Ἄδη.¹

Νομίζει τὶς ὅτι Βικέντιος ὁ Κορνάρος ὁ νεκρὸς ἤδη ἂν κ' ἔγραψε αἰῶνα πρὸ τοῦ Π. Σ., νομίζει ὅτι ἐσύλησε τὸν Π. Σ. –τόσο ὠραῖοι εἶναι οἱ στίχοι του».²

Αμέσως παρακάτω ὁ Γιαννόπουλος αντιπαραθέτει τὸ δίστιχο ἀπὸ τὸν Βλαχάβα: *Τὴν μάχαιραν σου ἔπαρε, τὸ καρυόφυλλον σου / καὶ νίκαε τὸν θάνατο τὸν φοβερὸν ἐχθρόν σου* με τὸ κορναρικό: *Διάλεξ' ἀπ' ὅλα τ' ἄρματα ἄλογο καὶ κοντάρι | Πολέμησε τὸ θάνατο, ἀνδρέψου μὴ σε πάρη.*³ Ὁ Γιαννόπουλος σημειώνει σαρκαστικά, ἀντιγράφοντας τὸ προηγούμενο σχόλιό του: «Νομίζει τὶς ὅτι ὁ μέγας Κορνάρος ἂν κι αἰῶνα ἔγραψε πρὸ τοῦ Π. Σ. νομίζει ὅτι ἐσύλησε τὸν μέγαν Π. Σ. καὶ ἴδου πὼς συναπαντῶνται οἱ μεγάλοι ἄνδρες!».⁴ Ἡ φαρμακερὴ σύγκριση συνεχίζεται με τοὺς στίχους τοῦ Βλαχάβα:

Τὸ στόμα τοῦ ἐξέχυσε βροντὴν πρὶν ἀποθάνη,
Καὶ ὄτ' ἐξεθωράκισε τὴν δυνατὴν ψυχὴν του,
Ἄνεμοστρόβιλος σφοδρὸς καὶ σκοτεινὸς ἐφάνη
περὶ τὴν κεφαλὴν του. (σ. 84).

να ἀντιπαρατίθενται με τοὺς στίχους ἀπὸ τὸν *Ερωτόκριτο*

Κι ὅταν ἐμίσειε ἡ ψυχὴ καὶ τὸ κορμὶ ἀφήκε,
Ἕνας μέγας βροντισμὸς στὸν οὐρανὸν εὐγῆκε,
Κ' ἕναν ἀνεμοστρόβιλον θωροῦν σκοτεινιασμένον,
Ποῦ τριγυρίζει τὸ κορμὶ τοῦ νιου τοῦ πεθαμένου⁵

Τὸ σχόλιο τοῦ Γιαννόπουλου εἶναι τὸ ἴδιο: «Νομίζει τὶς καὶ πάλιν ὅτι ὁ μέγας Κορνάρος ἐσύλησε τὸν μέγαν Τραγωδῶν».⁶ Ξεπερνώντας τὴν εἰρωνεία τοῦ Γιαννόπουλου, παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι οἱ συγκρίσεις που πραγματοποιεῖ εἶναι εὐστοχες καὶ ἀποδεικνύεται πὼς ὁ Σούτσος ὄντως χρησιμοποιεῖ τὴν ἐξαιρετικὴ εἰκονοποιητικὴ ἰκανότητα τοῦ Κορνάρου, παραφράζοντάς τὸν ἀνεπιτυχῶς, γιὰ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ δική του ποίηση. Τὰ

¹ Δ' 1659-1660: *Ἡ σάλπιγγα ἐδευτέρωσε τὴν μάχης τὸ σημάδι / κ' ἐφάνιστή σου ὁ θάνατος τὴν ἐφυσὰ στὸν Ἄδη.*

² Σφαίρα, ἀρ. 26 (25/8/1851).

³ Ὁ.π. Δ' 1995-1996: *Διάλεξε ἀπ' ὅλα τ' ἄρματα, ἄλογο καὶ κοντάρι, / πολέμησε τὸ θάνατο κι ἀντρεῖψου μὴ σε πάρη.*

⁴ Σφαίρα, ἀρ. 26 (25/8/1851).

⁵ Δ 1915-1918: *Κι ὄντεν ἐμίσειε ἡ ψυχὴ καὶ τὸ κορμὶν ἀφήκε / ἕνας μέγας βροντισμὸς στὸν οὐρανὸν εὐγῆκε / κ' ἕναν ἀνεμοστρόβιλο θωροῦ σκοτεινιασμένο / καὶ τριγυρίζει τὸ κορμὶ τοῦ νιου τ' ἀποθαμένο.*

⁶ Σφαίρα, ἀρ. 26 (25/8/1851).

επόμενα δύο παραδείγματα που φέρνει ο Γιαννόπουλος είναι εξίσου ενδιαφέροντα και αναδεικνύουν τη σχέση Σούτσου-Κορνάρου:

«Ἴδου φερ' εἶπεν ὡς προεῖπον ἢ μικρὰ ἔτι τιμωρία Βικεντίου τοῦ Κορνάρου.

Ὁ ἵππος τοῦ αἰχμάλωτος ὡς ἄνθρωπος ἐθρήνηι
Κατέτρωγε τὴν σάρκα του, τὴν χαίτην τοῦ ἐκίνει
Πλὴν εἶδε τὸν αὐθέντην του νεκρόν, ἐξαίφνης ρίπτει
Ἄφρους αἵματηροὺς κ' ἐκεῖ νεκρὸς κ' ἐκεῖνος πίπτει.
(Βλαχ. σ. 84-85)

Κ' ἓνα μεγάλο θαύμασμα κείνη τὴν ὥρα ἐφάνη
Τὸ ἄλογο τοῦ Σπιθόλιοντα ταῖς σάρκες τοῦ δαγκάνει
Ὅση ὥρα ἐκεῖνος πολεμᾷ, ἀνδρειεύετο νὰ λύσῃ
Νὰ πάγῃ τὸν αὐθέντη του γιὰ νὰ τοῦ βοηθήσῃ
Κι' ὡσὰν ἐμίσεψ' ἢ ψυχὴ κ' ἐπήγεν εἰς τὸν ἄδη
Πέφτει κι' αὐτὸ χαμαί, ψοφᾷ, τελειώνουσιν ὁμάδι.^{1»}²

Και ὡς τελευταῖο παράδειγμα, ἀντιτάσσονται τὰ λόγια τῆς Μαρίας, ξανά ἀπὸ τὸν *Βλαχάβα*:

Ὡς τὸ πτηνὸν ὁποῦ βροχὴ μεγάλη περιχύσῃ,
Ἄν λάμψῃ πάλιν ἥλιος καὶ τὸ ζωογονήσῃ,
τανύει τὰ πτερά του.
Καὶ μελετᾷ καὶ κελαδεῖ τὸ νέον πέταγμά του,
Πετῶ κ' ἐγὼ

με τους παραφθαρμένους, ἐδῶ, ὅπως καὶ σε ὅλα τὰ ἀποσπάσματα, ἀγαπημένους στίχους τοῦ Κορνάρου:

Κι ὡσὰν πουλάκι ὅταν βραχῆ, καὶ χαμοκουκουβίσῃ,
Κι ὁ ἥλιος ἔβγῃ καὶ τὸ βρῆ καὶ τὸ ζεστοκοπήσῃ,
Κάτῃ ζιμιὸ εἰς ψηλὸ δενδρί, καὶ γλυκοκοιλαϊδήσῃ
Ἄπλώσῃ τὰ φτερούγια του, τὸ στήθος πιπιρίσῃ.
Ζερβὰ δεξιά, γῆν, κι οὐρανὸν χαρούμενο ξανοίξῃ.
Σιμάδι τῆς παρηγοριᾶς καὶ τῆς χαρᾶς τοῦ δείξῃ.
Ἔτ'ζι κ' αὐτήνη...³

¹ Β 1171-1176: *Κ' ἓνα μεγάλο θάμασμα κείνη τὴν ὥρα ἐφάνη: / τ' ἄλογο τοῦ Σπιθόλιοντα τσι σάρκες του δαγκάνει / ὅση ὥρα ἐκεῖνος πολεμᾷ, ἀντρεϊεύετο νὰ λύσῃ, / νὰ πάγῃ στον αὐθέντη του, ογιά νὰ του βοηθήσῃ / κι ὡσὰν ἐμίσεψε ἢ ψυχὴ κ' ἐπήγεν εἰς τὸν Ἄδη, / πέφτει κι αὐτὸ χαμαί, ψοφᾷ, τελειώνουσιν ὁμάδι.*

² Σφαίρα, αρ. 28 (14/9/1851).

³ Β' 539-545: *κι ὡσὰν πουλάκι ὄντε βραχὴ καὶ χαμοκουκουβίσῃ / κι ὁ ἥλιος ἔβγῃ νὰ το βρῆ, νὰ το ζεστοκοπήσῃ, / κάτῃ ζιμιὸ εἰς ψηλὸ δεντρό καὶ γλυκοκιλαδήσῃ, / ἀπλώσῃ τὰ φτερούγια του, το στήθος*

Και ο Γιαννόπουλος συμπεραίνει: «Ὁ Κορνάρος λοιπὸν ἠδύνατο ποιητικωτέραν νὰ παραστήσῃ τὴν Μαρίαν τοῦ Π.Σ».¹ Ἀπὸ τα παραπάνω παραδείγματα εἶναι βέβαιο ὅτι ο Π. Σούτσος παραφράζει τὸν Κορνάρο σε αὐτὰ τα σημεῖα. Παρεκβατικά, ἐδῶ, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἐνισχύεται καὶ ἡ εἰκασία τῆς Δεληγιαννάκη ὅτι ο Σούτσος ἦταν, δηλαδή, ὁ «δόκιμος ποιητής», ὁ διασκευαστὴς τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ *Ερωτόκριτου* στὸν *Παρνασσό* τοῦ Χαντσερή. Ἄλλωστε, ὅλα τα ἀποσπάσματα, ἐκτὸς τοῦ τελευταίου ἔχουν διασκευαστεῖ στὸν *Παρνασσό*.² Ὁ Σούτσος πρέπει νὰ γνῶριζε καλὰ τὸν *Ερωτόκριτο*, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ τὸν ἀφομοιώσει δημιουργικά, ἀσχετα τοῦ αισθητικοῦ αποτελέσματος, καὶ ἰδιαίτερα τῆ γκιόστρα καὶ τῆ μονομαχία με τὸν Ἄριστο· τὸ ἠρωικό-πολεμικό δηλαδή στοιχεῖο τοῦ *Ερωτόκριτου*, τὸ ὁποῖο ἔχει μεγαλύτερη συνάφεια με τὴν ποίηση τοῦ Π. Σούτσου.

Συμπερασματικά, τὸ δοκίμιο τοῦ Γιαννόπουλου προβάλλει τὸν *Ερωτόκριτο* (καὶ τὸν Σολωμό) ὡς τὶς κορωνίδες τοῦ προτεινόμενου λογοτεχνικοῦ κανόνα, ὁ ὁποῖος στέκεται στὸν ἀντίποδα τοῦ ποιητικοῦ παραδείγματος ποῦ πρεσβεύει ὁ Σούτσος. Σημειώνει ὁ Γιαννόπουλος σχετικά:

«Ἐνθυμήσαι Δημήτριε ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιστολῆς ἀπεδείξαμεν τὸν θεοεἶκελον Σολομὸν ὅστις ἐμάγευε τὸν αὐτοσχεδιαστὴν Ρεγάλδην, καὶ Βικέντιον τὸν Κορνάρον οὗτινος ἡ φαντασία τολμηρῶς ἀναπάλλεται πρὸς ὕψος ὀμηρικόν, τοὺς ἀπεδείξαμεν, λέγω, συλήσαντας Παναγιώτην τὸν Σοῦτζον».³

Μέσα ἀπὸ τὴν υπερβολικὴ εἰρωνεία τοῦ, ὁ Γιαννόπουλος συνδέει τὸν Κορνάρο, κατὰ τὴν τυπολογικὴ ἀναφορά τοῦ Κοραΐ, με τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν τοποθετεῖ στὸ κέντρο τοῦ νεοελληνικοῦ ποιητικοῦ κανόνα. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν ἰδανικό πρόλογο γιὰ τὴ διαμάχη Σούτσου-Ἀσώπιου ποῦ ἀκολουθεῖ δύο χρόνια μετὰ, στὴν ὁποία, ὅπως θὰ ἐξετάσουμε ἀμέσως παρακάτω, ὁ *Ερωτόκριτος* παίζει σημαντικό ρόλο, ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα ἀπὸ τοὺς ἐπίγονους τοῦ Κοραΐ.

*

Ὅπως κάθε νεοτερικὴ πρόταση με χαρακτήρα πολεμικό καὶ ἀνατρεπτικό ἀπαιτεῖ τὸ μανιφέστο τῆς, ἔτσι καὶ αὐτὴ τοῦ Σούτσου, ὅπως εἶχε παρουσιαστεῖ στὸν πρόλογο τῶν *Ἀπάντων* τοῦ στα 1851, κωδικοποιεῖται στὴ *Νέα Σχολὴ τοῦ Γραφομένου Λόγου*, ποῦ κυκλοφόρησε δύο χρόνια ἀργότερα. Μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὸν τίτλο καταλαβαίνει κανεὶς τὴν ἀνατρεπτικὴ διάθεση ποῦ θέλει νὰ προσδώσει στὸ ἔργο τοῦ ὁ Σούτσος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπίθετο «νέος» ποῦ δηλώνει τὸ νεοτερικό χαρακτήρα τῆς πρότασης, τὸ ἔργο ἐνός

πιπυρίση, / ζερβά, δεξιά, γη κι οὐρανὸ χαιράμενο ξανοίξη, / σημάδι τῆς παρηγορίας καὶ τῆς χαράς τοῦ δείξει, / ἔτσι κι αὐτεῖνη ἐχάρηκε, με γνώση, νὰ λογιᾶση.

¹ *Σφαίρα*, ἀρ. 34 (05/11/1851).

² Βλ. Ν. Δεληγιαννάκη «Ὁ *Ερωτόκριτος* εἰς χεῖρας δοκίμου ποιητοῦ», ὅ.π., σ. 106, στ. 34-38, σ. 107, στ. 9-11 καὶ σ. 109, στ. 64-68.

³ *Σφαίρα*, ἀρ. 28 (14/9/1851). Βλ. καὶ Λ. Βαρελάς (ἐπιμ.), *Κωνσταντίνου Ἀσώπιου. Τὰ Σούτσεια*, ὅ.π., σ. 28.

ανθρώπου λανσάρεται υπό τη σκέπη ενός συλλογικότερου μορφώματος, ώστε να καταδειχθεί η ύπαρξη μιας τάσης, ενός φαινομένου, μιας «σχολής».

Δεν είναι μόνος του ο Παναγιώτης Σούτσος που θέλει να θίξει μια ομάδα με συγκροτημένο ιδεολογικό προσανατολισμό –τους κοραϊκούς– αλλά μια ολόκληρη ομάδα με αρχηγέτη τον ίδιο. Η ερωταπάντηση του Π. Μουλλά είναι καθοριστική για την κατανόηση των παραπάνω: «Έχουμε να κάνουμε μ' ένα στενό πνεύμα κάστας όπου το πρόβλημα είναι, προπάντων, να εξαρθεί ο ηγετικός ρόλος των Φαναριωτών σε μία κρίσιμη για την ελληνική ιστορία στιγμή; Χωρίς αμφιβολία».¹ Αν προσπαθούσαμε να συνοψίσουμε την ποιητική και γλωσσική πρόταση του Σούτσου στο συγκεκριμένο έργο και παράλληλα να κατανοήσουμε την ιδεολογική του σκευή με μία φράση, τότε αυτή θα μπορούσε να είναι: «αποικώντας την αρχαιότητα». Πρόκειται για μια ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα επιδρομή στην αρχαία γραμματεία ως δικαίωση –με όλες τις υπερβολές και τις ιδεολογικές ανεδαιφικότητες μιας τέτοιας πράξης– καθώς ανθελληνικές κορώνες Ευρωπαίων διανοητών όπως του Bartholdy ή του Fallmerayer, προσπάθησαν να κόψουν το υποτιθέμενο νήμα που συνέδεε την αρχαία ελληνική γλώσσα και ποίηση με τη νεότερη.² Νόμιμοι κληρονόμοι αυτής της συνέχειας και εκλεκτοί μεταλαμπαδευτές αυτοχρίστηκαν οι Φαναριώτες ποιητές της εποχής. Πρόκειται για έναν πόλεμο «νεοτεριστικών» και «ελληνικοτήτων» που μεταβαίνει από το χαρτί και το μελάνι στην καθημερινότητα της εποχής, και ανάποδα.³

Το πόνημα του Σούτσου προκάλεσε την ενστικτώδη σχεδόν αντίδραση του κοραϊκού στρατοπέδου, καθώς η κοραϊκή ομάδα και η γλωσσική της θέση και μεθοδολογία θιγόταν άμεσα: «[...]Η δέ, λαλουμένη υπό του ὄχλου ἐν μέσῳ πολλῆς ξενοφωνίας, περιεῖχε πολλὰ θρύμματα λέξεων Ἑλληνικῶν τῶν τεσσάρων ἀρχαίων διαλέκτων. Ταύτην, ἀντὶ τῆς γραφομένης, παραλαβῶν ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς [...] διέπλασε νέαν γραφομένην γλῶσσαν, πενιχρὰν κατὰ τὴν λέξιν καὶ τὴν φράσιν [...]», σημειώνει ο Σούτσος.⁴ Οι αντιπαραθέσεις πέρασαν αμέσως στη δημόσια σφαίρα. Η Πόπη Πολέμη έχει

¹ Ὁ.π., σ. 271. Βλ. και την εύστοχη σύνδεση της διαμάχης με τα εθνικά ζητήματα της εποχής, σ. 270.

² Για τις ποικίλες αντιδράσεις στην περίπτωση του Fallmerayer βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του Ελληνικού Ιστορισμού*, ὁ.π., Μ. Herzfeld, *Πάλι δικά μας*, ὁ.π., σ. 136-171 και Stephen G. Xydis, «Medieval Origins of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies* 9 (1968), σ. 4, σημ. 9 και 10.

³ Ο Γιάννης Χαμηλάκης συνοψίζει, σχετικά με το δημιουργικό ή καταστροφικό βάρος της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, σε επίπεδο διαχρονικό: «Η κληρονομιά αυτή έχει λειτουργήσει ως πεδίο εθνικής ενότητας (και διχασμού), μέτρο αξιολόγησης των αισθητικών επιτευγμάτων τού παρόντος, ιερή οντότητα υπό απειλή, πηγή ιδεών, θεμάτων και σημαινόντων τα οποία μπορούν να προαγάγουν, να προκαλέσουν, να αιτιολογήσουν και να νομιμοποιήσουν πολιτικές διεργασίες, αντιλήψεις και τακτικές, οικονομικές συναλλαγές και κινήσεις, και, πιο καιρία, καθημερινές συνήθειες, αρέσκειες και προτιμήσεις, από το τι τρώμε και πίνουμε μέχρι το πώς προσεγγίζουμε την τέχνη· και όλα αυτά διαρκώς υπό το βλέμμα ολόκληρου του δυτικού κόσμου, ο οποίος έχει πλάσει τη δική του εκδοχή της κλασικής αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, την έχει ιδιοποιηθεί ως δικό του καταγωγικό μύθο και ανέκαθεν αισθανόταν αβέβαιος και αμφίθυμος, όταν είχε να αντιμετωπίσει, έμμεσα ή άμεσα, τους σημερινούς κατοίκους της *Ελλάδας, προσώπου και δόξας κάποτε* [«The glory that was Greece», στίχος από *To Helen* του Edgar Allan Poe.], *Το Έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, Αρχαιολογία και Εθνικό Φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφρ.: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα 2012, σ. 32.

⁴ Παναγιώτης Σούτσος, *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου* [...], Εν Αθήναις, 1853, σ. 4.

ιχνηλατήσει με επιτυχία ολόκληρη την πορεία των πολεμικών αντιπαρατιθέμενων άρθρων και μελετών στις εφημερίδες της εποχής.¹ Πρόκειται για μια ιστορία που κράτησε κοντά τρία χρόνια, από την άνοιξη του 1853 μέχρι το 1856.

Η πιο οργανωμένη και συγκροτημένη απάντηση στο μανιφέστο της *Νέας Σχολής* υπήρξαν τα *Σούτσεια* (1853) του Κωνσταντίνου Ασώπιου. Ο Ασώπιος απαντά ως αρχηγέτης, με τη σειρά του, των κοραϊκών. Στα *Σούτσεια* όχι μόνο προσπαθεί να ανασκευάσει τις θεωρίες του Σούτσου περί γλώσσας και ποίησης, αλλά και αντιτείνει ένα διαφορετικό ποιητικό corpus στη θέση του φαναριώτικου παραδείγματος. Ήδη στις πρώτες σελίδες των *Σούτσειων* ο Ασώπιος εξάρει την ποιητική ενάργεια του Σολωμού και του Βηλαρά έναντι αυτής του «Σχολάρχου».² Όσο ξεδιπλώνεται η επιχειρηματολογία του Ασώπιου, τόσο πιο καθαρά σκιαγραφείται η ποιητική παράδοση που υποστηρίζει:

«Δὲν δειλιῶμεν λοιπὸν καὶ ἐπὶ κινδύνῳ νὰ κατακριθῶμεν χυδαῖοι καὶ φιλοχυδαῖοι, ὡς δὲν ἐδιστάσαμεν ἀνωτέρῳ νὰ προτιμήσωμεν τὴν τῆς τυρταϊκῆς ἐλεγείας ὑπὸ Τρικούπη μετάφρασιν, νὰ εἴπωμεν καὶ ἐνταῦθα ὅτι οὐκ ὀλίγα καὶ ὑπὸ τοῦ κυρίου Τερτσέτη ἐκδοθέντων ἀνάγονται εἰς ταύτην τὴν κατηγορίαν».³

Βηλαράς, Σολωμός, Τρικούπης, Τερτσέτης. Ο Ασώπιος προβάλλει το λογοτεχνικό παράδειγμα που θα προέβαλλε ένας δημοτικιστής. Ήταν γνωστή η αγάπη του Ασώπιου για τους νεοέλληνες ποιητές που συνέγραφαν σε δημοτική γλώσσα ήδη στα 1851.⁴ Πρόκειται για ένα αναπτυγμένο ποιητικό αισθητήριο του ίδιου του Ασώπιου⁵, ενώ προφανώς έπαιξε κάποιο ρόλο η θητεία του στην *Ιόνιο Ακαδημία*, όπου γνώρισε καλά την ποίηση των Επτανήσιων. Να θυμηθούμε ότι 20 χρόνια πριν, ενόσω δίδασκε στην Ιόνιο Ακαδημία, επιθυμούσε να εκδώσει τα ποιήματα του Βηλαρά. Να φέρουμε στο νου μας επίσης ότι τα πρώτα του γράμματα τα έμαθε δίπλα στον Αθανάσιο Ψαλίδα.

Παράλληλα, αντιτείνοντας ο Ασώπιος τους συγκεκριμένους συγγραφείς στο σχήμα του Σούτσου, ξεκαθαρίζει και τη θέση του αναφορικά με τη γλώσσα στην οποία θα πρέπει να γράφεται η νεοελληνική ποίηση: γλώσσα δημοτική. Λίγο πιο πάνω αντιτίθεται στις γλωσσικές θέσεις του Σούτσου υποστηρίζοντας τις διαλέκτους: «Περὶ γλώσσης δὲ ὄντος τοῦ λόγου, δὲν δυνάμεθα νὰ κρύψωμεν μίαν τίνα περὶ τούτου

¹ Βλ. Κ. Πολέμη, «Τα Σούτσεια. Βιβλιογραφική συμβολή», ό.π., σ. 137-148.

² Βλ. Κ. Ασώπιος, *Τα Σούτσεια*, ό.π., σ. 8-9. Βλ. και 262, όπου αντιπαραβάλλονται στίχοι από το σολωμικό *Λάμπρο* που αφορούν τη Μαρία, ώστε να αντιπαρατεθούν με τη Μαρία από τον *Βλαχάβα* του Σούτσου.

³ Ό.π., σ. 263-264.

⁴ Βλ. το ανυπόγραφο άρθρο, πιθανότατα του Ραγκαβή, «Του Γερομούρτου η κόρη», *Πανδώρα*, τ. Β', αρ. 26 (1851), σ. 633-634, όπου σημειώνεται: «Μίαν δὲ μόνην σκέψιν δικαιούμεθα ἴσως νὰ προσθέσωμεν, ὅτι, ὁ στέφανος ὃν ὁ Κ. Ἀσώπιος δικαίως πλέκει εἰς τοὺς δημοτικοὺς ποιητὰς, οὐχ ἦττον δύναται νὰ φανῆ οἰκείος καὶ εἰς τοὺς δυναμένους νὰ μιμῶνται αὐτοὺς τοσοῦτον εὐστόχως, ἂν ὄχι καὶ νὰ τοὺς ὑπερβαίνωσι».

⁵ Ο Μουλλάς σημειώνει ο Ασώπιος είναι «πιο ευαίσθητος στα ποιητικά», Παναγιώτης Μουλλάς «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασωπιου...», ό.π., σ. 277.

πεποιθήσιν ἡμῶν· ὅτι δὴλ. πάσης γλώσσης ἐκάστης διάλεκτος, καίτοι εἰς τὰ στόματα τοῦ λαοῦ παραιτουμένη, ἔχει καλὰ ἰδιαίτερα».¹

Ὡς γνήσιος ἐπίγονος του Κοραΐ, ὁ Ασώπιος δὲν θα μπορούσε νὰ παραλείψει ἓνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ παραδείγματα του δάσκαλου του, ὅταν αὐτὸς ἐσκυβε στὴν ἀπλὴ γλώσσα, τὸν *Ερωτόκριτο*. Σὲ πρώτη φάση τὸ κρητικὸ ποίημα ἐπιστρατεύεται ὡς παράδειγμα στὶς μετρικὲς καὶ συλλαβικὲς διαμάχες του με τὸν Σούτσο, που ἀφοροῦν τὸν δεκαπεντασύλλαβο. Ὁ Σούτσος, ὅπως καὶ ὁ Ραγκαβῆς, καθὼς εἶδαμε παραπάνω, ἀποδίδει στὸν δεκαπεντασύλλαβο ἀρχαιοελληνικὴ καταγωγὴ, ὥστε νὰ δικαιολογήσει τὴν ἄμεση καταγωγὴ του μέτρου ἀπὸ τὰ καλὰ γράμματα τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Ασώπιος χτυπᾷ τὴν ἀποψη αὐτὴ καὶ διαχωρίζει τὸ νεοελληνικὸ δεκαπεντασύλλαβο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους δάκτυλους. Τὸ ἐπιχείρημά του ἀφορᾷ τὸν ευαίσθητο καὶ ἰδιαίτερο ρυθμικὸ βηματισμὸ του νεοελληνικοῦ δεκαπεντασύλλαβου σὲ ἀντίθεση με τοὺς ὀμηρικοὺς δάκτυλους, τῶν ὁποίων δὲν ἀλλοιώνεται ὁ βηματισμὸς. Ἀντίθετα:

«ἕκαστος δὲ γνωρίζει ὅτι ἐν τοῖς ἡμετέροις στίχοις, καὶ μία μόνη συλλαβὴ ἐὰν περισσεύῃ ἢ λείπῃ, φθίρεται ὁ ρυθμὸς καὶ χωλαίνει ὁ στίχος. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ Ἐρωτόκριτου: *Τοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα π' ἀνεβοκατεβαίνουν, ἀναγνωσθῆτω μετὰ προσθήκης μίας μόνης συλλαβῆς, τοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα ὅπ' ἀνεβοκατεβαίνουν*, κὶ εὐθὺς φαίνεται ἡ διαφορὰ».²

Τὸ ἰδεολόγημα τῆς ἀρχαίας καταγωγῆς του δεκαπεντασύλλαβου, ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ ἀκροβασία τῶν Σούτσου καὶ Ραγκαβῆ, κίνησε τὴν προσοχὴν τοῦ Ασώπιου, οἱ γνώσεις του ὁποίου πάνω σὲ ζητήματα νεοελληνικῆς μετρικῆς ἀποδεικνύονται παραπάνω ἀπὸ ἐπαρκεῖς.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν σχολαστικὴν καὶ «τεχνικὴν» χρῆσιν τοῦ *Ερωτόκριτου*, οἱ ἀναφορὲς στὸ κρητικὸ ποίημα καταδεικνύουν καὶ τὴν πίστην τοῦ Ασώπιου στὴν ποιητικὴν ἀξίαν τοῦ *Ερωτόκριτου*, που πρώτη φορά ἐκφράζεται δημόσια, ἔστω στὸ πλαίσιο μιᾶς ἰδεολογικῆς ἀντιπαράθεσης γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς νέας ἐλληνικῆς ποίησης. Πρῶτα-πρῶτα ἀξίζει νὰ μνημονευτεῖ τὸ πνευματώδες σχόλιό του, που ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν ἐπικριτικὸν λόγον γιὰ τὸν *Βλαχάβα* τοῦ Σούτσου. Ὁ Ασώπιος βρῖσκει τοὺς σούτσειους χαρακτήρες ὑπερβολικοὺς μέχρι γελοιοτήτος καὶ περιαιτολόγους, ἐνῶ κατηγορεῖ τὸν κατασκευαστὴν τοὺς γιὰ κενοδοξίαν καὶ μεγαλορρημοσύνην. Καθὼς ὁ *Βλαχάβας* ἀνήκει στὸ εἶδος τῆς τραγωδίας, ὁ Ασώπιος σημειώνει:

«Ἡμεῖς ὅμως ἀδιστακτικῶς λέγομεν ὅτι οὐχὶ μόνον ἤθελεν εἶναι ὕβρις καὶ νὰ ἀναφέρωμεν τὸ ὄνομα τοῦ ἐνδόξου πατρὸς τῆς ἐλληνικῆς τραγωδίας πλησίον εἰς τοιαῦτα ἐξαμβλώματα [ἐννοεῖται ὁ *Βλαχάβας*], ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ τοῦ *Ερωτοκρίτου*³ νὰ παραβληθῶσιν αὐτὰ ἤθελεν εἶναι ἐντροπή».¹

¹ Κ. Ασώπιος, *Τὰ Σούτσεια*, ὁ.π., σ. 263.

² Ὁ.π., σ. 135.

³ Ὑποσημείωση τοῦ συγγραφέα: «Μετὰ τοῦ Μ. Λήκ ὠμίλησε περὶ τοῦ ποιήματος τούτου ὁ καὶ παρ' ἡμῖν γνωστὸς Αὔγουστος Βράνδης ἐν τῷ τριτόμῳ περὶ Ἑλλάδος ποιήματι, ἐπιγραφομένῳ *Mittheilungen uber*

Το παραπάνω σχόλιο έχει ενδιαφέρον. Αρχικά, διαπιστώνει κανείς ότι ο Ασώπιος αναγνώριζε τον *Ερωτόκριτο* ως ένα σημαντικό ποίημα και όχι μόνο σε σύγκριση με αυτά του Σούτσου. Το σχόλιο αποπνέει μια διακριτική ειρωνεία καθώς γίνεται χρήση της γνωστής κοραϊκής φράσης για τον *Ερωτόκριτο*, μόνο που εδώ τα «εξαμβλώματα» δεν αναφέρονται στο κρητικό ποίημα, αλλά στον Βλαχάβα· χρήση του κοραϊκού λόγου από έναν κοραϊκό ώστε να χτυπήσει το αντίπαλο στρατόπεδο. Καθοριστική κρίνεται η υποσημείωση του Ασώπιου, ως προς τον ερωτοκρίτιο λόγο του, καθώς εκεί δηλώνει τα διαβάσματά του αναφορικά με το κορναρικό ποίημα: πρώτα ο Leake, μα κυρίως η λεπτομερής, για την εποχή, ανάλυση του Brandis. Ο σπουδαγμένος στη Γερμανία Ασώπιος, άρα και γνώστης από πρώτο χέρι των γερμανικών μελετών περί νεοελληνικής λογοτεχνίας, καταφεύγει στην καλή μελέτη του Brandis και αυτή προτείνει ως ενδεικτική στον αναγνώστη για μια πρώτη γνωριμία με το ποίημα. Η υπόδειξη αυτή καταδεικνύει επίσης την έλλειψη συγκροτημένου κριτικού λόγου, πόσο μάλλον μιας αυτοτελούς μελέτης, για τον *Ερωτόκριτο* ή την κρητική λογοτεχνία εν γένει από την ελληνική λογισύνη και διανόηση στα 1850, παρόλο που τα δίκτυα κριτικού λόγου έχουν αρχίσει να ασχολούνται επίμονα με το κρητικό ποίημα.

Τέλος, στο «Επίμετρο» των *Σούτσειων* ο Ασώπιος παρουσιάζει ένα ελκυστικό κείμενο αναφορικά με τη νεοελληνική γλώσσα και ποίηση. Οι δύο έννοιες ήταν μέχρι τότε αδιαχώριστες στον ελληνικό κριτικό λόγο και ο λόγος για τη μία συνεπαγόταν και την άλλη· τις περισσότερες φορές η συγγραφή πρωτότυπης ποίησης αποτελούσε, κυρίως, γλωσσική πρόταση και ο περικειμενικός κριτικός λόγος επιβεβαίωνε κάτι τέτοιο. Ο Ασώπιος εδώ εκθέτει ένα κριτικό σχήμα που αφορά τις γλωσσικές του θέσεις και ταυτόχρονα τη νεοελληνική ποίηση και ποιητική, αλλά διαχωρίζοντάς τες. Το σχήμα του περιγράφεται ως εξής:

«Υποσυνάφομεν δὲ τοῖς προηγουμένοις ὅτι ἡμεῖς οὔτε τὴν τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, οὔτε τὴν τῶν κυρίων Σολωμοῦ, Τρικούπη, Τερτζέτη, κλ. γλώσσαν ὑπερασπίζομεν ἢ συνιστῶμεν, αὐτοῖς ἀφίνοντες τὴν περὶ τούτου φροντίδα. Λέγομεν δὲ ὅτι, ἐξεταζομένης ποιήσεως ἅμα καὶ γλώσσης, τέσσαρες συνδυασμοὶ γίνονται· ἄ) καλὴ ποίησις καὶ καλὴ γλώσσα. β) κακὴ ποίησις καὶ κακὴ γλώσσα. γ) καλὴ ποίησις καὶ κακὴ γλώσσα. δ) καλὴ γλώσσα καὶ κακὴ ποίησις».²

Μάλιστα, ο Ασώπιος αποδεικνύεται περισσότερο ποιητικοκεντρικός στον λόγο του και λιγότερο γλωσσοκεντρικός, καθώς στην τρίτη περίπτωση ο αναγνώστης να μην θα δυσκολευτεί στη διαδρομή, αλλά στο τέλος θα ανταμειφθεί, ενώ στην τέταρτη περίπτωση η όποια αναγνωστική απόλαυση είναι απατηλή και στο τέλος ο αναγνώστης «φθάνει [...] εἰς μέρος πηλῶδες καὶ ρυπαρόν, ὅπου δυσαρσετεῖται, ψευθεῖς τῶν ἐν ἀρχῇ

Griechenland, Leipzig 1842. ἐν τῷ τρίτῳ Τόμῳ. Καὶ εἰς τοῦτο παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης καὶ περὶ τῶν ἐμβλημάτων τῶν ἐν Ἐρωτοκρίτῳ προσώπων, καὶ περὶ τοῦ ὅλου ποιήματος».

¹ Ὁ.π., σ. 193-194.

² Ὁ.π., σ. 259.

ἐλπίδων».¹ Τα ενδεικτικά παραδείγματα που επιστρατεύονται για την τρίτη περίπτωση είναι από τον *Ερωτόκριτο* και τον *Λάμπρο* του Σολωμού. Για το κρητικό ποίημα σημειώνεται:

«Παρά τῷ ποιητῇ τοῦ ἀρχαίου Ἑρωτοκρίτου (Μέρ. Β΄, σ. 120. ἐν Βενετίᾳ 1813) ἡ Ἄρετοῦσα, μετὰ πόθου πολλοῦ περιμένουσα τὸ διακόντισμα τῶν μνηστήρων ἐπὶ τὴν αὔριον, δὲν βλέπει τὴν ὥραν πότε νὰ ἐξημερώσει

Τὴν ὥραν, ποὺ ὁ Αὐγερινὸς πασίχαρος προβαίνει,
Κι' ἀπὸ τῆς γῆς τὸ πρόσωπον ἢ σκοτεινάγρα βγαίνει,
Καὶ τὰ πουλιὰ χαμοπετοῦν, κι ἀναγαλλιούσιν οὔλα,
Καὶ πάχνη στὰ φτερούγια τῶς πάγει ἀπὸ τὴν δροσοῦλα.
Ποιὸ κάθεται σ' χλωρὸ κλαδί, ποιὸ σ' δένδρον, ποιὸ σ' χαράκι,
Καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ κελαδεῖ κάθε λογῆς πουλάκι.
Καὶ μὲ τὴν σιγανὴν λαλιὰν τὸν Ἥλιο προσκαλοῦσι,
Καὶ πιθυμοῦσι γλίγωρα ναβγῆ νὰ τὸν ἰδοῦσι.

Δυσαρεστεῖται βεβαίως ὁ ἀναγνώστης εἰς τὴν τραχύτητα τοῦ πέμπτου στίχου, ἀλλ', οὐδὲν ἦττον, εὐρίσκων ἐν τῷ ὅλῳ ποίησιν, παραβλέπει αὐτήν, καὶ διὰ τοῦ νόου ἀναγιγνώσκων, *καὶ κάθοντ' εἰς χλωρὸν κλαδί, εἰς δένδρον ἢ χαράκι*, λησμονεῖ αὐτὴν παντάπασι, καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ μαγευθῆ ἐκ τῆς ωραίας περιγραφῆς».²

Ἡ σκληρὴ γλῶσσα, γιὰ τὰ μάτια καὶ τὰ αὐτιά του κοραϊκοῦ Ασώπιου, δὲν τον εμποδίζει νὰ αναγνωρίσει τὴν ποιητικὴ ἀξία του *Ερωτόκριτου*. Ὁ ἀναγνώστης βρῖσκει παντοῦ τὴν ποίηση σημειώνει ὁ Ασώπιος, Πραγματοποιώντας, επιπλέον, ἕναν μετασηματισμὸ στον πέμπτο στίχο, κοραϊκὸ τῷ τρόπῳ, διαχωρίζει, ἐν τέλει, τὸ γλωσσικὸ εργαλεῖο ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ευστοχία τῆς περιγραφῆς καὶ τῆς σύλληψης. Ἡ κριτικὴ του Ασώπιου δὲν προσλαμβάνει τὴ γλῶσσα ὡς ἀνάχωμα ἢ καταλύτῃ τῆς ποιητικῆς ευφυΐας. Ἡ πρώτη περίπτωση (καλὴ γλῶσσα καὶ ποίηση) εἶναι ἡ ἰδανικὴ καὶ ἐντοπίζεται σὴν κλασικὴ γραμματεία, ἀλλὰ ὅσον ἀφορὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση, ποὺ ὁ πῆχης θα εἶναι πάντα χαμηλότερα, ὁ κριτικὸς λόγος του Ασώπιου δίνει χῶρο σὴν ἀναλυτικὴ σκέψη καὶ ἐπικεντρώνεται περισσότερο σὴν αισθητικὴ ἀξία του ποιήματος.

Ὁ πνευματικὰ «γερμανοτραφῆς» Ασώπιος εἶχε ἐρθεῖ σὲ ἐπαφὴ ὄχι μόνον με τὸν γερμανικὸ κριτικὸ λόγο περὶ ποίησης, ἀλλὰ καὶ με τὸν γερμανικὸ θεωρητικὸ, ἐπιστημονικὸ λόγο. Επομένως, ὁ κριτικὸς του λόγος διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς συμπατριώτες του, υιοθετώντας μίᾳ πιο ἀναλυτικὴ καὶ ἐπιστημολογικὴ ματιά. Ἡ προσέγγισή του σὴν νεοελληνικὴ ποίηση ποδηγετεῖται καὶ ἀπὸ ἕνα αισθητικὸ κριτήριον, κάτι ποὺ τον ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ κοινοτυπία τῆς ρητορικῆς καὶ ποιοτικῆς ταύτισης του λόγου γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα με τὸν λόγο γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Ἄλλωστε ἤδη ἀπὸ τὸ 1842, σὲ ἐναρκτήριο λόγο του σὸ Ὁθῶνιο Πανεπιστήμιον, ἐπισημαίνει μετὰξὺ ἄλλων: «Ἐκτὸς τοῦ προηγουμένου εἶναι καὶ ἄλλο

¹ Βλ. ὄ.π., σ. 260.

² Κ. Ασώπιος, *Τα Σούτσια*, ὄ.π., σ. 261. Βλ. *Ερωτόκριτος* Ἀλεξίου, σ. 144, στ. Β 1249-1256.

Κριτικής είδος, ὅπερ δὲν κρίνει ἂν τὸ πράγμα ὑπάρχει ἢ ὄχι, ἀλλ' ἂν τὸ ὑπάρχον εἶναι ὠραῖον, ἢ μὴ, καὶ ἂν τὸ δεῖνα σύγγραμμα ἢ ποίημα εἶναι ὠραιότερον ἢ ὄχι ἐνὸς ἄλλου».¹ Αὐτὴ ἡ αισθητικὴ προσέγγιση διέπει καὶ τὸ «Επίμετρο» τῶν *Σούτσειων* καὶ φαίνεται καθαρά στο παράδειγμα τοῦ *Ερωτόκριτου*.

Ἡ διαμάχη Σούτσου-Ασώπιου αποτέλεσε σύγκρουση δύο διαφορετικῶν δικτύων λόγου, δύο ιδεολογιῶν, επομένως μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ με ασφάλεια ὅτι οἱ γλωσσικὲς καὶ ποιητικὲς προσεγγίσεις ποὺ πραγματοποιοῦνται στὰ *Σούτσεια* αφοροῦν ἓνα ευρύτερο δίκτυο λογίων, συγκεκριμένα τῶν κοραϊκῶν. Κάτι τέτοιο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους πολεμικὰ καὶ ἀπολογητικὰ κείμενα ποὺ συντάχτηκαν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα καὶ δημοσιεύθηκαν σὲ εφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Δημήτριο Βερναρδάκη.² Μέσα ἀπὸ τὰ *Σούτσεια* τοῦ «αρχηγέτη» τοῦ Ασώπιου σκιαγραφοῦνται οἱ προτάσεις τῶν κοραϊκῶν γιὰ ἓναν κανόνα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης καὶ ταυτόχρονα γιὰ τὴ φύση τῆς ποιητικῆς γλώσσας. Οἱ κοραϊκοὶ ἐπίγονοι τάσσονται ἐγγύτερα στὸν ποιητικὸ κανόνα τῶν δημοτικιστῶν, με τὶς θετικότερες ἀναφορὲς στὸν *Ερωτόκριτο* καὶ τὸν σολωμικὸ κύκλο.

Μέρος τῆς σύγχρονης ἐρευνας ἔχει υποστηρίξει ὅτι οἱ ἐπίγονοι τοῦ Κοραῖ «εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τὸ κοραϊκὸ πλαίσιο καὶ διαγωνίζονταν στὴν ἐνσωμάτωση στοιχείων τῆς ἀρχαίας».³ Ὅστόσο, ἐξετάσαμε τὴ στάση τοῦ Ασώπιου καὶ ἄλλων κοραϊκῶν ἤδη ἀπὸ τὰ προεπαναστατικὰ χρόνια, οἱ ὁποῖοι ναι μεν χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ὡς σημεῖο ἀναφοράς, ἀλλὰ πᾶσχιζαν νὰ ἀναδείξουν τὴν ἀξία τῶν δημῶδων καὶ τῶν κρητικῶν ἔργων ὡς πηγῶν γλωσσικῶν καὶ παραδειγμάτων καλῆς ποίησης.⁴ Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ καθηγητῆ τοῦ Ασώπιου ἀπὸ τὸ Göttingen, Bouterwerk τὸν Μάρτιο τοῦ '21: «Συμφωνώντας μαζί σας, θεωρῶ ὅτι τὸ μόνον σωστὸ δρόμο αὐτὸν ποὺ χάραξε ὁ σεβαστὸς Κοραῖς ποὺ πρόσφερε πολλὰ στὴν πατρίδα τοῦ. Μόνον δὲν μπορῶ νὰ ἔχω τὴν ἴδια γνώμη μὲ ἐσᾶς, δηλαδὴ νὰ διατηρήσουμε πολλές λέξεις καὶ γραμματικὸς τύπους ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινὴ δημοτικὴ τῆς πατρίδας σας».⁵

¹ Ομιλία Κ. Ασώπιου, *Ἐκφωνηθεῖσα ἐπ' αὐτοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος τῆς κγ' Ὀκτωβρίου 1842, ἐπὶ τῆς πρώτης ἐνάρξεως τῶν αὐτῶν μαθημάτων*, σ. 19. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὡς βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ στὸν παραπάνω διαχωρισμὸ τῆς Κριτικῆς ὁ Ασώπιος δίνει τὸ ἔργο τοῦ F. C. Dahlman, *Forschungen auf dem gebiete der Geschichte*, χ.τ. [εκδ. J. F. Hammerich] 1823. Ὁ Dahlman (1785-1860) ὑπῆρξε ἓνας σημαντικὸς Γερμανὸς ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς, ὁ ὁποῖος στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1820 πέρασε ἀπὸ τὸ Göttingen.

² Βλ. Κ. Πολέμη, «Τὰ Σούτσεια. Βιβλιογραφικὴ συμβολή», ὅ.π., σ. 142-148, ὅπου συγκεντρωμένα τὰ κείμενα.

³ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Ἰωάννης Σταματέλος (1822-1881)*, Αθήνα 2007. Ἀνάτυπο ἀπὸ *Πρακτικὰ ἸΑ' Συμποσίου. Ποίηση. Γιώργος Σεφέρης (1900-1971). Ἱστορία-Φιλολογία. Ἰωάννης Σταματέλος (1822-1881), Νικόλαος Ι. Σταματέλος (1861-μετὰ 1901), Βασίλειος Ι. Σταματέλος (1869-1945). Περιβάλλον καὶ Οικονομία. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς Λευκάδας*. Ἐταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν. Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου καὶ Τέχνης. Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006, Αθήνα 2007, 83. Βλ. καὶ Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, «Ἡ καθαρεύουσα ὡς ἐπίσημη γλώσσα», *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας*, ἐπιμ.: Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Αθήνα 1999, 248-249, 422.

⁴ Πρβλ. Κ. Ασώπιος, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἑλληνικὴν Σύνταξιν*, ὅ.π., σ. στ': «Ἡ παράθεσις τῆς σημερινῆς πρὸς τὴν παλαιὰν γλῶσσαν θέλει εἶναι ἀδιάλειπτος, τὸ ὅποῖον, καὶ ἐν τῷ νῦν ἐκδιδομένῳ ἀρχίσας, ἠναγκάσθην νὰ παραιτήσω, ἵνα ἀποφύγω τὴν παραμεγάλην ἐξόγκωσιν [...] Αἱ παροιμίαι, τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ τὰ τοιαῦτα, τὰ ὅποια εἶναι ἀκένωτος θησαυρὸς τῆς γλώσσης, θέλουν κατέχει τὸν προσήκοντα τόπον».

⁵ Ε. Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴ νεοελληνικὴ παιδεία», ὅ.π., σ. 159.

Μέσα από την αντίρρηση του κλασικιστή καθηγητή, διαφαίνεται η γλωσσική και φιλολογική στάση του Ασώπιου, αλλά και η νεοτερικότητά της.

Στο ίδιο πλαίσιο, να θυμηθούμε ότι και ο Σπυρίδων Τρικούπης, την ποίηση του οποίου επαινεί ο Ασώπιος στα *Σούτσεια*, βρισκόταν πολύ κοντά στις κοραϊκές γλωσσικές απόψεις, παρόλο που συνέγραφε ποίηση στη δημοτική. Σημειώνει στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*:

«Τὴν μέση ὁδὸν, τὴν μεταξὺ λέγω, τῶν χυδαῖζόντων καὶ τῶν ἑλληνιζόντων, ἐβουλήθη συγγράφων νὰ βαδίσω, διότι ἐθεώρησα καὶ θεωρῶ ὅτι ἐν τῇ μέσῃ ὁδῷ κεῖνται τὰ εἰσέτι ἀφανῆ ὄρια τῆς γλώσσης, ἂν θέλωμεν, οὐδ' ἤμποροῦμεν νὰ μὴ θέλωμεν, νὰ καταστήσει ἢ λαλουμένη καὶ ἢ γραφόμενη γλῶσσα μία καὶ ἡ αὐτή. [...] ἀλλὰ χρειάζεται, νομίζω, εἰς τὸ ἐξῆς πολλὴ προσοχὴ μὴ ἀπομακρυνθῶμεν τῆς κοινῆς γλώσσης πέραν τοῦ δέοντος, ὑπερελληνίζοντες, καὶ μὴ καταστήσωμεν ἀνεπαισθήτως νὰ ἔχωμεν διττὴν γλῶσσαν, τὴν μὲν τοῦ λαοῦ, τὴν δὲ τῶν λογίων».¹

Τα πράγματα, όπως φαίνεται, δεν προσφέρονται ιδιαίτερα για κατασκευή δίπολων. Οι επίγονοι του Κοραϊή φλέρταραν με τους δημοτικιστές του σολωμικού κύκλου σε ιδεολογικό, αλλά, κυρίως σε αισθητικό επίπεδο. Τα συγκρατημένα λόγια του Λ. Βαρελά είναι ενδεικτικά της σύγκλισης απόψεων κοραϊκών και δημοτικιστών αναφορικά με τον λογοτεχνικό κανόνα που προβάλλουν: «Όσο ευκαιριακή και αν είναι σε κάποιο βαθμό η ανάδειξη από τον Ασώπιο λογοτεχνών που δεν ανήκουν στην αποκαλούμενη *φαναριώτικη* παράδοση, προκειμένου να μειωθεί ο *φαναριώτης* αντίπαλος Π. Σούτσος, είναι οπωσδήποτε μια σημαντική πρωτοβουλία».² Ωστόσο, θεωρώ, ότι ο ποιητικός κανόνας που προτάσσει ο Ασώπιος δεν προκύπτει ευκαιριακά, αν λάβουμε υπόψη μας ολόκληρη την πνευματική του πορεία, από τα φοιτητικά του χρόνια και τις πρώτες του διδασκαλικές ενασχολήσεις μέχρι τη δεκαετία του 1850. Ο Ασώπιος, ως ένας από τους επιφανέστερους και μακροβιότερους εκπροσώπους του κοραϊκού δικτύου λόγου, θεωρητικοποίησε στα *Σούτσεια* εντελώς συνειδητά τις γλωσσικές και λογοτεχνικές κανονικοποιήσεις του δικτύου αυτού.

Ο Ασώπιος εμμένει στην ανάδειξη αισθητικών κριτηρίων για την προσέγγιση της νεοελληνικής ποίησης και καθώς το ποιητικό του αισθητήριο ήταν αναπτυγμένο, καταλήγει στην ανάδειξη της υπεροχής του *Ερωτόκριτου*, της βηλαρικής και της σολωμικής ποίησης, έναντι του φαναριώτικου ποιητικού παραδείγματος. Ο Ασώπιος και άλλοι κοραϊκοί επίγονοι, όπως ο φίλος του Φιλητάς, είχαν ασπαστεί, από πολύ νωρίς, τη μεθοδολογία του δάσκαλού τους αναφορικά με την ανάδειξη των δημωδών και κρητικών έργων ως αξιόλογων πηγών για τη νεοελληνική γλώσσα. Στα 1850 πια η τάση αυτή, με επικεφαλής τον Ασώπιο, είχε μεταβεί από το γλωσσικό επίπεδο στο πεδίο της ποίησης, πάντα μέσω του θεωρητικού και κριτικού λόγου.

¹ *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Α', Αθήνα 1888, σ. 1στ'-ιζ'. Το παράθεμα από Τρ. Σκλαβενίτη, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Ιωάννης Σταματέλος*, ό.π., σ. 84, σημ. 34.

² Λ. Βαρελάς (επιμ.), *Κωνσταντίνου Ασώπιου. Τα Σούτσεια*, ό.π., σ. 112.

Οι μαθητές αποδείχτηκαν πιο τολμηροί από τον δάσκαλο. Από το διστακτικό κόρτε του Κοραή με τη «δυσειδήθεραπαινίδα», οι επίγονοί του έφτασαν στο σημείο να συζητούν τον δεσμό. Μόνιμα παρών ο *Ερωτόκριτος* στην αρχή ως αξιόλογη γλωσσική πηγή που χρίζει «καθαρισμού» και τώρα ως παράδειγμα καλής ποίησης, έστω και αν η γλώσσα είναι «τραχιά». Πάντα ωστόσο, μέχρι τώρα, το κρητικό ποίημα εφελκύεται ως επιχείρημα ή αντεπιχείρημα στο πολεμικό πεδίο κριτικών διαξιφισμών από τα διαφορετικά δίκτυα λόγου, που το καθένα εκπροσωπεί και προσπαθεί να προωθήσει ένα διαφορετικό λογοτεχνικό και κατ' επέκταση πολιτισμικό παράδειγμα. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι επίφοβο να μιλά κανείς για νεοτερικότητα και αντί-νεοτερικότητα, καθώς και τα δύο αυτά δίκτυα λογιούνης πρεσβεύουν προωθημένες κριτικές προσεγγίσεις στην υπό διαμόρφωση ταυτότητα της νεοελληνικής ποίησης και της ιστορικής της συγκρότησης. Θα ήταν μάλλον πιο ακριβές να κάνουμε λόγο για δύο διαφορετικές «νεοτερικότητες» που συγκρούονται σε ένα κοινό πεδίο: αυτό της διαμόρφωσης / κανονικοποίησης της γλώσσας και της λογοτεχνικής της αποτύπωσης, πάντα μέσα στο πλαίσιο εθνικών πολιτισμικών συσχετισμών.¹

4.2. «Αφελιζόντας» την κρητική λογοτεχνία: Το φαναριώτικο παράδειγμα και το ζαμπελιακό σχήμα.

Στις δεκαετίες 1840-1850 αρχίζει να πυκνώνει ο λόγος που αποβλέπει σε μια συνολικότερη θεώρηση της μέχρι τώρα νεοελληνικής ποίησης. Η αναζήτηση της πολιτισμικής ταυτότητας ενός νεοσύστατου κράτους, κατηγορίες Ευρωπαίων αναφορικά με τη φυλετική και πολιτισμική καθαρότητα ενός λαού, επιστημονικές προσεγγίσεις πολλαπλών κριτηρίων ξανά από Ευρωπαίους και προηγούμενες σπασμωδικές προσπάθειες Ελλήνων που φτιάχνουν μια καλή μαγιά για μελλοντικές πιο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις, αποτελούν καταλυτικές αιτίες που προωθούν τη σύνταξη πιο σύνθετων μελετών για μια ιστορική απογραφή της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τέτοιες μελέτες αποτελούν αξιόπιστα τεκμήρια για τη σκιαγράφηση της δεξίωσης της κρητικής λογοτεχνίας από τον κριτικό λόγο της εποχής αυτής.

Η πρώτη από αυτές είναι καμωμένη στα 1845 από τον Κοζανίτη λόγιο και δάσκαλο Δημήτριο Αργυριάδη.² Πρόκειται για μια «Ιστορία περί Φιλολογίας», το χειρόγραφο της οποίας ωστόσο λανθάνει. Απόσπασμά της δημοσιεύτηκε το 1861 ως παράρτημα στη μετάφραση της *Αυρηλιανής Παρθένου* του Schiller από τον ίδιο τον Αργυριάδη.³ Το παράρτημα τιτλοφορείται «Περί Ελληνικής Ποίησης Αρχαίας και Νεωτέρας». Αφού

¹ Για τη θεώρηση αυτή, σε ένα πιο μακροϊστορικό και εποπτικό επίπεδο, στο πλαίσιο της φιλοσοφικής αντίθεσης μεταξύ Διαφωτισμού και Ρομαντισμού βλ. Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφρ. Άννα Καρακατσούλη, Αθήνα 2009, σ. 19.

² Στοιχεία για τη ζωή του και συγκεκριμένα για τη συγγραφική του και εκπαιδευτική του πορεία βλ. Άλκης Αγγέλου, «Μια λανθάνουσα ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου. Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία-Πολιτισμός. Σεπτέμβριος 1993*, Κοζάνη 1997, σ. 15-17.

³ Δ. Αργυριάδης, «Περί Ελληνικής Ποίησης Αρχαίας και Νεωτέρας» ως παράρτημα στο *Η Αυρηλιανή παρθένος του Γερμανού ποιητού Φρ. Σίλλερ* [...], Αθήνα 1861, σ. 193-210. Βλ. Γ. Βαλέτας, «Ένα άγνωστο δοκίμιο ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Εργασία*, 23 XII (1934) και κυρίως Άλκης Αγγέλου, «Μια λανθάνουσα ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», ό.π., σ. 15-22.

ειπωθούν λίγα πράγματα για τη βυζαντινή ποίηση, η αρχή της ομοιοκατάληκτης νεοελληνικής ποίησης τοποθετείται στην κρητική ποίηση:

«Τὸ πρῶτο ὁμοιοκαταληκτικὸν εἰς τὴν γλῶσσαν μας ποίημα ἦτον ὁ Ἐρωτόκριτος παρὰ Βικεντίου Κορνάρου, τὸ εἰδύλλιον ὀνομαζόμενον ἢ Βοσκός, ἢ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, μετάφρασις τῆς τοῦ Ὀμήρου, καὶ τῶν ἄλλων ποιήματα ὁμοιοκαταληκτικά, δουλικὴ ἀπομίμησις τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας, πλήρης φορτικῆς πολυλεξίας. Εἰς τὴν νέαν ποίησιν ταύτην ἐλλείπει φυσιογνωμία, ἐθνικότης καὶ ἐναρμόνιον χρῶμα, οὐδὲν εὐρίσκειται ἴχνος τῆς τῶν ἀρχαίων σπουδῆς, οὐδεμία ἰδέα τῶν κανόνων. Σπινθήρες τινὲς ποιητικῆς φαντασίας μόνον ἀποτελοῦσιν ὅλην τὴν ἀξίαν τῶν ἀμόρφων αὐτῶν ποιημάτων πεσόντων εὐλόγως εἰς αἰωνίαν λήθην, τοῦτο ἐστίν, ὅπερ μᾶς μένει ἐξ ὅλης τῆς Βυζαντινῆς ποιήσεως μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος».¹

Σ' αυτήν την κριτική αποτίμηση αναπαράγονται οι στερεοτυπικές για τον φαναριώτικο και τον κλασικιστικό κριτικό λόγο απόψεις περί στείρας μίμησης της ιταλικής γραμματείας και της κουραστικής φλυαρίας. Αυτό που τραβάει την προσοχή είναι η ξεκάθαρη διατύπωση, πρώτη φορά στα ελληνικά, περί ἄλλειψης τοπικού χρώματος, ἀρα και εθνικότητας των κρητικῶν ποιημάτων. Ο Αργυριάδης αναπαράγει πιστά τις απόψεις του Νερουλού για τα κρητικά έργα. Η ἄλλειψη «couleur locale»² του Νερουλού αποδίδεται ως ἄλλειψη «ἐναρμόνιου χρώματος». Ο Αργυριάδης αποτελεί, επομένως, το συνεχιστή και μιμητή του κριτικού λόγου του Κοδρικά και του Νερουλού³ για τα κρητικά έργα: τα ποιήματα αυτά δεν είναι «δικά μας» και αυτό είναι το κύριο μειονέκτημά τους. Η εξοβέλισή τους από τον κανόνα της νεοελληνικής ποίησης που πρότεινε το συγκεκριμένο δίκτυο κριτικού λόγου πραγματοποιείται με τη χρήση δύο, παγιωμένων πλέον, επιχειρημάτων: τη μη ελληνικότητα τους και, την απόστασή τους από την αρχαία γραμματεία.

Αναλύοντας το ιστορικό σχήμα που προτείνει ο Αργυριάδης, τα μέσα του 18^{ου} αιώνα λογίζονται ως τομή και από τότε ξεκινά η ποιητική αναγέννηση του έθνους. Ακολουθεί ένας κατάλογος έργων κάτω από τον τίτλο «Ποιήματα Ομοιοκατάληκτα», ο οποίος καταλήγει στον Χριστόπουλο και τον Σολωμό, και εκφράζει έναν «φαναριωτοκεντρικό» κανόνα: *Βοσπορομαχία*, ποιήματα των Δαπόντε, Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Ιωάννη Ζαμπέλιου και Νερουλού.⁴ Ο λόγος που αρθρώνεται για τον Σολωμό παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον καθώς παρόλο που προτείνεται ένας κανόνας με κέντρο τη φαναριώτικη ποιητική παράδοση⁵, η ποίηση του Σολωμού λογίζεται ως η κορωνίδα και ταυτόχρονα η κορύφωση της νεοελληνικής ποιητικής εμπειρίας που συγχρονίζεται με

¹ Δ. Αργυριάδης, «Περί Ελληνικής Ποιήσεως Αρχαίας και Νεωτέρας», ό.π., σ. 199-200.

² J. R. Néroulos, *Cours*, ό.π., σ. 142.

³ Ἄλλωστε ο ίδιος δηλώνει πως «ἐξ ἧς [ἱστορία του Νερουλού] ἐδανείσθη πολλὰ». Δ. Αργυριάδης, «Περί Ελληνικής Ποιήσεως Αρχαίας και Νεωτέρας», ό.π., σ. 202. Βλ. και Ἄλκης Αγγέλου, «Μια λανθάνουσα ἱστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», ό.π., σ. 18.

⁴ Βλ. Δ. Αργυριάδης, «Περί Ελληνικής Ποιήσεως Αρχαίας και Νεωτέρας», ό.π., σ. 200-208.

⁵ «Περίφημος ποιητής των καιρών μας ο Α. Σούτσος» και «φίλος μας» σημειώνει. Βλ. ό.π., σ. 206.

την Ευρώπη. Κάτι τέτοιο φαντάζει αντιφατικό με τις απόψεις που εκφράζονται για την κρητική λογοτεχνία, εντούτοις δεν είναι. Ο Σολωμός στα 1845, όταν γράφει το δοκίμιό του ο Αργυριάδης, διεκδικεί τις δάφνες του εθνικού ποιητή και η πλειοψηφία της ελληνικής λογοσύνης αναμένει με αγωνία τις μελλοντικές του συνθέσεις μέχρι να απογοητευτεί από τα «χαλάσματα» των *Ευρισκομένων*.¹ Η σύνδεσή του με την παράδοση της κρητικής ποίησης δεν έχει επισημανθεί ούτε μελετηθεί, πέρα από τις πρώιμες αναφορές του Ψύλλα και του Ασώπιου, οι οποίες παραμένουν ωστόσο σε ένα περιγραφικό γλωσσικό πεδίο.

Στο ίδιο πλαίσιο αναφορικά με τον «ελληνικό χαρακτήρα» των κρητικών ποιημάτων κινούνται οι κρίσεις του Ραγκαβή σε μια σειρά άρθρων του στα γαλλικά στο περιοδικό *Le Spectateur De L'Orient*. Τα οκτώ αυτά άρθρα δημοσιεύονται σε διάρκεια τριών ετών (1853-1856) και αποτελούν την πρώτη προσπάθεια του Ραγκαβή για σύνθεση μιας εκτενούς αφήγησης για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία θα συναρμολογηθεί αρκετά χρόνια αργότερα σε μια πιο οριστική μορφή στην *Ιστορία* του.² Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το πρώτο σχέδιασμα της εκτενούς αυτής αφήγησης, όπως και η *Ιστορία* του 1877, απευθύνεται, κυρίως, σε ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό, επομένως τα λεγόμενά του διαθλώνται μέσα από το πρίσμα του ειδικού γηγενούς που κατασκευάζει μια, κατά βάση, εθνική αφήγηση ώστε να ενημερώσει και να καθοδηγήσει τον «άλλον» Ευρωπαίο. Ο Herzfeld έχει παρατηρήσει σχετικά με αυτό το φαινόμενο: «Εφόσον η αναγεννημένη Ελλάδα εκπροσωπούσε τον θρίαμβο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ποιος θα ήταν αρμοδιότερος να ερμηνεύσει την ευρύτερη αυτή οντότητα, αν όχι οι ίδιοι οι Έλληνες;»³

Η στάση του Ραγκαβή απέναντι στην κρητική λογοτεχνία παραμένει αμφίθυμη, όπως σε προηγούμενες αναφορές που εξετάστηκαν παραπάνω, ωστόσο εδώ η προσέγγισή του είναι πιο αναλυτική. Πρώτα εξετάζεται ο *Ερωτόκριτος*, η κορωνίδα της ποιητικής παραγωγής που άνθισε σε βενετοκρατούμενο έδαφος τον 17^ο αιώνα.⁴ Οι εισαγωγικές παρατηρήσεις του Ραγκαβή στην ποίηση της βενετοκρατούμενης Κρήτης επικεντρώνονται στην άμεση εξάρτησή της από την ιταλική ποίηση της εποχής και την πολιτισμική ταυτότητα των κατακτητών. Η κρητική ποίηση της εποχής είναι «υβριδική» καθώς δεν διέπεται από τοπικό ελληνικό χρώμα και οι όποιες απλοϊκές ομορφίες της είναι επίπλαστες και ετερόφωτες, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τους πολλούς ιταλισμούς της γλώσσας. Η κρητική ποίηση είναι για τον Ραγκαβή:

¹ Για τη σολωμική αποσπασματικότητα βλ. ενδεικτικά Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα 1989, σ. 374-395, του ίδιου «Το Ρομαντικό απόσπασμα στο Σολωμό», *Κριτικά στο Σολωμό*, Αθήνα-Γιάννινα 2000, σ. 58-135. Βλ. επίσης Γ.Γ. Αλισανδράτος, «Τα σολωμικά αποσπάσματα», *Νέα Εστία*, τχ. 1707 (1998), σ. 1205-1233.

² Βλ. *Le Spectateur De L'Orient*, τχ. 9 (26 Δεκ. / 7 Ιαν. 1853), σ. 318-325, τχ. 11, (26 Ιαν. / 7 Φεβρ. 1854), σ. 380-390, τχ. 25, (26 Αυγ. / 7 Σεπτ. 1854), σ. 1-19, τχ. 33, (10 / 22 Ιαν. 1855), σ. 273-278, τχ. 34, (25 Ιαν. / 6 Φεβρ. 1855), σ. 309-325, τχ. 46-47, (25 Ιουλ. / 6 Αυγ. 1855), σ. 301-327, τχ. 56, (10 / 22 Δεκ. 1855), σ. 230-258, τχ. 60, (10 / 22 Φεβρ. 1856), σ. 379-404.

³ M. Herzfeld, *Πάλι δικά μας*, ό.π., σ. 98.

⁴ [Αλ. Ρ. Ραγκαβής], «Esquisses de littérature grecque moderne», *Le Spectateur De L'Orient*, (26 Ιαν. / 7 Φεβρ. 1854), σ. 381 : «Le fruit de plus remarquable de cette littérature hybride».

«Ξεριζωμένο λουλούδι από το στέμμα της ιταλικής μούσας, η οποία βασίλευε μόνη της πάνω στον ευρωπαϊκό Παρνασσό, ήταν στερημένη καλλιέργειας όπως και το έδαφος πάνω στο οποίο είχε φυτευτεί αλλά δεν της έλειπε ούτε χάρη, ούτε αυθεντικές ομορφιές, οι οποίες δανειζόταν από την κρητική διάλεκτο τις απλοϊκές γοητείες, η οποία όμως ήταν πλήρως αλλιωμένη από τους συχνούς ιταλισμούς».¹

Ο Ραγκαβής συνδέει άρρηκτα τον *Ερωτόκριτο* με την εποχή του και με το περιβάλλον που τον γέννησε, έτσι ώστε να υποστηρίξει πως όποια ποιητική αξία έγκειται στο γενικότερο χαμηλό επίπεδο της ελληνικής ποιητικής παραγωγής της εποχής, το οποίο το κορναρικό ποίημα ξεπερνά. Η λογική των μικρών προσδοκιών φαντάζει καλή δικαιολογία άφεσης αμαρτιών: ο διάσημος *Ερωτόκριτος* πάσχει συνθετικά και αφηγηματικά, παρ' όλες τις όμορφες στιγμές του, ωστόσο κάτι τέτοιο είναι δικαιολογημένο, καθώς οι ιστορικές συνθήκες της εποχής δεν επέτρεπαν την παραγωγή υψηλής ποιότητας έτσι και αλλιώς.

«[Ο *Ερωτόκριτος*] δεν είναι καν απαλλαγμένος από επαναλήψεις και από κουραστικές μακρηγορίες, αλλά συχνά μέσω κοινών τοπων συναντάμε πολλά σημεία φαντασίας και ομορφιάς αντάξια καλύτερων καιρών και καλύτερου θέματος. Περισσότερο από κάθε άλλη φιλολογική παραγωγή, αυτό το ποίημα θυμίζει χρόνους και τόπους όπου ανήκει».²

Εδώ, ο Ραγκαβής επιθυμεί να μιλήσει περισσότερο ως ιστορικός παρά ως κριτικός και εμμένει πως το κορναρικό ποίημα είναι το αντιπροσωπευτικότερο λογοτεχνικό δείγμα του καιρού του. Στην αρχή έχει σημειωθεί πως ο *Ερωτόκριτος* είναι «façonée à l'image de la société où elle prit naissance».³ Η «ιστορικοκεντρική» αυτή προσέγγιση τον ωθεί να κρίνει το κορναρικό ποίημα με κριτήρια αληθοφάνειας, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να διαχειριστεί τον αϊστορικό χαρακτήρα του ποιήματος. Το είδος της μυθιστορίας (roman) στο οποίο ανήκει το ποίημα, η φεουδαρχική κοινωνία που περιγράφεται και το αρχαιοελληνικό περιτύλιγμα, που περιορίζεται σε επιφανειακές αναφορές, αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία της μη ελληνικότητας του *Ερωτόκριτου*. Η μίξη αυτή ξενίζει τον ιστορικό-κριτικό Ραγκαβή και τον αναγκάζει να τοποθετήσει τον *Ερωτόκριτο* πιο κοντά στα ήθη των κατακτητών παρά στα ελληνικά. Φυσικά, ο Ραγκαβής δεν μπορούσε να συλλάβει –ή δεν τον ενδιέφερε– την έννοια του

¹ Ό.π., σ. 381. Απόδοση δική μου στο: «Fleur arrachée à la couronne de la muse d'Italie, qui régnait alors sans partage sur le Parnasse européen, elle était privée de culture, comme le sol sur lequel elle fut implantée, mais elle ne manquait pour cela ni de grâce, ni de beautés originales, qui empruntaint des charmes naïfs au dialecte candiote employé dans ces poésies, tout altéré qu'il était par de fréquents italismes.»

² Ό.π., σ. 382. Απόδοση δική μου στο: «Elle n'est même pas exempte de répétitions et de longueurs fatigantes; mais souvent, à travers les lieux communs, on reconte plus d'un trait d'imagination, et plus d'une beauté digne de meilleurs temps et d'un meilleur sujet. Plus que toute autre production littéraire, ce poème rappelle les temps et les lieux auxquels il est dû.»

³ Ό.π., σ. 381.

«βενετοκρητικού πολιτισμού» (για παράδειγμα ο Ellissen μερικά χρόνια πριν το είχε κατορθώσει), και εμμένει στον «ξενικό» χαρακτήρα του ποιήματος.

«Ο ποιητής [Κορνάρος] υποτίθεται ότι τραγουδά ένα επεισόδιο από τους ωραίους καιρούς της Ελλάδας. Αλλά ντύνει την αρχαία Ελλάδα, για την οποία γνωρίζει ελάχιστα, με μια μεταμφίεση φεουδαρχική, ή ακριβέστερα, η αρχαιότητα, για τον πάνσοφο ποιητή, δεν πάει πιο πίσω από την εποχή των Φράγκων, τους οποίους περιγράφει. Είναι, το βλέπουμε, ένα ιπποτικό μυθιστόρημα που δεν είναι ούτε κλασικό, ούτε ιδιαίτερα σωστό· εντούτοις περιγράφει καλύτερα από κάθε άλλη ιστορία τα δεινά απ' τα οποία πέρασε η Ελλάδα. Αναπαριστά την Ελλάδα χωρισμένη σε μικρά κρατίδια (πριγκιπάτα), ακολουθώντας τις ιδέες και τα ήθη των κατακτημένων, αγνοώντας και ξεχνώντας το ένδοξο παρελθόν της, το οποίο όμως είναι πάντα προσιτό στις ιδέες και τη δόξα και τη φήμη, και ευαίσθητο στους ήχους της ποίησης».¹

Η παράδοση και φαινομενική συνύπαρξη μιας αρχαίας Αθήνας και της φεουδαρχικής μεσαιωνικής Δύσης των ερωτικών μυθιστοριών φέρνει σε αμηχανία την υποτιθέμενη ιστορικο-κεντρική προσέγγιση του Ραγκαβή, ο οποίος ψάχνει για συνέπεια σε οποιαδήποτε αναφορά του Κορνάρου στην αρχαία Ελλάδα και, αναμενόμενα, δεν την εντοπίζει. Ο λόγος του Ραγκαβή για τον *Ερωτόκριτο* καθορίζεται από τη μονομερή στοχοθεσία του που έχει να κάνει με τον εντοπισμό ή όχι στοιχείων ελληνικότητας στο ποίημα, ώστε να οριστεί ο χαρακτήρας του και να αναλυθεί η «διπλή» καταγωγή του. Για τον Ραγκαβή το κρητικό ποίημα δεν μπορεί να ιδωθεί ως αποκλειστικά ελληνικό, άρα εθνικό. Το ελάττωμα αυτό ωστόσο, δεν καταλογίζεται στον ποιητή του, παρά στην εποχή που εκείνος έζησε· ο Κορνάρος έζησε ανελεύθερος, κάτω από την κυριαρχία των Βενετών, επομένως δεν θα μπορούσε να αναπαραστήσει τα μεγάλα κλασικά ιδεώδη. Η ικανότητα του Ραγκαβή να υπερερμηνεύει είναι αξιοθαύμαστη, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι το συγκεκριμένο άρθρο έχει αποδέκτες το γαλλόφωνο-ευρωπαϊκό κοινό, το οποίο πρέπει να ευαισθητοποιηθεί απέναντι στο ελληνικό ζήτημα· η υποτιθέμενη λογοτεχνική κριτική είναι μια καλή αφορμή.

Στο ίδιο άρθρο, ο λόγος του για την *Ερωφίλη* αφορά σχεδόν αποκλειστικά ζητήματα λογοτεχνικότητας και τραβά περισσότερο τον κλασικιστή λόγο, λόγω του ότι είναι τραγωδία. Παρόλα αυτά, βρίσκει πως η δραματική οικονομία του έργου είναι κακή, ενώ οι στιχομυθίες είναι φορτικές και πλατειάζουν. Όπως και να έχει, το έργο κρύβει περισσότερες ομορφιές από ότι ο *Ερωτόκριτος* και, κατά τον Ραγκαβή, τα χορικά της

¹ Ό.π., σ. 381 και σ. 382. Απόδοση δική μου στο: «Le poète prétend chanter un épisode des beaux jours de la Grèce. Mais il a affublé la Grèce ancienne, dont il paraît très peu informé, d'un travestissement féodal, ou plutôt, l'antiquité pour le docte poète ne remonte pas au-delà des temps francs, dont il trace en effet le tableau. [...] C'est, on le voit, un roman de chevalerie, qui n'est ni fort classique, ni particulièrement correct; mais il dépeint mieux que toute histoire les vicissitudes par lesquelles la Grèce a passé. Il la représente divisée en petites principautés, se modelant sur les idées et sur les mœurs de ses conquérants, ignorante, et surtout oublieuse de son passé glorieux, mais toujours accessible aux idées de gloire et de renommée, et sensible aux doux accents de la poésie».

Ερωφίλης αγγίζουν το επίπεδο της υψηλής ποίησης.¹ Το κριτήριό του εδώ, απαλλαγμένο από οποιαδήποτε «εθνικοϊστορική» στοχοθεσία όπως στην περίπτωση του *Ερωτόκριτου*, τού επιτρέπει να διακρίνει την υψηλή αισθητική αξία των χορικών του Χορτάτση. Στη συνέχεια ο συντάκτης προβαίνει σε γαλλική πεζή μετάφραση αποσπασμάτων από τον πρόλογο του Χάρου και το χορικό του Ύμνου στον Έρωτα. Ενδεικτική η προτίμηση του Ραγκαβή στην πεζή απόδοση, καθώς, όπως σημειώνει λίγο παρακάτω, η ομοιοκαταληξία αποτελεί ξενόφερτη καινοτομία. Σίγουρα θα προτιμούσε την τραγωδία σε ανομοιοκατάληκτους στίχους. Να μην ξεχνάμε, επιπλέον, ότι βρισκόμαστε στη δεκαετία του 1850, οπότεν στην Αθήνα το μυθιστόρημα, ο πεζός λόγος αρχίζει να κερδίζει έδαφος.

Οι αναφορές στη *Θυσία του Αβραάμ*, τη μετάφραση της *Ιλιάδας* του Λουκάνη και της *Θησιήδας* εξαντλούνται σε δυο λέξεις και είναι απόλυτα επικριτικές. Για παράδειγμα, ο συντάκτης δεν έχει να πει τίποτα για τη *Θυσία* παρά ότι της λείπει κάθε χάρη.² Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κρίση του στη *Βοσκοπούλα*. Σημειώνεται:

«Αλλά πρέπει να ξεχωρίσω τη *Βοσκοπούλα*, τρυφερό και απλό ειδύλλιο του Ν. Δρυμητικού από τα Χανιά, το οποίο γράφτηκε το 1629 [sic] μέσα στην οποία αισθανόμαστε πολύ την ξένη επιρροή, όπου ακόμα και η έννοια και η γνησιότητα της γλώσσας θυσιάζονται στην ομοιοκαταληξία, η οποία ήρθε από την Ιταλία».³

Και εδώ ο λόγος του Ραγκαβή αφορά περισσότερο αυτά που λογίζονται από τον ίδιο ως εθνικά χαρακτηριστικά του ποιήματος, παρά το ίδιο το ποίημα. Για τον Ραγκαβή, η αμεσότερη εξάρτηση του ειδυλλίου από την ιταλική λογοτεχνία εντοπίζεται στη χρήση της πάντα ξενόφερτης ρίμας. Κάτι τέτοιοι συνάδει με το θεωρητικό σχήμα του, αναφορικά με την καταγωγή και τον χαρακτήρα της νεοελληνικής μετρικής, το οποίο αναλύσαμε παραπάνω. Και εδώ η «μη ελληνική» ρίμα λογίζεται ως αρνητικό χαρακτηριστικό που μειώνει την υποτιθέμενα πηγαία γλώσσα και επίπλαστη απλότητα του ειδυλλίου. Η προσέγγιση αυτή αποδεικνύει ότι ο Ραγκαβής, όπως και οι περισσότεροι αναγνώστες της εποχής, πίστευαν πως η *Βοσκοπούλα* στέκεται εγγύτερα σε ένα λαϊκό δημιούργημα, παρά ότι αποτελεί ένα έντεχνο κείμενο ενταγμένο πλήρως στη μανιέρα του είδους. Η φαινομενική απλότητα της γλώσσας, η απλοϊκή δράση και πλοκή κρίνονται ως γηγενή χαρακτηριστικά, η αξία των οποίων εκπίπτει καθώς μπολιάζονται με ξενόφερτα στοιχεία όπως το ιταλικό μέτρο και τη ρίμα. Το κριτικό αυτό ατόπημα, τόσο σύνηθες επίσης στο κριτικό δίκτυο λόγου του νεοελληνικού και ευρωπαϊκού διαφωτισμού, φωτίζει ακόμα περισσότερο τα κίνητρα του Ραγκαβή όταν εκείνος προσεγγίζει το ασυστηματοποίητο corpus της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής. Το μόνιμο ερώτημα παραμένει: μπορούν αυτά τα ποιήματα να ενταχθούν σε μια

¹ Ό.π., σ. 384.

² Ό.π., σ. 385.

³ Ό.π., σ. 386. Απόδοση δική μου στο: «Mais je dois en distinguer *la Bergère*, tendre et simple Idylle de Nicolas Drimycticos de Candie, écrite en 1629, dans laquelle cependant l'influence étrangère se fait un peu trop sentir, et où la pureté de la langue, et même la sens, sont souvent sacrifiés à la rime, cette nouvelle importation d'Italie».

αφήγηση για την εθνική μας λογοτεχνία και, παράλληλα, να αποτελούν συστατικά της; Η απάντηση του Ραγκαβή είναι αρνητική.

Όπως αρνητική είναι η απάντηση του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου την ίδια εποχή απάντηση, η οποία ωστόσο εκκινεί από διαφορετική αφετηρία και φανερώνει μια κριτική ματιά που στέκεται μακριά από εκείνη του Ραγκαβή και των Φαναριωτών. Η θεωρητική σκευή και η μεθοδολογία του Ζαμπέλιου αποτελεί ένα μοναδικό, για την ελληνική λογοισύνη φαινόμενο, το οποίο δύσκολα εντάσσεται σε κάποιο από τα προγενέστερα δίκτυα λόγου που έχουμε περιγράψει. Επιπλέον, πρέπει να σκιαγραφηθεί ταυτόχρονα με τις κρίσεις του για την κρητική λογοτεχνία, προκειμένου να κατανοήσουμε πλήρως την απόρριψη των κρητικών ποιημάτων από το ιστορικό του σχήμα.

Όμως, ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Σε μια σειρά άρθρων του στο *Le Spectateur de L' Orient* στα έτη 1856-1857 με τίτλο «La roésie populaire en Grèce», ο Ζαμπέλιος απορρίπτει το σύνολο της κρητικής λογοτεχνίας ως μη ελληνικό. Πριν προχωρήσουμε, ωστόσο, σε ανάλυση των επίμαχων χωρίων πρέπει να αναρωτηθούμε τι συνιστά την «ελληνικότητα» της δημώδους και δημοτικής λογοτεχνίας για τον Ζαμπέλιο. Ήδη από το 1852 και την «έκδοσή» του δημοτικών τραγουδιών (παραχαραγμένα γλωσσικά και γραμματικά σε μεγάλο βαθμό), είχε αναπτύξει τη θεωρία του για τη λαϊκή ελληνική ποίηση μέσα από ένα οργανωμένο ιστοριονομικό σχήμα. Ο οικουμενικός εθνοκεντρισμός¹ του Ζαμπέλιου ως φιλοσόφου της ιστορίας βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με τον κριτικό του λόγο για τη δημώδη και τη δημοτική λογοτεχνία.² Η ελληνική δημοτική ποίηση, κατά τον Ζαμπέλιο, φανερώνει την ελληνική εθνική και πολιτισμική ταυτότητα, η οποία ως κύριο στοιχείο της έχει τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Ο συλλογισμός του μπορεί να συμπυκνωθεί κάπως έτσι: ο χριστιανισμός πρεσβεύει τη βασιλεία του λαού και ο τελευταίος αποτελεί τον κύριο φορέα της ταυτότητας του κάθε έθνους, άρα η πηγαία τέχνη του, τα δημοτικά τραγούδια, όχι μόνο είναι εθνικά κειμήλια κι ενδεικτικά της ταυτότητας αυτής, αλλά και άμεσα συνυφασμένα με τον χριστιανισμό.³

«Ἡ Ποίησις δὲν ἀπαλλάσσεται τῶν δεσμῶν τῆς εἰμὶ μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν αἰχμαλωσίαν, ὅτε τὰ σύμβολα τῆς πεσοῦσης Γραικορωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας θεῖα βουλήσει μεταβαίνουσιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν· ὅτε ὁ Λαὸς οὗτος κατὰ λόγον ἱστορικὸν, καὶ ἠθικὸν, καὶ χριστιανικὸν διακηρύσσεται ἐπίδοξος διάδοχος τοῦ Κωνσταντινιανοῦ θρόνου [...] καὶ προφήτης ὧν ἤδη τῆς ἰδίας του Θρησκείας, Ἄναξ

¹ M. Herzfeld, *Πάλι δικά μας*, ὁ.π., σ. 99.

² Βλ. Δημήτρης Πολυχρονάκης, *Ο Κριτικός Ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά*, Ηράκλειο 2002, σ. 171-172: «Κατά τη γνώμη του γράφοντος, κάθε κριτική επανεξέταση της στάσης του Ζαμπέλιου απέναντι στον Σολωμό και τον Πολυλά θα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη της την ιδιότητα του πρώτου ως φιλοσόφου της ιστορίας ή ως *ιστοριονόμου* η αρνητική στάση του είναι απολύτως συνεπής και προκαθορίζεται από το ίδιο το ιστοριονομικό του σύστημα, όπως αυτό αποτυπώθηκε για πρώτη φορά το 1852». Θα συμπληρώναμε ότι η στάση του Ζαμπέλιου απέναντι στη νεοελληνική λογοτεχνία εν γένει πρέπει να κρίνεται και αυτή με βάση το ιστοριονομικό του σύστημα.

³ Βλ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852, σ. 10, σ. 34, σ. 62.

της Ιστορίας του, δημιουργεί καινήν τίνα γραμματολογία, συλλογιζόμενος ως θεόπνευστος, αισθανόμενος και περιγράφων ως Ίερεὺς ταυτοχρόνως και στρατιώτης, λαλῶν ως ἀμίμητος ἀοιδός. Τότε ἐγεννήθη ἡ ποίησις τοῦ ὀρθοδόξου ρωμαντισμοῦ, ποίησις ἄλλο τόσο εὐγενική, ὅσον ὑπάρχει προμηνύτρια και προηγῆται τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου και διασημοτέρου γένους τῆς Εὐρώπης».¹

Ἐτσι συμπυκνώνει ο Ἕλληνας Vico ἢ Herder² τὴ θεωρία του για τα δημοτικά τραγούδια και κατ' ἐπέκταση τὴ θεωρία του για τὴν ἐλληνικότητα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὅπως σημειώνει ο Δ. Πολυχρονάκης: «[...] για τὸν Ζαμπέλιο, τὸ δημοτικὸ τραγούδι δεν εἶχε καμία αὐτόνομη αισθητικὴ ἀξία, ἀλλὰ ἀποδεικνυόταν ἓνα βολικὸ μέσον για τὴν ιστοριονομικὴ ἀνασύνθεση τοῦ *λαϊκοῦ πνεύματος* τοῦ Μεσαίωνα, ἴτοι τῆς δημῶδους ὄψης τοῦ Βυζαντίου».³ Ὅ,τι δεν πληροῦσε τα παραπάνω χαρακτηριστικά, δηλαδή να μην ἐντασσόταν στον «ορθόδοξο ρωμαντισμό» και τὸ ιστοριονομικὸ σχῆμα τοῦ Ζαμπέλιου, θα ἐξοβελιζόταν ως μη ἐλληνικὸ.

Πιο ἀναλυτικὸς γίνεται στη μελέτη τοῦ *Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις Τραγουδῶ* (1859), ἡ οποία γράφτηκε με ἀφορμὴ τὴν ἐκδοση τῶν *Ευρισκομένων* τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὸν Πολυλά και ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσή του στο ποιητικὸ κοσμοεἶδωλο τοῦ Σολωμοῦ. Μέσα ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ του σχετικά με τὴ φύση και τὸν χαρακτήρα τῆς δημῶδους και τῆς δημοτικῆς ποίησης, φανερώνονται οἱ αἰτίες τῆς ἀπόρριψης τῆς κρητικῆς ποίησης ἀπὸ τὸ ιστορικὸ τοῦ σχῆμα και οἱ λόγοι που ἀπορρίπτεται ο ἐλληνικὸς τῆς χαρακτήρας, παρόλο που δεν ἀρθρώνεται λόγος για τα κρητικὰ ἔργα καθ' αὐτά. Σύμφωνα με τὴ θεωρία του για τὸν «ορθόδοξο ρωμαντισμό», ἡ ἐλληνικὴ δημοτικὴ ποίηση γεννήθηκε στα χρόνια τῆς «χριστιανικῆς μεταστοιχείωσης» ἀπὸ τὴν «ευαισθησία τοῦ Ἕλληνικοῦ λαοῦ»,⁴ ἡ οποία γαλουχήθηκε ἀπὸ τα ιδεῶδη τῆς Ὀρθοδοξίας τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.⁵ Ὁ Ζαμπέλιος ἐπικαλεῖται θεματικὲς και μοτίβα που ἀποδεικνύουν τὸ σχῆμα του: τὸ μοιρολόι, τὸ μοτίβο τοῦ θανάτου και τοῦ θρήνου, ο δεσμὸς τῆς οἰκογένειας. «Ὁ Ἕλλην ραψωδὸς εἶναι πρὸ πάντων χρηστὸς οἰκογενειάρχης και πιστὸν τέκνον τῆς ἐκκλησίας του», ἀποφαίνεται ο Ζαμπέλιος.⁶ Τὸ κυριότερο ἐπιχείρημα για τὸν Ζαμπέλιο προκειμένου να τονίσει τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς δημῶδους και δημοτικῆς ποίησης, ο οποίος ταυτόχρονα εἶναι και ο βασικότερος διαφοροποιητικὸς παράγοντας ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐυρωπαϊκὴ ποίηση, εἶναι ἡ φύση τοῦ Ἐρωτα. Ὁ Ζαμπέλιος προβαίνει σε ἓνα

¹ Ὁ.π., 484. Ἡ υπογράμμιση στο πρωτότυπο κείμενο.

² Για τὴν ἐπιρροή που ἄσκησαν οἱ ἐργασίες τῶν Vico και Herder στο ιστοριονομικὸ σύστημα τοῦ Ζαμπέλιου βλ. ἐνδεικτικὰ *Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Τα Κριτικὰ Κείμενα*, ἐπιμ.: Γ. Γ. Αλισανδράτος, Αθήνα 1999, σ. 33-34. Για τὴν ἔννοια τοῦ «λαοῦ» ως ιστορικὸ καταλύτη και πολιτισμικὸ γεννήτορα (ἰδιαίτερα στο πεδίο τῆς ποίησης), ὅπως τὸν ὀρισε ο Vico, βλ. E. Auerbach, «Vico and Aesthetic Historism», ὁ.π., ἰδιαίτερα σ. 116-118, Isaiah Berlin, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, The Hogarth Press 1976, και ἰδιαίτερα σ. 99-142, Patrick H. Hutton, «The problem of oral tradition in Vico's historical scholarship», *Journal of the History of Ideas*, τ. 53, τχ. 1 (Ἰαν-Μάρτ. 1992), σ. 3-23.

³ Δ. Πολυχρονάκης, *Ὁ Κριτικὸς Ἰδεαλισμὸς τοῦ Ἰάκωβου Πολυλά*, ὁ.π., σ. 178.

⁴ Σπ. Ζαμπέλιος, *Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις Τραγουδῶ*, ὁ.π., σ. 26.

⁵ Βλ. τὴ συλλογιστικὴ ὁ.π., σ. 25-28.

⁶ Ὁ.π., σ. 35.

διαχωρισμό μεταξύ του χαρακτήρα του Έρωτα, έτσι όπως διαγράφεται στην ελληνική δημώδη ποίηση και τη δυτική λυρική ποίηση, λαϊκή και μη:

«Ο έρωτας, Θεά Άνάγκη τῶν νεωτέρων ποιητῶν, ἢ οὐδὲ θεοὶ μάχονται, ἡ ἀρχὴ αὐτὴ καὶ τὸ τέλος τῆς δυτικῆς Λυρικῆς, τὸ ἄλλας πάσης νεωτέρας στιχουργήσεως καὶ μυθιστορίας, ὁ έρωτας οὐδὲν ἔχει μέρος εἰς τὴν γνησίαν καὶ δημοτικὴν μας ποίησιν. Ἄχρηστος ἀπέβη μάλιστα παρ' αὐτὴ καὶ ἡ λέξις, καθόσον ὁ μὲν έρωτας μετωνομάσθη ἐπὶ τὸ εὐαγγελικώτερον Ἀγάπη [...] Χρονογράφοι, καὶ λόγιοι, καὶ στιχουργοί, καὶ ποιηταὶ φαίνονται πάντως ξένοι πρὸς τὸν Έρωτα αὐτόν, ὅστις Ἴπποτικός, ἢ καὶ Ρωμαντικός ἐφεξῆς ὑπ' Εὐρωπαϊῶν ὀνομασθεῖς, σημεῖοι τὴν προαγωγὴν τοῦ πνεύματος εἰς στάδιον κοινωνικῆς ἐνεργείας εὐρυχωρότερον. Ὅθεν, ὁ έρωτας τοῦ Ἀβελάρδου, τοῦ Δάντου, τοῦ Πετράρχου, αἴσθημα σήμερα οἰκειότατον πρὸς ἡμᾶς, ἀδιάλειπτον κύρμα καὶ μελέτημα τοῦ τυγχόντος ποιητῆσκου, ἀληθινὸν ἀγορᾶς περίτριμμα, ὁ έρωτας, λέγω, τῆς ἱπποτικῆς ποιήσεως ἦτο ἄγνωστος τοῖς Βυζαντινοῖς».¹

Ἡ λυρική θεολογία τοῦ δυτικοῦ έρωτα, που μετακενώθηκε ἀπὸ τὴν προβηγκιανὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ ποίηση στὴν ελληνικὴ, ἰδιαίτερα στὶς ελληνικὲς ερωτικὲς μυθιστορίες, ἀλλὰ καὶ σε ἔργα ὅπως ὁ *Ερωτόκριτος*, ἡ *Βοσκοπούλα* καὶ ἡ *Ερωφίλη* καὶ ἐπαναπροσδιορίστηκε, εἶναι ἓνα στοιχεῖο ξένο καὶ παρεῖσακτο που καθιστᾶ τὰ προαναφερθέντα ἔργα μὴ ελληνικά. Ἡ ελληνικότητα τῆς δημοτικῆς ποίησης, κατὰ τὸ ιστοριονομικὸ σχῆμα τοῦ Ζαμπέλιου, ἐγκεῖται στὴν «πρὸς τὴν λύπην καὶ βαρυθυμίαν κλίση τῆς δημοτικῆς ἡμῶν Λυρικῆς».² Ὁ έρωτας τῶν τροβαδούρων δὲν σχετίζεται με τὴν ελληνικὴ ὀρθοδοξία, ἐπομένως οποιαδήποτε ἐπιρροή ἀπὸ τὴ δυτικὴ ερωτικὴ ποιητικὴ παράδοση σε ἐλληνικὸ ποίημα, παραχαράσσει τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα, τὴν ελληνικότητα τοῦ τελευταίου. Ὁ «ἐλληνικὸς έρωτας» εἶναι ὁ θρήνος, τὸ μοιρολόι, ὁ λυτρωτικὸς πόνος τοῦ ὀρθόδοξου μυστικισμοῦ.

Ἡ σύντομη περιήγηση στὸν κόσμον τῆς ζαμπελικῆς ιστοριονομικῆς σκέψης, με τὸ βλέμμα στραμμένο στὴ δημοτικὴ ποίηση, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε πιο εὐκόλα τὴν προσέγγισή του στὴν κρητικὴ ποίηση, ἐτσι ὅπως ἀποτυπώθηκε σε τρία μέρη ἀπὸ τὴν σχοινοτενὴ μελέτη του «La roésie populaire en Grèce», ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Le Spectateur de L' Orient* σε ἔντεκα συνέχειες.³ Ἀρχικὰ, ἐπισημαίνεται ἡ ἔλλειψη ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα τοῦ συνόλου τῆς βενετοκρητικῆς γραμματολογίας:

«Ποῖος οδηγούμενος ἀπὸ τὰ γράμματα, ἐκπαιδευμένος ἀπὸ τὴν παραγωγή τῆς χώρας αὐτῆς, φωτισμένος ἀπὸ τὰ γραπτὰ τῶν σοφῶν Ἑλλήνων, ἦταν σε θέση νὰ προβλέψει ὅτι αὐτὸ τὸ ἔθνος θὰ ἐπέστρεφε μὴ μὲρα στὸν πολιτισμὸ; Κανένας ἀπ' αὐτοῦς. Οἱ θεολογικὲς ἐκθέσεις, οἱ θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις, ἡ ἐγκυκλοπαιδική

¹ Ὁ.π., σ. 35-36.

² Ὁ.π., σ. 43.

³ ΓΙΑ τὴ βιβλιογραφικὴ καταγραφή βλ. Γ. Γ. Αλιανδράτος (ἐπιμ.), *Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Τὰ Κριτικά Κείμενα*, ὁ.π., σ. 139-140.

πρόζα, οι διδακτικές συνθήκες, έως και η ποίηση, αυτή η κρητική ποίηση τόσο πλούσια σε ελληνικό χρώμα, τόσο στερημένη από την ευφυΐα της αρχαίας Ελλάδας, δεν είχαν την δύναμη να μαρτυρήσουν το μυστικό της κορύφωσης του λαού. Η λογοτεχνία της σοφίας και της μίμησης των τεσσάρων τελευταίων αιώνων είναι απαλλαγμένη εθνικού χαρακτήρα και ευφράδειας έκφρασης, όμως δεν είναι η εκδήλωση των ενστίκτων του έθνους, το οποίο βρίσκεται στον δρόμο των αλλαγών και της ανακαίνισης και που βαδίζει με μεγάλα βήματα προς την εποχή του 1821».¹

Η κρητική ποίηση δεν ξεπηδά από την ιερή και οικουμενική πηγή του ελληνορθόδοξου λαού, αυτού του κινητήριου μοχλού της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού,² παρά αποτελεί μίμηση της ιταλικής ποίησης· ένας κοινός τόπος πλέον για τους υποστηρικτές της μη ελληνικότητας των κρητικών ποιημάτων. Παρ' όλο το «ελληνικό χρώμα» που διαβλέπει ο Ζαμπέλιος στα κρητικά ποιήματα, δεν μπορεί να τα εντάξει σε περίοπτη θέση στο ιστοριονομικό του σχήμα.

Στο σύστημα του Ζαμπέλιου, η σχέση των κρητικών ποιημάτων με την Ιταλία και τον πολιτισμό της παίρνει περαιτέρω διαστάσεις που ξεπερνούν τη σφαίρα της φιλολογίας και της γραμματολογίας. Εκτός από τη «φιλολογική λιποταξία»³, ο Ζαμπέλιος έβλεπε μια «εθνική λιποταξία».⁴ Τα κρητικά ποιήματα, επομένως, λογίζονται ως καρποί ενός, κατά βάση, καθολικού πολιτισμού. Εάν αναλογιστούμε ότι η ορθοδοξία αποτελεί την κυριότερη προϋπόθεση για τη διερεύνηση της ελληνικότητας της νεοελληνικής ποίησης, τότε η θρησκευτική ταυτότητα των βενετοκρητικών ποιητών είναι από μόνη της αρκετή για τον Ζαμπέλιο ώστε να αμφισβητήσει ανοιχτά την εθνικότητα των ποιημάτων αυτών. Κάτι τέτοιο γίνεται κατανοητό αν προσέξουμε τα λόγια που έγραφε με αφορμή τον Σολωμό, τον Φώσκολο και τις εκλεκτικές εν γένει συγγένειες των

¹ [S. Zambelios], «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de L'Orient*, 71 (25 Ιουλίου \ 7 Αυγούστου 1856), σ. 363-364. Απόδοση δική μου στο: «Qui, guidé par les lettres, instruit par les productions de ce pays, éclairé par les écrits des érudits Grecs, fut en état de prévoir que cette nation reviendrait un jour à la civilisation? Aucun d'eux. Les dissertations théologiques, les controverses religieuses, la prose encyclopédique, les traités didactiques, enfin jusqu'à la poésie, cette poésie crétoise, si riche de couleur grecque, si privée du génie de la Grèce ancienne, n'ont pas eu la force de dénoncer à l'étranger le secret de l'orgasme du peuple [...] La littérature d'érudition et d'imitation des quatres derniers siècles est dépourvue de caractère national et d'expression spontanée et éloquente, si elle n'est la manifestation des instincts de la nation, qui se trouve dans la voie des réformes et de la restauration, et qui marche à grands pas vers l'ère de 1821».

² Η ζαμπελιακή έννοια του λαού και η άρρηκτη σύνδεσή του με τον εθνικό χαρακτήρα της νεοελληνικής δημόσιας ποίησης αποτελεί ένα κατεξοχήν ρομαντικό συμπλήρωμα. Η ρομαντική έννοια του *λαϊκού πνεύματος* (Volksgeist) απορροφά την εξίσου ρομαντική έννοια της *διάνοιας* (genius). Η θεωρητική αυτή κατασκευή γεννά το συλλογικό υποκείμενο, το οποίο ταυτόχρονα παράγει και παράγεται από την Τέχνη, στη συγκεκριμένη περίπτωση την τέχνη της ποίησης. Για την έννοια του υποκειμένου αυτού, με αφορμή την περίπτωση του ενδεικτικότερου και επιδραστικότερου ρομαντικού ιστοριογράφου και φιλοσόφου της ιστορίας του 19^{ου} αιώνα, Jules Michelet, βλ. David Carroll, «The Art of the People. Aesthetic Transcendence and National Identity in Jules Michelet», *Boundary 2*, τ. 25, τχ. 1, (Άνοιξη 1998), σ. 111-134.

³ Σπ. Ζαμπέλιος, *Πόθεν η κοινή λέξις Τραγουδώ*, ό.π., σ. 57.

⁴ Ό.π., σ. 59.

Επτανήσιων ποιητών και λογίων με την ιταλική ποίηση και γλώσσα: «'Αλλά και πρὸς ἐπίμετρον τῆς ἀπάτης, ἀνέθαλλε τότε ἡ Ἴταλικὴ φιλολογία. Καθ' ὃν καιρὸν ὁ Φώσκολος μετέβη ἀφ' Ἑνετίας εἰς Μεδιόλανα τρία ἦσαν τὰ ὀνόματα ἐν στομάτι πάντων, τὰ τοῦ Ἀλφιέρου, τοῦ Παρίνου καὶ τοῦ Μόντου [...] Ὁ Φώσκολος ἐξιταλίζεται. Τί τὸ παράδοξον; Ἐξιταλίσθησαν τόσοι ἄλλοι τῶν συγχρόνων τοῦ Ἑπτανησίων, καὶ τοὶ μὴ πρεσβεύσαντες ὡς αὐτὸς τὰ δόγματα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας!»¹ Για τον Ζαμπέλιο, η φιλολογική και εθνική λιποταξία των καθολικῶν Ελλήνων εἶναι αυτονόητη.

Ἄλλωστε, η συλλογιστική του Ζαμπέλιου που κατασκευάζει το ιστοριονομικό σχῆμα, αναφορικά με την νεοελληνική ποίηση κι ἔτσι ὅπως διαγράφεται στην ἔκδοση των δημοτικῶν τραγουδιῶν και στο *Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις Τραγουδῶ*, διέπεται ἀπὸ τρία συγκρουσιακά δίπολα: εθνικό (ρωμαϊσμός vs ελληνοισμός), θρησκευτικό (καθολικισμός vs ορθοδοξία) και πολιτικό (μοναρχία και φεουδαρχισμός vs δημοκρατία).² Ὁ λόγος για την ποίηση προβάλλεται αποκλειστικά ὡς ἐπιχείρημα για την ἐπιβολὴ μίας ἰδεολογίας ἢ συγκεκριμένα ἐδῶ, για την υπεράσπιση μίας ἰδεολογίας: «Στην ἱστορία, και συγκεκριμένα στην ἱστορία των κατακτήσεων, ἡ λαϊκὴ ποίηση εἶναι ὁ λόγος των ἐθνῶν, ἡ υπεράσπιση τῆς καταπιεσμένης εθνικότητας»³ σημειώνει σε υψηλούς τόνους. Ὁ Ζαμπέλιος ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα «επαγγελματία διανοοῦμένου», «οὐ ἐνέργειες τοῦ οὐοῦ ἐπαιζαν κεντρικὸ ρόλο στη διαμόρφωση τοῦ ευρωπαϊκοῦ εθνικισμοῦ τον 19^ο αἰώνα»⁴ στην προκειμένη περίπτωση τῆς Ελλάδας.

Στη συνέχεια τοῦ ἀρθροῦ, για να υποστηρίξει ὁ Ζαμπέλιος ὅτι το συλλογικὸ υποκείμενο τοῦ δημιουργοῦ-λαοῦ, ἀπαραίτητα ορθόδοξο, στέκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ την καθολικὴ ἐλίτ τῆς βενετοκρητικῆς λογιόσυνης, ἡ ὁποία γέννησε κείμενα ὅπως ὁ *Ερωτόκριτος*, τοποθετοῦνται τὰ «ξένα» κρητικὰ ποιήματα δίπλα στα κλέφτικα δημοτικὰ τραγούδια, τοὺς γνήσιους καρπούς τοῦ ορθόδοξοῦ αἰδοῦ λαοῦ:

«Δίπλα στις αυθεντικὲς δημιουργίες βγαλμένες μέσα ἀπ' τὴ σύγχρονη ἱστορία, δίπλα στην ἀρσενικὴ μορφή τοῦ *κλέφτη* –δυνατὸς ογκώδης– τοποθετήστε τὰ χλωμά πρόσωπα, τὶς ξεβαμμένες δημιουργίες τῆς ἰταλικῆς σχολῆς τῆς Κρήτης. Τοποθετήστε δίπλα στον τύπο τοῦ Ἑλληνα Cid, πελεκημένος στο γρανίτη μὲς στις πλαγιές τοῦ βουνοῦ, τοποθετήστε δίπλα στον Γ. Καστριώτη, τον Πανάρετο, αὐτὸν τον πρωταγωνιστὴ τοῦ δράματος με τίτλο *Ερωφίλη*, ἢ τον καλὸ *Ερωτόκριτο*, αὐτὸν τον ἐρωτευμένο Ορλάνδο τῆς κρητικῆς ποίησης, ἐκτὸς τῆς παλέτας, ἡ ὁποία εἶναι

¹ Ὁ.π., 58.

² Βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, «Χριστιανικὴ Δημοκρατία και Λατινικὴ Κατάκτηση: Ὁ Σπ. Ζαμπέλιος και ἡ ἐπτανησιακὴ ἱστοριογραφικὴ σχολὴ στα μέσα τοῦ 19^{ου} αἰώνα», *Πρακτικὰ Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου. τ. Α'. Πρῶτο τμήμα. Ζητήματα πολιτισμικῆς ἱστορίας. Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, Αθήνα 2004, ἰδιαίτερα σ. 162-163.

³ [S. Zambelios], «La poésie populaire en Grèce », *Le Spectateur de L'Orient*, 71 (25 Ιουλίου \ 7 Αυγούστου 1856), σ. 359. Ἀπόδοση δική μου στο: «Dans l'histoire, et particulièrement dans l'histoire des conquêtes, la poésie populaire est la parole des nations, la défense de la nationalité opprimée».

⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflexions on the origin and spread of nationalism*, Verso ³2006 ἀναθεωρημένη ἔκδοση, σ. 71: «The energetic activities of these professional intellectuals were central to the shaping of nineteenth-century European nationalisms».

πολυφορτωμένη με χρώμα· πού βρίσκεται το εθνικό σ' αυτή τη μούσα που μιμείται;
Στα πάθη; Δεν είναι τα πάθη του πλήθους».¹

Η ρητορική του «τοπικού χρώματος» επιστρέφει και συγκεκριμένα τονίζεται η απουσία του χρώματος αυτού από τους χαρακτήρες του *Ερωτόκριτου* και της *Ερωφίλης*. Στον αντίποδα τοποθετούνται οι ανδροπρεπείς και ρωμαλέοι κλέφτες, οι οποίοι εκπροσωπούν την κορωνίδα της δημιουργίας του ποιητή-λαού και καθρεφτίζουν τον χαρακτήρα του. Τα ποιήματα του Κορνάρου και του Χορτάση είναι απλώς χλωμοί αντικατοπτρισμοί των ιταλικών προτύπων τους.

Την ίδια μοίρα συναντά και η *Βοσκοπούλα*, καθώς είναι ένα δημιούργημα που επίσης προκύπτει από τη μίμηση της ιταλικής ποίησης. Για τον Ζαμπέλιο, το κρητικό ειδύλλιο είναι καθόλα κατώτερο από αντίστοιχα αρκαδικά δημοτικά στιχουργήματα: «Η ανώνυμη ποίηση των δασών είναι πολύ ανώτερη από τους αλεξανδρινούς στίχους του Δρυμητικού. Ούτε το όνομα του συγγραφέα, ούτε η τέχνη, ούτε η ομορφιά των προτύπων δεν θα μπορούσαν να σώσουν τις μιμήσεις από τη μετριότητα».² Ο Ζαμπέλιος επιστρατεύει τη γλαφυρή γραφή του και στο παράδειγμα της *Βοσκοπούλας* για να εμμείνει ξανά στη βασική θέση τού ιστοριονομικού του συστήματος: τα άξια λόγου δημώδη και δημοτικά ποιήματα είναι αυτά που φέρουν τη σφραγίδα της ελληνικότητας πάνω τους, έτσι όπως έχει οριστεί από τον ίδιον, δηλαδή να είναι γνήσια δημιουργήματα του ελληνορθόδοξου λαού και να σχετίζονται με τον ηρωισμό των κλεφτών, τα μοτίβα του θρήνου και του θανάτου και να αποτυπώνουν με αφοπλιστική απλότητα το «*ελεγειακόν και πένθιμον του ελληνικού φυράματος*».³ Τα υπόλοιπα, που τα πρότυπά τους είναι ιταλικά ή δυτικά εν γένει, απορρίπτονται από τη ζαμπελική κανονικοποίηση και ερμηνεία της δημώδους ποίησης.

Μόνο όταν σε μια μακρά παρέκβαση προς υπεράσπιση της δημοτικής γλώσσας, με αφορμή την πραγματεία του για τον Ιούλιο Τυπάλδο και τα *Ποιήματά* του (1856), ο Ζαμπέλιος εντάσσει τα κρητικά ποιήματα σε ένα ευρύτερο γραμματολογικό corpus που κάθε άλλο παρά μη ελληνικό είναι, κατά τα γραφόμενά του.⁴ Είναι γνωστό ότι ο Ζαμπέλιος υπήρξε υποστηρικτής της απλής γλώσσας, για την ποίηση τουλάχιστον, και

¹ [S. Zambelios], «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de L'Orient*, 81 (26 Δεκεμβρίου 1856 \ 7 Ιανουαρίου 1857), σ. 298-299. Απόδοση δική μου στο: «A côté des créations originales, sorties des entrailles de cette histoire moderne, à côté de la figure mâle, robuste, monumentale du Clephite, placez les pâles figures, les créations décolorées de l'école italienne de Crête. Placez à côté du type du Cid grec, taillé dans le granit, dans les flancs de la montagne, placez à côté de Georges Castriote, Panaretos, cet acteur principal du drame intitulé *Erophile*, ou bien Erotocritos, cet Orlando amoureux de la poésie candiotte, sauf la palette, qui du reste est trop chargée de couleur, que se trouve-t-il de national dans cette muse imitatrice? Les passions? Ce ne sont point les passions de la multitude».

² [S. Zambelios], «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de L'Orient*, 75 (25 Σεπτεμβρίου \ 7 Οκτωβρίου 1856), σ. 91. Απόδοση δική μου στο: «La poésie anonyme des bois est bien supérieure aux vers alexandrins de Drimitico, et surtout à tant d'hexamètres élogieux. Ni le nom de l'auteur, ni l'art, ni le beauté des modèles copiés n'ont pu sauver de la médiocrité les poèmes».

³ Σπ. Ζαμπέλιος, *Πόθεν η κοινή λέξις Τραγουδώ*, ό.π., σ. 56. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο κείμενο.

⁴ Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Ι', αρ. 236 (1860), 457-470. Τώρα πλέον Γ. Γ. Αλυσανδράτος (επιμ.), *Σπυρίδωνος Ζαμπελίου. Τα Κριτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 235-270.

απεχθανόταν τους υποστηρικτές του «πατροπαράδοτου λογιωτατισμού»,¹ που εντόπιζε ιδιαίτερα στους εκπρόσωπους του αθηναϊκού ρομαντισμού.² Στο πλαίσιο της δικαίωσης και της συνέχειας της δημοτικής γλώσσας, ο Ζαμπέλιος σημειώνει:

«Μετὰ δὲ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ποιητικὴ παράδοσις ὑπὸ τῆς βαρβαρικῆς ἀμουσίας ὀστρακιζομένη, καταφεύγει καὶ τυγχάνει περιποιησεως εἰς τοὺς σταθμοὺς τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἑνετικῆς δεσποτείας [...]. Διὰ τούτου νεοτερισμοί, παρεισφρήσαντος εἰς τὸν ἄμβωνα, εἰσδύσαντος ἐν τῇ διδακτικῇ πεζογραφίᾳ, ἀλλὰ καὶ καθιερωθέντος ἐφεξῆς ὑφ' ἱεροδιδασκάλων, οἷοι οἱ Μαργούνιοι, οἱ Σκοῦφοι, οἱ Μηνιάται [...]. καὶ ὑπὸ ποιητῶν οἷοι οἱ Σαχλῆκαι, οἱ Ἀλέξιοι Κομνηνοί, οἱ Κορνάροι, οἱ Λουκάνοι, οἱ Χρηστόπουλοι, μετὰ δὲ τούτων καὶ ἕτεροι ἀνώνυμοι, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐγεύθη ἀμέσως, χωρὶς βοήθειας λεξικοῦ καὶ γραμματικῆς, χωρὶς παρεμβάσεως διερμηνέως, ἐγεύθη (ὡς γέγονται πάντες οἱ λαοὶ τῆς χριστιανικῆς ἀναμορφώσεως, ὡς γέγονται τὰ εἰς ἐλευθερίαν καὶ κράτος προωρισμένα γένη) καὶ τῆς ἱεράς διδαχῆς, καὶ τῆς ποιήσεως, καὶ τῆς ἐγκυκλίας μαθήσεως, καὶ πάσης στοιχειώδους ψυχαγωγίας, ὃ ἐστίν, ἢ λόγια μερὶς συνδιελέχθη πρὸς τὴν ἀπαίδευτον καὶ παιδεύσεως δεομένην μερίδα τοῦ γένους μας κατὰ τὸ ἔθος τοῦ νῦν πολιτισμοῦ».³

Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία ἐδῶ δὲν ἀποτελεῖ παρά μόνο τον ἀπαραίτητο συνδετικὸ κρίκο στη ζαμπελιακὴ κατασκευὴ γιὰ μιὰ γραμμικὴ ἱστορικὴ συνέχεια τῆς ἀπλῆς γλώσσας, ἡ ὁποία μετακενώθηκε, ἀν καὶ ἀλλοιωμένη ἀπὸ νεοτερισμοὺς –ἐδῶ ἰταλισμοὺς κατὰ βάση– ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια στα νεότερα, μέσω διάφορων γραμματειακῶν εἰδῶν. Ἄλλωστε, τὸ ἀρθρο ἀποτελεῖ ἓνα ἐγκώμιο στὴν ἀπλὴ γλώσσα τοῦ Τυπάλδου καὶ τὴν ἐλληνικότητα τῶν ποιημάτων του, τὰ ὁποῖα ὁ Ζαμπέλιος καὶ βολεῦει στὸ ἱστοριονομικὸ τοῦ σχῆμα γιὰ τὴ δημοτικὴ ποίηση.

Με τὴν *sui generis* περίπτωση τοῦ Ζαμπέλιου βρισκόμαστε μπροστὰ σε ἓνα ἰδανικὸ παράδειγμα ὥστε νὰ κατανοῆσει κανεὶς τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση καὶ κατάχρηση τῶν κειμένων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ κριτικὸ λόγο τῶν μέσων τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Στὴ συζήτηση ἀναφορικὰ με τὴν ἐλληνικότητα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, τὰ κρητικὰ ἔργα ἀπορρίπτονται ὡς μὴ ἐλληνικά, ἐνῶ στὸ δίκτυο λόγου περὶ γλώσσας τὰ ἴδια ἔργα ἀποτελοῦν ἰδανικὲς λογοτεχνικὲς ἀποτυπώσεις τῆς ἀπλῆς γλώσσας, πὺ ἐθρεψαν μάλιστα τὴ γλωσσικὴ κλίση καὶ ταυτότητα τοῦ ὑπόδουλου ἐλληνικοῦ λαοῦ. Θα ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Ζαμπέλιος ἀντιφάσκει. Ὡστόσο, δὲν ἐντοπίζεται καμία ἀντίφαση ὅταν κατανοῆσει κανεὶς ὅτι ἡ πλειονότητα τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης τῆς ἐποχῆς προσπαθοῦσε νὰ ἐντάξει τὰ ἔργα αὐτὰ σε μίᾳ ἐκ τῶν προτέρων ὀρισμένη θεωρητικὴ κατασκευὴ καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο. Ἡ ποιητικὴ καὶ ἡ γλωσσικὴ θεωρία προϋπήρχε τοῦ ἐκάστοτε ἐξεταζόμενου κειμενικοῦ corpus, λόγῳ τῆς κυριαρχίας τῶν ἰδεολογιῶν. Ἡ

¹ Σπ. Ζαμπέλιος, «Ὁ κ. Ἰούλιος Τυπάλδος», ὁ.π., σ. 460.

² Βλ. τὶς μελέτες τοῦ «Φιλολογικαὶ τινες ἐρευναι τῆς Νεοελληνικῆς Διαλέκτου», *Νέα Πανδώρα*, τ. Ζ', ἀρ. 160 (1856), σ. 369-380, «Λόγιοι καὶ Γλῶσσα τῆς ἸΔ' Ἐκατονταετηρίδος», *Νέα Πανδώρα*, τ. Ζ', ἀρ. 150 (1856), σ. 126-135 καὶ τ. Ζ', ἀρ. 151 (1856), σ. 145-157.

³ Σπ. Ζαμπέλιος, «Ὁ κ. Ἰούλιος Τυπάλδος», ὁ.π., σ. 460.

θεωρία δεν προέκυπτε από τα κείμενα, τα κείμενα στριμώχνονται στο εκάστοτε θεωρητικό-ιδεολογικό σχήμα.

Ο χαρακτηρισμός της περίπτωσης του Ζαμπέλιου ως «*sui generis*» ωφείλεται στο ότι ο ίδιος δεν μπορεί να ενταχθεί στο κλασικό δίπολο «αθηναϊκή vs επτανησιακή διανόηση» αρθρώνει έναν προσωπικό κριτικό λόγο, ο οποίος εκπορεύεται από το κατασκευασμένο ιστοριονομικό του σχήμα. Η περίπτωση του Ζαμπέλιου ως κριτικού της λογοτεχνίας αποτελεί ιδανικό παράδειγμα που αποδεικνύει ότι η χρήση παγιωμένων σχηματικών δίπολων, στην προκειμένη «Αθήνα versus Επτάνησα», δεν είναι πάντοτε το ιδανικό ερμηνευτικό και κριτικό εργαλείο.

4.3 Ο Ερωτόκριτος του Τερτσέτη και η επανάσταση του '66.

Τη δεκαετία του 1850, πολλοί λόγιοι, ιδιαίτερα Επτανήσιοι, έχουν παρασυρθεί σε μεγάλο βαθμό από τα αχαλίνωτα ρομαντικά κύματα της Ευρώπης, που στη Γερμανία των Goethe,¹ Herder και των Γερμανών φιλελλήνων, αλλά και στη Γαλλία του Michelet και του γαλλικού φιλελληνισμού, είχαν κατακλύσει τη διανόηση των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Η ανακάλυψη της λαϊκής ιδιοφυΐας, του συλλογικού αυτού «ποιητή», ο επαναπροσδιορισμός της παλαιότερης νεοελληνικής λογοτεχνίας και η ερασιτεχνική λαογραφία έχουν καταστεί μέσα προσδιορισμού της νεοελληνικής εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Η κρητική λογοτεχνία μέσα σε αυτή την πλημμύρα παρασύρεται, άγεται και φέρεται στα δίκτυα λόγου της νεοελληνικής διανόησης, προκειμένου να προσδιοριστεί η θέση και η αξία της στον κριτικό λόγο περί ποίησης. Όπως είδαμε, το ζήτημα της ελληνικότητας των ποιημάτων αυτών παραμένει μείζον και ανοιχτό, ενώ, σε πολλές περιπτώσεις, τα κρητικά ποιήματα παραμένουν στο περιθώριο του προτεινόμενου Κανόνα ως μη ελληνικά. Παρόλα αυτά, η επικύρωση της ποιητικής αξίας και της φιλολογικής τους σημασίας και ειδικά του *Ερωτόκριτου* από το κοραϊκό και το σολωμικό δίκτυο και τους Ευρωπαίους ελληνοστές, καθιστούσε το κορναρικό ποίημα ως σταθερό σημείο αναφοράς στα περι νεοελληνικής ποίησης.

Ο Γεώργιος Τερτσέτης, τέκνο του ρομαντικού εθνικισμού και ένθερμος πατριώτης, είναι ο πρώτος λόγιος που μέσω του δημόσιου λόγου του επιχειρεί να καταστήσει τον *Ερωτόκριτο* ως κεντρικό ποίημα-αναφορά της ελληνικής φυλής, κυρίαρχο τεκμήριο πολιτισμικής και εθνικής αυτογνωσίας. Αγαπημένος φίλος του Σολωμού, υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας, ο ζακυνθινός λόγιος από το 1830 και μετά, αφού σπούδασε νομικά στην Ιταλία, κατέφτασε στον ελλαδικό χώρο και σύνηψε στενές σχέσεις με αγωνιστές, όπως την οικογένεια των Μποτσαρέων, τον Παναγιώτη Σκουζέ, τον Κολοκοτρώνη, των οποίων κατέγραφε τις αναμνήσεις από τον αγώνα.² Η σκέψη και η πνευματική του

¹ Για το φιλελληνισμό του Goethe, τη σχέση του με τα δημοτικά τραγούδια και την επικαιρότητα της επανάστασης του '21 ιδιαίτερα, βλ. Σωκράτης Κουγέας, «Ο Γκαίτε και η νεωτέρα Ελλάς», *Νέα Εστία*, τ. 11, τχ. 132 (15 Ιουνίου 1932), σ. 621-631 και Chryssoula Kambas, «Das griechische Volkslied Charos in Goethes Version und sein Bild des neuen Griechenland. Mit einem Ausblick auf die Haxthausen-Manoussis-Sammlung», *Graecomania. Der europäische Philhellenismus*, επιμ.: Gilber Hess, Elena Agazzi, Elisabeth Découltot, Berlin 2009, σ. 299-328.

² Βλ. ενδεικτικά, Σπ. Δε Βιάζης, «Γεώργιος Τερτσέτης 1800-1874», *Νέα Ζωή*, τ. 5, αρ. 56 (1909), σ. 239-244.

ιδιοσυγκρασία καθορίζονταν από το προσωπικό του ιστοριονομικό σύστημα, χωρίς όμως να το έχει καταγράψει θεωρητικοποιημένο στο σύνολό του, όπως έκανε ο Σπ. Ζαμπέλιος. Σαφώς επηρεασμένος από τους ρομαντικούς ιστοριογράφους και ελληνιστές στη νιότη του, έβλεπε στην ελληνική επανάσταση και αργότερα στη σύσταση του ελλαδικού κράτους την πραγμάτωση της ελληνικής πνευματικής υπόστασης, η οποία έχει καταφέρει να συγκεράσει το χριστιανισμό με την κλασική αρχαιότητα και τη δημώδη νεοελληνική ποίηση.

Στο κοσμοείδωλο του Τερτσέτη, η δημώδης ποιητική παράδοση αποτελεί έναν από τους κινητήριους μοχλούς, ίσως τον κυριότερο, του νεοελληνικού πνεύματος και του δυσπόστατου χαρακτήρα του: του ηρωικού και του λυρικού. Οι κλέφτες, για παράδειγμα, αποτελούν μια ελληνική εκδοχή του «Bon Sauvage» και είναι οι «ανεπίγνωστοι συντελεστές του Νέου Ελληνισμού».¹ Μάλιστα, τα ίδια του τα ποιήματα ο Τερτσέτης τα θεωρούσε δημοτικά τραγούδια «ή εθνικά», καθώς «οι δύο όροι είναι περίπου συνώνυμοι την εποχή εκείνη», όπως παρατηρεί ο Αλέξης Πολίτης.²

Ο Τερτσέτης μαρτυρά πόσο επηρεάστηκε από τον δημοφιλέστερο ίσως ρομαντικό ιστορικό της Ευρώπης στις δεκαετίες 1820-1840 Jules Michelet, του οποίου είχε παρακολουθήσει παραδόσεις του στο Παρίσι και θαύμαζε το έργο:

«Ήλθε μίαν ημέρα ό Μισελέ εις τήν ώρα τής παραδόσεώς του, είναι μικροῦ ἀναστήματος ἀσπρομάλλης [...] ἄρχισε· τὸ νόμο τής ιστορίας, λέγει, τὸν ἀληθινὸ νόμο τῶν ἔθνων, ἓνα τραγοῦδι τής νέας Ἑλλάδος τὸν ἠῦρε, τὸν εἶπε· τὰ μικρὰ ἔθνη χωνεύουν τὰ μεγάλα, ὄχι ἀντιστρόφως ὡς θέλουν οἱ πολλοὶ [...] Ἔτυχα εἰς παράδοσιν τοῦ Μισελέ μαζί με τὸν Ἐδουάρδο Γρασσέ [...]. Ὁ καθηγητῆς εἶχεν εἰς χεῖρας τὸ βιβλίον τής συλλογῆς τοῦ Φωριέλ καὶ μάλιστα εἶπεν ὅτι ὁ Φωριέλ δὲν ἐνόησε, δὲν ὑποπέυθη τὴν ἀξία τοῦ τραγοῦδιου Ὀλύμπου καὶ Κισσάβου».³

Ο Γάλλος φιλόσοφος της ιστορίας ήταν αυτός που γνωστοποίησε το έργο του Vico στην Ευρώπη με τη γαλλική του μετάφραση. Η ακρογωνιαία λίθος του ευρωπαϊκού ρομαντικού εθνικισμού που συνέδεσε την ταυτότητα κάθε έθνους με τη δημώδη λογοτεχνία και τον λαϊκό πολιτισμό, η *Scienza Nuova* του Vico, υπήρξε άγνωστη έξω από την Ιταλία μέχρι τη μετάφραση του Michelet.⁴ Για το έργο του Vico επισημαίνει ο Auerbach: «He [Vico] thus anticipated the famous romantic theory of popular epic poetry as a product of the folk genius, a theory which dominated philological research during a great part of the nineteenth century, and which is still very influential».⁵

¹ Βλ. J. Bouchard, *Γ. Τερτσέτης, βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843)*, Αθήνα 1970, 58-63.

² Αλέξης Πολίτης, «Άγνωστα Νεανικά Ποιήματα του Τερτσέτη», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986*, τ. 4, Αργοστόλι 1991, σ. 217.

³ «Περί Κράτους» [1860], Τερτσέτης *Άπαντα*, τ. Β΄, σ. 248-249 και σημ. 1.

⁴ Ο Michelet είχε τελειώσει τη μετάφραση της *Νέας Επιστήμης* ήδη στα 1825 (παρόλο που εκδόθηκε στα 1827). Η μετάφρασή του διαβαζόταν περισσότερο και από το πρωτότυπο έργο. Ο Michelet απλούστευσε, συντόμευσε και παρουσίασε την ουσία της σκέψης του Ιταλού φιλόσοφου. Βλ. Stephan A. Kippur, *Jules Michelet, a study of mind and sensibility*, NY 1981, σ. 32-33.

⁵ E. Auerbach, «Vico and Aesthetic Historism», ό.π., σ. 116.

Ταυτόσημη ήταν και η σκέψη του Michelet, ιδιαίτερα έτσι όπως αποτυπώθηκε στο έργο του *Le peuple* (1846).¹ Να σημειωθεί τέλος ότι η Πάδοβα, στα χρόνια που σπούδαζε ο Τερτσέτης (1816-1822), υπήρξε το κέντρο της βικονιανής σκέψης.²

Οι Vico και Michelet καθόρισαν, σε μεγάλο βαθμό, την ιστορική και φιλολογική σκέψη του Τερτσέτη, ο οποίος στις μελέτες του για Έλληνες αγωνιστές του '21 τονίζει πολύ συχνά τις σχέσεις των τελευταίων με τα δημοφιλή αναγνώσματα, αναγάγοντας τα τελευταία σε κυρίαρχα συστατικά της νεοελληνικής εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Ο Κανάρης διάβαζε το βίο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και δάκρυζε,³ ο Νικηταράς και ο Δημοτσέλιος διάβαζαν στη νεότητά τους το *Άνθος Χαρίτων*, το οποίο, κατά τον Τερτσέτη, ήταν «το ταμείον της γνώσεώς των».⁴ Ο Τερτσέτης παρουσιάζει τα δημοφιλή αναγνώσματα, τις βενετσιάνικες εκδόσεις, σαν αυτά που έθρεψαν τις ψυχές των αγωνιστών του '21 και τα μετατρέπει με αυτόν τον τρόπο σε δομικά υλικά της ελληνικής εθνικής συνείδησης και τα εντάσσει στην αφήγηση της εθνικής λογοτεχνίας.

Όμως, το ποίημα που ο Τερτσέτης όχι μόνο εθνικοποιεί, αλλά τοποθετεί στη σφαίρα της ζώσας ιστορίας είναι ο *Ερωτόκριτος*.⁵ Σε λόγο που εκφώνησε στην πύλη της Αγοράς των Αθηνών στις 4 Οκτωβρίου 1859 σημειώνει στο τέλος:

«Ἦλθαμε εἰς Ἀθήνας ἐγὼ καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, τὸ ἔτος 1835. Τὰ τεῖχη τῆς πόλεως ἦτον γκρεμισμένα, τὰ λιθάρια ἐσχημάτιζαν σὰν καθίσματα. Ἦτον χειμώνας. Εἰς τὸ προσήλιο συναπαντούμουν μὲ ἓνα ἠλικιωμένο Ἀθηναῖο. Ὅμοιαζε ἐβδομηνταετή. Μοῦ ἐφαίνετο σὰν ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴ γνώση του. Μίαν αὐγὴ, δείχνοντάς μου τὸ δάσος τῶν ἐλαίων, βλέπεις μου λέγει, ἐκεῖνο τὸ δένδρο τὸ χωριστό, τὸ μεγάλο, τὸ κουφωμένο; Βλέπω...Λόγγος! Ἐκεῖ, μοῦ λέγει, ἦρθε ὁ Ἐρωτόκριτος, ἐκρέμασε τὰ ἄρματά του, νυχτομέρευε καὶ ἐκοίταζε τὰ φουσάτα τῆς Ἀρετούσας. Τί ἐστὶ Ἐρωτόκριτος; Νὰ σὰς εἰπῶ. Εἶναι ἓνα ποίημα Κρητικόν».⁶

¹ Βλ. D. Carroll, «The Art of the People. Aesthetic Transcendence and National Identity in Jules Michelet», ὁ.π., ιδιαίτερα σ. 128-134. Στον πρόλογο του 1869, μάλιστα, στο έργο της ζωής του *Histoire de France* ο Michelet αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Vico τον «μοναδικό αληθινό δάσκαλο». Ὁ.π., 124.

² Βλ. J. Bouchard, *Γ. Τερτσέτης, βιογραφική και φιλολογική μελέτη*, ὁ.π., σ. 30 και σημ. 4.

³ «Εξακολουθήσῃς των Προλεγομένων εἰς τα υπομνήματα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη» [1852], Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 250, σημ.1, όπου η ειρωνεία του Τερτσέτη είναι ενδεικτική του λογοτεχνικού corpus που προτείνει ως εθνικό: «Δὲν ἀντέχω νὰ μὴ γράψω ἓνα ἀνέκδοτο ποῦ ξέρω γιὰ τὸν Κανάρη. Ναύτης ἢ πλοίαρχος, ὅταν ἐταξίδευε καὶ ἄραζε εἰς κανένα λιμάνι, εἰς ὥραν ἀεργίας, ἐδιάβαζε καθήμενος εἰς ἔρημο παραθαλάσσιο Ἰταλίας καὶ Ἰσπανίας τὴν ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ κάθε φύλλο τὸ ἔβρεχε μὲ δάκρυά του. [...] Κρίμα ποῦ τότε δὲν ἦτον φανερωμένα τὰ μυστήρια τῶν Παρισίων ἢ ἄλλα εὐμορφα μυθιστορήματα, ὅσα ἀναγιγνώσκουν τώρα οἱ νέοι καὶ οἱ νέες τῆς Ἑλλάδος, χάριν τῆς φιλογενείας σοφῶν μεταφραστῶν, καὶ νὰ μὴ χάνει τὸν καιρὸ του καὶ τὰ δάκρυά του ὁ Ψαριανὸς εἰς τὸν βίον τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου».

⁴ «Λόγος τῆς 25^{ης} Μαρτίου 1869» [1869], Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 317.

⁵ Επιγραμματικό λόγο για τις αναφορές του Τερτσέτη στο κορναρικό ποίημα έχει κάνει ο Ν. Β. Τωμαδάκης, «Τερτσέτης-Ερωτόκριτος», *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 2 (Μάρτιος 1936), σ. 42-43.

⁶ «Περὶ τῆς παραδόσεως τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ κυρίου Α. Δουνοῦέ και περὶ τοῦ χειρογράφου τῆς αυτοβιογραφίας τοῦ Παναγὴ Σκουζέ [...]» [1859], Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 31.

Ακολουθεί σύντομη και συναισθηματικά φορτισμένη περίληψη του ποιήματος, με έμφαση στην αναμονή του Ερωτόκριτου κάτω από το δέντρο, το οποίο οι ακροατές του Τερτσέτη θα έβλεπαν την ώρα της ομιλίας του. Ο Τερτσέτης καταλήγει:

«Έσωσε τὸν βασιλέα, ἐλευθέρωσε τὴ χώρα, ἔδωξε τὸν ἐχθρό. Ἡ φωνή, κύριοι, τοῦ Ἐρωτόκριτου εἶναι ἡ φωνή τοῦ λαοῦ, τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, καὶ ὅποιος δὲν τὴν ἀκούει ἄς ὄψεται. Ὁ Ἐρωτόκριτος ἐπῆρε διὰ συμβίαν τοῦ τὴν Ἄρετοῦσα, ἀφοῦ τὸ ἀθάνατο νερὸ τοῦ ἀπέδωσε κάλλος καὶ νεότητα, ἔλαμψαν τὰ χρυσὰ μαλλιά...Τελειώνω καὶ ἐγὼ μὲ τὴν ἀγαθὴ λύση τοῦ ποιήματος».¹

Πρώτη φορά και μάλιστα σε δημόσιο λόγο, ο *Ερωτόκριτος* προσλαμβάνεται ως το ενδεικτικότερο εθνικό ελληνικό ποίημα. Το ότι ο Τερτσέτης επιλέγει σε δημόσιο λόγο να ευθυγραμμίσει τον *Ερωτόκριτο* με το σύγχρονο ηρωικό παρελθόν της επανάστασης και να το παρουσιάσει ως κοινό λαϊκό κτήμα, καταδεικνύει αφενός τη μεγάλη διάδοση που γνώριζε το ποίημα, αφετέρου την προσπάθειά του να υψώσει τις συνειδήσεις των πολλών στη σφαίρα του εθνικού και του οικουμενικού. Η απλή γνώση του ποιήματος είναι ανώφελη, καθώς σχετίζεται αποκλειστικά με την τέρψη του αναγνώσματος αυτή η συνειδητοποίηση της υψηλής εθνικής και πολιτισμικής σημασίας που εμπεριέχει η γνώση αυτή είναι το ζητούμενο για τον Τερτσέτη.

Στο μετασχηματισμό του *Ερωτόκριτου* από δημοφιλές ποίημα σε ποίημα εθνικό, βοηθά πολύ η ένταξή του στον χώρο του παρόντος, στη ζώσα ιστορία με τη φυσικοποίησή του. Το δέντρο του *Ερωτόκριτου*, η κοινή αυτή ελιά, μετατρέπεται σε *ετεροτοπία*, δηλαδή σε υλοποιημένη ουτοπία² και κατ' επέκταση το ίδιο το ποίημα αποκτά μιαν υλική υπόσταση ιερού χαρακτήρα. Μυθοπλασία και υπαρκτό αντικείμενο, η ελιά, συνυπάρχουν στο επίμαχο ομφαλικό σημείο, με το αντικείμενο να μετατρέπεται σε φορτισμένο σύμβολο. Ο Χαμηλάκης παρατηρεί, αναφορικά με την έννοια του υλικού ορόσημου εν γένει: «Τα υλικά ορόσημα αυτής της ετεροτοπίας δεν χρησιμεύουν απλώς ως η εικονογραφία του εθνικού ονείρου (όσο σημαντικός κι αν είναι αυτός ο ρόλος) αλλά και ως η *ουσιώδης* υλική, φυσική, πραγματική, και άρα αδιαμφισβήτητη απόδειξη της συνέχειας του έθνους, ένας καίριος μηχανισμός για την φυσικοποίησή του».³ Ο Τερτσέτης προσπαθεί να επαναπροσδιορίζει τις εθνικές και ιδεολογικές συνδηλώσεις της φυσικοποίησης του κρητικού ποιήματος, οι οποίες φαίνεται να είχαν εντυπωθεί στη συνείδηση των αναγνωστών (και των ακροατών) πολλά χρόνια πριν. Η ελιά, άλλωστε, είναι το ιερό δέντρο της αρχαίας Αθήνας.

Δύο παρόμοιες πληροφορίες έχουν διασωθεί. Η πρώτη, από τον περιηγητή Clarke, δεν μοιάζει να είναι απολύτως ακριβής, έρχεται, όμως, να συμπληρώσει τη λαογραφικού και κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος μαρτυρία του Τερτσέτη αναφορικά με τη φυσικοποίηση του *Ερωτόκριτου* στον ευρύτερο χώρο των Αθηνών. Ο Clarke σημειώνει στα 1801-1802, ενώ βρισκόταν στον Βόσπορο:

¹ Ό.π., σ. 33.

² Βλ. Μ. Foucault, «Of other spaces», ό.π., ιδιαίτερα σ. 24.

³ Γ. Χαμηλάκης, *Το Έθνος και τα ερείπιά του*, ό.π., σ. 41. Η υπογράμμιση στο κείμενο.

«Το σπίτι του Κυριάκου, αυτό ήταν το όνομα του οικοδεσπότη μας, ήταν ένα μέρος συνάντησης, στο οποίο όλοι βρισκόντουσαν μία φορά το χρόνο, όταν ταξίδευαν από και προς το Taganrog. Τα ράφια του ήταν γεμάτο από βιβλία τυπωμένα στη Βενετία σε νεοελληνική γλώσσα. [...]. Οι γιοι του, το απόγευμα, τού διάβαζαν το λαϊκό ποίημα του *Ερωτόκριτου* [...]. Υποτίθεται ότι το παλάτι του Ερωτόκριτου μπορεί να το δει κανείς ακόμα και σήμερα σε ένα μέρος που λέγεται Κάβο κολώνες, κοντά στην Αθήνα· το μέρος παραπέμπει στο ακρωτήριο και το ναό του Σουνίου».¹

Εδώ, το παλάτι του Ηράκλη τοποθετείται στο Σούνιο. Ενώ σύμφωνα με την πληροφορία που έσωσε ο Adolf Ellissen στα 1842, την οποία αναλύσαμε παραπάνω, τα χαλάσματα από το παλάτι του Ηράκλη εντοπίζονταν στον αρχαιολογικό χώρο του ναού του Ολύμπιου Δία.²

Η αρχαιολογική-μνημειακή προσέγγιση του Τερτσέτη στον *Ερωτόκριτο*, σε συνδυασμό με το μυθολογικό φορτίο του δέντρου της ελιάς, πετυχαίνουν και κάτι άλλο εξίσου σημαντικό. Κατ' αρχάς πραγματοποιείται μια υπαινικτική σύνδεση του *Ερωτόκριτου* με την αρχαία Ελλάδα, με αποτέλεσμα να τονωθεί η ελληνικότητα του κρητικού ποιήματος και να διασφαλιστεί το κύρος του, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα το ρομαντικό ιδεώδες της αδιάλειπτης συνέχειας της ελληνικής ποίησης. Παράλληλα, η επισήμανση του ερωτοκρίτειου αθηνοκεντρισμού συνδέει το ποίημα με τη σύγχρονη ελλαδική μητρόπολη την κοιτίδα αυτή που φιλοδοξεί να συγκεντρώσει το ένδοξο ελληνικό παρελθόν (αρχαίο και νεότερο) και να το μετουσιώνει σε προσδοκία εθνικής και πολιτισμικής αναγέννησης και οικουμενικότητας. Η αθηνοκεντρική προσέγγιση του *Ερωτόκριτου* θα μας απασχολήσει και παρακάτω, καθώς στα 1870 αναγνωρίζεται ως μείζον ζήτημα, με την περίπτωση του Κωνσταντίνου Σάθα.

Αξιοσημείωτη είναι η πληροφορία ότι στα 1864 ο Τερτσέτης θα δώριζε ένα αντίτυπο του *Ερωτόκριτου* στη γυναίκα του αγαπητού του φίλου Niccolo Tommaseo, θερμού φιλέλληνα και ρομαντικού νεοελληνιστή. Σε γράμμα του στον Tommaseo στις 21 Μαΐου 1864 σημειώνει ο Τερτσέτης: «Salutatemi, vi preggio, la vostra Signora, ditegli che mi salvi la Dottrina Cristiana, perchè non ho potuto trovare altra copia in Sira, nè qui. Quande, come spero, verrò, gli porter l'Erotocrito e faremo baratto».³ Τί καλύτερο δώρο για μια γυναίκα, η οποία απολάμβανε την ελληνική ποίηση και ιδιαίτερα τη δημώδη,

¹ E. D. Clarke, *Travels in Russia, Tartary and Turkey*, ό.π., σ. 275. Απόδοση δική μου στο: «The house of Keriaki, for that was the name of our host, was a sort of rendezvous, at which they all met, once in a year, in their voyage to and from Taganrog. His windows were full of books, printed at Venice, in the modern Greek language [...]; and his boys, during evening, read to him the popular poem of Erotocritus [...]. They pretend that the palace of Erotocritus is still to be seen, at a place called *Cava Calonna*, near Athens; alluding evidently to the promontory and temple of Sunium».

² A. Ellissen, «Charidimos», ό.π., σ. 361.

³ Γ. Θ. Ζώρας, «Γ. Τερτσέτης και Ν. Θωμαζαίος. Ανέκδοτος Αλληλογραφία. Άγνωστον πολιτικόν δοκίμιον του Τερτσέτη», Αθήναι 1961, 524, σημ. 2. Βλ. και Τερτσέτης *Άπαντα*, τ. Α', σ. 346.

από το κρητικό ποίημα, το οποίο παραδοσιακά οι γυναίκες το βαστούν «εις τα προσκέφαλά τους»;¹

Η δεξίωση του *Ερωτόκριτου* από την τερτσετική σκέψη και η οριστική του ανάδειξη ως κέντρου της ηρωικής και λυρικής νεοελληνικής ποιητικής παράδοσης πραγματοποιείται σε ομιλία του Τερτσέτη στις 16 Οκτωβρίου 1866.² Ο λόγος γίνεται με αφορμή την κρητική επανάσταση, η οποία είχε αναγκάσει Ευρώπη και Αμερική να στρέψουν το βλέμμα τους στην Κρήτη. Πριν αναλύσουμε την εξαιρετικής σημασίας για τη δεξίωση του *Ερωτόκριτου* από την ελληνική λογιόσύνη της εποχής ομιλία, πρέπει να σταθούμε στα ιστορικά γεγονότα που την έθρεψαν και τον αντίκτυπό τους στον χώρο της λογοτεχνίας.

Με το ξέσπασμα της κρητικής επανάστασης το ενδιαφέρον της Ευρώπης και της Αμερικής στράφηκε στην Κρήτη. Σχεδόν όλος ο αγγλόφωνος τύπος ασχολήθηκε με την επανάσταση.³ Η πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα είναι ενδεικτική του αντίκτυπου της κρητικής επανάστασης στη Δύση.⁴ Η κρητική επανάσταση ειδώθηκε, ιδιαίτερα από τους Ρεπουμπλικάνους φιλέλληνες, οι οποίοι επανέφεραν συχνά το θέμα στη Βουλή των Αντιπροσώπων στη Washington D.C., ως η αρχή του τέλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Charles Tuckermann, πρώτου

¹ Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης Γυναικών*, ό.π., σ. 8.

² «Λόγος Γ. Τερτσέτου, εκφωνηθείς εν τω Αθηναίω, κατά την έναρξιν της δευτέρας περιόδου αυτού, τη 16 Οκτωβρίου 1866», *Αιών*, αρ. 2173 (20/10/1866). «Περί Κρήτης και Ερωτόκριτου», Τερτσέτης *Άπαντα*, τ. Β', σ. 299-307.

³ Βλ. κυρίως Joseph Cartwright, *The Insurrection in Candia and the Public Press*, New Orleans, December 1866 και David Prior, «Crete the opening wedge. Nationalism and international affairs in postbellum America», *Journal of Social History*, τ. 42, αρ. 4 (Καλοκαίρι 2009), σ. 861-887.

⁴ Ενδεικτικά βλ. τον σύμμικτο τόμο στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη με κωδικό HG 89.29/v.1, όπου περιέχονται τα έργα: *La Crète devant l'Europe Chrétienne*, Athènes 1866. Joseph Cartwright, *The Insurrection in Candia and the Public Press*, New Orleans, December 1866. *Η εν Κρήτη Επανάστασις και η Δημοσιογραφία υπό Ιωσήφ Καρτάιτ εν Λονδίνω. Μετάφρασις εκ του Αγγλικού υπό ****, Εν Ερμουπόλει, 1866. Agathon Bougiclis, *Insurrection Crèteoise. Appel aux amis des Hellènes. La Turquie et le devoir de l'Occident*, Paris 1866. Ιακώβου Κ. Βολωνάκη, *Η Αλήθεια περί της νήσου Κρήτης. Μετάφραση εκ του Γαλλικού υπό ****, Εν Ερμουπόλει 1866. Jean Missotaki, *La politique Anglaise et l'annexion de la Crète à la Grèce*, Paris 1867. *Ο Γέρων Αρματωλός της Ίδης ήτοι τρεις πρωτότυποι αυτού επιστολαί περί της ηρωϊκής της Κρήτης Επαναστάσεως*, Εν Αθήναις 1867. Alexandre S. Byzantios, *L'Insurrection de Candie et le gouvernement Français*, Leipzig 1867. *Λόγοι των ρητόρων της εν Βοστώνη υπέρ των Κρητών Γενομένης Συνελεύσεως*, Εν Αθήναις 1867. *Recognition of Crete. Speech of Hon. John P.C. Shanks of Indiana in the House of Representatives, January 7, 1869*. Επιστολή του πρώην βουλευτού Σύρου Κ. Γ. Α. Ναύτη, *Η Κρήτη και η Ευρώπη*, Εν Ερμουπόλει 1868. *Réponse au rapport du Grand Vizir adressé à S.M.I. Le Sultan sur les affaires de Crète*, Athènes 1868. [Λέων Μελάς], *Απάντησις εις την προς τον Σουλτάνον έκθεσιν του Μεγάλου Βεζύρου περί Κρήτης*, Εν Αθήναις 1868. *Le Suicide de l'Empire Ottoman*, Paris 1869. *Η Κρητική Επανάστασις από του 1866 μέχρι του 1868 υπό Άγγλου τινός (κατοικούντος εν Κρήτη)*, Εν Αθήναις 1869. *Τα σφάλματα των εν Ελλάδι επί της Κρητικής Επαναστάσεως του 1866-67-68 υπό Μέλους τινός της Επαναστάσεως [...]*, [1871]. Βλ. επιπλέον: W. J. Stillman, *The Nation, Letter from Canea, Crete. August 20 1866*. Issue of October 4, 1866 και John H. Skinner, *Turkish Rule in Crete*, London 1868.

⁵ Βλ. D. Prior, «Crete the opening wedge», ό.π., ιδιαίτερα σ. 864-866 και 868. Για το αμερικανικό ενδιαφέρον για την κρητική επανάσταση βλ. Emm. E. Marcoglou, *The American Interest in the Cretan Revolution 1866-*

Αμερικανού πρόξενου στην Αθήνα, κατά την οποία Κρήτες πρόσφυγες στην Αθήνα ήρθαν να τον βρουν τις πρώτες μέρες της άφιξής του (1867) και να παρακαλέσουν με δάκρυα στα μάτια για αμερικάνικη βοήθεια στο κρητικό ζήτημα.¹ Η προσοχή αυτή και το πολιτικό ενδιαφέρον της επανάστασης, έτσι όπως εκφράστηκε από τον φιλελευθερισμό των Αμερικανών που επικροτούσαν κάθε απελευθερωτικό κίνημα τέτοιου τύπου, το σκεπτικισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων για ενδεχόμενη αλλαγή του status quo και τον τονωμένο πατριωτισμό των Ελλήνων, στους οποίους ξυπνούσε μνήμες του ένδοξου '21,² είχε αντίκτυπο και στον χώρο της λογοτεχνίας.

Ο Αμερικανός απεσταλμένος στην Κρήτη William J. Stillman, θερμός φιλέλληνας και υποστηρικτής της επανάστασης, αναφέρεται στον *Ερωτόκριτο* ως δημιούργημα βενετού αποικιοκράτη και προσπαθώντας επί τροχάδην να εντοπίσει τη γνήσια κρητική φωνή, σημειώνει: «Υπάρχει ένα ίχνος αυθεντικής κρητικής λογοτεχνίας, ωστόσο το αντιπροσωπευτικότερο έργο, ο *Ερωτόκριτος*, είναι γραμμένο από ένα Ιταλό αποικιοκράτη, Βιτσέντζο Κορνάρο. Από την άλλη, υπάρχουν πολλά τραγούδια, τα οποία όμως μόνο σε αυτιά κρητικού είναι ανεκτά».³ Η αρνητική χροιά της αναφοράς έχει να κάνει με τον άκρατο φιλελευθερισμό του Stillman, ο οποίος δεν του επιτρέπει παρά να δει τους Βενετούς ως ένα «διαβολικό καθεστώς» (devilish regime)⁴ που καταπίεζε τον κρητικό λαό. Από την άλλη, η Αγγλίδα συγγραφέας Amy Yule, παρόλο που δεν αναφέρεται στην κρητική λογοτεχνία, εξυμνεί, αρχικά, την πολιτισμική ανάπτυξη του βενετοκρητικού πολιτισμού και επισημαίνει τις άριστες εμπορικές σχέσεις μεταξύ

69, Athens 1971 και Arthur J. May, «Crete and the United States. 1866-1869», *The Journal of Modern History*, τ. 16, αρ. 4 (Δεκέμβριος 1944), σ. 286-193.

¹ Βλ. Καρόλου Τάκερμαν, *Οι Έλληνες σήμερα*, μτφρ. Αντωνίου Α. Ζυγομαλά, Αθήνησι 1877, σ. 10-11.

² Ενδεικτικό είναι το χωρίο από τον Πρόλογο του Τιμολέοντος Αμπελά στο έργο του *Οι Μάρτυρες του Αρκαδίου. Δράμα εις Πέντε Πράξεις*, Σύρος ³1867, σ. ή: «Ούχι! Ήπρεπε να μεσολαβήση τὸ τριακονταετὲς ἐκεῖνο διάστημα ὅπως ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἀκούσωμεν τὴν Τυρταϊκὴν σάλπιγγα ἐν Κρήτῃ, ὅπως ὄσφρανθῶμεν τὴν Ἀρήϊον ὄσμην τῆς πυρίτιδος, ὅπως σπῶντες τὰ αἰμοβαφῆ καὶ σκωριασθέντα ξίφη τῶν πατέρων ἐπαναλάβομεν τὸ διακοπὲν ἔργον τοῦ 1821 καὶ διὰ τῆς φιλοπατρίας καὶ αὐταπαρνήσεως ἀποτελειώσωμεν ὅ,τι ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς ἐκεῖνοι ἤρρησαν!». Το δράμα, μάλιστα, παραστάθηκε στις 31 Ιανουαρίου 1867, όπως σημειώνεται στο εξώφυλλο της παρούσας έκδοσης. Βλ. επιπλέον, στο ίδιο πλαίσιο, την επιστολή του Επαμεινώνδα Αννίνου στον Tommaseo στα 1867, όπου εξισώνει την ανατίναξη του Αρκαδίου με τα γεγονότα του Μεσολογγίου: Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Ν. Θωμαζαΐος και Ε. Αννίνος. Αλληλογραφία και ανέκδοτα κείμενα», *Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Ι', Αθήνα 1959-1960, σ. 545: «[...] ἐθεώρησα καθήκον μου νὰ σὰς ἀποστείλω τὸ συνημμένον ἐπικὸν ποίημα περιγράφον τὸ ἡρωικὸν γεγονός τοῦ Ἀρκαδίου, τὸ ὁποῖον ἔλαβε χώραν τελευταίως, καὶ προξένησε μέγαν θόρυβον εἰς τὴν Εὐρώπην, καὶ τὸ ὁποῖον, ἔχον οὐχὶ μικροτέραν σημασίαν τῶν γεγονότων τοῦ Μεσολογγίου, δικαίως ἐκίνησε τὸν θαυμασμόν τοῦ Κόσμου [...]». Ο Αννίνος μάλιστα εξέδωσε στα 1872 το δράμα του *Ο Εθελοντής της Κρήτης. Τραγωδία ἑμμετρος εἰς πέντε πράξεις*, Κεφαλληνία 1872. Ίσως από πρώιμο σχέδιασμα του δράματος αυτού να ἔστειλε απόσπασμα στον Tommaseo.

³ William J. Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, New York 1874, σ. 18. Απόδοση δική μου στο: «There is a trace of genuine Cretan literature, though its chief work, the *Erotokritos*, is by an Italian colonist, Vincenzo Cornaro. They have, however, many songs, though to any but Cretan ears the music is far than agreeable».

⁴ Ο.π., σ. 24. Βλ. και σ. 20, όπου αναλύεται περαιτέρω η αρνητική του στάση απέναντι στους Βενετούς.

Κρήτης και Αγγλίας τον 16^ο αιώνα.¹ Ωστόσο, αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τον ξεσηκωμό των Κρητών.²

Ταυτόχρονα, η ρομαντική Αθήνα των επίδοξων ποιητών και των ποιητικών διαγωνισμών³ και οι ρομαντικοί επτανήσιοι βρίσκουν άλλο ένα αγαπημένο πατριωτικό θέμα και η αντιστοιχία με το ηρωικό '21 είναι αναπόφευκτη. Ο Γ. Παράσχος, ο αγαπημένος των Αθηνών Αχ. Παράσχος, ο Ι. Καρασούτσας, ο Δ. Παπαρρηγόπουλος, οι επτανήσιοι Μαρκοράς, Τυπάλδος, Πανάς και Αννίνος έγραψαν ποιήματα εμπνευσμένα από γεγονότα και πρόσωπα της κρητικής επανάστασης.⁴ Η *Κρητικής* μάλιστα του Αντώνιου Ιω. Αντωνιάδη, μια πληκτική και ακαλαίσθητη κατασκευή, πρώτευσε στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό του 1867 και προσλήφθηκε ως το κατεξοχήν εθνικό ποίημα της εποχής.⁵

Στην *Εκταφή* του Αχιλλέα Παράσχου, ένα ανέκδοτο ποίημα μέχρι το 1884,⁶ πραγματοποιείται μια ενδιαφέρουσα μνεία στον *Ερωτόκριτο*. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω κάποια πληροφορία αναφορικά με το τότε γράφτηκε το ποίημα, ωστόσο κρίνοντας από τη θεματολογία του (επανάσταση του '66) και τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής διαχειρίζεται την επικαιρότητα, μπορούμε να υποθέσουμε πως το ποίημα μεταξύ 1866-1868· πιθανότατα λίγο μετά το άδοξο τέλος της επανάστασης. Το ποίημα είναι ένας ύμνος στον ανώνυμο εθελοντή που ταξίδεψε από την Αθήνα στην Κρήτη για να ριχτεί στον αγώνα. Ο πρωταγωνιστής είναι ένας κοινός κουρέας, ο οποίος νοσταλγεί την απλή ζωή του πριν φτάσει στην Κρήτη ως εθελοντής. Αφού η επανάσταση έχει πνιγεί στο αίμα, αναμένει ηττημένος τα συμμαχικά πλοία ώστε να επιστρέψει στην Αθήνα. Όμως, στο λιμάνι έχει αράξει ένα τούρκικο πλοίο και νιώθει μόνο ντροπή που θα επιστρέψει

¹ Βλ. Α. F. Yule, *A little light on Cretan Insurrection*, London 1879, σ. 18-19 και σημ. 1. Ενδιαφέρουσα είναι η χρήση ενός διστίχου από το σπονδυλωτό προρομαντικό ποίημα του William Falconer, *The Shipwreck*, (ed. princ. 1762). Το ποίημα του Falconer παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς ο συγγραφέας σκιαγραφεί σε στίχο πως η ανάπτυξη του εμπορίου και των τεχνών είναι αλληλένδετη. Στο δίστιχο που ερανίζεται, εξυμνείται η πολιτισμική, πολιτική και κοινωνική άνθιση του βενετοκρητικού πολιτισμού λίγο πριν την τούρκικη κατάκτηση και συγκρίνεται με τον αγγλικό πολιτισμό της όψιμης Αναγέννησης: *For wealth, for valour, courted and revered; / What Albion is, fair Candia then appeared*, ό.π., σ. 18.

² Για την Amy Yule και τη σχέση της με την κρητική επανάσταση βλ. Semele Assinder «A little light on Cretan Insurrection: two responses to the Cretan Question», στα υπό έκδοση Πρακτικά του συνεδρίου *From Kornaros to Kazantzakis: Language, Culture, Society and History in Crete. Conference in honour of Prof. David Holton*, Selwyn College, Cambridge 30 June-1 July 2014.

³ Βλ. την καταστατική εργασία του Παναγιώτη Μουλλά, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Athènes 1989.

⁴ Βλ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Ο απόηχος του Κρητικού Αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών», *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σ. 31-53. Για τα ποιήματα του Επαμεινώνδα Αννίνου σχετικά με την Κρητική Επανάσταση, για τα οποία δεν κάνει λόγο η Αθανασοπούλου, βλ. Γ. Θ. Ζώρας, «Ν. Θωμαζαίος και Ε. Αννίνος. Αλληλογραφία και ανέκδοτα κείμενα», ό.π., σ. 543-554 και Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Αθήνα 1904, σ. 844.

⁵ Βλ. Ρ. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes*, ό.π., σ. 236 και Α. Αθανασοπούλου, «Ο απόηχος του Κρητικού Αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών», ό.π., «Παράρτημα».

⁶ *Ποικίλη Στοά*, τ. 4 (1884), σ. 393-399. Βλ. και *Αχιλλέως Παράσχου. Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. Α', Αθήνα 1904, σ. 66-75.

στον τόπο του με πλοίο των εχθρών. Ο Παράσχος περιγράφει μια στιγμή ρέμβης του κουρέα που αναμένει τα συμμαχικά πλοία:

Ναί' ἔτι τὸ μικρὸν αὐτοῦ ἀναπολεῖ κουρεῖον,
Εἷς, ὃ εἰργάζετο φαιδρὸς ἀπὸ μικρὸν παιδεῖον
Κ' εἷς τὸ ὅποιον, κύριος ὄτ' ἦτο τῶν στιγμῶν του
Μονήρης ἀνεγίνωσκε τὸν Ἑρωτόκριτόν του!¹

Ο *Ερωτόκριτος* ήταν το προσφιλέσ ποίημα του ανώνυμου ἥρωα, ο οποίος μάλιστα το μελετούσε ιδιωτικῶς, θέλοντας να τονίσει ἔτσι ο Παράσχος την ιδιαίτερη σχέση του ἥρωα με το ποίημα: ἓνα ποίημα που ως φυλλάδα διαβαζόταν, παραδοσιακά, φωναχτά σε πολλούς ακροατές που δεν γνώριζαν ἀνάγνωση. Ο *Ερωτόκριτος*, στο ποίημα του Παράσχου, εἶναι ο συνδυετικός κρικός του ανώνυμου εθελοντή με την Κρήτη, ἀπὸ τα παιδικὰ του χρόνια ἤδη. Το κρητικό ποίημα πλαισιώνεται και σχετίζεται ἀμεσα με την επικαιρότητα. Ἐχει σημασία να τονιστεῖ ὅτι στους βιβλιοπωλικούς καταλόγους ἀπὸ το 1860 και μετὰ, το ποίημα διαφημίζεται ως «ποίημα ηρωϊκόν» ἢ «ποίημα ιστορικόν», ἐνῶ μέχρι τότε παρουσιαζόταν αποκλειστικά ως «ποίημα ερωτικόν», ἔτσι δηλαδή ὅπως ἀναγραφόταν στο ἐξώφυλλο των βενετσιάνικων ἐκδόσεων.²

Πρέπει, τέλος, να μνημονευτεῖ, συμπληρωματικά, ὅτι στα 1867 ἐκδόθηκε μία σημαντική τοπογραφία της Κρήτης ἀπὸ τον George Perrot, μέλος της Γαλλικής Σχολῆς των Αθηνῶν,³ ἐνῶ το λαογραφικό ενδιαφέρον για το νησί αυξάνεται. Κάτι τέτοιο γίνεται αισθητὸ ἀπὸ τα κρητικά τραγούδια που δημοσιεύονται σε περιοδικὰ της εποχῆς, ὅπως και σημειώματα για κρητικές λέξεις και ἔθιμα.⁴

Κάτω ἀπὸ τη σκιά της ηρωϊκής επικαιρότητας, η κρητική λογοτεχνία ξαναέρχεται στο προσκήνιο με συμφραζόμενα αποκλειστικά ηρωϊκά και εθνικά. Η κρητική ἐπανάσταση ἦταν και για τον Γεώργιο Τερτσέτη ἓνα γεγονός ὑψίστης εθνικής σημασίας. Ὅταν βρίσκεται στη Ρώμη στα 1866 συναντὰ τον Πάπα Πίο ΙΧ και προσπαθεῖ να τον πείσει να δράσει υπέρ των ἐπαναστατημένων της Κρήτης, χωρίς ὅμως ἀποτέλεσμα.⁵ Στις 17/11/1866 στέλνει ἐπιστολή στον βασιλιά της Γαλλίας Ναπολέοντα Γ' και τον παρακαλά να βοηθήσει για την ευτυχή ἐκβαση της ἐπανάστασης.⁶ Οι κινήσεις του Τερτσέτη φανερώνουν τον ζήλο με τον οποίο προσπάθησε να λάβει ενεργὰ μέρος, ὅπως μπορούσε, στο κρητικό ζήτημα. Ἦδη ἀπὸ το 1846, εἴκοσι χρόνια πριν, υποστήριζε και ευαγγελιζόταν την ἔνωση της Κρήτης με την Ελλάδα.⁷ Η ἐπανάσταση του '66 φάνταζε

¹ Αχ. Παράσχος, *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. Α', ὁ.π., σ. 73. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο κείμενο.

² Βλ. «Παράρτημα Ι».

³ Georges Perrot, *L'île de Crète*, Paris 1867. Αξίζει να γίνει μνεία και στην τοπογραφία του V. Raulin, καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Μπορντό, που είχε ἐκδωθεῖ λίγα χρόνια πριν: *Description Physique l'île de Crète*, Bordeaux 1858.

⁴ Βλ. ἐνδεικτικά *Εθνικό Ημερολόγιο*, τ. 6, ἀρ. 1 (1865), σ. 36-50 και 258-259, *Πανδώρα*, τ. 17, ἀρ. 397 (1866), σ. 330-331.

⁵ Βλ. Σπ. Δε Βιάζης, «Γεώργιος Τερτσέτης 1800-1874», ὁ.π., σ. 241-242.

⁶ Βλ. Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 445-449.

⁷ «Μελέται Βουλευτικῆς Ευγλωττίας Β'», Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 93.

σαν το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Στα 1864, μόλις δύο χρόνια πριν από το ξέσπασμα της κρητικής επανάστασης, τα Επτάνησα είχαν ενωθεί στην Ελλάδα και ο Τερτσέτης πίστευε ότι είχε φτάσει η ώρα και για την Κρήτη.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο φανατικός ερωτοκριτολόγος εκφωνεί τον πρώτο δημόσιο λόγο με θέμα τον *Ερωτόκριτο* το εθνικό ποίημα των Ελλήνων. Ο λόγος στις 16/10/1866 ξεκινά με τον Τερτσέτη να επιχειρηματολογεί υπέρ του εθνικού χαρακτήρα του *Ερωτόκριτου*.

«Είναι, κυρίες και κύριοι, άξιο και δίκαιο να καλοτυχίζουμε τὰ ἔθνη, ὅσα εὐτύχησαν νὰ ἔχουν ποιήματα ἔθνικὰ. Ποίημα ἔθνικὸ περιέχει τὴν οὐσίαν τοῦ ἔθνους, ἐβύζαξε τὸ γάλα του, πνέει τὴν ψυχὴ του. Ὁ ποιητὴς, ἔμπλεος πατριωτισμοῦ, ἐπειδὴ διὰ νὰ πλάσει τὸ ποίημα ἔθνικὸ πρέπει νὰ ὑπεραγαπᾷ τὸ ἔθνος του, ὁ ἔξοχος ποιητὴς, γνώστης τῶν σπλάχνων τῆς φυλῆς του, κάτοχός τῆς ἱστορίας τῆς, ὑψώνει καὶ τὸν ἔθνικὸν χαρακτήρα εἰς ὑψηλὴν κορυφὴν [...]. Μάρτυς μου ὁ Ξενοφῶν, ὅταν ἀναφέρει περὶ Ὀμήρου, πῶς οἱ νέοι τῆς Ἑλλάδος ἀνεγίνωσκαν τὰ ποιήματά του, ἐμπνέοντο ἀπὸ τὴν εὐμορφὴν διήγησιν, δὲν περνοῦσε καιρὸς καὶ ἀριθμολογοῦντο μεταξὺ τῶν ἐπαινεμένων ἀνδρῶν τοῦ γένους, [...] Δὲν ἠξυρόμε, ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐκοιμάτο μὲ τὴν Ἰλιάδα εἰς τὸ πλευρό του, καὶ μὲ τὰ ἄσματα ἔθνικωτάτου ποιητοῦ, τοῦ Πινδάρου; [...]. Ἔρχομαι εἰς τὸ προκείμενον, τὸ ποίημα τουτέστι τοῦ Ἐρωτοκρίτου [...]. Εἶναι ποίημα ἔθνικόν, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν, πνεεὶ τὸ ἔθνικόν πνεῦμα[...] τὸ ἰδανικὸν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς εἶναι εὐμορφία καὶ ἀνδρεία, τὸ καλοκάγαθον [...]. Κάλλος καὶ ἀνδρεία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ Κρητικοῦ ποιήματος τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ταιριασμένο μὲ ἄλλα στοιχεῖα ἔθνικώτατα. Ἀκούσετε. Ὁ τόπος, ἡ σκηνὴ τοῦ ποιήματος εἶναι αἱ Ἀθῆναι, ὁ νοῦς δηλαδὴ καὶ ἡ καρδιὰ τῆς Ἑλλάδος· οἱ ἥρωες τοῦ ποιήματος εἶναι ὅλοι ὠραῖοι καὶ ἀνδρεῖοι καὶ νικηφόροι τοῦ ξενικοῦ στοιχείου, ἂν τὸ ξενικὸν στοιχεῖον φέρεται μὲ βαρβαρότητα καὶ μὲ ἔχθρα. Ὅθεν τὸ βασιλόπουλον τῆς Κρήτης φονεύει εἰς μονομαχίαν τὸν ἄγριον ἡγεμόνα τῆς Καραμανίας, καὶ εἰς τὸ παιχνίδι τοῦ κονταροκτυπήματος ξαπλώνει καταγῆς μὲ τὸ ἄτι τοῦ τὸν ὑπερήφανον βασιλέα τῆς Δαλματίας, καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος φονεύει εἰς μονομαχίαν τὸν Ἄριστον, πολεμιστὴν περιβόητόν τῆς Δύσεως. Δὲν σὰς φαίνονται, κύριοι, αὐτὰ, ἐνθυμήματα ἔθνικὰ εἰς τὴν ἔθνικὴν συνείδησιν τοῦ ποιητοῦ; Ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύσις νικοῦνται [...], καθὼς ἄλλοτε εἰς τὸν Μαραθῶνα ἐνίκηθη ἡ Ἀσία, καὶ εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Ἰταλίας ὁ Ἡπειρώτης Πύρρος ἔσπειρε τὸν τρόμον εἰς τοὺς πολεμιστὰς τῆς Ρώμης. [...]. Ἡ θρησκεία τῶν προσώπων τοῦ ποιήματος, φαίνεται, εἶναι ἡ λατρεία τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη, καὶ ἡ γῆ, πὺθ θὰ καταλύσει τὰ σώματά μας· ἀλλὰ μία φλέβα χριστιανισμοῦ μεστὴ αἵματος βόσκει καὶ ζωογονεῖ τὸ ποίημα, καὶ θὰ τὸ δείξει μάλιστα ἡ ψυχὴ τῆς εὐμορφῆς νέας. Δὲν εἶναι, κυρίες καὶ κύριοι, ἓνα ἀπὸ τὰ ζωηρότερα παραγγέλματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ ἡ πίστις εἰς τὰ συμφωνημένα, νὰ μὴ ἀρνηθεῖς τὸν λόγο σου;»¹

Ἡ περίληψη φτάνει στο τέλος της και στον ευτυχῆ γάμο και ο Τερτσέτης σημειώνει:

¹ Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 299-300.

«Δὲν εἶναι, κύριοι ἀκροαταί, τὸ ποίημα τοῦ Κρητικοῦ ποιητοῦ ποίημα, μὰ τὴν ἀλήθεια, ἔθνικόν; Τί τοῦ λείπει; Δὲν ἔχει τὰ δυὸ ἀρχαία στοιχεῖα καὶ ἄσβυστα, τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀνδρείαν, καὶ μὲ τὴν προσθήκην ἀγαθοῦ χριστιανισμοῦ;»¹

Στη συνέχεια παρατίθενται επτά αποσπάσματα από το ποίημα, όλα παρμένα από το δεύτερο μέρος, τη γκιόστρα: συγκεκριμένα από την παρουσίαση του Χαρίδημου και τη μονομαχία του Ερωτόκριτου με τον Ἄριστο.

Ακολουθεῖ το κλείσιμο της ομιλίας, όπου, σε πρώτο επίπεδο, συνδέεται το δημοφιλές ανάγνωσμα με το ἔ21 με τα δημοτικά τραγούδια και τους φιλέλληνες λογίους:

«Ὁ ποιητὴς τῆς Κρήτης ἔγραψε φαίνεται τὸ ποίημά του κατὰ τὸ 1600 τόσα, καὶ διὰ διακόσια ἔτη ἐχρησίμωσε βιβλίον ἔθνικὸ τῶν Ἑλλήνων· τὸ ἐδιάβαζεν ὁ ναύτης εἰς τὴν ποντοπορείαν του, τὸ ἐδιάβαζεν ἡ κορασιὰ φανερά ἢ κρυφὰ τῆς μητρὸς της, τὸ ἐδιάβαζεν ὁ στρατιώτης πολεμιστὴς εἰς τὴ Ρουσσία ἢ εἰς τὴν Ἰταλία, τὸ ἐδιάβαζαν εἰς τὰς καλύβες καὶ εἰς τὰ παλάτια· ὁμολογούμενον λοιπὸν, ὅτι εἶχε τύπους ζωντανούς, πνοὴν, στοχασμοὺς ἔθνικούς, καὶ εὑρίσκαν ἡχώ εἰς τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων. Διατὶ λοιπὸν νὰ μὴν εἰποῦμε καὶ ἡμεῖς, ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἔλαβε μέρος, ἐπιρροὴν εἰς τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ 1821 καὶ ἀκόλουθα ἔτη; Τὸν ἀνέγνωσε, κύριοι ἀκροαταί, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, τὸν ἀνέγνωσε ὁ Μάρκος Μπότσαρης καὶ ὁ Κανάρης. Διατὶ, κύριοι, νὰ εἴμεθα ἀμέριμοι, ἄδικοι ἐναντίον μίας δόξης ἔθνικῆς, ἐνὸς συγγράμματος ἔθνικοῦ, καὶ νὰ μὴν τὸ ἀναφέρουμε σχεδὸν πλέον; Ἦτον τῆς τύχης νὰ ἔλθει ἕνας Γάλλος φιλόλογος, ὁ Φωριέλ, νὰ κηρύξει τὴν ὠραιότητα τῶν δημοτικῶν μας ἀσμάτων καὶ νὰ γίνῃ καὶ μεταφραστὴς τῶν ὁ Γκαίτε, ἐπίσημος ὄχι μόνον τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. [...]. Καὶ ἂν ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν εἶναι γραμμένος εἰς τὴν καθαρεύουσαν, τάχα ἐμπόδιζε νὰ ζωογονεῖ τὰ σπλάχνα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς; Μὴ ἀντιπῆτε, διότι ἀμαρτάνετε ἐνώπιον τῆς ἀληθείας».²

Σε δεύτερο επίπεδο, ο Τερτσέτης φανερώνει τον λόγο που τον έφερε στο βήμα να μιλήσει για τον *Ερωτόκριτο*: η κρητική επανάσταση. Η αποφώνηση αποτελεί μια έκκληση στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, για βοήθεια στην επίλυση του κρητικού ζητήματος. Ας θυμηθούμε πως λιγότερο από ένα μήνα μετά από την ομιλία αυτή, ο Τερτσέτης στέλνει επιστολή στον Ναπολέοντα Γ' παρακαλώντας για την επέμβασή του. Το κρητικό ποίημα αποτελεί ιδανική αφορμή για τον Τερτσέτη για να αρθρώσει πολιτικό λόγο:

«Τὶ μὲ παρεκίνησε, σεβαστοὶ ἀκροαταί νὰ λάβω σήμερον θέμα μου τὸ ποίημα τοῦ Ἐρωτοκρίτου; Φανερόν! Ἡ εὐγένεια, ὁ ἠρωϊσμός τῶν ἀνδρῶν τῆς Κρήτης μου ἐνθύμησε τὴν ἀξία, τὴν εὐγένεια τοῦ Κρητικοῦ ποιήματος καὶ τὸ ἐπῆρα κείμενο ὁμιλίας. Εἶναι τί εὐγενέστερο, νομιμότερο ἀπὸ τὰ ἔργα, ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῶν φιλοκινδύνων ἀνδρῶν τῆς Κρήτης, νὰ χυθοῦν εἰς τὰ δεινὰ του πολέμου διὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ πικρὸ ἡμερολόγιον τῆς δουλείας καὶ νὰ καταταχθοῦν, ὡς πρέπει καὶ

¹ Ὁ.π., σ. 302.

² Ὁ.π., σ. 305.

ὡς ἡ φύσις τοῦ Ἑλληνοῦ τὸ καλεῖ, εἰς τὴν τάξιν τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης; [...]. Βασιλεῖς τῆς γῆς κίνδυνος εἰς τὴν ἄργητα, δυσφημία σας, ἂν κακοπάθει ἡ Κρήτη, ἂν δὲν πάρετε εὐθὺς ἔμφρονα μέτρα αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας. [...] Μοῦ ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν τώρα ἕνας στοχασμὸς λυπηρὸς, ὅτι ἂν κατὰ τύχην ἄγνωστος ἐχθρὸς, χάριν λόγου ἀπὸ ἕνα κομήτη κατεβασμένος ἐκινδύνευε τὰ πανεπιστήμια, τὰ μουσεῖα τῶν Παρισίων, τὴν στήλην τῆς πλατείας Βανδώμ, σπαθὶ ἑλληνικὸ δὲν θὰ ἔμενε νὰ μὴν τρέξει εἰς βοήθεια τῆς μεγαλοπόλεως ἐκείνης. [...] Μεγιστάνες τῆς γῆς, σεβασθῆτε τὰς ψυχὰς τοῦ Κάνιγκ, τοῦ Ἑρσκιν, τοῦ Σατωβριᾶν, τοῦ Ἑβερρετ, τοῦ Σανταρόζα, καὶ πολλῶν ἄλλων ἀθανάτων φιλελλήνων [...] καὶ φανεῖτε ζωηροὶ εὐεργέται καὶ δίκαιοι πρὸς τὸ λαὸ τῆς Κρήτης».¹

Ο τερτσετικός *Ερωτόκριτος*, ἡ δεξίωση δηλαδή καὶ ἡ ιδεολογικὴ χρῆσις τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν ζακυνθινὸ λόγιον, προκύπτει μέσα ἀπὸ δύο δίκτυα λόγου. Τὸ ποίημα φιλτράρεται μέσα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ιστοριονομικὸ σύστημα τοῦ Τερτσέτη, τὸ ὁποῖον εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ ἀπὸ τὴν επικαιρότητα. Ὁ *Ερωτόκριτος* ἐντάσσεται στα ἀναγνώσματα τοῦ λαοῦ που με τὴν ἀπλὴν τοὺς γλῶσσαν καὶ τὴν ποιητικὴν τοὺς χάρις καὶ εὐεξία ἀπέτελεσαν τοὺς πυλώνες τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας τοῦ ἠρωικοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Τα ἀναγνώσματα αὐτά, με κορωνίδα τὸν *Ερωτόκριτον*, ἀποτελοῦν βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στὸ τερτσετικὸ σύμπαν καὶ πρέπει νὰ ἀναμιχθοῦν ἐπιτυχημένα με τὰ ἄλλα δύο συστατικὰ τὴν ἐνδοξὴ ἀρχαιοἑλληνικὴ κληρονομία καὶ τὸν χριστιανισμό. Παράλληλα, ὁ δημόσιος αὐτὸς λόγος γιὰ τὸ κρητικὸ ποίημα τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴν επικαιρότητα τῆς ἐπανάστασις τοῦ '66 καὶ ταυτόχρονα τροφοδοτεῖ τὴν ἴδια τὴν επικαιρότητα.

Καμία ἀναφορὰ δὲν γίνεται σὲ αισθητικὰ κριτήρια ἢ σὲ ζητήματα ποιητικῆς καὶ γλῶσσης. Ἐπομένως ὁ λόγος δὲν ἀφορᾷ στὸν *Ερωτόκριτον*, ἀλλὰ στὴν ιδεολογικὴν τοὺς χρῆσις ἀπὸ ἕνα πατριώτη λόγιον που πασχίζει νὰ διαμορφώσῃ συνειδήσεις καὶ ἐπιπλέον νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ, παραγκωνισμένον ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἐλίτ τῆς χώρας, κρητικὸ ποίημα στὸ πνευματικὸ καὶ θεσμικὸ τῆς γίνεσθαι. «Διατί, κύριοι, νὰ εἴμεθα ἀμέριμνοι, ἄδικοι ἐναντίον μίας δόξης ἐθνικῆς, ἐνὸς συγγράμματος ἐθνικοῦ, καὶ νὰ μὴν τὸ ἀναφέρουμε σχεδὸν πλέον;» φωνάζει ὁ Τερτσέτης· εἶναι ἀμαρτία! Ἡ ρητορικὴ τοῦ διέπεται ἀπὸ ἕνα μεσσιανικὸ τόνον: τὸ νὰ ἔχουμε ἐθνικὰ ποιήματα εἶναι τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν σωτηρία, ἐνὸς σωτήρια ἐπίσης εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ δημοφιλέστερα νεοελληνικὰ ποιήματα, παραγνωρισμένον ὡς σήμερον, εἶναι ἐν τέλει τὸ πλέον ἐθνικόν.

Ὁ Τερτσέτης ἐρασιάζει ἀποσπάσματα μόνον ἀπὸ τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ποιήματος. Ὅλον τὸ βάρος πέφτει στὴν ἠρωικὴν, πολεμικὴν διάστασιν τοῦ *Ερωτόκριτου*, που εἶναι καὶ τὸ ισχυρότερον ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἐθνικότητα, τὴν ἑλληνικότητα δηλαδή τοῦ ποιήματος. Ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀνήκει οὔτε στὴν Ἀνατολήν οὔτε στὴ Δύση καὶ οἱ νίκες τοῦ πρωταγωνιστοῦ στὸ κονταροχτύπημα τὸ ἀποδεικνύουν. Διπλὰ πικραμένος ὁ Τερτσέτης (καὶ οἱ Ἕλληνες) ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῆς Δύσεως, προβάλλει τὸ μοντέλον μίας αὐθύπαρκτης Ἑλλάδος μέσα στὴν πολιτικὴν ταξία.

¹ Ὁ.π., σ. 305 καὶ σ. 307.

Ο *Ερωτόκριτος* φέρει τα ιδανικά της κλασικής αρχαιότητας, συγκερασμένα με το χριστιανικό ιδεώδες¹ και τα δύο αποδομένα στην απλή γλώσσα, κάτι που ο Τερτσέτης συνδέει με το δημοτικό τραγούδι. Ο αρχαίος ήρωας-σύμβολο (Θεμιστοκλής, Μιλτιάδης κλπ) έχει απορροφηθεί από τον κλέφτη και τον ήρωα του '21. Ο Ρωτόκριτος είναι η απόδειξη αυτού του συγκερασμού και ο τυπικός επικός ήρωας της νεοελληνικής γραμματείας, που, όπως επισημαίνει ο Propp για τον επικό ήρωα εν γένει ο αγώνας του, ενώ μοιάζει προσωπικός, δεν είναι παρά λαϊκός και εθνικός.² Από την άλλη η Αρετούσα αντιπροσωπεύει τις αρετές του χριστιανισμού: πίστη και καρτερία. Ο καθολικός Τερτσέτης δεν εισέρχεται σε αναλύσεις περί ορθόδοξου ή καθολικού δόγματος. Ο χριστιανισμός του αποτελεί μια πανανθρώπινη ομογενοποιητική Ιδέα που εκθειάζει μια ουμανιστική κοσμοθεωρία με γνώμονα τις κοινώς αποδεκτές αρετές της «πίστης» και της «καρτερίας».

Ό,τι ουσιαστικά πηγάζει από τα μοτίβα της ερωτικής και λυρικής λογοτεχνίας της Ευρώπης, ο Τερτσέτης τα ερμηνεύει με γνώμονα την κλασική αρχαιότητα και το χριστιανικό στοιχείο· τα δύο πόδια του διαβήτη που σχηματίζουν τον τέλειο κύκλο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Εκεί μέσα παραμένει εγκλωβισμένο το κρητικό ποίημα, του οποίου η αξία για να αναδειχτεί πρέπει απαραίτητα να κριθεί μέσα σε εθνικά συμφραζόμενα.

Η έτσι κι αλλιώς ρομαντική και εθνικιστική ιδεολογική σκευή του Τερτσέτη ενισχύθηκε από την κρητική επανάσταση, η οποία, όπως σκιαγραφήσαμε σύντομα, βρέθηκε στο κέντρο της επικαιρότητας και ο Τερτσέτης βρήκε βήμα στον συσχετισμό με το ηρωικό στοιχείο του *Ερωτόκριτου*. Το κρητικό ποίημα χρησιμοποιήθηκε ως πολιτικό όπλο, καθώς η ανάδειξη της ελληνικότητάς του ισοδυναμεί με την έμφαση στην εθνικότητα και την ελληνικότητα της ίδιας της Κρήτης. Είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια με ποιον τρόπο επιχειρηματολόγησε η ελληνική λογιόσύνη κατά της ελληνικότητας της κρητικής λογοτεχνίας. Ο Τερτσέτης προερχόμενος από τον σολωμικό κύκλο και έχοντας συνάψει ισχυρούς δεσμούς από τα νιάτα του με τη φιλελληνική λογιόσύνη, η οποία πρώτη ανέδειξε τα κρητικά κείμενα, εντοπίζει το κέντρο της νεοελληνικής ποίησης σε αυτά με πρώτο και καλύτερο τον *Ερωτόκριτο*. Και συνδέοντάς το με το καυτό εθνικό θέμα της επικαιρότητας, οι πολιτικές διαστάσεις του οποίου, όπως είδαμε, ξεπερνούσαν κατά πολύ τα σύνορα του ελλαδικού κράτους, κατάφερε να φέρει τον *Ερωτόκριτο* στο κέντρο μιας «εθνικής συζήτησης» με πολιτισμικά και γραμματολογικά συμφραζόμενα.

¹ Να σημειωθεί πως ο καθολικός Τερτσέτης δεν προσδιορίζει το δόγμα του και καταλαβαίνει πως στο ιστοριονομικό του σχήμα όπου ο χριστιανισμός είναι ένα βασικό συστατικό του ελληνικού έθνους, δεν χωρούν δογματικές διαφορές. Ο χριστιανισμός είναι ενωτικό στοιχείο και απαραίτητο. Έυστοχα παρατηρεί ο J. Bouchard, *Γ. Τερτσέτης, βιογραφική και φιλολογική μελέτη*, ό.π., σ. 43: «Ο καθολικισμός αυτός, με ανθρωπιστικά ιδανικά διέπει το πνεύμα του νεαρού Τερτσέτη, ο οποίος αργότερα θα μιλήσει συχνά για τον χριστιανισμό αποφεύγοντας όμως πάντοτε να προσδιορίσει τη δογματική του στάση». Βλ. και σ. 22, όπου αναφέρεται στον καθολικισμό του Τερτσέτη.

² Βλ. Vladimir Propp, *Theory and History of Folklore*, μτφρ.: Ariadna Y. Martin, Richard P. Martin, Minneapolis, 1997, σ. 149.

Τέλος, ας μην ξεχνάμε ότι έχουμε να κάνουμε με μία δημόσια ομιλία, μία αγόρευση, ένα είδος του λόγου εξαρχής επιθετικού και μεταπλαστικού. Από τα είδη του λόγου η αγόρευση παρουσιάζει τον υψηλότερο, ίσως, βαθμό παρεμβατικότητας στον άνθρωπο και τα πράγματα. Τα ρητορικά σχήματα καθ' αυτά δεν διαμορφώνουν τον λόγο, αλλά είναι το ίδιο το είδος που διαμορφώνει τα σχήματα αυτά. Η παρέμβαση του Τερτσέτη όσον αφορά την εθνικοποίηση του *Ερωτόκριτου*, με τα παραπλανητικά αυτά κριτήρια που έθεσε ο ομιλητής, στις συνειδήσεις του αθηναϊκού κοινού πρέπει να θεωρηθεί δυναμική. Όπως έχει επισημάνει ο Foucault: «Πρέπει, η αγόρευση να γίνει αντιληπτή σαν ένας βιασμός που κάνουμε στα πράγματα, σε κάθε περίπτωση σε μια πρακτική που τους επιβάλλουμε· κι είναι μέσα σ' αυτήν την πρακτική που βρίσκουν την αρχή της κανονικότητάς τους».¹

¹ Μ. Φουκώ, *Η Τάξη του Λόγου*, ό.π., σ. 39.

ΜΕΡΟΣ Γ:

Η κρητική λογοτεχνία ως Εθνικό Corpus του Νεοελληνικού Λογοτεχνικού Κανόνα: 1870-1915

Η νεοελληνική κριτική και ο νεοελληνικός ιστορικός λόγος για τη λογοτεχνία, τη δεκαετία του 1870, ακόνισε τα εξωφιλολογικά του κριτήρια με τα οποία προσέγγισε την κρητική λογοτεχνία, θυσιάζοντας έτσι μια περισσότερο φιλολογικο-κεντρική και σύνθετη προσέγγιση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τις επόμενες δεκαετίες η λογοτεχνία και ο λόγος περί αυτής να πέφτουν θύματα των γλωσσικών και κριτικών διενέξεων που άρχισαν να φουντώνουν και κατ' επέκταση του εθνικού χαρακτήρα που λαμβάνει κάθε λόγος περί κανονικοποίησης της νεοελληνικής ποίησης. Όπως σημειώνει ο Δ. Τζιόβας για την ενδυναμωμένη τάση του δημοτικισμού του 1880: «The quality of being national was the touchstone for every activity or text».¹ Ο Δ. Δημηρούλης, ερμηνεύοντας τη γνωστή κριτική διαμάχη Ροΐδη-Βλάχου, επισημαίνει: «Η ελληνική κριτική είναι περισσότερο μια μορφή ακαδημαϊκής αισθητικής, η οποία τονίζει επίμονα τη σχέση έθνους και λογοτεχνίας, προσφεύγοντας σε ανακλαστικά σχήματα».² Η διαμάχη αυτή συγκεντρώνει κυρίως ζητήματα που απασχόλησαν τον ελληνικό κριτικό λόγο στο παρελθόν και τα οποία είχαν φανερωθεί αποσπασματικά με τη μορφή ανεξάρτητων μονολόγων ή σύντομων διαλόγων. Η ποίηση είναι καθρέφτης του έθνους ή το αντίθετο; Ερωτήματα που αφορούν τη διαμόρφωση του νεοελληνικού ποιητικού κανόνα: όποια και να είναι η απάντηση, η εθνική ποιότητα είναι προαπαιτούμενο και τις περισσότερες φορές αυτοσκοπός.

Στην τελευταία τριακονταετία του 19^{ου} αιώνα η λογοτεχνική κριτική και ο κριτικός λόγος πυκνώνουν. Τα δίκτυα του κριτικού λόγου που διαμορφώθηκαν καθ' όλον τον 19^ο αιώνα φαίνεται να διαπλέκονται την τριακονταετία αυτή χρονικό διάστημα που μπορεί να λογιστεί ως αυτό το σημείο στο άπειρο, που, κατά μία θεωρία, δύναται να τμηθούν οι παράλληλες γραμμές:

α) ο κοραϊκός κριτικός λόγος, με κύριους εκφραστές τον Δ. Βερναρδάκη και τον Εμμ. Ροΐδη.

¹ Dimitrios Tziouvas, *The Nationalism of the Demoticists and its impact on the literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986, σ. 213.

² *Η διαμάχη για την ποίηση. Τα κείμενα και οι αντιδράσεις*, επιμ.: Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα 2011, σ. 110-111.

β) ο υψηλόφωνος και προγραμματικός λόγος των δημοτικιστών που αναβιώνει την κληρονομιά του ηπειρώτικου διαφωτισμού και παράλληλα προβάλλει νεοτερικές επιταγές και προτάγματα.

γ) ο επανησιακός κριτικός λόγος που προβάλλει περισσότερο αισθητικά και λογοτεχνικο-κεντρικά κριτήρια.

δ) ο επιστημονικός λόγος με αφορμή την εκδοτική και κριτική αποκατάσταση μεσαιωνικών, δημωδών και κρητικών κειμένων.

ε) η εθνικιστική λαογραφική προσέγγιση στη δημοτική γλώσσα και ποίηση

στ) ο ασθενής, πλέον, συντηρητικός λόγος των θεσμικών δικτύων του πανεπιστημίου και της φαναριώτικης κριτικής παράδοσης.

ζ) ο κριτικός λόγος της ευρωπαϊκής λογοσύνης, με κέντρο το Παρίσι και με αφορμή τη διερεύνηση της δημοτικής γλώσσας και της λογοτεχνικής της αποτύπωσης, ο οποίος συμπορεύεται με την καλύτερη οργάνωση των ευρωπαϊκών πανεπιστημιακών τμημάτων που ερευνούν τη βυζαντινή και νεοελληνική λογοτεχνία.

Τα δίκτυα αυτά συνθέτουν τα πλέγματα του ελληνικού και ευρωπαϊκού κριτικού λόγου και μέσα από συγκρούσεις, ταυτίσεις, αμφιβολίες και βεβαιότητες, με κοινό τόπο ωστόσο τη μαχητικότητα και τους υψηλούς τόνους, προκύπτουν οι προτάσεις για την κανονικοποίηση της νεοελληνικής ποίησης.

1. Η άγουρη επιστήμη: Προσπάθειες συστηματοποίησης και έκδοσης έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας. 1865-1889.

Τις δεκαετίες 1860-1870 η εκπόνηση σύνθετων εργασιών σχετικών με την αποτίμηση και τη συστηματοποίηση της νεοελληνικής γραμματείας και γλώσσας εντείνεται. Όπως παρατηρήσαμε, ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια η ανάγκη αυτή έχει εκφραστεί, ιδιαίτερα στο δίκτυο λόγου των κοραϊκών επιγόνων. Τα φανερώματα εργασιών τέτοιου είδους στις δεκαετίες 1820-1850, που εκκινούσαν με αφορμή κυρίως γλωσσικά ή εθνικά κίνητρα, δεν επαρκεί ώστε να δικαιούμαστε να μιλάμε για κάτι παραπάνω από αποσπασματικά φανερώματα: ο Γ. Παπαθεοδώρου τις χαρακτηρίζει ως «μοναχικές αναζητήσεις» ή «ατομικές συμβολές της λογοσύνης».¹ Μπορεί οι εργασίες αυτές να ξεκίνησαν ως ατομικές πρωτοβουλίες, ωστόσο, όπως είδαμε, ακολουθούν συγκεκριμένες ιδεολογικές και μεθοδολογικές γραμμές που εκπροσωπούνται από κάποιο ευρύτερο ή πιο περιορισμένο δίκτυο-ομάδα λογοσύνης. Και οι ανέκδοτες εργασίες του Χριστόφορου Φιλητά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «μοναχική αναζήτηση», ωστόσο ο ίδιος εντάσσεται στον πυρήνα της κοραϊκής ομάδας και φέρει τα

Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Παρουσίαση Γραμματολογιών ΝΕΛ. Μια περιδιάβαση στον χώρο της Γραμματολογίας και Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (19^{ος}-20^{ος})*, <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/grammatologies/guide.html>, [2006], σ. 6.

χαρακτηριστικά της κοραϊκής σκέψης όσον αφορά τη φιλολογική του μέθοδο και στόχευση.

Επομένως, ένας από τους λόγους της απότομης πύκνωσης τέτοιων σωρευτικών-ταξινομικών εργασιών τη δεκαετία του 1860 που απέβλεπαν στην οργάνωση και την συστηματοποίηση της νεοελληνικής γλώσσας, γραμματείας και παιδείας, είναι οι προϋπάρχουσες αυτές τάσεις, όπως εκφράστηκαν από το δίκτυο των κοραϊκών, των επιγόνων του Κοραή και ορισμένων Ευρωπαίων λογίων. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Δημήτριου Μαυροφρύδη στον πρόλογο του έργου του *Εκλογή μνημείων της νεοελληνικής γλώσσας* (1866), το οποίο εντάσσεται στη διερευνητική αυτή φάση του νεοελληνικού πρωτοεπιστημονικού φιλολογικού λόγου. Η παρατήρηση αφορά κυρίως τα δημώδη έργα, τα τραγούδια και τις παροιμίες:

«Τίνες τὲ καὶ πόσοι τῶν ὁμογενῶν μετὰ τὸν καὶ ἐδῶ τὰ πρωτεῖα φέροντα Κοραὴν ἢ ἀπλᾶς προτροπᾶς εἰς τοῦτο ἐξέφρασαν δημόσια ἢ τοὺς λόγους ἔργω βεβαιοῦντες μικρᾶς ἢ μεγάλας συλλογᾶς τῆς ἀγράφου ὕλης ἐδημοσίωσαν, τούτων τὰ ὀνόματα ἔαν τις καταλέξη πού, καὶ τὴν προσήκουσαν δικαιοσύνην εἰς αὐτοὺς θ' ἀποδώσῃ καὶ οὐ μικρὸν ἔρανον εἰς τὴν νεοελληνικὴν βιβλιογραφίαν θὰ συμβάλῃ».¹

Υπό την ίδια συλλογιστική παρατηρεῖ κανείς ότι το έργο του Παπαδόπουλου-Βρετού, γνήσιος καρπός της «κοραϊκοκρατούμενης» Ιονίου Ακαδημίας, αποτέλεσε τη βάση για να αναπτυχθεί η ταξινομική αυτή μεθοδολογία. Οι βιβλιοκατάλογοι του Παύλου Λάμπρου² προβάλλονται από τον ίδιο ως συνέχεια της εργασίας του Παπαδόπουλου-Βρετού, χωρίς να λείπει η αίσθηση της ανταγωνιστικότητας.³ Στην πρωτόλεια αυτή εργασία-κατάλογο του Λάμπρου, όπως και σε αυτές του Βρετού και του Δε Κιγάλλα, η αναφορά σε εκδόσεις έργων της κρητικής λογοτεχνίας πραγματοποιείται με γνώμονα έναν περιορισμένο ερευνητικό ορίζοντα και χωρίς διάθεση σύνθεσης. Η αξία της πληροφορίας περιορίζεται στην απλή αναφορά.⁴

Ωστόσο, η κυριότερη αιτία που ήταν και καταλυτική για την πύκνωση τέτοιων εργασιών εντοπίζεται στο αγκάλιασμα των εργασιών αυτών από τους θεσμούς. Η θεσμοποίηση της ανάγκης αυτής, που της προσδίδει και έναν πιο συντονισμένο χαρακτήρα, εκφράζεται στην έκκληση του Πανεπιστημίου Αθηνών στα τέλη του 1865, μέσω του Ροδοκανάκειου Φιλολογικού Διαγωνισμού για μια ιστορία της «παρ' Έλλησι παιδείας από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821».⁵ Αποτέλεσμα του

¹ *Εκλογή μνημείων της νεωτέρης ελληνικής γλώσσας εκδιδομένη υπό Δ. Ι. Μαυροφρύδου*, Αθήνησιν 1866, σ. ιστ', σημ. 4.

² *Κατάλογος Α' σπανίων βιβλίων* [...] Αθήνα 1863, *Κατάλογος Β' σπανίων βιβλίων* [...] Αθήνα 1864 και *Κατάλογος Γ' σπανίων βιβλίων* [...] Αθήνα 1870.

³ Βλ. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος Α' σπανίων βιβλίων*, ό.π., «Πρόλογος» και Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος Γ' σπανίων βιβλίων*, ό.π., «Είδησις», σ. δ'.

⁴ Οι αναφορές στα έντυπα των κρητικών έργων που αφορούν τη δική μας εργασία είναι τα εξής. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος Α' σπανίων βιβλίων*, ό.π., σ. 9, αρ. 18: *Απόκοπος* 1667, και Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος Γ' σπανίων βιβλίων*, ό.π., σ. 18, αρ. 29: *Απόκοπος* 1721 και σ. 16-77, αρ. 211: *Ερωφίλη* 1820.

⁵ Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία* [...], Εν Αθήναις 1868, σ. β'.

θεσμικού καλέσματος υπήρξαν οι δύο γνωστές εργασίες του Ματθαίου Παρανίκα¹ και του Κωνσταντίνου Σάθα. Το έργο του Παρανίκα είναι όντως ένα σχεδιάσμα αφήγησης, όπως διατείνεται και ο τίτλος, και όχι μια αφήγηση. Η μεθοδολογική σκευή του έργου είναι ελλιπής, ωστόσο οι πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί είναι πολλές. Η εργασία φιλοδοξεί να δώσει μια γενική εικόνα της νεοελληνικής γραμματείας και παιδείας. Να σημειωθεί ότι το έργο εκδόθηκε με πρωτοβουλία και χρήματα του *Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης*.²

Το σύγγραμμα ωστόσο που βραβεύτηκε στο διαγωνισμό ήταν η *Νεοελληνική Φιλολογία* του Κωνσταντίνου Σάθα: έργο ιστοριοδιφικό και όχι ιστορικό³ με πολλά λάθη, όπως επισήμανε και η ίδια η κριτική επιτροπή του διαγωνισμού.⁴ Η συνταγή είναι γνωστή και δοκιμασμένη, ήδη από τις ανέκδοτες έρευνες του Φιλητά ή από αυτές του Χιώτη σύντομες βιογραφίες και εργογραφίες λογίων. Όπως και να έχει, το έργο αυτό και η δεξίωσή του από τη λογιόσύνη της εποχής εγκαινιάζει μια νέα εποχή στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματολογίας από το 1870 και μετά οδηγούμαστε από την αποσπασματικότητα στην πύκνωση του λόγου περί ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας. Αξίζει να σημειωθεί και η αυτοσυνειδησία του Σάθα, αναφορικά με τη συμβολή του στη συστηματοποίηση της νεοελληνικής γραμματείας. Θεωρεί το έργο του συνέχιση-προέκταση της *Νεοελληνικής Φιλολογίας* του Παπαδόπουλου-Βρετού, της ανέκδοτης έως τότε αλλά γνωστής σε όλους *Νέας Ελλάδος* του Ζαβίρα, η οποία θα εκδοθεί τέσσερα χρόνια αργότερα, ενώ γνωρίζει και την πρόιμη προκήρυξη της Ιονίου Ακαδημίας το 1812.⁵

Ο Σάθας, μετά την επιτυχία της *Νεοελληνικής Φιλολογίας* του, θα περάσει σχεδόν όλη του τη ζωή επιχορηγούμενος από το ελληνικό δημόσιο για να πραγματοποιεί ιστοριοδιφικές και φιλολογικές έρευνες σε αρχεία και βιβλιοθήκες του εξωτερικού.⁶ Ιδιαίτερα οι έρευνές του στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας αποδεικνύονται κομβικές για τη μελέτη και τη συστηματοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας.⁷ Με τον Σάθα κανονικοποιείται και η persona του ερευνητή που χρηματοδοτείται σχεδόν αποκλειστικά από το κράτος για να κάνει έρευνες με θέμα τις «εθνικές πηγές» και τα λογοτεχνικά ή ιστορικά «μνημεία». Αντίστοιχες περιπτώσεις ερευνητών οι οποίοι όμως

¹ Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνη καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (18^{ου}) εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1867.

² Βλ. ό.π., σ. η'.

³ Βλ. Γ. Παπαθεοδώρου *Παρουσίαση Γραμματολογιών ΝΕΑ*, ό.π., σ. 6.σ

⁴ Ό.π., σ. 6.

⁵ Βλ. Σάθας *Φιλολογία*, σ. α'-β'.

⁶ Βλ. Παπακώστας Legrand σ. 83-93 και σ. 97-105.

⁷ Βλ. Ό.π., σ. 91-94. Για τη συμβολή του Σάθα στη μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας βλ. και Τασούλα Μακρομιχελάκη, «Για τη συμβολή του Κωνσταντίνου Σάθα στη μελέτη της Κρητικής Λογοτεχνίας», *Νεοελληνική Λογοτεχνία και κριτική. Από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. ΙΓ' Διεθνής επιστημονική συνάντηση τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένη στη μνήμη του Παν. Μουλλά*, 3-6/11/11, επιμ.: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Αθήνα 2014, σ. 218-226.

δεν υπήρξαν αποκλειστικά κρατικοδίαιτοι, είναι οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Σπυρίδων Λάμπρος, Αναστάσιος Γούδας και Ιωάννης Σακκελίων.¹

Ως έργα που προέκυψαν μέσα από το θεσμικό δίκτυο της Αθήνας μπορούν να λογιστούν η έκδοση της *Νέας Ελλάδας* του Ζαβίρα σε επιμέλεια του Γεώργιου Π. Κρέμου² και τα *Νεοελληνικά* του Αναστάσιου Πολυζωΐδη.³ Εδώ και χρόνια Έλληνες και Ευρωπαίοι ευαγγελίζονται την έκδοσή του έργου του Ζαβίρα, ενώ πανεπιστημιακοί της Αθήνας όπως ο Ασώπιος και ο Καστόρχης, άρθρωσαν εντατικό λόγο γι' αυτό.⁴ Η εργασία του Ζαβίρα, ως η πρωιμότερη από αυτή τη σωρεία εργασιών –τη δούλεψε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια της ζωής του από το 1789-1790 μέχρι και το θάνατό του στα 1804–⁵ αποτελεί έναν πληροφοριακό βιο-εργογραφικό κατάλογο Ελλήνων λογίων. Σχετικά με τα κρητικά έργα, οι αναφορές περιορίζονται στον Κορνάρο και σε δύο κοντινές σε αυτόν εκδόσεις του *Ερωτόκριτου* (1756 και 1772),⁶ όπως και στον Χορτάκη που τον μπερδεύει με τον ιατρό Γεώργιο Χορτάκη (αδελφό του Μελέτιου). Από τις εκδόσεις της *Ερωφίλης* αναφέρει την πολύ σημαντική του 1676 και μία άγνωστη του 1688.⁷ Στην αρχή θεώρησα ότι η ημερομηνία 1688 αποτελεί τυπογραφικό λάθος που εννοούσε να αποδώσει τη γνωστή έκδοση του 1648. Ωστόσο, μια εργασία του Varban Todorov,⁸ ο οποίος συνέταξε κατάλογο για τη βιβλιοθήκη της πόλης Nyiregyhaza στην Ουγγαρία, αναφέρει μια έκδοση της *Ερωφίλης* του 1688. Να σημειωθεί ότι τα περισσότερα βιβλία και χειρόγραφα που καταγράφει ο Todorov ανήκαν στον ίδιο τον Ζαβίρα, ο οποίος κατοικούσε στην Nyiregyhaza, μια πόλη που συγκέντρωσε σημαντικό πληθυσμό Ελλήνων εμπόρων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Περιγράφοντας, όμως, το βιβλίο, ο Todorov σημειώνει ότι στο εξώφυλλο αναγράφεται η ημερομηνία 1685. Μετά από επικοινωνία μαζί του, με διαβεβαίωσε ότι πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, και ότι το βιβλίο όντως εκδόθηκε στα 1688, κάτι που συνάδει με την ημερομηνία που καταγράφει ο Ζαβίρας. Άλλωστε, στην Nyiregyhaza απόκεινται βιβλία του Ζαβίρα, όπως προείπαμε. Επομένως, είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε μία λανθάνουσα έκδοση της *Ερωφίλης*, η οποία αναπαράγει το κακό κείμενο του Κύπριου ιερέα Ματθαίου Κιγάλα⁹ και μοναδικό αντίτυπο, από όσο γνωρίζουμε, σώζεται στην Ουγγαρία. Είναι αντίτυπο του ίδιου του Ζαβίρα.

¹ Βλ. Παπακώστας Legrand σ.97.

² Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, επιμ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα 1872.

³ Α. Πολυζωΐδης, *Τα Νεοελληνικά ήτοι τα κυριώτερα συμβάντα και η κατάστασις της ελληνικής παιδείας*, τ. Α' Εν Αθήναις 1874 και τ. Β' 1875.

⁴ Βλ. τον κατατοπιστικό πρόλογο του Κρέμου, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, ό.π., ιδιαίτερα σ. ιε'-λδ'.

⁵ Για τη ζωή και το έργο του Ζαβίρα βλ. κυρίως Τ. Γριτσόπουλος, «Γεώργιος Ζαβίρας, ο Σιατιστεύς, θεράπων του λογίου Ερμή και του κερδώου», *Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 134-184.

⁶ Γ. Ζαβίρας *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, ό.π., σ. 206.

⁷ Ό.π., σ. 224.

⁸ Βλ. *Τετράδια εργασίας 22, Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books 17th-19th century*, Αθήνα, 1999, σ. 26.

⁹ Βλ. «Παράρτημα Ι».

Τέλος, ο Ζαβίρας αναφέρεται και στον Δρυμητικό ως συγγραφέα της *Βοσκοπούλας*, κατά την πεποιθήση της εποχής, και σημειώνει τις εκδόσεις του 1627 (τυπογραφικό λάθος τη μετέτρεψε σε 1621), 1752 και 1760.

Σε αντίθεση με τα περισσότερα έργα της εποχής, τα *Νεοελληνικά* του δικαστή και λογίου Πολυζωΐδη συστήνονται ως μια ολοκληρωμένη αφήγηση της νεοελληνικής ιστορίας, λογιούσης και παιδείας. Ωστόσο, οι αναφορές του στη νεοελληνική λογοτεχνία στηρίζονται σε γνωστή δευτερογενή βιβλιογραφία και δεν προσφέρουν κάτι καινούριο στην έρευνα. Το ζητούμενο εδώ ήταν μια όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη αφήγηση πανοραμικού τύπου, που να ανταποκρινόταν στην ανάγκη του έθνους για την αφηγηματοποίηση της ιστορικής διερεύνησης και την ανάδειξη μιας πλούσιας και ορισμένης πολιτισμικής του ταυτότητας. Ο λόγος του Πολυζωΐδη για την κρητική λογοτεχνία περιορίζεται στην πληροφοριακή αναφορά του *Ερωτόκριτου*, της *Ερωφίλης* και της *Βοσκοπούλας*, ως «άσθενή [...] τοῦ πολιτισμοῦ ἴχνη, ἅτινα ἤρξαντο ν' ἀναφαίνωνται ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς Ἑνετίας, ἔμελλον φεῦδ'! μὲ τοῦ πολὺ νὰ ἐξαλειφθῶσι διὰ τοῦ ἐπελθόντος τουρκικοῦ πολέμου». ¹ Η πηγή του για τα κρητικά έργα είναι ο W. Leake και τα επιφυλακτικά σχόλια του Άγγλου πρέσβη για την ποιητική αξία των έργων αυτών.

Εκτός από τη θεσμική κατοχύρωση, κι άλλος ένας παράγοντας συντέλεσε στην πύκνωση του λόγου περί ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και συστηματοποίησης της δημόδους και κρητικής λογοτεχνίας: ο ευρωπαϊκός λόγος περί ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας, ο οποίος ήδη από τα 1822 και τη *Λευκοθέα* του Iken έχει παραδώσει τα διαπιστευτήριά του. Οι Ευρωπαίοι λόγιοι είναι εκείνοι που τη δεκαετία του 1870 ασχολούνται εντατικά με τη μελέτη των λογοτεχνικών αποτυπώσεων της δημοτικής γλώσσας. Η παρατήρηση του Αμερικανού πρόξενου Charles Tuckermann είναι ενδεικτική: «Εἶναι δ' ὄντως ἄξιον περιεργείας, ὅτι ἐνῶ οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες καταγίνονται πρὸς ἀνόρθωσιν ἢ τουλάχιστον πρὸς συντήρησιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἡ καθωμιλημένη ἀπεναντίας ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν εὐρωπαϊῶν λογίων». ² Επιπλέον, αυτοτελείς μελέτες, άρθρα, κριτικές και μαθήματα γνωστοποιούνται στο ελληνικό λόγο κοινό χωρίς ιδιαίτερη καθυστέρηση στις δεκαετίες 1860-1870 είτε μέσω μεταφράσεων, είτε σε πρώτο πρόσωπο από Έλληνες που δρουν και εργάζονται στο εξωτερικό. ³

Παραδειγματικά να αναφερθούν δύο ενδιαφέροντα, ως προς τη συνάφειά μας, μαθήματα των Émile Egger (1813-1885) ⁴ και Brunet de Presle (1809-1875) ¹, τα οποία

¹ Α. Πολυζωΐδης, *Τα Νεοελληνικά*, τ. Β', ό.π., σ. 59.

² Κ. Τάκερμαν, *Οἱ Ἕλληνες σήμερα*, ό.π., σ. 157.

³ Ενδεικτικά αναφέρω μεταφράσεις αποσμάτων μαθημάτων του ελληνιστή Brunet De Presle στο *Εθνικόν Ημερόλογιον*, τ.3, Αρ. 1 (1863), σ. 176-177, τ.7, Αρ. 1 (1867), σ. 237-257, τ. 7, Αρ. 1 (1867), σ. 206-231. Βλ. και τις παραδόσεις του Émile Egger στο *Εθνικόν Ημερόλογιον*, τ.6, Αρ. 1 (1866), σ. 157-177, σ. 178-187, τ.9, Αρ. 1 (1869), σ. 422-482, σ. 651-668. Βλ. επίσης Βλ. και Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Ημερολόγιο του Ελληνιστού Ασίου (Hase)», *Εθνικόν Ημερολόγιο*, τ. 8, αρ. 1 (1868), σ. 72-75.

⁴ Anatole Bailly, *Notice sur Émile Egger. Sa vie et ses travaux*, Paris 1886. Περιληπτικά βλ. και Δ. Βικέλας, «Αιμίλιος Εγγέρος», *Εστία*, τ. 20, Αρ. 506, (1885), [*Άπαντα*, τ. 5, σ. 142-148].

μεταφράστηκαν σχεδόν αμέσως στα ελληνικά. Ο πρώτος στα 1865 μίλησε για τη φύση των νέων ελληνικών, πάντα σε σχέση με τα αρχαία.² Ο δεύτερος, καλύτερος γνώστης της νεοελληνικής γραμματείας, παραδίδει μάθημα με τίτλο «Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας».³ Πρόκειται για μια αξιολογη περιδιάβαση εισαγωγικού χαρακτήρα στα «μνημεία» της νεοελληνικής ποίησης. Για τον *Ερωτόκριτο* αναφέρονται τα εξής: «Εἰς τὴν διάλεκτον τῆς Κρήτης, μίγμα ἀρχαίων σχημάτων καὶ ξένων ἐκφράσεων, συνεγράφη τὸ ποίημα τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τὸ ὁποῖον ἔσχε πολὺν καιρὸν μεγάλην φήμην παρ' Ἑλλήσιν ὡς καὶ ἄλλα μυθιστορήματα εἰς στίχους ἐν οἷς εὗρισκον ἀναμνήσεις συγκεχυμένας τῶν ἠρωϊκῶν αἰῶνων μεμιγμένας μετὰ τῶν τῆς ἱπποτικῆς».⁴ Στα μέσα της δεκαετίας του 1860 ο λόγος για την νεοελληνική γραμματεία, και παρεμπιπτόντως για την κρητική λογοτεχνία, έχει αρχίσει να συστηματοποιείται στα ιδρύματα του Παρισιού.

Επιπλέον, ο διάυλος επικοινωνίας μεταξύ Γάλλων και Ελλήνων λογίων πλατύνεται μέσω και της ίδρυσης εταιρειών αφιερωμένων σε ελληνικά ζητήματα. Κορύφωση της συσπείρωσης των Γάλλων ελληνοστών με κοινό στόχο την επιστημονική μελέτη της νεοελληνικής φιλολογίας και την εξαγωγή της γνώσης αυτής προς την Ελλάδα αποτελεί η ίδρυση της *Association pour l'encouragement des études grecques en France* (Εταιρεία για την προώθηση των ελληνικών σπουδών στη Γαλλία) στα 1867.⁵ Ανάμεσα στους 30 ιδρυτές της ήταν οι Brunet de Presle, Émile Egger, Félix D. Dehèque, Abel-François Villemain, Ch. Gidel και Emm. Miller.⁶ Η Εταιρεία εξέδιδε κάθε χρόνο έναν τόμο-επετηρίδα με τις σημαντικές εργασίες της, το *Annuaire de l' Association pour l'encouragement des études grecques en France*. Εκεί δημοσίευσε και τις πρώτες του εργασίες ο Émile Legrand, το έργο του οποίου θα εξετάσουμε παρακάτω.

Εκείνο, ωστόσο, που καταδεικνύει ότι οι ενέργειες για συστηματοποίηση και έκδοση δημοδών και κρητικών κειμένων δεν αποτελούν πλέον μοναχικές εργασίες, αλλά

¹ Για το έργο του De Presle βλ. την πλούσια σε πληροφορίες μελέτη του Ελευθέριου Θωμά, *Οι εν Παρισίοις Ελληνοστιά και ο Βρουνέ Δε Πρέλ (Brunet de Presle)*, Εν Σύρω 1876.

² Émile Egger, «Du grec ancienne et du grec moderne», *Revue des cours littéraires de la France et d'étranger*, έτος Β', αρ. 9 (29 Ιανουαρίου 1865), σ. 143-145. Το μάθημα μεταφράστηκε και στα ελληνικά, [Émile Egger], «Περί της Αρχαίας και της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. 6, αρ. 1 (1866), σ. 178-188.

³ Brunet de Presle, «Histoire du grec moderne», *Revue des cours Littéraires de la France et de l'étranger*, έτος Γ', αρ. 16 (1866), σ. 266. Βλ. και την ελληνική μετάφραση από τον Ιωάννη Πανταζίδη: «Ιστορία της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ.7, αρ. 1 (1867), σ. 237-257.

⁴ Η μετάφραση είναι πιστή. [Brunet de Presle], «Ιστορία της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσας», ό.π., σ. 241.

⁵ Βλ. G. d'Eichtal, *Notice sur la fondation et développement de l' Association pour l'encouragement des études grecques en France*, avril 1867-avril 1877, ανάτυπο από την ετήσια επιθεώρηση της εταιρείας, Παρίσι 1877.

⁶ Βλ. Μ. Δήτσα, «Οι νεοελληνικές σπουδές στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα», ό.π., σ. 58 και κυρίως *Annuaire de l' Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τ. 5 (1871), σ. IX-X, όπου και τα ιδρυτικά μέλη της εταιρείας από τα 1867. Για την παρουσία των ελληνικών γραμμάτων στο *Annuaire*, βλ. Αλ. Πολίτης, «Από τον Φωριέλ στην Ιουλιέτα Λαμπέρ-Αδάμ: Η παρουσία της ελληνικής λογοτεχνίας στα γαλλικά γράμματα», *Πρακτικά Συνεδρίου Ελλάδα και Γαλλία τον 19^ο αιώνα*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Christophe Farnaud, Αθήνα 2012, ιδιαίτερα σ. 163.

διαγράφουν ένα ευρύ δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ Ελλήνων και ξένων λογίων είναι η πυκνή ιδιωτική αλληλογραφία τους για τα ζητήματα αυτά. Όπως θα δούμε, τα πορίσματα της γόνιμης αυτής επικοινωνίας αποτυπώνονται στην εκάστοτε εκδομένη εργασία που αφορά σε κρητικά ή δημώδη έργα. Τα τεκμήρια αυτά, σε συνδυασμό με τους προλόγους που συνοδεύουν τις δημοσιεύσεις τους, προσφέρουν την πιο ολοκληρωμένη εικόνα των εκδοτικών αυτών προσπαθειών. Émile Legrand, Κωνσταντίνος Σάθας, Δημήτριος Βικέλας, Ν. Γ. Πολίτης, Emm. Miller, Ch. Gidel, C. Bursian αποτελούν τον πρώτο σκληρό πυρήνα που έδωσε ώθηση στη συστηματοποίηση και εκδοτική αποκατάσταση των κρητικών έργων στα 1870.

Εκτός από το τεχνικό και μεθοδολογικό κομμάτι, οι εργασίες αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ως προς την ερμηνεία των κρητικών έργων από τους συντάκτες. Η ανάλυση των ερμηνευτικών αυτών προσεγγίσεων μάς φέρνει πιο κοντά και στις θεωρητικές αναζητήσεις του καιρού, οι οποίες αφορούν τη θέση των κρητικών έργων σε μια ευρύτερη υπό κατασκευή αφήγηση περί ιστορίας της νεοελληνικής γραμματείας.

1.1. Οι πρώτες προσπάθειες των Σάθα και Legrand: Παράλληλοι εκδοτικοί βίοι.

Στον πρώτο τόμο των *Ελληνικών Ανεκδότων* (1867)¹ ο Σάθας αναπτύσσει τη θεωρία του σχετικά με την καταγωγή της ομοιοκαταληξίας. Δεν δέχεται την αραβική ή φραγκική προέλευση της ομοιοκαταληξίας, όπως υποστήριζαν διάφοροι λόγιοι σαν τον Κοραή, τον Χριστόπουλο, τον Ζαμπέλιο ή τον Gidel.² Επιπλέον δεν εντοπίζει την καταγωγή της νεοελληνικής ομοιοκαταληξίας αποκλειστικά στην αρχαία γραμματεία, όπως έκανε ο Ραγκαβής, αλλά τονίζει τη σημασία της ομοιοκαταληξίας των βυζαντινών κειμένων και της σχέσης της με τα νεοελληνικά ποιήματα.³ Είναι η πρώτη φορά που πραγματοποιείται αυτή η σύνδεση, καθώς ακόμα και ο Ζαμπέλιος που ανέσυρε τη σημασία της βυζαντινής ποίησης από τη λήθη και τη συνέδεσε με τα δημοτικά τραγούδια, δεν παραδεχόταν τη σχέση της με την κρητική ποίηση, η οποία ήταν μη ελληνική κατά τον ίδιο.

Σε αυτό το πλαίσιο επιστρατεύει παραδείγματα από τα *Μερκουρίου Ανδραγαθήματα* του Τζάνε Κορωναίου, τη *Θησηίδα* (έκδ. 1529), την *Ιστορία του Ταγιαπιέρα* (έκδ. 1528) του Τριβώλη και τον *Απόκοπο*.⁴ Η έκδοση του *Απόκοπου* που χρησιμοποιεί είναι του 1667. Ο Σάθας κρίνεται ανεπαρκής ως προς τις φιλολογικές του γνώσεις για το ποίημα.⁵ Σημειώνει αρχικά: «'Αν οὐχὶ προγενέστερον, σύγχρονον τουλάχιστον τῷ ἐκδότη τῆς *Θησηίδος*, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν ποιητὴν τοῦ Ἀποκόπου, ὅστις ὠνομάζετο Μπεργαῆς, καὶ ἦτο πιθανῶς Κύπριος τῆ πατρίδα, ὡς ἐκ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος δείκνυται».⁶ Σε αυτή την ανεπάρκεια συνάδει και η αναφορά του Σάθα στη διάταξη των

¹ *Ελληνικά Ανέκδοτα. Περισυναχθέντα και εκδιδομένα εθνική δαπάνη υπό Κωνσταντίνου Ν. Σάθα [...]*, τ. Α', Αθήνα 1867.

² Ό.π., σ. οζ'.

³ Ό.π., σ. οθ'.

⁴ Βλ. ό.π., σ. π' - πθ'.

⁵ Βλ. ενδεικτικά *Απόκοπος- Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 12.

⁶ Κ. Σάθας, *Ελληνικά Ανέκδοτα*, τ. Α', ό.π., σ. πστ'.

στίχων του *Απόκοπου*. Όπως είναι γνωστό, οι δεκαπεντασύλλαβοι του ποιήματος είναι χωρισμένοι σε δίστιχα (8-7) και κάθε στροφή αποτελείται από δύο χωρισμένους δεκαπεντασύλλαβους (υποτιθέμενα τετράστιχα). Κάτι τέτοιο οδηγεί τον Σάθα σε σφάλματα. Σημειώνει: «Σύγκειται ο *Απόκοπος* εκ διακοσίων εβδομήκοντα εννέα τετραστίχων ή το όλον στίχων 1116, εξ ων 558 ομοιοκατάληκτοι· εις τούτους δεν συμπεριλαμβάνεται και το εν τω προμετωπίω δεκαπεντασύλλαβον τετράστιχον».¹ Ανθολογούνται οι πρώτοι 36 στίχοι.²

Όμως η πιο ενδιαφέρουσα παρατήρηση και συνάμα υπερερμηνεία του Σάθα, αφορά στους στίχους 291-302, οι οποίοι και ελλείψεις παρουσιάζουν και παραφθορές στην έκδοση του 1667, όπως είναι αναμενόμενο.³ Εκεί ένας νεκρός περιγράφει με καμάρι και νοσταλγία την πόλη από την οποία καταγόταν. Ο Σάθας σημειώνει πριν την παράθεση των στίχων: «Χάριν περιεργείας μεταφέρομεν και τους εξής στίχους 17 εν οίς ο ποιήσας την αλληγορίαν ταύτην Μπεργαής μνημονεύει της καταλυθείσης ελληνικής αυτοκρατορίας». Η θαυμαστή πόλη που περιγράφει ο Μπεργαδής με δεξιοτεχνία, καθώς ισορροπεί πολύ καλά ανάμεσα σε τύπους και στην προσωπικής του φωνή, δεν θα μπορούσε να είναι άλλη από την Κωνσταντινούπολη, κατά τον Σάθα. Τα αδιαμφισβήτητα βυζαντινά στοιχεία της γλώσσας του *Απόκοπου* εξυπηρετούν ιδανικά στο σχήμα που θέλει να υποστηρίξει σχετικά με τη βυζαντινή καταγωγή των κειμένων αυτών· παράδοξο είναι, βέβαια, πως τα βυζαντινά αυτά στοιχεία ερμηνεύονται ως κυπριακά από τον ίδιον.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι ήδη από τον πρώτο τόμο των *Ελληνικών Ανεκδότων*, ο Σάθας είχε γίνει γνωστός στο δίκτυο ελληνοιστών του Παρισιού, όπως φαίνεται από την εκτενή βιβλιοκριτική του Ch. Gidel, μέσα στην οποία πραγματοποιεί και διορθώσεις σε μερικές ανακρίβειες του Σάθα.⁴

Στη *Νεοελληνική Φιλολογία* οι αναφορές του Σάθα στην κρητική λογοτεχνία περιορίζονται σε τρία σύντομα σημειώματα για τον Χορτάτση, τον Κορνάρο και τον υποτιθέμενο ποιητή της *Βοσκοπούλας*, Νικόλαο Δρυμητινό. Η αναφορά στον Χορτάτση παρουσιάζει ενδιαφέρον:

«Γεώργιος Χορτάτζης. Έγεννήθη καὶ οὗτος ἐν Ρεθύμνῳ [προηγείται σημείωμα γὰρ τὸν Μελέτιο Χορτάκη] ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Χορτακῶν· πεπρωκισμένος ἐκ φύσεως μὲ λαμπρᾶν φαντασίαν ἔγραψεν εἰς κρητικὸν ἰδίωμα τὴν τραγωδίαν Ἐρωφίλην, ἐν ἣ διαλάμπει ἡ ποιητικὴ χάρις, ἡ ζωηρότης καὶ ποικιλία τῶν εἰκόνων. Καὶ ὄντως ὁ

¹ Ὁ.π., σ. πθ', σημ. 1.

² Βλ. ὁ.π., σ. πστ'-πθ'.

³ *Απόκοπος-Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 27. Παραθέτω το χωρίο όπως το αντέγραψε ο Σάθας διατηρώντας όλα τα σφάλματα και τις ελλείψεις της έκδοσης: *Ἐμᾶς ἦν ἡ πατρίδα μας, / Ὀποῦναι τὸ λογάριν, / Ὡς ἀπὸ φύσιν καὶ λοτροῦ / Ἐγεύγοντα τὸ ψάριν. / Κ' ὅπου τοῦ κόσμου ἀφέντεψεν / Τὸ μερτικὸν τὸ κάλλιον. / Ἦτον καθρέπτῃς τ' οὐρανοῦ, / Ἦτον τοῦ κόσμου εἰκόνα, / Καὶ ὡσὰν τὰ ζάρια ἔβαινεν / Τὰ ἔζη, κράτειν τόνα. / Ἦτον ἡ κρίσις τῆς σοφίας, / Τῆς βασιλείας φεγγάριν, / Μάνα τῆς πλουσιώτητος, / Καὶ τῆς στρατιᾶς ἰππάριν. / Ἦτον ἀντίθετον σκαμνὶν / Τῆς βασιλείας τῆς Ρώμης, / Καὶ τῆς ἀλαζονίας ἀγγιόν, / Καὶ τῆς διπλῆς τους γνώμης.*

⁴ Βλ. *Annuaire de l' Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τ. 3-4 (1869), σ. 96-113.

Χορτάκης ἐγένετο ὁ ἐπισημότερος Ἑλλήν ποιητῆς τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος, δυνάμενος νὰ ὑπερβῆ κατὰ φαντασίαν πολλοὺς τῶν ὕστερων ἀναφανέντων. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἀριστούργημα τοῦ Κρητὸς εἶνε πάντῃ ἄγνωστον, μεταφέρομεν ἐνταῦθα ὀλίγους στίχους πρὸς κατάδειξιν τῆς φαντασίας τοῦ ποιητοῦ».¹

Ακολουθοῦν μερικοὶ στίχοι ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Χάρου καὶ ὁ Σάθας συνεχίζει:

«Ἡ τραγωδία αὐτὴ διηρημένη εἰς πράξεις πέντε ἐξεδόθη πολλάκις ἐν Βενετία· σχολαστικὸς δὲ τις ἐτόλμησεν ἵνα ἐπιβάλλῃ χεῖρα καὶ μεταβάλλῃ τὴν γλῶσσαν, πλὴν οἱ ἐκδίδοντες μετ' οὐ πολὺ ἰδόντες τὸ λάθος ἔσπευσαν ἵνα μετατυπώσωσιν αὐτὴν εἰς τὴν πρώτην γλῶσσαν. Ἀμβρόσιος Γραδενίγος ἐπιστατήσας εἰς τὴν ὑπὸ Νικολάου Γλυκῆ ἐν ἔτει 1676 γενομένην ἀνατύπωσιν λέγει προοιμιαζόμενος».²

Ἡ σημείωση κλείνει με ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν γνωστὸ πρόλογο τοῦ Γραδενίγου. Ἡ ἀναφορά τοῦ Σάθα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον σε δύο, κυρίως, σημεία. Εἶναι ἡ πρώτη φορά που ἐξαίρεται ἡ ποίηση τοῦ Χορτάκη, μετὰ τα λόγια τοῦ Ψαλῖδα, καὶ ἰδιαίτερα με γνώμονα τὴν ἐννοια τῆς «φαντασίας», στὴν ὁποία καταφεύγει τρεῖς φορές στο σύντομο αὐτὸ σημείωμα. Ἡ «λαμπρὴ φαντασία» με τὴν ὁποία εἶναι προικισμένος ὁ ποιητῆς φαίνεται νὰ ἀφορᾷ κυρίως τὴν πλούσια καὶ γλαφυρὴ εἰκονοποιΐα τοῦ. Μπορεῖ ἡ χρῆση τῆς ἐννοιας ἀπὸ τὸν Σάθα νὰ εἶναι τυπολογικὴ καὶ νὰ πραγματοποιεῖται χωρὶς ἰδιαίτερη σκέψη, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἀπηχεῖ τα ρομαντικὰ θεωρητικὰ προτάγματα τοῦ καιροῦ ἀναφορικὰ με τὴν υψηλὴ ποίηση· «ἡ φαντασία εἶναι μὴ παραγωγικὴ δύναμη που δημιουργεῖ μὴ *ομολογία* μετὰ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἠθικῆς, καθὼς εἶναι ἡ πηγὴ καὶ τῶν δύο», παρατηρεῖ ὁ L. S. Lockridge.³

Στὸν ρομαντικὸ χαρακτήρα τῆς ιστοριογραφίας καὶ ιστοριοδιφίας τῆς ἐποχῆς μπορεῖ νὰ ἀποδοθῶν καὶ τα υπερβολικὰ λεγόμενα τοῦ Σάθα ἀναφορικὰ με τὸ ὅτι ἡ *Ερωφίλη* ἦταν παντελῶς ἄγνωστη. Ἡ *Ερωφίλη* δὲν ἐμπίπτει στὸ πεδίο τῶν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων, ὅπως ὁ *Ερωτόκριτος*, ἡ *Βοσκοπούλα* ἢ ἡ *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, ἐντούτοις σε καμία περίπτωση δὲν ἦταν παντελῶς ἄγνωστη στὸ λόγιον ἢ στὸ ευρὺ κοινόν· τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Ἡ υπερβολὴ τοῦ Σάθα ἔχει νὰ κάνει με τὴ βαρύνουσα σημασία που ἔφερε ἡ πρωτοτυπία τῆς ἀνακάλυψης στὸ δίκτυο λόγου τῶν ἐρευνητῶν που εἶχαν ἐπωμιστεῖ τὸ ἐθνικὸ ἔργο τῆς προβολῆς καὶ συστηματοποίησης τῆς δημῶδους καὶ κρητικῆς γραμματείας. Καὶ λίγο ἀργότερα, ὅταν ὁ Σάθας ξεκινᾷ γιὰ τὴς βιβλιοθήκες καὶ τα ἀρχεῖα τῆς Ἑυρώπης με κρατικὴ χορηγία, χρησιμοποιεῖ συνεχῶς τὸν ὄρο «ἀνακάλυψη». Ἐνδεικτικὰ εἶναι τα λεγόμενά του γιὰ τὸ ἀρχεῖο τῆς Βενετίας: «Ἐγὼ πρῶτος ἐξερεύνησα, ἀλλὰ συνάμα καὶ κατέταξα [...] τὸ συμβολαιογραφικόν τῆς Κρήτης ἀρχεῖον».⁴ Ἐπομένως, ὁ Σάθας βλέπει τὸν εαυτὸ του σαν ἕναν ἐξερευνητὴ που ἀνοίξε πανιὰ γιὰ ἀγνωστὸς τόπους, που πρῶτος αὐτὸς θα χαρτογραφήσει. Ἡ αἴγλη τῆς ἀνακάλυψης καὶ τῆς πρωτιάς υποσκελίζουν τὴν ἱστορικὴ καὶ γραμματολογικὴ

¹ Σάθας *Φιλολογία*, σ. 339.

² Ὁ.π., σ. 340.

³ Laurence S. Lockridge, *The Ethics of Romanticism*, Cambridge University Press 1989, σ. 79: «imagination is a productive power that creates a *homology* of art and ethics because it is the source of both».

⁴ Παπακώστας Legrand, σ. 91.

αποκατάσταση των κειμένων που επεξεργάζονται οι φιλόλογοι της εποχής. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω, όταν θα εξετάσουμε την περίπτωση του Legrand.

Το λήμμα για τον υποτιθέμενο ποιητή της *Βοσκοπούλας* είναι απλώς διεκπεραιωτικό. Ο Σάθας σημειώνει: «Νικόλαος Δριμητικός Κρής στιχουργός, συνθέσας τῷ 1627 τὴν γνωστὴν ἱστορίαν τῆς εὐμορφῆς Βοσκοπούλας, ἐκδοθεῖσαν ἐν Βενετίᾳ τῷ 1627, 1752, 1760, καὶ πολλάκις μέχρι τοῦ νῦν».¹

Εξίσου διεκπεραιωτικό είναι το σημείωμά του για τον Κορνάρο. Φαίνεται ότι η ενασχόλησή του με την *Ερωφίλη* ήρθε πρώτη σε σειρά και μετά ακολούθησε ο *Ερωτόκριτος*. Ἄλλωστε το κορναρικό ποίημα ήταν πασίγνωστο και πολυμνημονευμένο, όπως και η *Βοσκοπούλα* ἄλλωστε, με αποτέλεσμα να έρχεται δεύτερο στο εξερευνητικό ενδιαφέρον του Γαλαξιδειώτη ιστοριοδίφη. Για τον Κορνάρο σημειώνει: «Βικέντιος Κορνάρος. Κρής στιχουργός. Ἐποίησε τὸν πασίγνωστον Ἐρωτόκριτον, ἐκδοθέντα Ἐνετίησι 1756, 1772 καὶ ἀπειράκις μέχρι τούδε».² Δεν μπόηκε καν στον κόπο να ξανακοιτάξει τον Παπαδόπουλο-Βρετό, ο οποίος βιβλιογραφεί την έκδοση του 1737.³

Παρόλα αυτά, ο Σάθας δημοσιεύει περίπου ένα χρόνο μετά μια σύντομη σημείωση για το πρόσωπο του Κορνάρου.⁴ Ουσιαστικά, αναδημοσιεύει ένα συμβόλαιο του 1561 από την εργασία των Miklosich και Müller⁵ σχετικά με κάποιον Vincenzo Cornaro, τον οποίο ο Σάθας ταυτίζει αυθαίρετα με τον ποιητή.⁶ Σε αυτή τη μικρή μελέτη μνημονεύει σε υποσημείωση την έκδοση του 1737.⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρώτες γραμμές της μελέτης του, στις οποίες ο Σάθας επιθυμεί να τονίσει τη λαϊκή απήχηση του ποιήματος και δεν αρκείται σε γνωστές μαρτυρίες, αλλά παραδίδει προσωπικές παρατηρήσεις για το θέμα. Η τυπολογικά πλέον εδραιωμένη σχέση Κορνάρου και Όμηρου, που δημιούργησε ο Κοραΐς, είναι επίσης παρούσα:

«Οἱ ἐν τῷ δημοτικῷ τούτῳ Ὀμήρῳ ἦρωες Ἐρωτόκριτος καὶ Ἄρετοῦσα ἐπέχουσιν ἰδίως παρὰ τοῖς ἡμετέροις ναυτικοῖς τὴν θέσιν τῶν πάλαι ἡρώων τῆς Ἰλιάδος τὰ δ' ἐν αὐτῷ δίστιχα περὶ ἔρωτος διαφοροτρόπως ἠλλιωμένα ψάλλονται ἐν ταῖς ἀγυαῖς καὶ τοῖς συμποσίοις, ἐξ ἀγνίας δὲ περισυναχθέντα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τίνων Γερμανῶν ὡς δημοτικὰ ἄσματα. Εἰς Πειραιᾶ κατερχόμενος τις ἢ ἄλλας ναυτικᾶς πόλεις ἐπισκεπτόμενος βλέπει τὰς λέμβους καὶ τὰ πλοῖα φέροντα ὡς ἐπὶ τῷ πολὺ ἐν τῶν δυὸ τούτων ὀνομάτων μετ' ἐπισυνημμένης ζωγραφίας κατὰ τὴν φαντασίαν τοῦ γράφοντος παριστώσης τοὺς δυὸ ἐραστᾶς τὸ δὲ περιεργότερον, ὅτι ἐπὶ τῶν χειρῶν τῶν συνειθίζουσιν οἱ ναῦται καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν τοῦ ὄχλου ἵνα φέρωσι, κατ' ἔλεεινὸν τῶν γιαντισάρων ἔθιμον, τὰς εἰκόνας ταύτας ἐποδύνως κεντωμένας διὰ βελονῶν ἐμβαπτομένων εἰς διάλυσιν πυρίτιδος καὶ κινναβάρους».⁸

¹ Σάθας *Φιλολογία*, σ. 406.

² Ὁ.π., σ. 603.

³ Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Β', ὁ.π., σ. 47.

⁴ Κ. Σάθας, «Περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ *Ερωτοκρίτου*», *Ιλισός*, τ. 1. αρ. 9 (1869), 264-266.

⁵ F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 3, Vienna 1865, 265 κ.ε.

⁶ Για το ζήτημα βλέπε *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. 4'.

⁷ Κ. Σάθας, «Περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ *Ερωτοκρίτου*», ὁ.π., σ. 265, σημ. 1.

⁸ Ὁ.π., σ. 265.

Παρ' όλες τις ενδιαφέρουσες και σκαμπρόζικες λαογραφικές παρατηρήσεις του Σάθα σχετικά με τη διάχυση του *Ερωτόκριτου* στη λαϊκή κουλτούρα, η βιαστική του προσέγγιση στην εκδοτική παράδοση του έργου, προκάλεσε άμεσο αντίλογο.

Κάτι τέτοιο δείχνει άρθρο του Ι. Π. Γκινάκα στο περιοδικό *Λισσός* την ίδια χρονιά, το οποίο αφορά την πρώτη έκδοση του *Ερωτόκριτου*.¹ Ο Γκινάκας είναι ο πρώτος που φέρνει στο φως και την επικαιρότητα την edition princeps του *Ερωτόκριτου*. Η ανακάλυψή του προβάλλεται από τον ίδιο ως η ιδανική απόδειξη της μέριμνας που έδειξαν οι πολιορκούμενοι Κρήτες για τα λογοτεχνικά τους μνημεία. Η έκδοση του 1713 προσλαμβάνεται ως διασωθέν εθνικό κειμήλιο:

«Λέγω μόνον περι τοῦ προκειμένου Ἑρωτοκρίτου, ὅτι ὁ Κ. Σάθας ἐν τῇ νεοελληνικῇ φιλολογίᾳ αὐτοῦ ὡς πρώτην ἔκδοσιν θεωρεῖ τὴν τοῦ 1756, ἑτέραν δὲ τὴν τοῦ 1772, λησμονήσας ἢ μὴ λαβῶν ὑπ' ὄψιν τὰς πρὸ αὐτῶν ὑπὸ Α. Βρετοῦ σημειουμένας τοῦ 1737 καὶ 1748, καὶ ἀναφέρων μόνον τὰς ἐν τῷ μεταξὺ ὑπ' ἐκείνου ἀγνοοῦντος παραλειφθήσας πρὸ τοῦ 1789, ἧτις πρέπει νὰ λογισθῇ ἑβδόμη, κατὰ τὴν ὑπὸ Βρετοῦ σημειῶσιν ὅτι ἡ τοῦ 1748 εἶναι ἡ τετάρτη. Ἐπίσης νομίζω ὅτι ἔλησμονήσασκε τὴν πρὸς αὐτὸν παρατήρησίν μου μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου του, ὅτι ἡ παρ' ἐμοὶ ἀναμφισβητήτως πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἑρωτοκρίτου εἶναι τοῦ 1713, καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ προλόγου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἐξάγεται, ὁ μὲν ποιητὴς Κορνάρος ἤκμαζε πολὺ πρὶν τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης τὸ δὲ ἐκτυπωθὲν παλαιὸν ποίημα ἐλήφθη ἐκ τῶν σωζομένων χειρογράφων τῶν περιφερομένων εἰς χεῖρας τῶν τότε πολλαχοῦ τῶν νήσων διασπαρέντων [...] Ἄς μὴν θρηνῶμεν δὲ τὴν τότε ὑποδούλωσιν τῆς πολυπαθοῦς βασιλίδος τῶν τῆς μεσογείου νήσων [...] διότι οἱ βαρέως φέροντες τὴν δουλείαν Κρήτες ἐγένοντο μὲν ἀνάστατοι, ἀλλὰ δὲν κατεστράφησαν καθ' ὀλοκληρίαν ὡς σήμερον, ἀλλὰ κὰν τὰ τιμιώτερα αὐτῶν σκευὴ καὶ αὐτὰ τῶν ποιημάτων τὰ χειρόγραφα δὲν ἀπώλεσαν [...] διότι τότε δὲν εἶχε ἀναδειχθῆ ἀκόμη οὔτε φθόνος τῶν ἑσπερίων (πλὴν τῶν ἐπὶ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ἀντιχρίστου πάπα), οὔτε πλεονεξία τῶν ὁμοθηρίσκων, οὔτε προδοσία τῶν ὁμοεθνῶν ἀρχόντων».²

Η παρέμβαση του Γκινάκα κλείνει με την παράθεση της αφιέρωσης του Βόρτολη και το «τοῖς εντευξομένοις» από την έκδοση του 1713. Με την παρέμβαση του Γκινάκα στα 1869 εγκαινιάζεται, θα λέγαμε, και η περίοδος για μια περισσότερο στοχευμένη προσέγγιση ως προς τη φιλολογική, ιστορική και γραμματολογική αποκατάσταση των κρητικών έργων. Βέβαια είναι πολύ εύκολ, να ολισθήσει κανείς και πέρα από το φιλολογικό λόγο και να προβάλλει, με αφορμή το εκάστοτε κρητικό κείμενο, αστήριχτες ερμηνευτικές προτάσεις ευθυγραμμισμένες με το προσωπικό γραμματολογικό του και ιστοριονομικό του σχήμα ή τις κυρίαρχες ιδεοληψίες της εποχής. Στην περίπτωση του Γκινάκα, για παράδειγμα, η γνωστοποίηση της πρώτης έκδοσης του *Ερωτόκριτου* καταλήγει σε πατριωτικό παράπονο.

*

¹ Ι. Π. Γκινάκας, «Η πρώτη έκδοσις του Ερωτοκρίτου», *Λισσός*, τ. 1., αρ. 11 (1869)

² Ο.π., σ. 320.

Όπως και να έχει, ο λόγος του Σάθα για την κρητική λογοτεχνία στα χρόνια 1868-1869¹ και κυρίως η θεσμική επικύρωση της *Νεοελληνικής Φιλολογίας* του, έκαναν γνωστό το όνομά του και στους ευρωπαίους μελετητές, κυρίως στους Γάλλους. Στα 1869 ο Γάλλος νεοελληνιστής Charles Gidel, ήδη καταξιωμένος για το έργο του *Études sur la littérature grecque moderne* (Παρίσι 1866) αποτιμά θετικά το έργο του Σάθα *Ελληνικά Ανέκδοτα* (Αθήνα 1867) στο περιοδικό της *Association*.² Στα 1869 είναι που ξεκινάει και η ουσιαστική συνεργασία του Legrand με τον Σάθα.

Ο Émile Legrand (1841-1903)³ αποτελεί το κεντρικότερο πρόσωπο στο δίκτυο λόγου της ανεύρεσης, της συστηματοποίησης και της εκδοτικής αποκατάστασης των κρητικών και δημωδών έργων της νεοελληνικής γραμματείας τον 19^ο αιώνα. Ο Legrand εμφανίστηκε την περίοδο που άρχισε να πυκνώνει ο λόγος των Γάλλων ελληνοιστών για τα νεοελληνικά, οι σπουδές των οποίων μέχρι και τα μέσα του 1860 στο Παρίσι μπορούν να χαρακτηριστούν αποσπασματικές.⁴ Εκτός από τον ιδανικό συγχρονισμό με την καλύτερη οργάνωση των νεοελληνικών σπουδών στο Παρίσι, οι λόγοι που οδήγησαν τον Legrand στην έρευνα της δημώδους και κρητικής λογοτεχνίας μπορούν να εντοπιστούν και σε βιογραφικά στοιχεία. Ο Legrand κατάγεται από μια αγροτική οικογένεια της γαλλικής επαρχίας, χωρίς πανεπιστημιακές σπουδές, με μεγάλο όμως ζήλο για τα γράμματα. Ίσως αυτή η αποχή του από τις ακαδημαϊκές σπουδές, οι οποίες θα τον έστρεφαν στα κλασικά ελληνικά, είναι που τον ώθησε στο ανεξερεύνητο πεδίο των νέων ελληνικών.⁵ Ένα φρέσκο μάτι σε ένα νέο πεδίο. Και ακόμη το γεγονός ότι ο θείος του Legrand πολέμησε ως εθελοντής στην Κρήτη στα 1866,⁶ καθώς η κρητική επανάσταση αφύπνισε τα φιλελληνικά αισθήματα των Ευρωπαίων, ίσως να έπαιξε κάποιο ρόλο στην αγάπη του Legrand για την κρητική λογοτεχνία.

Στα 1869 ο Legrand, δύο χρόνια πριν του ανατεθεί η διδασκαλία ελληνικών στην École Nationale des Langues Orientales,⁷ εγκαινιάζει την πολύ σημαντική για τα νεοελληνικά γράμματα σειρά *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique* με την έκδοση της *Βοσκοπούλας*. Το κείμενο και η εκδοτική του αποκατάσταση απασχόλησε τον Legrand, καθώς δείχνουν οι τρεις διαδοχικές εκδόσεις του (1869, 1870 και 1900), με την τελευταία μόνο να γίνεται με βάση την edition

¹ Αξίζει να μνημονευτεί και η πρώιμη εργασία του, «Νικόλαος Παπαδόπουλος ο Κρης», *Χρυσάλλις*, 4 (1866), σ. 647-648.

² Βλ. Ch. Gidel, «[Βιβλιοκρισία], *Ανέκδοτα Ελληνικά*, par M. Contantin Sathas», *Annuaire del'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, τ. 3 (1869), σ. 96-113. Μάλιστα ο Gidel εμμένει στο νεαρό της ηλικίας του Σάθα και στο ότι κατάφερε να πάρει επιχορηγήσεις για το έργο του, κάτι που για τον Γάλλο νεοελληνιστή ερμηνεύεται θετικά όσον αφορά το θεσμικό ενδιαφέρον για τη νεοελληνική έρευνα.

³ Για τη ζωή και το έργο του Legrand βλ. Hubert Pernot, «Notice sur la vie et les oeuvres d' Émile Legrand», *Bibliographie Hellénique*, XV-XVI, τ. Δ', Παρίσι 1906, σ. VII-XLIII και Mariane Ditsa, *La contribution d'Émile Legrand aux études néo-hellénique*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Παρίσι, Σορβόνη 1974.

⁴ Βλ. Μ. Δήτσα, «Οι νεοελληνικές σπουδές στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα», ό.π., σ. 58.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 58.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 58.

⁷ Βλ. Παπακώστας Legrand, σ. 26.

princeps του ποιήματος (1627).¹ Το ποίημα αυτό μοιάζει να βρισκόταν «κοντά στην καρδιά του», μιας και η πρώτη του σκέψη ήταν να το μεταφράσει, αλλά θεώρησε τελικά ότι η μεταφορά του σε ξένη γλώσσα θα κατέστρεφε το ειδυλλιακό και γνήσια ελληνικό, όπως νόμιζε, περιβάλλον του ποιήματος.²

Για την πρώτη έκδοση του 1869 ο Legrand κατέφυγε στη βοήθεια του Σάθα, ο οποίος, όπως αναφέραμε, ήταν ήδη γνωστός στους ελληνοιστές του Παρισιού. Η συμβολή του Σάθα στην έκδοση του Legrand στη *Βοσκοπούλα* γνωστοποιείται από ένα εκτενές γράμμα που στέλνει ο πρώτος στον δεύτερο. Απόσπασμα που αφορά πληροφορίες για τη *Βοσκοπούλα* και τον υποτιθέμενο ποιητή της έχει δημοσιευτεί στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης από τον Legrand.³ Γράφει ο Σάθας στις 5/17 Ιουνίου 1869:

«Τῆς Βοσκοπούλας εὔρον παλαιὸν ἀντίτυπο ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ, ἐξ οὐ λαβῶν ἀντίγραφόν σας στέλλω· καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐφύλαξα τὴν ἑλλεινὴν ὀρθογραφίαν τοῦ ἐντύπου, ἐπισυνάπτω καὶ ἐν ἀντίτυπον ἐκ τῶν Βενετῶν νεωτέρων ἐκδόσεων, καθ' ὅλα ἀπαράλλακτόν του παλαιοῦ. Ἐγὼ νομίζω, ὅτι δὲν πρέπει νὰ φυλαχθῆ ἡ ὀρθογραφία τοῦ παλαιοῦ ἀντιτύπου, διότι οἱ τότε συντάκται καὶ ἐκδῶται αὐθαίρετως ἔγραφον, ἄνευ ὠρισμένων κανόνων ὀρθογραφίας, καὶ πολλάκις μίαν καὶ τὴν αὐτὴν λέξιν διαφοροτρόπως ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ ἔγραφον. Αὐτὴ εἶνε ἡ γνώμη μου, πλὴν ὑμεῖς πράξατε ὅπως καλλίτερα ἐγκρίνετε μετὰ τοῦ σοφοῦ ἑλληνοιστοῦ κυρίου Βρουνὲ Δεπρέλ.

Περὶ τοῦ ποιητοῦ τῆς Βοσκοπούλας Νικολάου Δριμυτικοῦ οὐδὲν ἄλλον γνωρίζομεν, εἰμὴ ὅ,τι αὐτὸς οὗτος ἐν τέλει τοῦ ποιήματός του λέγει περὶ αὐτοῦ. Φαίνεται, ὅτι ὁ ἐν τῇ Βοσκοπούλᾳ περιγραφόμενος ἔρως, καὶ παραφροσύνη τοῦ δυστυχοῦς βοσκοῦ ἀληθῶς συνέβησαν. Τὸ δὲ ρωμαντικὸν τοῦτο ἐπεισόδιον συνταράξαν τὴν νῆσον Κρήτην ἐγένετο ὑπόθεσις πολλῶν ποιημάτων, ὡς λέγει ἐν τέλει ὁ Δριμυτικός, θεωρῶν ὠραιότερον πάντων τὸ ἐδικόν του. Μὴ γνωρίζοντες οὐδὲν ἕτερον τῶν τοιούτων περὶ Βοσκοπούλας ποιημάτων, δὲν δυνάμεθα ἐν μέτρῳ συγκρίσεως ν' ἀποφανθῶμεν περὶ τῆς ὑπεροχῆς ἢ μὴ τοῦ ὄντως ὠραίου στιχοῦργήματος τοῦ Δριμυτικοῦ».⁴

Η πρώτη έκδοση της *Βοσκοπούλας* από τον Legrand αποτελεί, όπως φαίνεται από τα παραπάνω, καρπός συνεργασίας με τον Σάθα. Το «παλαιόν αντίτυπο» πρέπει να υποθέσουμε πως είναι η έκδοση του 1666, η οποία βρισκόταν μέχρι και πρότινος στην ΕΒΕ.⁵ Από το γράμμα φαίνεται και η εκδοτική «ασυνέπεια» του Σάθα, ο οποίος προβαίνει προβαίνει σε ορθογραφικές «διορθώσεις». Οι παρεμβάσεις δεν παρουσιάζονται κάπου

¹ Βλ. Émile Legrand, *La Belle Bergère poème en dialecte crétois* [...], Paris 1900, όπου και οι δύο πρόλογοι των προγενέστερων εκδόσεων.

² Βλ. *Η εύμορφη Βοσκοπούλα. Ποίημα Νικολάου Δριμυτικού* [...] Εν Παρισίοις 1869, σ. 4.

³ Ό.π., σ. 4-5.

⁴ Παπακώστας Legrand, σ. 222-223. Ολόκληρο το γράμμα καλύπτει τις σελίδες 221-230. Πρόκειται για ένα εκτενές γράμμα, μέσω του οποίου γνωστοποιείται η εργασία του Σάθα πάνω σε δημόδη έργα, όπως η *Ιστορία του Ταγαπιέρα* του Τριβώλη και άλλα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως ο Σάθας είναι εκείνος που παροτρύνει τον Legrand να εκδώσει τη *Γραμματική* του Νικόλαου Σοφιανού. Κάτι που πραγματοποιεί στα 1870 (αρ. 6 της *Collection*)

⁵ Το προσωπικό της ΕΒΕ με ενημέρωσε πως το αντίτυπο λανθάνει.

συστηματοποιημένες, παρά αποστέλλεται αντίτυπο μεταγενέστερης έκδοσης –ξανά δεν κατονομάζεται η χρονολογία– το οποίο θα είχε πρόσθετα σφάλματα. Τελικά ο Legrand δημοσιεύει τη «διορθωμένη» αντιγραφή του Σάθα. Οι κινήσεις αυτές προδίδουν την πρωιμότητα του εγχειρήματος. Η επιστήμη της εκδοτικής για τα νεοελληνικά έργα ήταν ακόμα ένα αχαρτογράφητο πεδίο και οι όποιες προσπάθειες υλοποιούνταν με αυθαίρετα, μη επιστημονικά κριτήρια.

Η παρατήρηση του Σάθα σχετικά με την αληθινή υπόσταση της ιστορίας της *Βοσκοπούλας* που μάλιστα είχε συντάραξει την Κρήτη, φέρνει στο προσκήνιο δύο σημαντικά ζητήματα. Κατ' αρχάς για πρώτη φορά διαφαίνεται η τάση του Σάθα να υπερερμηνεύει τα πράγματα και να θέτει στην υπηρεσία της επιστήμης τη φαντασία του, κάτι το οποίο θα μας απασχολήσει και παρακάτω. Ο Σάθας θεωρεί πως από τον επίλογο του Δρυμητινού μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η ιστορία της *Βοσκοπούλας* βασίζεται σε πραγματικό γεγονός.¹ Η *Βοσκοπούλα* ήταν ένα πολυδιαβασμένο ποίημα, μέρη του οποίου είχαν περάσει στην προφορική παράδοση και κάτι τέτοιο οδηγούσε τη λογισύνη στη σφαλερή εξίσωση με τα δημοτικά τραγούδια, πολλά από τα οποία στηρίζονταν σε αληθινά γεγονότα. Η παρερμηνεία του Σάθα πιθανότατα πηγάζει από αυτή την εξίσωση, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι πρώτες αυτές εκδοτικές και ερμηνευτικές προσπάθειες έμοιαζαν με αγώνα δρόμου, όπως θα δούμε παρακάτω, και το στοιχείο της βιασύνης υπερέχει της σχολαστικής και μεθοδικής προσέγγισης. Να σημειωθεί, τέλος, πως ο Legrand είναι προσεκτικότερος και δεν αναπαράγει τις παρερμηνείες του Σάθα στην εισαγωγή της πρώτης έκδοσης.

Παρόλα τα λάθη και τη μικρή, τελικά, αξία της πρώτης αυτής εκδοτικής προσπάθειας αποκατάστασης της *Βοσκοπούλας*, η έκδοση χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό. Στην *Πανδώρα* σημειώνεται από τον Ιωσήφ Δε-Κιγάλλα:

«Τὴν Εὐμορφὴν Βοσκοπούλα τὴν φιλοπονηθεῖσαν μικρὸν μετὰ τὸ πρῶτον τέταρτόν της ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος, τὶς δὲν γνωρίζει; Οἱ ξένοι φιλόλογοι ἀνύμνησαν, αὐτὴν καὶ τὰ ἐν Βενετία ἑλληνικὰ πιεστήρια πολλάκις ἀπὸ τοῦ 1627 ἐξέδοντο αὐτὴν εἰς φῶς. Ταύτης ἔκδοσις ἐγένετο πρὸ μικροῦ καὶ ἐν Παρισίοις ὑπὸ τοῦ Κ. Αἰμιλίου Λεγράνδου [...], σκοπὸν ἔχοντα νὰ ἀνεύρη καὶ νὰ δημοσιεύσῃ πολλὰ μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ πρὸ τοῦ Ἀγῶνος χρόνων· ἤρξατο δὲ ἀπὸ τῆς Βοσκοπούλας γεύματος χάριν, ὡς θὰ ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι. Ἐννοεῖται πόσων ἐπαινῶν ἄξια εἶναι τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου τούτου, τῶν ὁποίων τὴν προθυμίαν ἀνάγκη νὰ συντρέξωμεν καὶ ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες παντοιοτρόπος».²

Η αυλαία ανέβηκε και το εθνικό έργο των εκδόσεων παλαιότερων νεοελληνικών κειμένων ξεκίνησε.

¹ Βλ. *Απόκοπος-Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 81, όπου και ο επίλογος του Δρυμητινού.

² *Πανδώρα*, τ. 20, αρ. 466 (1869), σ. 200.

1.1.1. Το δίκτυο του Legrand και οι εκδόσεις των κρητικών ποιημάτων: Βοσκοπούλα

Ο Legrand εκδίδει στα 1870 ξανά τη *Βοσκοπούλα*.¹ Οι αλλαγές σε σχέση με την πρώτη έκδοση είναι ασήμαντες καθώς περιορίζονται σε ορισμένες ορθογραφικές επεμβάσεις.

Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης ο Legrand προβαίνει και σε μια πολύ σύντομη ανάλυση του ποιήματος. Η ανάλυση αυτή πραγματοποιείται μετά από παρότρυνση του Dehèque. Ο διάσημος, ηλικιωμένος τότε, νομικός και ελληνιστής Dehèque, ο οποίος, όπως έχουμε δει, στα 1836 είχε μεταφράσει τον *Ερωτόκριτο* στα γαλλικά, αποστέλλει γράμμα στον Legrand στα 1869 όπου επαινεί την πρώτη έκδοση της *Βοσκοπούλας* και τον καλεί να επιχειρήσει και μια ανάλυση στο ποίημα, για διευκόλυνση του γαλλικού κοινού.² Τα λιγοστά λόγια του Legrand αναλώνονται στην περίληψη του ποιήματος και στην εξύμνηση της γλώσσας και της ποιητικότητας του κειμένου· το αποκαλεί «πραγματικό λογοτεχνικό μαργαριτάρι» (*vraie perle littéraire*).³ Για τον ποιητή σημειώνει πως καταφέρνει να χειριστεί αριστοτεχνικά τις επιρροές του από την ιταλική και λατινική γραμματεία, ενώ η μελωδικότητα του στίχου και της κρητικής διαλέκτου είναι απaráμιλλη.⁴

Ούτε ο Legrand καταφέρνει να αποφύγει την παγίδα της λαογραφικής πρόσληψης του κειμένου και δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τον Σάθα. Με αφορμή τα λόγια του Fauriel, κατά τα οποία η *Βοσκοπούλα* είναι ένα «ειδύλλιο αρκετά πρωτόγονο»⁵, ο Legrand επισημαίνει πως στο ποίημα διαφαίνονται τα ήθη των Σφακιανών βοσκών.⁶ Φαίνεται πως η εικόνα του «ευγενούς βαρβάρου», που έχει κατακτήσει τη Δύση από τα χρόνια του Διαφωτισμού, είναι ακόμα δυνατή και μπορεί να προσαρμοστεί στα εκ λαογραφικής φρενίτιδας ανασηματοδοτούμενα κρητικά βουνά. Δεν είναι παράταιρο ως προς αυτό ότι στις σελίδες 37-39 ο Legrand δημοσιεύει μια νησιώτικη παραλλαγή της *Βοσκοπούλας*, την οποία ερανίζει από το *Εθνικό Ημερολόγιο* του Βρετού.⁷ Η προφορική διάδοση των κρητικών ποιημάτων, τα οποία λόγιοι και μη γνώριζαν σχεδόν αποκλειστικά, μέχρι τα 1870, από τις βενετικές εκδόσεις, μοιάζει να λειτουργεί αναχωματικά, μέχρι ένα σημείο, για την κριτική τους αποκατάσταση. Η έννοια του ευρήματος υπερσικιάζει τη μεθοδολογική συνέπεια από την οποία έπρεπε να διέπεται μια κριτική έκδοση και οδηγεί σε ερμηνευτικά ατοπήματα.

Τέλος, στις σελίδες 41-44 παραθέτει ορισμένες σημειώσεις σχετικές με γλωσσικούς τύπους και την ορθογραφία χάρη στη βοήθεια του λογίου Κυριάκου Λαμπρύλλου και του Σάθα.⁸

¹ *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique. No 1. La Belle Bergère par. N. Drimytikos. Second Édition. Paris MDCCCLXX [1870a].*

² Το επίμαχο απόσπασμα από το γράμμα δημοσιεύεται στον πρόλογο του Legrand. Βλ. Έ. Legrand, *Collection 1: La Belle Bergere*, ό.π., σ. 10-11.

³ Ό.π., σ. 14.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 14-15.

⁵ Βλ. C. Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Α΄*, ό.π., σ. 24.

⁶ Βλ. Έ. Legrand, *Collection 1: La Belle Bergere*, ό.π., σ. 12.

⁷ «Δημοτικά άσματα εκ των εν τω Αιγέω Πελάγει. Συλλεχθέντα και το πρώτον δημοσιευόμενα», *Εθνικό Ημερολόγιο*, τ. 8 (1868), σ. 13-16.

⁸ Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. 41 και σ. 44.

Η εκδοτική περιπέτεια όμως της *Βοσκοπούλας* δεν τελειώνει για τον Legrand παρά στα 1900. Καθώς είναι στα μέσα της δεκαετίας του 1890, οπότεν και εντοπίζει την πρώτη έκδοση του ποιήματος (1627)¹, με αφορμή τη σύνταξη της μεγαλόπνοης *Bibliographie Hellénique*. Επομένως, η edition princeps εκδίδεται με διορθώσεις του Legrand (οι αρνητικές γραφές στο περιθώριο) στις 30 Δεκεμβρίου του 1899, αφού έχει παραδεχθεί στον πρόλογο, πιο ώριμος πια, τον βιαστικό και διεκπεραιωτικό χαρακτήρα των πρώτων εκδόσεων του ποιήματος.²

1.1.2. Απόκοπος

Ο ακούραστος Legrand, στο πλαίσιο αυτού του δημιουργικού αγώνα δρόμου της εκδοτικής νεοελληνικών κειμένων που ονόμασε *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique*, εκδίδει στα 1870 τον *Απόκοπο*.³ Πρόκειται ουσιαστικά για εκδοτική πρόταση και εργασία του Ισίδωρου Σκυλίτση, όπως φαίνεται από το γράμμα του τελευταίου στον Legrand, συνταγμένο στις 21/02/1870 στο Παρίσι, το οποίο περιέχεται στον πρόλογο της έκδοσης.⁴ Αφού επαινείται η εκδοτική σειρά του Legrand, ο Σκυλίτσης σημειώνει:

«Ἄν θελήσετε, ἔχω καγῶ νὰ προσθέσω εἰς τὴν ὑμετέραν συλλογὴν ποίημα τί τετυπωμένον ἐν Βενετία τῷ ἔτει 1667 καὶ ἐπιγραφόμενον Ἄποκοπος. Βρῦει ὅμως τὸ ἔργον τυπογραφικῶν παροραμάτων καὶ ἔχει χρεῖαν ἀντιγραφῆς, κόπου τὸν ὅποιον ἀσμενῶς θὰ ἀνελάμβανα, ἂν ἐθεωρεῖτε τὸ ἐν λόγῳ ποίημα καλὸν διὰ τὴν ὑμετέραν συλλογὴν, ὡς ἐγὼ τὸ νομίζω».⁵

Λίγες μέρες αργότερα (27/02/1870), και προφανώς μετά από θετική απάντηση του Legrand, ο Σκυλίτσης τού ξαναγράφει, ζητώντας μεταγενέστερη έκδοση του έργου, ώστε να προβεί σε αντιβολή:

«Ἐὰν ἔχετε καὶ ἄλλην τινὰ ἔκδοση τοῦ Ἀποκόπου, νεωτέραν, ὡς λέγετε, αὐτὴ θὰ μ' ἐβοήθη πολὺ πρὸς ἀντιγραφὴν τῆς παλαιᾶς, βρυούσης σφαλμάτων καὶ φερούσης μὲ ἐν πολλοῖς εἰς ἀπορίαν. Σπεύσατε λοιπὸν παρακαλῶ, νὰ μοὶ διαβιβάσητε τὴν ἔκδοσιν ἣν κέκτησθε, καὶ θὰ ἐνασχοληθῶ τότε πάραυτα εἰς τὴν ἀντιγραφὴν, ἔχων ὑπ' ὄψιν ἀμφοτέρας τᾶς ἐκδόσεις καὶ διατελῶν προθυμότατος ὑμῖν».⁶

Η έκδοση που ζητάει ο Σκυλίτσης είναι πιθανότατα του 1721, την οποία ο Legrand έμαθε από τον κατάλογο του Π. Λάμπρου και αυτήν αναφέρει μόνο ως μεταγενέστερη στον

¹ É. Legrand, *Bibliographie Hellénique* XVII, τ. Α', Paris 1894, σ. 253-254, αρ. 173.

² Βλ. É. Legrand, *La Belle Bergère poème en dialecte crétois*, ό.π., σ. 15.

³ *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique. No 9. Apokopos ou le ropos du soir par Bergaès*, Paris 1870.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 5-6.

⁵ Ό.π., σ. 5-6.

⁶ É. Legrand, *Fac-Similés d'écritures grecques du dix-neuvième-siècle*, Paris, χ.χ. [1901], σ. 28. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

πρόλογο.¹ Ο Legrand θεωρεί την έκδοση του 1667 ως πρώτη και αυτή του 1721 ως δεύτερη.² Από ό,τι φαίνεται, ο Legrand δεν του έκανε το χατίρι κι έτσι ο Σκυλίτσης προχώρησε σε μία απλή αντιγραφή με υπομνηματισμό, που αφορούσε κυρίως σε γλωσσικές επεξηγήσεις, ανεπαρκείς βέβαια, προδίδοντας έτσι την αμηχανία και την έλλειψη κατάρτισης Ελλήνων λογίων όσον αφορά την κρητική ποίηση.

Ο Σκυλίτσης βρίσκεται αντιμέτωπος με δύο σοβαρά προβλήματα. Πρώτον έχει να αντιμετωπίσει ένα αρκετά φθαρμένο κείμενο λόγω των ανατυπώσεων και δεύτερον τη δική του άγνοια. Πολλοί είναι οι τύποι που είτε παραδίδονται λάθος, είτε του φαντάζουν ανεξήγητοι: *δικά* (δοικά)³, *γκανίζουν* (κανύζουν)⁴, *διαβατικόν* (διαβαστικόν), *κι οπίσω τους σταλάγισουν* (κι οπίσω τους τ' αλλάγι τους), *κουφολούπην*⁵, *αθηβολήν* (αθιβολήν)⁶, *αγκυνάριν* (αγκινάριν), *κιντινάριν*⁷. Ακόμα και τον συνηθισμένο και γνωστό τύπο *ξάζει*⁸ θεωρεί «τυπογραφικόν παρόραμα».⁹ Επιπλέον, Επιπλέον, ο Σκυλίτσης, μετά τον Σάθα, θεωρεί πως η περιγραφόμενη σπουδαία πόλη από τον νεκρό στους στίχους 291-304 είναι η Κωνσταντινούπολη.¹⁰

Μπορεί η εργασία του Σκυλίτση, η οποία στο εξώφυλλο τουλάχιστον τυπώνεται κάτω από το όνομα του Legrand, να είναι από τη βάση της μεθοδολογικά προβληματική και να παρουσιάζει πολλές αδυναμίες, αλλά καταδεικνύει κάτι άλλο σημαντικό. Η *Collection* του Legrand ήταν που πυροδότησε το ενδιαφέρον των Ελλήνων λογίων για τη φιλολογική «αποκατάσταση» των κρητικών έργων στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και στις αρχές του 1870. Να μη μας διαφεύγει ότι ο εικοσιεξάχρονος Σκυλίτσης στα 1845, όπως έχουμε εξετάσει παραπάνω, καταφέρεται εναντίον των «λαϊκών» κρητικών έργων, καθώς διέπονται από ευτελείς ιδέες. Στα εξήντα του, όταν οι καιροί έχουν αλλάξει και τα κρητικά έργα πια λογίζονται ως εν δυνάμει εθνικά μνημεία της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας προς αναστύλωση, ο ίδιος βάζει το λιθαράκι του πάντα μετά την έμμεση παρότρυνση ενός «ξένου».

Τέλος, για να ολοκληρωθεί ο σχολιασμός της έκδοσης αυτής, αξίζει να σημειωθούν μερικές παρατηρήσεις στον πρόλογο του Legrand. Ο πιο ενημερωμένος αναφορικά με τα γλωσσικά Legrand διαφωνεί με την αβάσιμη εικασία του Σάθα ότι ο Μπεργαδής είναι Κύπριος. Αρχικά, επικαλείται το ιστορικό έργο του Αθανάσιου Σακελλαρίου (1826-1901) σχετικό με την Κύπρο και καταλήγει πως μετά από εξέταση των τεκμηρίων του Σακελλαρίου για την κυπριακή γλώσσα, δεν μπορεί να βρει κάποια σχέση με τη γλώσσα του Μπεργαδή. Τέλος, επικαλείται και την παλαιότερη παρατήρηση του Παπαδόπουλου-

¹ Βλ. Έ. Legrand *Collection 9: Apokopos*, ό.π., σ. 7.

² Βλ. ό.π., σ. 7.

³ Ό.π., σ. 19.

⁴ Ό.π., σ. 20.

⁵ Ό.π., σ. 21.

⁶ Ό.π., σ. 22.

⁷ Ό.π., σ. 24.

⁸ Ό.π., σ. 24.

⁹ Βλ. ό.π., σ. 24, σημ. 6.

¹⁰ Βλ. ό.π., σ. 25, σημ. 13: «Η Κωνσταντινούπολις εννοείται, ως φαίνεται. Καθέδρα αντίθετος προς την της Ρώμης».

Βρετού αναφορικά με τα πολλά στοιχεία από την κρητική διάλεκτο στον *Απόκοπο*.¹ Παρόλα αυτά η μικτή δημώδης γλώσσα του *Απόκοπου*, το ενδεικτικό αυτό στοιχείο πρωιμότητας του έργου, αποτέλεσε πονοκέφαλο για τους πρώτους αυτούς ερευνητές, καθώς η παραπάνω εξίσωση (μικτή γλώσσα ίσον πρωιμότητα) δεν είχε συλληφθεί. Ο Legrand χωρίς να είναι σίγουρος ή επαρκώς γνώστης, εικάζει πως το έργο θα μπορούσε να είναι γραμμένο στην Κρήτη, στη Ρόδο ή στα Κύθηρα.² Το πεδίο της κρητικής διαλέκτου είναι ακόμα αδιευκύνητο. Η απουσία αυτή, σε συνδυασμό με τον περισσότερο λαογραφικό και αρχαιολογικό παρά φιλολογικό χαρακτήρα των πρώτων αυτών προσεγγίσεων, δίνει χώρο για παρανοήσεις και «εφευρέσεις» όπως ροδίτικη ή κυθηραία διάλεκτο.

Ο Legrand κάνει λόγο και για δαντικές απιχήσεις,³ κυρίως λόγω του μοτίβου της κατάβασης, αλλά και του διαλόγου στους στίχους 225-228. Η τελευταία αυτή παρατήρηση ανήκει στον Ισίδωρο Σκυλίτση.⁴ Επίσης, δεν θα μπορούσαν να λείπουν οι αναμενόμενες αναλογίες με δημοτικά τραγούδια, τα οποία εδώ λογίζονται ως πηγές για ορισμένους στίχους του *Απόκοπου*.⁵ Όπως έχει παρατηρήσει ο Αλεξίου: «Όταν υπάρχει συγκεκριμένη εξάρτηση, τότε είναι βέβαιο ότι το δημοτικό τραγούδι πηγάζει από τον *Απόκοπο* και όχι αντίστροφα».⁶

Όπως και στην περίπτωση της *Βοσκοπούλας* έτσι και εδώ, ο Legrand εκδίδει και πάλο τον *Απόκοπο* δέκα χρόνια μετά, στα 1881,⁷ καθώς συντάσσοντας την *Bibliographie Hellénique* ανακάλυψε παλαιότερες του 1667 εκδόσεις του έργου. Η συγκεκριμένη έκδοση εντάσσεται στον δεύτερο τόμο της σειράς *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, η οποία και αυτή, μαζί με την *Collection*, αποτελούν τις σημαντικότερες εκδοτικές απόπειρες δημοδών και κρητικών έργων τον 19^ο αιώνα. Το κείμενο που παραδίδει ο Legrand συνίσταται από αντιβολή της δεύτερης έκδοσης του 1534 και του χειρογράφου της Βιέννης⁸, οι γραφές του οποίου παρατίθενται σε υπόμνημα.

Όμως, ούτε αυτή η εκδοτική εργασία φαίνεται να είναι του Legrand. Σε γράμμα του Legrand στον Νικόλαο Γ. Πολίτη στα 1880 διαβάζουμε: «Θὰ πραγματοποιήσασα συμπληρωματικά καὶ μία καινούρια ἔκδοση τοῦ Ἄποκοπου, μίας κι ἐπιθυμεῖτε νὰ μοῦ δώσετε τὴν ἀντιβολή πού πραγματοποιήσατε στὸ Μόναχο».⁹ Φαίνεται πως ο Πολίτης,

¹ Βλ. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Β', ό.π., σ. 34, αρ. 59. Βλ. Έ. Legrand *Collection 9: Αποκοπος*, ό.π., σ. 7.

² Βλ. Έ. Legrand *Collection 9: Αποκοπος*, ό.π., σ.7.

³ Για το ζήτημα αυτό βλ. τις παρατηρήσεις του Αλεξίου στο *Απόκοπος-Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 12-13.

⁴ Βλ. Έ. Legrand *Collection 9: Αποκοπος*, ό.π., σ. 22, σημ. 5.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 8-12.

⁶ *Απόκοπος-Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 13.

⁷ Βλ. Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', Παρίσι 1881, σ. LXVI-LXVIII και σ. 94-122, όπου εισαγωγή και κείμενο.

⁸ Codex Vindobonensis Theologicus Graecus 244 φ. 38-103. Το χειρόγραφο επισημάνθηκε στον Legrand από τον συνάδελφο νεοελληνιστή και φίλο του Wagner. Βλ. Έ. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. LXVII.

⁹ M. Ditsa, *La contribution d'Émile Legrand aux études néo-hellénique*, ό.π., σ. 228, αρ. 11: «J' y ajouterai une nouvelle édit. de l'Απόκοπος puisque vous voulez bien m'en donner la collation que vous avez faite à Munich».

όπως και ο Σκυλίτσης πριν από αυτόν, είχε γράψει στον Legrand, επιθυμώντας να συμμετάσχει στις εκδοτικές πρωτοβουλίες του Γάλλου. Ο Πολίτης έκανε τις μεταπτυχιακές του σπουδές την περίοδο εκείνη στο Μόναχο (1876-1880) και προφανώς μπορούσε με ευκολία να μελετήσει την έκδοση του 1535, αντίτυπο της οποίας βρισκόταν από τότε στη Βασιλική Βιβλιοθήκη του Μονάχου. Ενόσω εκπονούσε το μεταπτυχιακό του, ο Πολίτης έστειλε περιγραφές εντύπων στον Legrand για την *Bibliographie Hellénique* του τελευταίου, αν και δεν μνημονεύεται κάπου μες στο έργο το όνομά του.¹

Να προστεθεί ότι ο Legrand ζητάει, σε άλλο γράμμα τον Οκτώβριο του 1880, από τον Πολίτη να γράψει μια μικρή μελέτη για το ποίημα του Μπεργαδή, ώστε να συμπεριληφθεί στην εισαγωγή της έκδοσης στην *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, η οποία βρισκόταν τότε στο τυπογραφείο.² Κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε και πρέπει να υποθέσουμε πως ο Πολίτης δεν πρόλαβε να ανταποκριθεί στην «επί του πιεστηρίου» πρόταση του Legrand. Στην έκδοση του ποιήματος, τελικά, το όνομα του Πολίτη δεν αναφέρεται πουθενά. Άλλωστε, η εργασία αυτή θα πρέπει να απέφερε στον φοιτητή Πολίτη και κάποιο χρηματικό ποσό.

Η αλληλογραφία Πολίτη-Legrand είναι σημαντική για δύο λόγους. Αρχικά διαγράφεται καλύτερα το ευρύ δίκτυο συνεργασίας του Legrand με Έλληνες «υπό διάπλαση» λογίους, με αφορμή την έκδοση κρητικών έργων. Κυρίως όμως, η αλληλογραφία αυτή καταδεικνύει πως ο Ν. Γ. Πολίτης είχε εκδηλώσει από νωρίς ερευνητικό ενδιαφέρον για την κρητική λογοτεχνία: ενδιαφέρον που θα αποκρυσταλλωθεί στην εκτενή μελέτη του για τον *Ερωτόκριτο* στα 1909, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.³

Η δεύτερη έκδοση του *Απόκοπου* από τους Legrand/Πολίτη, είναι καλύτερη από την πρώτη, αν και δεν λείπουν οι παρανοήσεις και οι παραδιορθώσεις.⁴ Στη σύντομη εισαγωγή του ο Legrand παρουσιάζει το ποίημα ως σάτιρα των ζωντανών που ξεχνούν τους νεκρούς.⁵ Η ερμηνεία αυτή επαναλαμβάνεται και από ξένους μελετητές στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.⁶ Ήταν ακόμα νωρίς για να μπορεί να αποκωδικοποιηθεί ο λεπτός λυρισμός του Μπεργαδή και να αποκαλυφθεί η αίσθηση ενός ισχυρού *memento vivere* που ορθώνεται έναντι της κυριαρχίας του μεσαιωνικού *memento mori*. Παρόλα αυτά, ο Legrand επισημαίνει πως ενώ δεν είναι απίθανο ο *Απόκοπος* να απηχεί κάποιο παλιότερο άγνωστο ποίημα της ανατολής (*poème*

¹ Βλ. Παπακώστας Legrand, σ. 135, σημ. 222 και Μ. Ditsa, *La contribution d'Émile Legrand aux études néo-helléniques*, ό.π., σ. 213-217.

² Παπακώστας Legrand, σ. 236, αρ. 14: «Je vous rappelle, cher ami, que vous m'avez promis une petite étude sur l'Apocopos de Bergaès. Si vous pouvez me l'envoyer bientôt, elle paraîtra dans la préface du 2e vol. de ma Biblioth. gr. vulgaire, qui est sous presse».

³ Ν. Γ. Πολίτης, «Δημόδη βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. Α' (1909), σ. 19-70.

⁴ Βλ. *Απόκοπος-Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 16.

⁵ É. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. LXVII: «L'Apocopos ou Repos est une satire de la promptitude que le vivantes mettent à oublier les morts».

⁶ Πρβλ. Karl Krumbacher, «Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur», *Zweite Ausgabe* (1897), σ. 818.

occidental), πρόκειται για ένα εξαιρετικά πρωτότυπο ποίημα.¹ Παρακάτω φαίνεται πως ο Legrand παραδίδεται στη γλωσσική ιδιαιτερότητα του *Απόκοπου* και θα προτιμούσε να είχε μεταφράσει το έργο, αν ο χώρος το επέτρεπε, έτσι ώστε να είναι κατανοητότερο από τους Γάλλους αναγνώστες.² Τα λεγόμενα αυτά καταδεικνύουν και τη βασική στοχοθεσία του εκδοτικού έργου του Legrand: το έργο απευθύνεται κυρίως σε Ευρωπαίους αναγνώστες και έχει χαρακτήρα γνωστοποιητικό.

Επιπλέον, ο Legrand προτείνει λανθασμένα και ως πιθανό όνομα του ποιητή το *Μπερναδής*. Ακόμα πιο παράλογη φαντάζει η συλλογιστική του όταν μιλάει για πιθανό υποκοριστικό *Μπερναρδάκης*, φέρνοντας ως παράδειγμα το όνομα του Δημήτριου Βερναρδάκη, το οποίο από τυπογραφική αβλεψία αποδόθηκε ως *Βερναρδάκης* στο έργο του *Γραυμομαχία* (1854).³

Τέλος, η εκτενής βιβλιοκρισία του Ch. Gidel στους πρώτους τόμους της *Collection* είναι ένα κείμενο που μπορεί να ερμηνευθεί και ως εγχείρημα αυτογνωσίας των Γάλλων ελληνοστών του Παρισιού.⁴ Ο *Απόκοπος* για τον Gidel είναι ένα ηθικοδιδασκτικό κείμενο (*rièze morale*)⁵ και εκεί που ο Legrand σταματά, όσον αφορά τις ενδεχόμενες πηγές του ποιήματος, ο Gidel προσπαθεί να εντοπίσει κάποιες γενικές ομοιότητες με ένα μεσαιωνικό θεολογικό σύγγραμμα του Γάλλου θεολόγου του 13^{ου} αιώνα Hugo de Miramar.⁶ Ο Gidel, όπως και ο Legrand εντάσσει, αναπόφευκτα, τον *Απόκοπο* στα θρησκευτικά διδακτικά πονήματα που άνθισαν στον Μεσαίωνα της Δύσης.

1.1.3. Ερωφίλη

Στον ίδιο τόμο της *Bibliothèque Grecque Vulgaire* ο Legrand εκδίδει και το λατινογράμματο χειρόγραφο της *Ερωφίλης*.⁷ Πρόκειται για το χειρόγραφο της Ιστορικής Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Αρ. Θ 62(16), το οποίο σώζει καλές γραφές, μα είναι ελλιπές.⁸ Η εργασία αυτή εκδόθηκε πρώτη φορά στα 1875 αυτοτελώς σε 25 αντίτυπα, κάτι που την καθιστούσε εξαιρετικά δυσεύρετη⁹ και έτσι ο Legrand την συμπεριλαμβάνει στα 1881 στον δεύτερο τόμο της *Vulgaire*. Η ιστορία της έκδοσης παρουσιάζει ενδιαφέρον.

¹ Βλ. Έ. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. LXVII.

² Βλ. ό.π., σ. LXVII-LXVIII.

³ Βλ. ό.π., σ. LXVIII.

⁴ Ch. Gidel, «Bibliographie», *Revue Archéologique*, τ. 22 (1870-1871), σ. 183-191.

⁵ Ό.π., σ. 190.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 190-191.

⁷ Βλ. Έ. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. 335-399.

⁸ Βλ. *Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκίτη, σ. 13.

⁹ *Érophile. Tragédie en cinq actes de Georges Chortatzis. Texte du Manuscrit Autographe du Poète [...]* Paris 1875. Ο Pernot τοποθετεί την έκδοση λανθασμένα στα 1877, H. Pernot, «Notice sur la vie et les oeuvres d'Émile Legrand», ό.π., σ. XXXIII. Βλ. και την επιστολή του Σάθα προς τον Legrand στις 28 Οκτωβρίου 1877, Παπακώστας Legrand, σ. 308, αρ. 38: «Vous me dites que vous publiez seulement le texte mutilé de Chortazzis; alors c'est une réimpression du même texte que vous aviez déjà tiré sur 25 exemplaires. Je vous prie de m'envoyer un exemplaire aussitôt pour en faire mention».

Το χειρόγραφο ανήκε στον Legrand στα 1881,¹ όμως εκείνος που το είχε ανακαλύψει και του το είχε στείλει δέκα χρόνια πριν ήταν ο φίλος του και γνωστός ελληνιστής Wilhelm Wagner (1843-1880).² Ο Wagner είχε συχνή αλληλογραφία με τον Legrand στις αρχές της δεκαετίας του 1870, ενώ παρακολουθούσε με συνέπεια τις εκδοτικές προσπάθειες του τελευταίου.³ Ο Wagner έχει εντοπίσει στα 1873 το λατινογράμματο χειρόγραφο της *Ερωφίλης*, το οποίο μες στον ενθουσιασμό του θεωρεί πως είναι αυτόγραφο του Χορτάτση, χωρίς όμως να το τεκμηριώνει. Σε γράμμα του στον Legrand σημειώνει: «Κατέχω έναν τέτοιον θησαυρό όπως το αυτόγραφο του Χορτάτση» και παροτρύνει τον Legrand να προβεί σε έκδοση αφού του το στείλει.⁴ Ακόμα και πριν εντοπίσει το χειρόγραφο, ο Wagner είχε δηλώσει στον Legrand την ανάγκη για μια έκδοση της *Ερωφίλης*.⁵

Τον Ιανουάριο του 1874 ξεκινά την αντιβολή του λατινογράμματος χειρογράφου με το ελληνογράμματο χειρογράφου του Μονάχου. Φέρνει την εργασία εις πέρας και στέλνει την αντιβολή στον Legrand τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς.⁶ Παράλληλα, ο Legrand αποζητούσε ήδη από το 1872 την έκδοση του 1676 σε επιμέλεια του Αλοΐσιου-Αμβρόσιου Γραδενίγου, η οποία σώζει και την καλύτερη γραφή της τραγωδίας, σε σύγκριση με τις προγενέστερες εκδόσεις που είχε επιμεληθεί ο Κύπριος ιερέας Ματθαίος Κιγάλας και είχε επέμβει δραστικά στον ιδιωματικό χαρακτήρα της γλώσσας της τραγωδίας. Ο Legrand στρέφεται στον Σάθα για βοήθεια. Όμως η έρευνα του Σάθα δεν έφερε καρπούς, καθώς γράφει στον Legrand στις 01/05/1872

«Δυστυχώς έν ταῖς ένταύθα βιβλιοθήκαις δέν εύρίσκεται ή ζητουμένη υπό Γραδενίγου έκδοσις τῆς Έρωφίλης τοῦ Χορτάτση ή μόνη έν τῆ Μαρκιανῆ περιωζόμενῃ εἶναι ή έν 1772 άνατύπωσις αὐτῆς, ἴσως κατά Γραδενίγου, μετά τῶν έντερμεδίων. “Ωστε άδυνατῶ νά έκπληρώσω τήν θέλησίν σου».⁷

Ο Legrand έψαχνε διακαώς μέχρι την τελευταία στιγμή την έκδοση του 1676. Στο verso της πρώτης σελίδας (πριν τη σελίδα τίτλου) στην σπάνια έκδοση του 1875 υπάρχει η

¹ Βλ. Έ. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. ΧC.

² Για βιογραφικά στοιχεία όπως και για την προγενέστερη βιβλιογραφία για τη ζωή του Wagner βλ. Αθαν. Ε. Καραθανάσης, *Η αρχή των νεοελληνικών σπουδών. Πενήντα τρία σχολιασμένα γράμματα του Wagner στον Legrand*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 17-21.

³ Για την αλληλογραφία τους βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Η αρχή των νεοελληνικών σπουδών*, ό.π. Δυστυχώς ο Καραθανάσης δεν προέβη σε δημοσίευση των γραμμάτων. Προτίμησε να πραγματοποιήσει περιλήψεις (!) με λίγα σχόλια για το κάθε γράμμα (σύνολο 53 γράμματα). Η αλληλογραφία τους απόκειται στην Bibliothèque Nationale του Παρισιού στο χφ. Suppl. grec. 1312 και θα ήταν ευτύχημα να εκδωθούν. Το ότι ο Wagner παρακολουθούσε τον Legrand από τα πρώτα του βήματα φαίνεται στην εύστοχη βιβλιοκρισία που πραγματοποιεί για την *Collection* στην αγγλική εφημερίδα *The Academy*, τ. 1, αρ. 9 (Σάββατο 11 Ιουνίου 1870), 245-246.

⁴ Βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Η αρχή των νεοελληνικών σπουδών*, ό.π., σ. 46: Επιστολή 16 (11/04/1873). Απόδοση δική μου στο: «I obtain such a treasure as Chortatzis autograph-ms!».

⁵ Ό.π., σ. 23: Επιστολή 1 (11/01/1872).

⁶ Βλ. Ό.π., σ. 69 και σ. 83: Επιστολή 31 (15/01/1874) και Επιστολή 39 (08/06/1874).

⁷ Παπακώστας Legrand, σ. 293-294, αρ. 27. Αντίτυπο της έκδοσης του 1676 υπάρχει πλέον στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη με αρ. 14236 και Dramm. 233, βλ. *Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκίτη, σ. 12 σημ. 3.

σημείωση: «Les personnes qui posséderaient un exemplaire de l'édition d' *Érophile*, donnée en 1676, à Venise, par Ambroise Gradenigo, sont priées de vouloir bien le communiquer à M. Émile Legrand». Στα 1880 ο αρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Νικόλαος Κατραμής σώζει την πληροφορία ότι αντίτυπο της έκδοσης του 1676 εντοπίζεται στην πλούσια βιβλιοθήκη του ζωγράφου και αγιογράφου Σπυρίδωνα Πελεκάση.¹ Ο Legrand προσπάθησε ανεπιτυχώς να επικοινωνήσει με τον Ζακύνθιο ζωγράφο.²

Τελικά, όπως είπαμε, ο Legrand εκδίδει στα 1875 το λατινογράμματο χειρόγραφο χωρίς σχόλια και σημειώσεις. Ο Legrand θεώρησε πως μια αντιβολή μεταξύ του λατινογράμματος χειρόγραφου και του ελληνογράμματος χειρόγραφου του Μονάχου θα οδηγούσε ένα ελλιπές και φθαρμένο κείμενο, μακριά από το πρωτότυπο. Ο Wagner δηλώνει την απογοήτευσή του που η αντιβολή του δεν βοήθησε τον Legrand.³ Ο τελευταίος, επίσης, αναπαράγει χωρίς ενδιασμό την άποψη του Wagner πως το λατινογράμματο χειρόγραφο είναι αυτόγραφο του Χορτάση ακόμα και στην έκδοση του 1881.⁴

Η εισαγωγή για την *Ερωφίλη* στον δεύτερο τόμο της *Bibliothèque Grecque Vulgaire* είναι πλούσια για τα δεδομένα της εποχής.⁵ Συγκεντρωμένα είναι πολλά στοιχεία για τον Χορτάση (πηγές Μπιουναλή, Αλάτιου και Παπαδόπουλου), την προφορική διάχυση του έργου, προγενέστερες κρίσεις (Leake, Fauriel και Bartholdy), καθώς και οι εκδόσεις που γνώριζε μέχρι τότε ο Legrand (1637, 1646, 1772, 1804 και 1820). Ο Legrand εμμένει κυρίως στην αξία της έκδοσης του Γραδενίγου σε αντίθεση με αυτή του Κιγάλα, δηλαδή στο ζήτημα της καθαρότητας και της διατήρησης της ιδιοματικής γλώσσας.⁶

Αλλά ο Legrand δεν προβαίνει σε κριτική έκδοση του έργου. Σίγουρα ένας λόγος για την απόφαση αυτή είναι το ότι δεν έχει στα χέρια του την καλή έκδοση του 1676. Επιπλέον, επισημαίνει σχετικά ότι μια κριτική έκδοση με πηγές το χειρόγραφο του Μονάχου και την έκδοση του 1772 θα είχε ως αποτέλεσμα ένα τελείως ανομοιογενές κείμενο.⁷ Και οι δύο λόγοι φωτίζουν την εκδοτική του ευσυνειδησία. Πέραν όμως από την εκδοτική ευσυνειδησία του Legrand, ο Σάθας είχε ήδη εκδώσει στα 1879 την *Ερωφίλη* του 1772.⁸ Θεωρώ πως την εποχή εκείνη οι εκδόσεις των «μνημείων» της νεοελληνικής λογοτεχνίας αντλούσαν την αίγλη τους από το στοιχείο της πρωτοτυπίας

¹ Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, Εν Ζακύνθω 1880, σ. 227. Για τον Σπυρίδωνα Πελεκάση βλ. το σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Σπυρίδωνα Δε Βιάζη, «Σπυρίδων Πελεκάσης», *Πινακοθήκη*, τ. 16, αρ. 181 (1916), σ. 6, όπου και μνεία για την πλούσια βιβλιοθήκη του.

² É. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. XCVIII-XCIX.

³ Α. Ε. Καραθανάσης, *Η αρχή των νεοελληνικών σπουδών*, ό.π., σ. 87: Επιστολή 43 (09/09/1874). Να σημειωθεί πως ο Wagner είχε αντιγράψει και στείλει στον Legrand τον *Απόκοπο* του χφ. της Βιέννης στα 1874 επίσης (βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Η αρχή των νεοελληνικών σπουδών*, ό.π., σ. 86 και σ. 87: Επιστολή 42, 03/07/1874 και Επιστολή 43, 09/09/1874). Ούτε αυτό χρησιμοποίησε ο Legrand. Άλλωστε, το χφ. της Βιέννης δίνει ένα φθαρμένο κείμενο και είναι γραμμένο με αμέλεια. Βλ. *Απόκοπος-Βοσκοπούλα* Αλεξίου, σ. 16.

⁴ Βλ. É. Legrand *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', ό.π., σ. XCVII.

⁵ Βλ. ό.π., σ. LXXXVI-CVII.

⁶ Βλ. ό.π., σ. XCV-XCIX.

⁷ Βλ. ό.π., σ. CVII.

⁸ Κ. Ν. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, Εν Βενετία 1879, σ. 283-467.

και της καινοφάνειας, σε αντίθεση με τη σημερινή αντίληψη περί κριτικής έκδοσης. Κοινώς, ο Legrand δεν διέθετε τις αναγκαίες πηγές ώστε να προβεί σε μία έκδοση της *Ερωφίλης* που θα αντικαθιστούσε αυτήν του Σάθα. Η έννοια της κριτικής αποκατάστασης ενός κειμένου δεν είχε καλλιεργηθεί ακόμα στο παρθένο πεδίο της εκδοτικής νεοελληνικών έργων, καθώς πολλά από τα κείμενα που αποτελούν σήμερα τον Κανόνα της δημόδους και της κρητικής λογοτεχνίας είχαν μόλις ανακαλυφθεί. Παρόλα αυτά, το ατελέσφορο μα επίμονο κυνήγι της έκδοσης του 1676 από τον Legrand, καταδεικνύει, αν μη τι άλλο, μια περισσότερο υποψιασμένη ματιά, σε σχέση με το επίπεδο της επιστήμης της νεοελληνικής φιλολογίας, στο ζήτημα της εκδοτικής νεοελληνικών έργων.

Στα 1872 πυκνώνει ο λόγος για την *Ερωφίλη* από τους Legrand, Σάθα και Wagner και ξεκινούν να αναζητούν τη χειρόγραφο και έντυπη παράδοσή της ώστε να προβούν σε έκδοση του κειμένου. Η μελέτη που πυροδότησε την έντονη αυτή κινητικότητα γύρω από την τραγωδία του Χορτάτση ήταν η εκτενής και γνωστή μελέτη του Γερμανού φιλόλογου, αρχαιολόγου και γεωγράφου C. Bursian που εκδόθηκε στα 1870.¹ Οι Αλεξίου-Αποσκήτη έχουν προβεί σε επαρκή ανάλυση της μελέτης του Bursian.² Η μελέτη μελέτη είναι πολύτιμη καθώς πρώτος ο Bursian μέσα από σχολαστική και πειστική ανάλυση παρουσιάζει για πρώτη φορά την *Orbecche* του Giraldi ως κύρια πηγή της *Ερωφίλης*. Παρόλο που το κείμενο της τραγωδίας που είχε μπροστά του ο Bursian ήταν από το προβληματικό χειρόγραφο του Μονάχου,³ η ανάλυσή του είναι εύστοχη όσον αφορά τις αντιπαραβολές των σκηνών από τα δύο έργα. Φυσικά δεν λείπουν τα ατοπήματα, όπως για παράδειγμα ο εντοπισμός γενικών συσχετισμών ανάμεσα στα χορικά της *Ερωφίλης* και χορικά από αρχαιοελληνικές τραγωδίες. Όπως και να έχει, η ανάλυση του Bursian τοποθετεί την *Ερωφίλη* στο σωστό γραμματολογικό πλαίσιο και φωτίζει τη δυναμική συνομιλία της τραγωδίας με αντίστοιχα έργα της Ιταλικής Αναγέννησης. Όπως σημειώνει και ο Wagner στη βιβλιοκρισία του:

«Είναι ευρύτερα γνωστό το πόσο πολύ επηρέασε η δραματική λογοτεχνία της Ιταλίας του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα τους δραματικούς συγγραφείς της υπόλοιπης Ευρώπης, ούτε χρειάζεται να θυμίσουμε στους σπουδαστές του ελισαβετιανού θεάτρου το γεγονός ότι στην Αγγλία, περισσότερο από κάθε άλλη χώρα, η μελέτη της ιταλικής λογοτεχνίας έδωσε την πρώτη ώθηση και προώθησε την ανάπτυξη των σπουδαίων θεατρικών αριστουργημάτων της εποχής. Έχει ενδιαφέρον να ιχνηλατήσουμε την επιρροή που άσκησαν οι Ιταλοί δραματουργοί σε άλλα έθνη, στο πεδίο της ελληνικής λογοτεχνίας της ίδιας περιόδου, τα έργα της οποίας φαίνεται να είναι ολωσδιόλου εξαρτημένα από ξένες πηγές».⁴

¹ «Erophile, vulgaergriechische Tragoedie von Georgios Chortatzes aus Kreta», *Abhandlungen der Kaiserlichen Saeschlichen Gesellschaft der Wissenschaften* XII, Leipzig 1870, σ. 549-635.

² Βλ. *Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκήτη, σ. 27-35.

³ Βλ. τη θετική βιβλιοκρισία του Wagner στο έργο του Bursian στην εφημερίδα *The Academy*, τ. 2. (1^η Μαρτίου 1871), σ. 168.

⁴ Ό.π., σ. 167. Απόδοση δική μου στο: «It is well known how greatly the dramatic literature of Italy in the 16th and 17th centuries influenced the dramatic writers of the other European countries, nor need we

Με την εργασία του Bursian και τα λόγια του Wagner, η κρητική λογοτεχνία έχει τοποθετηθεί, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870, στο πεδίο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, μέσω της κριτικής αποτίμησής της από το δίκτυο της ευρωπαϊκής λογοισύνης.

Συμπληρωματικά στην εργασία του Bursian, λειτουργεί και το αντίστοιχο σημείο από τον προωθημένο, για την εποχή, πρόλογο του Σάθα στο *Κρητικό Θέατρο*.¹ Το έργο αυτό είναι καρπός των ερευνών του Σάθα στη Βενετία, στην οποία είχε εγκατασταθεί από το 1871 και αποτελούσε το ορμητήριό του για περιστασιακά ταξίδια σε κοντινές ευρωπαϊκές πόλεις.² Ο Σάθας δουλεύει με την έκδοση της *Ερωφίλης* του 1772, την οποία και τυπώνει, οπότε έχει ένα πλεονέκτημα έναντι του Bursian. Παρόλα αυτά, η μελέτη του Γερμανού λειτουργεί ως μόνιμο σημείο αναφοράς για την εργασία του Σάθα.³ Το πιο επιτυχές εύρημα του Σάθα έγκειται στον εντοπισμό της δεύτερης πηγής της *Ερωφίλης*, της τραγωδίας του Ιταλού Antonio Cammelli il Pistoia, *Filostrato e Panfila*.⁴ Σωστή είναι και η παρατήρηση του Σάθα, αναφορικά με την καλύτερη διαχείριση του φρικώδους στοιχείου από τον Χορτάτση σε σχέση με τον Giraldis, κάτι που έχει παρατηρήσει και ο Bursian. Ο Σάθας σημειώνει:

«Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Γιράλδης καταπλήττει τοὺς ἀκροατὰς διὰ τὴν συσσωρεύσεως τῶν τρομερῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας ἀπῆλθον οἱ τότε χρόνοι καὶ ἡ μὴ ἀνεπτυγμένη καλαισθησία, ὁ Χορτάκης προσπαθεῖ νὰ συγκινήσῃ διὰ τῆς τέχνης μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ τρόμου».⁵

Επιπλέον, ο Σάθας σωστά θεωρεί ότι το λατινογράμματο χειρόγραφο της *Ερωφίλης* δεν είναι αυτόγραφο του ποιητή,⁶ σε αντίθεση με τον Wagner, ο οποίος παρασύρθηκε από ενθουσιασμό, αλλά και άγνοια της βενετοκρητικής εποχής.

Η εργασία του Σάθα άνοιξε τον δρόμο για την ανακάλυψη και μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας, η οποία τον καιρό του ενέπιπτε στο πεδίο της Μεσαιωνικής Λογοτεχνίας. Γνωστοποίησε, για πρώτη φορά, τους θησαυρούς του αρχείου της Κοινότητας της Βενετίας στο ερευνητικό κοινό και αποτέλεσε ταυτόχρονα ένα πρώτο κάλεσμα στους ερευνητές. Οι θησαυροί του αρχείου παρομοιάζονται με «ναυάγια-μνημεία» που περιμένουν χρόνια τώρα τον εξερευνητή τους.⁷

remind the students of the Elizabethan drama of the fact that in England more than in any other country the study of the Italian literature gave the first impulse to, and promoted the growth of, the great dramatic masterpieces of that age. It is interesting to trace the influence exercised by the Italian dramatists upon other nations to the field of the Greek literature of the period, whose productions appear to be wholly depended on foreign sources».

¹ Βλ. Κ. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, Εν Βενετία 1879, σ. νζ'-ζα'.

² Βλ. Παπακώστας Legrand, ιδιαίτερα σ. 89-90

³ Βλ. Κ. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, ό.π., σ. ξστ'-σ'.

⁴ Βλ. Κ. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, ό.π., σ. πα'-ποτ' και *Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκίτη, σ. 35-36.

⁵ Κ. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, ό.π., σ. ζζ'.

⁶ Ό.π., σ. ξ', σημ. 1.

⁷ Βλ. ό.π., σ. ιε'-ια'.

Η τραγωδία του Χορτάτση ήταν σχετικά γνωστή στην ευρωπαϊκή και την ελληνική λογοισύνη, όπως έχουμε δει, αλλά η αραιή έντυπή της παράδοση και η σπανιότητα των πρώτων της εκδόσεων, καθιστούσαν το έργο απρόσιτο για μελέτη. Η εργασία του Σάθα, με τα επαρκή προλεγόμενα, ξαναφέρει την *Ερωφίλη* στην επικαιρότητα μετά από την εργασία του Bursian. Κάτι τέτοιο φαίνεται και από μια επιστολή του Δημητρίου Βικέλα στον ελληνιστή Emm. Miller (1812-1886).¹ Ο Βικέλας είναι από τους πιο ενημερωμένους Έλληνες αναφορικά με τις εργασίες, εκδοτικές ή μελέτες, των ευρωπαϊών ελληνιστών και παρακολουθεί από κοντά το δίκτυο του Legrand. Στο τέλος του προλόγου του *Κρητικού Θεάτρου*, μάλιστα, ο Σάθας ευχαριστεί τον Βικέλα για τις προτροπές του ώστε να πραγματοποιηθούν οι εκδόσεις των έργων.²

Ο Βικέλας μεταφράζει κάποιο χορικό της *Ερωφίλης* (δεν κατονομάζεται ποιο) όπως και αποσπάσματα από το *Κρητικό Θέατρο* του Σάθα.³ Η επιστολή είναι αχρονολόγητη, αλλά μπορούμε με ασφάλεια να την τοποθετήσουμε στα 1878-1879, καθώς ο Βικέλας στέλνει μεταφρασμένα αποσπάσματα από το *Κρητικό Θέατρο*, όπως φαίνεται από την αναφορά στην *Ερωφίλη*. Άλλωστε η περίπτωση του Βικέλα και η σχέση του με τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και θα μελετηθεί παρακάτω.

1.1.4. Θυσία του Αβραάμ

Συνεχίζοντας, πρέπει να σχολιαστεί και η προβληματική έκδοση της *Θυσίας του Αβραάμ* στον πρώτο τόμο της *Bibliothèque Grecque Vulgaire*.⁴ Στη σύντομη εισαγωγή του, ο Legrand αναφέρεται στη *Θυσία* ως το πιο όμορφο ποίημα του τόμου (plus joli poème du present volume).⁵ Όμως η έκδοση αυτή βασάνισε για πολύ τους ερευνητές, καθώς βασίζεται σε πλαστές εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ*.

Η έκδοση του Legrand βασίζεται στις υποτιθέμενες εκδόσεις του 1535 και του 1555.⁶ Όπως έχει αποδειχθεί πρόκειται για πλαστές εκδόσεις και όπως επισημαίνει ο Wim Bakker «η θλιβερή αυτή ιστορία των παλιών εκδόσεων της *Θυσίας* [...] αρκετά εμπόδισε την πρόοδο της γνώσης μας για το δράμα αυτό». Κατά τον Bakker, ο άνθρωπος που κατασκεύασε τις εκδόσεις αυτές, ίσως για να προσδώσει κύρος μέσω της υποτιθέμενης παλαιότητάς τους, ήταν γερός γνώστης της έντυπης παράδοσης του δράματος και κατάφερε να εισάγει διορθώσεις στο κείμενο. Ο Bakker καταλήγει πως ο άνθρωπος αυτός δούλεψε με βάση την έκδοση του Γλυκή στα 1812,⁸ συμπέρασμα στο οποίο είχε

¹ Βλ. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Πηγαί και έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού από το 1453. τ. 4: Χρηστομάνος, Βικέλας, Παπαδιαμάντης. Επιστολαί Μάξιμου Μαργούνιου*, Αθήνα 1971, σ. 87, αρ. 5.

² Βλ. Κ. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, ό.π., σ. 4α'.

³ Π. Ενεπεκίδης, *Πηγαί και έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού*, ό.π., σ. 87, αρ. 5: «Voici les traductions informes et incorrectes de quelques extraits des pieces publiées par Mr. Sathas. [...] Je vous enverrai encore la traduction d'un des choeurs de l'Erophile.»

⁴ Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 1, Paris 1880, σ. 226-268.

⁵ Ό.π., σ. XXIV.

⁶ Βλ. ό.π., σ. XXV και 268, όπου και διαφορετικές γραφές της έκδοσης του 1555.

⁷ W. F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Ερανοστής* 15, (1978-1979), σ. 39, σημ. 22.

⁸ Βλ. ό.π., σ. 68-71.

καταλήξει και ο Μέγας.¹ Τα αντίτυπα με τα οποία δούλεψε ο Legrand δεν βρέθηκαν στη βιβλιοθήκη του ή στο αρχείο του,² ενώ ο ίδιος δεν αναφέρει τις εκδόσεις αυτές στους τόμους της *Bibliographie Hellénique* XV-XVI, ο οποίος εκδόθηκαν αργότερα. Ο Legrand πάντως δεν επανέρχεται στο θέμα κι έτσι η ιστορία παραμένει σκοτεινή ως προς το από που τις προμηθεύτηκε ο Legrand τις «εκδόσεις» αυτές ή που κατέληξαν.

1.1.5. Για τον Ερωτόκριτο

Εξίσου άξιο λόγου είναι το ενδιαφέρον που έδειξε ο Legrand για κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*, πέραν του ότι ο ίδιος δεν προχώρησε στην υλοποίησή της. Το 1875 χρηματοδοτείται μια ερευνητική αποστολή από το Υπουργείο Παιδείας (Ministère de l'Instruction Publique) της Γαλλίας και συγκεκριμένα τον υπουργό Henri Wallon³ με σκοπό τη συλλογή λογοτεχνικού και γλωσσικού υλικού από την Ελλάδα. Επικεφαλής της αποστολής αυτής ήταν ο Émile Legrand. Μέσα από δύο εκτενείς επιστολές προόδου μαθαίνουμε τί κέντρισε το ενδιαφέρον του Legrand ερευνητικά και από ποιες περιοχές της Ελλάδας συνέλεξε το υλικό.⁴ Ανάμεσα σε πολλά άλλα, αναφέρει ο Legrand για τον αγαπημένο του *Ερωτόκριτο* κάτω από τον τίτλο «Εκδόσεις εξαιρετικά σπάνιες»:

«Θα περιοριστώ μονάχα στην πρώτη έκδοση του δημοφιλούς κρητικού ποιήματος *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου, τον οποίον ο επιφανής Κοραΐς χαρακτήρισε ως Όμηρο της δημόδους ελληνικής ποίησης. Αυτή η έκδοση είναι σχεδόν απαραίτητη για όποιον θα ήθελε να επιχειρήσει μια κριτική έκδοση του όμορφου αυτού ποιήματος».⁵

Ακολουθεί παράθεση της σελίδας τίτλου του πρώτης έκδοσης. Είναι πιθανό ο Legrand να την αντιγράψει από το άρθρο του Γκινάκα.

Στα 1900 πια, τρία χρόνια πριν τον θάνατό του, στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης της *Βοσκοπούλας*, γνωστοποιεί ότι η γυναίκα του είχε μεταγράψει τα πρώτα φύλλα του *Ερωτόκριτου* από το χειρόγραφο του Βρετανικού Μουσείου (Harleian Collection, αρ.

¹ Η *Θυσία του Αβραάμ. Κριτική Έκδοσις Γ. Μέγα. Αναθεωρηθείσα*, Αθήναι 1954, 14.

² W. F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ*», ό.π., σ. 68, σημ. 97.

³ Από τις 10 Μαρτίου 1875 έως τις 9 Μαρτίου 1876 υπουργός διετέλεσε ο ιστορικός Henri Wallon (1812-1904). Βλ. <http://www.inrp.fr/edition-electronique/lodel/dictionnaire-ferdinandbuisson/document.php?id=3196>. Βλ. ενδεικτικά τα έργα του *Jeanne d' Arc* (1860 και 1875 αναθεωρημένη έκδοση) και *La vie de Notre Seigneur Jésus* (1865), έργο-απάντηση στον *Βίο του Ιησού* του Ernest Renan.

⁴ Οι επιστολές δημοσιεύτηκαν στο *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3^η Σειρά, τ. 4, Paris 1878, σ. 433-446. Έκδοση, σχολιασμό και μετάφραση των επιστολών αυτών πραγματοποίησε ο υποφαινόμενος σε συνεργασία με τον Παναγιώτη Αντωνόπουλο. Βλ. Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Παναγιώτης Αντωνόπουλος, «Ο Émile Legrand και η ερευνητική αποστολή του στην Ελλάδα το 1875», *Κρητικά Χρονικά*, τχ. ΛΓ' (2013), σ. 155-190.

⁵ *Archives des missions scientifiques et littéraires*, ό.π., σ. 444-445.: «Je me bornerai à signaler l'édition princeps du fameux poëme crétois, *Érotocritos*, de Vincent Cornaro, que l'illustre Coray appelait l'Homère de la poésie grecque vulgaire. Cette édition presque indispensable à quiconque voudrait donner une édition critique de ce beau poëme». Βλ. Κατσιγιάννης-Αντωνόπουλος, «Ο Émile Legrand και η ερευνητική αποστολή του στην Ελλάδα», ό.π., σ. 176.

5644) και την επαινεί για την εργασία της αυτή.¹ Όλα δείχνουν πως ετοίμαζε μια κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου* (αντιβολή της πρώτης έκδοσης του 1713 με το χφ. του Βρετανικού Μουσείου), αλλά τελικά δεν την πραγματοποίησε. Αν κρίνουμε το σύνολο του ογκώδους έργου του, μια εργασία τέτοιου είδους τον ξεπερνούσε. Η εργασία αυτή δεν θα αποτελούσε προτεραιότητα για τον Legrand, μιας και θα του είχε γνωστοποιηθεί² ότι η κριτική έκδοση του ποιήματος είχε ανατεθεί από το Κρητικό Συμβούλιο στον φιλόλογο Αντώνιο Γιάνναρη ήδη από το 1886,³ για την οποίαν θα μιλήσουμε παρακάτω.

Μπορεί ο Legrand να μην πρόλαβε να αρθρώσει εκτενή λόγο για τον *Ερωτόκριτο*, όμως ήδη ο Σάθας με το άρθρο του για το πρόσωπο του Κορνάρου έχει κινήσει το ενδιαφέρον των Γάλλων και Γερμανών Ελληνιστών. Να σημειωθεί, για την ιστορία, πως η πρώτη αναφορά στο υπ' αριθμόν 5644 χειρογράφου της Harleian Collection του Βρετανικού Μουσείου πραγματοποιείται από τον Wagner το 1871 στη βιβλιοκριτική του, στο πόνημα του Bursian:

«Τα δύο πιο σημαντικά έργα, τα οποία πρέπει εδώ να αναφερθούν, είναι το επικό ποίημα *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ενώ ο Σάθας (Νεοελλ. Φιλ., σ. 603) το τοποθετεί στον 18^ο αιώνα – η παλιότερη έκδοση που αναφέρει είναι όντως του 1756– αλλά δεν χωρά αμφιβολία ότι το έργο ανήκει στον 17^ο αιώνα, καθώς ένα χειρόγραφο της συλλογής Harleian στο Βρετανικό Μουσείο χρονολογείται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Παρεμπιπτόντως από εδώ, προτείνουμε μια μελλοντική έκδοση του έργου αυτού χωρίς να αγνοηθεί το αναφερθέν χειρόγραφο».⁴

Ο Wagner όχι μόνο επισημαίνει το χφ., αλλά θεωρεί πως ο καιρός έχει φτάσει για μια κριτική έκδοση του έργου, όπως ακριβώς υποστήριξε και ο Legrand στα 1875.

Κάτι τέτοιο όμως ξεπερνούσε τους μελετητές αυτούς. Αντίθετα, στα 1878 εμφανίζεται μια διεισδυτική μελέτη με θέμα τον *Ερωτόκριτο*. Πρόκειται για ένα κεφάλαιο από το βιβλίο του Ch. Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*.⁵ Το έργο

¹ É. Legrand, *La Belle Bergère poème en dialecte crétois*, ό.π, «Préface de la troisième édition», σ. 21.

² Κάτι τέτοιο πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, καθώς ο Legrand αλληλογραφούσε με τον Γιάνναρη, με αφορμή τον *Ερωτόκριτο* και την έκδοσή του από τον τελευταίο. Βλ. Α. Ν. Γιάνναρης, *Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού*, Εν Αθήναις 1889, σ. 36, σημ. 1.

³ Βλ. την επιστολή του Αντ. Γιάνναρη στον θείο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη στις 4 Αυγούστου του 1886: «Ἡ Βουλὴ σχεδὸν παμψηφεί μοι ἐψήφισα 3000 δραχμὲς πρὸς ἐκτύπωση τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Μόνος δὲ ὁ Ι. Παπαδάκης καὶ δυὸ Κυδωνιάται δὲν εὐρέθησαν νὰ υπογράψωσι τὴν πρόταση». Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Συλλογή 31, φάκ. Ι, υποφάκ. Α', αρ. 86.

⁴ *The Academy*, τ. 2., (1^η Μαρτίου 1871), σ. 67. Απόδοση δική μου στο: «The two most important works, which may be quoted here, are Vincenzo Cornaro's epic poem *Ερωτόκριτος*, which is commonly attributed to the middle of the 17th century, while Sathas (Νεοελλ. Φιλ. p. 603) places it in the 18th –the earliest edition he mentions being indeed of 1756– but there is no doubt that this work belongs to the 17th century, as a MS. of it in the Harleian Collection at the British Museum apparently belongs to the beginning of the 18th century. We will here, by the way, recommend a future edition of this work not to neglect the MS. in question».

⁵ Charles Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Παρίσι 1878, σ. 477-532.

αποτελεί συνέχεια του πονήματός του *Études sur la littérature grecque moderne*, το οποίο είχε βραβευτεί στον διαγωνισμό Brodin στο Παρίσι το 1866.¹

Η σημασία της μελέτης αυτής έγκειται στην πολυκριτηριακή προσέγγιση του Γάλλου στο ποίημα του Κορνάρου και κυρίως στη διαχείριση της ποιητικότητας του *Ερωτόκριτου* με μια ματιά απαλλαγμένη από επιθυμίες κανονικοποίησης ή εθνικοποίησης. Δεν είναι τυχαίο που το σημαντικότερο απόσπασμα από το νηφάλιο και εστιασμένο λόγο του Gidel μεταφράστηκε από τον Ξανθουδίδη στην κριτική έκδοση του ποιήματος.² Το ίδιο έχει κάνει και ο Α. Καμπάνης στην *Ιστορία* του, με μια πιο εκσυγχρονισμένη απόδοση.³ Ο Ξανθουδίδης αναφέρεται στη μελέτη του Gidel ως «εκτενής και σοβαρά κρίσις» που αναλογεί σε «δικαιότερα εκτίμησιν του Κρητικού ποιήματος».⁴

Πέραν από το αίσθημα της δικαίωσης που δεν ταιριάζει σε μία «σοβαρή κρίση», ο Ξανθουδίδης δεν πέφτει έξω. Ο Gidel, αφού προβεί σε μια λεπτομερή περίληψη του ποιήματος –έχει μπροστά του την έκδοση του Γλυκή του 1817–⁵ και αναφέρει ορισμένες προγενέστερες κρίσεις (Κοραής, Leake, Pashley Dehèque),⁶ κάνει λόγο για το πρόσωπο του Κορνάρου. Σε αντίθεση με τον Σάθα που παρουσίασε στα 1869 με σιγουριά μια ανυπόστατη άποψη αναφορικά με το πρόσωπο του Κορνάρου, ο Gidel είναι πιο συγκρατημένος και αναφέρει πως τα στοιχεία για τον ποιητή είναι ελλιπή.⁷ Στη συνέχεια αναπαράγει τη γνωστή θέση περί μακρηγορίας του ποιήματος και κουραστικών διαλόγων ή μονολόγων, παρόλα αυτά τα δικαιολογεί με ένα ενδιαφέρον εύρημα. Παραθέτω από την πιστή μετάφραση του Ξανθουδίδη:

«Οί μακροί διάλογοι ήδύναντο να συντομευθώσιν, αί παραβολαί να έλλατωθώσιν εις τὸ ἥμισυ, να σμικρυνθώσιν οί θρήνοι, καί αί μάχαι να έξιτορηθώσι φειδωλότερον. Τὸ ἔργον θὰ έκέρδαινε ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν, ἀλλ' ἴσως θὰ ἔχανεν εις τὴν δημῶδη φαντασία. Τὰ παιδιὰ εὐχαριστιοῦνται εις τὰς λεπτομερείας καί τὰς ἐπαναλήψεις. Ἄλλὰ μήπως δὲν συμβαίνει καί τὸ ἴδιον εις τὸν Ὅμηρον; Τοῦτο εἶναι γνώρισμα τῶν πρωτογόνων συνθέσεων».⁸

Κατά την τυπική αντίληψη του «διαφωτιστή» δάσκαλου, ο Gidel, από ψηλά, κοιτάζει το παιδί-λαό, τον άμαθο και αθώο αυτό φορέα της παράδοσης, ο οποίος αρέσκεται στον απλοϊκό λόγο του τραγουδιού. Ο Gidel βλέπει τον *Ερωτόκριτο* ως ένα από τα πρώτα ποιήματα μιας Νέας Εποχής για το νεοελληνικό πολιτισμό και επομένως τον συσχετίζει με τη νεότητα, που υποχρεωτικά συνεπάγεται την απλότητα και την αφέλεια του λόγου. Το μανιεριστικό στοιχείο της επανάληψης και του μακροπεριόδου λόγου των δυτικών

¹ Βλ. Κ. Σάθας, «Νεοελληνική Φιλολογία», *Κλειώ*, αρ. 880 (Σάββατο 29-11/05/1878).

² Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CL-CLII.

³ Βλ. Αρίστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Αλεξάνδρεια ²1925, 63-65.

⁴ Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLIII.

⁵ Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ό.π., σ. 483, σημ. 1.

⁶ Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ό.π., σ. 479-510.

⁷ Ό.π., σ. 483: «Pour le moment, il m'est donc impossible d' ajouter rien de plus à la biographie du poète».

⁸ Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CL. Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ό.π., σ. 511.

ερωτικών και ιπποτικών μυθιστοριών δεν λαμβάνεται υπόψη –κάτι παράδοξο αν αναλογιστούμε πως ο Gidel ήταν κατά βάση «ιστορικός της παλαιάς γαλλικής φιλολογίας»¹ και φιλτράρεται μέσα από μια ρομαντική θέαση της ιστορίας και της ποίησης με πρωτο-παιδαγωγικά κριτήρια: την εικόνα του πολιτισμού ως ανθρώπου μέσα στο πέρασμα του χρόνου. Ο άνθρωπος είναι παιδί που κατόπιν ενηλικιώνεται, γερνάει και πεθαίνει. Ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα προϊόν της πολιτισμικής νιότης.

Εδώ, ο Gidel υπαινίσσεται παράλληλα και τη «φωνητικότητα» του *Ερωτόκριτου*, δηλαδή τη σχέση του με την προφορική παράδοση. Όπως έχει παρατηρήσει ο Παναγιώτης Ροϊλός: «Στην περίπτωση του *Ερωτόκριτου* οι σχέσεις του ποιήματος με το λεκτικό, τις τεχνικές και τα θέματα της παραδοσιακής προφορικής ποίησης έχουν επενδύσει το κείμενο με μια ιδιαίτερη δυναμική παραδοσιακής αναφορικότητας και, κατ' επέκτασιν, ενισχύουν τη φωνητικότητά του. [...]. Οι στιχουργικές δομές που χρησιμοποιεί ο Κορνάρος είναι συχνά όμοιες μ' αυτές της παραδοσιακής προφορικής ποίησης με αποτέλεσμα να συμβάλλουν και αυτές με τη σειρά τους στην παραδοσιακή προφορικότητα του ποιήματος. Ορισμένες φορές ο Κορνάρος καταφεύγει στις τεχνικές του ισομετρικού παραλληλισμού (την επανάληψη, δηλαδή, του νοήματος του πρώτου ημιστίχιου στο δεύτερο) [...]»²

Ο Gidel συνεχίζει με μια ανάλυση του ερωτικού στοιχείου στον *Ερωτόκριτο*. Το ποίημα είναι «η δόξα του έρωτα» (la glorification de l'amour)³ έτσι όπως συνηθίζεται να αποτυπώνεται στις μεσαιωνικές μυθιστορίες. Ο Γάλλος φιλόλογος εμμένει στο πάθος, την αρρώστια του έρωτα, που είναι και το βασικό χαρακτηριστικό και η κινητήριος δύναμη των πρωταγωνιστών. Στον αντίποδα αρθρώνει λόγο και για τους πιστούς τους φίλους, τον Πολύδωρο και τη Φροσύνη. Πρώτη φορά μελετητής αρθρώνει λόγο για τα βασικά χαρακτηριστικά των προσώπων του ποιήματος.⁴

Εμβριθής είναι και η παρατήρησή του αναφορικά με τη θέση του Κορνάρου μες στο αφηγηματικό σύμπαν του ποιήματος:

«Μολονότι ό ποιητής είναι ὄλως ἀπησχολημένος ἐκ τῶν αἰσθημάτων τῶν ταραττόντων τοὺς δυὸ τούτους νέους, ἀμελεῖ νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς τὸν τόπον τῆς σκηνῆς, καὶ φαίνεται κατ' ἀρχᾶς ὅτι δὲν ρίπτει βλέμμα ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐν τούτοις δὲν στερεῖται τοῦ αἰσθήματος τοῦ καλοῦ καὶ τῆς φύσεως, τουναντίον τὸ κατέχει βαθὺ καὶ ζωηρόν· [...]. Ὑπάρχουσι πολλὰ χωρία, ὅπου ἡ ποίησίς του εἶναι πλουσιωτάτη, ἢ φράσις τοῦ γλυκυτάτη, ὅπου τὰ χρώματα ζωηρῶς ἀκτινοβολοῦσιν, ὅπου ἡ ἄρμονία τὰ μάλιστα ἐπιτυγχάνει εἰς τὰ ἀποτελέσματα».⁵

Τονίζεται εδώ η ικανότητα του Κορνάρου, όπως και κάθε μεγάλου ποιητή, να εμμένει στην ψυχολογία των ηρώων του, χωρίς να αναλώνεται σε τυπολογικές παρατηρήσεις,

¹ Κ. Σάθας, «Νεοελληνική Φιλολογία», ό.π.

² Βλ. Π. Ροϊλός, «Προφορικότητα και τελεστικότητα στον *Ερωτόκριτο*», *Ζητήματα ποιητικής*, ό.π., 415 και 425.

³ Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ό.π., σ. 512.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 512-513.

⁵ Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLI. Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ό.π., σ. 513.

και παράλληλα να μην χάνει την επαφή του με το περιβάλλον, η καίρια περιγραφή του οποίου λειτουργεί ακόμα πιο θετικά στην ολοκληρωμένη παρουσίαση των χαρακτήρων. Εδώ ο Gidel, όμως, προοικονομεί μια παρατήρησή του, η οποία είναι και η σημαντικότερη, νομίζω, της εργασίας του. Ανέφερε πως ο Κορνάρος «αμελεί» να καθορίσει τον ακριβή τόπο. Αφού κάνει λόγο για την αριστοτεχνικά καμωμένη γκιόστρα,¹ ο Γάλλος φιλόλογος επισημαίνει:

«Μάτην θὰ ἐξίτηι τὶς νὰ συνδέσῃ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ποιήματος πρὸς ἱστορικὸν τί γεγονός. Ὁ ποιητὴς οὐδὲν τοιοῦτον εἶχεν ὑπ' ὄψιν του. Ὁ Ἡράκλης ἔζησε πρὸ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὸ ποίημα οὐδεμίαν ἔχει θρησκευτικὴν θέσιν. Ὁ ποιητὴς κατέφυγεν οὕτως εἰς κόσμον ἀόριστον [indecis] καὶ πλάνον [vague], καὶ ἐχάραξε τὸν ρωμαντικὸν χαρακτήρα τῆς ὑποθέσεώς του».²

«Κι ἔτσι χαρίζει στον εαυτό του την ελευθερία να διαχειριστεί τα περιστατικά της σύνθεσής του όπως εκείνος θέλει».³

Ο Gidel γίνεται ο πρώτος μελετητής του ποιήματος που επισημαίνει και κατανοεί τον αχρονικό ή, καλύτερα, υπερχρονικό χαρακτήρα του *Ερωτόκριτου*. Και δεν μένει απλώς στην επισήμανση, αλλά κρίνει θετικά την επιλογή αυτή του Κορνάρου και τη θεωρεί χαρακτηριστικό του υψηλού αισθητικού κριτηρίου του ποιητή. Ό,τι στάθηκε εμπόδιο για προηγούμενους σχολιαστές του ποιήματος, που προσπαθούσαν να εντοπίσουν ιστορικές αντιστοιχίες και μια κάποια ιστορική συνέπεια στο ποίημα, ή ακόμα χειρότερα να εκβιάσουν και να κατασκευάσουν έναν υποτιθέμενο χριστιανικό χαρακτήρα, για τον Gidel ο αχρονικός αυτός χαρακτήρας είναι αισθητικό προνόμιο.

Επίσης είναι ο πρώτος που επισημαίνει πως οι αγωνιστές της γκιόστρας εκπροσωπούν βενετικές κτίσεις, με εξαίρεση τους αφέντες της Μακεδονίας, της Σκλαβουνίας και του Καραμανίτη, οι οποίες δύο πρώτες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴ ένα εύρημα διόλου ευκαταφρόνητο για τις ερωτοκρίτειες μελέτες της εποχής. Συνεχίζει ο Gidel:

«Ὑπαινιγμοὶ ἱστορικοὶ εὐρίσκονται εἰς τὴν παρουσίαν δυὸ μόνον ἀγωνιστῶν τοῦ Καραμανίτου καὶ τοῦ Κρητικοῦ, οἱ ὅποιοι ἐπιβάλλονται νὰ ἐκκαθαρίσωσι διὰ τῶν ὄπλων παλαιοὺς λογαριασμούς. Ὁ Κορνάρος φαίνεται ὅτι ἠθέλησε νὰ προσωποποιήσῃ εἰς τοὺς δυὸ αὐτοὺς ἀγωνιστὰς τὸ θανάσιμον μῖσος τὸ διαρκῶς ὑπεκκαίων τοὺς Τούρκους κατὰ τῆς Κρήτης, καὶ νὰ ἀναμνήσῃ τὰς μακρᾶς ἐφόδους καὶ τὴν πολυχρόνιον ἀντίστασιν τῶν Κρητῶν κατὰ ἐχθροῦ λυσιπῶντος πρὸς ὑποδούλωσιν αὐτῶν. Ὁ Κορνάρος ζωγραφίζει τὸν Καραμανίτην μὲ τὰ μισητότερα χρώματα [...]. Εἶναι τοῦτο ὑπαινιγμὸς εἰς τὰς ἐπανειλημμένας ἀποτυχίας, ἃς ὑπέστησαν οἱ Τοῦρκοι; Εἶναι πατριωτικὴ αὐταπάτη (illusion); Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἥρωες μὲ τὰ εἰκονικὰ τῶν ὀνόματα εἶναι μόνον ἥρωες μυθιστορήματος».⁵

¹ Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ὁ.π., σ. 513-514.

² Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLII. Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ὁ.π., σ. 514.

³ Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ὁ.π., σ. 514. Απόδοση δική μου.

⁴ Βλ. ὁ.π., σ. 517.

⁵ Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLII. Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ὁ.π., σ. 517-518.

Αξιοσημείωτη είναι η προσοχή και η επιφυλακτικότητα με την οποία ο Gidel προσεγγίζει μια ερμηνευτική πρόταση ιστορικού και πολιτικού χαρακτήρα: την ίδια πρόταση που λόγιοι όπως ο Τερτσέτης, που εξετάσαμε, την προέβαλαν ως αποδεικτικό στοιχείο της εθνικότητας και της ελληνικότητας του *Ερωτόκριτου*. Για τον Gidel, ο *Ερωτόκριτος* είναι πρωτίστως ένα ποίημα ερωτικό που ανήκει στη μεγάλη παράδοση των ιπποτικών μυθιστοριών. Γι' αυτό και στις επόμενες σελίδες παρουσιάζει ενδεχόμενες γενικές ομοιότητες με ιταλικά και γαλλικά ιπποτικά μυθιστορήματα όπως το *Reali di Francia* του Barberino ή το *Aucassin et Nicolette* ανώνυμου Γάλλου, από τα οποία όμως δεν εξάγει ασφαλή συμπεράσματα.¹ Άλλωστε να μην ξεχνάμε πως ο Gidel ειδικευόταν στα γαλλικά ιπποτικά μυθιστορήματα του Μεσαίωνα. Παρόλα αυτά, περιέργως, δεν καταφέρνει να εντοπίσει την πηγή του *Ερωτόκριτου*, όπως είχε πραγματοποιήσει ο Φιλητάς μια δεκαετία πριν.

Η μελέτη κλείνει με τον Gidel να διαφωνεί με τα γραφόμενα του Νερουλού στα 1827 και να επισημαίνει πως πλέον οι καιροί έχουν αλλάξει και οι ελεύθεροι Έλληνες δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για την παλιότερη λογοτεχνία τους.² Όντως οι καιροί έχουν αλλάξει, αν και η ελληνική λογιοσύνη φαίνεται να μην μπορεί να υπερπηδήσει τη ρητορική αλλά και την ψυχολογία περί εθνικής ποίησης, η οποία διαστρεβλώνει όποια προσπάθεια ερμηνείας και ανάλυσης των κρητικών ποιημάτων.

Ο λόγος αφορά και πάλι τον Κωνσταντίνο Σάθα, ο οποίος παρόλο που έκρινε πολύ θετικά την προσπάθεια του Gidel,³ δεν διδάχτηκε κάτι από τη νηφάλια και εύστοχη προσέγγιση του γάλλου στον *Ερωτόκριτο*. Στην *Εστία*, αρχές καλοκαιριού του 1885, ο Σάθας δημοσιεύει τη μελέτη του *Έλληνες Στρατιώται εν τη Δύσει*.⁴ Σε αυτό το άρθρο πραγματοποιείται μία από τις πιο στρεβλές αναλύσεις του ποιήματος που έχουν πραγματοποιηθεί από την ελληνική λογιοσύνη.

Το άρθρο αφορά στρατιωτικές εικόνες από τη δημώδη νεοελληνική ποίηση και από για τον *Ερωτόκριτο* επιστρατεύονται μερικοί στίχοι από την περιγραφή του Καραμανίτη (B 323-328), ως αφορμή για να ξεκινήσει η ανάλυση του Σάθα. Πρωτεύει, φυσικά, η ανάδειξη της εθνικότητας του ποιήματος:

«Αναφέρω τὸν Ἐρωτόκριτο παρὰ τὰ δημοτικὰ ἄσματα, διότι ἀμφοτέρω τὰ ἀδελφὰ ταῦτα μνημεῖα ἀποτελοῦσι τὸ μόνον διαυγὲς κάτοπτρον ἐν ᾧ ἐξεικονίζεται ἀνόθευτος, καὶ ἄνευ ἴχνους σχολαστικοῦ ψιμυθίου οὐ μόνον ἡ ἔθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ ἡ καρδιὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὅταν καὶ παρ' ἡμῖν ἀναπτυχθῇ ἱστορικὴ συνείδησις, καὶ ἀναζητηθῶσιν αἱ ἀρχαὶ τῆς ἡμετέρας ἔθνικότητος, καὶ τῆς ἔθνικῆς γλώσσης, τὰ τραγούδια καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος θὰ ἐκτιμηθῶσιν ἐν ἴσῃ μοίρᾳ πρὸς τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα, διότι ὅπωςδὴποτε ταῦτα καὶ μόνον ἀποτελοῦσι τὸν

¹ Βλ. Ch. Gidel, *Nouvelles études*, ὁ.π., σ. 518-528.

² Βλ. ὁ.π., σ. 531-532.

³ Βλ. Κ. Σάθας, «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», ὁ.π.

⁴ Κ. Σάθας, «Έλληνες στρατιώται εν τη Δύση και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής», *Εστία*, τ. ΙΘ', αρ. 492 (2 Ιουνίου 1885), σ. 371-376.

έσκωριασμένον, ἀλλ' ἀληθῆ κρίκον τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ, τὸν συνδέοντα ἡμᾶς πρὸς τὴν χρυσὴν ἄλυσιν τῶν προγόνων».¹

Ο Σάθας αποτελεί έναν τυπικό υποστηρικτή της ιδέας της νεοελληνικής ποιητικής άρα και πολιτισμικής και εθνικής συνέχειας. Ο *Ερωτόκριτος* προσλαμβάνεται στο ίδιο πλαίσιο με τα δημοτικά τραγούδια, κατά τη λανθασμένη παράδοση μεγάλου μέρους της ελληνικής και ξένης λογοσύνης του 19^{ου} αιώνα. Παρ' όλες τις προσπάθειες ιστορικής και γραμματολογικής τοποθέτησης του *Ερωτόκριτου* στο ορθό πεδίο της Ιταλικής Αναγέννησης και του Μπαρόκ από ξένους, κυρίως, ερευνητές, ο Σάθας ακόμα και στα 1885 επιμένει στον συσχετισμό των δημοτικών τραγουδιών με το κρητικό ποίημα· κάτι που εξηγείται εύκολα. Ο Σάθας δεν ξετάζει τόσο το ποίημα του *Ερωτόκριτου* καθαυτό, όσο τα εθνικά συμφραζόμενα που μπορούν να κατασκευαστούν. Μέχρι τα 1885 ο Σάθας έχει εκδώσει έξι τόμους της Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης του και υποστηρίζει ήδη από τα 1867 και τα *Ελληνικά Ανέκδοτα* πως η κρητική ποίηση είναι φυσική συνέχεια της βυζαντινής. Επομένως, κάθε συσχετισμός με την Ιταλία είναι ανεπιθύμητος και χαλάει το σχήμα. Εκεί που ο Ζαμπέλιος, έτερος υποστηρικτής του τριμερούς σχήματος της συνέχειας, απορρίπτει από τον ποιητικό του κανόνα τα κρητικά ποιήματα ως «ξένα», ενώ έχει τοποθετήσει τα δημοτικά τραγούδια στο κέντρο, ο Σάθας προσπαθεί να συνταιριάξει ερμηνευτικά, γραμματολογικά και ιδεολογικά το κρητικό ποίημα, τα δημοτικά τραγούδια και τη βυζαντινή λογοτεχνία. Το «επιχείρημα» που προβάλλει αμέσως παρακάτω είναι ενδεικτικό της ερμηνευτικής στρέβλωσης ενός κειμένου όταν η προσέγγιση πραγματοποιείται με ιδεοληπτικά κριτήρια.

«Κακῶς νομίζεται ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἐξῆλθεν ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Βιτζέντζου τοῦ Κορνάρου. Ὁ Ἐνετόκρις οὗτος ἔζη ἐν Σιτεΐᾳ μετερχόμενος τὸν μνήμονα, ἐκ δὲ τοῦ διασωθέντος πολυτόμου συμβολαιογραφικοῦ του ἀρχείου πειθόμεθα ὅτι μόλις ἐψέλλιζε τὸ τότε ἐν Κρήτῃ ὀμιλούμενον ἰδίωμα, ἀγνοῶν καὶ αὐτοὺς τοὺς ἑλληνικοὺς χαρακτήρας, ἀφοῦ γράφει τὰ ἑλληνικὰ διὰ λατινικῶν γραμμάτων. Ἡ κρητικὴ διάλεκτος εἶχε τοσοῦτον ἐπηρεασθῆ ὑπὸ τῆς ἐνετικῆς, ὥστε οὐ μόνον τὰ τότε συντεταγμένα ἐπίσημα ἔγγραφα βρίθουσι ξενισμῶν πρωτακούστων, ἀλλὰ καὶ ἡ νῦν λαλουμένη τηρεῖ μέγαν ρίπον ξενικῆς ἐπιδράσεως. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, πῶς εἶνε δυνατὴ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι εἷς πτωχὸς ἀλλόγλωσσός της Σιτεΐας συμβολαιογράφος κατῶρθωσε νὰ συνθέσῃ τόσο μακρὸν ἔπος, καὶ τὸ παραδοξότερον νὰ γινῶσκη τόσον καλῶς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, τοὺς ἐν Θεσσαλίᾳ Βλάχους, τὴν Μακεδονίαν, τὸ Βυζάντιον, καὶ ἄλλα ὀνόματα λησμονημένα καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν συγχρόνων του Βιτζέντζου λογίων; [...], ἐπειδὴ ὁμως νῦν ὀμιλῶ περὶ Στρατιωτῶν, ὁ δὲ Ἐρωτόκριτος εἶνε καθαρὸν Στρατιωτικὸν ποίημα, ἀναφέρω ὅτι ὁ ἀρχικός του ἔπους πυρὴν πρέπει ν' ἀναζητηθῆ ἐκτὸς τῆς Κρήτης, ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν Θεσσαλίᾳ, ὅθεν μετηνάστευσαν εἰς Κρήτην διὰ τῶν ἐνταύθα ἰδρυθεισῶν μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀραβοκρατεΐας Στρατιωτικῶν ἀποικιῶν· ἐν τῇ νήσῳ δ' ἐγκλιματισθὲν ἀνεπτύχθη ἐν τῷ σημερινῷ αὐτοῦ τύπῳ διὰ τῆς παρενθέσεως τοῦ μεγάλου ἐπεισοδίου τῆς πρὸς τὸν Καραμανίτην μονομαχίας τοῦ

¹ Ὁ.π., σ. 375.

Κρητὸς ἀρχοντοπούλου, ὁ δὲ Κορνάρος ἀντιγράψας ἢ καὶ ἐλαφρῶς διασκευάσας τὸ πρωτότυπον προσέθηκε τὴν ἐν τέλει περὶ αὐτοῦ δῆλωσιν. Ἀσχέτως τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Καραμανίτου, ὁ ἐν τῷ Ἑρωτοκρίτῳ εἰκονιζόμενος Στρατιωτικὸς βίος περιστρέφεται περὶ τὸν ἔρωτα καὶ τὴν μονομαχίαν, δύο ἐπεισόδια ἀλληλένδετα καὶ κοινότατα ἐν τῇ ἵπποτικῇ ποιήσῃ τῆς Δύσεως. Ἡ ταυτότης τοῦ ἑλληνικοῦ θέματος πρὸς τὰ πλεῖστα τῶν ἵπποτικῶν ποιημάτων ἐκέντησεν πολλῶν τὴν περιέργειαν εἰς ἀναζήτησιν τῆς φραγκικῆς πηγῆς, ἐξ ἧς ἐλήφθη ὁ Ἑρωτόκριτος· καὶ αὐταὶ ὁμῶς αἰ ἀπόπειραι τῶν πολυμαθεστέρων καὶ ἐνθουσιωδεστέρων κριτῶν καὶ ἐκτιμητῶν τῆς ἵπποτικῆς ποιήσεως εἰς προσχεδιασμένον ἐκμηδενισμόν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους ἐναυάγησαν· ἐξ ἐναντίας δὲ ἀπὸ τίνος ἐνεκαινίσθησαν νέαι ἔρευναι τείνουσαι εἰς ἄρνησιν τῆς πρωτοτυπίας οὐ μόνον τῆς ἵπποτικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἵπποτικοῦ θεσμοῦ, ἀφοῦ διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς περὶ Διγενοῦς Ἀκρίτου ἐποποιΐας ἐβεβαιώθη ὅτι καὶ οἱ βυζαντινοὶ τιμαριοῦχοι ἔζων σχεδὸν ἀπαραλλάκτως ὡς οἱ ἐν τῇ Δύσει ὁμότιμοι, οὐδὲν κοινὸν ἔχοντες πρὸς ἀλλήλους, πλὴν τοῦ ὀνόματος, ἀμφοτέροι κατα πάσα βεβαιότητα παραλαβόντες τῶν θεσμῶν ἐκ μίας ἀρχαίας μυστηριώδους πηγῆς».¹

Ο Σάθας εμμένει στην ατεκμηρίωτη πρώτη του μελέτη αναφορικά με το πρόσωπο του Κορνάρου δημοσιευμένη στα 1869.² Αυτή αρκεί για να προχωρήσει σε μία θεωρία βγαλμένη από την ερμηνεία του F. A. Wolf στα ομηρικά έργα. Ο *Ερωτόκριτος* ανήκει σε έναν αθηναϊκό ή θεσσαλικό επικό κύκλο, παρόμοιο με του Διγενή Ακρίτα, ενώ ο ιταλοτραφής «συμβολαιογράφος» Κορνάρος δεν έχει να εχέγγυα του μεγάλου, εθνικού ποιητή· δεν ξέρει καν ελληνικά, ή έστω «κρητικά». Επομένως, είναι ερανοιστής ή διασκευαστής.

Ο Σάθας αγωνίζεται να συνδέσει το ποίημα με τη βυζαντινή παράδοση, προς εξυπηρέτηση του ιστοριονομικού του σχήματος, και φτάνει σε σημείο να μιλήσει για ιδιοτελή συμπεριφορά των ξένων ερευνητών, οι οποίοι αναζητούν την ιταλική ή γαλλική πηγή του *Ερωτόκριτου* κάτι που μεταφράζεται σε σκοτεινά πολιτικά συμφέροντα αφελληνισμού της νεοελληνικής ποίησης. Ας θυμηθούμε πως ο Gidel τοποθετεί τον *Ερωτόκριτο* σε μια «Νέα Εποχή» της νεοελληνικής ποίησης, κόβοντας κάθε νήμα με το Βυζάντιο.

Όταν στα 1878 ο Σάθας κρίνει στην *Κλειώ* το βιβλίο του Gidel, στο οποίο περιέχεται και η εργασία του για τον *Ερωτόκριτο*, δεν πραγματοποιεί μια απλή βιβλιοκρισία. Ονομάζει το άρθρο του *Νεοελληνική Φιλολογία* και οι δύο πρώτες παράγραφοι αποτελούν μια σύντομη ιστορική αναδρομή της πορείας της νεοελληνικής φιλολογίας και παράλληλα το θεωρητικό του επιστέγασμα. Η ανάδειξη μνημείων της νεοελληνικής γραμματείας, όπως τα δημώδη και τα κρητικά έργα, είναι εθνικά αναγκαία καθώς αποδεικνύεται η ιστορική και εθνική συνέχεια της νεοελληνικής γραμματολογίας και η άμεση σύνδεσή της με το Βυζάντιο:

¹ Κ. Σάθας, «Ἑλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει», ὁ.π., σ. 375.

² Βλ. Κ. Σάθας, «Περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ *Ερωτοκρίτου*», ὁ.π., σ. 264-266.

«Ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ διατελεῖ ἐν τοιαύτῃ νηπιώδει καταστάσει ὥστε θὰ εἴμεθα ὄλοι ἀχάριστοι ἂν μὴ ὠμολογοῦμεν χάριτας πρὸς πάνταν φιλόπονον ξένον κοπιώντα εἰς διαφώτισιν αὐτῆς, ἀφοῦ μάλιστα παρὰ τισιν ἐπεκράτησε συρμὸς τὸ μεταφέρειν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ πωλεῖν ὡς ἴδιον ἐμπόρευμα τοὺς κόπους τῶν μὴ γνωριζόντων τὴν πρωτοφανῆ ταύτην βιβλιοκαπηλείαν ἀπλοϊκῶν ξένων. Πρὸ δέκα περίπου ἐτῶν δὲν εἶχε ἔτι ὀρισθῆ οὔτε τί δηλοὶ Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἀφοῦ οἱ πλεῖστοι ἐνόμιζον ὅτι ἐν τῇ φράσει ταύτῃ συμπεριλαμβάνοντο ἅπαντα ἀνεξαιρέτως τὰ πνευματικὰ προϊόντα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Πρῶτος ὁ Leake καθάρισας τὸ ζήτημα συνέγραψε τὴν πρώτην περὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης ἀξίαν λόγου μελέτην, ἀποδείξας ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὐτῆς πρέπει ν' ἀναζητηθῶσιν οὐχὶ πρὶν τῆς ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτῆς τῆς βασιλείας τῶν Κομνηνῶν. [...] ὁ Κοραῆς θεωρήσας τὸ ζήτημα ἀντάξιον τῶν πολυτίμων αὐτοῦ κόπων ἐπεχείρησε τὴν μελέτην καὶ ἔκδοσιν τῶν γλωσσικῶν τούτων μνημείων, καταληφθεὶς ὅμως ὑπὸ κόρου διέκοψεν αὐτὰς. Μετὰ τὸν Κοραῆν ὁ Ellissen, ὁ Μαυροφρύδης καὶ ὁ Legrand ἐξέδωκαν ἄλλα πολλὰ γνωστὰ καὶ ἄγνωστα τοιαῦτα μνημεῖα, ἐπὶ τέλους δὲ ὁ γερμανὸς Wagner καὶ ὁ ἐν Ἀμερικῇ διατρίβων Ἕλλην Σοφοκλῆς¹ ἐπαναλαβόντες τὴν μελέτην τοῦ Leake οὐσιωδῶς ἐτροποποίησαν καὶ συνεπλήρωσαν αὐτήν. Τὸ οὕτω συγκεντρωθὲν ὑλικὸν δὲν ἦτο ἀξιοκαταφρόνητον, ἀλλ' οἱ περὶ ταῦτα ἐντριβεῖς γινώσκοντες ὅποσα τῶν χειρογράφων κατάκεινται ἀνέκδοτα καὶ ἄγνωστα καὶ πρὸ πάντων ὅτι τὸ περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας ζήτημα συνδέεται πρὸς τὴν ἔτι ἀκαθάριστον Βυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν προετίμησαν ν' ἀναβάλλωσι τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀληθῶς πρωτοτύπου ἱστορίας μίας τῶν πλουσιωτέρων δημοτικῶν φιλολογιῶν. Καὶ ἔπραξαν καλῶς· διότι πρὸ μικροῦ ἔτι τὰ τέως γνωστὰ ὄρια τῆς Νεοελληνικῆς φιλολογίας διὰ φοβεροῦ ἄλματος μετήχθησαν ἀπὸ τῶν Κομνηνῶν εἰς τοὺς Πτολεμαίους, αὐτῆς δὲ τῆς δημοτικῆς ἡμῶν ποιήσεως αἱ ἀρχαὶ ἀνέβησαν διὰ τοῦ Ἄκριτου μέχρι τῆς Ἰ' ἑκατονταετηρίδος».²

Ἡ θεωρία τοῦ Σάθα, ὅπως παρουσιάζεται συμπτυκνωμένη στο παραπάνω απόσπασμα, ἀφορᾷ τὴν ἄμεση εξάρτηση τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ· ὅρια ἀκόμα δυσδιάκριτα τότε. Επομένως, ἡ κρητικὴ λογοτεχνία, καθ' ὅτι ἑλληνικὴ, συνδέεται με τὸν *Ἀκρίτα* –προσωπικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Σάθα το χφ. τῆς Τραπεζούντας– καὶ τῆ βυζαντινῆ λογοτεχνία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συνδιαλέγεται με ἰταλικά ἢ γαλλικά ἱπποτικά μυθιστορήματα καὶ ποιήματα. Για τὸν ἴδιο λόγο ἓνας βενετοκρητικὸς καθολικὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι συγγραφέας τοῦ *Ερωτόκριτου*.

Με κάποια δόση ειρωνείας, κάποιοι ἀνώνυμοι συντάκτης τῆς *Κλειῶς* παρουσίασε τὸν Μάιο τοῦ 1869 τὸ ἀρθρο τοῦ Σάθα, ἀναφορικὰ με τὴν υποτιθέμενη ταυτότητα τοῦ

¹ Πρόκειται για τὸν E. A. Sophocles καὶ τὸ ἔργο τοῦ *Romaic Grammar, accompanied by a Chrestomathy with a Vocabulary*, Hartford 1842. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὴν «Χρηστομάθεια» (σ. 139-172) ἀνθολογούνται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, τοῦ Κούμα, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Εξηνταβελόνη* τοῦ Οικονόμου, ποιήματα τοῦ Χριστόπουλου, τοῦ Αλ. Σούτσου, τοῦ Περδικάρη κ.ά., λίγα δημοτικὰ τραγούδια, ἓνα σύντομο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν σολωμικὸ *Ἕγμνο*, ἐνῶ δὲν πραγματοποιεῖται καμία μνεῖα στα κρητικὰ ἔργα.

² Κ. Σάθας, «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», ὅ.π.

Κορνάρου, ως απάντηση σε δημοσίευμα του Γερμανού μελετητή της νεοελληνικής ιστορίας Karl Mendelssohn Bartholdy (1838-1897), ο οποίος είχε σημειώσει:

«Ἐπειδὴ ὁ βίος τοῦ ποιητοῦ Βικεντίου Κορνάρου εἶναι ὀλίγον γνωστός, ἐπειδὴ πρὸς τούτους ἀγνοεῖται ἐὰν ἐγεννήθη ἐν Σιτίᾳ ἢ ἐν Λασιθίῳ καὶ ποῦ ἔζησεν, ἀπόκειται εἰς τὸν μέλλοντα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλλάδος Οὐλφιον ἢ Λαχμάνον ν' ἀποδείξῃ πὼς δὲν ὑπῆρξε Κορνάρος ὡς δὲν ὑπῆρξεν Ὅμηρος καὶ πὼς ὁ Ἐρωτόκριτος πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὡς καθολικὴ ἐκδήλωσις τῆς ἐθνικῆς τῶν Κρητῶν συνειδήσεως ἐν τῷ ἰζ' αἰῶνι».¹

Παρόλο που η τότε μελέτη του Σάθα προβλήθηκε ως αποδεικτικό της ύπαρξης του ποιητή του *Ερωτόκριτου*, τελικά ο ίδιος ο Σάθας στα 1885 παρουσιάζεται ως άλλος Wolf ή Lachmann και υποστηρίζει ότι ο Κορνάρος είναι διασκευαστής του *Ερωτόκριτου* και το κρητικό ποίημα χάνεται στα βάθη της παράδοσης.

Η αθηνοκεντρική πρόσληψη του ποιήματος δεν πρέπει να εκπλήσσει. Ἦδη έχουμε δει για τις μαρτυρίες του Clarke και του Τερτσέτη, που αναδεικνύουν τις αθηναϊκές λογοτεχνικές ετεροτοπίες που πηγάζουν από τον *Ερωτόκριτο* οι στήλες του Ολύμπιου Δία, το Σούνιο ή η ελιά του Τερτσέτη. Να προστεθούν εδώ οι παρατηρήσεις του Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου στη γνωστή *Ιστορία των Αθηνών*, ο οποίος υποστηρίζει τη σαθική αθηνοκεντρική προσέγγιση στον Ερωτόκριτο:

«Εἰς τὸν ὑπέροχον τοῦτον στρατιωτικὸν βίον τῶν Ἀθηνῶν [...] ἀποβλέπων βεβαίως καὶ ὁ Σάθας, ἀπεκάλεσε τὸν Ἐρωτόκριτον Ἀθηναϊκὴν ἐποποιίαν, καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ὅτι ἐν αὐτῷ ἀναφέρεται ὁ Ἡράκλης βασιλεὺς τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἐν Ἀθήναις ἐκτυλίσσειται ἡ ὅλη ὑπόθεσις· οὐδὲ δισχυρίσθη ποτὲ οὗτος ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι Ἀθηναϊκὴ ἢ ὅτι ἐποιήθη ἐν Ἀθήναις, παρ' Ἀθηναίου κτλ. Ὡστε κατὰ πολὺν σφάλλονται οἱ περὶ τούτου ἐλέγξαντες αὐτὸν [...]. Τὸ γλωσσικὸν ὅμως τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἰδίωμα εἶναι ἀναντιρρήτως καὶ ὀφθαλμοφανῶς Κρητικόν. Ἄλλ' ὁ Σάθας μόνον περὶ τοῦ πυρήνως τοῦ ἔπους ὠμίλησε καὶ οὐχὶ περὶ τοῦ ὄλου ἔπους, ὅπως μάλιστα ἔχει τοῦτο σήμερα. [...]. Ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ Ἀρετοῦσα εἶναι Ἀθηναία ἦτο βαθέως ἐρριζωμένη εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ· μέχρι τῆς σήμερον δὲ δεικνύεται ἐν Πειραιεὶ τὸ Σπήλαιον τῆς Ἀρετοῦσας, ὅπερ ἐχρησῖμεισε τὸ πρῶτον ὡς φυλακὴ, εἶτα δὲ καὶ ὡς τάφος αὐτῆς».²

Ἀκολουθούν δημοτικά δίστιχα από τον *Ερωτόκριτο* που τραγουδιούνταν στην Αθήνα την εποχή του Καμπούρογλου, ως απόδειξη της ύπαρξης *αθηναϊκού κύκλου* του *Ερωτόκριτου*. Ο Καμπούρογλου επικεντρώνεται στη μεγάλη προφορική διάδοση του

¹ «Περὶ Ἐρωτοκρίτου», *Κλειώ*, αρ. 411 (Σάββατο 3/15 Μαΐου 1869). Ο μεταφραστής στα ελληνικά του αποσπάσματος του Mendelssohn δεν κατονομάζεται. Επίσης, δεν μπόρεσα να εντοπίσω το πρωτότυπο σχετικό κείμενο του Mendelssohn. Πάντως δεν αντλείται από το γνωστό ἔργο του Mendelssohn *Gesichte Griechenlands* [...], τ. Α', Leipzig 1870. Εκεί πραγματοποιείται μόνο μια επιγραμματική μνεία, πληροφοριακού χαρακτήρα, στον Κορνάρο και τον Χορτάση (σ. 23-24).

² Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1458-1687*, τ. Α', Εν Αθήναις 1889, σ. 290-292.

ποιήματος και με τη σφραγίδα του έγκυρου ειδικού Σάθα, προσεγγίζει με λαογραφικά κριτήρια το ποίημα, τοποθετώντας το στο ίδιο ιστορικό και ερμηνευτικό πλαίσιο με τα δημοτικά τραγούδια.

Το πόνημα του Καμπούρογλου εκδίδεται με την «αρωγή του Δήμου Αθηναίων». Επομένως, η *Ιστορία* αυτή μπορεί να ιδωθεί ως κείμενο αυτογνωσίας μιας εν δυνάμει και υπό κατασκευή μητρόπολης που αποζητά την ιστορική της υπόσταση ως θεμέλιο της κεντρικότητάς της. Η ερμηνευτική κατασκευή του Σάθα και η ψευδοθεωρητική επικύρωσή της από τον Καμπούρογλου, βασισμένη στη φυσικοποίηση του ποιήματος στην πόλη των Αθηνών, μπορεί να αναλυθεί ως εξής: ο *Ερωτόκριτος* είναι εθνικό ποίημα των Ελλήνων, το οποίο διαδραματίζεται στην αρχαία Αθήνα. Πρωτεύουσα-μητρόπολη των σύγχρονων Ελλήνων είναι η σημασιολογικά, ιστορικά και μυθολογικά φορτισμένη Αθήνα. Επομένως, το εθνικό αυτό ποίημα δεν μπορεί παρά να γεννήθηκε σε αυτήν. Ο μεγαλοϊδεατισμός που έχει διαποτίσει τις θεωρίες αυτές είναι αναμφισβήτητος.

Η ηθελημένη παρανόηση του *Ερωτόκριτου* για να εξυπηρετηθεί η ακραία θεωρία του Σάθα, συνεχίζεται και στα 1888. Τον Μάιο του χρόνου αυτού εμφανίζεται μία μελέτη στην *Εστία* σε δύο μέρη με τίτλο *Μοναχοί και Στρατιώται*. Η πρώτη υπογράφεται με το αρχικό «Λ.» και η δεύτερη με το «Μ.».¹ Πρόκειται για δύο άρθρα που παρουσιάζουν τις ιστορικές θέσεις του Σάθα αναφορικά με την παγανιστική θρησκεία των Ελλήνων του Μεσαίωνα και αποτελούν μια σύνοψη των θέσεών του και συνέχεια της μελέτης για τους *Έλληνες Στρατιώτες εν τη Δύση*. Ο Δημαράς, όχι άδικα, θεωρεί πως τα αρχικά είτε ανήκουν όντως σε επίλεκτους συνεργάτες του περιοδικού που αποσκοπούν στη διάδοση των θεωριών και των ιδεών του Σάθα, είτε είναι πλαστά και τα άρθρα είναι καμωμένα από τον ίδιο τον Σάθα.² Όπως και να έχει, τα άρθρα αποτελούν «μια θετική συμβολή της *Εστίας* στην διάδοση και στην έξαρση των θεωριών του Σάθα».³

Ο Δημαράς –όπως και ο Ξανθουδίδης πριν από αυτόν–⁴ παρατήρησε ότι στο πρώτο μέρος της μελέτης επιστρατεύεται παραφθαρμένος ο δεύτερος στίχος από το γνωστό ερωτοκρίτειο δίστιχο για την Αθήνα. Αντί του «Στους περαζόμενους καιρούς που οι Έλληνες ορίζα | κι οπού δεν είχε η πίστη τως θεμέλιο μηδέ ρίζα», όπου ο Κορνάρος εξισώνει την παγανιστική πίστη με την ανυπαρξία πίστης, ο Σάθας ή οι υποστηρικτές του χρησιμοποιούν το φθαρμένο στίχο της βενετικής έκδοσης του 1881, όπου διαβάζουμε «οπούχεν η θρησκεία των θεμελιωμένη ρίζα».⁵ Ο στίχος προλογίζεται ως εξής:

«Εἰς τὰ Κρητικὰ δράματα ἐμφανίζονται ἐπὶ σκηνῆς οἱ θεοὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἵνα ἐπαναφέρωσιν ἐπὶ τῆς γῆς τὴν ἐκδιωχθῆσαν ἑλληνικὴν εὐθυμίαν· αὐτὸς ὁ Ἐρωτόκριτος, ἡ δημοφιλεστέρα τῶν Ἀθηναϊκῶν ἐποποιῶν, οὐδαμοῦ μνημονεῦον

¹ «Μοναχοί και Στρατιώται», *Εστία*, τ. ΚΕ', αρ. 644 (1^η Μαΐου 1888), 273-278 και τ. ΚΕ', αρ. 645 (8 Μαΐου 1888), σ. 289-293.

² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 401.

³ Ὁ.π., σ. 401.

⁴ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. ΧΛΙ.

⁵ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 402 και «Μοναχοί και Στρατιώται», Α', σ. 275.

τὸ χριστιανικὸν ὄνομα, ἄρχεται ἀπὸ ἐγκωμίου τῆς θρησκείας τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων».¹

Ἡ ιστοριονομικὴ θεωρία του Σάθα προσβλέπει στη θρησκευτικὴ αυταξία των παλαιῶν Ἑλλήνων (παγανισμός, μανιχαϊσμός) ὡς κύριο αποδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς καθαρότητος. Ὁ *Ερωτόκριτος* ὄχι μόνον ἀποτελεῖ ἀθηναϊκὸ ἔπος, ἀλλὰ προβάλλει καὶ τὰ παγανιστικὰ ιδεώδη των Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς πρὶν ἐμφανιστεῖ ὁ χριστιανισμός. Ἡ ιστορικότητα του *Ερωτόκριτου* παραμορφώνεται ἐντελῶς μέσα στο ψευδοϊστορικὸ αὐτὸ σχῆμα. Ἐκτός ἀπὸ τὴν κατασκευὴ γέφυρας που συνδέει τὸν *Ερωτόκριτο* με τὴ βυζαντινὴ γραμματεία, ὁ Σάθας προβαίνει καὶ σε ἕναν υποτιθέμενο θρησκευτολογικὸ συσχετισμὸ των παγανιστικῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας με τὸ πολυσυλλεκτικὸ, ἀχρονικὸ καὶ ἀθηρσκο, ἐρωτοκρίτειο ποιητικὸ σύμπαν.

Στὴ μελέτη του στα 1885 ὁ Σάθας ἐνημερώνει ὅτι σκοπεύει νὰ πραγματοποιήσῃ καὶ τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ του *Ερωτόκριτου*: «Περὶ τοῦ ποιήματος θὰ γράψω ἐν ἐκτάσει ὅταν ἐκδώσω τὸ ἀληθές κείμενον ἐκ τοῦ ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσεῖῳ κώδικος».² Ἡ ἀγνοία του Σάθα γιὰ τὸ χειρόγραφο τὸν κάνει νὰ πιστεύει πως κάποιον «ἀληθινόν» κείμενον κρύβεται ἐκεῖ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει, ὁ Σάθας δὲν πρόλαβε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ, ἀν καὶ νέα στοιχεῖα δείχνουν πως πάλεψε γιὰ αὐτὴν μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Στὴν ἐφημερίδα *Ἐμπρός*, στὶς 20/11/1913 δημοσιεύεται ἕνα σύντομο ἀρθρο με τὸν εἰρωνικὸ τίτλο «Καλὴ Ἀρχὴν». Ἐκεῖ σημειώνεται:

«Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βουλὴν ὑπεβλήθη [...]»³μία ἀναφορὰ περιέργως. Εἷς κύριος ζητεῖ ἀπὸ τὸ Δημόσιον ἐπιχορήγησιν διὰ νὰ προβεῖ εἰς ἔκδοσιν τῶν ποιημάτων τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἀποτελεῖ ἕν φιλολογικὸν μνημεῖον καὶ ζωγραφίζει μίαν ἱστορικὴν περίοδον. Ἄλλ' ἀνώτερον αὐτοῦ ὑπάρχουσιν ἄλλα οὐχὶ ὀλιγώτερον κινδυνεύοντα φιλολογικὰ μνημεῖα νὰ μείνουν θαμμένα εἰς τὰ βάθη σκωληκοβρώτων ἀρχείων, ἂν ἐγένετο δὲ ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτον δὲν θὰ εὔρισκε τέλος ἡ Βουλὴ εἰς τὰς ἐπιχορηγήσεις τῆς καὶ ἀπὸ νομοθετικὸν σῶμα θὰ ἐκινδύνευε νὰ γείνη ἐκδοτικὴ ἐταιρεία. Ὅπωςδὴποτε ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν Βουλὴν τῶν ἐκδοτῶν καὶ τῶν συγγραφέων εἶνε ἕν καλὸν βῆμα πρὸς τὴν λύσιν τῶν οικονομικῶν δυσχερειῶν τῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν τὴν συνιστώμεν ἰδιαιτέρως».⁴

Δέκα μέρες μετὰ διαβάζουμε πως ὁ «κύριος» αὐτὸς εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας:

«Αἱ ἐπιτροπαὶ εἰς ἃς παραπέμφθησαν αἱ αἰτήσεις τῶν Γαλαξειδιωτῶν πρὸς παροχὴν συνδρομῆς εἰς τὸν μεσαιωνοδίφην Σάθαν καὶ τὸν κ. Ἀλεξίου διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, συνέταξαν τὰς ἐκθέσεις τῶν. Αἱ ἐπιτροπαὶ προτείνουν τὴν χορηγίαν βοηθήματος εἰς τὸν Σάθαν καὶ τὴν συνδρομὴν πρὸς ἔκδοσιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου».⁵

¹ «Μοναχοὶ καὶ Στρατιῶται», Α', ὅ.π., σ. 275.

² Κ. Σάθας, «Ἑλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει», ὅ.π., σ. 375.

³ Δυσδιάκριτο.

⁴ *Ἐμπρός*, (20/11/1913), σ. 3.

⁵ *Ἐμπρός*, (30/11/1913), σ. 3.

Ο Σάθας, λίγο πριν τον θάνατό του κατάφερε να εξασφαλίσει χορηγία για την έκδοση του κρητικού ποιήματος, αντί του Στ. Αλεξίου, ο οποίος συνεργαζόταν τότε με τον Ξανθουδίδη. Η πρότασή του για χορηγία συνάντησε αντιδράσεις, οι οποίες δεν έχουν να κάνουν, όπως φαίνεται από το πρώτο απόσπασμα, με το εγχείρημα καθ' αυτό, παρά με το πρόσωπο του ίδιου του Σάθα· ο ειρωνικός τόνος επιβεβαιώνει πως πρόκειται για προσωπική επίθεση. Άλλωστε και στο παρελθόν ο Σάθας είχε κατηγορηθεί από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο για το ότι ήταν σχεδόν αποκλειστικά κρατικοδίαιτος.¹ Όταν ο λόγος αφορά χορηγίες από τον κρατικό προϋπολογισμό, τέτοιες έριδες είναι αναμενόμενες. Όπως και να έχει, ο Σάθας δεν πρόλαβε, όπως και ο Legrand, να πραγματοποιήσει την έκδοση του *Ερωτόκριτου*, καθώς τον πρόλαβε το μοιραίο.

*

Κρίνοντας συνολικά τις εκδοτικές εργασίες των Legrand, Σάθα και του ευρύτερου δικτύου συνεργασίας, μπορούμε να μιλήσουμε για έναν αγώνα δρόμου όπου η αξία της πρωτιάς υποσκέλιζε την ποιότητα του εκάστοτε τελικού κειμένου. Ο Legrand δεν μπόρεσε να προετοιμάσει στην ανεξερεύνητη θάλασσα της εκδοτικής αποκατάστασης των νεοελληνικών και συγκεκριμένα των κρητικών κειμένων. Όμως, σίγουρα δεν περίμενε να βρεθεί μπροστά σε αυτό το πλήθος έντυπων και χειρόγραφων πηγών, όπως επίσης δεν μπορούσε να φανταστεί ότι ο λόγος που είχε αρθρωθεί για τα έργα αυτά, τις πηγές τους, την έντυπη και χειρόγραφη παράδοσή τους και την απήχυσή τους, θα αποδεικνυόταν τόσο ελλιπής. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό και από τις διπλές ή και τριπλές εκδόσεις της *Βοσκοπούλας* και του *Απόκοπου*. Καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής του ζωής, τα νέα στοιχεία έρχονταν να αναθεωρήσουν τις προγενέστερες εργασίες του. Ωστόσο είχε το σθένος να προβεί σε αναθεωρήσεις και να επαναπραγματευτεί τα δεδομένα του. Η περίπτωση του Legrand σκιαγραφεί, νομίζω, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την αμηχανία και την έκπληξη που νιώθει κανείς στην πρώτη του βουτιά στα βαθιά· γι' αυτό και τα πολλά λάθη και οι παρερμηνείες. Η έλλειψη μεθοδολογίας και αυστηρής στοχοθεσίας ως θεωρηθούν δεδομένες. Το πάθος για τα γλωσσικά, η ανάγκη για πρωτοτυπία στο πλαίσιο μιας αίσθησης ανασκαφής και ανασύλωσης μνημείων και η λαογραφική ματιά που εκκινεί από πόθους εθνικούς, λειτουργούν εις βάρος της απαιτούμενης επιστημονικής νηφαλιότητας.

Το διακύβευμα, όμως, της παραπάνω εξέτασης έγκειται στη διαγραφή των σχέσεων συνεργασίας του Legrand με ξένους και Έλληνες λογίους για την εκδοτική και ιστορική αποκατάσταση των κρητικών έργων. Όπως αναφέραμε, η απήχηση του έργου του Legrand ήταν μεγάλη και κινητοποίησε πολύ κόσμο προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Wagner παραπονιέται πως οι εργασίες του Legrand είναι αδικαιολόγητα δυσεύρετες, και προσπαθεί με κάθε τρόπο μέσα από τον τύπο να τις γνωστοποιήσει σε ένα ευρύτερο κοινό.² Η βιβλιοκρισία του για τους πρώτους τόμους της *Collection* είναι ενδιαφέρουσα:

¹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 403. Ο Δημαράς έχει σκιαγραφήσει με πληρότητα τη διαμάχη Σάθα-Παπαρρηγόπουλου. Βλ. στο ίδιο ιδιαίτερα σ. 274-277 και σ. 398-403.

² *The Academy*, τ. 3., αρ. 39 (1^η Ιανουαρίου 1872): «M. Émile Legrand, whose collections of early compositions in modern Greek we noticed in a preceding number (vol. I, p. 245,246), is still busy adding

«Η μελέτη των Ελληνικών, τελευταία, έχει ενταθεί στη Γαλλία και χάρη στις προσπάθειες του Egger και του Brunet de Presle, τα Νέα Ελληνικά έχουν προσεχθεί αρκετά. Η παρούσα συλλογή είναι ένας από τους καρπούς αυτών των πρόσφατων μελετών, και είναι, για μας, ένα βήμα στη σωστή κατεύθυνση, αν και θα επιθυμούσαμε το έργο να είναι λίγο πιο μεθοδικό. [...]. Το επόμενο ποίημα, σε χρονολογική σειρά, είναι η *Εύμορφη Βοσκοπούλα*. [...]. Αναφορικά με τη *Βοσκοπούλα*, ο μαθητής πρέπει να συγκρίνει τα έργα του Σάθα *Νελλ. Φιλ.*, σ. 406, του A. Brandis *Mittheilungen aus Griechenland*, τ. 3, σ. 84 και τη *Λευκοθέα* του Iken, τ. 2, σ. 145 [...]. Αν ο κ. Legrand επιθυμεί να συνεισφέρει στην κριτική και φιλολογική μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θα τον συμβουλεύαμε να προσθέσει επιτέλους επεξηγητικές σημειώσεις για τις πιο δύσκολες και παλιές λέξεις, οι οποίες, αναγκαστικά, δυσκολεύουν τον σύγχρονο αναγνώστη».¹

Η εύλογη κριτική του Wagner καταδεικνύει πως οι ενασχολούμενοι με την κρητική λογοτεχνία Ευρωπαίοι λόγιοι γνώριζαν καλά τα λιγιστά έργα που μέχρι τότε είχαν εκδοθεί και αφορούσαν την κρητική λογοτεχνία, έστω και περιφερειακά. Η ανάγκη για μεθοδικότερη εργασία παρουσιάζεται ήδη από το 1870 ως επιτακτική. Τα λεγόμενα του Wagner επιβεβαιώνουν, τέλος, πως ο βασικός πυρήνας των νεοελληνικών σπουδών και των ενασχολούμενων με τα κρητικά έργα, βρίσκεται στο Παρίσι από τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Μέσα από αυτόν τον πυρήνα, ο οποίος διαχέει σταδιακά την ακτινοβολία του στη δυτική Ευρώπη, ξεπηδούν οι πρώτες συστηματικότερες εργασίες για τα κρητικά έργα. Δεν είναι χωρίς σημασία τα εγκωμιαστικά σχόλια του διακεκριμένου ιστορικού και ακαδημαϊκού Henry Houssaye (1848-1911) που κάνει λόγο για άνθιση των μελετών της παλαιότερης νεοελληνικής λογοτεχνίας στο Παρίσι. Σε δημοσίευσμά του στην εφημερίδα *Journal des débats politiques et littéraires* το 1881, ο Houssaye παρουσιάζει στο γαλλικό κοινό έργα των Legrand, Σάθα και Gidel, ώστε να αναδείξει τον κριτικό και φιλολογικό λόγο της γαλλικής και ελληνικής λογοσύνης για τα μεσαιωνικά και νεοελληνικά έργα. Να σημειωθεί πως επαινείται ιδιαίτερα η εργασία του Gidel για τον *Ερωτόκριτο*, «το ελληνικό ποίημα με τη μεγαλύτερη διάδοση».²

new reprints in his series. We regret that for some reason or other his publications do not always reach us».

¹ *The Academy*, τ. 1., αρ. 9 (11 Ιουνίου 1870), σ. 245-246. Απόδοση δική μου στο: «The study of Greek has of late been carried on in France with much vigor, and owing to the exertions of Egger and Brunet de Presle, the modern language of the Greeks has also received much attention. The present collection is one of the fruits of those recent studies, and seems to us to be a step in the right direction though we should like to see the work done somewhat more methodically [...]. The next poem in chronological order is *Η εύμορφη Βοσκοπούλα*. [...]. On the *Βοσκοπούλα* the student should also compare Sathas' *Νεοελλ.Φιλ.* p. 406; A. Brandis' *Mittheilungen aus Griechenland*, vol. iii., p. 84 sq. , and Iken's *Leukothea*, ii., p. 145. [...]. If Mr. Legrand intends to do good service to the critical and philological study of modern Greek literature, we would finally advise him to add explanatory notes on the more difficult and antiquated words, which must, of necessity, embarrass the modern reader»

² Henry Houssaye, «La littérature grecque du moyen-âge», *Journal des débats politiques et littéraires* (31/07/1881). Τα έργα που παρουσιάζονται είναι η *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* και τα *Ελληνικά Ανέκδοτα* του

Η μίσθωση Ελλήνων λογίων από τον Legrand για τη συλλογή υλικού για τις εκδοτικές του συλλογές, αλλά και για τη μεγαλεπήβολη *Bibliographie Hellénique*, καθώς και η προθυμία των ίδιων να λάβουν μέρος σε αυτές τις «διάσημες» προσπάθειες που μόνο εθνικό όφελος μπορούν να έχουν, είχε ως αποτέλεσμα τα κρητικά έργα να κατέχουν μια κεντρική θέση στο ερευνητικό τόξο της ελληνικής και ευρωπαϊκής λογοισύνης της εποχής. Ο κεντρικός πυρήνας του δικτύου αυτού αποτελείται από τους Legrand, Gidel, Wagner και Σάθα και οι δορυφόροι πολλοί, όπως είδαμε, σαν τους Σκυλίτση, Ν. Γ. Πολίτη, Βικέλα, Emm. Miller και πολλούς άλλους.¹

1.2. Η εκδοτική απόπειρα του Αντώνη Γιάνναρη και η μελέτη του για τον *Ερωτόκριτο*

Μέσα στη δεκαετία του 1880 ξεκινά και η τελευταία, για τον 19^ο αιώνα, προσπάθεια κριτικής έκδοσης του *Ερωτόκριτου*, παράλληλα με αυτές του Legrand και του Σάθα, η οποία όμως δεν εντάσσεται στο δίκτυο αυτό. Και αυτή θα μείνει ανολοκλήρωτη, όμως θα έχει καρπό την εντελέστερη κριτική μελέτη για τον *Ερωτόκριτο*, καμωμένη από Έλληνα τον 19^ο αιώνα. Πρόκειται για την περίπτωση του Χανιώτη φιλόλογου Αντώνιου Γιάνναρη (1852-1909), ο οποίος χρημάτισε καθηγητής γυμνασίου στα Χανιά από το 1885 μέχρι το 1887,² υφηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τέλος καθηγητής νέων ελληνικών στο Πανεπιστήμιο St. Andrews της Σκωτίας από το 1896 έως το 1903.³ Αντρωμένος με σπουδές στη Γερμανία και τη Λιψία έγινε κατ' αρχάς γνωστός για την έκδοση κρητικών τραγουδιών, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από τον γνωστό αγωνιστή και θείο του Γιάνναρη, Χατζημιχάλη Γιάνναρη και απευθύνονταν κυρίως σε γερμανικό κοινό.⁴

Επιπλέον ο Γιάνναρης εργάστηκε στις βιβλιοθήκες του Λονδίνου και της Βενετίας.⁵ Η γερή φιλολογική του σκευή και η καταγωγή του, σε συνδυασμό με την πρώιμη ενασχόλησή του με το κρητικό δημοτικό τραγούδι, τον έσπρωξαν στο κείμενο του *Ερωτόκριτου*, του οποίου την κριτική έκδοση ξεκίνησε να δουλεύει στα μέσα του 1880.

Σάθα, οι *Etudes* του Gidel, η έκδοση του *Διγενή Ακρίτη* από τους Σάθα και Legrand και το *Recueil de Contes populaires grecs* του Legrand.

¹ Βλ. Παπακώστας Legrand, για τις συνεργασίες του Legrand με Έλληνες λογίους. Σοβαρή είναι ωστόσο η παράλειψη αναφοράς στο πρόσωπο του σημαντικού επτανήσιου λογίου και ιστορικού Λαυρέντιου Βροκίνη. Για τη σχέση του με τον Legrand αλλά και το αρχείο του και τις σημαντικές ιστορικές του εργασίες βλ. «Λ. Βροκίνη, Έργα», επιμ.: Κώστας Δάφνης, πρλγ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XVII (1973).

² Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, συλλογή 31, φάκ. 3, υποφάκ. γ', αρ. 6 όπου πιστοποίηση της Χριστιανικής Εφορείας του τμήματος Χανίων πως ο Γιάνναρης χρημάτισε καθηγητής της τρίτης και τέταρτης τάξης του Γυμνασίου τη σχολική περίοδο 1885-6-7.

³ Βλ. Αντώνιος Χουρδάκης, «Αντώνιος Γιάνναρης: Ένας κρητικός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο St. Andrews της Σκωτίας (1896-1903)», *Πρακτικά 4^ο επιστημονικού συνεδρίου ιστορίας της εκπαίδευσης, Πάτρα 6-8 Οκτωβρίου 2006*, επιμ.: Σήφης Μπουζάκης, Αθήνα 2008. Η μελέτη είναι αναρτημένη στο διαδίκτυο και από εκεί οι παραπομπές. Βλ. www.elemedu.upatras.gr/eriadne/synedria/synedrio4/praktika1/xourdakis.htm.

⁴ *Άσματα κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών. Kretas Volkslieder* [...], von Anton Jeannaraki, Leipzig 1876. Στο έργο, μάλιστα, συμπεριλαμβάνονται τρία δημοτικά τραγούδια με θέμα τον Χατζημιχάλη Γιάνναρη (σ. 82, 84, 88). Για τον Χατζημιχάλη Γιάνναρη και την ηρωική του πρόσληψη βλ. «Σύντομο βιογράφημα Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, οπλαρχηγού Κρητός», *Ημερόλογιον Σκώκου*, τ. 7 (1892), 353-373.

⁵ Βλ. Α. Χουρδάκης «Αντώνιος Γιάνναρης», ό.π., σ. 2.

Παρακολουθώντας την αλληλογραφία με τον θείο του μπορούμε να ιχνηλατήσουμε την πορεία της εργασίας του, η οποία τελικά ολοκληρώθηκε ποτέ: στη θέση της ο Γιάνναρης εξέδωσε στα 1889 την εργασία του για τον Κορνάρο και τον *Ερωτόκριτο*.

Τον Σεπτέμβριο του 1884, από στα Χανιά όπου υπηρετούσε στο Βρετανικό Προξενείο της Κρήτης,¹ ο Γιάνναρης γράφει στον θείο του στην Αθήνα:

«Ἐάν σοι εἶνε δυνατὸν ζήτησον ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τὴν *πρώτην* ἔκδοσιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπ' ὀνόματί σου διὰ νὰ μοὶ τὸν στείλεις διὰ πρώτης εὐκαιρίας. Τὰ βιβλία τοῦ Πανεπιστημίου δὲν στέλλονται εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὥστε δὲν δύναμαι νὰ ζητήσω τὸν Ἐρωτόκριτον ἀπευθείας, ἀλλὰ σὺ ὡς Κρῆς ἐνδιαφερόμενος δύνασαι νὰ τὰ ζητήσης. Ἐγὼ δέ, θέλω νὰ συγκρίνω τὴν ἔκδοσιν ἐκείνην (τὴν πρώτην) με̄ ἐκείνην [...] θὰ δημοσιεύσω [...]. Μοὶ εἶναι λοιπὸν ἀπολύτως ἀναγκαία πρὸς σύγκρισιν τοῦ κειμένου».²

Το απόσπασμα αυτό αποδεικνύει ότι ο Γιάνναρης ήδη από το 1884 είχε στο μυαλό του μια κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*. Ωστόσο, στα 1886 είναι που το Κρητικό Συμβούλιο εγκρίνει το αίτημα του Γιάνναρη για οικονομική ενίσχυση προκειμένου να προβεί σε κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*. Γράφει στις 04/08/1886 από τα Χανιά με κάποιο παραπονο: «Ἡ Βουλὴ σχεδὸν παμψηφῆ μοὶ ἐψήφισα 3000 δραχμὲς πρὸς ἐκτύπωση τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Μόνος δὲ ὁ Ι. Παπαδάκης καὶ δυὸ Κυδωνιάται δὲν εὐρέθησαν νὰ ὑπογράψωσι τὴν πρόταση».³

Μέσα στον Αύγουστο εργάζεται εντατικά για την έκδοση. «Θὰ σοὶ ἤμην λίαν εὐγνώμων ἐὰν εὐκόλυνετο νὰ ζητήσης ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τὸν πρώτον τόμον τοῦ περιοδικοῦ Ἰλισσοῦ πρὸς δὲ τὰ τοῦ Φιλιππίδου⁴ κατὰ τὸ 1847 περὶ Ἐρωτοκρίτου γραφέντα ἵνα μοὶ ἀποστείλεις διὰ πρώτης εὐκαιρίας, θέλω δὲ τὰ ἐπιστρέψῃ σὸν τάχιστα», γράφει στις 11/08/1886.⁵ Ο Γιάνναρης εδώ φαίνεται να μπερδεύει τον Ι. Γκινάκα και τη μελέτη του στο περ. *Ιλισσός* με τον επιμελητή του Γλυκή. Επτά μέρες μετά γράφει στον θείο του: «Ἐλαβον τὸ γράμμα σου, ἀλλὰ δυστυχῶς ὄχι καὶ τὸν Ἰλισσόν, τὸν ὁποῖον ἐπερίμενα ἀφεύκτως, καθ' ὅσον μάλιστα καὶ προπέρυσιν μοὶ εἶχες στείλῃ ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τὸν Ἐρωτόκριτο τοῦ 1737».⁶ Η ανυπομονησία του είναι μεγάλη και αυτό καταδεικνύει την ευσυνειδησία που τον διακατέχει, αλλά και την αγωνία του να μην αξιοποιήσει τα χρήματα που πήρε από το συμβούλιο. Από την επιστολή μαθαίνουμε ότι ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης του είχε

¹ Ὁ.π., σ. 2.

² Ἱστορικό Μουσείο Κρήτης, συλλογὴ 31, φάκ. Ι, υποφάκ. Α', αρ. 44. Χανιά 24/09/1884. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

³ Ὁ.π., αρ. 86.

⁴ Ο Πολυχρόνης Φιλιππίδης είναι επιμελητής που συνεργάζεται με το τυπογραφείο του Γλυκή και έχει επιμεληθεί την έκδοση του 1847. Βλ. «Παράρτημα Ι». Δυστυχώς δεν έχω καταφέρει να βρω πληροφορίες για το πρόσωπο αυτό, παρά μόνο ότι έχει επιμεληθεί και άλλες δύο εκκλησιαστικές εκδόσεις του Γλυκή τα έτη 1846 και 1847. Βλ. <http://anemi.lib.uoc.gr/>. Πιθανότητα ήταν ιερέας.

⁵ Ἱστορικό Μουσείο Κρήτης, συλλογὴ 31, φάκ. Ι, υποφάκ. Α', αρ. 87. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

⁶ Ὁ.π., αρ. 88.

αποστέλλει την έκδοση του 1737, η οποία βρισκόταν από τότε στην Εθνική Βιβλιοθήκη, προφανώς για να προβεί ο Γιάνναρης σε αντιβολή.

Η έκδοση μοιάζει να προχωρεί με γοργούς ρυθμούς καθώς τον Σεπτέμβριο του 1886, ο Γιάνναρης τυπώνει φυλλάδια συνδρομητών, προφανώς με τα χρήματα του συμβουλίου, και ξεκινά την αναζήτηση συνδρομητών. Το διαφημιστικό κείμενο έχει ως εξής:

«Υπό τὸν ἀνωτέρω τίτλο προτιθέμενος τὸν σπουδαιώτατον τῆς Κρήτης ποιητὴν νομίζω ἄσκοπον νὰ μακρυγορήσω ὅπως ἐξάρω τὰς ἀρετὰς ἐθνικοῦ καὶ δημοφιλῶς ποιήματος, γνωστοτάτου εἰς τὸ Πανελλήνιον. Ἄρκοῦμαι μόνον νὰ ἀναφέρω ὅτι οἱ εἰδήμονες Εὐρωπαῖοι ἀναγνωρίζουσι τὸν Ἑρωτόκριτον ὡς τὸ ἄριστον Ἑπικό ποίημα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ὃ δὲ ἡμέτερος πολὺς Κοραῆς ἀπεκάλεσεν αὐτὸν “Ὀμηρὸν τῆς χυδαΐκῆς γλώσσης”».

Τὸ μὲν μέγεθος τοῦ βιβλίου ὑπολογίζεται εἰς 500 περίπου σελίδας σχήματος 16ου, ἢ δὲ τιμὴ αὐτοῦ ὀρίζεται μόνον 4 φράγκα.

Ἐν Χανίοις Κρήτης, κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον 1886».¹

Ευρωπαϊκή λογιосύνη και Κοραῆς εἶναι οἱ δύο αυθεντίες που προβάλλονται για να τονιστεῖ η αναγνωρισιμότητα του κειμένου. Στο κείμενο υπογραμμίζεται το επίθετο «εθνικός», καθώς τη δεκαετία του 1880 ο *Ερωτόκριτος* εἶχε αρχίσει να εθνικοποιεῖται με εντατικούς ρυθμούς. Αξιοσημείωτη εἶναι η επιλογή του Γιάνναρη να τυπώσει το βιβλίο σε μικρὸ σχῆμα και να κοστίζει λίγα χρήματα. Στόχευε, ὅπως φαίνεται, σε ἕνα ευρύτερο κοινό, εκμεταλλευόμενος τη δημοτικότητα του ποιήματος· θα παρουσίαζε ἕνα φιλολογικά αποκαταστημένο κείμενο, μια οἰωνεῖ κριτική έκδοση, χωρίς αυτή να χάνει τη χρησιμότητά της, ὥστε το κείμενο να φτάσει σε ὅσο δυνατόν περισσότερα χέρια. Θα βοηθούσε να γνωρίζαμε με ποιους τυπογράφους και οἶκο θα συνεργαζόταν ο Γιάνναρης για την έκδοση, ὡστόσο δεν ἔχουν εντοπιστεῖ στοιχεία.

Στο Ιστορικό Αρχεῖο σώζονται 14 φύλλα συνδρομητών, ο αριθμός των οποίων ἀνέρχονται σε 103· ἕνα μάλλον μέτριο νούμερο. Παρόλα αυτά, τα σωζόμενα μονόφυλλα ἀφορούν μόνο Κρήτες συνδρομητές –δεν γνωρίζουμε αν ο Γιάνναρης εἶχε αποστέλλει μονόφυλλα στην Αθήνα– και ὅλοι οἱ συνδρομητές εἶναι κάτοικοι της Κρήτης: Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο Σητεῖα, μερικά μικρά χωριά και δύο κάτοικοι της Σμύρνης (Νισήμ Χαβίφ, Ισαάκ Παλάκοφ).²

Σε αυτό το σημείο ὁμως, σταματᾶ η πληροφορία.³ Ο Γιάνναρης μετακομίζει στο Λονδίνο, παντρεύεται, εργάζεται ως ανταποκριτής των Times και προσπαθεῖ να

¹ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης Φάκ. 2, Υποφάκ. Α': 13 φύλλα αγγελίας = 31-B/1 ἕως 31-B/13. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

² Στο φύλλο αυτό αναγράφονται εβραϊκά ονόματα, κάτοικοι των Χανίων.

³ Οἱ τελευταῖες πληροφορίες ἀφορούν το γεγονός ὅτι τελικά ἔλαβε τον *Ιλισσό* σε ἐπιστολή του αρ. 89, Χανιά 25/08/1886.

βιοποριστεί όχι χωρίς δυσκολίες.¹ Στα 1889 εκδίδει και την καθ' υφηγεσία εργασία του για τον *Ερωτόκριτο* και τον ποιητή του, την οποία θα αναλύσουμε παρακάτω. Η εργασία αυτή θα λειτούργησε εις βάρος της προόδου της κριτικής έκδοσης.

Η επόμενη επιστολή που αφορά στην έκδοση του *Ερωτόκριτου* έχει ημερομηνία 14-26/10/1890 και στέλνεται από το Λονδίνο. Γράφει ο Γιάνναρης στον θείο του:

«Προσπαθῶ νὰ τύχω τῆς συνδρομῆς αὐτῶν [ὀμογενεῖς Κρητικοὶ στὸ Λονδίνο] πρὸς ἔκδοσιν τοῦ Ἑρωτοκρίτου, ἀλλ' ἐννοῆς πὼς τὸ ζήτημα εἶναι λεπτόν, ἐπιζητῶ δὲ νὰ μὴ χάσω τὴν περὶ ἐμοῦ εὐνοϊκὴν αὐτῶν ἰδέα διὰ τῆς ὑλικῆς ἐνασχολήσεως ἐὰν ὁ κ. Ζυγομαλάς² Ὑπουργὸς νομίζω ὅτι δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμαι παρὰ αὐτοῦ ὑπογραφὴν διὰ 20-25 συνδρομῆς».³

Ο Γιάνναρης φαίνεται να αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες και να αποζητά περαιτέρω πόρους για την έκδοση του ποιήματος, καθώς έχει αφοσιωθεί πλήρως στον βιοπορισμό μέσω της διδασκαλίας. Έτσι περνούν τέσσερα χρόνια χωρίς κάποια νέα πληροφορία για την πορεία της εργασίας. Έχει εγκατασταθεί πλέον με τη γυναίκα του και τις δύο κόρες του στην περιοχή Fern Cottage στο Hampstead του Λονδίνου και, όπως γράφει στον θείο του, οι οικογενειακές του υποχρεώσεις τον έχουν απορροφήσει σχεδόν πλήρως.⁴ Μολονότι ένα μέρος της εργασίας είναι έτοιμο, παρουσιάζεται ένα αναπάντεχο εμπόδιο. Γράφει σε επιστολή προς τον θείο του τον Απρίλιο του 1894:

«Τὰ περὶ ἐκτυπώσεως τοῦ Ἑρωτοκρίτου καίπερ ἐγείρουσι τὴν περιέργειάν μου ἐμβάλλουσι καὶ ὑπόνοιαν μὴ ἢ ἐσπευμένη ἔκδοσις τοῦ βιβλίου ἐλαττώσῃ τὴν ἀξίαν του. Εἶνε ἀναντίρρητον γεγονός καὶ ἀποδεδειγμένον ὅτι ἢ εἰς τοιαῦτα ἔργα σπουδὴ ἐλαττώνει τὴν ἀξίαν φιλολογικοῦ ἔργου. Ἐὰν δὲν προχωρήσῃ ἡδὴ εἰς τύπον, πολὺ καλὸ θὰ ἦτο νὰ μοὶ ἔπεμπες τὸ χειρόγραφον μετὰ τοῦ ἤδη ἐκτυπωθέντος μέρους πρὸς ἐπιθεώρησιν. [...]. Σὲ παρακαλῶ εἰπεῖ καὶ αὐθις τῷ φίλῳ κῶ Ταταράκη ὅτι δὲν ἔλαβον ἀπάντησιν εἰς τὸ γράμμα μου, εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ μάθω τὸ τέλος τῆς περὶ Ἑρωτοκρίτου δίκης μου ἵνα, ἐν περιπτώσει ἐκδικάσεως, προβῶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου ἐὰν εὕρω ἐνταῦθα ἐκδότην. Ἡ μέχρι τοῦδε μετέωρος κατάστασις τῶν πραγμάτων μὲ ἠνέγκασε νὰ παραμελήσω τὸ καθήκον τοῦτο. Ταῦτα σὲ παρακαλῶ μετὰ τῶν ἡρημένῳ φίλῳ μετὰ τῶν φιλικῶν προσρήσεών μου».⁵

Μετά από τρεις μήνες γράφει ξανά στον θείο του:

«Δύνασαι νὰ μοῦ εἰπῆς τί συνβαίνει ἐν τῷ ζητήματι τῆς μετὰ τοῦ Κορομηλὰ δίκης μου, ὁ κ. Ταταράκης οὐδεμίαν λέξεως μὲ ἠξίωσε μέχρι τοῦδε, εἶμαι δὲ

¹ Βλ. Α. Χουρδάκης «Αντώνιος Γιάνναρης», ό.π., σ. 2-3.

² Αντώνιος Ζυγομαλάς (1854-1930). Το 1885 διετέλεσε υπουργός εκκλησιαστικών και δημόσιας εκπαίδευσης επί κυβέρνησης Δηλιγιάννη.

³ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, συλλογή 31, φάκ. Ι, υποφάκ. Α', αρ. 98. «18 Bedford place, Russel square. London: Οκτώβριος 14/26 1890».

⁴ Βλ. Α. Χουρδάκης «Αντώνιος Γιάνναρης», ό.π., σ. 3.

⁵ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, συλλογή 31, φάκ. Ι, υποφάκ. Α', αρ. 127. «Fern Cottage, The Vale, Hampstead N.W. London 9/21 Απρ. 1894

στενοχωρημένος διότι άγνωώ ποῦ εύρίσκομαι. Πρέπει νά μάθω τὸ τέλος τῆς δίκης ἵνα ἴδω ἐάν δικαιούμαι νά ἐκδώσω τὸν Ἐρωτόκριτον δι' ἄλλου μέσου, διότι ἐπιτέλους ἔχω ὑποχρέωσιν καὶ πρὸς τὴν Κρητικὴν Συνέλευσιν καὶ πρὸς τὴν ἰδιάν μου συνείδησιν».¹

Από τις επιστολές φαίνεται πως ο Κορομηλάς έχει υποβάλει μήνυση στον Γιάνναρη για την έκδοση του *Ερωτόκριτου*. Δυστυχώς δεν έχω βρει άλλα στοιχεία για το συμβάν, επομένως μπορούμε να κινηθούμε μόνο στη σφαίρα του υποθετικού. Το όνομα «Κορομηλάς» ασφαλώς και υποδηλώνει τον Δημήτριο Κορομηλά, γνωστό θεατρικό συγγραφέα, εκδότη της *Εφημερίδας* της Αθήνας και γιο του εκδότη Ανδρέα Κορομηλά. Το πράγμα πρέπει να έχει ως εξής: στα 1884 ο επιτυχημένος εκδότης Ανέστης Κωνσταντινίδης αγοράζει τον εξοπλισμό του Κορομηλά και προβαίνει σε πολλές εκδόσεις λογοτεχνικών και εκπαιδευτικών έργων. Στα 1890 εκδίδει τον *Ερωτόκριτο* κάτω από τον ταμπέλα «Βιβλιοθήκη του Λαού», «επιμελώς διορθωμένο» και με πολλές εικόνες. Το έργο ανατυπώνεται στα 1894.² Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Κορομηλάς, ο οποίος δεν πρέπει να είχε αποσύρει όλα τα κεφάλαιά του από την εκδοτική εταιρεία, μηνύει τον Γιάνναρη. Η εταιρεία των Κωνσταντινίδη-Κορομηλά πρέπει να είχε συμφωνήσει για την αποκλειστική έκδοση του *Ερωτόκριτου* τουλάχιστον μέχρι το 1898, οπότε το ίδιο ακριβώς βιβλίο ανατυπώνεται κάτω από το όνομα του Ιωάννου Νικολαΐδου. Παρόλα αυτά δεν κατάφερα να εντοπίσω περαιτέρω στοιχεία, επομένως τα παραπάνω αποτελούν μια απλή υπόθεση.

Η δίκη αυτή, πέραν της σημασίας της για την ιστορία των πνευματικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, καταδεικνύει και κάτι άλλο. Κατ' αρχάς, δικαιολογείται με μεγαλύτερη ευκολία η αργοπορία του Γιάνναρη να εκδώσει τον *Ερωτόκριτο*. Πέραν των προσωπικών και βιοποριστικών λόγων, η δίκη αυτή θα πρέπει να αποθάρρυνε τον ήδη καταπονημένο από την υγεία του Γιάνναρη να επισπεύσει την έκδοση. Επιπλέον, η κίνηση του Κορομηλά να μηνύσει τον Γιάνναρη δείχνει πως μια «λαϊκή έκδοση» δεν διέφερε από μία κριτική-επιστημονική, τουλάχιστον στον χώρο των ελληνικών εκδόσεων, δηλαδή στον χώρο του ελληνικού βιβλαιοπορίου και στη συνείδηση του Έλληνα εκδότη: ο *Ερωτόκριτος* τη δεκαετία του 1890 ανήκε, εκδοτικά, στον χώρο του λαϊκού εντύπου και αυτό το status quo δεν μπορούσε να αλλάξει εύκολα στο αθηναϊκό κέντρο.

Μπορεί ο Γιάνναρης να μην κατάφερε να φέρει εις πέρας την κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*, παρόλα αυτά εκπόνησε τη γνωστή εργασία, «καθ' υφηγεσία», στα 1889 για τον Κορνάρο και τον *Ερωτόκριτο*. Με την κατάθεση της διατριβής αυτής ο Γιάνναρης καταλαμβάνει τη θέση του υφηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας.³ Κάτι τέτοιο μας δείχνει ότι η μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας έχει καθιερωθεί και θεσμικά στην Ελλάδα. Μπορεί ακόμα να μην υπάρχει έδρα Νέων Ελληνικών, αλλά τουλάχιστον μπορούν και οι Έλληνες λόγιοι (η αρχή είχε γίνει στη Γερμανία και τη Γαλλία, όπως

¹ Ό.π., αρ. 128. «Fern Cottage, The Vale, Hampstead N.W. London 27/9 Ιουλ. 1894».

² Βλ. «Παράρτημα I» και «Παράρτημα II».

³ Βλ. Α. Χουρδάκης «Αντώνιος Γιάνναρης», ό.π., σ. 4.

έχουμε δει) να αρθρώσουν επιστημονικό λόγο για τη δημώδη και την κρητική ποίηση. Ο Γιάνναρης, μάλιστα, στην εργασία του, εξηγεί με οξυδέρκεια και νηφαλιότητα την αλλαγή αυτή παραδείγματος, με το βλέμμα του στραμμένο στο γλωσσικό ζήτημα:

«Ἡ τοιαύτη δ' ἀπαξίωσις τῆς ἡμετέρας γλώσσης δὲν ἐφαίνετο καὶ ἀδικαιολόγητος. Οἱ λόγοι εἶχον ἤδη ἐνώπιον αὐτῶν ἔτοιμην καὶ τελείαν προγονικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν. [...]. Πρὸς τοιαύτην ἔνδοξην καὶ σεβαστὴν γλῶσσαν ἀπετέλει πλήρη ἀντίθεσιν ἡ χυδαία Νεοελληνικὴ [...]. Οὐδὲν ἄρα θαῦμα ἔαν τοιαύτη γλῶσσα ἐστερημένη ἐνδόξου παρελθόντος καὶ ἐθνικοῦ παρόντος ἀπήρεσκε τῆς λογιωτέροις καὶ ἀπεστέργετο ἢ μᾶλλον κατεφρονεῖτο καὶ ἐφεύγετο ὡς ρῦπος ἐν τῷ γραπτῷ λόγῳ. [...]. Ἀρθείσης πλέον ἢ ἕλλατον τῆς ἀδίκου ταύτης προλήψεως, ἡ λαλουμένη Νεοελληνικὴ γλῶσσα ἤρξατο τὰς ὄψεις τῶν φιλολόγων πρὸς ἑαυτὴν στρέφουσα ἢ δὲ τέως ἀφανὴς αὐτῆς γραμματεία καὶ μάλιστα ἡ δημώδης ποίησης, ἐκτιμωμένη ὁσήμεραι δικαιοτέρον ἤξιώθη τέλος ἐντίμου θέσεως ἐν τῇ καθ' ὅλου Ἑλληνικῇ φιλολογίᾳ».¹

Ἡ εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη: στο πρώτο μέρος πραγματοποιείται μια προσπάθεια ταύτισης του ποιητή (1-31), στο δεύτερο μέρος ο Γιάνναρης προχωρεί σε ανάλυση του ποιήματος (32-74), ενώ τέλος επισυνάπτεται και ένα γλωσσάριο (75-133), αρκετά προωθημένο για τον ερωτοκρίτειο λόγο της εποχής. Παρ' όλες τις σοβαρές αδυναμίες της εργασίας, τις οποίες έχει σχολιάσει ο Στ. Αλεξίου,² η μελέτη του Γιάνναρη είναι η πιο πλήρης για τον *Ερωτόκριτο*, καμωμένη από Έλληνα λόγιο, μέχρι την έκδοση του Ξανθουδίδη. Το εγχείρημα δεν υστερεί αυτογνωσίας, καθώς όπως σημειώνει ο Γιάνναρης: «Ο Ερωτόκριτος ως ποίησης πολλάκις εκρίθη και κατεκρίθη, ουδέποτε όμως ίσως εμελετήθη εμβριθώς, ἢ αν εμελετήθη δεν εννοήθη αρκούντως.»³

Τα σφάλματα του Γιάνναρη είναι πολλά με σημαντικότερα τις παρανοήσεις για το χειρόγραφο του Λονδίνου⁴ και τη θεώρησή του ότι το ποίημα γράφτηκε στα 1508-1509.⁵ Παρόλα αυτά, έχοντας την ικανότητα να αξιολογεί σωστά τις προγενέστερες κρίσεις για τον *Ερωτόκριτο* προβαίνει σε μια ικανοποιητική, για την εποχή, κριτική ανάλυση του ποιήματος. Από την αρχή ήδη απορρίπτει με ορθά επιχειρήματα τις φαντασιοσκοπίες του Σάθα περί του αθηναϊκού πυρήνα του έπους.⁶ Σε όλη τη μελέτη φαίνεται η δικαιολογημένη εκτίμηση που δείχνει στην εργασία του Gidel. Ο Γιάνναρης είναι ο μοναδικός Έλληνας λόγιος, μέχρι την εποχή εκείνη, που αναπαράγει την άποψη του Gidel σχετικά με την αντιστοιχία των βασιλείων της γκιόστρας με τις βενετικές κτίσεις.⁷ κτίσεις.⁷ Σημαντικό είναι να σημειωθεί πως ο Γιάνναρης εμμένει στις θετικές κρίσεις του Κοραή για το ποίημα, οι οποίες, όπως έχουμε δει, έχουν αδικαιολόγητα

¹ Α. Γιάνναρης, *Περί Ερωτοκρίτου*, ό.π., σ. 43-44.

² Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κη'-κθ'.

³ Α. Γιάνναρης, *Περί Ερωτοκρίτου*, ό.π., σ. 38.

⁴ Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κη'-κθ'.

⁵ Βλ. Α. Γιάνναρης, *Περί Ερωτοκρίτου*, ό.π., σ. 39.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 4, σημ. 1.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 6 και σ. 56.

παρερμηνευθεί με πρόφαση τη γενική αποστροφή του Κοραή στα δημοφιλή αναγνώσματα. Ο Γιάνναρης, μάλιστα, φτάνει στο σημείο να γράψει πως «ἐὰν ὁ Κοραῆς ἔγραψε καὶ ἰδίαν περὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου πραγματείαν ἢ κρίσιν, ὅπερ οὐδαμῶς ἀπίθανον, αὕτη ἢ ἀπώλετο ἢ ἀπόκειται που κεκρυμμένη ἐν τοῖς ἔτι σωζωμένοις ἀνεκδότοις αὐτοῦ».¹ Η επιμονή του Γιάνναρη στη σχέση Κοραή-*Ερωτόκριτου* εκκινεί και από την ανάγκη του να υπερασπιστεί το ποίημα και το πρόσωπο του Κοραή χρησιμοποιείται ως αυθεντία προς απόδοση κύρους.

Η περιδιάβαση του Γιάνναρη στην κριτική δεξίωση του ποιήματος από την ελληνική και ευρωπαϊκή λογοισύνη του παρελθόντος είναι ικανοποιητική. Σωστά κρίνει τους Φωτεινό (41), Clarke (45), Leake (45-46), Derping (46-47), Fauriel (47-48), Iken (48-49), Νερουλό (50-51), Ραγκαβή (51), Κοραή (52). Ωραίες είναι και οι αναλύσεις των ονομάτων του ποιήματος.² Παρόλο που οι προσπάθειες για ανεύρεση της πηγής του *Ερωτόκριτου* είναι άκαρπες,³ ο Γιάνναρης καταφέρνει να αναδείξει το ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γράφτηκε ο *Ερωτόκριτος* κάνοντας λόγο για το έθιμο της γκιόστρας και μια σύντομη αναφορά στα αντίστοιχα έθιμα της Δύσης⁴ έτσι δικαιολογείται, ορθά μέχρι ενός σημείου, ο ιπποτικός χαρακτήρας του έργου. Όμως, το συμπέρασμά του καταλήγει να είναι αυθαίρετο και υπερβολικό: «Πιθανώτατον ἄρα φαίνεται ὅτι ὁ Κορνάρος ποιῶν τὸν Ἐρωτόκριτον οὐδεμίαν ὠρισμένην γραπτὴν πηγὴν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, ἀλλὰ περιέγραφε τὰ καθ' ἡμέραν φαινόμενὰ των χρόνων αὐτοῦ, οὕτω δὲ κατέλιπεν ἡμῖν ζωηρὰν εἰκόνα τοῦ τότε βίου».⁵

Εδώ ο Γιάνναρης πέφτει στο ίδιο μεθοδολογικό ατόπημα με τον Ραγκαβή, τον οποίο, ωστόσο, κατακρίνει σφοδρά.⁶ Έτσι όπως ο δεύτερος προσπάθησε να βρει ορθές αντιστοιχίες με την αρχαία Αθήνα, έτσι και ο Γιάνναρης προσλαμβάνει τον *Ερωτόκριτο* ως πηγή ιστορικής γνώσης για την Αναγέννηση· ο κόσμος του βιβλίου και των ιπποτικών μυθιστοριῶν δεν φαντάζει αρκετός. Ακόμη ο αχρονικός χαρακτήρας του ποιήματος βασανίζει τους ερευνητές, με εξαίρεση τον Gidel, όπως είδαμε. Επιπλέον, ο αόριστος αυτός χαρακτήρας τόπου και χρόνου κρίνεται αρνητικά από τον Γιάνναρη, ως προς το αισθητικό αποτέλεσμα.⁷

Ως προς την πολυσυζητημένη ελληνικότητα και εθνικότητα του ποιήματος, ο Γιάνναρης παρουσιάζεται σχετικά συγκρατημένος. Ως υποστηρικτής της κανονικοποίησης του ποιήματος, φυσικά και το θεωρεί εθνικό ποίημα (ας θυμηθούμε και το φύλλο αγγελίας για τους συνδρομητές) και το χαρακτηρίζει «εθνικό έπος»⁸ αλλά δεν εμμένει σε αυτό. Τα μοναδικά επιχειρήματα είναι δύο: αρχικά τονίζει τον

¹ Ό.π., σ. 52.

² Βλ. ό.π., σ. 56-58.

³ Βλ. ό.π., σ. 36-38.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 34-36.

⁵ Ό.π., σ. 36.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 51.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 54. Γράφει για «έτερον έλλειμμα».

⁸ Ό.π., σ. 59.

χαρακτηρισμό του Iken για το ποίημα («Nationalgedicht»)¹ και στη συνέχεια κάνει λόγο για την καθαρότητα της γλώσσας του *Ερωτόκριτου*. Ο Γιάνναρης ορθά παρατηρεί πως οι ξένες λέξεις είναι λιγοστές στο ποίημα και καταλήγει, όχι χωρίς έναν υπερβολικό τόνο: «Τὸ καθ' ἡμᾶς οὐδὲν παρεμφερὲς μνημείον τῆς Νεοελληνικῆς γραμματείας γινώσκομεν γλωσσικῶς καθαρώτερον καὶ Ἑλληνικώτερον».²

Παρόλο που η εργασία του Γιάνναρη κατάφερε να αποφύγει τις δύο σκοπέλους της νεοελληνικής κριτικής σχετικά με τα κρητικά έργα, το γλωσσικό και τον στείρο λόγο περί ελληνικότητας, παρουσιάζει ένα ιδιαίτερα μελανό σημείο. Η κατά τα άλλα επιστημονική παρουσίαση του ποιήματος πλήττεται από την ηθικοδιδασκτική ερμηνεία του. Ο βενετοκρητικός Χάνδακας του 16^{ου} αιώνα, όπου ο Κορνάρος συνέθεσε τον *Ερωτόκριτο*, είναι μια αναπτυσσόμενη πόλη, στην οποία κυριαρχεί η φιληδονία και η διαφθορά.³ Ο *Ερωτόκριτος*, από την άλλη, είναι ένας φάρος αρετής που αντιστέκεται στον διεφθαρμένο αυτόν πολιτισμό:

«Ἡ μεγίστη καὶ σπάνια αὐτὴ ἀρετὴ ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι χαρακτηρίζει οὐχὶ τὸν τότε παρ' Ἑνετοῖς βίον, διότι ἄλλοθεν μανθάνομεν ὅτι παρ' αὐτοῖς ἐκλυσις μέχρις ἀκολασίας, ἀλλ' ὑπεμφαίνει τὸν ἴδιον τοῦ ποιητοῦ χαρακτήρα καὶ, ὅπερ σπουδαιότατον, ἀπεικονίζει τὰς παρὰ Κρησὶν ἀείποτε κρατοῦσας ἠθικὰς ἀρχὰς».⁴

Κατὰ τον Γιάνναρη, οι Βενετοί διέφθειραν τους πάλαι ποτέ αγνούς κρητικούς, επομένως, οι αξίες που πρεσβεύει το ποίημα δεν μπορούν παρά να προέρχονται κατευθείαν από τους ένδοξους προγόνους. Η ηθικοδιδασκτική αυτή οπτική μεταφέρεται και στο πεδίο του διαλόγου περί ελληνικότητας του έργου· ο Γιάνναρης προσπαθεί με αυτό το τέχνασμα να αποσεισει τον ιταλικό (και καθολικό;) χαρακτήρα του ποιήματος. Οι χαρακτήρες είναι παραδείγματα ηθικής προς μίμηση, καθώς «ουδείς αυτών προσβάλλει τα αισθήματα ημών»⁵ και επομένως ο Κορνάρος είναι ένας παιδαγωγός των των νέων.⁶ Ο Γιάνναρης εμμένει ότι ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα ανάγνωσμα που έθρεψε την «ἀπαίδευτη Κρητικὴ νεότητα ἑκατέρου φύλου παρὰ Χριστιανοὶς καὶ τὲ καὶ Ὀθωμανοῖς».⁷

Σίγουρα ο *Ερωτόκριτος* ήταν ένα εξαιρετικά δημοφιλές ανάγνωσμα, που όποιος ήξερε ανάγνωση στην Κρήτη θα είχε διαβάσει, ωστόσο ο Γιάνναρης εδώ προβαίνει σε αναχρονισμό. Τοποθετεί την κατά πολύ μετέπειτα διαμορφωμένη εικόνα του εντύπου ως ερωτικού ανάγνωσματος (η συναισθηματική αγωγή του Διαφωτισμού), αποτέλεσμα της εκδοτικής πρακτικής των βενετικών τυπογραφείων και του υπό διαμόρφωση αναγνωστικού κοινού, στην εποχή του Κορνάρου και μάλιστα την αποδίδει στην πρόθεση του συγγραφέα. Και φτάνει στο σημείο να εξυμνήσει τον ηθικοδιδασκτικό

¹ Βλ. ό.π., σ. 48.

² Ό.π., σ. 59.

³ Βλ. ό.π., σ. 35.

⁴ Ό.π., σ. 55.

⁵ Ό.π., σ. 55.

⁶ Βλ., ό.π., σ. 53.

⁷ Ό.π., σ. 41.

πρόλογο του Φωτεινού,¹ ο οποίος προτείνει τον *Ερωτόκριτο* ως φαναριώτικο διδακτικό ποίημα με θέμα τον έρωτα, πλήρως ενταγμένο στο πλαίσιο της ηθικής του συναισθήματος. Να προστεθεί εδώ, πως ο Γιάνναρης στο πρώτο σκέλος της μελέτης συμπεραίνει αυθαίρετα ότι ο Κορνάρος θα πρέπει να ήταν αρκετά νεαρός όταν συνέθεσε το ποίημα: τα κριτήρια παραμένουν λανθασμένα, καθώς εκκινούν από τον ίδιο ηθικοδιδασκισμό: «Ὁ ἔρωσ καὶ ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἀρετὴ, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὴν κυρίαν ὑπόθεσιν, προϋποτίθενται ἡλικίαν νεαράν, καρδίαν θερμὴν, φαντασίαν ζωηρᾶν».²

Συνολικά, η εργασία του Γιάνναρη είναι αξιόλογη, καθώς δεν αναλώνεται σε κανονιστικές πρακτικές με ξεκάθαρα εθνικά συμφραζόμενα, ενώ μερικά σημεία (όπως και το εξαιρετικό για την εποχή γλωσσάριο) προσέφεραν μια καλή εικόνα του ποιήματος. Τα μειονεκτήματα είναι πολλά, με ισχυρότερο την ηθικοδιδασκτική πρόσληψη του έργου. Παρόλα αυτά, η εργασία του Γιάνναρη είναι ενδεικτική της αλλαγής παραδείγματος που έχει συντελεστεί αναφορικά με τη σχέση της λογοισύνης με την κρητική λογοτεχνία: τα κρητικά έργα έχουν πλέον βασική θέση στην πολιτεία των λογίων και αποτελούν αξιέρενο υλικό. Μπορεί ο Γιάνναρης να είναι ο πρώτος Έλληνας που κατέστησε τον *Ερωτόκριτο* αντικείμενο σοβαρής και εμβριθούς έρευνας,³ ωστόσο τα λόγια του Στ. Αλεξίου, ο οποίος επέμεινε στα φιλολογικά ατοπήματα του Γιάνναρη, δεν είναι άδικα: «Μνημονεύουμε τις απόψεις αυτές του Γιάνναρη μόνο για να φανεί άλλη μια φορά πόσο δύσκολα η επιστήμη βρίσκει το σωστό δρόμο, όταν από την αρχή ακολουθήσει μια εσφαλμένη κατεύθυνση».⁴ Πρόκειται για διαπίστωση που εξηγεί με ενάργεια τον προβληματικό ερωτοκρίτειο κριτικό λόγο που αρθρώθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Η εργασία του Γιάνναρη δεν πέρασε απαρατήρητη. Η εκτενής βιβλιοκρισία του συγγραφέα και δημοσιογράφου Ιωάννη Μ. Δαμβέργη στην εφημερίδα του *Εβδομάδα* το επιβεβαιώνει.⁵ Ο Δαμβέργης είναι χαρισματικός «γραφιάς» και ως Κρητικός (Ηρακλειώτης για την ακρίβεια) νιώθει τον *Ερωτόκριτο* πιο προσωπικό του ζήτημα. Η βιβλιοκρισία του εμπεριέχει και πολλές προσωπικές του εμπειρίες που σκοπό έχουν να επιβεβαιώσουν τη μεγάλη διάδοση του ποιήματος, αλλά και ότι αυτό λειτούργησε σαν πρώτη αφορμή, για πολλούς ανθρώπους, ώστε να μάθουν ανάγνωση⁶ κάτι που συμπληρώνει ιδανικά την ηθικοδιδασκτική προσέγγιση του Γιάνναρη, καθώς ο *Ερωτόκριτος* στάθηκε πολλαπλώς ωφέλιμος σε κοινωνικό επίπεδο. Οι μαρτυρίες του

¹ Βλ. ό.π., σ. 41.

² Ό.π., σ. 30.

³ Ο Κακλαμάνης σημειώνει: «το βιβλίο αυτό [του Γιάνναρη] αποτελεί την πρώτη ευσυνείδητη αυτοτελή εξέταση των σημαντικότερων φιλολογικών ζητημάτων του *Ερωτοκρίτου* [...]». Βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, «Βιβλιογραφία *Ερωτοκρίτου* (1889-2005)», *Ζητήματα Ποιητικής*, ό.π., σ. 479.

⁴ *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κθ'.

⁵ Βλ. Ιωάννης Μ. Δαμβέργης, «Βιβλιοκρισία. Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού», *Εβδομάς*, αρ. 22 (06/06/1889), σ. 9-11 και αρ. 23 (10/06/1889), 9-11. Να σημειωθεί ότι ο Δαμβέργης υπήρξε διευθυντής και εκδότης της εφημερίδας από το 1887 έως το 1892. Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «Το *ιδανικόν* και οι τροπισμοί του στη διηγηματογραφία του τέλους του 19^{ου} αιώνα: *Οι Κρήτες μου* του Ιωάν. Μ. Δαμβέργη», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Γ5, Χανιά 2011, σ. 59, σημ. 7.

⁶ Βλ. Ι. Ν. Δαμβέργης, «Βιβλιοκρισία. Περί Ερωτοκρίτου», ό.π., αρ. 22, σ. 9-10.

Δαμβέργη έχουν ενδιαφέρον, κυρίως διότι μέσα από την απολαυστική πένα του αναδεικνύεται το ζήτημα της απαγόρευσης ανάγνωσης του ποιήματος από τους πατεράδες στις κόρες τους ή και από τους κληρικούς, καθώς «ὁ πτωχὸς Ἐρωτόκριτος κατηγορεῖτο ὡς ἀντιχριστιανικὸς»,¹ κάτι γνωστό ἤδη ἀπὸ τὰ 1800 καὶ τὸ *Πηδάλιον*.

Ὁ Δαμβέργης κρίνει θετικὰ τὴν ἐργασία τοῦ Γιάνναρη καὶ τὴν χαρακτηρίζει, κατὰ τὴν τυπολογία τῆς ἐποχῆς, ὡς «ἀπόκτημα ἐθνικόν».² Ἡ μόνη διαφωνία τοῦ Δαμβέργη ἔχει νὰ κάνει με τὶς εἰκασίες τοῦ Γιάνναρη σχετικὰ με τὸ νεαρό τῆς ἡλικίας τοῦ Κορνάρου, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔγραφε τὸν *Ἐρωτόκριτο*. Δυστυχῶς, χωρὶς νὰ προβαίνει σε ἐπιχειρήματα, ὁ Δαμβέργης, κινούμενος ἀπὸ ὀρθότερη σκέψη σε σχέση με τὸν Γιάνναρη, σημειώνει με τρόπο χαριτωμένο: «Καὶ μεθ' ὅλην τὴν καλὴν διάθεσιν, ἦν εἶχομεν ν' ἀνακηρύξωμεν τὸν συμπατριώτην ποιητὴν ὡς ἓν τῶν θαυμασίων ἐκείνων *enfants sublimes*, ἐφ' οἷς καυχᾶται ἡ ἱστορία, ἀποχωριζόμεθα ἓν τῷ σημείῳ τοῦτο τοῦ κ. Γιάνναρη, μεταγενεστέραν ἀπεκδεχόμενοι τὴν ποίησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ἓν ἡλικία μᾶλλον καθεστηκυῖα τοῦ Κορνάρου».³

Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ Δαμβέργης υιοθετεῖ πλήρως τὴν ἠθικοδιδακτικὴ στάση τοῦ Γιάνναρη γιὰ τὸ ποίημα, ἐνῶ τονίζει καὶ τὴν ἡρωικὴ διάσταση τοῦ ποιήματος: κάτι που φέρνει στο νου τὰ λόγια τοῦ Τερτσέτη. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐκτενοῦς βιβλιοκρισίας τοῦ σημειώνει:

«Ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν εἶνε ψυχαγωγικὸν μόνον βιβλίον. Εἶνε καὶ σχολεῖον ὅτε μὲν πολεμικῆς ἀρετῆς, ὅτε δὲ οἰκογενειακῆς ἠθικῆς. Τὰ κονταροχτυπήματά του θὰ τὰ ἐνεθυμοῦντο βεβαίως κατὰ τὴν ἐπανάστασιν οἱ ἀποστηθίσαντες αὐτὰ πατέρες μας, τὸ δὲ παράδειγμα τῆς Ἀρετοῦσης, μὴ κρινούσις κόσμιον νὰ ὀρέξῃ τῷ μνηστήρῳ οὐδὲ τὸν δάκτυλον τῆς χειρὸς, εἶθε νὰ ἐξηκολούθει ἔχον μιμητρίαν».⁴

Χωρὶς νὰ λείπει τὸ χιούμορ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα, ὁ Δαμβέργης προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὸ ἡρωικὸ καὶ ἐρωτικὸ στοιχεῖο, τὸν διπλό αὐτὸ χαρακτήρα τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, με τὴν ἱστορία καὶ τὴν πραγματικότητα. Ἡ βιβλιοκριτικὴ τοῦ Δαμβέργη στο ἔργο τοῦ Γιάνναρη ἀποτελεῖ ἀφορμὴ ἀπλῶς γιὰ τὸν συντάκτη, ὥστε νὰ παραθέσει τὶς προσωπικὲς του παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἐθνικὸ ποίημα τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ τονίσει τὴ σχέση τοῦ ποιήματος με τὴν κρητικὴ πραγματικότητα: κάτι που δὲν πρέπει νὰ ξενίζει, καθὼς μέσω τοῦ δημοσιογραφικοῦ λόγου, τέτοιες ἀντιστοιχίες προβάλλονται με μεγαλύτερη ευκολία.

Οἱ ἐργασίες τοῦ Γιάνναρη προοικονομοῦν τὶς μελλοντικὲς ἐνέργειες τῆς κρητικῆς λογισύνης γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ *Ἐρωτόκριτου*. Ἀπὸ τὴ μία ὁ Σάθας καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ φιλολογικὴ πρόταση –νὰ μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἐκεῖνος χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴ Βουλὴ στα 1913 ἀντὶ τῶν Ξανθοῦδίδη-Ἀλεξίου– με ἐμφαση στὸν μεγαλοϊδεατισμὸ καὶ τὸν ἀθηνοκεντρισμὸ καὶ στὸν ἀντίποδα οἱ ἐκφραστὲς τῆς κρητικῆς φιλολογικῆς

¹ Ὁ.π., ἀρ. 22, σ. 10.

² Ι. Ν. Δαμβέργης, «Βιβλιοκρισία. Περὶ Ἐρωτοκρίτου», ὁ.π., ἀρ. 23, σ. 11.

³ Ὁ.π., σ. 10.

⁴ Ὁ.π., σ. 11.

διανόησης, οι οποίοι τελικά θα κερδίσουν τον «αγώνα δρόμου» για την έκδοση του ποιήματος. Ο αγώνας αυτός μπορεί να ερμηνευθεί, με επιφύλαξη να γίνουμε υπερβολικά σχηματικοί, και ως προσπάθεια της αθηναϊκής φιλολογίας να προσεταιριστεί το νεοστεφανωμένο εθνικό έπος των Ελλήνων και βρίσκεται αντιμέτωπη με τη «νόμιμη» κληρονόμο του ποιήματος την κρητική φιλολογική διανόηση. Ωστόσο, το ζήτημα αυτό θα εξεταστεί στο τέλος του παρόντος μέρους.

2.Οι διεργασίες για την αποκατάσταση της κρητικής λογοτεχνίας στη λογοτεχνική ιστορική αφήγηση.

Οι εργασίες του δικτύου Legrand, ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1870, είχαν, μέχρι ενός σημείου, συστηματοποιήσει το φιλολογικό και κριτικό λόγο για τα δημοφιλέστερα κρητικά έργα, ενώ οι εργασίες του Γιάνναρη κατεύθυναν την ελληνική λογοισύνη προς μια σοβαρότερη και συστηματικότερη προσέγγιση στον «εθνικό» πλέον *Ερωτόκριτο*. Επομένως, στη δεκαετία 1870-1880 τα κρητικά έργα σχηματίζουν ένα αυτόνομο corpus προς ανάδειξη, εξέταση και αποκατάσταση. Οι μελέτες δεν στηρίζονται αποκλειστικά στις βενετικές εκδόσεις, οι οποίες αποτελούσαν, ως τότε, τις μοναδικές έντυπες «πηγές».

Την ίδια δεκαετία, ο λόγος για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας εντάσσεται και σε έναν άλλο θεσμό (institution), αυτόν της λογοτεχνικής ιστορίας. Το έδαφος είχε προετοιμαστεί για το εγχείρημα της πολυπόθητης μεγάλης αφήγησης. Ταξινομικές εργασίες, όπως βιβλιογραφίες, βιογραφίες και εργογραφίες με κεντρικό άξονα την αύξουσα χρονικότητα (Φιλητάς, Παπαδόπουλος -Βρετός, Δε Κιγάλλας, Βροκίνης, Σάθας) ή και αυτοτελείς εργασίες-κεφάλαια σχετικά με την κατηγοριοποίηση και συστηματοποίηση της παλαιότερης νεοελληνικής λογοτεχνίας (Leake, Iken, Ραγκαβής, Ζαμπέλιος) είχαν φανερωθεί από τις αρχές κιόλας του 19^{ου} αιώνα. Το φαινόμενο πυκνώνει από τη δεκαετία του 1840 και μετά, όπως εξετάσαμε, χωρίς ωστόσο να μας επιτρέπει να μιλήσουμε για κάτι παραπάνω από αποσπασματικά φαινιώματα.

Θεωρητικοί της λογοτεχνικής ιστορίας έχουν υποστηρίξει την αυτονόμηση του λογοτεχνικού ιστορικού λόγου από τον κριτικό. Ο Hohendahl παρατηρεί σχετικά με τον διαχωρισμό αυτό: «Στον 19^ο αιώνα, η λογοτεχνική ιστορία αποτέλεσε έναν πρόσθετο παράγοντα στο θεσμό της κριτικής. [...]. Πέρα από τη διαδιδόμενη αποστολή για περιγραφή της εξέλιξης μιας εθνικής λογοτεχνίας, ο σκοπός ήταν η διαφύλαξη της *λογοτεχνικής παράδοσης*. Στρατηγικής σημασίας ήταν και η επιλογή των σημαντικών συγγραφέων και η ανάλυση των γονικών δεσμών επιγόνων και δορυφόρων με αυτούς. Η κανονικοποίηση της λογοτεχνίας του παρελθόντος διαχωρίστηκε από τη λογοτεχνική κριτική και εξελίχθηκε σε ανεξάρτητο θεσμό».¹ Σε παρόμοιο πλαίσιο, ο Roger Escarpit

¹ P. U. Hohendahl, *Building a national literature*, ό.π., σ. 38. Απόδοση δική μου στο: «In the nineteenth century, literary history became a factor in addition to the institution of criticism. [...]. Beyond the purported task of describing the evolution of a national literature, its purpose was to secure *literary tradition*. Of strategic importance were the selection of important authors and the analysis of filiation. The canonization of the literature of the past was separated from literary criticism and developed into an independent institution».

θέτει ένα δίπολο: «ο κριτικός επιλέγει συγγραφείς και τους οργανώνει σε δομές· ο ιστορικός ορίζει δομές και τοποθετεί εκεί συγγραφείς».¹

Οστόσο, όταν έχουμε να κάνουμε με ένα πεδίο, όπως αυτό της κρητικής λογοτεχνίας, το οποίο τη δεκαετία του 1870 ακόμα συστηματοποιείται, ο ιστορικός λόγος –από τον πρωτόλειο (ταξινόμηση, χρονολόγηση) μέχρι τον πιο προωθημένο (ανάλυση ιστορικότητας των έργων, της εποχής τους και της γραμματολογικής τους ταυτότητας)– δεν μπορεί παρά να είναι άμεσα συνυφασμένος με τον κριτικό λόγο. Πόσω μάλλον όταν δεν έχει αρθρωθεί προωθημένος, δηλαδή στοχευμένος και πολυκριτηριακός, ιστορικός λόγος για την κρητική και εν γένει τη δημόδη λογοτεχνία από την ελληνική λογιόσυνη μέχρι τα 1870, με ελάχιστες εξαιρέσεις όπως π.χ. ο ανέκδοτος, άρα άγνωστος και χωρίς να ασκεί καμία επιρροή, Φιλητάς.

Πέραν όμως και από τη δική μας συνάφεια, που απορρίπτει τον παραπάνω διαχωρισμό ως μη γόνιμο, το ίδιο υποστηρίζει και μεγάλο μέρος της σύγχρονης διανόησης· ο λογοτεχνικός ιστορικός λόγος είναι άμεσα συνυφασμένος με τον κριτικό λόγο: ο Moisan ευαγγελίζεται την κατάργηση των συνόρων των κλάδων και παραθέτει από αλλού πως «η ιστορικότητα [η ιστορική διάσταση]² του κλάδου [της λογοτεχνίας] θα ήταν μια ενημέρωση της θρυμματισμένης, κατακερματισμένης, συγκεχυμένης ιστορίας αυτού που ονομάζουμε σήμερα κριτική».³ Άλλωστε, ένας τέτοιος διαχωρισμός φαντάζει εξ ορισμού δύσκολος, αν δεχτούμε ότι μέσα στα δίκτυα της δεξίωσης των λογοτεχνικών έργων, μέσα από τον ιστορικό και κριτικό λόγο που αρθρώνεται, αναδεικνύεται περισσότερο ο ίδιος ο συντάκτης, η ιδεολογική και επιστημονική του σκευή, παρά το έργο που κάθε φορά εξετάζει· το έργο είναι μία αφορμή. Πόσω μάλλον όταν το μεγαλύτερο μέρος του κριτικού και ιστορικού λόγου που εξετάζεται στην παρούσα εργασία ξεκινά από κίνητρα εξωλογοτεχνικά. Στους χώρους της ελληνικής λογιόσυνης, ακόμα και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα κριτήρια επιλογής και συστηματοποίησης των έργων και των συγγραφέων της παλιότερης νεοελληνικής ποίησης παραμένουν, με λίγες εξαιρέσεις, κυρίως εξωφιλολογικά. Ο ιστορικός λόγος για τη νεοελληνική λογοτεχνία παραμένει δέσμιος του λόγου περί γλώσσας (λογοτεχνικής και εθνικής) και του λόγου περί εθνικότητας των ποιημάτων.

2.1. Η περίπτωση του Δ. Βικέλα

Αυτόν παραπάνω σκόπελο μοιάζει, παραδόξως, να ξεπερνά, όχι χωρίς ζημιές όμως, ο Δημήτριος Βικέλας, παρόλο που είναι από τους πρώτους Έλληνες λογίους που προσπαθούν να κατασκευάσουν μια ιστορική αφήγηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο Βικέλας, όπως είδαμε, παρακολουθούσε από κοντά και συμμετείχε στις εργασίες του δικτύου Legrand, αναφορικά με τα δημόδη κείμενα,⁴ αλλά και είχε συνάψει στενούς

¹ Η παράθεση από Clément Moisan, *Η Λογοτεχνική Ιστορία*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, Αθήνα 1992, σ. 28.

² Σ.τ.μ.

³ Cl. Moisan, *Η Λογοτεχνική Ιστορία*, ό.π., σ. 28 και σημ. 21.

⁴ Πρβλ. τη μετάφραση του Legrand στο *Περί Βυζαντινών* (Λονδίνο 1874), *Les Grecs au Moyen Age* [...], Paris 1878.

δεσμούς με Γάλλους, κυρίως, και Άγγλους ελληνιστές.¹ Ο λόγος του είχε βαρύνουσα σημασία, καθώς ήταν λόγος απαλλαγμένος από ιδεοληψία, βαθιά λογοτεχνικο-κεντρικός και ιστορικός. Ο Βικέλας κατάφερε στα 1871 να εκφωνήσει έναν λόγο *Περί Νεοελληνικής Φιλολογίας* στο Λονδίνο.² «Κατάφερε» διότι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 επιθυμούσε να συντάξει μια Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και έναν πρόλογο γι' αυτήν.³

Η ομιλία του Λονδίνου τυπώθηκε την ίδια χρονιά και αποτελεί την πρώτη εμπειριστατωμένη ιστορική αφήγηση για τη νεοελληνική λογοτεχνία και λογοισύνη καμωμένη από Έλληνα στη μητρική του γλώσσα. Για την ταξινομική και κανονιστική αξία της ομιλίας η Β. Αποστολίδου σημειώνει: «Η σημασία του *Δοκίμιου* του Βικέλα βρίσκεται στο ότι χαράσσει μια πορεία εξέλιξης της νεοελληνικής λογοτεχνίας και υποδεικνύει κάποιους σταθμούς σε αυτήν».⁴ Κοινώς, ο Βικέλας δεν αρκείται στην επιφανειακή γραμμική παράθεση, με γνώμονα αποκλειστικά τη χρονολογική σειρά· δεν τον ενδιαφέρει μια πρωτόλεια ταξινόμηση, παρά παρουσιάζει μια σύντομη κριτική ανάγνωση της ιστορίας.⁵ Η αφήγησή του είναι μια κριτική κατασκευή βασισμένη σε ειδολογικά, γλωσσικά, ιστορικά και προσληπτικά κριτήρια· μια αναπαραστατική κατασκευή με κέντρο μίαν ερμηνευτική αφήγηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Το ιστορικό σχήμα που προτάσσεται στο δοκίμιο ευδοκιμεί ακόμα και σήμερα –κάτι που πρέπει να μας βάζει σε σκέψεις για τη μεθοδολογική και θεωρητική εγκυρότητα των *Ιστοριών* μας– για τρεις, κυρίως, λόγους. Αρχικά, ο Βικέλας δρα με γνώμονα το βασικότερο κριτήριο κάθε «κατασκευαστή» λογοτεχνικής ιστορίας: επιλέγει, δίνει έμφαση, άρα επιθυμεί να καθιερώσει, ορισμένα έργα. Για το ζήτημα της επιλογής ο Moisan σημειώνει: «Ένα επιλεγμένο κείμενο είναι ένα κείμενο που το νομιμοποιεί και, επομένως, το καθιερώνει, μια οποιαδήποτε αρχή [εξουσία]. Έτσι, πιο σοβαρές είναι οι αποσιωπήσεις».⁶ Και οι αποσιωπήσεις στη διάλεξη του Βικέλα είναι σημαντικές και πλήττουν, κυρίως, τη φαναριώτικη ποιητική παράδοση. Οι «κορυφές» που διαλέγει να ζωγραφίσει στον αφηγηματικό του καμβά είναι αυτές που ακόμα και οι ιστορίες του 20^{ου} αιώνα θέλησαν να αναδείξουν: Κρητική λογοτεχνία, Χριστόπουλος και Σολωμός, καθώς η νέα ελληνική ποίηση δεν γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπως διατείνονται οι επιφανείς υποστηρικτές της φαναριώτικης πολιτισμικής παράδοσης, αφού προϋπήρχε το παράδειγμα της Κρήτης.⁷ Τέλος, ο Βικέλας δεν αποσκοπεί στην ανάδειξη-κατασκευή «ποιητικών σχολών», όπως η αφήγηση του Νερουλού, αλλά φωτίζει τη θέση της

¹ Πρβλ. Δ. Βικέλας, «Αιμίλιος Εγγέρος», *Εστία*, τ. 20, Αρ. 506, (1885), σ. 621-623, [*Άπαντα*, τ. 5, σ. 142-148].

² *Περί Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Δοκίμιον αναγνωσθέν εν τη Ελληνική Σχολή του Λονδίνου κατά την εσπερινήν συνδιατριβήν της 21^{ης} Μαρτίου 1871, υπό Δημητρίου Βικέλα*, Εν Λονδίνω 1871.

³ Βλ. *Και έμπορος ατελής και ατελής λόγιος. Τα τετράδια αναγνώσεων του Δημητρίου Βικέλα*, επιμ.: Άλκη Αγγέλου, Μαρία Βαλάση, Αθήνα 2001, σ. 66.

⁴ Β. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 67.

⁵ Για την ανάλυση της έννοιας της «κριτικής ανάγνωσης της ιστορίας» βλ. Cl. Moisan, *Η Λογοτεχνική Ιστορία*, ό.π., σ. 27-29.

⁶ Ό.π., σ. 50.

⁷ Βλ. και Β. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 68 και Δ. Βικέλας *Περί Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 14.

ελληνικής λογιόσυνης και λογοτεχνίας μέσα σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πολιτισμικό γίγνεσθαι, και κυριαρχεί η κριτική ματιά του συντάκτη και αυτό το τρίτο σημείο είναι, θεωρώ, το αξιολογότερο επίτευγμα της αφήγησης του Βικέλα.

Οι αναφορές του Βικέλα σε Ευρωπαίους ελληνιστές είναι πυκνές από τον Κρούσιο¹, στους Ellissen, Wagner, Gidel και Bursian.² Έτσι, η *Ερωφίλη*, «ένος τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ ὠραιότερων μνημείων τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως» και ο *Ερωτόκριτος*, «τὸ δημοτικώτερον τῶν νεοελληνικῶν ποιημάτων», τοποθετούνται σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο. Σε αντίθεση με προγενέστερους λόγιους που έβλεπαν στις δυτικές ρίζες των κρητικών ποιημάτων αποδείξεις για τη μη ελληνικότητα των έργων (Ραγκαβής, Ζαμπέλιος) ή άλλους που προσπάθησαν να τις αναιρέσουν παραμορφώνοντάς τες (Σάθας), ο Βικέλας σε αυτό το πυκνό δοκίμιο αναφέρεται, αλλά χωρίς περαιτέρω ανάλυση στη συγγένεια αυτή:

«Χθὲς ἀκόμη ἕτερος Γερμανός, ὁ Bursian, συνέγραφε σπουδαίαν μελέτην, διὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν σχέσιν μεταξὺ τῆς Ἑρωφίλης τοῦ Χορτάτζη (περὶ τῆς ὁποίας Σας ἀνέφερα πρὸ ὀλίγου) καὶ συγχρόνων τινῶν Ἰταλικῶν ποιημάτων. Οὕτως ὁ Τάσος καὶ ὁ Ἀριόστος δὲν φαίνονται ἄσχετοι πρὸς τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Κορνάρου, τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἑρωτοκρίτου».³

Η τοποθέτηση των κρητικών έργων στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής γραμματολογίας της Αναγέννησης, στο φυσικό τους περιβάλλον δηλαδή, πραγματοποιείται χωρίς ιδεοληψία. Το μόνο ιδεολόγημα που υποστηρίζει ο Βικέλας είναι η συνέχεια της δημώδους γλώσσας, η οποία από τον Πτωχοπρόδρομο και τον *Σπανέα*, μέσω των ιπποτικών μυθιστοριών και των κρητικών έργων, καταλήγει απaráλλακτη στον Χριστόπουλο και τον Σολωμό: «ἡ δημῶδης γλῶσσα δὲ παρήλλαξεν οὐσιωδῶς εἰς διάστημα ὀκτῶ ἢ ἑννέα ἑκατονταετηρίδων».⁴ Σίγουρα ο ποιητικός κανόνας που ο Βικέλας κατασκευάζει είναι αυτός της ποίησης γραμμένη σε δημῶδη ή δημοτική γλώσσα.⁵ Οι κορυφές διαγράφονται με ευκρίνεια: Κορνάρος, Χριστόπουλος, Βηλαράς και Σολωμός. Όπως σημειώνει και ο C. Luciani σχετικά: «Η ιστορική γραμμή της λογοτεχνίας που χαράζεται εδώ είναι πραγματικά μια ιστορία της δημοτικής γλώσσας, στην οποία επανέρχεται [ο Βικέλας] με την πρώτη ευκαιρία».⁶

Είναι γνωστό ότι ο Βικέλας υπήρξε υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας, ιδιαίτερα στο πεδίο της ποίησης. Ας θυμηθούμε την όμορφη μετάφραση που πραγματοποίησε στα

¹ Βλ. Δ. Βικέλας *Περί Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 5.

² Βλ. ό.π., σ. 18-19.

³ Ό.π., σ. 18-19.

⁴ Ό.π., σ. 25.

⁵ Για τις απόψεις του Βικέλα για τη γλώσσα και την υποστήριξη της δημοτικής βλ. το ενδεικτικό γράμμα που στέλνει στον Miller στις 11/01/1883, Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Πηγαί και έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού*, τ. 4, ό.π., σ. 84-86.

⁶ Cristiano Luciani, «Νεοτερικότητα στη δοκιμιογραφική απασχόληση του Δ. Βικέλα», *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19^{ου} και 20ού αιώνα. Πρακτικά της 1Β' επιστημονικής συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα*, Θεσσαλονίκη 2010, 141.

1869 στην Ζ΄ ραψωδία της Οδύσσειας σε σφριγηλούς ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, οι οποίοι απηχούν την ποίηση της Κρητικής Αναγέννησης σε πολλά σημεία και το σολωμικό έργο σε άλλα.¹ Όπως σημειώνει ο Βικέλας στον επιστολιμαίο πρόλογο της μετάφρασης προς τον Ιωάννη Πατρίκιο, η δημοτική ποίηση είναι «ή άληθής της Νέας Έλλάδος ποίησις».²

Ωστόσο, η κρίση του Βικέλα για τα λογοτεχνικά έργα δεν είναι δέσμια της γλωσσικής ιδεολογίας του. Η κρίση του στηρίζεται, πρωτίστως, σε αισθητικά κριτήρια. Κείμενα όπως τα Πτωχοδρομικά, ο *Σπανέας* και οι ιπποτικές μυθιστορίες δεν είναι «παραδείγματα πρὸς μίμησιν».³ Αντίθετα, αποδεικνύεται γνώστης και θαυμαστής των κρητικών ποιημάτων της Ακμής και ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου*. Επομένως, δεν τοποθετεί όλα τα έργα γραμμένα σε απλή γλώσσα στην ίδια γραμμή και είναι σαφές ότι υπάρχει αξιακός διαχωρισμός βασισμένος σε αισθητικούς λόγους. Δικαιολογημένα, επομένως, σημειώνει ο Γ. Παπαθεοδώρου ότι οι αναφορές του Βικέλα στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας «φανερώνουν μια νεότερική αίσθηση για τη νεοελληνική ποίηση».⁴ Η «νεοτερικότητα» αυτή αφορά στο ότι ο κριτικός λόγος του Βικέλα ποδηγετείται από την αισθητική αξία καθενός έργου και όχι τη γλωσσική του ταυτότητα, όπως συμβαίνει με πολλούς Έλληνες λογίους της εποχής.

Το ότι ο Βικέλας λογίζει τα κρητικά έργα, και περισσότερο τον *Ερωτόκριτο*, ως γνήσιους καρπούς της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης φαίνεται ιδιαίτερα στα πλούσια σχόλια των μεταφράσεων του σε έργα του Shakespeare.⁵ Οι σημειώσεις του αποτελούν έμμεσα και μια προσπάθεια εντοπισμού των πηγών του *Ερωτόκριτου*. Άσχετα από την επιτυχία του εγχειρήματος, οι σημειώσεις αυτές παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον ως προς την ανάδειξη του ευρωπαϊκού χαρακτήρα του κρητικού ποιήματος, καθώς επικεντρώνονται στην εύρεση αντιστοιχιών ανάμεσα σε ερωτοκρίτεια μοτίβα και σε μοτίβα της ερωτικής δυτικής ποίησης. Άλλωστε, ο Βικέλας προσεγγίζει τις αντιστοιχίες αυτές με την πρέπουσα επιφύλαξη.

Προλογίζοντας τις σημειώσεις του στη μετάφραση του *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, ο Βικέλας επισημαίνει:

«Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ δράματος ἠρύσθη ὁ Ἕλληνας ποιητὴς ἐξ ἰταλικῆς πηγῆς [...]. Οὕτως ὁ Ἰσπανὸς Lope de Vega ἔλαβεν αὐτὴν ὡς θέμα μιᾶς τῶν τραγωδιῶν του. Καὶ ὁ ἡμέτερος δὲ Βικέντιος ὁ Κορνάρου φαίνεται μέχρι τινὸς ἐπηρεασθῆς ὑπὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἰταλικῶν διηγημάτων, τῶν πραγματευομένων περὶ τοῦ ἀτυχοῦς ἔρωτος τοῦ Ρωμαίου καὶ τῆς Ἰουλιέτας. Ναὶ μὲν, ὁ μῦθος τοῦ Ἐρωτοκρίτου

¹ «Οδύσσειας Ραψωδία Ζ΄ μεταφρασθεῖσα εἰς δημοτικούς στίχους ὑπὸ Δ. Βικέλα», *Εθνικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. 9 (1869), σ. 210-227. Η μετάφραση κυκλοφόρησε και αυτοτελῶς στην Αθήνα το 1872 ἀπὸ το τυπογραφεῖο τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά.

² Ὁ.π., σ. 211.

³ Δ. Βικέλας *Περὶ Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὁ.π., σ. 27.

⁴ Γ. Παπαθεοδώρου *Παρουσίαση Γραμματολογιών*, ὁ.π., σ. 7.

⁵ Να σημειωθεῖ πως στα 1874 ὁ φίλος τοῦ Wilhelm Wagner, τὴ συμβολή τοῦ οὐοίου στα εκδοτικά τῶν κρητικῶν ἔργων μελετήσαμε παραπάνω, δημοσιεύει τὴ μελέτη τοῦ για τὸν Shakespeare, *Shakespeare und die neuste Kritik*, τὴν οὐοία και γνωρίζει ὁ Βικέλας.

πολλαχώς διαφέρει τῆς ἰταλικῆς ἐκείνης παραδόσεως, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῷ ἱκανὰ σημεῖα ὑποδεικνύοντα τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰταλικῆς πηγῆς. Ὁ ἔρωτος τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τῆς Ἀρετῆς (εἰ καὶ διάφορος κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὰς περιπετείας τοῦ ἔρωτος τοῦ Βερωναίου ζεύγους), αἱ συναντήσεις τῶν ἐραστῶν εἰς τὸ παράθυρον, ἡ ἐξορία τοῦ τῆς Ἑρωτοκρίτου καὶ τοῦ Ρωμαίου (εἰ καὶ ἐκ διαφόρου αἰτίας προκαλούμεναι), καὶ ἡ ὀργὴ τῶν πατέρων καὶ τὰ κατόπιν δεινά, καὶ οἱ χαρακτήρες τῆς Νένας ἐξ ἑνὸς καὶ τῆς Παραμάνας ἀφ' ἑτέρου, ταῦτα πάντα δὲν φαίνονται τυχαῖα ἀπλῶς συμπτώσεις. Ἄλλως τὲ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἰταλικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας ἦτο γενικὴ καθ' ἅπασαν τὴν τότε Εὐρώπην. Ἐκεῖ ἀνεζήτουν ὑπογραμμὸν καὶ ἠρῶντο ἔμπνευσιν ὁ Σαϊκσπεῖρος ἐν Ἀγγλίᾳ, ὡς ὁ Κορνάρος ἐν Σιτεῖα τῆς Κρήτης. Διὰ τοῦτο καὶ μόνον, ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης σχέσεως μεταξὺ τοῦ Ρωμαίου καὶ Ἰουλιέτας ἀφ' ἑνὸς καὶ Ἑρωτοκρίτου ἀφ' ἑτέρου, ἐθεώρησα ὡς οὐχὶ ὄλως ἀδιάφορον πρὸς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην τὴ ἐν ταῖς ἐπομέναις σημειώσεσι παραβολὴν χωρίων τινῶν τῶν δυὸ τούτων ποιημάτων. Οὔτε θὰ σκανδαλίσῃ τινά, φρονῶ, ἡ τοιαύτη παραβολή, ἔνεκα τῆς ἀνισότητος τῶν δυὸ ποιητῶν. Ὁ Σαϊκσπεῖρος ἴσταται ὡς γίγας χρυσοστεφῆς ἐν μέσῳ ἀπάντων τῶν ποιητῶν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ἐνῶ ὁ πτωχὸς Κορνάρος οὔτε τὸν ταπεινὸν στέφανον ἐλαίας, ὅστις τῷ προσήκει, ἠτύχησε εἰσεῖν νὰ περιβληθῇ. Ἀλλὰ δὲν δικαιούμεθα διὰ τοῦτο νὰ λησμονήσωμεν, ὅτι ὁ Ἑρωτόκριτός του, καίτι φέρων τὰ ἐλαττώματα τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐγράφη, ἔχει ὅμως τὰς ἀρετὰς ἀληθοῦς ποιητικῆς ἐμπνεύσεως, καὶ ὅτι δὲν ἔσφαλλε ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὁ ἐπὶ τοσαύτας γενεὰς ἀγαπήσας τὸ ποίημα τοῦτο».¹

Ὁ *Ερωτόκριτος* γιὰ τὸν Βικέλα εἶναι ἓνα ποίημα σύγχρονο τοῦ Shakespeare καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐπισημάνει τὴν κοινὴν χρῆσιν μοτίβων ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς δυτικῆς ἐρωτικῆς ποίησης. Καὶ οἱ σημειώσεις που ἀκολουθοῦν κάθε ἄλλο παρά μάλιστα χαρακτηρίζουν τὴν προσπάθειά του. Ὁ Βικέλας μεταφράζει τὸν *Ρωμαῖο καὶ Ἰουλιέτα* με ἀνοιχτὸ δίπλα τὸ βιβλίον τοῦ *Ερωτόκριτου*² καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο τοποθετεῖ τὸ κορναρικὸ ποίημα στὸ φυσικὸ τοῦ περιβάλλον· αὐτὸ τοῦ ευρωπαϊκοῦ μαρκό. Ἡ κίνησις αὐτὴ ἔχει νὰ κάνει καὶ με τὴν καλλιέργειαν μιᾶς οικειότητος μεταξὺ τοῦ ἐλληνικοῦ κοινού καὶ τοῦ σεξπικικοῦ ἔργου. Οἱ ἀντιπαραβολές με χωρία ἀπὸ τὸν διαδεδομένον *Ερωτόκριτον* ἐνδεχομένως νὰ βοηθήσῃ τὸ ἐλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ νὰ κατανοήσῃ με μεγαλύτερη ευκολία τὸ σεξπικικὸ σύμπαν.

Οἱ πρώτες σημειώσεις ἀφοροῦν τὴν νεαρὴν ἡρωίδα. Ὅπως ἡ Ἰουλιέτα, ἔτσι καὶ ἡ Ἀρετὴ εἶναι δεκατριῶν πρὸς δεκατεσσάρων χρόνων, ὅταν ὁ ἔρωτας τὴν κυριεύει.³ Ἐπίσης, οἱ τροφοὶ τοῦ (Νένας καὶ Παραμάνας) τὴν θήλαζαν γιὰ τρία χρόνια, δείγμα τοῦ ἰσχυροῦ δεσμοῦ τοῦ.⁴ Ἡ ἐπόμενη παρατήρησις, ἐξίσου στηριγμένη ἐν γενικότητι, ἀφορᾷ τὴν ἐξορίαν τοῦ Ρωμαίου ἀπὸ τὸν βασιλιά, ἡ ὁποία παρομοιάζεται με αὐτὴν τοῦ *Ερωτόκριτου*

¹ Δ. Βικέλας, *Σαϊκσπέρου Τραγωδία*, Α', ὁ.π., σ. 164-165.

² Ὁ Βικέλας σημειώνει πως χρησιμοποιοῖ τὴν τέταρτην ἐκδοσὴν τοῦ ποιήματος. Βλ. ὁ.π., σ. 169. Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ εἶναι τοῦ 1873 ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν τοῦ «Φοίνικα», ἡ ὁποία στὸ ἐξώφυλλον ἀναγράφει «Ἐκδοσις Τετάρτη». Βλ. «Παράρτημα Ι».

³ Βλ. Δ. Βικέλας, *Σαϊκσπέρου Τραγωδία*, Α', ὁ.π., σ. 169, σημ. 13, ὅπου παρατίθεται τὸ δίστιχον Γ 1605-1606.

⁴ Ὁ.π. σ. 170, σημ. 16, ὅπου παρατίθεται τὸ δίστιχον Γ 93-94.

από τον Ηράκλη.¹ Στη συνέχεια ο Βικέλας συγκρίνει τα λόγια του Καπουλέτου με αυτά του Ηράκλη αναφορικά με την αγωνία και την έννοια τους να δουν τις κόρες τους αποκαταστημένες, όπου η ομοιότητα είναι έκδηλη.² Στην ίδια σημείωση υπογραμμίζεται η παρόμοια αντίδραση των γονιών των πρωταγωνιστριών, όταν καταλαβαίνουν πως οι κόρες τους είναι ανένδοτες. Σε αυτό το σημείο ο Βικέλας επισημαίνει την παρέμβαση του ποιητή Κορνάρου, κάτι που ο Shakespeare δεν κάνει, αναφορικά με τη συμπεριφορά της μητέρας της Αρετής: «Αλλά διαμαρτύρεται ο ευαίσθητος Κορνάρος κατά της τοιαύτης μητρικής ασπλαχνίας: *Εγώ μεγάλο το κρατώ σαν το κρατούν κι οι άλλοι | να δείξη η μάνα 'ς το παιδί τέτοια απονιά μεγάλη.*»³ Η παρέμβαση του ποιητή-αφηγητή λογίζεται ως ένδειξη ευαισθησίας στα μάτια του τρυφερού, στο ζήτημα αυτό, Βικέλας ερμηνεία που πιθανόν σχετίζεται με την ιδιαίτερη σχέση –μια σχέση εξάρτησης σχεδόν– του Βικέλα με τη μητέρα του.⁴ Όπως και να έχει το σχόλιο δεν υπολείπεται διδακτισμού.

Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο, ο Βικέλας εμμένει στην πίστη και την αφοσίωση της Νένας, σε αντίθεση με την παραμάνα της Ιουλιέτας, η οποία στο τέλος παραμερίζεται από την ερωτευμένη ηρωίδα:

«Καίτοι πολύλογος μέχρι κόρου, καί ὑπὲρ τὸ δέον δακρυροοῦσα, καὶ ἐν συνόλω πληκτική, ἡ Νένα ὅμως τῆς Ἀρετῆς ἔχει καρδίαν πλέον εὐαίσθητον καὶ ἠθικότητα ἀνωτέραν ἢ ἡ παραμάνα τῆς Ἰουλιέτας. Ἡ παραμάνα, ὡς λέγει ὁ Γερβίνος, εἶναι ἡ ἀληθὴς οἰκοδέσποινα [...] ἄλλ' ἡ πίστις αὐτῆς δὲν εἶναι διαρκῆς καὶ ἐπιτέλους ἡ Ἰουλιέτα τὴν ἀπωθεῖ. Ποῦ ἡ ἀφοσίωσις, ἡ πίστις, ἡ ἀρετὴ τῆς πτωχῆς Νένας!»⁵

Ιδιαίτερα στα δύο τελευταία σχόλια, ο Βικέλας εμμένει στην ηθική των χαρακτήρων, κυρίως της Νένας, αλλά και του ίδιου του ποιητή. Αυτή είναι η ουσιώδης διαφορά που εντοπίζει στα κοινά μοτίβα που διαχειρίζονται Shakespeare και Κορνάρος. Η προσέγγισή του στον *Ερωτόκριτο* πραγματοποιείται με ηθικοδιδασκτικό κριτήριο.

Παρόμοια εργάζεται και στον *Θθέλλο*,⁶ παρόλο που το έργο δεν σχετίζεται, ούτε καν θεματικά, με τον *Ερωτόκριτο*. Η πρώτη αντιστοιχία αφορά στη φορμουλαϊκή εικόνα της δύναμης που αποκτά ο ερωτευμένος. Στο κείμενο του Shakespeare ο Ιάγος λει «ότι όταν κανείς ερωτευτεί, γίνεται καλύτερος από ό,τι είναι το φυσικόν του»⁷ και ο Βικέλας παραθέτει αντίστοιχα τους στίχους Α 543-550 από τον *Ερωτόκριτο*⁸ όπου ο Κορνάρος περιγράφει όμορφα την τυπολογία της πολλαπλασιαστικής και μεταποιητικής δύναμη

¹ Ό.π., σ. 175, σημ. 38, όπου παρατίθενται οι στίχοι Γ 926-930.

² Ό.π., σ. 178, σημ. 46, όπου παρατίθενται οι στίχοι Δ 264-267.

³ Ό.π., σ. 178, σημ. 46.

⁴ Βλ. Για τη σχέση του Βικέλα με τη μητέρα του, βλ. Cristiano Luciani, «Νεοτερικότητα στη δοκιμιογραφική απασχόληση του Δ. Βικέλα», ό.π., σ. 137-138. Η εκτενής και τακτική αλληλογραφία του Βικέλα με τη μητέρα του καλύπτει μισό αιώνα και είναι ακόμα ανέκδοτη. Βλ. επίσης Άλκης Αγγέλου-Μ. Βαλάση (επιμ.), *Και έμπορος ατελής και ατελής λόγιος*, ό.π., σ. 31.

⁵ Δ. Βικέλας, *Σαικσπέρου Τραγωδία, Α'*, ό.π., σ. 179, σημ. 47.

⁶ *Σαικσπέρου Τραγωδία εκ του Αγγλικού μεταφρασθείσαι παρά Δημητρίου Βικέλα. Μέρος Β'. Θθέλλος*, Εν Αθήναις 1876.

⁷ Ό.π., σ. 54.

⁸ Βλ. ό.π., σ. 214, σημ. 18.

του έρωτα. Η πιο ενδιαφέρουσα, ωστόσο, αντιστοιχία έχει να κάνει με μια παροιμιώδη, όπως όλα δείχνουν, φράση. Η Δεισδαιμόνα αναφωνεί: «διότι αν το δάκτυλον ολίγον μας πονέση, | και τ' άλλα μέλη τα γερά αισθάνονται τον πόνον»¹ και ο Βικέλας, γερός γνώστης του κρητικού ποιήματος, ανασύρει το δίστιχο: «'Αν και βαρής στην χέρα σου τόνα δακτύλι μόνον, | γροικάς εις όλον το κορμί το βάρος και τον πόνον».² Δεν μπόρεσα να εντοπίσω το γνωμικό αυτό στα ελληνικά ή τα αγγλικά, ούτε στο διήγημα του Giralddi *Un Capitano Moro*, που είναι και το πρότυπο του *Οθέλλου*, όσον αφορά την πλοκή. Παρόλα αυτά, πρέπει να πρόκειται για μια παροιμιώδη φράση σε κοινή χρήση εκείνη την εποχή.

Η ακρίβεια των αντιστοιχιών μεταξύ των έργων του Άγγλου δραματουργού και του *Ερωτόκριτου* δεν συνιστά το διακύβευμα. Θα πρέπει, νομίζω, να εστιάσουμε στην κατανόηση της ιστορικότητας του κρητικού ποιήματος και της εποχής του από τον Βικέλα. Η πρωτοτυπία του εγχειρήματος, για την εποχή, καταδεικνύεται και από τη συστολή που εκφράζεται στον πρόλογο των σημειώσεων για τη μετάφραση του *Ρωμαίου και Ιουλιέτας* «ούτε θα σκανδαλίση τινά, φρονώ, η τοιαύτη παραβολή»³ είχε σημειώσει. Ο Βικέλας είναι ο πρώτος Έλληνας λόγιος⁴ που αποτολμά μια τέτοια σύγκριση, χωρίς να να άγεται και να φέρεται από ιδεολογήματα περί εθνικότητας ή ελληνικότητας του ποιήματος, και προσλαμβάνει τον *Ερωτόκριτο* ως ποίημα που ανήκει στο δίκτυο του ερωτικού ποιητικού λόγου της Δύσης: κάτι που είχε φανεί ήδη από το σκαρίφημά του για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και παιδείας στο Λονδίνο το 1871.

Τέλος να σημειωθεί πως εξαιρετικά κολακευτικά είναι τα λιγοστά του λόγια για τον *Ερωτόκριτο* στην εργασία του *Les poètes grecs contemporains*, η οποία δημοσιεύτηκε στα 1880 υπό το όνομα της Juliette Adam-Lamber⁵: «Το παράδειγμα είναι εντυπωσιακό στην Κρήτη μέχρι την κατάκτησή της από τους Τούρκους τον 19^ο αι. Η ελληνική ποίηση άνθισε εκεί και παραμένει μέχρι σήμερα εμπνευστής της λαϊκής ποίησης στο πέρασμα του χρόνου. Το ποίημα *Ερωτόκριτος* είναι ακόμα το αγαπημένο ανάγνωσμα των ναυτών και των βουνίσιων σ' όλη την Ελλάδα».⁶ Η παρατήρηση περιορίζεται στον τονισμό της μεγάλης διάδοσης του ποιήματος, χωρίς να λείπει και ένα αίσθημα θαυμασμού για την κρητική ποίηση συνολικότερα.

¹ Ό.π., σ. 124.

² Ό.π., σ. 222. σημ. 28. Το δίστιχο Δ 515-516 έχει ως εξής: *'Ανε βαρής στη χέρα σου, στό 'να δακτύλι μόνον, | γροικάς εις όλο το κορμί το βάρος και τον πόνο*

³ Δ. Βικέλας, *Σαικσπέρου Τραγωδία*, Α', ό.π., σ. 165.

⁴ Να θυμηθούμε εδώ πως ήδη από το 1850 στη μελέτη *The remarks of M. Karl Simrock on the plots of Shakespear's plays*, επιμ.: J. O. Halliwell, ό.π., σ. 11, είχε πραγματοποιηθεί σύγκριση της σκηνης του μπαλκονιού από τον *Ρωμαίο και Ιουλιέτα* με την αντίστοιχη από τον *Ερωτόκριτο*.

⁵ Η εργασία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *La Nouvelle Revue*, τ. 3, (1880), σ. 368-377. Για τα εκδοτικά της εργασίας και τη μετάφρασή του στα ελληνικά βλ. Αποστολίδου Παλαμάς, ό.π., σ. 67, σημ. 8.

⁶ «Les poètes grecs contemporains», *La Nouvelle Revue*, τ. 3, (1880), σ. 369. Απόδοση δική μου στο: «L'exemple en est frappant à Candie jusqu'à sa conquête par les Turcs au xviiie siècle. La poésie grecque y florissait, et elle est restée aujourd'hui meme l'inspiratrice, à travers le temps de la poésie populaire. Le poème Erotocritos est encore la lecture préférée des matelots et den montagnards dans toute la Grèce».

2.2. Η εθνική ιστορία του Κ. Παπαρρηγόπουλου και η ελληνικότητα των κρητικών έργων

Όπως αναφέραμε, τη δεκαετία του 1870 ο λόγος περί ιστορίας και περί σύνθεσης μεγάλων, αφηγηματικών ιστορικών έργων πυκνώνει. Και η διάλεξη του Βικέλα στο Λονδίνο από αυτό το κλίμα προκύπτει. Στη δεκαετία του 1860 οι περιπτώσεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου είχαν προετοιμάσει το δρόμο για την έλευση μεγαλύτερων και πιο σύνθετων μελετών αναφορικά με την ιστορία και την πολιτισμική ιστορία του νεότευκτου, ακόμα, ελληνικού κράτους: ανάγκη αυτοπροσδιορισμού και επιτακτικότερη η ανάγκη για σύνδεση του νεοελληνικού «αχαρτογράφητου» (με έλλειψη αυτοσυνειδησίας καλύτερα) πολιτισμού με την τεράστια και εκ νέου σημασιολογικά φορτισμένη αρχαία κληρονομιά.

Όστόσο, ο ιστορικός λόγος του Κ. Παπαρρηγόπουλου δεν μπορεί να τοποθετηθεί δίπλα στον λόγο του Ζαμπέλιου, παρόλο που και οι δύο υποστήριξαν μέσω του έργου τους την πολυπόθητη ιστορική και πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού: το ότι και οι δύο υπήρξαν υποστηρικτές του τριμερούς σχήματος συνέχειας (αρχαιότητα-βυζαντινική Ελλάδα) δεν αρκεί για να ταυτιστούν οι πορείες τους. Ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεί τον Ζαμπέλιο υπερβολικό και υποστηρίζει ότι το ιστοριονομικό του σύστημα πέφτει σε πολλά ατοπήματα, κυρίως λόγω της καλπάζουσας φαντασίας του.¹ Ο ιστορικός λόγος του Παπαρρηγόπουλου εκκινεί από περισσότερο ορθολογικά κριτήρια, όσον αφορά τα κρητικά έργα, σε αντίθεση με εκείνον του Ζαμπέλιου, όπως εξετάσαμε. Ο Παπαρρηγόπουλος, αν και δεν συγγράφει λογοτεχνική ιστορία, εντούτοις ο λόγος τους περί λογοτεχνίας στον πέμπτο τόμο της *Ιστορίας* του εμπίπτει στο λογοτεχνικό ιστορικό λόγο. Πρόκειται για αυτό που ονομάζει ο Moisan «ιστορική ανάγνωση της λογοτεχνικής ιστορίας», η οποία μπορεί να μοιάζει με παλιλλογία ή ταυτολογία, παρόλα αυτά όμως πρόκειται για λογοτεχνική ιστορία που αποτελεί τμήμα της γενικής ιστορίας και διαφοροποιείται από τη λογοτεχνική ιστορία καθ' αυτή. Παρουσιάζεται με τη μορφή κεφαλαίου ή τμήματος.²

Ήδη από το 1860, ο Παπαρρηγόπουλος είχε αρθρώσει λόγο για τον βενετοκρητικό πολιτισμό στο τρίτο μέρος της μελέτης του για τον Παναγιώτη Νικουσή.³ Εκεί εκφράζεται με θαυμασμό για το πολιτισμικό status της βενετοκρητικής διάνοησης και σημειώνει πως «η Κρήτη απέβη κατά την εποχήν ταύτην μία των ευπορωτέρων και των ολιγώτερων παιδεύτων ελληνικών χωρών».⁴ Για να τεκμηριώσει τα λεγόμενά του σημειώνει σχετικά με την κρητική ποίηση:

¹ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, [Βιβλιοκρισία στα *Άσματα Δημοτικά* του Ζαμπέλιου], *Νέα Πανδώρα*, τ. Γ', αρ. 65 (1^η Δεκεμβρίου 1852), ιδιαίτερα σ. 399-401. Βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 181.

² Βλ. Cl. Moisan, *Η Λογοτεχνική Ιστορία*, ό.π., σ. 25-26.

³ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Παναγιώτης Νικουσής», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', αρ. 248 (15 Ιουλίου 1860), σ. 176-181. Για τον Νικουσή βλ. και το χειρόγραφο που εξέδωσε ο Ιω. Σακελλίων στα 1890, *Νέα Εφημερίς*, αρ. 156 (05/06/1890), σ. 4-5.

⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλος «Παναγιώτης Νικουσής», ό.π., σ. 179.

«Αί τραγωδίαί τοῦ Γεωργίου Χορτάτση, τὰ βουκολικά του Νικολάου Δημητρίου, τοῦ ἔξ' Ἀποκορόνων, ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ ἄλλα τοιάυτα ἢ ἀνάλογα ἔργα, μαρτυροῦσι τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν ἐπίδοσιν τῆς τότε Κρήτης. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἐρωτοκρίτου Βιγκέντιος Κορνάρος φαίνεται Ἐνετὸς τὴν καταγωγὴν· ἀλλ' εἰς τὴν Κρήτην συνέβη ὅ,τι εἶχε συμβεῖ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὴν τρισκαίδεκάτην καὶ τεσσαρασκαίδεκάτην ἑκατονταετηρίδα· ἐὰν δηλαδὴ τινὲς τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν ἐξιταλισθησαν, ἄλλαι πάλιν Ἰταλικαὶ οἰκογένειαὶ ἐξελληνίσθησαν, καὶ ὁ Κορνάρος ἔγραψε τὸν Ἐρωτόκριτόν του εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν».¹

Ο Παπαρρηγόπουλος μοιάζει να έχει περιφερειακές γνώσεις για τα κρητικά έργα, πλην του *Ερωτόκριτου*, στο πρώιμο αυτό άρθρο. Αλλά ακόμα και στα 1860 η ματιά του είναι στραμμένη στο ζήτημα της ελληνικότητας των έργων αυτών. Τον ίδιο χρόνο είναι που αγγέλλεται και η έκδοση του πρώτου τόμου της *Ιστορίας* του.² Ἦδη από το 1860 ο Παπαρρηγόπουλος έχει διαμορφώσει τη στοχοθεσία του απέναντι στα κρητικά έργα. Σε αντίθεση με τον Βικέλα και τον στενότερο κύκλο λογιοσύνης του Legrand, ο οποίος αναζήτησε την ευρωπαϊκή ταυτότητα των κρητικών έργων, ο εθνικός ιστορικός Παπαρρηγόπουλος φέρνει στην επιφάνεια ξανά το φλέγον, όπως έχουμε αναλύσει, ζήτημα της ελληνικότητας των κρητικών ποιημάτων.

Στα 1874 πια, στον πέμπτο τόμο της *Ιστορίας* του, με περισσότερη συγκεντρωμένη γνώση για τα κρητικά έργα –οι εκδοτικές εργασίες του δικτύου Legrand ήταν σχετικά διαδεδομένες– θα μιλήσει εκτενώς για την κρητική ποίηση του 17^{ου} αιώνα και θα την τοποθετήσει σε περίοπτη θέση μέσα στη μεγάλη εθνική του αφήγηση. Η κρητική λογοτεχνία, με τον Παπαρρηγόπουλο, εισέρχεται στο δίκτυο του ιστορικού λόγου, ως αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής και πολιτισμικής συνέχειας του ελληνισμού. Σε αντίθεση με τις μεταβυζαντινές ερωτικές μυθιστορίες,³ οι οποίες, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, «ουδαμῶς δύναται να λογισθῶσιν ως προϊόν της ελληνικής διανοίας, οὐδ' επενήργησαν πολὺ ἐπ' αὐτῆς, οὐδέ διεδόθησαν καὶ ανεγνώσθησαν πολὺ»⁴, τα κρητικά έργα είναι, πρωτίστως, ελληνικά έργα. Ο εκτενέστερος λόγος αφορά, όπως είναι αναμενόμενο, τον *Ερωτόκριτο*:

«Τὰ κάλλιστα τῶν ἔργων τούτων παρήχθησαν ἐν Κρήτῃ. Τίς δὲν γνωρίζει τὸν Ἐρωτόκριτον; Ἐὰν ἡ παροῦσα γενεὰ προτιμᾷ τὰ νεώτερα μυθιστορήματα, οἱ πατέρες καὶ αἱ μητέρες ἡμῶν τῶν πρεσβυτέρων, δὲν ἔπαυσαν, ἐπὶ τρεῖς ὄλας ἑκαταντοετηρίδας, νὰ συγκινῶνται ὑπὸ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παθημάτων τῆς

¹ Ὁ.π., 179.

² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 221.

³ Συγκεκριμένα αναφέρεται στα ἔργα *Φλώριος καὶ Πλιατζιαφλώρα*, *Βέλανθρος καὶ Χρυσάντζα* καὶ *Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη*.

⁴ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 5, ἔκδοσις Δευτέρα επιθεωρηθείσα, Ἐν Ἀθήναις 21887, σ. 602. Χρησιμοποίησεν τὴν δευτέραν ἔκδοσιν, καθὼς αναθεωρημένη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Παπαρρηγόπουλον. Ὡστόσο, στὸ συγκεκριμένον κεφάλαιον γιὰ τὴν ερωτικὴν μυθιστορίαν καὶ τὴν κρητικὴν λογοτεχνίαν δὲν ἔχει ἐπέλθει καμία ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ 1874. Βλ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 5, Ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 717-719.

Ἄρετούσης καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Πεζοστράτου. Διότι συνέβη εἰς τὸ ἐρωτικὸν τοῦτο ποίημα ὅ,τι εἰς τὸν συγγραφέα αὐτοῦ Βιτζέντζον Κορνάρου, ἀπὸ τὴν χώρα τῆς Σιτίας τοῦ νησιοῦ τῆς Κρήτης. Καθὼς ὁ Κορνάρου, ἐξ Ἑνετῶν ἔλκων τὸ γένος, ἐπὶ τοσοῦτων ὠκειώθη πρὸς τὴν νέαν αὐτοῦ πατρίδα ὥστε κατέλαβε τάξιν οὐχὶ ἀφανῆ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἡμετέρας φιλολογίας, οὕτω ὁ Ἐρωτόκριτος, καίτοι ἀπεικονίζων τὰ τοῦ μέσου δυτικοῦ αἰῶνος ἦθη, ἐπὶ τοσοῦτον ἐξελληνίσθη ὥστε ἀπέβη τὸ δημοτικώτατον τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς ἀνατολῆς ἀπὸ τῆς 16 ἑκατονταετηρίδος μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς παρουσίας. Ναὶ μὲν παρίστησιν ἵπποτικούς ἀγῶνας καὶ ἵπποτικά φρονήματα, ἀλλ' οὕτε εἰς χώρας ξένας παρασύρει ἡμᾶς, οὕτε ἐπιβάλλει ἡμῖν πρόσωπα ἀλλόφωνα, ὅπως τὰ προμνημονευθέντα ἕτερα ποίηματα. Ἐνταῦθα τὰ πράγματα συμβαίνουν ἐν Ἀθήναις, πρωταγωνισταὶ δὲ εἶναι ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Ἡράκλῆς καὶ ἡ θυγατὴρ αὐτοῦ Ἄρετούσα καὶ ὁ ἀγαπητικὸς αὐτῆς Ἐρωτόκριτος, καὶ οἱ ρῆγες καὶ οἱ ἀφένται καὶ τὰ ρηγόπουλα καὶ τὰ ἀφεντόπουλα τῆς Μυτιλήνης, τοῦ Ἀναπλιοῦ, τῆς Μεθώνης, τῆς Ἐγρίπου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Κορώνης, τῆς Σκλαβουναίας, τῆς Ἀξιάς, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Πάτρας, τῆς Κρήτης, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Βλαχίας (δηλαδὴ τῆς Θεσσαλίας)· ὁ δ' ἐν τῷ ποιήματι εἰκονιζόμενος ἔρωτος ἔχει ζέσιν ἅμα καὶ ἀφέλειαν, ἔξαψιν ἅμα καὶ χρηστότητα, ἐκδηλοῦσας, καθὼς ἄριστα παρετήρησεν ὁ Φωριέλ, τὴν ἰδιάζουσαν ἔμπνευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος μᾶλλον ἢ τῆς ἵπποτικῆς κομποπρέπειας. Βεβαίως ἡ διασκευὴ εἶναι τοσοῦτον ἀπλή, ὥστε ἀποβαίνει μονότονος· διότι περιστρέφεται περὶ ἓν μόνον γεγονός, τὸν ἔρωτα τῶν δυο πρωταγωνιστῶν, οὐδὲ περιλαμβάνει ἐπεισόδια, τὰ ὅποια τεχνηέντως συμπλεκόμενα μετὰ τοῦ κυρίου θέματος ἠδύναντο νὰ καταστήσωσι τὴν ὑφήν ποικιλωτέραν· καὶ πλὴν τούτου ἐκτρέπεται συνήθως εἰς πολυλογία καὶ παλιολογίαν πολλάκις ὀχληράν· ἀλλὰ ἡ χάρις, ἡ ζωηρότης καὶ ἡ ἀγνότης τοῦ αἰσθήματος καὶ πλὴν τούτου ἡ ποικιλία καὶ τὸ κάλλος τῶν εἰκόνων κατισχύουσι τῶν ἐλαττωμάτων ἐκείνων καὶ δεσμεύουσι τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν ὁ γάμος ἔρχεται ν' ἀνταμείψῃ τὰ μακροχρόνια καὶ ποικίλα παθήματα τῶν δύο ἔραστων».¹

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Παπαρρηγόπουλου κινεῖται σε δύο ἀξονες. Ὁ πρῶτος ἀφορᾷ στὴν ἀνάδειξη στοιχείων τῆς ἐλληνικότητος τοῦ ποιήματος, ὁ δεύτερος ἀποτελεῖ μιὰ σύντομη ἀποτίμησιν τῆς χάριτος τοῦ *Ἐρωτόκριτου* ἀλλὰ καὶ τῶν ἐλαττωμάτων του. Το δεύτερο σκέλος εἶναι τυπικὸ τοῦ ἐρωτοκρίτειου κριτικοῦ λόγου, ποὺ στα 1887 πια εἶχε κανονικοποιηθεῖ. Ὁ ἱστορικὸς ἀναπαράγει τὶς γνωστὲς καὶ καθιερωμένους θέσεις τῆς ἐλληνικῆς καὶ ευρωπαϊκῆς λογιόσυνης γιὰ τὸ ποίημα· κουραστικὲς οἱ ἐπαναλήψεις καὶ ἡ μακρηγορία, ἀλλὰ ἡ εἰκονοποιητικὴ ἰκανότης τοῦ Κορνάρου καὶ ἡ ποιητικὴ του χάρις ἀρκοῦν γιὰ νὰ ξεπεράσει ὁ ἀναγνώστης τὰ μειονεκτήματα· τίποτα ποὺ νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ κανονικοποιημένο πλέον ἐρωτοκρίτειο δίκτυο κριτικοῦ λόγου.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνάλυσής του ἐστιάζεται στα ἐπιχειρήματά του ἀναφορικά με τὴν πολυσυζητημένη ἐλληνικότητα τοῦ *Ἐρωτόκριτου*. Πρῶτα ἡ Αθήνα καὶ οἱ ἀφέντες τῆς γκιόστρας· ἡ γεωγραφία τοῦ ποιήματος προδίδει τὴν ἐλληνικότητά του. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπιλέγει νὰ μὴν ἀναφερθεῖ στὸν ἀχρονικὸ χαρακτήρα τοῦ ποιήματος καὶ παρόλο ποὺ εἶναι ἱστορικὸς, δὲν τοποθετεῖ τὸ ποίημα στὸν φυσικὸ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ

¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὁ.π., σ. 602-603.

πολιτισμικό του χώρο· την βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η κορναρική Αθήνα ταυτίζεται με την αρχαία –και εν δυνάμει σύγχρονη– Αθήνα και φυσικά δεν πραγματοποιείται καμία αναφορά στο ζήτημα των ενετικών κτίσεων. Η γεωγραφία είναι ελληνοκεντρική, σε αντίθεση με οποιαδήποτε άλλη προγενέστερη ιπποτική μυθιστορία, και κάτι τέτοιο, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, λογίζεται ως η σημαντικότερη απόδειξη της ελληνικότητας του ποιήματος.

Το δεύτερο επιχείρημα αφορά στην ιδέα του έρωτα μέσα στο ποίημα. Ο Παπαρρηγόπουλος εδώ χρησιμοποιεί σχεδόν αυτούσια τα λόγια του Fauriel.¹ Η ατεκμηρίωτη και σκοτεινή αυτή έννοια του «ελληνικού κλίματος» που διακατέχει τον ερωτοκρίτειο έρωτα, διατυπωμένη από τον Fauriel στα 1824, επιστρατεύεται από τον ιστοριογράφο χωρίς περαιτέρω ανάλυση. Πάντως το ενδιαφέρον έγκειται στην ιδεολογική χρήση της έννοιας του έρωτα. Να θυμηθούμε πως ο Ζαμπέλιος είχε πραγματοποιήσει μια παρόμοια, συστηματική ωστόσο, προσέγγιση για να αποδείξει ακριβώς το αντίθετο από αυτό που υποστηρίζει ο Παπαρρηγόπουλος: τον «ξενικό» χαρακτήρα του *Ερωτόκριτου*, μιας και ο Ζαμπέλιος είχε αντιτάξει τον ιπποτικό, δυτικό έρωτα, που απεικονίζεται στο ποίημα, στη βυζαντινή-χριστιανική έννοια της αγάπης, η οποία, υποτίθεται, διαποτίζει τα δημοτικά τραγούδια, τη μοναδική φανέρωση του καθαρού δημώδους ελληνικού πνεύματος.

Ωστόσο, ο Παπαρρηγόπουλος παραμένει ένας εθνικός ιστορικός σε αποστολή. Επομένως επιμένει σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας και έτσι προσεγγίζει το ποίημα. Η κορναρική σκηνοθεσία, η ικανότητα δηλαδή ενός μεγάλου ποιητή να αφομοιώσει και να συνθέσει ετερόκλητα στοιχεία, ξεπερνώντας τα, με αποτέλεσμα την ανάδυση μιας πρωτότυπης φωνής με ευδιάκριτη τη σφραγίδα της προσωπικής διάνοιας –κάτι που μόνο ο Gidel μέχρι τώρα έχει καταφέρει να σκιαγραφήσει– περιορίζεται στον ερμηνευτικό μονόδρομο του εθνικού ιστορικού.

Αμέσως παρακάτω, προβαίνει σε σύντομες αναφορές στα υπόλοιπα γνωστά κρητικά έργα, οι οποίες είναι άξιες λόγου.

«Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνδιατρίψωμεν ἔστω καὶ ἐπὶ μικρὸν οὔτε περὶ τὴν Ἐριφύλην τοῦ Γεωργίου Χορτάτη, οὔτε περὶ ἕτερα τίνα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ τὸ ἥττον γνωστὰ προϊόντα τῆς κρητικῆς ποιήσεως. Ἄλλα πῶς νὰ μὴ ἐπιστήσωμεν ἐπὶ τίνας στιγμᾶς τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὴν Εὐμορφὴν Βοσκοπούλαν τοῦ ἐξ Ἀποκορώνων Νικολάου Δριμυτικῆς; Τὸ εἰδύλλιον τοῦτο ἐγράφη τῷ 1627 καὶ διηγεῖται στὸν ἀγροτικὸν ἔρωτα βοσκοῦ καὶ βοσκοπούλας· λαμπρῶς δὲ ἐπὶ τοσοῦτον εἰκονίζει τὰ δένδρα, τὰ λειβάδια, τὰ ποτάμια, τὰ δροσερὰ καὶ τρυφερὰ καλάμια ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων συμβαίνουσι τὰ ἱστορούμενα γεγονότα, ὥστε ὁ διατρέχων ταῦτα ἀναγνώστης νομίζει ὅτι ἀναπνέει τὰς εὐώδεις καὶ ζωοποιούς τῆς φύσεως ἐκείνης αὔρας. Ὅσον δὲ ἀπλοὺς καὶ ἄν φαίνεται ὁ ποιητὴς, ἐκ πολλῶν χωρίων καθίσταται πρόδηλον ὅτι δὲν ἦτο ἀλλότριος πρὸς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν ἰταλικὴν φιλολογίαν. Ὀλιγώτερος γνωστὸς εἶναι ὁ Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργαῆ· καὶ ἐν

¹ «Ο έρωτας κυρίως παρουσιάζεται με ένα, πώς να το πω, πρωτόφαντο κράμα ορμής και αφέλειας, έξαψης και αγνότητας, όπου νιώθει κανείς την ξεχωριστή επιφοίτηση του ελληνικού κλίματος πολύ περισσότερο παρά της ιπποτικής ευγένειας.», Cl. Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια*. Α', ό.π., σ. 23.

τούτοις ὁ Ἀπόκοπος εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων τῶν χρόνων ἐκείνων ποιημάτων τὰ ὅποια δύνανται εὐχαρίστως τῇ ἀληθείᾳ νὰ ἀναγνωσθῶσι καὶ σήμερον ὑπὸ τοῦ μεγάλου κοινοῦ της Ἑλλάδος, πρὸς τοῖς ἄλλοις διὰ τὴν γλώσσαν αὐτοῦ, ἣτις οὔτε τὸ κρητικὸν ἰδίωμα εἶναι, οὔτε ἡ νῦν καθαρεύουσα, ἀλλὰ φαίνεται μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν 17 ἑκατονταετηρίδα κοινῶς ὀμιλουμένη, ὅπως ἡδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὴν ἀνὴρ λόγιος. Εἶναι δὲ ὁ Ἀπόκοπος κατάβασις εἰς ἄδου, καὶ οἱ μετὰ τῶν νεκρῶν διάλογοι αὐτοῦ ἔχουσι τί τὸ συγκινοῦν τὴν ψυχὴν καὶ τὸ τέρπον τὴν φαντασίαν, τόσο μᾶλλον ὅσω ἐνθυμιζοῦσι μὲν ἐν πολλοῖς τὴν Θεῖαν Κωμωδίαν τοῦ Δάντου, οὐκ ὀλίγην ὅμως οἰκειότητα ἔχουσι πρὸς τὴν δημῶδη της ἑλληνικῆς Ἡπεύρου ποίησιν».¹

Ο Παπαρρηγόπουλος αρθρώνει λόγο για την *Βοσκοπούλα* και τον *Απόκοπο*, όμως όχι για την *Ερωφίλη*. Είναι προφανές πως γνωρίζει τις εργασίες του Legrand για τα δύο ποιήματα (1869 και 1870) και σε αυτές ανατρέχει, όπως φαίνεται από τα γραφόμενά του. Η λανθασμένη εντύπωση πως ο *Απόκοπος* είναι έργο του 17^{ου} αιώνα, δικαιολογείται από το ότι ο Legrand στα 1870 είχε χρησιμοποιήσει αντίτυπο του 1667 για την έκδοση του *Απόκοπου* και δεν γνώριζε προγενέστερη έκδοση. Για την *Ερωφίλη*, από την άλλη, δεν έχει πραγματοποιηθεί κάποια φιλολογική έκδοση μέχρι τα 1874, οπότεν και εκδίδεται ο Ε΄ τόμος της *Ιστορίας* του Παπαρρηγόπουλου και γράφονται τα παραπάνω. Μόνο η μελέτη του Bursian (1870) έχει κυκλοφορήσει, την οποία ο Παπαρρηγόπουλος ή δεν είχε υπόψη του ή δεν συμβουλευτήκε.

Έχοντας στο νου μας αυτά, φαίνεται πως ο Παπαρρηγόπουλος αναπαράγει ό,τι διάβασε από τις εκδόσεις Legrand, χωρίς φυσικά να λείπει η προσωπική του κρίση. Ο θαυμασμός του για τη *Βοσκοπούλα* ιδιαίτερα, αλλά και τον *Απόκοπο* μοιάζει να είναι ανυπόκριτος. Σχετικά με το πρώτο ποίημα, ο Παπαρρηγόπουλος εμμένει στο βουκολικό περιβάλλον και την αρκαδική ομορφιά, η οποία στο ποίημα αποδίδεται με μανιεριστικό τρόπο· εντάσσει, μάλιστα, το πρώτο δίστιχο του ποιήματος στην αφήγησή του.

2.3. Οι *Ιστορίες* του Nikolai και του Ραγκαβή

Όπως γίνεται φανερό, η δεκαετία του 1870 είναι δεκαετία του ιστορικού λόγου. Στα 1876 τυπώνεται η πρώτη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τον Γερμανό ελληνιστή Rudolf Nicolai.² Ήταν ζήτημα χρόνου να εμφανιστεί η πρώτη μεγάλη αφήγηση για τη νεοελληνική λογοτεχνία από τους χώρους της γερμανικής λογοσύννης, καθώς, όπως έχουμε δει, πληθώρα εργασιών με θέμα την παλαιότερη νεοελληνική ποίηση είχαν παραχθεί από γερμανούς ελληνιστές, με πρώτο τον Iken. Όπως συμβαίνει και με την αφήγηση του Iken, έτσι και εδώ ο Nicolai προσπαθεί να αναδείξει τη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή ως καθρέφτισμα του εθνικού χαρακτήρα των Νεοελλήνων. Η εισαγωγή του μάλιστα τιτλοφορείται «Nationalität und Charakter des neugriechischen Volks»³ η επιρροή από τη ρομαντική ιστοριογραφία είναι έκδηλη.¹

¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 603-604.

² R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Λιψία 1876 (ο πρόλογος είναι συνταγμένος τον Δεκέμβριο του 1875).

³ R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, ό.π., σ. 1.

Οι προγενέστερες προσπάθειες της γερμανικής και γαλλικής λογοσύνης για ανάδειξη και συστηματοποίηση της παλαιότερης νεοελληνικής γραμματολογίας αποτελούν τη βάση για την ιστορία του Nicolai. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό και από τις πηγές που χρησιμοποιούνται. Όταν ο Nicolai μιλά για την παλαιότερη νεοελληνική ποίηση και την κρητική λογοτεχνία, στηρίζεται σε εργασίες των Iken, Sieber, Brandis, Kind αλλά και σε αυτές των Leake, Gidel, Legrand, Μαυροφρύδη και Σάθα.²

Η εργασία του Nicolai χωρίζεται σε δύο μεγάλα κεφάλαια: 1453-μέσα 18^{ου} αιώνα και μέσα 18^{ου} αιώνα έως τα 1860. Η ταξινόμηση των πολλών υποκεφαλαίων δεν διέπεται από κάποια συγκεκριμένη μεθοδολογία, ιδιαίτερα όσα αφορούν στην παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία. Για παράδειγμα το υποκεφάλαιο «Die ältere Dichtung der Neugriechen» χωρίζεται σε τρία μέρη: Die romantischen Dichtungen (der *Erotocritos*), Die historischen Dichtungen (Athanasios Skliros) και Vermischte Dichtungen. Die ältere Übersetzerliteratur der Neugriecher. Αντίθετα, στη νεότερη ελληνική ποίηση του 19^{ου} αιώνα ο διαχωρισμός είναι αυστηρά ειδολογικός: λυρική, βουκολική και δράμα (θέατρο), καθώς οι γνώσεις του Nicolai είναι, από ό,τι φαίνεται επαρκέστερες.

Ο *Ερωτόκριτος* εντάσσεται στην κατηγορία της «ρομαντικής ποίησης», η οποία στα ελληνικά θα πρέπει να αποδοθεί ως «ιπποτική» ή «ρομανική» ποίηση (roësie chevalerie) και όχι ως «ρομαντική», που παραπέμπει στην ποίηση του νεοελληνικού ρομαντισμού.³ Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι νεοελληνικές ιπποτικές μυθιστορίες.⁴ Ο λόγος του Nicolai για τον *Ερωτόκριτο* δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς δεν προβαίνει σε προσωπική κρίση ή ανάλυση του ποιήματος, παρά αναπαράγει κοινούς τόπους και καθιερωμένες γενικολογίες (π.χ. σύγκριση με Ariosto). Αντίθετα, ως θετική μπορεί να κριθεί η βιβλιογραφική / πληροφοριακή παράθεση πολλών από τις μέχρι τότε αναφορές της ευρωπαϊκής και ελληνικής λογοσύνης στο κρητικό ποίημα.⁵ Οι γνώσεις του συντάκτη για το ποίημα είναι περιφερειακές και ελλιπείς, πράγμα αναμενόμενο καθώς προέρχονται αποκλειστικά από δευτερογενείς πηγές. Για παράδειγμα ως edition princeps παρουσιάζει αυτήν του 1737,⁶ ενώ ο αχρονικός χαρακτήρας του ποιήματος προσλαμβάνεται ως «αναχρονισμός», καθώς οι χαρακτήρες του ποιήματος ανήκουν στην ιπποτική λογοτεχνία, παρόλα αυτά δρουν στην αρχαία Αθήνα.⁷

Όσον αφορά τη *Βοσκοπούλα* και την *Ερωφίλη*, αυτά εντάσσονται στην τρίτη κατηγορία με το όνομα «Vermischte Dichtungen». Ο όρος δύσκολα αποδίδεται στα ελληνικά. Με την ορολογία της εποχής εκείνης και την κοινοτοπία της υποτιθέμενης έλλειψης καθαρότητας της κρητικής διαλέκτου, η οποία έχει μολιαστεί με πολλά

¹ Βλ. και Αποστολίδου Παλαμάς, ό.π., σ. 57.

² Βλ. R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 75.

³ Η Αποστολίδου αποδίδει τον όρο ως «ρομαντική ποίηση», κάτι που φυσικά εγείρει τις ενστάσεις της. Βλ. Αποστολίδου Παλαμάς, ό.π., σ. 58. Όμως, όπως αναφέραμε, ο Nicolai κάνει λόγο για την ιπποτική ποίηση όταν χρησιμοποιεί τον όρο «ρομαντική».

⁴ Βλ. R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, ό.π., σ. 78-82.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 82-84.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 84.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 83.

ιταλικά στοιχεία, ο όρος μπορεί να αποδοθεί ως «μιξοβάρβαρη ποίηση». Ο Γερμανός υιοθετεί την άποψη πως τα κρητικά έργα είναι γραμμένα σε μιξοβάρβαρη γλώσσα και κατ' επέκταση συνθέτουν ένα μιξοβάρβαρο ποιητικό corpus. Η κατηγορία αυτή αποδεικνύει την προβληματική ταξινομική πορεία που ακολουθεί ο Γερμανός όσον αφορά την τακτοποίηση της πρώιμης νεοελληνικής γραμματολογίας ρομαντική (ιπποτική) ποίηση, ιστορική ποίηση, και τέλος «μιξοβάρβαρη» ποίηση. Τα κριτήρια ταξινόμησης παραμένουν θολά, καθώς δεν ακολουθείται ένα συγκεκριμένο σχήμα τακτοποίησης, ενώ έργα που δεν παρουσιάζουν κάποια συνάφεια μεταξύ τους τοποθετούνται στην ίδια κατηγορία.¹

Για να υποστηρίξει την τρίτη αυτή κατηγορία των μιξοβάρβαρων έργων επιστρατεύει τα λόγια του Νερουλού από τα *Cours* του που αφορούν την έλλειψη εθνικού χαρακτήρα και τοπικού χρώματος των κρητικών έργων², με τα οποία και συμφωνεί. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν η *Θυσία του Αβραάμ* και η *Βοσκοπούλα*, για τις οποίες δεν αρθρώνεται λόγος. Παρατίθενται μόνο λιγοστά βιβλιογραφικά στοιχεία για τη δεύτερη, δηλαδή οι εκδόσεις του Legrand και τα λόγια του Leake.³

Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η *Ερωφίλη*. Μοναδική πηγή του Nicolai είναι η μελέτη του Bursian και από εκεί αναπαράγει τις πηγές της τραγωδίας.⁴ Ο Nicolai θεώρησε, επομένως, πως επειδή έχουν αναδειχθεί οι πηγές της τραγωδίας, η τελευταία είναι άμεσα εξαρτημένη από αυτές και έτσι νομιμοποιείται να την κατατάξει στη «μιξοβάρβαρη» ποίηση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η κατηγορία αυτή μπορεί να αποδοθεί και ως «εξαρτημένη ποίηση».

Η *Ιστορία* του Nicolai δεν αποτελεί σημαντικό σύγγραμμα όσον αφορά τη δεξίωση και την κανονικοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας μέσα σε ένα δίκτυο λογοτεχνικού ιστορικού λόγου. Πέρα από τα μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν κυρίως στην κατηγοριοποίηση της νεοελληνικής ποίησης και των δημιουργών της,⁵ το κυριότερο πρόβλημα είναι η έλλειψη κριτικού και αναλυτικού λόγου για τα κρητικά έργα. Ο Nicolai δεν προβαίνει σε ενδελεχή και πρωτότυπη κριτική ανάλυση, παρά αρκείται στην ασχολίαστη και επιλεκτική παράθεση πηγών. Η Β. Αποστολίδου συνοψίζει σχετικά: «Η γνωριμία του [του Nicolai] με τη νεοελληνική ποίηση είναι επιφανειακή και επιπόλαιη με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αξιολογήσει σωστά, να ξεχωρίσει το σημαντικό από το ασήμαντο. Οι αξιολογικές του κρίσεις βασίζονται αποκλειστικά στις φαναριώτικες αξίες και μαρτυρούν επίδραση των φαναριώτικων κύκλων, ίσως και του ίδιου του Ραγκαβή,

¹ Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η τοποθέτηση του *Απόκοπου* στο σημείο όπου αρθρώνεται λόγος για τον Τριβώλη, στο τέλος της κατηγορίας «ρομαντικά (ιπποτικά) ποιήματα». Βλ. R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, ό.π., σ. 84.

² Βλ. R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, ό.π., σ. 89.

³ Βλ. R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, ό.π., σ. 90.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 90-91.

⁵ Βλ. και Αποστολίδου Παλαμάς, ό.π., σ. 58.

αν και δεν έχουμε μαρτυρία για τη σχέση των δύο ανδρών».¹ Εντέλει, η *Ιστορία* του Nicolai πέρασε απαρατήρητη από την ελληνική λογιόσύνη και δεν επηρέασε κανέναν.²

*

Από την άλλη η *Ιστορία* του Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή,³ που εκδόθηκε έναν χρόνο μετά από αυτήν του Nicolai ξεσήκωσε πολλές αντιδράσεις. Το έργο είναι γραμμένο στα γαλλικά και απευθύνεται κυρίως σε ένα ευρωπαϊκό κοινό. Ο Ραγκαβής σημειώνει στα *Απομνημονεύματά* του πως η *Ιστορία* του ήταν έτοιμη ήδη από το 1866.⁴ Η αλήθεια όμως είναι, πως οι βάσεις για την *Ιστορία* του είχαν τεθεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1850, οπότεν και δημοσίευσε σε οκτώ συνέχειες τη μελέτη του «*Esquisses de littérature grecque moderne*» στο περιοδικό *Le Spectateur De L'Orient*, για την οποία έχουμε ήδη μιλήσει εκτενώς.

Ίσως να πρόκειται για κάτι παραπάνω από τις βάσεις, καθώς πολλά σημεία, συμπεριλαμβανομένων και των λεγομένων του για την κρητική λογοτεχνία, έχουν μεταφερθεί αυτούσια στη μεγάλη αφήγηση του 1877. Κάτι τέτοιο καταδεικνύει πως η στοχοθεσία του Ραγκαβή δεν έχει αλλάξει από τότε, όσον αφορά την εικόνα για τη λογοτεχνική –άρα και πολιτισμική και εθνική– ιστορία που θα προβληθεί προς τα έξω. Ο Γ. Βαλέτας σημειώνει σχετικά με τα ιδεολογικά κίνητρα που ώθησαν τον Ραγκαβή να συγγράψει τις μελέτες του στο *Le Spectateur De L'Orient*: «Οι λόγοι που κινήσανε τον Ραγκαβή σε αυτήν την εργασία ήταν καθαρά εθνικοί, άρα εξωφιλολογικοί. [...]. Η βασική του προσπάθεια είναι να δείξει την πατρίδα του χώρα πολιτισμένη, που παρ' όλες τις δύσκολες περιστάσεις και τις εθνικές της περιπέτειες, δεν έπαψε να συνεχίζει τη μεγάλη της παράδοση και να δημιουργεί, όσο μπορούσε, στο πνευματικό επίπεδο.»⁵

Στα τέλη του 1870 ο Ραγκαβής είναι έτοιμος πια να εκδώσει ολοκληρωμένη τη μεγάλη του εθνική λογοτεχνική αφήγηση, η οποία δεν έχει αλλάξει ιδεολογική σκευή από τα πρώτα της σχεδιάσματα. Πρόκειται για προσπάθεια εδραίωσης του φαναριώτικου πολιτισμικού παραδείγματος, έτσι όπως θεωρητικοποιείται ήδη από τα χρόνια του Κοδρικά και του Νερουλού. Γνωστό είναι το ποσοτικά και ποιοτικά δυσανάλογο μοίρασμα που πραγματοποιεί ο Ραγκαβής ανάμεσα στα έργα της φαναριώτικης πολιτισμικής παράδοσης και στα υπόλοιπα έργα (κρητική λογοτεχνία, ποιήματα επτανήσιων, κοραϊκές γλωσσικές επιταγές).⁶

Επομένως, ο λόγος του για την κρητική λογοτεχνία, η οποία απορρίπτεται από τον προτεινόμενο ποιητικό του κανόνα, όπως έχουμε αναλύσει παραπάνω, δεν έχει αλλάξει καθόλου σε σχέση με τις εργασίες του στο *Le Spectateur De L'Orient*. Τα αποσπάσματα έχουν ερανιστεί αυτούσια και τοποθετηθεί κάτω από το υποκεφάλαιο «*Poètes Cretois*»,

¹ Ό.π., σ. 59.

² Αλ. Πολίτης, «Από τον Φωριέλ στην Ιουλιέτα Λαμπέρ-Αδάμ: Η παρουσία της ελληνικής λογοτεχνίας στα γαλλικά γράμματα», ό.π., σ. 165, σημ. 2.

³ Al. Rizo Rangabé, *Précis de l'histoire littéraire de la Grèce moderne*, τ. Α' και Β', Paris 1877.

⁴ Βλ. Γ. Βαλέτας, «Εκδόσεις και σύνθεση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή», *Νέα Εστία*, τ. 19, τχ. 228 (1936), 837, σημ. 1.

⁵ Ό.π., 839.

⁶ Βλ. Αποστολίδου Παλαμάς, ό.π., σ. 63-64.

το οποίο ανήκει στο κεφάλαιο «Après la conquête de 1453».¹ Οι μοναδικές προσθήκες είναι σύντομες και χωρίς ιδιαίτερη σημασία. Η πρώτη αφορά σε λίγα επικριτικά σχόλια για τη διασκευή του Φωτεινού², ενώ η δεύτερη είναι η καταληκτική πρόταση στην κριτική του στη *Βοσκοπούλα*. Αφού έχει επικρίνει την «υποδούλωση» του ποιήματος στην ξενόφερτη ρίμα, προσθέτει: «αλλά αυτό το μικρό ποίημα, παρ' όλα τα ελαττώματά του, έχει πολύ χάρη και απλοϊκά αισθήματα».³ Αυτή η θετική κατάληξη, ίσως να έχει να κάνει με κάποια προσωπική αναθεώρηση απέναντι στην ομορφιά του ποιήματος μετά και από τις πρόσφατες εκδόσεις του Legrand, όπου το ποίημα ξανασυστήθηκε στο λόγο κοινό κάτω από νέα δεδομένα.

2.3.1. Ο Sanders για την Κρητική Λογοτεχνία

Στα 1882, ο Ραγκαβής σε συνεργασία με τον Γερμανό Daniel Sanders παρουσιάζουν μια γερμανική έκδοση-εκδοχή της ιστορικής αφήγησης του πρώτου.⁴ Ο Βαλέτας σημειώνει, χωρίς να παραθέτει κάποιο τεκμήριο, πως η έκδοση αυτή πραγματοποιήθηκε μετά από προτροπή του γερμανού εκδότη Wilhelm Friedrich.⁵ Οι κυριότερες αλλαγές αφορούν στη στη σύνοψη του πρώτου μέρους (1453-18^{ος} αιώνας) σε ένα σύντομο κεφάλαιο 16 σελίδων με τίτλο «Übergangsperiode» και στον αυστηρότερο και επιστημονικότερο χωρισμό της ποίησης με ειδολογικά κριτήρια.⁶

Ενδιαφέρουσες είναι οι αλλαγές στο υποκεφάλαιο «Kretische Dichter», οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα οφείλονται στον Sanders.⁷ Πλέον, η κρητική λογοτεχνία εκπροσωπείται μόνο από δύο σημειώματα για τον Κορνάρο και τον Χορτάση. Το κείμενο του Ραγκαβή από τα «Esquisses» και την *Ιστορία* του έχει αντικατασταθεί από τα δύο σημειώματα του Sanders, τα οποία προσεγγίζουν το ζήτημα από μια περισσότερο φιλολογο-κεντρική σκοπιά και είναι απαλλαγμένα από τα ιδεολοπτικά, εθνικά και εξωφιλολογικά κριτήρια της ραγκαβικής κριτικής. Ωστόσο, η κριτική του Sanders δεν είναι απαλλαγμένη από άστοχους κοινούς τόπους που έχουν επικρατήσει στον ερωτοκρίτειο κριτικό λόγο σε Ευρώπη και Ελλάδα. Ο Sanders δεν μπορεί να μην εντάξει το ποίημα σε ένα λαογραφικό πλαίσιο και στο πεδίο του δημοτικού τραγουδιού και της λογοτεχνίας του ποιητή-λαού, κυρίως λόγω της γλώσσας του ποιήματος:

¹ Βλ. A. R. Rangabé *Précis de l'histoire littéraire* τ. Α', ό.π., σ. 15-22.

² Βλ. ό.π., σ. 19.

³ Ό.π., σ. 22. Απόδοση δική μου στο: «mais ce petite poème rachète en partis ces défauts par beaucoup de grace et par un sentiment naïf».

⁴ A. R. Rangabé, Daniel Sanders, *Geschichte der Neugriechischer Litteratur*, Leipzig [1882].

⁵ Γ. Βαλέτας, «Εκδόσεις και σύνθεση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή», ό.π., σ. 838.

⁶ Η Αποστολίδου παρατηρεί: «Ίσως η αλλαγή αυτή να οφείλεται στον Daniel Sanders και να εκφράζει τις προθέσεις του τελευταίου για επιστημονικότητα». Αποστολίδου Παλαμάς, ό.π., σ. 62. Για τις αλλαγές που πραγματοποίησε ο Sanders στην *Ιστορία* του Ραγκαβή, βλ. Ε. Κωβαίου, «Geschichte der neugriechische Literatur von A.R. Rangabé und Daniwl Sanders: Η συμβολή του D. Sanders στη μεταποίηση των λογοτεχνικών αντιλήψεων του Α. Ρ. Ραγκαβή», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών: Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, επιμ. Αστ. Αργυρίου κ.α., Αθήνα 1999, τ. Α', σ. 353-367.

⁷ Βλ. και Γ. Βαλέτας, «Εκδόσεις και σύνθεση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή», ό.π., σ. 840.

«Η γλώσσα είναι αυτή των αμόρφωτων ανθρώπων στην Κρήτη και το μακροσκελές ποίημα δείχνει ότι ο Κορνάρος ήταν πολύ λιγότερο εξοικειωμένος με την αρχαία ελληνική γραπτή γλώσσα και τους ποιητές της από ότι με την κρητική λαϊκή διάλεκτο και με την ιταλική, και ότι ο ίδιος δεν απέσπασε πολλά για την γνώση του λαού από τις ιστορικές και υπάρχουσες γνώσεις».¹

Ο Sanders θεωρεί τον Κορνάρο εξίσου ασυνεπή με τους «λαϊκούς βάρδους» όσον αφορά την ακρίβεια των φαινομενικά ιστορικών χαρακτηριστικών του *Ερωτόκριτου*. Βρισκόμαστε ξανά μπροστά στην περίπτωση αδυναμίας διαχείρισης του αχρονικού κορναρικού ποιητικού σύμπαντος. Παρόμοιες ιστορικές αντιστοιχίες είχε προσπαθήσει να εκμαιεύσει και ο Ραγκαβής στα «Esquisses» του, όπως έχουμε εξετάσει παραπάνω.

Ο Γερμανός καταλήγει σε ένα αρνητικό συμπέρασμα όσον αφορά την ποιητική αξία του *Ερωτόκριτου*, παρόλο που θεωρεί το ποίημα υψηλότερης αισθητικής αξίας από τις μεσαιωνικές ερωτικές μυθιστορίες:

«Με την φτώχεια του υλικού και την ανεπάρκεια της γλώσσας υπολογίζει κανείς στα ελαττώματα του ποιήματος επίσης τη μεγάλη πλημμύρα άχρηστων λέξεων, η οποία, από την άλλη πλευρά, περιέχει όχι σπανίως πολύ όμορφες και ενθουσιώδεις στιγμές, και στέκει πολύ υψηλότερα από τις ποιητικές δημιουργίες του ακατέργαστου Μεσαίωνα σε άλλες χώρες και μπροστά από ολόκληρη την εκπαίδευση της λογοτεχνίας τους».²

Ο Sanders δεν καταφέρνει να τοποθετήσει τον *Ερωτόκριτο* στο σωστό γραμματολογικό και ιστορικό του περιβάλλον, παρά την επιστημονική του διάθεση, ενώ η σύγκριση με τις μυθιστορίες είναι ανεπιτυχής. Ο Γερμανός ελληνιστής παραθέτει σε πεζή απόδοση κάποια αποσπάσματα σχετικά με την εκδήλωση του έρωτα στους δύο νέους πρωταγωνιστές του ποιήματος, ώστε να δώσει μια γεύση από το ποίημα στο γερμανικό κοινό.³ Από ό,τι φαίνεται, η πεζή αυτή απόδοση πρέπει να είναι του ίδιου. Ως επιστέγασμα της παρουσίασης και κριτικής του ποιήματος, ο Sanders παραθέτει ένα εκτενές απόσπασμα από τη μελέτη του Brandis για το ποίημα.⁴ Επιλογή που καταδεικνύει πως η μελέτη αυτή θεωρείται, ακόμα και 40 χρόνια μετά τη συγγραφή της, ένα έργο αναφοράς για τη γερμανική λογιοσύνη.

¹ A. R. Rangabé, D. Sanders, *Geschichte der Neugriechischer Litteratur*, ό.π., σ. 8: « Die Sprache ist die des ungebildeten Volkes auf Kreta und das langatmige Gedicht zeigt, dass Cornaro viel weniger mit der altgriechischen Schriftsprache und ihren Dichtern als mit der kretischen Volksmundart und mit dem Italischen vertraut war, und dass er sich auch in den historischen und sonstigen Kenntnissen nicht viel über das Wissen des Volkes erhob». Απόδοση δική μου.

² Ό.π., σ. 8: «Mit der Armut des Stoffes und der Unzulänglichkeit der Sprache ist auch der grosse Schwall unnützer Worte zu den Mängeln dieses Gedichtes zu rechnen, das andererseits nicht selten sehr schöne und begeisterte Stellen enthält, und viel höher als die dichterischen Erzeugnisse des rohen Mittelalters in anderen Ländern vor der vollen Ausbildung ihren Litteratur zu stellen ist». Απόδοση δική μου.

³ Βλ. ό.π., σ. 8-10.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 11-13.

Όσον αφορά το δεύτερο μέρος του υποκεφαλαίου, δηλαδή αυτό που πραγματεύεται την *Ερωφίλη*, τα γραφόμενα του Γερμανού είναι λιγοστά και άνευ σημασίας, καθώς παραθέτει περιληπτικά τα συμπεράσματα του Bursian για την τραγωδία. Και εδώ ο Sanders παραθέτει σε πεζή μετάφραση ένα απόσπασμα από τον πρόλογο του Χάρου.¹

Οι επεμβάσεις του Sanders αντικαθιστούν τις κριτικές προσεγγίσεις του Ραγκαβή για την κρητική λογοτεχνία στην από κοινού γραμμένη Ιστορία τους, η οποία απευθυνόταν αποκλειστικά σε γερμανικό κοινό. Το πιο πιθανό είναι πως ο Sanders επέλεξε να αναλάβει ο ίδιος προσωπικά το κεφάλαιο για την κρητική λογοτεχνία, καθώς η κριτική του Ραγκαβή από την *Ιστορία του* και μεγάλη σε έκταση ήταν και αρκετά υποκειμενική, επομένως ακατάλληλη για ένα συνοπτικό έργο όπως η *Geschichte* τους, η οποία θα αποτελούσε ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο ιδανικό για διδασκαλία.

Όταν ο Ραγκαβής επεξεργάζεται μια περίληψη της *Histoire* του για το ελληνικό κοινό στα 1887,² μεταφράζει πιστά από τα γαλλικά τη δική του κριτική και ανάλυση στα κρητικά έργα, ενώ επανέρχεται στην ταξινομική δομή της *Histoire* του και όχι στην πιο επιστημολογική δομή της *Geschichte* πράγμα που καταδεικνύει τον επιστημονικό εγωκεντρισμό του Ραγκαβή.

2.3.2. Για τη δεξίωση της *Histoire* του Ραγκαβή: Η αντίδραση του Legrand

Εξίσου σημαντικές ως προς την ιστορία της κανονικοποίησης των έργων της κρητικής λογοτεχνίας αποδεικνύονται και οι αντιδράσεις που ήγειρε η *Histoire* του Ραγκαβή. Ιδιαίτερα όταν ένα από τα βασικότερα σημεία σύγκρουσης είναι η κριτική και ιστορική προσέγγιση του Ραγκαβή στα κρητικά έργα. Και αυτό φαντάζει λογικό, γιατί ο Ραγκαβής αντί να συγγράψει μια νέα αφήγηση για τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας και να ακολουθήσει τις επιστημονικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο που αφορούσαν τα έργα αυτά, προτίμησε να χρησιμοποιήσει τα παλιά γραπτά του από τα «*Esquisses*».

Η πρώτη άμεση αντίδραση πραγματοποιείται από τον Legrand στη βιβλιοκρισία του στο περιοδικό *Revue Critique d'histoire et de littérature* στις 13 Οκτωβρίου του 1877.³ Ο Γάλλος νεοελληνιστής λυπάται που η *Ιστορία* του Ραγκαβή δεν μπορεί να ξεπεράσει τις κριτικές ιδεοληψίες του Νερουλού, κάτι που δεν κατάφερε να ξεπεράσει ούτε ο Nicolai. Ο λόγος του αποπνέει ένα αίσθημα αγανάκτησης και πικρίας, κάτι που καταδεικνύει πως στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η ανάγκη για τη συγγραφή μιας ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας με αυστηρά επιστημολογικά κριτήρια ήταν επιτακτική. Η αγανακτησή του ίσως να πηγάζει και από το γεγονός ότι ο Ραγκαβής δεν λάμβανε υπόψη τη δουλειά του Γάλλου.

Ο Legrand προβαίνει σε μια αναλυτική και αυστηρή εξέταση των πολλών λαθών του Ραγκαβή, ανασκευάζοντάς τα. Κατ' αρχάς επισημαίνεται η λανθασμένη επιλογή του να ορίσει ως απαρχή της δημώδους («*vulgaire*» γράφει ο Legrand) ελληνικής ποίησης τον

¹ Ό.π., σ. 14-15.

² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Περίληψις Ιστορίας της Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Εν Αθήναις 1887.

³ *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 41 (13/10/1877), σ. 218-223.

Ερωτόκριτο και ο Legrand του υποδεικνύει το έργο του Wagner *Carmina graeca medii aevi*, καθώς ο τελευταίος φαίνεται να το αγνοεί.¹

Ανάμεσα στις πολλές παρατηρήσεις ενδιαφέρον έχουν αυτές που αφορούν τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*, οι οποίες αναδεικνύουν την ανεπάρκεια του Ραγκαβή και ταυτόχρονα έναν καλά καταρτισμένο Legrand στα ζητήματα της κρητικής λογοτεχνίας. Ο Legrand αμέσως παίρνει τις αποστάσεις του από την κριτική του Ραγκαβή στον *Ερωτόκριτο*: «Σχετικά με την αξία του *Ερωτόκριτου*, εμείς έχουμε τελείως διαφορετική γνώμη από αυτήν του κυρίου Ραγκαβή. Για εμάς δεν υπάρχει τίποτα που να συγκρίνεται, έστω και λίγο, στην νεοελληνική λογοτεχνία με την εποποιία του Βιτσέντζου Κορνάρου».²

Η κριτική συνεχίζεται με την *Ερωφίλη*: ο Legrand αναρωτιέται γιατί ο Ραγκαβής είναι κάπως διστακτικός αναφορικά με τις ιταλικές πηγές της τραγωδίας: ο Legrand τονίζει αυτό το «probablement» του Ραγκαβή που καταδεικνύει την άγνοια του τελευταίου για τη μελέτη του Bursian, καθώς ο Γερμανός λόγιος είχε επισημάνει ήδη από το 1870 τις πηγές της *Ερωφίλης*. Επίσης, ο Legrand αντιδρά στην επιλογή του Ραγκαβή να παραδώσει σε μεταφρασμένη πρόζα τον πρόλογο του Χάρου και αντιπροτείνει την παράθεση του πρωτότυπου.³

Η αντίδραση του Ραγκαβή υπήρξε εξίσου άμεση: συντάσσει ένα απολογητικό κείμενο στο ίδιο περιοδικό, το οποίο τυπώνεται τον Νοέμβριο του 1877, με ταυτόχρονη απάντηση του Legrand στις υποσημειώσεις εν είδει υπομνηματισμού· ένα σπάνιο παράδειγμα άμεσου και δημόσιου κριτικού διαξιφισμού στο χαρτί.⁴ Ο Ραγκαβής ξεκινά με ένα εμπάθεσ σχόλιο: «Ο Κ. Legrand είναι ένας ξένος. Δικαίως δεν μπορούμε ν' απαιτήσουμε απ' αυτόν να αισθάνεται τόσο καλά τη γλώσσα, όσο τη γνωρίζει».⁵ Επαναφέρω εδώ τα λόγια του Herzfeldt, τα οποία είχαν επιστρατευτεί με αφορμή τον Ραγκαβή: «Εφόσον η αναγεννημένη Ελλάδα εκπροσωπούσε το θρίαμβο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ποιος θα ήταν αρμοδιότερος να ερμηνεύσει την ευρύτερη αυτή οντότητα, αν όχι οι ίδιοι οι Έλληνες;».⁶ Το βάρος αυτό μπορεί να το επωμιστεί ο χρησμένος εκπρόσωπος της φαναριώτικης πολιτισμικής παράδοσης και το αγαπημένο τέκνο των θεσμών, όχι ένας ξένος. Ο Ραγκαβής συνεχίζει με λεπτή ειρωνεία: «Εγώ δεν μπαίνω στη διαδικασία να αντιπαρατεθώ για το αν κάποιος έχει μεγάλη ιδέα για την ποιητική αξία του *Ερωτόκριτου*»⁷ και η απάντηση του Legrand είναι ακόμα πιο ειρωνική: «Δεν είμαι ο μόνος που έχει μεγάλη ιδέα για το ποίημα του Βιτσέντζου Κορνάρου. Ο Κοραής, στον

¹ Βλ. ό.π., σ. 219.

² Ό.π., σ. 219. Απόδοση δική μου στο: «Sur le mérite de l'*Erotocritos*, nous sommes d'un avis entièrement oppose à celui de M. R. Selon nous, il n'existe riens dans la literature grecque moderne qui puisse, même de très-loin, être comparé à l'épopée de Vincent (M. R. dit *Vicence*) Cornaro».

³ Βλ. ό.π., 219.

⁴ «Correspondance», *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 71 (24/11/1877), σ. 319-326.

⁵ Ό.π., σ. 320. Απόδοση δική μου στο: «M. Legrand est un étranger. On ne peut équitablement exiger de lui le sentiment de la langue au même point qu'il en à la connaissance».

⁶ M. Herzfeldt, *Πάλι δικά μας*, σ. 98.

⁷ «Correspondance», ό.π., σ. 320. Απόδοση δική μου στο: «Je ne lui disputerai pas non plus de droit d'avoir une très-hautes idée de la valeur poétique d'*Erotocritos*».

οποίον ο κ. Ραγκαβής αγαπάει να παραπέμπει και οποίος δεν επαινούσε εύκολα, ονόμασε τον *Ερωτόκριτο* “ο Όμηρος της χυδαϊκής φιλολογίας” [...]. Θα μπορούσαμε, επίσης, να αναφέρουμε τον Fauriel, αλλά είναι ένας ξένος και ο κ. Ραγκαβής θα έλεγε ότι δεν έχει συναίσθηση της γλώσσας».¹

Η αντιπαράθεση για τα κρητικά έργα κλείνει με την *Ερωφίλη* και τη δικαιολογημένη διαμαρτυρία του Ραγκαβή αναφορικά με το ότι ο Legrand τον κατηγορήσε πως δεν αναφέρεται στα ιντερμέδια.² Ο Legrand, αποδεχόμενος το λάθος του, απαιτεί πιο μεθοδική και εξονυχιστική δουλειά από τον Ραγκαβή αναφορικά με τα χορικά και τα ιντερμέδια της *Ερωφίλης*. Πρόκειται για δύο διαφορετικά κείμενα που το καθένα αξίζει ξεχωριστή προσέγγιση και ανάλυση, ώστε να κατανοηθεί η οργανική ένταξη των ιντερμεδίων στην τραγωδία και η γραμματολογική σχέση τους με αυτήν.³

Η παραπάνω διένεξη φωτίζει επαρκώς τις συγκρουόμενες τάσεις που αφορούν στην κανονικοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας μέσα σε μια αφήγηση για την υπό διαμόρφωση ιστορία της λογοτεχνίας. Γίνεται φανερό, για άλλη μία φορά, η ανεπαρκής προσέγγιση του Ραγκαβή, ο οποίος σχεδιάζει την αφήγησή του βασιζόμενος σε ένα μίγμα ιδεοληψίας και προσωπικού γούστου, αρνούμενος να παρακολουθήσει συντελεσμένες επιστημονικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Στον αντίποδα, ο Legrand παρουσιάζεται θιασώτης μιας περισσότερο επιστημονικής και αντικειμενικής προσέγγισης, καθώς απαιτεί από τον συντάκτη μιας ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας να φανεί πιο σχολαστικός με τις πρωτογενείς πηγές του και ταυτόχρονα με τη δευτερογενή βιβλιογραφία.⁴ Παράλληλα, όμως, η σύγκρουση ξεπερνά τα πεδία της επιστημολογίας και μεθοδολογίας και μετέρχεται στο πεδίο της ιδεολογικής σύγκρουσης, η οποία αναλύεται σε αντιπαράθεση για τον γλωσσικό και ποιητικό Κανόνα.

Ο Legrand στη δεύτερη επιστολή προόδου που είχε στείλει στον υπουργό Wallon το 1875, σημειώνει στο τέλος:

«Αυτή είναι, κύριε Υπουργέ, μια συνοπτική έκθεση της δουλειάς μου κατά τη διάρκεια της διαμονής μου στην Ανατολή. Η συλλογική έκδοση των γλωσσολογικών αυτών τεκμηρίων θα ρίξει φως στο αμφιλεγόμενο ζήτημα της δημώδους γλώσσας, την οποία οι σύγχρονοι Έλληνες επιμένουν να μην χρησιμοποιούν όταν γράφουν, αν και δεν μπορούν να υποστηρίξουν όσα έχουν υιοθετήσει όταν γράφουν τα βιβλία και τις εφημερίδες τους. Αυτή η τελευταία

¹ Ό.π., σ. 321. Απόδοση δική μου στο: «Je ne suis pas le seul à avoir une haute idée du poème de Vincent Cornaro. Coray, que M. R. aime à citer, qui était chiche d'éloges, a appelé l'*Erotocritos* ο Όμηρος της χυδαϊκής φιλολογίας [...]. Nous pourrions encore citer Fauriel, mais c'est un étranger, et M. R. dirait qu'il n'avait pas le sentiment de la langue».

² Βλ. ό.π., σ. 321.

³ Βλ. ό.π., σ. 321, σημ. 1.

⁴ Να σημειωθεί εδώ πως ο ίδιος ο Ραγκαβής σε δημοσίευσμά του στην *Εφημερίδα* του Κορομηλά (έτος Δ', αρ. 275, Κυριακή 2 Οκτωβρίου 1877) απολογείται για τα πολλά λάθη της *Ιστορίας* του. Η δικαιολογία του είναι πως την έγραψε μακριά από την πατρίδα του, άρα και από τη βιβλιοθήκη του, και ζητά από τους αναγνώστες να του στείλουν διορθώσεις, ώστε να προβεί και σε μια δεύτερη έκδοση.

είναι, όπως ξέρουμε, μια περιορισμένη διάλεκτος σε σχολαστική και επιδεικτική γλώσσα, την οποία όλος ο κόσμος καταλαβαίνει πάνω-κάτω, αλλά δεν θα τη μιλήσει ποτέ, επειδή από τέτοιου είδους πηγή κανείς δεν ξεδιψά. Το έχω πει ήδη πολλές φορές και στους ακαδημαϊκούς, των οποίων ο λόγος είναι πιο έγκυρος από τον δικό μου, το έχω επαναλάβει σε όλους τους τόνους η γλώσσα του βοσκού και του ναύτη είναι πιο ζωντανή, πιο αυθεντική και, ελπίζω να με συγχωρέσει το πανεπιστήμιο Αθηνών, πιο ελληνική από αυτή που εκφωνείται με στόμφο τις ημέρες των επίσημων εκδηλώσεων. Θα προσθέσω, επίσης, ότι οποιοσδήποτε τολμούσε να χρησιμοποιήσει αυτή την άχρωμη και νεκρή γλώσσα σε μια συζήτηση θα προκαλούσε γενική θυμηδία. Ελπίζω πως θα έρθει η στιγμή που οι Έλληνες θα καταλάβουν ότι είναι ανόητο να γράφουν σε μια γλώσσα που οι ίδιοι θεωρούν γελοίο να την μιλούν».¹

Ο Legrand είναι ένθερμος υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας, και κατ' επέκταση, όπως συμβαίνει με όλους τους υποστηρικτές της δημοτικής, του λογοτεχνικού corpus που την πρεσβεύει. Και ως κορωνίδα του corpus αυτού ο Legrand λογίζει τον *Ερωτόκριτο*. Να μην ξεχνάμε πως ο Legrand αποτελεί γνήσιο τέκνο των Γάλλων νεοελληνιστών του Παρισιού, οι οποίοι από τον Fauriel και ύστερα μελετούσαν με εργατικότητα και συστηματικότητα τα έργα της απλής νεοελληνικής γλώσσας. Από την άλλη, ο Ραγκαβής, προσπαθεί να εγκαθιδρύσει το φαναριώτικο λογοτεχνικό, γλωσσικό και κριτικό παράδειγμα ήδη από τη δεκαετία του 1840 και με την *Histoire* του η προσπάθεια αυτή παρουσιάζεται αποκρυσταλλωμένη, συμπυκνωμένη και με ισχυρότερη δυναμική· αν αναλογιστούμε πως η Ελλάδα αναζητούσε τον ιστορικό της λογοτεχνίας της. Επομένως, η αυστηρότητα και αιχμηρότητα της κριτικής του Legrand τροφοδοτείται και από αυτόν τον πόλεμο ιδεολογίας και εξουσίας που μαίνεται ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια.

2.3.3. Η φιλολογική επιστολή του Ιούλιου Τυπάλδου

Ωστόσο, η πιο αξιομνημόνευτη αντίδραση στην *Histoire* του Ραγκαβή και της ιδεολογικής της ταυτότητας από Έλληνα λόγιο είναι αυτή του Ιούλιου Τυπάλδου, μέσω μιας εκτενούς επιστολής γραμμένης το 1880 σε ιταλική γλώσσα, η οποία δημοσιεύτηκε

¹ *Archives des missions scientifiques et littéraires*, ό.π., σ. 445-446: «Tel est, Monsieur le Ministre, l'exposé succinct de mes travaux pendant le séjour que j'ai fait en Orient. La publication complète des documents linguistiques jetterait un grand jour sur la question toujours si controversée de la langue vulgaire, que les Grecs actuels s'obstinent à ne pas écrire, bien qu'ils ne sachent pas parler celle qu'ils ont adoptée pour rédiger leurs livres et leurs journaux. Cette dernière est, comme on le sait, une sorte de patois pédantesque et prétentieux, que presque tout le monde comprend plus ou moins, mais qu'on ne parlera jamais, parce qu'on ne fait pas remonter un fleuve vers sa source. Je l'ai dit bien des fois déjà, et des académiciens, dont la parole est plus autorisée que la mienne, l'ont répété sur tous les tons, la langue du berger et du matelot est plus vivante, plus originale, et, j'en demande pardon à l'Université d'Athènes, plus grecque que celle qui se débite dans son sein, le jour de quelque grande solennité. J'ajouterai même que quiconque s'aviserait de parler en conversation cette langue incolore et sans vie exciterait l'hilarité générale. Les Grecs comprendront-ils jamais qu'il est ridicule d'écrire une langue qu'ils déclarent eux-mêmes ridicule de parler? Je n'ose l'espérer». Βλ. Αλ. Κατσιγιάννης, Π. Αντωνόπουλος, «Ο Émile Legrand και η ερευνητική αποστολή του στην Ελλάδα το 1875», ό.π., σ. 190.

τον Αύγουστο του 1911 από τον Σπυρίδωνα Δε Βιάζη μεταφρασμένη στα ελληνικά.¹ Σε αυτή την επιστολή κωδικοποιείται ο προτεινόμενος ποιητικός και γλωσσικός κανόνας της επτανησιακής λογοσύνης, ο οποίος είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται τις δεκαετίες 1840-1850 κάτω από τη βαριά σκιά του Σολωμού.

Τέτοιες αντιδράσεις φέρνουν στο φως την ύπαρξη μιας διαφορετικής θεωρητικής πρότασης που αφορά την κανονικοποίηση της δημοτικής γλώσσας και ποιητικών έργων που την εκπροσωπούν· η τάση αυτή ήταν εκδηλωμένη και τη δεκαετία του 1870. Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση του Σπυρίδωνα Τζανότη,² ο οποίος είχε αντιδράσει στην επιπόλαια προσέγγιση του Σάθα στην επτανησιακή γλώσσα στον ΣΤ' τόμο της *Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης* του, σύμφωνα με την οποία η επτανησιακή γλώσσα και ποίηση είναι απλή μίμηση της ιταλικής και της κρητικής γλώσσας και λογοτεχνίας.³ Μετά από ανασκευή των πολλών λαθών του Σάθα αναφορικά με την παλαιότερη επτανησιακή λογοτεχνία⁴, ο Τζανότης υπερασπίζεται τη βενετοκρητική και ιταλική επιρροή στη νεότερη επτανησιακή ποίηση, φέρνοντας ως παραδείγματα τον Fauriel και τον Passow. Καθομιλουμένη γλώσσα, κρητική και επτανησιακή ποίηση αποτελούν τη σύσταση του επτανησιακού λογοτεχνικού κανόνα που προβάλλεται. Σημειώνει ο Τζανότης:

«Ἐπομένως καὶ πολὺ μεταγενέστερα τῶν προμνημονευθέντων ποιημάτων [Θησηΐδα, Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρα] ἂν μελετήσωμεν, οἷον τὸν γνωστὸν τοῖς πάσιν Ἑρωτόκριτον τοῦ Κορνάρου καὶ τὴν σύγχρονον αὐτῷ Ἑρωφίλην τοῦ Χορτάτζη, ἀδιστακτικῶς θέλομεν ἀποφανθῆ ὅτι καὶ ταῦτα φέρουσι τὸν τύπον πλήρους ἀπομιμήσεως Ἱταλῶν τινῶν ποιητῶν καὶ χαρακτηρίζουσι τὴν μεγίστην ἐπιρροὴν Ἱταλικῶν ἰδεῶν ἐπὶ τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν. Πᾶς δὲ ὁ ἀμφιβάλλων ἄς ἀναγνώσῃ τὴν Ἠλευθερωμένην Ἱερουσαλήμ τοῦ Τάσσου, καί, πρὸς εὐκολίαν τῶν μὴ εἰδόντων τὴν Ἱταλικὴν φωνήν, τὴν ὑπὸ τοῦ ἐν Φλωρεντία διαμένοντος γνωστοῦ ποιητοῦ κ. Ἰουλίου Τυπάλδου ἐπιχειρησθεῖσαν ἄριστην ἔμμετρον μετάφρασιν τοῦ ἑβδόμου ἄσματος τοῦ αὐτοῦ ποιήματος καὶ ἄς παραβάλλῃ αὐτὴν μετὰ τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ Ἑρωτοκρίτου, καὶ τότε θέλει πεισθῆ περὶ τῆς ἀληθείας τῶν γραφομένων μας».⁵

Ο Τζανότης αντιδρά στις αθηνοκεντρικές ονειροφантаσίες του Σάθα και προβάλλει έναν διαφορετικό κανόνα, σε άμεση σύνδεση με την ιταλική λογοτεχνία, με κεντρικό

¹ Σπ. Δε Βιάζης, «Ανέκδοτος Φιλολογική Επιστολή του Ιουλίου Τυπάλδου», *Παναθήναια*, τ. ΚΒ' (1911), σ. 236-244 και τ. ΚΓ' (Οκτ. 1911-Μάρτ. 1912), σ. 14-16.

² Λιγαστές πληροφορίες για τον ζακύνθιο ποιητή, λόγιο και αρθρογράφο Σπ. Τζανότη βλ. στο Παναγιώτης Γ. Κόκκας, «Η οικογένεια Γκαρπολά και η πρώτη ελληνική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τ. ΚΑ' (1981), 238-239 και ιδιαίτερα σ. 238, σημ. 2.

³ Βλ. Σπ. Τζανότης «Ο κ. Σάθας και η Επτανήσιος Ποίησης», *Ζακύνθιος Ανθών*, τ. 4, αρ. 39 (1878), σ. 86.

⁴ Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. 86-88 και τ. 4, αρ. 40 (1878), σ. 122-125.

⁵ Ό.π., τ. 4, αρ. 40 (1878), σ. 122-123.

εκπρόσωπο της σύγχρονης επτανησιακής ποίησης τον Ιούλιο Τυπάλδο και την πραγματικά όμορφη μετάφρασή του στην *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ*.¹

Ο Τυπάλδος ήδη από το 1856 και την έκδοση των ποιημάτων του είχε παρουσιάσει, σε δοκιμακό λόγο και θεωρητικοποιημένες σε ιστοριονομικό σχήμα,² τις γλωσσικές του απόψεις και τις απόψεις του περί του χαρακτήρα της νεοελληνικής ποίησης. Οδηγοί του, όπως και του αγαπημένου Σολωμού, στάθηκαν οι «δύο περίφημοι άνδρες» Fauriel και Tommaseo.³ Μάλιστα, μεγάλο μέρος των σημειώσεων καλύπτει η μετάφραση αποσπασμάτων από τα *Scintille* του Tommaseo⁴, το θεωρητικό οπλοστάσιο του ρομαντικού φιλέλληνα υποστηρικτή της δημοτικής, μέσω του οποίου ο Τυπάλδος διαμορφώνει την ιδεολογική του σκευή αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα αλλά και την ιστορική του σκέψη. Το ιστοριονομικό σχήμα του Τυπάλδου στέκεται ανάμεσα σε αυτά του Τερτσέτη και του Ζαμπέλιου: ιστορική συνέχεια, χριστιανισμός, η ρομαντική έννοια του λαού, η απλή γλώσσα αποτελούν τα βασικά συστατικά της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας της Νέας Ελλάδας. Ξανά η γλώσσα είναι ο πυρήνας οποιουδήποτε θεωρητικού λόγου που τεντώνει τις ακτίνες του για να φωτίσει τον χαρακτήρα της νεοελληνικής ποίησης:

«Διὰ τοῦτο ὅποιος βαθεῖα ἐμελέτησε, καὶ αἰσθάνεται τὴν γλῶσσα καὶ τὴν φιλολογία τῶν παλαιῶν μας, πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι συχνὰ πολὺ περισσότερος ἑλληνισμὸς ὑπάρχει εἰς τραγούδια τοῦ λαοῦ, ἢ νὰ ἦναι καὶ γεμάτα ξέναις λέξεσι, παρὰ εἰς ἄλλα γραψίματα μὲ ἀρχαιόταταις ἑλληνικαῖς ὑφασμένα.[...]. Καταφρονῶντας τὴ δημοτικὴν, δηλαδὴ, τὴν μόνην ζωντανὴν γλῶσσα, καταφρονοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας, ἀρνούμεθα τὴν ἱστορίαν μας, καὶ δὲν ἀφανίζομε, ἐπειδὴ δὲν ἠμποροῦμε, ἀλλὰ βέβαια ἀργοποροῦμε τὸ μέλλον μας. Ἡ εὐγένεια μίας γλῶσσας ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἀπὸ ταῖς λέξεις, ἀλλ' ἀπὸ τὸ ὕφος, ἀπὸ τὴ σύνθεσιν δηλαδὴ τῶν λέξεων».⁵

Αυτή είναι η ιδεολογική σκευή του Τυπάλδου, ήδη από τη δεκαετία του 1850, που τον σπρώχνει να αντιδράσει έντονα στην *Histoire* του Ραγκαβή. Αφορμή για την επιστολή του 1880 αποτελεί η πρόθεση του Δε Βιάζη, αποδέκτη της επιστολής, να συγγράψει μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα ιταλικά.⁶ Η επιστολή ήταν παντελώς άγνωστη για την ελληνική λογοσύνη μέχρι το 1911 και, επομένως, δεν έπαιξε κανένα ρόλο στα πράγματα. Παρόλα αυτά η ιστορικότητά της, το ότι είναι γραμμένη στα 1880 δηλαδή, προοιωνίζει τον πολεμικό χαρακτήρα του νεοελληνικού κριτικού λόγου που

¹ Βλ. τη μετάφραση του Γ' άσματος, η οποία αναγνώσθηκε και στον σύλλογο του «Παρνασσού» στις 18/02/1877, στο *Παρνασσός*, τ. 1, αρ. 3 (1877), σ. 179-192 και τη μετάφραση του Ζ' άσματος στο *Ζακύνθιος Ανθών*, τ. 4., αρ. 38 (1878), σ. 37-54.

² Ιούλιος Τυπάλδος, «Σημειώσεις», *Ποιήματα διάφορα*, Ζάκυνθος 1856, σ. 179-200.

³ Ό.π., σ. 184.

⁴ Niccolò Tommaseo, *Scintille*, Venezia 1841. Βλ. Ι. Τυπάλδος, *Ποιήματα Διάφορα*, ό.π., σ. 184-191.

⁵ Ι. Τυπάλδος, *Ποιήματα Διάφορα*, ό.π., σ. 197-198.

⁶ Βλ. Σπ. Δε Βιάζη, «Ανέκδοτος Φιλολογική Επιστολή του Ιουλίου Τυπάλδου», ό.π., σ. 16 και Β. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 72-73.

διαμορφώνεται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με αφορμή το γλωσσικό ζήτημα, όπου τα κρητικά έργα θα συζητηθούν πολύ.

Η επιστολή του Τυπάλδου μπορεί να ερμηνευθεί κυρίως ως ένα συμβουλευτικό γράμμα αναφορικά με τη θέση που θα έπρεπε να αποδώσει ο Δε Βιάζης στη δημοτική γλώσσα και το ποιητικό corpus που την εκπροσωπεί. Να σημειωθεί, επίσης, πως η επιστολή είναι γραμμένη στα ιταλικά, καθώς, όπως γράφει ο Δε Βιάζης, ο Τυπάλδος την ανέγνωσε ένα απόγευμα στο φιλολογικό του σαλόνι μπροστά από Ιταλούς λογίους και φίλους, τους οποίους είχε καλέσει επί τούτου.¹ Επομένως, η απεύθυνση σε ξένο κοινό καθιστά τη θέλησή του για εγκαθίδρυση ενός Κανόνα για τη νεοελληνική ποίηση ακόμα ισχυρότερη. Η μελέτη της «αρχαιολογίας» της επιστολής μάς επιτρέπει να διαβλέψουμε με ασφάλεια την ιστορική της δυναμική: αποτελεί ένα κείμενο-πρόταση για κανονικοποίηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, με αφορμή την σχεδιαζόμενη και απαραγματοποίητη Ιστορία του Δε Βιάζη, ενώ ταυτόχρονα η πρώτη της μορφή απευθυνόταν σε ξένο ακροατήριο, πράγμα που ενδυναμώνει ακόμα περισσότερο τον προγραμματικό της χαρακτήρα.

Η επιστολή ξεκινάει με μια σφοδρή επίθεση όχι μόνο στη *Histoire* του Ραγκαβή, αλλά και στα *Cours* του Νερουλού, με αποτέλεσμα ο λόγος του Τυπάλδου να παίρνει ξεκάθαρες ιδεολογικές και πολιτικές προεκτάσεις: ο φαναριώτικος κριτικός λόγος και η πολιτισμική εξουσία που επιθυμεί να κατασκευάσει και να προβάλλει είναι στο στόχαστρο:

ή παλαιά εκείνη γραμματολογία του Ρίζου Νερουλού δέν είναι παρά μία ξηρά και εύτελής έπιτομή, ή όποια τώρα δέν έχει ούδεμίαν άξίαν, διότι έπειτα έγιναν έμβριθείς μελέται από έπιφανείς έλλημιστάς, ιδίως Γάλλους και Γερμανούς, περι τών έλληρικων γραμμάτων κατά τόν μεσαίωνα. Περιεμένετο μετά άνυπομονησίας ή ιστορία του κυρίου Ραγκαβή, άνδρος γνωστοῦ, όστις ένομιζετο έμβριθέστατος. Άλλά πώς έξήλθωμεν τής άπάτης! Αυτό τò άθλιέστατον έργον όχι μόνον δυσηρέστησε, αλλά έφερε εις άγανάκτησιν όλους τους έλλημιστάς τής Γαλλίας, τής Γερμανίας και τής Ίταλίας, διότι εις αυτό, ή έντελής άγνοια τών πραγμάτων μας, πού φαίνεται αδύνατον εις ένα Έλληνα, είναι συνωδευμένη με τήν πλάνην». ²

Ακολουθεί ανασκευή πολλών λαθών του Ραγκαβή, ενώ μερικά από αυτά είχε επισημάνει ήδη ο Legrand στη βιβλιοκριτική του,³ πράγμα που αποδεικνύει πως ο Τυπάλδος γνώριζε καλά το έργο του Legrand. Ο Τυπάλδος συνεχίζει με έναν αποπλιστικό πολιτικό συσχετισμό με πυρήνα το γλωσσικό ζήτημα. Παράλληλα, η πραγμάτευση του κανόνα της νεοελληνικής ποίησης πολιτικοποιείται από την πένα του επτανήσιου λογίου:

ό σοφός άνήρ Ραγκαβής εύρίσκει ότι έν Έλλάδι υπάρχουν διάφοροι καθομιλούμεναι γλώσσαι κατά τās διαφόρους κοινωνικās τάξεις. Ό πρίγκηψ

¹ Βλ. Σπ. Δε Βιάζης, «Ανέκδοτος Φιλολογική Επιστολή του Ιουλίου Τυπάλδου», ό.π., σ. 236.

² Ό.π., σ. 237.

³ Βλ. για παράδειγμα αυτά που γράφει για την *Ιστορία του Ταγιαπιέρα*, ό.π., σ. 237.

Μέττερνιχ ἔλεγεν ὅτι, μεταξύ τῶν ἑκατομμυρίων τῶν διπόδων, ποὺ κατοικοῦν τὴν γῆν, μόλις ἀρχίζουν νὰ εἶναι ἄξιοι τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀνθρώπου ἐκεῖνοι οἵτινες κοσμοῦνται μὲ τὸν τίτλον τοῦ βαρόνου· καὶ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ποιότης ὑψοῦται κατὰ τὴν ἀνύψωσιν πρὸς τὸν κόμητα, μαρκήσιον κλπ. Φαίνεται ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ τοῦ αὐστριακοῦ καγκελλαρίου ἐφαρμόζεται εἰς τὸν ἱστορικὸν τῆς ἡμετέρας γραμματολογίας Ραγκαβῆ, διότι ἀνακηρύττει χυδαίαν καὶ ἀγροῖκον τὴν γλῶσσαν τῶν πτωχῶν κατοίκων τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Πίνδου [...]. Ὁ Ραγκαβῆς ἠθέλησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλὰς ὀφείλει καὶ γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν καὶ τὸ πᾶν εἰς τοὺς εὐπατρίδας φαναριώτας, καὶ περισσότερο εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον, ὅστις ἀπὸ τόσων ἐτῶν τοὺς ἀντιπροσωπεύει εἰς τὸν πολιτισμένον κόσμον καὶ ὅτι εἶναι ἐπίσης [...] ἀπόγονος ἐνὸς αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ κ. Ραγκαβῆς εὕρισκε βάρβαρον τὴν γλῶσσαν τῶν Κλεφτῶν καὶ, ὄχι ὀλιγώτερον βάρβαρον καὶ σαπρᾶν, γεμάτην ἀπὸ ἰταλισμοὺς τὴν γλῶσσαν τῶν Κρητῶν καὶ χειρότερα ἀκόμη τῶν Ἑπτανησίων· λέγει ὅτι ὁ Ἑρωτόκριτος ὄχι μόνον εἶναι γραμμένος εἰς γλῶσσαν πολὺ διεφθαρμένην, ἀλλὰ εἶναι καὶ ποίημα ἄνοστον καὶ ὄχληρόν. Κρίνει τὸν ποιητὴν Βηλαρᾶν, ἕνα ἀληθῶς κακὸν τεχνίτην, δικαίως λησμονηθέντα ἐν Ἑλλάδι! Ἀποφαίνεται ὅτι ὁ Σολωμός, ναὶ μὲν ἦτο ἄνθρωπος μὲ τάλαντον ἀλλ' ἀμαθέστατος τῆς Ἑλληνικῆς».¹

Ο Τυπάλδος στα 1880 διαβλέπει στην *Histoire* του Ραγκαβῆ τις πολιτικές διαστάσεις μιας προσπάθειας αδέξιας πολιτισμικής επιβολῆς του φαναριώτικου παραδείγματος. Μέσα από την επιστολή του αντιπροτείνει με δηκτικότητα το πολιτισμικό παράδειγμα ενός corpus γραμμένο στη δημοτική γλῶσσα: κρητική λογοτεχνία, Βηλαράς και Σολωμός· ὅπως ακριβῶς εἶχε πράξει ὁ Ψαλίδας, πάλι στο πλαίσιο μιας γλωσσικῆς ἐρίδας με τον Δούκα 65 χρόνια πριν.

Ἡ *Histoire* του Ραγκαβῆ συνάντησε μεγάλη ἀντίσταση καὶ κρίθηκε με κύριους γνώμονες τὸν φατριακὸ χαρακτήρα τῆς καὶ κυρίως τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο καὶ ἐπανέρχεται στο προσκήνιο. Ἡ Β. Αποστολίδου παρατηρεῖ: «Ἡ ἱστορία τοῦ Ραγκαβῆ οδηγεῖ τὴ φαναριώτικη ὀπτική τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ γλώσσας σε κάποιον τελικὸ ὄριο. Χωρὶς ἀνανέωση, δέσμια τῶν παλαιῶν φαναριώτικων προκαταλήψεων καὶ ἀποσκοπώντας πολὺ πιο φανερά στη δικαίωση τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ περιβάλλοντός του».² Ἡ *Histoire* ἀποτελεῖ τὴν κορύφωση, τὴν ἀποκρυστάλλωση καὶ παράλληλα τὸ τέλος τοῦ φαναριώτικου κριτικοῦ λόγου καὶ τοῦ φαναριώτικου πολιτισμικοῦ παραδείγματος, ὅσον ἀφορὰ τὴ συνάφεια τῆς ἐργασίας μας.

2.4. Στις ἀνθολογίες: Ὁ *Παρνασσός* τοῦ Ματαράγκα καὶ ἡ *Πανελλήνιος Ἀνθολογία* τοῦ Κοκκινάκη

Ὡς πρόταση κανονικοποίησης τῆς λογοτεχνίας μποροῦν νὰ λογιστοῦν καὶ οἱ ἀνθολογίες. Ἡ ἐπιλογή ἢ ἡ ἀπουσία κειμένων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τὶς ἀνθολογίες ὡς κατασκευές λογοτεχνικῶν corpora. Κατὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Cl. Moisan γιὰ τὸ συνολικὸ φαινόμενο τῆς λογοτεχνικῆς ἱστορίας, ἡ «ἀνθολογικὴ τάση», ἡ ὁποία ἀνήκει στὴν ἴδια

¹ Σπ. Δε Βιάζης, «Ἀνέκδοτος Φιλολογικὴ Ἐπιστολή τοῦ Ἰουλίου Τυπάλδου», ὀ.π., σ. 238-239.

² Β. Αποστολίδου, *Ὁ Κωστής Παλαμάς ὡς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, ὀ.π., σ. 64.

κατηγορία με την «βιο-βιβλιογραφική τάση», παρουσιάζει «τις γνώσεις με τη μορφή τεκμηρίωσης τίτλων ή κειμένων».¹ Επομένως, ως μια τελευταία αντίσταση προς την κανονικοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας μέσα σε αυτό το «φαναστικό μουσείο της λογοτεχνίας»², τη λογοτεχνική ιστορία δηλαδή, μπορούμε να νοήσουμε μια τρίτη έκδοση του *Παρνασσού* σε επιμέλεια του ποιητή, λογίου και νομικού Παναγιώτη Ματαράγκα.³ Να θυμηθούμε και την πρώτη έκδοση του Χαντσερή με τη «φαναριώτικη» διασκευή του *Ερωτόκριτου*, η οποία επίσης μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια μορφή άρνησης για κανονικοποίηση του ποιήματος, τουλάχιστον στην αυθεντική μορφή του.

Παρόλο που ο Ματαράγκας θεωρεί το έργο του συνέχεια των ανθολογιών Χαντσερή και Ραπτάρχη, οι αλλαγές, οι προσθήκες, κυρίως όμως η τελείως διαφορετική ταξινομική του προσέγγιση είναι τέτοιες ώστε μπορούμε να μιλάμε για ένα «νέον όλως βιβλίον»,⁴ όπως σημειώνει ο ίδιος στον πρόλογο. Η ειδολογική ταξινόμηση του Χαντσερή και η φαναριωτο-κεντρική του προσέγγιση έχει αντικαταστεί από τον απλό διαχωρισμό του Ματαράγκα σε ποιήματα «τεθνεώτων ποιητών» και «ζώντων ποιητών» 29 νεκροί vs 7 ζωντανοί. Άλλωστε, ο Κανόνας προϋποθέτει τη νίκη των νεκρών. Επιπλέον, η ανθολογία του Ματαράγκα δεν εστιάζει στη φαναριώτικη ποιητική παράδοση προσθήκες ποιημάτων των Τερτσέτη, Βαλαωρίτη, Τρικούπη, Φατσέα και Βιζυηνού αλλάζουν το παράδειγμα. Τέλος, η προσθήκη σύντομων βιογραφικών σημειωμάτων των ποιητών πριν τα κείμενα, καταδεικνύουν έναν περισσότερο γνωστοποιητικό και διδακτικο-εκπαιδευτικό χαρακτήρα του τρίτου αυτού *Παρνασσού*, σε σχέση με τους δύο προηγούμενους· η ανθολογία του Ματαράγκα εντάσσεται με μεγαλύτερη συνέπεια στο δίκτυο λόγου της λογοτεχνικής ιστορίας.

Επομένως, ο λόγος που αρθρώνει ο Ματαράγκας για την κρητική λογοτεχνία, και συγκεκριμένα τον *Ερωτόκριτο*, και την αιτία του αποκλεισμού του από την ανθολογία αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς εμπίπτει εγγύτερα στο ζήτημα της κανονικοποίησης της νεοελληνικής ποίησης. Τα λόγια του στον πρόλογο είναι διαφωτιστικά:

«Προσέτι ἔκρινα περιττὸν νὰ καταχωρήσω τεμάχιον τί τοῦ Ἐρωτοκρίτου, πρῶτον, διότι τὸ Κρητικὸν τοῦτον ἔπος ἀνήκει εἰς παρελθόντα αἰῶνα, καὶ δεῦτερον διότι τὰ ἐν τοῖς προηγουμένοις Παρνασσοῖς τεμάχια εἰσὶν ὅλως μεταποιημένα ὑπὸ χειρὸς δοκίμου μὲν ποιητοῦ, ἀλλὰ οὐχ ἦττον πολὺ διαφέρουσι τῶν προϊόντων τοῦ ποιητικοῦ καλάμου τοῦ Βικεντίου Κορνάρου. Ἐκτὸς τούτου σκοπὸς μου ἦτο ὡς καὶ ἐν τῇ ἀγγελίᾳ μου εἶπον νὰ περιλάβω ἐν τῷ νέῳ τούτῳ ἀπανθίσματι ὅ,τι ποιητικῶς καλὸν παρήγαγεν ἢ νεωτέρα Ἑλλάς κατὰ τὰς τελευταίας ὀκτὼ δεκαετηρίδας, ἦτοι ἀπ' ἀρχῆς τοῦ παρόντος αἰῶνος μέχρι σήμερον, ἐπομένως ὁ Ἐρωτόκριτος, ἢ Ἐρωφίλη καὶ ἄλλα ἐπίσης ἄξια λόγου ἐπικά καὶ δραματικά ἔργα, ὡς ἀνήκοντα εἰς ἑτέραν ἐποχὴν δὲν ἠδυνάμην νὰ συμπεριλάβω· ἄλλως οὐδόλως ταῦτα σχετίζονται

¹ Cl. Moison *Η Λογοτεχνική Ιστορία*, ὁ.π., σ. 107-108.

² Ὁ.π., σ. 47.

³ *Παρνασσός ἢτοι ἀπάνθισμα των εκλεκτοτέρων ποιημάτων της Νεωτέρας Ελλάδος. Ὑπὸ Π. Ματαράγκα*, Εν Αθήναις 1880. Για τον Ματαράγκα (Ναύπλιο 1834-Ζάκυνθος 1894) βλ. Τσιτσέλης, (1904), σ. 379-381.

⁴ Π. Ματαράγκας, *Παρνασσός*, ὁ.π., σ. ζ'.

πρὸς τὸν πνευματικὸν ὄργανόν, ὅστις προπαρασκεύασε τὴν ἀνάστασιν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους [...] Ἐν τῇ ποιήσει τοῦ Βικεντίου Κορνάρου ἀπαντῶνται ἀληθῶς τεμάχια ἄξια τῆς γραφίδος τοῦ Ἀριόστου καὶ Τάσσου, ἀλλὰ δὲν εἶναι προϊόντα Ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως, ἀλλ' ἐν Κρητικῇ γλώσσει νοήματα ξένα, αὐτῶν τῶν ἰδίων οὐδ' ἐμιμήθη, οὐχὶ ἀτέχνως καὶ ἀπειροκάλως κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκπεφρασμένα».¹

Το πρώτο επιχείρημα του Ματαράγκα για τον εξοβελισμό του *Ερωτόκριτου* από την ανθολογία αφορά τους χρονολογικούς περιορισμούς που έχει θέσει στην ταξινόμησή του· συμπεριλαμβάνονται μόνο ποιήματα του 19^{ου} αιώνα. Όμως κάτι τέτοιο δεν ίσχυσε απολύτως, αν λάβουμε υπόψη πως ο ίδιος ακυρώνει τους χρονολογικούς αυτούς περιορισμούς, καθώς η ανθολογία ξεκινά με ποιήματα του Ρήγα.² Από την άλλη, ο Ματαράγκας ενδιαφέρεται για την ιστορικότητα του ποιήματος, καθώς δεν θεωρεί δόκιμο να συμπεριληφθεί η φαναριώτικη διασκευή της ανθολογίας Χαντσερή στη δική του συναγωγή ποιημάτων. Ωστόσο, κανένας από τους δύο παραπάνω λόγους δεν μοιάζει ικανός να δικαιολογήσει πλήρως τον αποκλεισμό του κρητικού ποιήματος από την ανθολογία. Αυτό που προκύπτει εδώ ως κύρια αιτία απόρριψης του *Ερωτόκριτου* αλλά και της *Ερωφίλης* είναι το κλασικό επιχείρημα του φαναριώτικου κριτικού λόγου: η μη ελληνικότητα των ποιημάτων, καθώς οι πηγές του είναι ιταλικές: «νοήματα ξένα» και στείρα μίμηση ιταλικών προτύπων.

Επιπλέον, γίνεται ξεκάθαρο από το απόσπασμα αυτό ότι τα κριτήρια για την έκδοση της ανθολογίας, είναι κατά βάση εθνικά: για να είμαστε ακριβείς, η ύπαρξη της νέας αυτής ανθολογίας αποζητά λόγο ύπαρξης και γυρεύει κύρος στα εθνικά της συμφραζόμενα. Η κυριότερη αφορμή για τη σύνταξη και τη διαμόρφωση του corpus αυτού είναι η άμεση συνύφανση της πρωτότυπης ποιητικής ελληνικής παραγωγής του 19^{ου} αιώνα με το ηρωικό παρελθόν της Επανάστασης και της ιδέας ενός αναγεννημένου από τις στάχτες του ελληνικού κράτους. Ο *Ερωτόκριτος* δεν χωράει, κατά τον Ματαράγκα, σε έναν προτεινόμενο κανόνα εθνικής ποίησης. Ακόμα και στα 1880 ένα μικρό μέρος της ελληνικής λογιόσύνης αναπαράγει τα επιχειρήματα του Κοδρικά, του Νερούλου, του Ραγκαβή και του Ορφανίδη, αναφορικά με τη μη ελληνικότητα της κρητικής ποίησης.

Σε αντίθεση με αυτήν τη φθίνουσα και αδύναμη τάση, μια «λαϊκή ανθολογία» της περιόδου 1899-1902 συμπορεύεται με τη δεσπίζουσα κριτική τάση των δημοτικιστών, την οποία θα αναλύσουμε παρακάτω, απέναντι στα κρητικά έργα και περιλαμβάνει αποσπάσματα, έστω και λιγοστά, από έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Πρόκειται για την *Πανελλήνια Ανθολογία* επιμελητής και εκδότης της οποίας είναι ο Δημήτριος Κ. Κοκκινάκης, για τον οποίον δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πολλά.³ Η ανθολογία ανήκει στις

¹ Ό.π., σ. ή-θ'.

² Ό.π., σ. 1-6.

³ *Πανελλήνιος ανθολογία ήτοι απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ελληνικών ποιημάτων*, Εν Αθήναις [1902]. Στη σελίδα τίτλου αναγράφεται ότι τυπώθηκε από το τυπογραφείο του Α. Ζ. Διαλημά το 1899, ενώ στο εξώφυλλο από το τυπογραφείο του ίδιου του Κοκκινάκη στα 1902. Ο Γαραντούδης πειστικά εικάζει πως οι διαφορετικές χρονολογίες δείχνουν την τετραετία που απαιτήθηκε για να στοιχειοθετηθεί το ογκώδες αυτό βιβλίο (960 σελίδες), επομένως η χρονολογία 1902 είναι η σωστή. Για την παρουσίαση και ανάλυση της

«λαϊκές ανθολογίες» ή όπως δηλώνει ο ίδιος ο εκδότης στην αρχή του προλόγου του, η ανθολογία είναι «προωρισμένη κυρίως εις τέρψιν των πολλών».¹

Η κρητική λογοτεχνία εκπροσωπείται από λιγοστά αποσπάσματα με τη μερίδα του λέοντος να κατέχει, παραδόξως, ο *Γύπαρις*, από τον οποίον ερανίζονται δύο αποσπάσματα που τοποθετούνται σε δύο παρεμφερείς κατηγορίες, στα «Ερωτικά άσματα» και στα «Ερωτικά και άλλα διάφορα».² Ο *Ερωτόκριτος* εκπροσωπείται από λιγοστούς στίχους στην κατηγορία «Ερωτικά άσματα» (Α΄ 2187-2198)³, ενώ από την *Ερωφίλη* ερανίζονται οι πρώτοι 40 στίχοι από τον «Πρόλογο του Χάρου» και εντάσσονται στην κατηγορία «Διάφορα Λυρικά».⁴ Η ιδιαίτερη επιλογή του Κοκκινάκη καταδεικνύει πως ο ανθολόγος λειτούργησε, ενδεχομένως, με γνώμονα το προσωπικό του γούστο. Επιπλέον, ίσως ο Κοκκινάκης λειτούργησε και με γνώμονα μια γνωστοποιητική διάθεση· ο *Ερωτόκριτος* ήταν πασίγνωστος στο ελληνικό-αθηναϊκό κοινό, όπως γνωστή ήταν και η *Ερωφίλη*, ενώ ο νεοανακαλυφθείς *Γύπαρις* από τον Σάθα στα 1870 ήταν ακόμα τελείως άγνωστος. Εντάσσοντάς τον ο κρητικός Κοκκινάκης σε μία «λαϊκή» ανθολογία την γνωστοποιούσε σε ένα ευρύτερο κοινό.

Και εδώ υποστηρίζεται η θεώρηση του *Ερωτόκριτου* και κατ' επέκταση της κρητικής λογοτεχνίας ως αφετηριακού σημείου της νεοελληνικής ποίησης, κάτι το οποίο, όπως έχουμε δει, υποστήριζαν πολλοί Ευρωπαίοι και Έλληνες λόγιοι. Ο Κοκκινάκης δεν προβαίνει σε δικαιολόγηση του σχήματός του στον βραχύτατο πρόλογο· σημειώνει απλώς ότι «ὄλη ἡ νεωτέρα Ἑλλάς τῆς ποιήσεως περικλείεται εἰς τὰς σελίδας τοῦ παρόντος βιβλίου [...], ὅσα ἔχουσι παράχθη κατὰ τὸ μέγα χρονικὸν διάστημα τὸ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ τῶν Δημοτικῶν Ἀσμάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων».⁵ Ο Κοκκινάκης φαίνεται να ακολουθεῖ απλώς μια διαδεδομένη άποψη της λογοσύνης, καθιερωμένη ήδη από τα πρώιμα μετεπαναστατικά χρόνια.

2.5. Στον ξενόγλωσσο λόγο περί ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας

Όπως έχουμε δει, η ευρωπαϊκή διάνοηση, ιδιαίτερα στο Παρίσι, είχε ξεκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 να συστηματοποιεί τη νεοελληνική λογοτεχνία, να θέτει τα όρια και τις προοπτικές της. Η τάση αυτή σχετίζεται με την καλύτερη οργάνωση τμημάτων σε σχολές στο Παρίσι και πολύ λιγότερο στη Γερμανία και στην Αγγλία, όπου διδάσκεται η νεοελληνική γλώσσα και σε περιπτώσεις η νεοελληνική ή βυζαντινή

ανθολογίας βλ. κυρίως Αλέξης Πολίτης, «Ποιητικές Ανθολογίες 1830-1930. Ανιχνεύοντας τη γραπτή παράδοση», *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης*, επιμ.: Χ. Α. Καραόγλου, Θεσσαλονίκη 1998, 405-429 και Ευριπίδης Γαραντούδης, *Παλαιότερες Ανθολογίες Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, [2007] στην ιστοσελίδα της *Πύλης για την ελληνική γλώσσα*, όπου και η αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων της ανθολογίας <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/anthologies/scanned/kokkinakis.html>

¹ Δ. Κ. Κοκκινάκης, *Πανελλήνιος ανθολογία*, ό.π., «Πρόλογος».

² Βλ. ό.π., σ. 66-68, σ. 829-832. Για την αναλυτική διάρθρωση της ανθολογίας βλ. Ε. Γαραντούδης, *Παλαιότερες Ανθολογίες Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π.

³ Βλ. Δ. Κ. Κοκκινάκης, *Πανελλήνιος ανθολογία*, ό.π., σ. 77. Να σημειωθεί πως το δίστιχο Α΄ 273-274 έχει χρησιμοποιηθεί ως motto στην πρώτη κατηγορία της ανθολογίας «Ερωτικά Άσματα».

⁴ Βλ. ό.π., σ. 527.

⁵ Ό.π., «Πρόλογος».

λογοτεχνία, ιδιαίτερα στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Μέσα από αυτή τη δυναμική, και με αφορμή τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, αρχίζουν να εκπονούνται έργα που αφορούν μια συνολικότερη θεώρηση των πεδίων αυτών. Σε αυτό το πλαίσιο, τα κρητικά έργα είναι μια μόνιμη, αν και επιγραμματική συνήθως, αναφορά στις κατασκευές ιστορικών αφηγήσεων για τη νεοελληνική λογοτεχνία, οι οποίες αποσκοπούν κυρίως στη συστηματοποίηση και την ταξινόμηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε μια διαχρονία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα, πλήρως λησμονημένο από τη νεοελληνική έρευνα, έργο του Άγγλου δάσκαλου της νεοελληνικής γλώσσας E. M. Geldart, το οποίο εκδόθηκε στην Οξφόρδη το 1870.¹ Το έργο υποστηρίζει την άρρηκτη σχέση μεταξύ των νέων και των αρχαίων ελληνικών και ευελπιστεί να αποτελέσει έναν ιδανικό οδηγό για τον μαθητευόμενο στα νέα ελληνικά και για εκείνον που επιθυμεί να έρθει σε μια πρώτη επαφή με την νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία: πρόκειται για ένα βιβλίο που οι Γερμανοί θα ονόμαζαν *Lehrbuch*.² Το ένατο και τελευταίο κεφάλαιο του έργου τιτλοφορείται «Modern Greek Literature»³ και αποτελεί μια σύντομη όσο και περιεκτική παρουσίαση της νεοελληνικής λογοτεχνίας ξεκινώντας από τα *Πτωχοπροδρομικά* και φτάνοντας ως τον Ζαλοκώστα και τον Βαλαωρίτη.

Η κρητική λογοτεχνία εκπροσωπείται από την *Ερωφίλη* και τον *Ερωτόκριτο*, με τον συντάκτη να ρίχνει το μεγαλύτερο βάρος στην πρώτη: «Το σπουδαιότερο έργο του 17^{ου} αιώνα είναι σχεδόν άγνωστο: το έργο κάποιου κρητικού Χορτάκη με τίτλο *Ερωφίλη* γραμμένο σε κρητική διάλεκτο».⁴ Να σημειώσουμε πως όταν συνέτασσε το πόνημά του ο Geldart, η μελέτη του Bursian για την *Ερωφίλη* (1870), η οποία και γνωστοποιούσε την τραγωδία στην Ευρώπη (κυρίως στη Γερμανία) δεν πρέπει να είχε κυκλοφορήσει ακόμα ή έστω να μην είχε προλάβει να διαχυθεί επαρκώς. Επομένως, η τραγωδία, εκτός Ελλάδας, είναι άγνωστη. Επιπλέον να σημειώσουμε πως στη μελέτη του Leake, το αλφαβητάρι του αγγλόφωνου, και όχι μόνο, κόσμος για να προσεγγίσει την κρητική λογοτεχνία, δεν παρατίθεται απόσπασμα της *Ερωφίλης*, παρά ένα μικρό απόσπασμα από τα *Ιντερμέδια*.⁵ Ο Geldart, λοιπόν, παραθέτει στη συνέχεια μεταφρασμένο τον πρόλογο του Χάρου όπως και την αφιέρωση του Χορτάκη στον Μουρμούρη, ενώ πριν έχει παρατεθεί το πρωτότυπο. Η προσπάθειά του είναι κάτι παραπάνω από πετυχημένη, καθώς καταφέρνει σε δεκατετρασύλλαβο ομοιοκατάληκτο στίχο να αποδώσει ελεύθερα μεν, αλλά με αξιοθαύμαστη ενάργεια το πρωτότυπο.⁶

¹ E. M. Geldart, *The Modern Greek Language in its relation to Ancient Greek*, Oxford 1870.

² Να σημειωθεί πως ο Geldart εξέδωσε 13 χρόνια μετά το *A Guide to Modern Greek*, London 1883, το οποίο αποτελεί έναν εκλαϊκευμένο οδηγό για την εκμάθηση νέων ελληνικών. Μεγάλο μέρος του βιβλίου καταλαμβάνει μάλιστα και κεφάλαιο με χρήσιμες φράσεις για όποιον επιθυμεί να ταξιδέψει στην Ελλάδα.

³ Βλ. E. M. Geldart, *The Modern Greek Language in its relation to Ancient Greek*, ό.π., σ. 138-179.

⁴ Ό.π., σ. 143. Απόδοση δική μου στο: «The great work of the seventeenth century is one which is almost unknown: the work of one Chortakes, a Cretan; entitled *Erophile* and written in Cretan dialect».

⁵ Βλ. εδώ σ. 127, σημ. 2.

⁶ Βλ. E. M. Geldart, *The Modern Greek Language in its relation to Ancient Greek*, ό.π., σ. 143-148. Ενδεικτικά ερανίζω αποσπάσματα από τη μετάφραση στον πρόλογο του Χάρου: *My visage fierce and pityless, my dark and ghastly stare; / The sickle which I carry; my fleshless bones and bare; / The lightning, with the thunder*

Σε αντίθεση με την *Ερωφίλη*, η αναφορά στον *Ερωτόκριτο* εξαντλείται σε μια βιαστική αναφορά, με λάθη, ενώ μεταφράζονται, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, μόνο οι πρώτοι 8 στίχοι.¹ Είναι πιθανό ο Geldart να έριξε μεγαλύτερο βάρος στην *Ερωφίλη* διότι ήταν, όπως έγραψε, «σχεδόν άγνωστη», σε αντίθεση με τον διαδεδομένο *Ερωτόκριτο*. Οι σημειώσεις του Geldart πάνω στην κρητική ποίηση είναι σύντομες και περιγραφικές, καθώς ο σκοπός του βιβλίου δεν είναι μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόκειται για ένα σύγγραμμα πληροφοριακό και εισαγωγικό, ένας οδηγός για αρχάριους. Ωστόσο, η θέση της κρητικής λογοτεχνίας, έστω και με αυτό το μικρό δείγμα (αναφορά γίνεται και στον Φ. Σκούφο), θεωρείται δεδομένη πλέον στα 1870 σε ένα ιστορικό σχεδιάσμα για τη νεοελληνική λογοτεχνία.

Το βιβλίο του Geldart μοιάζει να είχε ευρεία απήχηση στην Αγγλία.² Όταν ο Πλάτων Δρακούλης (1858-1942) πραγματοποιεί τρεις διαλέξεις πολλά χρόνια μετά, τον Ιούνιο του 1897, στην Οξφόρδη με θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία και γλώσσα,³ χρησιμοποιεί τη μετάφραση του Geldart για τα παραθέματα από την *Ερωφίλη* και τον *Ερωτόκριτο*. Η σημασία των διαλέξεων αυτών, που αποτελούν μια αφηγηματική κατασκευή για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, έχει επισημανθεί.⁴

Αυτές οι διαλέξεις εκκινούν από την ανάγκη Ελλήνων και Ευρωπαίων να διερευνήσουν την ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας σε συνάρτηση με τη λογοτεχνική της αποτύπωση.⁵ Στο εισαγωγικό σημείωμα, οι ομιλίες χαρακτηρίζονται από τον Δρακούλη ως: «Ένα χρήσιμο βιβλιαράκι που δίνει μια γενική ιδέα για την κατάσταση και τη φύση της σύγχρονη ελληνικής». ⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι όσον αφορά τέτοιες σύνθετες εργασίες που ευελπιστούν να παρουσιάσουν ένα πανόραμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, στοχεύουν παράλληλα και στην χρηστικότητα, όπως είδαμε και στην περίπτωση του Geldart: η επιστημονικότητα και η αναλυτική ματιά υποχωρούν μπροστά στο γνωστοποιητικό χαρακτήρα τέτοιων προσπαθειών.

Ο Δρακούλης σκοπεύει να αναδείξει και να αφηγηθεί τις επιβιώσεις και τις μεταμορφώσεις της συμβολικής και ενοποιητικής έννοιας του «Ελληνισμού»

claps that shake the air around, / Forth bursting from the jaws of hell, and rending all the ground, [...] I spare nor kings, nor potentates, the mighty of the earth, / The master and the slave alike; in plenty or in dearth; / The young, the old, the great, the small, the simple and the wise, / Whene'er I please I lay then low, never again to rise. (146-147).

¹ Βλ. ό.π., σ. 150-151: «Vicentius Kornaros, author of a popular poem in the Cretan dialect, entitled *Erotocritus*, is generally reckoned as an author of the eighteenth century for his work was first published at Venice in 1756. It appears, however, tha he was born in Sitia in Crete in the year 1620. The opening lines of his *Erotocritus* are well worth quoting».

² Να σημειωθεί πως στη σελίδα τίτλου του *A Guide to Modern Greek* (1883), ο Geldart διαφημίζεται ως ο συγγραφέας του *The Modern Greek Language in its relation to Ancient Greek*. Επομένως, το έργο κι αλλιώς χρηστικό έργο πρέπει να είχε απήχηση.

³ Platon E. Drakoules, *Neohellenic Language and Literature. Three Lectures Delivered at Oxford in June 1897*, Oxford 1897.

⁴ Βλ. Γ. Παπαθεοδώρου, *Παρουσίαση Γραμματολογιών ΝΕΑ*, ό.π., σ. 7.

⁵ Βλ. Ρ. Ε. Drakoules, *Neohellenic Language and Literature*, ό.π., «Prefatory Note» και σ. 2.

⁶ Βλ. ό.π., «Prefatory Note». Απόδοση δική μου στο: «A handy booklet giving a general idea of the state and nature of contemporary Greek».

(«Hellenism»). Με την έννοια αυτή ο Δρακούλης προσπαθεί να ονοματίσει και να ορίσει την ελληνική πνευματική υπόσταση, όπως έχει αποτυπωθεί στην ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία, η οποία ξεκινά στην αρχαία Ελλάδα, περνά μέσα από μεταλλάξεις από τα Ελληνιστικά και Βυζαντινά χρόνια για να καταλήξει στις μέρες του. Καθοριστικός παράγοντας που επαναπροσδιορίζει τη φύση του «Ελληνισμού» είναι και η χριστιανική θρησκεία.¹ Γι' αυτό και η αφήγησή του για τη νεοελληνική λογοτεχνία ξεκινά από τα *Πτωχοπροδρομικά* και τα δημοτικά τραγούδια, στα οποία διαβλέπει την κυριαρχία του «Ελληνισμού», άμεσα συνυφασμένου με το χριστιανικό στοιχείο· το τριαδικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου στηρίζεται από τις ενοποιητικές δυνάμεις της λογοτεχνίας και της θρησκείας.

Ο Δρακούλης χρίζει και αυτός την κρητική λογοτεχνία ως ιδανική αφετηρία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ενώ η ίδια η Κρήτη αποτελεί το «προπύργιο του Ελληνισμού» («stronghold of Hellenism»)² «Η πρώτη παρόρμηση για συγγραφή νεοελληνικής ποίησης γεννήθηκε, όπως ο Δίας, στην Κρήτη, και το νησί είναι αξιοθαύμαστο για την παραγωγή ορισμένων ποιημάτων, με τα οποία φαίνεται να αρχίζει η Νεοελληνική Λογοτεχνία».³ Η ρητορική του είναι ιδανικά κατασκευασμένη για το φιλελληνικό κοινό στο οποίο απευθύνεται, όπως φαίνεται από την παρομοίωση με τον κρητογενή Δία ή με τη χρήση της λέξης «impulse» («παρόρμηση»)· ο ρομαντικός τόνος κυριαρχεί.⁴

Ο Δρακούλης αναφέρεται μόνο στον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*, τα οποία θεωρεί επαρκή και ιδανικά παραδείγματα για να σκιαγραφήσει κανείς το χαρακτήρα της κρητικής ποίησης. Οι περισσότερες παρατηρήσεις αφορούν τον *Ερωτόκριτο*, ποίημα το οποίο προσεγγίζει επιφανειακά, χωρίς να λείπουν κάποιες ενδιαφέρουσες, ως προς τη συνάφειά μας, παρατηρήσεις:

«Μόνο δύο ποιήματα αρκεί να αναφέρω εδώ· το ένα είναι το έπος του *Ερωτόκριτου*, ένα μακρύ ποίημα, όχι ιδιαίτερης χάρης, παρόλα αυτά αξίζει να αναφερθεί λόγω της εξαιρετικά μεγάλης διάδοσής του, αλλά και των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων του και για τη μετάβαση που σηματοδοτεί την ανάπτυξη της νεοελληνικής ποίησης, μιας και είναι το πρώτο ποίημα που συστήνει την ρίμα. Γράφτηκε τον 16^ο αιώνα από τον Βικέντιο Κορνάρο [...]. Το στιλ του είναι μικτό, αλλά παρατηρούνται εδώ κι εκεί τεμάχια υψηλής ποιητικότητας. Το έργο είναι μια περίεργη μίξη ελληνικού και ιταλικού γούστου· ένας ευχάριστος συνδυασμός της έντασης του ελληνικού έρωτα και του ρομάντζου της ιταλικής αφοσίωσης. Έχει

¹ Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. 8-9 και σ. 20-21.

² Ό.π., σ. 36.

³ Ό.π., σ. 36. Απόδοση δική μου στο: «The first impulse for writing modern Greek poetry was born, like Zeus, in Crete, and the island is remarkable for the production of several poems with which the Neohellenic literature may be said to begin».

⁴ Ο Δρακούλης υπήρξε ένα ιδιαίτερο κράμα σοσιαλιστή-θεοσοφιστή λογίου. Εκτός από κοινωνιολόγος, εργάστηκε ως δημοσιογράφος σε διάφορα έντυπα, ενώ από το 1887 έως το 1894 δίδαξε ελληνικά στην Οξφόρδη. Για την ιδιότυπη πνευματική σκευή του Δρακούλη, βλ. ιδιαίτερα Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, *Η Τέχνη Πτεροφύει εν Οδύνη. Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα 2005, ιδιαίτερα σ. 221-227.

πολλά όμορφα σημεία, αλλά απαιτεί αρκετή υπομονή κατά την ανάγνωση για να τα εντοπίσει κανείς. Τα ερωτικά επεισόδια περιγράφονται με εξαιρετική ζέση και παιδική απλοϊκότητα. Ο ποιητής φαίνεται να προσεγγίζει με πρωτοτυπία την δύναμη του έρωτα, και ίσως σε αυτό πρέπει να αποδοθεί η δημοτικότητα του».¹

Στη συνέχεια παρατίθενται οι πρώτοι 8 στίχοι σε μετάφραση του Geldart. Ο Δρακούλης κρατά μια μετριοπαθή στάση απέναντι στην αισθητική αξία του ποιήματος, χρησιμοποιώντας παρόμοια φρασεολογία με αυτή του Leake, το *Researches* του οποίου αποτελούσε ακόμα και τότε το βασικότερο έργο για όποιον αγγλόφωνο αναγνώστη ήθελε να γνωρίσει την παλαιότερη νεοελληνική ποίηση. Ακολουθείται η γνωστή ρητορική του ποιήματος-ποταμού που κουράζει, παρόλο που κρύβει κάποιες ομορφιές. Η πιο ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Δρακούλη έχει να κάνει με την ένταξη του ποιήματος αποκλειστικά στο πεδίο της ερωτικής λογοτεχνίας, σε αντίθεση με την πλειονότητα της ελληνικής, και λιγότερο της ευρωπαϊκής, λογοσύνης του καιρού, η οποία τόνιζε και πραγματευόταν περισσότερο την ηρωική-πολεμική διάσταση του ποιήματος, όπως έχουμε εξετάσει. Ο μεστός ερωτικός λόγος του Κορνάρου λογίζεται ως η κυριότερη αιτία της ευρύτατης διάδοσής του. Άλλωστε, η μεγάλη αυτή διάδοση είναι που παρακινεί, ίσως και αναγκάζει, τον Δρακούλη να αφιερώσει αρκετές γραμμές στον *Ερωτόκριτο*, όπως σημειώνεται στην αρχή.

Ο λόγος για την *Ερωφίλη* είναι εντελώς διεκπεραιωτικός και αφορά σχεδόν αποκλειστικά τον πρόλογο του Χάρου, απόσπασμα του οποίου παρατίθεται ξανά σε μετάφραση Geldart.

«Η *Ερωφίλη* είναι πιο αληθοφανής, στην ιστορική της διάσταση, από τον *Ερωτόκριτο*, αλλά σε επίπεδο σύνθεσης και γούστου είναι κατώτερη, παρόλο που περιέχει κάποια τεμάχια καμωμένα με τρόπο δαντικό. Υπάρχει κάτι το εξαιρετικά αποκρουστικό στον μονόλογο του προσωποποιημένου Χάρου, ο οποίος περιγράφει τον εαυτό του και τα γνωρίσματά του. Στη νεοελληνική ποίηση και λαογραφία ο θάνατος είναι προσωποποιημένος με το όνομα *Χάρος*, όνομα που στην αρχαιοελληνική μυθολογία ανήκε στον βαρκάρη, ο οποίος μετέφερε τις ψυχές των νεκρών στην επικράτεια του».²

¹ Ό.π., σ. 36-38. Απόδοση δική μου στο: «Two poems only I need mention here; one is the epic entitled *Erotokritos*, a long poem, not of any great merit, but worth noticing on account of the great popularity it has acquired, as also for its peculiarities of language and for the transition it marks in the growth of modern Greek poetry, being the first to introduce rhyme. It was composed in the sixteenth century by Vicentio Cornaro [...]. His style is diffuse, but there are here and there passages of poetic elevation. [...] The work is a curious mixture of Greek and Italian taste; a pleasing combination of the ardour of Greek love, and the romance of Italian devotion. It is without its striking beauties, but it requires some patience to go through it in order to find them. Love incidents are described in a delightful vein of fervor and childlike simplicity. The poet seems to verge on a quite original presentation of the power of love, and it is perhaps to this fact that the popularity of the poem must be ascribed».

² Ό.π., σ. 38. Απόδοση δική μου στο: «Πλούτωνα In its historic sense it [*Ερωφίλη*] is more truthful than *Erotokritos*, but its arrangement and taste are inferior, though it contains some passages marked by a really Dantesque vein. There is something very awful in the monologue of personified Death, who describes himself and his attributes. In modern Greek poetry and folklore, death is personified under the name of

Παρατηρεί κανείς πως ο Δρακούλης δεν μπορεί να ξεφύγει από την κριτική πλάνη, σύμφωνα με την οποία οι μελετητές προσπαθούν να εντοπίσουν ιστορικές αντιστοιχίες στα ποιήματα του *Ερωτόκριτου* και της *Ερωφίλης*. Ο αχρονικός κόσμος του *Ερωτόκριτου* προσλαμβάνεται εδώ ξανά ως ιστορική ασυνέπεια, ενώ η *Ερωφίλη* διέπεται από κάποια ιστορικότητα. Αυθαίρετη και ατεκμηρίωτη είναι και η αντιστοιχία με τον Δάντη, η οποία μάλλον έχει να κάνει με τη ρητορική της απεικόνισης και της ποιητικής αποτύπωσης του θανάτου. Επιπλέον, ο συσχετισμός του προσωποποιημένου Χάρου με τα δημοτικά τραγούδια και ο τονισμός της αρχαιοελληνικής καταγωγής του μοτίβου καταδεικνύει την προσπάθεια του Δρακούλη να προωθήσει στο ευρωπαϊκό ακροατήριό του μια εικόνα περί της συνέχειας της νεοελληνικής ποίησης και της εξάρτησής της από την αρχαία.

Συνολικά, οι αναφορές του Δρακούλη διέπονται από λανθασμένες κριτικές κοινοτοπίες, οι οποίες, όπως φαίνεται, επιβιώνουν ακόμα και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην ελληνική λογοσύνη. Ωστόσο, η συνολικότερη αφήγηση και ταξινομική κατασκευή του Δρακούλη είναι αξιόλογη, καθώς πρόκειται για ένα σχέδιασμα μιας ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπως ακριβώς η διάλεξη του Βικέλα στα 1871. Χωρίς να διαθέτει την κριτική οξυδέρκεια, την ιστορική αίσθηση και τη συνθετική ικανότητα του τελευταίου, ο Δρακούλης συμπυκνώνει τον λόγο του για την κρητική λογοτεχνία στον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη* τα δύο έργα της κρητικής λογοτεχνίας τα οποία έχουν συγκεντρώσει το μεγαλύτερο μερίδιο της προσοχής από την ελληνική και την ευρωπαϊκή λογοσύνη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έχουν πλέον κανονικοποιηθεί στον λόγο περί ιστορίας της νεοελληνική λογοτεχνίας.

Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται και από τη δεύτερη έκδοση της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του Γερμανού βυζαντινολόγου Karl Krumbacher, στην οποία οι αναφορές στον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη* είναι σύντομες και περιγραφικές.¹ Στη δεύτερη αυτή αναθεωρημένη έκδοση του 1897 –η πρώτη πραγματοποιήθηκε στα 1891– ο Krumbacher προσέθεσε ένα εκτενές κεφάλαιο με τον τίτλο «Vulgärgriechische Litteratur», όπου διερευνά τη βυζαντινή και νεοελληνική λογοτεχνία γραμμένη σε δημώδη και δημοτική γλώσσα. Εδώ, τα δύο κρητικά έργα τοποθετούνται στο τέλος της αφήγησης, καθώς χρονολογικά ξεπερνούν τα όρια που έχει θέσει ο μελετητής. Η συμπερίληψή τους καταδεικνύει τα θολά ακόμα όρια μεταξύ βυζαντινής και παλαιότερης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Άλλωστε ο Krumbacher αγωνίστηκε για την αυταξία των βυζαντινών σπουδών, οι οποίες δεν θα έπρεπε πλέον να λογίζονται ως παράρτημα των αρχαιοελληνικών, και όχι για την αυταξία των νεοελληνικών.² Η έλλειψη καθορισμού

Χάρων, the name which in ancient Greek mythology belonged to the ferryman who was employed in transporting the spirits of the dead to the dominions of Pluto».

¹ Karl Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, München ²1897, 870-872. Οι παραπομπές και τα παραθέματα πραγματοποιούνται από τη μετάφραση του Γεώργιου Σωτηριάδη. Βλ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γεώργιος Σωτηριάδης, τ. Γ', Εν Αθήναις 1900, σ. 169-174.

² Για τον Krumbacher, τις βυζαντινές σπουδές και τις σχέσεις του με την Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Απόστολος Καρπόζηλος, «Ο Κάρολος Κρουμπάχερ και ο ελληνικός πολιτισμός», *Ένας νέος κόσμος γεννιέται*, ό.π., σ. 129-142.

μεθοδολογικών, ειδολογικών και λογοτεχνικών κριτηρίων που θα βοηθούσε στον διαχωρισμό των γραμματειών συνδυάζεται με τον ομογενοποιητικό παράγοντα της «δημώδους γλώσσας».

Επομένως, οι αναφορές του Krumbacher είναι σύντομες και πληροφοριακού χαρακτήρα. Τα λιγοστά λόγια για τον *Ερωτόκριτο* εξαντλούνται στην περίληψη του ποιήματος και στον κριτικό κοινό τόπο για τις ωραίες στιγμές που είναι διασκορπισμένες στην κουραστική και μακροπερίοδη αφήγηση.¹ Τέλος, ο Krumbacher δηλώνει με βεβαιότητα την ύπαρξη κάποιου ιταλικού προτύπου. Προτείνει με διστακτικότητα τα *Reali di Francia*, όπως είχε κάνει και ο Gidel.² Στην παρατιθέμενη σχετική βιβλιογραφία αναφέρει το έργο του Gidel και ως κύριο σύγγραμμα την εργασία του Γιάνναρη³, την οποία όμως δεν έχει δει.⁴ Η αναφορά στην κρητική λογοτεχνία είναι κάτι δευτερεύον στην *Ιστορία* του και αυτό φαίνεται ιδιαίτερα από το γεγονός ότι αγνοεί την εκδοτική ιστορία του *Ερωτόκριτου*.⁵

Αντίθετα, οι πληροφορίες που παραθέτει για την *Ερωφίλη* είναι πληρέστερες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις πηγές του κειμένου, τη δευτερογενή βιβλιογραφία και τα εκδοτικά. Η πληρότητα αυτή οφείλεται εν μέρει στην καταστατική για την εποχή μελέτη του συμπατριώτη του Bursian, από την οποία και αντιγράφει όλες τις πληροφορίες.⁶

Η σημασία των αναφορών του Krumbacher στον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη* έγκειται περισσότερο σε μεθοδολογικά ζητήματα. Ο Γερμανός βυζαντινολόγος παραδίδει, ουσιαστικά, στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση και μια αφήγηση της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας, που ακολουθεί και συμπληρώνει την αφήγηση για μια ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας. Ο Krumbacher την ονομάζει απλώς «δημώδη ελληνική λογοτεχνία» και είναι τμήμα της Βυζαντινής λογοτεχνίας. Τα ταξινομικά κριτήρια είναι η δημώδης γλώσσα και ο ειδολογικός ή θεματικός διαχωρισμός: ερωτικές μυθιστορίες, ιστορίες περί ζώων και πεζά. Στις εκβολές του ταξινομικού λόγου περί ερωτικών μυθιστοριών τοποθετείται ο *Ερωτόκριτος* και παρεμπιπτόντως η *Ερωφίλη*.

Ωστόσο, μερικά χρόνια αργότερα, το 1902, με αφορμή τις ταραχές που προκλήθηκαν από το γλωσσικό διχασμό στην Ελλάδα, ο Krumbacher εκφωνεί μια διάλεξη για το ελληνικό γλωσσικό «πρόβλημα» στο Μόναχο. Ελληνική μετάφραση-περίληψη της ομιλίας αυτής δημοσιεύτηκε άμεσα στο *Νέον Άστυ*,⁷ ενώ η επεξεργασμένη τελική

¹ Βλ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 169-170.

² Βλ. ό.π., σ. 171.

³ Ό.π., σ. 171.

⁴ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. LI.

⁵ Αγνοεί πότε εκδόθηκε για πρώτη φορά το ποίημα, ενώ από μεταγενέστερες εκδόσεις αναφέρει μόνο αυτές του 1756 και του 1772 από τη *Νεοελληνική Φιλολογία* του Σάθα.

⁶ Βλ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 171-174.

⁷ Βλ. «Ολόκληρος η πολύκροτος ανακοίνωσης του Κρουμβάχερ περί γλώσσας», *Νέον Άστυ*, αρ. 367 (13/12/1902), αρ. 368 (14/12/1902), αρ. 369 (15/12/1902). Η μετάφραση ολοκληρώθηκε στο επόμενο τεύχος, το οποίο δυστυχώς δεν βρέθηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, ούτε στα ψηφιοποιημένα αρχεία της, οπότε και δεν γνωρίζω τον μεταφραστή της ομιλίας, αν υπήρχε υπογραφή.

μελέτη, που προέκυψε από την ομιλία αυτή, κυκλοφόρησε στην Ελλάδα το 1905.¹ Μέσα από την διορατική αυτή μελέτη, στην οποία ο Γερμανός μελετητής περιγράφει με οξύνοια τα αίτια και την ιστορία του γλωσσικού διχασμού, διαφαίνεται ο λογοτεχνικός και γλωσσικός κανόνας που υποστηρίζει: κρητική λογοτεχνία, Σοφιανός, δημοτικά τραγούδια, Χριστόπουλος, Βηλαράς, Σολωμός, Βαλαωρίτης, Ζαλοκώστας και εν γένει η επτανησιακή λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα.² Δίνοντας την απαραίτητη λογοτεχνική και ιστορική αυταξία στα κρητικά έργα, τα καθιστά ιδανικά παραδείγματα λογοτεχνικών αποτυπώσεων της φυσικής γλώσσας με υψηλή αισθητική αξία.

Μιλώντας με κάποια πικρία για την απόρριψη της κρητικής λογοτεχνίας και της γλώσσας της από την κλασικιστική ελληνική λογιοσύνη, σημειώνει:

«Αφοῦ αἱ ἰδίως ἐν Κρήτῃ ὑπὸ ἀρίστης ἐπιτυχίας στεφθεῖσαι ἀπόπειραι πρὸς τὴν δημιουργίαν δημῶδους γραμματειακῆς γλώσσης κατεπνίγησαν ἔνεκα τῆς ὁσμανικῆς πλημμύρας, ὑφίστατο ἀκόμη, πρὸ πάντων εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ σχολείου καὶ τῆς ἐκκλησίας ὑπηρετοῦσα, ἡ ἀποστεωμένη οὐσιωδῶς ἀρχαία ἑλληνικὴ τεχνητὴ γλῶσσα».³

Η θεσμική παραγνώριση της απλής γλώσσας και των λογοτεχνικών της αποτυπώσεων ενοχλεί τον Krumbacher, ο οποίος στη μελέτη του χαρακτηρίζει την καθαρεύουσα «μουμιώδη»,⁴ ενώ όταν αναφέρεται στο πρόβλημα της διγλωσσίας οι τόνοι ανεβαίνουν: «Πρέπει η αθλία κατάστασις της διγλωσσίας να διαρκέση εἰς αἰῶνα τον ἅπαντα;».⁵ Σε αυτό το πολεμικό πλαίσιο ο Krumbacher εξάρει τη γλωσσική όσο και αισθητική αξία των κρητικών έργων, και συγκεκριμένα του *Ερωτόκριτου* και της *Ερωφίλης* των μοναδικών κρητικών έργων που αναφέρει και στην *Ιστορία* του, όπως είδαμε. Ο Krumbacher αναφέρεται στον *Ερωτόκριτο* ως έπος και ερανίζει την κλασική πλέον κοραϊκή παρομοίωση του Κορνάρου με τον Όμηρο, ένας «τίτλος τιμητικός», κατά τον Γερμανό.⁶ Η *Ερωφίλη*, για τον Krumbacher, αποτελεί την κορωνίδα της δραματικής παραγωγής στην Κρήτη, και καταλήγει, σχετικά με τη λογοτεχνική παραγωγή της Κρητικής Αναγέννησης:

«Ἡ ἐς αἰὲ σημασία τῶν ποιήσεων τούτων, τῶν ὁποίων ἡ γραμματειακὴ ἀξία πρέπει νὰ κρίνηται λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ περιβάλλοντος, συνίσταται ἐν τούτῳ ὅτι ἐνταῦθα κατὰ πρῶτον νεοελληνικὸν δημῶδες ἰδίωμα ἐν

¹ Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής υπό Κ. Krumbacher και απάντησις εἰς αὐτόν υπό Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι, Ἐν Αθήναις 1905.

² Βλ. Κ. Krumbacher-Γ. Χατζιδάκις, *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής*, ὁ.π., σ. 17, σ. 64 και σ. 67.

³ Ὁ.π., σ. 50.

⁴ Βλ. ὁ.π., σ. 18 και σ. 53.

⁵ Ὁ.π., σ. 54.

⁶ Βλ. ὁ.π., σ. 45.

καθαρᾶ καὶ ἐνιαία μορφή ἐκλήθη νὰ ἐξυπηρετήσῃ τᾶς μεγάλας ἀξιώσεις τῆς σκηνῆς».¹

Πρώτος ο Krumbacher αποδίδει την αποκρυστάλλωση και κανονικοποίηση της κρητικής διαλέκτου στην ανάπτυξη του θεάτρου στην Κρήτη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Η ορθότητα της παρατήρησής του επιβεβαιώνεται από το ταυτόσημο συμπέρασμα των Αλεξίου-Αποσκίτη στην «Εισαγωγή» της κριτικής έκδοσης της *Ερωφίλης*.²

Παρόλο που η μελέτη αυτή του Krumbacher εξετάζει τις διαδικασίες απόρριψης ή ανάδειξης της απλής γλώσσας από την ελληνική λογοσύνη και τους ελληνικούς θεσμούς του 19^{ου} αιώνα, μέσα από αυτήν γίνονται ακόμα πιο ξεκάθαρα τα ταξινομικά και αξιακά κριτήρια, με τα οποία προσεγγίζει την κρητική λογοτεχνία. Υποθάλποντας και προωθώντας τον λογοτεχνικό κανόνα που ευαγγελίζονται οι Έλληνες υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας -ζήτημα που θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο- ο Krumbacher τοποθετεί τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας στην αφετηρία της νεοελληνικής ποίησης γραμμένης σε απλή γλώσσα, ενώ παράλληλα τονίζει την αισθητική τους υπεροχή έναντι της ποίησης γραμμένης σε καθαρεύουσα.

Μένοντας στα 1902, τις αναγκαίες οριακές γραμμές, έστω και αχνές, ανάμεσα σε βυζαντινή και νεοελληνική ποίηση φαίνεται να τραβά ένας άλλος Γερμανός «Κάρολος», ο Karl Dieterich, μαθητής του Krumbacher στο Μόναχο, κάτω από την εποπτεία του τελευταίου εκπόνησε τη διατριβή του.³ Στα 1902 εκδίδει την *Ιστορία της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*⁴ και όπως φαίνεται από τον τίτλο, ο Dieterich διαχωρίζει τις τις δύο γραμματείες. Ωστόσο, η νεοελληνική λογοτεχνία προκύπτει φυσικά και αποτελεί συνέχεια της βυζαντινής λογοτεχνίας, κατά το σχήμα που προτείνει ο Dieterich. Άλλωστε ο τίτλος του δεύτερου κεφαλαίου είναι «Von der byzantinischen zur neugriechischen litteratur».⁵ Σε αυτό το μεταβατικό στάδιο τοποθετούνται τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας ως οι πρώτες λογοτεχνικές αποτυπώσεις της νεοελληνικής γλώσσας. Οι διαφοροποιητικοί παράγοντες που ποδηγετούν τον διαχωρισμό της βυζαντινής λογοτεχνίας από τη νεοελληνική, κατά τον συγγραφέα, είναι «το εύφορο και παρθένο χώμα» του «ελληνικού λαού» και η συνομιλία με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία της Αναγέννησης, ή κατά τα λεγόμενα του Dieterich «το σπέρμα του υψηλότερου, εκλεπτυσμένου καλλιτεχνικού ρομανικού πολιτισμού».⁶ Οι δύο αυτοί

¹ Ό.π., 46.

² Βλ. *Ερωφίλη* Αλεξίου-Αποσκίτη, σ. 50.

³ Βλ. Μαριλίζα Μητσού, «Ρωμιοφιλία εναντίον Φιλελληνισμού. Η νεοελληνική ποιητική ανθολογία του Karl Dieterich (1928)», *Κονδυλοφόρος*, τ. 8 (2009), σ. 212.

⁴ Karl Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, Leipzig 1902. Δεύτερη έκδοση στα 1909.

⁵ Βλ. K. Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, ό.π., σ. 65-120.

⁶ Ό.π., σ. 120: «Jener Boden war das urwüchsige griechische Volkstrum, und dieser Samen die höhere, verfeinerte künstlerische Kultur des Romanentmus».

παράγοντες έχουν και δομική σημασία για το ιστορικό-ερμηνευτικό σχήμα που προτάσσεται συνολικά στο έργο.¹

Τα πιο ενδιαφέροντα σχόλια πραγματοποιούνται για τον *Ερωτόκριτο*, ενώ για την *Ερωφίλη* αναπαράγονται αποκλειστικά οι διαπιστώσεις του Bursian αναφορικά με τις ιταλικές πηγές και τον χαρακτήρα της τραγωδίας.² Αντίθετα, η κριτική προσέγγιση του Dieterich στον *Ερωτόκριτο* έχει πολλαπλό ενδιαφέρον, διότι εκκινεί από το κριτικό ψευδοπρόβλημα της αντίθεσης του υποτιθέμενου «λαϊκού χαρακτήρα» του ποιήματος με την ευγενική καταγωγή του Κορνάρου. Η «λύση» του Dieterich στο υποτιθέμενο πρόβλημα προκαλεί έκπληξη: ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα ηθικοπλαστικό ανάγνωσμα καμωμένο από έναν Ενετό άρχοντα προκειμένου να εξευγενίσει τα ήθη των «βουνίσσιων» και αμόρφωτων κρητικών.

«Η πλοκή του ποιήματος είναι, όπως σωστά παρατήρησε ένας κριτικός, μόνο ένα μέσο για την ανάπτυξη των συναισθημάτων. Ως εκ τούτου, είναι τόσο απλό όσο και πιθανό, χωρίς περίτεχνη σύγχυση, σαν ένα ενιαίο νήμα πάνω στο οποίο είναι τοποθετημένη μία μακρά σειρά από πολύχρωμες χάντρες ενός κομποσκοινιού. Ο ποιητής ήθελε να παρουσιάσει τα εξής: ιπποτικό αίσθημα, απέραντη αγάπη, αληθινή φιλία, αφοσίωση στους άνδρες, με λίγα λόγια ένα είδος καθρέπτη της αρετής για το λαό [...]. Το γεγονός ότι σε αυτό ανήκει μία κατασκευή περισσότερων των 11.000 στίχων, γίνεται τώρα περισσότερο κατανοητό, αφού ο ποιητής τούς χρειαζόταν απαραίτητως για να εκπληρώσει το δηλωμένο σκοπό του, αντιλαμβανόμενος κανείς το όλον θέμα, το οποίο θα έπρεπε να είναι ολοκληρωμένο, όπως μία αφήγηση για την εκπαίδευση και τον εξευγενισμό του λαού, σαν ένα παιδαγωγικό βιβλίο. [...]: Ο συγγραφέας, ένας μορφωμένος άνθρωπος από ευγενική, βενετσιάνικη οικογένεια, έχοντας πλήρη επίγνωση της καταγωγής του, όπου γύρω του υπήρχε ένας άγριος, τραχύς ορεινός λαός, όπου τους νέους αφέντες του νησιού κατάφερε να απασχολήσει μέσω της παρανομίας και της πονηριάς, με τις τελευταίες να είναι πάντοτε άρρηκτα σενδεδεμένες με τους Κρήτες».³

¹ Βλ. Μ. Μητσού, «Ρωμιοφιλία εναντίον Φιλελληνισμού», ό.π., σ. 223: «Το ερμηνευτικό σχήμα του Dieterich προϋποθέτει, ως *ψυχολογική προσέγγιση του πολιτισμού*, τη δράση τριών κινητήριων δυνάμεων στην ιστορία των ελληνικών γραμμάτων: 1) του λεγόμενου *βυζαντινισμού* (Byzantinismus ή Byzantinertum), που με τη συνδρομή του πολιτικού ολοκληρωτισμού, της νομικής τυπολατρίας, του δογματικού ιστορισμού και του γλωσσικού ελέγχου απομάκρυνε το ελληνικό πνεύμα από την ουσία του· 2) της ευεργετικής δυτικής επίδρασης –την ονομάζει *ρομανισμό* (Romanentum)– ως μέσου επιστροφής στην αρχική αυτοϋπόσταση και 3) του αυθεντικού και αυθύπαρκτου ελληνικού λαϊκού στοιχείου».

² Βλ. ό.π., σ. 82-83.

³ Ό.π., σ. 84: «Die Handlung des Gedichtes ist, wie ein Beurteiler richtig bemerkt hat, nur ein Mittel für die Entwicklung der Gefühle. Sie ist daher auch so einfach wie möglich, ohne kunstvolle Verwicklungen, gleichsam einen einzigen Faden bildend, auf den dann wie eine lange Reihe bunter Perlen auf einen Rosenkranz aufgezogen ist, war der Dichter darstellen wollte: ritterlichen Sinn, unentwege Liebe, treue Freundschaft, Hingebung an den Herren, kurz, eine Art Tugendsspiegel fürs Volk [...]. Dass dazu ein Apparat von über 11.000 Versen gehörte, dass der Dichter sie notwendig brauchte, um den genannten Zweck zu erfüllen, wird jetzt eher verständlich, wenn man das Ganze als das auffasst, was es wohl auch sein sollte, als eine Erzählung zur Bildung und Veredelung des Volkes, als ein pädagogisches Buch. [...]: der Verfasser ein gebildeter Mann aus vornehmen venetianischen Geschlecht, voll Bewusstsein dieser seiner Abstammung,

Ο Dieterich προσλαμβάνει το ποίημα ως μια ηθικοδιδασκτική ιστορία με πολιτικές βλέψεις. Οι αρετές της πίστης, της φιλίας, της αγάπης, ακόμα και η εγκωμιαστική αφιέρωση του Βόρτολη (και όχι του Κορνάρου) αποτελούν για τον Dieterich πρότυπα ηθικής που προσπαθεί ο «κατακτητής» Κορνάρος να εμψυχήσει, μέσω του ποιήματός του, στον κρητικό λαό. Σκοπός του «ιμπεριαλιστή ποιητή» είναι να καταστήσει τους ανυπάκουους κρητικούς πιο πειθήνιους και ακίνδυνους, μέσω του ιδεολογήματος ότι η τέχνη ημερεύει τα ήθη, απέναντι στη βενετική εξουσία.

Παρόλα αυτά, ο Dieterich μιλά επαινετικά για το ποίημα, το οποίο καταφέρει να συνενώσει όλα τα «πολιτισμικά νήματα: κλασικά, ρομανικά [δυτικά], βυζαντινά, ανατολίτικα».¹ Η αισθητική επιτυχία αυτού του *pastiche* έγκειται στο ότι το ποίημα είναι γραμμένο στην απλή γλώσσα και αποπνέει μια γνήσια ελληνικότητα, καθώς ο έντεχνος ποιητικός λόγος του Κορνάρου είναι μπολιασμένος με αγνές εκφράσεις του λαού.² Η τελευταία αυτή παρατήρηση καταδεικνύει πως το βασικότερο κριτήριο για να ενταχθεί ένα έργο στο λογοτεχνικό κανόνα του Γερμανού είναι η «λαϊκότητά» του (Folkismus), που κατά τον Dieterich ισοδυναμεί με την αυθεντικότητα.

Η ασυνήθιστη ερμηνεία του Dieterich εγείρει ένα εύλογο ερώτημα: ποια είναι η ιδεολογική σκευή –ιστορικοί, κειμενικοί και προσωπικοί παράγοντες– του Γερμανού, μέσω της οποίας οδηγήθηκε σε αυτή την σύλληψη; Σε πρώτο επίπεδο, πρέπει να αποδοθεί στον άτοπο συσχετισμό του *Ερωτόκριτου* με ηθικοδιδασκτικά βυζαντινά κείμενα όπως ο *Σπανέας*, ιδιαίτερα στα σημεία όπου η Φροσύνη προειδοποιεί την Αρετούσα για τα δεινά του έρωτα.³ Η άστοχη σύνδεση των παραινήσεων στον *Ερωτόκριτο* με αντίστοιχες σε βυζαντινά έργα και η πρόσληψή τους ως φορμουλαϊκά στοιχεία, αποτελεί για τον Dieterich το πρώτο επιχείρημα για μια ηθικοδιδασκτική ερμηνεία του έργου. Ωστόσο, δεν φαντάζει αρκετή. Σε δεύτερο επίπεδο, πρέπει να εξεταστεί η πολιτική στάση του Γερμανού απέναντι στη νεοελληνική πραγματικότητα, έτσι όπως εκφράστηκε μέσα από το επιστημονικό του έργο και την ερμηνεία του για τη φύση και τον χαρακτήρα της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Η Μαριλίζα Μητσού την έχει ιχνηλατήσει, με αφορμή την ανθολογία του Dieterich, *Neugriechische Lyriker* που εκδόθηκε στα 1928.⁴ Ο Γερμανός είχε συνάψει στις αρχές του

um ihn her ein wildes, rauhes Bergvolk, das den neuen Herren der Insel gewiss manches zu schaffen machte durch Ungesetzlichkeit und Verschlagenheit, welche letztere ja den Kretern von jeher eigen war». Απόδοση δική μου.

¹ K. Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, ό.π., σ. 88: « Έτσι, εμφανίζονται στο ποίημα [του *Ερωτόκριτου*] και πάλι τα ποικίλα πολιτισμικά θέματα από κοινού: κλασικά, ρομανικά, βυζαντινά, ανατολίτικα, ελληνικά λαϊκά: αλλά έχουν ήδη υποστεί επεξεργασία σε ένα ομοιόμορφο ιστό, μέσω της καθαρά λαϊκής γλώσσας, όπως στα μυθιστορήματα της εποχής Φραγκοκρατίας». Απόδοση δική μου στο: «So laufen in dem Gedichte wieder die verschiedensten Kulturfäden zusammen: klassische, romanische, byzantinische, orientalische, volksgriechische; doch sind sie schon durch die rein volkstümliche Sprache zu einem einheitlicheren Gewebe verarbeitet als in den Romanen der Frankenzeit».

² Βλ. ό.π., σ. 88.

³ Βλ. K. Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, ό.π., σ. 86-87.

⁴ Βλ. Μ. Μητσού, «Ρωμιοφιλία εναντίον Φιλελληνισμού», ό.π., σ. 211-233.

20^ο αιώνα γερούς δεσμούς με τους Έλληνες δημοτικιστές και συγκεκριμένα με τον παλαμικό κύκλο στην Αθήνα.¹ Όπως και ο δάσκαλός του ο Krumbacher –όπως και ο Legrand παλιότερα και οι περισσότεροι Γάλλοι και Γερμανοί ελληνιστές και «νεοελληνιστές»– έτσι και ο Dieterich υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας και των λογοτεχνικών της αποτυπώσεων. Πολέμησε με θέρμη το φαναριώτικο πολιτισμικό παράδειγμα μέσα από τα γραπτά του, ενώ έβλεπε με καχυποψία και πολλές φορές με απέχθεια τους φιλέλληνες, οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, ανέδειξαν τη φαναριώτικη παράδοση σε βάρος της λαϊκής· έθρεψαν δηλαδή μια κλασικιστική, αντι-δημοτικιστική παράδοση.²

Όμως ο Γερμανός βυζαντινολόγος και νεοελληνιστής κρατά επικριτική στάση απέναντι και στο Βυζάντιο, σε αντίθεση με τους δημοτικιστές, οι οποίοι έβλεπαν τον βυζαντινό πολιτισμό και ιδιαίτερα τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία ως «λίκνο της δημοτικής παράδοσης και αντίπαλο δέος στον ξενόφερτο κλασικισμό».³ Για τον Dieterich, ο βυζαντινισμός ισούται με δουλοπρέπεια, έλλειψη φαντασίας και ερμηνεύεται ως μια σκοτεινή εποχή για το ελληνικό πνεύμα, το οποίο δεν μπορούσε να λάμψει ελεύθερο.⁴ Η Μητσού σημειώνει: «Είναι φανερό πως η κύρια αναστολή του Dieterich με το Βυζάντιο ήταν πως δεν βολεύοταν στο καλούπι του δυτικού Μεσαίωνα, πολλώ μάλλον της Αναγέννησης. Από αυτή την άποψη, ο Γερμανός ελληνιστής έμεινε δέσμιος, σε αντίθεση προς τον φιλελεύθερο Κρούμπαχερ, ενός μονόχρωτου πολιτισμικού σωβινισμού, φορτωμένου με όλες τις εμμονές του προτεσταντισμού και του δημοκρατικού λαϊκισμού».⁵

Οστόσο, κρίνοντας συνολικά τη στάση του Dieterich, γίνεται φανερό πως παρ' όλες τις ιδεολογικές εμμονές του ο Γερμανός εναντιώνεται σε οποιαδήποτε πρόθεση πολιτικής και πολιτισμικής επιβολής στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, απεχθάνεται οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής «από πάνω προς τα κάτω» είτε αυτή εκφράζεται από κάποια αυτοκρατορία (βυζαντινή), από μια κάστα (Φαναριώτες), από ένα πολιτικό και πολιτισμικό μόρφωμα (κλασικιστικός φιλελληνισμός), είτε από ένα ευρωπαϊκό έθνος καθ' αυτό. Για παράδειγμα, σε επιστολή του στον Krumbacher τον Ιανουάριο του 1900 εκφράζει τις αμφιβολίες του και τη δυσαρέσκειά του για τη βαυαρική βασιλεία στην Ελλάδα.⁶ Παρόλο που ο *Ερωτόκριτος* είναι, για τον Dieterich, ζουμερός καρπός της συνεύρεσης του «εξευγενισμένου πνεύματος της Φραγκοκρατίας», το οποίο γονιμοποίησε ξανά τη νεοελληνική ποίηση,⁷ με το αυθεντικό ελληνικό λαϊκό στοιχείο, δεν παύει να αποτελεί έργο βενετού αποικιοκράτη.

Η ερμηνευτική προσέγγιση του Dieterich στον *Ερωτόκριτο* παρόλο που παραμένει πιστή στις περισσότερες κριτικές τυπολογίες –αναλογίες με την *Ιλιάδα* ή με λαϊκά

¹ Βλ. ό.π., σ. 212-213.

² Βλ. ό.π., σ. 216-217.

³ Ό.π., σ. 225.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 224.

⁵ Ό.π., σ. 229.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 214-217.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 218.

έθιμα¹, χαράσσει νέα μονοπάτια στη μακρά ιστορία της παρανάγνωσης και παρερμηνείας του ποιήματος. Η πολιτικοποίηση και ιδεολογικοποίηση του κριτικού του λόγου για τη νεοελληνική λογοτεχνία εν γένει φαίνεται να ποδηγετούν την ερμηνευτική του προσέγγιση στο κρητικό ποίημα. Από τη μία, ο *Ερωτόκριτος* είναι γραμμένος από έναν ευγενή αποικιοκράτη που προσπαθεί να εκπολιτίσει και να κατευνάσει τον υπόδουλο λαό, και από την άλλη το ποίημα επικυρώνεται αισθητικά, διότι κατάφερε να γονιμοποιήσει τα δύο στοιχεία που έσωσαν την νεοελληνική ποίηση από τον αφανισμό: τις επιρροές από τη Δύση και το λαϊκό στοιχείο, το οποίο είναι ο κυριότερος παράγοντας ελληνικότητας και αυθεντικότητας της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Τα χρόνια αυτά, οι προσπάθειες συστηματοποίησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην ιστορική της διαχρονία από τον αγγλόφωνο και γερμανόφωνο κριτικό λόγο, όσον αφορά τη συνάφειά μας, είναι ακόμα σε πρωτόλεια κατάσταση, καθώς αναπαράγουν, κυρίως, σχήματα και προσεγγίσεις του παρελθόντος. Τα κρητικά έργα εξακολουθούν να παρατοποθετούνται στο πεδίο της «λαϊκής» λογοτεχνίας, του προφορικού λόγου, ενώ εντάσσονται και στην ευρύτερη αφήγηση για τη συνέχεια της δημώδους γλώσσας από τη βυζαντινή λογοτεχνία στη νεοελληνική. Η κρητική λογοτεχνία έχει κανονικοποιηθεί στην αφήγηση αυτή, χωρίς όμως να έχει προχωρήσει η κριτική ανάλυση ακόμα και των γνωστότερων έργων, όπως για παράδειγμα έχει συμβεί στο Παρίσι, όπου οι νεοελληνικές σπουδές έχουν προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό. Ο Γιάννης Ψυχάρης, ήδη υφηγητής στην *École Pratique* από το 1884, διαδέχεται τον Legrand στα 1907, ενώ ο Hubert Pernot –πιστός μαθητής του Legrand– καταλαμβάνει έδρα στη Σορβόννη. Νέο αίμα τροφοδοτεί την παράδοση και όπως θα δούμε παρακάτω το Παρίσι διατηρεί τον τίτλο του κέντρου των νεοελληνικών σπουδών στην Ευρώπη.

3. Η κρητική λογοτεχνία διαθλασμένη μέσα από το γλωσσικό ζήτημα και τους υποστηρικτές της δημοτικής

Πέραν του χώρου των φιλολογικών εκδόσεων και αποκαταστάσεων των κρητικών έργων ή του λόγου περί λογοτεχνικής ιστορίας, τα κρητικά έργα επανέρχονται στο προσκήνιο μέσω του κριτικού λόγου που αρθρώνεται με αφορμή την αναζωπύρωση του γλωσσικού ζητήματος. Η τυπολογία της διαμάχης μεταξύ Κοραή και Κοδρικά, Ψαλίδα και Δούκα και το δίπολο λόγια καθαρευμένη γλώσσα εναντίον δημοτικής, επικαιροποιείται ξανά τη δεκαετία του 1880. Ήδη οι ποιητικοί διαγωνισμοί των δεκαετιών 1850-1870 έχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια εκ νέου σύγκρουση γλωσσικών προτάσεων και κατ' επέκταση των λογοτεχνικών τους συνιστωσών.

Η σύσταση του Φιλαδέλφειου ποιητικού διαγωνισμού στα 1888-1889 επανεντάσσει τον λόγο περί γλώσσας σε ένα θεσμικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα να τον εντείνει. Με κεντρικά πρόσωπα του δράματος, κατά την έκφραση του Δημαρά, τους Ροΐδη, Βερναρδάκη, Πολυλά, Καλοσγούρο, Χατζιδάκι, Παλαμά και Ψυχάρη, η Αθήνα δονείται

¹ Βλ. Κ. Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, ό.π., σ. 85-86 και σ. 99 για τις υποτιθέμενες αναλογίες του ποιήματος με την *Ιλιάδα* και 87 για παραδείγματα από λαϊκά έθιμα.

από τις αντιπαραθέσεις περί της νέας εθνικής και ποιητικής γλώσσας.¹ Με τον Φιλαδέλφειο Διαγωνισμό, η δημοτική γλώσσα νομιμοποιείται και θεσμικά, με αποτέλεσμα η πλειοψηφία των ποιημάτων που κατατίθενται να είναι γραμμένα στη δημοτική.² Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: ποια δημοτική γλώσσα θέλουμε; Οι απαντήσεις ποικίλουν.

Κληρονόμοι της επτανησιακής πολιτισμικής παράδοσης όπως ο γεννημένος στην Πρέβεζα Νικόλαος Κονεμένος και ο Λευκαδίτης Ιωάννης Σταματέλος, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1870, προβάλλουν ξεκάθαρα ως υποστηρικτές της απλής δημοτικής γλώσσας, έτσι όπως αυτή φανερώθηκε στα κρητικά έργα και τον Σολωμό. Την ίδια κατεύθυνση ακολουθούν και οι μετα-κοραϊκοί Βερναρδάκης και Ροΐδης, οι οποίοι ευαγγελίζονται την επικράτηση μιας λογοτεχνικής γλώσσας, όπως αυτή συστάθηκε με τα έργα της Κρήτης, του Βηλαρά, του Χριστόπουλου και του Σολωμού. Ο ριζοσπαστικός δημοτικισμός πραγματώνεται στα έργα του Ψυχάρη και του Παλαμά: ο πρώτος ως ρηξικέλευθος καθηγητής με καθαρά επιστημονικές και θεωρητικές ανησυχίες και ο δεύτερος ως ο συνεχιστής του νήματος Κορνάρου-Σολωμού στο ποιητικό του έργο και ως αρχηγέτης-κανονιστής του νεοελληνικού ποιητικού κανόνα στον κριτικό του λόγο. Στον αντίποδα στέκονται οι μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές Ι. Πολυλάς, Γ. Καλοσγούρος και Γ. Χατζιδάκις, οι οποίοι ναι μεν υποστηρίζουν την επικράτηση της δημοτικής, αλλά μιας δημοτικής εξευγενισμένης, που να επιβάλλεται από πάνω προς τα κάτω μια ιδανικά επεξεργασμένη γλώσσα που θα μεταλαμπαδεύεται στον απλό λαό από μία φωτισμένη ελίτ, η οποία ωστόσο προέρχεται από τον «λαό». Η παραπάνω σχηματοποίηση, που θα αναλυθεί στη συνέχεια, ακυρώνει το κλασικό δίπολο επτανησιακή παράδοση vs αθηναϊκή παράδοση. Έχουμε επιμείνει άλλωστε σε προγενέστερες ιδεολογικές και γραμματολογικές συγκλίσεις μεταξύ φορέων της επτανησιακής λογοτεχνικής παράδοσης και επιγόνων της κοραϊκής σκέψης. Στην εξέλιξη προστίθενται, στα 1880, και οι επίγονοι των πρώιμων δημοτικιστικών, ο ρόλος των οποίων είναι καθοριστικός για το γλωσσικό ζήτημα αλλά και για τον κριτικό λόγο που αρθρώθηκε για τον *Ερωτόκριτο*, τη *Θυσία του Αβραάμ* ή την *Ερωφίλη*. Λεπτές συγκλίσεις και αποκλίσεις, εκλεκτικές συγγένειες και ρήξεις προκύπτουν από την ανάλυση των δικτύων λόγων και λογιουσύνης, η οποία προσφέρει συμπαγέστερα συμπεράσματα ως προς την πολυφωνία του γλωσσικού ζητήματος σε Ελλάδα και Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Η Ελλάδα ακόμα ψάχνει τη γλώσσα της, τον ποιητή της, τον άνθρωπο που θα κανονικοποιήσει τη γλώσσα της μέσω της ποίησής του: «Ο Έλλην ποιητής σήμερα δέν πρέπει νά είναι δημιουργός ποιημάτων, αλλά καί δημιουργός γλώσσας, ής κυρίως έχομεν ανάγκην», σημειώνεται στην κρίση του Φιλαδέλφειου Διαγωνισμού του 1890.³ Επομένως, ο νεοελληνικός κριτικός λόγος των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα αναλώνεται στο γλωσσικό ζήτημα, το οποίο απορροφά και οποιοδήποτε λόγο

¹ Για τον Φιλαδέλφειο Ποιητικό Αγώνα και τις αντιπαραθέσεις βλ. Κώστας Μπαλάσκας (επιμ.), «Εισαγωγή», *Ιακώβου Πολυλά, Η Φιλολογική μας Γλώσσα*, Αθήνα 2005, σ. 61-112.

² Βλ. ό.π., σ. 75.

³ Ό.π., σ. 70.

περί ποίησης. Όπως έχει συμπυκνώσει ο Δημηρούλης: «Η πνευματική αναγέννηση ήταν, τελικά, εξαρτημένη από την ακεραιότητα της γραμματικής και του συντακτικού».¹

Στη συνάφειά μας, τα κρητικά έργα που εξετάζουμε επανέρχονται στο προσκήνιο ως τεκμήρια επικύρωσης ή ακύρωσης γλωσσικών συστημάτων, όπως στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Παρόλο που τα πρώτα βήματα για την εκδοτική και κριτική αποκατάσταση των έργων αυτών έχουν γίνει, ο αναβρασμός του γλωσσικού ζητήματος δημιουργεί εμπόδια για την περαιτέρω εξέλιξη του επιστημονικού λόγου. Ωστόσο, η επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και ποίησης λειτουργεί καταλυτικά για την τελική ένταξη της κρητικής λογοτεχνίας στον Νεοελληνικό Ποιητικό Κανόνα.

3.1. Η επικύρωση της Κρητικής Λογοτεχνίας από τους μετα-κοραϊκούς

Ένα από τα πρώτα ενδεικτικά φαινόμενα της αλλαγής παραδείγματος που επιτελείται στα γλωσσικά, αποτελεί η εργασία του Ιωάννη Σταματέλου (1822-1881)², *Ορθογραφικόν της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης*.³ Το έργο συντάχθηκε στα 1873 και υποβλήθηκε στο Ζωγράφειο Διαγωνισμα του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης, όπου και βραβεύτηκε. Αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια συστηματοποίησης της ορθογραφίας και γραμματικής της απλής δημοτικής, η οποία φέρνει στον νου τη *Γραικική Γραμματική* του Κοραή. Να επισημανθεί ότι η περίπτωση του Λευκαδίτη Σταματέλου, όπως και αυτή του Ζακύνθιου Χιώτη που εξετάσαμε, φανερώνει την πνευματική και ιδεολογική συγγένεια, σε ζητήματα γλώσσας και γραμματολογίας, επτανήσιων λογίων και επιγόνων του Κοραή.

Ο Σταματέλος, άλλωστε, υπήρξε μαθητής του Ασώπιου και του Κουμανούδη, και η ερευνητική του σκευή και μεθοδολογία του οφείλει πολλά στους επιγόνους του Κοραή. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό και από τις ευρύτερες ερευνητικές του ενασχολήσεις, οι οποίες ανταποκρίνονταν από τη μία στις επιταγές της σύγχρονης φιλολογικής έρευνας (συλλογή, καταλογογράφηση και εν τέλει ταξινόμηση λογίων, γλωσσικών και λογοτεχνικών μνημείων των 15^{ου}-17^{ου} αιώνων) και από την άλλη στη γενικότερη έκρηξη του λαογραφικού κινήματος (συλλογή λέξεων, παροιμιών κλπ)⁴ αυτά ακριβώς που έπρατταν και ενθάρρυναν ο Κοραής και οι επίγονοί του ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, στο ίδιο πλαίσιο, και η άριστη σχέση του Σταματέλου με τον Legrand. Ο Γάλλος νεοελληνιστής, υποστηρικτής της δημοτικής όπως είδαμε, μεταφράζει και τυπώνει μεγάλο απόσπασμα του *Ορθογραφικού* του Σταματέλου στο *Recueil de Poèmes Historiques en Grec Vulgaire* (Παρίσι 1877 στις σελίδες XIX-XLI) και μιλά με επαινετικά λόγια για το έργο του Σταματέλου. Επιπλέον, η

¹ Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Η διαμάχη για την ποίηση*, ό.π., σ. 89.

² Για τη ζωή και το έργο του βλ. τη μελέτη του Τρ. Σκλαβενίτη, *Ιωάννης Σταματέλος*, ό.π., σ. 63-142.

³ *Ορθογραφικόν της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης. Έργον Πρωτοτυπον Βραβευθέν εν τω Ζωγράφειο Διαγωνίσματι υπό Ιωάννου Ν. Σταματέλου [...]* Εν Ζακύνθω [...] 1876.

⁴ Πρβλ. τις συμπληρώσεις του Σταματέλου στα έργα του Παπαδόπουλου-Βρετού και Σάθα: *Πανδώρα*, 7 (1856-1857), φ. 158, 15/10/1856, σ. 335-336, *Αγανίπη* [Τρ. Σκλαβενίτης, *Ιωάννης Σταματέλος*, ό.π., σ. 100, αρ. 26] και «Συμπλήρωμα εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν του Κ. Σάθα» *Ζακυνθινός Άνθων*, τ. Δ', αρ. 50 (1878), σ. 158-165. Κατάλογος της εργογραφίας του Σταματέλου στο Τρ. Σκλαβενίτης, *Ιωάννης Σταματέλος*, ό.π., σ. 94-108.

ανέκδοτη *Γραμματική* του Σταματέλου, που απόκειται στη βιβλιοθήκη της Βουλής, είναι αφιερωμένη στον Legrand.

Ο κριτικός και επιστημονικός λόγος του Σταματέλου προκύπτει μέσα από το κοραϊκό δίκτυο κριτικού λόγου, αυτό του Legrand αλλά και την επτανησιακή ποιητική και κριτική παράδοση. Ενδεικτικό είναι το motto του βιβλίου: πρόκειται για μια διαπίστωση του Legrand από την έκδοση της *Βοσκοπούλας*, αναφορικά με το φαινόμενο της πολυτυπίας στη νεοελληνική κοινή¹ φαινόμενο που ο Σταματέλος ευελπιστεί να καταργήσει μέσω του μελέτης του. Από τον «Πρόλογο» του *Ορθογραφικού* του γίνεται σαφής η γλωσσική και μεθοδολογική του τοποθέτηση:

«Ἡ γλῶσσα παντὸς Ἔθνους ὑπόκειται εἰς δυὸ εἰδῶν μεταπλάσεις, εἰς τεχνικᾶς, ἅς ἐπιφέρουσιν αὐτῇ οἱ λόγιοί του ἔθνους, καὶ εἰς φυσικᾶς, ἅς ἐπιφέρουσιν αἱ ἐγχώριοι περιστάσεις τόπου τινός. Ἡ μὲν ὑπὸ τῶν λογίων μεταποιουμένη γλῶσσα καλεῖται Λόγια, ἢ Εὐγενής, ἡ δὲ ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων περιστάσεων τόπου τινός, Διάλεκτος, ἡ δὲ καὶ ἀπὸ τῶν δυὸ τούτων μεταποιήσεων ἀπηλαγμένη, καλεῖται Κοινή του ἔθνους γλῶσσα [...]. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ γλῶσσα ἐκείνη, τῆς ὁποίας τὸ Ὄρθογραφικὸν προτιθέμεθα νὰ κανονίσωμεν – γλῶσσα τὴν ὁποίαν ἕως τώρα ἡ πρόληψις καὶ ἡ σχολαστικότης εἶχον καταδικάσει ὡς βάρβαρον ἀποκύημα, ἀνάξιον καὶ τῆς ἐλαχίστης προσοχῆς, ἐνῶ οἱ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης πάντοτε τὴν ἐσεβάσθησαν διὰ τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν τῆς, τὴν ἐθαύμασαν διὰ τᾶς σπανίας ἀρετᾶς τῆς [...]. Αὐτὴ εἶναι ἡ γλῶσσα ἐκείνη, ἣτις περιεκόσμησε τὸν Παρνασσὸν μας μὲ νέους Ὀμήρους τοὺς Κορνάρους, μὲ νέους ραψωδοὺς τοὺς Κλέφτας, μὲ νέους Τυρταίους τοὺς Φερραίους, μὲ νέους Πινδάρους τοὺς Σολομοὺς καὶ Βαλαωρίτας, μὲ νέους Ἀνακρέοντας τοὺς Χριστοπούλους κτλ.»²

Ἐμμεσα φανερώνεται και το λογοτεχνικό corpus που επιθυμεί να συστηματοποιήσει και στη συνέχεια να κανονικοποιήσει ο Σταματέλος, ξεκινώντας από την ορθογραφία. Η σκέψη του Κοραή και η σχολαστική του μεθοδολογία μοιάζει να έχει διαποτίσει την εργασία του. Παρακάτω, σε συντομογραφίες, παραδίδει τις πηγές του, πάνω στις οποίες στηρίχτηκε για το τεχνικό του έργο. Ανάμεσα σε εκδόσεις δημοτικών τραγουδιών (Fauriel, Tommaseo, Passow, Ζαμπέλιος και Μανούσος), ποιήματα του Σολωμού και του Βηλαρά, ο Σταματέλος στηρίζεται και στον *Ερωτόκριτο* (έκδ. 1873) και στη *Θυσία του Αβραάμ* (έκδ. 1873). Όπως και ο Κοραής στη *Γραικική Γραμματική* του, έτσι και ο Σταματέλος στηρίζεται στις πιο σύγχρονες σε αυτόν εκδόσεις των κρητικών έργων. Επομένως, ορισμένα συμπεράσματά του μικρή αξία έχουν, καθώς βασίζονται σε παραφθαρμένα κείμενα.

Όπως και να έχει, είναι ενδιαφέρον ότι και η *Θυσία του Αβραάμ*, για πρώτη φορά, εισέρχεται στο δίκτυο της νεοελληνικής λογοισύνης ως πηγή λεξικογραφικού υλικού· όπως ο *Ερωτόκριτος* με τον Κοραή. Πάντως στην επιλογή της *Θυσίας* ίσως να έπαιξε κάποιον ρόλο και ο Legrand, μιας και αποτελούσε ένα από τα αγαπημένα του ποιήματα. Το ενδιαφέρον της εργασίας, για τη συνάφειά μας, έγκειται στη θεσμική της

¹ I. Σταματέλος, *Ορθογραφικόν*, ό.π. [1.ν.].

² Ό.π., σ. 7.

κατοχύρωση, μέσω της βράβευσής της στον Ζωγράφειο Διαγωνισμό. Ό,τι απέτρεψε τον Κοράη, στην αρχή του αιώνα, να εκδώσει ένα παρόμοιο έργο, όπου τα κρητικά έργα αποτελούν ισχυρά γλωσσικά τεκμήρια και εργαλεία, ικανά για τη νομοθέτηση της κοινής νεοελληνικής, οδήγησε τον Σταματέλο στη θεσμική κατοχύρωση στα 1875 πια.¹

Ενδεικτικό παράδειγμα επικύρωσης της γλώσσας των κρητικών έργων και των ίδιων των έργων από τους μετα-κοραϊκούς αποτελεί το έργο τού, πάντα μαχητικού στα γλωσσικά, Δημήτριου Βερναρδάκη, *Ψευδοαττικισμού Έλεγχος*,² το οποίο, όπως είναι γνωστό, αποτελεί απάντηση και ανασκευή στο έργο του Κωνσταντίνου Κόντου *Γλωσσικά Παρατηρήσεις*.³ Ο Βερναρδάκης, ήδη από τη διαμάχη των Σουτσειών οπότε και ήταν μόνο 20 ετών, είχε ταχθεί υπέρ της χρήσης της απλής γλώσσας, ιδιαίτερα όσον αφορά τον ποιητικό λόγο και είχε δημοσιεύσει σχετικά κείμενα.⁴ Στον γνωστό προγραμματικό του πρόλογο, μάλιστα, στη «Μαρία Δοξαπατρή» ο Βερναρδάκης δεν είχε κρύψει τον θαυμασμό του για τον *Ερωτόκριτο*, το «χαρακτηριστικώτατον άμα και τελειώτατον» ποίημα της περιόδου.⁵

Πιο γερός θεωρητικός και κριτικός από ό,τι ποιητής, παραδίδει, στην ωριμότητά του το πιο ενδιαφέρον κριτικό έργο του, τον *Ψευδοαττικισμού Έλεγχο*. Ο Δημαράς θεωρεί το έργο περισσότερο προσωπικό λίβελλο παρά απολογία της δημοτικής, καθώς δεν παρουσιάζεται κάποια συγκροτημένη γλωσσική θεωρία.⁶ Ωστόσο, εάν επικεντρωθεί

¹ Ενδεικτικό έργο της κοραϊκής σκευής του Σταματέλου είναι η ανέκδοτη Γραμματική του. Απόκειται στη βιβλιοθήκη της Βουλής στο σύμμικτο χφ. αρ. 198, το οποίο περιέχει έργα του Σταματέλου, βλ. Τρ. Σκλαβενίτης, *Ιωάννης Σταματέλος*, ό.π., σ. 109-110. Ο τίτλος του έργου είναι *Δοκίμιον Γραμματικής της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης διηρημένον εις τέσσαρα μέρη. Φθογγολογία, Τυπικόν, Ετυμολογικόν, Ορθογραφικόν* (1r.-225v.). Πρόκειται για ένα έργο πανομοιότυπο με την ανέκδοτη *Γραικική Γραμματική* του Κοραή, για μια τυπική «φιλοσοφική γραμματική» που σκοπό έχει τη συστηματοποίηση της δημοτικής γλώσσας και χρησιμοποιεί ως πηγές έργα γραμμένα στην απλή γλώσσα από δημοτικά τραγούδια και κρητικά ποιήματα έως τα έργα του Σολωμού και του Βαλαωρίτη. Από τα κρητικά ποιήματα ως πηγές χρησιμοποιούνται ο *Ερωτόκριτος* (έκδ. 1873) και η *Θυσία του Αβραάμ* (έκδ. 1866), όπως και στο *Ορθογραφικόν* (με τη διαφορά της έκδοσης της *Θυσίας*), βλ. 10 ν. Το έργο είναι αφιερωμένο «τῷ σοφῷ ἐκδότῃ τῶν νεοελληνικῶν μνημείων Emile Legrand. Μικρὸν τεκμήριον σεβασμοῦ βαθυτάτου» (βλ. 3r). Ως προλεγόμενα της *Γραμματικής* έχει προταθεί ένα δοκίμιο για την απλή γλώσσα (7r-12r), το οποίο το συναντάμε στον ίδιο σύμμικτο τόμο ως ξεχωριστή επιστολιμαία διατριβή στον Legrand. Βλ. και Τρ. Σκλαβενίτης, *Ιωάννης Σταματέλος*, ό.π., σ. 110. Το κείμενο υπογράφεται τον Ιούνιο του 1874. Όπως φαίνεται το *Ορθογραφικόν* αποτελεί ένα μικρό απόσπασμα της *Γραμματικής* αυτής, καθώς και τα δύο συντάσσονται την ίδια εποχή (1873-1874), ενώ τα κείμενα που χρησιμοποιούνται ως πηγές είναι ακριβώς τα ίδια, με τη διαφορά ότι στο *Ορθογραφικόν* αναγράφονται λιγότερα, καθότι απόσπασμα.

² [Δημήτριος Βερναρδάκης], *Ψευδοαττικισμού Έλεγχος, ήτοι Κ. Σ. Κόντου Γλωσσικών Παρατηρήσεων αναφερομένων εις την Νέαν Ελληνικήν Γλώσσαν Ανασκευή*, Εν Τεργέστη 1884.

³ Κωνσταντίνος Σ. Κόντος, *Γλωσσικά Παρατηρήσεις αναφερομένοι εις την Νέαν Ελληνικήν Γλώσσαν*, Εν Αθήναις 1882. Το έργο του Κόντου είχε παρουσιαστεί αποσπασματικά στην εφημερίδα *Κλειώ* έξι χρόνια πριν: αρ. 771 (27-8/04/1876), αρ. 772 (3-15/04/1876) και αρ. 774 (17-29/04/1876).

⁴ Βλ. Πολέμη (1986), 148. Ιδιαίτερα βλ. *Το Τρογάλιον του Δοκησισόφου ή αυτοσχέδιος απάντησις εις τον Κ. Γ. Χρυσοβέργην υπό Δ. Τ. Βερναρδάκη*, Αθήνησι 1855.

⁵ *Μαρία Δοξαπατρή, ποίημα δραματικόν εις πράξεις πέντε υπό Δημητρίου Ν. Βερναρδάκη*, εν Μονάχω 1858, σ. λέ'.

⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία*, ό.π., σ. 470. Ο Βερναρδάκης ήταν έμπειρος σε τέτοιου είδους αντιπαραθέσεις. Στα 1866 δημοσιεύει μια καυστική απάντηση στα επικριτικά λόγια του Θ. Λειβαδά, ο οποίος ανήκε στο αντίπαλο

κανείς στον κριτικό λόγο του Βερναρδάκη, μέσω του οποίου θεωρητικοποιούνται οι γλωσσικές του απόψεις, και αφήσει κατά μέρος, όσο γίνεται, την προσπάθειά του για ανασκευή των απόψεων του Κόντου, τότε θα βρεθεί μπροστά σε μία αρκετά προωθημένη γλωσσική θεωρία, η οποία προϋποθέτει και ένα ποιητικό corpus.

Η θεωρητική σκευή του Βερναρδάκη τον τοποθετεί κάπου ανάμεσα στους κοραϊκούς και τους υποστηρικτές της μη επεξεργασμένης δημοτικής: θα λέγαμε πως είναι ένας από τους ριζοσπάστες επιγόνους της κοραϊκής διδασκαλίας, καθώς ασπάζεται, όχι χωρίς να προβληματίζεται, τη θεωρία του Κοραή περί καθαρευμένης δημοτικής, ενώ παράλληλα υποστηρίζει την αυταξία των διαλέκτων. Ο Βερναρδάκης, μάλιστα, αποδεικνύεται ο πιο οξυδερκής κριτικός της θεωρίας του Κοραή, όταν σημειώνει ότι «ή νεοελληνική γλώσσα του Κοραή ήτο πολύ άνωτέρα τής διδασκαλίας του».¹

Για να υποστηρίξει το θεωρητικό αυτό σχήμα αναφέρεται στον *Ερωτόκριτο* και τον *Απόκοπο*:

«Εἶναι δὲ σημειώσεως ἄξιον, ὅτι, ἐὰν οἱ Ἴόνιοι καὶ οἱ Κρήτες, οἱ καταβαλόντες τὰ πρῶτα θεμέλια τῆς πεζογραφίας, ἐφ’ ὧν ἐπωκοδόμησαν αἱ ἐπερχόμεναι γενεαί, δὲν μετεχειρίσθησαν ὄλως ἀμιγῆ καὶ ἄκρατον τὴν δημῶδη γλῶσσαν, ἀμιγῆς ὄλως καὶ ἀνόθευτος εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν κρητικῶν ποιημάτων. Δὲν πρόκειται ἐνταύθα περὶ τῶν ἀρετῶν τῶν πολλοῦ λόγου ἀξίων προϊόντων ἐκείνων τῆς Κρητικῆς Μούσης· ἀναντίρρητον μόνον δι’ ἡμᾶς εἶνε, ὅτι οἱ Κρήτες ἐκεῖνοι ποιηταί, ἐὰν στεροῦνται τὴν ἄπλαστον δύναμιν καὶ χάριν τῶν δημῶδων ἀσμάτων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος [...], ἔχουσιν ὅμως πολλὰς ἄλλας ποιητικὰς ἀρετὰς ἐξόχους, διότι πολλοὶ μὲν περικοπαὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶνε ἀληθῶς ὁμηρικαί, ὁ δ’ Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργαῆ, ἐὰν φαίνεται κατὰ πρῶτον ὡς ἀσθενὴς τὴς ἀπίχησης τῆς Κολάσεως τοῦ Δάντε, προϊούσης ὅμως τῆς ἀναγνώσεως, ἡ ἐξ αὐτῆς αἴσθησις ἀποβαίνει ἐνιαχοῦ ὄχι ἀσθενεστέρᾳ τῆς ἐκ τοῦ Φλωρεντινοῦ ποιητοῦ. Ἄλλ’ ἡ γλῶσσα ὅμως τῶν ποιημάτων τούτων εἶνε τόσον φυσικὴ, τόσον ὁμαλὴ, τόσον εὐκαμπτος καὶ εὐσυνάρμοστος πρὸς τὰς ποικίλας τῶν διαφορωτάτων θεμάτων χρείας, ὥστε ἀπορεῖ τις τῇ ἀληθείᾳ, διατὶ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ἔρριψε καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ποίησιν ταύτην εἰς τὰ ἀρχαῖα, διὰ ν’ ἀκολουθήσῃ ἐν τῇ πεζῷ καὶ ἐμμέτρῳ λόγῳ ἄλλην ἄγνωστον πλήρη δ’ ἀκανθῶν καὶ τριβόλων ὁδόν. Πολλοὶ καὶ εἶπαν καὶ ἔγραψαν, ὅτι τὸ οὐσιωδῶς κρητικὸν ἰδίωμα τοῦ Ἐρωτοκρίτου, διότι τοῦτο τὸ ποίημα ἐκ τῆς κρητικῆς ταύτης φιλολογίας εἶνε καὶ τὸ κοινῶς γνωστότερον, προσέκρουε εἰς τὸ αἴσθημα αὐτῶν, μὴ ὄντων Κρητῶν· τοῦτο δ’ ἀναλογιζόμενος τις ἤθελεν ἴσως εἰπῆ, ὅτι τοιοῦτον μερικὸν καὶ τοπικὸν ἰδίωμα δὲν ἦτο ἀρμόδιον εἰς κοινὴν καὶ πανελλήνιον χρῆσιν. Τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ἰσχυρὸς λόγος, ἀφ’ οὗ ἡ κοινὴ γλῶσσα πάντων σχεδὸν τῶν φιλολογικῶς διαλαμψάντων ἐθνῶν ἀφωρμήθη πάντοτε καὶ κατ’ ἀνάγκην φυσικὴν καὶ εὐνόητον ἀφ’ ἑνὸς τίνος μερικοῦ καὶ τοπικοῦ ἰδιώματος. [...]. Πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς κοινῆς συνηθείας ἀντιστρατευόμενοι ἔλεγον πολλοί, ὅτι ἡ χυδαία γλῶσσα ἦτο πτωχὴ καὶ ἀνεπαρκὴς εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, ὡς στερουμένη τοὺς

γλωσσικὸ στρατόπεδο, γιὰ τὴν γραμματικὴν τοῦ πρώτου. Βλ. Δημήτριος Βερναρδάκης, *Ολίγαι Λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς επικρίσεως, ἣν συνέγραψε κατὰ τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς μου, καὶ τῶν ὑβερῶν, ὡς ἀφιλοτέχνησε κατ’ ἐμού ο κ. Θεαγένης Λιβαδάς*, ἐν Τεργέστῃ 1866.

¹ Δ. Βερναρδάκης, *Ψευδοαττικισμοῦ ἔλεγχος*, ὁ.π., σ. 452.

ἀναγκαίους ἐπιστημονικούς ὄρους. Ἄλλα καὶ τοῦτο ἦτο ἡ πλάνη ἢ ἄγνοια. Οὐδεμία γλῶσσα ἔχει εὐθὺς ἐξαρχῆς τοὺς ὄρους τούτους, ἀλλὰ τοὺς δημιουργεῖ ἢ τοὺς δανείζεται προϊόντος τοῦ χρόνου».¹

Για τὸν Βερναρδάκη τὸ corpus τῶν κρητικῶν ἔργων ἐπαρκούσε, σε συνδυασμὸ με τὰ δημοτικά τραγούδια, γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἐθνικῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Παράλληλα, φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ γιὰ τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ *Ερωτόκριτου*, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Απόκοπου*, ὁ ὁποῖος μάλιστα τοποθετεῖται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τὴν ποίηση τοῦ Δάντη.²

Στὴ συνέχεια, ἀντιπαρέρχεται τὸ γνωστὸ ἐπιχείρημα τοῦ ἀκατανόητου τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη –να ονομάσουμε τὴν κριτικὴ αὐτὴ κοινοτοπία ὡς «βαβελικὴ ἀποψη»– καὶ ἀντιπροτείνει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ φυσικὴ ἐθνικὴ γλῶσσα προκύπτει πάντα ἀπὸ μίαν ἐπικρατοῦσα διάλεκτο· στὴ συγκεκριμένη περίπτωση αὐτὴ εἶναι τὸ κρητικὸ ἰδίωμα, καθὼς τὸ τελευταῖο διαμορφώθηκε ἀπὸ μίαν ἰσχυρὴ λογοτεχνικὴ παράδοση, τὴν ὁποία ταυτόχρονα καὶ διαμόρφωσε. Ὁ Βερναρδάκης ἐπικρίνει τὴ στρεβλὴ πορεία ποὺ ἀκολούθησε ἡ ἐλληνικὴ λογισύνη, ἡ ὁποία προσπάθησε νὰ κατασκευάσει ἐθνικὴ γλῶσσα ἀφορμώμενη ἀπὸ λανθασμένα κριτήρια καὶ προσβλέποντας σε λανθασμένες πηγές, ἐνῶ τὸ κρητικὸ λογοτεχνικὸ corpus καὶ αὐτὸ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν προσέφερε τὴν εὐκόλη καὶ αὐτονόητη λύση στὸ πρόβλημα.

«Φαντασιώδης λατρεία ἑνὸς ἀγνώστου ἰδανικοῦ, τῆς προγονικῆς γλώσσας, καὶ ἄδικος καὶ πτωχαλαζονικὴ περιφρόνησις τοῦ μητρικοῦ ἰδιώματος, ἰδοὺ τί κατ' οὐσίαν ἦτο καὶ εἶνε τὸ παράλογον ἅμα καὶ ἀκαταμάχητον αἴσθημα, ὅπερ ἀπεπλάνησε καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ τῆς εὐθείας».³

Πρόκειται γιὰ μίαν ἐξαιρετικῆς διορατικότητος πρόταση ποὺ συμπυκνώνει τὸ πρόβλημα. Στὴν προωθημένη, γιὰ τὴν ἐποχὴ, κριτικὴ σκέψη τοῦ Βερναρδάκη ἡ κρητικὴ λογοτεχνία ἀποτελεῖ τὸ ἰδανικότερο παράδειγμα γιὰ τὸ πὼς ἓνα λογοτεχνικὸ corpus εἶναι ἰκανὸ νὰ παραγάγει γλῶσσα καὶ μάλιστα, κατὰ τὸν Βερναρδάκη, ἐθνικὴ γλῶσσα, με τὶς ἀπαραίτητες τροποποιήσεις.

Ἡ ἐκτίμησις τοῦ Βερναρδάκη στὸν *Ερωτόκριτο* ἔχει διατυπωθεῖ, ἔμμεσα, καὶ ἐκτὸς τοῦ κριτικοῦ τοῦ λόγου. Μόνον ποὺ σε αὐτὴν τὴν περίπτωσι, τὸ κρητικὸ ποίημα τοποθετεῖται σε ἓνα ἐθνικὸ-πατριωτικὸ πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, στὸ θεατρικὸ τοῦ ἔργο *Ευφροσύνη* (1876) σε μίαν στιχομυθίαν ἀνάμεσα στὴν πρωταγωνίστρια καὶ τὴ Νασώ (κάτι σαν θετὴ τῆς μάνας, προστάτης καὶ τροφὸς τῆς), ὁ Βερναρδάκης προτείνει ἔμμεσα ἓνα corpus ἐθνικῶν ἀναγνωσμάτων· πὼς ἀλλιῶς νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ συνύπαρξι δημοφιλῶν ἐντύπων ὅπως τὰ συναξάρια, ὁ *Χρονογράφος* καὶ ὁ *Ερωτόκριτος* δίπλα στὴν *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (ὄχι ἡ *Φυλλάδα*), τὸν *Ἀνάχαρση* καὶ τοὺς *Θούριους* τοῦ Ρήγα;

¹ Ὁ.π., σ. 448-450.

² Τὸν *Απόκοπο* φαίνεται νὰ τὸν διάβασε ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Legrand.

³ Ὁ.π., σ. 449.

«-Νασώ: Τότε νὰ λοιπόν, τὸν Χρονογράφον, νὰ λοιπὸν τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἢ, ἂν καὶ αὐτὰ τὰ ἐβαρέθης, νὰ τὸν Ἐρωτόκριτον. Ὅσον γιὰ μένα, ἂν καὶ ἑκατὸν φοραῖς τὸν ἤκουσα, καὶ πάλιν τὸν ἀκούω. Ἄ, μὰ τί ὠραῖος, τί ψυχοπονετικός, Θεέ μου, εἶναι τοῦτος ὁ Ρωτόκριτος.

-Εὐφροσύνη: Τόσαις φοραῖς καὶ τοῦτον τὸν ἐδιάβασα.

-Νασώ: Ξεύρω τί θέλεις. Θέλεις τὸν Ἀνάχαρσιν, νά, πῶς τὸν λέγουν; τὰ βιβλία δηλαδή, πού ἐξηγοῦν τὰ ἔργα καὶ τὰ θαύματα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων [...].

-Εὐφροσύνη: Ὅχι, μητέρα. Κάλιο κεῖνο τὸ μικρὸ βιβλιαράκι φέρε, πού μου ἔδωκε δῶρον ὁ πρωτοσύγγελος τοῦ θεοῦ μου. Εἶναι βιβλιαράκιν τόσο δὰ μικρὸν χρυσοδεμένο, κι ἔχει τίτλον Θούριος τοῦ Ρήγα».¹

Ο ξακουστός *Ερωτόκριτος* λογίζεται ως κοινό σημείο αναφοράς δύο γενεών· η μία εγγράμματη και η άλλη αναλφάβητη, ανάμεσα στην ακρόαση και την ανάγνωση, ενώ ο Βερναρδάκης, χωρίς να λείπει ο ηθικοδιδασκτικός τόνος, πλαισιώνει τον *Ερωτόκριτο* από αναγνώσματα «εθνικής αυτογνωσίας». Η παράθεση των αναγνωσμάτων ακολουθεί μια φορτισμένη συναισθηματικά αφήγηση της Νασώς για τις αγριότητες των Τούρκων στους χριστιανούς.² Για τον ποιητή, στην περίπτωση αυτή, τα δημοφιλή έντυπα επιτελούν την ίδια λειτουργία με έργα όπως ο *Ανάχαρσις* ή ο *Θούριος*: είναι κομβικά έργα της ελληνικής πνευματική κληρονομιάς και μπορούν εξίσου να τονώσουν το εθνικό αίσθημα και την ιστορική μνήμη. Τα εθνικά αυτά συμφραζόμενα τονίζονται περαιτέρω και από το γεγονός ότι το έργο παραστάθηκε στην Αθήνα την 25^η Μαρτίου του 1876, όπως γνωστοποιείται στο εξώφυλλο της έκδοσης.

Ο Βερναρδάκης μπορεί να θεωρηθεί ως ένας ενδεικτικός μετα-κοραϊκός στοχαστής. Ναι μεν στηρίχθηκε στην κοραϊκή γλωσσική προσέγγιση, αλλά ξεπέρασε τους ιδεολογικούς φραγμούς του δασκάλου του αναφορικά με τη χρήση και κρίση των δημωδών και κρητικών έργων, καθώς στα 1880 τα κρητικά έργα είχαν νομιμοποιηθεί αισθητικά και φιλολογικά πια από σημαντικό μέρος της ελληνικής λογιόσύνης. Επομένως, ο Βερναρδάκης, λόγιος με καλό ποιητικό αισθητήριο, όπως ακριβώς και ο γνωστότερος επίγονος του Κοραή, Κωνσταντίνος Ασώπιος,³ εντόπισε στην κρητική γραμματεία τις βάσεις για την εθνική ποιητική γλώσσα.

Όμως, εκτός από το πεδίο της ποιητικής γλώσσας και του θεάτρου, ένας άλλος κοραϊκός -στη γλωσσική και φιλολογική του σκευή- ο Μιλτιάδης Χουρμούζης (1802-1882), επιθυμεί να πολιτογραφήσει τον *Ερωτόκριτο* και στο νεότερο πλαίσιο του μυθιστορήματος. Διότι ως μυθιστόρημα τον προσλαμβάνει, όσον αφορά τα εσωτερικά κριτήρια της πλοκής, της δράσης και των χαρακτήρων, στον «Επίλογο» του «σατιρικού αντιμυθιστορήματός»⁴ του *Παρωδική μικρογραφία μυθιστορημάτων*.¹ Ο «Επίλογος» του

¹ Δ. Βερναρδάκη, *Ευφροσύνη, Δράμα εις πράξεις πέντε*, Εν Αθήναις ²1882, σ. 53-54.

² Βλ. ό.π., σ. 44-52.

³ Να θυμηθούμε πως ο Βερναρδάκης τάχθηκε χωρίς δεύτερη σκέψη στο πλευρό του Ασώπιου, κατά τη διάρκεια των Σουτσειών. Οι όποιες μεταγενέστερες διαφορές τους εκκινούσαν από προσωπικούς λόγους και όχι ιδεολογικές ή θεωρητικές διαφορές, όπως για παράδειγμα τη μη βράβευση της *Μαρίας Δοξαπατρή* στον ποιητικό διαγωνισμό του 1857. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία*, ό.π., σ. 452 και κυρίως Ρ. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes*, ό.π., σ. 39-40, σ. 123-124.

⁴ Βλ. Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης. Ιστορία. Θέατρο*, Αθήνα 1986, 413-415.

Χουρμούζη, καμωμένος τον Ιούλιο του 1882,² αποτελεί μια πυκνή θεωρητικοφανή κατάθεση των απόψεων του Χουρμούζη για το είδος του μυθιστορήματος και πώς αυτό μπορεί να φανεί χρήσιμο στην Ελλάδα του 1880.

Πιστός στο κοραϊκό γούστο και την κοραϊκή φιλοσοφία, τοποθετεί στην πρώτη γραμμή του είδους τα *Αιθιοπικά* του Ηλιόδωρου, τον *Ζιλ Μπλας* –«θαυμαστή μυθιστορία» κατά τον Κοραή επίσης³ αλλά και τις *Χίλιες και μια Νύχτες*, καθώς και τον *Ερωτόκριτο*. Συγκεκριμένα, το ποίημα του Κορνάρου, το οποίο ίσως να γνώρισε κατά τη διαμονή του στην Κρήτη πολλά χρόνια πριν (1828-1831),⁴ φαντάζει ιδανικό για πεζή απόδοση:

«Αλλά και ό Έρωτόκριτος ό κατά τόν Κοραήν Όμηρός της χυδαϊκής φιλολογίας, άν και δέν έχη σπουδαίαν πλοκήν και περιπετείας έκτάκτους, είναι άξιανάγνωστος, μεταποιημένος όμως εις τήν καθομιλουμένην, διότι υπάρχουν έν τών πρωτοτύπω πλείσται λέξεις και φράσεις τής κρητικής διαλέκτου άκατάληπτοι εις ήμάς.⁵ Και τόν μετεποίησεν ό Φωτεινός πρό 70 έτών εις τήν καθομιλουμένην, και διά στίχων πάλιν όμοιοκαταλήκτων, άλλ' έφθειρε του πρωτοτύπου τήν άξίαν. Φυσικωτέρα δέ, κατ' έμέ, είναι ή εις τό πεζόν μεταποίησις αυτού, διότι διάλογοι, και μονόλογοι, και νουθεσίαι, και διηγήσεις, και περιγραφαι διά στίχων, και τούτων όμοιοκαταλήκτων, και έν αυτή άκόμη τή σκηνή είναι εις ήμάς όλως άσυνήθεις: ούτε δύναται τό τοιοϋτον να έχη σχέσις τινά με τήν πρό 2500 έτών παράστασις τών έμμέτρων ποιημάτων, διότι ή τότε άπαγγελία αυτών ήτο προσωδιακή, ένω σήμερα ή άκοή ήμών άποδυσπετεί εις τιαύτην άπαγγελίαν. [...]. Υπάρχουν λοιπόν και έν τώ Έρωτοκρίτω σκηναί ώραιαι, παραβολαι Όμηρικαι, χαρακτήρες τών προσώπων λίαν έπιτυχείς ό δέ άναγιγνώσκων τά κονταροκτυπήματα και τās μονομαχίας νομίζει ότε και τά βλέπει. Και αυτός ό σωφρονέστατος έρως τής Άρετούσας είναι έφάμιλλος, ίσως δέ και άσστηρότερος του έρωτος τής Χαρικλείας, ή δέ άνδρεία του Έρωτοκρίτου καθυπερτέρα τής του Θεαγένους. Δέν γνωρίζω άν έποίησε ποτέ λόγον και έλληνική έφημερίς περι τών δυο αυτών άξιολόγων μυθιστορημάτων. Επίσης δέν ένθυμούμαι ήδη άν τό άνέγνωσα, ή τό ήκουσα ότι πρώτος ό κατά τόν 16 αιώνα Κορνάρος ό Κρης, ό ποιητής του Έρωτοκρίτου, έμιμήθη τό όμοιοκατάληκτον τών στίχων από τούς άλλοθενείς».⁶

Στον «Επίλογο» αυτό, που είναι και επίλογος της ζωής του ογδοηκονταετή Χουρμούζη μιας και πεθαίνει τον ίδιο χρόνο, προτείνεται η μετεγγραφή του *Ερωτόκριτου* στον πεζό λόγο. Παρόλη τη μεγάλη ηλικία του, ο Χουρμούζης προσβλέπει σε μια νεότερική χρήση του ποιήματος, να αποδοθεί δηλαδή σε πεζό λόγο και σε γλώσσα σύγχρονη. Εκτός από το τυπικό επιχείρημα του δυσνόητου της κρητικής διαλέκτου, ο Χουρμούζης προβάλλει και τον έμμετρο λόγο ως ακατάλληλο και ξεπερασμένο προς παράσταση ή ακόμα και ανάγνωση. Στην Ελλάδα του 1882, των εφημερίδων, της επιφυλλιδογραφίας, του πεζού

¹ Βλ. Μ. Χουρμούζης, *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, επιμ.: Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα 1999, ιδιαίτερα 283.

² Βλ. ό.π., 287.

³ Ό.π., 282.

⁴ Βλ. ό.π., 21-22.

⁵ «Τό περίεργον είναι ότι λέξεις και φράσεις, συνήθεις εις τās άνατολικās έπαρχίας τής Κρήτης, είναι άσυνήθεις, ή άκατάληπτοι εις τās δυτικās έπαρχίας, και τό άνάπαλιν».

⁶ Μ. Χουρμούζης, *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, ό.π., σ. 282-283.

και δημοσιογραφικού λόγου, ο έμμετρος και ο ομοιοκατάληκτος λόγος, φαντάζει παράκαιρος. Το εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι από πού πηγάζει η νεότερική αυτή αντίληψη για τη φαινομενική ανωτερότητα του πεζού λόγου έναντι του έμμετρου.

Και είναι φαινομενική, εάν αναλογιστούμε ότι οι βλέψεις του κοραϊκού Χουρμούζιου είναι κυρίως διδακτικές. Το παραπάνω κείμενο λειτουργεί ως οδηγός διαχείρισης μυθιστορημάτων, ώστε να καταστούν ωφέλιμα και διδακτικά. Άλλωστε, ο κανόνας που προτείνει βασίζεται στις κοραϊκές απόψεις περί μυθιστορήματος, γι' αυτό και προβάλλονται έργα όπως τα *Αιθιοπικά*, τα οποία, κατά τον Κοράη, ήταν τα ιδανικότερα για την εκπαιδευτική και διαφωτιστική μεταρρύθμιση που είχε στον νου του, ως ηθικός κατάλληλα και ωφέλιμα.¹ Σε αυτό το πλαίσιο, καλό θα ήταν να αποδοθεί ο *Ερωτόκριτος* σε πεζό λόγο και σε γλώσσα πιο σύγχρονη. Εκτός από την κοινώς αναγνωρισμένη πλέον εικονοπλασία του Κορνάρου και των ολοζώντανων και σφριγηλών περιγραφών, ο Χουρμούζιος εξάρει τον ηθικό έρωτα της Αρετούσας προς τον Ερωτόκριτο, ο οποίος θα έπρεπε, φυσικά, να είναι παράδειγμα προς μίμηση για τις ευπρεπείς κορασίδες-αναγνώστριες που καταβρόχθιζαν μυθιστορήματα. Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα κείμενο, το οποίο απηχεί απόψεις της εποχής του Ρήγα, του Κοραή και της αισθηματικής αγωγής, όταν η νεολαία κινδύνευε ηθικά από την αλόγιστη κατανάλωση τέτοιων ερωτικών μυθιστορημάτων. Επομένως, η παραπάνω εκτενής αναφορά στην αναγκαιότητα μιας πεζής διασκευής του ποιήματος έχει κατά βάση διδακτική και ηθική στοχοθεσία. Ωστόσο, ο *Ερωτόκριτος* μέσα σε αυτό το ευρύτερο μετα-κοραϊκό δίκτυο συνεχίζει να αποτελεί ιδανικό έργο προς κριτική ή κειμενική πραγμάτευση, σε μια εποχή που προωθούνται νεότερικές προσεγγίσεις και ταυτόχρονα επαναπραγματεύονται παλαιότερες κριτικές κοινοτυπίες για το κρητικό έργο.

*

Πολύ κοντά στον κριτικό λόγο του Βερναρδάκη βρίσκεται και ο Εμμανουήλ Ροΐδης, τα κριτικά κείμενα του οποίου συγκέντρωναν τα φώτα της δημοσιότητας όσων ελάχιστων την εποχή εκείνη. Τα *Είδωλά* του (1893) αποτελούν έναν εξαιρετικό «καθρέφτη» του γλωσσικού προβλήματος και των διαφορισμών του. Ο συγγραφέας προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από τα πάθη της σύγκρουσης και να προβεί σε πολυκριτηριακές προσεγγίσεις και, ορισμένες φορές, τα καταφέρνει άλλες πάλι όχι, καθώς όπως σημειώνει ο Μουλλάς, ο Ροΐδης είναι ένας «άνθρωπος αντίφαση. Εγκεφαλικός θαυμαστής της επιστήμης, αλλά με θυμικές αντιδράσεις».² Η έμφαση στην αισθητική θεωρία, η αυστηρή αιτιοκρατία του (εμμένει στη βιοθεωρητική σκέψη) και η προσπάθεια συγχρονισμού με τον ευρωπαϊκό κριτικό λόγο της εποχής αποτελούν τις κυριότερες αιτίες για την επιτυχημένη απόδραση του ροϊδικού κριτικού λόγου από παρωχημένα μανιχαϊστικά σχήματα που χαρακτήριζαν την πανεπιστημιακή κριτική της εποχής.³

¹ Βλ. *Αδαμάντιου Κοραή Προλεγόμενα*, τ. Α', ό.π., σ. 9-10.

² Παναγιώτης Μουλλάς «Η αθηναϊκή πανεπιστημιακή κριτικής και ο Ροΐδης» *Ρήξεις και Συνέχειες*, ό.π., σ. 329.

³ Για τη σχέση του Ροΐδη με ξένους διανοητές, σύγχρονους του ή παλαιότερους και τη διαμόρφωση του κριτικού λόγου βλ. Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Η διαμάχη για την ποίηση*, ό.π., σ. 30-54, σ. 93-113 και σ. 129-147.

Η γερή θεωρητική του σκευή τον σπρώχνει να προσεγγίζει προγενέστερες θεωρίες περί γλώσσας με νου κριτικό και με μια αίσθηση σύνθεσης. Ευθυγραμμίζεται με τον κριτικό λόγο των κοραϊκών επιγόνων για την απλή γλώσσα και τη δημόδη γραμματεία, ενώ παράλληλα παρακολουθεί με ενδιαφέρον τις κινήσεις των δημοτικιστών και τις επικροτεί, μέχρι ένα σημείο. Ο Ροΐδης είχε κατασταλάξει για τη θέση των έργων της κρητικής λογοτεχνίας στο θεωρητικό του σύστημα πριν από τα *Είδωλα* ακόμα.

Η βιβλιοκριτική του στο *Ταξίδι* του Ψυχάρη αποτελεί αφορμή για να εκθέσει τις θέσεις του περί γλώσσας και ειδικότερα περί λογοτεχνικής γλώσσας. Κρίνει, σε γενικές γραμμές, θετικά το εγχείρημα του Ψυχάρη,¹ παρόλο που διαφωνεί με αρκετές ακρότητες της ψυχαρικής δημοτικής² ενώ όταν είναι να επικαλεστεί την κοιτίδα της ποιητικής γλώσσας, στην οποία πρέπει να στραφεί η σύγχρονη ελληνική ποίηση και λογιόσύνη, δείχνει τον *Ερωτόκριτο*. Σημειώνει:

«Πρὸς ἐκτίμησιν τῆς ἐπελθούσης εἰς τὰς γνώμας μεταβολῆς ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμίσωμεν ὅτι ὁ κ. Χατζιδάκις δις καὶ τρις ἐκήρυξεν, ὅτι θὰ ἐθεώρει μέγιστον δυστύχημα τὴν ἀναδρομὴν τοῦ γραπτοῦ λόγου μέχρι τῆς ἀττικῆς ἢ καὶ τῆς ἔπειτα ἀρχαίας χρυσοῦν δὲ ὄνειρον, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν τολμᾷ νὰ ἐντρύψῃ εἶναι ἡ ἐπάνοδος εἰς τοὺς τύπους οὐχὶ τοῦ Ξενοφώντος, ἀλλὰ τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Τοιαύτη περίπου εἶναι ἡ γνώμη καὶ τοῦ κ. Κουμανούδη καὶ τοῦ κ. Βερναρδάκη καὶ τοῦ κ. Πανταζίδη καὶ ἄλλων διακεκριμένων λογίων [...]. Περὶ τούτων ὅμως οὐδεμίαν φαίνεται ἔχοντες εἶδησιν οἱ προτιμήσαντες ν' ἀντιτάξωσιν εἰς τὸν κ. Ψυχάρην τὰ ληδωρήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Φωτιάδη, φθορᾶς τῆς νεοελληνικῆς, στενωτέραν τῆς τῶν λατινογενῶν συγγένειαν αὐτῆς πρὸς τὴν μητέρα, διαίρέσεις εἰς διαλέκτους, ἀναρμοσίαν δουλικῆς γλώσσης εἰς ἐλεύθερον ἔθνος, πρὸ πάντων ὅμως τελείαν ἀνικανότητα νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι Αἰ οἰαυδῆποτε ἐθνικαὶ περιπέτεια σχετίζονται πρὸς μόνον τὸ ποιὸν καὶ τὸ ποσὸν τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς [...], ἐπὶ δὲ τῶν τύπων τῆς γλώσσης τόσην μόνην ἔχουσιν αἱ ἐθνικαὶ περιπέτεια ἐπίδρασιν ὅσην καὶ ἐπὶ τῶν πράσσωσιν καὶ γογγυλίωσιν».³

Ο Ροΐδης εντάσσεται στην ίδια γραμμή με τους κοραϊκούς και εντοπίζει στην ερωτοκρίτεια γλώσσα τις βάσεις για την παροντική και μελλοντική λογοτεχνική αλλά και εθνική γλώσσα. Η αναφορά στους Δούκα και Φωτιάδη, αντιπάλους του Κοραή (και του Ψαλίδα), αποδεικνύει την ευθυγράμμιση του Ροΐδη με την κριτική κληρονομιά του Κοραή, ενώ ο ανυπόκριτος θαυμασμός του για τον Βερναρδάκη, το επιβεβαιώνει περαιτέρω.⁴ Ο καλά διαβασμένος Ροΐδης γνωρίζει σε βάθος και τα αναχρονιστικά επιχειρήματα των υποστηρικτών της αρχαίζουσας, ήδη από την εποχή του Κοραή, και τους χτυπάει με περίσσιο χιούμορ. Εντυπωσιάζει η ικανότητα του Ροΐδη να υπερπηδά,

¹ «Όσον λοιπόν και αν φαίνεται δυσχερής η λύσις, ἢν προτείνει ο κ. Ψυχάρης, ἔχει τούτο τουλάχιστον υπέρ αυτής, ὅτι δεν ὑπάρχει ἄλλη καμμία»: «Το *Ταξίδι* του Ψυχάρη», *Ἄπαντα Ροΐδη*, τ. Γ, σ. 324. Η βιβλιοκρισία δημοσιεύτηκε στην *Εστία*, 26 (1888), σ. 658-671.

² Βλ. *Ἄπαντα Ροΐδη*, τ. Γ', σ. 326.

³ Ὁ.π., σ. 319.

⁴ Αναφέρεται και στο τέλος της βιβλιοκρισίας στον Βερναρδάκη και υποδεικνύει τα έργα του ως αποδείξεις της ορθότητας των απόψεών του ίδιου. Βλ. ὁ.π., σ. 327.

εδώ με μία πρόταση, τα γεμάτα ιδεοληψία παραδείγματα των πολέμιων της απλής γλώσσας, που για πολλά χρόνια κατάφεραν να κρατήσουν δέσμο μεγάλο μέρος της νεοελληνικής λογοσύνης· οι καιροί έχουν αλλάξει. Εναντιώνεται, επίσης, στη «βαβελική άποψη» που ευαγγελίζονταν οι συντηρητικοί υποστηρικτές τις αρχαίζουσας, όπως ακριβώς είχε κάνει και ο Βερναρδάκης. Επιπλέον, η έννοια της «τόλμης» επανέρχεται στο κείμενο¹ και καταδεικνύει ότι η πίστη στη λογοτεχνική γλώσσα της κρητικής αναγέννησης, και στη δημοτική γλώσσα εν γένει, αποτελεί ένα νεότερο πρόταγμα, συγχρονισμένο με τις ανανεωτικές γλωσσικές τάσεις της νεοελληνικής λογοσύνης της εποχής.

Ο *Ερωτόκριτος*, για άλλη μία φορά, φορτώνεται το βάρος του αντιπροσωπευτικού έργου-κορωνίδας του corpus των γραμμένων σε απλή γλώσσα λογοτεχνικών έργων. Τα *Είδωλα* αποτελούν το επιστέγασμα της ροϊδικής κριτικής σκέψης για το γλωσσικό ζήτημα. Στο πόνημα αυτό, που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στους χώρους της νεοελληνικής λογοσύνης και διαβάστηκε πολύ, ο *Ερωτόκριτος* και η *Ερωφίλη* αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα γλωσσικής ενάργειας, ελληνικότητας και πλούτου της νεοελληνικής λογοτεχνικής γλώσσας. Ο τρόπος που παρατίθενται τύποι και στίχοι από τα προαναφερθέντα έργα φέρνει στον νου τον τρόπο που εργάστηκε ο Κοραΐς στη *Γραικική Γραμματική* του σχεδόν ένα αιώνα πριν· οι παρατηρήσεις είναι κυρίως γραμματικές. Άλλωστε, ο Ροΐδης προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα κριτική της κοραϊκής γλωσσικής ιδεολογίας, η οποία επιβεβαιώνει τον χαρακτηρισμό μας ως «μετακοραϊκού». Ο θαυμασμός του για τον Χιώτη πρωτοπόρο και τις μεθοδολογικές του προσεγγίσεις στο γλωσσικό δεν τον εμποδίζει να κρίνει τον Κοραΐ (και τους επιγόνους του) με αυστηρότητα,² ορμώμενος από αφετηρίες της εποχής του, όταν πια η αλλαγή παραδείγματος στα γλωσσικά και τη θέση των δημοδών κειμένων στη λόγια συνείδηση έχει συντελεστεί.

Ο Ροΐδης μοιάζει, με την πρώτη ανάγνωση, να είναι καλός γνώστης της *Ερωφίλης* και του *Ερωτόκριτου*, καθώς στα δύο αυτά έργα ανατρέχει συχνά για να επιβεβαιώσει δόκιμους τύπους της νέας ελληνικής³ ακριβώς όπως έκανε ο Κοραΐς στην ανέκδοτη *Γραμματική* του. Ωστόσο, υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά. Ο Κοραΐς ανέτρεχε στον *Ερωτόκριτο* για να εντοπίσει δόκιμους τύπους της νέας ελληνικής, μέρος των οποίων θα καθαρεύονταν σύμφωνα με τους γλωσσικούς κανόνες που αυτός είχε θεσπίσει και πάντα σε αντιπαραβολή με τη μητέρα γλώσσα, τα αρχαία ελληνικά. Αντίθετα, ο Ροΐδης

¹ «Αφού συγχαρώμεν τον συγγραφέα [τον Ψυχάρη] δια το βιβλίον του και έτι μάλλον δια την τόλμην του [...]», ό.π., σ. 326.

² Βλ. *Άπαντα Ροΐδη*, τ. Δ', σ. 294-295.

³ Ό.π., σ. 127, σημ. 1.: Ο τύπος «κρατώ» με την έννοια του «νομίζω»: *τη λευθεριά σκλαβιά κρατώ, την αφεντιά φλακή μου (Ερωφίλη, στ.)*, σ. 184, σημ. 1.: «[...] το ποιητικώτατον αλλοτεινός. Τούτο συνηθίζει προ πάντων ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου* λέγων: *ο αλλοτεινός καιρός, η αλλοτεινή μου τύχη, η αλλοτεινή μου βυζάστρα κτλ.*», σ. 185, σημ. 2.: «Περί δε των αφηρημένων εις -άρα αρκεί να ενθυμώμεν ότι συγκαταλέγονται μεταξύ αυτών τα ανεπίδεκτα αντικαταστάσεως *τρομάρα* και *αντάρα* [...]. Ως λ.χ. εις τους εξής στίχους του *Ερωτοκρίτου*. *Ωσάν ο ναύτης στη χιονιά και την πολλήν αντάρα, | Όταν την νύχτα κυβερνά με φόβον και τρομάρα*, (*Ερωτόκριτος* Αλεξίου, Β'. 555-556), σ. 258, σημ. 1.: «Το *εκδέχομαι* είναι ικανώς σύνθετος και εις τα κρητικά ποιήματα και ιδίως την *Ερωφίλην*».

λογίζει τα κείμενα αυτά ως αυθεντίες, τουλάχιστον ως προς τη γλώσσα τους: τα έργα αυτά σώζουν αυτούσια τα νέα ελληνικά που θα έπρεπε να μιλάει και να γράφει κανείς χωρίς επεμβάσεις για καθαρισμό και αναθεώρηση των τύπων.

Παράλληλα, τα δύο αυτά έργα φαίνεται να βρίσκονται κοντά στην καρδιά του,¹ καθώς τα επαναφέρει παραδειγματικά, ορισμένες φορές και συνειρμικά, όταν θέλει να θίξει τα κακώς κείμενα στο γλωσσικό με τον γνωστό, καυστικό του, τρόπο. Όταν αρθρώνει λόγο για την «τυπολατρεία» των αττικιστών που τους οδηγούσαν σε γλωσσικές ακροβασίες, σημειώνει:

«Ἡ τυπολατρεία δὲν εἶναι ὅπως πρὶν πρόληψις τῶν ἀπανταχοῦ ἑλληνιστῶν, ἀλλὰ μόνον τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀττικιστῶν. [...]. Τὰ μὲν ἐλαττώματα αὐτοῦ, ἡ περιπλοκή, ἡ ἀνωμαλία, ἡ ἀσάφεια, [...], τὸ πολύμορφον, ὁ ὄγκος καὶ ἡ πολυειδία, ἐξακολουθοῦσι νὰ ὑμῶνται ὡς προτερήματα μοναδικά, τῆς δὲ νεωτέρας κλίσεως ἡ ὁμαλότης καὶ ἡ εὐχρηστεία νὰ ἀποκηρύττεται ὡς βαρβάρωσις καὶ φθορά, διὰ τὸν μόνον λόγον ὅτι καλλίτεροι τῶν τῆς Ἑρωφίλης εἶναι οἱ στίχοι τῆς Ἀντιγόνης καὶ ἡ περίοδος τοῦ Ἰσοκράτους στρογγυλωτέρα τῆς τοῦ Μηνιάτη».²

Ἡ καυστικότητα εντείνεται ὅταν στοχοποιεῖ, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, τὴ «βαβελικὴ ἀποψη» περὶ πληθώρας τῶν διαλέκτων που εἶναι ἀκατανόητες γιὰ τὸ ευρὺ κοινὸ καὶ συγκεκριμένα τὸν Χατζιδάκι, ὁ ὁποῖος ενστερνίζεται αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὅπως θὰ δούμε παρακάτω. «Εἰλικρινῶς ὁμολογοῦμεν» σημειώνει ὁ Ροῖδης «ὅτι ἀναγιγνώσκοντες τὰ ἀνωτέρω τρίβωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἄκοντες ἐνθυμούμεθα τοὺς στίχους τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ἴντ' ἄναι τούτα που μιλεῖς, ὁ νοὺς σου πῶς τὰ βάζει; Πῶς τ' ἄσπρο μαύρο λέγεις το, τὸ δροσερὸ πῶς βράζει».³ Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ πῶς αὐτὸ τὸ δίστιχο εἶναι κατασκευῆς τοῦ Ροῖδη καὶ πρόκειται γιὰ συμφυρμὸ δύο στίχων ἀπὸ διαφορετικὰ δίστιχα.⁴ Αὐτὸ ενισχύει καὶ τὴν ἀποψή μας περὶ συνειρμικῆς χρήσης τῶν ποιημάτων καὶ καταδεικνύει πῶς ὁ Ροῖδης γνώριζε ἀπὸ καρδιάς τουλάχιστον κάποια σημεῖα τοῦ Ἑρωτόκριτου. Τὸ σκῶμμα, πάντως, εἶναι πετυχημένο, ἀν ἀναλογιστοῦμε τὴν κρητικὴ καταγωγή τοῦ Χατζιδάκι καὶ ὅτι γνώριζε καλὰ τὸ ποίημα.

Τὰ δύο κρητικὰ ποιήματα ἐπιστρατεύονται, ἐπίσης, ὅταν ὁ Ροῖδης ἐπιθυμῆ νὰ χτυπήσει δύο σοβαρὰ ζητήματα που εἶχαν ἀπασχολήσει τὴν παλαιότερη ἐλληνικὴ κριτικὴ, ὅταν καταπιανόταν με τὴ δημῶδη ποίηση τὸν πλοῦτο τῆς γλώσσας τῶν ποιημάτων αὐτῶν καὶ τὴν ἐλληνικότητά της. Γιὰ τὸν Ροῖδη, τέτοια ζητήματα δὲν τίθενται: «Ἐξ ἴσου δὲ δύσκολον εἶναι νὰ θεωρήσωμεν ὡς πτωχὴν τὴν γλῶσσαν τῆς

¹ Εἰλικρινῆ θαυμασμὸ ἔχει ἐκφράσει καὶ γιὰ τὴν *Βοσκοπούλα*, που τὴν ἀποκαλεῖ «ἀριστουργημάτιον», κάτι που δύσκολα θὰ βρεθεῖ στὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς του, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει κρίνοντας τὶς *Ποιήσεις* τοῦ Δημ. Κόκκου τὸ 1890. Βλ. *Ἀπαντα Ροῖδη*, τ. Γ', σ. 371.

² *Ἀπαντα Ροῖδη*, τ. Δ', σ. 220.

³ Ὁ.π., σ. 225. Τὸ δίστιχο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει. Εἶναι συμφυρμὸς δύο διαφορετικῶν στίχων ἀπὸ τὸ Γ' Μῆρος (στ. Γ' 702 καὶ Γ' 1413).

⁴ Τὰ δίστιχα εἶναι: *Ἐτοιας λογῆς ἡ πεθυμιά κι ὁ πόθος τοὺς πειράζει, | που τ' ἄσπρο μαύρο λέσινε, τὸ δροσερὸ πῶς βράζει* (Γ' 701-702) καὶ: *Ἴντ' ἄναι τούτα τα μιλεῖς κι ὁ νοὺς σου πῶς τὰ βάνει, | που τα ἴβρε αὐτάνα ἡ γλῶσσα σου ὁπού μ' ἀναθιβάνει*; (Γ' 1413-1414).

Ἐρωφίλης, τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ τῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Βαλαωρίτου ἢ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι γλῶσσα καθαρῶς δημοτικὴ καὶ ποιητικὴ, οὐδέποτε εἰς συγγραφεὺς χρησιμεύσασα, δύναται νὰ ἔχει ἀριθμὸν λέξεων τριπλάσιόν της ἀγγλικῆς ἢ τῆς γαλλικῆς».¹ Ἡ κριτικὴ ἀφορὰ τὸν υπερβολικὸν Βερναρδάκη, ὁ ὁποῖος ἀναφερόταν σε ἑκατὸν δέκα χιλιάδες λέξεις τῆς δημοτικῆς καὶ μιλοῦσε γιὰ τὴν πλουσιότερη γλῶσσα.²

Ὁ οξυδερκὴς κριτικὸς Ροῖδης επιχειρεῖ νὰ βάλει σε τάξιν βιαστικὰς προσεγγίσεις σε τέτοιου εἴδους ζητήματα. Γι' αὐτὸν εἶναι ἀτοπες οἱ συγκρίσεις με ἄλλες ἐθνικὰς γλώσσας, ὁ πλοῦτος τῶν ὁποίων εἶναι μεγάλος, καθὼς στηρίζονται σε πληρέστερα καὶ ἐδραιωμένα λογοτεχνικά *corpora*: ἀπὸ τὴν κανονικοποίηση τῶν τελευταίων προκύπτει μιὰ πλούσια γλῶσσα. Ἀντίθετα, κατὰ τὸν Ροῖδην, ὁ ἐξοβελισμὸς τῶν διαλέκτων καὶ τῆς ἀπλῆς γλώσσας ἐν γένει, ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸν 18^ο καὶ 19^ο αἰῶνα ἀπὸ μεγάλο μέρος τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης, λειτούργησε ἀνασταλτικὰ ὡς πρὸς τὸν πλουτισμὸν καὶ τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς. Ἡ δήλωση ὅτι κανένας συγγραφεὺς δὲν στηρίχθηκε στὴ δημοτικὴ γλῶσσα τῶν κρητικῶν ἔργων, εἶναι υπερβολικὴ καὶ σχηματικὴ, ἀλλὰ ἀναμενόμενη, στὸ πλαίσιο τοῦ πολεμικοῦ λόγου· ἀρθρωμένο ἀπὸ ἓνα διανοούμενο ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ κανονικοποιήσῃ τὴν ἀλλαγὴ παραδείγματος ποὺ συντελεῖται τὴ δεκαετία τοῦ 1890 στὸ γλωσσικὸ καὶ κατ' ἐπέκταση ποιητικὸ δίκτυο λόγου.

Στὸ ἴδιον ζήτημα ἐπανέρχεται σε συνέντευξή του στὸν Δ. Χατζόπουλο (Μποέμ), τὸ 1893, ἐνῶ τὰ *Εἶδωλα* εἶχαν πάρει τὸν δρόμον γιὰ τὸ τυπογραφεῖο:

«Εἶναι κρίμα νὰ ἔχωμεν τὴν ὠραιότεραν δημοτικὴν γλῶσσαν τοῦ κόσμου, καὶ νὰ μὴν τὴν καλλιεργῶμεν, νὰ τὴν σπουδάζωμεν, νὰ τὴν περιφρονῶμεν. [...]. Πῶς νὰ τὴν σπουδάσωμεν, ἀφοῦ δὲν ἔχομεν βιβλία, δὲν ἔχομεν γραμματικὰς, δὲν ὑπάρχουν λεξικά καὶ λεγόμεθα κάτοχοί τῆς δημοτικῆς χωρὶς νὰ τὴν γνωρίζωμεν. [...]. Ποιὸς συγγραφεὺς διαβάζει τὸν Ἐρωτόκριτον, ποιὸς φυλλογυρίζει τὴν Ἐρωφίλην; Κανεῖς, κανεῖς! Ποιὸς ἐπούδασε τὴν κρητικὴν δημῶδη μέχρι τοῦδε; κανεῖς ἕως ὅτου τὴν ἀφήσαμεν καὶ διεφθάρη πλέον, τώρα δὲ δὲν μᾶς ὑπολείπεται παρὰ ἡ δημῶδης τῆς Ἠλείρου. [...]. Ὡστε σας συμβουλεύω, ἂν θέλετε νὰ σπουδάσητε τὴν δημοτικὴν σας γλῶσσαν φιλολογικῶς, πηγαίνετε εἰς τὴν Γαλλίαν, τὴν Γερμανίαν, σὰς τὸ λέγω με ἐντροπήν μου, ἐκεῖ ὑπάρχουν δέκα, εἴκοσι σοφοί, καθηγηταί, ὅπου σπουδάζουν, ὅπου ἐργάζονται γραμματικῶς, ἀκαταπονήτως διὰ τὴν δημῶδη μας».³

Ὁ Ροῖδης παρουσιάζεται ὡς δυναμικὸς υποστηρικτὴς τῆς δημοτικῆς γλῶσσας καὶ ὅταν μιλάει γι' αὐτήν, ὁ *Ἐρωτόκριτος* καὶ ἡ *Ἐρωφίλη* ἀποτελοῦν τὰ ἰδανικότερα παραδείγματα. Δὲν κρύβει τὸν θαυμασμὸν του γιὰ τὴν κρητικὴν ποίησιν καὶ τὸ παράπρονό του ἔχει νὰ κάνει με δύο ἐλλείψεις: α) οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ἀκόμα καὶ στὰ 1890, δὲν ἔχουν μελετήσῃ ἐπαρκῶς τὴν κρητικὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν κρητικὴν διάλεκτον, σε ἀντίθεση με Γάλλους καὶ Γερμανοὺς ἐλληνοστῆς καὶ β) δὲν ἔχουν ἐκπονηθεῖ ἀκόμα ἰκανοποιητικὰς

¹ *Ἀπαντὰ Ροῖδην*, τ. Δ', σ. 248.

² Βλ. ὁ.π., σ. 248.

³ Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), «Παράρτημα», *Ἐμμανουὴλ Ροῖδης, Σκαλαθύρματα*, Ἀθήνα 1986, σ. 346-347. Νὰ εὐχαριστήσω ἐδῶ τὸν Ἀλέξη Πολίτη ποὺ μου ἐπεσήμανε τὴν συνέντευξιν.

τεχνικές εργασίες (Γραμματικές, Λεξικά) για τη συστηματοποίηση και μελέτη της δημοτικής γλώσσας. Ο μετακοραϊκός δημοτικιστής Ροΐδης δίνει μια ζωντανή εικόνα, χωρίς να λείπει η υπερβολή, της θέσης που κατέχουν τα κρητικά έργα στο χώρο της νεοελληνικής λογοσύνης. Αυτά τα έργα και η γλώσσα τους πρέπει να αποτελέσουν τον οδηγό για τη μελέτη της δημοτικής γλώσσας και την ανάδειξή της σε κύριο λογοτεχνικό γλωσσικό όργανο.

Στο ίδιο σκεπτικό ανταποκρίνεται η παρατήρησή του αναφορικά με την πολυσυζητημένη «ελληνικότητα» της γλώσσας των κρητικών έργων: «Εἰς τὴν μακροτέραν τῆς *Ἰλιάδος* ἐποποιίαν τοῦ Κορνάρου οὔτε πενήντα ἡδυνήθημεν νὰ σημειώσωμεν ξένας λέξεις ἢ κὰν τόσας εἰς τὴν Ἑρωφίλην. Καὶ ἑκατονταπλάσια ὅμως ἂν ἦσαν, οὐδόλως ἐξ αὐτῶν θὰ ἐκινδύνευε τῶν ποιημάτων τούτων ὁ ἑλληνισμός, ἀφοῦ τὰς γλώσσας διακρίνει τῆς κλίσεως καὶ οὐχὶ τοῦ λεξικοῦ ἢ ἐνότητος».¹ Ταυτιζόμενος με τις απόψεις Κοραή-Βασιλείου, ο Ροΐδης απορρίπτει τέτοια ερωτήματα και αναζητήσεις ως αδόκιμα στο χώρο της λογοτεχνίας: μια πράξη που συνάδει με την προωθημένη, για την ελληνική λογοσύνη της εποχής, κριτική σκέψη του Ροΐδη.

Ως επιστέγασμα της σχέσης του με την κρητική λογοτεχνία, ο Ροΐδης, ἑμμεσα, συμβουλεύει τους λογοτέχνες που συγγράφουν στη δημοτική να ανατρέχουν κυρίως στα κρητικά έργα, και σε άλλα δημώδη, καθώς αυτή είναι η γλωσσική πηγή από την οποία πρέπει να αντλήσουν υλικό. Η παρατήρησή του είναι εξαιρετικά εύστοχη:

«Πάντες τῶντοι περιωρίσθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὸ δυνάμενον νὰ ὀνομασθῆ κλασικὸν ἰδίωμα τοῦ κλέφτικου ἄσματος, ζητήσαντες νὰ ἀναπληρώσωσι τὰ χάσματα αὐτοῦ διὰ μεταπλασμοῦ ἀρχαίων λέξεων ἢ δημιουργίας νέων λαϊκῶν, ἀντὶ ν' ἀνατρέξωσιν εἰς τὰ ἀνεπαρκῶς μελετηθέντα δημοτικὰ μνημεῖα καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, καὶ ἰδίως τῆς Κρήτης, τῆς Ρόδου, τῆς Χίου καὶ τῆς Κύπρου. Ἐκ τούτων οὐδ' αὐτὸς ὁ Ἑρωτόκριτος φαίνεται πολὺ χρησιμεύσας ὡς λέξεων ἀποθήκη καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἢ Ἑρωφίλη, ὁ Γύπαρις, ὁ Στάθης καὶ τ' ἄλλα δράματα τῶν Κρητῶν. Ἐν γένῃ δὲ ἢ ἐντύπωσις ἦν ἀπεκομίσασμεν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν δημοτικῶς στιχοιργούντων λογίων, εἶναι ὅτι δὲν ὠφελήθησαν ὅσον ἡδύνατο καὶ ὅσον ἔπρεπεν ἐκ τῆς γλωσσικῆς ὕλης, ἦν ἀπεταμίευσαν ὑπὲρ αὐτῶν ὁ Κοραῆς καὶ ἔπειτα ὁ Μαυροφρύδης, ὁ Σάθας, ὁ Λεγράνδ, ὁ Βάγνερ, ὁ Πίος,² ὁ Ζαμπέλιος, ὁ Σακκελάριος καὶ οἱ λοιποὶ δημοτικῶν μνημείων καὶ γλωσσαρίων ἐκδότης».³

Για τον Ροΐδη, η κοιτίδα της νεοελληνικής λογοτεχνικής γλώσσας βρίσκεται κυρίως στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Δεν είναι τυχαίο που το έργο κλείνει με παραδείγματα ξανά από τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*, ώστε να αποδειχθεί ότι η γλώσσα των κρητικών έργων δεν διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από τη σύγχρονη λογοτεχνική γλώσσα του καιρού του ή καλύτερα από τη σύγχρονη λογοτεχνική γλώσσα όπως θα έπρεπε να είναι. Ωστόσο, το σύνθημα πρόβλημα παραμένει: οι εκδόσεις του *Ερωτόκριτου*, στις

¹ *Ἀπαντα Ροΐδη*, τ. Δ', σ. 266-267.

² Δυστυχώς δεν έχω καταφέρει να εντοπίσω ποιος είναι αυτός ο «Πίος», στον οποίο αναφέρεται ο Ροΐδης.

³ Ο.π., *Ἀπαντα Ροΐδη*, τ. Δ', σ. 256.

οποίες παραπέμπουν οι λόγιοι της εποχής είναι οι βενετικές, με αποτέλεσμα οι παραπομπές να πραγματοποιούνται σε ένα εξαιρετικά φθαρμένο κείμενο. Επομένως, τέτοιες σχολαστικές προσεγγίσεις σε γλωσσικούς τύπους προς υποστήριξη μιας γλωσσικής θεωρίας και ιδεολογίας πέφτουν, πολλές φορές, στο κενό.

Ο Ροΐδης στον «Επίλογό» του επιδιώκει να αποδείξει τη συγγένεια μεταξύ της γλώσσας της κρητικής ποίησης της ακμής με εκείνης των Σούτσων, Ορφανίδη και Ζαλοκώστα, παραθέτοντας στίχους του *Ερωτόκριτου* και της *Ερωφίλης* (και του *Στάθη*).¹ Το εγχείρημα είναι εν μέρει προβληματικό λόγω του προαναφερθέντος προβλήματος σχετικά με την παραφθορά του κειμένου, ωστόσο αρκετοί τύποι σώζονται ορθοί. Η αδυναμία του εγχειρήματος έγκειται, επίσης, και στην αυστηρά γλωσσο-κεντρική και τυπολογική προσέγγιση, η οποία δεν επαρκεί για να αναδειχθούν συγγενείες ανάμεσα σε τόσο διαφορετικές ποιητικές παραδόσεις. Ο ίδιος σημειώνει μετά το πέρας της παράθεσης:

«Τὰς ἀνωτέρω συνεχεστάτας συμπτώσεις παραθέσαμεν, οὐχὶ βεβαίως πρὸς ταυτισμὸν τῆς δημοτικῆς γλώσσης τοῦ Κορνάρου καὶ τῆς τῶν πρεσβυτέρων ἡμῶν λογίων, ἀλλὰ μόνον ὡς ἐπαρκῆ ἀπόδειξιν, ὅτι τὴν μεταξύ τοῦ γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου βαθεῖαν καὶ ἀνυπέβλητον τάφρον δὲν ἔσκαψεν ὁ Κοραῖς εἰς ἐποχὴν πλάνης καὶ ἀγνοίας τῶν γλωσσικῶν νόμων, ἀλλ' οἱ σύγχρονοὶ τοῦ Μὰξ Μύλλερ, τοῦ Σλάιχερ καὶ τοῦ Οὐίθνεϋ ἀττικισταί».²

Εκτός από τον απολογητικό και διευκρινιστικό τόνο του παραπάνω παραδείγματος, φαίνεται πως ο Ροΐδης τοποθετεί τη γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας πιο κοντά στον προφορικό λόγο, παρά στον έντεχνο. Ο ζήλος του Ροΐδη να αποδείξει την αυτονομία επιβίωση τύπων που έχουν εγκαθιδρυθεί έτσι και αλλιώς μέσω της προφορικής χρήσης, της δημοφιλίας των αναγνωσμάτων και κυρίως της λογοτεχνικής-ποιητικής τυπολογίας, τον απομακρύνει από τον πολυκριτηριακό κριτικό του λόγο που συνήθως επέμενε σε ζητήματα αισθητικής και ύφους: η εμμονή στα γλωσσικά τον απομάκρυνε από την ποίηση, έστω και αν η τελευταία αποτελούσε το κύριο διακύβευμα.

¹ Ό.π., σ. 354-355. Παραθέτω τους στίχους που ερανίζει ο Ροΐδης από τις εκδόσεις που χρησιμοποιεί σε αντιπαραβολή με τις εκδόσεις Αλεξίου. Ερωτόκριτος: *Εγνώριζε το σφάλμα της κ' ο πόθος την ενίκα > κ' εγνώριζε το σφάλμα της, μα ο πόθος την ενίκα* (Α 1610), *Να ιδής ό,τι δεν έπραξες ούτε ήκουσες ακόμη > να δης ό,τι δεν ήπραξες ούδ' ήκουσες ακόμη* (Α 1240), *Δεν ήτο τούτο αναλαμπή του πόθου θυγατέρα > Δεν ήτο τούτ' η αναλαμπή του πόθου, θυγατέρα* (Γ 459), *Δεν έχει ο νους μου βάσανα, ο λογισμός μου πάθη > Δεν έχει ο νους σου βάσανα κι ο λογισμός σου πάθη* (Δ 152), *Την γνώμην και την όρεξιν πάραντα την αλλάσσει > Τη γνώμη και την όρεξη πάραντας την αλλάσσει* (Γ 1285), *Ο λογισμός της Αρετής ολίγον τον αφήνει > Κι ο λογισμός της Αρετής ολίγο τον αφήνει* (Δ 1009), *Δεν έτρωγε, δεν έπινε, ουδέποτ' εκοιμάτο > Δεν ήτρωγε, δεν ήπινεν, ουδέ ποτέ εκοιμάτο* (Δ 835), *Και πώς να ζήσω δίχως σου στον χωρισμόν εκείνον > Και πώς να ζήσω δίχως σου στον ξορισμόν εκείνο* (Γ 1364). Ερωφίλη: *Έχει κλιτό(ν) το πρόσωπον την όψιν αλλαγμένη(ν) > κ' έχει κλιτό το πρόσωπο, την όψη του αλλαμένη* (Β 236), *Μοίρα κακή και αντίδικη, τυραννημένη Μοίρα > Μοίρα κακή κι αντίδικη, τυραννισμένη μοίρα* (Γ 9), *Την θέρμην έσβησα του νου μου τη μεγάλη > [...] τη θερμη του έσβηνα στο νου μου τη μεγάλη* (Γ 24).

² Ό.π., σ. 355.

Κρίνοντας τη συνολικότερη προσέγγισή του στα κρητικά έργα, έτσι όπως διαγράφεται στα *Είδωλα*, ο Ροΐδης δεν αναζητά μια εθνική γλώσσα, ούτε αναλώνεται σε παρόμοιες συλλογιστικές, πλήρως εξωφιλολογικές και εξωλογοτεχνικές. Αναζητά τη γλώσσα της σύγχρονης νεοελληνικής λογοτεχνίας και ευαγγελίζεται κάτι τέτοιο να πραγματοποιηθεί μακριά από τις εξωφιλολογικές κορώνες της παλαιότερης νεοελληνικής φιλολογικής κριτικής. Σε μια μακριά γραμμή από επιγόνους της κοραϊκής μεθοδολογίας, ο Ροΐδης είναι ο τελευταίος και φέρνει στο προσκήνιο, εν μέσω ενός νέου *querelle des anciennes et modernes* που κλιμακώθηκε ραγδαία τη δεκαετία του 1880, την επιταγή για μια νέα λογοτεχνική γλώσσα, δημοτική, η οποία θα στηρίζεται, κυρίως, στο *corpus* της κρητικής λογοτεχνίας της Αναγέννησης.

3.2. Για μια εξευγενισμένη δημοτική

Οι κυριότερες αντιδράσεις στα *Είδωλα* του Ροΐδη προήλθαν από τους μετριοπαθείς υποστηρικτές και μεταρρυθμιστές της δημοτικής γλώσσας Ιάκωβο Πολυλά, Γεώργιο Καλοσγούρο και Γεώργιο Χατζιδάκι. Ο πρώτος, ακραιφνώς σολωμιστής και καλός θεωρητικός της ποίησης και της μετάφρασης είχε ήδη πάρει θέση στο γλωσσικό με τη μελέτη του *Η φιλολογική μας γλώσσα* (1892).¹ Ο πολυεπίπεδος κριτικός λόγος του Πολυλά δεν μπορεί να εξετάσει το γλωσσικό ζήτημα ξέχωρα από την ποιητική του αποτύπωση: μέσα από την ποίηση γεννιέται η γλώσσα. Γι' αυτό και η αρχή της μελέτης αφορά την αποτυχία των ποιητικών διαγωνισμών σχετικά με τον κριτικό λόγο που αρθρώθηκε περί ποίησης:

«Ό καλλιτέχνης, καί προπάντων ό έργάτης τής καθολικωτέρας τῶν ώραίων τεχνῶν, ό ποιητής, θέλει ν' άντικρύση τήν ψυχήν τής κοινωνίας όλοκλήρου, ν' άντηχήση πρὸς συμαθῆς εἰς αὐτόν στοιχείον, καί μόνον ὅταν αὐτοῦ πολλᾶς καρδίας ἐτάραξε καί πολλά πνεύματα ἠλέκτρισε τὸ καλλιτέχνημά του, ἔρχεται ἡ κριτική, μὲ τὸ φῶς τής θεωρίας, καί μὲ τήν ὀδηγίαν τοῦ γενικοῦ αἰσθήματος, νὰ εὔρη καί νὰ ἀναλύσῃ τὰς ἀρετὰς καί τὰς ἐλλείψεις».²

Ο κριτικός ιδεαλισμός του Πολυλά τοποθετεί τον ποιητή στην κορυφή της δημιουργικής διαδικασίας, και επομένως τού αποδίδονται τα απαραίτητα μεσσιανικά χαρακτηριστικά: ο ποιητής είναι ο κατεξοχήν γλωσσικός ρυθμιστής. Παράλληλα, ο κριτικός λόγος του Πολυλά είναι μεθοδικός και φέρει πάνω του μια γερή θεωρητική αρματωσιά, με κυρίαρχο σημείο αναφοράς τον Humboldt.³ Επομένως, ο Πολυλάς αποδεικνύεται οξυδερκής κριτής της νεοελληνικής ποίησης. Για παράδειγμα, η εύστοχη σύγκριση της μετάφρασης του Ραγκαβή στην *Ελεύθερη Ιερουσαλήμ* του Tasso με την αντίστοιχη του Τυπάλδου, αναδεικνύει την ξεκάθαρη υπεροχή του δεύτερου έναντι του πρώτου.⁴

¹ *Η φιλολογική μας γλώσσα. Σκέψεις Ιακώβου Πολυλά*, Εν Αθήναις 1892. Βλ. *Πολυλάς Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1950, 246-305.

² *Πολυλάς Άπαντα*, σ. 246.

³ Βλ. κυρίως Δ. Πολυχρονάκης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιακώβου Πολυλά*, ό.π., σ. 269-299.

⁴ Βλ. *Πολυλάς Άπαντα*, σ. 278-281.

Ο Σολωμός και οι επίγονοί αποτελούν τον πυρήνα του ποιητικού κανόνα του Πολυλά, κυρίως διότι προσπάθησαν να εξευγενίσουν τη δημοτική γλώσσα. Η δημοτική γλώσσα, κατά τον Πολυλά, όταν δεν φιλτραριστεί μέσα από την προσωπική διάνοια του Ποιητή και παρουσιαστεί εξιδανικευμένη, παραμένει απλώς ένα ακατέργαστο διαμάντι ένας εν δυνάμει πολύτιμος λίθος που περιμένει τον εργάτη του. Όμως η ιδανική δημοτική γλώσσα που υποστηρίζει ο Πολυλάς, δεν θα είναι ένα κατασκευασμένο σύστημα λιγοστών λογίων που θα επιβληθεί στον λαό· θα προκύψει από την αρμονική συνύπαρξη λαού και λογίων, καθώς το κυριότερο χαρακτηριστικό της ιδανικής αυτής γλώσσας είναι ότι είναι «αυτομόρφωτη». Κατά τον Πολυχρονάκη: «Ο γλωσσικός μέσος όρος δεν είναι κάτι που μπορεί να μεθοδευτεί εκ των προτέρων αλλά μόνο να αποκαλυφθεί εκ των υστέρων».¹

Επομένως, η διαφωνία με τη γλωσσική πρόταση του Ροΐδη φαντάζει αυτονόητη. Στις 10 και 11 Μαΐου του 1893 ο Πολυλάς δημοσιεύει στην *Εφημερίδα* του Κορομηλά, με τίτλο *Τα Είδωλα*, μια σκληρή κριτική στο έργο του Ροΐδη.² Όπως παρατηρεί ο Μαστροδημήτρης: «Η θεωρητική λύση του συγγραφέα των *Ειδώλων* [...], είναι κατά τον Πολυλά άκριτα *ριζοσπαστική*. Δηλαδή, κατά τον Επτανήσιο λόγιο, η λαϊκή γλώσσα είναι ακραία μορφή γλώσσας, δεν ανταποκρίνεται στο κοινό γλωσσικό αίσθημα και δεν μπορεί ούτε πρέπει να καθιερωθεί και στον γραπτό λόγο».³ Είναι σωστή η παρατήρηση, καθώς ο Πολυλάς στο σύντομο αυτό κείμενό του εμμένει στη χρήση του επιθέτου «ριζοσπαστικός» για τη θεωρία του Ροΐδη.⁴ Για τον Πολυλά, ο Βερναρδάκης και ο Ροΐδης αποδεικνύονται πιο ακραίοι από «δημοτικιστές της μέσης οδού», όπως τους αποκάλεσε ο Πολυχρονάκης.⁵ Για τους Βερναρδάκη και Ροΐδη θα προτιμούσα τον όρο «μετακοραϊκοί», καθώς ναι μεν εκκινούν από τη μεθοδολογική προσέγγιση του Κοραή στη δημώδη και κρητική λογοτεχνία, αλλά δεν υποστηρίζουν την επέμβαση για «καθαρισμό» στη γλώσσα των κειμένων αυτών. Αντίθετα, προτείνουν την άντληση στοιχείων από αυτήν και σε συνδυασμό με την υπάρχουσα γλωσσική δημοτική παράδοση στην ιδανική μίξη· δεν υποστηρίζουν μίαν επεμβατική-διορθωτική προσέγγιση στην παλαιότερη νεοελληνική δημοτική γλώσσα. Οι Πολυλάς και Καλοσγούρος, ωστόσο, εκφράζουν μια διαφορετική «μέση οδό», οδηγημένη από τη θεωρία του «αυτομόρφωτου» της γλώσσας και της παράλληλης αλλά διακριτικής επέμβασης μιας φωτισμένης λογιόσύνης. Επομένως, ίσως θα ήταν συνεπέστερο να κάνουμε λόγο για δύο διαφορετικές και συγκρουόμενες, τελικά, «κεντρώες» γλωσσικές θεωρίες.

¹ Δ. Πολυχρονάκης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά*, ό.π., σ. 296.

² Βλ. ό.π., σ. 516 και το κείμενο στις σελίδες σ. 308-321 με τον τίτλο «Κριτική των *Ειδώλων* του Ροΐδη». Δυστυχώς δεν μπόρεσα να εντοπίσω το φύλλο της *Εφημερίδας* της συγκεκριμένης ημερομηνίας, καθώς δεν υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, όπου μπορεί να βρεθεί μεγάλο μέρος του συνόλου της *Εφημερίδας*.

³ Παναγιώτης Μαστροδημήτρης, «Ο Ιάκωβος Πολυλάς ως κριτικός των *Ειδώλων* του Εμμανουήλ Ροΐδη», *Φιλερήμου Αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*, Ρόδος 1997, σ. 363.

⁴ Βλ. *Πολυλάς Άπαντα*, σ. 315.

⁵ Δ. Πολυχρονάκης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά*, ό.π., σ. 291.

Είναι εύκολο να διακρίνει κανείς την ισχυρή αντίθεση που διέπει τη θεωρία του Πολυλά. Η έννοια του «αυτομόρφωτου» της γλώσσας αναιρείται από την επέμβαση της φωτισμένης λογιουσύνης και του ποιητή-γλωσσικού ρεφορμιστή, που στην περίπτωση του Πολυλά, είναι ο Σολωμός. Ο Πολυλάς ασπάζεται τη «βαβελική θεωρία» για τις διαλέκτους και φοβάται την άκριτη χρήση λαϊκών τύπων, χωρίς να προϋποθέτει την επικύρωση της λογιουσύνης προτείνει τη μετριοπαθή λύση της παράλληλης χρήσης «προγονικών μας λέξεων» με «όλους άδιακρίτως τούς τύπους καί τήν κλίσην τῆς λαϊκῆς γλώσσης».¹ Η αντίφαση αυτή, δηλαδή η πίστη του Πολυλά στην επέμβαση του φωτισμένου ρεφορμιστή στη δημοτική γλώσσα και του «αυτομόρφωτου», γίνεται εμφανέστερη όταν στη *Φιλολογική μας γλώσσα* σχολιάζει τη γλώσσα των κρητικών έργων.

Ο Πολυλάς θαύμαζε τη γλώσσα και την ποιητικότητα των λαϊκών δημιουργημάτων και των έργων της Κρητικής Αναγέννησης. Ωστόσο, τα corpora αυτά δεν ήταν ικανά από μόνα τους να διαμορφώσουν εθνική λογοτεχνική γλώσσα. Σημειώνει για τα δημοτικά τραγούδια: «Ἀραιά, κι ἐδώ, κι ἐκεῖ, ἀναφαινόμενα ἀκτινοβολήματα τῆς φαντασίας τοῦ λαοῦ δεν ἀρκοῦσαν νὰ καταδείξουν τὸν προορισμὸν τῆς γλώσσης».² Ενώ για τα κρητικά έργα γράφει:

«Δὲν θὰ ἀναλύσωμεν ἐδῶ τὴν ἀξίαν τῶν ποιητῶν της μεσαιωνικῆς ἐποχῆς μας, ὅταν ἐγεννήθη καὶ ἀρκετὸν καιρὸν ἄνθισε κι ἐβασίλευσε ἡ Κρητικὴ Σχολή, ὅπου πρωτεύει ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Κατὰ τὴν κρίσιν μας οἱ ποιηταὶ ἐκεῖνοι, ἂν καὶ ἐφάνερωσαν καὶ κάπως ἐξευγένισαν μέρος τῆς εὐρισκομένης γλωσσικῆς ὕλης, οὐδὲ κὰν ἰδέαν εἶχαν τῆς Τέχνης, ὥστε εἰς τὰ ποιήματα τῶν ἢ γλώσσα μόλις σηκώνεται ἀπὸ τὴν στοιχειώδη κατάστασιν, καὶ εἶναι ἰδιωματικῆ».³

Η σολωμική «κατακόρυφη ανύψωση» είναι το βασικότερο κριτικό εργαλείο του Πολυλά, όταν προσεγγίζει τη νεοελληνική ποιητική γλώσσα. Κατά τον Πολυλά, τα κρητικά έργα δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν τον ιδιωματικό χαρακτήρα σε γλωσσικό επίπεδο, και κάτι τέτοιο τα καθιστά ακατάλληλα να ενταχθούν στο εθνικό ποιητικό corpus. Ακόμα και ο Βηλαράς ή ο Χριστόπουλος, οι οποίοι, μαζί με τον Σολωμό, αποτελούν τους «τρεις γενάρχες της εθνικής φιλολογίας μας»⁴, ενέταξαν «το χυδαίον» μες στην ποιητική τους γλώσσα, καθώς δεν κατάφεραν να εξοβελίσουν το ιδιωματικό στοιχείο του γενέθλιου τόπου τους, τα Γιάννενα και η Κωνσταντινούπολη αντίστοιχα.⁵ Οποιαδήποτε ευαγγελιζόμενη γλωσσική ομοιογένεια προϋποθέτει τον εξοβελισμό της διαφορετικότητας και της ιδιαιτερότητας ο εξοβελισμός των διαλέκτων αποτελούσε μια ιδανική λύση.⁶ Μόνο ο Σολωμός, κατά τον Πολυλά, καταφέρνει να υψωθεί και να

¹ *Πολυλάς Άπαντα*, σ. 317.

² *Ό.π.*, σ. 289.

³ *Ό.π.*, σ. 290.

⁴ *Ό.π.*, σ. 290.

⁵ *Βλ. ό.π.*, σ. 290-291.

⁶ Για το φαινόμενο αυτό στη γερμανική λογοτεχνία και γλωσσολογία των αρχών του 19^{ου} αιώνα βλ. Kittler *Discourse Networks*, ιδιαίτερα σ. 35-36.

παραδώσει αληθινή ποιητική γλώσσα, καθώς «αί ιδιωματικά διαφοραὶ καὶ αὶ τοπικαὶ ἰδιοτροπίαὶ ἢ συγχωνεύονται ἢ παντάπασιν ἐξαφανίζονται, ὥστε προετοιμάζεται ζύμη εὐγενεστέρα εἰς τὸν καλλιτέχνην».¹

Την ἴδια ἀποψη περί δημοτικής γλώσσας ασπάζεται και ο Καλοσγούρος στο ἔργο του *Κριτικά Παρατηρήσεις*,² όπου θεωρητικοποιεῖται περαιτέρω το γλωσσικό σύστημα του Πολυλά, ενώ παράλληλα γίνεται ἀκόμα πιο ξεκάθαρη ἡ πίστη των Πολυλά-Καλοσγούρου σε ἕναν πυρήνα λογιουσύνης, μέσω του οποίου θα ἐξιδανικευόταν ἡ δημοτική γλώσσα. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀκούγεται ἀρκετὰ «κοραϊκὴ», ωστόσο μια διευκρίνιση του Καλοσγούρου ἀποβαίνει κρίσιμη ὡς προς τὴν επιβεβαίωση τῆς ἀπόστασης που χωρίζει τὶς δύο θεωρίες: ἡ ἐλίτ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ λαὸ και ἀνήκει ὀργανικά σε αὐτόν. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς προβάλλει και τὰ πολιτικά συμφραζόμενα του γλωσσικοῦ ζητήματος. Οἱ ἐκλεκτοὶ λόγιοι-διδάσκαλοι δεν θα εἶναι κλεισμένοι στον πύργο τῆς ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, παρά θα ἀνήκουν ὀργανικά στις τάξεις του λαοῦ· του ρομαντικοῦ αὐτοῦ ιδεολογήματος που ἡ διανόηση ἐφεύρε και ὀνόμασε «λαό». Κρίνοντας τὴν ἀκραία ψυχαρικὴ θεωρία, ὁ Καλοσγούρος σημειώνει:

«[...] λησμονεῖ [ἡ ψυχαρικὴ θεωρία] ὅτι ἡ φιλολογικὴ διαμόρφωσις εἶναι οὐσιωδῶς ἐργασία στηριζομένη οὐχὶ ἀπλῶς ἐπὶ τῆς βάσεως τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ ἰδίου λεγομένου λαοῦ, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τοῦ ἐκλεκτοῦ μέρους τούτου, τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν εὐπαιδευτον τάξιν καὶ δικαιουμένου οὐχ ἦττον νὰ καλῆται λαὸς καὶ μάλιστα κατ' ἔννοιαν ἀνωτέραν. [...]. Ἡ κοινὴ αὕτη γλώσσα, ἐπιλέγει ὁ συγγραφεὺς, διαμορφοῦται εὐχερέστερον ὅπου ὑπάρχει κέντρον παιδείσεως. Τοιοῦτο κέντρον ἐξέλιπε δυστυχῶς παρ' ἡμῖν, ἀλλ' ἡ ἐξέγερσις τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἡ ἀναζητήσις νέων στοιχείων, ἡ ἀνάδειξις μερίδος ἐκλεκτῆς του Ἑλληνικοῦ λαοῦ ὀργώσης πρὸς τὴν πρόοδον καὶ ἐχούσης διὰ τοῦτο δίκαιαν ἀξίωσιν νὰ διαμορφώσῃ τὴν γλώσσαν, εἶναι πράγματα, ἅτινα πρὸ πολλοῦ ἐγένοντο καὶ γίνονται παρ' ἡμῖν. Ἴδιον τῆς ἐκλεκτῆς ταύτης μερίδος εἶναι, ὡς πανταχοῦ συνέβη, νὰ συγκεράσῃ τὰ ἀναγκαίως εἰσρεύσαντα νέα γλωσσικὰ στοιχεῖα μετὰ τοῦ ἄνθους τοῦ ἀρχικοῦ, ἀποβάλλουσα ὅ,τι εἶναι ἀνάξιόν τοῦ ἐξηυγενισμένου αὐτῆς αἰσθήματος καὶ ἀποτελοῦσα νέον σύνθετον καὶ πλουσιώτερον ὄλον».³

Για τὸν Καλοσγούρο τέτοιοι ἐκλεκτοὶ λόγιοι, βγαλμένοι ἀπὸ τὰ σπλάχνα του λαοῦ, εἶναι ὁ Σολωμὸς ἀλλὰ και ὁ ἴδιος ὁ Πολυλάς, τὸ μεταφραστικὸ ἔργο του οποίου, ἰδιαιτέρα στην *Τρικυμῖα* του Shakespeare και τὴν *Ὀδύσεια*, ὁ Καλοσγούρος ἐπαινεῖ.

Μέσα σε αὐτό, τὸ κάπως ἀντιφατικὸ, θεωρητικὸ πλαίσιο οἱ δύο Ἐπτανήσιοι ἀπορρίπτουν τὴν πρωτόλεια γλώσσα των κρητικῶν ἔργων ὡς μὴ ἰδανικὴ για τὴν παροντικὴ και μελλοντικὴ ἐθνικὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα, χωρὶς ὡστόσο να παραγνωρίζουν τὶς ἀρετὲς τῆς. Ὁ Καλοσγούρος ὀνομάζει «αφελῆ» τὴ δημοτικὴ γλώσσα

¹ Πολυλάς *Ἄπαντα*, σ. 291.

² Γ. Καλοσγούρος, *Κριτικά Παρατηρήσεις περί τῆς μεταφράσεως του Ἀμλέτου (Ι. Πολυλά)*, Ἐν Ἀθήναις 1891 (ἀνατύπωσις ἐκ του ΙΓ' τόμου του *Παρνασσοῦ*). Πλέον βλ. «Κριτικά Παρατηρήσεις» ὡς Ἐπίμετρο στο *Ἀμλέτος τραγωδία Σαικσπέιρου*, ἐπιμ.: Δημήτρης Πολυχρονάκης, Μάρα Γιαννῆ, Ἀθήνα 2008, σ. 295-351.

³ Ὁ.π., σ. 305-306.

των «δημοτικῶν ασμάτων και των πρώτων ημῖν ποιητῶν»,¹ ωστόσο αυτή δύναται να εἶναι μία από τις πηγές από την οποία θα ξεπηδήσει η αναμορφωμένη ποθούμενη λογοτεχνική γλώσσα:

«Ἐν αὐτοῖς ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν ἐνταῦθα μὲν αἰσθανόμεθα πνέουσιν τὴν Ἑλληνικωτάτην αὔραν τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων, ἐκεῖ δὲ τὸ γλυκὺ καὶ ἀνατολικώτατον αἶσθημα τῶν Κρητικῶν ποιητῶν, ἀλλαχοῦ δὲ τὴν ἡδεῖαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου μεγαλοπρέπειαν ἢ τὸ σεμνὸν καὶ διαφανές της ἀρχαιότητος κάλλος, καὶ τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀρμονικῶς πάντα συμπνέοντα ὅπως ἐκφράσωσιν ἐνιαίως τὸ ὑψηλὸν πάθος τῆς Ὀδυσσεΐας».²

Μέσα σε αυτήν τη θεολογία της δημοτικής γλώσσας, η οποία συνδέει ποιητικά το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον, τα κρητικά έργα, παραδόξως, αποπνέουν ένα «γλυκὺ και ανατολικώτατον αἶσθημα», κατά τον Καλοσγούρο, διατύπωση που μας βάζει σε σκέψεις. Το πιο πιθανό ερμηνευτικό σενάριο μάς φέρνει κοντά στις γλωσσικές θεωρίες του «ρομαντικώτατου» Tommaseo, τον οποίον ο Καλοσγούρος θεωρούσε πνευματικό του δάσκαλο,³ ιδιαίτερα ὅσον αφορά τα γλωσσικά, ὅπως ἄλλωστε και ο Τυπάλδος. Ἦδη στους *Σπινθήρες*, αποσπάσματα του οποίου εἶχε μεταφράσει ο Τυπάλδος, η ποιητική πένα του Tommaseo αποτυπώνει τη δημοτική νεοελληνική γλώσσα ως ένα ρομαντικό αισθητικό πρόταγμα: «Τὸ ποτάμι τῆς ἀλήθειας τρέχει μὲ ὄρμη, ἀλλὰ καθαρὸ. Πάρε ἀπὸ τὴν Ἀσίαν, ὡ Ἑλλάδα, μεγαλοπρέπειαν, τύπους καὶ χαριτωμένην ἐλαφρότητα ἀπὸ τοὺς ἐδικούς σου καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς».⁴ Για τον Καλοσγούρο, τα κρητικά έργα εἶναι γνήσια τέκνα του υποτιθέμενου αὐτοῦ διφυοῦς χαρακτήρα της νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας, κατά τον Tommaseo.

Ανυπόκριτος εἶναι και ο θαυμασμός του Πολυλά για την ποιητική αξία των κρητικῶν ἔργων, παρόλο που η γλώσσα τους δεν εἶναι ἐξευγενισμένη. Καθὼς ο Ροῖδης στα *Εἶδωλα* αναφέρεται πολὺ συχνά στον *Ερωτόκριτο* ο Πολυλάς τον χτυπάει σε αὐτὸ το σημεῖο, για να προβάλλει την ανεπάρκεια του πρώτου. Το παρακάτω ἀπόσπασμα καταδεικνύει μια πιο προσεκτική προσέγγιση του Πολυλά στα γλωσσικά του ποιήματος, χωρίς να λείπουν οι παρανοήσεις. Παράλληλα, διαφαίνεται και η ἐκτίμησή του για το κρητικὸ ποίημα:

«Ἀναφέρει [ο Ροῖδης] λ.χ. ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο: *ὁ λογισμὸς τὴν Ἀρετὴν ὀλίγον τὴν ἀφήνει-δὲν ἔτρωγε, δὲν ἔπινε, οὐδέποτε ἔκοιμάτο-καὶ πὼς νὰ ζήσω δίχως σου ἔς τὸν χωρισμὸν ἐκείνον-τές ψιχαλίδες τοῦ νεροῦ*, ἐνῶ εἰς τὰς ὀπωσοῦν γνησίας ἐκδόσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου εὐρίσκομεν γραμμένα, σύμφωνα μὲ τὸ κρητικὸν ἰδίωμα: *ὀλίγο, ἤτρωγε, ἤπινε, δίχως σου, οὐδέ ποτέ τση (ποτέ τίς)*. Καὶ εἰς τοιαῦτα διορθωμένα κείμενα στηριζόμενος ὁ κ. Ροῖδης, ἔκαμε τὴ σπουδαίαν ἀνακάλυψιν, ὅτι ἡ κρητικὴ διάλεκτος ἔχει τὸ σύνθετον χρονικὸν ἐπίρρημα, οὐδέποτε. Εἰς παρόμοιαν ἀτυχίαν

¹ Ὁ.π., σ. 341.

² Ὁ.π., σ. 318.

³ Βλ. ἐνδεικτικὰ τη μετάφραση του Καλοσγούρου σε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του Tommaseo *Ἡ θανατικὴ καταδίκη ενός Ἰταλοῦ στην Κέρκυρα* (1855) (*Il supplizio d'un italiano in Corfù. esposizione e discussione*) στο «Γλῶσσα και Πολιτισμός», *Εστία*, τ. 36, ἀρ. 52 (1893), σ. 401-406.

⁴ Ι. Τυπάλδος, *Ποιήματα Διάφορα*, ὁ.π., σ. 185.

πρέπει να αποδώσωμεν τὴν ἀνακάλυψιν, ὅτι ὁ Ἑρωτόκριτος εἶναι μακροτέρα τῆς Ἰλιάδος ἐποποιία¹, καὶ ὅτι εἰς τὸ κρητικὸν ποίημα μόλις πενήτηντα ξένοι λέξεις ἀπαντῶνται, ἐνῶ –τὸ ὀρκιζόμεθα εἰς τὰς λευκὰς μας τρίχας– αὐτὰ βέβαια ὑπερβαίνουν τὰς πέντε ἑκατοντάδας καὶ τοῦτο σημειώνομεν μόνον χάριν ἀκριβείας, ὄχι διὰ τὴν ὀλιγοστεύσωμεν τὴν ἀξίαν ἐνὸς τῶν καλλιτέρων μνημείων τῆς λαϊκῆς μας γλώσσης».²

Οι παρατηρήσεις του Πολυλά εκκινούν από το αυτονόητο της χρήσης κακῶν εκδόσεων. Οι τύποι που αντιπροτείνει είναι οι σωστοί και καταδεικνύουν καλύτερη γνώση του κρητικῶν ιδιώματος αλλά και του ἴδιου τοῦ ποιήματος, κάτι που συνάδει και με τα κολακευτικά του λόγια για τὸ ποίημα. Ωστόσο και ο ἴδιος πέφτει θύμα τῶν κακῶν εκδόσεων και παραδίδει λάθος ἀριθμὸ στίχων για τὸν *Ερωτόκριτο*. Επιπλέον, δεν μπορεῖ να ἀποφύγει τὸν κοινὸ τὸπο της νεοελληνικῆς κριτικῆς ἀναφορικὰ με τὴν πληθώρα ξένων λέξεων τοῦ *Ερωτόκριτου* ἄλλωστε, ὅπως ἔχει ξεκαθαρίσει και στη *Φιλολογικὴ μας γλῶσσα*, ἡ γλῶσσα της κρητικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀκατάλληλη για τὴν ὑπὸ κατασκευὴ ἐθνικὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα.

Ἡ ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τοῦ Πολυλά εἶναι ἀμεση ἀπο τὸ ροιδικὸ στρατόπεδο και δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες στὸ *Ἄστυ*.³ Ο συντάκτης υπογράφει ὡς Στέφανος Στεφάνου⁴ και τὸ κείμενο εἶναι καμωμένο εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὁ ὁποῖος εἶναι νεαρὸς θαυμαστῆς τοῦ Ροῖδης, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ροῖδη.⁵ Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου ἀφορὰ στις ἀνασκευές τοῦ Πολυλά στα λεγόμενα τοῦ Ροῖδης για τὸν *Ερωτόκριτο*. Ο συντάκτης, δικαιολογημένα, ἐπικεντρώνεται στα ἀσαφῆ λεγόμενα τοῦ Πολυλά περὶ «γνήσιων εκδόσεων» τοῦ ποιήματος και κάνει λόγο για τις δύο πρώτες εκδόσεις τοῦ ποιήματος, ὁι ὁποῖες εἶναι δυσεῦρετες· σημειώνει για τὴν πρώτη μάλιστα ὅτι δεν μπορεῖ να βρεθῆ πουθενά.⁶ Και τα λεγόμενά του φανερώνομεν φιλολογικὴ συνέπεια για τὴν ἐκδοτικὴ παράδοση τοῦ *Ερωτόκριτου*, παρόλο που εἶναι πολὺ νωρὶς για τὴ νεοελληνικὴ λογοισύνη να πραγματευτῆ τα ζητήματα ἐκδοτικῆς τῶν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων. Δεν δέχεται τὸν ὄρο «διόρθωση» που χρησιμοποιεῖ ὁ Πολυλάς για τις ἀνατυπώσεις και

¹ Σημείωση Πολυλά: Ὁ Ἑρωτόκριτος περιέχει στίχους 10.762, ἢ δὲ Ἰλιάς (ἢ γνωστὴ τουλάχιστον) στίχους 15.690. Δὲν πιστεύομεν ὅ κ. Ροῖδης νὰ ἐννοῖ τὰ Ἑπύλλια (Lieden) τοῦ Lachmann.

² *Πολυλάς Ἄπαντα*, σ. 313.

³ *Τὸ Ἄστυ*, ἀρ. 920 (17-18 Ἰουνίου 1893), σ. 3-4 και ἀρ. 921 (18-19 Ἰουνίου 1893), σ. 3-4.

⁴ Δυστυχῶς δεν μπόρεσα να ἐντοπίσω ἀρκετὲς πληροφορίες για τὸν Στεφάνου, ὡστόσο πρέπει να ἦταν τα χρόνια ἐκεῖνα ἕνας ἀπὸ τοὺς πιο ἀνερχόμενους πεζογράφους της ἐποχῆς. Βλ. συνέντευξη τοῦ Στεφάνου στὸν Μπόεμ [Δημήτρης Χατζόπουλος], «Σύγχρονοι Ἕλληνες συγγραφεῖς. Στέφανος Στεφάνου», *Τὸ Ἄστυ* (6-7/4/1893). Βλ. και τὸ ἀρθρο τοῦ ἴδιου «Ἴβις», *Τὸ Ἄστυ* (29/11/1893). Γι' αὐτὲς τις ἐπισημάνσεις εὐχαριστῶ τὸν Ἀλέξη Πολίτη που μου τις ἔθεσε ὑπόψη. Ο Στεφάνου ἐγίνε ἀργότερα Γενικὸς Γραμματέας τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου και ἔδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον για τὸ ἀνάβασμα τῶν ἀρχαίων τραγωδιῶν. Βλ. Michalis Georgiou, «Modern Greek theatre and national cultural identity. The innovative performances of ancient Greek drama in the Nea Skini and the Royal Theatre (1901-1903)», *Ταυτότητες στὸν Ἑλληνικὸ Κόσμο (ἀπὸ τὸ 1204 ἕως σήμερον. Πρακτικὰ Δ' Ἑυρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* ὁ.π., τ. Ε', σ. 180.

⁵ Ο Βαλέτας συμπεραίνει ἀυθαίρετα πως ὁ συντάκτης εἶναι ὁ Ροῖδης. Βλ. *Πολυλάς Ἄπαντα*, σ. 516.

⁶ Μετὰ τὸν Γκινάκα χάνομε τα ἴχνη τοῦ βιβλίου, μέχρι που τὸ ἐντοπίζομε ξανά στα χέρια τοῦ Ἰωάννη Γενναδίου, ὅπως μας ἐνημερώνει ὁ Ξανθοῦδίδης στα 1915 πια. Βλ. Ξανθοῦδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. XX-XXI.

επισημαίνει: «Πᾶσαι αἱ ἔκτοτε γενόμεναι ἐν Βενετίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἀπλαῖ τῆς δευτέρας ταύτης ἐκδόσεως [1737] ἀνατυπώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἀναρίθμητα μὲν δύναται τὶς νὰ εὕρῃ τυπογραφικὰ σφάλματα καὶ ὀρθογραφικὴν ἀνωμαλίαν μεγάλιν, πρόθεσιν ὅμως διορθώσεως τοῦ κειμένου ἀπολύτως καμμίαν».¹

Ο συντάκτης δεν μπορεί να κατανοήσει πως η πρόθεση ενός μη καταρτισμένου επιμελητή να διορθώσει, κυρίως επειδή δεν καταλαβαίνει τι διαβάξει, προκαλεί εξίσου σημαντική παραφθορά στο κείμενο, με τις αβλεψίες και τα ορθογραφικά λάθη. Επιπλέον, η ιδέα πως όλες οι μεταγενέστερες εκδόσεις του *Ερωτόκριτου* βασίζονται σε ανατύπωση της δεύτερης, είναι μερικώς σωστή. Η διαφωνία συνεχίζεται για γλωσσικούς τύπους και καταλήξεις και κλείνει με επίκληση του συντάκτη στην αυθεντία του Γιάνναρη, αναφορικά με τις ξένες λέξεις του ποιήματος.² Ο συντάκτης της *Απάντησης* επιμένει στην ελληνικότητα της γλώσσας του *Ερωτόκριτου* οι συνειρμοί με τις διαμάχες Βασιλείου (Κοραή)-Γαζή και Κοραή-Κοδρικά για το ίδιο θέμα, με διαφορετικά, ωστόσο, συμφραζόμενα, είναι αναμενόμενοι.

Ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί ξανά το πεδίο σύγκρουσης δύο διαφορετικών γλωσσικών θεωριών, όπως και στα προεπαναστατικά χρόνια. Μόνο που εδώ η σύγκρουση δεν πραγματεύεται την ένταξη ή όχι του ποιήματος στην πολιτεία των λογίων· αυτό έχει πραγματοποιηθεί. Η σύγκρουση των μετα-κοραϊκών δημοτικιστών με τους μεταρρυθμιστές δημοτικιστές πραγματοποιείται εδώ με αφορμή το ερώτημα αν η γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας μπορεί να λειτουργήσει ως κύριο σημείο αναφοράς της εθνικής λογοτεχνικής γλώσσας των Ελλήνων.

Αρνητικά στο παραπάνω ερώτημα απαντά και ο ονομαστός γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζιδάκις. Μπορούμε να τον εντάξουμε στους μεταρρυθμιστές δημοτικιστές, καθώς θεωρεί πως η επιβολή της γλώσσας των κρητικών έργων ή των δημοτικών τραγουδιών θα ήταν αδόκιμη την εποχή εκείνη, ενώ υποστηρίζει τη λαλούμενη γλώσσα των «σαλονιών», μιας λόγιας ελίτ, που υπερασπίζεται, ωστόσο, τη δημοτική γλώσσα. Σημειώνει στα 1893: «Τὴν γλῶσσαν ταύτην τῶν αἰθουσῶν τῶν πόλεων ὀφείλου νὰ λάβουν οἱ παρ' ἡμῖν καλλιτέχναι ὡς βάσιν πρὸς συγγραφὴν καλλιτεχνικῶν ἔργων» και συνεχίζει πως: «ὁ κ. Καλοσγούρος καὶ ὁ κ. Πολυλάς εἶναι τῶν σωφρονεστάτων ὀπαδῶν τῆς λαλουμένης καὶ ἐναντίον τῆς καθαρευούσης, καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ ἀγωνίζονται δεξιῶς ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήεως τῆς λαλουμένης».³ Η μετριοπάθεια αυτή οδηγεί τον Χατζιδάκι σε έναν γλωσσικό ελιτισμό, ο οποίος αναλύεται ως γλωσσική επιβολή από τα πάνω προς στα κάτω (top-down), κάτι που οι Πολυλάς-Καλοσγούρος δεν θα δέχονταν, παρ' όλες τις αντιφάσεις της θεωρίας τους.

Επόμενη είναι και η ανασκευή του στα *Εἰδῶλα* του Ροῖδη, η οποία επικεντρώνεται σε θεωρητικά ζητήματα της γλωσσολογίας.⁴ Ο Χατζιδάκις ως καλός γνώστης της γλωσσολογικής επιστήμης της εποχής του μπορεί να αντικρούσει με ευκολία τις

¹ *Απαντα Ροῖδη*, τ. Δ', σ. 371.

² Βλ. ὁ.π., σ. 371-372.

³ Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, *Περὶ τοῦ Γλωσσικοῦ Ζητήματος ἐν Ἑλλάδι, μέρος δεύτερο*, Αθήνησιν 1893, σ. 40 και σ. 44.

⁴ Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, *Εἰδῶλων Κατάλυσις*, Αθήνησιν 1895.

θεωρητικές προσεγγίσεις του Ροΐδη, ο οποίος αν και γνώστης της σχετικής βιβλιογραφίας, δεν έχει το επιστημονικό εκτόπισμα του Χατζιδάκι στον χώρο. Θεωρεί εξαιρετικά ακραία τη γλωσσική πρόταση του Ψυχάρη, ενώ διαφωνεί και με τις προτάσεις του Ροΐδη και του Βερναρδάκη.

Για τη γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας έχει μιλήσει δέκα χρόνια πριν, στη *Μελέτη επί της Νέας Ελληνικής*,¹ με την οποία επιχειρεί να ανασκευάσει τον *Έλεγχο Ψευδοαττικισμού* του Βερναρδάκη. Κατά τον Χατζιδάκι, για να μπορεί να είναι δόκιμη μία γλώσσα, πρέπει να προηγηθούν καταστατικές εργασίες που θα την νομιμοποιήσουν: γραμματικές και λεξικογραφικές εργασίες, όπως και ένα ικανό λογοτεχνικό corpus που θα στηρίξει τη γλώσσα αυτή. Επιπλέον, βασική προϋπόθεση για την επιβίωση μιας γλώσσας ως δεσπόζουσας είναι η διάδοση των εργασιών αυτών. Επομένως, η γλώσσα των κρητικών έργων δεν θα μπορούσε να αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση της νέας ελληνικής γλώσσας, καθώς δεν πληρεί τις παραπάνω προϋποθέσεις:

«Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰς ἐρωτήσεις ταύτας εἶναι, ὅτι πρὸς τὴν δημιουργίαν λέξεων καὶ τὸν πλουτισμὸν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν εἰργάσθησαν κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα οἱ Κρήτες, ἀξίως λόγου, ἀλλ' ὅτι τὴν διάδοσιν καὶ γενίκευσιν τῶν ἐργασιῶν τῶν ἀνὰ πᾶν τὸ ἔθνος δὲν ἔλαβον καιρὸν νὰ ἐπιτελέσωσι. Διότι αἱ δειλαὶ Μοῦσαι ἔφυγον ἐνώπιόν τῆς φρικτῆς θεάς τῶν Τουρκικῶν ὄπλων. Δι' αὐτὸ ἡ δούλωσις τῆς Κρήτης ὡς πρὸς τὴν τύχην τῆς γλώσσης εἶναι γεγονός τοσοῦτον ἀξιοθρήνητον, ὥστε πρὸς μόνην τὴν ἄλωσιν τῆς Κώνστυ/πόλεως δύναται νὰ παραβληθῇ»²

Ὀστόσο, χωρίς να μπορούμε να παραβλέψουμε μια υπόνοια τοπικιστικής αίσθησης, ο Χατζιδάκις προβάλλει την προτίμησή του στη γλώσσα των έργων της Κρητικής Αναγέννησης. Παρόλο που θεωρεί αδύνατη την επιστροφή στη γλώσσα αυτή:

«Μετὰ τὴν βάσανον τῆς συνταγῆς παρατηροῦμεν, ὅτι ἂν αὐτὴ ἐδίδετο καὶ ἠκολουθεῖτο πρὸ 200 ἐτῶν ἢ καὶ ὀλιγωτέρον, θὰ εἴχομεν σήμερον γλώσσαν ἄλλην, ἣν ἡμεῖς ὁμολογοῦμεν, ὅτι θὰ προετιμῶμεν πολὺ τῆς παρούσης, καθ' ὅσον θὰ εἴχομεν πιθανώτατα γραπτὸν λόγον ὁποῖος ὁ ἐν τῇ Κρητικῇ Φιλολογίᾳ ἢ ἐν τοῖς δημοτικοῖς ἠμῶν ἄσμασιν. Ἀλλὰ σήμερον ἡ συμβουλή καὶ παραίνεσις αὐτὴ ἔρχεται πολὺ ἐξώρας».³

Ἡ προσέγγιση του Χατζιδάκι εἶναι ὀρθολογικὴ καὶ πραγματιστικὴ. Ὅσο και νὰ εκτιμᾶει τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα τῶν ἐργῶν τῆς Κρητικῆς Αναγέννησης, εἶναι ἀδύνατο νὰ παραδειγματιστεῖ κανεὶς στὴν κατασκευὴ τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς γλώσσας. Ἡ γλώσσα αὐτὴ, παρόλο που ἦταν σχετικὰ συστηματοποιημένη μέσω ἐνός σημαντικοῦ

¹ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι, *Μελέτη ἐπὶ τῆς Νέας Ελληνικῆς ἢ Βάσανος τοῦ ἐλέγχου τοῦ Ψευδοαττικισμού*, Ἐν Ἀθήναις 1884.

² Ὁ.π., σ. 82.

³ Ὁ.π., 91.

λογοτεχνικού corpus, δεν κατάφερε να καταστεί ως η δεσπόζουσα, λόγω της εξαφάνισης του πολιτισμού αυτού από τους Οθωμανούς.

3.3. Η Κρητική λογοτεχνία ως γλωσσικό και λογοτεχνικό παράδειγμα στους ριζοσπάστες δημοτικιστές

Ανάμεσα σε ριζοσπάστες και μεταρρυθμιστές βρίσκεται ο Νικόλαος Κονεμένος (1832-1907). Προάγγελος των ριζοσπαστών δημοτικιστών που θα ακολουθήσουν, δεν αγγίζει τα άκρα της ψυχαρικής γλωσσικής ιδεολογίας,¹ ωστόσο τα δύο έργα του για τη γλώσσα μέσα στη δεκαετία του 1870 είναι ενδεικτικά της φιλοδημοτικής τάσης που καλλιεργείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας αυτής.² Ο Κονεμένος δεν αποδέχεται τη θεωρία της εξευγενισμένης δημοτικής, όπως και καμία θεωρία που να υποστηρίζει την κανονιστική επέμβαση της λογοσύνης στη δημοτική γλώσσα. Σε γράμμα του στον καλό του φίλο Σταματέλο στις 20/12/1873 σημειώνει:

«Ο εύγενής άνθρωπος και ο μορφωμένος πρέπει να ξεχωρίζεται από εκείνον του ὄχλου και με την διαφορὰν τοῦ ὕφους και τῶν ιδεῶν, και ὄχι με την διαφορὰν τῆς γραμματικῆς και τῶν λέξεων. Ὑφος και ιδέαι εὐγενεῖς ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν, ἀλλὰ γραμματικὴ εὐγενής και λέξεις εὐγενεῖς δὲν ἔμπορεῖ νὰ ὑπάρχουν παρὰ εἰς τὴν φαντασίαν μας. [...]. Ἄς γράφῃ ὁ λόγιος ὅ,τι θέλει και ὅπως θέλει τοῦτο εἶν' ἀδιάφορον· τὴν γλῶσσαν ὅμως αὐτὸς δὲν δύναται νὰ τὴν μεταβάλῃ. Τὴν γλῶσσαν θὰ τὴν μεταβάλουν οἱ αἰῶνες βαθμηδὸν και ἡ μεγάλη πλειονότης· και θὰ τὴν μεταβάλουν ὄχι καθὼς ὁ λόγιος εἶχε προσχεδιάσει και εἶχε προμελετήσει, και ὄχι σύμφωνα με τὸ δεῖγμα και τοὺς κανόνας ὅπου αὐτὸς εἶχε δώσει, ἀλλὰ σύμφωνα με ὅλας τὰς διαφόρους περιστάσεις, παλαιὰς και νέας, ὅπου ἀπ' αὐτὰς θὰ περάσει ἡ γλῶσσα και θὰ περάσει τὸ ἔθνος».³

Οι απόψεις του φανερόνουν έναν οξυδερκή λόγο, ο οποίος στοχάζεται με βάση την κοινή λογική και κρατιέται μακριά από υψηλούς τόνους και γλωσσικούς πόθους. Ο ίδιος, εύστοχα, τοποθετεί την αλλαγή παραδείγματος του γλωσσικού και την επικράτηση της δημοτικής στον ποιητικό λόγο το 1872, όταν ο Βαλαωρίτης, τον οποίον και θαυμάζει, εκφωνεί το ποίημα *Ο Ανδριάς του αοιδήμου Γρηγορίου του Ε΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* στα αποκαλυπτήρια της προτομής του Πατριάρχη την 25^η Μαρτίου.⁴ Σημειώνει:

¹ Βλ. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Το «Ταξίδι» του Ψυχάρη (1888) κι η επίδρασή του στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1988, ανάτυπο από *Νέα Εστία*, τ. 123 (1988), σ. 820-840, ιδιαίτερα 4-7. Άλλωστε ο ίδιος ο Κονεμένος έχει σημειώσει πως η θεωρία του Ψυχάρη είναι ωφέλιμη, αν και υπερβολική. Βλ. «Τα δύο φιλολογικά ζητήματα», *Ἄπαντα Κονεμένου*, σ. 663-664.

² *Το ζήτημα της Γλώσσας* (1873), *Και πάλε περί της γλώσσας* (1875).

³ *Ἄπαντα Κονεμένου*, σ. 119-120 και σ. 123.

⁴ Για το ποίημα και τους λόγους που εκφωνήθηκαν από τον ποιητή και τους πανεπιστημιακούς την ημέρα εκείνη βλ. *Ο Ανδριάς του αοιδήμου Γρηγορίου του Ε΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτη*, [Αθήνα] 1872 και [Ευθυμίου Καστόρη], *Τα της τελετής των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του αοιδήμου Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄ γενομένης τη 25 Μαρτίου του 1872*, Εν Αθήναις 1872.

«Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Βαλαωρίτη δὲν γράφει πλέον κανένας στίχους σὲ γλῶσσα καθαρεύουσα. Μήτε τὰ ἐθνικὰ δημῶδη μας ἄσματα, ὅπου τόσο τὰ εἶχε ὑψώσει ὁ Fauriel καὶ ἄλλοι, μήτε τὰ ποιητικὰ ἀξιόλογα ἔργα τῆς Κρήτης, μήτε τὰ παραδείγματα καὶ οἱ παρακινήσεις τοῦ Χριστόπουλου, τοῦ Βηλαρᾶ, τοῦ Σολωμοῦ, καὶ ἄλλων, εἶχαν φέρεи τὸ ἀποτέλεσμα, ὅπου παραδόξως ἔχει φέρει ὁ Βαλαωρίτης μὲ τὰ δικά του ποιήματα, καὶ ἰδίως μὲ τὸν Ὑμνο του στὸν Πατριάρχη, ὅταν καὶ οἱ ἴδιοι Καθηγητάδες τοῦ ἔθνικοῦ μας Πανεπιστημίου, ἔπειτα ἀπὸ μίαν ἀπόδειξη τόσο τρανή, ὅπου εἶχαν λάβει, εἶχαν κηρύξει ἐπισημῶς, καὶ ἀπὸ καθέδρας, ὅπως γλῶσσα τῆς ποιήσεως τοῦ Ἑλλην. ἔθνους εἶναι μόνη ἡ δημοτικὴ».¹

Ο Κονεμένος διαβλέπει στην τελετή αυτή τη θεσμική αποδοχή της δημοτικής γλώσσας ως εθνικής ποιητικής γλώσσας. Η 25^η Μαρτίου 1872 είναι το οριακό σημείο² της θεσμοποίησης της δημοτικής, και μέσα από την παρατήρηση αυτή ο Κονεμένος προβάλλει ἔμμεσα και το λογοτεχνικό corpus που υποστηρίζει: είναι ο λογοτεχνικός κανόνας ὄλων των υποστηρικτῶν της δημοτικής, ἤδη ἀπὸ τα χρόνια του Ψαλῖδα: δημοτικά τραγούδια, κρητικὴ λογοτεχνία, Χριστόπουλος, Βηλαράς, Σολωμός και τώρα πια ο Βαλαωρίτης.

Μέσα ἀπὸ το ἔργο του *Και πάλε περὶ γλῶσσας* (1875) ἔχει ἤδη διαβλέψει την επικράτηση της δημοτικής στο δίκτυο της νεοελληνικῆς ποίησης. «Οἱ λογιώτατοι σήμερα» ἐπισημαίνει «εἶναι ἓνα σῶμα παραλυμένο, χωρὶς ἔνωση καὶ χωρὶς ἀρχηγό· ἓνα σῶμα ἀνάξιο ἵπου μήτε εἶναι μήτε μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πλέον στὴν κυβέρνηση τῶν Γραμμάτων τοῦ ἔθνους [...] ἢ μεταβολὴ εἶναι ἀρχινισμένη».³ Στὸ ἴδιο ἔργο, ο Κονεμένος ἐξισώνει την καλὴ ποίηση με αὐτὴν γραμμὴν σε ἀπλὴ γλῶσσα. Καὶ τα ἐνδεικτικότερα παράδειγμα ὑψηλῆς ποίησης εἶναι ο Κορνάρος καὶ ο Σολωμός:

«Ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ λίγοι ἄνθρωποι τοῦ ἔθνους ἵπου κατὰ καιροὺς εἶχαν δεῖξει λίγο ἢ πολὺ πνεῦμα καὶ αἴσθησι τοῦ ὠραίου, κι ἵπου μας ἔχουν ἀφήσει τίποτα καλὸ κι ἄξιο νὰ τὸ ἀναφέρουμε, ἀρχινώντας ἀπὸ τὸν Κορνάρο καὶ τελειώνοντας στὸν Σολομό, ἦταν ὅλοι φίλοι τῆς ἀπλῆς καὶ ἔγραψαν στὴν ἀπλή».⁴

Ο λογοτεχνικός κανόνας που προωθεί ο Κονεμένος εἶναι ἐκεῖνος των υποστηρικτῶν της δημοτικῆς γλῶσσας ἀπὸ τὸν Κορνάρο στὸν Σολωμό. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κονεμένου εἶναι, σε γενικὲς γραμμές, ὀρθές, καθὼς ἡ ἀλλαγὴ παραδείγματος εἶχε ἐπιτελεστεί, ἐνὼ τα κρητικὰ κείμενα, τις δεκαετίες 1870-1880 εἶχαν καταστεί τα δημοφιλέστερα νεοελληνικὰ κείμενα πρὸς φιλολογικὴ ἀποκατάσταση. Δεν εἶναι ἀνάξιο λόγου ὅτι ο

¹ «Τα δύο φιλολογικὰ ζητήματα», *Ἄπαντα Κονεμένου*, σ. 663.

² Βλ. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη (1888) καὶ ἡ ἐπίδρασή του στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, ὀ.π., σ. 8-9. Ἐπιπλέον, ὡς οριακό σημείο για την ἐθνικοποίηση τοῦ Βαλαωρίτη ἐρμηνεύει ο Γ. Παπαθεοδώρου τὴν τελετὴ αὐτὴ στὴ μελέτη τοῦ *Ρομαντικὰ Πεπρωμένα. Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ὡς «ἐθνικός ποιητής»*, Ἀθήνα 2009, ἰδιαίτερα σ. 82 καὶ 270-305.

³ Ν. Κονεμένος, *Και πάλε περὶ γλῶσσας*, Κέρκυρα 1875, σ. 25. Χρησιμοποῖω τὴν πρώτη ἐκδοσὴ καὶ ὄχι τὴν ἀνατύπωση τοῦ Βαλέτα στα *Ἄπαντα*, καθὼς Βαλέτας φαίνεται νὰ ἔχει κάνει παρεμβάσεις. Για παράδειγμα τὸ ὄνομα «Κορνάρος» ο Βαλέτας τὸ ἔχει ἀνατυπώσει ὡς «ο Βικέντιος Κορνάρος» τονισμένο (*Ἄπαντα Κονεμένου*, σ. 97.). Τέτοιες ἐπεμβάσεις ἀφοροῦν στὸ ὕφος τοῦ κειμένου το ὁποῖο καὶ παραποιούν.

⁴ Ὅ.π., σ. 19.

ορθολογισμός και η ψυχραιμία της προσέγγισης του Κονεμένου στο γλωσσικό ζήτημα, επικροτείται με έμφαση και από τον Krumbacher.¹

*

Σε αντίθεση με τους επιφυλακτικούς και ορθολογικούς μεταρρυθμιστές, τις δεκαετίες 1880-1890 ανδρώνεται και ξεκινά την πορεία προς την αυτογνωσία της μια άλλη τάση μια τάση που αναβιώνει το μαχητικό, υψηλόφωνο λόγο των πρώτων δημοτικιστών του Ηπειρώτικου Διαφωτισμού. Πρόκειται για την τάση που ηγείται ο Γιάννης Ψυχάρης, διάδοχος του Legrand στην École Nationale des Langues Orientales, και ο συνοδοιπόρος του Κωστής Παλαμάς. Οι δύο αυτοί άνδρες είναι οι κύριοι υπεύθυνοι για την κανονικοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας στα δίκτυα της νεοελληνικής ποίησης και, κυρίως, της λογοτεχνικής ιστορίας. Εκμεταλλεύονται δημιουργικά την παράδοση των Ελλήνων και Ευρωπαίων λογίων που υποστήριξε και ανέδειξε την νεοελληνική ποιητική παράδοση της απλής γλώσσας, μέχρι τις μέρες τους και μέσω του πολυδιάστατου και ογκώδους έργου τους, η κρητική λογοτεχνία καθίσταται κεντρικό ζήτημα στο δίκτυο λόγου της νεοελληνικής κριτικής.

Ο Ψυχάρης, «περισσότερο ποιητική ψυχή παρά επιστήμονας»,² αποτελεί την ηγετική φυσιογνωμία των δημοτικιστών του τέλους του 19^{ου} αιώνα, ενώ η πληθωρική προσωπικότητά του και ο υψηλός τόνος του λόγου του μόνο με του Ψαλίδα μπορεί να συγκριθεί. Σκοπός της ζωής του, η «Ιδέα»,³ η επικράτηση δηλαδή της καθαρής⁴ δημοτικής γλώσσας ως γλώσσας λογοτεχνικής και εθνικής. Άλλωστε, ο Ψυχάρης βλέπει τον Βηλαρά, τον υλοποιητή της ψαλιδικής γλωσσικής ιδεολογίας, ως ιδεολογικό του πρόγονο⁵ όχι μόνο ως οπαδό της «Ιδέας», αλλά ως αρχηγό.⁶ Η ουσιαστική του διαφορά

¹ Κ. Krumbacher-Γ. Χατζιδάκις, *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής*, ό.π., σ. 65: «Είναι αξιοθαύμαστον, πόσον βαθέως ό συγγραφεύς, άν και ήτο άγευστος πάσης γλωσσολογικής μορφώσεως, μόνον διά τής ίδιας ύγιους ανθρωπίνης διανοίας και διά τοῦ ίδιου φυσικοῦ γλωσσικοῦ αἰσθήματος εἰσεχώρησεν εἰς τήν οὐσίαν τοῦ ζητήματος και πόσον εὐστόχως προέλαβε τήν πρακτικὴν λύσιν».

² Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «Ο Ψυχάρης και το γλωσσικό ζήτημα», *Νέα Εστία*, έτος Γ', τχ. 70 (15/11/1929), σ. 953.

³ Πρβλ. τα γράμματα του Ψυχάρη στον Αργύρη Εφταλιώτη, *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, Ι. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία. 716 γράμματα (1890-1923)*, επιμ.: Σταμ. Κ. Καρατζάς, Ερατ. Γ. Καψωμένος και ερευνητική ομάδα, τ. Α', Ιωάννινα 1998, σ. 372 αρ. 331 (14/07/1901) και σ. 376, αρ. 333 (25/07/1901), όπου αναφέρεται στον γλωσσικό τους αγώνα ως «Ιδέα». Βλ. και Ρέα Δελβερούδη, «Ο Ψυχάρης, η γλωσσολογία, η *Ιδέα*», *Ο Ψυχάρης και η Εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 83-98.

⁴ Ο Αλυσανδράτος σημειώνει επ' αυτού: «Οι βασικές αρχές του συγγραφέα του *Ταξιδιού*, που καθόρισαν και όλη του δράση, λογοτεχνική και πολεμική, ήταν ότι η γραμματική της δημοτικής έπρεπε να μείνει καθαρή, χωρίς καμία παραχώρηση στη λόγια παράδοση, ούτε στο λεξιλόγιο ούτε στη φωνητική ούτε στη μορφολογία.», στο Γ. Γ. Αλυσανδράτος, *Το «Ταξίδι» του Ψυχάρη (1888) και η επίδρασή του στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 8.

⁵ Σε γράμμα του στον Εφταλιώτη στις 31/07/1899 σημειώνει: «Σε κείνα τὰ χρόνια, ό μόνος πού με σκοπό τόκανε είναι ό Βηλαράς, πού εἴτανε και σ' άφτό γερό κεφάλι και σ' άλλα, γιατί ό Βηλαράς εἴταν είδος προφήτης κ' έβλεπε παρακάτω από τόν καιρό πού ζούσε.» και σε άλλο γράμμα του δύο χρόνια αργότερα (28/04/1902) αποκαλεί τον Βηλαρά «Διόνυσο». Βλ. *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών*, ό.π., σ. 179, αρ. 166 και σ. 465, αρ. 400 αντίστοιχα.

⁶ Βλ. «Πολλά πράγματα. Πρόλογος», *Ρόδα και Μήλα*, τ. Ε', Αθήνα 1908, σ. 52.

με τους Ψαλίδα-Βηλαρά έχει να κάνει με την αξία της Γραμματικής. Όπως έχουμε εξετάσει στο πρώτο μέρος, ο Ψαλίδας και ο Βηλαράς εναντιώνονταν σε κάθε προσπάθεια κανονικοποίησης της γλώσσας μέσω της Γραμματικής και υποστήριζαν πως μόνο μέσω της λογοτεχνίας (κρητική λογοτεχνία και σύγχρονη ποίηση και πεζογραφία γραμμένη στην απλή γλώσσα) ενδέχεται να κανονικοποιηθεί η απλή γλώσσα. Αντίθετα, ο Ψυχάρης εμμένει στην αξία της Γραμματικής ως μοναδικής κανονικοποιητικής δύναμης της γλώσσας.

Για την αξία και τη λειτουργία της Γραμματικής έχει γράψει στον καλό του φίλο Αργύρη Εφταλιώτη:

«Γιὰ νὰ τὸ χαρῆς, θὰ σοῦ πῶ πῶς συλλογιῶμαι καὶ τὴ γραμματικὴ. [...]. Πῶς εἶναι ἀνάγκη, τὸ βλέπω καὶ τὸ νοιώθω τώρα ὁ ἴδιος, ἀφοῦ μου τὸ εἶπες μὲ τόση ζέση καὶ κρίση. Θὰ μᾶς ἔρθουν πολλοὶ περισσότεροι, ἅμα δοῦνε μὲ τί τρόπο καὶ πόσο ἔφκολα γράφεται ἡ γλῶσσα. Ἔπειτα, σὰν τοῦ δείξεις τοῦ Ρωμοῦ πῶς ὑπάρχει γραμματικὴ, δηλαδὴ κανόνας, σέβεται, καὶ δὲν ἀφίνει τοὺς ἄλλους νὰ λένε. Ἡ γραμματικὴ ὑπάρχει: ὅσο δὲν τὴ βλέπει τυπωμένη θαρρεῖ πῶς δὲν ἔχει κ' ἔτσι παίρνει θάρρος κι ὁ δάσκαλος καὶ λέει πῶς εἶναι δίχως κανόνες ἡ γλῶσσα».¹

Ο Ψυχάρης, παρόλο που ευαγγελίζεται μιαν ανεπιτήδευτη δημοτική, ο ίδιος, ως ριζοσπαστικός μεταρρυθμιστής, θεωρεί τη γλώσσα ως έναν «μηχανισμό που μπορεί να ρυθμιστεί»² είναι περισσότερο ρυθμιστής, παρά γλωσσολόγος, όπως παρατηρεί και η Ρ. Δελβερούδη.³ Μια λησμονημένη ανοιχτή επιστολή στην Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, δημοσιευμένη στο *Άστυ* το 1895, είναι ίσως το πιο ενδεικτικό κείμενο του Ψυχάρη για τη σημασία που δίνει στη Γραμματική ως προς τη ρυθμιστική της ικανότητα στη λογοτεχνική γλώσσα.⁴ Με τη συνηθισμένη ευγλωττία αλλά και υπερβολή του σημειώνει:

«Ὁ Ρωμιὸς ἔφκολα νομίζει πῶς οἱ ψηλοὶ λογισμοί, οἱ ὠραῖες ἰδέες κ' οἱ ὁμορφες εἰκόνες εἶναι γιὰ νὰ ποῦμε σὰν οὐρανοκατέβητα ἀστροπελέκια. Ἡ στράφτει ἢ δὲν στράφτει [...]. Κ' ἔτσι δὲν τοῦ μέλλει τσίκουδο γιὰ τὴν γραμματικὴ. Ἡ γραμματικὴ δὲν ὑπάρχει. Ὁ ποιητὴς φτειάνει ὁ ἴδιος τὴ γραμματικὴ του, ὅπως τοῦ κατέβει – κι ὅπως τὸν παρασύρει ὁ στίχος. Τὸ σύστημα τοῦτο μοῦ φαίνεται ἀξιόλογο γιὰ παιδιὰ, γιὰ τὰ παιδιὰ δηλαδὴ πὸ εἶναι λιγάκι τεμπέλικα καὶ δὲν τοὺς ἀρέσει νὰ πολυψάχνουνε στὰ λεξικά. [...]. Εἶναι χρόνια τώρα πὸ στὴ Γαλλία κάθε ποιητὴς, ἢ μικρὸς ἢ μεγάλος, πρώτη βάση ἔχει τὴ γραμματικὴ. [...]. Ἡ τέχνη ὅμως θέλει

¹ Ὁ.π., σ. 304, ἀρ. 257: 02/09/1900.

² Peter Mackridge, «*Σύμφωνα με τον Κανόνα και το Γούστο*: Ο Ψυχάρης και τα όρια της γλωσσικής τυποποίησης», *Ο Ψυχάρης και η Εποχή του*, ὀ.π., 62: «Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι γιὰ νὰ εκφράσει τὴν ἔννοια τῆς γλωσσικῆς τυποποίησης (standardization) ὁ Ψυχάρης χρησιμοποιεῖ τὰ ρήματα *ταχτοποιῶ* καὶ *κανονίζω*. [...] Ἡ χρήση τῆς λέξης *ταχτοποιῶ* φανερώνει μιὰ ἀντίληψη τῆς γλώσσας ὡς μηχανισμοῦ που μπορεῖ νὰ ρυθμιστεῖ.»

³ Βλ. Ρ. Δελβερούδη, «Ο Ψυχάρης, ἡ γλωσσολογία, ἡ *Ἰδέα*», ὀ.π., σ. 90-93.

⁴ «Ἐνα γράμμα τοῦ Ψυχάρη», *Το Άστυ*, ἀρ. 1502 (25/01/1895).

προσοχή για τούτο θέλει και γραμματική. Κ' ἔτσι γραμματική και τέχνη εἶνε τὸ ἴδιο».¹

Γι' αυτό και το πρώτο θεμελιώδες ἔργο του Ψυχάρη εἶναι γραμματικό και γλωσσολογικό· πρόκειται για το *Essais de Grammaire historique Neogrecque* (1886),² για το οποίο ο Τριανταφυλλίδης σημειώνει: «Οι γλωσσικές ιδέες του Ψυχάρη πρωτοπαρουσιάζονται προγραμματικά (αν και κάπως ασυστηματοποίητα διατυπωμένες) κάπου χωμένες σε ένα κεφάλαιο των *Essais de Grammaire Historique Neogrecque*. Ἴσως ποτέ αργότερα δεν θα τις ξαναβρούμε ἔτσι συγκεντρωμένες και τόσο σωστές».³

Μέσα από το ἔργο αυτό, ωστόσο, σκιαγραφείται και η μεγάλη αντίθεση της ψυχαρικής θεωρίας. Ναι μεν, η γραμματική θα διαμορφώσει τη λογοτεχνική γλώσσα, αλλά ὅποιοι γραμματικοί και γλωσσολογικοί κανόνες σχηματίζονται στο γραμματικό ἔργο του Ψυχάρη, προκύπτουν μετά από εξέταση παλαιότερων λογοτεχνικῶν κειμένων. Επομένως, η ορμητική και παρεμβατική προσωπικότητα του Ψυχάρη τον παρασύρει σε θεωρητικά ατοπήματα και παρόλο που εκκινεί από τα θεωρητικά προτάγματα του Ψαλίδα και του Βηλαρά, οι ιδεολογικοί πρόγονοι, εδῶ, φαντάζουν σοφότεροι. Ὅπως και να ἔχει το πράγμα, κληρονόμος τους ο Ψυχάρης θα σκύψει στην παλαιότερη νεοελληνική λογοτεχνία και χωρίς να στερείται αισθητικού κριτηρίου, θα βρει την πηγή της γλωσσολογικής του εργασίας στα ἔργα της κρητικής λογοτεχνίας και σε ὅλη τη διάρκεια της ζωῆς του δεν θα σταματήσει να εξάρει τη γλωσσική και ποιητική τους σημασία.

Μέσα από τις γραμματικές του εργασίες (*Essais*) το 1886 και το 1889, ο Ψυχάρης προσπαθεῖ να αποκαταστήσει τη γλωσσική και, δευτερευόντως, ποιητική κρισιμότητα των κρητικῶν ἔργων στα μάτια της νεοελληνικής και ευρωπαϊκῆς λογοσύνης. Ως ἄμεσος κληρονόμος της παράδοσης των Γάλλων ελληνοιστῶν και νεοελληνοιστῶν του Παρισιού, εἶναι ο μοναδικός ἴσως Ἕλληνας που προσεγγίζει σχολαστικά τη γλώσσα των κρητικῶν ποιημάτων την εποχή εκείνη· ἔστω και αν δεν μπορεί οὔτε εκείνος να αποφύγει τη χρήση των ακατάλληλων για τέτοιες εργασίες βενετικῶν εκδόσεων.⁴

Σε κεφάλαιο του πρώτου τόμου, ο Ψυχάρης μελετά τα κρητικά ἄρθρα. Συγκεκριμένα δουλεύει στατιστικά πάνω σε τύπους της κοινῆς, οι οποίοι εμφανίζονται και στα μεσαιωνικά κείμενα (π.χ. «τες», «τους») σε σχέση με αμιγῶς κρητικούς (π.χ. «τσ'»). Τα ἔργα που του κεντρίζουν περισσότερο το ενδιαφέρον, από γραμματικῆς πλευράς, εἶναι η *Ερωφίλη* και ο *Απόκοπος*.⁵ Ὅμως τα συμπεράσματά του δεν θα τα διατυπώσει παρά στον δεύτερο τόμο των *Essais* σε ξεχωριστό παράρτημα, το οποίο αφορά τη χρονολογική

¹ Ὁ.π.

² Jean Psichari, *Essais de Grammaire historique Neo-grecque*, τ. Α', Paris 1886 και τ. Β', Paris 1889.

³ Μ. Τριανταφυλλίδης, «Ο Ψυχάρης και το γλωσσικό ζήτημα», ὁ.π., σ. 950.

⁴ Στη βιβλιοθήκη του, για παράδειγμα, εντοπίζεται η *Ερωφίλη* του 1820. Βλ. *Κατάλογος Αλφαβητικός της Βιβλιοθήκης Ιω. Ψυχάρη δωρηθείσης υπό Εμμ. Μπενάκη*, Αθήνα, τ. Α' και Β', Αθήνα 1930-1932, σ.91.

⁵ Βλ. J. Psichari, «Formes Crétoises de l'article», *Essais de Grammaire historique Neo-grecque* Α', ὁ.π., σ. 150-158.

κατάταξη έργων της κρητικής λογοτεχνίας.¹ Το παράρτημα αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς ο Ψυχάρης εδώ, μέσω της εξέτασης γραμματικών τύπων (κυρίως στα άρθρα), επιχειρεί μια χρονολογική κατάταξη των κρητικών έργων και παράλληλα παρουσιάζει για πρώτη φορά θεωρητικοποιημένα τα συμπεράσματά του για τη γλωσσική ταυτότητα της κρητικής λογοτεχνικής παράδοσης. Εξετάζει έργα του Σαχλίκη (από την έκδοση Legrand²), του Σκλάβου (*Η συμφωρά της Κρήτης* από την έκδοση του Wagner³), του Πικατόρου (*Ρίμα θρηνητική* ξανά από την έκδ. Wagner⁴), τον *Απόκοπο*, τη *Θυσία του Αβραάμ* (από εκδόσεις Legrand), τον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη* και τη *Βοσκοπούλα*.

Τα συμπεράσματά του, παρόλα τα λάθη, με κυριότερο την πρώιμη χρονολόγηση του *Ερωτόκριτου*, της *Θυσίας* και της *Ερωφίλης*, είναι προωθημένα για την εποχή. Το λάθος της πρώιμης χρονολόγησης οφείλεται στις πλαστές εκδόσεις της *Θυσίας* (1535 και 1555), τις οποίες «βιβλιογράφησε» ο Legrand. Ο Ψυχάρης, προσεγγίζοντας με οξύνοια τη γλώσσα των κειμένων, τοποθετεί τη *Θυσία* πρώτη χρονολογικά, στα 1535 περίπου, ακολουθούμενη από τον *Ερωτόκριτο* και κατόπιν την *Ερωφίλη*. Οι πλαστές εκδόσεις της *Θυσίας* τον οδηγούν να τοποθετήσει τη συγγραφή του *Ερωτόκριτου* μεταξύ 1535 και 1581 και της *Ερωφίλης* μεταξύ 1581 με 1610.⁵ Ωστόσο, η λάθος αυτή χρονολόγηση δεν αναιρεί την πρωτοτυπία των συμπερασμάτων για τη γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας. Εξετάζοντας το προαναφερθέν λογοτεχνικό corpus, ο Ψυχάρης δεν δέχεται την ύπαρξη διαφορετικών διαλέκτων στην Κρήτη, παρά την ύπαρξη μίας *Κοινής* γλώσσας (*commune*), η οποία κατάγεται από τη δημόδη μεσαιωνική κοινή. Συγκρίνοντας τη *Θυσία*, τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*, ο Ψυχάρης αποφαίνεται:

«Δεν θα είχαμε λοιπόν εδώ παρά μόνο διαλεκτικές μεταβολές αντί μιας χρονολογικής προόδου. Δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Η γλώσσα των τριών κειμένων δεν διαφέρει από ένα ποίημα στο άλλο. Κανένα απ' αυτά τα κείμενα δεν περιέχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, και τα ξεχωρίζεις από τον αριθμό και όχι από την ποιότητα των εν χρήσει αναλογιών. Διαπιστώνουμε τον σχηματισμό της κρητικής διαλέκτου που δεν προέρχεται απ' την αρχαία κοινή, αλλά από τη μεσαιωνική κοινή. Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα καινούριο ιστορικό γεγονός, τα κείμενα του οποίου πρέπει να καταγράψουμε και μέσα από τα κείμενα αυτά μπορούμε να προβλέψουμε. Οι συγγραφείς μας λοιπόν, απ' ό,τι βλέπουμε, χρησιμοποιούν μια κοινή κρητική γλώσσα που είχε την τάση, την εποχή εκείνη, να κατασταθεί φιλολογική γλώσσα».⁶

¹ «Appendice II: Essai de classification chronologique des différents texts Crétois du Moyen Age et particulièrement de l'Érophile», Psichari (1889), 259-286.

² *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι Στεφάνου του Σαχλήκη*, Παρίσι 1871.

³ Βλ. Wilhelm Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Λιψία 1874, σ. 53-61.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 224-241.

⁵ Βλ. J. Psichari, *Essais de Grammaire historique Neo-grecque*, Β', ό.π., σ. 266, σ. 271-272 και σ. 276-277.

⁶ Ό.π., σ. 278. Απόδοση δική μου στο: «Nous l'aurions donc là que de simples variations dialectales au lieu d'une progression chronologique. Il n'en est rien. La langue de nos trois textes ne diffère pas d'un poème à l'autre: aucun d'eux ne contient des particularités caractéristiques. Ils se distinguent par le nombre, non par la qualité des formes employées. Nous assistons de la sorte à la formation du dialecte crétois qui vient non

Η κρητική λογοτεχνική γλώσσα προέρχεται από τη μεσαιωνική κοινή, όπως αυτή έχει αποκρυσταλλωθεί σε προγενέστερα λογοτεχνικά έργα και αποτελεί εξέλιξη αυτής. Λόγω πρωιμότητας της εργασίας, ο Ψυχάρης διαβλέπει περισσότερο τις ομοιότητες και παραβλέπει τις διαφορές, καθώς το σχήμα του αφορά περισσότερο στην ανάδειξη της άγνωστης μέχρι τότε λογοτεχνικής κρητικής γλώσσας. Για τον Ψυχάρη η γραμματική ενότητα δεν είναι προϋπόθεση για ένα λογοτεχνικό corpus –το παράδειγμα που φέρνει είναι τα ομηρικά έργα¹– ωστόσο η μελέτη αυτού αποδεικνύει την εξελικτική φύση μιας γλωσσικής και λογοτεχνικής παράδοσης. Η ταυτόχρονη μελέτη της γλώσσας κάθε ποιήματος ξεχωριστά και η στατιστική καταγραφή των πολυτυπιών αποτελούν τη βάση για τη χρονολογική ταξινόμηση των κρητικών έργων.

Με αυτό το σκεπτικό, ο Ψυχάρης τοποθετεί τον *Απόκοπο* πιο κοντά στη γλώσσα των Σαχλίκη, Σκλάβου και Πικατόρου, επομένως τον τοποθετεί στα 1510.² Από την άλλη, ως οριακό σημείο αυτής της γλωσσικής παράδοσης τοποθετεί την *Ερωφίλη*, η οποία έπεται λίγα χρόνια μόνο του *Ερωτόκριτου*. Το σημείο αυτό δεν προκύπτει αποκλειστικά μέσω επιστημονικών κριτηρίων· η *Ερωφίλη* είναι για τον Ψυχάρη η κορωνίδα της κρητικής λογοτεχνίας και ταυτόχρονα το πρώτο έργο γραμμένο στην καθαρή δημοτική, τη σύγχρονη αυτή γλώσσα του μέλλοντος, που ονειρεύεται να επανιδρύσει ως εθνική γλώσσα ο ίδιος:

«Δεν έχουμε λοιπόν παρά να κρατήσουμε την *Ερωφίλη* και τα άλλα κρητικά κείμενα στις διάφορες ημερομηνίες που τους αποδώσαμε. Η *Ερωφίλη* δεν δίνει την πιο ωραία στιγμή της Κρητικής Φιλολογίας. Ως γλωσσικό έγγραφο, όμως, είναι το πρώτο κείμενο γραμμένο σε σύγχρονη γλώσσα· και βρίσκουμε αυτή τη γλώσσα σε πλήρη ανάπτυξη τον 17^ο αιώνα».³

Η *Ερωφίλη*, το οριακό αυτό σημείο για την ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας, προσλαμβάνεται από τον Ψυχάρη ως η απόληξη της εξελικτικής διαδικασίας της *κρητικής κοινής* δηλαδή της λογοτεχνική γλώσσας της Κρητικής Αναγέννησης. Η *Βοσκοπούλα*, την οποία τοποθετεί μεταγενέστερα της *Ερωφίλης*, αποτελεί, ενδεικτικό ποίημα της αλλαγής που επέρχεται μετά την *Ερωφίλη* στην «κρητική κοινή», καθώς στη γλώσσα αρχίζουν και παρεισφρέουν πολλά στοιχεία ξένα προς την κοινή αυτή.⁴ Εδώ ο

plus même de la *κοινή* ancienne, mais de la *κοινή* médiévale: c'est là un nouveau fait historique dont nos textes nous donnent la preuve et qu'il convient d'enregistrer. Nos auteurs se servent donc, d'après ce que nous voyons, d'une langue crétois *commune*, qui tendait à ce moment à devenir langue littéraire».

¹ Βλ. ό.π., σ. 285.

² Βλ. ό.π., σ. 281.

³ Ό.π., σ. 286. Απόδοση δική μου στο: «Nous n'avons donc qu'à maintenir l'Erophile et les autres textes crétois aux diverses dates que nous leur attribuons. L'Erophile ne marque pas seulement le plus beau moment de la littérature crétois: comme document linguistique, elle est le premier text écrit en langue modern; au XVIIe siècle, nous trouvons cette langue dans le plein développement de toutes ses formes».

⁴ Βλ. ό.π., σ. 283: «Στην κρητική γλώσσα εισχωρούν όλο και περισσότερα ξένα στοιχεία· στην *Ερωφίλη*, θα λέγαμε, ότι η κρητική γλώσσα πέταξε όλη την ομορφιά και από εδώ και πέρα θα αλλοιωθεί από εξωτερικές επιρροές. Το πρώτο παράδειγμα της μεταβολής αυτής μας δίνεται από τον Δρυμητικό». Απόδοση δική μου

Ψυχάρης αφήνει το προσωπικό του γούστο να θολώσει την κρίση του, ενώ επιπλέον διαφαίνεται και το αδιέξοδο της μεθοδολογικής του προσέγγισης.

Το κεντρικό έργο στην ψυχαρική γλωσσική θεωρία είναι η *Ερωφίλη*, όπως φάνηκε, καθώς πρόκειται για το πρώτο έργο της «ανόθευτης» κοινής νεοελληνικής. Την άποψη αυτή την επαναλαμβάνει και στα 1892, σε έργο-αποτέλεσμα των μαθημάτων του στην *École*, όπου τονίζει ότι η *Ερωφίλη* είναι το πρώτο έργο γραμμένο στη σύγχρονη νέα ελληνική.¹ Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η προσπάθεια του Ψυχάρη να κανονικοποιήσει τη γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας, αλλά και τα ίδια τα έργα, είχε και θεσμική επικύρωση μέσω της θέσης που κατείχε στην *École*. Οι παρατηρήσεις αυτές για την κρητική λογοτεχνία στον δεύτερο τόμο των *Essais* υπήρξαν για τον Ψυχάρη το επιστέγασμα του επιστημονικού του λόγου για την κρητική λογοτεχνία και ταυτόχρονα ο οδηγός για τα μαθήματά του στην *École*. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και από την επετηρίδα της *École* του 1893.²

Ο επιστημονικός λόγος του Ψυχάρη πρέπει να ιδωθεί, κυρίως, στο πλαίσιο του αγώνα του για εθνική και θεσμική κατοχύρωση της δημοτικής γλώσσας: ένας ποταμός που έχει τις πηγές του στην *Ερωφίλη* και τον *Ερωτόκριτο* και μέσω του Βηλαρά, του Σολωμού και του Βαλαωρίτη καταλήγει στους δημοτικιστές των τελών του 19^{ου} αιώνα. Στην εξαιρετικά θετική κριτική του Ψυχάρη στα *Είδωλα* του Ροΐδη σημειώνει: «Για να μην αναφερθούμε στη μακρά μεσαιωνική προετοιμασία που κατέληξε στην *Ερωφίλη* ή στα δημοτικά τραγούδια που άνοιξαν τον δρόμο. Στη συνέχεια ήρθεν ποιητές όπως ο Σολωμός και ο Βαλαωρίτης».³

Η *Ερωφίλη* είναι η κορωνίδα της νεοελληνικής λογοτεχνικής γλώσσας και λογίζεται ως απόληξη-κορύφωση της μεσαιωνικής δημώδους. Η σημασία της *Ερωφίλης* ως πρωταρχικής πηγής για το ψυχαρικό γλωσσικό σύστημα γνωστοποιείται στο ελληνικό κοινό το 1895, με μια επιστολή του στον Αντώνιο Βορεάδη (1859-1913), δημοσιευμένη στο *Άστυ*.⁴ Να σημειωθεί πως η ανοικτή αυτή επιστολή πρέπει να ερμηνευτεί και μέσα

στο: «La langue crétois se laisse envahir de plus en plus par les formes communes: on dirait que dans l'Erophile elle a jeté toute sa fleur et que désormais elle va s'altérer sous l'action d'influences extérieures. Le premier exemple de cette transformation nous est donné par Drimytikos».

¹ Βλ. Jean Psichari, *Études de Philologie Néo-grecque*, Paris 1892, XIV.

² «Rapport sur les conférences», *École Pratique des Hautes Études. Annuaire 1893*, Paris 1893, σ. 64-65: «Η δημώδης λογοτεχνία του Μεσαίωνα μάς προκαλεί συνεχώς περιέργεια. Ο Κ. Γιάννης Ψυχάρης έχει ερμηνεύσει εκ νέου μερικά κείμενα, έχοντας τοποθετηθεί με ιδέες στον δεύτερο τόμο των *Essais*». Απόδοση δική μου στο: «La littérature populaire du moyen âge ne cesse d'attirer la curiosité. M. Jean Psichari a de nouveau interprété quelques texts, en ce plaçant au point de vue des idées exposées au tome II des *Essais*».

³ Jean Psichari, «Les Idoles», *Quelques travaux de Linguistique de Philologie et de Littérature Helléniques 1884-1928*, τ. 1, Paris 1930, σ. 442. Απόδοση δική μου στο: «Pour ne pas mentionner la longue préparation médiévale qui abouti à l'*Érophile*, les chansons populaires ont ouvert le rue; puis, les poètes sont venus, Solomos, Valaority». Η κριτική δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στο περιοδικό *Revue Critique*, XXIX, (4 Νοεμβρίου 1895), σ. 281-293.

⁴ *Το Άστυ*, αρ. 1683 (27/07/1895), αρ. 1684 (28/07/1895) και αρ. 1685 (29/07/1895). Η επιστολή δημοσιεύτηκε και στην εφημ. *Ηράκλειο* την ίδια χρονιά, διευθυντής της οποίας ήταν ο Βορεάδης, γνωστός δημοσιογράφος, εκπαιδευτικός, βουλευτής και αγωνιστής από το Λασιθί. Το κείμενο έχει ανατυπωθεί στο *Ρόδα και Μήλα*, τ. Β', Αθήνα 1903, σ. 148-186.

στα ιστορικά της συμφραζόμενα, καθώς από το 1895 είχαν ξεκινήσει οι ταραχές στην Κρήτη με αφορμή την αστυνόμευση του νησιού από Κρητικούς και Οθωμανούς και οι οποίες θα κλιμακώνονταν και θα οδηγούσαν το 1896 σε βίαιες συγκρούσεις και τη δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας (1896-1913)¹ το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Κρήτης και της ένωσής της με την Ελλάδα θα παίξει καθοριστικό ρόλο στη στάση της ελληνικής λογιόσύνης απέναντι στην πολιτισμική και λογοτεχνική παράδοση του νησιού. Μέσα στο φιλοκρητικό κλίμα, ο Ψυχάρης γράφει στον Βορεάδη:

«Περηφανεύουμαι πού δέν εἶναι στήν Κρήτη ἄγνωστο τὸ ὄνομά μου. Τὸ ξακουστό σας, τὸ μεγάλο, τὸ γενναῖο σας τὸ νησί, τὸ συλλογοῦμαι, καί μὲ πονεῖ ἡ καρδιά μου. [...]. Νὰ μὴν ξεχνοῦμε ὅμως καὶ τὴν ἱστορία τῆς κρητικῆς σας φιλολογίας, γιατί σέ σᾶς χρωστοῦμε τοὺς πρώτους στίχους πού γραφήκανε στή γλώσσα τοῦ λαοῦ, ὅπως τὴ μιλεῖ καὶ σήμερις ἀκόμη ὁ λαός. Ἡ Ἐρωφίλη εἶναι δικό σας παιδί κ' ἡ γλώσσα τῆς Ἐρωφίλης ὄξω ἀπὸ μερικούς ντόπιους κρητικούς τύπους, πολὺ λίγους, εἶναι ἡ κοινὴ μας, ἡ ἐθνικὴ μας γλώσσα. Κόντεψε στῆς Ἐρωφίλης τὰ χρόνια νὰ γίνῃ ἐκεῖνο πού προσπαθοῦμε νὰ καταφέρουμε καὶ τώρα, μία καινούρια φιλολογία, μὲ γλώσσα καινούρια. Δὲ θὰ πῆ ὅμως πού καὶ στήν Ἐρωφίλη κάπου κάπου δὲ βρίσκεται κ' ἕνας τύπος ἀρχαῖος, ἐκεῖ δηλαδὴ πού μπορούσε καὶ πού ἔπρεπε μάλιστα νὰ μῆ ὁ τύπος ὁ δημοτικός, ὁ καινούριος, ὁ μόνος σωστός. Τόχουν ἀφτὸ οἱ Ρωμιοὶ δὲν προσέχουνε. [...]. Ὁ ποιητὴς τῆς Ἐρωφίλης, ἂν καὶ δὲν πρόσεξε πάντα, ἂν καὶ δὲν εἶναι ὅλα του τὰ λουλούδια καλλιεργημένα, ἔννοιωσε ὅμως ἀμέσως τί λουλούδια εἴταν μπορετὸ νὰ βλαστήσουνε στοῦ λαοῦ τὰ περιβόλια. Ὅσα ἤξερε ὁ λαὸς ἤξερε καὶ κεῖνος. [...]. Εἶναι μεγάλη σας δόξα πού στήν Κρήτη μὲ τὴν Ἐρωφίλη, μὲ τὸ κρητικό σας θέατρο, μὲ τὸ Ρωτόκριτο, πρωτοφάνηκε ἡ σημερινὴ μας γλώσσα. Ἄν ἀπὸ τότες ξακολουθοῦσε τὸ πράμα μὲ τὴ σειρά του, θὰ εἴχαμε ἴσως νὰ λογαριάζουμε καὶ κάμποσα ἀριστουργήματα στήν καινούρια μας φιλολογία».²

Ο θαυμασμός του για την κρητική λογοτεχνία είναι μεγάλος, ενώ ήδη από το 1888 είχε διατυπώσει την ίδια πικρία αναφορικά με την πτώση της Κρήτης το 1669 και το τέλος αυτής της φιλολογίας: «Ἡ κρητικὴ φιλολογία, πού ἀρχινοῦσε τότες νὰ λουλουδιάζῃ, ἔπεσε ἅμα ἔπεσε κ' ἡ Κρήτη στοῦ Τούρκου τὰ χέρια».³ Στο ψυχαρικό σύμπαν η ανάδειξη της γλωσσικής και ποιητικής αξίας της κρητικής λογοτεχνίας ταυτίζεται με την εθνική επικύρωση της δημοτικής γλώσσας, της υλοποίησης της «Ἰδέας» δηλαδή. Επομένως, και τα λόγια του Ψυχάρη για τον *Ερωτόκριτο* δεν θα μπορούσαν να είναι λιγότερο κολακευτικά.

¹ Βλ. ενδεικτικά Θεοχάρης Δετοράκης, «Η επανάσταση του 1897, στις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης. Γενική εικόνα», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14 (1998), σ. 9-37 και Πέτρος Πετράτος, «Η Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευσις (1897-1898). Αξιολογική αποτίμηση των εγγράφων της», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 21 (2008), σ. 41-56. Για την ουδέτερη στάση της Κρήτης στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 λόγω της μεσολάβησης των Δυνάμεων βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', σ. 159-160.

² *Το Άστυ*, αρ. 1683 (27/07/1895) και *Ρόδα και Μήλα*, τ. Β', ό.π., σ. 149 και σ. 151-152.

³ «Η καθαρεύουσα και η σκλαβιά», *Ρόδα και Μήλα*, τ. Α', Αθήνα 1902, σ. 177. Το κείμενο είχε δημοσιευτεί πρώτη φορά στην *Εφημερίδα*, 04/09/1888.

Παρόλο που ο Ψυχάρης δεν μίλησε εντατικά για το ποίημα του Κορνάρου, αποδεικνύεται καλός γνώστης του *Ερωτόκριτου*, όπως φαίνεται από τον δεύτερο τόμο των *Essais*. Εκεί, απορρίπτει μονοκοντυλιά τις φαντασίες του Σάθα περί αθηναϊκού κύκλου στον οποίο υποτίθεται πως ανήκει ο *Ερωτόκριτος*¹ και καταγράφει τις μελέτες που, κατά τη γνώμη του, εξετάζουν με σοβαρότητα και μεθοδικότητα το ποίημα: το άρθρο του Dehèque στην *Encyclopédie des gens du monde*, ο πρόλογος του Fauriel και η μελέτη του Gidel.² Η κληρονομιά των Γάλλων ελληνιστών που θεμελίωσαν τη μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας αποτελούν την ισχυρή θεωρητική και ερευνητική βάση του Ψυχάρη. Αξίζει να σημειωθεί πως στην περιβόητη διάλεξη για το «Φιλί» στην Αθήνα του 1893, ανάμεσα στις σπουδαιότερες και γνωστότερες «ερωτοχτυπημένες» ηρωίδες της λογοτεχνίας στέκεται και η Αρετούσα δίπλα στην Ελένη, την Πηνελόπη, την Βεατρίκη, την Ανδρομάχη και άλλες.³

Όστόσο, η πιο ενθουσιώδης αναφορά στον *Ερωτόκριτο* πραγματοποιείται σε γράμμα του Ψυχάρη προς στον Εφταλιώτη το καλοκαίρι του 1899, όπου και σημειώνεται:

«Τοῦ κάκου!» Ρωτόκριτο πρέπει νὰ διαβάξης μέρα νύχτα, πρωΐ βράδυ. Τώρα μόλις τὸν ἔπιασα πὸν κάτι γύρεβα. Θησαυροί, θησαυροί σου λέω, πὸν δὲν τοὺς ὑποψιάζεσαι. Κ' ἕνα λεχτικό! Καὶ ταφερημένα κι ἄφτὰ πλῆθος. Νὰ τὸ διαβάξης καὶ νὰ δῆς πὼς θὰ γράψεις κατόπι ὁ ἴδιος».⁴

Ο Ψυχάρης εγκωμιάζει στον Εφταλιώτη τη γλώσσα, αλλά και την ποιητική ιδιοφυΐα του Κορνάρου («ταφερημένα»). Η κρητική λογοτεχνία δεν αποτελεί μόνο επιχείρημα για την ορθότητα της «Ιδέας» των δημοτικιστών, αλλά παράλληλα και πηγή για τη δική τους πρωτότυπη λογοτεχνική παραγωγή. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Εφταλιώτης ασπάζεται πλήρως την ψυχαρική γλωσσική θεωρία για τα κρητικά έργα, όπως φαίνεται και στην *Ιστορία της Ρωμιοσύνης* του· είναι τα πρώτα έργα γραμμένα στη σύγχρονη δημοτική, πηγή έμπνευσης και γλωσσικής σφριγηλότητας.⁵

¹ J. Psichari, *Essais de Grammaire historique Neo-grecque*, Β', ό.π., σ. 275, όπου και σημειώνει για τη θεωρία του Σάθα: «Cette opinion, malgré la compétence du savant qui l'a émise, nous paraît impossible à adopter; elle manque d'une démonstration solide».

² Ό.π., σ. 274-275.

³ Βλ. Γ. Ψυχάρης, «Το φιλί. Ιστορική και Ψυχολογική μελέτη», *Εικονογραφημένη Εστία* (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1893), 291. Βλ. και την ανατύπωση στο *Ρόδα και Μήλα*, τ. Β', ό.π., σ. 57. Βλ. πλέον την έκδοση του Δημήτρη Τζιόβα, *Ψυχάρης. Το Φιλί*, Αθήνα 1996.

⁴ *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών*, ό.π. σ. 133-134, αρ. 129 (01/07/1899).

⁵ Αργύρης Εφταλιώτης, *Ιστορία της Ρωμιοσύνης*, τ. Α', Αθήνα 1901, σ. 318: «Δὲν πρέπει ὁμως νὰ θαρρέψουμε πάλε πὼς ἡ γλῶσσα τοῦ ἔχτου αἰῶνα εἶταν τόσο ἀλλαγμένη πὸν νὰ πλησιάζη τὴ ρωμαϊκὴ μας γλῶσσα. Πολὸ μακριά. Ἡ γλῶσσα εἶταν ἀκόμα ἡ παλιὰ ἢ ἑλληνικὴ στὴ μορφολογία τῆς εἶταν ἢ λεγάμενη κοινὴ, καὶ κατὰ τὴν Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τοῦ ἀθάνατου μας Ψυχάρη ἔτσι ἀπάνω κάτω πῆγε ὡς τὸν ἐντέκατο αἰῶνα, τότες πὸν πρωτοφαίνονται μὲ κάποια σειρὰ καὶ συνέχεια σημάδια ἀλάθευτα τῆς σημερινῆς τῆς ρωμαϊκῆς στὸ ποίημα τοῦ πρώτου Σπανέα. Δηλαδὴ βάση ἢ παλιὰ ἢ κοινὴ μὲ τύπους καινούριους πὸν τοὺς συνηθίζουμε καὶ τώρα. Τὸ πρῶτο ρωμαϊκὸ πὸν γράφτηκε στὴν καθαυτὸ τὴ σημερινὴ μας τὴ δημοτικὴ, δὲ γράφηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 160 ἢ 170 αἰῶνα· θέλω νὰ πῶ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴν Ἐρωφίλη· κ' εἶναι μάλιστα περιέργο πὸν ἄργησε τόσο νὰ γραφῆ, δὴλ. νὰ γίνῃ γλῶσσα καινούρια. Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴν

Στον Ψυχάρη χρωστάμε, επίσης, και την πρώτη μονογραφία για τη *Θυσία του Αβραάμ*. Δημοσιεύτηκε στην *Revue de Paris* στα 1903,¹ ενώ ο Ψυχάρης την ετοίμαζε ήδη από το 1902, όπως ενημερώνει τον Εφταλιώτη: «Δημοσιέβω γλήγορα στή *Revue de Paris* ένα άρθρο ἴσα ἴσα γιὰ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀριστουργηματάκι – ὄχι τάρθρο, τὸ δράμα».² Πριν αναλύσουμε τη μελέτη του Ψυχάρη για τη Θυσία, πρέπει να εμμείνουμε σε μια σύντομη μελέτη του για τη δημόδη λογοτεχνία, δημοσιευμένη επίσης στα 1902, όπου τοποθετεί τη *Θυσία του Αβραάμ* στην κορυφή της νεοελληνικής ποιητικής παραγωγής.³ Πουθενά αλλού ο Ψυχάρης δεν έχει εκφραστεί πιο μεστά για το σύνολο της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής που τόσο θαύμαζε και ευαγγελιζόταν την αποκατάστασή της στο νεοελληνικό λογοτεχνικό και γλωσσικό Κανόνα. Από την αγγλική μετάφραση της εν λόγω εργασίας από τον ψυχαρικό Δημήτριο Π. Πετροκόκκινο, με το ψευδώνυμο *Chiensis*, ερανίζουμε το επίμαχο απόσπασμα:

«Ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα διάσημο ποίημα, το οποίο διαβάζεται από τον λαό ακόμα μέχρι τις μέρες μας, και η εικονοποιία του, η μοναδική απλότητα του στίλ του, η παραστατική και δομημένη «θαυμασιότητα» του, το καθιστούν με σιγουριά ένα έργο υψηλών προδιαγραφών. Παρόλα αυτά, δεν είναι το καλύτερο του καιρού του το κόσμημα της ελληνικής ποίησης είναι ένα κρητικό *μυστήριο* εκδομένο το 1535, η *Θυσία του Αβραάμ*, το οποίο θα άξιζε μια ειδική εργασία. Εδώ θα σημειώσουμε μόνο ότι περιέχει, στο μέγιστο βαθμό, αυτή τη δύναμη και τη λεπτότητα της ψυχολογικής ανάλυσης, η οποία αργότερα θα χαρακτηρίζει τα μοντέρνα έργα. Πρέπει, ωστόσο, να ομολογήσω ότι τη *Θυσία του Αβραάμ* δεν την λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη στην Ελλάδα, μιας και είναι σχεδόν άγνωστη εκεί. Αυτή η ατυχία δεν έχει σχέση με τον άγνωστο συγγραφέα, ο οποίος ήταν ένας σεμνός χωριανός, και οι ανυπόγραφες κωμωδίες ή δράματα του οποίου έχουν παραδοθεί σ' εμάς. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα υπήρξε στην Κρήτη μια πραγματική θεατρική αναγέννηση: η *Ερωφίλη* του Χορτάτση καταλαμβάνει την κορυφή· είναι μεγαλοπρεπής και τρομερή, ειδυλλιακή και τρυφερή ακόμα και στα σκοτεινότερα τραγικά της μέρη· επηρεασμένη, όπως και ο *Ερωτόκριτος*, από ένα ιταλικό έργο, προτιμάται από κριτικούς σε σχέση με το πρότυπο. Εφόσον είμαστε στην Κρήτη και τον 17^ο αιώνα, δεν πρέπει να παραβλέψουμε την *Εύμορφη Βοσκοπούλα* του Δρυμητικού, η οποία είναι εντελώς πρωτότυπη. Ο χώρος, ωστόσο, δεν μας επιτρέπει να προβούμε σε ανάλυσή της: είναι ένα σπάνιο κόσμημα, που δεν μοιάζει με την ψυχολογία κανενός ανθρώπου· είναι ελαφριά στο άγγιγμα, βαθιά συναισθηματική, και εντελώς απλά».⁴

Ἐρωφίλη δὲ βρίσκουμε τίποτις παρὰ τύπους ἀνακατεμένους, μισὸ ρωμαϊκοὺς μισὸ ἑλληνικοὺς, ὅπως καὶ στὸ Σπανέα τὸν ἴδιο».

¹ Βλ. *Revue de Paris*, 15/04/1903, σ. 850-864. Η μελέτη αναδημοσιεύτηκε στο συλλογικό τόμο με έργα του Ψυχάρη *Quelques travaux*, ό.π., σ. 612-627 από όπου και θα παραπέμπουμε στο εξής.

² Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, ό.π., σ. 464, αρ. 398 (27/03/1902).

³ Το άρθρο δημοσιεύτηκε στο *Journal de Genève* (07/01/1902). Βλ. και την ανατύπωσή του στο *Quelques travaux*, ό.π., σ. 553-560.

⁴ *The Language Question in Greece. Three essays by J. N. Psichari and one by H. Pernot translate into English from the French by "Chiensis"*, Calcutta 1902 [ανατύπωση Καραβία Αθήνα 1986], σ. 66. Δική μου απόδοση στο: «The *Errotocritos* is a celebrated poem, which is still being read by the people up to the

Αυτός είναι ο ποιητικός κανόνας του Ψυχάρη: η *Θυσία του Αβραάμ* είναι το «διαμάντι της Γραικικής ποίησης», ακολουθούν ο *Ερωτόκριτος*, η *Ερωφίλη* και η *Βοσκοπούλα*. Ο Ψυχάρης εδώ μοιάζει να προλογίζει τη μελέτη του για τη *Θυσία* που θα κυκλοφορήσει λίγο καιρό μετά. Το απόσπασμα είναι σημαντικό καθώς μέσα σε λίγα λόγια ο συντάκτης τοποθετεί τα έργα της κρητικής ακμής στην κορυφή της νεοελληνικής ποίησης όχι με όρους γλωσσικούς ή εξωφιλολογικούς, αλλά επιμένει σε αισθητικά, ποιητικο-κεντρικά κριτήρια. Ο *Ερωτόκριτος* χαρακτηρίζεται από δυνατή εικονοποιία και απλότητα στη φόρμα, η σπουδαιότητα της *Θυσίας* έγκειται στη δύναμη και τη λεπτότητα της ψυχολογικής ανάλυσης των χαρακτήρων, η *Ερωφίλη* πληρεί τέλεια τα αριστοτελικά κριτήρια για την τραγωδία και, τέλος, η αξία της *Βοσκοπούλας* έγκειται στην πρωτοτυπία της και στη χαριτωμένη της απλότητα.

Με την πρωτοτυπία («purely original») της *Βοσκοπούλας* ο Ψυχάρης εννοεί την απουσία συγκεκριμένης ιταλικής πηγής και υπονοεί την ικανότητα του ανώνυμου ποιητή να συνδιαλέγεται δημιουργικά με τα πρότυπά του και να μην προβαίνει σε στείρα μίμηση μια άποψη που είναι η επικρατέστερη ακόμα και σήμερα αναφορικά με το αναζητούμενο ιταλικό πρότυπο της *Βοσκοπούλας*. Όσον αφορά τα σχόλια για τη *Θυσία*, ο Ψυχάρης προχωρεί την ανάλυση του Legrand¹ ένα βήμα παραπέρα και επιθυμεί να αναδείξει τις λεπτές ψυχογραφικές πινελιές του ανώνυμου ποιητή. Ο Ψυχάρης είναι ο πρώτος που σχολιάζει το ψυχολογικό βάθος με τον οποίον διαγράφονται οι Αβραάμ, Σάρρα και Ισαάκ. Να θυμηθούμε πως ο Ψυχάρης επέμενε σε αυτά «ταφερημένα», όπως είχε γράψει στον Εφταλιώτη για τον *Ερωτόκριτο*, δηλαδή στα αισθητικά αυτά χαρακτηριστικά που θα ανήγαγαν ένα ποίημα στη σφαίρα του Ωραίου.

Αυτός ο ειλικρινής θαυμασμός για τη *Θυσία* είναι που τον οδηγεί να συντάξει μια σύντομη μελέτη για το ποίημα, στα γαλλικά. Στις πρώτες σελίδες ο Ψυχάρης προβαίνει σε μια λεπτομερέστατη περίληψη, μέσω της οποίας αναδεικνύει την εξαιρετική διαγραφή χαρακτήρων από τον ποιητή.² Η κριτική του οξυδέρκεια τον βοηθά να εντοπίσει την ψυχογραφική λεπτότητα του ανώνυμου ποιητή –ο Ψυχάρης πιστεύει ότι

present day and which by its picturesqueness, the exquisite simplicity of its style, its vivid and well sustained fabulation, is certainly literary work of a high standart. Still it is not the best of its time; the gem of Grecian poetry is a Cretan *mystery* published in 1535, *Abraham's Sacrifice*, which would be worth of a special study. We shall only state here that it contains, in the highest degree, that force and delicateness of psychological analysis, which, later on, will distinguish modern works. I must, however, confess that *Abraham's Sacrifice* does not enjoy much consideration in Greece, since it is almost unknown there. The fault does not certainly lie with its unknown author, who was as modest as some of his countrymen, the anonymous comedies or dramas of whom have been handed down to us. At the beginning of the XVII Century there was in Crete a real theatrical renaissance; Chortatzi's *Erophile* occupies the first place in this cycle; it is gracious and terrible, idyllic and tender in its darkest tragical parts; inspired, like *Erotocritos*, from an Italian work, it has likewise been preferred by competent critics to the original. Since we are Crete and in the XVII Century, we should not omit the *Beautiful Shepherdesse*' of Drimycticos, which is purely original. Space, however, does not allow us to ponder over it: it is a rare gem not resembling to the psychology of any other people; it is light in touch, deep in feeling, simply and purely charming».

¹ Να θυμηθούμε πως η *Θυσία* είναι το αγαπημένο έργο του και του Legrand.

² *Quelques travaux*, ό.π., σ. 613-620.

είναι έργο του Κορνάρου- και τον εκκοσμικευμένο χαρακτήρα μιας κατά τα άλλα θρησκευτικής ιστορίας, ο οποίος εμμένει στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση. Για τη σκηνή της αποκάλυψης της αλήθειας από τον Αβραάμ στον Ισαάκ σχετικά με τη θυσία, σημειώνει ο Ψυχάρης:

«Ο κρητικός ποιητής δεν είναι κατώτερος του εαυτού του στο τελευταίο έργο. Ο Αβραάμ πρέπει να περάσει ακόμα μία κρίση πρέπει να αναγγείλει την αλήθεια στον Ισαάκ, ο οποίος δεν υποψιάζεται τίποτα για την τύχη του. Ο πατέρας ταπεινά φιλάει τα αγαπημένα χέρια του γιου του, και του τα λέει όλα. Πιστός στην αναδίπλωση του πάθους του και πολύ ανθρώπινος στο δράμα του, ο συγγραφέας δεν κρύβει την έκπληξη του Ισαάκ, ούτε τα δάκρυά του, ούτε τους σπαραγμούς ενός πατέρα, τον οποίο η θρησκευτική πίστη δεν τον καθιστά ανάλγητο. Ο ποιητής είναι πολύ δυνατός ψυχογράφος για να ισχυριστεί ότι ο Ισαάκ απαρνείται με χαρά τις χαρές της ζωής. Η ελπίδα της ουράνιας ευτυχίας δεν αρκεί να τον παρηγορήσει ο πατέρας το καταλαβαίνει και με μια απέραντη τρυφερότητα αγκαλιάζει όλα τα λόγια της ενθάρρυνσης και μουσκεύει την πίστη του Αβραάμ. Αυτή η τρυφερότητα μαλακώνει, επίσης, την ψυχή του παιδιού και θα παίξει αποφασιστικό ρόλο στις ανώτατες αποφάσεις. Θα τον κάνει να αποδεχτεί τη βαριά θυσία».¹

Ο Ψυχάρης είναι ο πρώτος Έλληνας κριτικός που διαβλέπει το ψυχολογικό βάθος των χαρακτήρων της *Θυσίας*, όσο και την απaráμιλλη ικανότητα του ποιητή, οποίος κατάφερε με επιτυχία να μετατρέψει ένα θρησκευτικό «δράμα» σε ανθρώπινο δράμα.

Οστόσο, το διακύβευμα της εργασίας του Ψυχάρη δεν έγκειται αποκλειστικά στην εξαιρετικής σημασίας διάβλεψη του ψυχολογικού βάθους του ποιήματος. Αφορά, κυρίως, στην ανάδειξη της ιστορικότητας και του αναγεννησιακού χαρακτήρα του βενετοκρητικού θεάτρου, γνήσιο τέκνο του οποίου είναι η *Θυσία*. Ο Ψυχάρης ανασκευάζει τις θεωρίες του Σάθα αναφορικά με τις βυζαντινές και μεσαιωνικές ρίζες της κρητικής λογοτεχνίας για τον Ψυχάρη η *Θυσία* είναι το πρώτο έργο του νεοελληνικού θεάτρου.² Δικαιολογεί την απουσία της *Θυσίας* από το *Κρητικό Θέατρο* του Σάθα, καθώς ο Legrand δεν την είχε εκδώσει ακόμα, αλλά κατηγορεί, έμμεσα και σε ήπιο τόνο, τον Γαλαξειδιώτη λόγιο ότι δεν ερεύνησε το πολιτισμικό και θεατρικό υπόβαθρο του διφυούς βενετοκρητικού πολιτισμού.³ Ο Ψυχάρης εξάρει την άνθιση του κρητικού θεάτρου την εποχή εκείνη, η οποία οφείλεται στις επαφές με την ιταλική

¹ Ό.π., σ. 619. Απόδοση δική μου στο: «Le poète crétois n'est pas inférieur à lui-même dans son dernier tableau. Abraham doit traverser encore une crise; il doit annoncer la vérité à cet Isaac, qui ne soupçonne rien de son sort. Le père, humblement, baise les mains chères de son fils, et lui dit tout. Fidèle au développement passionnel et tout humain de son drame, l'auteur ne cache pas la surprise d'Isaac, ni ses larmes, ni les déchirements d'un père à qui l'exaltation religieuse n'a pas durci les entrailles; il est trop fin psychologue pour prétendre qu'Isaac renonce avec gaieté au bien de la vie. L'espoir des voluptés celestas ne suffit pas à le concoler, son père le devine, et une tendresse infinie baigne toutes les paroles, tous les encouragements, mouille la foi même d'Abraham. Cette tendresse emplit aussi l'âme de l'enfant; elle va influencer d'une façon décisive sur ses résolutions suprêmes; elle va lui faire accepter le sombre sacrifice».

² Βλ. ό.π., σ. 623.

³ Βλ. ό.π., σ. 624-625.

αναγέννηση και το μπαρόκ λόγω του ότι η Κρήτη ήταν υπό τον ζυγό της Βενετίας. («joug de Venise» σημειώνει).¹

Ωστόσο, η κριτική του δεν σταματά εδώ και προχωρεί στα εθνικά συμφραζόμενα της ανάδειξης του κρητικού θεάτρου. Στα 1902-1903 το κρητικό ζήτημα εξακολουθούσε να είναι στο προσκήνιο. Και ο Ψυχάρης ήταν ευαίσθητος απέναντι στο ζήτημα αυτό και ευαγγελιζόταν την ανεξαρτητοποίηση της Κρήτης, επομένως στην εργασία του δεν θα μπορούσε να λείπει το πολιτικό σχόλιο. Την αφορμή την παίρνει από την *Amorosa Fede* του Αντώνιου Πάντιμου και την εθνικιστική ερμηνεία του Σάθα στον «Πρόλογο» του *Κρητικού Θεάτρου*.² Ο Ψυχάρης συμφωνεί, εν μέρει, με την ερμηνεία του Σάθα³ που βλέπει στο έργο του Πάντιμου ως τεκμήριο πολιτισμικής και εθνικής αυταξίας της Κρήτης, στην οποία αναγεννήθηκε το θέατρο των Ελλήνων. Τα επιχειρήματα του Ψυχάρη είναι πανομοιότυπα με του Σάθα και επικεντρώνονται στον Φοίνικα –το σύμβολο της αναγεννήσεως– που κοσμεί το οικόσημο του Πάντιμου, και στη χαλκογραφία του Francesco Valesio, στην οποία απεικονίζεται ο Δίας να κατεβαίνει από την Ίδη καβάλα σε έναν αετό μέσα σε ένα σύννεφο. Κάτω από τον Δία απεικονίζεται ένα θέατρο.⁴ Τα πολιτικά συμφραζόμενα μπορούν να ερμηνευτούν ως επιθυμία ανεξαρτησίας από τους Βενετούς, αν και ο σκοπός του *Amorosa Fede* δεν είναι επαναστατικός.⁵

Ο Ψυχάρης τοποθετεί την αναγέννηση του κρητικού θεάτρου αρκετά πίσω (με γνώμονα τη λανθασμένη ημερομηνία του 1535). Με αφορμή την πατριωτική αυτή ερμηνεία και σε συνδυασμό με τη λογοτεχνική υπεροχή της *Θυσίας* έναντι όχι μόνο των προτύπων της, αλλά και όλων των νεοελληνικών ποιημάτων, ο Ψυχάρης προβάλλει την εικόνα της θεατρικής-πολιτισμικής αναγέννησης της Κρήτης στην ταραγμένη πολιτική κατάσταση του παρόντος. Η υπεροχή του *corpus* της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής συνδέεται με τους πολιτικούς και εθνικούς πόθους περί ανεξαρτησίας της Κρήτης και ένωσής της με την Ελλάδα. Ο *Ερωτόκριτος* και τα έργα του κρητικού θεάτρου μετατρέπονταν σε κεντρικά εθνικά λογοτεχνικά έργα της νεότερης Ελλάδας. Σε μάθημά του στις 20 Φεβρουαρίου του 1904 σημειώνει μεταξύ άλλων:

«Οι Κρητικοί είναι γνωστοί για την ευκολία με την οποία έγραψαν στίχους και αυτό το ταλέντο έχει εξαπλωθεί στον λαό, ακόμα και στους λιγότερο καλλιεργημένους, σε αυτούς του ίδιους που πολέμησαν πέντε χρόνια πριν. Οι διεκδικήσεις των Κρητικών δεν είναι σημερινές, όπως υποκριτικά το πίστευαν στα

¹ Ό.π., σ. 625.

² Βλ. Κ. Σάθα, *Κρητικόν Θέατρον*, ό.π., σ. μέ-μθ'. Για το *Amorosa Fede* και τον Πάντιμο βλ. Rosemary Bancroft-Marcus, «Ποιμενικό Δράμα και Ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ.116-119, το πρόγραμμα του *Αμφιθεάτρου* από το ανέβασμα του *Amorosa Fede* από τον Σπύρο Ευαγγελάτο το 1994 και την έκδοση *Antonio Pandimo, L'Amorosa fede: tragicommedia pastorale*, επιμ.: C. Luciani, A. Vincent, Βενετία 2003.

³ Βλ. *Quelques travaux*, ό.π., 624-626.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 624 και σ. 626.

⁵ Βλ. Rosemary Bancroft-Marcus, «Ποιμενικό Δράμα και Ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π. σ. 117-118.

1897 μερικοί κακά πληροφορημένοι πολιτικοί. Μετά το όνειρο της λευτεριάς που τρέφανε εδώ και τρεις αιώνες, δεν υπάρχει τίποτα το παράξενο στο γεγονός ότι η Κρήτη ξεσηκωνόταν τόσο συχνά για την ανεξαρτησίας της».¹

Τις απόψεις αυτές τις είχε εκφράσει ήδη στα 1897, με αφορμή το ξέσπασμα του πολέμου, υπερασπιζόμενος την ανεξαρτητοποίηση της Κρήτης ένα από τα βασικότερα επιχειρήματά του ήταν η αυταξία της κρητικής λογοτεχνίας και του κρητικού θεάτρου και η υπεροχή τους, σε σχέση με την υπόλοιπη νεοελληνική ποιητική παραγωγή.²

Ο Ψυχάρης αγωνίζεται να κανονικοποιήσει μέσα στο επιστημονικό και κριτικό του έργο την κρητική λογοτεχνία στο ευρύτερο ελληνικό και ευρωπαϊκό δίκτυο κριτικού λόγου. Μέσα στον πολυεδρικό του λόγο, τα ποιήματα της Κρητικής Αναγέννησης είναι το αφετηριακό σημείο της νεοελληνικής δημοτικής γλώσσας και ποίησης, ενώ ακόμα αποτελούν τεκμήριο για την ορθότητα του αγώνα των ριζοσπαστών δημοτικιστών, οι οποίοι, με αρχηγέτη αυτόν, αγωνίζονται να εθνικοποιήσουν το γλωσσικό αυτό σύστημα και τη λογοτεχνία του. Πρόκειται για πρόταση που είχε ήδη τεθεί τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα από τον Ψαλίδα και τους ομοϊδεάτες του, χωρίς, φυσικά, τα εθνικά συμφραζόμενα και τον κοινωνικό αντίκτυπο που είχαν οι απόψεις και οι προτάσεις αυτές τη νεότερη εποχή. Αλλά, η ιδεολογική συγγένεια είναι δεδομένη, καθώς τώρα, όπως και τότε, ένα μέρος της ελληνικής λογοσύνης που παλεύει για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, επικαλείται την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ της ποιητικής παράδοσης της Κρητικής Αναγέννησης και της νεότερης ποίησης γραμμένης σε δημοτική γλώσσα.

Επιπλέον, ο κριτικός και ιστορικός λόγος του Ψυχάρη για την κρητική λογοτεχνία δεν μπορεί να αναλυθεί χωρίς να ληφθούν υπόψη και τα πολιτικά συμφραζόμενα.³ Ο πόλεμος του 1897, η Κρητική Πολιτεία και το διαρκές αίτημα για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα διαμόρφωσαν, ως ένα βαθμό, το ύφος και τη ρητορική του ψυχαικού κριτικού έργου που αφορούσε την κρητική λογοτεχνία. Η εθνικοποίηση και κανονικοποίηση του *Ερωτόκριτου* και των έργων του κρητικού θεάτρου ήταν, για τον

¹ *Quelques travaux*, ό.π., 626-627. Απόδοση δική μου στο: «Les Crétois sont célèbres par leur facilité à fair des vers, et ce talent est répandu dans le peuple, jusque chez les individus les moins cultivés chez ceux-là mêmes qui se battaient il y a cinq ans. Les revendications des Crétois ne sont donc pas d'hier, comme ont fait de le croire, en 1897 quelques politiciens mal informés ou qui tenaient à l'être. Après le songe de liberté, caressé depuis trois siècles, rien d'étonnant à ce que la Crète se soit si fréquemment soulevée pour son indépendance».

² Jean Psichari, «La Crète et la Tourqie», [*Συνέδριο στο Theatre d'application στις 17 Φεβρουαρίου 1897 και δημοσιευμένο στην Revue Bleue στις 27 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους, σ. 264 κ.ε.*]. Ανατυπωμένο στο *Quelques travaux*, ό.π., σ. 452-474. Βλ. ιδιαίτερα σ. 457, όπου και αναφορά στον *Ερωτόκριτο* και την πολιτισμική υπεροχή της Κρήτης της Αναγέννησης.

³ Ας σημειωθεί η παρατήρηση του Γ. Θεοτοκά για τον Ψυχάρη: «Η γενική μας έντύπωση ήταν ότι ο Ψυχάρης [...] ήταν υπερβολικά δεξιός στις πολιτικές, κοινωνικές κι αισθητικές του αντιλήψεις: ένας συντηρητικός Εύρωπαίος καθηγητής της πριν από τα 1914 έποχής καθηγητής. [...] 'Ως επαναστάτες, με την κακή έννοια, θεωρούσε, ίσια-ίσια, τούς φανατικούς του αντιπάλους, τούς καθαρευουσιάνους φιλόλογους κι εκπαιδευτικούς που θέλησαν να καταλύσουν τη μόνη γνήσια εθνική μας παράδοση, την παράδοση του Θρήνου της Πόλης, του Δημοτικού Τραγουδιού, του 'Ερωτόκριτου, της Κλεφτουριάς. Αυτήν την παράδοση ζητούσε, καθώς έλεγε, να αποκαταστήσει», Γ. Θεοτοκάς, «Το τελευταίο ταξίδι», *Νέα Εστία*, έτος Γ', τχ. 70, 15 Νοεμβρίου 1929, σ. 607.

Ψυχάρη, σφιχτά δεμένη με την τύχη της Κρήτης. Παρόλο που ο ψυχαρικός κριτικός λόγος, που αφορά τα κρητικά έργα, λαξεύτηκε κυρίως από τα εξωφιλολογικά κριτήρια του γλωσσικού ζητήματος και της πολιτικής επικαιρότητας –αμιγώς πολιτικά ζητήματα με έντονες κοινωνικές προεκτάσεις– δεν έχασε την ευστοχία του απέναντι σε ποιητικο-κεντρικά και αμιγώς λογοτεχνικά ζητήματα. Δεν είναι μικρή συμβολή η αισθητική ανάδειξη της *Θυσίας του Αβραάμ*, όταν δεν είχε αρθρωθεί επαρκής λόγος για το εν λόγω ποίημα από την ελληνική και ευρωπαϊκή διανόηση του 19^{ου} αιώνα.

4. Η Κρητική λογοτεχνία ως εθνικό corpus στον Κανόνα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Η κανονικοποίηση των κρητικών ποιημάτων μέσα στο δίκτυο λόγων της λογοτεχνικής ιστορίας της Ελλάδας αλλά και στη συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής λογιούσης θα πραγματοποιηθεί μέσω του κριτικού λόγου του Παλαμά: η ακτινοβολία του ξεπερνάει τα περιορισμένα όρια του επιστημονικού δικτύου του Ψυχάρη, καθώς εκκινεί από την περσόνα ενός «εθνικού ποιητή». Ο ποιητής αυτός δεν είναι άλλος από τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος συμπορεύεται με τις γλωσσικές και λογοτεχνικές θέσεις του Ψυχάρη, αλλά και έχει πάρει το βάπτισμα του πυρός από την εκδήλωση θαυμασμού του Legrand, προκάτοχου του Ψυχάρη στη Σορβόνη.¹ Ωστόσο, προχώρησε πέρα από το πεδίο του αγώνα για τη δημοτική γλώσσα και έδρασε περισσότερο ως κριτικός της λογοτεχνίας και ως ποιητής, παρά ως θεωρητικός της γλώσσας, όπως ήταν ο Ψυχάρης. Ο τελευταίος ήδη από το 1895 είχε τονίσει τί ένωνε και τί χώριζε τους δύο λογίους² ο ένας πολεμούσε με κύριο όπλο τη γραμματική και τη γλωσσολογία, ο άλλος μέσα από το θεωρητικό και ποιητικό του λόγο αγωνιζόταν για την κατασκευή ενός νέου εθνικού λογοτεχνικού κανόνα που θα έθετε τις βάσεις για μια αναθεωρημένη ιστορική λογοτεχνική αφήγηση με κέντρο έργα γραμμένα σε δημοτική και δημώδη γλώσσα.

Ο Παλαμάς προβάλλεται, ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ως «ομογενοποιητής» της λογοτεχνικής ιστορίας που επιχειρεί να συμβιβάσει σε μια ενιαία ιστορική αφήγηση διάφορες τάσεις της κριτικής και της ποιητικής παράδοσης, για την ανάδειξη του ποιητικού κανόνα.³ Ο συνθετικός του λόγος έχει ως αφετηρία τη ρομαντική κριτική⁴ που αποβλέπει, όπως και στην περίπτωση της ρομαντικής

¹ Βλ. Κωστή Παλαμά, «Ένα γράμμα του Legrand», *Ο Νουμάς*, τ. 2, αρ. 85 (1904), σ. 1-2. Πρόκειται για γράμμα του Legrand στον ίδιο τον Παλαμά, το οποίο είχε αποστείλει ο πρώτος στον Παλαμά πριν από το 1880. Εκεί ο Legrand εκφράζει το θαυμασμό του για την ποίηση του Παλαμά και τον συγχαίρει για τη χρήση της δημοτικής γλώσσας, «τὸ μόνο ὄργανο πὸν πρέπει νὰ μεταχειρίζετ' ἕνας ποιητὴς πὸν ποιητὴς ἀξίζει νὰ λέγεται», όπως ο ίδιος γράφει. Ο Παλαμάς δημοσιεύει το γράμμα στον *Νουμά* με αφορμή το θάνατο του Legrand και το διορισμό του Ψυχάρη στη θέση του πρώτου.

² Βλ. Γ. Ψυχάρη, «Ένα γράμμα του Ψυχάρη», ό.π.

³ Βλ. ενδεικτικά Β. Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 93-120 και Γ. Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά Πεπρωμένα*, ό.π., σ. 36.

⁴ Βλ. Πέγκυ Καρπούζου, «Η Ποιητική του Κωστή Παλαμά: από την κριτική στη θεωρία της λογοτεχνίας», *Κωστής Παλαμάς. Εξήντα Χρόνια από το θάνατό του (1943-2003). Β' Διεθνές Συνέδριο [...] Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 777.

ιστοριογραφίας, σε μια ολοποιούσα συστηματοποίηση ετερόκλητων ιστορικά και ερμηνευτικά λογοτεχνικών παραδόσεων.¹ Όπως και για όλους τους δημοτικιστές από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η δημοτική (και η δημώδης) γλώσσα είναι ο ατσάλινος σκελετός που προσδίδει συνοχή στις διαφορετικές λογοτεχνικές παραδόσεις, οι οποίες είναι ενωμένες στην ίδια αλυσίδα. Η Β. Αποστολίδου έχει σημειώσει πως στο αίτημα αυτό για σύνθεση «εντάσσεται βέβαια και το αίτημα για συγγραφή αξιόπιστης ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ή επίσης ότι το ανερχόμενο κίνημα του δημοτικισμού είχε ανάγκη από λογοτεχνικά παραδείγματα που θα λειτουργούσαν νομοθετικά».²

Στη λογοτεχνική ιστορική κατασκευή του Παλαμά τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας δεν κατέχουν απλώς κεντρική θέση, αλλά προβάλλονται ως οι «ιδανικοί πρόγονοι» του ίδιου του ποιητή και του ποιητικού και κριτικού του έργου. Ο Παλαμάς υψώνεται πάνω από τις λεπτομέρειες, ώστε αυτές να εξαλειφθούν και με ματιά από ψηλά (bird's eye view) να φανερωθεί στη θέση τους ένα ενιαίο μωσαϊκό. Έρχεται να θεωρητικοποιήσει, να ιστοριοποιήσει, να σχηματοποιήσει και εν τέλει να συνθέσει τις λεπτομέρειες σε μια συνεκτική αφήγηση από τις παρατηρήσεις του Ασώπιου, του Βερναρδάκη, του Ροΐδη, του Ψυχάρη σε γλωσσικές και στιχουργικές λεπτομέρειες των κρητικών ποιημάτων, ο Παλαμάς προσπαθεί να κατασκευάσει μια ολιστική αφήγηση για τα έργα αυτά.

Ο Κορνάρος είναι ο «ποιητής-πατέρας» της νεοελληνικής ποίησης και ποιητικής, λογοτεχνικός πρόγονος του Σολωμού αλλά και του ίδιου του Παλαμά. Η ιδέα αυτή αρχίζει να αχνοφαίνεται ήδη στα 1891 όταν ο Παλαμάς, με αφορμή τον Φιλαδέλφειο Διαγωνισμό, παραδίδει ένα εκτενές κριτικό δοκίμιο, ενδεικτικό της προσπάθειάς του να κανονικοποιήσει την κρητική λογοτεχνία στο δίκτυο λόγου της νεοελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας και κριτικής. Με θεμέλιο πάντα την υπεροχή της δημοτικής γλώσσας σημειώνει:

«Καὶ μὴ ὑποθέσῃ τις ὅτι πρόκειται περὶ λέξεων ἀκαταλήπτων ἢ κακοφώνων, τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μεταχειρισθῇ ὁ σημερινὸς ποιητὴς ἐκ μόνου τοῦ Ἑρωτοκρίτου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Κρητικὴ διάλεκτος αἴρεται εἰς περιωπὴν φιλολογικῆς γλώσσης, ὁ σημερινὸς ποιητὴς δύναται νὰ πλουτίσῃ τὸ λεξικὸν διὰ πλήθους λέξεων ποιητικῶν, ἀρμονικῶν, καὶ τὸ σπουδαιότερον, καταληπτῶν. Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν δυὸ ἄνδρες ἀντιθέτων ὅλως πνευματικῶν ροπῶν [...], ὁ ψάλτης τῶν ἀρματωλῶν Βαλαωρίτης καὶ ὁ σοφὸς Βερναρδάκης, ἐπανειλημμένως διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς προλήψεως, ἥτις θέλει καὶ καλὰ πτωχὴν τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ [...]. Πρὸ τεσσαρακονταετίας περίπου, ὅτε ὁ σοφὸς Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος ἔγραψε τὰ περιλάλητα Σούτσια [...] μόνους δὲ ἐμνημόνευσεν, ὡς ποιητὰς ἀξίους τοῦ ὀνόματος, τὸν Σολωμὸν καὶ τὸν Τερτσέτην, καὶ τὸν Βηλαρᾶν,

¹ Για την έννοια της «ρομαντικής σύνθεσης» βλ. Andrew Bowie, *From Romanticism to critical theory*, London, New York 1997, σ. 13-14.

² Βενετία Αποστολίδου, «Η συμβολή του Κωστή Παλαμά στην αναγνώριση της Επτανησιακής Σχολής», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986*, τόμ. 4, Αργοστόλι 1991, σ. 240.

φανατικούς χυδαϊστᾶς, καὶ στίχους ἐκ τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τοῦ Λάμπρου ἔκρινεν ὡς μόνους ἄξιους παραθέσεως».¹

Ο Παλαμάς διαβλέπει τη σύγκλιση του κριτικού λόγου του Βερναρδάκη και του Ασώπιου, ὅσον αφορά την κεντρικότητα του *Ερωτόκριτου* και της κρητικής γλώσσας στη νεοελληνική ποιητική παράδοση και γλώσσα, και τους φέρνει ξανά στο προσκήνιο προκειμένου να προσδώσει κύρος στο δικό του κριτικό σχήμα. Στη συνέχεια του δοκιμίου του, πέραν της φωτογράφισης των κριτικών του προγόνων, προβάλλει ταυτόχρονα τους ποιητικούς του πατέρες και παράλληλα τονίζει την ιστορική συνέχεια της νεοελληνικής ποίησης γραμμένης σε απλή γλώσσα:

«Ἡ τουρκικὴ δουλεία ἐφάνη ὅτι ἀνέκοψε τὴν πρόοδον τοῦ φιλολογικοῦ ρεύματος, τὸ ὁποῖον διαφυγὴ καὶ πλούσιον ἤρchiσε νὰ σχηματίζεται ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τῆς Ἑρωφίλης, ἀλλ' ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δουλείαν δὲν ἀνεκόπη καὶ ὁ ροῦς τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ἀθανάτου νεροῦ τῶν δημοτικῶν ἡμῶν ἀσμάτων καὶ τὸ ὑπογεῖως ρέον ὕδωρ τοῦτο ἔφερον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἡ Ἑλληνικὴ Ἑλευθερία· πρῶτος ὁ Σολωμὸς διὰ στιβαρᾶς χειρὸς κατηύθυνεν αὐτὸ εἰς νέαν κοίτην· καὶ ἰδοὺ νέον ζωοποιὸν ρεῦμα σχηματίζεται, ἐξ' οὗ καὶ μόνου ποτίζεται ἡ ἔθνικὴ ἡμῶν ποίησις, ἐξ' οὗ καὶ μόνο θὰ ποτίζετ' ἐπὶ γενεᾶς γενεῶν».²

Πιστός στο γραμματολογικό σχήμα των πρώτων δημοτικιστῶν, ο Παλαμάς, ὅπως και ο Ψυχάρης, σκιαγραφεί τη συνέχεια της νεοελληνικής ποίησης ἀπὸ τον Κορνάρο στον Σολωμό και ἀπὸ ἐκεῖ στον Βαλαωρίτη και τον ἴδιο. Το παραπάνω ἀπόσπασμα εἶναι ἐνδεικτικὸ του παλαμικοῦ ιστορικοῦ σχήματος για τη νεοελληνικὴ ποίηση, το οποίο ἀποτυπώνεται τελειότερα, λίγο καιρὸ μετὰ, στο λήμμα «Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Φιλολογία» του ἐγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ «Μπάρτ και Χίρστ», ὅπως συνηθίζεται να λέγεται, και το οποίο λήμμα ἐπιμελήθηκε ο Παλαμάς.³

Ἡ ἀφήγηση ξεκινά στα 1453, καθὼς ο Παλαμάς ἐπιθυμεί να ἀναδείξει την αὐταξία της νεοελληνικῆς λογοτεχνίας διαχωρίζοντάς την ἀπὸ τη βυζαντινὴ. Το κριτήριό του για αὐτὴ την τομὴ εἶναι ἐξωφιλολογικὸ και ἀφορᾶ το ἐθνορομαντικὸ ἀρχέτυπο⁴ της λογοτεχνίας ὡς καθρέφτη της ἐθνικῆς πολιτισμικῆς συνείδησης. Ἡ νεοελληνικὴ ποίηση

¹ *Ἀπαντὰ Κωστή Παλαμά*, τ. Β', σ. 245, σ. 253.

² Ὁ.π., σ. 268.

³ Βλ. *Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικόν*, τ. Γ', Αθήνησι Ἰανουάριος 1892-Μάρτιος 1893, σ. 841-847. Να σημειωθεῖ ἐδὼ πως στους τόμους Δ' (Ἀπρίλιος 1893-Σεπτέμβριος 1894) και Στ' (Ἰούνιος 1896-Μάρτιος 1900) του *Λεξικοῦ* ἀπαντῶνται δύο σύντομα και τυπικὰ σημειώματα για τον *Ερωτόκριτο* (σ. 30) και τον Χορτάση (σ. 889-890) ἀντίστοιχα. Τα λήμματα εἶναι συνταγμένα ἀπὸ τον κρητικὸ πολυπράγμονα λογοτέχνη και δημοσιογράφο Ἰωάννη Κονδυλάκη. Για τον *Ερωτόκριτο*, ο οποίος ἀποτελεῖ «τὸ περιφημότερον προϊόν της νεωτέρας Ἑλλ. φιλολογίας», προτάσσεται μια σύντομη περίληψη και τονίζεται ἡ «κρητικότητά» της γλώσσας του, με παραπομπή στη μελέτη του Γιάνναρη. Ο Χορτάσης εἶναι «ὁ ἐπισημότερος Ἑλλ. ποιητὴς τῶν χρόνων αὐτοῦ» και προικισμένος με «ἐξαιρετικὴ ποιητικὴ φαντασία». Στη συνέχεια ο Κονδυλάκης κάνει σύντομο λόγο για την *Ερωφίλη*, ὅπου ἀναφέρεται στις πρώτες ἐκδόσεις και τις πηγές της, με βάση τις μελέτες του Σάθα και του Bursian.

⁴ Για την ἐννοία αὐτὴ βλ. Γ. Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικὰ Πεπρωμένα*, ὁ.π., σ. 25.

είναι για τον Παλαμά εθνική ποίηση, ή, για να μεταφέρουμε τα λόγια του, τα νεοελληνικά ποιήματα, από το 1453 και μετά, διακατέχονται «ὕπὸ νέας πνοῆς καθαρώτερον Ἑλληνικῆς, καὶ διαφλέγονται ὑπὸ τοῦ πόνου τῆς ἀπολεσθείσης πατρίδος».¹ Σε αυτό το πλαίσιο τονίζεται ταυτόχρονα η ελληνικότητα και η υψηλή καλλιτεχνική αξία των κρητικών ποιημάτων:

«Ἄλλὰ τελειότερον τῶν πεζογράφων ἐργασθέντες οἱ Κρήτες ποιηταί, ἀπὸ τῆς 15ης μέχρι τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος, ἀνέδειξαν ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ πλουσιωτάτην ποίησιν, λυρικήν, ἐπικήν καὶ δραματικήν, ἥτις, ἂν καὶ κατ' οὐσίαν μίμησις τῆς ἀνθούσης τότε Ἰταλικῆς φιλολογίας, ὑπέστη ὅμως εὐτυχῶς τὴν τοιαύτην ξενικὴν ἐπιρροὴν εἰς τὰ τελειότερα δ' αὐτῆς προϊόντα καὶ ὑπερέβη τῶν ἐμπνεύσεων τῆς τὰ πρότυπα. Ἄρκει νὰ ἀναφέρωμεν ἐκ τούτων τὴν ἐθνικωτάτην ἐποποιῖαν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὴν χαρίεσσαν Βοσκοπούλαν τοῦ Δριμυτικοῦ, τὸν πολλαχὸν κατὰ ζῆλον τοῦ Δάντη γεγραμμένον Ἀπόκοπον τοῦ Μπεργαῆ, τοὺς ἀτεχνοτέρους στίχους τοῦ Μπιουναλῆ, καὶ τὸ Κρητικὸν Θέατρον, περιλαμβάνον ἀξιοσημεῖωτα ἔργα τὸν Στάθην, τὸν Γύπαριν, τὸν Λογγίνον καὶ τὸ ἀριστούργημα τοῦ εἴδους τὴν Ἐρωφίλην τοῦ Χορτάτη. Μεγίστη δὲ θὰ ἦτον ἡ ροπή τῆς Κρητικῆς ποιήσεως οὕτω λαμπρῶς χωρούσης, ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐὰν μὴ ἀνέκοπτεν ἐκείνην ἢ τὴν Ἐνετικὴν διαδεχθεῖσα Τουρκικὴ κατὰκτησις».²

Ο σχηματοποιητικός λόγος του Παλαμά εδώ τονίζει την υπεροχή των κρητικών έργων έναντι των προτύπων τους, και με αυτόν τον τρόπο ο Παλαμάς επιτίθεται στην παλαιότερη κριτική ρητορική μεγάλου μέρους της ελληνικής λογοισύνης, η οποία προσλάμβανε τα κρητικά έργα ως στείρες μιμήσεις της ιταλικής ποίησης. Ο Παλαμάς αρθρώνει σύντομο λόγο και για το κρητικό θέατρο (η έκδοση του Σάθα παραδίδει το corpus), το οποίο εκτιμά σε μεγάλο βαθμό. Το αναπτυγμένο ποιητικό του αισθητήριο μάλιστα θα τον σπρώξει να μιλήσει αργότερα για τη *Θυσία του Αβραάμ* και την *Ερωφίλη* με ιδιαίτερα επαινετικά λόγια.³

Όμως σε αυτό που πρέπει να σταθούμε ιδιαίτερα είναι ότι η κρητική ποίηση της Ακμής αποτελεί, στο ιστορικό σχήμα του Παλαμά, ταυτόχρονα την αφετηρία αλλά και τον οδηγό της νεότερης ελληνικής φιλολογίας. Ο Χορτάσης είναι ο «πατέρας τῆς νέας μας δραματικῆς μας τέχνης πού βρίσκεται στὸ γλυκοχάραμα»⁴ και ο «αθάνατος»

¹ *Ἄπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΙΣΤ', σ. 319.

² *Ο.π.*, σ. 329.

³ «Το θέατρο και το τραγούδι» [1904], *Ἄπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΣΤ', σ. 243: «Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἡ Ἐρωφίλη βαραίνουνε στὴ ζυγαριὰ τῆς τέχνης ὅσο δὲ βαραίνουν ὅλα μαζί τὰ παντὸς εἴδους σκηνικὰ ἔργα πού μαστόρεψαν καὶ μαστορεύουν ἐδῶ κ' ἑκατὸ χρόνια σοφοὶ καὶ μωρόσοφοι καὶ γραμματισμένοι καὶ ἀγράμματοι παντὸς εἴδους, πού ὅλα μπορεῖ νὰ τάχουν, μὰ τοὺς λείπει ἕνα ἢ πνοὴ τῆς ζωῆς. Κι ἂν ἔχουμε κάποια δραματικὰ ἔργα μετρημένα, ἔργα ἀλήθειας καὶ ὁμορφιάς, αὐτὰ βγαλμένα εἶναι ἀπὸ τὰ θαματοργὰ νάματα τῆς δημοτικῆς γλώσσας καὶ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ».

⁴ «Πρόλογος Τρισεύγενης» [1902], *Ἄπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. Δ', σ. 187.

Ερωτόκριτος είναι «τὸ γλυκοχάραμα τῆς νέας μας ποιητικῆς ψυχῆς».¹ Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ακμῆς δείχνει τὸν δρόμο που πρέπει νὰ ακολουθήσει ὁ νέος ἐθνικὸς ποιητὴς τῆς Ελλάδας. Ὁ Παλαμᾶς υποστήριξε τὴ θεωρητικὴ του αὐτὴ πρόταση μέσω του κριτικοῦ του ἀλλὰ καὶ του ποιητικοῦ του ἔργου. Στὴν 47^η φωνὴ ἀπὸ τὶς *Ἐκατὸ Φωνές* τῆς *Ἀσάλευτης Ζωῆς* ὁ Κορνάρος μιλά στον Παλαμᾶ:

«Στῆς Κρητικῆς πορτοκαλλιᾶς τὸν ἴσκιο ἐγὼ ὁ Κορνάρος
κορμὶ ἔδωκά σου καὶ ψυχὴ πὺ δὲν τὰ παίρνει ὁ Χάρος,
ἀπάνου στὴν κιθάρα μου τὴν ἀηδονολαλοῦσα,
ὦ τῆς κιθάρας ὄραμα βασιλικό, Ἄρετοῦσα!
Καὶ ταίρι σου, τρισάξιο τῆς ὁμορφιάς σου δῶρο,
τὸν καβαλλάρη σου ἔδωκα, τὸ νικητὴ ἄσπροφόρο.
Καὶ τώρα-κλαφτε μέ, βουνὰ καὶ πέλαγα καὶ δάση·
λατρεύω καὶ ζηλοφτονῶ τὸ πλάσμα πὺ ἔχω πλάσει!»²

Ὁ ἐξαιρετικὸς θαυμασμὸς που τρέφει ὁ Παλαμᾶς γιὰ τὸ κρητικὸ ποίημα ἀποτυπώνεται με τὸ ἐξυπνο τέχνασμα τῆς μετατόπισης τῆς καλοπροαίρετης ζήλιας του ἴδιου του Παλαμᾶ γιὰ τὸν *Ερωτόκριτο* στον Κορνάρο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται νὰ ζηλεύει τὸ δημιούργημά του. Ὁ Παλαμᾶς ἔχει καὶ ἀλλοῦ δηλώσει, με διακριτικὸ τρόπο, ὅτι ζηλεύει τὸν *Ερωτόκριτο*, καθὼς τὸ κορναρικὸ ποίημα καταφέρνει νὰ συνδυάσει «δύο τόσον ἀντιθέτους ἐν τῇ νεωτέρα ἱστορίᾳ ιδιότητας, τὴν ποιητικὴν ἀρετὴν πρὸς τὴν δημοτικότητα».³ Τὸ παλαμικὸ παράπονο του Κορνάρου ἔχει νὰ κάνει καὶ με τὸ ὅτι ὁ *Ερωτόκριτος* ξεπέρασε κατὰ πολὺ σὲ δημοφιλία τὸ ὄνομα του δημιουργοῦ του, καθὼς πέρασε στὸ στόμα του λαοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν λογαριάζει σὲ τέτοιες περιπτώσεις τὴν ἐπωνυμία. Νὰ υπενθυμίσουμε πως ἀπὸ ἓνα μέρος τῆς ἀθηναϊκῆς κριτικῆς ὁ Κορνάρος θεωρεῖται διασκευαστὴς καὶ ὄχι ποιητὴς του *Ερωτόκριτου*.

Ὡστόσο, σὲ μεταγενέστερο ποίημα του στα 1915, ὅταν ἡ ἐκδοσὴ του Ξανθοῦδιδῆ ἀπορρίπτει τέτοιου εἴδους θεωρίες (βλ. παρακάτω), ὁ Παλαμᾶς ἀναγάγει τὸν Κορνάρο σὲ πρότυπο ἀτομικῆς ποιητικῆς διάνοιας που μετατρέπει λαϊκὰ μοτίβα καὶ γλώσσα σὲ ἐντεχνο, προσωπικὸ λόγο· ὁ Κορνάρος προσλαμβάνεται ὡς τὸ ρομαντικὸ ἀρχέτυπο του ποιητικοῦ υποκειμένου που μετουσιώνει τὶς πολλὲς φωνές σὲ μία. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ, ἡ ρομαντικὴ προσέγγισις του Παλαμᾶ στον *Ερωτόκριτο* ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐθνικοποίησις του ποιήματος:

Χαῖρε, κ' ἐσὺ ὁ κελαϊδιστῆς, τὸ κρητικὸ τ' ἀηδόνι!
Σὰ νὰ χωρίζης τοῦ τεχνίτη τὸ τραγοῦδι πρῶτος
ἀπ' τὸ τραγοῦδι τοῦ λαοῦ πὺ ρέει κ' εἶναι σὰν ἓνα
μ' ἐσένα, ὦ πλάση ἀπρόσωπη, τί χίλια πρόσωπα ἔχεις.
Καὶ τοῦ τεχνίτη τὸ τραγοῦδι σφραγιστὸ μὲ μύριες,

¹ «Ἔργα καὶ ἡμέραι: φιλολογικὰ ἀναθέματα», [Ὁ Νουμάς, τ. 1, ἀρ. 6 (1903)], *Ἄπαντα Κωστή Παλαμᾶ*, τ. ΙΣΤ', σ. 217.

² «Ἐκατὸ Φωνές» [1904], *Ἄπαντα Κωστή Παλαμᾶ*, τ. Γ', σ. 158.

³ «Ἡ Φαντασία καὶ ἡ Πατρίς» [1899], *Ἄπαντα Κωστή Παλαμᾶ*, τ. Β', σ. 386.

μέ λογής βουλλές ἄμοιαστες, καί ἡ κάθε βούλλα δείχνει
καί νιό ξέχωρο πρόσωπο χρυσογραμμένο ἀπάνου,
πού ἔνα, κι ἀξίζει γιά πολλά, καί ντόπιο καί σάν ξένο.
Μέσ' στή βουνόσπαρτη Σητεία, τῶν πέλαων ξαγναντεύτρα,
στῆς Κρήτης τήν Ἀκρίτισσα πού γέννησαν ἔσένα,
ποιὸς θεὸς σέ βλόγησε; Καί ποιά κρητικοπούλα νύφη,
ποιά νύφη συναναθρεφτὴ ποιᾶς φράγκισσας Καλλιόπης
ποιὸν ὀμηρίδη ραψωδὸν ἀγάπησε καί πῆρε,
γιά νὰ γεννήσουν –θεοῦ χαρὰ– διπλομορφιά, τὴ Ρίμα
μέ τὴ λαλιά τὴ ζωντανὴ πού τὴ λαλεῖ κι ἀντριεύει
τὸ Γένος ὀλοζώντανο; Δόξα σ' ἔσέ, ὁ Κορνάρος,
δόξα σ' ἔσένα, ὁ ποταμὸς ὁ χρυσομελιτιάρης,
πού τρέχεις καί κατρακυλᾶς καί πότισμα καί δρόσος
τῆς θείας Ἑλθίνισσας φυλῆς κ' ἐλεύτερης καί σκλάβας,
καί μέ τοὺς Ἑρωτόκριτους καί μέ τὶς Ἀρετοῦσες,
δόξα κι ἀγάπη καί τιμὴ κι ὅλες τὶς ἀντρειοσύνες!¹

Το ἀπόσπασμα ἀνήκει στο πρῶτο μέρος με τίτλο «Βιβλίο Πρῶτο. *Οἱ Πατέρες*». Ο «ποιητῆς-πατέρας» Κορνάρος εἶναι δόξα τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς, καθὼς, γιὰ τον Παλαμά, πραγματώνει τὴν ἰδανικὴ σύνθεση τῆς νεοελληνικῆς δημοτικῆς ποιητικῆς ἐμπειρίας με το ἐπικό ὀμηρικό πρότυπο καὶ τὴν ευρωπαϊκὴ ποίηση τῆς Αναγέννησης.

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου, ὁ Κορνάρος λογίζεται ὡς «ιερός πρόδρομος» ἀπὸ τον Παλαμά. Ἡ «αγωνία τῆς ἐπίδρασης» τοῦ τελευταίου δὲν ἔχει νὰ κάνει με τον νιτσεϊκό καὶ μπλουμικό «φόβο γιὰ τον πρόγονο»,² ἀλλὰ καταδεικνύει τὴ λαχτάρα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τέτοιου προδρόμου-καθοδηγητῆ. Δὲν εἶναι τυχαίῳ ἄλλωστε πὼς ὁ Παλαμάς κατηγορήθηκε ὡς «ποιητῆς βιβλιακός» ἀναζητούσε διακαῶς τὰ πρότυπά του καὶ στο πρόσωπο τοῦ Κορνάρου βρῆκε ὄχι μόνο τον δικό του ποιητικό πρόγονο-πατέρα, ἀλλὰ τον ἰδανικό πρόγονο τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ποίησης.

Ἡ «νέα μας ποιητικὴ ψυχὴ», που εἶναι ὁ Κορνάρος καὶ τὸ ἔργο του, κατὰ τον Παλαμά, μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς τὴν «anima poetica» που ταξιδεύοντας μέσα στους αἰῶνες εἰσορμᾶ στους ἐκλεκτοὺς ποιητῆς· μιὰ ἀπόψη που φέρνει τον Παλαμά ἀκόμα πιο κοντὰ σε ποιητικὲς θεωρίες τοῦ Ρομαντισμοῦ.³ Ἐπιπλέον, δὲν μποροῦν νὰ παραγνωριστοῦν καὶ τὰ ἐθνικὰ συμφραζόμενα μιᾶς τέτοιας θεώρησης, καθὼς ὁ ἐνιαίος καὶ ὁμογενοποιητικὸς χαρακτήρας τῆς παλαμικῆς ἐννοιας τῆς «ποιητικῆς ψυχῆς» υποδηλώνει τὸ ἔμμεσο πρόταγμα γιὰ ἀνάδειξη μιᾶς ἐθνικῆς λογοτεχνικῆς ἀφήγησης, με κεντρικὸ ἄξονα τὸ λογοτεχνικό corpus σε δημοτικὴ γλῶσσα καὶ ἰδιαίτερα τὰ κρητικὰ ποιήματα· corpus που

¹ «Βωμοί» [1915], *Ἀπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. Ζ', σ. 23-24.

² Βλ. Harold Bloom, *Ἡ αγωνία τῆς ἐπίδρασης. Μία θεωρία γιὰ τὴν ποίηση*, μτφρ. Δημήτρης Δημηρούλης, Ἀθήνα 1989, ἰδιαίτερα σ. 147 καὶ σ. 162.

³ Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Παλαμά με τὶς ποιητικὲς θεωρίες τοῦ Ρομαντισμοῦ βλ. Γιάννης Τζιώτης, «Οἱ ὅροι *Ρομαντικός* καὶ *Ρομαντισμός* στο κριτικὸ ἔργο τοῦ Κωστή Παλαμά», *Κωστής Παλαμάς. Εξήντα Χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του*, ὁ.π., σ. 577-589. Νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ὁμοιότητα τῆς «ποιητικῆς ψυχῆς» με τὴν «poetic genius» τοῦ William Blake που ἀντρωσε τὸ ποιητικό-θεωρητικό του σύμπαν. Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς «poetic genius». Βλ. ἐνδεικτικὰ S. Foster Damon, *A Blake Dictionary*, University Press of New England 1988, ἰδιαίτερα σ. 330.

θα νομιμοποιεί τη γλώσσα του λαού, τη δημοτική. Σε αυτό το πλαίσιο ο Παλαμάς έχει βαφτίσει τον Κορνάρο «έθνικό της Ρωμιοσύνης ποιητή» και τον *Ερωτόκριτο* «έθνική έποποιία του νεωτέρου έλληνισμού» ήδη από το 1899-1900.¹

Τον Οκτώβριο, μάλιστα, του 1899 δημοσιεύει στην *Ακρόπολη* ένα άρθρο στο οποίο καλεί τους σύγχρονους του λογίους να μεταφράσουν Όμηρο στη γλώσσα και το μέτρο του *Ερωτόκριτου*.² «Ο Άχιλλεύς θα συνεχίσει ως είδος τί Έρωτοκρίτου, ίσως όχι τόσον ζωηρός έν άρχη [...]. Άλλ' ό Έρωτόκριτος ούτος θα ήτο τί πνευματικώτερον και ύψηλότερον, και βαθμηδόν θα άνύψου την καλαισθητικήν άνατροφήν του Έλληνικού λαού».³ Βρισκόμαστε μπροστά στα πρώτα φανερώματα οργάνωσης του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού» σε θεσμικά πρότυπα (σύσταση εταιρειών, εντύπων) με πρωτοστάτη τον Παλαμά.⁴ Τα κρητικά κείμενα και ιδιαίτερα ο *Ερωτόκριτος* λογίζονται από τους δημοτικιστές (Παλαμάς, Ψυχάρης, Εφταλιώτης) ως θεμέλια-πρότυπα για την καλλιέργεια της γλωσσικής και πνευματικής ταυτότητας του ελληνικού λαού.

Τα διάφορα ρυάκια του παλαμικού κριτικού λόγου για την κρητική λογοτεχνία και ιδιαίτερα για τον *Ερωτόκριτο*, τους οποίους προσπαθήσουμε να ιχνηλατήσουμε παραπάνω, εκβάλλουν στο άρθρο του «Σούτσος και Κορνάρος» του 1906, στο οποίο παρουσιάζεται συμπυκνωμένη η ιδεολογική χρήση και η κριτική αποτίμηση του *Ερωτόκριτου* από τον Παλαμά.⁵ Αφορμή για το άρθρο αποτελεί η παράκληση φιλολογικών κύκλων της Αλεξάνδρειας, μέσω ελληνικών εφημερίδων, να εκδοθούν τα Άπαντα του Αλέξανδρου Σούτσου, μια έκδοση, όπως έγραψαν, «εθνική». Η παράκληση αυτή ερεθίζει τον Παλαμά, που θεωρεί τον Αλ. Σούτσο περισσότερο δημοσιογράφο παρά ποιητή. Όμως αυτό που τον ερεθίζει περισσότερο είναι η χρήση του όρου «εθνικός» για την έκδοση των *Απάντων* του Σούτσου. Για τον Παλαμά, όπως έχουμε δει, το κατεξοχήν ελληνικό εθνικό ποίημα δεν είναι άλλο από τον *Ερωτόκριτο*.

Ο Παλαμάς ξεκινά με μια αντιπρόταση, με μια έκκληση για κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*, και ο λόγος του είναι αρκετά δεικτικός και φανερώνει την αγανάκτησή του για την κριτική παραγνώριση του κρητικού ποιήματος από την πλειοψηφία του νεοελληνικού κριτικού λόγου του περασμένου αιώνα:

«Όπωςδήποτε τὸ Ἔθνος δὲ θὰ τὸ βλάψῃ ἓνα τέτοιο τύπωμα τῶν ἔργων τοῦ Σούτσου, ὅσο κι ἂν γίνεταί τοῦτο ἐπιδειχτικὰ καὶ πανηγυρικά. Κάτι ἄλλο βλάφτει

¹ «Τσοπάνηδες και Μαρκήσιοι» [1900], *Άπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΣΤ', σ. 394 και «Η Φαντασία και η Πατρίς» [1899], *Άπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. Β', σ. 386.

² Βλ. *Άπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΙΣΤ', σ. 149-153. Το άρθρο αυτό μπορεί να θεωρηθεί προπομπός των «Ευαγγελικών» (1901) και των «Ορεσσειακών» (1903), καθώς ο Παλαμάς προωθεί τη μετάφραση κλασικών έργων σε δημοτικό δεκαπεντασύλλαβο και τη μετάφραση των Γραφών στη γλώσσα των λαϊκών *Συναξαρίων*. Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. 152-153.

³ Ό.π., σ. 152. Να σημειωθεί πως στα 1904 εκδόθηκε στο Παρίσι η μετάφραση της *Ιλιάδας* από τον Αλέξανδρο Πάλλη σε ιαμβικό ανομοιοκατάλητο δεκαπεντασύλλαβο.

⁴ Για το ζήτημα αυτό βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφότο της εθνικής γλώσσας»*, Αθήνα 1993 και ιδιαίτερα Αλεξάνδρα Λαμπράκη, Γ. Δ. Παγανός, *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*, Αθήνα 1994.

⁵ «Για τον Ερωτόκριτο» [«Σούτσος και Κορνάρος», *Ο Νουμάς*, 23/04/1906], *Άπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΣΤ', σ. 301-306.

καὶ ζημειώνει τὸ Ἔθνος, βαριά καὶ ἀλογάριαστα: Δὲν ὑπάρχει σ' ἐμᾶς ἀκόμα μία ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου, μία ἔκδοση τῆς προκοπῆς. Ντροπὴ στὸ Ἔθνος ποὺ ἀκόμα δὲν κατάλαβε, ὕστερ' ἀπὸ πέντε αἰώνων περπάτημα, πὼς ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου, αὐτὸς εἶναι ὁ μέγας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ ἀθάνατος ποιητὴς! Ἀκόμα ναποχτήσουμε μία κριτική, μία σοφὴ ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου, κάτι σὰν ἐκείνη ποὺ ἔκαμε τελευταῖα γιὰ τὸ Χρονικὸ του Μωρέως ὁ Σμῖθ τοῦ Βερολίνου. Ἄλλο τύπωμα ἀπὸ τὸ πρῶτο της Βενετιᾶς στὰ 1713, σ' ἐποχὴ ποὺ τὸ ποίημα δὲν εἴτανε πιά νέο, μὰ γύριζε χειρόγραφο ἀπὸ καιρὸ, ἄλλο ποὺ νὰ διαβάζεται κάπως ὑποφερτά, δὲν ξέρω νὰ ξανάγινε. Ὅλα τάλλα του τυπώματα στὴ Βενετιᾶ καὶ τὰ ξανατυπώματα στὴν Ἀθήνα, γιομάτα λάθια, ἀσυνείδητα κι ἀφρόντιστα. Καμωμένα τάχα γιὰ τὸν πολὺ λαό, κ' ἐπομένως ραμμένα καὶ μπαλωμένα ὅπως ὅπως. [...]. Εὐτύχημα ποὺ δὲν περίμενε ἀπὸ βιβλίο νὰ μάθη κια νὰ ρουφήξει ταθάνατο ποίημα ὁ καταφρονεμένος αὐτὸς λαός [...]. Ὅμως ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν ἀξίζει νὰ ζήσει τὴ ζωὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μονάχα· τοῦ πρέπει ἕνα ὕψωμα σὲ θέση ἐθνικοῦ καὶ σημασίας πανελληνικῆς ἔργου· σὰν ἐκεῖνα τὰ ἔργα ποὺ ξεχωρίζονται μὲ κάθε λογῆς φροντίδα καὶ φυλάγονται μέσα σὲ θῆκες, ὅμοια μὲ κείνες ποὺ ἔβαζε μέσα τοὺς ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τὴν Ἰλιάδα σέρνοντας τὴν μαζί του στὰ στρατόπεδα. Ἔτσι τὰ Ἔθνη ποὺ πολεμᾶνε γερὰ νὰ κρατηθοῦνε σὲ ὅλους τοὺς κύκλους τῆς ζωῆς καὶ τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ἐνέργειας περιμαζεύουν ὅλες τοὺς τίς δόξες, τίς χαρὲς καὶ τίς δύνამες, μέσα σὲ τίμιες θῆκες. [...]. Καὶ μᾶς λείπει, ἔξω ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ, καὶ μία ἔκδοση, γιὰ τὸν κόσμον, φροντισμένη πάντα καὶ προσεχτικὴ. Καὶ μία ἔκδοση μὲ διαλεχτὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο, γιὰ κείνους ποὺ θὰ δυσκολεύονταν νακολουθήσουν τὸν ποιητὴ μέσα σὲ ὅλη τὴ συχνὰ πυκνὰ περισσόλογη στιχοχουσία του».¹

Ὁ Παλαμάς «φωνάζει» πὼς ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ *Ἐρωτόκριτου* εἶναι μιὰ υπόθεση θεσμικὴ, ἢ θα ἔπρεπε τουλάχιστον νὰ εἶναι, καθὼς πρόκειται γιὰ τὸν ἐθνικὸ λογοτεχνικὸ θησαυρὸ τῆς Ἑλλάδας ποὺ πρέπει, επιτέλους, νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ ὕστερα νὰ φυλαχθεῖ. Ἡ μουσειακὴ αὐτὴ ἀντίληψη ἀφορᾷ τὸν ἰδεολογικὸ μετασχηματισμὸ τοῦ *Ἐρωτόκριτου* ἀπὸ ἕνα δημοφιλὲς-λαϊκὸ ποίημα σὲ ποίημα-ἐθνικὸ κειμήλιο. Ὡς ἐθνικὸ ποίημα ὁ *Ἐρωτόκριτος* εἶχε παρουσιασθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Τερτσέτη, μὲ ἀφορμὴ τὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866 ὠστόσο ἡ χρῆση τοῦ *Ἐρωτόκριτου* ἀπὸ τὸν Παλαμά ξεπερνᾷ τὴν επικαιρότητα ἢ πολιτικὲς σκοπιμότητες· ἀρχίζει καὶ τελειώνει στὴ λογοτεχνία καὶ τὴ λογοτεχνικὴ ἱστορία.

Γι' αὐτὸ προβαίνει καὶ σὲ ξεκάθαρο διαχωρισμὸ τοῦ κρητικοῦ ποιήματος ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, λογοτεχνικὰ σύμβολα ἐξίσου ἐθνικά. Ὁ *Ἐρωτόκριτος* εἶναι ἕνα περισσότερο κλειστὸ σύμπαν, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ μεταλλαχθεῖ παρόλη τὴν προφορικὴ διάχυση, καθὼς ἔχει ὀριστικοποιηθεῖ στὴν ἐντυπὴ μορφή του. Εἶναι ἕνα προσωπικὸ πόνημα ἐπώνυμου ποιητῆ, σὰν τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ φυλαχθεῖ μὲς μιᾶς κριτικῆς ἔκδοσης, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δημοτικὰ τραγούδια ποὺ ὁ φυσικὸς τοὺς χώρος εἶναι ἡ προφορικότητά, ἡ ἀνωνυμία, ἡ συλλογικὴ φωνὴ καὶ ἡ αἰώνια διάχυση. Δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ τὴν πνευματιστικὴ-

¹ Ὁ.π., σ. 302-303.

νεορομαντική αντίληψη του Παλαμά για την έννοια του Έθνους –δηλωτικές είναι οι έννοιες όπως «κύκλος ζωής» ή «ενέργεια»¹ που συνάδει με τη νεορομαντική εθνικιστική (και όχι τόσο πατριωτική) πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* ως ποίημα αρχής που οριοθετεί την πολιτισμική ταυτότητα της «πανελληνικότητας» μιας περισσότερο πολιτισμικής παρά πολιτικής έννοιας, που αφορά τον αυτοπροσδιορισμό και την ακτινοβολία του νεοελληνικού πολιτισμού και της αδιαμφισβήτητης συνέχειάς του.

Στο παραπάνω χωρίο ο Παλαμάς καθίσταται ο πρώτος Έλληνας λόγιος μετά τον Ψαλίδα που προβαίνει σε συγκεκριμένη εκδοτική πρόταση για τον *Ερωτόκριτο*. Εκτός της επιστημονικής κριτικής έκδοσης προτείνει και μια «λαϊκότερη» έκδοση ταυτόχρονα με μια ανθολόγηση των καλύτερων και ενδεικτικότερων χωρίων του ποιήματος για εκείνους που δεν μπορούν να ακολουθήσουν τον κορναρικό ποταμό των 10.000 στίχων.

Στη συνέχεια, θα δικαιολογήσει τη λογοτεχνική και ιστορική αξία του έργου και θα κλείσει επιμένοντας πως η κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*, αυτό το «λησμονημένο χρέος» της Πολιτείας, πρέπει να κατοχυρωθεί θεσμικά:

«Είπε κάποιος κριτικός για τὸ περίφημο ποίημα τοῦ Τριστάνου καὶ τῆς Ἴζόλδας, τὸ βγαλμένο στὸ μεσαίωνα ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Γότφριδ, πὼς εἶναι τὸ πρῶτο πού ὕστερ' ἀπὸ τὰ ἐρωτολογήματα τῶν σύγχρονων στιχουργημάτων, παρουσίασε τὸ πάθος καὶ ὅ,τι ἡ καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου αἰώνιο κλεῖ καὶ ἀπέραντο. Ὅμοια καὶ τὸ ποίημα τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τῆς Ἀρετούσας φεγγοβολεῖ ἀπὸ τὸ πάθος τὸ αἰώνιο, τὸ πάθος τοῦ ἔρωτα καὶ τῆς παλληκαριᾶς καὶ ξεχωρίζει ἀνάμεσα στάλλα τῆς ἐποχῆς τοῦ γεννήματα περισσότερο παρ' ὅσο ξεχωρίζει τὸ γερμανικὸ ἐρωτοδιήγημα· καὶ σημαντικότερο ἀπὸ τὸν Τριστάνο καὶ τὴν Ἴζόλδα, τὸ ποίημα τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τῆς Ἀρετούσας ταιριάζει τὴν ὀρμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ καιροῦ μὲ τὸ μεθύσι τῶν καιρῶν τῆς Ἀναγέννησης, τὴν ξένη κληρονομιά, πού –ἤθελε δὲν ἤθελε– πήρε ἡ Ἑλλάδα, τὴν ἀυγατίζει μὲ τὸ βᾶρος τοῦ πατρογονικοῦ θησαυροῦ, κ' ἔτσι τὴ νέα ἐθνικὴ ψυχὴ ἀκέρια καὶ ζωντανὴ τὴν παρουσιάζει. [...]. Φανταστήτε τοὺς Ἴταλοὺς νὰ κρατοῦν τὴ Λυτρωμένη Ἱερουσαλὴμ τοῦ Τάσσου τους, τοὺς Ἄγγλους ναφὴνουν τὰ ποιήματα τοῦ Σπένσερ, τοὺς Γάλλους νὰ παραιτοῦν τὸ Σίδη τοῦ Κορνήλιου, στὴν κατάσταση πού παρατήσαμε ταριστούργημα τοῦ κρητικοῦ Κορνάρου. [...]. Καὶ σ' ἐμᾶς, ὅταν ἡ πολιτικὴ μας ἠθικὴ ἀनुψωθῆ, ὅταν ἡ ἱστορικὴ μας συνείδηση ὠριμάσῃ, θὰ φανῆ κι ὁ βουλευτὴς ἐκεῖνος πού θανέβη στὸ Βῆμα γιὰ νὰ προτείνει – τίποτε ἄλλο– μίᾳ ἐθνικῆ ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου. Κ' ἡ Βουλὴ θὰ τὸν ἀκούσῃ ὄχι σὰν ἀερολόγο καὶ σὰν παράξενο, μὰ σὰν πατριώτη συνετὸ καὶ νομοθέτῃ πού τῆς θυμίζει λησμονημένο χρέος».²

Ο *Ερωτόκριτος*, στον παλαμικό κριτικό λόγο, τοποθετείται, όπως και η *Θυσία* στην περίπτωση του Ψυχάρη, στο ευρωπαϊκό της περιβάλλον, έστω και επιγραμματικά. Η ιστορικότητα του εκάστοτε έργου είναι από τα βασικότερα διακυβεύματα της παλαμικής λογοτεχνικής κριτικής.³ Στον παλαμικό λόγο ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί ένα κείμενο-

¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. τη μελέτη του Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, *Η Τέχνη Πτεροφύει εν Οδύνη*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 314-323.

² *Άπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΣΤ, σ. 303-305.

³ Βλ. ό.π., σ. 301: «Ο ποιητής δεν είναι μόνο της Αισθητικής αντικείμενο· είναι και της Ιστορίας.»

σταυροδρόμι που συνενώνει την ευρωπαϊκή λογοτεχνία της Αναγέννησης με την ελληνική λογοτεχνική κληρονομιά του παρελθόντος (αρχαιοελληνική και μεταβυζαντινή). Στον Παλαμά φανερώνονται τα πρώτα σπέρματα της μοντερνιστικής πρόσληψης του *Ερωτόκριτου*, ως ποιήματος που δοξάζει τον διττό χαρακτήρα της έννοιας «ελληνικότητα» (ευρωπαϊκός κοσμοπολιτισμός και τοπική παράδοση), όπως αυτή σκιαγραφήθηκε από τον κριτικό λόγο της Γενιάς του '30 με πρωτεργάτες τους Γ. Σεφέρη, Α. Πολίτη και Κ. Θ. Δημαρά.¹

Το άρθρο του Παλαμά είχε αντίκτυπο στο εξωτερικό. Ο Philéas Lebesgue (1869-1958), εκδότης της *Mercure de France*, συνέταξε μια στήλη με τον τίτλο «Lettres Néo-Grecques» υπό το ψευδώνυμο Demetrius Asteriotis την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Μερικά άρθρα του μεταφράστηκαν στα ελληνικά στον *Νουμά*, καθώς ο Lebesgue υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής των δημοτικιστών και θαυμαστής του Παλαμά. Ο Lebesgue συνέταξε ένα εγκωμιαστικό άρθρο-απάντηση στο άρθρο «Σούτσος και Κορνάρος» του Παλαμά, το οποίο μεταφράστηκε αμέσως στον *Νουμά*.² Ο Lebesgue σημειώνει στο τέλος για τον *Ερωτόκριτο*:

«Ποθώντας να ένώσει [ο Παλαμάς] πλατειά ανάπτυξη με τὸ αἶσθημα τὸ πιὸ ζωηρὰ ἑλληνικὸ ἀπαιτοῦσε σύγχρονα νὰ διαδοθοῦνε οἱ παλιοὶ ποιητάδες πὸν πιστὰ φανέρωσαν τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ ἀπὸ τὸ μεσαιῶνα ἴσαμε τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας. Συγκρίνοντας τὸν Τριστάνο καὶ τὴν Ὑζόλδη, τὸ ποίημα τοῦ ἵπποτισμοῦ, μετὰ τὸ κρητικὸ ἀριστούργημα τοῦ Κορνάρου, τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴν Ἀρετοῦσα [...], ὁ δυνατὸς συγγραφέας τῆς Τρισεύγενης τονίζει τὴ μεγάλη ἀξία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔργου [...]. Ἐκεῖ, καθὼς ἀνάμεσα στὰ δημοτικὰ τραγούδια, αἰσθάνεται κανένας πὼς χτυπάει ἢ καρδιὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι κάτι καλύτερα ἀπὸ μίαν ἀπλὴ πατρίδα, εἶναι μία ἰδέα πὸν προχωρεῖ. Ἔτσι τὸν καταλαβαίνουν οἱ Ἕλληνες. Ὑπερασπίζομαι τὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὑπερασπίζομαι τὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, θὰ πῆ εἶμαι Ἕλληνας· ἢ καρδιὰ ἀρκεῖ γι' αὐτό. [...]. Κι' εὐχόμεστε κι' ἐμεῖς μαζί του νὰ γείνει μία ἔκδοση κριτικὴ γιὰ τὶς σημερινὲς γενεές. Θὰ εἶναι πάντα καλύτερο παρὰ ν' ἀνασταίνει κανεὶς τὸ Σούτσο καὶ τὸ Ραγκαβή».³

Ο φιλελληνικός και ρομαντικός λόγος του Lebesgue μπορεί με ευκολία να εγκολπώσει τη νεορομαντική παλαμική ερμηνεία του *Ερωτόκριτου* ως ενός κεντρικού λογοτεχνικού ιδεώδους του νέου Ελληνισμού. Ο Γάλλος διανοούμενος, ο οποίος φαίνεται να αγαπούσε

¹ Βλ. ενδεικτικά Roderick Beaton, «Ο *Ερωτόκριτος* στο έργο και στη ζωή του Γιώργου Σεφέρη», *Παλίμψηστον*, τχ. 20-21 (2006-2007), σ. 51-66. Ενδεικτικά, αναφέρω, επίσης, τα κυριότερα κείμενα μέσω των οποίων η «παρέα» αυτή προσπάθησε να αναδείξει την ευρωπαϊκή διάσταση του ποιήματος και ταυτόχρονα να το ορίσει ως θεμέλιο της μοντερνιστικής επιταγής μιας ελληνικότητας που εδράζεται στη δημοτική και δημόδη λογοτεχνική παράδοση και ταυτόχρονα στη δυτική λυρική ποιητική παράδοση: Λίνος Πολίτης, «Η ποίηση του *Ερωτοκρίτου*» [1945], *Θέματα της Λογοτεχνίας μας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2^ηχ.χ., σ. 93-103, Γιώργος Σεφέρης, *Ερωτόκριτος*, Αθήνα 1946, Λίνος Πολίτης, «Λογοτεχνία Νεοελληνική και Λογοτεχνία Ευρωπαϊκή» [1949], *Θέματα της Λογοτεχνίας μας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2^ηχ.χ., σ. 153-174, Κ. Θ. Δημαράς «Από αφορμή του *Ερωτοκρίτου*», *Το Βήμα*, αρ. 532 (08/02/1947), του ίδιου, «Ένας εναρκτήριο», *Το Βήμα* (18/03/1950).

² Demetrius Asteriotis, «Νεοελληνικά Γράμματα», *Ο Νουμάς* (27/07/1906), σ. 7-8.

³ Ο.π., σ. 8.

ιδιαίτερα την κρητική λογοτεχνία,¹ ευαγγελίζεται, με τη σειρά του, μια κριτική έκδοση του κρητικού ποιήματος.

Η ιδεολογικοποίηση των αισθητικών κριτηρίων ή η αισθητικοποίηση της ιδεολογικής προσέγγισης στον παλαμικό κριτικό λόγο για τον *Ερωτόκριτο* αποτελούν τα κυριότερα μεθοδολογικά εργαλεία για την εθνικοποίηση και, ταυτόχρονα, τον εξευρωπαϊσμό του *Ερωτόκριτου*. Το «πάθος του έρωτα» ευθυγραμμίζεται με το «μεθύσι της Αναγέννησης» και έτσι το κορναρικό ποίημα εντάσσεται, παράλληλα, μες στο δίκτυο της ερωτικής δυτικής ποίησης. Ωστόσο, ο Παλαμάς προχώρησε και παραπέρα την κριτική αποκατάσταση-ενθρόνιση του *Ερωτόκριτου*, με αφορμή το γνωστό λόγο του Ν. Γ. Πολίτη για τον *Διγενή Ακρίτα*, που εκφώνησε στο Πανεπιστήμιο στα 1907.²

Ως ενθουσιώδη απάντηση στην ομιλία αυτή, ο Παλαμάς συνθέτει ένα δοκίμιο, στο οποίο επικροτεί και επικυρώνει την εθνικοποίηση του *Διγενή* από τον Πολίτη και ταυτόχρονα επιχειρεί να προβάλλει τη δική του θεώρηση για την «ακριτική ποίηση»³ ο *Ερωτόκριτος* επανέρχεται ως κεντρικό σημείο της παλαμικής ερμηνείας για την ακριτική ποίηση. Σημειώνει στο τέλος του δοκιμίου του:

«Μά ίσα με τότε τὸ ἔργο τὸ συμπληρωμένο πὸν πλησιάζει στὸ δικό μας ἀκριτικό ἰδανικό πιδὸ πολὺ ἀπὸ ἄλλα, ἓνα εἶναι [...]. Τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι ὁ Ἐρωτόκριτος. Ὁ Κορνάρος ἢ ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ – ἂν δὲν εἶναι ὁ ὄνειρευτὸς ἀκριτικὸς Ὅμηρος, εἶναι, βέβαια, ὁ μεγάλος πρόδρομος τοῦ Ὀμήρου τούτου. Κ' ἐδῶ μου ἔρχεται στὴ σκέψη κάποιον ἄλλο πρόβλημα. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ ὠφεληθῇ ὁ μελλούμενος αὐτὸς ἀκριτοπλάστης ποιητὴς ἀπὸ τὸ πλούσιον στὴ διάθεσή του ὑλικὸ του ἀκριτικοῦ κύκλου; Πῶς θὰ τὸ μεταχειριζόταν, ἀλλάζοντας τὸ ἢ πιστὰ ἀκολουθώντας το, χωνεύοντάς το, πλουτίζοντάς το, μὲ λογῆς δανείσματα, μὲ λογῆς ξεκαθαρίσματα, μαζί μιμητὴς καὶ πρωτότυπος δημιουργός, ἴσως παρὰ Ὅμηρος πιδὸ πολὺ Βιργίλιος. Στὸ ζήτημα τοῦτο μεγάλη βοήθεια θὰ μᾶς ἔδινε ὁ Ἐρωτόκριτος πάλε, ἀξιολογώτατη πρόφαση γιὰ νὰ ἀναπτύξουμε ἐφαρμοσμένες κάποιες μας θεωρίες καλλογικὲς καὶ νὰ δείξουμε πῶς τὰ μιμητικὰ στοιχεῖα εἶναι, μὲ τὴν ἀράδα καὶ κατὰ τὴν περίστασιν, σημάδια ἀδυναμίας καὶ ξεπεσμοῦ, σημάδια ξαναθησισμοῦ καὶ δυνάμει. Ἀλλὰ τέτοια ὑπόθεσιν χρειάζεται ξεχωριστὴ καὶ βαρεῖα δουλειά».⁴

Τη βαριά αυτή δουλειά δεν πραγματοποίησε ποτέ ο Παλαμάς. Ωστόσο, εδώ, ξανά με αφορμή τον *Ερωτόκριτο*, συζητά την προσωπική του αγωνία και θεωρητική αμφιβολία

¹ Σώζεται η πληροφορία πως ο Lebesgue μετέφρασε στα γαλλικά τον *Ερωτόκριτο* στα 1932. Δεν κατάφερα να εντοπίσω τη μετάφραση ή άλλες πληροφορίες γι' αυτήν. Βλ. *Annuaire general des letters* (1932), σ. 801. Επίσης, ο Lebesgue υπογράφει τον πρόλογο στη γαλλική μετάφραση της *Θυσίας του Αβραάμ* από τον Μ. Valsa στα 1927. *Le sacrifice d'Abraham: mistère grec du XVIIe siècle*, μτφρ. Μ. Valsa, πρλγ. Philéas Lebesgue, Παρίσι 1924.

² *Περί του εθνικού έπους των Νεωτέρων Ελλήνων. Λόγος απαγγελεθείς εν τω Εθνικῷ Πανεπιστημίῳ την 14 Ιανουαρίου 1907 υπό Ν. Γ. Πολίτου*, Εν Αθήναις 1906. Βλ. και Κ. Γ. Κασινής, «Ν. Γ. Πολίτης-Κωστής Παλαμάς», *Λαογραφία*, τ. ΛΓ' (1982-1984), σ. 340-341.

³ «Από την αφορμή ενός λόγου για το Εθνικό Έπος των Νεωτέρων Ελλήνων», *Άπαντα Κωστή Παλαμά, τ. ΣΤ'*, σ. 487-511.

⁴ Ο.π., σ. 511.

αναφορικά πμε το ζήτημα της μίμησης. Ο *Ερωτόκριτος* είναι το έργο πάνω στο οποίο ο υποψήφιος εθνικός ποιητής ακουμπά πολλές θεωρητικές του ανησυχίες. Οι αντιθέσεις τον απασχολούν ιδιαίτερα, και αναζητά λύσεις στο κρητικό ποίημα: μίμηση-πρωτοτυπία, προσωπική φωνή-συλλογική φωνή, ακριτισμός-μητροπολιτισμός. Ο Ν. Γ. Πολίτης, ως θεσμικός αθηναϊκός παράγοντας της διανόησης και «πατέρας» της λαογραφικής επιστήμης κλίνει προς την άποψη του Σάθα ότι ο Κορνάρος είναι διασκευαστής και όχι ποιητής.¹ Η απάντηση του Παλαμά στο αν ο Κορνάρος ήταν ποιητής ή διασκευαστής είναι ενδεικτική της συμβιβαστικής τακτικής που ακολουθεί σε ζητήματα λογοτεχνικά και ιστορικά, προς όφελος μιας εθνικής ομοιογένειας. Σκιαγραφεί διακριτικά τη λύση μέσα από τις ρητορικές αντιθέσεις του. Ο Παλαμάς ιχνηλατεί και μορφοποιεί στον *Ερωτόκριτο* τις ενδεχόμενες απαντήσεις για την προσωπική του «αγωνία της επίδρασης» και ταυτόχρονα για την εθνική ταυτότητα του κρητικού ποιήματος, το οποίο έχει στέψει πρόγονο της ποιητικής του. Στο άρθρο του αυτό στέφει τον Κορνάρο «ακριτικό Όμηρο» ή έστω πρόγονο της επερχόμενης αυτής ποιητικής περσόνας. Όμως τί είναι αυτός ο «ακριτικός Όμηρος» και πώς σχετίζεται με τον *Ερωτόκριτο*;

Η Β. Αποστολίδου δίνει μια πρώτη απάντηση: «Ο Παλαμάς ενέταξε τον *Ερωτόκριτο* στην ποιητική εξέλιξη, θεωρώντας τον δείκτη του δρόμου που θα έπρεπε να ακολουθήσει ο επικός ποιητής προκειμένου να δημιουργήσει ένα σύγχρονο έπος που θα αφομοιώνει δημιουργικά το ακριτικό υλικό με τις ευρωπαϊκές λογοτεχνικές επιδράσεις».² Ο διττός χαρακτήρας της «πανελληνικότητας» του *Ερωτοκρίτου* –η νεοελληνική δημώδης παράδοση και η ευρωπαϊκή λογοτεχνία– είναι το ένα σημείο όπου πρέπει να σταθούμε. Για το άλλο σημείο, την «ακριτικότητα» και την επικότητα του *Ερωτόκριτου*, τα πράγματα είναι περισσότερα πολύπλοκα.

Ο Γερμανός πεζογράφος Alfred Döblin (1878-1957), σε μια νεότερη πρόσληψη της έννοιας του «επικού» αλλά και της περσόνας του «επικού ποιητή», σημειώνει: «Έχουμε εδώ [στο επικό έργο], διατυπωμένες, ισχυρές θεμελιώδεις και στοιχειώδεις καταστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης, έχουμε εδώ στοιχειώδεις στάσεις του ανθρώπου που εμφανίζονται σ' αυτή τη σφαίρα [...]. Αυτές οι πρωταρχικές καταστάσεις υπερβαίνουν μάλιστα σε εγγύτητα προς την καταγωγή, σε αλήθεια και σε γονιμοποιό δύναμη τις αναλυόμενες καθημερινές αλήθειες. [...]. Για να το πω καθαρά και εξαρχής: *ετούτη τη στιγμή ο συγγραφέας δεν είναι πια ολομόναχος μέσα στο δωμάτιό του* [...]. Από δω κι εμπρός, ο συγγραφέας φέρνει μέσα του το λαό.»³

¹ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», ό.π., σ. 8: «Ούτω παρουσιάζονται ως ποιηταί τοῦ Βελισαρίου ὁ Γεωργιλᾶς, τοῦ Ἀπολλωνίου ὁ Τήμενος καὶ ὁ Κοντιανός, καθ' ὅμοιον δὲ τρόπον ἐν τέλει τοῦ ποιήματος δηλοῖ ὅτι ἐποίησεν τὸν Ἐρωτόκριτον ὁ Βικέντιος Κορνάρος, ὅθεν εὐλόγος γεννᾶται ἀπορία, ἂν εἶναι οὗτος ὁ ποιητὴς ἢ διασκευαστὴς μόνον τοῦ ἔπους».

² Β. Αποστολίδου, *Ο Κοστίης Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 369.

³ Τα παραθέματα από τη διάλεξη του Döblin «Schriftellerei und Dichtung» [1928] στο Τσβετάν Τόντοροφ, *Κριτική της Κριτικής*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Αθήνα ²2000, σ. 64 και σ. 65.

Ο Tzvetan Todorov σχολιάζει πως «ο ποιητής δεν είναι παρά το ατομικό φερέφωνο μιας φωνής που είναι πριν απ' όλα συλλογική».¹ Κάπως έτσι ο Παλαμάς δίνει λύση στο ψευδοπρόβλημα για την ταυτότητα του Κορνάρου ως ποιητή ή διασκευαστή. Εφόσον, ο *Ερωτόκριτος* έχει τοποθετηθεί από τον Παλαμά στο πεδίο της εθνικής ποίησης και ταυτόχρονα της επικής, η έντεχνη κορναρική φωνή φέρει μέσα της τη συλλογική φωνή του ελληνικού λαού· επομένως οι περσόνες του «μοναδικού επώνυμου ποιητή» και του «ποιητή-λαού» ταυτίζονται στην περίπτωση του *Ερωτόκριτου*. Θεωρώ ότι η παλαμική έννοια του «ακριτικού Όμηρου» μπορεί να ταυτιστεί με τη νεότερη έννοια του «εθνικού-επικού ποιητή» του Döblin. Ο Όμηρος δεν εξέφραζε τη φωνή ενός έθνους, σε αντίθεση με τον Κορνάρο ή τον μελλοντικό «ακριτικό Όμηρο». Οι δύο τους, κατά τον Παλαμά, θα φέρουν τη διαχρονική συλλογική φωνή του λαού –του αισθητικού αυτού, στην προκειμένη περίπτωση, κατασκευάσματος– και θα την εισάγουν επεξεργασμένη, σύμφωνα με την προσωπική τους διάνοια, στη σύγχρονη εποχή της ποιητικής αναγέννησης στην Ελλάδα, αρχηγέτης της οποίας έχει χριστεί ο Παλαμάς. Να επισημανθεί ότι εφόσον η έννοια του «ακριτισμού» αφορά κυριολεκτικά στο χώρο, ο «ακριτικός ποιητής» οριοθετεί, εμπεριέχει και ταυτόχρονα προστατεύει ό,τι περικλείει. Στην περίπτωση του Παλαμά, η γεωγραφική αυτή κρισιμότητα μετεγγράφεται στον χώρο της ποίησης και της ιστορίας της ποίησης.

Επομένως, η πολιτισμική κρισιμότητα που αποκτά ο *Ερωτόκριτος*, ο «ακριτικός Όμηρος», στον κριτικό λόγο και στο θεωρητικό σχήμα του Παλαμά για τη νεοελληνική ποίηση είναι εθνικής σημασίας. Ο *Ερωτόκριτος* μεταμορφώνεται σε ιδανικό παράδειγμα αισθητικοποιημένης εθνικής εμπειρίας. Το κρητικό ποίημα εμπεριέχει αλλά και «προστατεύει» την εθνική ποιητική εμπειρία που ευαγγελίζεται να επαναδιαχειριστεί και να ανανεώσει ο Παλαμάς. Γι' αυτό και ο ίδιος ο *Ερωτόκριτος* πρέπει να «προστατευτεί» και να διατηρηθεί μέσα από μία κριτική έκδοση, η οποία είναι, κατά τον Παλαμά, υπόθεση θεσμική, άρα και εθνική.

4.1. Ο εθνικός χαρακτήρας του *Ερωτόκριτου* ως παραμορφωτικός καθρέφτης: Η διάλεξη του Γεώργιου Σωτηριάδη και οι νέες παραμορφώσεις

Ωστόσο, ο Παλαμάς παρόλο που προώθησε την ελληνικότητα του *Ερωτόκριτου* ως κυρίαρχη κριτική θέση, δεν προσπάθησε να μειώσει τη δυτική ταυτότητα του ποιήματος και να εμποδίσει τον διάλογό του με τη λυρική και την ιπποτική ποίηση της Ευρώπης της Αναγέννησης. Αντίθετα, στην ανάδειξη του *Ερωτόκριτου* ως γνήσιου ελληνικού ποιήματος και, κυρίως, στην εξάλειψη των δυτικών καταβολών του επέμεινε ο αρχαιολόγος και φιλόλογος Γεώργιος Σωτηριάδης.

Ο Σωτηριάδης είναι πιο γνωστός στον χώρο της φιλολογίας από τη μετάφραση της *Ορέστειας* σε συντηρητική δημοτική και τα επεισόδια που ακολούθησαν, όπως και για τη μετάφραση της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του Krumbacher, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Στις 5 Ιανουάριο του 1909 ο Σωτηριάδης εκφωνεί έναν λόγο

¹ Ό.π., σ. 64.

στο Ωδείο Αθηνών, υπό την αιγίδα της γαλλικής εφημερίδας *Le Monde Hellénique*, με θέμα τον *Ερωτόκριτο* ο λόγος εκδόθηκε στα *Παναθήναια* του ίδιου μήνα.¹

Ο Σωτηριάδης προσπαθεί να αναδείξει με γενικολογίες τις δυτικές επιδράσεις του *Ερωτόκριτου*, όχι όμως για να προβεί σε μια κάποια συγκριτολογική μελέτη φιλολογικού ή ιστορικού χαρακτήρα, παρά για να τονίσει την ελληνικότητα του ποιήματος, η οποία συνεπάγεται αυτόματα την ηθική (και λιγότερο αισθητική) του ανωτερότητα σε σχέση με τις ιπποτικές μυθιστορίες της Δύσης και τα πρότυπά του. Ο λόγος του ξεκινά με μια ιστορικοφανή ανασκόπηση των πρώτων επαφών του ελληνικού και βυζαντινού στοιχείου με το φράγκικο στα 1200 περίπου θεωρώντας πως η πρώιμη νεοελληνική ποίηση χρωστά την ύπαρξή της σε δυτικά πρότυπα. Όμως η Οθωμανική κατάκτηση στέρησε από το ελληνικό στοιχείο το γόνιμο διάλογο με την Ευρώπη της Αναγέννησης και ο Σωτηριάδης σημειώνει πως «έφόσον μέλλει τὸ ἔθνος νὰ ἐπανέλθῃ εἰς αὐτοτελῆ ὕπαρξιν, λαμβάνον πλήρη συνείδησιν ἑαυτοῦ, καὶ θέσῃ εἰς ἐνέργειαν πάλιν τᾶς δημιουργικᾶς τοῦ πνεύματός του δυνάμεις, ἀνάγκη εἶνε ν' ἀνακαινίσῃ τὸν βίον του, παραδιδόμενον μὲ τόλμην εἰς τᾶς νέας ἐκ Δύσεως ἐπιδράσεις».²

Οστόσο, τη διαπίστωση αυτή έρχεται να αναιρέσει ο *Ερωτόκριτος*. Μπορεί ο «κρητικός Όμηρος», το «εθνικόν ανάγνωσμα»³ του *Ερωτόκριτου* να είναι «ποίησις εμπνεομένη πάλιν από το νέον πνεύμαν της Δύσεως, ωσάν ο εγκεντρισμός ούτος του νεαρού φραγκικού βλαστού να ήτο απαραίτητος προς την καρποφορίαν τού πλήρους χυμού αγρίου ελληνικού δέντρου», αλλά το κρητικό ποίημα αντιστέκεται στη δυτική ελαφρότητα της απεικόνισης του έρωτα και της αρετής. Στον λόγο του Σωτηριάδη επανέρχεται η ρητορική του Σπ. Ζαμπέλιου, όταν εκείνος έκρινε ακατάλληλα τα κρητικά έργα να συμπεριληφθούν στον νεοελληνικό ποιητικό Κανόνα ακριβώς για τον ίδιο λόγο: τη διαφορά της έννοιας του Έρωτα στη δυτική ερωτική ποίηση και μυθιστορία του Μεσαίωνα, την οποία κατά τον Ζαμπέλιο υιοθετούσαν τα κρητικά έργα, και στα «δικά μας» δημοτικά τραγούδια. Αντίθετα προς τον Ζαμπέλιο, ο Σωτηριάδης εντοπίζει τη διαφορά αυτή στα κρητικά έργα. Η δυτική επιρροή δεν είναι παρά μια «εξωτερικήν στολήν»,⁴ και στην ουσία *ξένη* προς το ελληνικό στοιχείο:

«Ἄλλὰ τὰ αἰσθήματα ἐκεῖνα εἶνε κοινὰ ἀνθρώπινα, καὶ ἡ ἄμεσος καταγωγή τῶν ἐκ ψυχικῶν κινήσεων ξένων ὀπωσδήποτε πρὸς τὸν σεμνὸν χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς φαίνεται ἀκριβῶς μόνον εἰς ταύτην τὴν ὀλίγον ἀσύστολον διάχυσιν τῆς

¹ Γεώργιος Σωτηριάδης, «Ερωτόκριτος», *Παναθήναια*, τχ. 200 (1/01/1909), σ. 209-217.

² Ο.π., σ. 210.

³ Ο.π., σ. 212: «Αἱ νῆσοι τοῦ ἑλληνικοῦ πελάγους, ἡ Ρόδος ἰδιαιτέρως καὶ ἡ Κύπρος, ἐκληροδότησαν ἐκ τῶν χρόνων ἐκείνων τῆς ἀπὸ τοῦ μεσαίωonos διὰ τῆς πρὸς τὴν Δύσιν κοινωνίας ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος τὴν θαυμασίαν ποίησιν τῆς ἐρωτικῆς μουσῆς, ἐκ τῆς ὁποίας συτντρίμματα τινὰ μόνον περιεσώθησαν μέχρι σήμερον. Ἄλλ' ἡ μεγάλη Κρήτη παρέσχε περὶ τὸ 1500 τὸ ἔπος τῆς. Ἔπος μακρὸν, τέλειον, ζῶν μέχρι σήμερον, τοιαύτην θέσιν κατέχον εἰς τὴν ποιητικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὥστε νὰ καταστή πάγκοινον καὶ προσφιλέστατον αὐτοῦ ἀνάγνωσμα, ἔθνικόν ἀνάγνωσμα, τὸν Ὅμηρόν του. Ἡ Κρήτη παρέσχε τὸν Ἐρωτόκριτον».

⁴ Ο.π., σ. 210.

ξένης καρδιάς. Είς τὸ ἔπος ὅμως, καὶ τὰ αἰσθήματα εἶνε τὸ ἐλατήριον μόνον τῶν πράξεων, αἵτινες ἐξαπλώνονται εἰς ὅλην τὴν ποίησιν ὡς ἡ ἀληθὴς τῆς ὑπ' αὐτῆς ζωγραφιζομένης εἰκόνας παράστασις. Καὶ αἱ πράξεις αὐταὶ εἶνε κόσμου παντελῶς ξένου πρὸς τὸν ἑλληνικόν. Ἄλλ' ἂν αἱ πράξεις εἶνε ξέναι, ἀντιθέτως τώρα τὰ καθολικὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα βαθύτατα ὑπόκεινται εἰς τοὺς χαρακτήρας τῶν προσώπων, τῶν φορέων τῶν πράξεων τούτων, καὶ ἀποτελοῦσι τὸ ἦθος αὐτῶν –καὶ τὸ ἔπος δὲν παρουσιάζεται ὡς ἄλλο τί παρὰ ὡς πλατυτάτη ἠθογραφία– εἶνε μέχρι τῶν λεπτοτάτων ἀποχρώσεων γνησίως ἑλληνικά. Εἰς τοῦτο δὲ κεῖται ἡ ὑψηλὴ σημασία καὶ ἡ ὑπέροχος διὰ τοῦτο ἀξία τῆς κρητικῆς ἐποποιίας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαιοτέρας νεοελληνικῆς ποιήσεως».¹

Ο *Ερωτόκριτος* για τον Σωτηριάδη εἶναι περισσότερο ἓνα ἐπικό σύνθεμα ἠθογραφικῶν καὶ ἠθικοδιδασκτικῶν προεκτάσεων –στοιχεῖα ἐλληνικότητος– παρὰ ἓνα ἔργο που συνομιλεῖ με τὴν ευρωπαϊκὴ ἐρωτικὴ καὶ ἱπποτικὴ γραμματεία τοῦ δυτικῆ Μεσαίωνα. Μια τέτοια στάση οδηγεῖ καὶ σε μια ἀναποτελεσματικὴ «ιστοριστικὴ» ματιὰ στο κρητικὸ ποίημα. Το «φανταστικὸ στοιχεῖο» (με τὴν ἐννοια τοῦ ἀπίθανου, τοῦ μη ρεαλιστικοῦ) ἀποτελεῖ ναι μεν ἀτόπημα τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ ο Σωτηριάδης το δικαιολογεῖ λέγοντας πως «τὸ ὅλως διόλου φανταστικὸν ἦτο ἀπαίτησις τότε τῆς ποιήσεως».² Αναλύοντας περαιτέρω τὴ συλλογιστικὴ τοῦ καταλήγει ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους που καθιστοῦν τὸν *Ερωτόκριτο* σπουδαῖο καὶ ἐθνικὸ ποίημα εἶναι ἡ ἱστορικὴ συνέπεια τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν αἰσθημάτων ὡς πρὸς τὴν ἀπώτερη ἐλληνικὴ ἱστορία. Προσπαθώντας, προφανῶς, νὰ ἀνασκευάσει διαδεδομένους κριτικὰς προσεγγίσεις κατὰ τις ὁποῖες ἡ ποιητικὴ ἀξία τοῦ *Ερωτόκριτου* ἐκπίπτει λόγῳ ἔλλειψης ἱστορικότητος (βλ. Ραγκαβῆς), ὁ μελετητὴς φτάνει στο ἄλλο, ὅχι καὶ τόσο ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κριτικὴ, ἄκρο, νὰ ἐπινοήσει δηλαδὴ συγγένειες καὶ ἀναλογίες που δὲν υφίστανται.

«[...] εἰς τὴν κάθε ἱστορικὴν γνῶσιν παραβιάζουσιν φανταστικότητα τοῦ Ἑρωτοκρίτου, πρέπει μάλιστα νὰ ζητήσωμεν βαθεῖαν ἱστορικὴν ἔννοιαν, τὴν αὐτὴν ἐκείνην, τὴν ὁποῖαν ὁμολογουμένως ἔχουν τὰ πρόσωπα τῶν ἡρώων του, ὡς καὶ ἡ περιγραφή τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν λόγων καὶ τῶν ἀγώνων του. Αἱ φανταστικαὶ τοῦ Ἀθῆναι καὶ ὁ φανταστικὸς τῶν βασιλεῦς Ἡράκλῆς δὲν εἶνε διόλου παίγνια γελοῖα τῆς φαντασίας εἶνε αἱ Ἀθῆναι καὶ οἱ τελευταῖοι ἄρχοντες αὐτῶν κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους τῆς χριστιανικῆς τῶν ἱστορίας καὶ αὐτὴ ἦτο πολὺ ἱερωτέρα ἀνάμνησις διὰ τὸν ποιητὴν παρὰ ἢ πράγματι, μὰ τὴν ἀλήθειαν, ρωμαντικὴ πλέον τοῦ Περικλέως καὶ τοῦ Θεμιστοκλέους. Καὶ ὅτι τὴν βαθεῖαν ἐκείνην ἱστορικὴν ἔννοιαν ὑποβάλλει εἰς τὴν ἐνδόμυχον, τόσον ὅμως εὐκολον, ἀντίληψιν τοῦ ἀκροατοῦ, εἶνε ἴσως ἡ ποιητικωτάτη τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἐπίνοια. Εἰς τὰ αἰσθήματα ὅμως, τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται εἰς τὰς πράξεις τῶν προσώπων τοῦ δράματος καὶ τὸ ἦθος αὐτῶν ἀποτελοῦσι, ὁ ποιητὴς δὲν εἶχεν ἀνάγκην ρωμαντισμῶν καὶ φανταστικότητος. Τὴν ἀνδρείαν καὶ τὸν ἔρωτα, τὴν ἱπποτικὴν δηλαδὴ ἀνδρείαν καὶ τὸν ἔρωτα, μετεχειρίσθη ὁ ποιητὴς ὡς ἀπλὰ διδόμενα, ὡς συνειθισμένα στοιχεῖα μίας ἀναγκαίας ὑποθέσεως, ἐνὸς κατὰ

¹ Ὁ.π., σ. 212.

² Ὁ.π., σ. 213.

συνθήκην μύθου, συνθήκην ύπαγορευθεῖσαν –ἄς τὸ ἐπαναλάβωμεν– ὑπὸ τοῦ κατακτήσαντος, αἰχμαλωτίσαντος, ἄς εἰπῶ, τοὺς Ἑλληνας φραγκικοῦ πνεύματος. Ἄλλ' αἱ τάσεις τοῦ ποιητοῦ εἶνε πολὺ ὑψηλότεραι. [...]. Τὸν ἔρωτα δὲ ἀκριβῶς καὶ τὴν ἀνδρείαν ἐπιβάλλεται νὰ ψάλλῃ μὲ τὴν αὐτὴν σοβαρότητα καὶ μὲ τὸ αὐτὸ δικαίωμα, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Ὅμηρος ψάλλει τὴν ὀργὴν τὴν ὀλέθριαν ἐνὸς ἥρωός του καὶ ὁ Βιργίλιος τὸν ἰδικὸν τοῦ ἥρωα καὶ τὴν ἀνδρεία αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ τιμὴ αὐτὴ πρὸς τὸν ἔρωτα ἔχει ἄπειρον ἠθικὸν ὕψος καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τὴν ἀνδρείαν εἶνε μόνον ἡ ἐκδήλωσις τῆς εἰλικρινοῦς φιλοπατρίας τοῦ ποιητοῦ. Ὁ ἔρωσ τοῦ δὲν ἔχει ἐξάψεις ἐμπαθοῦς ψυχῆς, δὲν εἶνε ὀρμὴ παράφορος ἀσυνέτου ἡλικίας ἢ φιληδόνου ὀρέξεως, οὔτε κὰν ἀπλῶς ρωμαντικὴ φαντασιοπληξία. Εἶνε ἡ φυσικὴ κλίσις ἀδόλων ψυχῶν, ἡ ὁποία μὲ εἰδυλλιακὴν χάριν γεννᾶται διὰ νὰ καταντήσῃ κατόπιν βαθύτατον αἴσθημα τρυφερᾶς ἀφοσιώσεως. Ὁ ἔρωσ οὗτος εἶνε ὁ γνήσιος ἑλληνικὸς».¹

Οἱ χαρακτήρες τοῦ ποιήματος παρουσιάζουν μια ιστορική συνέπεια, ἐνῶ οἱ ἐννοιες τῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἔρωτα εἶναι ἐννοιες καθαρὰ ἐλληνικὲς που δὲν σχετίζονται μὲ τις ἀντίστοιχες τῆς δυτικῆς ποιητικῆς παραγωγῆς τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Αναγέννησης. Ὁ Σωτηριάδης, παραχαράζοντας πλήρως τὶς νοηματικὲς καὶ αἰσθητικὲς δομὲς τοῦ ποιήματος, επιχειρεῖ νὰ πολιτογραφήσῃ τὰ δύο θεμελιώδη συστατικὰ τοῦ ποιήματος, καρπούς γόνιμου διαλόγου τοῦ Κορνάρου μὲ τὴ δυτικὴ ἱπποτικὴ λογοτεχνία (τὸ ἠρωικὸ καὶ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο), ὡς ἀποκλειστικὰ ἐλληνικά. Ὁ ἔρωτας προβάλλεται ξανά ὡς διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴν ευρωπαϊκὴ ἱπποτικὴ λογοτεχνία. Ὁ δυτικὸς ἔρωτας εἶναι εὐτελής, καθότι ἐκδηλα ἐκφρασμένος, ἐνῶ ἡ κορναρικὴ ὑπαινικτικότητά στὸν ἐρωτικὸ λόγο, ἀντὶ νὰ ἰδωθεῖ ὡς στοιχεῖο ὑψηλῆς λογοτεχνικότητος, προσλαμβάνεται ὡς χαρακτηριστικὸ εὐπρέπειας καὶ ἀρετῆς, ἀρα ἐλληνικότητος. Ἡ πικρὴ ἐρώτηση-διαπίστωση τοῦ Denis de Rougemont, ἡ ὁποία ναι μὲν ἀφορμάται ἀπὸ τελειῶς διαφορετικὴ ἀφετηρία, ἀλλὰ ἔχει πάντα στὸ ἐπίκεντρό τῆς τὸ λογοτεχνικὸ λόγο περὶ ἔρωτα, εἶναι καίρια: «Ὅλα παραμειώνονται σὲ ἠθικολογία καὶ στὸ νὰ ἀρέσουν. [...]. Μήπως αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία που ἡ λογοτεχνία, ὅσο ἐντονα καὶ ἀνθωπεύει τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, προβάλλει σχεδὸν μηδαμινὴ ἀντίσταση στὶς ἐπιθέσεις τοῦ ρεαλιστικοῦ πνεύματος καὶ αὐτοῦ που ὀνομάζουν συμφέρον τοῦ πολίτη (civique) [...]».² Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σωτηριάδη στὸ ἐρωτοκρίτειο ἐρωτικὸ στοιχεῖο ποδηγετεῖται ἀπὸ αὐτὸ τὸ «ρεαλιστικὸ πνεῦμα», τὸν ἠθικοδιδασκτισμὸ πρὸς «συμφέρον τοῦ πολίτη».

Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ ρητορικὴ σχέση τοῦ Σωτηριάδη μὲ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο, ταυτόσημες μὲ αὐτὲς τοῦ Σωτηριάδη ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ Σάθα στὰ 1885, ὅπως ἔχουμε δεῖ παραπάνω. Παρόλο που ὁ Σωτηριάδης δὲν ἀναφέρεται στὸν Σάθα, φαίνεται νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ αὐτὸν τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν τοπικιστικὴ καὶ ἐθνικιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος. Καὶ ἀν λάβουμε ὑπόψη τὴν ἀφορμὴ τῆς ομιλίας τοῦ Σωτηριάδη καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς, οἱ ἀκραίες ἀπόψεις τοῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσουν. Στὰ 1909 τὸ κρητικὸ ζήτημα καὶ κυρίως τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως μὲ τὴν Ἑλλάδα εἶναι στὴν ἐπικαιρότητα (τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1908 ἡ ἐλληνικὴ σημαία ὑψώνεται στὸ φρούριο

¹ Ὁ.π., σ. 213.

² Ντενί ντε Ρουζμόν, *Ὁ ἔρωσ καὶ ἡ Δύση*, ὁ.π., σ. 244.

Φιρκά στα Χανιά μετά από λαϊκή απαίτηση), ο μεγαλοϊδεατισμός έχει φουσκώσει το πατριωτικό φρόνημα (συλλαλητήριο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου στο Πεδίο του Άρεως και τον Αύγουστο του 1909 οργανώνεται το κίνημα στο Γουδί), ενώ η ομιλία αποτελεί πρωτοβουλία γαλλικής εφημερίδας, κάτι που θα διευκόλυne τον ομιλητή να εμμείνει στην εθνικιστική ρητορική, ώστε να προβληθεί η απαραίτητη κατασκευασμένη εικόνα προς τα έξω.

Σε αυτό το πλαίσιο, η γκρίστρα ερμηνεύεται με αποκλειστικά εθνικιστικά κριτήρια, δίχως να λαμβάνονται υπόψη προγενέστερες ερμηνείες του Gidel ή του Γιάνναρη αναφορικά με την αντιστοιχία των «χωρών» καταγωγής των αγωνιστών προς τις βενετικές κτήσεις. Έτσι, ο Καραμανίτης είναι «ο προαιώνιος, ο απαίσιος δαίμων του ολέθρου, ο Τούρκος».¹ Ο Σωτηριάδης, σε πατριωτική έξαψη, φτάνει στο σημείο να θεωρήσει ότι η επίθεση των Βλάχων στην Αθήνα αποτελεί «ὄχι ἀσυνειδήτως ἴσως ἀντανάκλασις ἀναμνήσεων φοβερῶν τῆς ἐφόδου τῶν δις ἑκατοντάκις χιλίων λυσιπύτων μαχητῶν τοῦ Πορθητοῦ κατὰ τὴν ἀποφράδα ἡμέραν τῆς 29ῆς Μαΐου τοῦ 1453».²

Η ηθελημένη παρανάγνωση του ποιήματος από τον Σωτηριάδη κλείνει με την απαραίτητη εξεύρεση γενικών και αόριστων αναλογιών με ομηρικά αποσπάσματα και την ομηρική εικονοποιία, ενώ ο Κορνάρος κατατάσσεται, φυσικά, ανάμεσα στους «λαϊκούς ποιητές».³ Αυτός ο χαρακτηρισμός δεν τιμάει τον ποιητή, καθώς «μὲ ὄλα του τὰ ἐπικά προσόντα δὲν εἶχεν ὅμως καὶ τὴν δύναμιν νὰ ὑψωθῆ μέχρι τῆς ιδεώδους καλλιτεχνικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐπιβολῆς του. Ἄν εἶχε τοιαύτην ἰδέαν περὶ τῆς τέχνης του, πιθανῶς δὲν θὰ ἔγραφε διόλου τὸν *Ἐρωτόκριτον*».⁴ Ο Σωτηριάδης απαλλάσσει τον Κορνάρο από τη στοιχειώδη αυτογνωσία του δημιουργού για το έργο του για έναν πολύ συγκεκριμένο λόγο. Αυτό που ίσως ελλοχεύει ανάμεσα στις γραμμές είναι ότι ο *Ἐρωτόκριτος*, για τον Σωτηριάδη, δεν είναι, τελικά, ένα μεγάλο ποίημα, αλλά παρόλα αυτά πρέπει να δεχτεί την εθνική του σημασία έτσι όπως αυτή έχει κατασκευαστεί και καθιερωθεί από τον Παλαμά και τους δημοτικιστές, την πνευματική πρωτοπορία του τόπου, αλλά και τη λαϊκή επικύρωση. Ο Κορνάρος σκιαγραφείται ως μια πρώιμη και ατελής περσόνα εθνικού ποιητή ένας εν δυνάμει εθνικός βάρδος. Ο Σωτηριάδης, τέλος, απαλύνει το «αμάρτημα» της «ξένης» καταγωγής του ποιητή γράφοντας πως «ἂν τὸ αἷμα του δὲν ἦτο γνησίως ἑλληνικόν, ἢ καρδιά τοῦ ὅμως ἦτο γνησίως ἑλληνική. Ὅχι μόνον ἡ γλῶσσα τοῦ εἶναι καθαρά [...], ἀλλὰ καὶ τὰ αἰσθήματά του εἰς κανένα στίχον τοῦ ποιήματος δὲν ἀφήνουν ὑποψίαν ξενικῶν συμπαθειῶν».

Σε μια εποχή που μία ομάδα λογίων, που αυτοπροσδιορίζεται ως «πρωτοπορία» και εκπροσωπεί τη γλώσσα και τη λογοτεχνία του μέλλοντος, ο νηφάλιος κριτικός λόγος εἴθισται να θυσιάζεται χάρη της λυσιτέλειας και των ιδεολογικών κατασκευών. Ο Τοδορον έχει μιλήσει για παρόμοια κείμενα και τα χαρακτηρίζει ως «προγράμματα (λογοτεχνικής) δράσης, μοναδικό μέτρο των οποίων είναι η αποτελεσματικότητα, και

¹ Γ. Σωτηριάδης, «Ἐρωτόκριτος», ό.π., σ. 214.

² Ό.π., σ. 214.

³ Βλ. ό.π., σ. 215.

⁴ Ό.π., σ. 215.

όχι οι διατριβές που αποζητούν την αλήθεια».¹ Η διάλεξη του Σωτηριάδη έτυχε εξαιρετικά θερμής υποδοχής στον *Νουμά*, το πολεμικό αυτό έντυπο, όπου και σημειώνεται σχετικά:

«Τώρα με τή Γλωσσική Αναγέννηση, ό Έρωτόκριτος, ό παραμελημένος από τήν καθαρολογία τής περασμένης έποχής από τούς γραμματισμένους, δέν μπορεί παρά νά ξαναδιαβαστή και νά ξαναμελετηθή [...]. Σ' εκείνο πού κυρίως ό κ. Σωτηριάδης τράβηξε τήν προσοχή μας, κ' εκεί νομίζομε βρίσκεται ή μεγάλη πρωτοτυπία τής μελέτης του, είναι πώς ό Έρωτόκριτος, άν κι άπ' όξω δείχνει κάποια Φραγκική επίδραση, μέσα του όμως, δήλ. στην ψυχολογία, τά αίστήματα, τò φέρεσιμο τών προσώπων είναι όσο μπορεί Ρωμαίικος και γι' αυτό είχε γίνει τόσο άγαπητός σ' όλες τες τάξεις του Γένους».²

Εδώ, επανέρχεται, έστω και επιγραμματικά, αυτή η αδιόρατη και μη μελετημένη, την εποχή εκείνη, διαχείριση των προτύπων και άρθρωση της προσωπικής ποιητικής φωνής του Κορνάρου που κατάφερε να υψωθεί πάνω από τύπους και μοτίβα. Η ποιητική αυτή πληρότητα ερμηνεύεται εδώ ξανά ως ελληνικότητα («Ρωμαίικος») εις βάρος, τελικά, του ευρωπαϊκού χαρακτήρα του ποιήματος.

Με τη διάλεξη του Σωτηριάδη εισερχόμαστε στο πεδίο της ιδεολογικοποίησης της λογοτεχνίας (σε αισθητικό και ιστορικό επίπεδο) ως αυτοσκοπού. Η εθνικοποίηση και η ανάδειξη της ελληνοκεντρικότητας του *Ερωτοκρίτου* είναι οι πόθοι του μεγαλύτερου μέρους της νεοελληνικής διάνοησης την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα που εκφράζει νεοτερικές γλωσσικές και ποιητικές τάσεις. Κάθε προσπάθεια ανάδειξης του τοπικιστικού και ελληνικού στοιχείου του ποιήματος-εθνοσυμβόλου *Ερωτόκριτος* είναι θεμιτή, αδιάφορο αν τα επιχειρήματα που επιστρατεύονται απέχουν πολύ από τον πολυκριτιριακό λόγο και την αλήθεια.

4.2. Παραμορφώσεων συνέχεια: Η λαογραφική πρόσληψη του Ν.Γ. Πολίτη

Την ελληνικότητα και την εθνικότητα του *Ερωτόκριτου* επιθυμεί να αναδείξει εκ νέου και ο Ν. Γ. Πολίτης στην ομώνυμη μελέτη του που κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά με του Σωτηριάδη. Ο Πολίτης, ήδη καθηγητής Μυθολογίας και Ελληνικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1890, στα 1909 καθορίζει τα όρια της λαογραφικής έρευνας στο εισαγωγικό άρθρο με τίτλο «Λαογραφία», στον πρώτο τόμο του *Δελτίου* της νεοσύστατης (στα 1909 επίσης) Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας.³ Στον πρώτο τόμο του *Δελτίου*, επίσης, δημοσιεύεται η εκτενής μελέτη του για τον *Ερωτόκριτο*.⁴

Όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, ο Πολίτης, μεταπτυχιακός φοιτητής ακόμα, είχε συνεργαστεί με τον Legrand για τη δεύτερη έκδοση του *Απόκοπου* από τον πρώτο, επομένως γνώριζε καλά και από παλιά τα έργα της Ακμής. Δεν θα ήταν ίσως παράταιρο

¹ Τ. Τόντοροφ, *Κριτική της Κριτικής*, ό.π., σ. 59.

² Δ. Π. Π., «Ο Έρωτόκριτος», *Ο Νουμάς*, αρ. 327 (18/01/1909), σ. 6. Ίσως να πρόκειται για τυπογραφικό λάθος και ο συντάκτης να είναι ο Δ. Π. Ταγκόπουλος.

³ Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, ό.π., σ. 117.

⁴ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης «Δημώδη Βιβλία. Ο Έρωτόκριτος», ό.π., σ. 19-70.

να ιχνηλατήσουμε τις πρώτες επαφές του Πολίτη με την Κρήτη στα παιδικά του χρόνια, όταν, έφηβος ακόμα, είχε συγκλονιστεί από τα γεγονότα της Κρητικής Επανάστασης του 1866, τα οποία και αφύπνισαν τα πατριωτικά του αισθήματα από νωρίς. Ο Λίνος Πολίτης σημειώνει πως ο έφηβος Νικόλαος είχε μεταφράσει και ανεβάσει ένα έργο του Μολιέρου (*Ο ακούσιος γάμος*) και ένα του Χουρμούζιου (*Ο Χαρτοπαίκτης*) στα 1868, ώστε τα έσοδα της παράστασης να διατεθούν στους Κρήτες πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην Καλαμάτα.¹ Επίσης, ο δεκαεξάχρονος Πολίτης γράφει, συνεπαρμένος από το εθνικό αίσθημα, ένα ποιητικό πρωτόλειο με το όνομα *Το Αρκάδι*.² Ενώ ο Γεώργιος Ν. Πολίτης αναφέρει πως τέτοιος ήταν ο πατριωτικός ενθουσιασμός του νεαρού Νικόλαου που περπάτησε από την Καλαμάτα ως το Ναύπλιο, για να μπαρκάρει για την Κρήτη και να πολεμήσει για την ανεξαρτησία των Κρητών.³

Το πρώτο ξύπνημα, επομένως, του εθνικού χρέους στον Νικόλαο Πολίτη, έννοια που αποτέλεσε και αφετηρία και κίνητρο για το λαογραφικό του έργο εν γένει,⁴ πραγματοποιείται με αφορμή την Κρητική Επανάσταση. Ίσως αυτά τα βιώματα να παίζουν κάποιο ρόλο στην προσέγγισή του στον *Ερωτόκριτο*. Η μελέτη του ξεκινά με την επιμελή παράθεση βιβλιογραφημένων και μη περιπτώσεων προφορικής και λαογραφικής διάχυσης του «κοινότατου και προσφιλέστατου»⁵ *Ερωτόκριτου*: η διάδοση των ονομάτων των πρωταγωνιστών, η επιβίωση στίχων σε λιανοτράγουδα, οι απεικονίσεις των ηρώων του ποιήματος στις νεότερες εκδόσεις αλλά και στη λαϊκή τέχνη, σκηνές του ποιήματος ως λαϊκό δρώμενο στο έθιμο των αποκριών.⁶

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας του ο Πολίτης προσπαθεί να ανιχνεύσει τα κριτικά αποτήματα της νεοελληνικής διανόησης, τα οποία οφείλονται στη στρεβλή πρόσληψη και παρουσίαση του *Ερωτόκριτου*. Οι κυριότεροι υπόλογοι είναι οι Νερουλός και Ραγκαβής –οι βασικοί εκπρόσωποι του φαναριώτικου κριτικού λόγου– οι οποίοι αδίκησαν κατάφορα το ποίημα.⁷ Για τον Πολίτη, ο *Ερωτόκριτος* αναδείχθηκε σε σπουδαίο ποίημα μέσω τριών δικτύων: του λαϊκού αλάθητου αισθητηρίου, του κοραϊκού κριτικού λόγου και του κριτικού λόγου των Ευρωπαίων.⁸ Ωστόσο, δύο είναι οι βασικοί λόγοι που ο *Ερωτόκριτος* έχει πλέον λησμονηθεί από το μεγαλύτερο μέρος των αναγνωστών: η αλλαγή των εκδοτικών πρακτικών και η άνοδος του Τύπου, και δεύτερον η προσπάθεια της λογιόσύνης να εντοπίσει τις δυτικές πηγές του ποιήματος. Για την πρώτη εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παρατήρηση σημειώνει:

¹ Βλ. Λίνος Πολίτης, «Τα μαθητικά του χρόνια στην Καλαμάτα (1864-1868)», *Νέα Εστία, Νικόλαος Πολίτης (1852-1921)*, έτος ΚΓ', Τ 55, τχ. 643, Αθήναι (15 Απριλίου 1954), 511-512.

² Ό.π., 512-513.

³ Βλ. Γ.Ν. Πολίτης, «Σκιαγραφία του Πατέρα», *Νέα Εστία, Νικόλαος Πολίτης*, ό.π., 505-506.

⁴ Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, ό.π., σ. 99.

⁵ Ν. Γ. Πολίτης «Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», ό.π., σ. 19.

⁶ Βλ. ό.π., σ. 21-29.

⁷ Βλ. ό.π., σ. 30-31.

⁸ Βλ. ό.π., σ. 29-30 και συγκεκριμένα σ. 29, σημ. 1.: Ο Πολίτης επικεντρώνεται στη γερμανική διανόηση, καθώς στη Γερμανία αντρώθηκε πνευματικά και πραγματοποίησε το μεγαλύτερο μέρος των σπουδών του. Αναφέρει τους Iken, Ellissen, Mullach, Nikolai αλλά και Rouqueville.

«'Αλλ' ἂν ὁ Ἑρωτόκριτος δὲν εἶναι πλέον δημῶδες βιβλίον, ἂν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀποξενοῦνται ὁσήμεραι τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ, τὰ αἷτια τοῦ φαινομένου τούτου πρέπει μᾶλλον ἀλλαχοῦ ν' ἀναζητηθῶσιν. Ἡ μεταβολὴ τῶν ἐκδοτικῶν ὄρων ἐν Ἑλλάδι ἐπέφερε καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ λαοῦ μεταβολήν. Ἡ διάδοσις διὰ τοῦ Πρακτορείου τῶν ἐφημερίδων κατὰ χιλιάδας ἀντιτύπων παρὰ τῷ λαῷ ἐπιφυλλιδογραφικῶν μυθιστορημάτων πρωτοτύπων ἢ μεταφρασμένων καὶ παντοῖον ἄλλων ἀναγνωσμάτων, ἐχόντων τὴν ἀξίωσιν νὰ γίνωσι δημῶδη βιβλία, οὐχ ἦττον δὲ καὶ ἡ ἐπέκτασις εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις τῆς κυκλοφορίας τῶν ἡμερησίων φύλλων, εἰς ὧν τὴν ἀνάγνωσιν κατατρίβουσιν αὐταὶ τὸν ὀλίγον διαθέσιμον πρὸς τοῦτο χρόνον, ἔφερον ἀναγκαίως τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν δημῶδων βιβλίων. Ἀραιαὶ δὲ τίνες ἐκδόσεις ἐν Ἑλλάδι γινόμεναι τῶν βιβλίων τούτων, καὶ πρὸ τῆς διαλύσεως τῶν ἐν Βενετία τυπογραφείων καὶ μετὰ ταύτην, δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀναστείλωσι τὴν ἐπικράτησιν τῶν πολυπληθῶν καὶ διαρκῶς ἀνανεουμένων ἐφήμερων ἀναγνωσμάτων. Καὶ ὁ Ἑρωτόκριτος κοινήν εἶχε τὴν τύχην μετὰ τῶν ἄλλων δημῶδων βιβλίων. Ἐξακολουθεῖ μὲν νὰ ἔχη ἀκόμη ἀναγνώστας ὀλιγοστούς, [...], ἀλλ' ὅμως δυστυχῶς σήμερον δυνάμεθα πλησιάζοντες πρὸς τὴν ἀλήθειαν νὰ εἴπωμεν ἐκεῖνο, ὅπερ ἀνακριβῶς ἐβεβαίωσεν ὁ Νερουλὸς ὅτι συνέβη πρὸ ὀγδοήκοντα ἐτῶν· ὅτι δὴλ. ἐλησμονήθη παντελῶς ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ».¹

Αὐτὸ που εἶχε ευαγγελιστεῖ ὁ Ἰσ. Σκυλίτσης στα 1845 καὶ εἶχε ἀναθεματίσει ὁ Τερτσέτης στα 1852, δηλαδή ὅτι τὸ βενετικὸ corpus λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων ἀντικαθίσταται ἀπὸ σωρεῖα μεταφρασμένων καὶ πρωτότυπων μυθιστορημάτων, φαντάζει ὡς συντελεσμένο στὸν Πολίτη. Οἱ ἐφημερίδες καὶ οἱ ἐπιφυλλίδες μπαίνουν σὲ κάθε σπίτι καὶ ἔχουν ἀντικαταστήσει τὸ corpus τῶν λαϊκῶν ἐκδόσεων τοῦ παρελθόντος, τὸ ὁποῖο συνίστατο σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπὸ δημῶδη ἔργα. Ὁ Πολίτης διαβλέπει, μὲ μιὰ δόση υπερβολῆς,² πὼς ὁ *Ἑρωτόκριτος* ἔχει χάσει πλέον τὴ «λαϊκὴ» τοῦ αἴγλη καθὼς ἔχουν ἀλλάξει οἱ ἐκδοτικὲς πρακτικὲς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναγνωστικὲς συνήθειες.

Ὅστόσο, ὁ λόγος τοῦ φανερώνει καὶ ἓνα παράπονο γιὰ τὶς ἀλλαγές αὐτές. Νὰ μὴ ξεχνάμε πὼς ὁ Πολίτης αὐτὴ τὴ «λαϊκὴ αἴγλη» ἐπιθυμοῦσε νὰ παρουσιάσει ὡς βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητος μέσω τῶν ἐργασιῶν τοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας κάτι ποὺ ὁ Herzfeldt θὰ ονόμαζε «λαογραφισμό» καὶ ὄχι λαογραφία.³ Ταιριάζει ἐδῶ ἡ διαπίστωση τοῦ Gary Day σχετικά μὲ τὸ πὼς ἔβλεπαν οἱ λόγιοι, διανοούμενοι καὶ καλλιτέχνες τὴ φρενίτιδα τοῦ τύπου: «newspapers and best sellers conspired to simplify life, to render it in bold strokes».⁴ Αὐτὴ ἡ «ἀπλοποίηση»

¹ Ὁ.π., σ. 32.

² Ὁ *Ἑρωτόκριτος* συνεχίζει νὰ τυπώνεται τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, ἀν καὶ φανερά ἀραιότερα σὲ σχέση μὲ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Βλ. Στ. Κακλαμάνης, «Βιβλιογραφία *Ἑρωτοκρίτου* (1889-2005)», *Ζητήματα Ποιητικῆς*, ὅ.π., σ. 24-25 ὅπου βιβλιογραφοῦνται οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1900, 1903, 1912, 1913, 1914, 1918 καὶ 1920.

³ Ὁ «λαογραφισμός» εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ χρῆσις καὶ κατάχρησις τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας πρὸς ἐξυπηρέτηση ἐθνικῶν ἀναγκῶν καὶ χιμαίων. Βλ. Michael Herzfeldt, *Ἡ ἀνθρωπολογία μέσα ἀπὸ τὸν καθρέφτη*, σ. 20-21.

⁴ Gary Day, *Literary Criticism*, ὅ.π., σ. 264.

αντανακλά την ανησυχία του Πολίτη για την στροφή του αναγνωστικού γούστου από τα «εθνικά» δημώδη έργα, προς την επιφυλλιδογραφία: κι αυτή την «αδικία» ευελπιστεί να την αποκαταστήσει με τη μελέτη του αυτή ο Πολίτης.

Αλλά η μεγαλύτερη ανησυχία του έχει να κάνει με την «επανάληψιν αουστάτων και επιπολαίων γνωμών»¹ από λογίους που ασχολήθηκαν με τη φιλολογική διερεύνηση του *Ερωτόκριτου* αναφορικά με τις ευρωπαϊκές πηγές του έργου. Από εδώ και ύστερα, σε ολόκληρη την εργασία του ο Πολίτης θα προσπαθήσει να ανασκευάσει τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι ο *Ερωτόκριτος* και άλλα δημώδη ελληνικά κείμενα βασίζονται σε ξένα πρότυπα. Παρόλο που κρίνει θετικά τις εργασίες του Γιάνναρη και του Σωτηριάδη² –δύο τελείως διαφορετικές εργασίες, η μία επιστημονική μελέτη, η άλλη ένα «χαλαρό» δοκίμιο– διαφωνεί έντονα με τον λόγο περί φράγκικων προτύπων. Ο Πολίτης κατηγορεί τον Σωτηριάδη πως αναπαράγει «ανεξελέγκτως τας περί του *Ερωτοκρίτου* γνώμας του Γιάνναρη».³ Το περίεργο είναι πως ο Σωτηριάδης επιμένει ότι η επιρροή του *Ερωτόκριτου* από τα φράγκικα πρότυπά του είναι μόνο εξωτερική και τελικά, όπως είδαμε, μη ουσιώδη. Δηλαδή, ο Πολίτης θα μπορούσε κάλλιστα να χρησιμοποιήσει επιχειρήματα του Σωτηριάδη για να προωθήσει τη θέση του. Ωστόσο, φαίνεται πως ο δεν μπορεί να δεχτεί ούτε καν αυτή την άποψη. ενοχλείται από κάθε συσχετισμό της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας με τη Δύση.

Γι' αυτό και τα επόμενα κεφάλαια της εργασίας του αναλώνονται στην προσπάθεια να εξοβελιστούν οποιοσδήποτε συγγένειες του *Ερωτόκριτου* με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, μέσω κριτικών ακροβασιών. «Επί ματαίω αναζητούσιν» τόσα χρόνια οι ερευνητές, γράφει ο Πολίτης, «τας φραγκικάς πηγάς, οπόθεν ήντησεν ο Κορνάρος».⁴ Το πρώτο επιχείρημα επαναφέρει την άποψη του Σάθα ότι ο Κορνάρος είναι διασκευαστής και όχι ποιητής του έργου. Θεωρώντας «κοινό τόπο» και νόθους τους καταληκτικούς στίχους του ποιήματος που σχετίζονται με τον Κορνάρο και πραγματοποιώντας αυθαίρετες και ανυπόστατες αντιστοιχίες με τις παραλλαγές του *Απολλώνιου* (τη διήγηση και τη ριμάδα)⁵ καταλήγει στα εξής:

«Ταῦτα πείθουσιν ἡμᾶς ὅτι ἡ ἐν τέλει τοῦ Ἐρωτοκρίτου μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Κορνάρου δὲν ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος εἶναι ὁ ποιητής, ἀλλ' ὅτι πιθανῶς μόνον ὀλίγας τινὰς μεταβολὰς ἔφερον εἰς παλαιότερον ποίημα, ἢ τὸ διασκεύασεν εἰς πολιτικούς ὁμοιοκαταληκτικούς στίχους, τὸ ἔβαλεν εἰς ρίμα, ἴσως δὲ καὶ τὴν λέξιν μετέβαλε κατὰ τὸ κρητικὸν ἰδίωμα, ἂν τὸ πρότυπον δὲν ἦτο γεγραμμένον εἰς τὸ ἴδιωμα τοῦτο».⁶

Ωστόσο, ο Πολίτης είναι ο πρώτος που αμφισβητεί ορθώς την πατρότητα των τελευταίων στίχων και σωστά απορρίπτει το νόθο δίστιχο για τη διόρθωση και το

¹ Ν. Γ. Πολίτης «Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», ό.π., σ. 33.

² Βλ. ό.π., σ. 33-35.

³ Ό.π., σ. 35.

⁴ Ό.π., σ. 36.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 37-39.

⁶ Ό.π., σ. 39.

«σάσμα» των στίχων.¹ Αυτή η «υπερβολική καλογηρική ταπεινοφροσύνη»² σημειώνει, δεν ταιριάζει στον ποιητή του *Ερωτόκριτου*. Να σημειωθεί, τέλος, πως την άποψη ότι ο Κορνάρος είναι διασκευαστής και όχι ποιητής την είχε διατυπώσει ήδη στα 1907, όταν μίλησε για το «εθνικό έπος» των νεότερων Ελλήνων, τον *Διγενή Ακρίτα*.³

Το δεύτερο επιχείρημα του Πολίτη είναι ότι δεν θα μπορούσε ο συγγραφέας του εθνικού αυτού ποιήματος να είναι ιταλικής καταγωγής και ξένων φρονημάτων, ανασκευάζοντας τη συλλογιστική του Γιάνναρη σχετικά με το «βενετικώτατον» φρόνημα των Κορνάρων.⁴ Ηθελημένα παραβλέπει, όπως και ο Σωτηριάδης, τη διαπίστωση των Gidel και Γιάνναρη ότι οι μαχητές της γκιοστρας εκπροσωπούν τις βενετικές κτήσεις και προσπαθεί να τοποθετήσει χρονολογικά το ποίημα πολύ πιο πίσω από τον 16^ο αιώνα· πιο κοντά στο Βυζάντιο. Ως επιπλέον επιχείρημα ο Πολίτης προβάλλει τον εξής συλλογισμό: πώς είναι δυνατόν ηρωικό και επικό ποίημα γραμμένο στα τέλη του 15^{ου} αιώνα (βασίζεται στη λάθος χρονολόγηση του Γιάνναρη), να μην κάνει λόγο για τους Οθωμανούς; Επομένως, το ποίημα χρονολογείται πριν την πτώση της Πόλης. «Περιφρονήσεως δὲ καὶ χλεύης μᾶλλον θὰ ἐφαίνοντο ἄξιοι οἱ ἥρωες, οἵτινες ἀντὶ νὰ πολεμῶσι πρὸς τοὺς τυράννους τῆς δούλης πατρίδος τῶν ἐπεδείκνυον τὴν ἀνδρείαν τῶν εἰς κενοδόξους ἀγῶνας κονταροκτυπημάτων»⁵ σημειώνει ο Πολίτης, αρνούμενος συνειδητά να κατανοήσει τη βενετοκρητική ταυτότητα του ποιήματος:

«Ἡ ὑποτιθέμενη ἐνετική καταγωγή τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἐρωτοκρίτου συντέλεσεν μεγάλως εἰς τὴν διάγνωσιν φραγκικῶν ἠθῶν καὶ φραγκικῶν ἰδεῶν ἐν τῷ ποιήματι. Ἦτο τόσον εὐλογον καὶ τόσον ἀναγκαῖον ἔργον Φράγκου, ὅσονδῆποτε ἐξελληνισθέντος, νὰ φέρῃ βαθέως ἐγχαραγμένον καὶ ἀνεξίτηλον τὸν φραγκικὸν τύπον, ὥστε πάσα ἐξέτασις τοῦ Ἐρωτοκρίτου μὴ ἀνευρίσκουσα φραγκικῆς ἐπιδράσεως ἴχνη νὰ θεωρῆται ὡς ἀτελής καὶ ἐπιπόλαιος· ν' ἀναζητῶνται δὲ πανταχοῦ αἱ πηγαὶ τοῦ ποιήματος».⁶

Με αυτή τη διαπίστωση ξεκινά το τέταρτο μέρος της εργασίας του, στο οποίο ο Πολίτης προβάλλει και τα τελευταία του επιχειρήματα για την πλήρη «αποφραγγοποίηση» του *Ερωτόκριτου*. Όπως οι Ζαμπέλιος, Σωτηριάδης και Σάθας, έτσι και ο Πολίτης κάνει σύντομο λόγο για τη διαφορά της αναπαράστασης του ερωτικού στοιχείου ανάμεσα στα ευρωπαϊκά ιπποτικά μυθιστορήματα –το παράδειγμά του είναι ο *Τριστάνος και η Ιζόλδη*– και τον *Ερωτόκριτο*. Παραπέμποντας στον κλασικό πρόλογο του Fauriel και αλλοιώνοντας τα λεγόμενά του,⁷ υποστηρίζει πως «ο έρωτος του *Ερωτοκρίτου* είναι ο

¹ Πρόκειται για το δίστιχο: *Οι στίχοι θέλουν διόρθωσιν και σάσμα όσο μπορούσι | γι' αυτούς που τους διαβάζουσι, καλά να τους γροικούσι*. Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου σ. 407 και σ. 441.

² Ό.π., σ. 41.

³ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης «Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», ό.π., σ. 8.

⁴ Ό.π., σ. 45.

⁵ Ό.π., σ. 49.

⁶ Ό.π., σ. 54-55.

⁷ Το χωρίο του Fauriel έχει ως εξής: «Ο έρωτας κυρίως παρουσιάζεται με ένα, πώς να το πω, πρωτόφαντο κράμα ορμής και αφέλειας, έξαψης και αγνότητας, όπου νιώθει κανείς την ξεχωριστή επιφώτηση του ελληνικού κλίματος πολύ περισσότερο παρά της ιπποτικής ευγένειας» [Cl. Fauriel, *Τα ελληνικά δημοτικά*]

ελληνικός, ο έρωσ, ον ανευρίσκομεν εις τα δημοτικά άσματα, ο ισχυρός και ο βαθύς, αλλ' ουδέποτε εξοκέλλων εις παραφόρους εξωτερικά εκδηλώσεις».¹ Το ερωτικό στοιχείο, μέσω της γνωστής πλέον αντίθεσης, χρησιμοποιείται ως ενδεικτικό στοιχείο λογοτεχνικής εντοπιότητας και διαφοροποιητικός παράγοντας ανάμεσα στον ελληνικό και το δυτικό ερωτικό λόγο.

Στη συνέχεια ο συντάκτης εντοπίζει κοινά σημεία στο βασικό μύθο του *Ερωτόκριτου* όχι μόνο με φραγκικά μυθιστορήματα, αλλά κυρίως με ανατολίτικα παραμύθια, προσπαθώντας να αποδείξει πως οποιεσδήποτε γενικόλογες αναλογίες ως προς τον μύθο είναι επισφαλείς²· όποιες αντιστοιχίες στον μύθο μπορεί να προέρχονται «εκ τυχαίας συμπτώσεως».³ Τελειώνοντας, ο λαογράφος επιχειρεί να αποδώσει την ύπαρξη της γκιόστρας όχι σε κάποιο φραγκικό λογοτεχνικό μοτίβο, αλλά σε βυζαντινά κονταροχτυπήματα («διαδορατισμοί» γράφει) στην αυλή του Καντακουζηνού.⁴ Η εξαναγκασμένη σύνδεση με το Βυζάντιο αγγίζει εδώ τα όρια της καθαρής υπερβολής. Η εθνική αναγκαιότητα για τονισμό των ελληνικών στοιχείων του ποιήματος οδηγεί σε παράτολμες κατασκευές. Όπως και με την περίπτωση του Σάθα, έτσι και εδώ, φτάνουμε στο σημείο να παραδεχτούμε πως ο κριτικός και ιστορικός λόγος ξεπερνά σε φαντασία τον λογοτεχνικό.

Όστόσο, να μην ξεχνάμε πως ο Πολίτης εκκινεί από τον επιστημονικό στίβο της λαογραφίας και όχι της φιλολογίας. Κάτι τέτοιο φαίνεται και από την αδυναμία του μελετητή να εκτιμήσει την καταλληλότερη έκδοση του ποιήματος προς επεξεργασία. Σημειώνει πως η δεύτερη έκδοση του 1737 είναι καλύτερη της πρώτης,⁵ ενώ αποδίδει μεγάλη σημασία στο επτανησιακό χειρόγραφο όσον αφορά την κριτική αποκατάσταση του ποιήματος.⁶ Ο Πολίτης εστιάζει το ενδιαφέρον του αλλού. Στην «αρχαιολογική προσέγγιση» της λαογραφίας στη λαϊκή λογοτεχνία δεν υπάρχει «γνώση για τη γνώση, αλλά γνώση για έναν συγκεκριμένο σκοπό».⁷ Ο σκοπός αυτός εδώ αφορά την «αποδυτικοποίηση» του *Ερωτόκριτου*, η οποία μπορεί να ιδωθεί ως το τελευταίο θορυβώδες όσο και ασταθές βήμα για την εθνικοποίηση του ποιήματος σε μια Ελλάδα που βαδίζει όλο και κοντύτερα στην εκκίνηση της υλοποίησης των χιμαιρικών εθνικών πόθων της. Στην περίπτωση του Πολίτη, η εδραίωση ενός ποιήματος ως «εθνικού» προϋποθέτει την πολιτισμική καθαρότητα του ποιήματος, την αυταξία του, την απομόνωσή του από οτιδήποτε «ξένο» ή «δυτικό».

Με τους δημοτικιστές, ο *Ερωτόκριτος* εθνικοποιήθηκε ως ποίημα. Ο Ν. Γ. Πολίτης προσπάθησε να τον εθνικοποιήσει και ως λαϊκό ανάγνωσμα με τον φόβο ότι τα

τραγούδια. Α', ό.π., σ. 23]. Η έννοια της «ιπποτικής ευγένειας» (*galanterie chevaleresque*) αποδίδεται βολικά από τον Ν. Γ. Πολίτη ως «ιπποτική γυναικολατρεία», Ν. Γ. Πολίτης «Δημώδη Βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», ό.π., σ. 58.

¹ Ό.π., σ. 58.

² Βλ. ό.π., σ. 89-60

³ Ό.π., σ. 60.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 61-68.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 68

⁶ Βλ. ό.π., σ. 69-70.

⁷ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, ό.π., σ. 67, σ. 72.

αναγνωστικά γούστα του «λαού» έχουν αλλάξει και έχουν απομακρυνθεί από τα μνημεία της ελληνικής δημώδους ποίησης: τα κυριότερα λογοτεχνικά τεκμήρια της ελληνικότητάς του.

4.3. Παραμονές της κριτικής έκδοσης του *Ερωτόκριτου*. Μικροφιλολογικά σε Ελλάδα και Ευρώπη.

Η φιλολογική διερεύνηση του *Ερωτόκριτου* είχε καταστεί πλέον επιτακτική ανάγκη σε Ελλάδα και Ευρώπη. Μελετητές σπεύδουν, με μικρές συμβολές, να φωτίσουν πτυχές του ποιήματος. Το corpus της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής έχει κανονικοποιηθεί πλέον και στον λόγο περί ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο *Ερωτόκριτος*, η *Ερωφίλη*, η *Βοσκοπούλα* και η *Θυσία του Αβραάμ* σκιαγραφούν το, ελλιπώς χαρτογραφημένο ακόμα, πεδίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας των χρόνων της όψιμης Αναγέννησης και του Μπαρόκ. Ως απόδειξη της κανονικοποίησης αυτής μπορεί να ιδωθεί ο λόγος του Hubert Pernot –μαθητή του Legrand και νεοελληνιστή στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού– που εκφώνησε στις 11/12/1912 στο Faculté des Lettres de l'Université de Paris με την αρωγή της ελληνικής κυβέρνησης.¹ Η σύντομη αυτή ομιλία είναι εισαγωγικού χαρακτήρα και σκιαγραφεί τις διαχωριστικές γραμμές που θέτει ο Pernot σε μια αφήγηση για τη νεοελληνική γραμματεία. Οι δύο μεγάλες τομές της γραμματείας αυτής εντοπίζονται στην Κρήτη και στα Επτάνησα. Η λογιосύνη και η λογοτεχνία της Κρήτης της Αναγέννησης εξαφανίζεται με την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους το 1669 και μεταφέρεται για να γονιμοποιηθεί στα Επτάνησα.² Ο Pernot αναφέρει με θαυμασμό τα λογοτεχνικά άνθη του βενετοκρητικού πολιτισμού, που από μόνα τους αποτελούν μια εποχή, την πρώτη, της νεοελληνικής γραμματείας και λογοτεχνίας.³

Εκτός από τον Pernot, ο οποίος ανήκει στο δίκτυο του Legrand και η ενασχόλησή του με την κρητική και τη δημώδη λογοτεχνία πρέπει να θεωρείται δεδομένη,⁴ το έργο του

¹ Hubert Pernot, *Leçon d'ouverture de cours de Langue et Littérature Grecques Modernes*, Paris 1913. Ο Pernot στα 1912 ήταν υπεύθυνος για την οργάνωση τέτοιων ομιλιών-συνεδριών στο Παρίσι που χρηματοδοτούνταν από την ελληνική κυβέρνηση.

² Βλ. H. Pernot *Leçon d'ouverture de cours de Langue et Littérature Grecques Modernes*, ό.π., σ. 16-19. Ως βασικότερους εκπροσώπους της επτανησιακής λογιосύνης ο Pernot προβάλλει τους Ευγένιο Βούλγαρη, Νικηφόρο Θεοτόκη, Ανδρέα Κάλβο, Διονύσιο Σολωμό και Αριστοτέλη Βαλαωρίτη.

³ Βλ. ό.π., τις αδιάφορες εισαγωγικές παρατηρήσεις του σ. 16-17.: «L'invention de l'imprimerie devait permettre aux connaissances apportées en Occident par les fugitifs grecs, et cultivées dans nos regions de la façon que vous savez, de revenir en pays hellénique et de s'y développer sous une forme nouvelle. [...]; c'est en Crète, sous l'influence et par l'intermédiaire des Vénitiens, qui occupaient l'île et devaient la garder jusqu'à l'année 1669. Les relations des Crétois et des Vénitiens, si elles n'ont pas toujours été empreintes d'une grande cordialité, ont toutefois été des plus sécondes au point de vue intellectuel. Des oeuvres comme l' *Érotocritos* que Coraï attribuait à un second Homère, comme *la Belle bergère* don't Huet, évêque d'Avranches et l'un de nos premiers néogrecisants disait qu'elle était parcellée à des roses délicates dans le jardin des Muses, ωσάν τριανταφυλλάκια εις το περιβόλι των Μουσών, comme *le Sacrifice d'Abraham*, cet admirable mystère, constituaient plus que de simples promesses, c'était la première floraison d'une littérature vraiment moderne».

⁴ Βλ. τη σύντομη και άνευ ενδιαφέροντος εργασία του για τη *Βοσκοπούλα*, *Le poème crétois de la Belle Bergère* (Extrait des *Mélanges Picot*), Paris 1913 όπως και μια σειρά μαθημάτων που πραγματοποίησε στη Σορβόνη, στην οποία περιλαμβάνεται και η ανάλυση του *Ερωτόκριτου*, *Études de littérature grecque*

Ερωτόκριτου –που συμπύκνωνε ανάκαθεν την ποίηση της εποχής και του τόπου του στον κριτικό λόγο– έχει πλέον διαδοθεί τόσο πολύ στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και φαίνεται πως κανένας φιλέλληνας που ενδιαφέρεται για τη νεοελληνική ποίηση δεν μπορεί να προσπεράσει αδιάφορος. Εντύπωση προκαλεί η ενασχόληση του Νορβηγού λουθηρανού πάστορα Sved Oftedal (1844-1911), ο οποίος μετανάστευσε και έδρασε στη Minnesota των Η.Π.Α., με το ποίημα του Κορνάρου. Ο Ξανθουδίδης αναφέρει πως ο Oftedal συνέταξε μια εργασία στα 1907-1908 όπου συγκέντρωσε όλες τις μέχρι τότε κρίσεις για τον *Ερωτόκριτο*.¹ Η εργασία αυτή μεταφράστηκε στα ελληνικά και εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1909 στο παράρτημα της εφημερίδας *Αθήναι*.² Της μελέτης αυτής προηγείται ένα σύντομο άρθρο του Oftedal για το ποίημα στο περιοδικό *Πινακοθήκη*, η οποία συνοδεύεται από ένα εισαγωγικό σημείωμα για τον ίδιο.³

Ο μαθηματικός και ποιητής Θρασύβουλος Ζωϊόπουλος (1882-1947) (λογοτεχνικό ψευδώνυμο: Στέφανος Δάφνης) συστήνει τον Oftedal στο ελληνικό κοινό ως έναν φλογερό φιλέλληνα που «ναί μὲν σέβεται τὸ μεγαλείον τῆς Ἀρχαίας [...] ἀλλὰ τὴν λατρείαν τοῦ κρατεῖ διὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν Νέαν».⁴ Ο Ζωϊόπουλος πληροφορεῖ πως ο Oftedal ετοίμαζε την εποχή εκείνη μια μελέτη για το κρητικό ποίημα το οποίο και θεωρούσε «ως το αριστούργημα της Ελλ. Φιλολογίας και έχει σκοπό να το γνωρίσει εις την πατρίδα του, όταν επιστρέψει».⁵ Η μελέτη που ακολουθεί είναι ουσιαστικά μια περίληψη του ποιήματος, γνωστοποιητικού χαρακτήρα, με ηθικολογικές, ωστόσο, προεκτάσεις. Η Αρετούσα προσλαμβάνεται ως ένα πανανθρώπινο σύμβολο της μάχης της ελεύθερης βούλησης, που εδώ εκφράζεται με τον έρωτα, εναντίον των προλήψεων της εποχής: «Ο μοιραῖος αὐτὸς αγών, οὐ μόνον ενός ἀτόμου, ἀλλὰ πράγματι ολοκλήρου της ἀνθρωπότητος τελεσφορεῖται τώρα ἀφ' ενός εἰς της Αρετούσας τὴν ψυχὴν, ἀφ' ἐτέρου ἐξωτερικῶς ἐναντίον των προλήψεων της εποχής».⁶ Ο Oftedal μιλάει ἀπὸ τὴν πλευρὰ ενός συντηρητικῶ πάστορα που θέλει να τονίσει τα δεινὰ του έρωτα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὠστόσο, ὁ πάστορας διαβλέπει στο πρόσωπο της Αρετούσας περισσότερο ἕνα τραγικὸ πρόσωπο στο πρότυπο της Αντιγόνης, παρά μια ερωτευμένη και υπομονετικὴ πριγκιποπούλα βγαλμένη ἀπὸ τις μεσαιωνικὲς μυθιστορίες.

Το τέλος της μελέτης είναι ἐξαιρετικὰ παράδοξο, καθὼς ὁ Oftedal αναφέρει πως ἡ Αρετούσα πεθαίνει ὅταν μαθαίνει ἀπὸ τον μεταμφιεσμένο Ερωτόκριτο πως ὁ

moderne, deuxième série, Paris 1918. Ενδιαφέρον έχει η αθησαύριστη πληροφορία ὅτι ὁ Pernot εἶχε μιλήσει τον Ιανουάριο του 1908 στο Παρίσι για τον *Ερωτόκριτο* και τον Δαπόντε. Βλ. *Le Figaro* (28/01/1908), σ. 4. Η διάλεξη εἶχε τίτλο «La Littérature Grecque: Erotocritos et Darontes». Επομένως, πρέπει να χρεώσουμε στον Pernot τὴν ἀνακάλυψη τῆς «συνομιλίας» του Δαπόντε με τὴν κρητικὴ λογοτεχνία.

¹ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CXXXV και CLXI.

² Sved Oftedal, «*Ερωτόκριτος* και οἱ κριταὶ του», *Μηνιαῖο Παράρτημα των Αθηνών*, αρ. 6 (Ιούνιος 1909), 1938-1947. Να ευχαριστήσω ἀπὸ ἐδὼ τον Γιώργο Μοτάκη, ὁ ὁποῖος φωτογράφησε και μου ἔστειλε τὸ ἐξαιρετικὰ δυσεῦρετο αὐτὸ ἀρθρο.

³ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLXI, σημ. 2. και Θρασύβουλος Ζωϊόπουλος «Εἰς Φιλέλληνα» και ἡ μελέτη του Oftedal σε μετάφραση του Ζωϊόπουλου «Ἡ Αρετούσα», *Πινακοθήκη*, τχ. 99 (Μάιος 1909), σ. 50-52.

⁴ Βλ. Θρ. Ζωϊόπουλος, «Εἰς Φιλέλληνα», ὅ.π., σ. 50.

⁵ Ὁ.π., σ. 51.

⁶ Ὁ.π., σ. 52.

αγαπημένος της χάθηκε στα ξένα. Για τον Oftedal αυτό είναι και το τέλος της μυθιστορίας. Σημειώνει μετά την παράθεση των στίχων E 1023-1026 και E 1030 (οι στ. E 1027-1029 παραλείπονται): «Μὲ τᾶς τελευταίας λέξεις τούτου τοῦ ἥρωικοῦ Κυκνειοῦ ἄσματος, τοῦ ὁποῖου ἴσως μόνον εἰς τὴν Ἀντιγόνην παράδειγμα ὑπάρχει, ἡ ἡρώϊς ἐξηντλημένη καὶ ἀποθνήσκουσα πίπτει εἰς τὸ πάτωμα».¹ Ἴσως το αντίτυπό του (μια κλοβή φυλλάδα ἴσως;) να ἴταν ελλιπές και το τελευταίο δεκαεξασέλιδο να εἶχε εκπέσει, ὁμως πιο πιθανό μου φαίνεται ο Oftedal να τελειώνει ἐκεῖ τη διήγησή του ὡστε να μπορεί με μεγαλύτερη ευκολία να προβεί στο ηθικοδιδασκτικό του ἔργο και να νουθετήσῃ το αναγνωστικό του ποίμνιο. Να σημειωθεῖ πως στη Minnesota εἶχε ιδρύσει τα λεγόμενα σεμινάρια του Augsburg, τον προπομπό του λουθηρανικοῦ κολλεγίου του Augsburg που λειτουργεῖ ὡς τις μέρες μας, και δίδασκε την Καινή Διαθήκη. Για ἄλλη μία φορά το κορναρικό ποίημα πέφτει θύμα της ιδεολογίας του σχολιαστή του.

Εντούτοις, η εκτενής μελέτη του για τις κρίσεις του *Ερωτόκριτου* εἶναι η πρώτη προσπάθεια συστηματικῆς συγκέντρωσης ἀλλά και ἀνάλυσης των κρίσεων Ευρωπαϊῶν και λιγοστών Ἑλλήνων λογίων για το κρητικό ποίημα.² Φανερό εἶναι η πρόθεση του Νορβηγού να υπερασπιστεῖ τη λογοτεχνική και ιστορική ἀξία του *Ερωτόκριτου* ἀπέναντι σε πολλές δυσμενείς καθῶς και επιφανειακές προσεγγίσεις Ευρωπαϊῶν λογίων. Προσεγγίζει με σεβασμό τους Leake, Brandis και Gidel, των οποίων τη φιλέρευνη και φιλόπονη φύση ἐπαινεῖ. Εντούτοις, τούς καταλογίζει, και δικαίως, αρκετά σφάλματα και παρανοήσεις, τα οποία δημιούργησαν ἢ διατήρησαν πολλές προκαταλήψεις της ἑλληνικῆς και ευρωπαϊκῆς λογιοσύνης ἀπέναντι στο ποίημα.³

Ὅστόσο, και ο ἴδιος εἶναι δέσμιος μιας προκατάληψης που τον οδηγεῖ σε ἀδίκες και αυστηρές κρίσεις, ὅπως αὐτή που κάνει για τον Fauriel.⁴ Ο Oftedal ἀνήκει στο δίκτυο της της λογιοσύνης που υποστηρίζει ὅτι το ποίημα δεν ἔχει κάποιο ἰταλικό ἢ ευρωπαϊκό ἐν γένει πρότυπο, ἀντιδρώντας ἔτσι σε προγενέστερες κρίσεις, οι οποίες παρουσίαζαν το ποίημα ὡς στεῖρα μίμηση της ἰταλικῆς λογοτεχνίας. Ο Oftedal συγγράφει την ἐργασία, νιώθοντας την ἀνάγκη να ἀποδώσει τα δίκαια στον *Ερωτόκριτο*, αὐτό το «γενναῖο, ἑλληνικώτατο λαϊκό ποίημα».⁵ Μέσα ἀπὸ το παραμορφωτικό βλέμμα του ἐραστή της Ἑλλάδος και με την ἀνάγκη για δικαίωση να ποδηγετεῖ τον λόγο του, σημειώνει:

«Ἀναλογιζόμενος τίς, ὅτι ποίησις δὲν εἶναι ὁμοιοκαταληξίαν μόνον, -ὄτι,- ὡς πληροφορεῖ ὁ Γιάνναρης, εἰς ὀλόκληρον τὸν Ἐρωτόκριτον μόλις δυὸ Ἰταλικάι λέξεις εὐρίσκονται, - και τέλος ὅτι ὁ κ. Gidel μὲ ἐπιστημονικῆς ἐπιμέλειαν ἐπεζήτησε, ἀλλὰ ματαίως κάποιον ποίημα, σύγχρονον ἢ παλαιότερον, οὔτινος ἐδύνατο ὁ Ἐρωτόκριτος νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπομίμησις, δυσκόλως δύναται τίς ν'ἀποφύγη τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι οὔτε ὁ κ. Fauriel ἐντελῶς ξένος ἦτο τῶν

¹ Ὁ.π., σ. 52.

² Με τη σειρά παρουσιάζονται και ἀναλύονται οι κρίσεις των: Leake, Fauriel, Depping, Iken, Clarke, Rouqueville, Brandis, Nicolai, Ραγκαβή, Sanders, Gidel, Νερουλού, Κοραή, Γιάνναρη, Δαμβέργη, Σάθα και Ν. Γ. Πολίτη.

³ Βλ. S. Oftedal, «*Ερωτόκριτος* και οι κριταί του», ὁ.π., σ. 1939-1942 και σ. 1944.

⁴ Βλ. ὁ.π., σ. 1939.

⁵ Ὁ.π., σ. 1946.

ἐπικρατουσῶν προκαταλήψεων. [...]. Τὰ ἀποτελέσματα λοιπὸν τῶν τοῦ κ. Gidel ἐρευνῶν εἶναι, ταῦτα, - τὰ ὅποια ὅπωςδήποτε καὶ ἐκ τῶν ἀβασίμων ἰσχυρισμῶν τῶν ἄλλων κριτῶν προέκυψαν, ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν εἶναι ἀφομοίωσις καμμίας ξένης φιλολογίας. Αἱ πηγαὶ τοῦ ποιητοῦ φαίνεται ὅτι ἦσαν μόνον τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἰδικὴ τοῦ ποιητικῆ φαντασία».¹

Ο Oftedal επιθυμεί να αντιτάξει στη δυσμενὴ και επιφανειακὴ κριτικὴ τύχη του *Ερωτόκριτου*, κατὰ τη διάρκεια του 19^{ου} αἰῶνα, το ἰδεολόγημα του «αυτοφυσῶς» ποιήματος, ἰδανικοῦ εκφραστῆ μιας αφηρημένης ἑλληνικότητος. Παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι στα 1909-1910 -ας θυμηθούμε τις ἀπόψεις του Ν. Γ. Πολίτη- το ἰδεολόγημα αὐτὸ παρουσιάζεται αρκετὰ ἰσχυρό.

Παρόλα αὐτὰ, ὁ κριτικὸς λόγος τοῦ Oftedal εκπλήσσει, ὀρισμένες φορές, για την ὀρθότητα ἀλλὰ και την ὀξυδέρκειά του. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ διαφωνία του με τον Brandis ὅσον ἀφορὰ την αἰσθηματικὴ αφηγηματολογία και το ξεδίπλωμα των χαρακτήρων ἀπὸ τον Κορνάρο:

«Οὔτε ἐκεῖνα τὰ ὅποια χαρακτηρίζει ὁ κ. Brandis ὡς τὴν μέχρι ἀνίας ἐξελισσομένην ἀνάπτυξιν τῶν αἰσθημάτων και τῶν διαθέσεων τόσον ἀνιαρὰ εἶναι ἔὰν τὰ διαβάσῃ τις με συμπάθειαν και ἄνευ ἐνοχλήσεως, διὰ τὴν γλώσσαν. Διότι συχνὰ ἐκδηλοῦν αὐτὰ ὀρθὴν και βαθειὰν ἀνάλυσιν ψυχικῶν σχέσεων, εἰς τὰς ὅποιας ἐξήσκησαν τὸ διαμόνιον και τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ μεγάλου ποιητοῦ και φιλοσόφου χωρὶς νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα, πολλάκις μάλιστα χωρὶς νὰ φθάσουν, ὡς πρὸς τοῦτο, τόσον μακρὸν ὅσον τὸ λαϊκὸν Κρητικὸν ποίημα».²

Ο Oftedal διαβλέπει στον Κορνάρο τη στόφα του μεγάλου ποιητῆ ψυχογράφου. Ὡστόσο, ἡ πιο ενδιαφέρουσα παρατήρησή του πραγματοποιεῖται με ἀφορμὴ ξανά μια διαφωνία του με τον Brandis. Ὅπως ἔχουμε σχολιάσει και παραπάνω ὁ Brandis ἀδυνατούσε να κατανοήσει τον ἀχρονικό ὅσο και ἀθηρσκευτικό χαρακτήρα του ποιήματος, με ἀποτέλεσμα να θεωρεῖ τα δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ζῆμιογόνα για την ἀξία του ποιήματος. Ο Oftedal, ἀπὸ την ἄλλη, ἐρμηνεύει τα δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ὡς στοιχεῖα νεοτερικότητος, ἀναδεικνύοντας ἔτσι τον *suī generis* χαρακτήρα του ποιήματος σε σχέση με ἀντίστοιχα ἰταλικά ποιήματα της Ἀναγέννησης.

«Καὶ οὕτως ἀκριβῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ νέον, -τὸ ὅποῖον ἴσως τις ἤθελε νὰ ὀνομάσῃ τὸ νεώτερον- ἀκριβέστερον δὲ τὸ καθαρῶς Ἑλληνικόν, - τοῦτο δηλαδὴ,- ὅτι εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον δὲν ἐπικρατεῖ τὸ θρησκευτικόν, οὔτε εἰς τὴν εἰδωλοατρικὴν οὔτε εἰς τὴν χριστιανικὴν της λέξεως ἔννοιαν, ἀλλὰ τὸ καθαρῶς ἀνθρώπινον. Τοῦτο καθιστὰ τοῦτο τὸ ποίημα κάτι τί μοναδικόν, προτρέχον! πέραν τῆς ἰδικῆς τοῦ ἐποχῆς».³

¹ Ὁ.π., σ. 1939-1945.

² Ὁ.π., σ. 1941.

³ Ὁ.π., σ. 1942.

Από το απόσπασμα αυτό αναδύεται η μοντερνιστική ερμηνεία που δίνει ο Oftedal στην έννοια της «ελληνικότητας». Για τον συντάκτη, η έννοια αυτή αφορά ένα κάπως αφηρημένο ουμανιστικό πρόταγμα, που ξεπερνά τοπικιστικές ή εθνικές διαθέσεις και ανάγεται σε πρόταγμα αισθητικό. Ο μονίμως υπό διερεύνηση ελληνικός χαρακτήρας του ποιήματος, η υποτιθέμενη αυτή «ελληνικότητα» που το διακατέχει, αισθητικοποιείται, με έναν τρόπο μοντερνιστικό, εξισώνοντας το «ελληνικό» στοιχείο με το ουμανιστικό και υπερεθνικό. Ο Oftedal είναι ίσως ο πρώτος κριτικός, μαζί με τον Παλαμά, που επιχειρεί να αναγάγει την υψηλή ποιητικότητα του *Ερωτόκριτου*, και όχι τη γλώσσα του, τη θεματική του ή την κρητική του προέλευση, όπως συνηθιζόταν, σε αξία εθνική. Το γεγονός, τέλος, ότι διέβλεψε την υψηλή ποιητικότητα του *Ερωτόκριτου* τον κάνει να παρουσιάζεται αμείλικτος απέναντι στις κρίσεις των εκπροσώπων του φαναριώτικου λογοτεχνικού παραδείγματος, Αλ. Ρ. Ραγκαβή και Ι. Ρ. Νερουλού:

«Είναι σχεδόν άπιστευτον ότι άνθρωποι με όνομα και γνώσιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ιστορίας τῆς Κρήτης ἐδυνήθησαν νὰ δημοσιεύσουν τοιαύτας ἀνοησίας. [...] Ἄπορεί τις ἐξ ἀφορμῆς τούτων τῶν κρίσεων τί νὰ θαυμάση περισσότερο, τὴν τόλμην τῶν ἀβασίμων ἰσχυρισμῶν, τὴν ἔλλειψιν ποιητικῆς ἀντιλήψεως, τὴν ἄγνοιαν τοῦ ὕλικοῦ, ἢ τέλος πάντων τὴν ἀφέλειαν μετὰ τὴν ὁποίαν ὁ κριτὴς –ὡς αἰθεριώτατον ὑπαινιγμὸν μίας ἀποδείξεως τῆς ἰσχυρισθείσης ἀπομιμήσεως ἰταλικῆς φιλολογίας– μνημονεύει ἄλλοῦ, ὅτι ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν τῶν Κορνάρων κατὰγεται καὶ ἄλλος Ἴταλὸς ποιητῆς...ὁ Τάσσος!»¹

Ο *Ερωτόκριτος* στα 1910 είχε καταστεί προσφιλές νεοελληνικό ποίημα προς ερμηνεία και ανάλυση στην Ευρώπη και στην Αθήνα. Ωστόσο, την ίδια εποχή το ενδιαφέρον αναζωπυρώνεται και στην Κρήτη, η λογιοσύνη της οποίας νιώθει πιο κοντά στο ποίημα ώστε να το θεωρεί «δική της υπόθεση», κάτι που θα εξεταστεί λεπτομερώς και παρακάτω. Να μην ξεχνάμε πως η σοβαρότερη πρωτοβουλία για έκδοση του ποιήματος είχε προέλθει από θεσμικούς παράγοντες στην Κρήτη και τον Γιάνναρη, παρόλο που ο Σάθας και οι θεσμοί των Αθηνών προσέβλεπαν όχι μόνο σε έκδοση του ποιήματος αλλά και σε μία αθηνοκεντρική πρόσληψή του. Ο οξύνοους Παλαμάς είχε ήδη παρατηρήσει στα 1906 πως η κίνηση του Γιάνναρη να εκδώσει το ποίημα είναι «παρακινημένη βέβαια από μια δίκια τοπική περηφάνεια».² Επομένως δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση που στα 1908 δύο δάσκαλοι από την Κρήτη ξεκινούν έναν διάλογο σχετικά με τις πηγές του *Ερωτόκριτου* στο περιοδικό *Κρητικός Αστήρ*.

Ο διάλογος του καθηγητή γυμνασίου Στυλιανού Δεινάκι με τον «δημοδιδάσκαλο», όπως χαρακτηρίζεται, Κωνσταντίνο Λαγουμιτζάκη³ φέρνει στην επιφάνεια τις δύο

¹ Ό.π., σ. 1943-1944.

² *Ἀπαντὰ Κωστή Παλαμά*, τ. ΣΤ', σ. 305.

³ Βλ. Σ. Δεινάκις, «Οβίδιος-Κορνάρος. Μεταμορφώσεις-Ερωτόκριτος», *Κρητικός Αστήρ*, αρ. 33 (17/03/1908), σ. 250-251. Το άρθρο αυτό αποτελεί τη δεύτερη από τις τρεις συνέχειες της εργασίας. Δυστυχώς το πρώτο και το δεύτερο μέρος έχουν εκπέσει. Κ. Λαγουμιτζάκης, «Ο *Ερωτόκριτος*», *Κρητικός Αστήρ*, αρ. 36 (17/05/1908), σ. 277-278 και αρ. 37 (01/06/1908), σ. 283-284. Η ανασκευή του Λαγουμιτζάκη εκδόθηκε και αυτή σε τρεις συνέχειες. Το τελευταίο μέρος έχει επίσης εκπέσει. Το ΕΛΙΑ έχει 29 φύλλα της πρώτης περιόδου (1907-1910)

αντίπαλες τάσεις αναφορικά με τις πηγές του *Ερωτόκριτου*, που στα 1908 είχαν πλέον αποκρυσταλλωθεί: η μία υποστήριζε τη συνομιλία του Κορνάρου με την ευρωπαϊκή ποίηση –ο Δεινάκις προσπαθεί να εντοπίσει αντιστοιχίες με ιταλούς ποιητές της αρχαιότητας– ενώ η άλλη διατυμπάνιζε πως ο *Ερωτόκριτος* είναι γέννημα-θρέμμα ελληνικό, που αντλεί τα δάνειά του αποκλειστικά από την Κρήτη, τα δημοτικά τραγούδια και τη λαϊκή παράδοση.¹ Το διακύβευμα αφορούσε ξανά την ελληνικότητα του ποιήματος. Άλλωστε, πανομοιότυπη ήταν και η διαφωνία Σωτηριάδη-Πολίτη στην Αθήνα.

Ο Δεινάκις προσπαθεί να αναδείξει τη σχέση Κορνάρου-Οβίδιου,² παραθέτοντας απέναντι στίχους του *Ερωτόκριτου* με αντίστοιχους από τις *Μεταμορφώσεις*. Τα περισσότερα παραδείγματα του Δεινάκι καταδεικνύουν μια χαλαρή σχέση που εμπίπτει περισσότερο στο πεδίο των κοινών ποιητικών τύπων, παρά σε άμεση διακειμενική σχέση.³ Ωστόσο, πειστικό είναι το επιχείρημά του ότι ο Κορνάρος γνώρισε τον μύθο του Κέφαλου και της Προκρίδας, πάνω στον οποίο έχτισε την ιστορία του Χαρίδημου, στις *Μεταμορφώσεις* και αυτή την εκδοχή του μύθου διαχειρίστηκε.⁴ Από την άλλη, για τον Λαγουμιτζάκη η ανάδειξη των δυτικών επιρροών του Κορνάρου λογίζεται ως προσπάθεια «απο-ελληνικοποίησης» του ποιήματος. Έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τη ρητορική του, η οποία στηρίζεται στο αξίωμα ότι η μίμηση στην ποίηση και η διακειμενικότητα ισούται με αντιγραφή και έλλειψη δημιουργικότητας:

«Καθ' ἡμᾶς, ὁ Κορνάρος ἴσως ἀνέγνωσεν ἄλλους ποιητᾶς, ἀλλ' ὄχι καὶ ὅτι ἀντέγραψεν αὐτούς. [...]. Οἱ κύριοι χαρακτήρες τοῦ Κορνάρου ἦσαν κατάληψις πλήρης, ἀντίληψις ὀξεῖα, αἴσθησις λεπτοτάτη. Ἡ φαντασία αὐτοῦ ἦτο ὄχι μόνον πλαστική, ἀλλὰ καὶ δημιουργική, μεγάλης δυνάμεως μάλιστα. [...]. Ἡ Κρητικὴ φύσις καὶ ζωὴ, ἡ ζωηρότης καὶ ἀγνότης τῶν αἰσθημάτων, ἡ ἀφέλεια, ἡ ποικιλία καὶ τὸ κάλλος τῶν εἰκόνων, ἡ ἄρμονία, ὁ ἄσπιλος οὐρανός, ἡ διαυγὴς ἀτμόσφαιρα,

και 15 τεύχη της δεύτερης (1911). Για το περιοδικό βλ. Μαρία Αρβανιτάκη, «Κρητικός Αστήρ. Αρχαιακά», *Το Βήμα* (28/09/2003).

¹ Βλ. και *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. ζ'.

² Παρόμοια εργασία, ανεπιτυχής ωστόσο, αναφορικά με την υποτιθέμενη σχέση Κορνάρου-Βιργιλίου, δημοσιεύει ο Δεινάκις τέσσερα χρόνια μετά: «Πηγαί του *Ερωτοκρίτου*», *Χριστιανική Κρήτη*, τχ. Α'-Β' (Ηράκλειο 1912), σ. 448-466. Ο Δεινάκις σε αυτή την εργασία καταλήγει: «Διὰ τῆς προηγηθείσης ἐργασίας ἡμῶν ἐπέισθη ἴσως ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν εἶναι ἔργον ἐντελῶς πρωτότυπο, ὡς ἐχαρακτήρησαν τινὲς αὐτόν. Τὸ Κρητικὸν ποίημα ἀναντιρρήτως ἐπηρεάσθη ἐκ προγενεστέρων ποιητικῶν ἔργων, ὅπως καὶ τὸ ποίημα τοῦ Ἀχέλη, ἡ Ἐρωφίλη τοῦ Χορτάτη καὶ τὰ λοιπὰ Κρητικὰ δράματα, ὅσα ὁ Σάθας ἐδημοσίευσεν. Ποῦ ὅμως πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὰ πρότυπά του Ἐρωτοκρίτου, ἐν τῇ λατινικῇ γλῶσση ἢ ἐν τῇ Ἰταλικῇ, ἀγνοοῦμεν». (σ. 466). Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού προηγείται αντίστοιχη μελέτη του Δεινάκι για τις πηγές της *Ερωφίλης*, όπου προσπαθεί να αποδείξει πως το κρητικό ποίημα δεν επηρεάστηκε μόνο από την τραγωδία του Giraldi, όπως υποστηρίζει ο Bursian, αλλά και από την *Αντιγόνη* αλλά και από έργα του Σενέκα. Βλ. «Αἱ πηγαὶ τῆς *Ερωφίλης*. Ὁ Χορτάτης ἀπεμιμήθη χωρὶα τῆς *Αντιγόνης* του Σοφοκλέους;», *Χριστιανική Κρήτη*, τχ. Α'-Β' (Ηράκλειο 1912), σ. 435-447. Ἐννοῖες ὅπως «κοινὸς τόπος» ἢ «φορμουλαϊκὰ στοιχεῖα», τις οποίες γεννᾶ ἡ σταθερὴ ἐπιβίωση μοτίβων ἀπὸ μεγάλα κλασικὰ ἔργα σε μεταγενέστερα, φαίνεται νὰ διαφεύγουν του Δεινάκι και της εποχής του.

³ Βλ. ὁ.π., σ. ζ'.

⁴ Βλ. Σ. Δεινάκις, «Οβίδιος-Κορνάρος. Μεταμορφώσεις-Ερωτόκριτος», ὁ.π., σ. 250-251.

ὄλον ἐκεῖνο τὸ μαγευτικὸν καὶ τερπνὸν περιβάλλον κατίσχυσαν τῆς φαντασίας τοῦ ποιητοῦ, ὑπὸ τούτων δὲ οἰσθηλατούμενος ἀντέγραψε καὶ ἐζωγράφησεν αὐτὰ εἰς τὰ λεπτὰ τῆς φαντασίας ὑφάσματα. [...]. Ἡ φύσις λοιπὸν καὶ ἡ ἐποχὴ ἐνέπνευσαν τὸν Κορνάρου καὶ ταύτας ἀντέγραψεν, καὶ ὄχι τὸν Βιργίλιον καὶ τὸν Ὀβίδιον».¹

Στη συνέχεια, ο συντάκτης επικαλεῖται τις αυθεντίες του Παπαρρηγόπουλου και του Faurel, οι οποίοι, ὅπως εξετάσαμε, κάνουν λόγο για την ελληνικότητα του ποιήματος, ο καθένας από τη δική του ιδεολογική του σκοπιά. Η κριτική του Λαγουμιτζάκη είναι «ρομαντική», καθώς από τη μία εξισώνει τη μίμηση με την αντιγραφή, εμμένοντας έτσι στο ρομαντικό ποιητικό πρόταγμα της πρωτοτυπίας, και από την άλλη παρουσιάζει τον Κορνάρου ως ποιητή-μύστη που μεταπλάθει την πραγματικότητα μέσω της μεταποιητικής δύναμης της φαντασίας.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας του παραθέτει στίχους του *Ερωτόκριτου* δίπλα σε στίχους δημοτικών τραγουδιών, ὥστε να αποδείξει πως ο Κορνάρου επηρεάστηκε αποκλειστικά σχεδόν από τη λαϊκή παράδοση και ιδιαίτερα την κρητική:

«Τὰ δίστιχα ταῦτα (καὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτά) εἶναι τὰ κρύσταλλα, τὰ ὅποια ἔμειναν εἰς τὸν πυθμένα τοῦ λέβητος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔβρασεν ἡ ζωὴ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. [...]. Ἀναφέρομεν τοὺς ὀλίγους τούτους στίχους διὰ τοὺς μὴ γνωρίζοντες κυρίως τὸν Ἐρωτόκριτον, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ καταδείξωμεν ὅτι ὁ Κορνάρου εἶναι πηγὴ ἀστείρευτος εἰς παρομοιώσεις, εἰκόνας καὶ περιγραφῶς, τοῦτο δέ μας ἀναγκάζει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι εἶχε τὴν πρὸς τοῦτο ἰκανότητα καὶ ὅτι δὲν ἐθήρευε ν' ἀντιγράψῃ αὐτὰς ἐξ ἄλλων».²

Η ρητορική του Λαγουμιτζάκη αναφορικά με την ποιητική αυτονομία του Κορνάρου και τη φυσική του σύνδεση με τον κρητικό λαό, τη φύση και την ποίησή του εξυπηρετεί μια περισσότερο τοπικιστική πρόσληψη του ποιήματος. Ο *Ερωτόκριτος* δεν είναι απλώς ένα ελληνικό ποίημα· είναι ποίημα κρητικό, αυτοφυές και δημιουργήμα ενός προικισμένου ποιητή που δεν είχε ανάγκη να αναζητήσει δυτικά πρότυπα.

Η κριτική προσέγγιση του Λαγουμιτζάκη προβάλλει και μια διαφορετική, περισσότερο τοπικιστική, ιστορική ανάγνωση του ποιήματος. Στην πολύχρονη κριτική διαμάχη περί ελληνικότητας της γλώσσας του ποιήματος, του Κορνάρου και εν τέλει του ίδιου του ποιήματος προστίθεται τώρα και η παράμετρος της «κρητικότητας» του ποιήματος.³ Η ανεξάρτητη Κρητική Πολιτεία πλέον δικαιούται να θεωρεί το διάσημο και εμβληματικό ποίημα αποκλειστικό κτήμα της.

¹ Κ. Λαγουμιτζάκης, «Ο *Ερωτόκριτος*», *Κρητικός Αστήρ*, αρ. 36, ὁ.π., σ. 277-278.

² Κ. Λαγουμιτζάκης, «Ο *Ερωτόκριτος*», *Κρητικός Αστήρ*, αρ. 37, ὁ.π., σ. 283-284.

³ Πρβλ. το ἔργο του Κωνσταντίνου Σιβάκη, *Ο ἥρωας τῆς Κρητικῆς Επανάστασεως τοῦ ἐξήνταεξ Νέος Ερωτόκριτος*, Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1887. Το ἔργο παρακολουθεῖ τρεῖς γενιές κρητικῶν, τὸν Ἐλευθέριον, τὸν γιο τοῦ Μίνωα καὶ τὸν Εὐάγγελον ἢ Ερωτόκριτον γιο τοῦ Μίνωα. Οἱ τρεῖς τοὺς συνδέονται με τρεῖς εμβληματικὲς ιστορικὲς χρονολογίες γιὰ τὸ νησί. Ὁ Ἐλευθέριος εἶναι ἥρωας τοῦ '21, ὁ Μίνωας πολεμᾷ στὴν ἐπανάσταση τοῦ '66, καὶ ὁ Νέος Ερωτόκριτος Εὐάγγελος σχετίζεται με τὴ σύμβαση τῆς Χαλέπας (1878), ὁπότεν καὶ τερματίστηκε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1878 καὶ χορηγήθηκε αυτοκυβέρνηση στὴν Κρήτη. Το ποίημα τοῦ Κορνάρου λειτουργεῖ ὡς χαλαρὸ πρότυπο πλοκῆς καὶ στιχουργικῆς ἀλλὰ κυρίως ὡς ποίημα που ἐθρέψε

Οι ακραίες αυτές θέσεις, που προέκυψαν μέσα από την μίξη της ρομαντικής εθνο-λαογραφίας, της εθνικοποίησης του λογοτεχνικού κριτικού λόγου και της πολιτικής επικαιρότητας σχετικά με την Κρητική Πολιτεία και την ευαγγελιζόμενη ένωση με την Ελλάδα, έχουν παραμορφώσει την ιστορικότητα, τη λογοτεχνική και φιλολογική ταυτότητα του *Ερωτόκριτου* στο πεδίο της κριτικής πρόσληψης. Ωστόσο, όπως έχουμε δει, σημαντικό μέρος της ελληνικής και ευρωπαϊκής διανόησης έχει αναμετρηθεί με τις δυτικές πηγές και τα πρότυπα του ποιήματος και έχει παραγάγει λόγο για την ευρωπαϊκή ταυτότητα του ποιήματος. Το δίπολο αυτό, που έχει οριστικοποιηθεί ως τέτοιο στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, εκφράζει ένα κριτικό δίλημμα πολιτικών και εθνικών προεκτάσεων αναφορικά με την ελληνική (και κρητική) ή την ευρωπαϊκή ταυτότητα του *Ερωτόκριτου*. Ενός ποιήματος που χρησιμοποιείται ως τεκμήριο εθνικής λογοτεχνίας, που έχει κανονικοποιηθεί στην εθνική ιστορική και πολιτισμική αφήγηση και στέκει ως συμπυκνωτής μιας ολόκληρης ιστορικής και λογοτεχνικής εποχής, ελλιπώς ακόμα διερευνημένης.

4.4. Στις εκβολές της κριτικής του 19^{ου} αιώνα: Ο χαρακτήρας της καταστατικής έκδοσης του *Ερωτόκριτου* από τον Ξανθουδίδη

Στα 1910 ο κρητικός αρχαιολόγος και φιλόλογος Στέφανος Ξανθουδίδης, σε συνεργασία με τον εκδότη Στυλιανό Αλεξίου, ξεκινούν τον αγώνα της συλλογής πόρων για να πραγματοποιήσουν την κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*. Ταυτόχρονα σχεδόν ο Σάθας στην Αθήνα κινεί διαδικασίες για τον ίδιο σκοπό, την κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*, παρά την κακή υγεία του. Οι Ξανθουδίδης-Αλεξίου νιώθουν συνεχιστές του ατελούς έργου Γιάνναρη και επιθυμούν να τονίσουν την «κρητικότητα» του εγχειρήματός τους. Η κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου* έχει καταστεί ένα αδικαιολόγητα καθυστερημένο εθνικό έργο, που το διεκδικεί εξίσου το κρητικό και το αθηναϊκό στρατόπεδο λογοισύνης. Σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο και με κυρίαρχη μια ρητορική τοπικισμού, εθνικών συμφραζομένων και αναβλημένων αναγκαιοτήτων, ο Ξανθουδίδης και ο Αλεξίου συντάσσουν ένα συναισθηματικά φορτισμένο κείμενο προς τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, αποσκοπώντας στην κριτική έκδοση του ποιήματος με θεσμική κατοχύρωση και οικονομική ενίσχυση. Το μη σχολιασμένο μέχρι τώρα αυτό κείμενο,¹

την ηρωική ψυχή του Ευάγγελου, επομένως λειτουργεί σε δύο επίπεδα, εσωτερικά και εξωτερικά. Αναμενόμενα, το ποίημα του Σιβάκη είναι ένα άτεχνο πατριωτικό λογοτέχνημα του σωρού, ωστόσο καταδεικνύει τον άρρηκτο δεσμό των πατριωτών Κρητικών με το ποίημα του Κορνάρου, το οποίο στα τέλη του αιώνα έχει μετατραπεί σε εθνικό ποίημα της Κρήτης και προβάλλεται ως σταθερό σημείο εθνικής και ιστορικής συνείδησης στην ταραγμένη πολιτική επικαιρότητα του νησιού. Για την ανάλυση του έργου και τη σχέση του με τον *Ερωτόκριτο* βλ. την μελέτη της Ναταλίας Δεληγιαννάκη, «Άλλος ένας *Νέος Ερωτόκριτος*», *Παλίμψηστον*, τχ. 12 (1992), σ. 93-103. Η τρίτη έκδοση του έργου πραγματοποιήθηκε στα 1907-αγνώω τη δεύτερη, ενώ ούτε η Δεληγιαννάκη αναφέρει κάτι- και συμπίπτει σχεδόν χρονολογικά με την παράφραση *Ερωτόκριτος Βικεντίου Κορνάρου. Παραφρασθείς υπό Κ. Σ.*, Εν Ηρακλείω (Κρήτης) 1906. Είναι πολύ πιθανό ο διασκευαστής να είναι ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Σιβάκης. Για την κακότεχνη αυτή παράφραση βλ. την πρωτόλεια μελέτη του Βασιλείου Φρ. Τωμαδάκη, «Άγνωστος παράφρασις του *Ερωτοκρίτου*», ανάτυπο από *Λειμωνάριον. Προαφορά εις τον καθηγητήν Ν. Β. Τωμαδάκη*, Αθήνα 1973, σ. 661-671.

¹ Βλ. την απλή αναφορά του Αλεξίου στο *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κθ'.

που σώζεται σε μορφή τυπωμένου φυλλαδίου, σκιαγραφεί τις ιδεολογικές διαστάσεις που είχε λάβει η καθυστερημένη κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*.

«Πρὸς τὴν Σέβ. Γέν. Συνέλευσιν τῶν Κρητῶν

Κύριε Πρόεδρε καὶ λοιποὶ Πληρεξούσιοι,

Πρὸ εἴκοσι καὶ πέντε ἐτῶν ἡ Βουλὴ τῶν Κρητῶν διὰ ψηφίσματος αὐτῆς, τῆς 29 Ἰουλίου 1886, ἀνεγνώρισε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ἀνέθηκε δὲ τὴν ἐργασίαν ταύτην εἰς τὸν κ. Γιάνναρην, χορηγήσασα αὐτῷ πρὸς τοῦτο τρισχιλίας δραχμᾶς.

Διὰ τοῦ ποσοῦ τούτου ὁ κ. Γιάνναρης μετέβη κατὰ τὸ 1888 εἰς Ἀγγλίαν καὶ ἐμελέτησε τὸ μοναδικὸν χειρόγραφον τοῦ Ἐρωτοκρίτου τὸ εὐρισκόμενον ἐν τῇ Ἀρλειανῇ συλλογῇ τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, καὶ ἐξέδωκεν ἀξιόλογον πραγματείαν «περὶ Ἐρωτοκρίτου καὶ τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ», χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῆ μέχρι τοῦ τελευταίου ἐπελθόντος θανάτου του νὰ ἐκδώσῃ καὶ τὸ κείμενον, διὰ τὴν ἔλλειψιν, ὡς φαίνεται, τῶν ἀπαιτουμένων χρηματικῶν μέσων.

Ἡ ἀνάγκη τὴν ὁποίαν πρὸ εἰκοσιπενταετίας κατεῖδεν ἡ Κρητικὴ Βουλὴ κατέστη σήμερον μᾶλλον ἐπείγουσα καὶ ἐπιτακτικὴ. Πανταχόθεν ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐξ Εὐρώπης ζητεῖται γνήσια καὶ ἐπιστημονικὴ Κρητικὴ καὶ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τοῦ σημαντικωτέρου τούτου ποιήματος τοῦ Μέσου καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τοῦ Ὀμήρου τῆς νέας Ἑλλ. Φιλολογίας, ὡς τὸν ἀπεκάλεσεν ὁ ἀοίδιμος Κοραΐς.

Αἱ ἀπὸ δυοῦ αἰῶνων κυκλοφοροῦσαι ἐκδόσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὅλον ἐν διαφθειρόμεναι κατέστησαν τὸ ποίημα σχεδὸν ἀγνώριστον, καὶ ἐγένοντο αἰτία, ἵνα τὸ ἔξοχον αὐτὸ προϊόν τῆς Κρητικῆς Μούσης μὴ τύχῃ ἐκτιμήσεως ἀναλόγου τῆς σημασίας καὶ σπουδαιότητος αὐτοῦ.

Μία ὅθεν γνήσια ἔκδοσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι σήμερον τούτου μὲν ἀπαίτησις ἐπιστημονικὴ, τοῦτο δὲ ἀνάγκη ἐθνικὴ, πολὺ δὲ θὰ τιμῆσῃ καὶ τὸ Κρητικὸν ὄνομα, ἂν ἡ ἐργασία αὐτὴ γίνῃ, ὡς ὠφελεῖ, ὑπὸ Κρητὸς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίσημον τῆς ἐλευθερωθείσης Κρήτης αἰγίδα.

Ἐργαζόμενοι πρὸ καιροῦ οἱ ὑπογεγραμμένοι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, τῇ προτροπῇ καὶ ἐπιφανῶν λογίων, ἔχομεν ἤδη προχωρήσει τοσούτον, ὥστε δυνάμεθα νὰ διαβεβαιώσωμεν τὴν Σέβ. Συνέλευσιν ὅτι τάχιστα θὰ περατώσωμεν αὐτό, καὶ ὅτι ἡ ἐκτέλεσις αὐτοῦ θὰ γίνῃ ἐπαξίως τῆς σημασίας αὐτοῦ, ἂν ἡ Σέβ. Συνέλευσις ἀποφασίσῃ νὰ προσέλθῃ ἐπίκουρος καὶ εὐαρεστήθῃ νὰ προσδώσῃ τὸ ἐπίσημον κύρος καὶ τὴν συνδρομὴν αὐτῆς πρὸς τοῦτο.

Ὅτι τὸ ἔργον δέον νὰ γίνῃ ὑπὸ Κρητὸς ἀναγνωρίζουσι πάντες διότι μόνον Κρῆς ἔχων μητρικὴ γλῶσσαν τὸ ἰδιῶμα τοῦ Ἐρωτοκρίτου δύναται νὰ κατανοήσῃ ἀκριβῶς, ἐρμηνεύσῃ καὶ ἀποκαταστήσῃ τὸ γνήσιον κείμενον. Πρὸς τὴν ἀκριβεῖ δὲ γνώσῃ τοῦ Κρητικοῦ ἰδιώματος πρέπει νὰ συμβαδίζῃ καὶ ἡ ἄλλη ἐπιστημονικὴ παρασκευὴ.

Ὡς βάσιν τῆς ἐργασίας ἡμῶν ἐθέσαμεν, πλην τοῦ ἐξαιρέτου χειρογράφου του Λονδίνου, καὶ τὰς δυοῦ πρώτας Ἑνετίας ἐκδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐξ ἄλλων χειρογράφων, κατεχομένων ὑπὸ τῶν Κρητῶν, τῶν καταφυγόντων εἰς Ἑπτάνησον καὶ Ἑνετίαν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης. Τὸ οὕτω καταρτιζόμενον κείμενον θὰ συνοδεύωσι σημειώσεις κριτικαὶ καὶ ἐρμηνευτικαί, θὰ ἐπακολουθήσῃ δέ, ὡς ἀναγκαῖον ἐπίμετρον, γραμματικὴ καὶ γλωσσάριον τῶν ἰδιωματικῶν λέξεων καὶ φράσεων τοῦ ποιήματος χάριν τῶν μὴ Κρητῶν ἀναγνωστῶν, ἐν δὲ τῇ εἰσαγωγῇ θὰ ἐξετασθῶσι τὰ διάφορα προβλήματα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ ποιητοῦ, τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἐγένετο τὸ ποίημα, καὶ θὰ ἐπισυναφθῶσι φωτοτυπία τινὲς παρέχουσαι ἰδέαν τοῦ χειρογράφου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ εἰκόνων.

Καὶ τὸ μὲν πολύτιμον χειρόγραφόν του Λονδίνου ἔχομεν ἤδη πρὸ ὀφθαλμῶν, λαβόντες ἀντὶ ἀδροτάτης δαπάνης φωτογραφικὸν πανομοιότυπον καὶ τῶν 530 αὐτοῦ σελίδων μετὰ τῶν εἰκόνων, τῶν δὲ δυοῦ πρώτων ἐκδόσεων τῆς Ἑνετίας, ἤτοι τοῦ 1713 καὶ τοῦ 1737, ὧν τῆς μὲν πρώτης τὸ μοναδικὸν ἀντίτυπον κατέχει ὁ ἐν Λονδίῳ Πρεσβευτῆς τῆς Ἑλλάδος κ. Ἰωάν. Γεννάδιος, τῆς δὲ δευτέρας ἐν ἀντίτυπον εὐρίσκεται ἐν τῇ Ἑθν. Βιβλιοθήκῃ, κατέχομεν ἀνατίγραφα κατ' ἀντιβολὴν ἀκριβεστάτα.

Διὰ τὴν φωτογράφησιν τοῦ χειρογράφου καὶ τὰς ἀντιγραφὰς τῶν πρώτων ἐκδόσεων καὶ ἄλλας σχετικὰς ἐργασίας ἐδαπανίσαμεν μέχρι τοῦδε δισχιλίας δραχμᾶς. Ἡ δὲ ἐκτύπωσις τοῦ ὅλου

ἔργου ἕξ 800 περίπου εἰς ὄγδοον σελίδων ὑπὸ λαμπροῦ χάρτου καὶ μὲ ἀνάλογόν τῆς σημασίας τοῦ ἔργου φιλοκαλίαν θὰ ἀπαιτήσῃ 8 χιλ. δραχμῶν, ἤτοι ἡ δαπάνη θὰ συμποσωθῇ εἰς 10 χιλ. δραχμᾶς.

Τὴν δαπάνην ταύτην ἀδυνατοῦμεν νὰ ὑποστῶμεν ἅπασαν, οὔτε πρέπει νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι εἶναι συνετὸν νὰ καλύψωμεν αὐτήν ἐκ τῆς πωλήσεως ἀντιτύπων τοῦ βιβλίου. Δι' ὃ ζητοῦμεν τὴν ἀρωγὴν τῆς Σέβ. Συνελεύσεως μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι, ὅπως αὐτὴ ἐδείχθη ἄλλοτε πρόθυμος εἰς ὑποστήριξιν παρομοίων ἔργων, θέλει καὶ νῦν εὐαρεστηθῆ νὰ μᾶς καταβάλλῃ τουλάχιστον τὸ ἡμισὺ τοῦ ἀνωτέρου ποσοῦ, καὶ προσδῶσῃ διὰ ψηφίσματος αὐτῆς τὸ ἐπίσημον κύρος, εἰς ἔργον τόσον ἐθνικὸν καὶ τόσον τιμητικὸν διὰ τὴν ἐλευθερωθεῖσα Πατρίδα, διαβεβαιοῦμεν δὲ αὐτὴν ὅτι οὕτω θὰ δυνηθῶμεν ἐντὸς βραχέως χρόνου νὰ θέσωμεν εἰς ἐνέργειαν καὶ νὰ ἀποπερατώσωμεν τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ἔργου.

Διατελοῦμεν μετὰ σεβασμοῦ

Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 30 Ὀκτωβρίου 1910

Εὐπειθέστατοι

Στέφ. Ξανθουδίδης, Στύλ. Ἀλεξίου»¹

Στο παραπάνω κείμενο γνωστοποιεῖται ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Ξανθουδίδη εἶχε ξεκινήσει ἤδη στα 1910. Ἡ μεγάλη καθυστέρηση τῶν πέντε χρόνων μέχρι τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ἔργου ἔχει νὰ κάνει προφανῶς με τὴν ἀπουσία πόρων, σε συνδυασμὸ με τὴν δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος. Ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ στα 1913-1914 εἶχε ἀναθέσει τὴν ἐκδοσὴν τοῦ *Ερωτόκριτου* στον Σάθα, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν πρόλαβε νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ. Ἡ ελαφριά πικρία τοῦ Ξανθουδίδη ἐντυπώνεται στον «Πρόλογο» τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1915 στο εὐχαριστήριον στὴν Κρητικὴ Συνέλευση καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ.² Σε μίαν υποσημείωση τῆς «Εἰσαγωγῆς» μάλιστα, ὁ Ξανθουδίδης ἐνημερώνει πὼς ἡ Κρητικὴ Συνέλευση καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ ἐνέκριναν τὴν ἐκδοσὴν τοῦ *Ερωτόκριτου* –ἡ Κρητικὴ Συνέλευση ἐνέκρινε τὴν ἐκδοσὴν Ξανθουδίδη-Ἀλεξίου καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ τὴν ἐκδοσὴν Σάθα– ἡ ὁποία ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε ἐγκαίρως λόγω τῆς ταραγμένης πολιτικῆς ἐπικαιρότητας σὲ Ἑλλάδα καὶ Ἑυρώπη.³

Ἡ ἐθνικὴ καὶ πατριωτικὴ διάσταση πού εἶχε λάβει ἡ ἐκπόνηση τῆς ἐκδόσεως, ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῆς τουλάχιστον, εὐθυγραμμίζεται με τὶς ἱστορικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἡ Κρήτη ἐνώθηκε τελικὰ με τὴν Ἑλλάδα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1913. Οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις λειτούργησαν ἀνασταλτικὰ στὴν οικονομικὴ ὑποστήριξη τῆς ἐκδόσεως ἀπὸ τὴν Κρητικὴ Συνέλευση ἢ τὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ μετὰ τὴν ἐνωση. Αἰξίζει νὰ ἀναφέρουμε, τέλος, τὴ χρηματικὴ ἀρωγὴ τοῦ Φώτου Πολίτη γιὰ τὴν ἐκδοσὴν με ἕναν τρόπο παρόμοιον με αὐτὸν πού ὁ πατέρας τοῦ στα 1866 συγκέντρωνε χρήματα γιὰ τοὺς Κρήτες ἐπαναστάτες. Κερδίζοντας τὸ δεῦτερον βραβεῖο, συνοδευόμενον ἀπὸ ἕνα χρηματικὸ

¹ Ἀρχεῖο Στέφανου Δραγούμη στὴ Γεννάδειο: Φάκ. 258, υποφάκ.258.3., ἀρ. 189.

² Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, «Πρόλογος»: «Καὶ τοὺς ἐν τῇ Κρητικῇ Συνελεύσει τοῦ 1910 καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Βουλῇ τοῦ 1914 ἐξάραντας τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου καὶ συνηγορήσαντας ὑπὲρ τῆς ὑποστηρίξεως αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ τὸν κ. Γέν. Διοικητὴν Κρήτης κ. Λουκᾶν Ρουφὸν θερμῶς εὐχαριστοῦμεν, ἂν καὶ αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεψαν μέχρι τοῦδε, ἵνα ἡ Πολιτεία ἀναγνωρίσῃ ἐπίσημως καὶ ἐμπράκτως τὴν ἐθνικὴν τοῦ ἔργου σημασίαν».

³ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLXIII, σημ. 3.

ποσό, στον Παντελίδειο Δραματικό Διαγωνισμό του 1908 για το έργο του *Ο Βρυκόλακας*, κατέθεσε το συμβολικό αυτό ποσό για την περάτωση της έκδοσης.¹

Εκτός από τις χρήσιμες πληροφορίες που μας επιτρέπουν να ακολουθήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τη δύσβατη πορεία του Ξανθουδίδη προς την έκδοση, το υπόμνημα ρίχνει φως και στις ιδεολογικές προεκτάσεις του εγχειρήματος και κατ' επέκταση φωτίζει την πρόσληψη και ιδεολογική χρήση του *Ερωτόκριτου* τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Το βασικό επιχείρημα που προβάλλεται για να πειστεί η Γενική Συνέλευση να χρηματοδοτήσει το εγχείρημα είναι η «κρητικότητα» του ποιήματος, η οποία δικαιολογεί και ποδηγετεί μια έκδοση από κρητικό φιλόλογο. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη και το προηγούμενο υποκεφάλαιο, η έννοια της «κρητικότητας» στον *Ερωτόκριτο* λειτουργεί πλέον σε δύο πεδία, σε ένα εσωτερικό και ένα εξωτερικό. Το εσωτερικό αφορά στη χαρτογράφηση των πηγών του *Ερωτόκριτου*, η οποία θα αναδείξει την ελληνικότητα, κρητικότητα ή ευρωπαϊκότητα του ποιήματος η έρευνα αυτή πραγματοποιείται ταυτόχρονα με την έρευνα για το πρόσωπο και την καταγωγή του Κορνάρου, η οποία θα επιβεβαιώσει ταυτόχρονα την «εθνικότητα» του ποιήματος. Η ελληνικότητα ή ιταλικότητα της ταυτότητας του Κορνάρου συνάδει με την εθνικότητα του ποιήματος. Το δεύτερο, εξωτερικό, πεδίο αφορά το δίκτυο μέσω του οποίου προκύπτει η κριτική έκδοση. Τα παραπάνω ζητήματα φωτίζουν τη φιλολογική και ιδεολογική σκευή της «Εισαγωγής» του Ξανθουδίδη.

Χαρακτηρίζω την έκδοση Ξανθουδίδη-Αλεξίου «καταστατική» όχι τόσο για το κείμενο που παραδίδει, το οποίο παρουσιάζει πολλά προβλήματα,² όσο για την ογκώδη «Εισαγωγή». Κατ' αρχάς η «Εισαγωγή» είναι μεν γραμμένη εξ ολοκλήρου από τον Ξανθουδίδη, αλλά σημαντική είναι και η συμβολή του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, όσον αφορά την αναζήτηση των πηγών του *Ερωτόκριτου* στην ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης. Επιπλέον, όσον αφορά τη μελέτη της γλώσσας του *Ερωτόκριτου*, σημαντικό ρόλο έπαιξε και ο Γεώργιος Χατζιδάκις.³ Επομένως, η «Εισαγωγή» του Ξανθουδίδη είναι και αποτέλεσμα συνεργασίας.

Η «λαμπρή»⁴ αυτή «Εισαγωγή» είναι θεμελιώδης για δύο λόγους: α) Αποτελεί την πληρέστερη, μέχρι τότε, μελέτη για το ποίημα του *Ερωτόκριτου*, τον γλωσσικό του χαρακτήρα, τις πηγές του, την κριτική του πρόσληψη και την ιστορία του στον χώρο της ελληνικής και ευρωπαϊκής διάνοησης, β) Συγκεντρώνει, διαχειρίζεται, ανασκευάζει ή επιβεβαιώνει τη συνολική εμπειρία του ερωτοκρίτειου κριτικού λόγου του 19^{ου} αιώνα. Το ξεχωριστό κεφάλαιο, μάλιστα, με τίτλο «Κρίσεις περί *Ερωτοκρίτου*» είναι πληρέστατο από πλευράς πληροφοριών.⁵ Εκεί ο Ξανθουδίδης συγκεντρώνει πολλές

¹ Βλ. ό.π. «Πρόλογος».

² Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, ιδιαίτερα σ. λα'-μέ'.

³ Βλ. τη μελέτη του Χατζιδάκι «Περί της γλώσσας και της γραμματικής του *Ερωτοκρίτου*» ως παράρτημα στην έκδοση του Ξανθουδίδη, σ. 458-468.

⁴ Ό.π., σ. λ'.

⁵ Η πληρότητα αυτή οφείλεται στη μελέτη του Oftedal, στην οποία έχουμε αναφερθεί παραπάνω και δεν έχω καταφέρει να εντοπίσω ακόμα.

κρίσεις για το ποίημα, μεταφράζει τις σημαντικότερες των Ευρωπαίων και πραγματοποιεί εύστοχα σχόλια.¹

4.4.1. Ανακαλύπτοντας την «κρητικότητα» του *Ερωτόκριτου*

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της «Εισαγωγής», για τη δική μας οπτική και συνάφεια, αφορά στη στάση που υιοθετεί ο Ξανθουδίδης για τα ζητήματα της «εθνικής ταυτότητας» του *Ερωτόκριτου* και του ποιητή του. Με αφορμή τη διερεύνηση του προσώπου του Κορνάρου, η οποία αποβαίνει άκαρπη, ο Ξανθουδίδης ανασκευάζει με ευκολία τα επιχειρήματα των Σάθα και Πολίτη αναφορικά με το ότι ο Κορνάρος ήταν διασκευαστής και όχι ποιητής, και επίσης ότι το θέμα του ποιήματος αντλείται από κάποιον υποτιθέμενο «αθηναϊκό επικό κύκλο». Για την αβάσιμη ιστορικά και φιλολογικά, αλλά όχι ιδεολογικά όπως δείξαμε, εικασία των Σάθα-Πολίτη σημειώνει ορθώς ο Ξανθουδίδης:

«Δὲν πιστεύομεν ὅτι ἐνισχύθη ἐκ τῶν ἀνωτέρω Ἰθην. παραδόσεων ἢ περὶ Ἰθηναικῆς προελεύσεως θεωρία τοῦ κ. Σάθα. Πολὺ πιθανώτερον φαίνεται ὅτι αὐταὶ προήλθον ἐξ αὐτοῦ τοῦ ποιήματος, ὅτι δὴλ. ἐγεννήθησαν ἐν Ἀθήναις μετὰ τὴν αὐτόθι διάδοσιν τοῦ ποιήματος, καὶ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι καὶ Ἀθηναῖαι ἠθέλησαν δι' αὐτῶν νὰ ἐντοπίσωσι τρόπον τινὰ τὸ δημοφιλὲς Κρητικὸν ποίημα».²

Ακολουθεί υποκεφάλαιο με τον δηλωτικό τίτλο «Ο *Ερωτόκριτος* ποίημα κρητικόν», όπου ο Ξανθουδίδης επιχειρηματολογεί για την «κρητικότητα» του ποιήματος. Ως επιχειρήματα προβάλλονται οι τελευταίοι στίχοι του ποιητή,³ η μαρτυρία του Βόρτολη⁴ και ενδοκειμενικές παρατηρήσεις που αφορούν στη γλώσσα του ποιήματος, «ἢ ὅποια εἶναι αὐτὸ τὸ καθαρὸν καὶ γνήσιον ἰδίωμα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης ἐν τῇ πλήρῃ καὶ τελείᾳ αὐτοῦ ἀναπτύξει».⁵ Το τελευταίο επιχείρημα καταδεικνύει τη γερή φιλολογική σκευή του Ξανθουδίδα και ταυτόχρονα αποτελεί ένα δυνατό επιστημολογικό επιχείρημα υπέρ της «κρητικότητας» του ποιήματος.

Στο κεφάλαιο για το πρόσωπο του ποιητή,⁶ ο Ξανθουδίδης αφού ανασκευάσει τις θεωρίες του Σάθα και του Γιάνναρη, καταλήγει, με δισταγμό, να υποστηρίξει πως ο συγγραφέας του *Ερωτοκρίτου* ανήκει σε κάποιους Κορνάρους που διέμεναν στη Σητεία στα 1620-1680. Στην οικογένεια αυτή εντοπίζονται δύο Βιντσέντζοι, ένας νοτάριος και ένας παπάς, ενώ στα 1677 ένας Βιτσέντζος, από τον ίδιο κλάδο των Κορνάρων στη Σητεία, έχει χαράξει το όνομά του στο μικρό εκκλησάκι του Αγ. Αντωνίου στη Σητεία. Ο

¹ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CXXXV-CLXV. Με οδηγό του τη μελέτη του Oftedal, ο Ξανθουδίδης παρουσιάζει και σχολιάζει κρίσεις ή απλές αναφορές των: Κορνάρου (Ε' 1533-1540), του Βόρτολη από την πρώτη έκδοση, των Δαπόντε, Clarke, Leake, Φωτεινού, Κοραή, Rouqueville, Depping, Κανέλου και Iken, Fauriel, Νερουλού, Brandis, Pashley και Spratt, Nicolai, Ραγκαβή και Sanders, Gidel, Dehèque, Σάθα, Γιάνναρη, Δαμβέργη, Κονδυλάκη, Τυπάλδου, Krumbacher, Dieterich, Σωτηριάδη, Oftedal και Παλαμά.

² Ο.π., σ. XXXIII.

³ Βλ. ό.π., σ. XXXIX-XLII.

⁴ Βλ. ό.π., σ. XLII.

⁵ Ο.π., σ. XLIII.

⁶ Βλ. ό.π., σ. LXIII-LXXV.

Ξανθουδίδης θεωρεί πως ίσως αυτός να είναι ο ποιητής, αλλά και αυτός να μην είναι, ο ποιητής του εθνικού *Ερωτόκριτου* δεν μπορεί παρά να ανήκει στον κλάδο αυτό των πλήρως εξελληνισμένων Κορνάρων της Σητείας:

«Συγκεφαλαιούντες τὰ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ ποιητοῦ ἀνωτέρω εἰρημένα λέγομεν ὅτι οὔτε ὁ ὑπὸ τοῦ Γιάνναρη ὑποδειχθεὶς Βιτζέντζος Κορνάρος τοῦ 1476 δύναται νὰ εἶναι ὁ ποιητής τοῦ Ἑρωτοκρίτου, οὔτε ὁ τοῦ συμβολαίου τοῦ 1561 εἶναι πιθανὸν νὰ εἶναι, οὐδὲ ἄλλος τις ἐκ τῆς ἐπισήμου εὐγενοῦς Ἑνετικῆς οἰκογενείας τῶν Κορνάρων, ἀφ' οὐ οὔτε οἱ χρόνοι, ἐν οἷς ἐκεῖνοι ἔζησαν οὔτε τὰ αἰσθήματα τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας ταύτης συμβιβάζονται πρὸς τὴν ποίησιν τόσον μακροῦ καὶ γνησίως Ἑλληνικοῦ ποιήματος καὶ πρὸς τὰ ἔθνικα αἰσθήματα ἐν αὐτῷ ὑποδηλούμενα. Μᾶλλον ἀρμόζει ποιητῆς νὰ εἶναι τις τῶν ἐν Σητεία ἐπιχωρίων Κορνάρων Ἑλλήνων τῆν ἐθνικότητα (ἢ μακρόθεν ἐξ Ἑνετῶν καταγόμενος καὶ ἐξελληνισμένος τελείως)».¹

Για να αναλύσουμε σε βάθος όμως αυτή την ιδεοληπτική στάση του Ξανθουδίδη – μοναδική στην κατά τα άλλα ψύχραιμη και πολυκριτιριακή «Εισαγωγή» του– πρέπει να εξετάσουμε την αλληλογραφία του με τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη.²

Ο Ξανθουδίδης ζήτησε πρώτη φορά τη βοήθεια του Θεοτόκη όταν τον απασχολούσε το επτανησιακό χειρόγραφο και επιθυμούσε να διερευνήσει την εντοπιότητα των επτανησιακών λέξεων. Από τις δύο πρώτες επιστολές φαίνεται ότι ο Θεοτόκης προσεγγίζει με μεγάλη επιφυλακτικότητα τον επτανησιακό χαρακτήρα του χειρογράφου και θεωρεί πως δεν εντοπίζονται επαρκή στοιχεία ώστε να πει κανείς με σιγουριά πως ο γραφέας του είναι Επτανήσιος.³ Παρόλη την υπερβολική επιφυλακτικότητά του,

¹ Ο.π., σ. LXXIV-LXXV.

² Το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών έχει δημοσιευτεί στο Σπύρος Ζηνιάτης-Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η ανέκδοτη αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Στέφανου Ξανθουδίδη για τον *Ερωτόκριτο*», *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Μελετήματα*, επιμ.: Θεοδόσης Πυλαρινός, Αθήνα 2004, σ. 43-148. Οι επιστολές αυτές βρίσκονται στο αρχείο του Θεοτόκη στην Αναγνωστική Εταιρεία της Κέρκυρας. Ο Στ. Κακλαμάνης με ενημέρωσε ότι έχουν παραληφθεί δύο επιστολές. Θεώρησα πως θα είχαμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη, αν εξέταζα το αρχείο του Ξανθουδίδη στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο Κρήτης, μήπως και υπάρχουν εκεί επιπλέον ανέκδοτες επιστολές. Δυστυχώς, το αρχείο του Ξανθουδίδη βρίσκεται σε πτέρυγα που ανακαινίζεται και είναι μέχρι στιγμής μη διαθέσιμο, όπως με ενημέρωσε η διευθύντρια του Μουσείου κ. Εύα Γραμματικάκη, την οποία και ευχαριστώ.

³ Βλ. Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*, Επιστολή I: Καρουσάδες Κέρκυρα (02/04/1913), σ. 55 και Επιστολή II: Καρουσάδες Κέρκυρα (23/04/1913), σ. 56-64. Ο Ξανθουδίδης είχε συντάξει έναν πίνακα με τους επτανησιακούς τύπους του χφ., για τον οποίον ο Θεοτόκης καταλήγει: «Από τὸν πίνακα δὲν ἀποδείχεται μὲ ἀρκετὴ ἐνάργεια πὼς τὸ χειρόγραφό του Ἑρωτόκριτου ἐγράφηκε στοὺς Κορφούς. Οὔτε οἱ ἰδιωτισμοὶ πού μου σημειώσατε εἶναι ὄλοι Κορφιάτικοι. Ἄλλὰ ἂν τὸ θεωρήσουμε ἀλλοιῶς ἀποδειγμένο πὼς τὸ χειρόγραφο εἶναι πράγματις Κερκυραϊκὸ, ὁ καλλιγράφος του καὶ ζωγράφος δὲν ἦταν Κορφιάτης ἄδολος, ἀλλὰ ἢ ἀλλοῦ γεννημένος ἢ ἀπὸ οἰκογένεια ξένη καὶ μάλιστα ἴσως Ἑπειρωτικὴ, γιατί ἀνακατεύει καὶ στοιχεῖα πού δὲν εἶναι Κερκυραϊκὰ μὲ ξένα καὶ μάλιστα μὲ Ἑπειρωτικὰ. Ἡ ἰδέα μου θεμελιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι σ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴ δὲ φαίνεται νὰ ἄκμαζε ἡ ζωγραφικὴ τέχνη στοὺς Κορφούς, ὡς καὶ οἱ ἀγιογράφοι τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν ἢ Κρητικοὶ ἢ Ἑπειῶτες [...]. Νομίζω χωρὶς νὰ τὸ ἀποδείχνω γιὰ τὴ στιγμὴ, πὼς τὸ χειρόγραφό του Harley εἶναι ἀντίγραφο κάποιου Κρητικοῦ, (λίγο ἢ πολὺ διορθωμένο), πού τόχαν φέρει ἐδῶ Κρητικοὶ ὅταν ἦρθαν ἀφοῦ ἔπεσε ὁ Χάντακας», (σ. 58-59). Ο Θεοτόκης

διαφαίνεται το γερό φιλολογικό του αισθητήριο και κυρίως η σθεναρή αντίστασή του σε οποιαδήποτε τοπικιστική ιδεοληψία. Με αφορμή το λήμμα του *Ερωτόκριτου* στο *Λεξικό του Λεωνίδα Ζώη*,¹ για παράδειγμα, σημειώνει: «Όσο για την υπόθεση πώς τὸ χειρόγραφο εἶναι Ζακυνθινὸ δὲν πιστεύω νὰ μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ. Ἡ μελέτη τοῦ κύρ. Ζώη εἶναι πολὺ ἀνεπιστημονικὴ καὶ βιαστικὰ τὰ συμπεράσματά του, πὸ τοῦ τὰ ὑπαγορεύει ἕνας στενὸς πατριωτισμὸς de clocher».²

Οι γνώσεις του Θεοτόκη εντυπωσίασαν τον Ξανθουδίδη, και οι δύο άνδρες συνέχισαν να αλληλογραφούν και να ανταλλάζουν απόψεις για τον *Ερωτόκριτο*. Ο επιστολικός τους διάλογος είχε ως αποτέλεσμα την εξαιρετική συνεισφορά του Θεοτόκη στις ερωτοκρίτειες μελέτες με την ανάδειξη της διακειμενικής σχέσης μεταξύ Κορνάρου και Ariosto, την οποία ο Ξανθουδίδης ενέταξε στην «Εισαγωγή» του.³ Στον Θεοτόκη οφείλουμε επίσης και τη διαπίστωση ότι ο Κορνάρος συνομιλεί ευθέως με τον Ariosto, αλλά φαίνεται να αγνοεί τον Tasso.⁴

Οι επιστολές Ξανθουδίδη-Θεοτόκη που αφορούν στον *Ερωτόκριτο* καλύπτουν ένα μεγάλο διάστημα, από τον Απρίλιο του 1913 έως τον Φεβρουάριο του 1914, και σε αυτές είναι που τίθενται τα κυριότερα ζητήματα που αναλύονται στην «Εισαγωγή» του Ξανθουδίδη, αν και η σημασία τους, ως προς αυτή την κατεύθυνση, δεν έχει επισημανθεί από τους εκδότες των επιστολών. Μέσα από αυτές γίνεται κατανοητό πως το ζήτημα της ταυτότητας του ποιητή και των πηγών του έργου καθίστανται αλληλένδετα ζητήματα, τα οποία συνδέονται άρρηκτα με την προβληματική συζήτηση για τον ορισμό της εθνικής ταυτότητας του *Ερωτοκρίτου* και κατ' επέκταση στη σχέση του με τη νεοελληνική και την ευρωπαϊκή γραμματεία: μια συζήτηση επικίνδυνη και ολισθηρή, καθώς απομακρύνει σταδιακά τους ομιλητές από τον ωφέλιμο στόχο που είναι η γραμματολογική και ιστορική αποκατάσταση του *Ερωτόκριτου*.

Στην επιστολή III (30/04/1913) που στέλνει ο Ξανθουδίδης στον Θεοτόκη, εκθέτει, σε δυο γραμμές, τις απόψεις του για τη θέση του *Ερωτόκριτου* στο γραμματολογικό πεδίο της κρητικής λογοτεχνίας, αλλά και για το πρόσωπο του Κορνάρου: απόψεις οι οποίες «είναι άκριβως τὰ αντίθετα ἀπ' ὅτι εἶπε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ Σάθας καὶ τελευταῖον ὁ κ. Πολίτης».⁵ Θεωρεί πως ο *Ερωτόκριτος* είναι «ἡ τελευταία λέξις τῆς Κρητικῆς ποιήσεως,

συντάσσει αντίστοιχο πίνακα «συνηθισμένων» και «ασυνήθιστων» κερκυραϊκῶν ιδιωματισμῶν που εντοπίζονται στο χφ (σ. 60-64). Οι «ασυνήθιστοι» τύποι είναι περισσότεροι, επιβεβαιώνοντας ἔτσι τη θεωρία του Θεοτόκη.

¹ Βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Λαογραφικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου*, τ. Β', Αθήναι 1963, σ. 147: «Τὸ γνωστὸν ποίημα τοῦ Κρητὸς Β. Κορνάρου. Κατὰ τὸν πρῶτον ἐπιμεληθέντα τῷ 1713 τὴν ἐν Βενετίᾳ ἔκδοσιν τοῦ Ε. δηλοῦται ὅτι ἡ ἔκδοσις ἐγένετο ἐκ χειρογράφου τοῦ Ε. εὑρισκομένου ἐν Ζάκ. Πιθανὸν τὸ χειρόγραφον νὰ μετεκομισθῆ εἰς Ζάκ. ὑπὸ τῶν Κρητῶν, πλείστων τούτων καταφυγόντων εἰς Ζάκ. μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1669 πτώσιν τῆς μεγαλονήσου πατρίδος τῶν Κρήτης μετὰ καὶ πλείστων κειμηλίων τῶν».

² Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*, σ. 57.

³ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CIII-CXIV.

⁴ Βλ. Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*. Επιστολή 4^η [Θεοτόκης προς Ξανθουδίδη], Καρουσάδες Κέρκυρα 13/05/1913, 69. Απόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐπιστολή αὐτὴ περνάει καὶ στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ Ξανθουδίδη *Ερωτόκριτος*, σ. CIII. Για τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Giuseppe Spadaro, «Επιδράσεις τοῦ Ariosto στὸν *Ερωτόκριτο*. Ὁ Tasso ἄγνωστος στὸν Κορνάρο», *Ὁ Ερανοιστής*, 4 (1966), σ. 222-229.

⁵ Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*, σ. 66.

ποιηθείς ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Βιτζέτζον Κορνάρου οὐχὶ Ἐνετὸν εὐπατρίδην ἀλλ' ἐντόπιον Κρήτα καὶ Σητειακὸν». ¹ Ο Ξανθουδίδης ἔχει παγιώσει τὴν ἀποψη αὐτὴ ἤδη ἀπὸ το 1913, ἡ ὁποία περνάει καὶ στὴν «Εἰσαγωγή» του.

Ἡ ἀποψη τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὴν «κρητικότητα» τοῦ Κορνάρου, προξενεῖ τὴν ἀμεση ἀντίδραση τοῦ Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος παράλληλα ἀναζητᾷ καὶ τὸ δυτικὸ πρότυπο τοῦ *Ερωτόκριτου* στὴν ἰταλική λογοτεχνία· ἡ ἀνάδειξη τῶν δυτικῶν πηγῶν εἶναι ὁ τρόπος τοῦ Θεοτόκη νὰ κλωνίσει τὴ θεωρία τῆς «κρητικότητας». Ο Θεοτόκης γράφει στὸν Ξανθουδίδη (13/05/1913) ἀναφορικά με τὸ πρόσωπο τοῦ Κορνάρου: «Κρητικὸς ἄρχοντας Λατίνος, καθὼς θὰ ἔλεγαν ἐδῶ, πρᾶμα πού μου φαίνεται πιθανώτερο, γιὰτί μὲ τὸν Ἐρωτόκριτό του πασκίζει νὰ ὑψώσει αὐτὸ τὸ γένος μιλώντας μὲ συμπάθεια γιὰ τοὺς ἥρωες τοῦ κονταροχτυπήματος ἐκείνων τῶν κρατῶν πού ἄλλοτες ἦταν οἱ ἀφεντιῆς τῶν Κορνάρων». ² Ο Θεοτόκης διαβλέπει ὀρθά, ὅπως ὁ Gidel καὶ λιγότερο ὁ Γιάνναρης στὸ παρελθόν, τὶς βενετικές κτήσεις στους ἐκπρόσωπους τῆς γκιόστρας. Συνεχίζει:

«Πιστεύω κι' ὅλας πῶς ἀπὸ τὸ ποίημα δὲ βγαίνει ὁ Κορνάρος Ἕλληνας πατριώτης καὶ ἡ κρίση πὺ κάνει ὁ Πολίτης [...], θέλοντας σώνει καὶ καλά, νὰ μᾶς τὸν παραστήσει τέτοιο, καὶ γ' αὐτὸ ἀνεβάζοντας τὸν σὲ σκοτεινὲς μεσαιωνικὲς ἐποχές, εἶναι τελείως αὐθαίρετη καὶ ἀνεπισημονική, στηριγμένη μόνο σὲ ὑποκειμενικὰ αἰσθήματα». ³

Αὐτὰ τὰ υποκειμενικὰ αἰσθήματα ἐπιθυμῶ νὰ ἐξοβελίσῃ ὁ Θεοτόκης. Καὶ ὁ τρόπος γιὰ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ εἶναι νὰ ἀναδειχτοῦν οἱ σχέσεις τοῦ Κορνάρου με τὰ ἰταλικά του πρότυπά του. Θεωρεῖ πῶς τὸ πρότυπο τοῦ Καραμανίτη δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἱστορικά στους Τούρκους, παρά στους «ἀρχόντους τῆς Συρίας (Soria) τῶν ἄλλων Ἰταλικῶν ποιημάτων λ.χ. τοῦ Bojardo καὶ τοῦ Ariosto· ὁ Καραμανίτης αὐτὸς καλά ἀντιπροσωπεύει τὸν ἐχθρό του Βενετικοῦ κράτους, ὅπως τὸ παρατήρησε ὁ Γιάνναρης». ⁴ Ο Θεοτόκης εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος πὺ προσπαθεῖ με συνέπεια καὶ μέθοδο νὰ τοποθετήσῃ τὸν Κορνάρου στα ἱστορικά καὶ «εθνικά» του συμφραζόμενα, συνδέοντάς του πολιτικά περισσότερο με τὴν Ενετικὴ Πολιτεία, υπερπόντια κτῆση τῆς ὁποίας υπῆρξε καὶ ἡ Κρήτη. Ἡ ἐξεύρεση τῶν ἰταλικῶν πηγῶν τοῦ ποιήματος λειτουργεῖ ἐδῶ καὶ ὡς ἐπιχείρημα πὺ στηρίζει τὴν παραπάνω θέση.

Στὸ ἴδιο γράμμα γνωστοποιεῖται καὶ ἡ πεποιθήση τοῦ Κερκυραίου λογίου ὅτι ἡ πηγή τοῦ *Ερωτόκριτου* πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἰταλικὴ δραματικὴ ποίηση. Ἡ σκέψη τοῦ Θεοτόκη ποδηγετεῖται ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ τῶν προσώπων στὴν ἀρχὴ κάθε ἐντύπου τοῦ ποιήματος καὶ ἀπὸ τὸν χωρισμό του σε 5 μέρη πὺ ἀντιστοιχοῦν στις 5 πράξεις τοῦ δράματος. ⁵ «Ἀλλὰ ἂν προσέξουμε περισσότερο θὰ παρατηρήσουμε πῶς ὁ Ἐρωτόκριτος εἶναι σὰν ἓνα διφυῆς εἶδος ποιήσεως, πὺ μετέχει τῆς ἐπικῆς καὶ τῆς δραματικῆς. Τὸ

¹ Ὁ.π., σ. 66.

² Ὁ.π., σ. 68.

³ Ὁ.π., σ. 68.

⁴ Ὁ.π., σ. 68.

⁵ Βλ. ὁ.π., σ. 70-71.

πρότυπό του Έρωτόκριτου πρέπει να τὸ ζητήσουμε ἔς τὰ δραματικά ἔργα τῆς Ἰταλίας»¹ καταλήγει. Ἡ ἀποψη αὐτὴ περνάει καὶ στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ Ξανθουδίδου, με τὸν τελευταῖο νὰ ἐκφράζει τὶς ἐπιφυλάξεις του.² Παρόλο που τελικὰ ἡ πηγὴ τοῦ ποιήματος δὲν ἐντοπίζεται στα δραματικά ἔργα, ἡ συλλογιστικὴ τοῦ Θεοτόκου ἀποτελεῖ ἓνα βῆμα πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση γιὰ τὴν κατανόηση τῆς βενετοκρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ λογοτεχνικῆς γλώσσας. Ὅπως ωραία καὶ με ἀκρίβεια ἔχει καταλήξει ὁ Στ. Αλεξίου: «Ἡ μεγάλη λογοτεχνικὴ καὶ γλωσσικὴ ἀνανέωση τῆς κρητικῆς παραγωγῆς ἐγίνε μέσα στο πλαίσιο τὸ θεάτρο. Τὸ θέατρο με τὴ ζωντανὴ ἐπαφὴ τοῦ πρὸς τὸ κοινὸ εὐνόησε τὴ συνειδητὴ στροφὴ πρὸς τὸ ἰδίωμα, καὶ τὰ θεατρικὰ στοιχεῖα τοῦ *Ερωτοκρίτου*, οἱ ἀνεπτυγμένοι διάλογοι, ἡ οργανικὴ διαίρεση σε πέντε μέρη καὶ ἡ δήλωση τῶν ονομάτων τῶν προσώπων, δείχνουν ὅτι ὁ Κορνάρου ἀκολουθεῖ ἓνα ἤδη καταξιωμένο θεατρικὸ πρότυπο».³

Σε ἐπόμενο γράμμα τοῦ Ξανθουδίδου ἀπὸ τὶς 28/05/1913, ὁ ἐκδότης ἐκθέτει συμπυκνωμένα τὰ κυριότερα συμπεράσματά του γιὰ τὸν *Ερωτόκριτο* καὶ τὸν ποιητὴ του. Τὸ γράμμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἰδωθεῖ καὶ ὡς βασικὸ προσχέδιο γιὰ τὴν «Εἰσαγωγή» τῆς ἐκδόσεως, ὅπου διαφαίνονται τόσο οἱ ἀρετές ὅσο καὶ οἱ ἀδυναμίες τῆς φιλολογικῆς προσέγγισης τοῦ Ξανθουδίδου στὸ κρητικὸ ποίημα. Ἀνασκευάζοντας καὶ πάλι τὴ θεωρίαν Σάθα καὶ Πολίτη, καταλήγει με σιγουριά πὼς ὁ Κορνάρου εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ ἔργου, ἐνῶ τοποθετεῖ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ὑψηλότερα χρονολογικὰ, πιο κοντὰ στὴν ἀλωση τοῦ Κάστρου. Ἡ τέλεια ρίμα καὶ τὸ πλούσιο λεξιλόγιο εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς οψιμότητος τοῦ ἔργου.⁴ «Τὸ Κρητικὸν ἰδίωμα τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι τελείως διαμορφωμένον καὶ πάγιον χωρὶς ἀναμειξεις ἀρχαϊκὰς καὶ ἀνωμαλίας, ὅπως δήλ. μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ἐνετοκρατίας εὐρίσκεται»,⁵ σημειώνει ὁ Ξανθουδίδης, κινούμενος, ἐν μέρει,⁶ πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι διατυπωμένη σχεδὸν με πανομοιότυπο τρόπο στὴν «Εἰσαγωγή» του.⁷ Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ἐπισημαίνει τὶς ὁμοιότητες τοῦ *Ερωτοκρίτου* με τὴ *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ* καὶ υποστηρίζει ὅτι ὁ Κορνάρου θὰ μπορούσε νὰ ἔγραψε τὴ *Θυσία* κοντὰ στα 1635. Ἐπιπλέον, τονίζει καὶ τὶς ὁμοιότητες με τὴν *Ερωφίλη*, υποστηρίζοντας σωστά ὅτι ἡ *Ερωφίλη* εἶναι προγενέστερη τοῦ *Ερωτοκρίτου*.⁸ Νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Ξανθουδίδης, ἔχοντας καλὴ γνῶση τοῦ

¹ Ὁ.π., σ. 70-71.

² Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CIV καὶ σημ. 1, ὅπου παρατίθεται ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοτόκου, ἡ ὁποία δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς Ζηνιάτη-Πυλαρινό. Ὑποθέτω ὅτι βρίσκεται στο ἀρχεῖο τοῦ Ξανθουδίδου καὶ εἶναι μεταγενέστερη αὐτῆς τῆς 13^{ης}/05/1913, καθὼς ὁ Θεοτόκος σημειώνει: «Ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω πὼς τὸ πρότυπό τοῦ Ἐρωτοκ. εἶναι δραματικὸ ποίημα καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κλίνουν οἱ ἔρευνές μας», Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CVI.

³ *Ερωφίλη*, Αλεξίου-Αποσκήτη, σ. 50.

⁴ Βλ. Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Ἀλληλογραφία Ξανθουδίδου-Θεοτόκου*, σ. 74-75.

⁵ Ὁ.π., σ. 76.

⁶ Ὁ Αλεξίου σωστά ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ξανθουδίδης ναι μεν πρῶτος συνειδητοποίησε τὴν ὑπάρξη διαμορφωμένης διαλέκτου στὸν *Ερωτόκριτο*, ἀλλὰ τὴν ἐρμήνευσε ὡς «ἀπρόσωπο φαινόμενο τῆς ἐποχῆς [...]». Ἐνῶ «εἶναι φανερό ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ γλωσσικὴ συνέπεια καθορίζεται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ διάθεση, θέληση καὶ ἰκανότητα τοῦ δημιουργοῦ», *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. πβ'.

⁷ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLXXVI.

⁸ Βλ. Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Ἀλληλογραφία Ξανθουδίδου-Θεοτόκου*, σ. 78-81.

αντικειμένου του, απορρίπτει¹ τις πλαστές εκδόσεις της *Θυσίας* (1535 και 1555), που είχε βιβλιογραφήσει ο Legrand και είχαν εμποδίσει πολύ την πρόοδο της γνώσης μας για το ποίημα. Και οι παραπάνω διαπιστώσεις έχουν συμπεριληφθεί στην «Εισαγωγή».²

Στη συνέχεια του γράμματος ο Ξανθουδίδης, εκφράζοντας την αντίθεσή του στις απόψεις του Θεοτόκη για τον Κορνάρο, αναπτύσσει τη θεωρία του για τους Κορνάρους της Σητείας, η οποία έχει αποτυπωθεί και στην «Εισαγωγή». Ωστόσο εδώ, τονίζεται από τον Ξανθουδίδα και μία άλλη παράμετρος, η οποία αποσιωπάται στην «Εισαγωγή». Αναφερόμενος στον Σητειακό παπά Βικέντιο Κορνάρο, σημειώνει: «δήλ: Κρητικός ὀρθόδοξος Κορνάρος φέρει καὶ διατηρεῖ τὸ ὄνομα Βιτζέντζος· δὲν μᾶς χρειάζεται ἄλλη μαρτυρία διὰ νὰ πεισθῶμεν ὅτι ὑπῆρχον Κορνάροι Κρητικοὶ ὀρθόδοξοι εἰς τὴν Σητειαὶν καὶ ὅτι ἐσυνείθιζαν καὶ τὸ ὄνομα Βιτζέτζος. [...] Ἐνας ἀπὸ τοὺς Κορνάρους λοιπὸν τῆς Σητείας [...] θὰ εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτόκριτου».³ Ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* όχι μόνο ήταν γνήσιος κρητικός, δηλαδή «ουχί Ενετός ουδέ Ενετόφρων»,⁴ αλλά και χριστιανός ορθόδοξος, έτσι ώστε να νομιμοποιείται περαιτέρω μια κάποια πιο εθνοκεντρική-πατριωτική ερμηνεία του ποιήματος. Ο Ξανθουδίδης καταλήγει ως εξής: «Παραδέχομαι καὶ ἐγὼ ὅτι ὁ Κορνάρος δὲ βγαίνει πατριώτης Ἑλληνας, ἀλλὰ θαρρῶ πὼς βγαίνει καὶ μὲ τὸ παραπάνω πατριώτης Κρητικὸς μὲ τὴν συμπάθειαν καὶ εὐνοίαν πρὸς τὸν Χαριδημον καὶ τὴν ἀντιπάθειαν καὶ κακομεταχείρισι τοῦ Καραμανίτη».⁵

Δυστυχώς, δεν έχουμε την απάντηση του Θεοτόκη στο γράμμα του Ξανθουδίδα, αλλά από το άλλο γράμμα του δεύτερου (24/09/1913) μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια πως ο Θεοτόκης διαφώνησε έντονα. Ο Ξανθουδίδης αναγκάζεται να απολογηθεί για την έννοια του «κρητικού πατριώτη» και για τη γενικότερη τοπικιστική προσέγγισή του. Σκιαγραφεί με οξυδέρκεια ένα περίγραμμα της βενετοκρητικής ταυτότητας του Κορνάρου, προσπαθώντας να περιθωριοποιήσει την προηγούμενη τοπικιστική ερμηνεία του:

«Πρῶτα πρῶτα εἶμαι σύμφωνος καθ' ὅλα ὅτι εἰς ἐπιστημονικὰ ζητήματα δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν καμίαν πρόληψιν πατριωτικὴν ἢ θρησκευτικὴν ἢ τοπικιστικὴν, ἀλλ' ὅτι πρέπει νὰ ἐξετάζωνται τὰ διάφορα ζητήματα ἀντικειμενικῶς καὶ μόνον ἔτσι νὰ εὐρίσκειται ἡ ἀλήθεια [...]. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ πατριώτης Κρητικὸς ὑπάρχει παρεξήγησις· δὲν ἐννοοῦσα βέβαια τὸν σημερινὸν πατριωτισμὸν ὅπως τὸν ἀντιλαμβανόμεθα τώρα, ἀλλ' ὅπως τὸν ἀντελαμβάνοντο οἱ Κρητικοὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κορνάρου. Μόνον κατὰ τὰ 150 ἢ διακόσια πρῶτα ἔτη τῆς Ἑνετικῆς ἐν Κρήτη κυριαρχίας (1205-1400) ἠμποροῦσε νὰ ὑφίσταται ἐν Κρήτη πατριωτισμὸς ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν καὶ εἰς τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Μετὰ τὴν καταστολὴν ὅμως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἁγίου Τίτου (1363) καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κῶν/πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὰ αἰσθήματα κατὰ μικρὸν ἔλαβον ἄλλην ροπήν. Οἱ μὲν ἐπαρχιωτὰι τῆς νήσου καὶ οἱ

¹ Βλ. ὅ.π., σ. 78.

² Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CXIX-CXX και σ. CXXIV-CXXVI.

³ Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδα-Θεοτόκη*, σ. 83.

⁴ Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. LXXIV.

⁵ Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδα-Θεοτόκη*, σ. 84.

ἀπομένοντες μεταξύ αὐτῶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων οἰκογενειῶν ἠδύναντο ἀκόμη νὰ στασιάζωσι κατὰ τῶν ταλαιπωρούντων καὶ ἀδικούντων αὐτοὺς Ἑνετῶν ἀρχόντων καὶ φεουδαρχῶν, ἀλλ' ἐθνικὸν κυρίως πρόγραμμα δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσι, οἱ δὲ ἐν ταῖς πόλεσι κατοικοῦντες Ἕλληνες καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη ἐκ τῶν ἐπαρχιωτῶν, οἵτινες ὅπως δῆποτε ἀπήλαυον ἀνέσεως τινὸς καὶ προνομίων εἶχον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον Ἑνετίζοντα τὰ φρονήματα, καὶ μετὰ φόβου ἔβλεπον τὴν προϊούσαν ἐπέκτασιν τῶν Τούρκων καὶ τὸν κίνδυνον τῆς Τουρκικῆς κατακτῆσεως. Πάντες ὅμως οὗτοι ἐθεώρουν τὴν Κρήτην ὡς ἴδιαν πατρίδα καὶ ἐφρόνουν καὶ ἠγωνίσθησαν ἐν τῇ πράξει νὰ σώσωσιν αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ ὀλέθρου. Τοιοῦτον λοιπὸν πατριώτην Κρήτα θεωρῶ ἐγὼ καὶ τὸν Κορνάρου, ἂν μάλιστα ἔτυχε νὰ ζῆ, ὡς ἐγὼ πιστεύω, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκικῆς ἐπιδρομῆς ὅτε δῆλ. τὰ συμφέροντα καὶ ἡ σωτηρία τῶν ἐν ταῖς πόλεσι ζώντων καὶ καταφυγόντων Κρητικῶν συνεταυτίζοντο τελείως πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ἑνετῶν ἀρχόντων καὶ φεουδαρχῶν».¹

Παρόλο λοιπὸν που ὁ Ξανθουδίδης παραδίδει μια ενδιαφέρουσα ἀπόψη για τὴ βενετοκρητικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, ἡ ὁποία πλησιάζει, σε γενικὲς γραμμές, τὰ πορίσματα νεότερων σημαντικῶν ἐρευνῶν,² δὲν τοποθετεῖ τις σκέψεις του αὐτὲς στὴν «Εἰσαγωγή».

Επομένως, ἡ ἀπάντησή του φαίνεται νὰ στοχεύει περισσότερο στὸν κατευνασμὸ τῆς ἀντιπαράθεσης μετὰ τὸν συνομιλητὴ του, παρά σε μιὰ ἱστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπαναπραγμάτευση τοῦ ζητήματος τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τοῦ Κορνάρου.

Στὴ συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς, ὁ Ξανθουδίδης παραθέτει, ἐμμεσα, τὶς ἀπόψεις τοῦ Θεοτόκη γιὰ τὸ θέμα, οἱ ὁποῖες κάθε ἄλλο παρά ἀνταποκρίνονται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἢ τὴ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ εὐσυνειδησία τοῦ Κερκυραίου λογίου. Φαίνεται πὼς ὁποιαδήποτε συζήτηση γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν «ἐθνικῶν φρονημάτων» τοῦ Κορνάρου, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐκτροχιάσει ἀκόμα καὶ τὸν πιο συγκροτημένο ἐπιστημονικὰ λόγο.

«Ὁραῖος μου φαίνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Κορνάρου, ὅπως τὸν δίδετε εἰς τὴν ἐπιστολή σας, καὶ θὰ τὸν καταχωρίσω ὡς ἔχει εἰς τὸ σχετικὸν μέρος τῆς εἰσαγωγῆς· τέτοιον περίπου τὸν ἐφантаζόμην καὶ ἐγὼ καὶ σὰς εἶχον διὰ τοῦτο εἰπέι τὴν λέξιν τῶν Ἀρχοντοχωριατῶν, τὴν ὁποία βλέπω ὅτι ἐγράψατε καὶ ἐσεῖς καὶ τὴν ἀναλύετε μὲ τὴν εὐκρίνειαν καὶ ἀκρίβειαν, ὅπως ἐξάγαται ἐξ αὐτοῦ τοῦ ποιήματος. Δὲν συμφωνῶ ὅμως τελείως ὅτι ὁ Κορνάρου “ἐκύτταζε μὲ νοσταλγίαν στὰ ὀπίσω ὅταν οἱ δόξες τῆς Βενετικῆς ἀφεντίας ἦταν ἀκόμη μεγαλύτερες” ἢ ὅτι ὁ Κορνάρου “ἤθελε νὰ δείξῃ στὸ λαὸ τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὰ εὐγενικὰ αἰσθήματα μιανῆς περασμένης ἐποχῆς πλὴν δοξασμένης ἀκόμη γιὰ τὴ Βενετιὰ ὅταν κι ὅλοι οἱ Κορνάρου ἦταν στὸν κολοφῶνα τῆς δόξας, εἶχαν μιὰ βασίλισσα στὴν Κύπρο (τὴν Κατερίνα) ἐξουσίαζαν

¹ Ὁ.π., σ. 94-95.

² Βλ. τὶς θεμελιώδεις ἐργασίες τοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, «Ὁ ποιητὴς τοῦ *Ερωτοκρίτου*», *Κρητικὴ Αναγέννηση. Μελετήματα γιὰ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρου*, ἐπιμ.: Στέφανος Κακλαμάνης, Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, Αθήνα 2002, σ. 149-221 [πρῶτὴ δημοσίευση στὰ *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου 2*, Αθήνα 1981, 329-395] καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Στέφανου Κακλαμάνη, «Ἡ χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδήσεων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας», *Candia/Creta/Κρήτη. Ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος. 16^{ος}-18^{ος} αἰῶνας*, Αθήνα 2005, σ. 13-69.

τὸ Ἀνάπλι». Ἐπίσης δὲν παραδέχομαι τελείως ὅτι ὁ Κορνάρος μᾶς φέρνει στὴ σκηνὴ σ' ἓνα περίλαμπρο κονταροχτύπημα, καμωμένο κι αὐτὸ σ' ἓνα Φράγκικο καλούπι, καὶ δείχνοντάς μας ἔτσι νομίζω τὴν πατριωτικὴν του καρδιά καὶ τὴν οἰκογενειακὴν του ὑπερηφάνειαν. Δὲν τὸν θεωρῶ τὸν Κορνάρου τόσο Ἐνετόν, οὐδὲ μὲ τέτοια Ἐνετικά φρονήματα. Ἴσως ἡ διαφορὰ μας ἔγκειται εἰς τοῦτο· σεῖς μὲν τὸν θεωρεῖτε μᾶλλον Ἐνετόν ἢ ἐξ Ἐνετῶν καταγόμενον καὶ διὰ τοῦτο τὸν φαντάζεσθε καὶ Ἐνετίζοντα περισσότερο καὶ Ἐνετικά ἰδανικά ἔχοντα, ἐγὼ ὅμως πὺ δὲν τὸν θεωρῶ Ἐνετόν, ἀλλὰ Κρήτα ἐντόπιον (ἢ τουλάχιστον τελείως ἐξελληνισμένον ἀπόγονον Ἐνετῶν) δὲν μπορῶ νὰ τοῦ ἀποδώσω τοιαύτας τάσεις, διότι δὲν τὲς βλέπω εἰς τὸ ποίημα».¹

Ὁ Θεοτόκης αφήνει, με τη σειρά του, τη φαντασία του ελεύθερη και πλάθει τον Κορνάρου ως ἓναν ξεπεσμένο ευγενή, ἓναν «αρχοντοχωριάτη», που νοσταλγεί τις μέρες ὅταν ἡ Βενετία ευημερούσε και ὁ κίνδυνος των Οθωμανῶν δὲν εἶχε γίνῃ απειλητικός. Το ποίημα του Κορνάρου ἔχει μπει για μία ἀκόμα φορά σε δεύτερη μοίρα και τα ελλιπῆ ιστορικὰ στοιχεῖα για τὴν εποχὴ και τὴ λογοτεχνία του βενετοκρητικῆς πολιτισμοῦ της ὀψιμῆς Αναγέννησης αφήνουν χώρο για τὴν παρερμηνεία και τὴν εικονολογία.

Οἱ δύο ἐπόμενες «επιστολές» που ἐκδίδονται εἶναι δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπιστολές του Θεοτόκη, ἀντιγραμμένα ἀπὸ τὸ χέρι του Ξανθοῦδίδη.² Το πρῶτο ἀπόσπασμα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, καθὼς ἐδῶ ὁ Θεοτόκης προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει περαιτέρω τα προγενέστερα λεγόμενά του ἀναφορικά με τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα του Κορνάρου:

«Δὲν πιστεύω νὰ εἶπα ρητῶς πῶς θεωρῶ τὸν Κορνάρου Βενετὸ πατριώτη ὅπως μου λέτε, ἀλλὰ ἄνθρωπο συντηρητικὸ του καιροῦ του καὶ ἐπομένως πιστὸ ὑπῆκοο τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας, πὺ μὲ λαχτάρῃ ἔβλεπε τὰ περασμένα μεγαλεῖα τῆς αὐθεντίας φοβισμένος ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ καιρὸ πὺ ἔμελλε νὰ ἀκολουθήσει. Ἴσα ἴσα στὸ περασμένο μου γράμμα ἐπάσκιζα νὰ σᾶς ἐξηγήσω πῶς τέτοια ἦταν τὰ αἰσθήματα ἢ πολὺ περισσότερο ἢ ἰδεολογία μιανῆς ἀστυκῆς τάξεως στὴν Κρήτη τὸν καιρὸ τοῦ Κορνάρου, καὶ ἀπόδειξι δὲν εἶναι γιὰ τὸ ἐνάντιο ἂν ὁ ποιητὴς μας λατρεύει τὸ νησί του καὶ ἂν πολλαπλὰ μέσα στὸ ποίημά του μᾶς δείχνει τὴν ἀγάπη του εἴτε περιγράφοντάς μας τὴ μαγεία τῆς Ἰδης εἴτε ὑψώνοντας τὸν Κρητικὸν ἥρωα παράνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὄλους, γιὰ τὸ αἶσθημα αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ ἀνθρώπινο γενικὸ, εἶναι ἢ χαρὰ τοῦ χελιδονιοῦ πὺ ξαναβλέπει τὴ φωλιὰ του, ἐνῶ ὁ πατριωτισμὸς εἶναι ἰδεολογία μιανῆς ἐποχῆς, πὺ πάντα ἀλλάζει σύμφωνα μὲ τὰ πολιτικὰ γεγονότα, καὶ τὸ ζήτημα εἶναι τὸ νὰ ἰδῇ κανεὶς μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ μας, ἂν δίπλα στὴν ἀληθινὴ του ἀγάπη γιὰ τὸ νησί του, ὑπάρχει καὶ μία πατριωτικὴ ἰδεολογία ἀνάλογη σ' αὐτὸ πὺ ὀνομάζεται σήμερα πατριωτισμὸς».³

¹ Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Ἀλληλογραφία Ξανθοῦδίδη-Θεοτόκη*, σ. 95-96.

² Βλ. ὅ.π., σ. 101-105.

³ Ὁ.π., 101-102.

Έχει ενδιαφέρον η χρήση της έννοιας «αστική τάξη», η οποία συνάδει και με την πολιτική ταυτότητα του Θεοτόκη. Ως σοσιαλιστής λόγιος,¹ ρέπει προς μια περισσότερο κοινωνιολογική και ταξική προσέγγιση της ιστορίας. Ωστόσο, ο Θεοτόκης νομίζω πως δεν αναφέρεται στους «cittadini», τους βενετοκρητικούς αστούς κατά βάση εμπόρους – οι γνώσεις για τον βενετοκρητικό πολιτισμό ήταν λιγοστές τον καιρό εκείνο– παρά συζητά με κριτήρια της εποχής του, πραγματοποιώντας έναν άτοπο αναχρονισμό. Η ποιητική μεταφορά, τέλος, δεν μπορεί να σταθεί ως τεκμήριο επιστημονικότητας, παρόλο που μέσω αυτής ο συντάκτης επιχειρεί να διαχωρίσει την ορμέμφυτη «αγάπη για την πατρίδα» από την κατασκευή του «πατριωτισμού».

Κρίνοντας συνολικά² την εκδομένη, μέχρι στιγμής, αλληλογραφία των δύο λογίων, ο ρόλος της ως προς τη σύνταξη της θεμελιώδους «Εισαγωγής» του Ξανθουδίδη αποδεικνύεται καθοριστική. Ζητώντας ο Ξανθουδίδης, αρχικά, τη βοήθεια ενός Κερκυραίου για τους επτανησιακούς τύπους του χειρογράφου, βρέθηκε μπροστά σε έναν δυναμικό λόγιο, οι γνώσεις του οποίου πάνω στην ιταλική γραμματεία της Αναγέννησης αποδείχθηκαν καταστατικές για τη μελέτη του *Ερωτόκριτου* και την ανάδειξη της διακειμενικής συνομιλίας του με τα ιταλικά έργα της εποχής. Άλλωστε, ο Ξανθουδίδης επισημαίνει στην έκτη επιστολή (24/09/1913) ότι εκείνος θα αναλάβει τη συγγραφή του κεφαλαίου για τις ελληνικές πηγές του *Ερωτόκριτου* και ο Θεοτόκης θα ασχοληθεί αποκλειστικά με τις «φραγκικές».³

Ωστόσο, πρέπει να εξηγηθεί γιατί μεγάλο μέρος της συνομιλίας τους αναλώνεται στην «κρητικότητα» του Κορνάρου, και, κατ' επέκταση, του ποιήματος. Ο Στ. Αλεξίου έχει επισημάνει σωστά ότι η «Εισαγωγή» του Ξανθουδίδη «εθεμελίωσε για πρώτη φορά επιστημονικά την κρητική προέλευση του ποιήματος».⁴ Αυτό ακριβώς το αίσθημα του «πρωτοφανέρωτου» –που όπως είδαμε είχε καλλιεργηθεί από περιθωριακές επιστημονικά φωνές στην Κρήτη όπως του Λαγουμιτζάκη την ίδια εποχή– είναι που καλλιεργεί την επιμονή και τους υψηλούς τόνους. Ο Ξανθουδίδης, άριστος γνώστης της ιστορίας της κριτικής δεξίωσης του *Ερωτόκριτου* σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, είχε αναμετρηθεί με προγενέστερες ιστορικές και κριτικές παρερμηνείες του ποιήματος, επομένως η έμφαση που θα έδινε στην ανάδειξη της κρητικής ταυτότητας του

¹ Ο Θεοτόκης υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Σοσιαλιστικού Ομίλου Κέρκυρας και του Αλληλοβοηθητικού Εργατικού Συνδέσμου Κέρκυρας.

² Τελευταία εκδίδεται μια εκτενής επιστολή του Ξανθουδίδη προς τον Θεοτόκη (01/02/1914). Βλ. Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*, σ. 106-124. Η επιστολή αφορά στην καταγωγή της ρίμας και ο Ξανθουδίδης ερανίζει πολλά παραδείγματα από παλαιότερα δημώδη και κρητικά έργα. Φαίνεται πως οι δύο λόγιοι διαφωνούσαν και σε αυτό το ζήτημα. Ο Θεοτόκης υποστηρίζει πως η ρίμα στη νεοελληνική ποίηση (1500 κ.ε.) κατάγεται από τη βυζαντινή υμνογραφία, ενώ ο Ξανθουδίδης βρίσκει πολύ σποραδικές τις εκδηλώσεις ρίμας στα βυζαντινά ποιήματα, ώστε να έχουν επηρεάσει τη μεταγενέστερη ποιητική παραγωγή. Αντίθετα, θεωρεί πως η ρίμα είναι ξενόφερτη και συγκεκριμένα «κατά μίμησιν ιταλικήν» (σ. 104).

³ Βλ. ό.π., σ. 98. Στην ίδια επιστολή γνωστοποιείται και το χρονοδιάγραμμα του Ξανθουδίδη. Γράφει στον Θεοτόκη ότι σε ένα μήνα από τότε (24/09/1913) θα είχε τελειώσει το γλωσσάρι και θα ξεκινούσε την «Εισαγωγή», (σ. 98).

⁴ *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. λ'.

ποιήματος θα ήταν μεγάλη. Εντούτοις, η αίσθηση αυτή της πρωτιάς, συνδυασμένη με ένα αναμενόμενο αίσθημα τοπικισμού, οδηγεί τον Ξανθουδίδη σε μονοπάτια υπερερμηνείας για την ταυτότητα του Κορνάρου.¹ Το γεγονός μάλιστα ότι παραχωρεί τη διερεύνηση των δυτικών πηγών του ποιήματος εξολοκλήρου στον Θεοτόκη, καταδεικνύει την έλλειψη φιλολογικών εφοδίων του Ξανθουδίδα αναφορικά προς τη σύγχρονη του Κορνάρου ευρωπαϊκή λογοτεχνία, κάτι απολύτως λογικό για την εποχή.

Ενδεικτικό της παραπάνω στάσης είναι το γλωσσάρι που συνέταξε ο κρητικός λόγιος, το οποίο ναι μεν βασίζεται σε αυτό του Γιάνναρη, ωστόσο παρατηρείται «υπερβολική σύνδεση της γλώσσας του έργου με το νεώτερο κρητικό ιδίωμα».² Η πρόσληψη του Κορνάρου ως Σητειακού ορθόδοξου κρητικού, απομακρυσμένου από την πάλαι ποτέ βενετοκρητική ταυτότητα, ευθυγραμμίζεται και με τη σύνδεση της κορναρικής γλώσσας με το νεότερο κρητικό ιδίωμα. Η ροπή αυτή προς την περαιτέρω «κρητικοποίηση» του ποιήματος υποβοηθάται και από την παραδοσιακή σύνδεση της κρητικής λογοτεχνίας με τη γλώσσα και το είδος του δημοτικού τραγουδιού, την οποία καλλιέργησε η ελληνική και ευρωπαϊκή κριτική καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όπως έχουμε ήδη εξετάσει.³ Συνεπώς προς τα παραπάνω είναι και η μεγάλη σημασία που αποδίδει ο Ξανθουδίδης στα παραμύθια, τις παροιμίες, τις λαϊκές δοξασίες, τους «λαϊκούς θησαυρούς» και τον αντίκτυπο που είχαν στον *Ερωτόκριτο*. Κατά τον Ξανθουδίδη επηρέασαν τον Κορνάρο σε μεγάλο βαθμό.⁴ Φτάνει μάλιστα στο σημείο να αποκαλέσει τον Κορνάρο «γνήσιον τέκνον τοῦ λαοῦ», ο οποίος «ἀπέδιδε μεγάλη σπουδαιότητα εἰς τὴν λαϊκὴν φιλοσοφίαν».⁵ Όχι άδικα, ο Αλεξίου κάνει λόγο για «λαϊκισμό» και «λαϊκιστική» τάση.⁶ Η ρομαντική λαογραφία, άλλωστε, με τις άμεσες εθνικιστικές συνδηλώσεις της, αποτελούσε, παραδοσιακά από το 1860 και μετά, ένα δίκτυο λόγων μέσα από το οποίο παραμορφώθηκε ο χαρακτήρας του ποιήματος του *Ερωτόκριτου*.

Επομένως, η διαφωνία Ξανθουδίδα-Θεοτόκη ως προς την εθνική και ιστορική ταυτότητα του Κορνάρου ξεπερνάει το πεδίο της «κρητικότητας» του ποιήματος, δηλαδή την αφορμή καθ' αυτή. Η σύγκρουση αφορά όρους μεθοδολογίας και επιστημονικότητας: μέχρι ποιο σημείο, δηλαδή, νομιμοποιείται ο κριτικός, ο εκδότης, ο ερευνητής να προβάλλει προσωπικούς και εθνικούς πόθους στον επιστημονικό του λόγο. Ο Foucault έχει σημειώσει για το γενικότερο και φλέγον αυτό ζήτημα της *intelligentsia* και του ρόλου της: «Η θέση μου είναι ότι δεν είναι στο χέρι μας [των διανοούμενων] να προτείνουμε. Από τη στιγμή που κανείς *προτείνει* – κάποιος προτείνει ένα λεξιλόγιο, μια ιδεολογία που αποκλειστικά θα έχει συνέπειες κυριαρχίας. Αυτό που θα πρέπει να παρουσιάζουμε είναι εργαλεία που οι άνθρωποι να βρίσκουν

¹ Ο Παναγιωτάκης παρατηρεί με διακριτική πικρία ότι: «Η αντίρρηση του Ξανθουδίδα, που απέκλειε κατηγορηματικά το ενδεχόμενο ο ποιητής μας [Κορνάρος] να ήταν Βενετοκρητικός, και μάλιστα Βενετοκρητικός ευγενής, [...], εξακολουθεί να θεωρείται ισχυρή και να επηρεάζει την έρευνα ως τις μέρες μας». Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», ό.π., σ. 152.

² *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. μγ'.

³ Βλ. Ξανθουδίδα *Ερωτόκριτος*, ιδιαίτερα σ. CLXXV.

⁴ Βλ. ό.π., ιδιαίτερα σ. CXXX.

⁵ Ό.π., σ. CXXXII.

⁶ Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. μδ'-μέ'.

χρήσιμα».¹ Από την άλλη, ας αναλογιστούμε ότι η αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, οπότε ο μεγαλοϊδεατισμός είχε φτάσει στο απόγειό του, ενώ όταν οι δύο λόγιοι έφταναν στο τέλος της αλληλογραφίας τους, η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα. Φαντάζει δύσκολη η απουσία της παραμορφωτικής ιδιότητας εθνικών και πατριωτικών συμφραζομένων στον επιστημονικό λόγο της ελληνικής λογοσύνης.

4.4.2. Η Ξανθουδίδεια μεσότητα και ο Ερωτόκριτος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση

Η «Εισαγωγή» του Ξανθουδίδη, την εποχή που γράφεται και τυπώνεται, κωδικοποιεί τα όρια του κριτικού και ιστορικού λόγου για την κρητική λογοτεχνία. Τέλος και αφετηρία ταυτόχρονα, συμπυκνώνει, αρχικά, την κριτική εμπειρία –και απειρία– του ελληνικού και ευρωπαϊκού λόγου που αρθρώθηκε για τον *Ερωτόκριτο*, προσπαθώντας να διαχειριστεί σφαλερές και ορθές προσεγγίσεις, τη στιγμή που επιχειρεί να προβάλλει ένα εν δυνάμει ιστορικά αποκαταστημένο κείμενο στο μέλλον ως παρακαταθήκη. Η επιστημονική ενασχόληση του κρητικού Ξανθουδίδη με το κρητικό, μα ταυτόχρονα εθνικό, ποίημα του *Ερωτοκρίτου* διέπεται από ένα λανθάνον αίσθημα δικαίωσης-δικαίωση για την πολυετή παραγνώριση του ποιήματος από τη νεοελληνική λογοσύνη και τη μεγάλη καθυστέρηση της κανονικοποίησής του στο δίκτυο της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας.² Ωστόσο, η αλλαγή παραδείγματος εγκυμονούσε κινδύνους διότι πραγματοποιούνταν με αφετηρία ένα παράδοξο. Η κανονικοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας άρχισε να συντελείται με την πρόσληψη της εξαιρετικά ευρείας λαϊκής διάχυσης του ποιήματος από τους λόγιους ως νομιμοποιητικού παράγοντα για την κανονικοποίηση αυτή οι λόγοι, όπως είδαμε, ήταν κατά βάση ιδεολογικοί, πολιτικοί, άρα και εξωφιλολογικοί. Και αυτός είναι ο σκόπελος τον οποίον δεν κατάφερε να αποφύγει ούτε ο Ξανθουδίδης.

Μπορεί ο Ξανθουδίδης να μην κατάφερε να εξοβελίσει ιδεοληπτικά σχήματα από τον επιστημονικό του λόγο, πέτυχε όμως να συγκροτήσει έναν καλά δομημένο και επιστημονικά τεκμηριωμένο λόγο που αναδείκνυε τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα του ποιήματος –επιτυχία του Θεοτόκη– και ταυτόχρονα το έθετε στην κορυφή του μερικών εξερευνημένου βουνού που ονομάζεται κρητική λογοτεχνία.³ Η «Εισαγωγή» του έθεσε

¹ M. Foucault, «Confinement, psychiatry, prison», *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings*, επιμ.: L. Kritzman, New York 1977, σ. 197-198: « My position is that it is not up to us [intellectuals] to propose. As soon as one "proposes" - one proposes a vocabulary, an ideology, which can only have effects of domination. What we have to present are instruments and tools that people might find useful». Απόδοση δική μου.

² Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. CLXIV.

³ Άλλωστε ο Ξανθουδίδης, πριν ασχοληθεί εντατικά με τον *Ερωτόκριτο*, είχε εκπονήσει ενδιαφέροντα μελετήματα για την ποίηση του Σαχλίκη, μέσα από τα οποία μάλιστα προσπαθούσε, ευλόγως, να εξάγει συμπεράσματα για την κοινωνική και θεσμική ζωή του βενετοκρητικού πολιτισμού. Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, *Μελετήματα*, επιμ. Νικόλαος Παναγιωτάκης, Θεοχάρης Δετοράκης, Ηράκλειο 1980, όπου οι ωραίες μελέτες «Διορθώσεις εις τα ποιήματα Στεφάνου Σαχλίκη», σ. 153-179 [πρώτη δημοσίευση: *Βυζαντίς* Α', 1909, σ. 1-30], Ο ποιητής Σαχλίκης και οι δικηγόροι της Κρήτης προ πέντε αιώνων», σ. 398-407 [πρώτη δημοσίευση: *Παναθήναια* ΙΗ', 1909, σ. 177-180], «Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας: Τα Ζάρια», σ. 408-414 [πρώτη

τα θεμέλια για την μελλοντική διερεύνηση του «διφυούς» ιστορικού και λογοτεχνικού χαρακτήρα του ποιήματος. Άλλωστε, δύσκολα δικαιώνεται κανείς όταν προσπαθεί να χτίσει κάτι νέο με παλαιωμένα και ξεπερασμένα εργαλεία: την επιεικώς αμφισβητήσιμη δηλαδή τερμινολογία του 19^{ου} αιώνα που παρατοποθετούσε τον *Ερωτόκριτο* στα πεδία του «έπους», της «ρωμαντικής ποίησης», της «αρχαιότητας», του δημοτικού τραγουδιού και της λαϊκής λογοτεχνίας.

Βασική αρχή του Ξανθουδίδα ήταν είναι η «μεσότητα» και η διάθεση για σύνθεση. Η διάρθρωση του λόγου του για τις πηγές του *Ερωτόκριτου*, όπως είναι γνωστό, κινείται σε δύο επίπεδα: την ανάδειξη των ευρωπαϊκών πηγών, που ήταν δουλειά του Θεοτόκη, και την ανάδειξη των σχέσεων του ποιήματος με την προγενέστερη κρητική λογοτεχνία και τη δημώδη νεοελληνική ποίηση του παρελθόντος.¹ Όπως επίσης, προτιμά τον συμβιβασμό και σε σχέση με τις γνώσεις του Κορνάρου για την αρχαία ελληνική ή λατινική ποίηση. Προσπαθεί να συμφιλιώσει τις απόψεις του Δεινάκι με αυτές του Λαγουμιτζάκη ή του Πολίτη. Άλλωστε, ο Δεινάκις δεν υπήρξε δογματικός ως προς τις αρχαίες πηγές του *Ερωτόκριτου*, σε αντίθεση με τους δύο συνομιλητές του. Ο Ξανθουδίδης προτιμά «τὴν μέσην ταύτην γνώμην τὴν συμβιβάζουσιν κάλλιστα τὰ πράγματα», όπως ο ίδιος σημειώνει.² Καταλήγει με ευστοχία στο ότι ο Κορνάρος δεν είχε άμεση γνώση της αρχαίας ελληνικής ή λατινικής ποίησης, παρά ότι τις γνώρισε μέσω ιταλικών μεταφράσεων.³

Εξίσου συμβιβαστική στάση κρατάει απέναντι στις φαινομενικά αντίθετες θεωρίες του Σωτηριάδη και του Πολίτη. «Ἡ ἀλήθεια, ὡς συμβαίνει πολλάκις, εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῶν δυὸ τούτων ἄκρων»⁴ σημειώνει. Ο χαρακτήρας του *Ερωτόκριτου* είναι εξίσου ευρωπαϊκός όσο και ελληνικός και αυτό αποτελεί ίσως το σημαντικότερο διακύβευμα της εργασίας του Ξανθουδίδα. Χωρίς να λείπουν οι παρανοήσεις, τις γενεσιουργές δομές των οποίων εξετάσαμε παραπάνω, ο εκδότης συμπυκνώνει:

«Οὐδένα ἀντέγραψεν ὁ Κορνάρος οὐδὲ ἐλογοκλόπησε πρὸς ἀποτελέσιν τοῦ ποιήματός του. Τὸ ὑλικὸν του κατήρτησε συλλέξας αὐτὸ πολλαχόθεν, διαμορφώσας καὶ ἀφομοιώσας αὐτὸ συμφώνως πρὸς τὴν ποιητικὴν φύσιν καὶ τὴν ὑπέροχον πνευματικὴν του ἰκανότητα καὶ δύναμιν. Ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν οὐδὲν

δημοσίευση: *Κρητικός Λαός* 1, 1909, σ. 7-11] και «Αντιπαρατηρήσεις εις τα του Wagner *Carmina Graeca Medii Aevi*», 180-186 [πρώτη δημοσίευση: *Λαογραφία* Γ', 1911, σ. 614-621].

¹ Βλ. Ξανθουδίδης *Ερωτόκριτος*, σ. LXXXV: «Τῆς Κρητικῆς ταύτης γραμματείας τὰ σημαντικώτατα ἀλλὰ καὶ ὀψιαίτατα προϊόντα εἶναι ἡ Βοσκοπούλα, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἡ Ἐρωφίλη καὶ τὰ ἄλλα Κρητικὰ δράματα καὶ διὴ ὁ Ἐρωτόκριτος τὸ κάλλιστον πάντων καὶ τρόπον τινὰ τὸ κορύφωμα τῆς Κρήτ. περιόδου τῶν δυὸ αἰώνων, καθ' οὓς ἡ μεγάλη νῆσος κατεῖχε τὰ φιλολογικὰ σκήπτρα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τὰ Κρητικὰ ταῦτα φιλολογικὰ ἔργα παρήχθησαν ἐν περιβάλλοντι ἑλληνικῷ ἀλλ' ὑφισταμένῳ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν κυριάρχων Ἐνετῶν καὶ τῆς ἀκμαζούσης ἤδη Ἰταλικῆς τῆς Ἀναγεννήσεως ποιήσεως, καὶ κατὰ τοῦτο ταῦτα διαφέρουσι ὄχι μόνον κατὰ χρόνον τῶν προηγουμένων μνημονευθέντων μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ ποῖον τῆς ἐπιδράσεως, ἢ ὅποια ἐν ᾧ εἰς τὰ παλαιότερα ἐκεῖνα εἶναι Φραγκικὴ, εἰς τὰ νεώτερα ταῦτα Κρητικὰ εἶναι Κυρίως Ἰταλική».

² Ὁ.π., σ. LXXXVIII.

³ Βλ. Ὁ.π., σ. LXXXVIII.

⁴ Ὁ.π., σ. XCVIII.

ἢ ἐλάχιστα ἦντλησεν, περισσότερον ἐπωφελήθη ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ μετὰ ταῦτα ἑλληνικῆς καὶ Κρητικῆς ποιήσεως, οὐχὶ μικρὸν ἐπικούρημα εὗρε καὶ εἰς τὴν ἰταλικὴν ποίησιν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ μάλιστα τὸν Ἀριόστον, καὶ τέλος ἀφθόνως ἦντλησε καὶ ἐκ τῆς λαϊκῆς ποιήσεως καὶ σοφίας καὶ τῆς ἰδίας πείρας. Τὸ πλούσιον αὐτὸ πολλαπλοῦν ὑλικὸν ὁ Κορνάρου διεκρίνε, διηυθέτησε, τὸ ἐπεξεργάσθη καὶ τὸ διεμόρφωσεν ὡς δεξιὸς καὶ εὐφυῆς καλλιτέχνης προσδῶσας εἰς αὐτὸ τὸν τύπον τῆς ἰδίας προσωπικότητος καὶ ἀποτελέσας οὕτω τὸ ὑπέροχον ἔργον του».¹

Ἡ σύνοψη τοῦ Ξανθουδίδου εἶναι εὐστοχη καὶ πλήρης, με μοναδική παραφωνία τὴν παρερμηνεία τῶν ἀφθονῶν κοινῶν μοτίβων καὶ φορμουλαϊκῶν στοιχείων στο ποίημα, τὰ ποῖα ὁ ἐκδότης ἐρμηνεύει ὡς «λαϊκὴ σοφία» καὶ «ἰδία πείρα» τοῦ Κορνάρου.

Σημαντικὴ γιὰ τὴν κριτικὴ ἱστορία τοῦ *Ερωτόκριτου* εἶναι καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ποιητικῆς διάνοιας τοῦ Κορνάρου ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδου. Ἡ μεγάλη δημοτικότητα τοῦ *Ερωτόκριτου* εἶχε σπρώξει ἑλληνικὴ καὶ ευρωπαϊκὴ λογιόσυνη νὰ τοποθετήσουν τὸ ποίημα στὴ σφαῖρα τῆς «λαϊκῆς δημιουργίας», ὅπου ὁ συλλογικὸς ποιητὴς «λαός» εἶχε κρύψει με τὴν πολύσημη, ἐθνικὰ καὶ πολιτικὰ, σκιά τοῦ τὴν ατομικὴ διάνοια, τὸν ἐντεχνο δημιουργὸ Κορνάρου. Παρόλο που ὁ Ξανθουδίδης δὲν εἶναι ἀμέτοχος στὴ λαϊκιστικὴ αὐτὴ πρόσληψη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ λαός εἶναι «ὁ ἀφελὴς ἀλλὰ καὶ ἀσφαλὴς κριτὴς καὶ γνώστης τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς»,² με τὴν ἐργασία τοῦ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀληθινὴν ιδιότητα τοῦ Κορνάρου ὡς μοναδικὸ καὶ ἐξαίρετο ποιητὴ τοῦ *Ερωτόκριτου*.

Μπορεῖ ἡ ἐκδοσὴ Ξανθουδίδου-Αλεξίου νὰ μὴν παρέδωκε ἕνα «καλὸ» κείμενο,³ ὡστόσο μέσω τῆς ὅσο γίνεται πολυεπίπεδης προσέγγισης στὴν «Εἰσαγωγή» –πρῶτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ ποιήματος– ἡ ἐκδοσὴ καθίσταται ἕνας πολύτιμος χάρτης γιὰ μελλοντικὲς κριτικὲς ἀποτιμήσεις καὶ στρέφει τὶς ἐρωτοκρίτειες σπουδὲς καὶ τὶς σπουδὲς γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση. Τὸ ἔργο τοῦ *Ερωτόκριτου* εἶναι πλέον κανονικοποιημένο στὴν ὑπὸ κατασκευὴ ἀφήγηση τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὡς ἡ κορωνίδα ἐνός λογοτεχνικοῦ πολιτισμοῦ –τοῦ βενετοκρητικοῦ– που με ὑπερεθνικὰ κριτήρια ἀξιοποίησε τόσο τὴ λογοτεχνία τῆς Ἰταλικῆς Αναγέννησης ὅσο καὶ τὴν προγενέστερη δημῶδη καὶ κρητικὴ λογοτεχνία. Στὸ κατώφλι τοῦ μοντερνισμοῦ, ὁ Ξανθουδίδης παραδίδει τὴ «μαγιά» στους μελλοντικούς ἐρευνητὲς καὶ λογίους που μερικὰ χρόνια μετὰ θὰ ἀναμετρηθοῦν με τὴν ἐπαναπραγμάτευση τῆς ταυτότητας καὶ τοῦ χαρακτήρα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης. Εκεί ὅπου ὁ κριτικὸς λόγος τῆς «γενιάς τοῦ '30» με πρωτοστάτες τοὺς Γιώργο Σεφέρη, Λίνο Πολίτη καὶ Κ. Θ. Δημαρὰ θὰ καταστήσει τὸν *Ερωτόκριτο* κεντρικὸ ποίημα γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἐγγραφῆς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης στὴ

¹ Ὁ.π., σ. CXXXV.

² Ὁ.π., σ. CLXIV-CLXV.

³ Νὰ σημειωθεῖ πὼς οἱ ἐκδότες δὲν εἶχαν στα χέρια τοὺς τὴν edition princeps, παρὰ μὴν νεότερη ἐκδοσὴ με «διορθώσεις» τοῦ Γεννάδιου, κατόχου τῆς πρώτης ἐκδοσης, σύμφωνα με τὴν πρώτη ἐκδοσὴ. Επίσης, ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ἐκδότη Αλεξίου σὲ φωνητικὴ ἀπόδοση τύπων, ἡ λανθασμένη υπερβολικὴ ἐκτίμηση στο ἐπτανησιακὸ χφ. καὶ ἡ σύνδεση τῆς γλώσσας τοῦ ποιήματος με νεώτερους κρητικὸς τύπους εἶναι οἱ βασικοὶ λόγοι τῆς παράδοσης προβληματικὸ κείμενο. Βλ. *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. λά-μέ'.

δυτική λογοτεχνική εμπειρία. Εκεί όπου ο *Ερωτόκριτος* θα αποκατασταθεί ιστορικά και ιδεολογικά σε ένα ευρωπαϊκό πλέον πολιτισμικό πλαίσιο.¹

¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά Μίλτος Πεχλιβάνος, «Η γενιά του '30, η γραμματολογία και ο συγκριτισμός», *Για μια Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις, ανασυγκροτήσεις, θέματα και ρεύματα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου. Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011*, επιμ.: Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Τζιόβας, Ηράκλειο 2012, σ. 515-528 και Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Η “ανακάλυψη” της ευρωπαϊκότητας του *Ερωτόκριτου* από τη Γενιά του '30: από υπόθεση αρχείου σε μείζων πολιτισμικό ζήτημα», στα υπό έκδοση πρακτικά, *1η Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα ΜΝΕΣ. Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ. Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας: Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Μνήμη Ξενοφώντα Α. Κοκόλη*. Θεσσαλονίκη 27-30 Μαρτίου 2014.

Επίλογος

Ας θυμηθούμε ξανά τη διαπίστωση του αείμνηστου Στυλιανού Αλεξίου, με αφορμή τη μελέτη του Γιάνναρη για τον *Ερωτόκριτο*: «Μνημονεύουμε τις απόψεις αυτές του Γιάνναρη μόνο για να φανεί άλλη μια φορά πόσο δύσκολα η επιστήμη βρίσκει το σωστό δρόμο, όταν από την αρχή ακολουθήσει μια εσφαλμένη κατεύθυνση».¹ Έχοντας ως βάση την αξιωματική αυτή διαπίστωση, μπορούμε να πούμε ότι σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναλύσει και να ερμηνεύσει από τη μία τον επιθετικό προσδιορισμό «εσφαλμένη» και από την άλλη την κατεύθυνση καθαυτή. Ίσως να ιχνηλατείται και να διανύεται πιο εύκολα ο «σωστός δρόμος» που ευαγγελίζεται ο Αλεξίου αν έχουν προηγουμένως αναλυθεί τα εγγενή και εξωγενή αίτια των εσφαλμένων προσεγγίσεων.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια ερμηνευτική σπουδή στις κριτικές προσεγγίσεις της ελληνικής και ευρωπαϊκής λογοσύνης του 19^{ου} αιώνα στην κρητική λογοτεχνία της Ακμής. Με τον όρο «ερμηνευτική σπουδή» εννοώ την προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσης των δικτύων λόγων τα οποία σχηματίζουν οι εξεταζόμενοι κριτικοί λόγοι και, ταυτόχρονα, των ευρύτερων δικτύων λόγων στους οποίους ανήκουν και εκπορεύονται οι κριτικοί αυτοί λόγοι. Η εργασία εξετάζει την πορεία των κριτικών προσεγγίσεων στην κρητική λογοτεχνία της Ακμής από την πλήρη εξάρτησή τους από τα υπερδίκτυα λόγου, που έχουμε περιγράψει ήδη στην «Εισαγωγή», μέχρι την αυταξία αυτών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Από τα προεπαναστατικά χρόνια μέχρι και τις πρώτες εκδόσεις του Legrand στα 1870, ο κριτικός και φιλολογικός λόγος για την κρητική λογοτεχνία αρθρωνόταν παρεμπιπτόντως, μέσα σε ευρύτερα πλαίσια φιλολογικών, ιστορικών και πολιτισμικών συζητήσεων, μονολόγων και αναζητήσεων. Σε ελάχιστες περιπτώσεις το διακύβευμα αφορούσε τη φιλολογική και ιστορική διερεύνηση των κρητικών έργων καθ' αυτών. Ο κριτικός λόγος εντασσόταν στα τρία κυρίαρχα υπερδίκτυα λόγων που μονοπώλησαν τον 19^ο αιώνα σε Ελλάδα και Ευρώπη: α) ο λόγος για τον χαρακτήρα και τη φύση της νεοελληνικής γλώσσας β) ο λόγος για τη φύση και τον χαρακτήρα της νεοελληνικής ποίησης και γ) ο ταξινομικός/ιστορικός λόγος που απέβλεπε στο σχεδιάσμα μιας αφήγησης για τη λογοτεχνική και γραμματολογική ιστορία, όπως και για την ιστορία της νεοελληνικής παιδείας. Γίνεται ξεκάθαρο ότι και στα τρία υπερδίκτυα λόγου τα διακυβεύματα είναι κοινά και αφορούν τον ορισμό και την κατασκευή της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας σε συνάρτηση με την σύγχρονη ευρωπαϊκή

¹ *Ερωτόκριτος* Αλεξίου, σ. κθ'.

πολιτισμική εμπειρία, το πολιτισμικό κλέος της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και την υπό συστηματοποίηση παλαιότερη νεοελληνική –γραικική– πολιτισμική κληρονομιά.

Οι κριτικοί διαξιφισμοί της ελληνικής λογοσύνης του 19^{ου} αιώνα, με αφορμή την εθνική και λογοτεχνική γλώσσα και τη νεοελληνική ποίηση, προώθησαν και ταυτόχρονα εμπόδισαν τη μελέτη και την ανάλυση των έργων της κρητικής λογοτεχνίας. Ο διαφορισμός αυτός δικαιολογείται, αν σκεφτεί κανείς ότι ο πολεμικός κριτικός λόγος για τη γλώσσα και την ποίηση, από τον Κοραή μέχρι και τον Παλαμά, ναι μεν ενέταξε τα δημοφιλή κρητικά έργα, και ιδιαίτερα τον *Ερωτόκριτο*, στο δίκτυο της νεοελληνικής και ευρωπαϊκής λογοσύνης και τα κατέστησε αντικείμενα έρευνας, εντούτοις τα περιόρισε στο τεχνικό και σχολαστικό πλαίσιο των γλωσσικών παραδειγμάτων υπό τη μορφή «πηγών», ενώ παράλληλα συγκάλυπτε τα κείμενα με τον συσκοτιστικό μανδύα του εθνικού ωφελιμισμού και της εθνικής ρητορικής. Η αξία των κρητικών ποιημάτων μετρούνταν με γνώμονα τον εξαναγκασμένο και υποτιθέμενο συσχετισμό με κλασικά κείμενα της αρχαιότητας (Όμηρος, Αισχύλος κλπ) ή τη λαογραφική και μνημειακή γλωσσική προσέγγιση, κάτω από την καταδυναστευτική αξιακή κλίμακα της εθνικής ωφέλειας. Ακόμα και οι πρώιμοι ή όψιμοι υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας ή οι επτανήσιοι διανοούμενοι, επίγονοι της σολωμικής ποιητικής και γλώσσας, οι οποίοι εξέφρασαν έναν ανυπόκριτο θαυμασμό για την ποιητική και γλωσσική αξία των κρητικών έργων, δεν κατάφεραν να αρθρώσουν αυταξιακό λόγο για την ποιητική και ιστορική ταυτότητα των έργων αυτών. Ακόμα και ο πρώτος λόγος που εκφωνήθηκε με αποκλειστικό θέμα τον *Ερωτόκριτο*, από τον Γεώργιο Τερτσέτη, αναλώθηκε στα πολιτικά συμφραζόμενα της επικαιρότητας και ειδικά της κρητικής επανάστασης του 1866.

Εκτός από το δίκτυο λόγων για τη φύση και το χαρακτήρα της νεοελληνικής γλώσσας, τα κρητικά έργα χρησιμοποιήθηκαν από μέρος της ελληνικής λογοσύνης ως παραδείγματα ή αντιπαραδείγματα για τη νομιμοποίηση μιας ποιητικής παράδοσης, η οποία, με τη σειρά της, θα έπαιζε τον ρόλο του ρυθμιστή για το σύγχρονο ποιητικό παράδειγμα. Οι κοραϊκοί (επίγονοι και μετα-κοραϊκοί), όπως και η μεγαλύτερη ομάδα της επτανησιακής λογοσύνης (σολωμικοί, επίγονοι της σολωμικής σκέψης και ποιητικής) θα υποστηρίξουν με σθένος το γλωσσικό και ποιητικό παράδειγμα της κρητικής λογοτεχνίας, συνδέοντάς το με οψιμότερα φαινόμενα της λυρικής νεοελληνικής ποίησης γραμμένης σε απλή γλώσσα. Το νήμα που ξεκινά από τον *Ερωτόκριτο*, διέρχεται τον Βηλαρά και τον Χριστόπουλο, για να καταλήξει στους σύγχρονους εκφραστές της δημοτικής λυρικής παράδοσης (επτανήσιοι «μετασολωμικοί» κυρίως), αποτελεί το κανονιστικό ποιητικό παράδειγμα που υποστήριξαν οι κοραϊκοί (από τον Ασώπιο μέχρι και τον Ροΐδη) και οι επτανήσιοι λόγιοι στο διάστημα 1820-1880. Αντιτιθέμενοι προς αυτό το παράδειγμα στάθηκαν οι εκφραστές του φαναριώτικου λογοτεχνικού παραδείγματος, από τον Κοδρικά και τον Νερουλό μέχρι τους Σούτσους και τον Ραγκαβή, οι οποίοι αγωνίστηκαν να αποδείξουν τον «ξενικό» μη ελληνικό χαρακτήρα των κρητικών ποιημάτων, προκειμένου να προτάξουν το φαναριώτικο λυρικό ποιητικό παράδειγμα ως το ενδεικτικό για την κανονικοποίηση του χαρακτήρα και της γλώσσας της νεότερης ελληνικής ποίησης. Μέσα σε αυτή τη διαμάχη, η οποία

εκτείνεται σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα σχεδόν με κορύφωση τις δεκαετίες 1850-1870 και φανερώνεται με ποικίλους τρόπους, το α συστηματοποιήτο ποιητικό corpus της κρητικής Ακμής, προβάλλεται ως ιδανικός ή αποδιοπομπαίος ποιητικός πρόγονος ανάμεσα στο σχολαστικισμό ή την περιγραφικότητα και τον προγραμματικό, άρα και σχηματοποιητικό, χαρακτήρα ενός κατά βάση πολεμικού λόγου. Η αυταξιακή φιλολογική μελέτη ενός έργου ή ενός corpus έχει αντικατασταθεί από την ευκαιριακή και παραδειγματική χρήση αυτού προς εξυπηρέτηση κανονιστικών σκοπών, όπου οι ιδεολογικές χρήσεις και καταχρήσεις έχουν τον πρώτο λόγο.

Θα πρέπει να περιμένουμε τις εκδοτικές και φιλολογικές εργασίες του Legrand και του δικτύου του, όπως και τις διεργασίες ανάδειξης και κανονικοποίησης της κρητικής λογοτεχνίας από το δίκτυο των Ελλήνων ριζοσπαστών δημοτικιστών για να εξαχθούν οι πρώτες στοχευμένες και φιλολογικο-κεντρικές μελέτες για τα κρητικά έργα. Οι διάλογοι και οι αντιπαραθέσεις, μάλιστα, στα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} υπήρξαν ίσως οι καταλυτικότερες διεργασίες της λογιόσυνης για ανάδειξη και κανονικοποίηση της κρητικής λογοτεχνίας. Μέσω των αντιπαραθέσεων αυτών και της σιωπηρής «νίκης» των δημοτικιστών, τα δημοφιλή κρητικά ποιήματα, και ιδιαίτερα ο *Ερωτόκριτος* βρήκαν μια σημαντική θέση στην ιστορία αλλά και το παρόν της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Να επισημανθεί, ωστόσο, ότι η κανονικοποίηση των κρητικών έργων ήταν παρεπιπτόντως αποτέλεσμα και όχι αυτοσκοπός, με ελάχιστες εξαιρέσεις που εντοπίζονται σε σημεία του επιστημονικού έργου του Ψυχάρη και του κριτικού έργου του Παλαμά. Ο αυτοσκοπός ήταν η κανονικοποίηση της εθνικής και λογοτεχνικής γλώσσας.

Από την άλλη, η περίπτωση του Legrand αποτελεί απλώς την κορυφή του παγόβουνου, οι εκδοτικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις του οποίου στα κρητικά έργα είναι και αποτέλεσμα μιας γερής παράδοσης που άρχισε να εδραιώνεται στα πρώιμα μετεπαναστατικά χρόνια και στις δεκαετίες 1860-1870 είχε πια να επιδείξει σημαντικές μελέτες για τα κρητικά έργα, ιδιαίτερα για τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*. Απαλλαγμένη από την προγραμματική, ως προς τα εθνικά γλωσσικά ή γραμματολογικά ζητήματα, σκοποθεσία ή τους εθνικούς πόθους, η ευρωπαϊκή λογιόσυνη προσέγγισε με πολλαπλά κριτήρια τα κρητικά έργα. Με εξαίρεση τη σωρεία των περιηγητών, πρεσβευτών και λογίων στα προεπαναστατικά χρόνια, οι οποίοι άρθρωσαν περιγραφικό και απορριπτικό λόγο για τα κρητικά έργα, η ευρωπαϊκή λογιόσυνη, μετά το '21, διερεύνησε τον γλωσσικό και ποιητικό χαρακτήρα των κρητικών έργων με διττό κριτήριο: την αίσθηση της ανακάλυψης και χαρτογράφησης της παλαιότερης νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής, ώστε να εξαχθούν οι αντιστοιχίες ή αναντιστοιχίες με την κλασική γραμματεία και παράλληλα να οριστεί ο πολιτισμικός, άρα και εθνικός, χαρακτήρας των νεοελλήνων. Ωστόσο, δύο ιδεοληπτικές τάσεις λειτούργησαν αναχωματικά ως προς την ορθότερη κριτική αποτίμηση των κρητικών έργων από τους Ευρωπαίους ελληνοφίλους, ερασιτέχνες και μη: α) το ρομαντικό φιλελληνικό αίσθημα και η εξίσου ρομαντική λαογραφική τάση, δύο παράγοντες οι οποίοι υπέθαλψαν την καλλιέργεια υποτιθέμενων δεσμών μεταξύ των δημοτικών τραγουδιών και των κρητικών ποιημάτων σε επίπεδο παραγωγής και ερμηνείας, β) η

αδυναμία τους να ξεφύγουν από τις άκαρπες συγκρίσεις με κείμενα της κλασικής γραμματείας.

Στην εργασία πραγματοποιείται η προσπάθεια εντοπισμού, ανάδειξης και αιτιολόγησης των σχέσεων μεταξύ των δικτύων λόγων της ευρωπαϊκής διανόησης με τα αντίστοιχα της ελληνικής λογοσύνης στο πεδίο της κριτικής και ερμηνευτικής πραγμάτευσης των κρητικών έργων. Για παράδειγμα, η φιλολογική και κριτική προσέγγιση των κοραϊκών στα κρητικά έργα θα έμενε ημιτελής αν δεν αναδεικνύονταν οι πνευματικοί δεσμοί με τη φιλελληνική λογοσύνη σε Παρίσι και Γερμανία στα χρόνια 1820-1830. Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα: αν δεν εξεταζόταν η λησμονημένη πραγματεία του Adolf Ellissen για τον *Ερωτόκριτο*, δεν θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε με ευκολία τα φαντασιοκοπήματα του Σάθα και του Ν. Γ. Πολίτη ως προς τον υποτιθέμενο «αθηναϊκό κύκλο» του *Ερωτόκριτου*.

Συνολικά και στην ουσία της, η εργασία αποτελεί μια προσπάθεια ιχνηλάτησης και ερμηνείας των διεργασιών (ιστορικών και κειμενικών) που παρήγαγαν τις «εσφαλμένες κατευθύνσεις», κατά την έκφραση του Στ. Αλεξίου, στη μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας, και ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου*, τον 19^ο αιώνα. Μέσα από τη μελέτη και την εξήγηση αυτής της «παρακαταθήκης λαθών», αποδεικνύεται, εν τέλει, ο εξαιρετικά παραγωγικός και πολυστρωματικός χαρακτήρας του νεοελληνικού και ευρωπαϊκού κριτικού λόγου για τα δημοφιλή έργα της Κρητικής Αναγέννησης: τα λάθη μέσω των οποίων παράχθηκε σταδιακά μια ορθότερη επιστημονική προσέγγιση στα έργα αυτά. Παράλληλα, μέσα από τη διερεύνηση του κριτικού αυτού λόγου φωτίζεται καλύτερα και η νεοελληνική πνευματική ζωή του 19^{ου} αιώνα. Ο Άλκης Αγγέλου δεν υπερβάλλει διόλου, νομίζω, όταν σημειώνει ότι «ο *Ερωτόκριτος* αποτελεί την λυδία λίθο για τη νεοελληνική πνευματική ζωή».¹

Με την παρούσα εργασία, ευελπιστούμε ότι φωτίστηκε καλύτερα το ατελές μωσαϊκό του νεοελληνικού κριτικού λόγου του 19^{ου} αιώνα που προσπαθούμε να ανασύρουμε μέσα από τη διαδοχή των γεγονότων. Κυρίως, όμως, θεωρούμε ότι προτάθηκαν νέα και χρήσιμα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία, ώστε να προσεγγίσει κανείς την κριτική πρόσληψη λογοτεχνικών έργων· εργαλεία που επιτρέπουν την εξέταση όσο περισσότερων παραγόντων –μακροϊστορικών, μικροϊστορικών, κειμενικών, ιδεολογικών– και οι οποίοι με τη σειρά τους μας οδηγούν σε μια επαρκέστερη ανάλυση του εκάστοτε κριτικού και λογοτεχνικού λόγου ή φαινομένου που εξετάζεται.

¹ Άλκης Αγγέλου, (επιμ.), *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά, Μελέτη τη Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου*, ό.π., σ. 63.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Ι.

Η έντυπη παράδοση πέντε κρητικών έργων μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα

ΑΠΟΚΟΠΟΣ

- 1509 Απόκοπος του μπεργαδή, ρίμα λογιωτάτη | την έχουσιν οι φρόνιμοι πολλά ποθεινοτάτη.
Evro Layton, «Zacharias and Nikolaos Kallierges and the First Edition of the Apokopos of Bergades», *Θησαυρίσματα* 20, 1990, 215.
- 1534 Απόκοπος (...) per M. Damian di Santa Maria, Ενετίησι παρά Στεφάνω του Σαβιέως, αφλδ΄. μηνί μαρτίω
Legrand, B. H., XV-XVI T. Α΄, σ. 218 και Παπαδόπουλος, σ. 78. Αντίτυπα: Ρώμη Vaticana Racc. I. IV. 1899 int. 2, Μόναχο Βασιλική Βιβλιοθήκη του Μονάχου A. Gr. b. 47, Ιένη Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Ιένης Op. th. 43(2).
- 1543 Απόκοπος (...) In Vinegia, per M. Damian di Santa Maria ne l'anno de Signore MDXLIII
Legrand, B. H., XV-XVI T. Α΄, σ. 244-245, Παπαδόπουλος, σ. 78. Αντίτυπα: Μιλάνο Biblioteca Ambrosiana Y 89, p. sup.
- 1553 Απόκοπος (...) Stampato in Vinegia per Christoforo di Zanetti. L'anno de Signore M D L III.
Legrand, B. H. XV-XVI T. Δ΄, σ. 38-39, Παπαδόπουλος, σ. 78. Αντίτυπα: Ρώμη Vaticana Barb. GGG. III 93 int. 2.
- 1595 [Περιμετρικά διακοσμητικές ξυλογραφίες] | ΑΠΟΚΟΠΟΣ | [τυπογραφικό σήμα Ανδρέα Κουνάδη] | Έτυπώθη έν βενετίαας, παρά Φραγγίσκω | τω Γ'ουλιανών. αφ'ιέ.

Διαστάσεις: 17 x 9,5 εκ., φύλλα 12 χωρίς αρίθμηση. Τα φύλλα 1r-v, 10r και 12r-v. Στην κάτω δεξιά πλευρά της σελίδας απαντούν παραπεμπτικές λέξεις ή συλλαβές (παραπέμπουν στην αρχή του κειμένου της επόμενης σελίδας): 2v: *Λοιπόν*, 3r: *Κλυτά*, 3v: *Να*, 4r: *Α'κόντα*, 4v: *Καί*, 5r: *Κ'ε'κείνος*, 5v: *Γιατι*, 6r: *Είς*, 6v: *Κ'ε'δοξεν*, 7r: *καί*, 7v: *Μέ*, 8r: *Στην*, 8v: *Καί*, 9r: *Ε'σας*. Οι δεκαπεντασύλλαβοι χωρίζονται σε δίστιχα (οκτασύλλαβος-επτασύλλαβος) και σε κάθε σελίδα απαντώνται δύο στήλες.

Κατσιγιάννης Αλέξανδρος, «Επίγονοι του Κοραή και Δημόδης Γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητάς. Πρόδρομος και Λησμονημένος», στα υπό έκδοση Πρακτικά του *Neograeca Medii Aevi VII. Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12^{ος}-17^{ος} αι.)*, Ηλίου Φίλιππος, «Σημειώσεις για τα τραβήγματα των ελληνικών βιβλίων τον 16^ο αιώνα», *Ιστορίες του*

Ελληνικού Βιβλίου, επιμ: Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο 2005, σ. 344-345, υποσημ. 5, Παπαδόπουλος, σ. 78.

- 1627 ΑΠΟΚΟΠΟΣ | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. | Παρά Αντωνίω τω Πινέλλω . | αχκζ΄.
Legrand, B. H. XVII, T. Α΄, σ. 252-253, Παπδόπουλος, σ. 78. Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν.Φ. 363^x , Ρώμη Vaticana Barb. N. VIII. 82 int. 3. Στο αντίτυπο της ΕΒΕ είναι δεμένο μαζί με τον *Απόκοπο* και το *Άνθος των Χαρίτων* (έκδοση Αντώνιου Ιουλιανού, Βενετία αχμβ΄-1642).
- 1648 Απόκοπος (...) Ενετίησιν. Παρά Ιωάννη Αντωνίω τω Ιουλιανώ Παπδόπουλος, σ. 78.
- 1667 ΑΠΟΚΟΠΟΣ | Ωφέλιμος καταπολλά δια του κοπιασμένους, | Λιμένας ο σωτήριος εις τους απεγνωσμένους. | Καλότυχος οπού στοχαστεί τα όσα περιέχει, | Διατί από του Θεού την βουλήν ποτέ δεν θέλει εύγει. | [τυπογραφικό κόσμημα] | [τυπογραφική γραμμή] | ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ | Παρά Ορσίνω Αλβρίτζη. αχξζ΄ | Πουλιέται εις τον σαν Μαρτζηλιάν.
Legrand, B. H., T. Β΄, σ. 217, Παπαδόπουλος, σ. 78. Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν.Φ.-364 -, Γεννάδειος Β/ΜGL 51.5, Βιβλιοθήκη της Βουλής ΣΒΕ 1667 ΑΠΟ
- 1683 ΑΠΟΚΟΠΟΣ (...) Ενετίησιν, αχπγ΄. Παρά Μιχαήλ Αγγέλω τω Βαρβωνίω. Πουλιέται κοντά εις τον Βύρι.
Legrand, B. H., XVII, T. Β΄, σ. 412, Παπαδόπουλος, σ. 78-79. Αντίτυπα: Αθήνα Βιβλιοθήκη της Βουλής ΣΒΕ 1683 ΑΠΟ.
- 1721 ΑΠΟΚΟΠΟΣ | Ωφέλιμος καταπολλά είν δια τους κοπιασμένους | Λιμένας είν σωτήριος εις τους απεγνωσμένους | Καλότυχος, που στοχασθή εις όσα περιέχει, | και εις του Θεού το θέλημα πάντα του θέλει τρέχη | [τυπογραφικό κόσμημα] | [τυπογραφική γραμμή] | ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ 1721. | Παρά τω Νικολάω το Σάρω. αψκἀ΄. CON LICENZA DE' SUPERIORI
Legrand, B. H., XVIII, T. Α΄, σ. 164-165, Παπαδόπουλος, σ. 79.
- 1870 Απόκοπος (...) υπό Μπεργαή και εκδοθέν υπό Αιμύλιου Λεγρανδίου (...) Paris 1870.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος όπου και τα αντίτυπα.
- 1881 Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, T. II, Παρίσι 1881, 94-122.

ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ

- 1627 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ | η εύμορφη ούτως ονομασμένη | Εις τύπον κ' εις φανέρωσιν τώρα | νεωστί βαλμένη. | Με έξοδες του ευγενικού Νικολού | του εκ Κρήτης | Δρυμητινός το πίκλην του | ο Αποκορωνίτης. | Κοντά εις τον φιλέλληνα Αντώνι τον Πινέλλη | Συνθεμένη εύμορφα με μετρημένα μέλη | ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. | Έτει από θεογονίας. αχκζ'. | Con Priuilegio.
Legrand, B. H., XVII, T. A', σ. 253, Παπαδόπουλος, σ. 104. Αντίτυπα: Ρώμη
- 1638 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) εις τον (...) Τζανπέτρον τον Πινέλλη (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ (...) αχλή
Legrand, B. H., XVII, T. A', σ. 395, Παπαδόπουλος, σ. 104. Αντίτυπα: Παρίσι Εθνική Βιβλιοθήκη Y 554.
- 1666 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ. Βενετία, 1666.
Ηλιού, *Προσθήκες Α*, Αθήνα 1973, 320, Παπαδόπουλος, σ. 104 Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν.Φ.*-520-. Το παρόν αντίτυπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας λανθάνει.
- 1699 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Η ΕΥΜΟΡΦΗ (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. Παρά Νικολάω Γλυκεί (...) αχυθ'
Legrand, B. H., XVII, T. Γ', σ. 76, Παπαδόπουλος, σ. 105. Αντίτυπα: Βιβλιοθήκη Θεόδωρου Αβραμιώτη.
- 1752 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ, Βενετία, Βόρτολις. Λανθάνει.
Παπαδόπουλος, σ. 105.
- 1754 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Η ΕΥΜΟΡΦΗ (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1754. Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι.
Legrand, B. H., XVIII, T. A', σ. 433, Παπαδόπουλος, σ. 105. Αντίτυπα: Βιβλιοθήκη Emile Legrand.
- 1755 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Η ΕΥΜΟΡΦΗ (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1755. Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι
Legrand, B. H., XVIII, T. A', σ. 442, Παπαδόπουλος, σ. 105. Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν.Φ.-521.
- 1760 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ, Βενετία, Βόρτολις. Λανθάνει.
Παπαδόπουλος, σ. 105.
- 1764 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1764. Παρά Νικολάω Γλυκεί
Legrand, B. H., XVIII, T. Β', σ. 23, Παπαδόπουλος, σ. . Αντίτυπα: Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.
- 1777 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Ενετίησιν παρά Δημητρίω Θεοδοσίου

- (...),1777. Λανθάνει.
Παπαδόπουλος, σ. 105.
- 1780 Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Η ΕΥΜΟΡΦΗ (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ αψπ'. 1780.
Παρά Νικολάω Γλυκεί.
Legrand, Β. Η., XVIII, Τ. Β', σ. 332, Παπαδόπουλος, σ. 105. Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν.Φ.-
522, Βιβλιοθήκη της Βουλής ΣΒΕ 1780 ΒΟΣ.
- 1806 Η Βοσκοπούλα η εύμορφη (...) Ενετίησιν, αωζ'. 1806. Παρά Νικολάω
Γλυκεί
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα.
- 1810 Η Βοσκοπούλα η εύμορφη (...) Ενετίησιν. Παρά Πάνω Θεοδοσίω
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα.
- 1816 Η Βοσκοπούλα η εύμορφη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα.
- 1818 Η Βοσκοπούλα η εύμορφη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα.
- 1820 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού του Κρητός.
Έκδοσις Πρώτη. Εν Βενετία. Παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων.
Teodosio Editore e Stampatore. 1820.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα.
- 1832 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού του
Κρητός. Εξεδόθη. Εν Βενετία. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας
Νικολάου Γλυκή. 1832.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα. Αναγράφεται η
πληροφορία: «Εκτύπωση μάλλον ψευδοχρονολογημένη. Με την ίδια χρονιά, 1832,
υπάρχει και άλλη εκτύπωση της Βοσκοπούλας, από την τυπογραφία Γλυκή, με
διαφορετική διατύπωση στον τίτλο και χωρίς ligatures».
- 1832 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού του
Κρητός. Νέα Έκδοσις. Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ
Ιωαννίνων. 1832.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα. Αναγράφεται η
πληροφορία: «Πρέπει να είναι η αυθεντική έκδοση του 1832».
- 1842 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ ποίημα Νικολάου Δριμυτινού του
Κρητός. Εν Βενετία. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας του Φοίνικος.
1842.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα.

- 1850 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού του Κρητός Εν Βενετία Εκ της Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου. 1850.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1856 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου. 1856.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1857 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού του Κρητός Έκδοσις Δευτέρα. Δαπάνη Κ. Ρωσσολίμου. Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον Ο «Ζάκυνθος», Κωνσταντίνου Ρωσσολίμου. 1857.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1860 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας του Φοίνικος. 1860.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1861 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού (του Κρητός) Αθήνησι, Τύποις Φιλομούσου Λέσχης Δ. Σ. Κοπιδά και Σ. (...) 1861.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1869 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Ποίημα Νικολάου Δριμυτινού (...) Εκδοθέν επιμελεία και δαπάνη Αιμυλίου Λεγρανδίου (...) Εν Παρισίοις Παρά τω Εκδότη Α. Λεγρανδίω (...) 1869
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1870 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου Ο Φοίνιξ. 1870.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1870 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Εκδοθέν επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου Εν Παρισίοις Εκ της Εθνικής Τυπογραφίας ΑΩΟ΄
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1892 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου Ο Φοίνιξ. 1892.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1900 Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ (...) Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου

Ο Φοίνιξ. 1900.

Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα

ΕΡΩΦΙΛΗ

- 1637 ΤΡΑΓΩΔΙΑ | ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ | ΕΡΩΦΙΛΗ, | ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ | Εν σπουδαίοις κυρού Γεωργίου Χορτάτζη Κρητός | Και συνεργεία του ευγενεστάτου εν άρχουσι, κυρού Φιλίππου| Χαρέρη Ζακύνθιου | Con licentia de' Superiori , & Priuilegio | ΕΝΕΤΗΣΙΝ , Παρά Αντωνίω τω Ιουλιανώ | Έτει από Θεογονίας | αχλζ΄
Legrand, B. H., XVII, T. Α΄ σ. 358-359, Παπαδόπουλος, σ. 120. Αντίτυπα: Παρίσι Εθνική Βιβλιοθήκη Υ 551, Λονδίνο Βρετανική Βιβλιοθήκη 868. c. 41, Πάδοβα Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Πάδοβας BD. 668.
- 1648 ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ ΕΡΩΦΙΛΗ (...) ΕΝΕΤΗΣΙΝ αχμη΄
Παρά Ιωάννη Αντωνίω Τω Ιουλιανώ (...)
Legrand, B. H., XVII, T. Β΄ σ. 38-39. Αντίτυπα: Παρίσι Εθνική Βιβλιοθήκη (Arsenal) Belles-Lettres. 2353.
- 1676 Τραγωδία ονομαζομένη Ερωφίλη (...) διορθωθείσα δε εις την φυσικήν της γλώσσαν με κόπον και επιμέλειαν του Σοφωτάτου και Πανοσιωτάτου Αμβροσίου του Γραδενίγου (...) Ενετίησιν αχοσ΄.
Παρά Νικολάω τω Γλυκεί.
Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Κατάλογος*, Μέρος Β΄, Αθήνα 1857, σ. 35-36. Legrand, B. H., XVII, T. Β΄ σ. 335, όπου παρατίθεται ο πρόλογος της έκδοσης, όπως τον έχει αντιγράψει Παπαδόπουλος-Βρετός.
- 1682 ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ ΕΡΩΦΙΛΗ (...) ΕΝΕΤΗΣΙΝ αχμβ΄
Παρά Ανδρέα Τω Ιουλιανώ Legrand, B. H., XVII, T. Ε΄ σ. 124, Παπαδόπουλος, σ. 120. Αντίτυπα: Βενετία Μαρκιανή Βιβλιοθήκη 74773 CXXXIII B. 7.
- 1688 ΧΟΡΤΑΤΖΗΣ Γεώργιος, *Τραγωδία ονομαζόμενη, Έρωφίλη ..., συνεργεία... Φιλίππου Χαρέρη ... Ένετίησιν, παρά Νικολάω- τω Σάρω*, 1685 [1688].
Γεώργιου Ιωάννου Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, επιμ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνησι 1872, σ. 224. Varban Todorov, *Τετράδια εργασίας 22, Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books 17th-19th century*, Αθήνα, 1999, 26.
- 1746 ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ ΕΡΩΦΙΛΗ (...) αψμζ΄. 1746. Παρά Αντωνίω Τω Βόρτολι
Legrand, B. H., XVIII, T. Α΄ σ. 346, Παπαδόπουλος, σ. 120. Αντίτυπα: Αθήνα Βιβλιοθήκη της Βουλής ΣΒΕ 1746 ΤΡΑ
- 1772 ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ ΕΡΩΦΙΛΗ (...) Νεωστί μεν

τυπωθείσα, διορθωθείσα δε εις την φυσικήν της γλώσσαν, την Κρητικήν με κόπον και πολλήν επιμέλειαν. ΕΝΕΤΗΣΙΝ 1772. Παρά Δημητρίω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων.

Legrand, B. H., XVIII, T. Β' σ. 23, Παπαδόπουλος, σ. 120. Αντίτυπα: Λονδίνο Βρετανική Βιβλιοθήκη 868. b. 30. Βενετία Μαρκιανή Βιβλιοθήκη 3019.

ΑΝ. 3.

- 1804 ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ ΕΡΩΦΙΛΗ (...) ΕΝΕΤΗΣΙΝ. 1804.
Παρά Πάνω Θεοδοσίου (...)
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1820 ΕΡΩΦΙΛΗ | ΤΡΑΓΩΔΙΑ | ΤΟΥ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ
ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ | ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΟΡΤΑΤΖΗ | ΤΟΥ
ΚΡΗΤΟΣ | ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΥΣΙΚΗΝ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΝ ΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗΝ. | ΕΚΔΟΣΙΣ
ΠΡΩΤΗ | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ. |
[τυπογραφική γραμμή] | ΠΑΡΑ ΠΑΝΩ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΤΩ ΕΞ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. | Teodosio Editore e Stampatore. | 1820
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1878 Η ΕΡΩΦΙΛΗ | ΤΡΑΓΩΔΙΑ | ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΟΡΤΑΤΖΗ |
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ | υπό | Κ. Ν. ΣΑΘΑ | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝ
ΒΕΝΕΤΙΑΙ | ΤΥΠΟΙΣ ΦΟΙΝΙΚΟΣ | 1878
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα
- 1898 Εκδοτική Εταιρεία Δημοτική Δραματική Βιβλιοθήκη Κρητικών
Θέατρον *Ερωφίλη* Τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη. Αθήνησι Τύποις
Εκδοτικής Εταιρείας 1898
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, ό.π., όπου και τα αντίτυπα

ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

- 1713 ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | Λεγόμενον | ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ, | Συνθεμένον
από τον ποτέ ευγενέστατον | ΒΙΤΖΕΝΤΖΟΝ τον ΚΟΡΝΑΡΟΝ | Από
την Χώραν της Σιτίας του Νησιού | της Κρήτης. | Τώρα την πρώτην
φοράν με πολύν κόπον, και επιμέλειαν | Τυπωμένον και
Αφιερωμένον | ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΝ, | Και Λογιώτατον Αφέντην |
ΓΕΩΡΓΙΟΝ | ΤΟΝ ΤΖΑΝΔΗΡΗΝ. | [κόσμημα] | ΕΙΣ ΤΗΝ
ΒΕΝΕΤΙΑΝ. αψιγ'. | Εις την Τυπογραφίαν Αντωνίου του Βόρτολι.
1713. | Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 17. Αντίτυπα: Αθήνα Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη Β/ ΜGL.69, Βερόνα Biblioteca Civica, 67.4.

- 1737 ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ (...) Τώρα την δευτέραν φοράν με πολύν κόπον, και επιμέλειαν τυπωμένον και διορθωμένον. ΕΙΣ ΒΕΝΕΤΙΑΝ. Εις την τυπογραφίαν του Αντωνίου του Βόρτολι. 1737.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18. Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν.Φ. 688.
- 1748 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1748.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18.
- 1756 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Βενετία, Ν. Γλυκός, 1756.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18.
- 1758 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Εις βενετίαν, παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1758.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18. Αντίτυπα: Βενετία Μαρκιανή Βιβλιοθήκη C 074C 155
- 1768 Ερωτόκριτος (...) Εις Βενετίαν, παρά Δημητρίω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, 1768.
Λανθάνουσα Έκδοση. βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νέα στοιχεία για τα ελληνικά έντυπα του 18^{ου} αιώνα: ενδείξεις του βενετικού Αρχιερατικού υλικού», Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 22 (1984), σ. 244. Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18.
- 1772 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Εις Βενετίαν, παρά Δημητρίω τω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, 1772.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18.
- 1777 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1777.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 18. Αντίτυπα: Αθήνα ΕΒΕ Ν. Φ. 688 Μ, Άμστερνταμ, Universiteitsbibliotheek OTM: OK 61-672.
- 1778 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1778.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19.
- 1778 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Εις Βενετίαν, παρά Δημητρίω τω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, 1778.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19. Αντίτυπα: Σόφια, Narodna Biblioteka Kyril I Methodij R 778.4.
- 1789 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Νικολάω

- Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1789.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19. Αντίτυπα: Λονδίνο Βρετανική Βιβλιοθήκη 868. c. 11.
- 1797 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1797.
Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19. Αντίτυπα: Αθήνα, Συλλογή Κωνσταντίνου Στάικου.
- 1802 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1802.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19.
- 1803 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1803.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19.
- 1804 Ποίημα ερωτικόν (...) Ερωτόκριτος (...) Ενετίησιν, παρά
Πάνω τω Θεοδοσίου εξ Ιωαννίνων, 1804.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 19-20.
- 1805 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1805.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 20.
- 1813 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1813.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 20.
- 1817 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1817.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 20.
- 1819 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, παρά Νικολάω
Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1819.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 20.
- 1832 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, παρά Νικολάω

- Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1832.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 20.
- 1835 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής
Τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεώλα, 1835.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 20.
- 1840 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής
Τυπογραφίας του Φοίνικος, 1840.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 20-21.
- 1847 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής
Τυπογραφίας του Φοίνικος, 1847.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1847 ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ | ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡΑ |
ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΣΙΤΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ ΝΗΣΩ |
ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ | Διορθωθέν κάλλιστα | υπό | ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ
ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ | και εκδοθέν νυν | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝ
ΒΕΝΕΤΙΑ. | Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας | ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΛΥΚΗ |
1847.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 21.
- 1851 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής
Τυπογραφίας του Αγίου Γεωργίου, 1851.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 21.
- 1856 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής
Τυπογραφίας του Αγίου Γεωργίου, 1856.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 21.
- 1859 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής
Τυπογραφίας του Φοίνικος, 1859.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 21.
- 1860 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ του Ελληνικού
Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου, 1860.

Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 21.

- 1862 ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ | ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡΑ | ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΣΙΤΙΑΣ ΧΩΡΑΣ, ΕΝ ΤΗ | ΝΗΣΩ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. | ΕΚΔΟΣΙΣ ΝΕΑ | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ. | ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΗ. ΤΥΠΟΓΡ. ΤΟΥ ΦΟΙΝΙΚΟΣ | 1862.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 21-22.
- 1865 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ της Ελληνικής Τυπογρ. του Φοίνικος, 1865.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 22.
- 1865 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου, 1865.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 22.
- 1871 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου, 1871.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 22.
- 1873 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΕΤΑΡΤΗ. Βενετία, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου ο Φοίνιξ, 1873.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 22.
- 1875 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). ΕΚΔΟΣΙΣ ΠΕΜΠΤΗ. Βενετία, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου ο Φοίνιξ, 1875.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 22.
- 1876 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Βενετία, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου, 1876.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 22.
- 1879 ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ | ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡΑ | ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΣΙΤΙΑΣ ΧΩΡΑΣ ΕΝ ΤΗ | ΝΗΣΩ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. | ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ. | ΜΕΤΑ ΕΝΝΕΑ ΩΡΑΙΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ

- | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΒΕΝΕΤΙΑ. | Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου,
| 1879.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 22-23.
- 1881 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...) Έκδοσις Τρίτη. (...) Βενετία, εκ
του Ελληνικού Τυπογραφείου, 1881.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1881 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...) Έκδοσις Έκτη. (...) Βενετία, εκ
του Ελληνικού Τυπογραφ. Ο Φοίνιξ, 1881.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα
- 1884 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...) Εκδίδεται υπό Ανέστη
Κωνσταντινίδου (...) Εν Αθήναις Βιβλιοπωλείον και Τυπογραφείον
«Ο Κοραΐς». Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1884.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος.
- 1885 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...) Εκδίδεται υπό Ιωάννου
Κωστόπουλου, Εν Αθήναις 1885.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος.
- 1889 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...) Αθήνα, Εκδ. Ν. Μιχαλόπουλος,
1889.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1889 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...) Βενετία, Τυπ. Φοίνικος, 1889.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1890 ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ | ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡΑ |
ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΣΙΤΙΑΣ ΧΩΡΑΣ ΕΝ ΤΗΙ ΝΗΣΩΙ ΤΗΣ
ΚΡΗΤΗΣ. | ΕΠΙΜΕΛΩΣ ΔΙΟΡΘΩΘΕΙΣ | ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΙΝ ΤΗΣ
ΒΕΝΕΤΙΑΣ | (Μετά πολλών εικόνων). | Τερπνόν ανάγνωσμα δια τον
Λαόν. | ΕΚΔΟΤΗΣ | ΑΝΕΣΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ | [τυπογραφικό
κόσμημα] | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ | ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ | ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ | 1890.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 23.
- 1894 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...). Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου
των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1894.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης,
Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου, σ. 23.

- 1894 ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ | ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡΑ | ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΣΙΤΙΑΣ ΧΩΡΑΣ ΕΝ ΤΗΙ ΝΗΣΩΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. | ΕΠΙΜΕΛΩΣ ΔΙΟΡΘΩΘΕΙΣ | ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΙΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ | (Μετά πολλών εικόνων). | Τερπνόν ανάγνωσμα δια τον Λαόν. | ΕΚΔΟΤΗΣ | ΑΝΕΣΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ | ΕΚΔΟΤΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ | Οδός Πραξιτέλους αρ. 56, | 1894.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 23.
- 1898 ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ | ΠΟΙΗΜΑ ΕΡΩΤΙΚΟΝ | ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡΑ | ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΣΙΤΙΑΣ ΧΩΡΑΣ ΕΝ ΤΗΙ ΝΗΣΩΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. | ΕΠΙΜΕΛΩΣ ΔΙΟΡΘΩΘΕΙΣ | ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΙΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ | (Μετά πολλών εικόνων). | Τερπνόν ανάγνωσμα δια τον Λαόν. | ΕΚΔΟΤΗΣ | ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ | [τυπογραφικό κόσμημα] | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ | ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ | ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ | 42 Οδός Πραξιτέλους 42, | 1898.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 23-24
- 1899 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...), Εν Αθήναις. Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Νικαλαΐδου. 1898.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1900 Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν (...), Εκδότης Αντ. Στ. Γεωργίου (...) Εν Αθήναις (...) 1900.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα, Κακλαμάνης, *Βιβλιογραφία Ερωτόκριτου*, σ. 23-24.

Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

- 1696 Η Θυσία του Αβραάμ Βενετία, Νικόλαος Σάρως, 1696. Λανθάνει.
Σύμφωνα με την τούρκικη μτφρ.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36
Παπαδόπουλος, σ. 425.
- 1713 Η ΘΥΣΙΑ | ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ | ΙΣΤΟΡΙΑ ΨΥΧΩΦΕΛΕΣΤΑΤΗ | Ευγαλμένη από την Αγίαν Γραφήν, | Συνθεμένη παλαιά δια Στίχων | απλών, | Και τώρα πάλιν εις χάριν των Ευσεβών | Και φιλαρέτων με πολλήν επιμέλειαν διορθω- | μένη, και μετατυπωμένη | Εις την Βενετίαν, αψιγ'. | Παρά Νικολάω τω Σάρω. | 1713. | Εις την

τυπογραφίαν Αντωνίου του Βόρτολι.

Legrand, B. H. VIII, T. A', σ. 107-108, W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 425.

- 1745 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Ενετήσι, παρά Αντ. τω Βόρτολι, 1745. Λανθάνει.
Legrand, B. H. VIII, T. A', σ. 336, όπου αντλεί την πληροφορία από: Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Κατάλογος*, Μέρος Β', Αθήνα 1857, σ. 51. W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 425.
- 1754 (;) Η Θυσία του Αβραάμ (...) 1754.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 425.
- 1755 (;) Η Θυσία του Αβραάμ (...) 1755.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 425.
- 1756 Η Θυσία του Αβραάμ. Βενετία, Νικόλαος Γλυκύς, 1756. Λανθάνει.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 425.
- 1760 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Ενετήσιν, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1760.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 425-426.
- 1766 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Ενετήσιν, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, 1766. Λανθάνει.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 426.
- 1771 Η Θυσία του Αβραάμ (...) 1771.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 426.
- 1777 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελεστάτη (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. 1777. Παρά Δημητρίω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων (...).
Legrand, B. H. VIII, T. B', σ. 239. W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 426. Αντίτυπα: Βενετία Μαρκιανή Βιβλιοθήκη 3086. AN. 5.
- 1782 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Ενετήσιν, παρά Νικολάω Γλυκεί (...), 1782.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 426. Αντίτυπα: Αθήνα Γεννάδειος Βιβλιοθήκη MGL. 73. 15.
- 1791 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Ενετήσιν, παρά Δημητρίω Θεοδοσίου (...), 1791.

- W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 426.
- 1795 Η ΘΥΣΙΑ του Αβραάμ (...) Ενετίησιν, παρά Πάνω Θεοδοσίου (...) 1795. Λανθάνει.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 36. Παπαδόπουλος, σ. 426.
- 1796 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Ενετίησιν, παρά Νικολάω Γλυκεί (...), 1796.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 37. Παπαδόπουλος, σ. 426.
Αντίτυπα: Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη MGL. 73.16.
- 1798 (;) Η Θυσία του Αβραάμ (...) Βενετία, 1798.
W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 37. Παπαδόπουλος, σ. 426.
- 1803 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Ενετίησιν, αγωγ'. 1803. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1809 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Ενετίησιν, αωθ'. 1809. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. Λανθάνει.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος.
- 1812 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1812.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1815 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1815.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1816 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1816.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1817 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1817.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1832 Η Θυσία του Αβραάμ. Ιστορία Ψυχωφελέστατη (...) Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1832.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1836 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερών Συλληχθέν εκ της Παλιάς αγίας

- Γραφής, και συντεθέν δια στίχων απλών. Μετατυπωθέν δε και ήδη με την αναγκαίαν επιμέλειαν. Εν Βενετία. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεώλα. 1386 [sic].
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα. Βλ. και W.F. Bakker, «Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ», σ. 64-67, όπου αποδεικνύει πως η παρούσα έκδοση στηρίζεται σε αυτή του Γλυκή του 1832.
- 1842 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ της Ελληνική Τυπογραφίας του Φοίνικος. 1842.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1848 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ της Ελληνική Τυπογραφίας του Φοίνικος. 1848.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1850 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ της Ελληνική Τυπογραφίας του Αγίου Γεωργίου. 1850.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1855 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν. Εν Βενετία. Εκ του Ελλ. Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου. 1855. Λανθάνει.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος.
- 1856 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου. 1856.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1856 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ της Ελληνική Τυπογραφίας του Φοίνικος. 1856.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1860 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ της Ελληνική Τυπογραφίας του Φοίνικος. 1848.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1863 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν. Εν Βενετία. 1863
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος.
- 1863 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν. Συλλεχθέν εκ της Παλαιάς Αγίας Γραφής, και συντεθέν δια στίχων απλών. Μετατυπωθέν δε και νΑν με την ανήκουσαν επιμέλειαν. Εν Ερμουπόλει. Εκ της Τυπογραφίας Γρηγορίου Κανέλου. 1863.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος.

- 1864 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου.1864. Δαπάνη του ίδιου Τυπογραφείου.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1865 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Ερμουπόλει. Εκ της Τυπογραφίας Γρηγορίου Κανέλου. 1863.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1865 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον Ο Παρνασσός του εκδότη Σεργίου Χ. Ραφτάνη. 1865.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1866 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου.1866.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1870 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου Ο Φοίνιξ. 1870.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1870 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Πάτραις, . Τύποις Α. Σ. Αγαπητού. 1870.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1873 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Αγίου Γεωργίου.1873.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1874 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου Ο Φοίνιξ. 1874.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1880 Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, T. I, Παρίσι 1880, 226-268.
- 1881 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Βενετία. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου Ο Φοίνιξ. 1881.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1882 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Αθήναις. Παρά τω Εκδότη Ανέστη Κωνσταντινίδη. Βιβλιοπωλείον «Ο Κοραής». 1882.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.

- 1887 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εκδίδεται υπό Ανέστη Κωνσταντινίδου. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου. 1887.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1889 Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) υπό «Κάδμου». Εν Πάτραις, Εκδοτικόν Κατάστημα «Ο Κάδμος» (...) Β. Σεκόπουλος ιδρύσατο 1869. Ανδρ. Β. Πάσχας διεδέξατο 1882. 1889.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- 1890 Η Θυσία του Αβραάμ (...) Εκδοτικού Οίκου Γ. Φέξη. Αθήναι 1890.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- X.X. Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εκδίδεται υπό Ανέστη Κωνσταντινίδου. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.
- X.X. Η Θυσία του Αβραάμ. Δράμα Ιερόν (...) Εν Αθήναις Εκδότης Αντώνιος Στ. Γεωργίου. Βιβλιοπωλείον ο «Φοίνιξ».
Ηλιού-Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος, όπου και τα αντίτυπα.

Αριθμός Εκδόσεων των Έργων

Τίτλοι	1509-1750	1751-1800	1801-1833	1834-1900
Απόκοπος	10	-	-	2
Ερωφίλη	6	1	2	2
Βοσκοπούλα	4	7	6	11
Θυσία του Αβραάμ	3	12	7	24
Ερωτόκριτος	3	9	8	28

Παράρτημα II. Τυπογραφικοί και Βιβλιοπωλικοί Κατάλογοι

- 1645 Βιβλιαρίδιον πρόχειρον τοις πάσι περιέχων τους αριθμούς Γραικούς τε, και Ιταλικούς (...) Ενετήσιν, παρά Ιωάννου Αντωνίου του Ιουλιανού. αχμέ´
Legrand, B.H., VII, T. Β´, σ. 25-27.
- ⇒ Ερωφίλη
- 1713 Κατάλογος Γλυκή 1713.
Ευτυχία Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18^{ου} αιώνα», Ο Εραμιστής 14 (1977), σ. 30-34.
- ⇒ Εροφίλι 20 σολδία
- 1720 Κατάλογος των βιβλίων του κυρίου Νικολάου Σάρου. Τα οποία κρατεί εις το σπήτι του Αντώνιος ο Βόρτολις ο τυπογράφος, οπού κατοικά σιμά εις τον Άγιον Γεώργιον των Ρωμίων, εις τα φονταμέντα του Σαν Λωρέντζου, εις Βενετίαν. αψκ´. 1720.
Ηλιού, *Προσθήκες*, σ. 143-155.
- ⇒ Βοσκοπούλα, ήγουν ρημάδα της Βοσκοπούλας
⇒ Ερωτόκριτος ήγουν ποίημα ερωτικόν, λεγόμενον Ερωτόκριτος
⇒ Ερωφίλη, ήγουν Η Τραγωδία της Ερωφίλης
⇒ Θυσία του Αβραάμ, ήγουν Ρημάδα εις την Θυσίαν του Πατριάρχου Αβραάμ.
- 1752 Κατάλογος Αντωνίου Βόρτολι ως τελευταία σελίδα στο, *Αισώπων Μύθοι* παρά του Ιεροδιδάσκ. Ιωάννου Πατούσα (...) Ενετήσι, 1752.
Legrand, B.H., VIII, T. A., σ. 403.
- ⇒ Απόκοπος
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
⇒ Ερωτόκριτος

Από εδώ να ευχαριστήσω την Αναστασία Μυλωνοπούλου, την Πόπη Πολέμη και την Ειρήνη Ριζάκη για την ευγενική φιλοξενία τους και την παραχώρηση του υλικού στο Μουσείο Μπενάκη. Να σημειώσω πως ελέγχθηκαν φωτοτυπίες καταλόγων που είχε συγκεντρώσει ο Φίλιππος Ηλιού μέσα στα χρόνια και οι λιγοστοί κατάλογοι που βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Οι υπόλοιποι κατάλογοι βρίσκονται διασκορπισμένοι σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες της Ελλάδος και σε ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες και ιδρύματα. Για τίτλους καταλόγων βιβλιοπωλών και τυπογράφων στον 19^ο αιώνα βλ. συνολικά http://www.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp. Βλ. επίσης Μαρία Μαθιουδάκη, *Οι Τιμοκατάλογοι των Ελληνικών Βιβλιοπωλείων: Μαρτυρίες για την Ιστορία των Ελληνικών Αναγνωσμάτων στο Δεύτερο Μισό του 19^{ου} Αιώνα*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2001.

- ⇒ Ερωφίλη
- ⇒ Θυσία του Αβραάμ

1755 Κατάλογος Αντωνίου Βόρτολι ως τελευταία σελίδα στο Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ Η ΕΥΜΟΡΦΗ (...) ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1755.¹
Legrand, Β. Η., ΧVΙΙΙ, Τ. Α΄, σ. 433

- ⇒ Απόκοπος
- ⇒ Ερωτόκριτος
- ⇒ Ερωφίλη
- ⇒ Θυσία του Αβραάμ

1766 Κατάλογος Αντωνίου Βόρτολι ως τελευταία σελίδα στο *Αισώπου Μύθοι* παρά του Ιεροδιδάσκαλου Ιωάννου Πατούσα (...) Ενετίησι, 1766.
Legrand, Β.Η., VΙΙΙ, Τ. Β., σ. 39-40.

- ⇒ Απόκοπος
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
- ⇒ Ερωτόκριτος
- ⇒ Ερωφίλη
- ⇒ Θυσία του Αβραάμ

1802 Κατάλογος των βιβλίων ελληνικών τε και κοινών της τυπογραφίας του Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, Ενετίησι αωβ΄. 1802, Φεβ. 15.
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιογραφικά Α΄», *Μνήμων* 8 (1980-1982), σ. 349-354.

- ⇒ Βοσκοπούλα η Εύμορφη
- ⇒ Ερωτόκριτος νεωστί τυπωθείς
- ⇒ Ερωφίλη
- ⇒ Η Θυσία του Αβραάμ

1805 Κατάλογος των βιβλίων της τυπογραφίας Νικολάου Γλυκύ του εξ Ιωαννίνων, Βενετία 1805.

- ⇒ Απόκοπος Ωφέλιμος
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
- ⇒ Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν

¹ Ο Legrand δεν θησαυρίζει τον πρόλογο του καταλόγου. Για τον πρόλογο βλ. αντίτυπο *Βοσκοπούλας* (1755) ΕΒΕ, αρ. Ν.Φ.*-521-.

- 1812 Κατάλογος των κοινών βιβλίων της τυπογραφίας Νικολάου Γλυκή του εξ Ιωαννίνων. Εν Βενετία 1812.
Κ. Δ. Μέρτζιος, «Κατάλογος των κοινών βιβλίων της τυπογραφίας Νικολάου Γλυκή του εξ Ιωαννίνων. Εν Βενετία 1812», *Ηπειρώτικα Χρονικά* 10 (1935), σ. 158-175.
- ⇒ Αβραάμ Θυσία δια στίχων απλών 10 σολδία
 - ⇒ Απόκοπος ωφέλιμος 10 σολδία
 - ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη 5 Σολδία
 - ⇒ Ερωτόκριτος ποίημα ερωτικόν 4 Λίτρες
- 1812 Κατάλογος των βιβλίων της τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων. Εν Βενετία 1812.
Γ. Σ. Πλουμίδης (επιμ.), *Πρόλογοι και Κατάλογοι Τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Αθήνα 1978, σ. 40-54.
- ⇒ Αβραάμ Θυσία, δια στίχων απλών 10 σολδία
 - ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη 5 σολδία
 - ⇒ Ερωφίλη τραγωδία δια στίχων 1. 10
 - ⇒ Ερωτόκριτος 4. 10
- 1815 Είδησις. Μαΐου πρώτη 1815. Βενετία, Πάνος Θεοδοσίου, 1815.
Γ. Σ. Πλουμίδης (επιμ.), *Πρόλογοι και Κατάλογοι*, ό.π., σ. 59-62.
- ⇒ Αβραάμ Θυσία δια στίχων απλών, νέα έκδοσις¹ 12 σολδία
- 1818 Κατάλογος των κοινών βιβλίων της τυπογραφίας Νικολάου Γλυκή του εξ Ιωαννίνων, ος πρόσκειται εν τω τέλει και εις τουρκικήν διάλεκτον, Εν Βενετία 1812.
Γ. Γ. Αλυσανδράτος, «Ερανίσματα για τον Απόκοπο του Μπεργαδή», *Ελληνικά* 20 (1967), σ. 436.
- ⇒ Απόκοπος ωφέλιμος 10 σολδία
- 1821 Κατάλογος των Κοινών Βιβλίων της Τυπογραφίας Νικολάου Γλυκού του εξ Ιωαννίνων (...) Εν Βενετία 1821.
- ⇒ Αβραάμ Θυσία
 - ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
 - ⇒ Απόκοπος ωφέλιμος
 - ⇒ Ερωφίλη
 - ⇒ Ερωτόκριτος. Νέα Έκδοσις

¹ Έκδοση Γλυκή 1815

- 1839 Κατάλογος του βιβλιοπωλείου Κωνσταντίνου Γκαρπολά.
Βιβλιοπωλείον, Τυπογραφείον, Χυτήριον και Βιβλιοδετεείον. Αθήναι,
οδός Καμουκαρέα, αριθμ. 36. Μάιος, 1839.
Γ. Γ. Αλισανδράτος, «Ερανίσματα για τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή», ό.π., σ. 436.
- ⇒ Απόκοποι ωφέλιμοι Τομ. 1, δρχ. 10.
- 1844 Κατάλογος των εκκλησιαστικών, ιστορικών, και διδακτικών βιβλίων
των εις μεγάλης ποσότητας ευρισκομένων, εν τη ελληνική
τυπογραφία του ΦΟΙΝΙΚΟΣ, Βενετία 1844.
- ⇒ Αβραάμ θυσία, δια στίχων απλών...
⇒ Απόκοπος ωφέλιμος...
⇒ Βοσκοπούλα η ευμορφη...
⇒ Ερωτόκριτος...
⇒ Ερωφίλη, τραγωδία, ποίημα ωραίων
- 1855 Κατάλογος των εις το βιβλιοπωλείον του Σοφοκλέους Σοφή [Σόφη;]
ευρισκομένων προς πώλησιν βιβλίων, Εν Ναυπλίω 1855.
Γ. Γ. Αλισανδράτος, «Ερανίσματα για τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή», ό.π., σ. 436.
- ⇒ Απόκοπος ωφέλιμος πολλά δια τους κοπιασμένους
- 1861 Κατάλογος των βιβλίων των παρά τω ελληνικώ τυπογραφίω του Αγίου
Γεωργίου ευρισκομένων. Εν Βενετία 1861.
Γ. Σ. Πλουμίδης (επιμ.), *Πρόλογοι και Κατάλογοι*, ό.π. σ. 97-137
- ⇒ Αβραάμ θυσία, δια στίχων απλών
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
⇒ Ερωτόκριτος ποίημα ηρωϊκόν
⇒ Απόκοπος (κάτω από την ταμπέλα «Σπάνια Βιβλία»)
- 1864 Βιβλιοπωλείον Φώτιος ο Κωνσταντινουπόλεως, Νικολάου Β. ΝΑΚΗ.
Κατάλογος των ευρισκομένων βιβλίων ελληνικών ήτοι,
εκκλησιαστικών, φιλολογικών, νομικών, ιατρικών, ψυχαγωγικών,
μυθιστορικών κλπ, Εν Αθήναι 1864 (Μάιος).
- ⇒ Αβραάμ θυσία, δράμα ιερόν. Βενετία 1863
⇒ Ερωτόκριτος ποίημα ιστορικόν. Βενετία 1862.
- 1864 Κατάλογος Βιβλίων. 1864. [Χφ. Σημ. Ηλιού: Σμύρνη, Τυπ. Π.
Μαρκόπουλου].

- ⇒ Ερωτόκριτος Νέος
⇒ Ερωτόκριτος Αρχαίος
- 1864 Κατάλογος των εν τω βιβλιοπωλείω Κ. Τεφαρίκη, προς πώλησιν ευρισκομένων βιβλίων, Αθήνησιν, Ιανουάριος 1864.
- ⇒ Δριμυτινού (Νικολάου) Η εύμορφη Βοσκοπούλα, εις 16ον Βενετία 1860
⇒ Κορνάρου (Βικεντίου) Ερωτόκριτος, Βενετία 1862
⇒ Αβραάμ Θυσία, δράμαν ιερόν, Βενετία 1860
- χ.χ.¹ Κατάλογος των βιβλίων του παρά τω ελληνικώ τυπογραφείω του Αγίου Γεωργίου πωλουμένων. Εν Βενετία.
- ⇒ Αβραάμ Θυσία (Χφ. Σημ. Ηλιού: 1864)
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη (Χφ. Σημ. Ηλιού: 1850)
⇒ Ερωτόκριτος, ποίημα ηρωϊκόν
- 1868 Κατάλογος Βιβλίων πωλουμένων παρά Θ. Νικολαΐδη Φιλαδέλφει, Δελτίον Πρώτον, Εν Αθήναις 1868.
- ⇒ Απόκοπος, Βενετία 1667 (Κάτω από την ταμπέλα «Σπάνια και Δυσεύρετα Βιβλία»)
- 1882 Βιβλιοπωλείον Ο Κοραΐς, Ανέστη Κωνσταντινίδου, Τιμολόγιον των παρ' αυτού εκδοθέντων και ευρισκομένων εις μέγα ποσόν. Αθήνα, Κατά Μήνα Αύγουστον 1882.
- [Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλία Διαφόρου Ύλης»:
⇒ Η Θυσία του Αβραάμ
⇒ Ερωτόκριτος Χρυσοδεμένος μετά 9 ωραίων εικονων
- 1883 Τιμοκατάλογος των υπό Σεργίου Χ. Ραφτάνη εκδοθέντων βιβλίων εν τε Ζακύνθω και Αθήναις και τινών παρ' άλλων εκδοθέντων και προς πώλησιν ευρισκομένων παρ' αυτώ. Αθήνα 1883.
- [Κάτω από την ταμπέλα] «Ιερά»:
⇒ Η Θυσία του Αβραάμ, 1865.

¹ Εάν λάβουμε υπόψη τη χειρόγραφη σημείωση του Ηλιού σχετικά με την έκδοση της *Θυσίας* (1864), τότε ο κατάλογος τοποθετείται χρονικά στο 1864 ή αργότερα.

1884 Βιβλιοπωλείον Δ. Βρετόπουλου εν Σμύρνη, Τιμολόγιον των εν αυτώ ευρισκομένων βιβλίων, Σμύρνη 1884.

[Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλία Διαφόρου Ύλης»:

- ⇒ Ερωτόκριτος άδετος, δεμένος
- ⇒ άδετος Φωτεινού εις 2 τόμους
- ⇒ Η Θυσία του Αβραάμ
- ⇒ Η εύμορφη βοσκοπούλα

1885 Κατάλογος Βιβλίων εκκλησιαστικών και άλλων εκδοθέντων παρά τω ελληνικώ τυπογραφείω Ο ΦΟΙΝΙΞ, Βενετία 1885.

- ⇒ Αβραάμ θυσία δια στίχων
- ⇒ Γύπαρις (έκδ. Σάθα)
- ⇒ Ερωφίλη (έκδ. Σάθα)
- ⇒ Ερωτόκριτος, Ποίημα Ηρωϊκόν με Εικονογρ.
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη

1885 Τιμοκατάλογος των εις τα καταστήματα Ανδρέου Κορομηλά και Κοραή Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1885

[Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλιοθήκη του Λαού»:

- ⇒ Ερωτόκριτος χρυσοδεμένος μετά 9 ωραίων εικόνων και άδετος
- ⇒ Η Θυσία του Αβραάμ

1886 Καταστήματα Ανέστη Κωνσταντινίδου εν Αθήναις, Τιμοκατάλογος, Αθήνα 1886.

[Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλιοθήκη του Λαού»:

- ⇒ Ερωτόκριτος, 1884, χρυσόδετος
- ⇒ Η Θυσία του Αβραάμ, 1882

1886 Βιβλιοπωλείον και Χαρτοπωλείον Δ. Ι. Βρετόπουλου εν Χίω, Τιμολόγιον, Χίος Σεπτέμβριος 1886.

[Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλία Εκκλησιαστικά Διάφορα. Εκδόσεις Βενετίας»:

- ⇒ Αβραάμ Θυσία δια στίχων
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
- ⇒ Ερωτόκριτος, ποίημα Ηρωϊκόν

1886 Βιβλιοπωλείον Λ. Ι. Στυλιανόπουλου, Τιμολόγιον, Σμύρνη 1886.

- [Κάτω από τον τίτλο] «Βιβλία Διαφόρου Ύλης»:
⇒ Ερωτόκριτος
⇒ Θυσία Αβραάμ
- 1886 Κατάλογος του Βιβλιοπωλείου Γ. Ι. Σεϊτανίδου, Κωνσταντινούπολη Ιούνιος 1886.
- [Κάτω από την ταμπέλα] «Εκκλησιαστικά, Ιστορικά και Διδακτικά εκδιδόμενα εν Βενετία»:
⇒ Ερωτόκριτος με εικονογραφίας
⇒ Ερωφίλη (έκδ. Σάθα)
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφος
⇒ Γύπαρις (έκδ. Σάθα)
⇒ Αβραάμ θυσία
- 1887 Καταστήματα Ανέστη Κωνσταντινίδου εν Αθήναις, Τιμοκατάλογος, Αθήνα 1887.
- [Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλιοθήκη του Λαού»:
⇒ Ερωτόκριτος, 1884, χρυσόδετος.
⇒ Η Θυσία του Αβραάμ, 1882.
- 1889 Κατάλογος Βιβλίων εκκλησιαστικών και άλλων εκδοθέντων παρά τω ελληνικώ τυπογραφείω Ο ΦΟΙΝΙΞ, Βενετία.
- ⇒ Αβραάμ θυσία δια στίχων
⇒ Γύπαρις (έκδ. Σάθα)
⇒ Ερωφίλη (έκδ. Σάθα)
⇒ Ερωτόκριτος, Ποίημα Ηρωϊκόν με Εικονογρ.
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη
- 1892-1893 Τιμοκατάλογος, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1892-1893.
- [Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλιοθήκη του Λαού»:
⇒ Ερωτόκριτος χρυσόδετος μετά εννέα ωραίων εικόνων
⇒ Η Θυσία του Αβραάμ [και κάτω από την ταμπέλα «Δράματα, Τραγωδίαι και Κωμωδίαι»]
- 1893 Ιούλιος του 1893 Κατάλογος Βιβλιοπωλείου των αδελφών Δεπάστα, εν Γαλατά της Κων/πόλεως.

- [Κάτω από την ταμπέλα] «Βιβλία προς χρήσιν του Λαού»:
⇒ Η Θυσία του Αβραάμ 0.30 Γρόσια
⇒ Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν 3.20 Γρόσια
- 1893 Βιβλιοπωλείον Ν. Μιχαλόπουλου, Τιμοκατάλογος, Αθήνα 1893.

Κάτω από τον τίτλο: «Βιβλία του Λαού»
⇒ Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν, νέα έκδοσις έχουσα εννέα ωραίας εικόνας.
- 1894 Αδελφοί Σ. Νόταρη, [Κατάλογος βιβλίων που πωλούνται στο βιβλιοπωλείο της Κων/πολης.

⇒ Ερωτόκριτος
⇒ Ερωφίλη (έκδ. 1772)
- 1895 Τιμοκατάλογος του Βιβλιοπωλείου Αριστείδου Ε. Βλαστού, Κωνσταντινούπολη.

Κάτω από την ταμπέλα «Βιβλία του Λαού»:
⇒ Ερωτόκριτος Κρητικός
⇒ Νέος Ερωτόκριτος ελληνικός
Κάτω από την ταμπέλα «Δράματα»:
⇒ Θυσία του Αβραάμ
- 1896 Κατάλογος των εν Κωνσταντινουπόλει Βιβλιοπωλείον Δεπάστα-Σφύρα-Γεράρδου, Κατά Δεκέμβριον 1896.

[Κάτω από την ταμπέλα] «Ποιήματα»
⇒ Ερωτόκριτος μετά εικόνων (έκδ. Βενετίας)
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη (έκδ. Βενετίας)
⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη (έκδ. Legrand)
- 1896 Βιβλιοπωλείον Αδελφών Αθανασιάδου, Αθήνα, Αύγουστος 1896 (ελλιπής φωτοτυπία).

⇒ Ερωτόκριτος, ποίημα ερωτικόν, νέα έκδοσις περιέχουσα εννέα ωραίας εικόνας.
- 1897 Κατάλογος Βιβλίων εκκλησιαστικών και άλλων εκδοθέντων

παρά τω ελληνικώ τυπογραφείω Ο ΦΟΙΝΙΞ, Βενετία.

- ⇒ Αβραάμ θυσία δια στίχων
- ⇒ Γύπαρις (έκδ. Σάθας)
- ⇒ Ερωφίλη (έκδ. Σάθας)
- ⇒ Ερωτόκριτος, Ποίημα Ηρωϊκόν με Εικονογρ.
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη

1897 Κατάλογος των ευρισκομένων βιβλίων εν τη βιβλιοθήκη του ελληνικού σκολείου Φλαγγίνη, Βενετία 1897. (ελλιπής φωτοτυπία).

- ⇒ Ποίημα ερωτικόν λεγόμενον Ερωτόκριτον. Ενετίησιν 1804

1899-1900 Βιβλιοπωλείον Γ. Ι. Σεϊτανίδου Εν Κωνστ/πόλει, Νεός Τιμοκατάλογος. Κατά Αύγουστον 1899-1900.

Κάτω από την ταμπέλα «Βιβλία του Λαού»

- ⇒ Ερωτόκριτος Ελληνικός μετ' εικόνων 2.20 Γρόσια
- ⇒ Ερωτόκριτος Κρητικός μετ' εικόνων 2 Γρόσια
- ⇒ Ερωτόκριτος μετ' εικονογραφίας εκδ. Βενετίας 4.20 Γρόσια

1900 Κατάλογος Βιβλίων εκκλησιαστικών και άλλων εκδοθέντων παρά τω ελληνικώ τυπογραφείω Ο ΦΟΙΝΙΞ, Βενετία.

- ⇒ Αβραάμ θυσία δια στίχων
- ⇒ Ερωφίλη (έκδ. Σάθας)
- ⇒ Ερωτόκριτος, Ποίημα Ηρωϊκόν με Εικονογρ.
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφη

χ.χ. Κατάλογος του Βιβλιοπωλείου των Αδελφών Κ. Σφυρά, Κωνσταντινούπολη.

[Κάτω από την ταμπέλα]: «Εκκλησιαστικά, Ιστορικά και Διδακτικά Βιβλία Εκδιδομένα εν Βενετία».

- ⇒ Αβραάμ θυσία
- ⇒ Βοσκοπούλα η εύμορφος
- ⇒ Ερωτόκριτος με εικονογραφίας
- ⇒ Ερωφίλη (έκδ. Σάθα)

Παράρτημα III
Γραϊκική Γραμματική του Αδ. Κοραή

Σημείωσις περί της κοινής ημών γλώσσης ήτοι ύλη προς συμπλήρωσιν της Γραμματικής ταύτης της κοινής γλώσσης

- **Ρήματα:** είμαι: *πλεονάζει πολλάκις συντασσόμενον έτερω ρήματι δια συνδέσμου του «και». ΠΡΔΓΜ: Ερωτοκρίτου (σ. 59): «αν είναι και γλυτώση» αντί του «αν γλυτώση»*

- **Ρήματα Δευτεροενεργητικά:**
 - ευφορμίζω: εύμορφος γίνομαι Ε. 47*
 - παχύνω: παχύς γίνομαι Ε. 47*
 - καλοκαρδίζω: Ε. 47*
 - λυώνω / φυρώ: Ε. 48*
 - μακρύνω: Ε. 30*
 - εμπερδένω ή εμπερδεύω: Ε. 61*
 - προβάλλω: Ε. 82*

- **Ρήματα Προστακτικά:** *πολλάκις δια του «κάμω» ρήματος: «κάμε να τ' αφήσης» Ε. 16, αντί του «άφες».*

«κάμε να σβήση», σβέσον, Ε. 35.

μεταχειρίζονται τον άοριστον μέσον αντί του ενεργητικού: «λησμόνησαι» Ε. 16 αντί του «λησμόνησον».

λέγουσι όμως «διώξε», «τάξε» Ε. 16 κατά το «έμπεσε» του Ομήρου.

πολλάκις δύο προστακτικές αλλήλοις παρατίθενται άνευ συνδέσμου, ων το δεύτερον αντί υποτακτικού εννοείται: «πιάστ' ξόμπλιασε τη ζωγραφιά, κι απόκει στράφου δέμε» Ε. 55. «πιάσον ίνα εξόμπλιάσεις» και «στράφηθι. ίνα με ίδης» ή αυτό του «πιάσας εξόμπλιασε» και «στραφείς ίδε με».

Με πλάγια στοιχεία σημειώνονται τα σχόλια και οι επεξηγήσεις του Κοραή. Τα παραδείγματα από τον *Ερωτόκριτο* και οι τύποι που αναφέρονται ή εξετάζονται σημειώνονται μέσα σε εισαγωγικά, εκτός από τις στήλες με τις επεξηγήσεις δίπλα. Οι υπογραμμίσεις και οι παρενθέσεις είναι του Κοραή. Η συντομογραφία «Ε», όπου τα παραδείγματα από τον *Ερωτόκριτο*, είναι του Κοραή. Ο αριθμός που ακολουθεί της συντομογραφίας είναι η σελίδα της έκδοσης που χρησιμοποιούσε (1797). Το χειρόγραφο αποτελεί μια εργασία εν προόδω, δεν τηρείται κάποια σειρά ανάμεσα στα φύλλα, καθώς εντοπίζονται και πολλά εμβόλιμα, μεταγενέστερα φύλλα με συμπληρωματικές παρατηρήσεις.

- **Ρήματα Υποτακτικά:** ενίοτε μεταξύ του «αν» και του υποτακτικού μεσολαβή έτερον ρήμα το «είναι» τρίτου προσώπου. «αν ήναι και κάμη», αντί του «αν κάμη»

«Αν είν' και σφάλη» Ε. 12

«Ήντα κι αναδακρύνει» Ε. 295

- **Ρημάτων αύξησις συλλαβική**

«επόμενε» (αντί του απέμενε) Ε. 20

- **Ρημάτων ανωμαλίας**

«αγανακτά, «αναζητά», «ευχαριστά» Ε. 55

«εμαζωχθήκαν» Ε. 22

«άκου», αντί άκουε Ε. 108.

- **Ρημάτων Κατάληξις**

Γηράω, Γερνώ: Ο Ερωτόκριτος όμως σελ. 286 λέγει «γερά», αντί του «γερνά».

- **Ρήματα Παρατατικός**

ωρέγουντο	αντί του ωρέγετο Ε. 19
ευρίσκουντον	αντί του ευρίσκετο Ε. 20 (ειδέ ρ. 19 έχει ευρίσκετο)
εκαψοφλογίζουντο	αντί του εκαψοφλογίζετο Ε. 62
εξενιτεύουντον	αντί του εξενιτεύετο Ε. 62
εθώριε	pro εθώρει Ε. 26
εμίλιε	ωμίλει Ε. 28
εφίλιε	εφίλει Ε. 28
επροπάτειε	επροπάτει Ε. 56
εκοιμούντον	εκοιμάτο Ε. 30
ετυραννούντον	ετυραννείτο Ε. 30

- **Ρημάτων χρόνοι: Παρατατικός ή Αόριστος Δυνητικός**

«Αν ήθελα γνωρίση πως στα πάθη κατακρούω

Από την πρώτην ήφρασα τ' αφτιά να μην του ακούω» E. 36. : Αντί του «ήθελα γνωρίση» λέγε αν είχα γνωρίσει ή αν εγνώριζα, και αντί του ήφρασα λέγε ήθελα φράξη. Μετασχημάτισον[...]:

Αν είχα τι γνωρίσει πως στα πάθη κατακρούω

Ήθελα φράξιν απ' αρχής τ' αυτιά να μην του ακούω

«Και το παιδί μου άνε κανείς μου το θελε σκοτώση

έτοιον καιρόν αντάμειψιν δεν ήθελα του δώσει» E. 109: Το αυτό σφάλμα είς το πρώτον ρήμα.

- Παρατατικού σχηματισμός

εστρέφονταν E 62 (αντί του εστρέφοντο)

εθωρούσαν E 62 (αντί του εθεώρουν)

εφοβούντο E 63 (εφοβείτο)

- Μέλλον

Οι μέλλοντες και οι λοιποί χρόνοι, συνδρομή του θέλω ρήματος σχηματιζόμενοι παραφθορά έτσι του απαραιμιάτου [...] όθεν ευρίσκεται και «γυρέψιν ήθελε» παρά E 65.

Σκεπτέον ει ο δια του «έχω» ρήματος σχηματισμός του μέλλοντος αρμόζει τη αναγκαία ύλη μάλλον ή δια του «θέλω». «Του τόχει να μαθητευθή, ότι καιρός γυρίσει» E 61.

- Παρακείμενος

έχω κοπιασμένα (Παρακείμενος) E 31

έχουν το πομένα *ils l'ont dis* E 106

τα σ' έχω γροικημένα E 108

- Υπερσυντέλικος

την είχασι δοσμένην E 19

είχεν αμοσμένα E 51

- Μετοχαί

Τρομάμενος E 101

κατακαθήμενος *pour κληήρης*

χαιράμενος *pour χαιρόμενος* } E. 68, 69, 93,97

φοβιζόμενος ρουρ φοβιζόμενος

- **Ρημάτων χρόνων σχηματισμοί**

Μερικά των Ληγούντων εις -ζω έχουσι διττόν μέλλοντα [...] Εύρηται όμως και «βοηθήξω» Ε 68, από το «βοηθώ»

- **Ιδιωτισμοί**

«μικροί μεγάλοι» αντί του «πάντες από μικρού έως μεγάλου» Ε 15. ή μάλλον ελλείπει του «και» ούτως ελλείπει το «και» εις το «ημέραν νύκτα» Ε 19 ως και εις το «τούτα κείνα» Ε 19.

- **Περιττούσλλαβα**

η δύναμις της δύναμις Ε 86
η χάρις της χάρις Ε 86

- **Κράσεις και συναλοιφαί**

παντάν: πάντα είναι Ε 25.
μάχω: μα έχω Ε 24.
πούπεψες: που έπεμψας Ε 24
μούρχεται: μου έρχεται Ε 25-26
νάναι: να ήναι ή να είναι Ε 26
οπούκαμεν: οπού έκαμεν Ε 26
τόχουσι: το έχουσι Ε 26
πούχε: που είχε Ε 26
πουν: που είναι Ε 27
ταύρες: τα ήυρες Ε 27
οπούχει: οπού έχει Ε 27
ποιαν: ποια είναι Ε 28
στόστερο: εις το ύστερον Ε 28
τάστερα: τα ύστερα Ε 81
τόπε: το είπε Ε 32
τούδωκεν: του έδωκε Ε 32
σε κινδυνόβαλε: εις κίνδυνον έβαλε Ε 34
πραγμάκανε: πράγμα έκανε Ε 34
τόχεις: το έχεις Ε 46
τζη: της Ε 46-47
κ' επάρμε: και επάρε με Ε 66
τ' αρμηνεύη: τα ερμηνεύη Ε 67

τζι:	<i>εις τους</i> E 67
σα:	<i>σαν</i> E 30
πλειο:	<i>πλείον</i> E 30
καθημερό:	E 31
τη γνώσι:	E 31
τούτο:	<i>τούτον</i> E 31
ήσα:	<i>ήσαν</i> E 31
δε:	<i>δεν</i> E 31
πόθο:	<i>πόθον</i> E 31
έλεγα:	<i>έλεγαν</i> E 32
α:	<i>αν</i> E 41

- **Ονόματα διγενή**

Η νίκη και το νίκος E 39

- **Ονόματα δίκλητα ή ετερόκλιτα**

Η πλάνη και το πλάνος E 36

έχθρα και έχθηρα E 12, 90

μάνη και μάνητα E 27

οργή και όργιτα E 39, 336

αργεία και άργητα E 62

Το «ό,τι» έχει πολλάκις και ανταπόδοσιν πληθυντικήν:

«ό,τι λέγεις τα ακούω» E 58

«ό,τι κι αν εκύπιασα, θωρώ νεκρά επομείναν» E 73

- **Πτώσεις: Αιτιατική αντί ονομαστικής**

«Την δύναμιν τως οι οκτώ γροικούσα πως εχάθη» E 23

- **Στιχουργία**

Αναβιβάζουσιν ή καταβιβάζουσι τον τόνον των λέξεων δια τον ρυθμόν:

«κι όλο τον νου τζη εχάσε» E 52 *αντί του «έχασε»*

«πως για τον πόθον τζη εκεινής» E 68

«περνούν να βλέπουν εις του αλλού...» E 77 *αντί του «άλλου»*

«Η οποία σαν γρα και φρόνιμη...» E 83 *αντί του η «οποία»*

«Μόνο τζ' αγάπης το δενδρό...» E 89 *αντί του «δένδρον»*

- **Συγκοπαί. Αποκοπαί κ.τ.λ.**

Λέσιν και λεν αντί του «λέγουσιν»: «εσένα λέσινε μικρόν, τον Ρήγα λεν μεγάλο» E 11

Λες	(λέγεις) E 81
Ακούσι	<i>αντί του «ακούουσι»</i> E 11
κουκλώνει	<i>αντί του «κουκωλώνει»</i> E 13
θε	θέλει E 26
θες	<i>αντί «θέλεις»</i> E 14
σ'	εις E 26
διγάσαι	<i>διηγάσαι</i> E 26
φλακή	<i>φυλακή, δεσμευτήριον</i> E 17
Παντέρμος	<i>παντέρημος</i> E 30
απτής	<i>από της</i> E 26
ποί	<i>ποιοι</i> E 65
<u>στάκουα</u>	<i>σου τα ήκουα</i> E 36
τάκουσα	<i>τον άκουσα</i> E 38
χίλοι	<i>χίλιοι</i> E 40

- **Μετά Απαρεμφάτου**

Τούτο το τρίτον ανώμαλον και βάρβαρον «πα» συντάσσεται πολλάκις μετά απαρεμφάτου επί παντός προσώπου και αριθμού:
«μην πα κι ανάψης μίαν φωτιάν» E 11. *Ενίοτε χωρίς του «να»:* «μην πα γυρεύγη» E 12.

- **Προθέσεις: Ανά**

Μεταβάλλει το ληκτικόν «α» εις «αι» ως και η κατά «αναβοκαταιβαίνεις» E 12

- **Προθέσεις: Εκ**

«και την χώραν» *pro «εκ την χώραν»* E 67

- **Μετά**

Η «με» σημαίνει πρόοδον: «με μήνες και με χρόνους» E 32

- **Προθέσεων Σύνταξις: εις μετά αιτιατικής**

αντί της «δια»: «να γελάση και να χαρή εις τούτα» E 83

- **Επιρρήματα: Δίχως**

«Δίχως ανθούς, δίχως βλαστούς, δίχως καρπούς και μήλα» E 86

- **Επιρρήματα: Μέσα**

Μέσα (εντός, έσω, ένδον) μετά αιτιατικής μεσολλαβούσης της εις προθ. οίον μέσα εις τον λογισμόν, και εκθλιβοθείης της «ει» διφθόγγου. «μέσα στον λογισμόν» και έτι βαρβαρώτερον «μέσ' στον λογισμόν» E 76

- **Επιρρήματα: Μόνον**

«Μηδ' άλλος τούτα τα γροικά ΜΟΝ' όποιος έγνοιαν έχει» E 76

«...άλλο δένδρον δεν πιάνει, μόνο τζ' αγάπης το δένδρο...» E 69

- **Όσον**

Ενίοτε λείπει το ανταποδοτικόν: «Κιόσο με γνώση πονηριάς να κρυφευθεί γυρέυει / ο πόθος τα φανέρωνε, η αγάπη μαντατεύει» E 76

Τίθεται πολλάκις ελλειπτικώς του ανταποδοτικού Τόσον. «Η Αρετούσα όσον μπορεί, ήπασκε να το χώνη»

- **Επιρρήματα: Πριν και πριχού**

«πριν παρά βουληθώ» E 38

«πριν παρά γεράσει» E 106

- **Επιρρήματα: Ως ή Ωσάν**

«Ωσάν τον πρώτ' έτζι κι αυτός του βασιλειού σιμώνει» E 85. *Λέγε «ωσάν ο πρώτος».*

Λέγεται και σαν βαρβάρως. Σημαίνει ενίοτε το σχεδόν: «Σαν σιγανεύση ο καιρός...» E 95

- **Επίρρημα ώστε**

Αντί του «μέχρι»: «ώστε που νάμαι ζωντανός» E 16

- **Σύνδεσμος αμή**

«εις τα καλά μου μ' εύρηκε να ζήσης θυγατέρα / αμη κακή για λόγου του ήτον
ετούτη η μέρα» E 197. *Τουτέστιν «αν μη ή ει δε μη μ' εύρισκεν εις τα καλά μου»*

- **Σύνδεσμος Αν και**

Αν είναι και αντί του «αν» απλώς E 38, 42.

- **Σύνδεσμος ΚΑΙ**

σημαίνει το «να» ή «ίνα»: «οπούκανε τζι γέροντες κι ελέγα τ' όνομά της» E 32

αντί του «ότι»: «ως είδε κ' επερνούσαν» E 32

«πως ήταν κι αγάπησες» E 42

Ενίοτε όμως δύο προστακτικά τίθενται άνευ συμπλοκής: «Άμε βάλε τα» E 47

«Σφαίνει οπού πη και λογισμοί τ' ανθρώπου δεν γροικούνται» E 69.

Εδώ ο και είναι αυτό ότι:

«Γνωρίζω κι άξιος δεν είμαι» E 77

«Την έκαμνε και έλεγε» E 32

«ως είδεν...τα αίματα και τρέχουν» E 115

Εδώ ο «και» ισοδυναμεί με το «να» ή παρισταίνει την μετοχήν παίζοντος

«την πρώτην οπού τ' άκουσα κ' ήπαιξε το λαγούτο» E 38

Πώς οίει με διατεθείσθαι; Είναι λοιπόν και εδώ αντί του «να»:

«πως θαρρείς και βρίσκομαι» E 59

Ισοδυναμεί με το καίπερ, καίτοι:

«Γνωρίζεις το και συ καλά, κι ας είσαι και γυναίκα» E 38

«κι όλοι τον αγαπήσασι, κι ας δεν τονε γνωρίζουν» E 89

«Καθένας τον εγνώρισε κι ας μην τονε κατέχη» E 92

Πλεονάζει ο και εν τω: «σαν κι άλλο παλικάρι» E 79

*Ο και ελλείπει πολλάκις κομψώς, όταν τα συμπλεκόμενα αντίκεινται αλλήλους
εκ διαμέτρου, ή θεωρούνατι ως ενάντια:*

«ζερβά δεξά» E 67

«μικροί μεγάλοι» E 84, 96

«ημέρα νύκτα» E 19 ή «νύκτα ημέρα» E 81

«τούτα κείνα» E 19

- **Σύνδεσμοι καλά και**

«καλά κ' επόνεσε πολλών, ο στίχος πως αλλάσσει...πουρί το θέλει ο βασιλείος...»

E 118

- **Να**

Έχει σημασίαν και του αν δυνητικού ή του άρα εν ταις ερωτήσεσι μάλιστα:
«Τις να τα πήρεν αποκεί, και τινός να τα πήγεν» E 65: «Τις αν είη ο απενεγκών και προς τινά άρα ταύτα εκόμισε;»

Έπεται πολλάκις τω αν την αυτήν αυτώ σημασίαν φυλάττων.

«Αν έχω την απομονήν, και να μηδέν οκνεύσω» E 95

Ενίοτε το «να» μετά του ρήματος παρίστησι την μετοχήν των παλαιών.

«κλαίσι να σε θωρούσι» E 31. «Κλαίουσι θωρούντες σε»

«Κανένα δεν εμάλωσε, να μη τονε κερδέση»¹

«Να» αντί του «αν»: «να σου τα γροικίσω» E 28

- **Να και**

Αντί του και αν, καν, αγκαλά:

«τα μάτια νάναι κι ανοικτά, την νύκτα δεν θωρούσι» E 40

«Ναν κι από χέρα δυνατή...» E 90

- **Σύνδεσμος πως**

Το «πως» αφηγηματικόν έχει πολλάκις προηγούμενον το ουδέτερον άρθρον.

«ελόγιαζε το πως» E 73

«να δη το πως» E 74

- **Σύνδεσμοι ως και αν**

Ως και αν ισοδυναμεί τω *αγκαλά*, *καίπερ*:

«ως και αν είμαι κοπελιά, γνωρίζω τα κρυφά του» E 34

- **Αντωνυμία: Απατός**

¹ Ο Κοραΐς δεν παραπέμπει σε σελίδα. Πρόκειται για τον στίχο A 1.056, Αλεξίου *Ερωτόκριτος*, σ.51.

Φαίνεται να είναι παραφθορά από του αφ' εαυτού, αφ' αυτού και ιωνικώς απ' αυτού. Βλ. Ε 58¹

- **Απόστροφος**

οπού' ναι αντί του όπου είναι. Γράφεται κακώς οπούναι Ε 13

πούτον αντί του όπου ήτον Ε 15

κ' η σπίθα αντί του και η σπίθα (ο σπινθήρ) Ε 14

κ' ηθέλησα (και ηθέλησα) Ε 14

ν' αρχίσω (να αρχίσω) Ε 14

σ' άλλα (εις άλλα) Ε 14

μούρχεται (μου έρχεται) Ε 14

μ' αμπώθει (με αμπώθει) Ε 14

Οι δε ποιηταί, και όταν η επομένη άρχεται από συμφώνου, την εκθλίβουσι δια το μέτρον: «Κι ο Αφέντης όσον πλειαγαπά τον δούλο, αν είν' και σφάλη» Ε 12

Του δε και οι ποιηταί εκθλίβουσι, πολλάκις το «α» αντί το «ι» ως Κι ο Αφέντης, Κι ο πόθος, Κι ως, Κι αν είν' και Ε 12. Κ' επλήθυνε Ε 14

Το και προ του «α», «ο», «ω» εκθλίβει:

κι αγάλια (και αγάλια) Ε 14

κι ο πόθος (και ο πόθος) Ε 12

κι ωσάν (και ωσάν) Ε 12

Προ δε του «ε», «η», «ι», «υ» εκθλίβει το «-αι» ολόκληρον.

κ' επλήθυνε Ε 14

κ' ηθέλησα Ε 14

[Διάφορα Παραδείγματα]

είν' είναι Ε 24

ζάχαρ' ζάχαρη Ε 24

τζ' ταις Ε 24

τ' άκουε τα άκουε Ε 25

μεσ' στην μέσα στην Ε 25

τζ' έκαμα της έκαμαν Ε 25

τζ' αρέσει της αρέσει Ε 25

¹ Πρόκειται για τον στίχο: «γη δός μου το το θέλημα γη παίρνω το απατός μου», Αλεξίου *Ερωτόκριτος*, στ. Β 954, σ. 133.

μεσ' στο μέσα εις τον Ε 28

Απόστροφος σπανίως δύο συλλαβών: οπείναι (αντί του οποίου είναι) Ε 49

- **Άρθρον Εγκλινόμενο**

Αντί του «τους λέγουσι» πολλοί τως δωρικώς και αντί του των, ενίοτε τως: «...και την ευχήν τως πέρνει / Λέγει τως να μη γνοιάζονται, κι ογλήγορα γιαγέρνει» Ε 67.

- **Έλλειψις Ονοματος**

*Εις τα ξένα (ενν. χωρία): «να πορπατείς στα ξένα» Ε 10
«Από τη πρώτην» Ε 15 (ενν. ώραν) και Ε 36
«την πρώτην» Ε 38 (φοράν)*

- **Έλλειψις Επιρρήματος**

«Τα μάτια έτρεχαν ποταμός» Ε 38 (ως ποταμός)

- **Έλλειψις Συνδέσμου**

«θωρώ, χειρότεροι απομείνουν» Ε 44. Λείπει το ότι

- **Υπερθετικά**

*Πολλάκις επιτείνεται η υπέρθεσις με άλλα επιρρήματα επιτακτικά:
«αγριώτατον» Ε 90
«περίσσα» Ε 95*

**Παράρτημα IV.
Τα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά**

Βραχυγραφίες:

- Βρετός I & II: *Νεοελληνική φιλολογία : ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν [...]*, Τ. I Αθήνα, 1854, Τ. II, Αθήνα 1857.
- Δε Κιγάλλας (1846): Ιωσήφ Δε Κιγάλλας, *Σχεδίασμα Κατόπτρου της Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Ερμούπολη 1846.
- Ζαβίρας (1872): *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνα 1872.
- Ηλιού (1973): Φίλιππος Ηλιού, *Πρόσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία*, Αθήνα 1973.
- Legrand 15^{ος}-18^{ος}: Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique* [...] aux XVe-XVIe, Τ. Α΄- Β΄ Παρίσι 1885. *Bibliographie Hellénique* [...] au dix-septième siècle, Τ. Α΄-Β΄, Παρίσι 1894, Τ. Γ΄, Παρίσι 1895, Τ. Ε΄, Παρίσι 1903. *Bibliographie Hellénique* [...] au dix-huitième siècle, Τ. Α΄, Παρίσι 1918, Τ. Β΄, Παρίσι 1928.
- Παπαδόπουλος Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, Τ. Α΄, Αθήνα 1984.
- Σάθας (1868): *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868.
- ♠ : Αβιβλιογράφητο μέχρι σήμερα
- ☉ : Βιβλιογραφημένο πρώτη φορά μετά το 1968.

I. Βιβλιογράφηση-Ερανίσματα από δημόδη κείμενα

(19 x 12,5)110 φύλλα αριθμημένα τα 108 [=215 σελ.]. t.a.q.: 1819-1820. Εξώφυλλο: *Σύμμικτα Ελλην. Φιλολογ. Γραμματ. κ.λ., Ιστορικά Ελλάδα, Τ. Γ.*

-184 (92v): [Αντιγραφή στίχων]: *Ερωτόκριτος, Δ΄*, στ. 1889-1898 (*Ερωτόκριτος*, Αλεξ.) από έκδ. 1819.

Αρ. 287

(17x12) 142 φύλλα. Η αρίθμηση ξεκινά από το 2r και σταματά στο 140v [259 σελ.]. t.a.q.: 1819-1820

-19-21: [Λίγα λόγια Μαρίνο Τζάνε Μπιουναλή. Βιβλιογράφηση και ανθολόγηση μερικών στίχων από] *Διήγησις δια στίχων του δεινού πολέμου [...]* Ενετίτησιν α.χ.π.α΄[1681] [...] παρά Ανδρέα τω Ιουλιανώ.¹

-26-51: [Αντιγραφή ολόκληρης της *Βοσκοπούλας* από μεταγενέστερη της πρώτης έκδοσης, παρόλο που μνημονεύεται η έκδοση του 1627.² Προσπάθεια εντοπισμού του προτύπου και σύγκριση με το *La ballata della pastorella* του Guido Cavalcanti].

-143-146: [Λεπτομερής βιβλιογραφική περιγραφή από αυτοψία στο *Άνθος Χαρίτων* (1546).³ Περιγράφεται λεπτομερώς το εσώφυλλο με το σήμα του Κουνάδη, η χαλκογραφία, το τυπογραφικό κόσμημα και το σχήμα του βιβλίου (8°). Επισημαίνεται η έλλειψη σελιδαρίθμησης και ο Φιλητάς προβαίνει σε δική του (60 σελίδες). Αντιγράφεται η αρχή του προοιμίου. Αντιγράφεται ενδεικτικά και απόσπασμα από το «Ελάττωμα της Κολακείας». Η περιγραφή τελειώνει με τις εξής παρατηρήσεις]: «είναι και άλλη έκδοσις του Άνθους Χαρίτων [...] χωρίς όμως με την του Τέρατος του Κουνάδου εικόνα. Ενετίτησιν παρά Μάρκω τω Πινέλλω αχγ΄[1603]».⁴ ●

-148-153: *Λόγοι Διδακτικοί Πατρός προς τον υιόν.* [...] en Vinegia per M. Damiano de Santa Maria [...] MDXLIII (1543).⁵ [Εξαντλητική βιβλιογραφική περιγραφή και εξωτερική, εράνισμα πολλών στίχων. Στο τέλος σχολιάζεται]: «εξετάζοντας από του 61 διστίχου μέχρι του 75 ευρίσκουμε ότι ονομάζεται, Μάρκος Δεφαράνας».

¹ Βλ. Ζαβίρας (1872), 418 Legrand 17^{ος}, Τ. Β΄, 391-400, Παπαδόπουλος, αρ. 1456, 109-110.

² Βλ. Μ. Μανούσκακας, «Το δίδυμο πρότυπο της Βοσκοπούλας», *Νέα Εστία* 59 (1956), 263-265. Βλ. και Κ.Θ. Δημαράς, *Φροντίσματα. Μέρος Πρώτο: Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό*, Αθήνα 1962, 29, υποσημ. 2, όπου είχε επισημανθεί πρώτη φορά από τον Αγγέλου σε προσωπική συζήτηση με τον Δημαρά.

³ Παπαδόπουλος, αρ. 412, 34. Στην έκδοση αναφέρεται και ο Βρετός ΙΙ, 29. Βλ. και Legrand 15^{ος}- 16^{ος}, Τ. Α΄, 274-276. Βλ. και Ελένη Κακουλίδη, «Fior di Virtù», *Ελληνικά* τ. 24 (1971), 274-278.

⁴ Παπαδόπουλος, αρ. 415, 34.

⁵ Βλ. Βρετός ΙΙ 27, Legrand 15^{ος}- 16^{ος}, Τ. Α΄, 245-246, Σάθας (1868) 229, Παπαδόπουλος, αρ. 1974, σ. 146. Αντίτυπο στην Bodleian: C 3.4(4) Linc.

-192: «Εκ καταλόγω Ν. Σάρου 1712 παρά Φαβρίκ. Biblioth. antiquary. p. iib».¹ [Αντιγράφονται μερικοί τίτλοι βιβλίων. Σε υποσελίδια σημείωση που αφορά το έργο *Βιέννα ήγουν Ιστορία της Βιέννας δια στίχων* σημειώνει ο Φιλητάς]: «ίσως είναι μετάφραση του ιταλικού ποιήματος Paris e Vienna».

-194-197: Συλλογή λέξεων και συντακτικών φαινομένων από τη *Βοσκοπούλα*. Οι στίχοι που σημειώνονται δίπλα στα λήμματα ανταποκρίνονται σε αυτήν της παραπάνω μεταγραφής.

-211-217: [Αναλυτική περιγραφή του]: *Βιβλίον Ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος, μεταφρασθέν εκ της λατινίδος φωνής εις απλήν φράσιν παρα Ιωάννου Μάκολα του Αθηναίου [...]* ενετήσιν αχπστ' [1686]²

-218-229: Αναλυτική περιγραφή του: *Οδός μαθηματικής ήτοι Σειρά βαθμηδόν προϊούσα περιεκτική [...]* παρά του Αιδεσιμότατου και επιστημ. κυρίου Μεθοδίου Ανθρακίτου εξ Ιωαννίνων εκ της λατινίδος εις την ελληνικήν μετενεχθείσα [...]. Τ. Α', ενετήσιν έτει τω σωτηρίω αψμθ' [1749].³ [Στη σελίδα 228 σημειώνεται]: Τ. Β', ΑΨΝ' [1750].

-234: *Ο Αιρετικός Διδάσκαλος υπό του ορθοδόξου μαθητού ελεγχόμενος [...]* Αμστελαιδάμω παρά Θεοδώρω [...] εν έτι αψστ' [1706], 12^ο⁴

Αρ. 302

(15,5 x 12,5) 44 φύλλα χωρίς αρίθμηση, φ. 36v-39r άγραφα. t.a.q.: 1845

-3r-5r: «Μπεργαή. Στιχουργία κοινώς επιγραφομένη *Απόκοπος*». [Αντιγράφονται οι πρώτοι 89 στίχοι. Η έκδοση δεν αναγράφεται].

Αρ. 310

(17,5 x 12) 188 φύλλα. Η αρίθμηση ξεκινά στο 3r. (372 σελίδες) t.p.q.: 1820

¹ Πρόκειται για το έργο, Jo. Albertus Fabricius, *Bibliographia antiquarian* (1716). Για τον πρώιμο αυτόν τυπογραφικό κατάλογο εξαιρετικής σημασίας βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712)», *Τα Ιστορικά*, 5 (Ιούν. 1986), 211-224.

² Ζαβίρας (1872), 368, Μουστοξύδης (1843), 64, Δε Κιγάλλας (1846), 60, Βρετός II, 39-40, Κατραμής (1880), 227-229, Legrand 17^{ος}, Τ. Β', 391-400.

³ Δε Κιγάλλας (1846), 6, Βρετός II 51-52, Σάθας (1868) 436 και 521, Legrand 18^{ος}, Τ. Α', 368, 370.

⁴ Αντίτυπο εντοπίζεται στη Βιβλιοθήκη Ωνάση σε περιγραφή και σχόλια Γ. Λαδά: 12ο (13 εκ.), σ. [22]+142 (λείπουν οι σ. 143-147+1 χ.α.). Στο παράφυλλο της αρχής βιβλιογραφικές παρατηρήσεις. Στον τίτλο με το χέρι του Γ. Λαδά: «ήτο του Χρ. Φιλητά και όλα τα βιβλία Φιλητά ήσαν σητόβρωτα και ελλιπή». Πρώτη έκδοση του έργου του Προσαλέντη (1679-1728) που γεννήθηκε στην Κέρκυρα και σπούδασε στην Οξφόρδη (1703-1705). Δεύτερη έκδοση στην Αθήνα 1862, με βιογραφία από τον Α. Μουστοξύδη. Αντίτυπο του ίδιου του Φιλητά.

Βλ. http://www.onassislibrary.gr/el/collection-el/topics-el/theology-el/910-el_theo_092

-29: *Γρηγορίου Ιερομονάχου και εξάρχου πατριαρχικού προς τον πανοσιότατον και λογιώτατον εν Πρωτοσυγγέλοις Σωφρόνιον επιστολή περί του Μαρτυρίου Κετάβας [...]* MDCXXXII χωρίς τόπου σημείωσιν . 8^ο Graeco-latine, σελ. 15.¹

-39-40: *Νέα Σύνοψις Διαφόρων Ιστοριών Αρχομένη από κτίσεως κόσμου και λήγουσα έως τη νυν εχρονία [...]* Συναχθείσα από πολλών ιστορικών βιβλίων, και μεταφρασθείσα εις πεζήν φράσιν παρά του ευλαβεστάτου εν Ιερέυσι κυρίου Ματθαίου Κιγάλα του Κυπρίου [...]

Ενετίησιν παρά Αντωνίω τω Ιουλιανώ [...]

αχλζ'. [1637]²

-88: *Εγχειρίδιον Μεθοδικόν ωφέλιμον κατά πολλ' ακαι αναγκάιον [...]* παρά Νικηφόρου Ιερομονάχου του Πασχαλέως παρ' Αντωνίω τω Πινέλλω εν Βενετίαις τω αχκβ' [1622] εις 8^ο μικρό.³

-89: *Ωρολόγιον νεωστί μεν τυπωθεί [...]* παρ' Αντωνίω τω Πινέλλω εις ταις κλειναίς Βενετίαις [...]

επιμελώς δε διορθωθεί παρά Νικηφόρου Ιερομονάχου του Πασχαλέως, αχκγ' [1623].⁴ ●

-89-91: Αναλυτική περιγραφή: *Πορτολάνος ολουνών των Λιμένωντης θαλάσσης και των Νησιών [...]* Βενετίαις παρά Αντωνίω τω Πινέλλω ΑΧΙΗ' [1618].⁵

-138-143: [Αναλυτική περιγραφή και αντιγραφή του «Πρόλογου-Επιστολής»]: *Συνταγματίον, περέχον Κανόνας τε και ευχάς [...]* συντεθείσα παρά του ευλαβεστάτου εν Ιερέυσι του Ματθαίου Τζιγάλα του Κυπρίου [...]

ενετίησιν [...]

αχλα' παρά Ιωάννη Αντωνίω τω Ιουλιανώ [1631]⁶

-145-147: «venetiis in bibliotheca Publica»: [Αναλυτική περιγραφή (τυπογραφικό σήμα, τυπογραφικό κόσμημα)]: *Ωρολόγιον* (1545)⁷ και *Επιστολές Αντωνίου Επάρχου* (MDXLIHII (MDXLIHII = 1544),⁸ [όπου αντιγράφονται ορισμένες επιστολές].

Αρ. 313:

(20,5 x 15) 255 φύλλα. Τα τελευταία 31 φύλλα είναι άγραφα, εκτός του 255r.-v. Σκόρπια φύλλα διαφόρων μεγεθών και περιεχομένου εντοπίζονται μέσα στο τετράδιο. 1859-1863.

¹ Legrand 17^{ος}, Τ. Γ', 86-87. Αντίτυπο στην Bodleian: 8° Z 40(7) Th.Seld.

² Ζαβίρας (1872) 463 και 468, Δε Κιγάλλας (1846) 47, Βρετός I 24, Σάθας (1868) 299, Legrand 17^{ος}, Τ. Α', 355-356.

³ Legrand 17^{ος}, Τ. Α', 156-158. Αντίτυπο στην Bodleian: 8° G 123(2) Th.

⁴ Παπαδόπουλος, αρ. 2819, 209. Βλ. και Ηλιού (1973), 79-80: «Η περιγραφή ανακοινώθηκε στον Pernot από τον Ι. Γεννάδιο». Αντίτυπο στην Bodleian: 8° G 123 Th.

⁵ Legrand 17^{ος}, Τ. Α', 133-134. Αντίτυπο στην Bodleian: 4° X 2(8) Art.Seld

⁶ Legrand 17^{ος}, Τ. Α', 280-284, Παπαδόπουλος, αρ. 3116, 230. Αντίτυπο στην Bodleian: 4° T 10 Th.Seld.

⁷ Βρετός I, 4-5, Legrand, 15^{ος} -16^{ος}, Τ. Α', 271, Παπαδόπουλος, αρ. 2790, 208.

⁸ Βρετός II, 28-29, Σάθας (1868) 163-168, Legrand, 15^{ος} -16^{ος}, Τ. Α', 259-262, Παπαδόπουλος, αρ. 2135, 159.

-φ. 99r.-100r.: «Το μυθιστόρημα Paris et Vienna» [Πηγή *Ερωτόκριτου*].¹

-φ. 100v.: «Θυσία Αβραάμ δια στίχων. Κάπου ενθυμήθη να ανέγνωσα (Joseph Forsyth, remarks on antiquities, arts and Letters, during an excursion in Italy in the years 1802 and 1809 2. edit. London 1806, pag. 54) ότι τούτον ποίημα εφάνη πρώτον εις την Ιταλίαν το 1449 ως αρχή της δραματικής [...] ποιήσεως. Ίσως λοιπόν το ημέτερον είναι ή μετάφρασις ή μίμησις [...] εκείνου istoria d'abraam.»²

Αρ. 346

(20 x 8) 70 φύλλα χωρίς αρίθμηση. Δεν υπάρχει δυνατότητα χρονολόγησης.

-5v-6r: «Βιβλία εις την κοινήν Γλώσσαν παρά Νικολάω Σάρρω». [Αντιγράφεται ξανά από το έργο του Fabricius και ο Φιλητάς εδώ ερανίζει περισσότερα παραδείγματα αλφαβητικά].

Αρ. 347

(18 x 12) 90 φύλλα. Η Αρίθμηση ξεκινά στην 1r. και σταματά στην τελευταία σελίδα εξωφύλλου (=181σελίδες). Καλύπτει την περίοδο: 1820-1824

-57: [Αναλυτική περιγραφή]: *Νέον Ανθολόγιον* [...] ετυπώθη εν Ρώμη αφ'η' 1598 εκ της Βατικανής τυπογραφίας.³

-60: [Αναλυτική περιγραφή και ανθολόγηση μερικών στίχων]: *Απολλώνιος* (αχ^ω = 1600). Ο Φιλητάς σημειώνει: «Ίσως αχά»⁴ Στη συνέχεια σημειώνει: «Α' έκδοσις: in Vinegia per maestro Stephano da Sabio: a instuutia di M. Damian di Santa Maria 1534 [...] Ενετίηση παρά Στεφάνου του Σαβιέως αφλδ' [...] εις την αρχήν είναι *Απολλώνιος* και το σημείον του Κουνάδου».

-61-63:[Αναλυτική περιγραφή και ανθολόγηση μερικών στίχων]: *Ιστορία του Ρε της Σκότζιας με την ρήγισσα της Εγκλιτέρας*, Ενετίησι παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω αφοζ' [1577].⁵

-64: [Αναλυτική περιγραφή και ανθολόγηση της περίληψης («Εξήγησις»)]: *Διήγησις ωραιοτάτη του Ημπερίου*, Ενετίησι, παρά Αντωνίω τω Πινέλω αχ^ω [1600]. Ο Φιλητάς σημειώνει: «Ίσως αχά»⁶

¹ Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τ. 6 (1953), 145-152. Τώρα πια βλ. *Των Φώτων*, Αθήνα ²2000, 329-336.

² Πρόκειται για την *Rappresentazione di Abramo e Isaaco* (1440) του Feo Belcari, που παραστάθηκε στη Φλωρεντία. Βλ. *McGraw-Hill Encyclopedia of World drama*, ²1984, 76.

³ Βλ. Legrand, 15^{ος} -16^{ος}, τ. Β', 127-131. Αντίτυπο στην Bodleian: 8° A 48 Th.Seld.

⁴ Βλ. Πάνος Βασιλείου, «Αποκατάσταση Χρονολογίας στην *Β. Η.* του E. Legrand», *Ο Ερανοστής* τ. 14 (1977), 206-208, όπου ο Legrand υπέπεσε στο ίδιο σφάλμα με τον Φιλητά και πρότεινε ως χρονολογία έκδοσης το 1601 αντί του 1600. Βλ. και Βλ. και Legrand, 17^{ος}, τ. Ε', 2. Αντίτυπο υπάρχει στην Bodleian.

⁵ Βρετός ΙΙ, 21, Σάθας (1868) 138, Legrand, 15^{ος} -16^{ος}, τ. Β', 209. Αντίτυπο υπάρχει στην Bodleian.

⁶ Βλ. Βασιλείου (1977), 206-208. Βλ. και Legrand, 17^{ος}, τ. Ε', 2. Αντίτυπο υπάρχει στην Bodleian.

-65: [Απλή αναφορά]: *Γαδάρου, Λύκου και Αλουπούς διήγησις ωραία*, Ενετίησι, παρά Αντωνίω τω Πινέλω αχ^ω [1600]. Ο Φιλητάς σημειώνει: «ίσως αχβ'».¹

-67-68: [Αναλυτική περιγραφή και ανθολόγηση στίχων]: *Αλέξανδρος ο Μακεδών*, Ενετίησι, παρά Δομενίκω τω Ντεπολωνίω, τύποις τοις του Σπινέλλου [...] αχ' [1600]² ●

-69-70: [Αναφορά και ανθολόγηση στ. 1-28]: *Απόκοπος*, «ετυπώθη εν Βενετίαις, παρά Φραγκίσκω τω Ιουλιανώ, αφ'ε' (1595)».³ ●

-72-80: [Αναλυτική περιγραφή και ανθολόγηση μιας επιστολής του Αρσενίου]: *Parthenii Patriarchae Constantinopolitani Decterum Synodace* [...] Parisiis MDCXLIII [1643].⁴

-90: [Αναφορά]: Ματθαίος Δεβαρής, *Κατάλογος Δειγματικός των εν τοι Ευσταθίου εις την Ομήρου Ιλιάδα* [...] *δια Ματθαίου του Δεβαρή* [...] Romae MDL [1550].⁵

-93: [Αναφορά]: «Doctrina Christiana di Bellarmino», *Διδασκαλία Χριστιανικής της αγίας του Θεού ρωμαϊκής και Καθολικής εκκλησία. ερμηνεμένη εις την κοινήν γλώσσαν των ρωμαίων* [...] Romae [...] 1637.⁶ Ο Φιλητάς σημειώνει: «είναι η αυτή την οποίαν ο Φιλαράς εξέδωκεν εις Παρισίους μετά λατινικής μεταφράσεως το 1633».

-109: [Αναφορά]: *Διήγησις εις τας πράξεις του περιβοήτου στρατηγού των Ρωμαίων, μεγάλου Βελισαρίου*. in Venetia par Francesco Ramprazetto l'anno del signore MDLIII. [1554]⁷ [Σημειώνει ο Φιλητάς]: «στίχοι ομοιοκατάληκτοι ανωνύμου, αλλ' ως φαίνεται από το τέλος όπου θρηνεί την απολεσθείσα Βασιλεία των Ρωμαίων, μετά την άλωσιν γραμμένος. εις το τέλος πιθανώς της ΙΕ' εκατονταετήδος. εις το τέλος; περί τούτου ιδε Warton *Histor. Poet. angl. tom 1. 352*»⁸

¹ Βλ. Βασιλείου (1977), 206-208. Βλ. και Legrand, 17^{ος}, Τ. Ε', 3. Αντίτυπο υπάρχει στην Bodleian.

² Βλ. Παπαδόπουλος, 20. Πρώτη φορά βιβλιογραφείται από τον Βελουδή, Georg Veloudis, «Der neugriechische Alexander. Tradition in Bewahrung und Wandel», *Miscelanea Byzantina Monacensia*, 8, (1968) Μόναχο, 53. Αντίτυπο στην Bodleian: 4° A 31 Art.

³ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Σημειώσεις για τα *Τραβήγματα* των Βιβλίων», *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, επιμ. Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο 2005, 345 για την περίπτωση του Εμμ. Γλυζούνη και της έκδοσης αυτής του *Απόκοπου*. Βλ. και Ειρήνη Παπαδάκη, *Ο Μανόλης Γλυζούνης και η κυκλοφορία των ελληνικών βιβλίων στη Μεσόγειο (1540-1596)*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2005, 166-167. Αντίτυπο στην Bodleian: 4° A 37 Art.

⁴ Legrand 17^{ος}, Τ. Α', 450-451, Παπαδόπουλος, αρ. 4671, 348.

⁵ Βλ. Σάθας (1868), 158-160. Αντίτυπο στην Bodleian: Marl. I 21

⁶ Παπαδόπουλος, αρ. 1016 και 1017, 76-78. Ο Φιλητάς γνωρίζει την έκδοση του 1633 πιθανότατα διότι ο αδελφικός του φίλος Κων/νος Ασώπιος την είχε στη βιβλιοθήκη του. Βλ. Κωνσταντίνος Ασώπιος, *Κατάλογος καθ' ύλην της βιβλιοθήκης του Μακαρίτου Κωνσταντίνου Ασωπίου*, Αθήνησι 1874, 46.

⁷ Legrand, 15^{ος} -16^{ος}, Τ. Α', 296 (πηγή του ο Βρετός, ΙΙ, αρ. 45).

⁸ Thomas Warton, *The History of English Poetry*, London 1824. Το βιβλίο υπήρχε στη βιβλιοθήκη του Guilford. Βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Η Βιβλιοθήκη του Λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)*, Αθήνα 2008, <http://www.ine-notebooks.org/docs/ekt/cataloguePDF.pdf>

-136-138: «Εκδοθείτετε άλλοι»:

Αλεξίου Ραρτούρου πρεσβυτέρου και χαρτοφύλακος Κερκύρας διδασχάι.
Ενετίησι 1560.¹

*Φραγκίσκου (Ricardi) Ριχάρδου Societatis Jesu. Τάργα της πίστεως της Ρωμαϊκής
εκκλησίας [...] εν Παρισίοις 1658 4⁰²*

Φραγκίσκου Ρωσσερίου Societatis Jesu. συνήγορος των ψυχών [...] παρισ.
1657

*Γεωργίου Κοκταρή εκ πόλεως Σερβίων ιερέως, Ιστορία της Αθήνας από του
Κέκρωπος έως των χρόνων του Α. Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Εν Βενετία 1675.³*

*Γρηγορίου ιερομονάχου και πρωτοσυγγέλου της μεγάλης εκκλησίας [...]
σύνοψης των θείων και ιερών της εκκλησίας δογμάτων. Ενετίησι 1635.⁴*

*Μιχαήλ Χορτάτζη κρητός ομιλία ήτοι λόγος επιδεικτικός περί του Αξιώματος
της Ιερωσύνης Venet. 1642.⁵*

*Ορθόδοξος ομολογία της καθολικής και αποστολικής εκκλησίας της ανατολικής
edit. in Hollandia (amsterdami) 1662⁶ ♠*

Pauli Lagnii Caruccini Εγχειρίδιον ορθόδοξον των Ρωμαίων. Παρισ. 1668.⁷

*Φιλίππου Κυπρίου πρωτονοταρίου Κωνσταντινουπολ. Chronicon ecclesiae
Graecae edit. anno 1679.⁸*

¹ Ζαβίρας (1872), 111, Βρετός I, 5, Σάθας (1868), 219 (και 212), Legrand, 15⁰⁵ -16⁰⁵, Τ. Α΄, 308-313.

² Δε Κιγάλλας (1846), 88, Legrand 17⁰⁵, Τ. Β΄, 99-106.

³ Βρετός II, 35, Λάμπρου (1864), Τ. Β΄, 9-10, Σάθας (1868) 411 (λανθασμένα το αποδίδει στα 1676), Legrand 17⁰⁵, Τ. Β΄, 318-320.

⁴ Ζαβίρας (1872), 225, Βρετός I, 22, Σάθας (1868), 407, Legrand 17⁰⁵, Τ. Α΄, 327-328, Παπαδόπουλος, αρ. 2555, 191.

⁵ Ζαβίρας (1872), 454, Δε Κιγάλλας (1846), 105, Βρετός I, 27-28, Σάθας (1868), 339, Legrand 17⁰⁵, Τ. Α΄, 429-430.

⁶ Πρώτη έκδοση του έργου Ορθόδοξος ομολογία της καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας της ανατολικής. Hoc est Orthodoxa confessio catholicae atque apostolicae Ecclesiae orientalis, interprete L. Norrmanno, Amsterdami 1662. Βλ. και Ernestus Julius Kimmel, Monumenta Fidei Ecclesiae Orientalis, Jenae 1850, 56-203, όπου περιέχεται το έργο.

⁷ Legrand 17⁰⁵, Τ. Β΄, 237-242.

⁸ Ζαβίρας (1872), 543, Βρετός I, 15-16, Σαθας (1868) 407, Legrand 17⁰⁵, Τ. Α΄ 139-140.

-156-165: [Αναλυτική περιγραφή και ανθολογία]: *Ομήρου Ιλιάς μεταβληθείσα πάλαι εις κοινήν γλώσσαν νυν δε διορθωθείσα και διατεθείσα συντόμως και κατά βιβλία καθώς έχει η του Ομήρου βίβλος, παρά Νικολάου Λουκάνου [...]* «υπό κάτω είναι το σημείον του Κουνάδου» Αντιγράφεται ο εξηγητικός πίνακας λέξεων και η «υπόθεση» της Ιλιάδας. Σημειώνει ο Φιλητάς: «ήτις βέβαια δεν είναι του Λουκάνου αλλά του μεταφραστού ή Μεταβλητού της Ιλ. εις κοινήν γλώσσαν». Αντιγράφονται μερικοί στίχοι. Έπειτα σημειώνει ο Φιλητάς: «εις το τέλος προσθέτει [ο ανώνυμος μεταφραστής] [...] *Άλωσις ήγουν έπαρσις της Τροίας συντεθείσα παρά Νικολάου του Λουκάνου*». [Παρατίθενται οι πρώτοι τρεις και οι τρεις τελευταίοι στίχοι. Σχολιάζει ο Φιλητάς]: «επρόσθεσε δε σχεδόν εις κάθε σελίδα και μίαν χαλκογραφίαν. αναφερομένην εις τα γεγόμενα. Γελιώδους μεν γραφής αλλ' ίσως όχι τελείως μεμπτής, ωσάν όπου δείχνει τον τρόπον της ενδυμασίας των μέσων αιώνων [...]» «εις το τέλος: Stampata in Venetia para maestro Stephano Da Sabio [...] MDXXVI» [1526]¹

II. Σχεδιάσματα βιογραφιών λογίων.

Αρ. 250:

-37-50: «Περί του συνοικισμού των Γραικών της Τεργέστης» [1718-1786].²

-198 και 214: Λίγα λόγια για Αντώνιο Στρατηγό.

Αρ. 287:

-1-18: [Σύντομες αναφορές βιογραφικού τύπου σε λογίους του 17^{ου} αιώνα (Κύριλλος Δούκαρης, Ματθαίος ο Δεβάριος, Ηλίας Μηνιάτης)].

-53-142: [Διάφορες ημιτελείς σημειώσεις για Έλληνες λόγιους της Τουρκοκρατίας (Μιχαήλ Σεβήρος, Ζαχαρίας ιερέυς Σκορδύλιος ο Κρης ο επονομαζόμενος Μαραφαράς, Αντώνιος Έπαρχος, Ματθαίος ο Καμαριώτης, Ιωάννης Ζυγομαλάς, Μανουήλ Μαλαξός, Γεννάδιος Σχολάριος). Πηγή του η *Turcograecia*.]

Αρ. 300:

(17,5 x 12) 135 φύλλα. Αριθμημένα τα 124 (=1-248). Όψιμο τετράδιο (1850 και μετά). Αδύνατη η ακριβής χρονολόγηση.

¹ Ζαβίρας (1872), 477, Βρετός II, 19-20, Σάθας (1868) 135, Κατραμής (1880), 251 (και 248), Legrand, 15^{ος} -16^{ος}, Τ. Α', 188-192. Να σημειωθεί εδώ, πως αντίτυπο της *Ιλιάδας* του 1526 είχε και ο Γκίλφορντ. Πιθανότατα αυτό εξέτασε ο Φιλητάς.

² Βλ. «Περί του συνοικισμού των Γραικών εν Τεργέστη», *ΔΙΕΕ*, Τ. Ε' (1900), 371-376. [Από τα χφ. του γαμπρού του Φιλητά, Θωμά Σαρλή].

[Καθαρογραμμένο συγκεντρωτικό τετράδιο με βιογραφίες ελλήνων λογίων της Τουρκοκρατίας. Πολλές περιέχουν και ικανοποιητική εργογραφία των βιογραφούμενων προσώπων. Παραδειγματικά]:

-34-61: [Αναλυτικά για Γεννάδιο Σχολάριο].

-127-133: [Αναλυτικά για Μελέτιο Πηγιά].

-190-198: [Αναλυτικά για Μάξιμο Μαργούνιο].

Αρ. 301:

(16,5 x 12,5) 94 φύλλα. Λανθασμένη Αρίθμηση στα 77 πρώτα φύλλα [=1-135]. 1830-1832.

-2: [Λίγα λόγια για Δημήτριο Καταρτζή].

Αρ. 303:

(20,5 x 14,5) 155 φύλλα χωρίς αρίθμηση. t.a.q.: 1842.

-φ. 11v.-14r.: «Πατριάρχαι μετά την Άλωσιν». [Ονόματα και λίγα στοιχεία για τον καθένα. Ακολουθούν πολλά κενά φύλλα (φ. 14v.-26v.), τα οποία σκόπευε να συμπληρώσει].

-φ. 52v.-89v.: [Σύντομες βιογραφικές αναφορές σε πατριάρχες και λόγιους].

-φ. 141v.-148v.:«Σχολεία εν Βενετία»,[όπου αναφέρονται πολλοί λόγιοι (από τον Φραγκίσκο Πόρτο και τον Μάξιμο Μαργούνιο μέχρι τον Μελέτιο Τυπάλδο, αναφορά στη Φλαγγίνειο Σχολή και λίγα λόγια για τα τυπογραφεία)].

Αρ. 305:

(16,5 x 12) 126 φύλλα με αρίθμηση που ξεκινά από το φ. 2r. ως το τέλος [= 1-250]. Καμία δυνατότητα χρονολόγησης.

-111-176: [Αποσπασματικός και ημιτελής κατάλογος λογίων, όπου φτάνει μέχρι τους Ευγένιο Βούλγαρη, Ιωάννη Πατούσα και Γιώργο Σακελλάριο].

-177-208: [Λίγα λόγια για το Ελληνικό Κολέγιο της Ρώμης και αναλυτικός βιογραφικός κατάλογος με τους τροφίμους του Κολεγίου (καθηγητές, μαθητές)].

-209-250: [Επίσκοποι Φιλαδελφείας και διάφοροι λόγιοι του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα με βασική πηγή την *Turcograecia*].

Αρ. 313:

-Φ. 202r.: [Λίγα λόγια για Δημήτριο Καταρτζή].

Αρ. 316:

(17 x 11,5) Φύλλα 90 αριθμημένα. Η αρίθμηση ξεκινά από το 2r (=1-178). Καμία δυνατότητα χρονολόγησης. Εξώφυλλο: «Τ. Β'. Σύμμικτα Φιλολογικά. Άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες μετά την Άλωσιν μέχρι της σήμερον».

-[Άτακτες, ελλιπείς και ατελείς σημειώσεις για διάφορους Ηπειρώτες λόγιους (Κοσμάς Μπαλάνος, Νικολαός Κεραμεύς, Παρθένιος Κατζιόλης, Μεθόδιος Ανθρακίτης, Αθανάσιος Ψαλίδας)].¹

Αρ. 335:

(18 x 15) Φύλλα 46. Η αρίθμηση ξεκινά στο 1r. και σταματά στο 45v (= 1-90). t.a.q: 1833

-63 κ.ε.: [Άτακτες και ατελείς σημειώσεις για λόγιους. Συμπεριλαμβάνονται σημειώσεις για τον Κοραή].

Αρ. 287:

-154 κ.ε.: [Άτακτες και ατελείς σημειώσεις για Έλληνες λόγιους της Τουρκοκρατίας με κέντρο την Κρήτη: Βησσαρίων, Μάρκος Μουσούρος, Αρσένιος Καλούδης Γεράσιμος Βλάχος, Αγάπιος Μοναχός ο Κρης, Μάξιμος Μαργούνιος. Πηγές: *Turcograecia, Anecdota graeca* του Villoison (1781)].

III. Λεξικογραφικές εργασίες, παροιμίες, δίστιχα, τραγούδια

Αρ. 250:

-11: «Λέξεις της κοινής γλώσσης εις Μελένικου λέγουσι» [π.χ. *περίπατος, ψυχολόγος (φαράσι), αφηγούμαι (το διηγούμαι), περιχύνω (ποτίζω)*]

-14: «Γλωσσάρια της κοινής Γλώσσης» [π.χ. Somavera, Weigel, DuCange].

-153-154: [Βιβλιογραφία λεξικών για την Κοινή Γλώσσα κατά χρονολογική σειρά (1543 έως 1787)].

Αρ. 301:

¹ Ο Σ. Κρίνος είχε στην κατοχή του μικρή χειρόγραφη μελέτη του Φιλητά με τίτλο «Δοκίμιον περί αρχής και προόδου των εν Ιωαννίνις σχολείων και περί της επικρατούσης μεθόδου της παραδόσεως, 1812, Ιουνίου 1, Ιωάννινα». Βλ. Σ. Δ. Κρίνος, «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Νέα Εστία*, Τ. 7, αρ. 167, (Μάρτιος 1879), 149-150. Ο Φιλητάς, όπως φαίνεται, συνεχίζει να μαζεύει στοιχεία για Ηπειρώτες λόγιους.

- [Πολλές παροιμίες, γνωμικά, αινίγματα με έμφαση στα Επτανησιακά (Κερκυραϊκά και Ζακυνθινά). Ιδιαίτερα φ. 25r.-27v.].

-φ. 34r-35v.: «Proverbia Graecobarbara ex. Gloss. Ducang». [Παροιμίες από DuCange].

-φ. 37r.: «Ποιμενικόν» [δημοτικό τραγούδι]

-φ. 37v.: [Δημοτικό τραγούδι, επίσης αρκαδικό, από εφημερίδα *Ηώ*, Αρ. 5, Μαρτίου 25 1830].

-φ. 47r.-66v.: [Συλλογή λέξεων της Κοινής].

Αρ. 302:

-13r-14r, 32v.: [Διάφορα Δημοτικά τραγούδια. Ο Φιλητάς αναφέρεται σε αυτά ως «ιαμβικά»].

-14v-18v: [Συλλογή λέξεων της Κοινής με παραδείγματα δημοτικά τραγούδια και παροιμίες].

-20r-23r, 25v, 30r, 31r, 32v, 33r, 34v, 35r-v, 36r: [Σκόρπιες παροιμίες].

Αρ. 303:

-φ. 2r.-3v.: [Παροιμία και Λεξιλόγιο Κοινών Λέξεων από *Πολιτικά Πλουτάρχου* του Κοραή].

-φ. 4r.-11r.: [Συλλογή λέξεων της Κοινής]

Αρ. 305:

-15-27: [Συλλογή λέξεων της Κοινής]

Αρ. 313:

-[Συνημμένο φύλλο με Κρητικές Λέξεις. Τις αντιγράφει από *Φιλίστωρ*, Τ. 4, 1863, 508-527. Κυπριακές λέξεις με δηλωμένη την πηγή του αυτήν τη φορά: «*Φιλίστωρ* Ιούν. 1862, Τ. Γ', σ. 535»].

Αρ. 346:

-8r.-153.: [Ο Φιλητάς τιτλοφορεί τα παρακάτω ως «Γραμματ. της Ν.Δ. -νεοελληνικής διαλέκτου- Μέχρι το τέλος, το τετράδιο αποτελεί ένα άτακτο σχεδιάσμα γραμματικής

και λεξικογραφίας. Ανάμεσα σε αυτούς τους καταλόγους λέξεων, καταλήξεων κλπ, εμβόλιμα τοποθετούνται, στο περιθώριο, διάφορα δημοτικά δίστιχα, τα οποία όμως δεν έχουν σχέση με τη Γραμματική. Το χέρι είναι ίδιο, όμως το μελάνι είναι διαφορετικό, οπότε προστέθηκαν μεταγενέστερα στο περιθώριο].

-20v.: [Δίστιχο *Βοσκοπούλας*: στ. 7-8]

-37r.: Δημοτικό τετράστιχο

-43v.: Κρητικό δίστιχο

Αρ. 307:

(19 x 12,5). 116 φύλλα χωρίς αρίθμηση. Καμία δυνατότητα χρονολόγησης. Εξώφυλλο: «Γραικο-γραμματική»

-104v.-108r.: «Παροιμίες αι Παρά Δουκαγγίω. Proverbia Graecobarbara MSS». [Ανθολογία παροιμιών που ο Δουκαγγίος χρησιμοποιεί ως παραδείγματα σε διάφορα λήμματα, όπως *άγουρος, βόιδι, γαϊτάνιον* κ.α.].

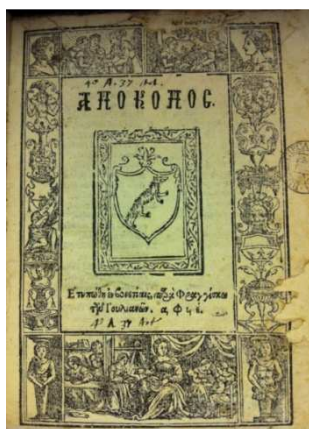
Αρ. 310:

-183-190: [Συλλογή λέξεων της Κοινής από *Turcograecia* και W. M. Leake, «Of the Tzaconic Dialect», *Researches in Greece*, London 1814, 196-204].

-321-331: «Γλώσσαι Ζακύνθιαι και Πελοπ.» [Συλλογή και ερμηνεία λέξεων της Κοινής].

-336: «Λευκάδιοι ναύται» [Συλλογή ναυτικών λέξεων από τη Λευκάδα].

Απόκοπος, έκδ. Φρ. Ιουλιανού, Βενετία 1595, Bodleian: 4° A 37 Art.

Παράρτημα V

Ανθολογία Κρίσεων/Αναφορών

1.

1766. Καισάριος Δαπόντες

«Καὶ ἐπαινοῦνται δυνατά, καὶ τὰ συγγράμματά τους,
Πολλοὶ τὰ ἔχουν, τὰ βαστοῦν εἰς τὰ προσκέφαλά τους
Μάλιστα τὸν Ρωτόκριτον, ὅστις καὶ ἐτυπώθη,
Ὡς τώρα τέσσαρες φορές ὡς τόσον ἀξιώθη».

Πηγή: Καισάριος Δαπόντες, *Καθρέπτῃς Γυναικῶν. Βιβλίον Δεύτερον* [...] Ἐν Λιψία της Σαξονίας [...] 1766, σ. 8.

2.

1793. Ἰωάννης Δονάς Πασχάλης

«Μαθέ, ὦ Ἄββᾶ, τὴν νέαν γλῶσσαν τῆς Ἑλλάδος, ἣτις παραχωρεῖ ὀλίγον καὶ δυνάμεως καὶ χαριεντισμοῦ τῇ παλαιᾷ τῶν πατέρων μας: καὶ θέλεις ἀναγινώσκη πονήματα ὅπου θέλουσι φανῆ θυμασία. Σὺ θέλεις ἀναγινώσκη ἔν Ἡρωϊκὸν ποίημα, λεγόμενον Ἐρωτόκριτος, ὅπου δὲ παραχωρεῖ τῇ Ἱερουσαλῆμ ἐλευθερωθείσῃ, μήτε τῷ ἔμμανεῖ Ὀρλάνδῳ, μήτε τοῖς ἀποκόμμασι τοῖς πλέον ὠραίοις τοῦ Βιργιλίου: Σὺ θέλεις ἀναγινώσκη, ἀναμέσον τῶν Βουκολικῶν ποιημάτων τούτων τῶν Ἑλλήνων ποίημα ἐπιγραφόμενον ἢ Βοσκοπούλα, τοσαύτης θαυμασίου ἀπαλότητος, καὶ τοιαύτης γεύσεως φυσικωτάτης, ὅπου ἀφίνει κατόπιν του δὲν λέγω τὰ ἐντεχνότατα Βουκολικά τοῦ μεγάλου Βιργιλίου, ἀλλὰ ὑποφέρει τὴν ἀντιπαραβολὴν πρὸς τὰ ὑψηλὰ ποιήματα τοῦ αὐτοῦ Θεοκρίτου».

Πηγή: [Ἰωάννης Δονάς Πασχάλης, 1793]. *Ἐπιστολὴ Ἀπολογητικὴ ἐνὸς Μαρκίωνος Φραγκίσκου Ἀλβεργάτου Καπακέλλου κατὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ κυρ ἀββᾶ Κομπαγνώνου* [...], Ἐνετίησι 1802

3.

1802-1803. Edward D. Clarke

«The house of Keriaki, for that was the name of our host, was a sort of rendezvous, at which they all met, once in a year, in their voyage to and from Taganrog. His windows were full of books, printed at Venice, in the modern Greek language [...]; and his boys, during evening, read to him the popular poem of Erotocritus [...]. They pretend that the palace of Erotocritus is still to be seen, at a place called *Cava Calonna*, near Athens; alluding evidently to the promontory and temple of Sunium».

Πηγή: Edward D. Clarke [1802-1803], *Travels in Russia, Tartary and Turkey*, NY ²1813, σ. 275.
Βλ. εδώ μτφρ. σ. 258.

4.

1803. Νικόδημος Αγιορείτης

«Ἐκεῖνα ὅπου εἶπομεν διὰ ἐκείνους, ὅπου αἰσχρολογοῦν, λέγομεν καὶ γιὰ ἐκείνους ὅπου κάθωνται εἰς τὸ μέσον πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ διηγοῦνται μὲ ἡδονὴν τᾶς μυθολογίας τῶν Ἑλλήνων. [...] τᾶς ἀραβικοὺς μύθους τῆς Χαλιμάς τᾶς Ἑλληνικᾶς καὶ γραῶδεις μυθολογίας τοῦ ἀθέου Λουκιανοῦ. [...] τὰ ἐρωτικά παραμύθια τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τῆς Ἐρωφίλης, τῆς Βοσκοπούλας, καὶ ἄλλα ὅμοια. Ὅτι δηλαδὴ καὶ αὐτοί, μὲ τᾶς μυθολογίας ταύτας καὶ ψευδολογίας, φανερώνουν τὸν ἑαυτὸν τους πῶς δὲν ἔχουν ὀρθὰ καὶ ἀρμόδια εἰς τοὺς Χριστιανούς τὰ τρία ταῦτα, τὸν λογισμόν, τὸν λόγον, καὶ τὰ ἔργα, τὰ ὅποια, ὡς εἶπεν ἀνωτέρω ὁ θεῖος Νύσσης Γρηγόριος, φανερώνουσι τὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν».

Πηγή: *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθειαν Χριστιανῶν* [...] *παρά του εν μοναχοίς ελαχίστου Νικοδήμου του Αγιορείτου* [...] Ενετίσιν 1803, σ. 96.

5.

1803-1804. J. L. Bartholdy

«Τίποτε ἀθλιέστερο ἀπὸ το λεκτικό αὐτῆς τῆς τραγωδίας τίποτε εὐτελέστερο ἀπ' τοὺς μακρεῖς, ἀσκοποὺς καὶ κουραστικoὺς διαλόγους – ἀληθινὰ γνωμολόγια [...] Ὅποιος, με δυο λόγια, κάνει τὸν κόπο νὰ διαβάσει αὐτὸ τὸ ἔργο, πιο πολὺ θα το θεωρήσει ὡς σάτιρα ἢ παρωδία κάποιας τραγωδίας, παρά ὡς τραγωδία, μολονότι ὁ ποιητὴς μια τραγωδία εἶχε τὴ σοβαρὴ πρόθεση νὰ συνθέσει».

Πηγή: *Ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Ελλάδα 1803-1804*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα 1993, σ. 204-205.

6.

1805. Αδαμάντιος Κοραΐς

«Ὅσον μωροὶ ἤθελαν εἶσθαι οἱ ἐξουθενηταὶ τῆς κοινῆς γλώσσης δὲν ἐμποροῦν νὰ τῆς ἀφαιρέσωσι τοῦτο, ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ τουλάχιστον μία διάλεκτος τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ διάλεκτος ἀναμφιβόλως ἢ πλουσιωτέρα, ἐπειδὴ ἔχει τόσα συγγράμματα, εἰς καιρὸν ὅταν ἀπὸ τὴν Ἰωνικὴν δὲν ἔμειναν πλὴν ὀλίγα τινὰ καὶ ἀπὸ τὴν Δωρικὴν καὶ Αἰολικὴν ἔτι ὀλιγώτερα. Ἐὰν αὐτοὶ δὲν εὐρίσκουσι βοηθήματα εἰς τὰ βάρβαρα συγγράμματα τῶν Γραικῶν, δι' αὐτὸ τοῦτο δὲν τὰ εὐρίσκουσιν, ὅτι ἡ πρόληψις τῶν ἢ τοὺς ἐμπόδισεν ὀλοτελα νὰ τὰ ἀναγνώσωσι ἢ τοὺς ἔκαμε νὰ τ' ἀναγνώσωσι χωρὶς σκέψιν. Ὁμολογῶ ὅτι δὲν εἶναι νόστιμος διατριβὴ ν' ἀναγιγνώσκη τις τὸν Ἐρωτόκριτον, καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐξαμβλώματα τῆς ταλαιπώρου Ἑλλάδος ἄλλ' ὅστις ἀγαπᾷ τὴν εὐειδεστάτην δέσποιναν,

δὲν πρέπει ν' ἀμελῆ νὰ κολακεύῃ καὶ τὴν δυσειδῆ θεράπαιναν, ἐὰν ἢ πρὸς τὴν δέσποιναν εἴσοδος εὐκολύνεται ὅπωςδῆποτε δι' αὐτῆς».

Πηγή: *Αδαμάντιος Κοραΐς, Αλληλογραφία*, τ. Β', αρ. 327, σ. 234-235.

7.

1810. Byron

«I have just received an epistle from Galt with a Candiot poem, which it seems I am to forward to you. This I would willingly do, but it is too large for a letter, and too small for a parcel, and besides appears to be damn nonsense, from all which considerations I will deliver it in person. It is entitled the "Fair shepherdess" or rather "Herdswoman"; if you don't like the translation, take the original title: *ἡ Βοσκοπούλα*».

Πηγή: Leslie A. Marchant, *Byron's Letters and Journals*, II, 1973, σ. 22.
Βλ. ἐδὼ μτφρ. σ. 122-123.

8.

1811. Ἄνθιμος Γαζής

«Τοῦτο ἐπῆλθε μοὶ εἰπεῖν ὅτε κατὰ πρῶτον εἶδον τὴν Διατριβὴν ταύτην, ἣτις οὐδὲν ἄλλο ἐστίν, εἰμὴ ἓν ἐλεεινὸν Γλωσσάριον. Οὐκ ἦσαν, ἄραγε, ἀρκετὰ πρὸς κατασχύνην τῆς Ἑλλάδος τὰ πρὸ πολλοῦ ἐκδοθέντα Γλωσσάρια, ἢ λεξικά ἐπιγραφόμενα, οἷον τὸ τοῦ Ἀλεξίου Σουμβαραίου, τοῦ Γαγγίου, τοῦ Μεουρσίου, καὶ τὸ τοῦ Βεϊγέλου; Οὐκ εἶναι ἱκανὴ ἢ *Τουρκογραικία* τοῦ Κρουσίου; ἀπορίας ἄξιον εἶναι τὴν ἀληθείαν, ὅποιον τὸ ἐκ τούτου τοῦ Γλωσσαρίου ὄφελος. Καὶ οὐδὲν ἄλλο δύναμαι εἰπεῖν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἵνα μὴ καὶ τὸν συγγραφέα λυπήσω, παρ' ὅτι ἐγὼ ἐκ τῶν λέξεων τούτων τῶν Γλωσσαρίων, καίτι γεννημένος καὶ ἀναθρεμμένος εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν καταλαμβάνω μῆτε ἀπὸ τῶν ἑκατόν, μίαν· ἀλλ' οὔτε εἰς τίνα τῶν νεωτέρων Συγγραφέων ἀπαντῶνται, παρ' ἐκτὸς ἐὰν θέλωμεν νὰ κανονίσωμεν τὴν γλῶσσαν μας εἰς ἐκείνην τὴν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐν Κρήτῃ διεφθαρμένην τοῦ *Ἐρωτοκρίτου*, καὶ τοῦ Μάρκου Δεφαράνα τοῦ στιχουργοῦ τῆς *Ἱστορίας τῆς Σωσάνης*, καὶ οὐχὶ ἐπάνω εἰς τὰ Ὀμηρικὰ Ἔπη, εἰς τὸν Ἡρόδοτον καὶ τοὺς λοιπούς, μετὰ τῶν ὁποίων τὴν διάλεκτον ἢ ἡμετέρα ὡς ἀδελφὴ ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα».

Πηγή: *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Α', 1811, (Αθήνα 1988), σ. 25.

9.

1811. Αλέξανδρος Βασιλείου

«Ὁ καταδικαστῆς τῆς Διατριβῆς καταδικάζει ἀνιλεῶς, καὶ ἄλλα πρὸ πολλοῦ ἐκδεδομένα Γλωσσάρια καὶ Στιχουργίας, τὰ ὅποια ἄλλοι ὁμογενεῖς φιλόλογοι ἀναφέρουσιν ὡς χρήσιμα, καὶ τιμῶσιν αὐτά, ἂν ὅχι ὡς ἀνεπίληπτα καὶ ὡς τύπους καὶ ὑπογραμμοὺς τοῦ καλοῦ καὶ τελείου, τουλάχιστον, ὡς συντηρήσαντα πολλὰ παρενεσπαρμένα κειμήλια, εἰς χεῖρας κριτικωτέρου νοῦς χρησιμεύοντα τὰ μέγιστα πρὸς καθαρισμὸν καὶ ἀνόρθωσιν τῆς γλώσσης. Πόσας λέξεις ἑλληνικᾶς δὲν μᾶς διδάσκει ὁ καταφρονούμενος *Ἐρωτόκριτος*, ἀντὶ τῶν ὁποίων μεταχειριζόμεθα ξένας;»

Πηγή: *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. Α΄, 1811, ὁ.π., σ. 146.

10.

1814. William Martin Leake

«This poem is the most esteemed, and most elaborate, that I have heard of in the language. It contains upwards of ten thousand lines, equal to five thousand stanzas of Chevy-Chase. It abounds in repetition, and in unmeaning verses added for the sake of rhyme; is full of images and expressions, alternately inflated and mean; carries on the story with the most tedious prolixity, and is, upon the whole, a production so extremely tiresome, that few persons will have the patience to get through a single book. The author of *Erotocritus* seems to have read Homer, and thought, perhaps, that he had effected a successful imitation of his great model, by repeating, in different passages, similes and descriptions of battles, nearly in the same words. Contemptible, however, as this performance will now appear to us, it was much for such age; and the author must be allowed to have shown some ingenuity in the conduct of his story, and the arrangement of its incidents, with a great facility of versification, and a certain degree of vigor, which he maintains to the end. It is curious also as a specimen of the Romaic dialect at a distant period and as furnishing a criterion to judge of the abilities of the Greek poetry, in the 16th century, when it was composed, and of their taste in the 18th, when it was reprinted. It still enjoys the highest repute in Crete, and the islands, but has fallen into discredit in more enlightened parts of Greece».

Πηγή: William Martin Leake, *Researches in Greece*, London 1814, σ. 116.
Βλ. ἐδῶ μτφρ. σ. 125-126.

11.

1815. Αθανάσιος Ψαλίδας

«Ἐπηδης βηβληα ρομεικα δεν εχομε πολα, χορια ἀπὸ τεσσερα, τον Εροτοκριτο, οποῦ ηνε αλος Ὅμηρος, για να μην ηπο καλητερος, τον Χρηστόπουλος, οπουνε νεος Ανακρέοντας,

την Εροφήλη, κε την Βοσκοπούλα, κι' αν ηνε κι' αλο καενα, δεν το ηδα, τα τρηα απ' αφτα στην νησιοτηκη διαλεκτο, κε ο Χρηστόπουλος στη στη στεριοτηκη, τα σπηα αν ξανατηποθουν με την ορθογραφη της γλωσσας μας, οληγα εξοδα χρηαζοντε».

Πηγή: Ιωάννης Οικονόμος Λαρισσαίος, *Επιστολαί Διαφόρων (1759-1824)*, επιμ.: Γιάνης Α. Αντωνιάδης, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 243.

12.

1817. Κωνσταντίνος Οικονόμος

«Εἰς τὴν λαλουμένην ἡμῶν γλώσσαν ἔχομεν Ἐποποιίαν τὸν Ἐρωτόκριτον ποίημα ἐρωτικόν του ΙΖ αἰῶνος ὑπὸ Βιτζέντζου Κορνάρου τοῦ Κρητὸς εἰς πέντε βιβλία. Τὸ Ποίημα τοῦτο ἀποδεικνύει λαμπρῶς, ὅτι ποτὲ δὲν ἐβαρβαρώθη παντελῶς ἡ Ἑλληνικὴ εὐφυΐα. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ βαθύ τῆς ἀπαιδευσίας της σκότος ἐξήστραπτε τῆς εὐγενοῦς της φαντασίας ἢ λάμψις. Ὁ Ἐρωτόκριτος εἶναι κατασκευασμένος κατὰ τοὺς πλειοτέρους τῆς Ἐποποιίας κανόνας. Ἡ πράξις του, καὶ χωρὶς τὸ θαυμαστόν, περαίνεται εὐτυχῶς. Αἱ εἰκόνες του καὶ τὰ παραδείγματα γέμουσιν ἀπὸ πάθος, καὶ ποιητικὸν ἐνθουσιασμόν, καὶ Αἰσχύλειον ἰσχύν, καὶ ζέσιν Ὀμηρικὴν. Κρίμα νὰ ἦναι τόσο ἀκάθαρτος καὶ ἀκαλλιέργητος ἡ γλώσσα του».

Πηγή: Κ. Οικονόμος, *Γραμματικῶν, ἢ Εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ [...]*, Ἐν Βιέννῃ της Αυστρίας [...] 1817, σ. 273, υποσημ. ἀ.

13.

1818. Παναγιώτης Κοδρικάς

«Εἶναι οὐχ ἦττον παράλογον, καθ' ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος εἶναι ὡς πρὸς ἡμᾶς ποίημα ξενικόν, καὶ ὄχι οἰκιακόν, καθὼς εἶναι τοῖς πάσιν ὁμολογούμενον, καὶ μάλιστα ἐν ᾧ πραγματικῶς εἶναι δῆλον ὅτι τὸ ξενικόν αὐτὸ ποίημα εἶναι συνθεμένον ἀπὸ διάφορα χυδαῖκὰ ἰδιώματα ἐνωμένα μὲ λέξεις καὶ φράσεις μεταποιημένας Ἑλληνικᾶς, κατὰ τὴν μιζοβάρβαρον φράσιν τῶν εἰς τὸ διάστημα τοῦ καιροῦ ἐκείνου κατοίκων τῆς Κρήτης Βενετῶν».

Πηγή: Π. Κοδρικάς, *Μελέτη της Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου παρά Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ [...]* Ἐν Παρισίῳ [...] ΑΩΙΗ [1818], σ. 314-315.

14.

1818. Διονύσιος Φωτεινός

«Αὐτὴ δὲ ἡ μυθιστορία ἂν καὶ ἐκ πρώτης συγγραφῆς τῆς ὠνομάσθη Ἐρωτόκριτος [...] οὐκ εἶν' ὅμως ἄσεμνος καὶ ἐπιβλαβῆς εἰς τὰς τῶν νέων ψυχᾶς [...], ἀλλὰ μᾶλλον σεμνὴ καὶ ἠθικωτάτη. [...] Ὡς ἠθικωτάτη λοιπὸν ἡ παροῦσα μυθιστορία, ἐλπίζω νὰ φανῆ εὐάρεστος, ἀλλ' ὄχι νὰ κατηγορηθῆ παρὰ τῶν ὀρθοφρονούντων Κριτικῶν διὰ τὴν

ἔκδοσίν της, ἀφ' οὗ ἐμφιλοχωρήσουν ἤδη ἀκριβῶς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ πραγματευομένου· ἐπειδὴ ὄχι μόνον δὲν ἐπιφέρει παντελῶς βλάβην (ὡς τινὲς τῶν ἡμετέρων δεισιδαιμόνων νομίζουσιν, ὅτι τάχα παριστάνει εἰς τοὺς νέους τὴν δύναμιν τοῦ Ἔρωτος) ἀλλὰ μᾶλλον διδάσκει μὲ τὸ παράδειγμα τοὺς νέους καὶ νέας, νὰ μὴ ἐνδίδωσιν εὐκόλως καὶ ἀπερισκέπτως εἰς τὰ ἐρωτικά θέληγτρα καὶ κινήματα».

Πηγή: *Νέος Ερωτόκριτος παρά Διονυσίου Φωτεινού*, τ. Α', Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1845, σ. γ'-στ'.

15.

1822. Στέφανος Κανέλος [μτφρ. Carl Iken]

«In diesem nämlichen Dialekt findet man auch Gedichte von anderen Kretensern. Die Eroberung von Kreta durch die Türken, die Einnahme des Peloponnes durch dieselben, verschiedene Lieder u.s.w., alle diese Gedichte waren unter der Griechen allgemein verbreitet, und aus ihnen kann man schließen, daß die Kretenser vermöge der Natur ihren Insel mit einer glänzenden Phantasie und mit Talenten geboren werden, die geeignet sind, unter einer menschlichen Regierung nicht unbedeutende Dichter hervorzubringen».

Πηγή: *Carl Iken, Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, τ. Α', Leipzig 1825, σ. 169.

Βλ. ἐδῶ μτφρ. σ. 146

16.

1824. Claude Fauriel

«Το ιδιόμορφο αὐτό ἔργο ἔχει ὡστόσο τὶς ὁμορφιές του, ἐντυπωσιακές μάλιστα ὁμορφιές, τόσο στις λεπτομέρειες τῆς δράσης, ὅσο καὶ στην ἀπεικόνιση τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν παθῶν. Ὁ ἔρωτας κυρίως παρουσιάζεται με ἓνα, πῶς νὰ το πῶ, πρωτόφαντο κράμα ὁρμῆς καὶ ἀφέλειας, ἔξαψης καὶ ἀγνότητος, ὅπου νιώθει κανεὶς τὴν ξεχωριστὴ ἐπιφοίτηση τοῦ ἐλληνικοῦ κλίματος πολὺ περισσότερο παρά τῆς ἱπποτικῆς ευγένειας. Μα πέρα ἀπὸ τὶς ὁμορφιές του, τὸ μυθιστόρημα τοῦ *Ερωτόκριτου* ξεχωρίζει στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ποίησης ὡς σημάδι καὶ ἀποτέλεσμα μιᾶ μεταλλαγῆς ποὺ εἶχε συντελεστεῖ στα χρόνια του στὴν ποίηση ἐκεῖνη».

Πηγή: Claude Fauriel, *Τὰ ἐλληνικά δημοτικά τραγούδια. Α' Ἡ ἔκδοσις τοῦ 1824*, ἐπιμ. Ἀλέξης Πολίτης, Ἡράκλειο 2000, σ. 23.

17.

1824-1826. Διονύσιος Σολωμός

«Καὶ αὐτὲς οἱ λέξεις εἶναι οἱ ἴδιες, με τες ὁποῖες βρῖσκω γραμμένη τὴ *Βοσκοπούλα*, ποίημα οὐδὲν εἶναι γυναῖκα νὰ μὴ γνωρίζη, καὶ ἔχει στὴ ράχη τοῦ χρόνου»

διακόσιους. Είδαμε τα κλέφτικα τυπωμένα και γνωρίζουμε και άλλα απ' αυτά και παρατηρήσαμε πως δεν έχουν μία λέξη που να μη σώζεται στη Ζάκυνθο».

Πηγή: «Διάλογος», *Άπαντα*, τ. 2. *Πεζά και Ιταλικά*, επιμ.: Λίνος Πολίτης Αθήνα⁵2005, σ. 22.

18.

1824. Αντώνιος Μάτεσις

«Ἄν εὐρεθοῦν ἄνθρωποι, πού νά μὴ τοὺς ἀρέσουν τοῦτοι οἱ στίχοι [του *Ερωτόκριτου*, της *Ερωφίλης* και της *Βοσκοπούλας*] ἢ ὁπού νά λέγουν ὅτι δὲν εἶναι γραμμένοι εἰς τὴν ἔθνικὴν μας γλώσσαν καὶ πὼς αὐτὴ δὲν εἶναι ἐκείνη τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Βηλαρά, τοῦ Τρικούπη, τοῦ Χριστόπουλου [...] ἂν εὐρεθῆ, λέγω, κανεὶς, πού νά ἔχη αὐτὴ τὴ γνώμην, ἄς τὴν δικαιολογήσῃ, καὶ, ἂν ἐπιτύχη, τοῦ δίνω τὴν χαροποιὰν εἶδῃσι ὅτι εἶναι ἀρκετὸς νὰ ἀποδείξῃ ἀκόμη πὼς εἶναι βάρβαρη καὶ χυδαϊκὴ καὶ κανενὸς δὲν ἀρέσει ἢ γλώσσα τοῦ Ρασίν καὶ τοῦ Μολιέρου, πὼς οἱ Ἴταλοὶ μιλοῦν ἀρβανίτικα καὶ πὼς ὁ Ὅμηρος ἔγραψε εἰς τὴν γλώσσαν τῶν σεγουνάδων».

Πηγή: «Πραγματεία περί Γλώσσης», *Άπαντα* του Μάτεσι στο *Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικῶν. Αντ. Μάτεσις, Στ. Γρανίτσας*, Αθήνα [1968], σ. 114.

19.

1824. Ανδρέας Κάλβος

«Ἀποφεύγοντας οὕτω τὸ μονότονον τῶν κρητικῶν ἐπῶν, μιμούμεθα τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς, καὶ χαρακτηρίζομεν τὰ ὅσα ἢ ὁ νοῦς ἢ αἰ τοῦ ἀνθρώπου αἰσθήσεις ἀπαντῶσιν εἰς τὴν φυσικὴν καὶ εἰς τὴν φανταστὴν οἰκουμένην».

Πηγή: *Η Λύρα. Ὁδαί Α. Κάλβου Ἰωαννίδου του Ζακυνθίου* [...] Εν Γενέβη [...] ΑΩΚΔ [1824], σ. 151 καὶ σ. 152-153.

20.

1825. Γεώργιος Ψύλλας

«Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλά, ὁπού ὑστερεῖται ἕως τώρα τὸ γένος μας, εἶναι καὶ ἡ ἔθνικὴ ποίησις [...] Μόλις δυὸ χιλιάδες καὶ τόσους χρόνους ὑστερα ἀπὸ τὸν χρυσὸν αἰῶνα της ἤκουσεν ἡ Ἑλλάς νὰ τραγουδῆ ὁ Κορνάρος τὰ ἐρωτικὸ-ἥρωικὰ πάθη τοῦ Ἐρωτόκριτου μὲ τῆς κρητικῆς διαλέκτου τὲς χάρες!»

Πηγή: Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 1, Αθήνα 1971, σ. 232-233.

21.

1825. Abel François Villemain

«Cet ouvrage [Βοσκοπούλα] d'un Grec civilisé conserve cependant une teinte rude et naïve qui témoigne de la vérité des peintures. Rien de plus simple que le sujet, et de plus touchant que certains détails: c'est la nature antique retrouvée plutôt imitée [...] On ne peut douter que cette pièce, qui peut-être n'est pas exempte de quelques souvenirs de pastorales italiennes, ne retrace les mœurs des bergères sfacchiotès près desquels le poète habitat, et ne soit le monument curieux d'une poésie à la fois instinctive et cultivée».

Πηγή: Abel François Villemain, *Lasçaris, ou les grecs de quinzième siècle suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane*, Paris 1825, σ. 228-229, σ. 230-231.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 156

22.

1827. Ιάκωβος. Ρ. Νερουλός

«La roman poétique d'*Érotocritos*, l'idylle intitulée *la Bergère*, le poème du *Sacrifice d'Abraham*, la tragédie d'*Ériphile*, une traduction d'*Homère*, et quelques autres poèmes rimée de la même époque, pèchent par la trivialité de leur style, par une servile imitation de la littérature italienne, et par leur fastidieuse prolixité. Ces premiers essais d'une poésie nouvelle manquent totalement de physionomie, de nationalité, et couleur locale on n'y trouve aucune notion des règles. Quelques étincelles de verve poétique font tout le mérite de ces compositions informes, tombées dans un joustè oubli».

Πηγή: J. R. Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne*, Γενεύη 1827, σ. 141-142.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 162

23.

1827. Carl Iken

«Von dem Gedicht Voskopula, wornach ich mich bei ihm erkundigte, sagte er bloß: Ah! c'est pour les enfans! und ging nicht weiter darauf ein. Von dem Gedicht Erotokritos, worauf ich ihn brachte, sprach er jedoch mit Aufmerksamkeit, verweilte dabei mit einiger Vorliebe und sagte mehrmals: „il y-a beaucoup de sentimens dans ce poeme là, beaucoup de sentimens!“».

Πηγή: Carl Iken, *Eunomia. Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Übersetzungen*, επιμ.-έκδ.: Carl Iken, τ. 2, Grimma 1827.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 149-150

24.

1832. Κωνσταντίνος Ασώπιος

«Ἦτον εὐχῆς ἔργον νὰ συναχθοῦν ὅλα τὰ δημῶδη τραγούδια τῆς Ἑλλάδος. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐξεδόθησαν εἰς τὴν ὑπὸ Φωριέλου [...] συλλογὴν. | Ποιήματα διάφορα ἔχομεν ἀρχαιότερα μὲν: Ἐρωτόκριτος, Γάμοι Θησεώς, Ἐρωφίλη εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον | Οἱ Κρήτες εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι ποιηταί μας. | Νεώτερα ἔχομεν: Χριστόπουλου, Βηλαρά, Σακελλαρίου, Πρετεντέρη, Σολωμοῦ καὶ ἄλλα».

Πηγή: Ἀρχεῖο Ασώπιου στὴν ΕΒΕ, Κουτί VII [No. 8 σε μεταγενέστερη ταξινόμηση] Σύμμικτα Ασωπίου 1825-2022, Φακ. VII Σύμμικτα: Γ) Φιλολογικά κ.α., Ἀρ. 1961: 30 x 20, φ. 6ν.

25.

1840. Θεόδωρος Ορφανίδης

«Ἦτον ὁμως ἀδύνατον νὰ ἀναφανῆ εἰς τὰ σπάργανά της ἔτι, ἢ νεωτέρα ποίησις τοσοῦτον ὑψηλὴ, ὅσον καὶ ἡ ἀρχαία· διότι ἡ καταθλίβουσα τὰ σώματα τυραννία οὐχ' ἦττον ἐξασθενεῖ καὶ τὴν φαντασίαν, σβεννύουσα τὸ ἀγνὸν ταύτης πῦρ. Ὅθεν καὶ ἕως χθὲς ἢ νεωτέρα Ἑλληνικὴ ποίησις περιωρίζετο εἰς τὸ ὑψηλὸν μὲν, ἀλλὰ ἀκατανόητον διὰ τὸ κακόζηλόν της φράσεώς του ποίημα τοῦ Ἐρωτοκρίτου, καὶ τίνα ἄλλα ἐκτρώματα βαναύσου φαντασίας, ἀνάξια νὰ φέρωσι τὸ εὐγενὲς ὄνομα τῆς ποιήσεως».

Πηγή: «Φιλολογικά. Ο *Περιπλανώμενος* του Κυρίου Α. Σούτσου», *Ο Τοξότης* 1, 3 & 4 (Μάι. καὶ Ιούν. 1840), σ. 94.

26.

1841. Κωνσταντίνος Χαντσερής

«Πρῶτος κατὰ τὴν χρονολογίαν ποιητῆς ἀναφέρεται εἰς τὸν Παρνασσὸν μου ὁ ἀπὸ τῆς Σητείας τῆς Κρήτης Βικέντιος Κορνάρος ἢ Βιτζέντζος Κορνάρος [...] Εἰς αὐτὸν τὸν Βικέντιον ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὁ Κοραῆς χρεωστεῖ τὰ *ἤθελε κάμειν*, καὶ *θέλω ὑπάγειν* του, λαβῶν ταῦτα ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦστος στίχου: *Σ' δυὸ μέσα κόψειν ἤθελε τὸ σίδερον ἀμώνι*. Ἄλλ' ἢ δόξα τοῦ Βικεντίου Κορνάρου δὲν ἤθελε λάμπει πολὺ, ἂν ὁ Ἐρωτόκριτός του παρείχε μόνον εἰς φιλολόγον Κοραῆν τὸ δυσηχὲς ἐκεῖνον ἀπαρέμφατον, τὸ ὁποῖον ἠρέθισε τόσον τὴν χολὴν τοῦ Κυρίου Ἰακώβου Ρίζου. Εἰς τὴν ἐποποιίαν τοῦ Βικεντίου ἀπαντῶνται τεμάχια ὑψηλῆς ποιήσεως ἄξια τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Αἰσχύλου, τὰ ὁποῖα ὁμως πνίγονται εἰς τὸν καταρράκτην τῆς πολυλογίας του».

Πηγή: Κωνσταντίνος Χαντσερής (επιμ.), «Πρόλογος», *Ἑλληνικὸς Νέος Παρνασσός*, Ἀθήνα 1841, σ. δ'-ε'.

27.

1842. Christian August Brandis

«Die die Dichtung [Ερωτόκριτος] beseelenden Ideen sind auf dem Gebiete der Gefühle, nicht auf dem der Handlungen erwachsen; daher die überwiegend lyrische Haltung des Gedichts, die vielen eingelegten Klag und Liebesgespräche, die bis zur Ermüdung ausgespinnene Auseinanderlegung der Empfindungen und Gesinnungen».

Πηγή: Christian August Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, τ. 3, Leipzig 1842, σ. 79-80.
Βλ. εδώ μτφρ. σ. 217, σημ. 4.

28.

1842. Adolf Ellissen

«Zwei Athener zeigten dem herausgeber die sechzehn Säulen des Olympieion ganz ernsthaft als Ruinen von Palaste des althen Königs Iraklis, der nach ihnen von Alters durch unterirdische Gänge mit der *heilige Burg* (με το άγιον Κάστρον) in Verbindung gestanden».

Πηγή: A. Ellissen, «Charidimos. Fragment aus dem kretensischen Gedichte Rhotókritos von Vizenzos Kornáros», *Revue des Auslandes*, Monatsschrift, Redigirt von Dr. L Meyer und Otto Wigand, τ. Β', (1842), σ. 361, υποσημ. 3.
Βλ. εδώ μτφρ. σ. 222

29.

1845. Α. Ρ. Ραγκαβής

«Ότ' αί Μοῦσαι ἐσιώπων, καὶ ἡ νῦξ δουλικὴ εἰς τὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος ἠπλοῦτο,
εἰς πᾶν κροῦσμα χορδῆς πᾶν κελάηδημ' ἄπλοῦν, αἱ ψυχαὶ ἀγαλλόμεν' ἐσκίρτων,
καὶ πᾶν κρώζων πτηνὸν ἐχαιρέτων εὐθύς ὡς χρυσὴν ἀηδόνα τοῦ Πίνδου,
ἀσπαζόμεν' ἐπίσης θερμῶς Μελιᾶν, Ἐρωτόκριτον ἢ Ἐρωφίλην».

Πηγή: Α. Ρ. Ραγκαβής, *Του Κουτρούλη ο Γάμος*, εν Αθήναις 1845, σ. 96-97.

30.

1845. Ισίδωρος, Ι. Σκυλίτσης

«Ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ, πολλαχοῦ διασκορπισμένη, καὶ ὑπὸ διάφορα καὶ ἐνάντια διάγουσα πολιτεύματα, ἔχει ἀνάγκη ἐνώσεως, ταυτότητος αἰσθημάτων καὶ φρονημάτων. [...] Τᾶς ἀρχαίας ἑλληνικᾶς φυλᾶς ἐνέπνευσε, καὶ μέχρι τινὸς συνήνωσε καὶ ἀποκατέστησε περικλεῆς ἔθνος ἡ Ἰλιάς τοῦ Ὀμήρου· αὐτὴ ἐγέννησε ποιητᾶς, αὐτὴ στρατηγούς, αὐτὴ ρήτορας, αὐτὴ ἀγαματοποιούς, αὐτὴ ζωγράφους· ἐν ἐνὶ λόγῳ αὐτὴ διανοητικῶς ἔπλασε καὶ ἐμόρφωσε τὸ ἔθνος. Τὴν σήμερον, τί ἔχομεν εἰς τόπους ἐκείνης; οὐδὲν λόγου ἄξιον».

ἕως πρὸ μικροῦ ὁ Ἐρωτόκριτος, τὰ Παραμύθια τῆς Χαλιμᾶς, καὶ τίνα θρησκευτικὰ βιβλία ἀποτελοῦν τὴ βιβλιοθήκη τοῦ λαοῦ. Καὶ ποίας ιδέας ἐνεπνέοντο; Εὐτελεῖς τίνας μόνον».

Πηγή: Ἰσίδωρος Σκυλίτης (μτφρ), «Πρόλογος», *Παρισίων Απόκρυφα. Μυθιστορία Ευγενείου Σύη* [...] τ. Α', Σμύρνη 1845, σ. στ'.

31.

1850. Karl Simrock

«There is also a passage of the same kind in *Erotokritos*, a modern Greek heroic poem of Vincenzo Carnara [sic], between 1630 and 1650. Arethusa, the daughter of king Heracles, of Athens, loves Erotikritos, the son of the minister Pezostratos. The lovers speak through a window of iron lattice-work in the wall which divides the royal palace from that of the minister».

Πηγή: *The remarks of M. Karl Simrock on the plots of Shakespear's plays*, επιμ.: J. O. Halliwell, London 1850, σ. 11.
Βλ. ἐδῶ μτφρ. σ. 227

32.

1853. Κωνσταντῖνος Ασώπιος

«Ἡμεῖς ὅμως ἀδιστάκτως λέγομεν ὅτι οὐχὶ μόνον ἤθελεν εἶναι ὕβρις καὶ νὰ ἀναφέρωμεν τὸ ὄνομα τοῦ ἐνδόξου πατρὸς τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας πλησίον εἰς τοιαῦτα ἑξαμβλώματα [ἐννοεῖται ὁ *Βλαχάβας* τοῦ Π. Σούτσου], ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ τοῦ *Ἐρωτοκρίτου* νὰ παραβληθῶσιν αὐτὰ ἤθελεν εἶναι ἐντροπή».

Πηγή: *Τὰ Σούτσεια ἢτοι Ὁ Κύριος Παναγιώτης Σούτσος* ἐν γραμματικοῖς, ἐν φιλολόγοις, ἐν σχολάρχαις, ἐν μετρικοῖς καὶ ἐν ποιηταῖς ἐξεταζόμενος, Ἐν Αθήναις 1853, σ. 193-194.

33.

1854. Αλ. Ρ. Ραγκαβῆς

«Elle [Ἐρωτόκριτος] n'est même pas exempte de répétitions et de longueurs fatigantes; mais souvent, à travers les lieux communs, on recontre plus d'un trait d'imagination, et plus d'une beauté digne de meilleurs temps et d'un meilleur sujet. Plus que toute autre production littéraire, ce poème rappelle les temps et les lieux auxquels il est dû».

Πηγή: «Esquisses de littérature grecque moderne», *Le Spectateur De L'Orient*, (26 Ιαν./7 Φεβρ. 1854), σ. 382.
Βλ. ἐδῶ μτφρ. σ. 244

34.

1856-1857. Σπυρίδων Ζαμπέλιος

«A côté des créations originales, sorties des entrailles de cette histoire moderne, à côté de la figure mâle, robuste, monumentale du Clephte, placez les pâles figures, les créations décolorées de l'école italienne de Crête. Placez à côté du type du Cid grec, taillé dans le granit, dans les flancs de la montagne, placez à côté de Georges Castriote, Panaretos, cet acteur principal du drame intitulé *Erophile*, ou bien Erotocritos, cet Orlando amoureux de la poésie candiotte, sauf la palette, qui du reste est trop chargée de couleur, que se trouve-t-il de national dans cette muse imitatrice? Les passions? Ce ne sont point les passions de la multitude».

Πηγή: «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de L'Orient*, 81 (26 Δεκεμβρίου 1856\17 Ιανουαρίου 1857), σ. 298-299.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 251-252

35.

1859. Γεώργιος Τερτσέτης

«Ἦλθαμε εἰς Ἀθήνας ἐγὼ καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, τὸ ἔτος 1835. Τὰ τεῖχη τῆς πόλεως ἦτον γκρεμισμένα, τὰ λιθάρια ἐσημάτιζαν σὰν καθίσματα. Ἦτον χειμῶνας. Εἰς τὸ προσήλιο συναπαντούμουν μὲ ἓνα ἠλικιωμένο Ἀθηναῖο. Ὁμοίαζε ἐβδομηνταετῆς. Μοῦ ἐφαίνετο σὰν ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴ γνώση του. Μίαν αὐγὴν, δείχνοντάς μου τὸ δάσος τῶν ἐλαίων, βλέπεις μου λέγει, ἐκεῖνο τὸ δένδρο τὸ χωριστό, τὸ μεγάλο, τὸ κουφωμένο; Βλέπω...Λόγγος! Ἐκεῖ, μοῦ λέγει, ἦρθε ὁ Ἐρωτόκριτος, ἐκρέμασε τὰ ἄρματά του, νυχτομέρευε καὶ ἐκοίταζε τὰ φουσάτα τῆς Ἀρετούσας. Τί ἐστὶ Ἐρωτόκριτος; Νὰ σὰς εἰπῶ. Εἶναι ἓνα ποίημα Κρητικόν».

Πηγή: Γ. Τερτσέτης, «Περὶ τῆς παραδόσεως τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ κυρίου Α. Δουνοῦε καὶ περὶ τοῦ χειρογράφου τῆς αυτοβιογραφίας τοῦ Παναγῆ Σκουζέ [...]» [1859], Τερτσέτης *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 31.

36.

1860-1865. Χριστόφορος Φιλητάς

«Τὸ προβιγκιλικὸν τοῦτο μυθιστόρημα εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Κρῆς Βικέντιος Κορνάρος εἰς τὸ ποίημα αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον Ἐρωτόκριτος [ακολουθεῖ ἡ ὑπόθεσις]. Καὶ ἡ μὲν οἰκονομία τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἀπαράλλακτος εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον ὡς καὶ εἰς τὸ Προβιγκιλικόν, διότι εἶναι αὐτὸς ὁ μῦθος. Ὅμως ὁ Ἕλλην ποιητῆς ἔδωκεν εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ ἔκθεσιν πλάτος, παρενέθηκεν ἐπεισόδια, διαλόγους, καὶ εἰς τὰς μονομαχίας ποιητικὴν περιγραφὴν θαυμασίαν, καὶ διὰ παντός τοῦ ποιήματος γραικικὸν χαρακτήρα,

ὥστε καταντᾶ νὰ εἶναι χωριστὸν ἰδιαίτερον ποίημα, ἂν καὶ ἐπαρμένον ἀπὸ τᾶς φραγκικᾶς ἱστορίας».

Πηγή: Ἀλκης Αγγέλου, *Των Φώτων*, Αθήνα ²2000, σ. 332-333.

37.

1861. Δ. Αργυριάδης

«Τὸ πρῶτο ὁμοιοκαταληκτικὸν εἰς τὴν γλῶσσαν μας ποίημα ἦτον ὁ Ἐρωτόκριτος παρὰ Βικεντίου Κορνάρου, τὸ εἰδύλλιον ὀνομαζόμενον ἢ Βοσκός, ἢ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, μετάφρασις τῆς τοῦ Ὀμήρου, καὶ τίνα ἄλλα ποιήματα ὁμοιοκαταληκτικά, δουλικὴ ἀπομίμησις τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας, πλήρης φορτικῆς πολυλεξίας. Εἰς τὴν νέαν ποίησιν ταύτην ἐλλείπει φυσιογνωμία, ἐθνικότης καὶ ἐναρμόνιον χρῶμα, οὐδὲν εὐρίσκεται ἴχνος τῆς τῶν ἀρχαίων σπουδῆς, οὐδεμία ἰδέα τῶν κανόνων. Σπινθήρες τινὲς ποιητικῆς φαντασίας μόνον ἀποτελοῦσιν ὅλην τὴν ἀξίαν τῶν ἀμόρφων αὐτῶν ποιημάτων πεσόντων εὐλόγως εἰς αἰώνιαν λήθην, τοῦτο ἐστίν, ὅπερ μᾶς μένει ἐξ ὅλης τῆς Βυζαντινῆς ποιήσεως μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος».

Πηγή: Δ. Αργυριάδης, «Περὶ Ἑλληνικῆς Ποιήσεως Αρχαίας καὶ Νεωτέρας» ὡς παράρτημα στο *Η Αυρηλιανή παρθένος του Γερμανοῦ ποιητοῦ Φρ. Σίλλερ* [...], Αθήνα 1861, σ. 199-200.

38.

1866. Γεώργιος Τερτέτης

«Ἐρχομαι εἰς τὸ προκείμενο, τὸ ποίημα τουτέστι τοῦ Ἐρωτοκρίτου [...]. Εἶναι ποίημα ἐθνικὸ, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ, πνεεὶ τὸ ἐθνικὸ πνεῦμα: [...] τὸ ἰδανικὸ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς εἶναι εὐμορφία καὶ ἀνδρεία, τὸ καλοκάγαθον [...]. Κάλλος καὶ ἀνδρεία εἶναι ἢ οὐσία τοῦ Κρητικοῦ ποιήματος τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ταιριασμένο μὲ ἄλλα στοιχεῖα ἐθνικώτατα. [...] Ὁ ποιητὴς τῆς Κρήτης ἔγραψε φαίνεται τὸ ποίημά του κατὰ τὸ 1600 τόσα, καὶ διὰ διακόσια ἔτη ἐχρησίμευσε βιβλίον ἐθνικὸ τῶν Ἑλλήνων· τὸ ἐδιάβαζεν ὁ ναύτης εἰς τὴν ποντοπορείαν του, τὸ ἐδιάβαζεν ἢ κορασιὰ φανερὰ ἢ κρυφὰ τῆς μητρὸς της, τὸ ἐδιάβαζεν ὁ στρατιώτης πολεμιστῆς εἰς τὴ Ρουσσία ἢ εἰς τὴν Ἰταλία, τὸ ἐδιάβαζαν εἰς τὰς καλύβας καὶ εἰς τὰ παλάτια· ὁμολογούμενον λοιπὸν, ὅτι εἶχε τύπους ζωντανούς, πνοήν, στοχασμοὺς ἐθνικούς, καὶ εὕρισκαν ἠχῶ εἰς τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων. Διατὶ λοιπὸν νὰ μὴν εἰποῦμε καὶ ἡμεῖς, ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἔλαβε μέρος, ἐπιρροὴν εἰς τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ 1821 καὶ ἀκόλουθα ἔτη; Τὸν ἀνέγνωσε, κύριοι ἀκροαταί, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, τὸν ἀνέγνωσε ὁ Μάρκος Μπότσαρης καὶ ὁ Κανάρης».

Πηγή: «*Ἐρωτόκριτος*», Ομιλία στίς 16/10/1866, *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 299-300 καὶ 305.

39.

1869. Κωνσταντίνος Σάθας

«Περὶ τοῦ ποιητοῦ τῆς Βοσκοπούλας Νικολάου Δριμυτικοῦ οὐδὲν ἄλλον γνωρίζομεν, εἰμὴ ὅ,τι αὐτὸς οὗτος ἐν τέλει τοῦ ποιήματός του λέγει περὶ αὐτοῦ. Φαίνεται, ὅτι ὁ ἐν τῇ Βοσκοπούλᾳ περιγραφόμενος ἔρωσ, καὶ παραφροσύνη τοῦ δυστυχοῦς βοσκοῦ ἀληθῶς συνέβησαν. Τὸ δὲ ρομαντικὸν τοῦτο ἐπεισόδιον συνταράξαν τὴν νῆσον Κρήτην ἐγένετο ὑπόθεσις πολλῶν ποιημάτων, ὡς λέγει ἐν τέλει ὁ Δριμυτικός, θεωρῶν ὡραιότερον πάντων τὸ ἐδικόν του. Μὴ γνωρίζοντες οὐδὲν ἕτερον τῶν τοιούτων περὶ Βοσκοπούλας ποιημάτων, δὲν δυνάμεθα ἐν μέτρῳ συγκρίσεως ν' ἀποφανθῶμεν περὶ τῆς ὑπεροχῆς ἢ μὴ τοῦ ὄντως ὡραίου στιχουργήματος τοῦ Δριμυτικοῦ».

Πηγή: Γράμμα του Κ. Σάθα στον É. Legrand στις 5-17/06/1869 στο Γιάννης Παπακώστας, *Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία*, Αθήνα 2011, σ. 22-223.

40.

1874. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος

«Τὰ κάλλιστα τῶν ἔργων τούτων παρήχθησαν ἐν Κρήτῃ. Τίς δὲν γνωρίζει τὸν Ἐρωτόκριτον; Ἐὰν ἡ παροῦσα γενεὰ προτιμᾷ τὰ νεώτερα μυθιστορήματα, οἱ πατέρες καὶ αἱ μητέρες ἡμῶν τῶν πρεσβυτέρων, δὲν ἔπαυσαν, ἐπὶ τρεῖς ὄλας ἑκατοντοετηρίδας, νὰ συγκινῶνται ὑπὸ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παθημάτων τῆς Ἀρετούσης καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Πεζοστράτου. Διότι συνέβη εἰς τὸ ἔρωτικὸν τοῦτο ποίημα ὅ,τι εἰς τὸν συγγραφέα αὐτοῦ Βιτζέντζον Κορνάρου, ἀπὸ τὴν χώρα τῆς Σιτίας τοῦ νησιοῦ τῆς Κρήτης. Καθὼς ὁ Κορνάρου, ἐξ Ἑνετῶν ἔλκων τὸ γένος, ἐπὶ τοσοῦτων ὠκειώθη πρὸς τὴν νέαν αὐτοῦ πατρίδα ὥστε κατέλαβε τάξιν οὐχὶ ἀφανῆ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἡμετέρας φιλολογίας, οὕτω ὁ Ἐρωτόκριτος, καίτοι ἀπεικονίζων τὰ τοῦ μέσου δυτικοῦ αἰῶνος ἤθη, ἐπὶ τοσοῦτον ἐξελληνίσθη ὥστε ἀπέβη τὸ δημοτικώτατον τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς ἀνατολῆς ἀπὸ τῆς 16 ἑκατονταετηρίδος μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς παρούσης. [...]. Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴ ἐπιστήσωμεν ἐπὶ τίνας στιγμᾶς τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὴν Εὐμορφὴν Βοσκοπούλαν τοῦ ἐξ Ἀποκορώνων Νικολάου Δριμυτικοῦ; Τὸ εἰδύλλιον τοῦτο ἐγράφη τῷ 1627 καὶ διηγεῖται στὸν ἀγροτικὸν ἔρωτα βοσκοῦ καὶ βοσκοπούλας λαμπρῶς δὲ ἐπὶ τοσοῦτον εἰκονίζει τὰ δένδρα, τὰ λειβάδια, τὰ ποτάμια, τὰ δροσερὰ καὶ τρυφερὰ καλάμια ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων συμβαίνουσι τὰ ιστορούμενα γεγονότα, ὥστε ὁ διατρέχων ταῦτα ἀναγνώστης νομίζει ὅτι ἀναπνέει τὰς εὐώδεις καὶ ζωοποιούς τῆς φύσεως ἐκείνης αὐρας. Ὅσον δὲ ἀπλοῦς καὶ ἂν φαίνεται ὁ ποιητής, ἐκ πολλῶν χωρίων καθίσταται πρόδηλον ὅτι δὲν ἦτο ἀλλότριος πρὸς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν ἰταλικὴν φιλολογίαν. Ὀλιγώτερος γνωστὸς εἶναι ὁ Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργαῆ καὶ ἐν τούτοις ὁ Ἀπόκοπος εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων τῶν χρόνων ἐκείνων ποιημάτων τὰ ὁποῖα δύνανται εὐχαρίστως τῇ ἀληθείᾳ νὰ ἀναγνωσθῶσι καὶ σήμερον ὑπὸ τοῦ μεγάλου κοινοῦ τῆς Ἑλλάδος, πρὸς τοῖς ἄλλοις διὰ τὴν γλώσσαν αὐτοῦ, ἥτις οὔτε τὸ κρητικὸν ἰδίωμα εἶναι, οὔτε ἡ νῦν καθαρεύουσα, ἀλλὰ φαίνεται

μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν 17 ἑκατονταετηρίδα κοινῶς ὀμιλουμένη, ὅπως ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῆ αὐτὴν ἀνὴρ λόγιος».

Πηγή: Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 5, Ἐν Αθήναις 1874, σ. 717-719.

41.

1876. Δημήτριος Βικέλας

«Ὁ ἔρωσ τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ τῆς Ἀρετῆς (εἰ καὶ διάφορος κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὰς περιπετείας τοῦ ἔρωτος τοῦ Βερωναίου ζεύγους), αἱ συναντήσεις τῶν ἑραστῶν εἰς τὸ παράθυρον, ἡ ἐξορία τοῦ τῆ Ἐρωτοκρίτου καὶ τοῦ Ρωμαίου (εἰ καὶ ἐκ διαφόρου αἰτίας προκαλούμεναι), καὶ ἡ ὀργὴ τῶν πατέρων καὶ τὰ κατόπιν δεινά, καὶ οἱ χαρακτῆρες τῆς Νένας ἐξ ἑνὸς καὶ τῆς παραμάνας ἀφ' ἑτέρου, ταῦτα πάντα δὲν φαίνονται τυχαῖαι ἀπλῶς συμπτώσεις. Ἄλλως τὲ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἰταλικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας ἦτο γενικὴ καθ' ἅπασαν τὴν τότε Εὐρώπην. Ἐκεῖ ἀνεζήτουν ὑπογραμμὸν καὶ ἠρύοντο ἔμπνευσιν ὁ Σαικοσπεῖρος ἐν Ἀγγλίᾳ, ὡς ὁ Κορνάρος ἐν Σιτεία τῆς Κρήτης. Διὰ τοῦτο καὶ μόνον, ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης σχέσεως μεταξὺ τοῦ Ρωμαίου καὶ Ἰουλιέτας ἀφ' ἑνὸς καὶ Ἐρωτοκρίτου ἀφ' ἑτέρου, ἐθεώρησα ὡς οὐχὶ ὅλως ἀδιάφορον πρὸς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην τὴ ἐν ταῖς ἐπομέναις σημειώσεσι παραβολὴν χωρίων τινῶν τῶν δυὸ τούτων ποιημάτων. Οὔτε θὰ σκανδαλίση τινὰ, φρονῶ, ἡ τοιαύτη παραβολή, ἔνεκα τῆς ἀνισότητος τῶν δυὸ ποιητῶν. Ὁ Σαικοσπεῖρος ἴσταται ὡς γίγας χρυσοστεφῆς ἐν μέσῳ ἀπάντων τῶν ποιητῶν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ἐνῶ ὁ πτωχὸς Κορνάρος οὔτε τὸν ταπεινὸν στέφανον ἐλαίας, ὅστις τῷ προσήκει, ἠτύχησε εἰσέτι νὰ περιβληθῆ».

Πηγή: Δ. Βικέλας, *Σαικοσπῆρου Τραγωδία. Ἐκ του ἀγγλικοῦ μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Δημητρίου Βικέλα. Μέρους Α', Ρωμαίος καὶ Ἰουλιέτα*, Ἐν Αθήναις 1876, σ. 164-165.

42.

1876. Ἰωάννης Σταματέλος

«Αὐτὴ εἶναι ἡ γλῶσσα ἐκείνη, ἣτις περιεκόσμησε τὸν Παρνασσὸν μας μὲ νέους Ὀμήρους τοὺς Κορνάρους, μὲ νέους ραψωδοὺς τοὺς Κλέφτας, μὲ νέους Τυρταίους τοὺς Φερραίους, μὲ νέους Πινδάρους τοὺς Σολομοὺς καὶ Βαλαωρίτας, μὲ νέους Ἀνακρέοντας τοὺς Χριστοπούλους κτλ».

Πηγή: *Ὄρθογραφικὸν τῆς Κοινῆς τῶν Ἑλλήνων Γλώσσης. Ἔργον Πρωτοτυπον Βραβευθέν ἐν τῷ Ζωγράφειο Διαγωνίσματι ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Σταματέλου [...]* Ἐν Ζακύνθῳ [...] 1876, σ. 7.

43.

1876. Δημήτριος Βερναρδάκης

«-Νασῶ: Τότε νὰ λοιπὸν, τὸν Χρονογράφον, νὰ λοιπὸν τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἢ, ἂν καὶ αὐτὰ τὰ ἐβαρέθης, νὰ τὸν Ἐρωτόκριτον. Ὅσον γιὰ μένα, ἂν

καὶ ἑκατὸν φοραῖς τὸν ἤκουσα, καὶ πάλιν τὸν ἀκούω. Ἄ, μὰ τί ὠραῖος, τί ψυχοπονετικός, Θεέ μου, εἶναι τοῦτος ὁ Ρωτόκριτος.

-Εὐφροσύνη: Τόσαις φοραῖς καὶ τοῦτον τὸν ἐδιάβασα.

-Νασῶ: Ξεύρω τί θέλεις. Θέλεις τὸν Ἀνάχαρσιν, νά, πῶς τὸν λέγουν; τὰ βιβλία δηλαδή, πὸ ἐξηγοῦν τὰ ἔργα καὶ τὰ θαύματα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων [...].

-Εὐφροσύνη: Ὅχι, μητέρα. Κάλλιο κεῖνο τὸ μικρὸ βιβλιαράκι φέρε, πού μου ἔδωκε δῶρον ὁ πρωτοσύγγελος τοῦ θείου μου. Εἶναι βιβλιαράκιν τόσο δά μικρὸν χρυσοδεμένο, κι ἔχει τίτλον Θούριος του Ρήγα».

Πηγή: Δ. Βερναρδάκη, *Ευφροσύνη, Δράμα εἰς πράξεις πέντε*, Ἐν Αθήναις ²1882 [ἀ ἐκδ. 1876], σ. 53-54.

44.

1878. Charles Gidel

«Μολονότι ὁ ποιητὴς [Κορνάρος] εἶναι ὅλως ἀπασχολημένος ἐκ τῶν αἰσθημάτων τῶν ταραπτόντων τοὺς δυὸ τούτους νέους, ἀμελεῖ νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς τὸν τόπον τῆς σκηνῆς, καὶ φαίνεται κατ' ἀρχᾶς ὅτι δὲν ρίπτει βλέμμα ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐν τούτοις δὲν στερεῖται τοῦ αἰσθήματος τοῦ καλοῦ καὶ τῆς φύσεως, τουναντίον τὸ κατέχει βαθθὺ καὶ ζωηρόν· [...]. Ὑπάρχουσι πολλὰ χωρία, ὅπου ἡ ποίησις του εἶναι πλουσιωτάτη, ἢ φράσις τοῦ γλυκυτάτη, ὅπου τὰ χρώματα ζωηρῶς ἀκτινοβολοῦσιν, ὅπου ἡ ἀρμονία τὰ μάλιστα ἐπιτυγχάνει εἰς τὰ ἀποτελέσματα».

Πηγή: Charles Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Παρίσι 1878, σ. 513. Μτφρ. του Στ. Ξανθουδίδη, *Ερωτόκριτος*, Ἡράκλειο 1915, σ. CLI.

45.

1877. Émile Legrand

«Sur le mérite de l'*Erotocritos*, nous sommes d'un avis entièrement opposé à celui de M. R. Selon nous, il n'existe rien dans la littérature grecque moderne qui puisse, même de très-loin, être comparé à l'épopée de Vincent (M. R. dit *Vicence*) Cornaro».

Πηγή: Émile Legrand, *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 41 (13/10/1877), σ. 219. Βλ. ἐδῶ μτφρ. σ. 337

46.

1879. Κωνσταντῖνος Σάθας

«Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Γιράλδης καταπλήττει τοὺς ἀκροατὰς διὰ τὴν συσσωρεύσεως τῶν τρομερῶν εἰκόνων, τᾶς ὁποίας ἀπῆτουν οἱ τότε χρόνοι καὶ ἡ μὴ ἀνεπτυγμένη καλαισθησία, ὁ Χορτάκης προσπαθεῖ νὰ συγκινήσῃ διὰ τῆς τέχνης μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ τρόμου».

Πηγή: Κ. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον*, Εν Βενετία 1879, σ. ξζ'.

47.

1880. Παναγιώτης Ματαράγκας

«Ἐν τῇ ποιήσει τοῦ Βικεντίου Κορνάρου ἀπαντῶνται ἀληθῶς τεμάχια ἄξια τῆς γραφίδος τοῦ Ἀριόστου καὶ Τάσσου, ἀλλὰ δὲν εἶναι προϊόντα Ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως, ἀλλ' ἐν Κρητικῇ γλώσσει νοήματα ξένα, αὐτῶν τῶν ἰδίων οὐς ἐμιμήθη, οὐχὶ ἀτέχνως καὶ ἀπειροκάλως κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκπεφρασμένα».

Πηγή: Π. Ματαράγκας (επιμ.), «Πρόλογος», *Παρνασσός ἤτοι ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Εν Αθήναις 1880, σ. η'-θ'.

48.

1885. Κωνσταντῖνος Σάθας

«Κακῶς νομίζεται ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἐξῆλθεν ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Βιτζέντζου τοῦ Κορνάρου. Ὁ Ἐνετόκριτος οὗτος ἔζη ἐν Σιτεία μετερχόμενος τὸν μνήμονα, ἐκ δὲ τοῦ διασωθέντος πολυτόμου συμβολαιογραφικοῦ τοῦ ἀρχείου πειθόμεθα ὅτι μόλις ἐψέλλιζε τὸ τότε ἐν Κρήτῃ ὀμιλούμενον ἰδίωμα, ἀγνοῶν καὶ αὐτοὺς τοὺς ἑλληνικοὺς χαρακτήρας, ἀφοῦ γράφει τὰ ἑλληνικὰ διὰ λατινικῶν γραμμάτων. [...] ὁ δὲ Ἐρωτόκριτος εἶνε καθαρὸν Στρατιωτικὸν ποίημα, ἀναφέρω ὅτι ὁ ἀρχικός του ἔπους πυρὴν πρέπει ν' ἀναζητηθῆ ἐκτὸς τῆς Κρήτης, ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν Θεσσαλίᾳ, ὅθεν μετηνάστευσαν εἰς Κρήτην διὰ τῶν ἐνταῦθα ἰδρυθεισῶν μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀραβοκρατείας Στρατιωτικῶν ἀποικιῶν. [...] ὁ δὲ Κορνάρος ἀντιγράψας ἢ καὶ ἐλαφρῶς διασκευάσας τὸ πρωτότυπον προσέθηκε τὴν ἐν τέλει περὶ αὐτοῦ δήλωσιν. Ἀσχέτως τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Καραμανίτου, ὁ ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ εἰκονιζόμενος Στρατιωτικὸς βίος περιστρέφεται περὶ τὸν ἔρωτα καὶ τὴν μονομαχίαν, δύο ἐπεισόδια ἀλληλένδετα καὶ κοινότατα ἐν τῇ ἱπποτικῇ ποιήσει τῆς Δύσεως».

Πηγή: Κ. Σάθας, «Ἕλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀναγέννησις τῆς ἑλληνικῆς τακτικῆς», *Ἐστία*, τ. ΙΘ', αρ. 492 (2 Ἰουνίου 1885), σ. 375.

49.

1886. Αντώνιος Γιάνναρης

«Ἐπὶ τὸν ἀνωτέρω τίτλο προτιθέμενος τὸν σπουδαιώτατον τῆς Κρήτης ποιητὴν νομίζω ἄσκοπον νὰ μακρυγορήσω ὅπως ἐξάρω τὰς ἀρετὰς ἐθνικοῦ καὶ δημοφίλου ποιήματος, γνωστοτάτου εἰς τὸ Πανελλήνιον. Ἄρκοῦμαι μόνον νὰ ἀναφέρω ὅτι οἱ εἰδήμονες Εὐρωπαῖοι ἀναγνωρίζουσι τὸν Ἐρωτόκριτον ὡς τὸ ἄριστον Ἐπικὸν ποίημα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ὁ δὲ ἡμέτερος πολὺς Κοραῆς ἀπεκάλεσεν αὐτὸν “Ὅμηρόν τῆς χυδαϊκῆς γλώσσης”».

Τὸ μὲν μέγεθος τοῦ βιβλίου ὑπολογίζεται εἰς 500 περίπου σελίδας σχήματος 16ου, ἢ δέτιμῃ αὐτοῦ ὀρίζεται μόνον 4 φράγκα.

Ἐν Χανίοις Κρήτης, κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον 1886».

Πηγή: [Τυπωμένη αγγελία ἐκδοσης τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πρὸς συνδρομητὲς ἀπὸ τον Αντ. Γιάνναρη], Ἱστορικό Μουσείο Κρήτης Φάκ. 2, Ὑποφάκ. Α': 13 φύλλα αγγελίας = 31-B/1 ἕως 31-B/13.

50.

1892. Ιάκωβος Πολυλάς

«Δὲν θὰ ἀναλύσωμεν ἐδῶ τὴν ἀξίαν τῶν ποιητῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς μας, ὅταν ἐγεννήθη καὶ ἀρκετὸν καιρὸν ἄνθισε κι ἐβασίλευσε ἡ Κρητικὴ Σχολή, ὅπου πρωτεύει ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Κατὰ τὴν κρίσιν μας οἱ ποιηταὶ ἐκεῖνοι, ἂν καὶ ἐφάνέρωσαν καὶ κάπως ἐξευγένισαν μέρος τῆς εὐρισκομένης γλωσσικῆς ὕλης, οὐδὲ κὰν ἰδέαν εἶχαν τῆς Τέχνης, ὥστε εἰς τὰ ποιήματα τῶν ἡ γλώσσα μόλις σηκώνεται ἀπὸ τὴν στοιχειώδη κατάστασιν, καὶ εἶναι ἰδιωματικὴ».

Πηγή: «*Ἡ Φιλολογικὴ μας Γλώσσα*», Πολυλάς Ἄπαντα, σ. 290.

51.

1902. Γιάννης Ψυχάρης

«The *Erotocritos* is a celebrated poem, which is still being read by the people up to the present day and which by its picturesqueness, the exquisite simplicity of its style, its vivid and well sustained fabulation, is certainly literary work of a high standart. Still it is not the best of its time; the gem of Grecian poetry is a Cretan *mystery* published in 1535, *Abraham's Sacrifice*, which would be worth of a special study. We shall only state here that it contains, in the highest degree, that force and delicateness of psychological analysis, which, later on, will distinguish modern works. I must, however, confess that *Abraham's Sacrifice* does not enjoy much consideration in Greece, since it is almost unknown there. The fault does not certainly lie with its unknown author, who was as modest as some of his countrymen, the anonymous comedies or dramas of whom have been handed down to us. At the beginning of the XVII Century there was in Crete a real theatrical renaissance; Chortatzi's *Erophile* occupies the first place in this cycle; it is gracious and terrible, idyllic and tender in its darkest tragical parts; inspired, like *Erotocritos*, from an Italian work, it has likewise been preferred by competent critics to the original. Since we are Crete and in the XVII Century, we should not omit the *Beautiful Shepherdess*' of Drimycticos, which is purely original. Space, however, does not allow us to ponder over it: it is a rare gem not resembling to the psychology of any other people; it is light in touch, deep in feeling, simply and purely charming».

Πηγή: *The Language Question in Greece. Three essays by J. N. Psichari and one by H. Pernot translate into English from the French by "Chiensis"* [Δημ. Π. Πετροκόκκινος], Calcutta 1902 [ανατύπωση Καραβία Αθήνα 1986], σ. 66.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 392

52.

1893. Εμμανουήλ Ροΐδης

«Εἶναι κρίμα νὰ ἔχωμεν τὴν ὠραιότεραν δημοτικὴν γλῶσσαν τοῦ κόσμου, καὶ νὰ μὴ τὴν καλλιεργῶμεν, νὰ τὴν σπουδάζωμεν, νὰ τὴν περιφρονῶμεν. [...]. Πῶς νὰ τὴν σπουδάσωμεν, ἀφοῦ δὲν ἔχομεν βιβλία, δὲν ἔχομεν γραμματικᾶς, δὲν ὑπάρχουν λεξικά καὶ λεγόμεθα κάτοχοί της δημοτικῆς χωρὶς νὰ τὴν γνωρίζωμεν. [...]. Ποιὸς συγγραφεὺς διαβάζει τὸν Ἑρωτόκριτον, ποιὸς φυλλογυρίζει τὴν Ἑρωφίλην; Κανεῖς, κανεῖς! Ποιὸς ἐπούδασε τὴν κρητικὴν δημῶδη μέχρι τοῦδε; κανεῖς· ἕως ὅτου τὴν ἀφήσαμεν καὶ διεφθάρη πλέον, τώρα δὲ δὲν μᾶς ὑπολείπεται παρὰ ἡ δημῶδης της Ἡπείρου. [...]. Ὡστε σὰς συμβουλεύω, ἂν θέλετε νὰ σπουδάσητε τὴν δημοτικὴν σὰς γλῶσσαν φιλολογικῶς, πηγαίνετε εἰς τὴν Γαλλίαν, τὴν Γερμανίαν, σὰς τὸ λέγω μὲ ἐντροπὴν μου, ἐκεῖ ὑπάρχουν δέκα, εἴκοσι σοφοί, καθηγηταί, ὅπου σπουδάζουν, ὅπου ἐργάζονται γραμματικῶς, ἀκαταπονήτως διὰ τὴν δημῶδη μας».

Πηγή: [Συνέντευξη του Εμμ. Ροΐδη στον Μποέμ, 1893], Ἄλκης Αγγέλου (επιμ.), «Παράρτημα», *Εμμανουήλ Ροΐδης, Σκαλαθύρματα*, Αθήνα 1986, σ. 346-347.

53.

1893. Εμμανουήλ Ροΐδης

Πάντες τῶντι περιωρίσθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὸ δυνάμενον νὰ ὠνομασθῆ κλασικὸν ἰδίωμα τοῦ κλέφτικου ἄσματος, ζητήσαντες νὰ ἀναπληρώσωσι τὰ χάσματα αὐτοῦ διὰ μεταπλασμοῦ ἀρχαίων λέξεων ἢ δημιουργίας νέων λαϊκῶν, ἀντὶ ν' ἀνατρέξωσιν εἰς τὰ ἀνεπαρκῶς μελετηθέντα δημοτικὰ μνημεῖα καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, καὶ ἰδίως τῆς Κρήτης, τῆς Ρόδου, τῆς Χίου καὶ τῆς Κύπρου. Ἐκ τούτων οὐδ' αὐτὸς ὁ Ἑρωτόκριτος φαίνεται πολὺ χρησιμεύσας ὡς λέξεων ἀποθήκη καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἡ Ἑρωφίλη, ὁ Γύπαρις, ὁ Στάθης καὶ τ' ἄλλα δράματα τῶν Κρητῶν. Ἐν γένῃ δὲ ἡ ἐντύπωσις ἦν ἀπεκομίσασα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν δημοτικῶς στιχουργούντων λογίων, εἶναι ὅτι δὲν ὠφελήθησαν ὅσον ἠδύνατο καὶ ὅσον ἔπρεπε ἐκ τῆς γλωσσικῆς ὕλης.

Πηγή: Εμμ. Ροΐδης, «Τα Εἶδωλα», *Ἄπαντα Ροΐδη*, τ. Δ', σ. 256.

54.

1895. Γιάννης Ψυχάρης

«Περηφανεύουμαι πού δέν εἶναι στήν Κρήτη ἄγνωστο τὸ ὄνομά μου. Τὸ ξακουστό σας, τὸ μεγάλο, τὸ γενναῖο σας τὸ νησί, τὸ συλλογοῦμαι, καὶ μὲ πονεῖ ἡ καρδιά μου. [...]. Νὰ μὴν ξεχνοῦμε ὅμως καὶ τὴν ἱστορία τῆς κρητικῆς σας φιλολογίας, γιατί σὲ σὰς χρωστοῦμε τοὺς πρώτους στίχους πού γραφήκανε στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ, ὅπως τὴ μιλεῖ καὶ σήμερις ἀκόμη ὁ λαός. Ἡ Ἐρωφίλη εἶναι δικό σας παιδί κ' ἡ γλώσσα τῆς Ἐρωφίλης ὄξω ἀπὸ μερικοὺς ντόπιους κρητικοὺς τύπους, πολὺ λίγους, εἶναι ἡ κοινή μας, ἡ ἐθνική μας γλώσσα. Κόντεψε στῆς Ἐρωφίλης τὰ χρόνια νὰ γίνη ἐκεῖνο πού προσπαθοῦμε νὰ καταφέρουμε καὶ τώρα, μία καινούρια φιλολογία, μὲ γλώσσα καινούρια. Δὲ θὰ πῆ ὅμως πού καὶ στήν Ἐρωφίλη κάπου κάπου δὲ βρίσκεται κ' ἕνας τύπος ἀρχαῖος, ἐκεῖ δηλαδὴ πού μποροῦσε καὶ πού ἔπρεπε μάλιστα νὰ μῆ ὁ τύπος ὁ δημοτικός, ὁ καινούριος, ὁ μόνος σωστός. Τόχουν ἀφτὸ οἱ Ρωμιοί· δέν προσέχουνε. [...]. Ὁ ποιητὴς τῆς Ἐρωφίλης, ἂν καὶ δέν πρόσεξε πάντα, ἂν καὶ δέν εἶναι ὅλα του τὰ λουλούδια καλλιεργημένα, ἔννοιωσε ὅμως ἀμέσως τί λουλούδια εἶταν μπορετὸ νὰ βλαστήσουνε στοῦ λαοῦ τὰ περιβόλια. Ὅσα ἤξερε ὁ λαὸς ἤξερε καὶ κείνος. [...]. Εἶναι μεγάλη σας δόξα πού στήν Κρήτη μὲ τὴν Ἐρωφίλη, μὲ τὸ κρητικό σας θέατρο, μὲ τὸ Ρωτόκριτο, πρωτοφάνηκε ἡ σημερινή μας γλώσσα. Ἄν ἀπὸ τότες ξακολουθοῦσε τὸ πράμα μὲ τὴ σειρά του, θὰ εἴχαμε ἴσως νὰ λογαριάζουμε καὶ κάμποσα ἀριστουργήματα στήν καινούρια μας φιλολογία».

Πηγή: Γ. Ψυχάρης, *Το Ἄστυ*, αρ. 1683 (27/07/1895).

55.

1897. Πλάτων Δρακούλης

«Two poems only I need mention here; one is the epic entitled *Erotocritos*, a long poem, not of any great merit, but worth noticing on account of the great popularity it has acquired, as also for its peculiarities of language and for the transition it marks in the growth of modern Greek poetry, being the first to introduce rhyme. It was composed in the sixteenth century by Vicentio Cornaro [...]. His style is diffuse, but there are here and there passages of poetic elevation. [...]. The work is a curious mixture of Greek and Italian taste; a pleasing combination of the ardour of Greek love, and the romance of Italian devotion. It is without its striking beauties, but it requires some patience to go through it in order to find them. Love incidents are described in a delightful vein of fervor and childlike simplicity. The poet seems to verge on a quite original presentation of the power of love, and it is perhaps to this fact that the popularity of the poem must be ascribed».

Πηγή: Platon E. Drakoules, *Neohellenic Language and Literature. Three Lectures Delivered at Oxford in June 1897*, Oxford 1897, σ. 36-38.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 350

56.

1902. Karl Dieterich

«Die Handlung des Gedichtes ist, wie ein Beurteiler richtig bemerkt hat, nur ein Mittel für die Entwicklung der Gefühle. Sie ist daher auch so einfach wie möglich, ohne kunstvolle Verwicklungen, gleichsam einen einzigen Faden bildend, auf den dann wie eine lange Reihe bunter Perlen auf einen Rosenkranz aufgezogen ist, war der Dichter darstellen wollte: ritterlichen Sinn, unentwegte Liebe, treue Freundschaft, Hingebung an den Herren, kurz, eine Art Tugendspiegel fürs Volk [...]. Dass dazu ein Apparat von über 11.000 Versen gehörte, dass der Dichter sie notwendig brauchte, um den genannten Zweck zu erfüllen, wird jetzt eher verständlich, wenn man das Ganze als das auffasst, was es wohl auch sein sollte, als eine Erzählung zur Bildung und Veredelung des Volkes, als ein pädagogisches Buch. [...]: der Verfasser ein gebildeter Mann aus vornehmen venetianischen Geschlecht, voll Bewusstsein dieser seiner Abstammung, um ihn her ein wildes, rauhes Bergvolk, das den neuen Herren der Insel gewiss manches zu schaffen machte durch Ungesetzlichkeit und Verschlagenheit, welche letztere ja den Kretern von jeher eigen war».

Πηγή: Karl Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, Leipzig 1902, σ. 84.

Βλ. εδώ μτφρ. σ. 355

57.

1906. Κωστής Παλαμάς

«Όπωςδήποτε τὸ Ἔθνος δὲ θὰ τὸ βλάψῃ ἓνα τέτοιο τύπωμα τῶν ἔργων τοῦ Σούτσου, ὅσο κι ἂν γίνεταί τοῦτο ἐπιδειχτικά καὶ πανηγυρικά. Κάτι ἄλλο βλάφτει καὶ ζημειώνει τὸ Ἔθνος, βαριά καὶ ἀλογάριστα: Δὲν ὑπάρχει σ' ἐμᾶς ἀκόμα μία ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου, μία ἔκδοση τῆς προκοπῆς. Ντροπὴ στὸ Ἔθνος ποὺ ἀκόμα δὲν κατάλαβε, ὕστερ' ἀπὸ πέντε αἰώνων περπάτημα, πὼς ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου, αὐτὸς εἶναι ὁ μέγας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ ἀθάνατος ποιητής! Ἀκόμα ναποχτήσουμε μία κριτική, μία σοφὴ ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου, κάτι σὰν ἐκείνη ποὺ ἔκαμε τελευταία γιὰ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μωρέως ὁ Σμιθ τοῦ Βερολίνου. Ἄλλο τύπωμα ἀπὸ τὸ πρῶτο τῆς Βενετίας στὰ 1713, σ' ἐποχὴ ποὺ τὸ ποίημα δὲν εἶτανε πιά νέο, μὰ γύριζε χειρόγραφο ἀπὸ καιρὸ, ἄλλο ποὺ νὰ διαβάζεται κάπως ὑποφερτά, δὲν ξέρω νὰ ξανάγινε. Ὅλα τάλλα τοῦ τυπώματα στὴ Βενετιὰ καὶ τὰ ξανατυπώματα στὴν Ἀθήνα, γιομάτα λάθια, ἀσυνείδητα κι ἀφρόντιστα. Καμωμένα τάχα γιὰ τὸν πολὺ λαό, κ' ἐπομένως ραμμένα καὶ μπαλωμένα ὅπως ὅπως. [...]. Εὐτύχημα ποὺ δὲν περιμένε ἀπὸ βιβλίον νὰ μάθῃ κιὰ νὰ ρουφήξῃ ταθάνατο ποίημα ὁ καταφρονημένος αὐτὸς λαός [...]. Ὅμως ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν ἀξίζει νὰ ζῆσῃ τὴ ζωὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μονάχα τοῦ πρέπει ἓνα ὕψωμα σὲ θέση

έθνικοῦ καὶ σημασίας πανελληνικῆς ἔργου· σὰν ἐκεῖνα τὰ ἔργα ποὺ ξεχωρίζονται μὲ κάθε λογῆς φροντίδα καὶ φυλάγονται μέσα σὲ θῆκες, ὅμοια μὲ κείνες ποὺ ἔβαζε μέσα τοὺς ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τὴν Ἰλιάδα σέρνοντας τὴν μαζί του στὰ στρατόπεδα. Ἔτσι τὰ Ἔθνη ποὺ πολεμᾶνε γερὰ νὰ κρατηθοῦνε σὲ ὄλους τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ἐνέργειας περιμαζεύουν ὅλες τους τὶς δόξες, τὶς χαρὲς καὶ τὶς δύνამες, μέσα σὲ τίμιες θῆκες. [...]. Καὶ μᾶς λείπει, ἔξω ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ, καὶ μία ἔκδοση, γιὰ τὸν κόσμον, φροντισμένη πάντα καὶ προσεχτικὴ. Καὶ μία ἔκδοση μὲ διαλεχτὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο, γιὰ κείνους ποὺ θὰ δυσκολεύονταν νακολουθήσουν τὸν ποιητὴ μέσα σὲ ὅλη τὴ συχνὰ πυκνὰ περισσόλογη στιχοχουσία του».

Πηγή: «Για τὸν Ερωτόκριτο» [«Σούτσος καὶ Κορνάρος», *Ὁ Νουμάς*, 23/04/1906], *Ἄπαντα Κωστή Παλαμά*, τ. ΣΤ', σ. 302-303.

58.

1909. Γεώργιος Σωτηριάδης

«Εἰς τὴν κάθε ἱστορικὴν γνῶσιν παραβιάζουσιν φανταστικότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου, πρέπει μάλιστα νὰ ζητήσωμεν βαθεῖαν ἱστορικὴν ἔννοιαν, τὴν αὐτὴν ἐκείνην, τὴν ὁποῖαν ὁμολογουμένως ἔχουν τὰ πρόσωπα τῶν ἡρώων του, ὡς καὶ ἡ περιγραφή τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν λόγων καὶ τῶν ἀγώνων του. Αἱ φανταστικαὶ τοῦ Ἀθηναίου καὶ ὁ φανταστικὸς τῶν βασιλεῦς Ἡράκλους δὲν εἶνε διόλου παίγνια γελοῖα τῆς φαντασίας· εἶνε αἱ Ἀθηναίου καὶ οἱ τελευταῖοι ἄρχοντες αὐτῶν κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους τῆς χριστιανικῆς τῶν ἱστορίας καὶ αὐτὴ ἦτο πολὺ ἱερωτέρα ἀνάμνησις διὰ τὸν ποιητὴν παρὰ ἡ πρᾶγματι, μὰ τὴν ἀλήθειαν, ρωμαντικὴ πλέον τοῦ Περικλέως καὶ τοῦ Θεμιστοκλέους. Καὶ ὅτι τὴν βαθεῖαν ἐκείνην ἱστορικὴν ἔννοιαν ὑποβάλλει εἰς τὴν ἐνδόμυχον, τόσον ὅμως εὐκόλον, ἀντίληψιν τοῦ ἀκροατοῦ, εἶνε ἴσως ἡ ποιητικωτάτη τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐπίνοια. Εἰς τὰ αἰσθήματα ὅμως, τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται εἰς τὰς πράξεις τῶν προσώπων τοῦ δράματος καὶ τὸ ἦθος αὐτῶν ἀποτελοῦσι, ὁ ποιητὴς δὲν εἶχεν ἀνάγκην ρωμαντισμῶν καὶ φανταστικότητος. Τὴν ἀνδρείαν καὶ τὸν ἔρωτα, τὴν ἱπποτικὴν δηλαδὴ ἀνδρείαν καὶ τὸν ἔρωτα, μετεχειρίσθη ὁ ποιητὴς ὡς ἀπλὰ διδόμενα, ὡς συνειθισμένα στοιχεῖα μίας ἀναγκαίας ὑποθέσεως, ἐνὸς κατὰ συνθήκην μύθου, συνθήκην ὑπαγορευθεῖσαν –ἄς τὸ ἐπαναλάβωμεν– ὑπὸ τοῦ κατακτήσαντος, αἰχμαλωτίσαντος, ἄς εἰπῶ, τοῦ Ἑλληνας φραγκικοῦ πνεύματος. Ἄλλ' αἱ τάσεις τοῦ ποιητοῦ εἶνε πολὺ ὑψηλότεραι. [...]. Τὸν ἔρωτα δὲ ἀκριβῶς καὶ τὴν ἀνδρείαν ἐπιβάλλεται νὰ ψάλλῃ μὲ τὴν αὐτὴν σοβαρότητα καὶ μὲ τὸ αὐτὸ δικαίωμα, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Ὅμηρος ψάλλει τὴν ὄργην τὴν ὀλέθριαν ἐνὸς ἡρώος του καὶ ὁ Βιργίλιος τὸν ἰδικὸν τοῦ ἥρωα καὶ τὴν ἀνδρείαν αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ τιμὴ αὐτὴ πρὸς τὸν ἔρωτα ἔχει ἄπειρον ἠθικὸν ὕψος καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τὴν ἀνδρείαν εἶνε μόνον ἡ ἐκδήλωσις τῆς εἰλικρινοῦς φιλοπατρίας τοῦ ποιητοῦ. Ὁ ἔρωσ του δὲν ἔχει ἐξάψεις ἐμπαθοῦς ψυχῆς, δὲν εἶνε ὀρμὴ παράφορος ἀσυνέτου ἡλικίας ἢ φιληδόνου ὀρέξεως, οὔτε κὰν ἀπλῶς ρωμαντικὴ φαντασιοπληξία. Εἶνε ἡ φυσικὴ κλίσις ἀδόλων ψυχῶν, ἡ ὁποῖα μὲ εἰδυλλιακὴν χάριν γεννᾶται διὰ νὰ

καταντήση κατόπιν βαθύτατον αἴσθημα τρυφερᾶς ἀφοσιώσεως. Ὁ ἔρωσ οὗτος εἶνε ὁ γνήσιος ἑλληνικὸς».

Πηγή: Γεώργιος Σωτηριάδης, «Ερωτόκριτος», *Παναθήναια*, τχ. 200 (1/01/1909), σ. 213.

59.

1909. Ν. Γ. Πολίτης

«Ἡ ὑποτιθέμενη ἐνετική καταγωγή τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἐρωτοκρίτου συντέλεσεν μεγάλως εἰς τὴν διάγνωσιν φραγκικῶν ἠθῶν καὶ φραγκικῶν ἰδεῶν ἐν τῷ ποιήματι. Ἦτο τόσον εὐλογον καὶ τόσον ἀναγκαῖον ἔργον Φράγκου, ὅσονδήποτε ἐξελληνισθέντος, νὰ φέρῃ βαθέως ἐγχαραγμένον καὶ ἀνεξίτηλον τὸν φραγκικὸν τύπον, ὥστε πάσα ἐξέτασις τοῦ Ἐρωτοκρίτου μὴ ἀνευρίσκουσα φραγκικῆς ἐπιδράσεως ἴχνη νὰ θεωρῆται ὡς ἀτελής καὶ ἐπιπόλαιος ν' ἀναζητῶνται δὲ πανταχοῦ αἱ πηγαὶ τοῦ ποιήματος».

Πηγή: Ν. Γ. Πολίτης, «Δημῶδη βιβλία. Ὁ Ερωτόκριτος», *Λαογραφία. Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας*, τ. Α' (1909), σ. 54-55.

60.

1909. Sved Oftedal

«Ἀναλογιζόμενος τίς, ὅτι ποιήσις δὲν εἶναι ὁμοιοκαταληξίαν μόνον, -ὄτι,- ὡς πληροφορεῖ ὁ Γιάνναρης, εἰς ὀλόκληρον τὸν Ἐρωτόκριτον μόλις δυὸ Ἰταλικαὶ λέξεις εὐρίσκονται, - καὶ τέλος ὅτι ὁ κ. Gidel μὲ ἐπιστημονικῆς ἐπιμέλειαν ἐπεζήτησε, ἀλλὰ ματαίως κάποιον ποίημα, σύγχρονον ἢ παλαιότερον, οὐτινος ἐδύνατο ὁ Ἐρωτόκριτος νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπομίμησις, δυσκόλως δύναται τίς ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι οὔτε ὁ κ. Faugier ἐντελῶς ξένος ἦτο τῶν ἐπικρατουσῶν προκαταλήψεων. [...]. Τὰ ἀποτελέσματα λοιπὸν τῶν τοῦ κ. Gidel ἐρευνῶν εἶναι, ταῦτα, - τὰ ὅποια ὅπωςδήποτε καὶ ἐκ τῶν ἀβασίμων ἰσχυρισμῶν τῶν ἄλλων κριτῶν προέκυψαν, ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν εἶναι ἀφομοίωσις καμμίας ξένης φιλολογίας. Αἱ πηγαὶ τοῦ ποιητοῦ φαίνεται ὅτι ἦσαν μόνον τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἰδικὴ τοῦ ποιητικῆς φαντασία».

Πηγή: Sved Oftedal, «*Ερωτόκριτος* καὶ οἱ κριταὶ του», *Μηνιαίον Παράρτημα τῶν Ἀθηνῶν*, αρ. 6 (Ἰούνιος 1909), σ. 1939-1945.

61.

1913. Κωσταντίνος Θεοτόκης

«Πιστεύω κί ὅλας πῶς ἀπὸ τὸ ποίημα δὲ βγαίνει ὁ Κορνάρος Ἑλληνας πατριώτης καὶ ἡ κρίσις ποῦ κάνει ὁ Πολίτης [...], θέλοντας σώνει καὶ καλά, νὰ μᾶς τὸν παραστήσει τέτοιον, καὶ γ' αὐτὸ ἀνεβάζοντας τὸν σὲ σκοτεινὲς μεσαιωνικὲς ἐποχές, εἶναι τελειῶς ἀυθαίρετη καὶ ἀνεπιστημονικὴ, στηριγμένη μόνον σὲ ὑποκειμενικὰ αἰσθήματα».

Πηγή: [Γράμμα του Κ. Θεοτόκη στον Στ. Ξανθουδίδη, 13/05/1913], Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*, σ. 68.

62.

1913. Στέφανος Ξανθουδίδης

«Πρώτα πρώτα εἶμαι σύμφωνος καθ' ὅλα ὅτι εἰς ἐπιστημονικά ζητήματα δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν καμίαν πρόληψιν πατριωτικὴν ἢ θρησκευτικὴν ἢ τοπικιστικὴν, ἀλλ' ὅτι πρέπει νὰ ἐξετάζωνται τὰ διάφορα ζητήματα ἀντικειμενικῶς καὶ μόνον ἔτσι νὰ εὐρίσκεται ἡ ἀλήθεια [...]. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ πατριώτης Κρητικὸς ὑπάρχει παρεξήγησις· δὲν ἐννοοῦσα βέβαια τὸν σημερινὸν πατριωτισμὸν ὅπως τὸν ἀντιλαμβανόμεθα τώρα, ἀλλ' ὅπως τὸν ἀντελαμβάνοντο οἱ Κρητικοὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κορνάρου. Μόνον κατὰ τὰ 150 ἢ διακόσια πρώτα ἔτη τῆς Ἑνετικῆς ἐν Κρήτῃ κυριαρχίας (1205-1400) ἤμποροῦσε νὰ ὑφίσταται ἐν Κρήτῃ πατριωτισμὸς ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν καὶ εἰς τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Μετὰ τὴν καταστολὴν ὅμως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἁγίου Τίτου (1363) καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κῶν/πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὰ αἰσθήματα κατὰ μικρὸν ἔλαβον ἄλλην ροπὴν. Οἱ μὲν ἐπαρχιωτὰι τῆς νήσου καὶ οἱ ἀπομένοντες μετὰξὺ αὐτῶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων οἰκογενειῶν ἠδύναντο ἀκόμη νὰ στασιάζωσι κατὰ τῶν ταλαιπωρούντων καὶ ἀδικούντων αὐτοῦς Ἑνετῶν ἀρχόντων καὶ φεουδαρχῶν, ἀλλ' ἐθνικὸν κυρίως πρόγραμμα δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσι, οἱ δὲ ἐν ταῖς πόλεσι κατοικοῦντες Ἕλληνες καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη ἐκ τῶν ἐπαρχιωτῶν, οἵτινες ὅπως δῆποτε ἀπήλυνον ἀνέσεως τινὸς καὶ προνομίων εἶχον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον Ἑνετίζοντα τὰ φρονήματα, καὶ μετὰ φόβου ἔβλεπον τὴν προοῦσαν ἐπέκτασιν τῶν Τούρκων καὶ τὸν κίνδυνον τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως. Πάντες ὅμως οὗτοι ἐθεώρουν τὴν Κρήτην ὡς ἰδίαν πατρίδα καὶ ἐφρόνουν καὶ ἠγωνίσθησαν ἐν τῇ πράξει νὰ σώσωσιν αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ ὀλέθρου. Τοιοῦτον λοιπὸν πατριώτην Κρήτα θεωρῶ ἐγὼ καὶ τὸν Κορνάρου, ἂν μάλιστα ἔτυχε νὰ ζῆ, ὡς ἐγὼ πιστεύω, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκικῆς ἐπιδρομῆς ὅτε δῆλ. τὰ συμφέροντα καὶ ἡ σωτηρία τῶν ἐν ταῖς πόλεσι ζώντων καὶ καταφυγόντων Κρητικῶν συνεταυτίζοντο τελείως πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ἑνετῶν ἀρχόντων καὶ φεουδαρχῶν».

Πηγή: [Γράμμα του Στ. Ξανθουδίδη στον Κ. Θεοτόκη, 24/09/1913], Ζηνιάτης-Πυλαρινός, *Αλληλογραφία Ξανθουδίδη-Θεοτόκη*, σ. 94-95.

63.

1913. Ανώνυμος

«Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βουλὴν ὑπεβλήθη [...] μία ἀναφορὰ περίεργος. Εἷς κύριος [Κ. Σάθας] ζητεῖ ἀπὸ τὸ Δημόσιον ἐπιχορήγησιν διὰ νὰ προβεῖ εἰς ἔκδοσιν τῶν ποιημάτων τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος ἀποτελεῖ ἐν φιλολογικῶν μνημείων καὶ ζωγραφίζει μίαν ἱστορικὴν περίοδον. Ἀλλ' ἀνώτερο αὐτοῦ ὑπάρχουσιν ἄλλα οὐχὶ

ὀλιγώτερον κινδυνεύοντα φιλολογικὰ μνημεῖα νὰ μείνουν θαμμένα εἰς τὰ βάθη σκωληκοβρώτων ἀρχείων, ἂν ἐγίνετο δὲ ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸν Ἑρωτόκριτον δὲν θὰ εὔρισκε τέλος ἡ Βουλὴ εἰς τὰς ἐπιχορηγήσεις της καὶ ἀπὸ νομοθετικὸν σῶμα θὰ ἐκινδύνευε νὰ γείνη ἐκδοτικὴ ἐταιρεία. Ὅπωςδὴποτε ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν Βουλὴν τῶν ἐκδοτῶν καὶ τῶν συγγραφέων εἶνε ἓν καλὸν βῆμα πρὸς τὴν λύσιν τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν τῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν τὴν συνιστώμεν ἰδιαιτέρως».

Πηγή: Εφ. *Εμπρός*, (20/11/1913), σ. 3.

64.

1915. Στέφανος Ξανθουδίδης

«Οὐδένα ἀντέγραψεν ὁ Κορνάρος οὐδὲ ἐλογοκλόπησε πρὸς ἀποτελέσειν τοῦ ποιήματός του. Τὸ ὕλικόν του κατήρτησε συλλέξας αὐτὸ πολλαχόθεν, διαμορφώσας καὶ ἀφομοιώσας αὐτὸ συμφώνως πρὸς τὴν ποιητικὴν φύσιν καὶ τὴν ὑπέροχον πνευματικὴν του ἰκανότητα καὶ δύναμιν. Ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν οὐδὲν ἢ ἐλάχιστα ἤντησεν, περισσότερον ἐπωφελήθη ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ μετὰ ταῦτα ἑλληνικῆς καὶ Κρητικῆς ποιήσεως, οὐχὶ μικρὸν ἐπικούρημα εὔρε καὶ εἰς τὴν ἰταλικὴν ποίησιν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ μάλιστα τὸν Ἀριόστον, καὶ τέλος ἀφθόνως ἤντησεν καὶ ἐκ τῆς λαϊκῆς ποιήσεως καὶ σοφίας καὶ τῆς ἰδίας πείρας. Τὸ πλούσιον αὐτὸ πολλαπλοῦν ὕλικόν ὁ Κορνάρος διέκρινε, διηυθέτησε, τὸ ἐπεξεργάσθη καὶ τὸ διεμόρφωσεν ὡς δεξιὸς καὶ εὐφυῆς καλλιτέχνης προσδῶσας εἰς αὐτὸ τὸν τύπον τῆς ἰδίας προσωπικότητος καὶ ἀποτελέσας οὕτω τὸ ὑπέροχον ἔργον του».

Πηγή: Στ. Ξανθουδίδης, (επιμ.), *Βιτζέντζου Κορνάρου Ἑρωτόκριτος. Ἐκδοσις Κριτικὴ*, Ηράκλειο 1915, σ. CXXXV.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς Πηγές

- [Ανυπόγραφο], «On the Literature and Language of Modern Greece», *The General Repository and Review*, τ. 3, Cambridge Massachusetts 1813
- [Ανυπόγραφο], «Art. XII: *Researches in Greece*, by William Martin Leake, London 1814, 4to. pp. xix, 472», *The Quarterly Review*, April & July, τ. 11, London 1814
- [Ανυπόγραφο], Galt's Letters from the Levant», *The Monthly Review or Literary Journal*, Sep.-Oct. 1814
- [Ανυπόγραφο], «Der Erotokritos, episches Gedicht der Neugriechen», *Blätter für literarische Unterhaltung*, τ. 2. 1846
- [Ανυπόγραφο], «Του Γερομούρτου η κόρη», *Πανδώρα*, τ. Β', αρ. 26, 1851
- [Ανυπόγραφο], «Περί Ερωτοκρίτου», *Κλειώ*, αρ. 411 (Σάββατο 3/15 Μαΐου 1869)
- [Ανυπόγραφο], «Αθανάσιος Βογορίδης», *Πανδώρα*, τ. 20, αρ. 447, 1870
- [Ανυπόγραφο], Σύντομο βιογράφημα Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, οπλαρχηγού Κρητός», *Ημερόλογιον Σκώκου*, τ. 7, 1892
- [Ανυπόγραφο], «Τα καρναβάλια άλλοτε και νυν», *Ελπίς* [Ζάκ.], έτος ΚΔ', αρ. 1160 (15 Φεβρουαρίου 1898).
- [Ανυπόγραφο], «Καλήν Αρχήν», *Εμπρός*, (20/11/1913).
- [Ανυπόγραφο], «Συνδρομαί της Βουλής», *Εμπρός*, (30/11 1913).
- [Ανυπόγραφο] [Βιβλιοκριτική στα *Παίγνια* του Τανταλίδη], *Ευρωπαϊκός Ερανοστής*, τ. Β', φύλλο Β', 1840.
- [Ανυπόγραφο], «On the literature and language of Modern Greece», *The General Repository*, τ. 3, Cambridge, 1813.
- [Ανυπόγραφο], Δημοτικά άσματα εκ των εν τω Αιγέω Πελάγει. Συλλεχθέντα και το πρώτον δημοσιευόμενα», *Εθνικό Ημερολόγιο*, τ. 8, 1868.
- [Ανυπόγραφο], (μτφρ.), «Ολόκληρος η πολύκροτος ανακοίνωσης του Κρουμβάχερ περί γλώσσης», *Νέον Άστυ*, αρ. 367 (13/12/1902), αρ. 368 (14/12/1902), αρ. 369 (15/12/1902).
- [Σύμμικτος τόμος στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη με κωδικό HG 89.29/v.1, όπου περιέχεται πλούσια ξενόγλωσση βιβλιογραφία για την κρητική επανάσταση].
- «Λ», «Μοναχοί και Στρατιώται», *Εστία*, τ. ΚΕ', αρ. 644 (1^η Μαΐου 1888).
- «Μ», «Μοναχοί και Στρατιώται», *Εστία*, τ. ΚΕ', αρ. 645 (8 Μαΐου 1888)
- Αμπελάς Τιμολέων, *Οι Μάρτυρες του Αρκαδίου. Δράμα εις Πέντε Πράξεις*, Σύρος³1867.
- Αννίνος Χαραλάμπης, «Παράστασις του *Ερωτοκρίτου*. Έθιμον των Απόκρεων», *Εστία*, τ. 29, αρ. 8, 1890
- Αργυριάδης Δ., «Περί Ελληνικής Ποιήσεως Αρχαίας και Νεωτέρας» ως παράρτημα στο *Η Αυρηλιανή παρθένος του Γερμανού ποιητού Φρ. Σίλλερ* [...], Αθήνα 1861.
- Αργυρόπουλος Π., *Λόγος εκφωνηθείς την 20 Μαΐου 1850 κατά την επετείον εορτήν*

- του Πανεπιστημίου κατά του Κ. Π. Αργυρόπουλου [...], Εν Αθήναις 1850.
- Ασώπιος Κωνσταντίνος, *Μαθήματα της Γραικικής Γλώσσης*, Βενετία 1818.
- *Εισαγωγή εις την ελληνικὴν Σύνταξιν, ὑπὸ του Ἰππότη Κ. Ασώπιου [...],* Κέρκυραι αἰωμα [1841].
 - *Ομιλία Κ. Ασώπιου, Ἐκφωνηθεῖσα ἐπ' αὐτοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὄθωνος τῆς 1842, ἐπὶ τῆς πρώτης ἐνάρξεως τῶν αὐτῶν μαθημάτων,* 1842
 - *Τὰ Σούτσια ἴτοι Ὁ Κύριος Παναγιώτης Σούτσος ἐν γραμματικοῖς, ἐν φιλολόγοις, ἐν σχολάρχαις, ἐν μετρικοῖς καὶ ἐν ποιηταῖς ἐξεταζόμενος,* Εν Αθήναις 1853.
- Βάρναλης Κώστας, «Αισχύλος – Ερωτόκριτος», *Αισθητικά – Κριτικά*, τ. Β', Αθήνα 1978.
- Βερναρδάκης Δημήτριος, *Το Τρογάλιον του Δοκησιόφου ἢ αὐτοσχέδιος ἀπάντησις εἰς τὸν Κ. Γ. Χρυσοβέργην ὑπὸ Δ. Τ. Βερναρδάκη*, Αθήνησι 1855.
- *Μαρία Δοξαπατρή, ποίημα δραματικόν εἰς πράξεις πέντε,* ἐν Μονάχῳ 1858
 - *Ολίγαι Λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς ἐπικρίσεως, ἣν συνέγραψε κατὰ τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς μου, καὶ τῶν ὑβερῶν, ὅσας ἐφιλοτέχνησε κατ' ἐμοῦ ὁ κ. Θεαγένης Λιβαδάς,* ἐν Τεργέστῃ 1866.
 - *Ευφροσύνη, Δράμα εἰς πράξεις πέντε,* Εν Αθήναις ²1882.
 - *Ψευδοαττικισμοῦ ἔλεγχος, ἴτοι Κ. Σ. Κόντου Γλωσσικῶν Παρατηρήσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν Νεάν Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν Ἀνασκευή,* Εν Τεργέστῃ 1884.
- Βηλαράς Ἰωάννης, *Ἡ Ρομέηκη Γλῶσσα*, Στὴν Τηπογραφεῖα τῶν Κορφῶν 1814.
- Βικέλας Δημήτριος, «Ὀδυσσεΐας Ραιψωδία Ζ' μεταφρασθεῖσα εἰς δημοτικὸς στίχους ὑπὸ Δ. Βικέλα», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. 9, 1869.
- *Περὶ Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Δοκίμιον ἀναγνωσθὲν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Σχολῇ τοῦ Λονδῶν κατὰ τὴν ἐσπερινὴν συνδιατριβὴν τῆς 21^{ης} Μαρτίου 1871,* Εν Λονδίῳ 1871.
 - (μτφρ.), *Σαικοπήρου Τραγωδία. Ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Δημητρίου Βικέλα. Μέρος Α', Ρωμαῖος καὶ Ἰουλιέτα,* Εν Αθήναις 1876.
 - (μτφρ.), *Σαικοπέρου Τραγωδία ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ μεταφρασθεῖσαι παρὰ Δημητρίου Βικέλα. Μέρος Β'. Οθέλλος,* Εν Αθήναις 1876.
 - Δ. Βικέλας, «Αἰμίλιος Εγγέρος», *Ἐστία*, τ. 20, Ἀρ. 506, 1885.
 - *Ἄπαντα*, τ. Α'-Στ', ἐπιμ.: Ἄλκης Ἀγγέλου, Αθήνα 1997.
- Γιάνναρης Α. Ν., *Ἄσματα κρητικὰ μετὰ διστίχων καὶ παροιμιῶν. Kretas Volkslieder* [...], von Anton Jeannaraki, Leipzig 1876.
- *Περὶ Ερωτοκρίτου καὶ τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ,* Εν Αθήναις 1889.
- Γιαννόπουλος, Ἰωάννης Ε., «Φιλολογία», ἐφ. *Σφαίρα*, ἀρ. 26 (25/8/1851), ἀρ. 28 (14/09/1851) καὶ ἀρ. 34 (05/11/1851).
- Γκινάκας, Ι. Π., «Ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ Ερωτοκρίτου», *Ἰλισσός*, τ. 1., ἀρ. 11, 1869.
- Δαμαλάς, Ν. Μ., *Ἀδαμάντιου Κοραῖ τῶν μετὰ θάνατον εὐρεθέντων*, τ. ΣΤ', Εν Αθήναις 1888.
- Δαμβέργης Ἰωάννης Μ., «Βιβλιοκρισία. Περὶ Ερωτοκρίτου καὶ τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ»,

- Εβδομάς*, αρ. 22 (06/06/1889) και αρ. 23 (10/06/1889).
- Δαπόντες Καισάριος, *Καθρέπτης Γυναικών. Βιβλίον Δεύτερον* [...] Εν Λειπζιγ της Σαξονίας 1766.
- Δε Κιγάλλας Ιωσήφ, [Βιβλιογραφία], *Πανδώρα*, τ. 20, αρ. 466, 1869.
- Δεινάκις Σ., «Οβίδιος-Κορνάρος. Μεταμορφώσεις-Ερωτόκριτος», *Κρητικός Αστήρ*, αρ. 33 (17/03/1908).
- «Πηγαί του *Ερωτοκρίτου*», *Χριστιανική Κρήτη*, τχ. Α'-Β', Ηράκλειο 1912.
 - «Αι πηγαί της *Ερωφίλης*. Ο Χορτάσης απειμιμήθη χωρία της *Αντιγόνης* του Σοφοκλέους;», *Χριστιανική Κρήτη*, τχ. Α'-Β', Ηράκλειο 1912.
- Δημητρακόπουλος Ανδρόνικος, *Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα*, Τεργέστη 1872.
- Δονάς Πασχάλης Ιωάννης, *Επιστολή Απολογητική ενός Μαρκίωνος Φραγκίσκου Αλβεργάτου Καπακέλλου κατά της επιστολής του κυρ αββά Κομπαγνώνου* [...], Ενετίησι 1802.
- Δούκας Νεόφυτος, *Επιστολή προς τον παναγιώτατον Πατριάρχην Κύριον Κύριλλον περί εκκλησιαστικής ευταξίας*, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1815.
- Εφταλιώτης Αργύρης, *Ιστορία της Ρωμιοσύνης*, τ. Α', Αθήνα 1901.
- Ζαβίρας Γεώργιος, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, επιμ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα 1872.
- Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852.
- «Φιλολογικά τινες έρευναι της Νεοελληνικής Διαλέκτου», *Νέα Πανδώρα*, τ. Ζ', αρ. 160, 1856.
 - «Λόγιοι και Γλώσσα της ΙΔ' Εκατονταετηρίδος», *Νέα Πανδώρα*, τ. Ζ', αρ. 150 και τ. Ζ', αρ. 151, 1856.
 - *Πόθεν η κοινή λέξις Τραγουδώ*, Εν Αθήναις 1859.
 - «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. Γ', αρ. 236, 1860.
- Θεοτοκάς Γ. «Το τελευταίο ταξίδι», *Νέα Εστία*, έτος Γ', τχ. 70, 15 Νοεμβρίου 1929.
- Θωμάς Ελευθέριου, *Οι εν Παρισίοις Ελληνισταί και ο Βρουνέ Δε Πρέλ (Brunet de Presle)*, Εν Σύρω 1886.
- Καλοσγούρος Γεώργιος, «Γλώσσα και Πολιτισμός», *Εστία*, τ. 36, αρ. 52, 1893.
- Καμπάνης Αρίστος, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Αλεξάνδρεια ²1925.
- Καμπούρογλου, Δημήτριος Γρ., *Ιστορία των Αθηναίων*, τ. Α', Εν Αθήναις 1889.
- Κοδρικός Παναγιώτης, *Observations sur l'opinion quelques Hellénistes touchant Le Grec Moderne*, par P. Codrica Athénien, Paris 1804.
- *Προς του Οικείους*, Εν Παρισίω 1817.
 - *Μελέτη της Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου παρά Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά* [...] Εν Παρισίω [...] ΑΩΙΗ [1818].
- Κοκκινάκης, Δημ. Κ. (επιμ.), *Πανελλήνιος ανθολογία ήτοι απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ελληνικών ποιημάτων*, Εν Αθήναις 1902.
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Ερωτόκριτος», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Γ', Αθήνησι 1892-1893.
- Κόντος, Κωνσταντίνος Σ., *Γλωσσικά Παρατηρήσεις αναφερομένοι εις την Νέαν Ελληνικήν Γλώσσαν*, Εν Αθήναις 1882.

- Κοραής Αδαμάντιος, *Άτακτα*, τ. Α΄, Β΄, Δ1, Εν Παρισίοις 1828-1835
- Κούμας Κωνσταντίνος, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη, 1832.
- Κρομμύδης Γεώργιος, *Διατριβή επί της καταστάσεως της ενεστώτης κοινής ημών γλώσσης (...)* Εν Μόσχα εν τω της Κοινότητος τυπογραφείω, 1808.
- *Ακολουθία της Διατριβής Γ.Κ. επί της καταστάσεως της ενεστώσης Κοινής ημών Γλώσσης*. Ίνα διανεμηθή και αυτή δωρεάν τοις φιλογενέσιν. Εν Βιέννη 1811.
 - *Β΄ Ακολουθία της Διατριβής Γ.Κ. επί της καταστάσεως της ενεστώσης Κοινής ημών Γλώσσης*. Ίνα διανεμηθή και αυτή δωρεάν τοις φιλογενέσιν. Εν Βιέννη 1813.
- Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γεώργιος Σωτηριάδης, τ. Γ΄, Εν Αθήναις 1900.
- Κρυστάλλης Κώστας, «Αι Απόκρεω εν Ιωανίννοις», *Εστία Εικονογραφημένη*, τ. Α΄, 1892.
- Λάμπρου Παύλος (1863), *Κατάλογος Α΄ σπανίων βιβλίων*, Αθήνα 1863.
- *Κατάλογος Β΄ σπανίων βιβλίων*, Αθήνα 1864.
 - *Κατάλογος Γ΄ σπανίων βιβλίων*, Αθήνα 1870.
- Λασκαράτος Ανδρέας, *Επιστολή Α. Λασκαράτου προς τον Νικόλαον Θεοδώρου γραφείσα εν Candia 1845*, Εν Αθήναις 1845.
- (έκδ.), «Απόκοπος», *Η Διαολαποθήκη*, τ. Β΄, αρ. 26 (5 Ιανουαρίου 1861).
- Ματαράγκας Π. (επιμ.), *Παρνασσός ήτοι απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ποιημάτων της Νεωτέρας Ελλάδος. Υπό Π. Ματαράγκα*, Εν Αθήναις 1880.
- Μαυροφρύδης, Δ. Ι., *Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης*, Αθήνησιν 1866.
- Μεγδάνης Χαρίσιος, *Καλλιόπη Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου [...]* *Χαρισίου Μεγδάνου του εκ Κοζάνης [...]* Εν Βιέννη της Αουστρίας 1819.
- Μποέμ [Δ. Χατζόπουλος], «Σύγχρονοι Έλληνες συγγραφείς. Στέφανος Στεφάνου», *Το Άστυ* (6-7/4/1893).
- «Ίβις», *Το Άστυ* (29/11/1893).
- Νικόδημος Αγιορείτης, *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθειαν Χριστιανών*, Ενετίησιν 1803.
- Ξανθουδίδης, Στ. Α. (επιμ.), *Βιτζέντζου Κορνάρου Ερωτόκριτος. Έκδοσις Κριτική*, Ηράκλειο 1915.
- Οικονόμος Κωνσταντίνος, *Γραμματικών, ή Εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ [...]*, Εν Βιέννη της Αυστρίας 1817.
- Ορφανίδης, Θεόδωρος Γ., «Φιλολογικά. Ο Περιπλανώμενος του Κυρίου Α. Σούτσου», *Ο Τοξότης* 1, 3 & 4 (Μάι. και Ιούν. 1840).
- Π., Δ. Π., «Ο Ερωτόκριτος», *Ο Νουμάς*, αρ. 327 (18/01/1909).
- Παλαμάς Κωστής, «Ένα γράμμα του Legrand», *Ο Νουμάς*, τ. 2, αρ. 85, 1904.
- Πανταζής Γ., *Συλλογή ερωτικών, ηρωϊκών και συμμίκτων ποιημάτων*, Εν Ζακύνθω 1850.

- Παπαδόπουλος Βρετός Ανδρέας, *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821 τυπωθέντων βιβλίων*, Αθήναι 1845.
- *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος [...]*, Μέρος Α΄ εν Αθήναις 1854.
 - *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος [...]*, Μέρος Β΄ εν Αθήναις 1857.
- Παπαδόπουλος Βρετός, Μαρίνος, «Οι νεώτεροι Έλληνες (Ι)», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1864*.
- Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος, [Βιβλιοκρισία στα *Άσματα Δημοτικά* του Ζαμπέλιου], *Νέα Πανδώρα*, τ. Γ΄, αρ. 65 (1^η Δεκεμβρίου 1852).
- «Παναγιώτης Νικούσης», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ΄, αρ. 248 (15 Ιουλίου 1860).
 - *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 5, έκδοσις Δευτέρα επιθεωρηθείσα, Εν Αθήναις ²1887.
- Παρανίκας Ματθαίος Κ., *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1867.
- Παράσχος Αχιλλέας, *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1904.
- Πολίτης Γ. Ν., «Σκιαγραφία του Πατέρα», *Νέα Εστία, Νικόλαος Πολίτης (1852-1921)*, έτος ΚΓ΄, τ. 55, τχ. 643, Αθήναι (15 Απριλίου 1954).
- Πολίτης, Ν. Γ., *Περί του εθνικού έπους των Νεωτέρων Ελλήνων. Λόγος απαγγελεθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 14 Ιανουαρίου 1907 υπό Ν. Γ. Πολίτου*, Εν Αθήναις 1906.
- «Δημώδη βιβλία. Ο Ερωτόκριτος», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. Α΄, 1909.0
- Πολυζωΐδης Α., *Τα Νεοελληνικά ήτοι τα κυριώτερα συμβάντα και η κατάσταση της ελληνικής παιδείας*, τ. Α΄ Εν Αθήναις 1874.
- *Τα Νεοελληνικά ήτοι τα κυριώτερα συμβάντα και η κατάσταση της ελληνικής παιδείας*, τ. Β΄ Εν Αθήναις 1875.
- Πύρρος Διονύσιος, *Περιήγησις Ιστορική και Βιογραφία Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού*, Εν Αθήναις 1848.
- Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος, *Διάφορα ποιήματα του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή*, Αθήναι 1837.
- *Του Κουτρούλη ο Γάμος. Κωμωδία υπό Α. Ρ. Ραγκαβή [...]* Έκδοσις Τρίτη Αναθεωρηθείσα. Εν Αθήναις ³1861.
 - «Ημερολόγιο του Ελληνιστού Ασίου (Hase)», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. 8, αρ. 1, 1868.
- Ραπτάρης, Ιωάννης Μ. (επιμ.), *Παρνασσός ή απάνθισμα των εκλεκτοτέρων τεμαχίων της νέας ελληνικής ποιήσεως, εσταχυολογήθη υπό Ρ** [...]* Αθήνα 1868.
- Σάθας Κωνσταντίνος, «Νικόλαος Παπαδόπουλος ο Κρης», *Χρυσάλλις*, 4, 1866.
- *Ελληνικά Ανέκδοτα. Περισυναχθέντα και εκδιδόμενα εθνική δαπάνη*, Αθήνα 1867.
 - *Νεοελληνική Φιλολογία*, Εν Αθήναις 1868.

- «Περί του ποιητού του *Ερωτοκρίτου*», *Ιλισσός*, τ. 1. αρ. 9 1869.
 - «Νεοελληνική Φιλολογία», *Κλειώ*, αρ. 880 (Σάββατο 29-11/05 1878).
 - *Κρητικόν Θέατρον*, Εν Βενετία 1879.
 - «Έλληνες στρατιώται εν τη Δύση και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής», *Εστία*, τ. ΙΘ', αρ. 492 (2 Ιουνίου 1885).
- Σαρίπολος, Ν. Ι., «Φηλήξ Ποθητός Δεαίχος (Félix Désiré Dehèque), *Πανδώρα*, τ. 22, αρ. 508, 1871.
- *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*, Αθήνα 1889.
- Σεφέρης Γιώργος, τ. Α', επιμ.: Γιώργος Σαββίδης, Αθήνα 2003.
- Σιβάκης Κωνσταντίνου, *Ο ήρωας της Κρητικής Επανάστασεως του εξήνταεξ Νέος Ερωτόκριτος*, Εν Ηρακλείω Κρήτης 1887.
- Κ. Σ. [Κωνσταντίνος Σιβάκης], *Ερωτόκριτος Βικεντίου Κορνάρου. Παραφρασθείς υπό Κ. Σ.*, Εν Ηρακλείω 1906.
- Σιγούρος Μαρίνος, «Αι Απόκρεω εν Επτανήσω», *Παναθήναια*, έτος Ε', (28 Φεβρ. 1905).
- Σκυλίτσης, Ι. Ι. (μτφρ.), *Παρισίων Απόκρυφα. Μυθιστορία Ευγενείου Σύη*, τ. Α', Σμύρνη 1845.
- Σούτσος Αλέξανδρος, *Άπαντα*, επιμ.: Νικ. Κουντρομιχάλης, Αθήνα 1963.
- Σούτσος Παναγιώτης, *Τα Άπαντα*, τ. Α', Εν Αθήναις 1855.
- *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου*, Εν Αθήναις 1853.
- Σπαταλάς Γεράσιμος, «Βιτσέντσου Κορνάρου. Ο Ερωτόκριτος», *Περιοδικόν Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, τχ. 84 (26/06/1927).
- Σταματέλος, Ιωάννης Ν., *Ορθογραφικόν της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης. Έργον Πρωτοτυπον Βραβευθέν εν τω Ζωγράφειο Διαγωνίσματι υπό Ιωάννου Ν. Σταματέλου*, Εν Ζακύνθω 1876.
- Σωτηριάδης Γεώργιος, «Ερωτόκριτος», *Παναθήναια*, τχ. 200 (1/01/1909).
- Τάκερμαν Κάρολος, *Οι Έλληνες σήμερα*, μτφρ. Αντωνίου Α. Ζυγομαλά, Αθήνησι 1877.
- Τανταλίδης Ηλίας, *Παίγνια ή Ποιήματα Διάφορα*, Σμύρνη 1839.
- Τσιτσέλης Ηλίας, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Αθήνα 1904.
- Τυπάλδος Ιούλιος, *Ποιήματα διάφορα*, Ζάκυνθος 1856.
- Φωτεινός Διονύσιος, *Νέος Ερωτόκριτος παρά Διονυσίου Φωτεινού*, τ. Α', Εν Κωνσταντινουπόλει 21845.
- Χαντσερής, Κωνσταντίνος Α. (επιμ.), *Ελληνικός Νέος Παρνασσός [...] υπό Κωνσταντίνου Αλ. Χαντσερή*, Αθήνα 1841.
- Χατζιδάκις, Γ. Ν., *Μελέτη επί της Νέας Ελληνικής ή Βάσανος του ελέγχου του Ψευδαττικισμού*, Εν Αθήναις 1884.
- *Περί του Γλωσσικού Ζητήματος εν Ελλάδι, μέρος δεύτερο*, Αθήνησιν 1893.
 - *Ειδώλων Κατάλυσις*, Αθήνησιν 1895.
 - *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής υπό Κ.*

- Krumbacher και απάντησις εις αυτόν υπό Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι*, Εν Αθήναις 1905.
- Χιώτης Παναγιώτης (μτφρ.-επιμ.), *Μουστοξύδης Ανδρέας. Παρατηρήσεις τινές επί της παρούσης Ελληνικής Γλώσσης συγγραφείσαι Ιταλιστί τω 1825*, χ.χ [1851]
- *Ιστορικά Απομνημονεύματα της Ζακύνθου*, τ. Β΄, Εν Κερκύρα 1858.
 - *Περί δημοτικής εν Ελλάδι γλώσσης. Διατριβή υπό Π. Χιώτου*, Εν Ζακύνθω 1859.
 - *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου υπό Π. Χιώτη*, τ. 7, Νέα Έκδοση Συμπληρωμένη, Αθήνα 1981.
- Χριστόπουλος Αθανάσιος, *Ελληνικά Αρχαιολογήματα του άρχοντος Μεγάλου Λογοθέτου κυρίου Αθανασίου Χριστόπουλου [...]* Εν Αθήναις 1853.
- Ψυχάρης Γιάννης, «Το φιλί. Ιστορική και Ψυχολογική μελέτη», *Εικονογραφημένη Εστία* (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1893).
- «Ένα γράμμα του Ψυχάρη», *Το Άστρ*, αρ. 1502 (25/01/1895).
 - *Ρόδα και Μήλα*, τ. Α΄-Ε΄, Αθήνα 1902-1905.
- «Adolf Ellissen», *Allgemeine Deutsche Biografie*, τ. 6, Leipzig 1877.
- Annuaire de l' Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τ. 1-5 (1868-1871).
- Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3^η Σειρά, τ. 4, Paris 1878.
- Asteriotis Demetrius [Philéas Lebesgue], «Νεοελληνικά Γράμματα», *Ο Νουμάς* (27/07/1906).
- Brandis, Christian August, *Mittheilungen über Griechenland*, τ. 3, Leipzig 1842.
- Bursian Conrad, «Erophile, vulgaergriechische Tragoedie von Georgios Chortatzes aus Kreta», *Abhandlungen der Kaiserlichen Saeschlichen Gesellschaft der Wissenschaften XII*, Leipzig 1870.
- Byron, *Childe Harold's Pilgrimage. A Romaunt*, London ²1812.
- Cartwright Joseph, *The Insurrection in Candia and the Public Press*, New Orleans 1866.
- Clarke, Edward D., *Travels in Russia, Tartary and Turkey*, NY ²1813.
- D'Eichtal, G., *Notice sur la fondation et developpement de l' Association pour l'encouragement des études grecques en France*, avril 1867-avril 1877, ανάτυπο από την ετήσια επιθεώρηση της εταιρείας, Paris.
- De Presle, Brunet, «Histoire du grec moderne», *Revue des cours Littéraires de la France et de l'étranger*, έτος Γ΄, αρ. 16., 1866 [ελλ. μτφρ. από τον Ιωάννη Πανταζίδη: «Ιστορία της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσης», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ.7, αρ. 1 (1867)].
- Dehèque, Félix D., «Cornaros Vincent», *Encyclopédie des gens du monde*, τ. 7, μέρος Α΄, Paris 1836.
- Depping, G. B., *La Grèce ou Description Topographique de da Livadie, de da Morée et de l'archipel*, Paris 1823.
- Dieterich Karl, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*, Leipzig ²1909.

- Donaldson James, *Modern Greek Grammar: For the use of classical students*, Edinburgh MDCCCLIII 1853.
- Drakoules Platon E., *Neohellenic Language and Literature. Three Lectures Delivered at Oxford in June 1897*, Oxford 1897.
- DuCange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis duos in tomos digestum*, Lugduni 1688.
- Dumont Albert, «Notice sur la vie et les travaux de M. F. D. Dehèque», *La Revue Politique et Littéraire*, Έτος Α', Αρ. 8, 1871.
- Egger Émile, «Du grec ancienne et du grec moderne», *Revue des cours littéraires de la France et d'étranger*, έτος Β', αρ. 9 (29 Ιανουαρίου 1865). [ελλ. μτφρ. «Περί της Αρχαίας και της Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσης», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. 6, αρ. 1 (1866)].
- Ellisen Adolf, «Charidimos. Fragment aus dem kretensischen Gedichte Rhotókritos von Vizenos Kornáros», *Revue des Auslandes*, Monatsschrift, Redigirt von Dr. L Meyer und Otto Wigand, τ. Β', 1842.
- *Versuch einer polyglotte der europäische poesie*, τ. Α', Leipzig 1846.
- Geldart, E. M., *The Modern Greek Language in its relation to Ancient Greek*, Oxford 1870.
- *A Guide to Modern Greek*, London 1883.
- Gidel Ch., «[Βιβλιοκρισία], *Ανέκδοτα Ελληνικά*, par M. Constantin Sathas», *Annuaire del'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France*, τ. 3, 1869
- «Bibliographie», *Revue Archéologique*, τ. 22, 1870-1871.
 - *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Paris 1878.
- Graesse, J. G. Th., *Trésor de livres rares et précieux [...]*, τ. Α', Δρέσδη 1859.
- Grassetti Gaetano, *In morte di Atan. Psalidas*, Corfu 1829.
- Halliwell, J. O., *The remarks of M. Karl Simrock on the plots of Shakespear's plays*, London 1850.
- Hobhouse, J. C., *A Journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople*, τ. Α', London ²1825.
- Holland Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc during the years 1812 and 1813*, London 1815.
- Houssaye Henry, «La littérature grecque du moyen-age», *Journal des débats politiques et littéraires* (31/07/1881).
- Hughes Smart, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820.
- Iken Carl, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, 2 τόμοι, Leipzig 1825.
- *Eunomia. Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Übersetzungen*, τ. 2., Grimma 1825.
- Johnson Samuel, *A Dictionary of the English Language*, London 1755.

- Kind Theodor, *Neugriechische Chrestomathie*, Leipzig 1835.
- Krumbacher Karl, «Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur»,
Zweite Ausgabe, 1897.
- *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, München ²1897.
- Lamber Juliette «Les poètes grecs contemporains», *La Nouvelle Revue*, τ. 3, 1880.
- Leake, William Martin, *Researches in Greece*, London 1814.
- Legrand Émile, «Histoire littéraire de la Grèce moderne» [Βιβλιοκρισία στην *Ιστορία του Παγκαβή*], *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 41 (13/10/1877).
- *Bibliographie Hellénique* [...] aux XVe- XVIe, τ. Α'- Β' Paris 1885. *Bibliographie Hellénique* [...] au dix-septième siècle, τ. Α'-Β', Paris 1894, τ. Γ', Paris 1895, τ. Ε', Paris 1903. *Bibliographie Hellénique* [...] au dix-huitième siècle, τ. Α', Paris 1918, τ. Β', Paris 1928.
 - (επιμ.), *Η εύμορφη Βοσκοπούλα. Ποίημα Νικολάου Δριμυτικού* [...] Εν Παρισίοις 1869.
 - (επιμ.), *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique. No 1. La Belle Bergère par. N. Drimytikos. Second Édition.* Paris MDCCCLXX [1870].
 - (επιμ.), *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue Néo-hellénique. No 9. Apokopos ou le ropos du soir par Bergaès*, Paris 1870.
 - (επιμ.), *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι Στεφάνου του Σαχλήκη*, Paris 1871.
 - (επιμ.), *Érophile. Tragédie en cinq actes de Georges Chortatzis. Texte du Manuscrit Autographe du Poète* [...] Paris 1875.
 - (επιμ.), *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Α', Paris 1880.
 - (επιμ.), *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. Β', Paris 1881.
 - (επιμ.), *La belle bergère*, Paris 1900.
 - *Fac-Similés d'ecritures grecques du dix-neuvième-siècle*, Paris, χ.χ. [1901].
- Lüdeman, W.v., *Lehrbuch der Neugriechen Sprache*, [...] Leipzig 1826.
- Marcellus, *Épisodes littéraires en Orient*, τ. Α', Paris 1851.
- Mendelssohn Bartholdy Karl, *Gesichte Griechenlands*, τ. Α', Leipzig 1870.
- Mullach, F. W. A., *Grammatik der griechische Vulgarsprache*, Berlin 1856.
- Müller Wilhelm, *Neogriechische Volkslieder* [...] übersetzt, τ. 1, Leipzig 1825.
- Münnich, Karl Heinrich Wilhelm, *Gedrängte, reine und angewandte neogriechische Sprachlehre* [...], Δρέσδη και Λιψία 1826.
- Néroulos, J. R., *Cours de Littérature Grecque Moderne*, Γενεύη 1827.
- Nicolai R., *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Leipzig 1876.
- Oftedal Sved, «*Ερωτόκριτος και οι κριταί του*», μτφρ.: [ανυπόγραφη] *Μηνιαίο Παράρτημα των Αθηνών*, αρ. 6 (Ιούνιος 1909).
- Pashley Robert, *Travels in Crete*, τ. 1, Cambridge-London 1837.
- Pernot Hubert, «Notice sur la vie et les oeuvres d' Émile Legrand», *Bibliographie Hellénique*, XV-XVI, τ. Δ', Paris 1906.

- *Leçon d'ouverture de cours de Langue et Littérature Grecques Modernes*, Paris 1913.
- *Le poème crétois de la Belle Bergère* (Extrait des Mélanges Picot), Paris 1913.
- *Études de littérature grecque moderne, deuxième série*, Paris 1918.
- Perrot Georges, *L'île de Crète*, Paris 1867.
- Pouqueville, F. C. H. L., *Voyage en Morée [...]*, Paris MDCCCV [1805].
- *Voyage dans la Grèce [...]*. Paris 1820.
- Psichari Jean, *Essais de Grammaire historique Neo-grecque*, τ. Α', Paris 1886 και Τ. Β', Paris 1889.
- *Études de Philologie Néo-grecque*, Paris 1892.
- «Rapport sur les conférences», *École Pratique des Hautes Études. Annuaire 1893*, Paris 1893.
- *Quelques travaux de Linguistique de Philologie et de Littérature Helléniques 1884-1928*, τ. 1, Paris 1930.
- Rangabé, A. R., Sanders Daniel, *Geschichte der Neugriechischer Litteratur*, Leipzig 1882.
- Rangabé, Al. Rizo, «Esquisses de littérature grecque moderne», *Le Spectateur De L'Orient*, (26 Ιαν. / 7 Φεβρ.) 1854.
- *Précis de l'histoire littéraire de la Grèce moderne*, τ. Α' και Β', Paris 1877.
- «Correspondance», *Revue Critique d'histoire et de littérature*, αρ. 71 (24/11/1877).
- Raulin V., *Description Physique l'île de Crète*, Bordeaux 1858.
- Skinner John H., *Turkish Rule in Crete*, London 1868.
- Somavera, Alessio da, *Θησαυρός της Ρωμαϊκής και της Φραγκικής γλώσσας, ή γουν Λεξικόν Ρωμαϊκόν και Φραγκικόν*, έργο από τον Πατέρα Αλέξιον τον Σουμβαβεράιον, Παρίτζι αψθ' [1709].
- Sophocles, E.A., *Romaic Grammar, accompanied by a Chrestomathy with a Vocabulary*, Hartford 1842.
- Spratt, T. A. B., *Travels and Researches in Crete*, London 1865.
- Stanhope Leicester, *Greece in 1823 and 1824 being a series of letters and other documents on the Greek Revolution [...]*, London ²1825.
- Stillman W. J., *The Nation, Letter from Canea, Crete. August 20 1866*. Issue of October 4 1866.
- *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, New York 1874.
- Theocharopoulos G. (επιμ.), *Poesies Lyriques. De l' Anacreon moderne, Athanase Christopoulos, publiees et corrigees par G. Theocharopoulos, de Patras. Avec la traduction francaise en regard*, Strasbourg 1831.
- Tommaseo Niccolò, *Scintille*, Venezia 1841.
- Villemain M., *Lascharis, ou les grecs de quinzième siècle suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane*, Paris 1825.

Wagner, Wilhelm, [Βιβλιοκρισία στους πρώτους 4 τόμους της *Collection* του Legrand] *The Academy*, τ. 1., αρ. 9 (11 Ιουνίου 1870).

- [Βιβλιοκρισία στην *Erophile* του Bursian], *The Academy*, τ. 2. (1^η Μαρτίου 1871).

- [Μνεία στις μέχρι τότε εργασίες του Legrand και του Σάθα], *The Academy*, τ. 3., αρ. 39 (1^η Ιανουαρίου 1872).

- (επιμ.), *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig 1874.

Yule, A. F., *A little light on Cretan Insurrection*, London 1879.

Zambelios S. , «La roésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de L'Orient*, 71 (25

Ιουλίου\7 Αυγούστου 1856), 75 (25 Σεπτεμβρίου\7 Οκτωβρίου 1856), 81 81 (26 Δεκεμβρίου 1856 \ 7 Ιανουαρίου 1857).

Χειρόγραφα-Αρχεία

Αρχείο Κ. Ασωπίου, Ε.Β.Ε., Σύμμικτα Ασωπίου 1825-2022.

Αρχείο Α. Γιάνναρη, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Χανιά, Συλλογή 31, φάκ. Ι, υφάκ. Α΄ και φάκ. ΙΙΙ, υποφάκ. Γ΄.

Κοραής Αδαμάντιος, *Γραμματική της Γραικικής*, Βιβλιοθήκη της Χίου, χφ. αρ. 447.

Κουμανούδης Στέφανος, [Βιβλιογραφία] Ιστορικό Αρχείο Παλαιάς Βουλής, Αρχείο Κουμανούδη, αρ. 368α, 698β, 368γ και Ε.Β.Ε Αρχείο Στέφανου Κουμανούδη, Φάκελος 55, αρ. 1169.

Ξανθουδίδης-Αλεξίου, [Υπόμνημα στην Κρητική Βουλή για την έκδοση του *Ερωτόκριτου*], Αρχείο Στέφανου Δραγούμη στη Γεννάδειο: Φάκ. 258, υποφάκ.258.3., αρ. 189.

Σταματέλος, Ιωάννης Ν., *Δοκίμιον Γραμματικής της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσης διηρημένον εις τέσσαρα μέρη. Φθογγολογία, Τυπικόν, Ετυμολογικόν, Ορθογραφικόν* (1r.-225v.). Βιβλιοθήκη της Βουλής, σύμμικτο χφ. αρ. 198.

Φιλητάς Χριστόφορος, Χειρόγραφα Τετράδια, Βιβλιοθήκη Βουλής, αρ. 250, 287, 300, 301, 302, 303, 305, 307, 310, 313, 316, 335, 346, 347.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Aitchison Jean, *Γιατί αλλάζει η γλώσσα. Πρόοδος ή Παρακμή;*, μτφρ. Νίκος Βέργης, Αθήνα 2006.

Alpers, Paul J., *What is Pastoral ?*, The University of Chicago Press 1996.

Andersen, Hans Christian, *The Complete Illustrated Works of Hans Christian Andersen*, ³2002.

Anderson Benedict, *Imagined Communities. Reflexions on the origin and spread of nationalism*, Verso, ³2006.

Angelomatis-Tsougarakis Helen, *The Eve of the Greek Revival: British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, London and New York 1990

- Assinder Semele, «A little light on Cretan Insurrection: two responses to the Cretan Question», στα υπό έκδοση Πρακτικά του συνεδρίου *From Kornaros to Kazantzakis: Language, Culture, Society and History in Crete. Conference in honour of Prof. David Holton*, Selwyn College, Cambridge 30 June-1 July 2014.
- Astruc Ch., Concasty M.-L., *Le Supplément Grec III*, Paris 1960.
- Auerbach Erich, «Vico and Aesthetic Historism», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 8 (Δεκ. 1949).
- Bailly Anatole, *Notice sur Émile Egger. Sa vie et ses travaux*, Paris 1886.
- Bakker W. F., «Οι παλιές εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Ερανιστής* 1, 1978-1979.
- Bakker Wim, Van Gemert Arnold, (επιμ.), *Η Θυσία του Αβραάμ*, Ηράκλειο ²2009.
- Barthes Roland, *Απόλαυση-Γραφή-Ανάγνωση*, μτφρ. Αρχοντή Κόρκα, Αθήνα 2005.
- Bartholdy, J. L. S., *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα 1993.
- Beaton Roderick, «Ο Ερωτόκριτος στο έργο και στη ζωή του Γιώργου Σεφέρη», *Παλίμψηστον*, τχ. 20-21, 2006-2007.
- Berlin Isaiah, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, The Hogarth Press 1976.
- *Οι ρίζες του Ρομαντισμού*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα ²2002.
- Bloom Harold, *Η αγωνία της επίδρασης. Μια θεωρία για την ποίηση*, μτφρ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα 1989.
- Borsche Annemarie, «Georg Anton Adolf Ellissen (1815-1872)», *Neuere Deutsche Biographie*, τχ. 4, 1959.
- Bouchard J., *Γ. Τερτσέτης, βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843)*, Αθήνα 1970.
- Bourdieu Pierre, «Για μια επιστήμη των έργων», *Πρακτικοί Λόγοι για τη Θεωρία της Δράσης*, μτφρ.: Ράνια Τουτουτζή, Αθήνα 2000.
- Bowie Andrew, *From Romanticism to critical theory*, London, New York 1997.
- Carroll David, «The Art of the People. Aesthetic Transcendence and National Identity in Jules Michelet», *Boundary 2*, τ. 25, τχ. 1, (Άνοιξη 1998).
- Chartier Roger, «*Λαϊκά* Αναγνώσματα και *λαϊκοί* αναγνώστες από την Αναγέννηση έως τον 18^ο αιώνα», *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*, επιμ.: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, μτφρ. Ευγενία Τσελέντη, Αθήνα 2006.
- Chiensis [Δημ. Π. Πετροκόκκινος], (μτφρ.), *The Language Question in Greece. Three essays by J. N. Psichari and one by H. Pernot translate into English from the French by "Chiensis"*, Calcutta, 1902, [ανατύπωση Καραβία Αθήνα 1986].
- Damon, S. Foster, *A Blake Dictionary*, University Press of New England 1988.
- Dante, *De Vulgari Eloquentia. Η ευγλωττία της Κοινής Γλώσσας*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Κέρκυρα 2000.
- Day Gary, *Literary Criticism. A new History*, Edinburgh University Press 2008.
- DeJean Joan, *Ancients against Moderns: Culture Wars and the Making of a Fin de Siecle*, Chicago 1997.
- Delanty Gerald, O' Mahoney Patrick, *Nationalism and Social Theory*, Sage

- Publications 2002.
- Ditsa Mariane, *La contribution d'Émile Legrand aux études néo-hellénique*,
Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Paris, Σορβόννη 1974.
- Droulia Loukia, «The revival of the Greek Ideal and Philhellenism. A
perambulation», *Filhellenizm w Polsce Rekonesans*, επιμ.: M. Kalinowska,
Βαρσοβία 2007.
- Eideneier Hans, «Αναζητώντας την Ελληνική Δημοτική Ποίηση», *Συλλογικός
Τόμος. Ένας Νέος Κόσμος Γεννιέται. Η εικόνα του Ελληνικού Πολιτισμού στη
γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996.
- Ellissen Adolf, *Spaziergang durch das alte Athen. Sonette und Bilder aus
dem 19. Jahrhundert*, επιμ.: Alexander Sideras, Paraskevi Sidera-Lytra, Athen
2010.
- Fauriel Claude, *Τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Α΄ Η έκδοση του 1824*, επιμ.
Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο ²2000.
- Foucault M., «Confinement, psychiatry, prison», *Politics, Philosophy, Culture:
Interviews and Other Writings*, επιμ.: L. Kritzman, New York 1977.
- «Of other spaces», *Diacritics* 16, 1, 1986.
 - «On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle»,
Essential works of Foucault, επιμ.: Paul Rabinow, τ. Β΄: *Aesthetics, Methods and
Epistemology*, επιμ.: James D. Faubion, NY 1998.
- Furst Lilian, *Η Προοπτική του Ρομαντισμού*, μτφρ. Κλειώ Σύρμα, Αθήνα 2001.
- Georgiou Michalis, «Modern Greek theatre and national cultural identity. The
innovative performances of ancient Greek drama in the Nea Skini and the Royal
Theatre (1901-1903)», *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως
σήμερα. Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Γρανάδα,
9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Ε΄, 2010.
- Gossman Lionel, «Literary Scholarship and Popular History», *Eighteenth-Century
Studies*, τ. 7, Χειμώνας 1973-1974
- «History as Decipherment: Romantic Historiography and the Discovery of the
Other», *New Literary History*, τ. 8. αρ. 1, 1986.
- Herzfeld Michael, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, μτφρ. Ράνια
Αστρινάκη, Αθήνα 1998.
- *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης
Ελλάδας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2002.
- Hohendahl, Peter Uwe, *Building a national literature. The case of Germany 1830-
1870*, μτφρ. Renate Baron Franciscono, Cornell University Press 1989.
- Holton David (επιμ.), *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, μτφρ.
Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο ²1999.
- «Το φαινόμενο της Κρητικής Αναγέννησης», *Παλίμψηστον*, τχ. 21-22, 2006-
2007.
- Hutton , Patrick H., «The problem of oral tradition in Vico's historical scholarship»,
Journal of the History of Ideas, τ. 53, τχ. 1 (Ιαν-Μάρτ. 1992).

- Ibrovac Miodrag, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecques et serbes*, Paris 1966.
- Jauss, Hans Robert, *Η Θεωρία της Πρόσληψης. Τρία Μελετήματα*, μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα 1995.
- Kadach Dorothea, «Ein Aufklärer des Balkan», *SOF* 34, 1975.
- Kambas Chryssoula, «Das griechische Volkslied Charos in Goethes Version und sein Bild des neuen Griechenland. Mit einem Ausblick auf die Haxthaousen-Manoussis-Sammlung», *Graecomania. Der europäisches Philhellenismus*, επιμ.: Gilber Hess, Elena Agazzi, Elisabeth Découltot, Berlin 2009.
- Kippur Stephan A., *Jules Michelet, a study of mind and sensibility*, NY 1981.
- Kittler, Friedrich A., *Discourse Networks 1800/1900*, μτφρ. Michael Metteer, Chris Cullens, California 2009.
- Klancher Jon, «Wild Bibliography: The rise and fall of book history in nineteenth-century Britain», *Bookish Histories. Books, History and Commercial Modernity, 1700-1900*, επιμ.: Ina Ferris, Paul Keen, Palgrave MacMillan U.K. 200
- Lockridge, Laurence S., *The Ethics of Romanticism*, Cambridge University Press 1989.
- Luciani Cristiano, «Νεότερικότητα στη δοκιμιογραφική απασχόληση του Δ. Βικέλα», *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Πρακτικά της ΙΒ΄ επιστημονικής συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Macdonell Diane, *Theories of Discourse: An Introduction*, Oxford 1986.
- Mackridge Peter, «Σύμφωνα με τον Κανόνα και το Γούστο: Ο Ψυχάρης και τα όρια της γλωσσικής τυποποίησης», «Ο Ψυχάρης, η γλωσσολογία, η *Ιδέα*», *Ο Ψυχάρης και η Εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Θεσσαλονίκη 2005.
- *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, Oxford University Press 2009.
- Makdisi Saree, *Romantic Imperialism. Universal Empire and the Culture of Modernity*, Cambridge University Press 2003.
- Mannheim Karl, «Competition as a Cultural Phenomenon», *Essays on the Sociology of Knowledge*, επιμ.: Paul Kecskemeti, Oxford University Press 1952.
- Marchant, Leslie A. (επιμ.), *Byron's Letters and Journals II*, 1973.
- (επιμ.), *Λόρδου Μπάυρον Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 και 1823-1824*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα 1996.
- Marcoglou, Emm. E., *The American Interest in the Cretan Revolution 1866-69*, Athens 1971.
- Mascaro Vincenzo, «Le Memorie di Andrea Lascaratos», ανάλυση από «La Procellaria» 3, 1969.
- May, Arthur J., «Crete and the United States. 1866-1869», *The Journal of Modern History*, τ. 16, αρ. 4 (Δεκέμβριος 1944).
- McKenzie, D. F., *Bibliography and Sociology of Texts*, Cambridge University Press

- ²2004.
- Moisan Clément, *Η Λογοτεχνική Ιστορία*, μτφρ. Αριστεά Παρίση, Αθήνα 1992.
- Morgan Gareth, «Τα εμβλήματα του *Ερωτόκριτου*», μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη ως «Παράρτημα» στο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητική Αναγέννηση*, Αθήνα 2002.
- Morphopoulos John, «Byron's translations and use of Modern Greek writings», *Modern Languages Notes*, ΝΔ', 1939.
- Moullas P., *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Athènes 1989.
- Ong, Walter J., *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, μτφρ. Κώστας Χατζηκυριάκου, Ηράκλειο 1997.
- Pollard Arthur, *Σάτιρα*, μτφρ. Θεοχάρης Παπαμάργαρης, Αθήνα 1972.
- Pontani, Maria Filippo, *Ανδρέα Κάλβου Ωδαί*, κριτική έκδοση, Αθήνα 1988.
- Prior David, «Crete the opening wedge. Nationalism and international affairs in postbellum America», *Journal of Social History*, τ. 42, αρ. 4 (Καλοκαίρι 2009).
- Propp Vladimir, *Theory and History of Folklore*, μτφρ.: Ariadna Y. Martin, Richard P. Martin, Minneapolis ⁴1997.
- Ricks David, *The Shade of Homer*, Cambridge University Press ²2004.
- Segal Charles, *Poetry and Myth in Ancient Pastoral. Essays on Theocritus and Virgil*, Princeton University Press 1981.
- Spadaro Giuseppe, «Επιδράσεις του Ariosto στον *Ερωτόκριτο*. Ο Tasso άγνωστος στον Κορνάρο», *Ο Εραμιστής* 4, 2004
- Sternhell Zeev, *Ο Αντι-Διαφωτισμός από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφρ. Άννα Καρακατσούλη, Αθήνα 2009.
- Stock Paul, *The Shelley-Byron circle and the Idea of Europe*, New York 2010.
The new Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics, Princeton University Press, 1993.
- Todorov Varban, *Τετράδια εργασίας 22, Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books 17th-19th century*, Αθήνα 1999.
- Tziovas Dimitrios, *The Nationalism of the Demoticists and its impact on the literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986.
- Valsa M. (μτφρ.), *Le sacrifice d'Abraham: mistère grec du XVIIe siècle*, πρλγ. Philéas Lebesgue, Paris 1924.
Voltaire's Philosophical Dictionary, Carlton House N.Y. 2006
- Xydis, Stephen G., «Medieval Origins of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies* 9, 1968
- Αγγελάτος Δημήτρης, «Ο *Ερωτόκριτος* και η *Βοσπορομαχία* ανάμεσα στον Κοραή και τον Κοδρικά», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 8, 2000.
- «Το *ιδανικόν* και οι τροπισμοί του στη διηγηματογραφία του τέλους του 19^{ου} αιώνα: *Οι Κρήτες μου* του Ιωάν. Μ. Δαμβέργη», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Γ5, Χανιά 2011.
- Αγγέλου Άλκης, «Ο Rouqueville και η Ελλάδα του», *Εποχές*, τχ. 36-48, 1966.

- (επιμ.), *Εμμανουήλ Ροΐδης, Σκαλαθύρματα*, Αθήνα, 1986.
- (επιμ.), «Το λαϊκό ανάγνωσμα. Ποιο λαϊκό ανάγνωσμα;» *Giulio Cesare Dalla Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα 1988.
- «Εισαγωγή», *Παναγιώτης Κοδρικάς, Εφημερίδες*, Αθήνα 1991.
- «Μια λανθάνουσα ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου. Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία-Πολιτισμός, Σεπτέμβριος 1993*, Κοζάνη 1997.
- *Των Φώτων Β΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1998.
- *Των Φώτων*, Αθήνα (²2000).
- (επιμ.), *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικάς, Μελέτη τη Κοινής Ελληνικής Διαλέκτου*, Αθήνα 1988.
- Αγγέλου Άλκης, Βαλάση Μαρία (επιμ.), *Και έμπορος ατελής και ατελής λόγιος. Τα τετράδια αναγνώσεων του Δημητρίου Βικέλα*, Αθήνα 2001.
- Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Για τις ελληνικές πηγές του σολωμικού Διαλόγου», *Η Λέξη*, τχ. 142 (Νοέμ-Δεκ. 1997).
- «Ο απόηχος του Κρητικού Αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών», *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Αθήνη Στέση, «Οι πρώτες ελληνικές μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά*, τ. 45, 1995.
- *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Αθήνα 2010.
- «L'épreuve de littéraire», *Relations Gréco-Bulgares à l'ère de la formation des Identités Nationales*, επιμ.: Π. Κιτρομηλίδης, Άννα Ταμπάκη, Αθήνα 2010.
- Αλεξίου Στυλιανός (επιμ.), *Η Βοσκοπούλα. Ο Απόκοπος*, Αθήνα ²1998.
- *Βιτσέντζου Κορνάρου. Ερωτόκριτος*, Αθήνα ⁴2000.
- Αλεξίου Στυλιανός, Αποσκήτη Μάρθα, *Ζήνων. Κρητοεπτανησιακή τραγωδία (17ῶν αιώνα)*, Αθήνα 1991.
- (επιμ.), *Γεωργίου Χορτάση Ερωφίλη* Αθήνα ⁴2007.
- Αλισανδράτος Γ.Γ., «Ερανίσματα για τον Απόκοπο του Μπεργαδή», *Ελληνικά* 20, 1967.
- *Ανέκδοτα Γράμματα του Ν. Κονεμένου στον Ανδρέα Λασκαράτο (1860,1861,1863)*, Αθήνα 1996.
- *Το «Ταξίδι» του Ψυχάρη (1888) κι η επίδρασή του στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα, ανάτυπο από *Νέα Εστία*, τ. 123, 1988.
- «Τα σολωμικά αποσπάσματα», *Νέα Εστία*, τχ. 1707, 1998.
- (επιμ.), *Σπυρίδωνος Ζαμπελίου. Τα Κριτικά Κείμενα*, Αθήνα 1999.
- Αναστασιάδης, Μιχάλης Αθ., «Ένας καινοτόμος φυσικός του ελληνικού Διαφωτισμού. Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 17, 1980.
- Ανδρειωμένος Γιώργος, «Οι γραμματικές αντιλήψεις των Α. Χριστόπουλου-Γ. Βηλαρά και το λογοτεχνικό τους έργο. Πρώτη απόπειρα συγκριτικής εξέτασης», *Σύγκριση/Comparaison*, 13, 2002.

- Αποστολίδου Βενετία, «Η συμβολή του Κωστή Παλαμά στην αναγνώριση της Επτανησιακής Σχολής», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986*, τόμ. 4, Αργοστόλι 1991.
- *Ο Κωστής Παλαμάς ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1992.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα 1960.
- Αρβανιτάκη Μαρία, «Κρητικός Αστήρ. Αρχειακά», *Το Βήμα* (28/09/2003).
- Αργυροπούλου, Ρ. Δ. (1968), «Παναγιώτης Φοιβαπόλλων και Φοιβαπόλλων ο εκ Σμύρνης», *Ο Ερανοστής* 6.
- Ασδραχάς Σπύρος, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839): Δύο άγνωστες νεκρολογίες του», *Ο Ερανοστής* 1, 1963.
- «Κοραϊστές και Δημοτικιστές», *Επτά Ημέρες. Αφιέρωμα στον Κοραή. Η Καθημερινή*, 29/11/1998.
- Βαγενάς Νάσος, «Ένας ακόμη Νέος Ερωτόκριτος», *Αριάδνη* 5, 1989.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, Θεσσαλονίκη 1978.
- Βαλέτας Γ., «Ένα άγνωστο δοκίμιο ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Εργασία*, 23 XII, 1934.
- (1936), «Εκδόσεις και σύνθεση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή», *Νέα Εστία*, τ. 19, τχ. 228, 1936.
 - «Φιλολογικά στον Ερωτόκριτο», *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 5, Ιούλιος 1936.
- Βαρβαρέτος, Γ. Αχ. (επιμ.), *Άπαντα Ιωάννου Βηλαρά*, Αθήνα 1936.
- Βαρελάς Λάμπρος (επιμ.), *Τα Σούτσεια*, Αθήνα 2013.
- Βελουδής Γιώργος, *Το Ελληνικό Τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα 1987.
- *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα 1989.
 - *Κριτικά στο Σολωμό*, Αθήνα-Γιάννινα 2000.
 - *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του Ελληνικού Ιστορισμού*, Αθήνα 2^η 1999.
 - «Το στέμμα και η λύρα. Η Αυλική Ποίηση στην εποχή του Όθωνα. 1832/33-1862», *Ελληνικά* 51, 2001
 - *Ο Σολωμός των Ελλήνων*, Αθήνα 2004.
- Βλαντής Σ., «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 9, Εν Αθήναις 1926.
- Βλάχος Ν., «Στέφανος Κανέλος (1792-1823)», *Παρνασσός* ΙΖ΄, 1975.
- *Ο Θεσσαλός λόγιος Δημήτριος Αλεξανδρίδης (Τυρναβίτης) εκδότης του Ελληνικού Τηλεγράφου (1812-1836)*, Αθήνα 1976.
- Βοϊλάς Ιω., «Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός και το έργο του», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 11, 1976.
- Βρανούσης Λέανδρος, «Ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του Ερωτόκριτου στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Ηώς* 76-85, 1964.

- *Κείμενα και Χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα. Δύο Κορυφαίοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κ' ένα βιβλίο τους που έμεινε ανέκδοτο*, Αθήνα 1973.
- Γαραντούδης Ευριπίδης, *Πολύτροπος Αρμονία. Μετρική και Ποιητική στον Κάλβο*, Ηράκλειο 1995.
- Γκρέκου Αγορή, *Η Καθαρή Ποίηση στην Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη. 1833-1933*, Αθήνα 2000.
- Γριτσόπουλος Τ., «Γεώργιος Ζαβίρας, ο Σιατιστεύς, θεράπων του λογίου Ερμή και του κερδούου», *Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Δ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970.
- Δασκαλάκης, Απόστολος Β., *Κοραΐς και Κοδρικός. Η Μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων 1815-1821*, Αθήνα 1966.
- Δάφνης Κώστας (επιμ.), «Λ. Βροκίνη. Έργα.», πρλγ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XVII, 1973.
- Δε Βιάζης Σπ., «Το Θέατρον και οι μελοδραματικοί ποιηταί εν Επτανήσω», *Ποικίλη Στοά*, αρ. 14, 1899
- «Γεώργιος Τερτσέτης 1800-1874», *Νέα Ζωή*, τ. 5, αρ. 56, 1909.
- (επιμ.), «Ανέκδοτος Φιλολογική Επιστολή του Ιουλίου Τυπάλδου», *Παναθήναια*, τ. ΚΒ', τ. ΚΓ', 1911-1912.
- «Σπυρίδων Πελεκάσης», *Πινακοθήκη*, τ. 16, αρ. 181, 1916.
- Δελβερούδη Ρέα, «Ο Ψυχάρης, η γλωσσολογία, η Ιδέα», *Ο Ψυχάρης και η Εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Θεσσαλονίκη 2005.
- Δεληγιαννάκη Ναταλία (1992), «Άλλος ένας Νέος Ερωτόκριτος», *Παλίμψηστον*, τχ. 12.
- «Ο Ερωτόκριτος εις χείρας δοκίμου ποιητού», *Μολυβδο-Κονδυλο-Πελεκητής*, Β' Περίοδος 4, 2005.
- «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», *Κονδυλοφόρος* 6. *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (1883-1989), τ. 1-32, 2007.
- Δετοράκης Θεοχάρης, «Η επανάσταση του 1897, στις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης. Γενική εικόνα», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14, 1988.
- Δημάκης, Ιωάννης Δ., «Η συνεργασία του Κωνστ. Νικολόπουλου στο Γαλλικό Τύπο από το 1821 ως το 1824», *Ο Ερανοστής* 11, 1964.
- Δημαράς, Κ. Θ., «Από αφορμή του Ερωτοκρίτου», *Το Βήμα*, αρ. 532 (08/02/1947).
- «Ένας εναρκτήριοις», *Το Βήμα* (18/03/1950).
- *Από τις πηγές προς την μορφή του Λασκαράτου*, Αθήνα 1961.
- *Φροντίσματα. Πρώτο Μέρος. Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό*, Αθήνα 1962.
- (επιμ.), «Στέφανος Κουμανούδης. Συναγωγή νέων λέξεων, Αθήνα 1998.

- *Σύμμικτα Α΄*, επιμ.: Αλέξης Πολίτης, Αθήνα 2000.
- *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000.
- *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Αθήνα 2006.
- *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2007.
- *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 2004.
- Δημηρούλης Δημήτρης (επιμ.), *Η διαμάχη για την ποίηση. Τα κείμενα και οι αντιδράσεις*, Αθήνα 2011.
- Δήτσα Μαριάννα, «Οι νεοελληνικές σπουδές στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα», *Ο Πολίτης*, τχ. 9, Φεβρουάριος 1977.
- *Νεολογία και Κριτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1988.
- Διαμάντης, Κ. Αθ., «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία*, τχ. 84-116, 1959-1961.
- «Έξι γράμματα του Α. Χριστοπούλου», *Σήμερα*, 2 (1/1/1961).
- *Άπαντα Τ. 14, Το Αρχείο του Διδασκάλου του Γένους Αθανάσιου Π. Ψαλίδα (1767-1829)*, Αθήνα 1992.
- Διαμαντοπούλου Λίλια, Κατσιγιάννης Αλέξανδρος, «Λευκοθέα Αναδυόμενη. Για μια φιλολογική έκδοση της *Λευκοθέας* του Carl Iken (1825)». *Δήμος Νικολάου Σκούφα-Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Διεθνές Συνέδριο στα πλαίσια των εκδηλώσεων «ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΑ 2013». Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*. Άρτα 2014. Υπό έκδοση τα Πρακτικά.
- Ε.Ι.Ε., *Το Βιβλίο στις Προβιομηχανικές Κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 1982.
- *Διήμερο Κοραή 23 και 30 Απριλίου 1983 (...)*, ΚΝΕ / ΙΝΕ 1984.
- Ελληνομνήμων ή σύμμικτα ελληνικά (1843-1853)*.
- Ενεπεκίδης, Π. Κ., *Πηγαί και έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού από το 1453. τ. 4: Χρηστομάνος, Βικέλας, Παπαδιαμάντης. Επιστολαί Μάξιμου Μαργούνιου*, Αθήναι 1971.
- *Γράμματα προς τη Βιέννη 1824-1843. Από την αλληλογραφία του πρώτου Αυστριακού πρεσβευτή στην Αθήνα Άντον Πρόκες φον Όστεν*, Αθήνα 2007.
- Ευαγγελάτος, Σπύρος, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία, 1600-1900*, Αθήνα 1970.
- *Πέτρος Κατσαΐτης. Ιφιγένεια [Εν Αηξουρίω]*, Αθήνα 1995.
- Ζηνιάτης Σπύρος, Πυλαρινός Θεοδόσης, «Η ανέκδοτη αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Στέφανου Ξανθουδίδη για τον *Ερωτόκριτο*», *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Μελετήματα*, επιμ.: Θεοδόσης Πυλαρινός, Αθήνα 2004.
- Ζώης, Λεωνίδα Χ., *Λεξικόν Λαογραφικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου*, τ. Β΄, Αθήναι 1963.
- Ζωϊόπουλος Θρασύβουλος, «Εις Φιλέλλην» και η μελέτη του Oftedal σε μετάφραση του Ζωϊόπουλου «Η Αρετούσα», *Πινακοθήκη*, τχ. 99, (Μάιος 1909).
- Ζώρας, Γ. Θ. (1959), *Επτανησιακά Μελετήματα*, τ. Β΄, Αθήναι 1959.

- «Γ. Τερτσέτης και Ν. Θωμαζαίος. Ανέκδοτος Αλληλογραφία. Άγνωστον πολιτικόν δοκίμιον του Τερτσέτη», Αθήναι 1961.
- «Ν. Θωμαζαίος και Ε. Αννίνος. Αλληλογραφία και ανέκδοτα κείμενα», *Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Γ', Αθήνα 1959-1960.
- *Πληροφορία Άγγλου περιηγητού περί Βηλαρά, Χριστόπουλου, Ψαλίδα και Αλή Πασά το 1824*, Αθήναι 1974.
- Ζώρας, Γ. Θ., Κρετσή-Λεοντσίνη Π., *Πανάρατος. Μονόπρακτος λαϊκή διασκευή της Ερωφίλης*, Αθήναι 1957.
- Ηλιού Φίλιππος (1973), *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία*, Α', Αθήνα 1973.
- *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μτφρ.: Ιωάννα Πετροπούλου, Αθήνα 2^η 1986.
- *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν σου*, Αθήνα 1988.
- *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, επιμ. Άννα Μαθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο 2005.
- Ήμελλος, Στέφανος Δ., «Παραφιλολογικά-Παραϋμνογραφία στο έργο Χρηστοθήθεια Νικόδημου του Αγιορείτου», *Επιστημονική Επετηρίδα Κυκλαδικών Μελετών: Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Αγ. Νικόδημος ο Αγιορείτης ο Νάξιος, 250 χρόνια από την γέννησίν του, Νάξος 14-17 Ιουλίου 2000*, τ.19 2004-2005..
- Ίγκερς, Γκέοργκ, *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ.: Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα 2006.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', ΙΔ', εκδοτική Αθηνών 1975.
- Καββαθάς Στέφανος, *Η εν Χίω Βιβλιοθήκη του Κοραή*, Αθήνα 1933.
- Κακλαμάνης Στέφανος (1986), «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα 16ου αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά*, περίοδος τρίτη, τ. 26, 1986.
- «Η ιδέα της σειράς στην έκδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών εντύπων του 16ου αιώνα», *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*, επιμ.: D. Holton, Τ. Λεντάρη, U. Moennig, P. Vejleskov, Ηράκλειο 2005.
- «Η χαρτογράφηση του τόπου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Candia/Creta/Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος. 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2005.
- (επιμ.), *Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Ηράκλειο 2006.
- «Σημειώσεις για τον Ζήνωνα», *Ελληνικά* 62, 2012.
- «Σημειώσεις για τη χειρόγραφη παράδοση του *Ερωτοκρίτου*», *Θ' Πανιώνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2014.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (1991), «Αθανάσιος Βογορίδης», *Παρουσία*, τ. 7., 1991.

- *Η αρχή των νεοελληνικών σπουδών. Πενήντα τρία σχολιασμένα γράμματα του Wagner στον Legrand*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Καραντζή Χρυσούλα, *Η αξιοποίηση της γλωσσικής πολυτυπίας στη δημιουργία του ύφους. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου*, Αθήνα 2000.
- Καρατζάς Στ., *Κοραΐς και Νικολόπουλος*, Αθήνα 1949.
- «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Φίλτρα. Τιμητικός Τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Καρατζάς Στ. Κ., Καψωμένος, Ερατ. Γ. (επιμ.), *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, Ι. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία. 716 γράμματα (1890-1923)*, τ. Α', Ιωάννινα 1998.
- Καρπόζηλος Απόστολος, «Ο Κάρολος Κρουμπάχερ και ο ελληνικός πολιτισμός», *Συλλογικός Τόμος. Ένας Νέος Κόσμος Γεννιέται. Η εικόνα του Ελληνικού Πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996.
- Καρπόζηλου Μάρθα, Κατσιγιάννη Άννα, Μητσού Μαριλίζα, Ρώτα Μαρία (επιμ.), *Αρχείο νεοελληνικής λογοτεχνικής κριτικής (ΑΝΛΚ)*, υπό έκδοση από το Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα t.b.a.
- Καρπούζου Πέγκυ, «Η Ποιητική του Κωστή Παλαμά: από την κριτική στη θεωρία της λογοτεχνίας», *Κωστής Παλαμάς. Εξήντα Χρόνια από το θάνατό του (1943-2003). Β' Διεθνές Συνέδριο [...] Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2006.
- Καρράς Γιάννης, *Θεόφιλος Καΐρης - Κων/νος Μ. Κούμας. Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι του Γένους*, Αθήνα 1977.
- Κασιάνη Ελευθ., *Ηλίας Τανταλίδης. Ποιητής και διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1971.
- Κασινης Κ. Γ., «Ν.Γ. Πολίτης-Κωστής Παλαμάς», *Λαογραφία*, τ. ΛΓ', 1982-1984.
- Κατραμής Νικόλαος, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, Εν Ζακύνθω, 1880.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12, 1989.
- Κατσιγιάννης Αλέξανδρος, *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως σήμερα. Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Β'.
- «Ιστορίες Πρόσληψης έργων της Κρητικής Αναγέννησης. Ο Byron και η Βοσκοπούλα: Η διαιώνιση μιας παρεξήγησης», *Ο Ερανοστής* 28, 2011.
- «Ο Κοραϊκός κύκλος και τα δημοφιλή αναγνώσματα: Η Διατριβή του Γεώργιου Κρομμύδη και η υποδοχή της», *Επιστημονικό συμπόσιο αφιερωμένο στη μνήμη του Βαγγέλη Αθανασόπουλου*. Αθήνα 2013. Υπό έκδοση τα Πρακτικά.
- (2014), «Επίγονοι του Κοραή και Δημώδης Γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητάς. Πρόδρομος και Λησμονημένος», στα υπό έκδοση Πρακτικά του *Neograeca Medii Aevi VII. Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12^{ος}-17^{ος} αι.)*, Ηράκλειο 2014.
- «Η “ανακάλυψη” της ευρωπαϊκότητας του Ερωτόκριτου από τη Γενιά του '30: από υπόθεση αρχείου σε μείζον πολιτισμικό ζήτημα», στα υπό έκδοση

- πρακτικά», *ΙΔ Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα ΜΝΕΣ. Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ. Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας: Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Μνήμη Ξενοφώντα Α. Κοκόλη*. Θεσσαλονίκη 27-30 Μαρτίου 2014.
- Κατσιγιάννης Αλέξανδρος, Αντωνόπουλος Παναγιώτης, «Ο Émile Legrand και η ερευνητική αποστολή του στην Ελλάδα το 1875», *Κρητικά Χρονικά*, τχ. ΛΓ', 2013.
- Καψάλης Διονύσης, «Τα μέτρα και τα σταθμά. Λυρική πατριδογνωσία», *Ο Πολίτης*, τχ. 121, 1993.
- Καψάσκη Σωκράτης, *Μοναχικοί, μαυροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας. Διονύσιος Σολωμός – Ανδρέας Κάλβος*, Αθήνα 1998.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον Καισάριο Δαπόντε από το χειρόγραφο της Βυτίνας αριθμ. 1», *Ο Εραμιστής* 18, 1986.
- «Η ιστοριογραφία ως όχημα συνειρμικής συναφήγησης και εγκιβωτιστικής παρέμβασης: Το λογοτεχνικό παράδειγμα της ασύμμετρα διασκεδαστικής *Βίβλου Βασιλειών* του Καισάριου Δαπόντε», *Realia Byzantina*, επιμ. Σοφία Κοτζαμπάση, Γιάννης Μαυρομάτης, Berlin 2009.
- Κόκκας, Παναγιώτης Γ., «Η οικογένεια Γκαρπολά και η πρώτη ελληνική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τ. ΚΑ', 1981.
- Κονδύλης Παναγιώτης (1988), *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988.
- Κονεμένος Νικόλαος, *Άπαντα*, τ. Α', επιμ.: Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1965.
- *Και πάλε περι γλώσσας*, Κέρκυρα 1875.
- Κονόμος Ντίνος, *Νικολός Κουτούζης. Μυθιστορηματική Βιογραφία*, Αθήνα 1974.
- Κοντιάδη, Ελένη Ι., «Γερμανικές επιδράσεις στη νεοελληνική παιδεία», *Ο Εραμιστής* 15, 1979.
- Κοραής Αδαμάντιος, *Άπαντα τα Πρωτότυπα Έργα*, επιμ. Γιώργος Βαλέτας, τ. Α1-Β2, Αθήνα 1964-1965.
- *Αλληλογραφία*, τ. 1-6, επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικ. Κουμαριανού, Εμμ. Φραγκίσκος, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1964-1984.
- *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Α', επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 2008.
- Κουγέας Σωκράτης, «Ο Γκαίτε και η νεωτέρα Ελλάς», *Νέα Εστία*, τ. 11, τχ. 132 (15 Ιουνίου 1932).
- Κουμαριανού Αικατερίνη, «Άνθιμου Γαζή *Λεξικόν Ελληνικόν*. Ιστορία μιας λεξικογραφικής προσπάθειας», *Ο Εραμιστής* 2, 1964.
- *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 1, Αθήνα 1971.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, Αγγελάτος Δημήτρης, «Αρχείο Π. Κοδρικά», *Τετράδια Εργασίας* 11, Αθήνα 1987.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, Δρούλια Λουκία, Layton Evro, *Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986.

- Κουμπουρλής Γιάννης, «Χριστιανική Δημοκρατία και Λατινική Κατάκτηση: Ο Σπ. Ζαμπέλιος και η επτανησιακή ιστοριογραφική σχολή στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου. τ. Α΄. Πρώτο τμήμα. Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας. Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, Αθήνα 2004.
- Κριαράς Εμμ., «Πηγές και επιδράσεις του Ερωτόκριτου», *Νέα Εστία* τχ. 488, Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1947.
- (επιμ.), *Κατσαΐτης .Ιφιγένεια-Θυέστης-Κλαυθμός Πελοποννήσου*, Αθήνα 1950.
- Κρίνος, Σ. Δ., «Αθανάσιος Ψαλίδας», *Νέα Εστία*, τ. 7, αρ. 167, (Μάρτιος 1879).
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*. Αθήνα 2006.
- Κωβαίου Ε., «Geschichte der neugriechischen Literatur von A.R. Rhangabé und Daniel Sanders: Η συμβολή του D. Sanders στη μεταποίηση των λογοτεχνικών αντιλήψεων του Α. Ρ. Ραγκαβή», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών: Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, επιμ. Αστ. Αργυρίου κ.α., τ. Α΄, Αθήνα 1999.
- Λαγουμιτζάκης Κ., «Ο Ερωτόκριτος», *Κρητικός Αστήρ*, αρ. 36 (17/05), αρ. 37 (01/06 1908).
- Λαμπίρη Ε., *Ανδρέα Λασκαράτου, Τέχνη του δημηγορείν και του συγγράφειν. Η Κολιατσάδα*, Αθήνα 1954.
- Λαμπράκη Αλεξάνδρα, Παγανός Γ. Δ., *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*, Αθήνα 1994.
- Λέφας, Γιάννης Λ., *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του*, Αθήνα 1979.
- Λιγνάδης Τάσος (1986), *Ο Χουρμούζης. Ιστορία. Θέατρο*, Αθήνα 1986.
- Μαθιουδάκη Μαρία, *Οι Τιμοκατάλογοι των Ελληνικών Βιβλιοπωλείων: Μαρτυρίες για την Ιστορία των Ελληνικών Αναγνωσμάτων στο Δεύτερο Μισό του 19^{ου} Αιώνα*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2001.
- Μακρομιχελάκη Τασούλα, «Για τη συμβολή του Κωνσταντίνου Σάθα στη μελέτη της Κρητικής Λογοτεχνίας», *Νεοελληνική Λογοτεχνία και κριτική. Από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. ΙΓ΄ Διεθνής επιστημονική συνάντηση τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένη στη μνήμη του Παν. Μουλλά, 3-6/11/11*, επιμ.: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Αθήνα 2014.
- Μακρυμίχαλος Σ., «Η πρώτη Νεοελληνική Βιβλιογραφία του Α. Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Εραμιστής* 5, 1967.
- «Το Παναρμόνιον και οι Συντάκτες του», *Ο Εραμιστής* 6, 1968.
- Μανούσακας, Μ. Ι., «Το δήθεν πρότυπο της Βοσκοπούλας», *Νέα Εστία* 59, 1956.
- «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712)», *Τα Ιστορικά* 5 (Ιουν. 1986).
- Μαστροδημήτρης Παναγιώτης, «Ο Ιάκωβος Πολυλάς ως κριτικός των *Ειδώλων* του Εμμανουήλ Ροΐδη», *Φιλερήμου Αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανά*, Ρόδος 1997.
- Μάτεσις Αντώνιος, *Ο Βασιλικός*, εισαγωγή: Άγγελος Τερζάκης, Αθήνα 2007.

- Ματθαίου Σοφία, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα 1999.
- Ματθιόπουλου, Ευγένιου Δ., *Η Τέχνη Πτεροφύει εν Οδύνη. Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα 2005.
- Μέγας Γ. (επιμ.), *Η Θυσία του Αβραάμ. Κριτική Έκδοσις Γ. Μέγα. Αναθεωρηθείσα*, Αθήνα 1954.
- Μητσού, Μαριλίζα, «Από το αρχείο του Στέφανου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής* 5, 1995-1996.
- *Στέφανου Α. Κουμανούδη. Στράτης Καλοπίχειρος*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2005.
 - «Ρωμιοφιλία εναντίον Φιλελληνισμού. Η νεοελληνική ποιητική ανθολογία του Karl Dieterich (1928)», *Κονδυλοφόρος* τ. 8, 2005.
- Μινώτου Μαρία, «Ομιλίες», *Ιόνιος Ανθολογία*, έτος Η', αρ. 87-88, 1934.
- Μοσχονάς, Εμμ. Ι. (επιμ.), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή μέση οδό*, Αθήνα 1981.
- Μουλλάς Παναγιώτης, *Ρήξεις και Συνέχειες*, Αθήνα 1993.
- *Η Δέκατη Μούσα. Μελέτες για την Κριτική*, Αθήνα 2001.
- Μπαλάσκας Κώστας (επιμ.), *Ιακώβου Πολυλά, Η Φιλολογική μας Γλώσσα*, Αθήνα 2005.
- Μπέτης Στέφανος, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. ΙΙΙ. Γεώργιος Κρομμύδης και η γλωσσολογική διατριβή του», *Ηπειρωτική Εστία* 11, τχ. 198-199, 1968.
- *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι Διδάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα 1991.
- Μπόμπου Σταμάτη Βασιλική, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)», *Ο Εραμιστής* 20, 1995.
- Μπουμπουλίδης Φαίδων, *Προσολωμικοί. Στέφανος Ξανθόπουλος, Ανδρέας Σιγούρος*, τ. Α', Αθήνα 1966.
- *Προσολωμικοί. Νικόλαος Κουτούζης*, τ. Β', Αθήνα 1966.
- Μπουμπουλίδου Πρωτοπαπά Γλυκερία (εισαγ.), *Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικών. Αντ, Μάτεσις, Στ. Γρανίτσας*, Αθήνα 1968.
- Νικοκάβουρα Αγάθη, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η παιδεία*, Κέρκυρα 1965.
- Ντε Ρουζμόν Ντενί, *Ο Έρωσ και η Δύση*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα 2002.
- Ξούριας Γιάννης, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Το φιλολογικό έργο*, Αθήνα 2007.
- «Η προσωδιακή αναγέννηση του έθνους: η πρόταση του Πλάτωνα Πετρίδη (1817) για μια νέα ποιητική ταυτότητα», *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως σήμερα. Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Β', 2011.
- Οικονομίδης, Δημήτριος Β., *Τα Ελληνικά Δημώδη Βιβλία και η Επίδρασις αυτών επί τον Πνευματικόν Βίον του Ρουμάνικου Λαού*, Ανάτυπο από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, τ. Στ', Αθήνα 1950.
- Οικονόμος Λαρισσαίος, Ιωάννης, *Επιστολαί Διαφόρων (1759-1824)*, επιμ.: Γιάννης Α.

- Αντωνιάδης, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964.
- Παλαιολόγος Γρηγόριος, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000.
- Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, εκδ. Μπιρη-Γκοβόστη, Αθήνα (χ.χ.) [1962-1968].
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ., «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Κρητική Αναγέννηση. Μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, επιμ.: Στέφανος Κακλαμάνης, Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, Αθήνα 2002.
- Παπαγεωργίου Γεώργιος, «Ο Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη* 21, 1992.
- Παπαγεωργίου, Αλέκος Γ., *Ανδρέα Λασκαράτου Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη Βιογραφία*, Αθήνα 1966.
- Παπαδάκη Ειρήνη, *Ο Μανόλης Γλυζούνης και η κυκλοφορία των ελληνικών βιβλίων στη Μεσόγειο (1540-1596)*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2005.
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Παρουσίαση Γραμματολογιών ΝΕΛ. Μια περιδιάβαση στο χώρο της Γραμματολογίας και Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (19^{ος}-20^{ος})*, ηλεκτρονική έκδοση, [2005]. Βλ. στους «Συνδέσμους».
- *Ρομαντικά Πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Αθήνα 2009.
- Παπακώστας Γιάννης, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της εθνικής γλώσσας»*, Αθήνα 1993.
- *Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία*, Αθήνα 2011.
- Πασχάλης Μιχαήλ, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο. Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η Αρχαιότητα*, Ηράκλειο 2013.
- Πετράτος Πέτρος, «Η Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευσις (1897-1898). Αξιολογική αποτίμηση των εγγράφων της», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 21, 2008.
- Πεφάνης, Γιώργος Π., *Η Άμμος του Κειμένου*, Αθήνα 2008.
- Πεχλιβάνος Μίλτος, *Εκδοχές Νεοτερικότητας στην Κοινωνία του Γένους. Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Αδαμάντιος Κοραΐς*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999.
- «Οι εποχές της αισθητικής νεοτερικότητας στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19^{ου} και 20ού αιώνα. Πρακτικά της 18^{ης} επιστημονικής συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα*, Θεσσαλονίκη 2010.
- «Η γενιά του '30, η γραμματολογία και ο συγκριτισμός», *Για μια Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις, ανασυγκροτήσεις, θέματα και ρεύματα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου. Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011*, επιμ.: Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Τζιόβας, Ηράκλειο 2012.
- Πίστας, Π. Σ., «Το Νεανικό Έργο Ενός Εθνομάρτυρα. Το Σχολείον του Ρήγα και τα Προβλήματα του», *Ρήγας, Σχολείον ντελικάτων Εραστών*, Αθήνα 1994.
- Πολέμη Καλλιόπη, «Τα Σούτσεια. Βιβλιογραφική συμβολή», *Ο Εραμιστής* 18, 1986.
- Πολέμη Πόπη, Ματθαίου Άννα, Ριζάκη Ειρήνη (επιμ.), *Δια του Γένους τον*

φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού, Αθήνα 2008.

Πολίτης Αλέξης (1974), «Κοραΐς και Fauriel», *Ο Εραμιστής* 11, 1974.

- «Ν. Σ. Πίκκολος και Fauriel –και ένα αυτόγραφο του Στέφανου Κανέλου–», *Ο Εραμιστής* 16, 1980.
 - *Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle. Αναλυτικός κατάλογος*, Αθήνα 1980.
 - *Νέα Ιστορία Αθέσθη Κυθερέου. Επανεκδοση της πρώτης βενετικής έκδοσης του 1749*, Αθήνα 1983.
 - *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984.
 - «Άγνωστα Νεανικά Ποιήματα του Τερτσέτη», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου. Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986*, τ. 4, Αργοστόλι 1991.
 - (1998), «Ποιητικές Ανθολογίες 1830-1930. Ανιχνεύοντας τη γραπτή παράδοση», *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης*, επιμ.: Χ. Λ. Καραόγλου, Θεσσαλονίκη 1998.
 - «Γλώσσα, Διαφωτισμός και Εθνική Συνείδηση. Αντίπαλες Ιδεολογίες στις Αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης, τ. Α΄, Αθήνα 2007.
 - «Η δημόσια ανάγνωση των *Περσών*. Σε φαναριώτικο αρχοντικό τον Οκτώβρη του 1820 και η αφήγησή της από τον Marcellus στα 1859», *Παράδοση και εκσυγχρονισμός στο Νεοελληνικό Θέατρο. Από τις απαρχές ως τη Μεταπολεμική Εποχή. Πρακτικά του Γ΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου αφιερωμένο στον Θόδωρο Πανταζή*, Ηράκλειο 2010.
 - *Το Δημοτικό Τραγούδι*, Ηράκλειο 2010.
 - «Εθνικοί ποιητές», *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα 2012.
 - «Ο Ελληνικός Νέος Παρνασσός του Χαντσερή, ο τυπογράφος Τεφαρικής και μια αθησαύριστη παρουσίασή της στη Γερμανία», *Κονδυλοφόρος*, τ. 11, 2012.
 - «Από τον Φωριέλ στην Ιουλιέτα Λαμπέρ-Αδάμ: Η παρουσία της ελληνικής λογοτεχνίας στα γαλλικά γράμματα», *Πρακτικά Συνεδρίου Ελλάδα και Γαλλία τον 19^ο αιώνα*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Christophe Farnaud, Αθήνα 2012.
 - «1814. Η συνύπαρξη Βηλαρά και Χριστόπουλου στην Κέρκυρα», *Πρακτικά Θ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου. Παξοί 26-30 Μαΐου 2010*, Παξοί 2014.
- Πολίτης Λίνος, «Τα μαθητικά του χρόνια στην Καλαμάτα (1864-1868)», *Νέα Εστία, Νικόλαος Πολίτης (1852-1921)*, έτος ΚΓ΄, τ. 55, τχ. 643, Αθήναι (15 Απριλίου 1954).
- (επιμ.), *Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*, Θεσσαλονίκη 1964.
 - *Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και Άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα 3^η 1995.
 - *Οι Βιβλιοκρισίες 1926-1973*, Αθήνα 2002.

- *Θέματα της Λογοτεχνίας μας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 'χ.χ. Πολυλάς Ιάκωβος, *Άπαντα*, επιμ.: Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1950.
- Πολυχρονάκης Δημήτρης, *Ο Κριτικός Ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά*, Ηράκλειο 2002.
- Πολυχρονάκης Δημήτρης, Γιαννή Μάρα (επιμ.), *Αμλέτος τραγωδία Σαικσπέιρου*, μτφρ.: Γ. Καλοσγούρος, Αθήνα 2008.
- Πούχνερ Βάλτερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, Αθήνα 1991.
- *Δραματουργικές Αναζητήσεις. Πέντε Μελετήματα*, Αθήνα 1995.
- Προκοπίου Άγγελος, *Νεοελληνική Τέχνη. Βιβλίο Πρώτο: Εφτανησιώτικος Νατουραλισμός*. Αθήνα 1936.
- Πρωτοπαπά Μπουμπουλίδου Γλυκερία, *Το θέατρο εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα 1958.
- *Σαβόγιας Ρούσμελης*, Αθήναι 1971.
- Πρωτοψάλτης, Ε. Γ., «Ο Νικόλαος Πίκκολος και το έργο του», *Αθηνά* LXVIII, 1965.
- Ροΐδης Εμμανουήλ, *Άπαντα*, τ. Α' - Ε', επιμ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1978.
- Σαββίδης, Γ. Π., «Αναλυτικά περιεχόμενα *Νέου Ερωτόκριτου* Διονυσίου Φωτεινού του εκ παλαιών Πατρών», *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990.
- «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια Ι. Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Μαντατοφόρος* 32, 1990.
- (επιμ.), *Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, Η Θυσία του Ιεφθάε και η Ιστορία της Σωσσάνης. Δύο συνεχόμενες συνθέσεις από τον Καθρέπτη Γυναικών (Leipzig 1766)*, Αθήνα 1993.
- «Ανδρέας Κάλβος, [Ένα λανθάνον γραμματικό κείμενο]», *Μολυβδο-κονδυλοπελεκητής* 4, 1993
- «Προσεγγίσεις στον William Martin Leake», *Τράπεζα Πνευματική. 1963-1993*, Αθήνα 1994.
- (επιμ.), *Κωνσταντίνου Δαπόντε, Κήπος Χαρίτων*, Αθήνα 1995.
- «Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821)», *Κονδυλοφόρος* 4, 2005.
- Σβορώνος, Νίκος Γ., «Ο απόηχος της Κρητικής Λογοτεχνίας στην προφορική παράδοση της Λευκάδας», *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, επιμ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Κώστας Τσικνάκης, Αθήνα 2011.
- Σγουρίδου Μαρία, *Η επίδραση του Δάντη στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1998.
- Σέλλεϋ, *Υπεράσπιση της ποίησης*, μτφρ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, Αθήνα ²1999.
- Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1800-1810)*, τ. Γ1- Γ2, Αθήνα ⁶1999.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, *Ιωάννης Σταματέλος (1822-1881)*, Αθήνα 2007.
Ανάτυπο από Πρακτικά ΙΑ' Συμποσίου. Ποίηση. Γιώργος Σεφέρης (1900-1971). Ιστορία-Φιλολογία. Ιωάννης Σταματέλος (1822-1881), Νικόλαος Ι. Σταματέλος (1861-μετά 1901), Βασίλειος Ι. Σταματέλος (1869-1945). Περιβάλλον και Οικονομία. Η ανάπτυξη της Λευκάδας. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών.

- Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης. Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006, Αθήνα 2007.
- Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, επιμ.: Λίνος Πολίτης, τ. Α'-Γ', Αθήνα 102012.
- Σουλογιάννης, Ε., *Ο Δαπόντες, η Αντίληψις του περί Ιστορίας και ο Πρόλογος εις το «Φανάρι Γυναικών»*, Αθήνα 1970.
- *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1995.
 - «Καισάριος Δαπόντες (1714-178). Η ζωή, η μόρφωση και οι γνωριμίες του», *Θησαυρίσματα* 34, 2004.
- Στασινόπουλος, Μ. Δ. (επιμ.), *Προσωπικόν Αρχείου Νικολάου Ι. Σαριπόλου*, Αθήνα 1963.
- Τερτσέτης Γεώργιος, *Άπαντα*, 3 τόμοι, επιμ.: Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα 31966.
- Τζιόβας Δημήτρης (επιμ.), *Ιάκωβος Γ. Πιτζιπιός, Η Ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της Αρετής. Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*, Αθήνα 1995.
- Τζιώτης Γιάννης, «Οι όροι *Ρομαντικός* και *Ρομαντισμός* στο κριτικό έργο του Κωστή Παλαμά», *Κωστής Παλαμάς. Εξήντα Χρόνια από το θάνατό του (1943-2003). Β' Διεθνές Συνέδριο [...] Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2006.
- Τόντοροφ Τσβετάν (2000), *Κριτική της Κριτικής*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Αθήνα.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «Ο Ψυχάρης και το γλωσσικό ζήτημα», *Νέα Εστία*, έτος Γ', τχ. 70 (15/11/1929).
- Τσαντοσόγλου Ελένη, «Ένα χειρόγραφο των *Λυρικών* του Αθανάσιου Χριστόπουλου στο Βρετανικό Μουσείο», *Ελληνικά*, τ. 22, τχ. 1, 1969.
- Τωμαδάκης Ν. Β., «Τερτσέτης-Ερωτόκριτος», *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 2 (Μάρτιος 1936).
- «Ο Λασκαράτος στην Κρήτη», *Κρητικές Σελίδες* 1, 1935-1936.
 - *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι*, Αθήνα 1943.
- Τωμαδάκης, Β. Φρ, «Άγνωστος παράφρασις του *Ερωτοκρίτου*», ανάτυπο από *Λειμωνάριον. Προαφορά εις τον καθηγητήν Ν. Β. Τωμαδάκην*, Αθήνα 1973.
- Φουκώ Μισέλ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ.: Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα 1986.
- *Η Τάξη του Λόγου*, μτφρ. Μηνάς Χριστίδης, Μ. Μαϊδάτσης, Αθήνα χ.χ.
- Φραγκίσκος Εμμ., «*Μέση Οδός* και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. Σχόλιο σε μια αυτοκριτική του Κοραή για τη γλωσσική του θεωρία» Ανάτυπο από *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995.
- «Ο Ψευδώνυμος επικριτής της *Ποιητικής* του Κων. Οικονόμου στον *Λόγιο Ερμή* και τα κίνητρά του», *Ο Εραμιστής* 21, 1997.
 - «Ανεκπλήρωτα εκδοτικά σχέδια, 1811-1821. Οι μαρτυρίες του προεπαναστατικού Τύπου», *Ο Εραμιστής* 25, 2005.
- Φραντζή Άντεια, «*Καλλιόπη Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου* του Χαρίσιου Μεγδάνη», *Παλίμψηστον* 6-7, 1988.
- Χαμηλάκης Γιάννης, *Το Έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, Αρχαιολογία και*

- Εθνικό Φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφρ.: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα 2012.
- Χατζηγιακουμής, Εμμ. Κ., *Νεοελληνικά Πηγαί του Σολωμού. Διατριβή επί Διδασκαλίας*, Αθήνα 1968.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Έλια, Καρανάσιος Χαρίτων, Karpler Matthias (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2013.
- Χοτζάκογλου Χαράλαμπος, (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2013.
- Χουρδάκης Αντώνιος, «Αντώνιος Γιάνναρης: Ένας κρητικός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο St. Andrews της Σκωτίας (1896-1903)», *Πρακτικά 4^ο επιστημονικού συνεδρίου ιστορίας της εκπαίδευσης, Πάτρα 6-8 Οκτωβρίου 2006*, επιμ.: Σήφης Μπουζάκης, Αθήνα 2008.
- Χουρμούζης Μ., *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, επιμ.: Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα 1999.
- Χριστοδούλου, Γεώργιος Α., «Η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα», *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, επιμ.: Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Αθήνα 1999.
- Χριστόπουλος Αθανάσιος, *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1969.
- *Λυρικά*, επιμ.: Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα 32006.

Ηλεκτρονικοί Σύνδεσμοι

- <http://anemi.lib.uoc.gr/>. (Ψηφιοποιημένα έντυπα και χφ. από τη συλλογή του Πανεπιστημίου Κρήτης)
- <http://anno.onb.ac.at/zeitungen.htm> (Ψηφιοποιημένος ο *Ερμής ο Λόγιος*, 1811-1819 και ο *Φιλολογικός Τηλέγραφος*).
- <http://catalog.parliament.gr/hipres/help/null/horizon/digital.pdf> (Κατάλογος ψηφιοποιημένων μικροταινιών από ελληνικές εφημερίδες της Βιβλιοθήκης της Βουλής)
- http://poetry.ims.forth.gr/poetry_collections.php (*Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης 1801-1850*, επιμ.: Αλέξης Πολίτης)
- <http://psifiakaarxeia.academyofathens.gr/rec.asp?id=79451>. (Το χειρόγραφο του Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου στο ψηφιακό αρχείο του ΚΕΜΝΕ).
- http://www.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp. (ηλεκτρονικός κατάλογος του Βιβλιογραφικού Εργαστηρίου Φίλιππου Ηλιού).
- <http://www.cnrtl.fr/> (*Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*)
- <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/anthologies/scanned/kokkinakis.html> (Γαραντούδης Ευρυπίδης [2007], *Παρουσίαση Ανθολογίας*).
- <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/studies/grammatologies/guide.html> (Παπαθεοδώρου Γιάννης [2006], *Παρουσίαση Γραμματολογειών ΝΕΛ. Μια*

περιδιάβαση στο χώρο της Γραμματολογίας και Ιστοριογραφίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (19^{ος}-20^{ος}).

<http://www.greek->

[language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=%CE%B6%CE%B9%CE%BC%CE%B9%CF%8C%28%CE%BD%29&dq](http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=%CE%B6%CE%B9%CE%BC%CE%B9%CF%8C%28%CE%BD%29&dq) (Επιτομή Λεξικού Εμμ. Κριαρά)

<http://www.lib.uchicago.edu/efts/ARTFL/projects/BibBl/> (Ψηφιοποιημένη η *Bibliothèque Bleue*).

<http://www.nhmuseum.gr/details2.php?lang=1&wh=1&the1id=4&the2id=78&theid=78&open1=4&open2=78&theid=464&page=1> (Ψηφιοποιημένο το *ΔΙΕΕ*).